

תוכן העניינים

	פתח דבר
	1. מבוא : המפלגות בישראל 1992-2021
	2. הליכוד : שיעור בהישרדות
	3. מפלגת העבודה : בסימן ירידה מתמשכת
	4. ש"ס : בין המנהיג הרוחני למנהיג הפוליטי
	5. מרצ : הסמן של השמאל הציוני
	6. המפד"ל ויורשותיה
	7. חד"ש והמפלגות הערביות : בין פיצול לשיתוף
	8. יהדות התורה : אגודת ישראל ודגל התורה : יציבות בים של שינויים
	9. מפלגות העולים : ישראל ביתנו וישראל בעלייה : בידול ושילוב
	10. קדימה : המפץ שהתנפץ
	11. מפלגות במרכז : כסאות מוסיקליים
	12. יש עתיד, חוסן ישראל וברית כחול לבן : המרכז החדש?
	13. מפלגות הימין הרדיקלי : הרבה מהומה ועל מה?
	14. המפלגות בישראל 1992-2021 : על הצלחה, הישרדות, דעיכה וכליה
	רשימת המקורות

פתח דבר

מחשבות ראשונות על כתיבת ספר בנושא המפלגות בישראל נולדו אצלנו במהלך שנת 2014, זמן קצר לאחר שסיימנו במכון הישראלי לדמוקרטיה פרוייקט רחב-היקף שעסק בתיקון שיטת הממשל בישראל (רהט ואחרים, 2013). במסגרת הפרוייקט גיבשנו, ביחד עם חברים נוספים בצוות הרפורמות הפוליטיות של המכון, שורת המלצות הנוגעות לארבע זירות מוסדיות: שיטת הבחירות, הממשלה, הפנסת והמפלגות. החלק שעסק במפלגות בחן את מצבן והראה שהיחלשותן בישראל חריפה בהשוואה לדמוקרטיות אחרות. הוא פרש מספר המלצות במטרה לשקמן, מתוך אמונה שמפלגות חיוניות לתפקוד הדמוקרטיה וליציבותה. בהמשך הדרך שבנו לבחון את האפשרויות השונות לגבי שיקום המפלגות בישראל, הוספנו עליהם ושכללנו אותם, ופרסמנו ספר ערוך עם סדרת המלצות (קניג, רהט ושפירא, בדפוס). על כל מגרעותיהן ופגמיהן, לא נמצא תחליף ראוי למפלגות המספקות מסגרת מתמשכת לצירוף וקידום תפיסות עולם ואינטרסים, לפעולה פוליטית מתואמת של פוליטיקאים, ומהוות מושא לתמיכה של הבוחרים.

העיסוק הממושך במפלגות שכנע אותנו שהבשיל הזמן למחקר תשתית שישקור וינתח את המפלגות שפעלו בישראל מאז שנת 1992. כשיצאנו לדרך בשלהי 2014, קיוונו להשלים את הספר במהלך כהונת הפנסת ה-20, בתקווה שזו תשלים כהונה של ארבע שנים. בעוד שהפנסת "מילאה את תפקידה בעסקה", אנחנו לא עמדנו ביעד ואז נסחפנו בעל כורחנו לשדה הכובד של ארבע מערכות הבחירות שנערכו בין אפריל 2019 למרץ 2021. בחירות אלה עיכבו אותנו אף יותר. מתוך רצון להוציא חיבור עדכני ככל הניתן הרגשנו בשנתיים האחרונות שאנו רודפים סביב הזנב של עצמנו: ברגע שסיימנו סבב עידכונים אחד, נקבעו עוד בחירות. מהבחינה הזו, ובלא קשר לעמדותינו כלפי הקמת "ממשלת החילופים", שחררנו אנחת רווחה כאשר זו הושבעה בחודש מאי 2020. האמנו באמת ובתמים כי הממשלה ה-35 תעניק לנו מרווח זמן אותו ננצל להשלמת המשימה. המציאות שוב טפחה על פנינו כאשר בתוך כחצי שנה לאחר השבעת הממשלה נקבעו בחירות נוספות.

אנשים רבים סייעו בדינו בשלבים שונים של המחקר. אנו רוצים ראשית להודות למספר אנשי מפלגות שהקלו עלינו באיתור נתונים ומידע: אבי הלוי (היועץ המשפטי של הליכוד), אינה

זילברגרץ (מנכ"לית ישראל ביתנו) וניר אורבך (מנכ"ל הבית היהודי). תודה גם לחברינו במכון הישראלי לדמוקרטיה: אביטל פרידמן, אור ענבי, אור טוטנאור וארד פירר-פרישר. בנוסף – תודה לדורון נבות, סאמר סוויד ומוחמד ח'לאילה שסייעו לנו לטייב ולדייק את הפרק על חד"ש והמפלגות הערביות.

אנו חבים תודה מיוחדת לשורה של אנשים אשר נענו לבקשתנו והואילו לקרוא פרקים ששלחנו אליהם: עוזי ברעם, נעמי חזן, זאב חנין, אשר כהן, נסים ליאון, גלעד מלאך, גיל סגל, משה פוקסמן-שעל, יוחנן פלסנר ואריק רודניצקי. התובנות, ההערות והתיקונים שלהם סייעו לנו לאתר אי-דיוקים ולהשחז את הטקסט לקראת סיום הכתיבה. הטעויות הן כמובן על אחריותינו בלבד.

1. המפלגות בישראל 1992-2021

חיבור זה עוסק במפלגות בישראל בין השנים 1992 ל-2021. בנוסף לענייננו במפלגות ובשיקומן, עליו עמדנו קודם לכן, מניע ראשי לכתיבת ספר זה היה הרצון למלא לקונה בספרות המחקר. מספר חיבורים עסקו בשיטתיות במפלגות בישראל עד למחצית הראשונה של שנות התשעים (גולדברג, 1992 נויברגר, 1997) אך מאז לא נכתב חיבור מקיף המנסה לתאר את קורותיהן. מאמרים רבים התייחסו למפלגות השונות מהזווית של דפוסי ההצבעה אליהן, במיוחד במסגרת סדרת הספרים *הבחירות בישראל* בעריכת אריאן ושמיר (ומאוחר יותר בעריכת שמיר ורהט) ובמסגרת הסדרה המקבילה *Israel at the Polls*. מחקרים אחרים התמקדו במספר היבטים בחיי המפלגות (רהט ואחרים, 2013), ואילו אחרים התמקדו בהיבט אחד כגון בהליכים שבאמצעותם הן קובעות את מועמדיהן ומנהיגיהן לכנסת (רהט, 2006; Kenig and Rahat, 2014), בהיחלשותן והתרחקותן מהחברה (קורן, 1998; קניג וקנפלמן, 2013; קניג וטוטנאור, 2017), בתפקודן במישור המקומי (בריכטה, 1998; בריכטה ופדהצור, 2001; בריכטה, 2005; בריכטה, ויגודה-גדות ופדה, 2010), ובדפוסי החברות המפלגתית בהן (קניג ואחי, 2014). אך כאמור, מחקר מקיף ושיטתי על כלל המפלגות שהיו מיוצגות בכנסת בשלושת העשורים האחרונים במכלול של היבטים היה חסר.

האם בחירות 1992 היוו קו פרשת מים בפוליטיקה הישראלית, מה שיצדיק את קביעתן כנקודת ההתחלה של החיבור שלפנינו? מבחינות מסוימות ברור שלא. בחירות 1992 היוו ביטוי להמשך המאבק במסגרת המערכת הדו-גושית בה הליכוד ומפלגות הימין והדתיים נאבקו במאבק צמוד במערך/מפלגת העבודה ומפלגות השמאל. בבחירות 1992 זכו ברוב רובם של מושבי הכנסת מפלגות וותיקות ששורשיהן מצויים עוד לפני הקמת המדינה (רק צומת, מולדת, ש"ס, מד"ע ושינוי שזכו ב-21 מושבים יחדיו, היו חדשות יחסית). סדר היום באותן הבחירות היה אותו סדר יום שהלך והתחזק מאז 1967 ועניינו סוגיות חוץ וביטחון ובמיוחד גורל שטחי יהודה, שומרון וחבל עזה.

עם זאת, שנת 1992 והשנים שמעט לפניו ואחריה ראו התפתחויות שבפירוש השפיעו על המפלגות ואשר מצדיקות את היותה נקודת הפתיחה לספר זה: ראשית, בחירות 1992 הובילו ל"מהפך" השלטוני השני ובעקבותיו לשינוי במדיניות החוץ והביטחון ששיאו בהסכמי אוסלו. אלא קבעו

מתווה להסדר קבע עם הפלסטינים שכלל פשרה טריטוריאלית בתחומי יהודה, שומרון ורצועת עזה. זה היה שינוי כיוון לעומת מדיניות האצת היישוב בשטחים שקידמו ממשלות הליכוד (1984-1977) והמשכה המואט במסגרת ממשלות האחדות והמאבק בפלסטינים במסגרת האינתיפאדה הראשונה שפרצה בסוף 1987. זאת ועוד, הסכמי אוסלו גם הגדירו את אמות המידה למחלוקת בנושא מרכזי זה בעשורים שלאחריו.

שנית, חל שינוי דמוגרפי עצום בהרכב אוכלוסיית המצביעים עם העלייה ההמונית מחבר המדינות העצמאיות (חמ"ע) – מדינות ברית המועצות לשעבר (גלילי וברונפמן, 2013). עולים אלה לא החזיקו בנאמנויות מפלגתיות ישנות וכך הם הפכו לעיתים לגורם מכריע בבחירות. אם רוב רובן של העליות הקודמות לא הקימו מסגרות פוליטיות משלהן, "נקלטו" במפלגות הקיימות וכמעט לא נודעו כי באו אל קרבן, כאן דובר בעלייה שונה מבחינה זו. רוב העולים חלקו תפיסה ששילבה ניציות מדינית עם תפיסה חילונית (קונסטנטינוב, 2008; קונסטנטינוב ואיצקוביץ-מלכה, 2017) בה בעת שבציבור היהודי הוותיק כבר השתרש מתאם חזק בין מידת דתיות לעמדות מדיניות. זה הפך את העולים למטרה מרכזית מצד המפלגות הקיימות, הביא לגיבושן של מפלגות עולים מצליחות יחסית, ולגיוס חלק מהם להצבעה למפלגות מרכז חילוניות (שינוי, יש עתיד).

שלישית, בשנת 1992 נחקק חוק המפלגות. חקיקה זו היוותה ציון דרך חשוב בהכרה במעמדן, התמסדותן הארגונית וחיוניותן של המפלגות במערכת הפוליטית (אבנון, 1993; מרזל, 2004). אך לא פחות מכך היא הייתה ציון דרך של היחלשותן. זאת משתי סיבות: (1) עצם החקיקה מצביעה על כך שהן לא נתפסו עוד "כמובן מאליו" אלא כמשהו שיש למסד ולהבטיח את מעמדן. (2) החקיקה חיזקה את העילות להתערבות של מוסדות הביקורת של המדינה ושל רשויות המשפט בהתנהלות הפנימית של המפלגות.

רביעית, חוק הבחירה הישירה לראשות הממשלה אומץ בשנת 1992. הוא השפיע כבר על היערכות המפלגות בבחירות אלו – במיוחד על מפלגת העבודה שהבליטה את מנהיגה החדש-ישן יצחק רבין – הגם שיושם רק בבחירות 1996. השיטה החדשה שינתה את התנהגות הבוחרים והביאה להיחלשות המפלגות הגדולות וגם לאחר ביטולה הן לא הצליחו לחזור לגודלן הקודם (קניג, רהט וחזן, 2004). הבחירה הישירה אף הייתה בין הגורמים שהשפיעו על היחלשות התמיכה של ציבור הבוחרים הערבי במפלגות "כלליות" ומעברם להצביע למפלגות הערביות. לחוק זה הייתה גם תרומה לחיזוק הפוליטיקה האישית כאשר הוא מסגר את התחרות הפוליטית כתחרות בינאישית (Balmas et al., 2014).

חמישית, שיטת הפריימריז אומצה לקראת בחירות 1992 על ידי מפלגת העבודה לבחירת המנהיג והמועמדים. זו נותרה הדרך לבחירת מנהיג בליכוד ובמפלגת העבודה ולעיתים גם שימשה לבחירת המועמדים לכנסת. שיטה זו היוותה סימן לחיזוק הפוליטיקה האישית משום שהיא החצינה את התחרות הפנים מפלגתית (Rahat and Sheaffer, 2007; רהט, 2019). היא גם תרמה לחיזוק הפוליטיקה האישית בממדים אחרים כגון הצגת המפלגות את עצמן כלפי הציבור, הכיסוי התקשורתי של הפוליטיקה, והתנהגות הפוליטיקאים והמצביעים. התחרות הפנימית אף יצרה אתגרים לניהול בחירות פנימיות בהן לא עמדו המפלגות הדמוקרטיות. הן נאלצו לאור זאת להזמין התערבות של המדינה, מה שהעמיק את הרגולציה שלהן ואת הביקורת עליהן (קניג ורהט, 2019).

לבסוף, ניתן לזהות בעשור של שנות התשעים את הבשלת תהליך היחלשות המפלגות הלאומיות בפוליטיקה המוניציפלית ואת עליית הרשימות המקומיות והמועמדים לראשי ערים שמתרחקים ומטשטשים את זיהוים המפלגתי (ברכטה, 1998; זובידה ולביא, 2015).

לסיכום, גם אם ניתן אולי למצוא הצדקה לציון כל שנת בחירות כשנת התחלה של תקופה נחקרת, דומה כי שנת 1992 מספקת צידוקים רבים ומשכנעים לבחירה זו, מעבר לרצון למלא לקונה מחקרית.

פרק זה יתחיל בהצגת אוכלוסיית המחקר שלנו, המפלגות. נעמוד על ההבדל בין מפלגות לבין רשימות וסיעות וכך נציג את רשימת 45 המפלגות שהיו מיוצגות בכנסת בתקופת 1992-2021. הפרק ממשיך בניתוח קצר של ההתפתחות במעמד המפלגות בישראל, של ירידת הקשר שלהן עם החברה ושל עליית הפוליטיקה האישית. לאחר מכן נפנה לדיון במערכת המפלגות, שעניינה ביחסי הגומלין בין המפלגות השונות. נראה כיצד חוסר יציבות אלקטורלית, היחלשות המפלגות הגדולות והצטרפות ועזיבה תכופה של מפלגות חדשות הובילו למצב שבו, בשונה מן העבר, לא ניתן לאפיין את המערכת המפלגתית. בחלק הבא מנותחים דפוסי ההערכות מחדש של מערכת המפלגות: עליית המרכז הליברלי וירידת השמאל המדיני; הישרדות הליכוד; היציבות של המפלגות החרדיות, ואי היציבות של המפלגות הדתיות-לאומיות; עליית והתחזקות המפלגות הערביות ביחד עם יצירת הברית הבין-מפלגתית (הרשימה המשותפת). הפרק מסתיים בתיאור תמציתי של מבנה הספר ופרקיו.

אוכלוסיית המחקר : המפלגות

במקרה הישראלי חשוב להבחין בין מפלגות, רשימות וסיעות (קורן ושפירא, 1997). ועדת הבחירות המרכזית לכנסת (2020) נתנה הסבר טוב לגבי טבען של המפלגות :

על-פי חוק המפלגות, התשנ"ב-1992, מפלגה היא "חבר בני-אדם שהתאגדו כדי לקדם בדרך חוקית מטרות מדיניות או חברתיות ולהביא לייצוגם בכנסת על-ידי נבחרים". מאז עבר החוק, קיימים כללים ברורים לגבי הקמת מפלגות, רישומן אצל רשם המפלגות, מוסדותיהן, נכסיהן, פעילויותיהן, מימונן וכו'. החוק גם קובע סייגים לרישום מפלגה. והם : אסור שבין מטרותיה או מעשיה יהיו שלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית או הסתה לגזענות, ואסור שתהווה הסוואה לפעילות בלתי חוקית כלשהי.

לעומת המפלגות שהן יציר חוץ פרלמנטרי, **רשימות** לכנסת הן רשימות מועמדים המוגשות לוועדת הבחירות המרכזית כחודש וחצי לפני יום הבחירות. בעקבות חקיקתו של חוק המפלגות ב-1992 תוקנו גם חוק יסוד : הכנסת וחוק הבחירות לכנסת. תיקונים אלה הציבו זיקה ישירה בין רשימות לבין מפלגות. לחוק היסוד התווסף סעיף 5 שקבע : "רשימת מועמדים לכנסת תוגש על-ידי מפלגה בלבד..." ואילו לחוק הבחירות לכנסת התווסף סעיף 4 שקבע : "לא תוגש רשימת מועמדים אלא על-ידי מפלגה הרשומה לפי חוק המפלגות" (סעיף 4 לחוק הבחירות לכנסת [נוסח משולב], התשכ"ט-1969). עד לתיקונים אלה התאגדות כמפלגה לא הייתה תנאי להשתתפות בבחירות לכנסת. כיום, אפוא, רשימת מועמדים לכנסת חייבת לכלול מועמדים מלפחות מפלגה אחת.

הסיעות מהוות את הזרוע הפרלמנטרית של המפלגות ומשמשות כיחידות ארגוניות חשובות שהיבטים רבים בפעילותה של הכנסת מתבססים עליהן. הסיעות כוללות בראשית כהונת הכנסת את הנציגים הנבחרים של המפלגות שהתמודדו באותה הרשימה אך בהמשך עשויים להיות התפלגויות או מיזוגים – לפי קווים מפלגתיים או תוך חיתוכם – מתוכם נולדות סיעות חדשות.

כך למשל, כפי שאנו רואים בלוח 1.1, בעקבות בחירות 2020, נבחרו לכנסת 8 רשימות מועמדים. ברשימות אלו נכללו מועמדים מלא פחות מ-19 מפלגות. רשימות המועמדים, כפי שאנו רואים,

כללו נציגים ממפלגה אחת, שתיים, שלוש ואף ארבע מפלגות. לאחר הבחירות, כתוצאה מהתפלגויות הקשורות להצטרפות או אי-הצטרפות לממשלה, 8 הסיעות שנבחרו הפכו ל-13 סיעות. כך למשל סיעת כחול לבן התפלגה לשלוש: סיעת כחול לבן שעיקרה נציגי מפלגת חוסן ישראל וחברת כנסת אחת שעברה מיש עתיד; סיעת יש עתיד-תל"ם הכוללת את נציגי יש עתיד וחברת כנסת אחת שעברה מחוסן ישראל ואת נציגי תל"ם למעט שניים; אלו הקימו את סיעת "דרך ארץ". העבודה-גשר-מרצ התפרקה לגורמיה בהתאמה מוחלטת למפלגות שהרכיבו אותה. ואילו הנציג היחיד של מפלגת הבית היהודי פרש מסיעת ימינה והקים את סיעת הבית היהודי. כך, נכון לדצמבר 2020 פעלו בכנסת 13 סיעות.

לוח 1.1: הרכבן של רשימות המועמדים, המפלגות והסיעות לפי שמותיהן הרשמיים בבחירות 2020 ובראשית הכנסת ה-23

הרשימות	המפלגות שמועמדיהן נכללו ברשימה	הסיעות בכנסת ה-23 (דצמבר 2020)
הליכוד בהנהגת בנימין נתניהו לראשות הממשלה	1. הליכוד – תנועה לאומית ליברלית 2. כולנו בראשות משה כחלון	1. הליכוד
כחול לבן בראשות בני גנץ	1. חוסן ישראל 2. יש עתיד – בראשות יאיר לפיד 3. תל"ם- תנועה לאומית ממלכתית בהנהגת משה (בוגי) יעלון	1. כחול לבן 2. יש עתיד-תל"ם 3. דרך ארץ
הרשימה המשותפת חד"ש, רע"ם, תע"ל, בל"ד	1. המפלגה הקומוניסטית הישראלית 2. רשימת האיחוד הערבי 3. התנועה הערבית להתחדשות 4. אלתג'מוע אלוטני אלדמוקרטי	1. הרשימה המשותפת (חד"ש, רע"ם, בל"ד, תע"ל)
התאחדות הספרדים שומרי תורה תנועתו של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל	1. ש"ס – התאחדות הספרדים העולמית שומרי תורה	1. התאחדות הספרדים שומרי תורה – תנועת ש"ס
יהדות התורה והשבת אגודת	1. הסתדרות אגודת ישראל	1. יהדות התורה

	בארץ ישראל	ישראל – דגל התורה
	2. אגודת החרדים – דגל התורה	
העבודה – גשר – מרצ	1. מפלגת העבודה הישראלית	1. העבודה הישראלית
	2. מרצ	2. מרצ
	3. גשר - בראשות אורלי לוי אבקסיס	3. גשר
ישראל ביתנו בראשות אביגדור ליברמן	1. ישראל ביתנו	1. ישראל ביתנו
ימינה הימין החדש - הבית היהודי - האיחוד הלאומי.	1. צל"ש – ציונות ליברליות ושיוויון*	1. ימינה
	2. הבית היהודי, מיסודה של המפד"ל – המפלגה הדתית לאומית המזרחי הפועל המזרחי בארץ ישראל	2. הבית היהודי
	3. האיחוד הלאומי-תקומה	

* מפלגת המדף של הימין החדש

מקורות: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת (2020); רשם המפלגות (2020); הכנסת (2020).

במאגר "מידע מקוון על מפלגות רשומות" של רשם המפלגות היו רשומות 152 מפלגות בתאריך 23.3.2021. אולם רוב מפלגות אלו לא זכו בייצוג בכנסת. כך, בשנים 1992-2021 "רק" 45 מפלגות זכו בייצוג בכנסת בעת היבחרה. מתוך 45 המפלגות הללו, שמונה היו מיוצגות בכנסת בשנת 1992 ועדיין זכו בייצוג בשנת 2021: המפלגה הקומוניסטית הישראלית (במסגרת חד"ש), רצ ומפם שהתגלגלו למפלגה מאוחדת בשם מרצ, מפלגת העבודה, הליכוד, ש"ס, אגודת ישראל ודגל התורה. על אלו ניתן להוסיף אולי את המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע). מד"ע רצה במסגרת רע"ם (רשימה ערבית מאוחדת) אשר כללה בעיקר נציגים של הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית. היא התפוגגה לאחר שהעבירה את השרביט למפלגה הרשומה היום בשם רשימת האיחוד הערבי, המבוססת על נציגי התנועה האיסלמית (הפלג הדרומי).

מספר מפלגות קמו במהלך התקופה וייצוגן בכנסת המשיך והתמיד עד 2021: הברית הלאומית דמוקרטית (בל"ד), ישראל ביתנו, תקומה (ששינתה את שמה לאיחוד הלאומי-תקומה), והתנועה

הערבית להתחדשות (תע"ל). בין הנכנסות והשורדות הצעירות יותר ניתן למנות את יש עתיד. בין המצטרפות המאוחרות של 2019-2021 נבחרו לכנסת ה-24 נציגים מטעם חוסן ישראל, צל"ש (ציונות ליברליות ושיויון) שהיא "מפלגת מדף" בה עשתה שימוש מפלגת הימין החדש אשר מיתגה עצמה מחדש כ"ימינה", תקווה חדשה, חזית יהודית לאומית (שמה הרשמי של עוצמה יהודית) ו"לזוז" ("מפלגת המדף" של נעם).¹

18 מפלגות הספיקו להיכנס לכנסת ולהיפלט ממנה בתקופת 29 השנים של 1992-2021: העצמאות, התנועה הירוקה, שינוי, מימד, עם אחד, הדרך השלישית, גימלאי ישראל, מפלגת המרכז, התנועה, קדימה, גשר [הראשונה], ישראל בעליה, אח"י, צומת, חרות, התקווה, מולדת, ארץ ישראל שלנו, כולנו וגשר [השנייה]. מתוך אלו ארבע מפלגות שנציגיהן כיהנו בכנסת עוד לפני 1992 נפלטו בתקופה זו: צומת (בבחירות 1999), שינוי (2006), מולדת (2009) והמפד"ל/הבית היהודי (2021). מתוך אלו שנבחרו לראשונה לכנסת בתקופה זו, תשע ביקרו לכהונה יחידה, ארבע שרדו לאורך שתי כהונות (שתי מפלגות גשר, עם אחד, התנועה), ארבע נוספות שרדו לאורך שלוש כהונות (קדימה, מימד, ישראל בעליה, תל"ם) ואחת למשך ארבע (כולנו). בולטת מכל אלו כמטאור היתה קדימה שבאה, שלטה קדנציה אחת, הייתה מפלגת האופוזיציה הראשית בשנייה והפכה למיני מפלגה בקדנציה השלישית לפני שנעלמה. את עתידן של חמש מפלגות שזכו לייצוג לראשונה בבחירות 2021 איננו יודעים. אך אם ננבא שארבע מהן לא יהיו איתנו בעוד מספר שנים לא נסתכן כלל.

לוח 1.2 מציג את מספר נציגי אותן 45 המפלגות שנבחרו לכל כנסת, בעת היבחרה (בלי התייחסות לחילופי אישים במהלך כהונת הכנסת). יש להדגיש כי לא מדובר במספר המושבים בהם זכתה כל רשימה אלא בהישגים של כל מפלגה. זו הסיבה, למשל, שיהדות התורה כלל אינה מופיעה בלוח ובמקום זה מופיעות שתי המפלגות המרכיבות אותה: אגודת ישראל ודגל התורה. הלוח מציג (בטור הימני) את השם הרשמי המלא של כל מפלגה כפי שהוא מופיע אצל רשם המפלגות.

לוח 1.2: מספר המושבים לכל מפלגה בכנסת בהיבחרה, 1992-2021

¹ הכינוי "מפלגת מדף" ניתן למפלגה רשומה כחוק שאינה פעילה. מפעם לפעם, במיוחד כאשר מוקמות התארגנויות חדשות בחפזה ערב הבחירות, "נשלפות" מפלגות כאלו מן המדף ומשמשות בסיס חוקי לריצה לכנסת המחייבת שיוך למפלגה. בנוסף, אופיר סופר מהאיחוד הלאומי-תקומה, שובץ במקום ה-28 ברשימת הליכוד מטעם מפלגת המדף עתיד אחד.

2021	2020	ב2019	א2019	2015	2013	2009	2006	2003	1999	1996	1992	שם מפלגה
1	3	3	2	3	3	3	3	3	1	1		אלתגימוע אלוטני אלדמוקרטי (ברית לאומית דמוקרטית - בל"ד)
4	4	3	2	3	3	3	3	2	5	4	2	מד"ע – מפלגה דמוקרטית ערבית [מד"ע- רע"מ/רע"מ/ רשימת האיחוד הערבי]
2	3	2	2	2	1	1	1	1	1			התנועה הערבית להתחדשות
3	5	5	4	5	4	4	3	2	3	4	3	המפלגה הקומוניסטית הישראלית [חד"ש]*
										3	4	מפ"ם מפלגת הפועלים המאוחדת
										4	6	רצ – התנועה לזכויות האזרח ולשלו
		1										מפלגת העצמאות
		1										מפלגת התנועה – הירוקה המפלגה הסביבתית חברתית
								1				מפלגת הבחירה הדמוקרטית
6	3	3	4	5	6	3	5	5	10			מרצ
								15	6	2	2	שינוי – מפלגת המרכז
7	3	5	6	19	15	13	18	18	23	34	44	מפלגת העבודה הישראלית
							1	1	1			מימד – מדינה יהודית מדינה דמוקרטית
								3	2			עם אחד בראשות עמיר פרץ
										4		הדרך השלישית להסכמה

												לאומית
							7					גימלאי ישראל לכנסת - גיל
									6			מפלגת המרכז
				5	6							התנועה
					2	28	29					קדימה
17	13	13	15	11	19							יש עתיד – בראשות יאיר לפיד
8	15	15	15									חוסן ישראל
	5	5	5									תל"ם- תנועה לאומית ממלכתית בהנהגת משה (בוגי) יעלון
1												דרך ארץ
	1	1										גשר - בראשות אורלי לוי אבקסיס
									2	5		גשר - תנועה חברתית-לאומית
	1	1	4	10								כולנו בראשות משה כחלון
5												תקווה חדשה
29	35	31	34	30	20	27	12	38	19	22	32	הליכוד – תנועה לאומית ליברלית
								2	6	7		ישראל בעליה
7	7	8	5	6	11	15	11	3	4			ישראל ביתנו
9	9	9	8	7	11	11	12	11	17	10	6	ש"ס – התאחדות הספרדים העולמית שומרי תורה
3	4	4	4	4	4	3	4	3	3	2	**3	הסתדרות אגודת ישראל בארץ ישראל
4	3	3	4	2	3	2	2	2	2	2	1	אגודת החרדים – דגל התורה
	1	2	3	6	8	3	3	6	5	9	6	הבית היהודי, מיסודה של

												המפד"ל – המפלגה הדתית לאומית המזרחי הפועל המזרחי בארץ ישראל
7	3	3										צ"ש – ציונות ליברליות ושיוויון (מפלגת המדף של הימין החדש)
			1				2					אחי"י - ארץ חברה יהדות (שם קודם : ציונות לאומית דתית מתחדשת)
										5	8	צומת – התנועה לציונות מתחדשת
									1			חירות – תנועה לאומית
1												עמיד אחד
4	2	2	2	2	4	2	2	2	1			האיחוד הלאומי- תקומה
1												חזית יהודית לאומית
1												לזוז (מפלגת המדף של נעם)
						1						התקווה – מפלגה ציונית לאומית
							2	2	2	2	3	מולדת – תנועת נאמני ארץ ישראל ויוצאי התחיה
						1						ארץ ישראל שלנו - מפלגה יהודית מאוחדת לשלמות התורה העם והארץ
120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	סך הכול מושבים

* מדובר במספר מושבי חד"ש הכוללת את המפלגה הקומוניסטית ואישים נוספים מחוצה לה.

** ח"כ ממוריה התפטר לאחר זמן קצר.

מערכת המפלגות

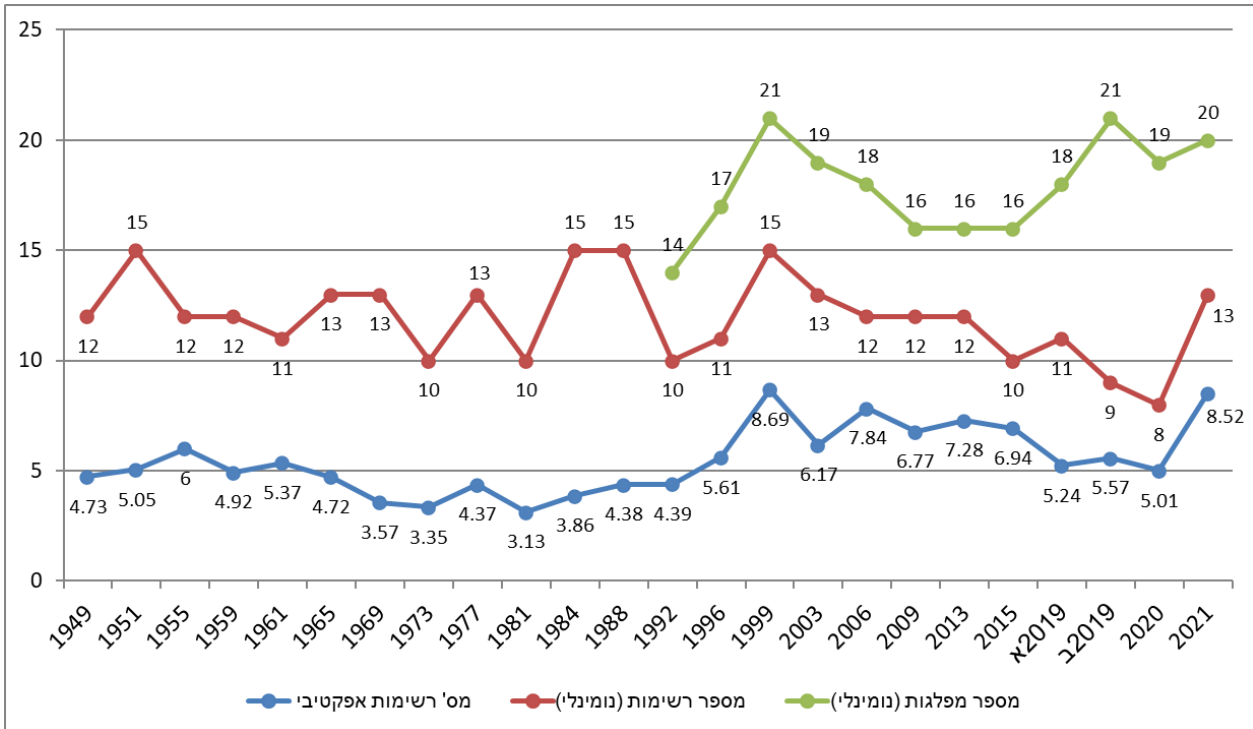
המושג מערכת מפלגות עניינו ביחסי הגומלין בין המפלגות, בתחרות ובשיתופי הפעולה ביניהן. כאשר אנו באים לאפיין מערכת מפלגות אנו מתייחסים לשלושה מרכיבים: גודלן היחסי של המפלגות (המוגדר בהתאם לחלקן היחסי במושבי הפרלמנט, במקרה שלנו הכנסת); מספרן של המפלגות; ומיקומן במפה הפוליטית.

את גודלן היחסי של המפלגות ואת מספרן ניתן לכמת בצורה קלה ומועילה באמצעות מדד מספר המפלגות האפקטיבי (effective number of parties), אשר אותו נכנה כאן מדד מספר הרשימות האפקטיבי על מנת להישאר עקביים בהבחנותינו). זהו המדד ההשוואתי המקובל ביותר למדידת רמות פיצול של מערכת המפלגות והוא לוקח בחשבון לא רק את מספר המפלגות אלא גם את גודלן היחסי (Laakso and Taagepera, 1979). כך, אם בפרלמנט ישנן שתי מפלגות אשר כל אחת מהן מחזיקה במחצית ממושבי הפרלמנט, ערך המדד יעמוד על 2; אם בפרלמנט ישנן שלוש מפלגות אשר כל אחת מהן מחזיקה בשליש ממושבי הפרלמנט, ערך המדד יעמוד על 3; אם בפרלמנט ישנן עשר מפלגות אשר כל אחת מהן מחזיקה בעשירית ממושבי הפרלמנט, ערך המדד יעמוד על 10. כמובן שבמציאות גודלן של המפלגות אינו אחיד ועל כן ערכי המדד אינם "עגולים" כמו בדוגמה.²

מבט בתרשים 1.1 מלמד כי שנת 1996 יכולה להיראות כנקודת מפנה בתולדות הפיצול במערכת המפלגות בישראל. עד 1992 (כולל 1992) מנעד ערך מדד מספר הרשימות האפקטיבי נע בין 3.1 ל-6.0, כאשר רוב הזמן הערכים היו גבוהים יחסית אך אופייניים בסך הכול למדינות עם שיטות בחירה יחסיות דוגמת ישראל (Lijphart, 2012). מאז 1996 המנעד נע בין 5.0 ל-8.7, מה שמעיד על פיצול גבוה בהרבה ביחס לעבר. הערכים הנמוכים של תקופת 1992-2021 דומים לערכים הגבוהים של תקופת 1949-1992. כל זאת, בעוד ערכי מספר הרשימות הנומינלי דווקא נמוכים יחסית בחלק מתקופה המאוחרת. זהו כפי הנראה תוצר של ההעלאות ההדרגתיות של אחוז החסימה בתקופה זו (לקראת בחירות 1992 עלה אחוז החסימה מ-1% ל-1.5%; לקראת בחירות 2006 הוא עלה ל-2% ולקראת בחירות 2015 הוא עלה ל-3.25%).

² החישוב של המדד מתבצע כדלהלן: 1. מחשבים את חלקה של כל מפלגה בפרלמנט (מתוך 1, כך שהערך בשביל מפלגה בעלת מחצית מהמושבים בפרלמנט למשל יהיה 0.5). 2. מעלים את הערך של כל מפלגה ומפלגה בריבוע (כך שהערך בשביל מפלגה בעלת מחצית מהמושבים בפרלמנט למשל יהיה 0.25). 3. מחברים את כל הערכים שהתקבלו. 4. מחלקים את המספר 1 בסך הערכים שהתקבלו.

תרשים 1.1. מספר המפלגות והרשימות שנבחרו לכנסת, 2021-1949

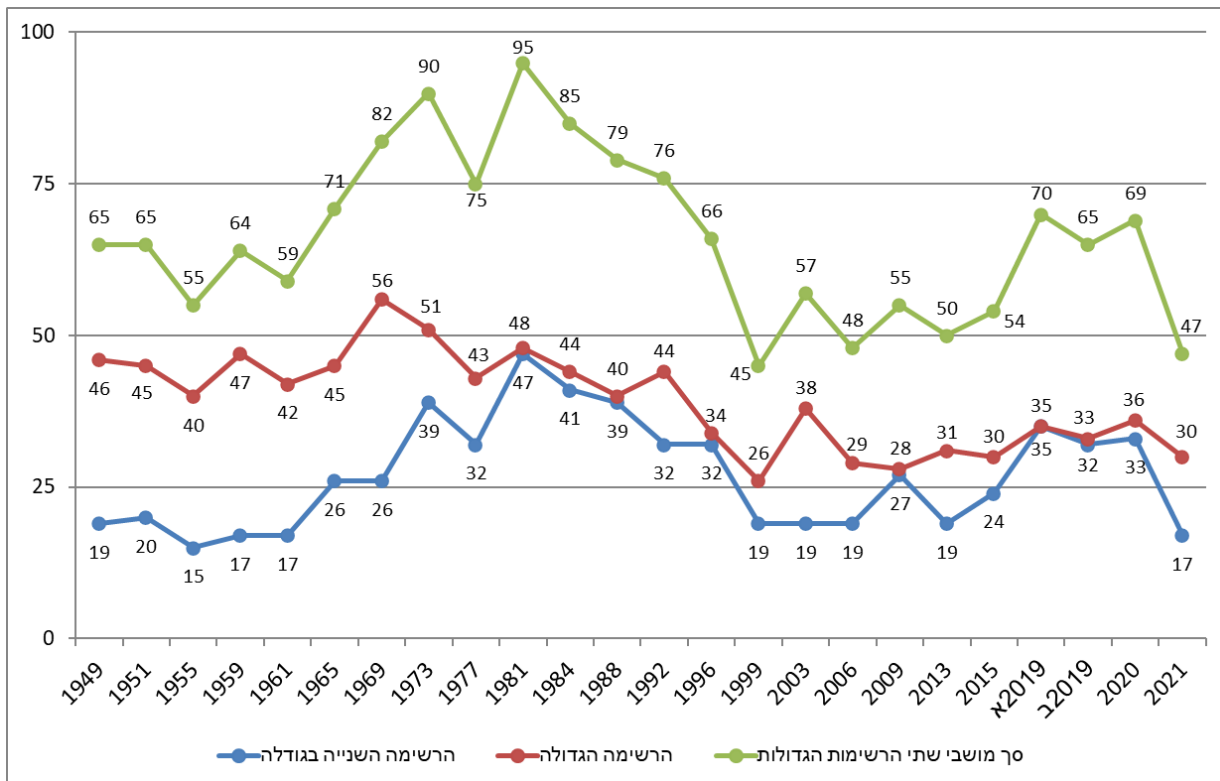
שתי התפתחויות בולטות התרחשו בתקופת 1992-2021. האחת, עליה חדה במספר הרשימות האפקטיבי במשך שתי מערכות בחירות (1996, 1999) שנערכו במשולב עם בחירה ישירה של ראש הממשלה ולאחריהן ירידה יחסית בערכים עם עליות ומורדות עד בחירות 2015; ירידה ברורה בבחירות 2019-2020; וזינוק מחודש בבחירות 2021. השנייה, עד לבחירות 2021, ירידה מתמדת כמעט במספר הרשימות שנכנסו לכנסת. זה היה תוצר מובהק של העלאות אחוז החסימה. במספר המפלגות המיוצגות בכנסת חלה ירידה בין 1999-2006, התייצבות בתקופת 2006-2015 ומאז דווקא עליה. התפתחויות סותרות לכאורה אלו מבטאות מחד גיסא תגובה לתמריצים המוסדיים שמחייבים התמודדות משותפת ומאידך גיסא תמריצים להתפלגויות (אחרי הבחירות) בעקבות התחזקות הפוליטיקה האישית ונוכח היעדר סנקציות יעילות (Nikolenyi, 2019).

ניתוח היסטורי של מערכת המפלגות בישראל מונה שלושה סוגי מערכות מפלגתיות (Hazan, 2018). הסוג הראשון, שאינו נכלל בתקופה אליה אנו מתייחסים אלא מאפיין את תקופת 1977-

1949 הוא מערכת המפלגה הדומיננטית. מדובר במערכת רב-מפלגתית שבה יש מפלגה אשר גדולה מכל מתחרותיה באופן ניכר (ראו תרשים 1.2) ואשר ממוקמת במרכז המפה הפוליטית כך שהיא תופסת את עמדת האמצע ולא ניתן באופן מעשי להקים ממשלה בלעדיה. מאז 1977 ועד ראשית שנות האלפיים, אל תוך התקופה בה עסקינן, מקובל לתאר את מערכת המפלגות כמערכת תחרותית דו-גושית ומקוטבת, אשר יש בה שתי מפלגות גדולות הדומות בגודלן ומתחרות זו בזו כאשר לכל אחת מהן יש "מפלגות לוויין" אשר משתייכות לאותו גוש או מחנה. דובר על מפלגות הליכוד, המפלגות מימין לה והמפלגות הדתיות והחרדיות אל מול מפלגת העבודה והמפלגות משמאלה. גם שני הגושים היו דומים פחות או יותר בגודלם.

מאז בחירות 2003 לא ניתן לאפיין שיטתית את מערכת המפלגות משום שהמפה משתנית בכל בחירות ובחירות. ניכר כי ישנן בחירות שתוצאתן שתי רשימות גדולות דומות בגודלן – כמו במערכת הדו-קוטבית – ויש כאלו שהפער בין הרשימה הגדולה לשנייה בגודלה גדול – כמו במערכת של מפלגה דומיננטית (תרשים 1.2). כך, לאחר בחירות 2003, בהן זכה הליכוד ב-38 מושבים והמפלגה הבאה בגודלה הייתה העבודה עם 19 מושבים בלבד נראה היה כאילו מדובר בראשיתה של מערכת עם מפלגה דומיננטית, כאשר הפעם ממלאת מפלגת הליכוד את תפקיד זה. אך מייד בבחירות 2006 התרסק הליכוד (12 מושבים) וקדימה (29 מושבים) הפכה למפלגה הגדולה, אולי המועמדת להיות המפלגה הדומיננטית. אך בבחירות 2009 התאוששה מפלגת הליכוד והתחולל מירוץ צמוד עם קדימה שהסתיים עם 28 מושבים לליכוד ו-29 מושבים לקדימה. אך התחרות הדו-קוטבית לא התייצבה כאשר בבחירות 2013 קדימה כמעט נעלמה (היא זכתה בשני מושבים) וברית הליכוד-ביתנו הפכה לרשימה הגדולה בכנסת בהפרש ניכר מכל מתחרותיה. בבחירות 2015 ההפרש בין הרשימות הגדולות היה קטן יחסית, אולם כבר בבחירות הבאות, של אפריל 2019, התרסקה המפלגה שהיוותה גרעין הברית השנייה בגודלה בשנת 2015, מפלגת העבודה. עם זאת, בבחירות 2019-2020 נשמרה המתכונת הדו-גושית. ההפרש בין הישגי כחול לבן והליכוד היו קטנים וגם התחרות הבינגושית הייתה צמודה. אולם מי שחשב שאולי הדו גושיות שבה כדי להישאר התבדה כאשר ברית כחול לבן התפצלה לאחר הבחירות של 2020 לשתי סיעות דומות בגודלן. פיצול זה בא לידי ביטוי בבחירות 2021 בהן שוב הייתה הליכוד המפלגה הגדולה ביותר, בפער עצום מהמפלגה הבאה אחריה.

תרשים 1.2. מספר מושבי שתי הרשימות הגדולות, 1949-2021

כפי שראינו, לא רק שמערכת המפלגות נראתה שונה לאחר כל בחירות ובחירות בין 2003 ל-2019 אלא שגם זהות המפלגות שתופסות את מעמד המפלגה הגדולה במערכת שבה יש מפלגה גדולה באופן מובהק השתנתה מהליכוד (2003) לקדימה (2006) וחזרה לליכוד (2013). גם זהות אחת משתי הרשימות הגדולות השתנתה בבחירות בהן ההפרשים קטנים בין אלו. בעוד הליכוד היה תמיד אחת מהשתיים (למעט ב-2006) הרי שארבע רשימות משמאלו שחקו בתפקיד זה: קדימה (2009), יש עתיד (2013) המחנה הציוני (2015), וכחול לבן (2019-2020). בקצרה, מערכת המפלגות מאז ראשית המאה ה-21 התאפיינה בעיקר בחוסר יציבות, בהיותה מערכת "לא מערכתית" בהעדר מבנה יציב שמכתיב את אופי יחסי הגומלין בתוכה. חזן (Hazan, 2018) שב ומדגיש כי לצד אי היציבות המפלגתית מתקיימת בתקופה זו יציבות גושית גבוהה. לא חל שינוי כמעט בגודל המחנות הפוליטיים. אולם היציבות בהצבעה הגושית לא תורגמה ליציבות פוליטית. פעמים רבות חזינו בשבירת ההיגיון הגושי בידי הפוליטיקאים (החל מ"המפץ הגדול" של קדימה לקראת בחירות 2006, דרך חבירת העבודה לממשלת נתניהו לאחר בחירות 2009, יש עתיד והתנועה לממשלת הליכוד לאחר בחירות 2013 וכחול לבן והעבודה לליכוד לאחר בחירות 2020). רק שבירת ההיגיון הגושי לאחר בחירות 2020 איפשרה יציאה (זמנית) מהמבוי הסתום שלאחר שלוש מערכות בחירות רצופות.

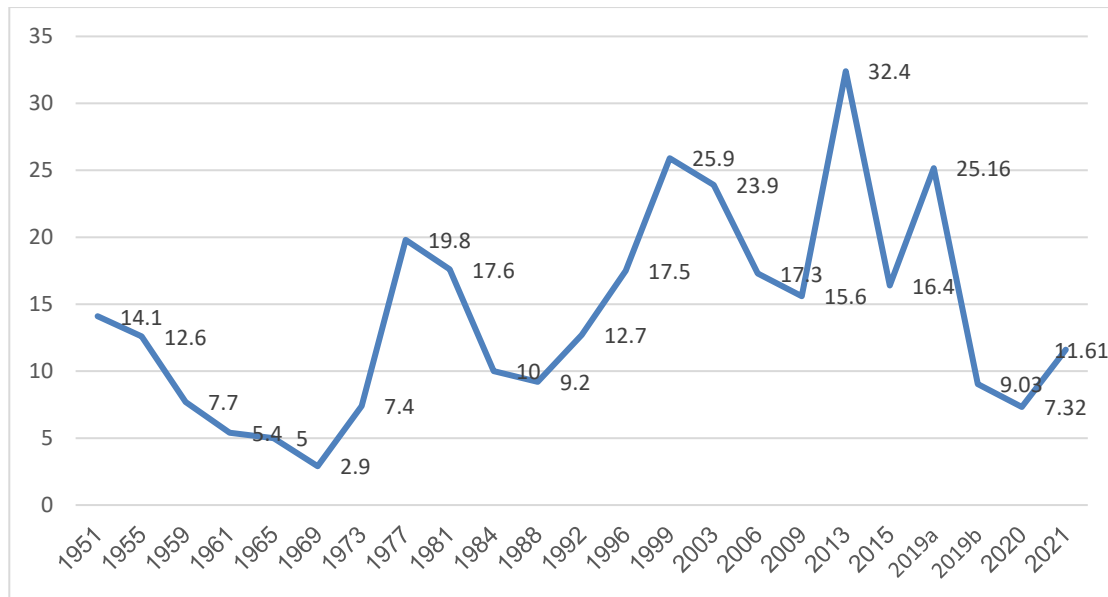
חוסר יציבות המערכת ניכר תחילה בעיקר מצד ימין עם "המפץ הגדול" של קדימה שמנהיגה וחלק ניכר מנציגיה פרשו מן הליכוד בעקבות החלת תכנית ההתנתקות מחבל עזה וצפון השומרון. בבחירות 2006 הייתה קדימה למפלגה הגדולה עם 29 מושבים בעוד הליכוד נותר עם 12 בלבד, כאשר בסביבות מחצית ממצביעיו מבחירות 2003 הצביעו לקדימה בבחירות אלו (Barnea and Rahat, 2011). לאחר מכן עברה אי היציבות לגוש המרכז-שמאל שם אותגרה מפלגת העבודה שוב ושוב מן המרכז על ידי קדימה (2009), יש עתיד (2013, 2021), וברית כחול לבן (2019-2020).

אי יציבות זו מקורה בהתנהגות הבוחרים. רבים מהם שינו את הצבעתם מבחירות לבחירות ולא רק שבכך מנעו יציבות בייצוג רוב רובן של המפלגות הוותיקות אלא שהם הכניסו שוב ושוב עוד ועוד מפלגות חדשות לתוך המערכת שרוב רובן לא האריך ימים. נעבור כעת לבחון את שתי תופעות אלו: ניידות קולות הבוחרים והשינויים בכוחן של המפלגות הוותיקות והחדשות.

ניידות קולות

בתרשים 1.3 מופיעים ערכי מדד ניידות הקולות המשקף את אחוז הבוחרים ששינו את הצבעתם בין בחירות לבחירות. מדובר במדד פדרסן (Pedersen, 1979) המשתמש בתוצאות אמת. ככזה הוא מבטא את סך השינוי המינימלי משום שאינו יכול לאתר שינויי הצבעה ברמת הפרט (אם 10% מהמצביעים ישנו הצבעה ממפלגה א' למפלגה ב' ואילו 10% מהמצביעים ישנו הצבעה ממפלגה ב' למפלגה א' ערכי המדד יהיו אפס). ניכר כי ערכי המדד גבוהים בתקופה בה אנו עוסקים, במיוחד מאז 1996, בהשוואה לתקופה הקודמת (יוצאות מן הכלל בתקופה המוקדמת הם בחירות המהפך של 1977 והבחירות שאחריהן בשנת 1981 ובתקופה המאוחרת ובאופן צפוי הבחירות התכופות של תקופת ספטמבר 2019-מרץ 2021). במילים אחרות, עם הזמן, יותר ויותר מצביעים משנים את הצבעתם בין בחירות לבחירות. אפילו הערכים הנמוכים יחסית בשלושת מערכות הבחירות התכופות של תקופת ספטמבר 2019-מרץ 2021 אינם נמוכים בהשוואה למידת ניידות הקולות בבחירות לא רציפות במדינות אחרות (Shapira and Rahat, 2021). כאמור, זהו חלק חשוב מההסבר לאי יציבות מערכת המפלגות בישראל שאינו מאפשר הגדרה של אופייה מאז ראשית המאה ה-21.

תרשים 1.3: ניידות קולות בבחירות לכנסת, 1951-2021

מפלגות חדשות

קשה לקבוע מהי בדיוק מפלגה חדשה. מחד גיסא, כמעט בכל מפלגה שמוצגת כחדשה ניתן לזהות מרכיבים מסוימים ממפלגות ותיקות (למשל פוליטיקאים ופעילים עם עבר במפלגה אחרת). מאידך גיסא מפלגות וותיקות מנסות פעמים רבות להציג פנים של התחדשות (Rahat and Barnea, 2011). כך למשל שינתה המפלגה הדתית לאומית (המפד"ל) את שמה ל"בית היהודי" לקראת הבחירות של 2009 כדי להציג מסר של התחדשות. אנו נסתפק כאן בהגדרה פורמלית ונראה כל מפלגה כחדשה אם נרשמה בתקופה שאחרי השנים 1992-1993 (בשנים אלו נרשמו המפלגות הוותיקות אצל רשם המפלגות בהתאם לחוק המפלגות שחוקק בשנת 1992).

לוח 1.3 מראה את הישגיהן האלקטורליים של 13 מפלגות "ותיקות" (כאלה שנוסדו לפני שנת 1992) לאורך התקופה הנחקרת בספר הנוכחי. מתוך אותן המפלגות, שמונה שרדו לכל אורך התקופה. עם זאת, חלקן בעוגה האלקטורלית הצטמק לאורך זמן. אם לאחר ביטול שיטת הבחירה הישירה בבחירות 2003 נראה היה כאילו המפלגות הוותיקות מתחזקות, הרי שבבחירות 2006 חלקן בעוגה הצטמק מאד. שפל זה קשור לעלייתה של קדימה שמידת היותה "חדשה", נוכח התבססותה בעיקר על נציגי ותומכי הליכוד בשנת 2006, נתונה למחלוקת (Rahat and Barnea, 2011). מכל מקום, בסוף התקופה, בבחירות 2019-2021 אחזו מפלגות אלו בפחות משבעים

מושבים. מהשוואת כוחן בבחירות 1992 ובבחירות 2021 עולה כי רוב השורדות שמרו פחות או יותר על כוחן (הליכוד, חדי"ש, אגודת ישראל) או אף התחזקו במידת מה (דגל התורה, רע"מ, ש"ס). עיקר הירידה בכוחן נובע מהיחלשותן של מפלגת העבודה, מרצ והמפד"ל/הבית היהודי.

לוח 1.3: מספר המושבים של מפלגות ותיקות (הכנסת בעת היבחרה) 2021-1992

2021	2020	2019ב	2019א	2015	2013	2009	2006	2003	1999	1996	1992	שם המפלגה
4	4	3	2	3	3	3	3	2	5	***4	2	מד"ע-רע"מ/ רע"מ/רשימת האיחוד הערבי
3	5	5	4	5	4	4	3	2	3	4	3	חדי"ש*
6	3	3	4	5	6	3	5	5	10	7	10	מפ"ס+רצ/מרצ
								15	6	2	2	שינוי – מפלגת המרכז
7	3	5	6	19	15	13	18	18	23	34	44	מפלגת העבודה הישראלית
							1	1	1			מימד**
29	35	31	34	30	20	27	12	38	19	22	32	הליכוד
9	9	9	8	7	11	11	12	11	17	10	6	ש"ס
3	4	4	4	4	4	3	4	3	3	2	**3	אגודת ישראל
4	3	3	4	2	3	2	2	2	2	2	1	דגל התורה
	1	2	3	6	8	3	3	6	5	9	6	מפד"ל-הבית היהודי
										5	8	צומת
							2	2	2	2	3	מולדת
65	67	65	69	81	74	69	65	105	96	103	120	סך הכול מושבים

* מדובר במספר מושבי חדי"ש הכוללת את המפלגה הקומוניסטית ואישים נוספים מחוצה לה.

** מימד נוסדה בשנת 1988 והתמודדה לכנסת בשנה זו. בשנת 1992 ובשנת 1996 היא לא התמודדה.

לוח 1.4 מציג את הישגיהן האלקטורליים של המפלגות ה"חדשות" - אלו שקמו לאחר שנת 1992.

בין 1992 ל-2021 נוסדו 30 מפלגות שזכו לייצוג בכנסת. 12 מתוכן היו מיוצגות בכנסת לאחר

בחירות 2021: חלקן ותיקות יחסית (בל"ד שנוסדה לקראת בחירות 1996, תע"ל, ישראל ביתנו

ותקומה שנוסדו לקראת בחירות 1999); חלקן צעירות (למשל יש עתיד שנוסדה לקראת בחירות 2013); וחלקן ממש פעוטות (למשל חוסן ישראל שנוסדה לקראת הבחירות של אפריל 2019 ותקווה חדשה שנוסדה לקראת בחירות 2021). לאחר השיא עם עלייתה של קדימה, מפלגה פסאודו-חדשה בשנת 2006, ניכרה ירידה קלה בכוחן של המפלגות החדשות אולם ייצוגן בכנסת שב והתאושש עם עליית ברית כחול-לבן בבחירות 2019-2020 והמשיך גם לאחר התרסקות הברית עם מרכיבותיה ועם מצטרפות נוספות. תוחלת חיי המפלגות החדשות הייתה קצרה בהרבה מזו של הוותיקות. רובן לא שרדו זמן רב. עם זאת, כקבוצה, כ"מפלגות חדשות", הן כבשו נתח נכבד מהמפה הפוליטית, במיוחד במרכז-שמאל.

לוח 1.4: מספר המושבים של מפלגות חדשות (הכנסת בעת היבחרה) 1992-2021

שם המפלגה	1992	1996	1999	2003	2006	2009	2013	2015	א2019	ב2019	2020	2021
בל"ד		1	1	3	3	3	3	3	2	3	3	1
תע"ל			1	1	1	1	1	2	2	2	3	2
מפלגת העצמאות										1		
התנועה הירוקה										1		
הבחירה הדמוקרטית				1								
עם אחד			2	3								
הדרך השלישית		4										
גימלאי ישראל					7							
מפלגת המרכז			6									
התנועה							6	5				
קדימה					29	28	2					
יש עתיד							19	11	15	13	13	17
חוסן ישראל									15	15	15	8
תל"ם									5	5	5	

1												דרך ארץ
	1	1										גשר (אורלי לוי)
								2	5			גשר (דוד לוי)
	1	1	4	10								כולנו
5												תקווה חדשה
								2	6	7		ישראל בעליה
7	7	8	5	6	11	15	11	3	4			ישראל ביתנו
7	3	3										צל"ש (הימין החדש)
			1				2					אח"י
									1			חרות
1												עתיד אחד
4	2	2	2	2	4	2	2	2	1			האיחוד הלאומי- תקומה
1												חזית יהודית לאומית
1												לזוז (נעם)
						1						התקווה
						1						ארץ ישראל שלנו
55	53	55	51	39	46	51	55	15	24	17	0	סך הכול מושבים

* יש לציין שבחלק מהמקרים הזיקה של מועמד נבחר למפלגה היה קלוש ביותר והיא שימשה רק בתור "מפלגת מדף". דוגמאות בולטות כאלה: שיבוצו של אלי בן-דהן באפריל 2019 ברשימת הליכוד כנציגה של אח"י (למעשה בן-דהן השתייך לבית היהודי); שיבוצם של סתיו שפיר ושל יאיר גולן בספטמבר 2019 ברשימת המחנה הדמוקרטי, כנציגי התנועה הירוקה ומפלגת העצמאות, בהתאמה; שיבוצו של אופיר סופר ב-2021 ברשימת הליכוד כנציגה של עתיד אחד (למעשה סופר השתייך לאיחוד הלאומי-תקומה).

מגמות כלליות, החלשות הקשר בין המפלגות לבוחרים והערכות מחדש

מהמתואר למעלה – עליית ניידות הקולות וההצבעה למפלגות חדשות – ומאינדיקטורים נוספים (Rahat and Kenig, 2018) ניתן להסיק על היחלשות של הקשר של המפלגות עם האזרחים. כמובן שמדובר בתמונה כללית ולא בתופעה הנוגעת באופן אחיד לכל המפלגות. שעורי ניידות הקולות גבוהים יותר בקרב הציבור הלא חרדי, ובמיוחד בקרב מצביעי מפלגות המרכז והשמאל (ניידות גבוהה ניכרה בימין עם עליית קדימה בשנת 2006 אך כבר בשנת 2009 רוב בוחריו הליכוד "שבו הביתה"). כמו כן, ניידות קולות ניכרת במיוחד בכל הנוגע להצבעה "בתוך המחנה" ולא למעבר קולות מימין למרכז-שמאל או להפך.

במהלך השנים נחלש הקשר של המפלגות במרבית הדמוקרטיה עם החברה. הסימנים לכך רבים ומגוונים: מהחלשות הקשר עם קבוצות אינטרס כגון ארגוני עובדים ומעסיקים, ירידה במספר החברים במפלגות, ירידה בנאמנות הבוחרים למפלגות, עליית מפלגות חדשות ועוד ועוד. במקביל התרחש ברבות מן הדמוקרטיות תהליך של פרסונליזציה של הפוליטיקה שבו ירידת המפלגות לוותה בעליית הפוליטיקה האישית. שני תהליכים אלו אמנם התרחשו בעולם הדמוקרטי אך בהתאם למחקרים השוואתיים מגמת היחלשות המפלגות (קניג וקנפלמן, 2013; קניג וטוטנאור, 2017), ומגמת עליית הפוליטיקה האישית היו חדות במיוחד בישראל (Rahat and Kenig, 2018; רהט, 2019).

כך, המפלגות, אשר זכו במעמד חוקי מובחן ומובהק רק עם חקיקת חוק המפלגות בשנת 1992, דווקא נחלשו בתקופת 1992-2021. את מקומם תפסו בעיקר מפלגות מנהיג. שיאה של מגמה זו (עד כה, כמובן) הייתה בבחירות 2019-2021 בהן היו מפלגות מנהיג את הכוח המרכזי של המרכז שמאל (ברית כחול לבן); בהן הליכוד הפך הלכה למעשה למפלגה של איש אחד; ובהן ניכרו תהליכים דומים גם במפלגות בינוניות וקטנות. רוב המפלגות, כארגון, הפכו לפלטפורמה לפוליטיקה אישית, בעיקר למנהיגיהן.

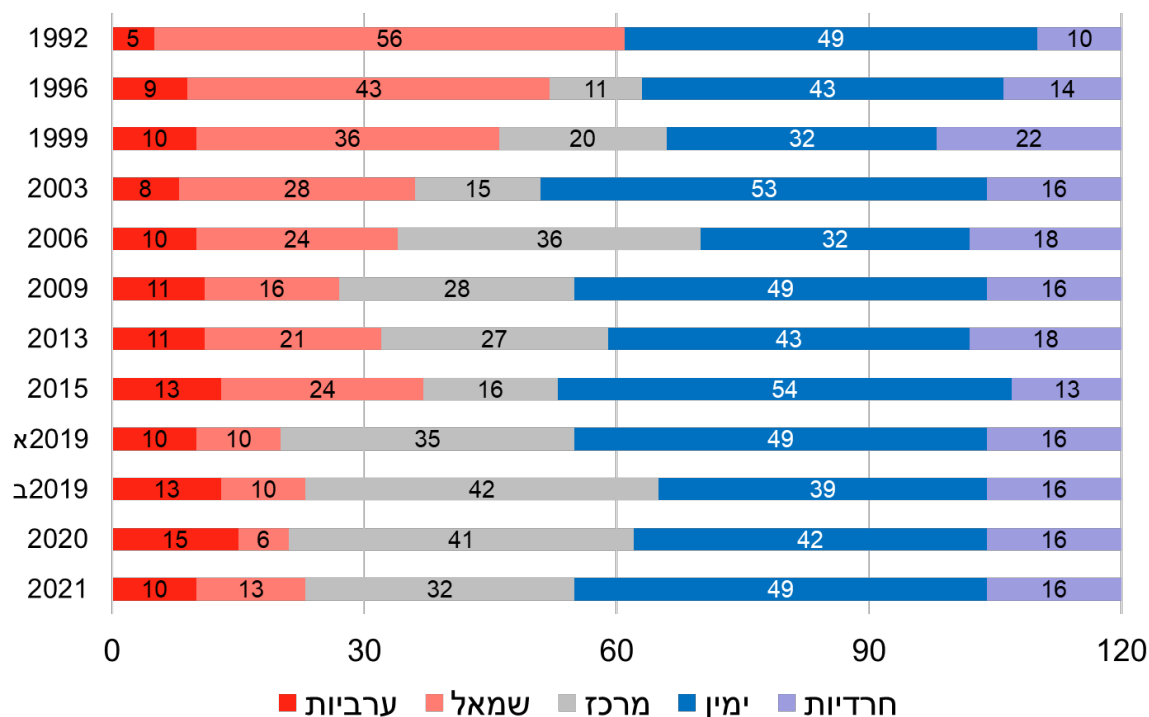
עם זאת, המפלגות נותרו חלק מהמחזה הפוליטי, גם אם פעמים רבות כשחקניות משנה. הן חייבות להיות בו כי מבחינה חוקית כיום רשימות מועמדים לכנסת יכולות להיות מוגשות רק על-ידי מפלגות. כמו כן, לא נמצא תחליף למסגרת הקבוצתית היציבה יחסית שהן מספקות בפרלמנט: לקבוצה של מחוקקים יש סיכוי טוב יותר לקדם את האינטרסים והערכים שלהם מאשר לכל מחוקק בנפרד וגם להשיג משרות שלטוניות רבות וחזקות יותר (Aldrich, 2011).

המפלגות גם מהוות (עדיין) סימן או קיצור דרך לבוחרים רבים בבואם להחליט במי לבחור בבחירות.

מעבר לכך, ניכרים גם דפוסים של הערכות מחדש, של שינויים בכוחן של מפלגות המייצגות ציבורים או עמדות מוגדרות. כך, ניכרת הירידה החדה בכוחה של מפלגת העבודה, שהתחילה את התקופה שאנו בוחנים בספר זה בניצחון בבחירות 1992 עם 44 מושבים וסיימה אותה עם 7 מושבים בלבד בבחירות 2021. מדובר בירידה כמעט מתמדת (למעט יציבות בבחירות 2006 והתאוששויות זמניות ב-2013-2015 וב-2021). את מקומה של מפלגת העבודה תפסו כוחות מרכז חדשים למחצה (קדימה) או חדשים (יש עתיד, חוסן ישראל/כחול לבן).

התזוזה הברורה של בוחרים משמאל אל המרכז משתקפת היטב בתרשים 1.4. המקור לשינוי טקטוני זה, מצוי בין היתר בהשפעות האינתיפאדה השנייה ובאכזבה מתוצאות ההתנתקות, כמו גם בהשלכותיה של העלייה ממדינות ברית המועצות לשעבר שהתאפיינה בעמדות ליברליות בכל הנוגע לענייני דת ומדינה אך עמדות יותר ניציות בכל הנוגע לנושאי חוץ וביטחון. אם בשנת 1998 הגדירו עצמם כ-60% מן הבוחרים כמשויכים לשמאל או למרכז, הרי שעשרים שנים אחר כך פחות מ-40% מן הבוחרים הגדירו עצמם כמזוהים עם השמאל או עם המרכז (ראו מדד השלום ומדד הקול הישראלי ב"דאטה ישראל"). עם זאת, יש לזכור כי המפלגות נעו בתקופה זו דווקא לכיוון ההפוך כאשר רעיון שתי המדינות, שהיה נחלת השמאל הרדיקלי בלבד בשנות השמונים, הפך ללגיטימי יותר והוזכר מדי פעם אפילו בידי גורמים מהליכוד, כולל יושב ראש המפלגה.

תרשים 1.4. מפת המפלגות בחלוקה לפי חמש קטגוריות

* את המקרים הבאים סיווגנו במרכז: הדרך השלישית (1996), ישראל בעלייה (1996, 1999), מפלגת המרכז (1999), שינוי (1999, 2003), גשר (1999, 2006, 2009, 2013), גיל (2006), התנועה (2013, 2015), יש עתיד (החל מ-2013), חוסן ישראל (החל מ-2019א), תל"ם (2019א-2020), ישראל ביתנו (החל מ-2019ב).

עם כל זה, לא ניכרה התחזקות בכוחו של הליכוד. זה אמנם חווה שיאים יחסיים (38 מושבים בבחירות 2003 ו-36 בבחירות 2020) אך לא שחזר את ההישגים שלו בבחירות מהשנים 1977-1988 בהן זכה בבחירות בארבעים מושבים ויותר. עם זאת, הליכוד הפך מאז 2009 למפלגת השלטון בזכות התחזקות הברית שלו עם המפלגות הדתיות והחרדיות. זה יכול להיות מובן נוכח התבססות והתחזקות הזהות בין עמדות מדיניות למידת הדתיות בעשורים האחרונים (ראו מדד השלום ומדד הקול הישראלי ב"דאטה ישראל" וכן: Shamir and Arian 1999; Arian and Shamir, 2008). לגוש זה היה רוב מוצק כל עוד ישראל ביתנו, מפלגה שנתמכה בידי ציבור עולי ברית המועצות לשעבר ומצביעי ימין חילונים השתייכה אליו. כאשר עזבה מפלגה זו את הגוש לאחר בחירות אפריל 2019 הוא איבד את הרוב המוחלט שלו אם כי עדיין נהנה מעמדת יתרון יחסית בכל הנוגע לכינון ממשלה, נוכח הרתיעה של מפלגות המרכז להסתמך על המושבים של המפלגות הערביות וחד"ש לטובת הקמת קואליציה.

התפתחות חשובה בעימות הבין גושי (מרכז-שמאל-ערבים מול ימין-דתיים) התרחשה בעשור האחרון ואף התעצמה מאז בחירות 2015. העימות שהתמקד בנושאי חוץ וביטחון ובמיוחד בעתיד השטחים שינה צורה והוטמע בתוך דיון על תפיסת הדמוקרטיה. מצד אחד התייצבו כוחות המרכז-שמאל אשר ביטאו תמיכה בדמוקרטיה ליברלית, על מבנה איזונים והבלמים הכולל בתי משפט חזקים ועצמאים, תקשורת עצמאית וביקורתית ומנהל ציבורי ומומחים בעלי מעמד אוטונומי ("שומרי סף") המהווים כולם משקל נגד לפוליטיקאים, במיוחד לרשות המבצעת. מצד שני ניצבו כוחות ימין-דתיים שרובם השילו מעצמם תפיסות עולם ליברליות שאפיינו אותם בעבר ואימצו גישה פופוליסטית. זו התאפיינה בדגש על "שלטון העם" שהוא למעשה שלטון הרוב שאותו מייצגת הרשות מבצעת, ובעיקר העומד בראשה. כל מי שמנסים לבלום ולאזן על כוח זה מצוירים כחברי אליטות מושחתות הדואגות לעצמן ואינן מייצגות את "העם". מגמה זו, של עימות בין תפיסת דמוקרטיה ליברלית לבין פופוליזם, הגם שהיא משתלבת היטב בתפיסות זהות דתית ובתפיסות חוץ וביטחון המתקשרות אליהן אינה ייחודית לישראל.³

לגבי המפלגות הדתיות, ניתן להבחין ביניהן לפי מידת יציבותן האלקטורלית. אגודת ישראל ודגל התורה מפגינות יציבות רבה, שניכרת בנאמנות בוחריהן. ש"ס הצליחה ליצור לעצמה גרעין קשה של תומכים אך יכולתה לגייס תומכים נוספים השתנתה בין בחירות לבחירות ובהתאם לנסיבות: מצד אחד עומד הישג השיא שלה מבחירות 1999 בהן זכתה ב-17 מושבים, כפי הנראה בזכות פיצול ההצבעה של חוק הבחירה הישירה של ראש הממשלה ומשפטו של מנהיגה אריה דרעי שהעלה את הנושא העדתי למרכז סדר היום. מצד שני היא גם סבלה ממות מנהיגה הרוחני הרב עובדיה יוסף בשנת 2013. כוחה ירד בבחירות שלאחר מותו בשנת 2015 ל-7 מושבים (מ-11-12 בארבע מערכות הבחירות הקודמות של 2003-2013). אך מאז ניכרת עלייה איטית והתייצבות על 9-8 מושבים בבחירות 2019-2021. לעומת אלו, מפלגות הציבור הדתי לאומי היו מאד לא יציבות בשיעור התמיכה בהן והיו תזוזות רבות של קולות ביניהן לבין הליכוד.

בקרב המפלגות הערביות וחד"ש⁴ חל שינוי ניכר. אם בשנת 1992 דובר בשתי מפלגות אשר יחד זכו בחמישה מושבים (3 לחד"ש שהתבססה על המפלגה הקומוניסטית הוותיקה ו-2 למד"ע שקמה בשנת 1988), הרי שבבחירות 2021 דובר על פי שניים מושבים בהם חלקו ארבע מפלגות ששקפו

³ לדיון בנושא המציע תפיסה דומה אך גם מוסיף ומעמיק עליה ראו: טלשיר, 2020.
⁴ חד"ש נכללת בקבוצה זו של מפלגות "ערביות" הגם שהיא במוצהר מפלגה יהודית-ערבית משום שרוב מצביעיה ונציגיה הינם ערבים. יש להודות כי בשם הדיוק ניתן היה לכנות את קבוצה זו אם כוללים בה את חד"ש כ"מפלגות הלא ציוניות" (הגם שכאן היה מתגלע ויכוח אם המפלגות החרדיות הינן ציוניות) או כמפלגות השמאל הלא ציוני (הגם שכאן היה מתגלע ויכוח אם המפלגות הערביות, כגון בל"ד הלאומנית ורע"ם הדתית, הן באמת מפלגות שמאל).

גוונים נוספים של החברה הערבית ושל אידאולוגיות שונות בתוכה. התפתחות זו נבעה במיוחד מנטישת המצביעים הערבים את המפלגות הציוניות שצברה תאוצה בעידן הבחירה הישירה (1996, 1999) והמשיכה גם אחריה כתוצאה של אירועים שונים שחזקו את הניכור של אזרחי ישראל הערבים כגון הרג 13 אזרחים ערבים ישראלים בידי כוחות בטחון ישראלים באירועי 2000 או חקיקת "חוק הלאום" כ-18 שנים אחר כך. הריבוי של המפלגות הערביות יצר, נוכח אחוז החסימה העולה, צורך בריצות משותפות בבחירות. אלו הבשילו בבחירות 2015 ליצירת רשימה משותפת שהתפרקה לקראת בחירות אפריל 2019, קמה מחדש בשתי הבחירות הבאות והתפרקה שנית בבחירות 2021. הרשימה המשותפת נמצאה כמי שגרמה ליותר מצביעים ערבים לבוא ולהצביע וכמי שחיזקה גם את ההצבעה למפלגות אלו על חשבון המפלגות הציוניות (רודניצקי, 2020).

במושגים של הערכות מחדש מתאפיינים שלושת העשורים האחרונים, בקליפת אגוז, במעבר של קו השבר המרכזי ממחלוקת על ענייני חוץ וביטחון ובמיוחד גורל השטחים (יונים מול ניצים) למחלוקת על אופי הדמוקרטיה. את הקמת ממשלת האחדות לאחר בחירות מרץ 2020 ניתן לראות כניסיון לפרוץ את המבוי הסתום שנוצר כתוצאה מחלוקה זו. אולם גם ניסיון זה לא עלה יפה.

סיכום ומבנה הספר

פרק זה התחיל בטענה כי נקודת ההתחלה של המחקר, בבחירות 1992, ראויה מטעמים שונים, אקדמיים ואף היסטוריים-פוליטיים. לאחר מכן הוצגה אוכלוסיית המחקר הכוללת 45 מפלגות שהיו מיוצגות בכנסת בתקופת 1992-2021 תוך עמידה על ההבדל בין מפלגות לבין רשימות וסיעות. בהמשך הפרק נגענו בנושא ירידת הקשר של המפלגות עם החברה ועליית הפוליטיקה האישית. בחלקו השני של הפרק נערך דיון במערכת המפלגות. ראינו כיצד חוסר יציבות אלקטורלית, ירידת המפלגות הגדולות והצטרפות ועזיבה תכופה של מפלגות חדשות הובילו למצב שבו מאז ראשית שנות ה-2000, ובשונה מן העבר, לא ניתן לאפיין את המערכת המפלגתית (למעט בחוסר יציבותה). לבסוף נתחנו את דפוסי ההערכות מחדש של המפלגות: עליית המרכז הליברלי וירידת השמאל; הישרדות הליכוד; היציבות החרדית אשכנזית, התייצבותה של ש"ס, ואי היציבות הדתית-לאומית; עליית וריבוי המפלגות הערביות ביחד עם יצירת הברית הבין-מפלגתית (הרשימה המשותפת).

הספר שלפנינו כולל, להוציא את הפרק הנוכחי, עוד 13 פרקים. 12 הראשונים מתוכם מוקדשים למפלגות השונות שהיו מיוצגות בכנסת בין 1992 ל-2021. לחלק מהמפלגות מוקדש פרק שלם ואילו אחרות מטופלות במסגרת פרקים שיעסקו בקבוצות של מפלגות. מסגרת הניתוח בכל פרק דומה. לאחר רקע היסטורי קצר בו מתוארים שורשי המפלגה (או הרקע להקמתה כשמדובר במפלגות חדשות יחסית) אנו מנתחים כל מקרה תוך התייחסות לחמש זירות. בחלק הדין בזירה האלקטורלית אנו מנתחים את הישגי המפלגות ודפוסי ההצבעה להן בבחירות לכנסת, לרשויות המקומיות, והיכן שהדבר רלוונטי – גם בבחירות להסתדרות. החלק הדין בזירה הפרלמנטרית מנתח את הפרופיל של נבחר הציבור שייצגו את המפלגות הכנסת ועומד על מקרים של פרישות וחבירות מהמפלגה ואליהן. בחלק על זירת הממשלה מנותחים פרקי הזמן בהם שהו המפלגות (או לפחות חלקן) בשלטון, בין אם כמפלגות שלטון ובין אם כשותפות קואליציוניות. החלק העוסק בזירה הפנים-מפלגתית מציג ניתוח של חלוקת העוצמה הפנימית בכל מפלגה: אופי מוסדותיה וחלוקת העוצמה הפנימית שלה, השיטות לפיהן נקבעים המנהיגים והרשימות לכנסת ודפוסי החברות בה. בנוסף מנתח המאזן הכספי של המפלגות ובחלק מהמקרים – נוכחותן במרשתת. החלק העוסק בזירה האידיאולוגית מנתח את תפיסת העולם של המפלגות, תוך הישענות על מצעי בחירות, הצבעות מפתח בכנסת והתבטאויות של נבחר הציבור. הפרק החותם את הספר מציג ניתוח השוואתי בין מפלגתי על בסיס הממצאים הבולטים שעלו בפרקים הקודמים.

הניתוח התבסס על מגוון רחב של מקורות. בנוסף להישענות על ספרות המחקר (בין היתר במחקרים שעסקו בדפוסי הצבעה ובהיסטוריה של מפלגות, ובספרות השוואתית על מפלגות) עשינו שימוש נרחב גם במקורות ראשוניים. אלה כללו קטעי עיתונות שסקרו את הזירה הפוליטית בשלושת העשורים האחרונים, תוצאות רשמיות של בחירות, חוקות של מפלגות, תקנוני בחירות פנימיות, דוחות של מוסד מבקר המדינה, מצעי מפלגות ופרוטוקולים של מליאת הכנסת.

יש להעיר כי אנו שלמים עם נקודת הפתיחה בה בחרנו לחיבור זה, שנת 1992. אולם אין לנו כל דרך לדעת אם נקודת הסיום, בחירות 2021, מבשרת את אמצעה או את סופה של תקופה. עם זה יש סיכוי שאכן זו נקודת ציון חשובה שמסמנת סופו של עידן, מה שהתבטא בקיומן של ארבע מערכות בחירות רצופות בשנים 2019-2021.

הליכוד: שיעור בהישרדות

הליכוד, ללא כל ספק, היא המפלגה המצליחה ביותר בתקופה הנסקרת במחקר זה. בין 1992 לבין 2021 היא שהתה בשלטון מעל 20 שנים, קרוב ל-70% מכלל התקופה. אורך התקופה הרציפה בה מחזיק יו"ר הליכוד בנימין נתניהו בראשות הממשלה (מאז 2009 ועד לכתובת שורות אלו) הוא הארוך ביותר בהיסטוריה של מדינת ישראל. מאז שנת 1993 עמדו בראש הליכוד שני מנהיגים בלבד. בנימין נתניהו נבחר ליושב ראש הליכוד בראשית 1993 ועמד בראשה מאז, למעט הפסקה של שש השנים (1999-2005) בהן הוביל את המפלגה אריאל שרון. אולם היציבות יוצאת-הדופן הזו אין פירושה שהליכוד היה מפלגה אישית (personal party), כמו מספר מפלגות אחרות במערכת הפוליטית הישראלית. הליכוד היה מפלגה בעלת מוסדות דמוקרטיים תוססים ומסורת ארוכה ורציפה של בחירות פנימיות תחרותיות מאז שנות השמונים של המאה ה-20. עם זאת, מאז חזרתו של בנימין נתניהו לראשות הממשלה, וביתר שאת מאז הניצחון בבחירות לכנסת ה-20 (2015) ובמהלך הבחירות החוזרות של 2019-2021 התגברה עד מאוד הזהות הכמעט-מוחלטת בינו לבין המפלגה שבראשה הוא עומד. זאת, עד כדי כך שהדמוקרטיה הפנימית והמוסדות המפלגתיים התאינו במידה רבה ושועבדו לטובת היושב-ראש.

פרק זה מציג את סיפורה של מפלגת הליכוד מאז 1992. הוא פותח בתיאור תמציתי של שורשיה המוסדיים והאידיאולוגיים: היווסדה של תנועת החרות, החיבור עם המפלגה הליברלית במסגרת גח"ל, הקמת הליכוד והמהפך ההיסטורי. לאחר מכן מנתח הפרק את הליכוד תוך מבט על ארבע זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיה של המפלגה בבחירות לכנסת. ככלל, התאפיינו ההישגים האלקטורליים של הליכוד בתקופה זו בתנודתיות גבוהה: ירידה מ-32 מושבים (1992) ל-19 (1999), הכפלת הכוח ל-38 מושבים (2003) וצניחה לשפל היסטורי של 12 מושבים (2006). מאז 2009 התנודתיות התמתנה, ובבחירות 2020 רשמה המפלגה את ההישג השני בגובהו מאז 1992 – 36 מושבים. חלק זה עומד על דפוסי ההצבעה ומנתח את התמורות בבסיסי התמיכה של הליכוד לאורך השנים. הוא גם מנתח את הישגי המפלגה בבחירות לרשויות המקומיות ואת נוכחותה בבחירות להסתדרות.

החלק העוסק בזירת הפרלמנטרית מתמקד בנבחרי הליכוד לכנסת, בחברי הסיעה. הוא מנתח את מאפייניהם החברתיים, את רמת התחלופה שלהם, וסוקר את גלי הפרישה של חברי כנסת מהליכוד לטובת מסגרות פוליטיות חלופיות. החלק הבא דן בזירת הממשלה: הוא סוקר את המגעים הקואליציוניים שהוביל הליכוד, את קווי המתאר של הממשלות השונות שהוא עמד בראשן, ואת מאפייני השרים שמונו מטעמו לממשלה.

לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית: מבנה המפלגה, הבחירות הפנימיות לתפקידי היו"ר והמועמדים לכנסת, היקפי החברות המפלגתית (מתפקדים) ומצבה הפיננסי של המפלגה. לבסוף, החלק העוסק באידיאולוגיה בוחן את עמדות המפלגה ואת התמורות הרעיוניות אותן עברה תוך הסתמכות על מצעי המפלגה, על התבטאויות מנהיגיה ועל הצבעת חברי הכנסת שלה במספר הצבעות מפתח.

הליכוד עד שנת 1992

הליכוד נוסד באופן פורמלי בשנת 1973 אולם את שורשיו יש לאתר עוד בתקופת היישוב בשני זרמים רעיוניים וארגוניים. הזרם הראשון הוא התנועה הרוויזיוניסטית, אותה ייסד זאב ז'בוטינסקי בשנות העשרים של המאה הקודמת. במקביל, התפתחה קרבה בין תנועה זו לבין הארגון הצבאי הלוחם (אצ"ל) שבראשו עמד למן 1943 מנחם בגין. לאחר הכרזת העצמאות הקים בגין את תנועת החרות אשר התבססה בעיקרה על האצ"ל. זו התמודדה בהצלחה לא מבוטלת בבחירות לאספה המכוננת (1949) בהן זכתה ב- 14 מושבים.⁵ מקורו של הזרם השני ב"חוגים האזרחיים" שמהם צמחה מפלגת הציונים הכלליים. עמדותיו המדיניות של זרם זה היו מתונות-בהרבה מאלו של הרוויזיוניסטים, אך הם נבדלו מזרם תנועת העבודה בתפיסותיהם החברתיות-כלכליות שהיו רחוקות מסוציאליזם ודגלו בשוק חופשי. הציונים הכלליים חברו בראשית שנות השישים אל המפלגה הפרוגרסיבית וייסדו את המפלגה הליברלית.⁶

לאחר חמש מערכות בחירות בשנים 1949-1961 שבהן נשתמרה הדומיננטיות של מפא"י ושל השמאל, גברו בימין הקולות שקראו לאיחוד שורות במטרה להציב אתגר ממשי יותר על השלטון. בעקבות זאת, לקראת הבחירות לכנסת השישית (1965) התקיימו בין חרות למפלגה הליברלית

⁵ בבחירות לאספה המכוננת התמודדה גם ברית הצה"ר (ברית הציונים הרוויזיוניסטים) שלא הצליחה לזכות בייצוג ולקראת הבחירות הבאות היא התמוזגה אל תוך חרות. על חרות ראו שפירא, 1989; ויץ, 2007; דיסקין, 2011.
⁶ על הציונות הכללית והמפלגה הליברלית ראו: אברמוב, 1995; פורטוגלי, גולדשטיין וקובלסקי, 2020; זייגרמן, 2013; גולדשטיין, 2006; בן-עוזי, 2008.

מגעים שבחנו את כינונה של ברית אלקטורלית. על אף הסתייגות של חברים במפלגה הליברלית משיתוף פעולה עם בגין וחבריו, במיוחד אך לא רק מיוצאי המפלגה הפרוגרסיבית (חלקם אף עזב את המפלגה והקים את ל"ע- הליברלים העצמאים) בסופו של דבר הושגה הסכמה ונוסד גח"ל: גוש חרות ליברלים. שיתוף הפעולה בין שתי מפלגות הימין הראשיות כפה פשרה אידיאולוגית בין הגישה הליברלית המתונה לגישתה הניצית של חרות. גם בענייני דת ומדינה היו בין השתיים הבדלי גישות ניכרים ומצעה של גח"ל לבחירות 1965 שיקף במידה רבה קו ביניים ופשרות (נוברגר, 1997). שיתוף הפעולה לא הניב פירות אלקטורליים מידיים. בבחירות קיבלה גח"ל 26 מושבים בלבד – פחות מכוחן המשותף של חרות והמפלגה הליברלית בבחירות הקודמות. ובכל זאת, האיחוד הזה היה משמעותי מאוד, בעיקר עבור בגין שזכה למעין "תעודת הכשר" פוליטית מצד מפלגה מרכזית ומתונה כליברלים אשר אף הייתה בעבר חלק מהקואליציה השלטונית. ביוני 1967, ערב מלחמת ששת הימים, הצטרפה גח"ל לממשלתו של לוי אשכול ולראשונה התמנו מטעם חרות שרים לממשלה.

בשנת 1973 הורחבה ברית המפלגות ואל השותפות בין חרות לליברלים צורפו מספר מפלגות ותנועות קטנות יותר: הרשימה הממלכתית, המרכז החופשי ותנועת העבודה למען ארץ ישראל השלמה. הברית המורחבת קיבלה את הכינוי "הליכוד". "בבחירות זכתה ברית הליכוד ב-39 מושבים, הישג שהציב אותה לראשונה בעמדה של חלופה שלטונית. ארבע שנים לאחר מכן התחולל המהפך הפוליטי. ברית מפלגות הליכוד, בראשות מנחם בגין, תפסה לראשונה את עמדת השלטון (Shapiro, 1980). מאז המהפך ועד לשנת 1992 נותר הליכוד בשלטון. בתקופה זו הוא חווה גם חילופי ההנהגה, עם פרישתו של בגין, המנהיג המייסד, והחלפתו בידי יצחק שמיר, וגם פרק זמן בן שנתיים (1984-1986) בו כיהן שמעון פרס כראש ממשלה במסגרת "ממשלת הרוטציה" (קורן, 1994). הליכוד הצליח להמשיך ולהחזיק בשלטון אפילו אחרי שממשלת שמיר הופלה ב-1990 בהצבעת אי אמון (הפעם היחידה בהסטוריה של ישראל בה נפלה ממשלה בהצבעת אי אמון). הנסיון לכוון ממשלה חלופית בראשות שמעון פרס לא עלה יפה ושמיר נותר בתפקיד עוד כשנתיים עד לבחירות של 1992.

במהלך 15 השנים מאז 1977 הצטרפו לליכוד מפלגות קטנות נוספות (שלומציון, תנועת מסורת ישראל) ופרשו ממנה חברי כנסת שהקימו מפלגות אחרות, לבדם או בשיתוף פעולה עם חברי מפלגות אחרות (התחיה, תל"ם, יחד, התנועה לקידום הרעיון הציוני). שתי המפלגות הגדולות

שהרכיבו את הליכוד – תרות והמפלגה הליברלית – שמרו על עצמאותן המוסדית עד 1988, ורק בשנה זו הפך הליכוד להיות מפלגה אחת. הביטוי החזק ביותר לסיום הליך האיחוד הזה הייתה הבחירה (במרכז הליכוד) של רשימת המועמדים לכנסת לבחירות 1992 ובחירת המנהיג המשותפת בידי כלל חברי הליכוד בשנת 1993. כך, בתקופה בה אנו עוסקים, מדובר כבר במפלגה אחת.

הזירה האלקטורלית

בעוד שלגבי מפלגת העבודה ניתן לזהות דפוס כמעט לינארי של היחלשות אלקטורלית לאורך רוב התקופה בין 1992 ל-2021 (עם הקפאת מצב בבחירות 1996 והתאוששויות קלות ב-2015 וב-2021), אצל הליכוד לא ניתן לזהות דפוס התפתחות שכזה. לוח 2.1 מציג את ההישגים האלקטורליים של הליכוד במסגרת זמן זו של 1992-2021. למרות שהליכוד הוא לבטח המפלגה המצליחה ביותר, הוא לא הצליח לשחזר את ההישגים שהיו לו מאז היווסדו: עד 1988 (כולל) לא ירד הליכוד מרמת 39 המושבים והגיע אף לזכייה ב-48 מושבים (בחירות 1981). מאז 1992, למעט התוצאה היוצאת דופן של בחירות 2003 (38 מושבים), ועד לבחירות 2019-2020 הליכוד לא הצליח להתרומם מעבר ל-32 מושבים, אפילו כאשר חבר למפלגות אחרות ברשימה משותפת. בבחירות 2019-2020 ניכרה התחזקות של הליכוד והוא התקרב להישגיו בבחירות 1988 ו-2003. עם זאת, ניתן להעריך שההתחזקות הזו נגזרה מהתחרות האישית והזוגית שהצטיירה במערכות בחירות אלו בין נתניהו לבין בני גנץ. לראייה, בבחירות 2021 נחלש הליכוד באופן ניכר וזכה ב-30 מושבים בלבד. עם זאת, גם נוכח השינויים שחלו באלקטורט הישראלי ובמערכת המפלגות (אי היציבות בהצבעה), הליכוד הוא המפלגה שאחזה בהגה השלטון את פרק הזמן הממושך ביותר: מעל 20 שנים, נכון למרץ 2021. האם שליטה זו משקפת מציאות שבה הליכוד הפך למפלגה דומיננטית נוסח מפא"י של שני העשורים הראשונים? לאחר הניצחון הגדול של הליכוד בבחירות 2003 (38 מושבים לעומת 19 למפלגה השנייה בגודלה, מפלגת העבודה) העריכו אריאן ושמיר כי התשובה לכך שלילית: "מאחר שמערכת המפלגות נתונה עתה בתהליך של התרופפות, קשה לראות כיצד תתפתח מפלגה דומיננטית חדשה... המפלגות, ציבור הבוחרים ואופי הקשרים בין הבוחרים למפלגות ובין האזרחים לממשלה השתנו מאוד מאז ימי השיא של שלטון מפלגת העבודה. לנוכח היחלשות המפלגות בתור מוסדות פוליטיים, התרופפות הקשרים בין המפלגות לבוחרים... התערערות מעמדן של המפלגות בעיני הבוחרים והשתנות מכלול השיקולים של הבוחר, נראה כי השגת דומיננטיות היא משימה בלתי אפשרית" (אריאן ושמיר, 2004: 48)

גם עשור ומחצה מאוחר יותר, הערכה זו נראית מדוייקת. זאת, על אף שהליכוד המשיך לאחוז בהגה השלטון מאז למעט שלוש שנות שלטון קדימה (2006-2009). מבחינה אלקטורלית הליכוד עדיין לא השתווה לימי הזוהר שלו בראשית שנות השמונים, אך בהינתן מערכת מפלגות מפוצלת ורוב כמעט עקבי לגוש הימין-חרדים, הוא בהחלט השחקן המרכזי במפת המפלגות.

לוח 2.1 שיעורי התמיכה בליכוד בבחירות לכנסת, 1992-2021

מספר המושבים	שינוי ביחס לבחירות הקודמות (באחוזים)	אחוז הקולות	
32	-6.2	24.9	1992
(22) 32	+0.2	25.1	*1996
19	-11.0	14.1	1999
38	+15.3	29.4	2003
12	-20.4	9.0	2006
27	+12.6	21.6	2009
(20) 31	+2.3	23.3	**2013
30	+0.1	23.4	***2015
(34) 35	+3.1	26.5	אפריל 2019 ****
(31) 32	-1.4	25.1	ספטמבר 2019 *****
(35) 36	+4.4	29.5	**** 2020
(29) 30	-5.3	24.2	***** 2021

בסוגריים: מספר המושבים של נציגי הליכוד ברשימות משותפות.

* בשנת 1996 התמודד הליכוד במסגרת רשימת משותפת עם גשר וצומת: ליכוד-גשר-צומת.
 ** בבחירות 2013 התמודד הליכוד ברשימה משותפת עם ישראל ביתנו: הליכוד-ביתנו.
 *** העלייה המזערית באחוז התמיכה בליכוד ביחס לבחירות 2013 מטעה, היות ובבחירות 2013 הליכוד התמודד במסגרת ברית עם ישראל ביתנו. אחוז התמיכה המשותף של הליכוד וישראל ביתנו בבחירות 2015 בהן התמודדו בנפרד עמד על 28.5% (עליה בתמיכה בשיעור של 5.1%).
 **** בבחירות אפריל 2019 שובץ אלי בן-דהן (הבית היהודי), ברשימת הליכוד כמועמד של האיחוד הלאומי-תקומה, תוך שימוש במפלגת המדף אח"י.
 ***** בבחירות ספטמבר 2019 ו-2020 שובצה יפעת שאשא ביטון ברשימת הליכוד כמועמדת כולנו.
 ***** בבחירות 2021 שובץ אופיר סופר ברשימת הליכוד כמועמד של האיחוד הלאומי-תקומה, תוך שימוש במפלגת המדף "עתיד אחד".

בחלק זה ננתח את הישגי הליכוד בבחירות לכנסת: את מסעות הבחירות שלו, את דפוסי ההצבעה

עבורו ואת בסיסי כוחו. לאחר מכן נסקור את הישגי המפלגה בבחירות המקומיות ונראה כי

בדומה למפלגות מצרפיות נוספות, גם הליכוד התרחק מהזירה המוניציפלית.

הליכוד הגיע אל מערכת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) מעמדת מפלגת השלטון, ולאחר שהיה באופן רציף בשלטון 15 שנים, מאז המהפך הפוליטי של 1977.⁷ עמדה זו אמנם אמורה לתת יתרון בבחירות, אולם יש בה גם פוטנציאל להיווצרות של דינמיקה של השחתה ופגיעה בתדמית. אירועי "התרגיל המסריח" של שנת 1990 פגעו בתדמיתן של שתי המפלגות הגדולות. אך בעוד שמפלגת העבודה עברה לאחר מכן תהליך התרעננות פנימי שכלל אימוץ פריימריז כוללניים וחילופי אישים בעמדת ההנהגה (יצחק רבין החליף את שמעון פרס), דומה שהליכוד קפא על שמריו ולא הצליח לנער מעליו תדמית של מפלגה מאובנת ומסואבת הנתונה בסכסוכים פנימיים מפלגים ולסחטנות מצד השותפות הקואליציוניות. יושב-ראש המפלגה, יצחק שמיר, נתפס לאחר כ-6 שנות כהונה רצופות בראשות הממשלה כמנהיג אפרפר ועיקש הנתון למתקפות בלתי פוסקות לא רק מצד האופוזיציה אלא גם משותפותיו הקואליציוניות מימין (תחייה, מולדת וצומת), מצד ארצות הברית⁸ ואפילו מצד מפלגתו. ביקורת מדינית הופנתה אליו מצד שלושה שרים בכירים מהליכוד – דוד לוי, אריאל שרון ויצחק מודעי ("שרי החישוקים"), בעוד שהכוח העולה, בנימין נתניהו, הפר בגלוי את המשמעת הסיעתית והצביע בעד חוק הבחירה הישירה. גם היותו בן 76 לא תרמה לתדמיתו הציבורית של שמיר.

לאור זאת התמקד קמפיין המפלגה ביצחק רבין: הוא הכתיר אותו כראש הממשלה הגרוע בתולדת המדינה והביע ספק בכשירותו למלא את התפקיד (Nisan, 1995). אולם הקו ההסברתי הזה התגלה כלא-יעיל, משתי סיבות עיקריות. ראשית, לפני הבחירות אירעו מספר אירועים אלימים שערערו את תחושת הביטחון האישי של אזרחי ישראל (רצח הנערה הלנה ראפ בבת ים בידי מחבל פלסטיני נחשב לבולט ביניהם). בעוד ששמיר נראה חסר אונים, נתפס יצחק רבין – רמטכ"ל לשעבר ושר ביטחון בשנים 1984-1990 – כסמכות ביטחונית שתוכל "לטפל" במצב. שנית, לצד העניין הביטחוני, עמדה במוקד הבחירות הסוגייה של שחיתות ציבורית וטוהר מידות וכאן היה הליכוד בעמדת נחיתות מובהקת, עמדה דומה לזו ש"המערך" כסיעת שלטון היה בה בבחירות 1977.

⁷ גם בשנתיים (1984-1986) בהן כיהן שמעון פרס כראש ממשלה במסגרת הסכם הרוטציה של ממשלת האחדות הלאומית היה הליכוד חלק מהקואליציה.

⁸ יחסי ארצות הברית-ישראל הגיעו לאחד מרגע השפל העמוקים במהלך שנת 1991. מלחמת המפרץ, שבמהלכה נוצר שיתוף פעולה בין ארצות הברית למדינות ערב, הביאה את הממשל האמריקני להאמין כי האווירה בשלה לקידום משא ומתן בין ישראל לפלסטינים ודחף לכינוסה של ועידה בינלאומית שתדון בנושא. שמיר התנגד חריפות לוועידה כזו. אולם, העלייה ההמונית ממדינות חבר העמים הצריכה את ישראל לבקש סיוע כספי בדמות ערבויות מהממשל. הנשיא בוש ומוזכיר המדינה בייקר הפעילו לחץ כבד על שמיר והתנו את העמדת הערבויות בהפסקת בניית ההתנחלויות ובהשתתפותה של ישראל בוועידה. בעקבות כינוס הוועידה במדריד בשלהי 1991 פרשו מהממשלה שלוש מפלגות הימין, צומת התחייה ומולדת, דבר שהביא את שמיר להקדים את הבחירות.

תוצאות הבחירות שיקפו את הירידה בפופולריות של הליכוד. לפי סקרי INES, כ-14% מאלו שהצביעו לליכוד בבחירות של 1988 העתיקו את תמיכתם אל מפלגת העבודה וכ-7% עברו לצומת. בסך הכל המפלגה נחלשה ביותר מ-6% בהשוואה לבחירות הקודמות ואיבדה שמונה מושבים. שיעור התמיכה בה (24.9% מהקולות) היה הנמוך ביותר מאז הקמת הליכוד בשנת 1973. הליכוד איבד את השלטון ועבר לספסלי האופוזיציה לראשונה מזה 15 שנים. כצפוי, תוצאות הבחירות הביאו לזעזוע פנימי עמוק, לקריאות לבדק בית ולשינוי. התבוסה האיצה תהליך של חילופי הנהגה וכבר בחודש מרץ 1993 נבחר בנימין נתניהו (לאחר פרישתו של שמיר) בפריימריז מפלגתיים למנהיג השלישי של הליכוד מאז הווסדו. נתניהו הוביל את הליכוד לקו אופוזיציוני חריף כנגד ממשלת רבין, בייחוד לאחר חתימת הסכמי השלום עם הרשות הפלסטינית בשנת 1993 ("הסכמי אוסלו"). בהפגנות הסוערות שליוו את התהליך, החל משנת 1994 ואילך, היו מנהיגים בולטים בליכוד חלק קבוע מהנוף האנושי. זה הוביל להאשמתם על כך שבנוכחותם הם נתנו לגיטימיות לפעולות קיצוניות וליצירת האווירה שהובילה לרצח רבין.

בד בבד עם המאבק כנגד ממשלת רבין, נערך נתניהו לבחירות הישירות (הראשונות) לראשות הממשלה. בחירות אלה, שנערכו ביחד עם הבחירות לכנסת ה-14, היו אמורות להתקיים בסתיו של שנת 1996 אך הן הוקדמו ביוזמת ראש הממשלה פרס שנכנס לתפקיד לאחר רצח רבין בראשית נובמבר 1995. כדי לשפר את סיכוייו להיבחר הציב נתניהו בראש סדר העדיפויות את המשימה למנוע כל מועמדות חליפית מהמרכז וימינה, גם אם היה מדובר בתמורה פוליטית יקרה. שני המועמדים הפוטנציאליים שהיו יכולים לסכן את ניצחונו היו מנהיג צומת רפאל איתן ודוד לוי, יריבו המר של נתניהו, שפרש מהמפלגה במהלך שנת 1995 והקים את מפלגת גשר. נתניהו הצליח למנוע את מועמדותם תמורת שילוב מועמדים מטעמן – ביד נדיבה למדי – ברשימה משותפת שהוקמה תחת השם ליכוד-גשר-צומת.

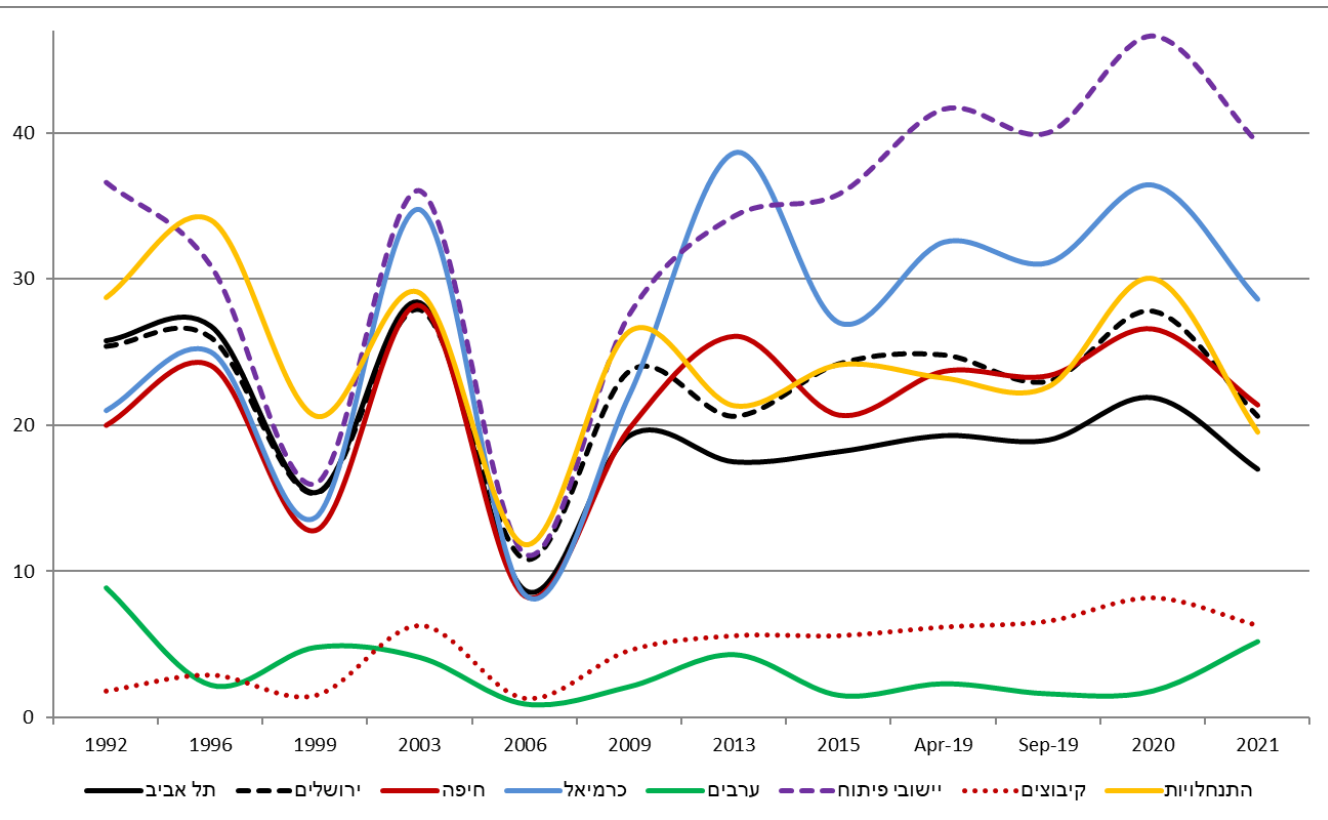
אסטרטגיית הבחירות של הליכוד ושל נתניהו התנהלה בשני קווים מקבילים (מנדילוב, 1999). הראשון היה פועל יוצא מההכרה כי על-מנת לנצח בבחירות הישירות על נתניהו לפנות אל הבוחר החציוני הממוקם במרכז המפה הפוליטית. לכן, בחודשים שקדמו לבחירות נקט נתניהו בקו ממלכתי ומתון. לאחר פיגוע של מחבל מתאבד בירושלים הפגין נתניהו (שלא כמו במקרים דומים קודם לכן) איפוק וריסון: הוא הצהיר שביום טראגי כזה אסור לעורר מחלוקות פוליטיות, קרא

לאחדות לאומית ואף הורה לפעילי ליכוד לא להפגין נגד הממשלה. ב-25 באפריל, כחודש לפני יום הבחירות, ועדה מיוחדת של רשימת ליכוד-גשר-צומת שניסחה את מצע הרשימה הצהירה כי ממשלה בראשותה תכבד את ההסכמים הבין-לאומיים שממשלת ישראל חתומה עליהם ובכך קיבלה על עצמה את הסכמי אוסלו (שרגאי, 1996). גם סיסמת הבחירות המרכזית – "נתניהו, עושים שלום בטוח" – הדגישה את המחוייבות לשלום תוך וידוא הביטחון האישי וקרצה לבוחרים רבים (Inbar, 1998). הקו השני היה השקתו של קמפיין אינטנסיבי ואפקטיבי שהובל על-ידי יועץ הבחירות האמריקאי ארתור פינקלשטיין. הקמפיין השיווקי התבסס על סיסמאות קצרות וקליטות שנועדו לשכנע את ציבור הבוחרים כי הצבעה לשמעון פרס תסכן את האחיזה בעיר ירושלים וכי המדיניות שהוביל פגעה בביטחון האזרח הישראלי: "פרס יחלק את ירושלים", "אין שלום, אין ביטחון, אין סיבה להצביע פרס". המתקפה כנגד פרס נשאה פירות וככל שהתקרב יום הבחירות הצטמצם הפער בין שני המועמדים, בייחוד לאחר העימות הטלוויזיוני שבו הרשים נתניהו יותר מפרס. הקמפיין התחבר היטב לתחושות הציבוריות הקשות נוכח סדרת פיגועי התאבדות קשים של ארגוני הסירוב הפלסטינים.

נקודת מפתח בניצחון נתניהו בבחירות הישירות היה גיוס תמיכת החרדים בנתניהו. הבחירות הישירות, בעלות האופי האישי, הביאו למציאות שבה הצבעת החרדים עבור מועמד (חילוני אשר אף הודה בניאוף) של מפלגה לא דתית לא נתפסה כמובנת מאליה. כאן מילא אריאל שרון תפקיד חשוב כשהצליח לרתום לטובת נתניהו את תמיכת החרדים. תנועת חב"ד אף התגייסה לקמפיין מאסיבי תחת הסיסמא "נתניהו – זה טוב ליהודים".

תוצאות הבחירות היוו ניצחון גדול לנתניהו, כנגד כל הסקרים והערכת הסיכויים לאור האווירה לאחר רצח רבין. אך במקביל שילמה מפלגת הליכוד מחיר לא מבוטל תמורת הניצחון. הרשימה המשותפת של ליכוד-גשר-צומת זכתה ב-32 מושבים בכנסת (השנייה בגודלה לאחר מפלגת העבודה שזכתה ב-34 מושבים), אך מתוכם רק 22 אוישו בחברי הכנסת של הליכוד. השאר התחלקו בין נציגי צומת וגשר. למעשה, ברית המפלגות ליכוד-גשר-צומת זכתה באחוז קולות כמעט זהה לזה שהליכוד קיבל לבדו ארבע שנים קודם לכן. החלשות ניכרה בעיקר בשני מגזרים: ביישובי הפיתוח (ירידה משמעותית של כ-6%, מצביעים אלה עברו בעיקר אל ש"ס) ובמגזר הערבי (ירידה של קרוב ל-7%). הפסדים אלה התקזזו עם עליות מתונות בתמיכה בליכוד בערים כמו חיפה וכרמיאל, והתחזקות ניכרת של למעלה מ-5% בהתנחלויות (תרשים 2.1).

תרשים 2.1 התמיכה (הקולות) בליכוד, 1992-2021

* **יישובי פיתוח:** אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עלית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עלית לשעבר), נתיבות, קרית גת, קרית מלאכי, קרית שמונה, שדרות ושלומי. **קיבוצים:** לא כולל את הקיבוץ הדתי וקיבוצים מעבר לקו הירוק. **התנחלויות:** עד 2003 (כולל ישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. מאז 2006 – ישובים יהודיים ביהודה ושומרון. **ערבים:** לא כולל ערים מעורבות.

היחלשותו של הליכוד נבעה לא רק מאסטרטגיית הבחירות, שהפנתה כמעט את כל המשאבים לטובת המועמד נתניהו (ולא למפלגת הליכוד) אלא גם מהשפעת שיטת הבחירה הישירה על התנהגות הבוחרים. כל מצביע קיבל שני קולות, האחד לרשימה לכנסת והשני לראש הממשלה. שיטה זו אפשרה לבוחרים רבים לפצל את הצבעתם ולהצביע בפתק אחד עבור אחת מכמה מפלגות שונות ובפתק שני עבור אחד משני המועמדים המועדפים עליהם לראשות הממשלה. אזרחים רבים ניצלו שיטה זו לפצל הצבעה בין מועמדי המפלגות הגדולות לבין מפלגות קטנות יותר, בייחוד סקטוריאליות (קניג, רהט וחזן, 2004).

בשנת 1999, שלוש שנים לאחר הניצחון של נתניהו בבחירות 1996, נקלע הליכוד לבחירות מוקדמות. במהלך כל אורכה של כהונת הפנסת נתגלעו מריבות פנימיות וחיכוכים בשורות המפלגה. שורה של בכירים בליכוד ובסיעה המשותפת ליכוד-גשר-צומת פרשו על רקע חוסר שביעות רצונם מסגנון הנהגתו של נתניהו: בני בגין, דן מרידור ודוד לוי פרשו זה אחר זה והתמודדו בבחירות 1999 במסגרות פוליטיות חוץ-ליכודיות.⁹ קרע חל גם בין נתניהו לבין מנכ"ל משרדו ויד ימינו אביגדור ליברמן שפרש אף הוא והקים את מפלגת ישראל ביתנו שהתמודדה בבחירות 1999. בחירתו מחדש של נתניהו כמועמד המפלגה לראשות הממשלה בינואר 1999 לא הביאה לשינוי מיוחל מבחינתו. בפברואר, לאור שמועות כי שר הביטחון איציק מרדכי מנהל מגעים להצטרף אל מפלגת המרכז, פיטר אותו נתניהו והליכוד איבד דמות בולטת נוספת שזכתה לאהדה ציבורית ולרמת אמינות גבוהה.

מלבד ההתפוררות הפנימית היו גורמים נוספים שהביאו את ממשלת נתניהו להיתפס על-ידי ציבור הבוחרים ככישלון ולהציב את הליכוד בעמדה של מגננה וחולשה. בימין האידיאולוגי איבדו נתניהו והליכוד תמיכה לא מבוטלת בשל החתימה על הסכם חברון (1997) והסכם וואי (1998) ששיקפו את המחוייבות של ממשלת ישראל להסכמי אוסלו ואת קבלת העקרון של שלום תמורת שטחים. לראייה, התמיכה בליכוד בהתנחלויות צנחה מ-34% ל-20.6%. במישור הכלכלי, המצב במשק התדרדר במהלך כהונת הממשלה תוך צניחה בשיעורי הצמיחה ועלייה ברמת האבטלה. שורה של החלטות בהן היה מעורב ראש הממשלה הטילו בספק בכישורי המנהיגות שלו ובטיב התנהלותו הפוליטית: החל מאירועי מנהרת הכותל שעוררה גלי אלימות בשטחים, דרך פרשת בראון-חברון¹⁰ ועד להוראה שנתן למוסד להתנקש במנהיג החמאס חאלד משעל על אדמת ירדן. ניסיון התנקשות שנכשל, הביך את ישראל, עורר את זעמה של ירדן והסתיים בשיחורו של השייח אחמד יאסין והשבתו לרצועת עזה (Pedhazur, 2001: 41).

בניגוד לבחירות הקודמות, בהן הצליח נתניהו להציב עצמו כמועמד הבלעדי של הימין, הפעם התמודדו מולו (בנוסף לאהוד ברק הביטחוניסט ממפלגת העבודה) כמעט עד לקו סיום המירוץ, בני בגין מימין ויצחק מרדכי משמאל. האחרון אף הצליח לקעקע את אמינותו של נתניהו בעימות

⁹ בגין הקים את מפלגת הרוח והתמודד עימה במסגרת רשימת האיחוד הלאומי, מרידור הצטרף אל מפלגת המרכז ולוי חבר בברית אל מפלגת העבודה במסגרת רשימת ישראל אחת.

¹⁰ פרשה שמסגרתה הועלו חשדות כנגד בכירים בממשלה (ביניהם נתניהו, מנכ"ל משרדו אביגדור ליברמן ויו"ר ש"ס אריה דרעי) על קנוניה למינויו של רוני בר-און ליועץ המשפטי לממשלה תמורת תמיכתה של ש"ס בהסכם חברון. החשד היה שבר-און, בתפקידו כיועץ המשפטי לממשלה, יבטיח עיסקת טיעון מקלה במשפט השוחד של אריה דרעי.

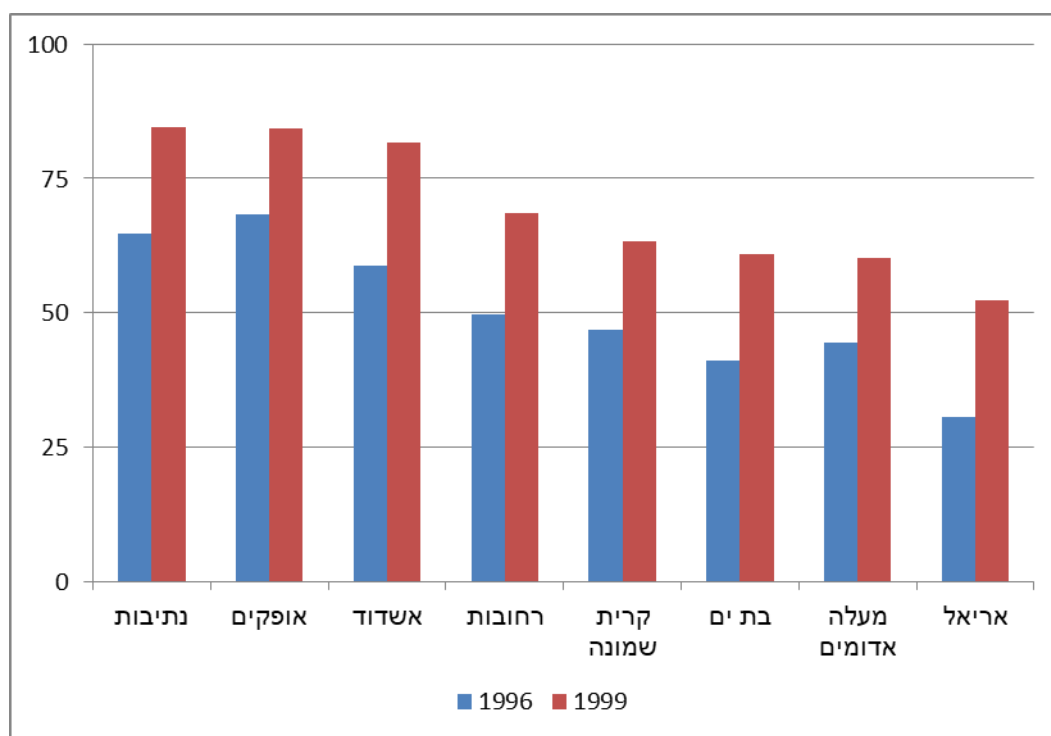
הטלוויזיוני שנערך כחודש לפני הבחירות. גם הסרת מועמדותם – יום לפני מועד הבחירות – לא הצליחה ליצור סחף גדול לכיוונו של נתניהו, והוא הפסיד לאהוד ברק בפער גדול של 56% מול 44%. אם הפסדו של נתניהו לברק היה צפוי במידת מה, המהלומה האלקטורלית שספג הליכוד הייתה מפתיעה בעוצמתה. המפלגה קיבלה 19 מושבים, ההישג הנמוך ביותר של מפלגת הימין המרכזית מאז בחירות 1961 בהן זכתה לרות (לבדה, ללא הליברלים!) ב-17 מושבים. לפי סקרי ה-INES רוב הקולות שהפסיד הליכוד נדדו לישראל אחת (שכללה, כאמור, את גשר בראשות דוד לוי – אחד מסמלי הליכוד) ולמפלגת המרכז (שכללה אף היא ליכודניקים לשעבר). אולם מבט בתרשים 2.1, מלמד כי הליכוד נחלש בכל המגזרים (למעט התחזקות מתונה במגזר הערבי). ירידה חדה בירושלים ובעירות הפיתוח מלמדת על ניווד קולות משמעותי של קולות מצביעי ליכוד לש"ס (שעלתה מעשרה לשבעה עשר מושבים בבחירות אלו).

מנדילוב (2001 : 284) מצביע על שני גורמים עיקריים לתבוסת הליכוד. האחד נגע לכורח של המועמד לראשות הממשלה נתניהו לקרוץ למרכז המפה הפוליטית כדי למשוך את ציבור הבוחרים הרחב ביותר. מרבית תשומת הלב בקמפיין ומרבית המשאבים הופנו להתמודדות האישית הממוקדת בדימויים שהועלו על-ידי היועצים, בעוד המפלגה התומכת נבלעה ברקע והשילה מעל עצמה את עמדותיה הפרטיקולריות. השני נגע לחוסר היכולת של הליכוד ליישב את משבר הזהות האידאולוגית שלו. בעוד שבבחירות 1996 הצליחה המפלגה לתמרן בין הצהרה על נכונות להמשך משא ומתן במסגרת הסכמי אוסלו ובין עמדות ביטחוניות נוקשות והתנגדות לפשרות טריטוריאליות, הפעם – אחרי שלוש שנות שלטון – התימרן הזה היה כמעט בלתי אפשרי. כמפלגת שלטון שחתמה על הסכם חברון והסכם וואי הליכוד כבר לא יכול היה לטעון כי לא ייתן יד למסירת שטחי מולדת. התקדמותו הבלתי נמנעת של תהליך השלום כפתה על נתניהו לנהל משא ומתן מול הפלסטינים והביאה לעימותים פנימיים בתוך המפלגה ועם שותפות בקואליציה. הניסיונות לרצות את כולם הביאו למדיניות בלתי עקבית ולאובדן אמינות.

בחירות 1999 הביאו גם לשיא את תופעת פיצול ההצבעה ויצרו כנסת בעלת רמת הפיצול הגבוהה ביותר אי פעם ובין הגבוהות ביותר בקרב הדמוקרטיה המערביות (קניג, רהט וחזן, 2004). פיצול ההצבעה הפעם היה גבוה בהרבה בהשוואה לבחירות הקודמות, בייחוד לאור העובדה שההיצע עבור בוחרים מרכז וימין היה הפעם גדול בהרבה: ברית האיחוד הלאומי, מפלגת המרכז, ישראל ביתנו ואפילו שינוי "נכנסו לשוק" וביחד עם מפלגות ותיקות יותר (ש"ס, מפד"ל) איפשרו לבוחרים

תומכי נתניהו להביע בצורה מחודדת יותר את זהותם הסקטוריאלית או האידיאולוגית. כפי שמשקף מתרשים 2.2, פיצול הצבעה (המתבטא בפער בין הצבעה עבור הליכוד לבין הצבעה עבור נתניהו) היה הפעם משמעותי בהרבה בהשוואה לבחירות של 1996. הוא גם הקיף כמעט את כל תצורות היישוב: יישובי פיתוח, ערים ותיקות, התנחלויות וערים בעלות ריכוז גבוה של עולים חדשים. כך, למשל, בעוד שבבחירות 1996 מעל 60% מאלה שהצביעו נתניהו ביישוב נתיבות לא הצביעו עבור הליכוד, בבחירות 1999 יותר מ-80% ממצביעי נתניהו באותו היישוב הצביעו עבור מפלגות אחרות ולא עבור הליכוד.

תרשים 2.2 הפער (באחוזים) בין מצביעי ליכוד לבין מצביעי נתניהו בבחירות 1996 ו-1999

מקור: עיבוד המחברים לפי אריאלי-הורוביץ, 2001.

מיד לאחר הבחירות מיהר נתניהו להכריז על פרישתו מהנהגת הליכוד והתפטרותו מהפנסת, והמפלגה נערכה לשהות באופוזיציה ולתהליך שיקום. בספטמבר 1999 נבחר אריאל שרון ליושב-ראש הליכוד מתוך הנחה כי מדובר בתפקיד זמני. סימנים מקדימים להתאוששות של הליכוד ושל גוש הימין נראו כבר עם התפוררותה המהירה של ממשלת ברק. בסוף יולי 2000 רשם הליכוד ניצחון יוקרתי לאחר שבפעם הראשונה מאז קום המדינה נבחר מועמד מטעמו – משה קצב – לנשיאות המדינה. המציאות הפוליטית הביאה לכך שבתוך מעט יותר משנה מצא עצמו שרון בתור ראש ממשלה והליכוד חזר לעמדת מפלגת השלטון. בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה

(פברואר 2001) הביס שרון את ראש הממשלה המכהן ברק.¹¹ אך יותר משהיה בכך להעיד על התאוששות מפליאה של הליכוד, הניצחון היה תולדה של התרסקותו המהירה של אהוד ברק וממשלתו (דרוקר, 2003; אריאן ושמיר, 2002). ניכר שהציבור פנה ימינה בעקבות התפרצות האינתיפאדה השנייה עקובת הדם, בשילוב עם כישלון ועידת קמפ דייוויד שבה לפי הפרסומים דחה יו"ר הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת הצעות מפליגות ביותר לפשרה טריטוריאלית כולל ויתורים בירושלים שהוצעו לו על-ידי ראש הממשלה ברק. בעוד שרון זוכה בראשות הממשלה ברוב עצום, הליכוד נותר עם סיעה בת 19 מושבים. אך בתוך שנתיים, עם הבחירות לכנסת של 2003, הוכפל כוחו של הליכוד בכנסת ועם 38 מושבים, הוא הפך למפלגת שלטון גדולה וחזקה. במבט לאחור, ההישג האלקטורלי של הליכוד בבחירות לכנסת ה-16 (2003) הוא יוצא דופן. זהו המקרה היחיד בין 1992 ל-2020 (כולל) שבו הליכוד הצליח לקבל מעל 36 מושבים (אם כי אחוזי התמיכה היו זהים בשנים 2003 ו-2020). הצטרפותם לליכוד של שני חברי הכנסת של ישראל בעלייה, מייד לאחר הבחירות, יחד עם הצטמקותה של מפלגת העבודה, הציב את המפלגה בעמדה נוחה ביותר בכנסת שהזכירה במידת מה את עמדתה הדומיננטית של מפא"י במערכת המפלגות בעבר (דיסקין, 2011: 280).

כיצד ניתן להסביר את היפוך המגמה הזה? את הכפלת הייצוג בכנסת לאחר שנים של שחיקה? לשינוי שיטת הבחירות הייתה לבטח השפעה מסויימת. כך למשל, היא השפיעה על ה"חזרה הביתה" לליכוד של מצביעים שהצביעו לש"ס ב-1999 ועודדה חלק ניכר ממצביעי ישראל בעלייה להעתיק את תמיכתם לליכוד (גולדסטיין וגיטלמן, 2004). המעבר של "הקול הרוסי" לליכוד משתקף כאשר משווים את המוצא העדתי של מצביעי הליכוד ב-1992 (ערב ההשתלבות הפוליטית של העולים ממדינות ברית המועצות לשעבר) עם מצביעי הליכוד ב-2003. כפי שעולה מלוח 2.2, בבחירות 1992 היוו ישראלים ממוצא מזרחי כשני שלישים מכלל מצביעי הליכוד. רק 21% מהמצביעים היו אשכנזים. ההתפלגות הזו השתנתה מאוד בבחירות 2003, שבהן הייתה התפלגות שווה בין מצביעי ליכוד מזרחיים למצביעי ליכוד אשכנזים. לפי סקרי ה-INES רוב הקולות שנדדו לליכוד בשנת 2003 הגיעו ממפלגת העבודה, ש"ס וישראל בעלייה.

לוח 2.2 התפלגות מצביעי הליכוד לפי מוצא עדתי (באחוזים)

¹¹ דובר בבחירות היחידות בתולדות ישראל לראשות הממשלה בלבד, ללא בחירות בה בעת לכנסת.

מקום הלידה של המרוויין או של אביו			
	אסיה-אפריקה	אירופה-אמריקה	ישראל (דור שני)
1977	52	38	10
1992	68	21	11
2003	40	40	20

* מקור: Arian and Shamir, 1995: 31 וחישובי המחברים לפי מחקרי הבחירות הישראלי של אריאן ושמיר,

<http://www.ines.tau.ac.il>

אולם אי אפשר לייחס את ההישג הגורף של הליכוד אך ורק לביטול הבחירה הישירה ולחזרה לבחירה בפתק מפלגתי יחיד (שלו ולוי, 2004; קניג, רהט וחזן, 2004). אם ניקח בחשבון שהבחירות נערכו בעיצומה של אינתיפאדת אל-אקצא, שהביאה לאובדן הביטחון האישי ולאבדות אזרחיות רבות (בשנת 2002 לבדה נהרגו כ-450 אזרחים ישראלים מטרור פלסטיני) ושבהשפעתה ובהשפעת המיתון העולמי נכנס המשק הישראלי למיתון עמוק, שאלת ההישג של שרון והליכוד מתחדדת אף יותר. משקל גדול בהסבר ההצלחה של הליכוד בבחירות 2003 נעוץ בעובדה שמרבית הציבור הישראלי תלה את האשמה במצב הביטחוני החמור בממשלת ברק בפרט ובתהליך אוסלו בכלל. כמו כן, בתור שר הביטחון כיהן (עד זמן קצר לפני הבחירות) יושב-ראש מפלגת העבודה בנימין בן-אליעזר. בנוסף, מבצעי "חומת מגן" ו"דרך נחושה" והחלטת הממשלה על בניית גדר ההפרדה שיפרו את תחושת הביטחון של האזרחים לקראת הבחירות. אבדן האמון של רבים בציבור הישראלי מהאפשרות להגיע להסכם קבע עם הפלסטינים, הביאו לתזוזה של ציבור הבוחרים ימינה (לוח 2.3). בחירתו של עמרם מצנע היוני לראשות מפלגת העבודה וכמועמדה לראשות הממשלה חידדה אף היא את תדמיתו הניצית של הליכוד בראשו עמד אריאל שרון שבאותה העת עוד נחשב ל"נץ טורף".

לוח 2.3 הגדרה עצמית לפי ימין-שמאל (באחוזים)

	ימין/ימין מתון	מרכז	שמאל/שמאל מתון
1999	40	11	39
2003	52	17	27

מקור: אריאן ושמיר, 2004: 33.

דומה כי מעל לכל ההישג קשור למנהיגותו של אריאל שרון. הוא נתפס, מחד, כמנהיג מנוסה בעל סמכות ביטחונית אשר מסוגל יותר מכל אחד אחר לטפל במצב הביטחוני הקשה, ומאידך מיצב את עצמו בשתי שנות שלטונו כמנהיג פרגמטיסט. הוא התעקש על הכללתה של מפלגת העבודה בממשלה שהקים לאחר ניצחונו ב-2001 ובכינוס הפתיחה של ועידת הליכוד השלישית (אוקטובר 2002) הצהיר כי "הפלשתינים יודעים, והעולם יודע שאנו רוצים בשלום. כולם יודעים שבשכיל השלום ישראל תהיה מוכנה לעשות ויתורים כואבים... אנחנו יודעים את מחיר השלום, והליכוד, כפי שעשה בעבר, מוכן לשלם את המחיר הכבד הזה."

צעדים והצהרות אלה סייעו לליכוד בראשות שרון לזכות בשיעורי תמיכה חסרי תקדים בכל צורות היישוב (תרשים 2.1), אפילו במעוזי מרכז-שמאל מובהקים כמו הקיבוצים (מעל 6% או חיפה (מעל 28%). אפילו האירועים הפוליטיים המביכים שליוו את הבחירות הפנימיות במרכז הליכוד¹² וההדלפה על החקירה נגד שרון וסביבתו בנוגע לעבירות על חוקי מימון מפלגות (קרא, 2003), שהביאה לסערה פוליטית והתפוצצה כחודש לפני הבחירות, לא הצליחו לכרסם באהדה הרחבה כלפי ראש הממשלה. זו תורגמה לתמיכה בליכוד, בדיוק על-פי המרשם של סיסמת הבחירות הראשית של המפלגה: "העם רוצה שרון – ישראל בוחרת ליכוד". באופן כזה, הצליח הליכוד לקבל קולות רבים מקרב מצביעים שהצביעו למפלגות אחרות בבחירות 1999. על-פי סקרי ה-INES הוא קיבל את קולותיהם של כמחצית ממצביעי ישראל בעלייה ב-1999, כשליש ממצביעי ש"ס, כרבע ממצביעי האיחוד הלאומי וכחמישית ממצביעי המפד"ל. הוא הצליח למשוך אליו אפילו כ-12% מהמצביעים שהצביעו עבור ישראל אחת ב-1999.

אולם ההישג של בחירות 2003 היה קצר מועד. בבחירות של 2006 צנחה המפלגה לשפל היסטורי. היא קיבלה פחות מ-10% מהקולות וזכתה ב-12 מושבים. אלו הציבו אותה במעמד של המפלגה השלישית בגודלה בכנסת, בשוויון עם ש"ס. לפי סקרי ה-INES רוב רובם של הקולות שהפסיד הליכוד נדדו לקדימה, מפלגה שהוקמה על ידי שרון והתבססה בעיקרה על פורשים מן הליכוד על רקע תכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון. למעשה, מקרב מצביעי הליכוד ב-2003 הצהירו יותר כי יצביעו הפעם לקדימה מאשר לליכוד. גם ישראל ביתנו קיבלה לא מעט קולות של מצביעי ליכוד בשנת 2003.

¹² "פרשת סיטי טאואר", שבמסגרתה הורשעה סגנית השר נעמי בלומנטל בשוחד בחירות, לאחר שהלינה על חשבונה 12 חברי מרכז הליכוד במלון בתל אביב, ערב הבחירות הפנימיות.

אם כך, הרקע למפלה היה "המפץ הפוליטי הגדול": פרישתם של ראש הממשלה שרון ו-12 חברי כנסת נוספים מסיעת הליכוד והקמתה של קדימה. הכנסת ה-16 (2003-2006) הייתה מהסוערות ביותר, בייחוד בכל הנוגע להתנהלות הפנימית בליכוד. התפנית האידיאולוגית של ראש הממשלה שרון (שרמזים לה ניתנו עוד בממשלתו הראשונה, אך קיבלה תאוצה לאחר נאום הרצליה – ראו הרחבה בהמשך הפרק) וביצוע תכנית ההתנתקות מחבל עזה וצפון השומרון פערו תהום עמוקה בשורות הליכוד. התעלמותו של שרון מתוצאות משאל חברי הליכוד, שהצביעו ברוב גדול נגד ההתנתקות הביאה לעימות חזיתי בינו לבין מוסדות המפלגה. במספר כינוסי מרכז המפלגה זכה ראש הממשלה לקריאות בוז ודבריו שוסעו באופן תדיר. הפיטורים של השר עוזי לנדאו שהצביע בכנסת נגד עמדת הממשלה, הביאו למציאות שבה פעלה בתוך סיעת הליכוד קבוצה גדולה של חברי כנסת ("מורדי הליכוד") שהיוותה אפוזיציה פנימית לשרון והצביעה נגד עמדת הממשלה גם בנושאים שלא היו קשורים להתנתקות. מהלכים אלה נמשכו גם לאחר ביצוע ההתנתקות, ומשנוכח שרון כי במצב דברים זה יכולתו למשול כמעט אפסית, החליט לפרוש מהליכוד, להקים מפלגה חדשה ולהקדים את הבחירות.

לאחר שתי מערכות בחירות בהן עמד שרון בראשות הליכוד, חזר נתניהו לכהן כיושב-ראש המפלגה. הליכוד הגיע למערכת הבחירות לכנסת ה-17 (2006) במצב שרחוק מלהיות אופטימלי. לא רק שהמפלגה איבדה ראש ממשלה פופולרי ומספר שרים בכירים, נטישתם המאוחרת במעט של צחי הנגבי ושאל מופז לטובת קדימה, הותירה את הליכוד עוד יותר חבול ומוכה (מועלם, 2006א). כבר בשלב מוקדם של הקמפיין הסתמן שהליכוד יוותר מחוץ למאבק הראשי, שיהיה בין קדימה לבין מפלגת העבודה. הרגיעה היחסית בטרור הפלסטיני העלתה לסדר היום סוגיות חברתיות-כלכליות. הפגיעה החמורה בשכבות החלשות, עקב הקיצוצים והגזירות, זוהתה עם תפיסתו הניאו-ליברלית של שר האוצר נתניהו. בחירתו של עמיר פרץ – תושב שדרות, יליד מרוקו ובעל תפיסה סוציאל דמוקרטית – לראשות מפלגת העבודה רק חידדה את הדימוי של הליכוד שרבים מבחוריו היו מהשכבות החלשות יחסית מבחינה כלכלית חברתית. תחושה זו הועצמה לאחר בחירת רשימת מועמדי המפלגה, שהציבה ב-15 המקומות הראשונים רק שני מועמדים ממוצא מזרחי (סילבן שלום ומשה כחלון); רק השני נתפס כמועמד חברתי שיכול לייצג את הצרכים הכלכליים של בסיס תומכי הליכוד המסורתי (Spyer, 2008: 66).

אפילו ירידתו של שרון מהבימה עקב שבץ מוחי בראשית 2006 והחלפתו על-ידי אולמרט, לא הצליחה לגרום לעליה בתמיכה בליכוד. זאת ועוד, גם אירועים ביטחוניים שאמורים היו לכאורה לעזור לליכוד – ניצחונה של תנועת החמאס בבחירות בעזה והאירועים האלימים במהלך פינוי המאחז עמונה – לא שיפרו את מצבו. עדיין, המהלומה נוכח תוצאות הבחירות הייתה מפתיעה בעוצמתה: ב-20 סקרי דעת הקהל שפורסמו במהלך השבועיים האחרונים של מערכת הבחירות זכה הליכוד למוצק של 15.1 מושבים. 12 המושבים שקיבל הליכוד היוו הפתעה אפילו נוכח התחזיות העגומות הללו.

נראה כי בשלהי 2005 הצטייר הליכוד כמפלגה הנשלטת על-ידי חברי מרכז קיצוניים וחברי סיעה מרדנים אשר הצליחו להבריח ראש ממשלה פופולרי שהביא לה את אחד ההישגים הגדולים בתולדותיה. כ-42% מבחרי קדימה בבחירות 2006 הצביעו בשנת 2003 עבור הליכוד. במספרים מוחלטים מדובר באחת מ"נדידות הבוחרים" הגדולות ביותר אי פעם. רובם ציינו את התמיכה האישית בשרון ואת האכזבה מהליכוד כשתי הסיבות הראשיות שהובילו אותם לשנות הצבעתם (שמיר ואח', 2008: 36).

היטיב לסכם איש הליכוד, יושב-ראש הכנסת היוצא, ראובן ריבלין, ימים ספורים לאחר הבחירות:

הפעם המכה קשה, כי היא ניחתה עלינו מתוכנו. כל המערכת הפוליטית התייצבה נגד הליכוד. רבים מתומכי הליכוד שראו בו בית לא תמכו בנו, ועלינו לבדוק אם הם נטשו אותנו, או שביקשו רק להעניש אותנו בגלל המדיניות הכלכלית. אלה שנפגעו מהמדיניות של ביבי הם אנשים שהיו תומכי ליכוד. מדובר באנשים שבמהלך כל השנים, גם כשכעסו עלינו, כשהם באו לקלפי, היו מצביעים מחל. הפעם, רבים מהכועסים עלינו היו אנשי ימין שלא באו להצביע... בתחום המדיני נטשו אותנו רבים כי הליכוד הלך שמאלה מדי ובתחום הכלכלי-חברתי עזבו אותנו רבים משום שהליכוד נטש את הדגל החברתי. (מצוטט אצל אלון, 2006).

אכן, הליכוד איבד תמיכה בכל חלקי החברה הישראלית (תרשים 2.1), לרבות מעוזים מסורתיים כמו יישובי הפיתוח (צניחה מ-36% ל-11.2%), בהם קיבל הליכוד תמיכה מועטה יותר אפילו בהשוואה לשפל של 1999. הליכוד לא רק שהפסיד את הבכורה ביישובים "ליכודיים" מובהקים כמו דימונה, אופקים, קרית גת, קרית מלאכי, אלא נדחק בהם למקום החמישי, אחרי קדימה, מפלגת העבודה, ש"ס וישראל ביתנו.

על אף התבוסה הניצחת הצהיר מנהיג הליכוד נתניהו כי אין בכוונתו להתפטר, אלא להמשיך "בדרך שהתחלנו בה, כדי להבטיח שהתנועה תשתקם. אם נאחד את הכוחות נחזיר את הליכוד

למקומו הראוי בהנהגת המדינה". אכן, בדיוק שלוש שנים מאוחר יותר חזר הליכוד לעמדת מפלגת השלטון. מלחמת לבנון השנייה והמסקנות החמורות של דוח ועדת וינוגרד בשילוב החשדות לפלילים בפרשות בהן היה מעורב ראש הממשלה אולמרט, הביאו למצב שכבר במהלך שנת 2007 הממשלה איבדה את התמיכה שלה בציבור. כישלונה של ציפי לבני בהרכבת ממשלה חדשה לאחר התפטרות אולמרט והקדמת הבחירות הציבו את הליכוד בעמדה נוחה, בייחוד לנוכח חוסר השקט הפנימי במפלגת העבודה תחת הנהגתו המחודשת של אהוד ברק.

כשהוכרז על הקדמת הבחירות חזו הסקרים מעל 30 מושבים לליכוד. השלבים המוקדמים של הקמפיין התאפיינו בגיוס מועמדים מוכרים שיבליטו את מעמדו המשוקם של הליכוד. במה שכונה בעיתונות הכתובה "מצעד הכוכבים", הציג נתניהו שורה של מועמדים בולטים ביניהם דן מרידור ובני בגין ששבו אל שורות המפלגה והרמטכ"ל לשעבר משה (בוגי) יעלון. אלו תרמו למיצובו של הליכוד ככוח המוביל וכמפלגת השלטון העתידית (Rahat and Hazan, 2009). מבצע "עופרת יצוקה" אל מול החמאס בעזה אותו הובילה ממשלת אולמרט לא שינה את יחסי הכוחות באופן מהותי, ואף איפשר לנתניהו להתנגד בפומבי להפסקת האש החד-צדדית שהכריזה הממשלה ולקרוא להשלמת המבצע ולהכרעת החמאס. ניכר כי בין 2006 ל-2009 נע ציבור הבוחרים הישראלי ימינה (דיסקין, 2011).

לקראת הישורת האחרונה של מסע הבחירות הוא גלש יותר ויותר לפסים של קרב אישי "ראש-בראש" בין מנהיג הליכוד למנהיגת קדימה. הסיסמא "ביבי או ציפי" (ולחיפך) שירתה את שתי המפלגות המובילות. הליכוד אף רמז במספר שלטי חוצות על הסכנה הכרוכה בהפקדת הגה השלטון בידיים לא מנוסות של אישה. נתניהו הוצג כ"מר ביטחון", כמי שייתן מענה לאתגרים הביטחוניים מדרום ומצפון. עד כשבועיים לפני יום הבחירות שימר הליכוד ברוב סקרי דעת הקהל כוח של למעלה מ-30 מושבים אך אז חלה שחיקה קלה בכוחו. 13 סקרים שפורסמו בשבוע האחרון לקמפיין חזו לליכוד בין 25 ל-30 מושבים עם ממוצע של 26.8. על אף השחיקה הזו, הפגין הליכוד ביטחון בניצחונו נוכח התחזיות המקבילות שחזו לקדימה ממוצע של 23.2 מושבים. ארבעת הסקרים האחרונים שפורסמו לפני הבחירות חזו ניצחון לליכוד בפער של בין 2 ל-5 מושבים.

בחירות 2009 סימנו את התאוששות הליכוד. התמיכה בו הוכפלה ואף יותר מכך בכל צורות היישוב והוא אף שב להיות המפלגה המובילה בעיירות הפיתוח בהן שולשה התמיכה בו ביחס לבחירות 2006 (תרשים 2.1). לפי סקרי INES זכה הליכוד בבחירות 2009 בקולות רבים של בוחר קדימה (כפי הנראה רבים מבוחר ליכוד בעברם ש"שבו הביתה" אחרי הצבעה בבחירות 2006 לקדימה) וכן בוחרים של מפלגות ימין כמו ישראל ביתנו והמפלגות הדתיות לאומיות.

תוצאות הבחירות הותירו אפוא טעם חמצמץ בקרב הליכוד. על אף שלגוש הימין-דתיים היה רוב מוצק של 65 מושבים, העובדה שקדימה הצליחה בישורת האחרונה של הקמפיין לעקוף את הליכוד ולהשיג 28 מושבים מול 27, גרמה לאכזבה. בכל זאת, בהתחשב בכך שפחות משלוש שנים קודם לכן זכה הליכוד ב-12 מושבים, בחירות אלה נחשבו להצלחה, מה גם שהשיבו את המפלגה לשלטון.

ארבע שנים לאחר מכן, בשנת 2013, הוביל נתניהו את הליכוד לניצחון שני ברציפות. הליכוד הגיע לבחירות אלו בתנאים נוחים למדי. במהלך תקופת כהונתו השנייה ביצר נתניהו את מעמדו כמנהיג המנוסה והכמעט בלתי מעורער של הפוליטיקה הישראלית. יחסי הכוחות הפוליטיים בכנסת איפשרו לו לשלוט באופן כמעט מלא בסדר היום ובהרכב הקואליציה, ושליטתו על המוסדות המפלגתיים הבטיחה לו שקט מבית. בזירה התקשורתית, נהנה נתניהו מהפרגון הבוטה לפרקים של החינמון ישראל היום, שהתבסס כעיתון היומי הנפוץ במדינה. לא פלא שבאמצע שנת 2012 – מעט אחרי שהחליט להקדים את הבחירות ובדקה ה-90 נמלך בדעתו והכניס את מופז וקדימה לממשלתו – זכה לכותרת "המלך ביבי" (King Bibi) בכתבת השער של המגזין טיים (Stengel, 2012).

האיום הגדול ביותר על יציבות הממשלה בשנים אלו היו גלי המחאות החברתיות נגד יוקר המחיה ששטפו את המדינה בקיץ 2011. באוגוסט של אותה שנה עמדו שיעורי התמיכה בנתניהו על שפל של 29%. אולם נתניהו התאושש בצורה מהירה על רקע עסקת גלעד שליט, שבמסגרתה שוחרר החייל החטוף על-ידי ארגון חמאס תמורת שיחרורם של יותר מאלף מחבלים. זמן קצר אחרי העסקה זינקו שיעורי התמיכה בראש הממשלה ל-51% (דרוקר, 2011). שיעורי התמיכה צנחו חזרה שנה לאחר מכן, על רקע הגזירות הכלכליות שהוטלו על הציבור והתייצבותו של ראש הממשלה לצד המפלגות החרדיות ונגד הצעת החוק שגיבשה ועדת פלסנר להסדרת שירות בני ישיבות בצה"ל. למרות זאת, ראש הממשלה נתפס על-ידי רבים כנטול מתחרים של ממש. אכן, אל

בחירות 2013 הגיע נתניהו כאשר שני ראשי ממשלה לשעבר ויריבים בולטים שלו – אולמרט וברק – נותרו בצד ולא התמודדו. שני יריבים מרים נוספים – שאול מופז וציפי לבני – לא היוו גם הם איום של ממש נוכח התפוררותה המואצת של קדימה וקבלת הפנים הצוננת שזכתה לה התנועה – מפלגת החדשה של לבני. האיום היחיד להמשך שלטונו הגיע מכיוונה של מפלגת העבודה בראשות שלי יחימוביץ'. מאז המחאה החברתית הפגינה המפלגה סימני התרעננות וצמצמה במעט את הפער מהליכוד.

בשלהי אוקטובר, פחות משלושה חודשים לפני הבחירות, הכריזו נתניהו ושר החוץ אביגדור ליברמן על התמודדות משותפת של הליכוד וישראל ביתנו במסגרת רשימת הליכוד ביתנו. מהלך זה נועד להסיר כל ספק בדבר זהות הרשימה שתנצח בבחירות ולמנוע מצב (כמו זה שנוצר לאחר בחירות 2009) שבו רשימה מתחרה תזכה ביותר מושבים מהליכוד. באופן כזה רצה נתניהו להבטיח את מעמדו כראש הרשימה הגדולה (Rahat and Hazan, 2013).

ברית מפלגות הליכוד ביתנו התחילה את קמפיין הבחירות כאשר הסקרים חוזים לה בין 35 ל-39 מושבים. סיסמת הבחירות "ראש ממשלה חזק – ישראל חזקה" פנתה אל הרגש הציבורי שרווח לפיו נתניהו הוא המועמד המתאים ביותר לכהן כראש ממשלה. שבועיים לפני יום הבחירות עדיין עמד ממוצע המושבים של הרשימה על 34. אולם בדומה לעבר, התוצאות הכזיבו ושיקפו ירידה משמעותית בהשוואה לתחזיות. 31 המושבים שקיבלה הרשימה היוו 11 פחות מסכום המושבים המשותף שקיבלו שתי המפלגות בבחירות ארבע שנים קודם לכן. מניתוח של דפוסי ההצבעה, נראה כי חלק ניכר ממצביעי הליכוד לא ראו בעין יפה את שילוב הכוחות עם ליברמן, בין אם מסיבות עדתיות (דחיית שיתוף הפעולה עם "רויסים" שהצטיירו כחילונים להכעיס) ובין אם מסיבות אידיאולוגיות (דחיית שיתוף הפעולה עם מפלגה קיצונית יותר). לפי סקרי הבחירות של INES, הפסיד הליכוד תמיכה במיוחד לבית היהודי. בה בעת כשליש ממצביעי ישראל ביתנו משנת 2009 העדיפו שלא לתמוך בברית הליכוד ביתנו.

לוח 2.4 משווה בין אחוזי התמיכה שקיבלו שתי המפלגות, הליכוד וישראל ביתנו, ב-2009 לאלו שקיבלה רשימת הליכוד ביתנו ב-2013 בשישה ישובים. בכל אחד מששת הישובים זכתה הליכוד ביתנו בפחות תמיכה בבחירות 2013 בהשוואה לתמיכה המצרפית בה זכו שתי המפלגות כאשר התמודדו בנפרד. בישובים עם נוכחות גבוהה של עולי ברית המועצות לשעבר (כרמיאל, בת ים)

הליכוד ביתנו זכתה לתמיכה גבוהה יותר מאשר בה זכה הליכוד לבדו ב-2009. לעומת זאת, ביישובי פריפריה עם ריכוז אוכלוסייה מזרחית-מסורתית גבוה (בית שאן, קרית מלאכי) הליכוד ביתנו אפילו לא הצליח לשחזר את התמיכה בליכוד לבדו בשנת 2009. מצביעי ליכוד רבים בישובים אלה העתיקו את תמיכתם לבית היהודי. בבית שאן, זינקה התמיכה בבית היהודי מ-3.8% ב-2009 ל-15.1% ב-2013. גם בערי מרכז מבוססות (רעננה, רמת גן) קיבל הליכוד ביתנו תמיכה מועטה יותר מאשר הליכוד לבדו ארבע שנים קודם לכן. מצביעי ליכוד רבים בערים אלה העתיקו את תמיכתם ליש עתיד ולבית היהודי.

לוח 2.4 תמיכה (ב-%) בליכוד ובישראל ביתנו (2009) ובליכוד ביתנו (2013)

הליכוד ביתנו 2013	ישראל ביתנו 2009	הליכוד 2009	
38.6	32.2	22.1	קרמיאל
36.6	22.1	25.9	בת ים
35.2	7.8	41.1	בית שאן
27.9	9	28.4	קרית מלאכי
22.7	7	24.6	רמת גן
19.2	5.1	23.2	רעננה

רשימת הליכוד ביתנו הייתה אפוא כישלון אלקטורלי. אך היא מילאה את היעד המרכזי שלה – לוודא שנתניהו יעמוד בראש הסיעה הגדולה בכנסת. כבר בקיץ 2014 נפרדה ישראל ביתנו מהליכוד, ובבחירות 2015 חזר הליכוד להתמודד באופן עצמאי. הצעד המפתיע של הקדמת הבחירות לכנסת ה-20, פחות משנתיים מאז הבחירות הקודמות, היה הימור פוליטי של ראש הממשלה נתניהו. החיכוכים וחוסר האמון ההדדי בינו לבין שניים מהשרים הבכירים (יאיר לפיד וציפי לבני) לא חרגו מדפוסים דומים של מערכות יחסים פוליטיות אחרות. בכל זאת, החליט נתניהו ליטול את היוזמה, לפטר את השניים ולהביא בכך להקדמת הבחירות.¹³

במהלך מרבית מסע הבחירות נראה היה הצעד הזה כהימור שגוי. לאורך כל הקמפיין היה הליכוד בשוויון או בפיגור ביחס לברית המפלגות של המחנה הציוני (מפלגת העבודה והתנועה). אפילו

¹³ לאחר שחלף זמן התברר כי המניע האמיתי להחלטתו של נתניהו לפזר את הכנסת היה החשש כי יעבור בה חוק אשר היה מגביל את הפצתו בחינם של "ישראל היום".

נאומו של נתניהו בפני הקונגרס האמריקני, שהתמקד בהתנגדות להסכם הגרעין עם איראן, כשבועיים לפני הבחירות, לא שינה את המגמה. סקרים אחרונים שלפני הבחירות הציבו את הליכוד בפיגור של בין מושב לארבעה מושבים. אולם בישורת האחרונה הצליח נתניהו לשנות את המומנטום ולהביא את הליכוד להישג של 30 מושבים. הצלחה זו של הרגע האחרון נבעה כפי הנראה גם מהזינוק הגדול באחוזי ההצבעה בישובי פריפריה שהיו מעוזי ליכוד. דובר במקומות בהם "ליכודניקים" מאוכזבים לא יצאו להצביע מספר מערכות בחירות והפעם נענו ל"צו השמונה" של ראש הממשלה, ששלח מאות אלפי הודעות מוקלטות במהלך יום הבחירות ודירבן אותם לצאת לקלפיות:

"שלטון הימין בסכנה. המצביעים הערבים נעים בכמויות אל הקלפי. עמותות השמאל מביאות אותם באוטובוסים. לנו אין V-15, יש לנו צו 8, יש לנו רק אתכם. צאו אל הקלפי תביאו את החברים ובני המשפחה, הצביעו מחל כדי לסגור את הפער בינינו לבין מפלגת העבודה."

הליכוד אמנם זכה בבחירות 2015 בשיעור תמיכה כמעט זהה לזה שזכה בבחירות הקודמות של 2013, אלא שהפעם התמודד לבדו ללא ישראל ביתנו. הוא אמנם הפסיד חלק מבחוריו ב-2013 לטובת מפלגת כולנו, אך בה בעת השיב אליו לא מעט בוחרים שהצביעו לבית היהודי. הניצחון הגדול של הליכוד זוהה באופן מוחלט עם נתניהו וקביעה את מעמדו כאשף פוליטי, קמפיין מבריק, מניפולטור של דעת הקהל ובעיקר - מנהיגו הבלתי מעורער של הליכוד ושל גוש הימין.

מחציתה השנייה של כהונת הכנסת ה-20 עמדה בסימן החקירות נגד נתניהו. בפברואר 2018 פירסמה משטרת ישראל כי בשתי פרשיות (תיקי 1000 ו-2000) נמצאה תשתית ראייתית להגשת כתב אישום נגד נתניהו בעבירות של שוחד, מרמה והפרת אמונים. בסוף אותה שנה פורסמה המלצה דומה גם באשר לפרשיית בזק-וואלה (תיק 4000). לאורך התקופה הקפיד נתניהו להגחך את החקירות והמלצות המשטרה תוך הפגנת ביטחון מלא שבסופו של דבר הן לא יולידו כתבי אישום: "לא יהיה כלום כי אין כלום". על רקע אווירה זו פוזרה הכנסת ה-20 והבחירות נקבעו לאפריל 2019, הראשונות בשרשרת של שלוש בחירות צמודות שנערכו עקב אי הצלחת נסיונות הקמת ממשלה.

מאפיין מובהק של סדרת הבחירות הזו (לכנסות ה-21 עד ה-23) וגם של זו שנערכה במרץ 2021 עם התמוטטות ממשלת החילופים שקמה לאחר בחירות 2020, היה ההתמקדות הכמעט-מוחלטת של

הקמפיינים בנתניהו ודחיקתן של המפלגה, האידיאולוגיה, ו"הנבחרת" (צמרת הרשימה) למקום שולי. אפשר לראות במאפיין זה שלב מתקדם של תופעה שהתחילה עוד קודם לכן: הפרסונליזציה של הפוליטיקה (Rahat and Kenig, 2018; Karvonen, 2010; רהט, 2019). היא השתקפה, בין היתר, בכך שהליכוד לא טרח מאז 2009 לפרסם מצע; בניהול ריכוזי כמעט-בלעדי של הקמפיין על-ידי סביבתו הקרובה של נתניהו כולל בני משפחתו (מה שזכה בתקשורת לשם הקוד "בלפור")¹⁴; בהתעלמות כמעט מוחלטת משאר המועמדים ברשימה; מניכוס משאבים מפלגתיים לטובתו האישית של היו"ר ומסיסמאות בחירות שהבליטו את נתניהו. ביניהן: "נתניהו – ליגה אחרת", "נתניהו. ימין. חזק. מצליח", "נתניהו – מנהיגות מוכחת" ו"נתניהו – מנהיג לעתיד בטוח".

לא רק הליכוד הדגיש במסריו את נתניהו אלא גם מפלגות אחרות כמו הטוענת לכתר כחול לבן ("נתניהו דואג רק לנתניהו") ואפילו בת הברית הנאמנה ש"ס ("ביבי צריך אריה חזק"). נתניהו השכיל לרתום את התקדמות ההליך המשפטי נגדו כדי לשכנע את בסיס תומכיו כי מדובר ברדיפה פוליטית של "האליטות": התקשורת, ארגוני השמאל, בתי המשפט ושומרי הסף אשר הפעילו לחצים לכאורה על גורמי אכיפת החוק כדי להפיל ראש ממשלה בלתי מנוצח:

"יש לחץ אדיר של התקשורת והשמאל ופקידים משפטיים להביא את האשמות השווא ודווקא לפני הבחירות... מבצעים רדיפה פוליטית, מסע ציד חסר תקדים כדי להעלות את ממשלת השמאל של לפיד וגנץ (מצוטט אצל נחשוני ואייכנר, 2019)

"בדמוקרטיה מי שמחליט מי ינהיג את העם - זה העם, לא אף אחד אחר. אחרת זה פשוט לא דמוקרטיה..." (מצוטט אצל אזולאי, 2019א)

הפעם, היריבה המרכזית של הליכוד הייתה כחול לבן: ברית שאיגדה בתוכה את חוסן ישראל (בראשות בני גנץ), יש עתיד (יאיר לפיד) ותל"ם (משה בוגי יעלון). תוצאות הבחירות של אפריל 2019 נתפסו כניצחון נוסף בשרשרת הניצחונות של נתניהו. עם גבו לקיר, חרף הסתבכותו המשפטית ועל אף אתגר ממשי בדמותה של כחול לבן, הצליח נתניהו להוביל את הליכוד ואת גוש הימין-חרדים ("הבלוק") לניצחון מובהק. הליכוד זכה במספר הקולות הרב ביותר, ועל אף

¹⁴ מעונו הרשמי של ראש הממשלה נמצא ברחוב בלפור בירושלים. במהלך השנים, ובעיקר מאז 2015, הכינוי "בלפור" היה בשימוש בידי כלי התקשורת כביטוי למעורבות העמוקה של בני משפחת נתניהו (בעיקר רעייתו שרה ובנו הבכור יאיר) בעבודתו השוטפת ולהשפעתה הגדולה עליו. הבולטות של העיסוק התקשורתי במרחב הפרטי של הפוליטיקאי מהווה לפי ספרות המחקר פן חשוב בתופעת הפרסונליזציה של הפוליטיקה והיא מכונה פריוויטיזציה (privatization).

שמבחינת מושבים היה בשוויון עם כחול לבן (35 לכל אחת) נדמה היה שהדרך להקמת ממשלה סלולה בפניו (לוח 2.5). לפי נתוני INES, ניצחון זה נבע מכך שרוב בוחריו הליכוד בשנת 2015 התמידו בתמיכתם במפלגה, ושחלק ניכר מבוחריו הבית היהודי עברו לתמוך בליכוד.

לוח 2.5 הישגי הליכוד בקדחת הבחירות של 2019-2020

אחוז הקולות לליכוד	מספר המושבים לליכוד	מספר המושבים לגוש הימין-חרדים*	
26.5	35	65	אפריל 2019
25.1	32	55	ספטמבר 2019
29.5	36	58	2020

* באפריל 2019 הכללנו את ישראל ביתנו בגוש הימין אך לא בשתי הבחירות הבאות נוכח זה שלאחר הבחירות הראשונות התברר כי מנהיג ישראל ביתנו אביגדור ליבמן החליט לתת גט כריתות לגוש זה.

אלא שהשיחות הקואליציוניות עם יו"ר ישראל ביתנו אביגדור ליברמן עלו על שרטון (ראו הרחבה בסעיף העוסק בזירת הממשלה) ובעקבות כך, באופן חסר תקדים, הצביעה הפנסת על פיזור המוקדם ועל הליכה לבחירות נוספות, בספטמבר 2019.

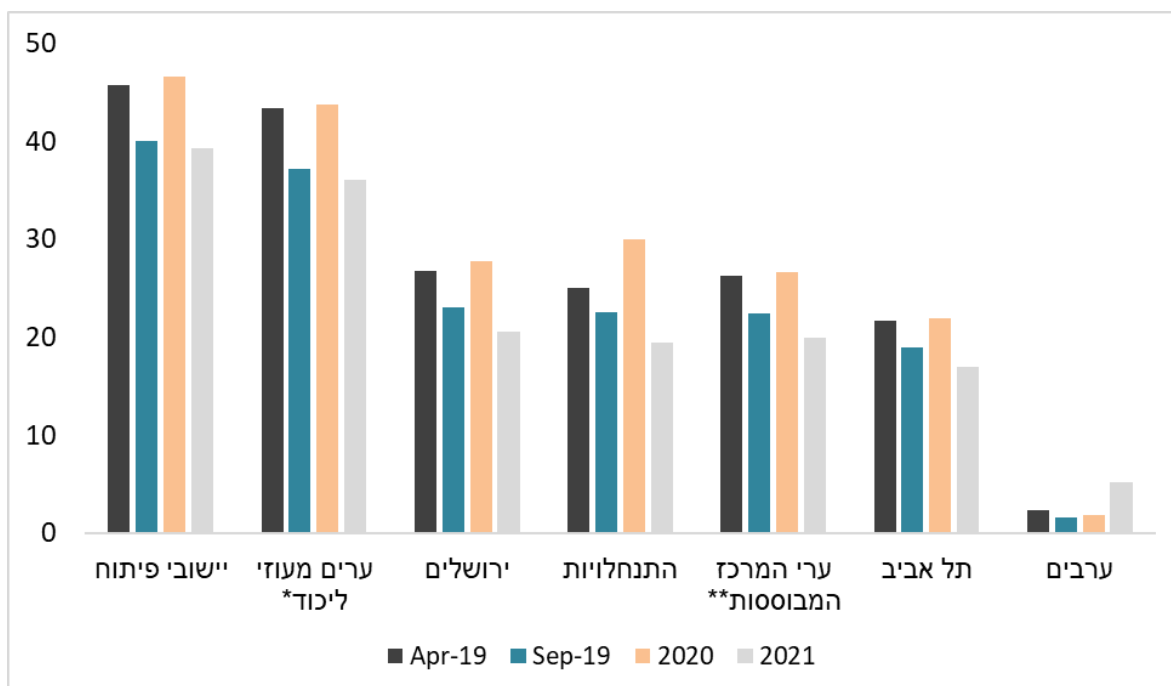
בבחירות של ספטמבר 2019 נחלש הליכוד ל-32 מושבים¹⁵ וגוש הימין-חרדים נחלש ל-55 מושבים בלבד, ללא ישראל ביתנו, שעמדתה הלעומתית נגד ממשלת ימין בראשות נתניהו גרע אותה מהגוש. כחול לבן הפכה למפלגה הגדולה ביותר, עם 33 מושבים. הירידות בתמיכה בליכוד בין אפריל לבין ספטמבר 2019 היו בעיקרן תולדה של החלטות של מצביעי כולנו לא להצביע לליכוד אלא להעביר את תמיכתם למפלגות אחרות. ציבור תומכים זה, המזוהה לעיתים בתור "ימין רך", גילה בבחירות אלה רמות גבוהות של ניידות. מחמישה סקרים שבחנו מגמות הצבעה ערב הבחירות של ספטמבר עלה שבממוצע רק כ-16% ממצביעי כולנו באפריל הצהירו שיצביעו הפעם לליכוד. השאר הצהירו שיעבירו את תמיכתם לישראל ביתנו, כחול לבן או לעבודה-גשר.¹⁶ תרשים 2.3 מתאר את השינויים בתמיכה בליכוד בארבע מערכות הבחירות של 2019-2021 לפי ערים ומגזרים חברתיים. הערכים של אפריל 2019 כוללים גם את התמיכה במפלגת כולנו, אשר התמזגה

¹⁵ למעשה, 32 המושבים שקיבלה הליכוד בספטמבר צריכים להיות מושווים ל-39 המושבים שקיבלו בצוותא הליכוד וכולנו באפריל. כולנו התמזגה אל הליכוד לקראת הבחירות של ספטמבר ומנקודת מבט זו ההיחלשות של הליכוד הייתה משמעותית עוד יותר.

¹⁶ אנו מודים לד"ר אור ענבי ממרכז גוטמן במכון הישראלי לדמוקרטיה על עיבוד הנתונים.

אל תוך הליכוד לקראת הבחירות של ספטמבר. ניכר כי הליכוד הפסיד תמיכה בבחירות אלו בכל הגזרות ובמידה דומה, פחות או יותר.

תרשים 2.3 התמיכה בליכוד (ב-%) בבחירות 2019-2021

הערה: הערכים עבור בחירות אפריל 2019 כוללים את התמיכה המשותפת לליכוד ולכולנו.
 * אשדוד, אשקלון, באר שבע, חדרה, חולון ונתניה
 ** גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן ורעננה.

גם הפעם לא צלחו הניסיונות לכונן ממשלה ומשפקע המועד האחרון – נקבעו בחירות שלישיות ברציפות לראשית מרץ 2020. בבחירות מרץ 2020 הוביל נתניהו את הליכוד להישגו הגדול ביותר מאז הניצחון הסוחף של אריאל שרון ב-2003. הליכוד זכה ב-36 מושבים, תוך שהוא מגדיל את התמיכה בו ב-4.4%. הזינוק בתמיכה בליכוד בין בחירות ספטמבר 2019 ל-2020 (תרשימים 2.1, 2.3) נרשם כמעט בכל היישובים והמגזרים, אבל הוא היה משמעותי במיוחד בהתנחלויות (זינוק של כ-7.5%), ביישובי הפיתוח (6.6%) ובערים הנחשבות למעוזים מסורתיים של מצביעי ליכוד (6.5%). לעומת זאת, ההתחזקות הייתה מתונה יותר בערי המרכז המבוססות (4.2%), בחיפה (3.2%) ובתל אביב (2.9%).

למרות הצלחת הליכוד, למפלגות גוש הימין-חרדים היו ביחד 58 מושבים בלבד, מה שאילץ את נתניהו לחפש שיתוף פעולה עם בני גנץ, היריב אותו השמיץ, השפיל ותקף לאורך שלושת מערכות הבחירות. במאי 2020 הושבעה ממשלה חסרת תקדים: ממשלת חילופים. היא הותירה את נתניהו בעמדת ראש הממשלה וקבעה שבתוך פרק זמן של שנה וחצי מיום כינון הממשלה יחליפו בתפקיד בני גנץ, שיישא בינתיים בתואר של ראש ממשלה חליפי. אולם ממשלת החילופים לא החזיקה מעמד ובעקבות אי העברת תקציב המדינה נקבעו בחירות חדשות למרץ 2021.

לבחירות 2021 הגיע נתניהו, לכאורה, עם תנאי פתיחה מצוינים. למרות כשלים בניהול מדיניות בזמן מגיפת הקורונה (אכיפה לא שוויונית של כללי ההתנהגות, חוסר שליטה בשער הכניסה לישראל שתרים להגדלת התחלואה) הרי שנתניהו יכול היה להתהדר בכך שישראל הייתה למדינה עם שיעור המחוסנים הגבוה בעולם. הבחירות אף התקיימו (ויש הטוענים שלא במקרה) בעת שהוסרו מגבלות רבות ועסקים רבים חזרו לפעול. זה התבטא יפה בסיסמת הבחירות של הליכוד אשר הייתה זהה לזו של קמפיין משרד הבריאות ("חוזרים לחיים") והוחלפה בהמשך בסיסמה "חוזרים לחיך" כאשר לפי הוראת וועדת הבחירות המרכזית נאסר שימוש בסיסמה הראשונה. כמו כן הצליח נתניהו לחתום על הסכמי נורמליזציה ושלוש עם מספר מדינות ערביות ולאשש בכך את עמידתו בסיסמת הימין "שלוש תמורת שלום" ולא "שלוש תמורת שטחים" (אם כי הישג זה נגזר גם מויתור שלו לנסות לקדם סיפוח שטחים תמורת הסכמים אלו). אולם בבחירות אלו עמד הליכוד מול אתגר שלא עמד בו מאז בחירות 2013, של מירוץ מפוצל. המירוץ האישי של נתניהו לא יכול היה להיות ממוקד ביריב אחד (הגם שהוא ניסה למקדו ביאיר לפיד, יו"ר יש עתיד בהשתמשו בסיסמה "ראש הממשלה הבא: לפיד או נתניהו") והוא נאלץ להתמודד עם קריאות תיגר אישיות מימין (בנט וסער) וממרכז-שמאל (לפיד וגנץ).

בבחירות 2021 הפסיד הליכוד תמיכה רבה (5.3%). פרישתו של גדעון סער וייסודה של תקווה חדשה (לוח 2.6 להלן) כמו גם ירידה משמעותית בשיעורי הצבעה במעוזי ליכוד (4.9% ביישובי פיתוח, 4.2% בירושלים, 4% בערים הנחשבות למעוזי ליכוד) תרמו להיחלשות זו. לפי סקר מכון סמית (עמית, 2021), בבחירות אלו עשרות אלפים ממי שהצביעו לליכוד בבחירות 2020 העדיפו לתת את קולם למפלגת הציונות הדתית שזכתה באהדתו של נתניהו בשל תמיכתה המוצהרת בו לראשות הממשלה אך גם למי שלא התחייבו לתמוך בו (ימינה) או התנגדו לו (תקווה חדשה). מתרשים 2.3 ניכר כי התמיכה בליכוד בבחירות 2021 ירדה ביחס לבחירות הקודמות בשיעורים

גבוהים במוקדי התמיכה שלו (בהתנחלויות בלמעלה מ-10%, בערי הפיתוח בירושלים ובמעוזיו במרכז בכ-7% אחוז) וגם במקומות בהם התמיכה בו נמוכה יותר מלכתחילה. העלייה היחידה בתמיכה בליכוד התחוללה בקרב המצביעים הערבים. אך גם היא רחוקה הייתה, ככל הנראה, לעמוד בציפיות לאור שינוי גישה כלפי המצביעים הערבים (משימוש באיום שהם מציבים כגורם ממריץ להצבעה מימין אל קריאה להם להצביע לליכוד ולנתניהו ולהתקרבות ליו"ר מפלגת רע"ם מנסור עבאס) וקמפיין שמוקד במגזר זה (עמית, 2021).

לוח 2.6. תקווה חדשה

מפלגת תקווה חדשה נוסדה בשלהי שנת 2020 על-ידי גדעון סער, מוותיקי חברי הכנסת של הליכוד ושר לשעבר מטעמה. הוא עשה כן לאחר שכשל בנסיונו לקרוא תיגר על מנהיגות נתניהו בתוך הליכוד והובס בהתמודדות נגדו על תפקיד יו"ר. בהודעת הפרישה שלו מהליכוד מתח סער ביקורת נוקבת על המפלגה ובייחוד על היו"ר וראש הממשלה בנימין נתניהו: "המפלגה התרחקה מאוד מדרכה הממלכתית ואפילו מהמהות הגלומה בשם המפלגה. התנועה הפכה לכלי שרת עבור האינטרסים אישיים של העומד בראשה, כולל כאלה הנוגעים למשפטו הפלילי. את הנאמנות לדרך, לערכים ולרעיון החליפו חנופה והתבטאויות שגובלות בפולחן אישיות לאדם בשר ודם" (מצוטט אצל אזולאי, 2020א).

עקרונות המפלגה, כפי שמופיעים במסמכי הייסוד שלה ברשם המפלגות, הציבו אותה כמפלגת ימין. בין העקרונות: ביסוס זהותה של ישראל כמדינתו של העם היהודי, שמשטרה דמוקרטית; הגנה על ערכיה כמדינת הלאום של העם היהודי, השומרת על זכויות אדם ונוהגת שוויון זכויות פרט; עידוד כלכלה חופשית תוך הבטחת הזדמנות הוגנת לכל ומחויבות לערבות הדדית; קידום רפורמות בכל רשויות המדינה, לרבות במערכות אכיפת החוק והמשפט ושיטת הממשל. רשימת התוכניות שהוצגו באתר המפלגה לקראת בחירות 2021 התמקדו בנושאי, כלכלה, תעסוקה וחינוך, תוך דחיקתן של סוגיות חוץ וביטחון וסוגיות דת ומדינה לתחתית הרשימה (במיקום ה-23 וה-34, בהתאמה). בעניין המדיני נכתב כי "בנושא הפלסטיני, אנו תומכים באוטונומיה רחבה עם מירב הזכויות לניהול חייהם באופן עצמאי עם מינימום יכולת לפגוע בביטחון ישראל. אנו מתנגדים להקמת ריבונות זרה ממערב לירדן". בענייני דת ומדינה נכתב שתקווה חדשה מאמינה בגיור "ממלכתי, מקרב וסובלני". לגבי השבת נאמר כי המפלגה בעד בעד "הענקת הסמכות לרשויות המקומיות לעצב את המציאות בשטחן בהתחשב באופי השונה של כל קהילה וכל עיר, זאת תוך

איזון נכון בין שמירת חירויות הפרט לבין האופי הייחודי של השבת כיום המנוחה השבועי”

(<https://www.newhope.org.il/plans>).

אל המפלגה החדשה הצטרפו בתוך זמן קצר עוד פורשים מרשימת הליכוד, כשהבולט בהם היה השר זאב אלקין. בנוסף הצטרפו גם יפעת שאשא-ביטון ממפלגת כולנו (ששובצה במקום השני ברשימה), יועז הנדל וצבי האוזר (נציגי סיעת דרך ארץ שהתפלגה מכחול לבן בראשית הכנסת ה-23) בני בגין (מוותיקי הליכוד ובנו של מנהיג הליכוד המיתולוגי מנחם בגין) ועוד.

בשלים המוקדמים של המירוץ נהנתה המפלגה החדשה מתמיכה רחבה. סקרי דעת קהל חזו לה 18 עד 21 מושבים, והיה נראה כי סער מצליח למצב את עצמו כמועמד מרכזי לראשות הממשלה אשר מסוגל לקרוא תגר על נתניהו. קמפיין המפלגה פנה אל מצביעי ימין בעלי גישה ממלכתית (באמצעות סיסמת הבחירות *אחדות. יציבות. ממלכתיות*) ומצביעי מרכז שהיו כמהים לשינוי (באמצעות הסיסמה *התקווה היחידה לשינוי*). במהלך מסע הבחירות התחייב סער פעם אחר פעם שלא יצטרף לממשלה בראשות נתניהו. אולם ככל שהתקדמה מערכת הבחירות נחלשה התמיכה במפלגה. עם הגשת רשימות המועמדים (ראשית פברואר 2021) חזו הסקרים לתקווה חדשה 14 עד 16 מושבים, ובשבוע האחרון לפני הבחירות רק בין 9 ל-11 מושבים.

ההיחלשות של תקווה חדשה נמשכה עד ליום הבחירות עצמו. בסופו של דבר זכתה המפלגה בכ-210,000 קולות שהניבו לה שישה מנדטים בלבד. סקר שביצע מכון סמית לאחר הבחירות העריך שתקווה חדשה הצליחה להעביר אליה כ-100,000 בוחרים שהצביעו לליכוד ב-2020, כ-2.7 מנדטים. על פי אותו הסקר, שאר הקולות של תקווה חדשה הגיעו בעיקר מבוחרים שהצביעו בפעם הקודמת לברית כחול לבן (עמית, 2021). המפלגה קיבלה תמיכה גבוהה בראשון לציון (8.2%), בכרמיאל (7.1%) ובערי המרכז המבוססות (6.2%). לעומת זאת היא זכתה לתמיכה בינונית ביישובי פיתוח (4.4%), בתל אביב (4.2%) ובהתנחלויות (3.7%). היא הייתה חלשה במיוחד במגזר הערבי – עם תמיכה של 1.2% בלבד.

ההישגים של הליכוד בין 2009 ל-2021 סימנו מגמה של התייצבות מסויימת בתמיכה במפלגה, לאחר "רכבת ההרים" האלקטורלית של השנים 1996 עד 2009. הליכוד הצליח להתייצב בשבע מערכות הבחירות שנערכו בין 2009 ל-2021 על טווח מושבים של 27 עד 36, שהספיק על-מנת

להבטיח את מעמדו כמפלגת שלטון. הרצף השלטוני של נתניהו והליכוד מרשים במיוחד בהתחשב בעובדה שבכל פעם הניצחונות הושגו מול יריבים שונים בתכלית. בין אם היה מדובר ביריבים בעלי מצע מדיני בעיקרו (לבני ב-2009, הרצוג-לבני ב-2015), בכאלה עם זיהוי חברתי-אזרחי (לפיד ויחימוביץ' ב-2013) או ב"ביטחוניסטים" (גנץ-יעלון-אשכנזי ב-2019-2020) – נתניהו הצליח בכל פעם לרקום מהלכים פוליטיים ולבצע קמפיינים יעילים שהוליכו את הליכוד לעמדת מפלגת השלטון. בבחירות 2021 איבד הליכוד תמיכה אך נותר עם 30 מושבים, גדול בהרבה מהמפלגה הבאה אחריו (יש עתיד עם 17 מושבים) ומכל יתר המפלגות והרשימות שזכו בפחות מעשרה מושבים.

הבחירות לרשויות המקומיות

כמעט בכל הדמוקרטיה הפרלמנטריות נשלטת הזירה המקומית בידי המפלגות הארציות (Rahat and Kenig, 2018). זה היה המצב בעשורים הראשונים מאז כינונה של מדינת ישראל. גם דפוס ההצבעה לכנסת ולרשות המקומית היו דומים (אייזנקנג-קנה, 2004 : 114). הרפורמה המוסדית שאומצה בשנת 1975, שקבעה בחירות ישירות נפרדות לראשות הרשות המקומית, נפרדות מהבחירות למועצת הרשות, ושהפרידה בין מועדי הבחירות לכנסת והבחירות לרשות המקומית יצרה לאורך זמן דפוס התנהגות חדש של הבוחרים ושל הפוליטיקאים שחזק את כוחן של הרשימות המקומיות על חשבון המפלגות הארציות. אולם השפעה זו לא הייתה מיידית. כפי שנראה להלן, הליכוד הגיע לשיא הישגיו במישור המקומי דווקא בשנת 1989, יותר מעשור לאחר אימוץ הרפורמה. רק אחר כך החל הליכוד לאבד את אחיזתו ברמה המקומית.

לליכוד הייתה בעבר נוכחות חזקה בזירה המקומית. המפלגה הפעילה סניפים תוססים, מועמדים מטעמה כיהנו בראשי רשויות מקומיות רבות והיו לה נציגים רבים במועצות. הנוכחות בזירה המקומית נתפסה כמקור עוצמה וגיוס בוחרים ומועמדים: היא היוותה חולייה מקשרת חיונית בין האזרח לנציגיו ברמה הארצית, היא סיפקה לתומכי המפלגה מושא הזדהות קרוב והצליחה להעמיד פעילים מקומיים אשר ביום פקודה (בחירות) עמדו לצידה. הזירה המקומית אף שימשה כאחד מממאגרי הגיוס הפוליטיים המשמעותיים ביותר, כאשר לא מעט מחברי הכנסת ושרי המפלגה החלו את נתיבי הקריירה שלהם בזירה זו. עד לשנות השבעים היו בסיסי הכוח הבולטים של הליכוד (ושל הליברלים וחירות לפניו) במישור המקומי במספר מצומצם של ערים כגון תל אביב ונתניה. מפא"י ולאחר מכן המערך חלשו בשנות השישים והשבעים של המאה שעברה על

מרבית הרשויות המקומיות הגדולות. אולם עוד לפני המהפך הפוליטי של 1977 ויחד עימו נרשמו הצלחות עם היבחרותם של אנשי הליכוד לראשות מספר רשויות: למשל משה קצב בקרית מלאכי, דוד מגן בקרית גת, מאיר שטרית ביבנה ושאל עמור במגדל העמק. במהלך שנות השמונים הצליחה המפלגה לגייס לשורותיה מספר רב של מועמדים פופולריים, ביחוד קציני צבא בכירים, שהצליחו "לכבוש" מהמערך מספר ערים מרכזיות: יצחק רגר בבאר שבע, גיורא לב בפתח תקווה, צבי בר ברמת גן ואלני לנדאו בהרצליה. בבחירות המקומיות של 1989 הגיע הליכוד לשיא כוח בזירה המקומית, כאשר מועמדי המפלגה נבחרו לראשות 46% מהרשויות בישובים היהודיים והמערביים, לעומת 27% ב-1978 ו-15% בלבד ב-1973 (בריכטה, 1998).

אולם, כאמור, תהליך זה של עליית הליכוד התחולל במקביל לתהליך הכללי של התחזקות הרשימות המקומיות. כך, כבר בבחירות המקומיות של 1993 ניכרה התחלת תהליך של היחלשות הליכוד בזירה המקומית. לוח 2.7 מציג את הנוכחות של הליכוד ואת הישגיו ב-30 הערים הגדולות. בבחירות של 1993 עוד העמידה המפלגה 19 מועמדים מטעמה לראשות העיר (11 מתוכם נבחרו) אך 25 שנים לאחר מכן התמודדו רק שישה מועמדים בשם הליכוד, ורק ארבעה מתוכם נבחרו. מבחינת הרכבי מועצות הערים, הצניחה החדה חלה בבחירות של 1998, כאשר מספר נציגי הליכוד במועצות הצטמק מ-22% ל-11% בלבד.

לוח 2.7 הישגי הליכוד בבחירות המקומיות ב-30 הערים הגדולות*

מס' נציגי הליכוד במועצות הערים (בסוגריים – שיעור נציגי הליכוד)	מועמדי המפלגה שנבחרו לראשי ערים	מועמדי המפלגה שלא נבחרו לראשי ערים	שנה
136 (22%)	11	8	1993
71 (11%)	7	10	1998
68 (12%)	5	15	2003
47 (8%)	2	10	2008
46 (7%)	3	7	2013
54 (8%)	4 (ללא בת ים)**	2 (ללא בת ים)**	2018

* הניתוח בוחן את שימוש הרשימה המקומית בשם ו/או באותיות של מפלגת האם הלאומית (הליכוד ו/או מחל) ב-30 הערים הגדולות במגזר היהודי וערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים הבאות: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר

סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין-מכבים-רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קרית אתא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין, וקרית גת.

** בבחירות 2018 התמודד צביקה ברוט כמועמד הליכוד לראשות העיר, אולם במהלך מסע הבחירות פרסם יו"ר הליכוד נתניהו סרטון בו קרא לתומכי הליכוד בעיר להצביע דווקא ליוסי בכר, שהתמודד במסגרת רשימה מקומית. ברוט ניצח את בכר בסיבוב השני, אך הזיהוי הכמעט-מוחלט בין נתניהו לבין המפלגה בראשה עמד, מסגרו את בחירתו כהפסד לליכוד.

הדפוס של התקשרות עם רשימות-בת הנתמכות כספית על-ידי "מפלגת האם" אך רצות תחת שם אחר רווח בליכוד פחות מאשר במפלגת העבודה. רק בעיר אחת מבין ה-30 שנבחנו הריץ הליכוד ב-2013 סיעה ומועמד לראשות עיר שלא תחת התווית של הליכוד: חיים ביבס שנבחר לראשות עיריית מודיעין וסיעתו "חיים במודיעין-מכבים-רעות". עובדה זו מאפשרת לזהות את היחלשות הליכוד בזירה המקומית: על אף שבבחירות 2018 התמודדו סיעות תחת השם הליכוד ב-25 מתוך 30 הערים הגדולות, משקלן מכלל חברי מועצות הערים הללו עומד על 8% בלבד. המפלגה יכולה להתנחם ב"נחמת עניים" בכך שבבחירות אלה נבלמה הירידה העקבית של המפלגה בזירה המקומית ונשמרה יציבות ביחס לבחירות של 2008. יכול להיות שבלימה זו היתה תוצר של תמיכה במספר רשימות מועמדים גבוה יחסית, עם השקעה עצומה וככל הנראה מאד לא מוצלחת לאור הגרעון הגדול שנבע ממנה: הליכוד השקיע בבחירות המקומיות יותר מפי שתיים מכל יתר המפלגות (כ-56 מיליון שקלים) וסיים אותן בגרעון גדול במיוחד של למעלה מ-15 מיליון שקלים; הוא גם הריץ את מספר הרשימות הגדול ביותר מטעמו (91 בסיעות בת שלו ועוד 7 רשימות משותפות עם מפלגות לאומיות אחרות). לשם השוואה, מפלגת העבודה השקיעה כ-29 מיליון שקלים וסיימה את הבחירות הללו בעודף של כמיליון וחצי שקלים; היא הריצה 48 סיעות בת ועוד 2 רשימות משותפות (מבקר המדינה 2021).¹⁷

הבחירות להסתדרות

לליכוד יש פדרציה איגודי עובדים קטנה יחסית, "הסתדרות העובד הלאומי", שמקורבת אליו. לראשיה יש ייצוג במוסדות המפלגה ובעבר הם אף כיהנו כחברי כנסת. מעבר לכך, משתתף הליכוד בבחירות לוועידת הסתדרות העובדים הכללית (שמאז שנות התשעים קרויה הסתדרות העובדים החדשה) מאז 1966. עד שנת 1990 (כולל) הצליח הליכוד לזכות, גם בשיא הצלחתו, בשיעור תמיכה של פחות משלושים אחוזים ולא איים על ההגמוניה של מפלגת העבודה בתקופה זו.

¹⁷ יש לשים לב שדוח מבקר המדינה על הבחירות ברשויות המקומיות, מקור המידע המהימן היחיד על הקשר בין רשימות מקומיות לבין המפלגות הלאומיות, משתמש בהגדרות ובניתוחים שונים בין בחירות לבחירות ולכן לא ניתן להשוות את התמונה הכוללת לאורך זמן אלא רק להוסיף לניתוח שלנו של 30 הערים הגדולות אשר בוצע לפי אמות מידה עקביות של שימוש הרשימה המקומית בשם ו/או באותיות מפלגת האם הלאומית.

בבחירות של 1994 איבדה מפלגת העבודה את מעמדה הדומיננטי בהסתדרות כאשר הפסידה לרשימה שהורכבה מפורשים ממנה ומפלגות נוספות. אך הליכוד שיחק בבחירות אלו תפקיד משני, ירד בכוחו וזכה רק ב-14% מהקולות. מאז יש נציגים במוסדות ההסתדרות שמשויכים לסיעת הליכוד, שהתמודדה ברוב הפעמים בברית עם מפלגות נוספות (ארציות, כולל מפלגת העבודה, ורשימות עצמאיות). אולם חלק ניכר מאנשי הליכוד מתמודדים במסגרת רשימות עצמאיות ונוצרות בריתות חוצות מפלגות. ככל שמדובר ביושב ראש ההסתדרות (שנבחר ישירות מאז 1998), הליכוד הציב מועמד מטעמו רק בבחירות 2007 והוא זכה בפחות משמונה אחוזי תמיכה. גם בבחירות אלו חברו רבים מנציגי הליכוד בהסתדרות לתמוך במועמד אחר.

ניתן ללמוד כי הגם שהליכוד לא נוטש את זירת האיגודים, כמפלגה הוא אינו נלהב לתפוס בו את השליטה או אפילו להפגין נוכחות מפלגתית בולטת. ניתן לשער כי חוסר התלהבות זה קשור לנטיית הליכוד לתמוך באידיאולוגיה של "שוק חופשי", שלא רואה בחיוב ארגוני עובדים חזקים. הליכוד פוסח למעשה על שני הסעיפים: מחד הוא אינו מדיר את רגליו מהפוליטיקה האיגודית ומאידך הוא אינו פועל למיקסום כוחו בשדה זה.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בזרוע הפרלמנטרית של הליכוד: הסיעה בכנסת. הוא בוחן את מאפייניהם הדמוגרפיים של חברי הכנסת שייצגו את המפלגה וסוקר את תהליכי המיזוגים והפיצולים שהתרחשו מאז 1992.

בין 1992 ל-2021 כיהנו כחברי כנסת מטעם הליכוד 112 אישים שונים.¹⁸ רשימה זו כוללת 22 נשים (19.6%) ו-90 גברים (80.4%). רק ארבעה מבין חברי הכנסת הללו השתייכו למיעוט הלא-יהודי וכולם היו דרוזים: אסעד אסעד, איוב קרא, מגלי והבה ופטין מולא. 82 מחברי הכנסת היו ילידי הארץ ורק 30 נולדו בחו"ל, על-פי החלוקה הבאה: 13 באפריקה, 11 באירופה, 4 באסיה ו-2 בצפון אמריקה.

לוח 2.8 מציג את המאפיינים החברתיים-דמוגרפיים ואת הרקע של חברי הכנסת ב-12 הכנסות שנבחרו בין 1992 ל-2021. מבחינת הגיל הממוצע של חברי הכנסת, ניתן לזהות עלייה מתונה בין

¹⁸ השמטנו מהרשימה חמישה אישים אשר תקופת כהונתם הייתה קצרה מ-6 חודשים.

הכנסת ה-13 לכנסת ה-15, מ-50.1 בכנסת ה-13 ל-53.2 בכנסת ה-15. להצלחה האלקטורלית בבחירות של 2003 הייתה השפעה ניכרת על הגיל הממוצע שירד מתחת ל-50. המושבים הרבים שקיבלה המפלגה איפשרו את כניסתם של פנים חדשות וצעירות. שישה מבין 38 חברי הכנסת היו צעירים מתחת לגיל 40, ביניהם גלעד ארדן, גדעון סער וגילה גמליאל. מגמת ההצטרה נמשכה גם בשתי כנסות הבאות, כאשר השיא היה בבחירות לכנסת ה-18 שאליה נבחרו שמונה חברים מתחת לגיל 40. מאז הכנסת ה-19 (2013) התהפכה המגמה והגיל הממוצע של חברי סיעת הליכוד שנבחרו לכנסת ה-24 (2021) היה הגבוה ביותר – מעל 54.

לוח 2.8 פילוח של חברי הכנסת של הליכוד (הכנסת בהיבחרה, לא כולל חילופי אישים)

כנסת	גיל (ממוצע)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	לא יהודים	מתנחלים	רקע ביטחוני*	רקע שלטון מקומי	סה"כ ח"כים
13	50.1	4	2	1	1	1	10	32
14	52.3	2	2	0	0	3	6	22
15	53.2	1	3	1	0	2	4	19
16	49.5	6	7	2	1	2	9	38
17	50.7	2	1	0	0	0	1	12
18	50.0	8	5	1	2	3	3	27
19	51.5	3	4	0	3	2	1	20
20	52.3	3	6	1	4	3	4	30
21	52.3	7	10	1	2	4	3	34
22	52.9	5	8	0	1	3	3	31
23	53.1	5	10	1	1	4	4	35
24	54.7	2	8	1	1	3	3	29

* דרגת אלוף משנה ומעלה, ראשי וסגני ראשים בשב"כ ובמוסד.

הייצוג הנשי בסיעת הליכוד היה דל מאוד עד הכנסת 15 (כולל) והגיע לכל היותר לשלוש נשים. לכנסת ה-16 נבחרו מספר שיא של שבע נשים שהיוו מעל 18% מחברי הסיעה. רק אחת מהן – לימור לבנת – נותרה לאחר התבוסה בבחירות 2006 וזכתה להיות אחת מבין 12 חברי הסיעה (חלק מנציגות הליכוד עברו לקדימה ונבחרו במסגרתה). בשלוש הכנסות הבאות נע מספר הנשים בין 4 ל-6. במספרים מוחלטים מדובר בירידה מהשיא של הכנסת ה-16, אך באופן יחסי – בשל הירידה במספר המושבים – נשמרה יציבות של 17%-20% בשיעור הנשים בקרב חברי הסיעה.

שיא של ייצוג נשים – במונחים מוחלטים ויחסיים – נרשם בבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019) שבעקבותיהן נבחרו מטעם הליכוד 10 חברות כנסת (כמעט 30%).

כפי שעולה מלוח 2.8, חלה במהלך הזמן ירידה במספר חברי הכנסת שצמחו בשלטון המקומי. בכנסת ה-13 (1992) כשליש מחברי הסיעה החלו את פעילותם הפוליטית בזירה זו – דוד לוי, דוד מגן, דוד מנע, יהושע מצא, רון נחמן, עובדיה עלי, שאול עמור, חיים קופמן, משה קצב ומאיר שטרית. נתיב הקריירה הזה נחלש לאחר מכן, חולשה שניתן להסביר בשלושה גורמים. ראשית, בשנת 1995 נקבע בחוק כי ראש רשות מקומית לא יוכל לכהן בה בעת כחבר כנסת. זה אילץ ראשי רשויות מכהנים להכריע בין כהונה בראש הרשות לבין כהונה כחברי כנסת. שנית, זוהי מגמה המשקפת את ההתרחקות של הליכוד מפעילות בזירה המקומית. שלישית, חברי הכנסת המגיעים מהזירה המקומית, נבחרים לראשונה בדרך כלל בבחירות הפנימיות בליכוד במסגרת המקומות המוקצים למחוזות הגיאוגרפיים. שריונים אלה התחילו לרוב מהמקומות ה-16-17 ברשימת המועמדים, וכפועל יוצא, כאשר הליכוד קיבל מספר נמוך יחסית של מושבים, הם לא הצליחו להיבחר לכנסת. כך, מבין 12 חברי הסיעה שנבחרו ב-2006 ו-20 חברי הסיעה שנבחרו ב-2013, רק אחד בא מרקע של שלטון מקומי: בשני המקרים היה זה ראובן ריבלין, שעשרים שנים קודם לכן היה חבר מועצת עיריית ירושלים. לעומת זאת, כאשר הליכוד קיבל 30 מושבים בבחירות 2015, הצליחו להיבחר לכנסת ארבעה חברים חדשים בעלי נסיון קודם מהזירה המקומית, כולם במסגרת המחוזות: דוד ביטן (חבר מועצת עיריית ראשון לציון, מחוז השפלה), מיקי זוהר (סגן ראש עיריית קרית גת, מחוז הנגב), זיקי לוי (ראש עיריית בית שאן לשעבר, מחוז גליל ועמקים) וירון מזוז (חבר מועצת העיר קרית ביאליק, מחוז חיפה).

מגזר אוכלוסייה שייצוגו התחזק בליכוד עד לסדרת הבחירות של 2019-2021 הוא מתיישבי יהודה ושומרון. קודם לשנת 2009 היה לכלל היותר חבר כנסת יחיד שהתגורר מעבר לקו הירוק. לכנסת ה-19 (2013) נבחרו 3 נציגים שגרו בהתנחלויות (יולי אדלשטיין, זאב אלקין ומשה פיגלין) ולכנסת ה-20 נבחרו 4 כאלה (אדלשטיין, אלקין, דוד אמסלם ואורן חזן, אליהם נוסף במהלך כהונת הכנסת גם יהודה גליק). לכנסות ה-22 עד ה-24 (ספטמבר 2019 - 2021) נבחר מטעם הליכוד רק אחד (אמסלם).¹⁹

¹⁹ אדלשטיין ואלקין העתיקו מגוריהם ולא התגוררו ביהודה ושומרון בעת היבחרותם לכנסת ה-21.

עד כמה מתחדשת המפלגה מבחינת נציגיה בכנסת? האם קיימת תחלופה ויש "פנים חדשות" בין נבחרי הציבור שלה? לוח 2.9 מציג את כמות "הפנים החדשות" שהציג הליכוד בכל כנסת. ניתן לראות כי קיימות תנודות משמעותיות במספר ואחוז חברי הכנסת החדשים שנבחרים. התנודתיות הזו אינה משקפת בהכרח מחזוריות של חילופי דורות או שינויים בדרך בחירת המועמדים אלא מתואמת באופן חזק עם מספר המושבים בהן זכתה המפלגה. בבחירות בהן המפלגה הצטמקה באופן משמעותי (1996, 2006, 2013, 2021) נכנסו רק מעט חברי כנסת חדשים. לעומת זאת, בבחירות בהן חל גידול במספר המושבים של המפלגה (2003, 2009, 2015, אפריל 2019) שיעור חברי הכנסת החדשים היה גבוה ונע בין 31% ל-50%. התחלופה הכמעט אפסית בספטמבר 2019, 2020 ו-2021 אינה מייצגת מגמה היות ומלבד שינויים מזעריים, רשימת המועמדים של אפריל 2019 "הוקפאה".

לוח 2.9 חברי כנסת חדשים של הליכוד*

שיעור החדשים	חברי כנסת חדשים	מספר חברי הכנסת	
25.0%	8	32	1992
18.2%	4	22	1996
21.1%	4	19	1999
50.0%	19	38	2003
0%	0	12	2006
37.0%	10	27	2009
5.0%	1	20	2013
40.0%	12	30	2015
32.4%	11	34	אפריל 2019
0%	0	31	ספטמבר 2019
0%	0	35	2020
3.4%	1	29	2021

* לא כולל חברים חדשים שנכנסו כתוצאה מחילופי אישים במהלך כהונה של הכנסת. לא כולל ח"כים שייצגו בפעם הראשונה את הליכוד אך כבר כיהנו בכנסת קודם לכן מטעם סיעות אחרות. הנתונים משקפים רק את חברי הכנסת מטעם הליכוד (ללא ח"כים מטעם מפלגות אחרות שהתמודדו עם הליכוד ברשימות משותפות).

תחלופה של חברי כנסת משקפת תהליך נורמלי ובריא של התחדשות פנים-מפלגתית וחילופי דורות. לעומת זאת, בפרק הזמן הנסקר כאן סבל הליכוד ממקרים רבים של חברי כנסת שעזבו אותה לטובת מסגרות פוליטיות אחרות. פרישות, פיצולים והתמזגויות היוו תמיד חלק מהנוף הפוליטי של המערכת הפוליטית הישראלית, ושל הליכוד/חרות כחלק ממנה. לדוגמה, שמואל

תמיר ואליעזר שוסטק פרשו מחרות (1967) והקימו את המרכז החופשי, משה שמיר וגאולה כהן נטשו את המפלגה והקימו את התחייה (1979) וקבוצת חברי כנסת בראשות יצחק מודעי התפלגו מהליכוד (1990) והקימו את הסיעה לקידום הרעיון הציוני. מנגד, התמזגו לתוך הליכוד מספר תנועות ואישים: ביניהם אפשר לציין את שלומציון של אריאל שרון ב-1977, אומץ של יגאל הורוביץ ותמ"י של אהרן אבוחצירא ב-1988.

גם במסגרת הזמן הנבחנת כאן, מאז שנת 1992, נמשכה התנועה המתמדת של אישי ציבור מחוץ למפלגה ואליה. מבחינת "עריקות" – פרישה מהמפלגה לטובת מפלגה אחרת – אפשר להצביע על שני גלים מרכזיים:

1. ממשלת נתניהו הראשונה (1996-1999)

כפי שהוזכר לעיל, ממשלתו הראשונה של נתניהו התאפיינה ביחסים אישיים עכורים בין ראש הממשלה לבין כמה משריו הבכירים. הפרישה הראשונה התרחשה עוד חודשים ספורים עוד לפני בחירות 1996, כאשר הליכוד עדיין היה באופוזיציה: דוד לוי, שיחסיו עם נתניהו היו מתוחים מאז הבחירות הפנימיות להנהגת המפלגה (1993) הרגיש כי דוחקים אותו ואת נאמניו מהמפלגה והצהיר ש"אחרי 37 שנות פעילות במפלגה אין לי כיום כלום בליכוד" (טל, 1995א). באמצע יוני 1995 הכריז לוי על פרישתו מהליכוד ועל הקמת מפלגה חדשה שקיבלה, לאחר פרישתו הפורמלית עם דוד מגן מסיעת הליכוד, את השם גשר. שרים בכירים נוספים – שהתפטרו או פוטרו במהלך ממשלת נתניהו הראשונה – עזבו אף הם את הליכוד לקראת הבחירות לכנסת ה-15 (1999). דן מרידור ויצחק מרדכי עזבו את המפלגה והצטרפו אל מפלגת המרכז, בני בגין, יחד עם חבר הכנסת דוד ראם, נטשו את הליכוד וייסדו את מפלגת חרות. אביגדור ליברמן, שאמנם לא היה חבר-כנסת אך בתור מנכ"ל המפלגה היה שחקן חשוב בליכוד, עזב אף הוא וייסד בראשית שנת 1999 את מפלגת ישראל ביתנו.

2. "המפץ הגדול" (נובמבר-דצמבר 2005)

הגל השני היה משמעותי בהרבה והוכתב מהחלטתו יוצאת הדופן של ראש ממשלה מכהן של הליכוד לנטוש את המפלגה לטובת הקמת סיעה ומפלגה חדשות. אריאל שרון, שנחשב לאדריכל מרכזי של הקמת הליכוד בשנת 1973, פרש ממנו תוך שהוא לוקח עמו עוד 13 מחברי הסיעה, ביניהם אהוד אולמרט וציפי לבני. המהלך הזה, שזכה לכינוי "המפץ הפוליטי הגדול", נבע מתסכולו של שרון נוכח התנהגותה של קבוצת חברי סיעה ("מורדי הליכוד") שפעלה תדירות כנגד עמדת הממשלה וסיכלה מספר מהלכים פרלמנטריים, גם לאחר השלמת תכנית ההתנתקות.

במסיבת עיתונאים הודיע שרון ש"החיים בליכוד הפכו לבלתי נסבלים" וכי "הליכוד במתכונתו הנוכחית לא יכול להוביל את ישראל למטרותיה הלאומיות" (שומפלבי, 2005א). זמן קצר לאחר מכן עזבו את הליכוד שני חברים נוספים: שאול מופז וצחי הנגבי.

מלבד שני גלים מרכזיים אלה יש לציין את החלטתו של עוזי לנדאו לעזוב את הליכוד לקראת בחירות 2009 ולהתמודד במסגרת ישראל ביתנו. לנדאו לא נבחר לכנסת בבחירות 2006 (הוא שובץ במקום ה-14) ולאחר שנה, כאשר היה אמור להחליף את דני נוה הפורש, החליט לוותר על הזכות ולהישאר מחוץ לכנסת. כשנה לאחר מכן הכריז על הצטרפותו לישראל ביתנו. ישראל ביתנו גם קלטה אליה "נסיכים", בניים ובנות של חברי כנסת בולטים מן הליכוד: אורלי לוי, בתו של דוד לוי ויאיר שמיר, בנו של ראש הממשלה לשעבר יצחק שמיר.

שלושה פוליטיקאים נוספים עזבו את הליכוד בין השנים 2012 ו-2016 והקימו כל אחד רשימות חדשות בראשותם. הראשון היה משה כחלון, שהכריז בשלהי 2012 על פסק זמן מהחיים הפוליטיים. ההערכות המוקדמות לפיהן כוונתו להקים מפלגה עצמאית התבררו כנכונות, ובבחירות 2015 זכה עם מפלגתו החדשה "כולנו" בעשרה מושבים. המפלגה שרדה בקושי גם בבחירות של אפריל 2019 וזכתה ב-4 מושבים ואז "שבה הביתה" לליכוד (על מפלגת כולנו – ראו פרק 11). השני היה משה פייגלין, שבעקבות דחיקתו למקום לא ריאלי בפריימריז לקביעת הרשימה לכנסת ה-20, עזב את הליכוד בראשית 2015 והקים את מפלגת "זהות" שהתחרתה בבחירות לכנסת ה-21 אך לא עברה את אחוז החסימה. לקראת הבחירות של ספטמבר 2019 הכריז פייגלין כי הגיע להסכמה עם נתניהו לפיה זהות לא תתמודד בבחירות בתמורה למינויו לשר כלכלי בכיר במידה ונתניהו ירכיב את הממשלה. השלישי היה משה (בוגי) יעלון, שר הביטחון מטעם הליכוד בין השנים 2013 ל-2016. יעלון מחה על כך שבמסגרת צירופה של ישראל ביתנו לממשלת נתניהו (מאי 2016) סיכם ראש הממשלה למנות אביגדור ליברמן לתפקיד שר הביטחון על חשבוננו. יעלון התפטר מהכנסת, כשנה לאחר מכן עזב את הליכוד, ולקראת הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019) הקים את מפלגת תל"ם.

לקראת הבחירות לכנסת ה-24 (מרץ 2021) נרשם גל פרישה נוסף מהמפלגה. מי שהוביל אותו היה גדעון סער, שהודיע על עזיבתו את המפלגה ועל כוונתו להתמודד ברשימה עצמאית, תוך טענה שהליכוד "הפכה לכלי שרת עבור האינטרסים האישיים של העומד בראשה". יחד איתו הודיעו על פרישתם מהליכוד גם השר זאב אלקין וחברות הכנסת מיכל שיר ושרן השכל. הארבעה, ביחד עם

חברת הכנסת יפעת שאשא-ביטון (שהשתייכה לסייעת הליכוד אך שובצה בה מטעם מפלגת כולנו) התמודדו בבחירות במסגרת רשימת תקווה חדשה.

גורלם של מרבית עוזבי הליכוד לא שפר עליהם. רוב הפורשים לקדימה – לרבות שאול מופז וציפי לבני – נפלטו מהמערכת הפוליטית בתוך שנים ספורות. אחרים (דוד לוי, צחי הנגבי, דן מרידור, בני בגין) שבו לליכוד ושיקמו במידת מה את מעמדם. לעומתם מי שהצטרפו לליכוד לאחר שכיחאו כחברי כנסת מטעם מפלגות אחרות, כמו יולי אדלשטיין (ישראל בעלייה), זאב אלקין ואבי דיכטר (קדימה) או יואב גלנט (כולנו) זכו לעיתים להתקדם למשרות פוליטיות בכירות.

זירת הממשלה

בשונה ממפא"י, הליכוד לא תפס עמדה של מפלגה דומיננטית, אך הוא אחז בעמדת מפלגת השלטון ברוב ברור מתוך התקופה המנותחת במחקר זה (1992-2020). שני ראשי ממשלה כיהנו מטעמו מאז 1992 בשבע ממשלות שונות. בנימין נתניהו עמד בראשות הממשלה ה-27 מיוני 1996 עד יולי 1999. לאחר פחות משנתיים באופוזיציה, חזר הליכוד להיות מפלגת שלטון בממשלות ה-29 וה-30 בראשות אריאל שרון (מרץ 2001 עד נובמבר 2005). אחרי שלוש שנים נוספות באופוזיציה חזר הליכוד לשלטון במרץ 2009 והיה הכוח המוביל בממשלות ה-32 עד ה-35 בראשותו של בנימין נתניהו.

בניגוד למפלגת העבודה (ראה פרק 3), הליכוד לא היה שותף בתקופה הנידונה כאן במסגרת קואליציה שבה לא כיהן כמפלגת השלטון.²⁰ במילים אחרות: הוא מעולם לא נטל חלק בממשלת אחדות בתור שותף זוט (לוח 2.10). בסך הכך בין יולי 1992 ליולי 2020, שהה הליכוד מעל 19 שנים בשלטון (68.5% מהזמן), ומעט פחות מתשע שנים באופוזיציה (31.5%).

לוח 2.10 המעמד השלטוני של הליכוד, 1992-2020

תקופה	ממשלה מס'	סטטוס	ראש הממשלה
יולי 1992 – נובמבר 1995	25	אופוזיציה	רבין

²⁰ לתקופה קצרצרה (נובמבר 2005 עד ינואר 2006) היו שרי הליכוד חברים בממשלת שרון, לאחר ההתפלגות של קדימה מסייעת הליכוד. אולם, השרים לא היו מחוייבים לממשלה, קל וחומר חברי סיעת הליכוד.

פרס	אופוזיציה	26	נובמבר 1995 – יוני 1996
נתניהו	מפלגת שלטון	27	יוני 1996 – יולי 1999
ברק	אופוזיציה	28	יולי 1999 – מרץ 2001
שרון	מפלגת שלטון	29	מרץ 2001 – פברואר 2003
שרון	מפלגת שלטון*	30	פברואר 2003 – ינואר 2006
שרון/אולמרט	אופוזיציה	30	ינואר 2006 – מאי 2006
אולמרט	אופוזיציה	31	מאי 2006 – מרץ 2009
נתניהו	מפלגת שלטון	32	מרץ 2009 – מרץ 2013
נתניהו	מפלגת שלטון	33	מרץ 2013 – מאי 2015
נתניהו	מפלגת שלטון	34	מאי 2015 – מאי 2020
נתניהו	מפלגת שלטון	35	מאי 2020 -

* בנובמבר 2005 פרש שרון מהליכוד יחד עם עוד שורה של חברי כנסת וייסד את קדימה. השרים שנותרו בליכוד התפטרו מהממשלה רק בינואר 2006.

לאחר פרסום תוצאות הבחירות לכנסת ה-13 (1992) התברר שלשמאל יש גוש חוסם של 61 חברי כנסת. בנסיבות כאלה, ולאור ההפרש הגדול שבו ניצחה מפלגת העבודה את הליכוד, היה ברור כי לראשונה מאז מהפך 1977 פני הליכוד לאופוזיציה. נראה כי במהלך המשא ומתן הקואליציוני לא נשקלה ברצינות האפשרות לשילוב הליכוד בממשלה המתגבשת.

ניצחונו של נתניהו בבחירות הישירות לראשות הממשלה במאי 1996 העמיד אותו לכאורה בעמדה נוחה מאוד להרכבת הממשלה. הוא היה לראש הממשלה הראשון שקיבל מושב ישיר מציבור הבוחרים. בתור שכזה הוא הכריז כי הוא יחתור להקים ממשלה של מומחים, לא של פוליטיקאים (כספית וכפיר, 1997 : 314). שאיפתו התנפצה אל מול המציאות החוקתית שיצר חוק יסוד : הממשלה החדש המוכר יותר בכינויו "חוק הבחירה הישירה". החוק נתן אמנם לראש הממשלה מושב ישיר מהציבור ואיפשר לו למנות שרים שאינם חברי כנסת (עד כדי מחצית מהממשלה), אך חייב אותו במקביל להקים ממשלה שתזכה לאמון הכנסת (חזן, 1998א). זאת ועוד, הוא הגביל את מספר השרים שראש ממשלה יכול למנות ל-18 בלבד. בהתחשב בכך שסיעת השלטון מנתה 32 מושבים בלבד (ורק 22 מתוכם חברי ליכוד) היה ברור כי נתניהו יתקשה להביא מומחים מחוץ למערכת הפוליטית לכהן כשרים מבלי לעורר את חמתם של שותפות קואליציוניות ושל בכירים

במפלגתו. בסופו של דבר מונה רק שר אחד שבא מחוץ למערכת הפוליטית, יעקב נאמן, לשר המשפטים (Kenig and Barnea, 2015). חלוקת התפקידים במהלך המשא ומתן הקואליציוני התגלתה כקשה יותר בתוך הליכוד מאשר עם השותפות. לאחר שהסתמן כי נתניהו מתכוון להותיר את אריאל שרון ללא תפקיד ביצועי, התייצב דוד לוי (שבאותה העת עמד בראש מפלגת גשר) בדרישה למנות אותו לשר עם תיק בכיר. כך נולד, במיוחד עבור שרון, משרד התשתיות הלאומיות, מלבד נתניהו, החזיק הליכוד עוד שמונה תפקידי שר, ביניהם בתיק האוצר (דן מרידור) ובתיק הביטחון (יצחק מרדכי).

הממשלה התאפיינה מתחילת כהונתה בחוסר אמון הדדי בין נתניהו לבין שריו הבכירים. כבר בינואר 1997 התפטר שר המדע בני בגין מהממשלה על רקע אישור הסכם חברון. חצי שנה מאוחר יותר התפטר שר האוצר דן מרידור עקב חילוקי דיעות עם ראש הממשלה לגבי המדיניות הכלכלית. בראשית 1998 התפטר גם שר החוץ דוד לוי ובמהלך השנה הקואליציה החלה להראות רעועה למדי, מה שאכן הוליך להקדמת הבחירות.

במוצאי יום הבחירות של 1999, כשהתבהרו תמונת ההפסד (44% תמיכה לנתניהו מול 56% לאהוד ברק) ומימדי המפלה (19 מושבים בלבד לליכוד) הודיע נתניהו על פרישתו. הציבור אמנם בחר ישירות את אהוד ברק לראש הממשלה, אך תמונת המושבים בכנסת המחישה כי יהיה לו קשה מאוד להרכיב קואליציה. בימים הראשונים, עוד טרם החלו מגעים קואליציוניים פורמאליים, התפתח ויכוח פנימי בליכוד בשאלת ההצטרפות לממשלת אחדות תחת הנהגת ברק. נוכח הקשר האישי הטוב וההערכה ההדדית בין ברק לאריאל שרון, שמונה כיו"ר זמני, צעד כזה לא היה בלתי סביר (ברזילי, 1999). יותר מחודש לאחר הבחירות התנהל משא ומתן מזורז בין צוותי שתי המפלגות על הצטרפות הליכוד לממשלה רחבה, כאשר אבני הנגף העיקריות היו הויכוח על ההתנחלויות והנכונות לפשרה טריטוריאלית. השיחות עלו על שרטון לאחר שברק סרב לדרישות שהעמיד הליכוד לאפשר לשרון להטיל וטו על מהלך מדיני שלא יעמוד בקנה אחד עם השקפותיו.

הליכוד אולי נערך לשיבה ממושכת באופוזיציה, אך הקואליציה רבת הניגודים שהרכיב ברק התפוררה במהירות. לקראת ועידת השלום בקמפ דייוויד בין ברק לבין יאסר ערפאת, ראש הרשות הפלסטינית (יולי 2000) הפכה הממשלה לממשלת מיעוט. מעטים מאוד העריכו כי יהיה זה אריאל שרון, יו"ר הליכוד הזמני, שיתמודד מטעם הליכוד בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה

שנקבעו לראשית פברואר 2001. נתניהו נערך להתמודדות פנימית נגד שרון אך החליט לבסוף לוותר (ראו פירוט להלן), מה שסלל את דרכו של שרון לניצחון סוחף. רק זמן קצר קודם לכן עצם המחשבה על שרון בתור ראש ממשלת ישראל עדיין נחשבה כהזייה פוליטית פרועה. רבים סברו כי שרון לא הצליח לגמרי להתאושש מהכתם שדבק בו במלחמת לבנון וממסקנות ועדת קָהן שמצאה אותו לא ראוי לכהן כשר ביטחון. למרות שנותר שחקן פעיל ובולט בפוליטיקה, ובעל מעמד בליכוד (הוא מונה לשר חוץ במהלך 1998), התפיסה הרווחת הייתה שמעל שרון קיימת תקרת זכוכית שלא יוכל לנפץ אותה. ניצחונו היה בחזקת נבואה שמגשימה את עצמה: מקורבו, אורי דן, אמר ב-1984 ש"מי שלא רצה את שרון כרמטכ"ל, קיבל אותו כשר ביטחון; מי שלא רצה אותו כשר ביטחון, יקבל אותו כראש ממשלה".

מודע למשמעות ניצחונו ולמגבלות הפוליטיות שלו (הוא עמד להרכיב ממשלה כראש סיעת שלטון בת 19 מושבים), נשא שרון נאום ניצחון שרוח של פיוס ואחדות נשבה ממנו:

"במהלך השנים הועמקו המחלוקות והשסעים בעם ובחברה שלנו. הגיע העת למצוא את המאחד וללחפש הסכמה רחבה ככל האפשר. אני קורא מכאן להקמת ממשלת אחדות לאומית רחבה ככל שניתן. אני פונה למפלגת העבודה ללכת יחד, על יסוד שותפות אמיתית, בדרך הקשה לביטחון ולשלוש" (מצוטט בגלובס, 2001)

ממשלת אחדות אמנם הייתה על הפרק כבר מראשית המגעים הקואליציוניים. כישלון התהליך המדיני והאלימות הקשה שהביאה עימה אינתיפאדת אל-אקצא יצרה אווירת משבר שהצריכה כינון ממשלה יציבה בעלת תמיכה ציבורית רחבה. בנוסף, הפיצול הקיצוני בכנסת חייב שיתוף פעולה בין שתי המפלגות הגדולות (Diskin and Hazan, 2002). הקואליציה שהוקמה נשענה על תמיכה של 80 חברי כנסת. גרעין השליטה של הליכוד בקואליציה בראשותה היה קטן מרבע (לוח 2.11) והיא הייתה הסיעה השנייה בגודלה בקואליציה, לאחר ישראל אחת. מלבד ראש הממשלה שרון, מונו מטעם הליכוד עוד שבעה שרים בלבד (מתוך סך הכל 26). מבין שלושת התיקים שנחשבים בכירים ביותר החזיק הליכוד את תיק האוצר שנמסר לסילבן שלום.

תקופת כהונתה של ממשלת שרון הראשונה נועדה להיות כשנתיים וחצי לכל היותר, שכן הבחירות לכנסת ה-16 היו צריכות להיערך לכל המאוחר בסתיו 2003. אולם הממשלה שרדה פחות משנתיים, במהלך ניצבה מול שיאה של אינתיפאדת אל-אקצא, הורתה על "מבצע חומת מגן"

שנועד להתמודד עם הטרור הפלסטיני שהיכה שוב ושוב באזרחי ישראל וניסתה להתמודד עם משבר כלכלי עמוק שהביא לצמיחה שלילית במשק. הבסיס הקואליציוני של הממשלה עבר שינויים לא מעטים. אולם עד לפרישתה של מפלגת העבודה מהממשלה על רקע חילוקי דיעות סביב גיבוש תקציב המדינה לא נשקפה סכנה של ממש ליציבותה. רק אז, לאחר הערכת מצב פוליטית, החליט ראש הממשלה לעשות שימוש בסמכותו החוקית ולהורות (לאחר אישורו הפורמלי של נשיא המדינה) על פיזור הכנסת ועריכת בחירות מוקדמות. במקביל, איש שרון את שני התיקים הבכירים שהתפנו ומינה את יריבו נתניהו לשר החוץ ואת הרמטכ"ל היוצא שאול מופז לשר הביטחון.

כפי שהוזכר לעיל, שרון הוביל את הליכוד לניצחון גדול בבחירות 2003. לאחר התמזגותם המהירה של שני חברי ישראל בעלייה לליכוד מנתה הסיעה 40 חברי כנסת. מצב זה הציב את שרון בעמדה נוחה מאוד לקראת הרכבת הממשלה. ניסיונו לשכנע את מפלגת העבודה בראשות עמרם מצנע להיכנס לקואליציה לא עלה יפה אך גם בלעדיה היה בידי שרון מרחב פוליטי רחב. הוא יכול היה לבחור בין ממשלה עם מפלגות הימין והחרדים לבין כינון ציר עם שינוי, מפלגת מרכז חילונית ליברלית בהנהגת טומי לפיד, שזכתה ב-15 מושבים והייתה לסיעה השלישית בגודלה. ההתלבטות נמשכה ימים ארוכים. בליכוד נשמעו קולות שהתנגדו לצירוף שינוי על-חשבון החרדים ושרים במפלגה אמרו כי לא יסכימו להפרת הסטאטוס-קוו ולנישואים אזרחיים (ליס וורטר, 2003). שבוע לפני השבעת הממשלה עוד דווח על התקדמות משמעותית במגעים עם ש"ס החרדית ואפילו – על אף הסתייגותו של מצנע – על ניסיון לנסח הבנות בין הליכוד לבין מפלגת העבודה. לבסוף, הכריע שרון לטובת ממשלה נטולת חרדים ובעלת אופי חילוני מובהק (שינוי בצירוף חברי ישראל ביתנו שהתמודדו בבחירות במסגרת האיחוד הלאומי) אשר אוזנה על-ידי נציגי הציונות הדתית: מפד"ל בצירוף יתר חברי ברית האיחוד הלאומי.

לוח 2.11 ממשלות בראשות הליכוד, 1996-2020

הממשלה ה-27	הממשלה ה-29	הממשלה ה-30	הממשלה ה-32	הממשלה ה-33	הממשלה ה-34	הממשלה ה-35	
(נתניהו I)	(שרון I)	(שרון II)	(נתניהו II)	(נתניהו III)	(נתניהו IV)	(נתניהו V)	
6	7	4	6	4	5	7	מספר הסיעות בקואליציה
33%	24%	59%	36%	29%	49%	49%	גרעין השליטה של הליכוד
9	8	14	15	8	13	14	מספר שרי הליכוד
-	2	3	3	4	4	3	מספר סגני השרים
אוצר, ביטחון, משפטים	אוצר, חינוך, משפטים	אוצר, ביטחון, חוץ, חינוך	אוצר, חינוך, משפטים	ביטחון, פנים	ביטחון, פנים	אוצר, חינוך	תיקים בכירים
נתניהו, מרידור, מרדכי, קצב, לבנת, בגין, שרון, הנגבי, [נאמן]	שרון, שלום, לבנת, שטרית, ריבלין, הנגבי, לנדאו, לבני	שרון, נתניהו, מופז, שלום, לבנת, לנדאו, אולמרט, נווה, שטרית, הנגבי, לבני, י. כץ, עזרא, שרנסקי	נתניהו, שטייניץ, סער, פלד, ארדן, יעלון, שלום, איתן, אדלשטיין, י. כץ, כחלון, לבנת, בגין, מרידור, [נאמן]	נתניהו, יעלון, סער, שטייניץ, ארדן, י. כץ, לבנת, שלום	נתניהו, יעלון, ארדן, שלום, י. כץ, לוי, שטייניץ, ח. כץ, אלקין, רגב, דנון, גמליאל, אקוניס	נתניהו, י. כץ, גלנט, רגב, אדלשטיין, אוחנה, ארדן, גמליאל, אלקין, חוטובלי, אמסלם, הנגבי, א. כהן, שטייניץ	שרים

* הנתונים משקפים את הרכב הקואליציה והממשלה סמוך להשבעת הממשלה. מספר השרים של הליכוד כולל את ראש הממשלה. גרעין השליטה מבטא את המשקל היחסי של מושבים לליכוד בתוך הקואליציה. יעקב נאמן לא כיהן כחבר כנסת אך היה מינוי מובהק של ראש הממשלה נתניהו.

לראשונה מאז ממשלת רבין (1992) הצליחה מפלגת השלטון לשמור בידיה את שלושת התיקים הבכירים. תיק החוץ נמסר לסילבן שלום, נתניהו מונה לשר האוצר ומופז המשיך לכהן כשר הביטחון. בסך הכל 14 מבין 23 השרים היו מהליכוד ושלושה חברי-כנסת נוספים מהליכוד מונו לסגני-שרים. הממשלה ה-30 שהושבעה ב-28 בפברואר 2003 כיהנה באופן פורמלי עד מאי 2006, אך ההרכב הקואליציוני שלה השתנה בצורה כה מהותית, עד שיש הרואים בה שתי ממשלות שונות לפחות (גל-נור ובלאנדר, 2014 : 599). כאמור, הממשלה התחילה את דרכה כשהיא נשענת על תמיכה של 68 חברי כנסת ארבע סיעות: הליכוד, שינוי, איחוד לאומי-ישראל ביתנו ומפד"ל. אולם עם קידומה בפנסת של החקיקה הנוגעת לתכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון החלו להיפער סדקים בקואליציה. כבר באמצע 2004, נוכח התנגדותם של כמה מבכירי הליכוד לתכנית ההתנתקות, העריך שרון כי לא יימצא לה רוב במליאת הממשלה מבלי שיקטין את מספר השרים השוללים אותה. הפיתרון הקל יותר היה פיטורי שרי האיחוד הלאומי (אביגדור ליברמן ובני אֶלוֹן):

"לא התעלמתי מכל מיני פשרות וניסיונות, אבל ישנם דברים שלא הייתי מוכן לוותר, ולא ויתרתי. אני צריך רוב ביום ראשון, וכשהתברר לי שהשלישייה הזאת (נתניהו, שלום ולבנת) עומדת להצביע נגד, הזמנתי את שרי האיחוד הלאומי כדי לפטר אותם... יש רגע שאתה מוכרח לשים קץ לסחטנות. אתה יכול להמשיך להידרדר ולהידרדר, וכל יום יבוא אליך בתביעה חדשה" (מצוטט אצל מועלם, 2004א)

פרישתה של האיחוד הלאומי הקטין את בסיס הקואליציה ל-61 וחודשים ספורים לאחר מכן פרשה גם המפד"ל והממשלה הפכה לממשלת מיעוט שתמכו בה 55 חברי כנסת בלבד.²¹ על אף שמפלגת העבודה שהייתה באופוזיציה הבטיחה לספק שרון "רשת ביטחון מדינית" ולמרות שמנגנון האי-אמון הקונסטרוקטיבי החלקי הקשה על הפלתה של הממשלה (אלון, 2004), היה ברור כי גיבוש רוב בכנסת לתקציב המדינה יהיה מכשול משמעותי. כדי להתגבר על כך פנה שרון אל יהדות התורה תוך שהוא מציע לה מספר הטבות (הזרמת כספים למוסדות דת, הגדלת קצבאות הילדים) בתמורה לתמיכתה בתקציב. צעדים אלה הובילו את שינוי, השותפה היחידה שנתרה בקואליציה, להתנגד להצעת התקציב שהוצגה בכנסת, וכפועל יוצא שלח שרון מכתבי

²¹ במקביל פיטר שרון את השר עוזי לנדאו וסגן השר מיכאל רצון, שניהם חברי סיעת הליכוד, לאחר שהצביעו בכנסת נגד עמדת הממשלה שתמכה בתכנית ההתנתקות.

פיטורים לחמשת שרי המפלגה (Diskin and Hazan, 2007). בדצמבר 2004 כל מה שנותר מהקואליציה המקורית היה הליכוד, שגם הוא היה מפולג ופעלה בו קבוצת מורדים שלא הרגישה מחוייבת להחלטות הממשלה ולמשמעת קואליציונית.

במצב עניינים זה נפתח משא ומתן קואליציוני מזורז מול מפלגת העבודה, שבראשה עמד כיו"ר זמני שמעון פרס. השיחות התנהלו במשך כשבועיים ובתחילת 2005 נחתם הסכם קואליציוני בין הליכוד לבין העבודה. חודשיים לאחר מכן הצטרפה גם יהדות התורה באופן רשמי לקואליציה, וכך שינתה הקואליציה את הרכבה באופן כמעט מוחלט מאז השבעתה שנתיים קודם לכן. זה היה ההרכב שביצע את תכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון, על אף התנגדות חריפה בקרב חלק מחברי סיעת הליכוד. בחודש נובמבר שוב חל שינוי מהותי בהרכב הקואליציוני. ראשית, בפריימריז לראשות מפלגת העבודה ניצח עמיר פרץ, דבר שהוביל את מפלגת העבודה לפרוש מהממשלה. בנוסף, ההתנגדות הפנים-ליכודית לשרון ולמדיניותו אשר נמשכה גם אחרי ביצוע ההתנתקות, הובילה אותו להתפלג מסיעת הליכוד עם קבוצת חברי כנסת ולייסד את קדימה.

העובדה שלממשלה לא היה רוב בכנסת לא הייתה משמעותית כי הבחירות לכנסת ה-17 הוקדמו. לאחר שנתניהו נבחר למנהיג החדש-ישן של הליכוד הוא הכריז על פרישתה הרשמית של מפלגתו מהממשלה וארבעת שרי הליכוד היחידים שנותרו בממשלה (שלום, לבנת, נווה וכץ) התפטרו מתפקידיהם. "המפץ הגדול", כפי שכונתה התפלגותו של שרון מהליכוד וייסוד קדימה, היה אירוע יוצא דופן. ראש ממשלה שכיהן מטעם הליכוד, ועוד שבעה שרים ליכודניקים, נותרו בתפקידיהם אך נטשו את מפלגתם. גם השבץ המוחי החמור בו לקה שרון והחלפתו באהוד אולמרט לא שיפרו את מצבו של הליכוד. בבחירות 2006 הוא ספג תבוסה כה קשה (12 מושבים) עד כי לא ראו בו כשחקן רלוונטי במשא ומתן הקואליציוני.

אולם הליכוד, על 12 נציגיו, התאושש מהר מהמצופה. בעקבות התפטרותו של ראש הממשלה אולמרט בשנת 2008 הוענק המושב להרכיב ממשלה חדשה למנהיגת קדימה הנבחרת ציפי לבני. על אף שהליכוד נותר ברקע השיחות הקואליציוניות, הוא היה פעיל בסיכול בנייתה של קואליציה בראשות קדימה. בעיצומם של המגעים בין קדימה לבין ש"ס התראיין נתניהו לעיתונות החרדית וקרא לש"ס שלא להיכנס לממשלת לבני, תוך הדגשה שהליכוד וש"ס הן מפלגות אחיות מבחינה אידיאולוגית ומבחינת ערכים ומסורת (מועלם, 2008). נתניהו אף נפגש עם הרב יוסף, מנהיגה

הרוחני של ש"ס, והפציר בו שלא לחבור ללבני. יש אף הטוענים שהכישלון של לבני לצרף את ש"ס, כישלון שהוביל להקדמת הבחירות, נבע מסיכומים מוקדמים בין הליכוד לבין ש"ס והבטחה להכללתה של המפלגה החרדית כשותפה בכירה בקואליציה עתידית בראשות נתניהו.

תוצאות בחירות 2009 החזירו את הליכוד לעמדת מפלגת השלטון. הגם שקדימה זכתה במושב אחד יותר, הליכוד הוא שעמד בראש גוש המפלגות הגדול יותר: 65 חברי כנסת המליצו לנשיא המדינה להטיל את הרכבת הממשלה על נתניהו. עם מפלגות הימין והחרדים – "השותפות הטבעיות" של הליכוד – התנהלו תחילה שיחות גישוש בלבד כאשר עיקר המאמץ היה לברר האם תיתכן ממשלת אחדות של הליכוד עם קדימה. נתניהו ולבני נפגשו פעמיים תוך שהראשון מבטיח שותפות מלאה בתהליך המדיני. לאחר שהאפשרות להקמת ממשלת אחדות ירדה מהפרק הסתמנה האפשרות לכינונה של ממשלת ימין צרה. אולם אז, בתפנית מפתיעה, החלו מגעים בין הליכוד לבין מפלגת העבודה. שתי פגישות בין נתניהו לאהוד ברק, סללו את הדרך להצטרפותה של העבודה לקואליציה. ההסכם הראשון להיחתם היה עם ישראל ביתנו וכשבוע לאחר מכן נחתם ההסכם עם מפלגת העבודה. רק לאחר מכן נחתמו הסכמים המפלגות החרדיות והבית היהודי. הקואליציה שהוקמה כללה שש סיעות והתבססה על רוב של 74 חברי כנסת. התשורות הרבות שחולקו לשותפות גרמו למרמור פנימי בליכוד ולהאשמות על "מכירת חיסול". לאור העובדה ש-15 תפקידי שר הוקצו לשותפות הקואליציוניות וכדי להרגיע את התסיסה בשורות סיעתו, החליט נתניהו למנות ביד רחבה חברים מהליכוד לתפקידים בממשלה החדשה. התוצאה הייתה הקמת הממשלה הגדולה ביותר בתולדות מדינת ישראל עד אז: היא מנתה 30 שרים ו-9 סגני שרים.

הממשלה ה-32 הייתה מהציבות בממשלות ישראל. מלבד פיצולה של מפלגת העבודה בראשית 2011 ופרישת שמונה מחבריה מהקואליציה והצטרפותה קצרת המועד של קדימה באביב 2012 נותר הבסיס הקואליציוני של הממשלה יציב ואיתן, ללא איום ממשי. משברים קואליציוניים מהותיים כמעט שלא נרשמו, וכמעט כל השרים השלימו תקופות כהונה רצופות של ארבע שנים במשרדי הממשלה. בראשית הכהונה הושגה הסכמה מול ארה"ב באשר להקפאת הבנייה בשטחים לפרק זמן של 10 חודשים אך לאחר התמהמהות השיחות המדיניות בוטלה ההקפאה ומאז נקטה הממשלה בגישה פאסיבית בכל הנוגע לשיחות עם הפלסטינים. גם המחאה החברתית של קיץ 2011 לא העמידה בסכנה את הדומיננטיות של הליכוד ושותפיו האידיאולוגיים.

כאשר ראש הממשלה בחר להקדים את הבחירות נעשה הדבר מתוך עמדה של כוח ולא של אילוצים. למעשה, יזם נתניהו פעמיים את הקדמת הבחירות. הפעם הראשונה הייתה באפריל-מאי 2012, לאחר שבג"צ פסק שחוק טל (גיוס בחורי ישיבות) אינו חוקתי והורה לכנסת לחוקק חוק חדש שיסדיר את הנושא עד לאוגוסט. חקיקת חוק חדש הייתה צפויה ליצור משבר מול המפלגות החרדיות ש"ס ויהדות התורה ולכן העדיף נתניהו להקדים את הבחירות. הצעת החוק לפיזור הכנסת עבר בראשית מאי בקריאה ראשונה (מועד הבחירות נקבע לראשית ספטמבר) אך בצעד מפתיע של הדקה ה-90 הגיע נתניהו לסיכום עם שאול מופז על כניסתה של קדימה לקואליציה. ההסכם הקואליציוני הניח במוקד שתי משימות: קידום שינוי שיטת הממשל וחקיקתו של חוק גיוס חדש עד סוף יולי. שיתוף הפעולה הזה החזיק מעמד חודשיים בלבד. לאחר שראש הממשלה החליט לפזר את ועדת פלסנר, שעמלה על מתווה לחוק גיוס חדש, פרשה קדימה מהקואליציה. במצב עניינים זה החליט נתניהו להקדים את הבחירות והכנסת הסכימה על הקדמתן לינואר 2013.

בשיחות הקואליציוניות שקדמו להשבעת הממשלה ה-33 בראשית 2013 (ממשלת נתניהו השלישית) נוצר ציר מפתיע בין מנהיגי שני המפלגות שזכו להישגים גדולים: יאיר לפיד ונפתלי בנט. ב"ברית האחים", כפי שכונה באמצעי התקשורת שיתוף הפעולה הזה, הציגו השניים מהלכים מתואמים מול צוות המשא-ומתן של הליכוד ודחקו את ראש הממשלה להרכב קואליציוני שספק אם חפץ בו. הוא נאלץ להותיר את המפלגות החרדיות (ש"ס וברית מפלגות יהדות התורה), שותפותיו הנאמנות, מחוץ לממשלה ולכלול בה שלושה מנהיגים שראו עצמם כראשי ממשלה עתידיים: לפיד, בנט ומנהיגת התנועה ציפי לבני שאף הגיעה ראשונה להסכם מול ראש הממשלה. זאת ועוד, אחד התנאים המרכזיים שהציב לפיד להצטרפות לקואליציה היה צמצום מספר שרי הממשלה ל-18.

בסופו של דבר הושגה פשרה ומספר השרים עמד בעת השבעת הממשלה על 22. מספר זה אפשר לנתניהו למנות רק שבעה שרים מהליכוד. ממשלת נתניהו השלישית אמנם הצליחה להעביר כשנה לאחר השבעתה שורה של חוקים משמעותיים – "חוקי המשילות", חוק השוויון בנטל וחוק יסוד: משאל עם – אך לאחר הישגים אלו החלו חילוקי הדיעות האידיאולוגיים שבה להתעורר כמו גם חוסר האמון האישי ששרר בין ראשיה ובמיוחד בין ראש הממשלה לבין השרים יאיר לפיד וציפי לבני. נתניהו טען ש"לבני ולפיד עשו נגדי פוטש":

אני חייב להגיד לכם שבממשלה הנוכחית הרבה יותר קשה לעשות דברים לטובת הציבור. בשבועות האחרונים, לרבות ביממה האחרונה, תקפו השרים לפיד ולבני בחריפות את הממשלה בראשותי. לא אסבול יותר אופוזיציה בתוך הממשלה, לא אסבול שרים שתוקפים מתוך הממשלה את מדיניות הממשלה והעומד בראשה. אקרא לפיזור הכנסת בהקדם כדי ללכת לעם ולקבל ממנו מנדט ברור להנהיג את ישראל (זרחיה, 2014).²²

תוצאות בחירות 2015 העניקו ניצחון מובהק לגוש הימין. אולם המשא ומתן התארך ו-58 ימים חלפו בין הבחירות לבין השבעת הממשלה – פרק הזמן הארוך ביותר מאז בחירות 1973. באופן מפתיע, החליט אביגדור ליברמן מנהיג ישראל ביתנו שלא להצטרף לקואליציה. צעד זה הציב את הבית היהודי – שעדיין לא חתמה על הסכם קואליציוני – בעמדת מיקוח משופרת. בסופו של דבר הושבעה במאי 2015 ממשלה צרה שהתבססה על תמיכת 61 ח"כ מהליכוד, המפלגות הדתיות והחרדיות וכולנו, רשימתו החדשה של משה כחלון. הממשלה ה-34 כיהנה את פרק הזמן הארוך ביותר בתולדות המדינה, חמש שנים, אם כי ב-13 החודשים האחרונים במעמד של ממשלת מעבר.²³

ניצחונו הגדול בבחירות של 2015 חיזק את תדמיתו של נתניהו כמי שהפך לראש ממשלה בלתי מנוצח (זאת אחרי התבוסות בבחירות 1999 ו-2006). זה הקרין גם על דפוס מנהיגותו והתבטא במספר מישורים: ראשית, בריכוזיותו היתר של סמכויות בידיו. בנוסף לראשות הממשלה הוא הותיר בידיו שלושה תיקים נוספים: החוץ, שיתוף הפעולה האיזורי ובבת עינו – תיק התקשורת.²⁴ הוא אמנם נכשל במניעת הקמתו של תאגיד השידור הציבורי, אך בחישתו בשוק התקשורת עתידה הייתה לסבכו בתוך זמן קצר בחמור שמבין התיקים הפוליטיים בהם הוגשו נגדו כתבי אישום (תיק 4000 או פרשת בזק-וואלה). שנית, בהתרחקות מהתנהלות פוליטית ממלכתית שאפיינה אותו בעבר. כך, למשל, בפרשת החייל היורה אלאור אזריה (לאחר הבעת ביקורת על התנהגותו של החייל שירה והרג מחבל פצוע קשה "יישר" נתניהו קו עם הקולות מימין והביע הבנה כלפיה), כך

²² יש הטוענים (ונתניהו אף רמז לכך בדבריו על רקע חקירותיו בתיק 2000) שהסיבה האמיתית להקמת הבחירות הייתה קידומו בכנסת של חוק "ישראל היום", חוק שנועד למנוע הפצה של עיתונים יומיים חינם בטענה לפגיעה בתחרות בשוק העיתונות.

²³ כשנה לאחר הקמת הממשלה יזם נתניהו את הרחבתה. לאחר שיחות גישוש (שלא ברורה מידת כנותן) מול מנהיג המחנה הצינוני יצחק הרצוג הייתה זו דווקא ישראל ביתנו שהצטרפה לקואליציה, ומינויו של ליברמן לשר הביטחון הביא להתפטרותו מהממשלה ומהכנסת של משה יעלון.

²⁴ בנוסף, הוא החזיק בתיק הבריאות, אם כי בפועל מי שניהל את המשרד היה סגן השר יעקב ליצמן, זאת עד למינויו כשר הבריאות מאוחר יותר.

בהסכמה שבשתיקה לרמיסת קודי התנהגות פרלמנטריים שהחלישו את האופוזיציה (בוועדה למינוי שופטים, בתהליך אישור מתווה הגז), כך בהתערבות בוטה במערכת הבחירות הפנימית בארה"ב, וכך מאוחר יותר – בהתקפות חוזרות ונשנות על גורמי אכיפת החוק ועל כלי התקשורת.

העילה להקדמת הבחירות בדצמבר 2018 הייתה באופן רשמי המשבר סביב חקיקתו של חוק גיוס חדש. אולם הערכות שונות הצביעו דווקא על העובדה שהעיתוי היה נוח לנתניהו לאור קצב ההתקדמות של ההליכים המשפטיים נגדו. לאחר הבחירות שנערכו באפריל 2019 התברר כי "הניצחון הגדול" של גוש הימין (65 מושבים) לא היה שלם. סירובו של ליברמן להיכנס לממשלת ימין צרה והוטו של כחול לבן על ישיבה בממשלה שבראשה עומד חשוד בפלילים מנעו מנתניהו להקים ממשלה, ולאחר שגם ניסיונות של הרגע האחרון של נתניהו לפתות את מפלגת העבודה להיכנס לממשלה לא עלו יפה פוזרה הכנסת. כפי שהוזכר לעיל, גם הבחירות של ספטמבר 2019 לא הוליכו להקמת ממשלה ורק לאחר בחירות 2020 הצליח נתניהו לפרק את סיעת כחול לבן ולשכנע את בני גנץ להיכנס ל"ממשלת החילופים".

הזירה הפנים-מפלגתית

בליכוד, ובחרות לפנייה (ובמידה רבה גם במפלגה הליברלית), החיים הפנים-מפלגתיים היוו חלק משמעותי מההוויה המפלגתית, מהפעילות ומההזדהות עם המפלגה. דיונים אידיאולוגיים סוערים היו מחזה קבוע בוועידות הדו-שנתיות של חרות, ועידות שעד לסוף שנות השבעים גם אישרו שוב ושוב את עמידתו של מנחם בגין בראש התנועה (גולדשטיין, 2011). חרות היתה המפלגה הראשונה מבין המפלגות הגדולות שאימצה בחירות פנימיות לקביעת רשימת המועמדים לכנסת כאשר בשנת 1977 הוחלפה "הוועדה המסדרת" בשיטה חדשנית שהעניקה לחברי מרכז חרות את הזכות לבחור את המועמדים (השיטה נודעה בכינוי "שיטת השביעיות" כי המועמדים נבחרו בקבוצות של שבעה).²⁵

מאז 1992 התקיימה ונשמרה במפלגה רמה גבוהה יחסית של דמוקרטיה פנים-מפלגתית. מדד שבחן את רמת הדמוקרטיה הפנימית לפי חמישה מימדים, העניק לליכוד ציונים גבוהים למדי: ערב בחירות 2015 הוא קיבל ניקוד של 75/100 שהציב אותו במקום השני, וערב בחירות אפריל

²⁵ במפלגה הליברלית בחר המרכז את המועמדים כבר מאז 1973 אך מהלך זה לא הותיר ככל הנראה את אותו הרושם כפי שהותרה הרפורמה בחרות.

2019 הוא קיבל ציון של 67/100 שהציב אותו במקום החמישי (שפירא ורהט, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

החיים הפנימיים של המפלגה ובייחוד הדמוקרטיה הפנימית, יכולים להתפס באופן חיובי, אולם יש להם גם מחירים. הדמוקרטיה הפנימית הזו לוותה לעיתים קרובות בתופעות לוואי שליליות שצבעו את המפלגה ומוסדותיה בצבעים שליליים. כך, במקום "חגיגה לדמוקרטיה" הפכו הבחירות הפנימיות לשיטה קלוקלת (חזן, 1998; קניג, 2012). כפי שיפורט בהרחבה בהמשך, בשיא כוחו (בין השנים 1998 ל-2005) אף נקשרו למרכז הליכוד פרשיות שחיתות למיניהן. עם זאת, החיים הפנימיים התוססים של הליכוד מאפיינים אותה כמפלגה עממית שיש לה שורשים עמוקים בקרב הציבור ודבקה בפרקטיקות דמוקרטיות לקבלת החלטות.

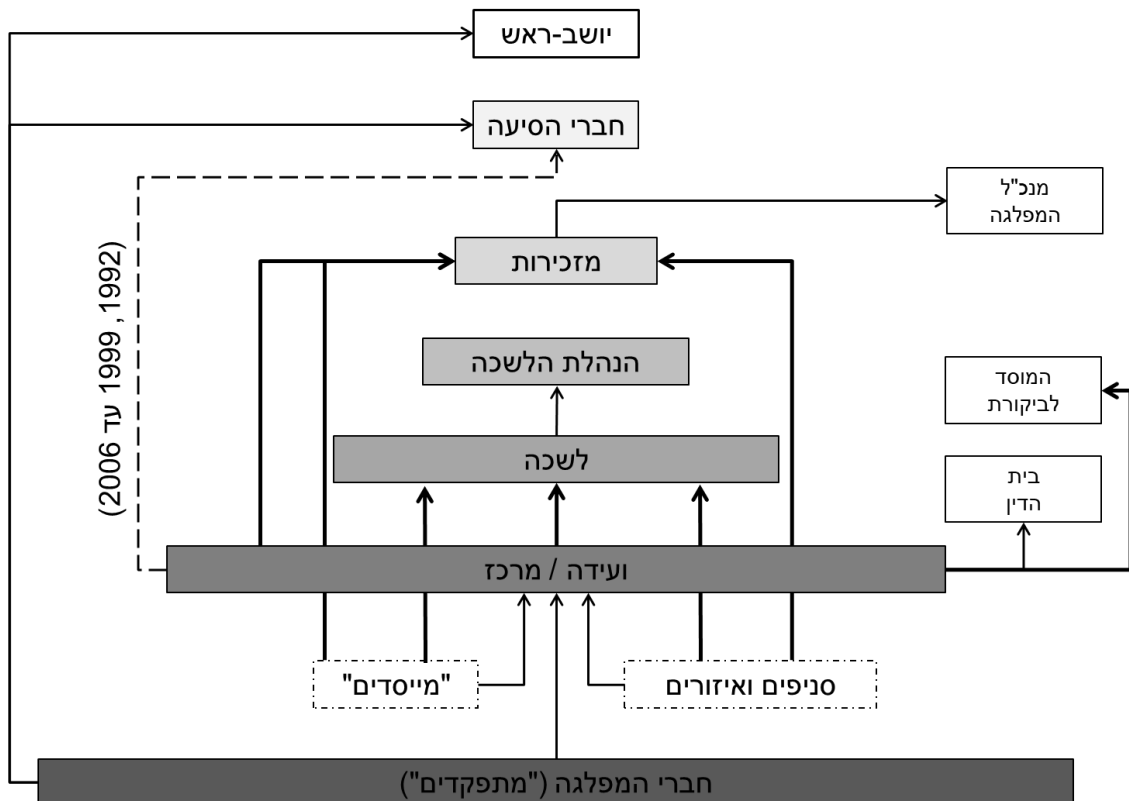
לצד דמוקרטיה פנימית מפותחת וכינוסים תוססים של המוסדות המפלגתיים הליכוד התאפיין, לאורך זמן, גם בדפוס של שמירת נאמנות למנהיג המכהן. מאז 1948 עמדו בראש חרות/הליכוד ארבעה מנהיגים בלבד: בגין, שמיר, נתניהו ושרון. אין להסיק מכך שלא התקיימו התמודדויות לתפקיד היושב ראש. מאז פרישתו של בגין בשנת 1983 נערכו בחירות ולאחר מכן בליכוד יותר מעשר התמודדויות על תפקיד ההנהגה, אלא שמעולם לא הפסיד בהן המנהיג המכהן. ובכל זאת, בולטת מאוד העובדה שמאז חזרתו של בנימין נתניהו לראשות הממשלה (2009), וביתר שאת מאז הניצחון בבחירות לכנסת ה-20 (2015) התגברה מאוד השליטה שלו ושל סביבתו הקרובה על המפלגה, וסגנון הנהגתו הפך לשלטון יחיד, עד כדי כך שהמוסדות הפנימיים והמנגנון המפלגתי נחלשו מאוד ושועבדו לטובת היושב-ראש. העיד על השר זאב אלקין ביום פרישתו מהליכוד (דצמבר 2020): "אתה הרסת את הליכוד והבאת למפלגה אווירה של פולחן אישיות, חנופה, פחד וחצר ביזנטית. ריסקת את הדמוקרטיה בתנועת הליכוד. מפחדים ממך" (אזולאי, 2020ב).

בחלק זה נדון תחילה באופן כללי במבנה הארגוני של מפלגת הליכוד. לאחר מכן נפנה אל הבחירות הפנימיות לקביעת יושבי-ראש הליכוד ולבחירת המועמדים לכנסת. נמשיך עם סקירה של חברי המפלגה, שיש להם מאז אימוץ הפריימריז – לטוב ולרע – תפקיד מרכזי במארג המפלגתי. לאחר מכן נפנה לעסוק במוסדות הנבחרים של המפלגה – הוועידה והמרכז, הלשכה והמזכירות. נסיים במבט על מצבה הפנינסי של המפלגה.

המבנה הפנימי של הליכוד מתואר בקווים כלליים בתרשים 2.3. המנהיג הפוליטי של המפלגה נושא בתואר הרשמי יושב-ראש המפלגה, יושב-ראש התנועה או לחילופין פשוט "מנהיג הליכוד". אין לטעות ולבלבל את היושב-ראש עם תפקידי הנהגה אחרים. המנהל הכללי (מנכ"ל הליכוד) נחשב למנהיג הארגוני של המנגנון המפלגתי ובניגוד למזכיר הכללי של מפלגת העבודה הוא אינו פוליטיקאי פעיל. יושב-ראש סיעת הליכוד בפנסת אחראי על הפעילות השוטפת של נציגי המפלגה בכנסת ולתיאום בין חברי הסיעה. תפקיד זה אינו נחשב ליוקרתי ביותר, במיוחד כאשר הליכוד נמצא בשלטון, והוא מאויש בדרך כלל על-ידי חבר כנסת מ"הספסלים האחוריים". תפקידים אחרים כגון יושב-ראש המרכז, יושב-ראש המזכירות ויושב-ראש הלשכה נוגעים למוסדות הפנימיים של המפלגה. יש להם, כפי שנראה, סמכויות מסויימות הנוגעות לקביעת סדר היום ונהלי הדיון של כינוסי המוסדות, אך מעבר לכך אלו תפקידים ארגוניים ולא הנהגתיים.

המוסד העליון של המפלגה הוא ועידת המפלגה (אשר הופכת בהרכב זהה למרכז המפלגה לאחר "נעילתה"). היא זו אשר בוחרת את הלשכה, את המזכירות, את בית הדין של התנועה ואת המוסד לביקורת. בארבעה מקרים מאז 1992 אף בחר מרכז המפלגה את מועמדי הליכוד לכנסת.

תרשים 2.3 – מבנה סכימטי של הליכוד

בחירות ליושב-הראש

יושב הראש הוא המנהיג הפוליטי של הליכוד. סעיף 85 לחוקת המפלגה קובע כי "יושב ראש הליכוד הוא מועמד הליכוד לכהונת ראש ממשלת ישראל". ליושב-הראש יש סמכויות נרחבות, חלקן פורמליות וחלקן סמכויות דה-פקטו.

חוקת המפלגה מ-2011 קובעת: "יו"ר הליכוד ייבחר בבחירות אישיות, כלליות, ישירות, שוות וחשאיות על ידי כלל המצביעים המופיעים בספר הבחורים" (סעיף 84ב). החוקה לא נוקבת מפורשות באורך תקופת הכהונה של היושב-ראש. תחת זאת, היא קובעת שהיושב ראש ייבחר במועד שייקבע על ידי המרכז ולא יאוחר משישה חודשים לפני מועד הבחירות לכנסת (Kenig and Rahat, 2014: 211). עמימות זו מחייבת מצד אחד את יושב הראש המכהן לעמוד בפני בחירה מחודשת לפחות פעם אחת במהלך כהונת הפנסט ומאפשרת מצד שני גמישות רבה בקביעת המועד המדויק.²⁶

לוח 2.12 מספק תמונה כוללת לגבי ההתמודדיות על תפקיד יו"ר המפלגה מאז 1992 ועד 2020. מדובר בתשע התמודדויות בסך הכול (שתיים נוספות בוטלו). בהתמודדויות אלו לקחו חלק בין שניים לבין ארבעה מועמדים. כולן הוכרעו בסיבוב הראשון (סיבוב שני היה נערך בין שני המתמודדים עם מספר הקולות הגבוה ביותר במידה ואף מתמודד לא היה זוכה בלפחות 40% מהקולות). ברוב המקרים רמת התחרותיות לא הייתה גבוהה. הדבר בולט במיוחד במירוצים שנערכו מאז שב נתניהו לעמדת היו"ר (2007 ואילך): בכולן הוא גרף מעל 70% מהקולות. מבחינת שיעורי ההשתתפות בפריימריז, ניתן לראות שמלבד ההתמודדות הראשונה ב-1993 שעוררה עניין רב ומשכה השתתפות של שני שלישים מהמתפקדים, בשאר שמונת המקרים מדובר בשיעורי השתתפות נמוכים למדי אשר נעו בין כשליש לכמחצית מבין בעלי זכות הבחירה.

לוח 2.12 התמודדויות לתפקיד יושב-ראש הליכוד, 1993-2019

המנהיג הנבחר	מועמדים אחרים	שיעור	שיעור
--------------	---------------	-------	-------

²⁶ בסעיף אחר, קובעת החוקה שאם הבחירות לכנסת הוקדמו ויערכו בתוך פחות משישה חודשים, יערכו בחירות ליושב-ראש בהקדם האפשרי לאחר קבלת חוק פיזור הכנסת.

ההצבעה	התמיכה במנצח			
67%	52%	דוד לוי, בני בגין, משה קצב	בנימין נתניהו	1993
31%	82%	משה ארנס	בנימין נתניהו	1999 (ינואר)
35%	53%	אהוד אולמרט, מאיר שטרית	אריאל שרון	1999 (ספטמבר)
-	-	[בנימין נתניהו]	אריאל שרון	*[2000]
46%	56%	בנימין נתניהו, משה פייגלין	אריאל שרון	2002
43%	45%	סילבן שלום, משה פייגלין, ישראל כץ	בנימין נתניהו	2005
39%	72%	משה פייגלין, דני דנון	בנימין נתניהו	2007
50%	77%	משה פייגלין	בנימין נתניהו	2012
47%	73%	דני דנון	בנימין נתניהו	2014
-	-	-	בנימין נתניהו	**[2016]
50%	73%	גדעון סער	בנימין נתניהו	2019

* נתניהו הסיר את מועמדותו יום לפני מועד הפריימריז

** נתניהו היה המועמד היחיד שהציג את מועמדותו ולאחר דיונים במוסדות המפלגה הוחלט לבטל את הפריימריז.

מקורות: עידכוני המחברים ל- Kenig and Rahat 2014; Cross et al., 2016

הפריימריז הראשונים בתולדות הליכוד נערכו ב-1993, לאחר שיצחק שמיר הודיע על פרישתו. התבוסה בבחירות 1992 הביאה לתהליך של בחינה עצמית שאחד ממסקנותיו המרכזיות הייתה שיש לחקות את מפלגת העבודה ולאמץ פריימריז, תהליך בחירת מנהיג ומועמדים בו ישותפו כלל חברי המפלגה. כבר בנובמבר 1992 החליט מרכז הליכוד לערוך תוך ארבעה חודשים פריימריז ליושב-ראש התנועה ומועמדה לראשות הממשלה (רהט ושר-הדר, 1999א). כללי ההתמודדות הוסדרו כהוראת שעה עד לקבלת חוקה חדשה על-ידי ועידת הליכוד שנבחרה במקביל לבחירת יושב הראש. זכות הבחירה ניתנה לכל מי שהיה חבר מפלגה לפחות 70 ימים לפני יום הבחירות. כדי להיבחר על מועמד היה לקבל 40% מהקולות. נקבע כי אם אף אחד מהמועמדים לא יזכה ב-40% מהקולות יתקיים כעבור שבועיים סיבוב שני בין השניים שזכו בתמיכה הגבוהה ביותר בסיבוב הבחירות הראשון (הליכוד, 15.11.1992).

מבין השמות השונים שהועלו כמתמודדים פוטנציאליים הגיעו לקו הסיום ארבעה: בנימין נתניהו, דוד לוי, בני בגין ומשה קצב. נתניהו ניהל קמפיין אפקטיבי שהחל מיד לאחר הודעת הפרישה של שמיר. הקמפיין נשען על מודעות עיתונות רבות וגם על עבודת שטח כגון הצבת דוכני החתמה למפקד הליכוד. עם זאת, המרוץ ייזכר יותר מכל בשל "הקלטת הלוהטת", שסיפקה ראיות

לכאורה על רומן שקיים נתניהו מחוץ לנישואיו. פרשת הקלטת עמדה במוקד הופעתו של נתניהו במהדורת "מבט" בטלוויזיה כחודשיים לפני יום הפריימריז, הופעה שבמהלכה הודה כי לא היה נאמן לאשתו והאשים כי על רקע זה היה נתון לסחיטה פוליטית שמאחוריה עמד "אדם אחד, מוקף בחבורה של פושעים". למרות שנתניהו לא נקב בשם, היה ברור כי אצבע מאשימה הופנתה אל דוד לוי, יריבו העיקרי.

הפרשה לא הזיקה לנתניהו. הוא הבטיח את ניצחונו כבר בסיבוב הראשון לאחר שגרף 52.1% מהקולות. דוד לוי זכה ב-26.3% מהקולות, בגין ב-15.1% וקצב ב-6.5% (רהט ושר-הדר, 1999: 300). לאחר ניצחונו ביסס נתניהו את כוחו במוסדות הליכוד. בחוקת המפלגה החדשה שאושרה הוכנס סעיף שמנע, הלכה למעשה, אפשרות התמודדות נוספת על משרת יו"ר הליכוד לפני בחירות 1996: על-מנת ליזום התמודדות היה צורך באישור של 75% חברי המרכז.

לקראת בחירות 1999, לאחר שש שנים בתור מנהיג הליכוד ושלוש שנים כראש ממשלה, מצא עצמו נתניהו בעמדה פוליטית לא נוחה. הופנו אליו ביקורות פנימיות הנוגעות לסגנון הנהגתו, לדרכי השתלטותו על מוסדות המפלגה (לרבות ביטול הפריימריז לקביעת רשימת המועמדים – ראו להלן) וליחסיו הבעייתיים עם עמיתיו בסיעה. ביקורות אלה לא סיכנו באופן ממשי את היבחרותו מחדש כמועמד המפלגה לראשות הממשלה, היות ומבקריו החריפים ביותר – בגין, מרידור, לוי ומרדכי – החליטו לפרוש מהליכוד. לאחר שאריאל שרון ואהוד אולמרט החליטו שלא להציג מועמדות, עמד אפילו עצם קיום ההתמודדות על ההנהגה בספק. אלא שאז החליט משה ארנס הוותיק להציג את מועמדותו לתפקיד. ארנס לא נכנע ללחצים שהופעלו עליו למען יבטל את מועמדותו ובכך ימנע את הצורך בארגון פריימריז יקרים: במקרה כזה היה מתקיים הליך של אשרור מועמדות נתניהו במרכז הליכוד, דבר שהיה חוסך למפלגה סכום משוער של כמיליון וחצי ש"ח (ורטר, 1999א). כיוון שארנס לא נתפס כמתחרה שיכול לסכן את נתניהו, הייתה ההתמודדות מנומנמת למדי. האדישות התבטאה גם בהשתתפות הנמוכה – רק 31% מחברי הליכוד הגיעו לקלפיות כדי להצביע ונתניהו זכה בלמעלה מ-80% מהקולות.

הודעת הפרישה של נתניהו מהנהגת הליכוד במוצאי יום הבחירות של 1999 סימנה את תחילתה של התמודדות נוספת על ההנהגה, שנייה באותה שנה. ההתמודדות נתפסה כבחירה למשרה זמנית בלבד: מרכז הליכוד אישר בחודש יוני את הצעת שרון ולפיה תתקיים התמודדות נוספת לתפקיד היושב-ראש לפני הבחירות לכנסת הבאה. הנחת העבודה הייתה שהמנהיג שייבחר יתמקד בשיקום המפלגה ויעמוד בפני בחירה נוספת בעתיד. תפיסה זו לא מנעה מהקמפיין להיות מתוח למדי

ומלווה בהשמצות, טענות ועלבונות הדדיים בין שני המועמדים המובילים שרון ואולמרט. בין ההאשמות שהוטחו היו גיוס קולות שלא כדין וחריגה מתקרת ההוצאות שקבעה המפלגה (כלפי אולמרט) והפעלת בריונים עבריינים ובשיטות מאפיונריות (כלפי שרון). הדברים הגיעו אף לידי הגשת מספר תלונות במשטרה (ורטר, 1999).

ניצחונו של אריאל שרון בפריימריז התקבל באדישות מסויימת כיוון שרבים ראו בו מנהיג ביניים. חודשים ספורים לאחר ניצחונו כבר הודיעו מספר אישים (לימור לבנת, מאיר שטרית, אהוד אולמרט, סילבן שלום) על כוונתם להתמודד על תפקיד היושב-ראש בפריימריז שיתקיימו לפני הבחירות הבאות לכנסת. נסיבות פוליטיות לא צפויות – התפוררותה המהירה של ממשלת ברק וקביעת בחירות מיוחדות לראש הממשלה בפברואר 2001 - כפו את הקדמת לוח הזמנים. התמודדות מחודשת על תפקיד מנהיג הליכוד ומועמדה לראשות הממשלה נערכה כבר בדצמבר 2000. נתניהו, שבאותה העת לא כיהן בכנסת, התייצב נגד שרון. ההערכות – המגובות בסקרי דעת קהל בקרב מתפקדי הליכוד – היו ששרון יפנה את מקומו כיושב ראש זמני ונתניהו ישוב למקומו. נתניהו הקפיד לתחזק את קשריו במוסדות הליכוד גם במהלך פסק הזמן שנטל ונהנה מבסיס תמיכה איתן במרכז המפלגה. בכינוס המרכז, שנערך כשבוע לפני מועד הפריימריז, היה ברור לאיזה כיוון נושבת הרוח. כך תיאר זאת הכתב הפוליטי של עיתון "הארץ":

חדורי תחושת קרב ושיכורים מריח השלטון באוויר, אמרו אתמול חברי מרכז הליכוד שלום חבר, ותודה, למנהיגם אריאל שרון. מבחינתם, אריק עשה את שלו, אריק יכול ללכת. וככל שימהר להסתלק ולפנות את הדרך לבנימין נתניהו, כך ייטב. כל כך אצה להם הדרך, לפעילים, עד שבתום נאומו של שרון קמו על רגליהם וכאיש אחד הריעו: ביבי! ביבי! ביבי! (ורטר, 2000)

אלא ששאלת קיום הפריימריז עמדה בספק. חוסר הוודאות נבע מכך שנתניהו התנה את התמודדותו בעריכת בחירות מקבילות גם לכנסת ולא רק לראשות הממשלה. תביעה זו נבעה ככל הנראה מההבנה שיקשה עליו לשלוט כראש ממשלה עם מפלגה קטנה כל כך בכנסת ומהקושי החוקתי שנוצר מאי-היותו חבר-כנסת. גם לאחר שתוקן חוק היסוד (בהליך חקיקה מזורז שזכה לכינוי "חוק נתניהו") כך שהתיר למועמד שאינו חבר כנסת להיבחר לראשות הממשלה עדיין שרר ערפל סביב שאלת התמודדותו של נתניהו. יום לפני מועד הפריימריז, ורק לאחר שהתברר באופן סופי כי הכנסת לא תתפזר הודיע נתניהו על פרישתו והפריימריז בוטלו. החלטתו של נתניהו סללה את דרכו של אריאל שרון למועמדות מטעם הליכוד בבחירות לראשות הממשלה (בהן ניצח ברוב גדול).

לקראת הבחירות לכנסת ה-16 הציגו נתניהו ומשה פיגלין את מועמדותם בבחירות המקדימות לראשות המפלגה כנגד שרון. ההתמודדות הזו הייתה במהותה קרב איתנים ראש-בראש בין שרון, ראש ממשלה מכהן, לבין נתניהו, ראש ממשלה לשעבר. הוודאות הכמעט-מוחלטת לגבי ניצחונו של הליכוד בבחירות הקרבות הפך את הפריימריז הללו להתמודדות על זהותו של ראש הממשלה הבא. כאשר כה הרבה הונח על הכף, אין פלא שהקמפיין היה יצרי, תוסס ורווי מתחים. הרבה היה תלוי במפקד החברים שקדם להתמודדות ומטות הבחירות של שני המועמדים המרכזיים השקיעו רבות בגיוס חברים חדשים. כתוצאה מכך, נסק מספר חברי הליכוד בתום המפקד ליותר מ-300,000, מספר החברים הגדול ביותר שהיה אי פעם למפלגה בישראל. מבחינת הסיכויים, הניסיון ההיסטורי עמד לטובת שרון: מעולם לא הודח בליכוד יושב-ראש מכהן מתפקידו. כך היה גם הפעם: שרון זכה לתמיכתם של כ-56% ממתפקדי המפלגה, בעוד שנתניהו זכה בכ-40%.

החלל שנוצר בעמדת ההנהגה בעקבות פרישת שרון מהליכוד בנובמבר 2005 (על רקע "תכנית ההתנתקות" והקמת קדימה), יחד עם הקדמת הבחירות לכנסת, אילצו את המפלגה לקיים פריימריז מהירים בתוך פרק זמן של כחודש. ביום פרישתו של שרון הוזכרו שמותיהם של שבעה מתמודדים פוטנציאליים – נתניהו, מופז, שלום, לנדאו, לבנת, פיגלין וכך. מועמדותה של לבנת ירדה מהפרק במהרה, ואילו לנדאו החליט לפרוש ולתמוך בנתניהו כשבועיים לפני יום ההתמודדות. שבוע לאחר מכן החליט גם מופז לפרוש (ולעזוב את הליכוד לטובת קדימה) ובמרוץ נותרו ארבעה מתמודדים. המובילים היו נתניהו ושלום. למרות שכל הסקרים שיקפו יתרון בולט לנתניהו, מטה הבחירות שלו חשש משיעור הצבעה נמוך שיגרור אותו לסיבוב שני. שיעור ההצבעה היה אמנם נמוך למדי (כ-42%), אך נתניהו הצליח לזכות כבר בסיבוב הראשון אחרי שגרף כ-45% מהקולות. שלום הגיע שני, בעוד שפיגלין הפתיע והפגין עוצמה מרשימה כשהגיע למקום השלישי עם כ-12% מהקולות. יותר משש שנים לאחר שהתפטר מראשות הליכוד, ולאחר שני ניסיונות קודמים שלא עלו יפה, שב נתניהו לראשות הליכוד.

מאז ההתמודדות של שלהי 2005, הצליח נתניהו לבצר את מעמדו כשליט הבלתי מעורער של הליכוד. בשונה מהעידן שלאחר הנהגת בגין (1983) ועד לראשית שנות האלפיים, התפוררו המחנות הפנימיים בשורות המפלגה (מחנה שרון, מחנה שמיר-ארנס, מחנה לוי). אכן, שלוש ההתמודדויות הבאות (2007, 2012, 2014) לראשות המפלגה היו בגדר ריטואל מפלגתי, פאסאדה של דמוקרטיה פנימית. הדבר השתקף מזהות המועמדים שהתמודדו נגד נתניהו: משה פיגלין ודני דנון, שניהם פוליטיקאים בעלי משקל קל במפלגה, כשהראשון נחשב בעיני מרבית החברים ל"נטע זר" והשני

כמועמד שאינו מציב סיכון ממשי לנתניהו. זאת ועוד, ההחלטה על מועד קיום הפריימריז נשלטה באופן כמעט מוחלט על-ידי נתניהו. ברצונו, הוא הקדימם, וכשהיה לו נוח – הוא פעל לדחותם. אמנם, היה עליו לקבל לשם כך את אישור מרכז המפלגה אך זה אישר בכל הפעמים את בקשתו. שליטתו המוחלטת של נתניהו התחזקה עוד יותר לאחר שהנהיג את בליכוד לניצחון גדול בבחירות 2015. הדבר התבטא גם בכך שבפריימריז שנתניהו הקדים לראשית 2016 לא התמודד נגדו אף מועמד. בשלהי 2019, בעיצומו של משבר פוליטי ממושך (לאחר שתי מערכות בחירות ולקראת מערכת בחירות שלישית רצופה בפרק זמן של שנה) התייצב נגד נתניהו גדעון סער. לראשונה מזה 13 שנים עמד מול נתניהו מועמד שנראה כמי שמציג חלופה מנהיגותית רצינית. אולם נתניהו הדף בקלות את קריאת התגר הזו וזכה ב-73% מקולות הבוחרים.

בחירות לרשימת המועמדים לכנסת

בעוד שהפריימריז התקבעו כשיטה הקבועה והמקובלת לבחירת יושב-הראש, השיטה לפיה נבחרה רשימת מועמדי המפלגה לכנסת השתנתה מספר פעמים. שינויים אלה שיקפו מאבקי כוחות פנימיים בין המנהיג, חברי הסיעה וצירי מרכז המפלגה. מאז 1992 קבע הליכוד 11 פעמים את רשימת המועמדים לכנסת. בארבעה מהמקרים ניתנה זכות הבחירה לצירי המרכז (לקראת בחירות 1992, 1999, 2003 ו-2006), בארבעה מקרים היו אלה חברי המפלגה שבחרו את הרשימה (לקראת בחירות 1996, 2009, 2013 ו-2015) ובמקרה נוסף (אפריל 2019) – הופעלה שיטה מעורבת: מרבית המועמדים נבחרו על-ידי חברי המפלגה, בעוד שנציגי המחוזות נבחרו על-ידי צירי המרכז.²⁷

ב-1992 נבחרה רשימת מועמדי הליכוד לכנסת ה-13 על-ידי כ-3,000 צירי המרכז, לראשונה במסגרת ליכודית משותפת שכללה את יוצאי חירות, הליברלים ומפלגות קטנות נוספות. ההליך בו בחרו את המועמדים היה בשימוש בחרות מאז 1977 ונודע בתור "שיטת השביעיות". שיטה זו התבססה על תהליך דו-שלבי: בשלב הראשון נבחר "פאנל" של 50 מועמדים מתוך כל מי שהציגו את מועמדותם (127 במספר במקרה זה). בשלב השני, שנערך ימים ספורים לאחר מכן, התמודדו 50 נבחרים הפאנל על מקום בארבע שביעיות מועמדים, שביעיה אחרי שביעיה (מקומות 2-8

²⁷ הנסיבות החריגות של הבחירות לכנסות ה-22 ו-23 (ברצף לאחר הבחירות של אפריל 2019) הביאו לביטול הבחירות המקדימות לרשימה ול"הקפאתה". החלטה דומה להקפאת הרשימה התקבלה לקראת הבחירות לכנסת ה-24 (2021). כך, מלבד שינויים שנוצרו כתוצאה מפרישות של ח"כים מהליכוד או משריונים של היו"ר, רשימות המועמדים של הליכוד לכנסות ה-22 עד ה-24 התבססו על הפריימריז שנערכו לקראת הבחירות של אפריל 2019.

ברשימה, מקומות 9-15, 16-22 ו-23-30).²⁸ הליך בחירת המועמדים נערך בהשפעת מאבק פנים-מפלגתי עז בין מחנות שמיר-ארנס לבין מחנה דוד לוי ומחנה אריאל שרון. התוצאות לבחירות לפאנל שיקפו את הקואליציה שנוצרה טרם הבחירות בין מחנה שמיר-ארנס לבין מחנה שרון. דוד לוי נדחק למקום ה-18 בבחירות לפאנל ורק שמונה חברים המזוהים עם מחנהו הצליחו להיבחר לפאנל (גולדברג, 1994). פגוע מהתוצאות, יצא לוי בהאשמות על "קנוניה" ועל "כוחות שונים ומשונים שעשו יד אחת נגדי ואלה התוצאות" (קים וגילת, 1992). לקראת בחירת השביעייה הראשונה הופצו רשימות מומלצים ודווח על "דילים" בין המחנות והמועמדים השונים. המאבק על המקום הראשון היה בין ארנס, לוי ושרון וגם הפעם נחל לוי הפסד כשהגיע למקום השלישי בלבד. חלק מאנשי מחנהו אף נדחקו אל מחוץ למקומות ריאליים ברשימה לכנסת. התרחשות זו היתה אבן דרך חשובה בעימות הפנימי בליכוד שהוביל את לוי, מספר שנים אחר כך, לעזוב את הליכוד ולהקים את מפלגת גשר.

בחירת המועמדים בשמונה ההתמודדויות שנערכו מאז 1996 (ועד לבחירות של אפריל 2019) נשאה אופי שונה לגמרי: ראשית, הבחירות הפנימיות של 1992 היו האחרונות שנשאו אופי מובהק של מאבק בין סיעות או מחנות. נתניהו, שהיה המנהיג בכל התקופה למעט שש שנים, לא גיבש סביבו מחנה נאמנים מובהק. היו לו נאמנים מזדמנים (יובל שטייניץ, מירי רגב, אמיר אוחנה) אולם הוא הקפיד לא להיות מעורב בהליך בחירת המועמדים ונמנע מלהמליץ לחברי הליכוד לבחור במי מהמועמדים. אפילו לאריאל שרון בשנותיו כמנהיג הליכוד וכראש ממשלה לא היה "מחנה" מובהק כפי שהיה לו בהתמודדויות הסוערות של שנות השמונים וראשית שנות התשעים. בחירת המועמדים לכנסת הפכה במובן זה להרבה יותר אישית ולא שיקפה התמודדות בין מחנות פנימיים במפלגה בראשות הטוענים לכתר.

שנית, בא הקץ לשיטה שפרשה את הליך בחירת המועמדים על פני מספר ימים: בחירת פאנל, בחירת השביעיות הראשונות והשניות ולאחר מכן השביעיות הנמוכות. מאז 1996 נבחרו מועמדי המפלגה בשלב אחד, במהלכו של יום אחד (למעט במקרה של תקלות שאילץ הוספת יום הצבעה נוסף) ובשיטה פשוטה בהרבה משיטת הבחירה והדרוג של "שיטת השביעיות". הדבר נכון הן למקרים בהם נבחרו המועמדים על-ידי צירי המרכז (1999, 2002, 2006), הן למקרים בהם הם נבחרו בפריימריז על-ידי חברי המפלגה (1996, 2008, 2012, 2014) והן בשיטה המעורבת (2019).

²⁸ בין 1977 ל-1988 נבחר פאנל של 35 מועמדים ששובץ לאחר מכן בשלוש שביעיות. הסיבה להרחבה של 1992 נעוצה בכך שעד 1988 הבחירות התקיימו במרכז חרות, בעוד שמועמדי המפלגה הליברלית נבחרו בהליך נפרד. הבחירות של 1992 היו הראשונות לאחר המיזוג המלא בין חרות לבין הליברלים.

שלישית, מאז 1996 משתמשת המפלגה במנגוונים שונים להבטחת ייצוג: שריונים של מקומות מינימליים ברשימה לנשים, עולים ועוד ושריון מקומות מראש לנבחרים המייצגים אזורי בחירה שונים (ראו לוח 2.11 למטה). עד אז, הסתמכה המפלגה על תבונתם של צירי המרכז בהרכבת רשימת מועמדים ייצוגית אשר תשקף את המגזרים השונים בחברה ואת האיזורים השונים במדינה. האופי הרב-שלבי של הבחירות אף איפשר לצירים להפעיל שיקולי ייצוגיות לאור תוצאות סיבוב ההצבעה הקודם ו"לתקן" את הצבעתם בהתאם בסיבובים הבאים. המקרים הבולטים בהם שוריינו מקומות ברשימה נגעו למועמדים חיצוניים שמקומם הובטח במסגרת של עסקאות פוליטיות. כך, למשל, הוקצה ב-1992 המקום ה-30 ברשימה לחבר הכנסת אפרים גור ש"ערק" ממפלגת העבודה (רהט ושר-הדר, 1999א).

בדיונים הרבים שהובילו לקביעת כללי הפריימריז בשנת 1995 עלו דרישות מצד סקטורים שונים להכניס להליך הבחירה מנגווני הבטחת ייצוג.²⁹ חלק מתביעות אלו נענו ובבחירות המקדימות של 1996 הוכנסו מספר מנגוונים להבטחת ייצוג, שבמידה רבה נותרו על כנם, עם שינויים קלים בלבד (לוח 2.13). לדוגמא, לא חל כל שינוי ברשימת עשרת המחוזות הגיאוגרפיים שנקבעו עוד ב-1996. מה שהשתנה מפעם לפעם היה סדר הופעתם: נציג של איזה מחוז ישובץ במיקום הגבוה ביותר ברשימה ומה יהיה הסדר לאחר מכן. מאז 1999 קבעו תקנוני הבחירות הפנימיות שמיקום נציגי המחוזות ברשימה יהיה בסדר יורד לפי מספר בעלי זכות הבחירה בכל מחוז. גם הקבוצות החברתיות שזכו להבטחת ייצוג עוד ב-1996 נותרו בעינן: נשים, עולים חדשים, המגזר הלא-יהודי (תמיד נבחר למשבצת זו מועמד דרוזי) וצעירים. ב-2019 נקבעה לראשונה הבטחת ייצוג למועמד חרדי. שינויים קלים נערכו במספר המקומות ששוריינו לנשים ולמיקום שלהן ברשימה.

לוח 2.13 הבטחות ייצוג ומחוזות גיאוגרפיים בבחירות המקדימות לקביעת רשימת המועמדים

הגוף הבוחר	הבטחת ייצוג (בסוגריים – מיקום ברשימה)	שיבוץ נציגי המחוזות (לפי מיקומם ברשימה בסדר יורד)
1996 חברי המפלגה	נשים – 13, 23, 33, 36 עולים חדשים – 31 לא יהודים – 32, צעירים – 37	י-ם, ת"א, חיפה, נגב, גליל ועמקים, יש"ע, מועצות איזוריות, שפלה, דן, מישור החוף
1999 צירי המרכז	נשים – 10, 20, 30, 35 לא יהודים – 23, עולים חדשים – 29, צעירים – 31	מועצות איזוריות, ת"א, שפלה, דן, מישור החוף, חיפה, נגב, גליל ועמקים, י-ם, יש"ע

²⁹ ההחלטה לעבור לבחור את רשימת המועמדים בפריימריז מפלגתיים התקבלה אמנם ב-1993, אך פרטי השיטה הושלמו רק ביוני 1995, לאחר דיונים ארוכים בוועדת הבחירות של הליכוד. עיקר הוויכוח נסב סביב מהות והיקף השריונים לסקטורים חברתיים ולמשקל היחסי של נציגי המחוזות ברשימה ומיקומם בה.

2002	צירי המרכז	נשים – 11, 21, 31, 36 לא יהודים – 24 עולים חדשים – 30, צעירים – 32	ת"א, שפלה, דן, מישור החוף, מועצות איזוריות, גליל ועמקים, חיפה, נגב, י-ם, יש"ע
2006	צירי המרכז	נשים – 10, 20, 24, 29, 34 לא יהודים – 23, עולים חדשים – 33, צעירים – 35	ת"א, שפלה, דן, מישור החוף, מועצות איזוריות, גליל ועמקים, חיפה, נגב, י-ם, יהודה ושומרון
2008	חברי המפלגה	נשים – 10, 20, 24, 29, 34 עולים חדשים – 20, 28 לא יהודים – 23, צעירים – 35	שפלה, גליל ועמקים, מישור החוף, דן, ת"א, נגב, חיפה, ירושלים, יהודה ושומרון, מועצות איזוריות
2012	חברי המפלגה	נשים – 10, 20, 24, 29, 34 עולים חדשים – 21, 30 לא יהודים – 25, צעירים – 35	שפלה, דן, גליל ועמקים, י-ם, נגב, חיפה, ת"א, מישור החוף, יהודה ושומרון, מועצות איזוריות
2014	חברי המפלגה	נשים – 15, 25, 31, 34 לא יהודים – 24, עולים חדשים – 27 צעירים – 30	שפלה, גליל ועמקים, דן, י-ם, נגב, מישור החוף, חיפה, ת"א, יהודה ושומרון, מועצות איזוריות
2019	חברי המפלגה / צירי המרכז	נשים – 10, 20, 25, 31, 35 עולים חדשים – 28, לא יהודים – 30, צעירים – 32 חרדים – 43	שפלה, גליל ועמקים, דן, נגב, ת"א, מישור החוף, חיפה, י-ם, מועצות איזוריות, יהודה ושומרון

מקורות: תקנוני בחירות מקדימות של הליכוד

ההכרעה הדמוקרטית של חברי המפלגה או של צירי המרכז, כפי שהתבטאה בבחירות המקדימות, היא שקבעה את רובה המוחלט של רשימת המועמדים, למעט מספר מקרים חריגים.³⁰ שני המקרים החריגים הראשונים נגעו למתן "פטור" מהתמודדות בבחירות מקדימות למועמדים שזכו לתמיכה רחבה והגיעו למקום השני בבחירות ליושב-ראש המפלגה. לאחר הפריימריז לראשות הליכוד שהתקיימו בשלהי 2002, עלו קריאות בתוך המפלגה לשריין לבנימין נתניהו, אשר זכה בכ-40% מהקולות אך הפסיד לאריאל שרון, את המקום השני ברשימה. מרכז הליכוד אישר ברוב גדול את התיקון הזה. שריון זה יצר תקדים ולאחר שסילבן שלום הפסיד לנתניהו בפריימריז של 2005 (לאחר שקיבל כשליש מקולות הבוחרים) שורייין גם עבורו המקום השני ברשימת המועמדים לכנסת ה-17. נראה כי היות ובהתמודדויות הבאות זכה המפסיד "הבכיר" בתמיכה נמוכה בהרבה,

³⁰ הדיון כאן נוגע למועמדי הליכוד בלבד ולא מתייחס לשיבוצם, במסגרת רשימה משותפת בראשות הליכוד, של מועמדי מפלגות אחרות.

לא אומץ בהן כלל זה. על אף שבשני המקרים הללו דובר במתן פטור מהתמודדות, לא דובר בשריונים טהורים, שכן ניתן לטעון כי נתניהו ושלוש עברו את מבחן ההתמודדות בפריימריז לתפקיד המנהיג, ואף זכו לתמיכה לא מבוטלת שהקנתה לשריון שלהם לגיטימציה.

לקראת הבחירות המקדימות לכנסת ה-20 ביקש היושב-ראש נתניהו לשריין שני מועמדים מטעמו ברשימת המועמדים. בקשה תקדימית זו אושרה על-ידי חברי המרכז אולם נתקלה במכשול משפטי לאחר שהוגש נגדה ערעור שהתקבל על-ידי בית הדין של התנועה (ליס, 2014). הפתרון היצירתי היה להסמיך את מתפקדי הליכוד להכריע בדבר בקשתו של היושב-ראש. אכן, ביום הבחירות המקדימות, שנערך ביום האחרון של שנת 2014, אישרו מתפקדי הליכוד ברוב גדול את בקשתו של נתניהו לאפשר לו לשבץ שני מועמדים מטעמו ברשימת המועמדים. הוא עשה שימוש בסמכות זו ושיבץ את בני בגין במקום ה-11 ואת ענת ברקו במקום ה-23. זה היה שימוש ראשון, מוגבל יחסית, במנהיג כגוף בוחר. שימוש זה הורחב לקראת הבחירות לכנסת ה-24, כאשר מזכירות הליכוד אישרה לנתניהו לשבץ שישה מועמדים מטעמו עד המקום ה-40 ברשימה.

תשומת הלב העיקרית בבחירות המקדימות הייתה בדרך כלל סביב המאבק על המקומות הראשונים (לוח 2.14). זכיה באחד המקומות האלה נתפסה לא רק כהישג יוקרתי המשקף פופולריות בתוך המפלגה, אלא כמנוף פוליטי משמעותי אשר מעניק למועמד זכות לגיטימית לדרוש להתמנות לתפקיד בכיר במקרה שהליכוד ירכיב את הממשלה. אכן, בעבר נמצא מתאם בין המקום אליו נבחר פוליטיקאי ברשימה לבין ההסתברות כי ימונה לשר (Kenig and Barnea, 2009). מתאם זה בין ההישגים בפריימריז לסיכוי להתמנות לתפקיד שר נחלש משמעותית עם הקמת הממשלה ה-35 (מאי 2020). נתניהו "דילג" מעל ארבעה בכירים שנבחרו בעשירייה הראשונה (גלעדן ארדן, גדעון סער, ניר ברקת ואבי דיכטר) ולא מינה אותם לשרים, ומנגד - בחר למנות מועמדים שנבחרו במקומות נמוכים יותר.³¹ דפוס זה שיקף את מעמדו הכל-יכול של נתניהו במפלגה. מעמד זה אפשר לו להתעלם מרצון המתפקדים ובמקום זאת לתגמל את אלה שהפגינו

³¹ ארדן מונה לשר רק לזמן קצר עד למינויו לתפקיד שגריר ישראל באו"ם. מינוי זה נתפס כמעין "הגלייה" או פרס ניחומים, משעריך כי לא ימונה לתפקיד בכיר בממשלה. באותו הקשר מעניין לציין את המקרה יוצא הדופן של אהוד אולמרט שנבחר בבחירות המקדימות של 2002 למקום ה-31 בלבד (ושובץ במקום ה-33 ברשימת המועמדים, כיוון ששרון ונתניהו שובצו במקומות הראשון והשני כתוצאת הבחירות המקימות לראשות המפלגה) אך נבחר על-ידי שרון לכהן כממלא מקום ראש הממשלה. בעקבות כך הוא מצא את עצמו בראשית 2006 כראש ממשלה בפועל (במסגרת קדימה), ולאחר מכן כראש ממשלה בעל סמכויות מלאות.

נאמנות אישית נלהבת על רקע פרשיות השחיתות שלו ובה בעת למנוע מקוראי תיגר פוטנציאליים מלהתחזק.

לוח 2.14 "השלישייה הפותחת" – המנצחים בבחירות המקדימות

תאריך	מקום ראשון	מקום שני	מקום שלישי
27.3.1996	יצחק מרדכי	אריאל שרון	משה קצב
8.2.1999	סילבן שלום	משה קצב	לימור לבנת
8.12.2002	צחי הנגבי*	סילבן שלום	דני נווה
12.1.2006	משה כחלון**	גלעד ארדן	גדעון סער
8.12.2008	גדעון סער	גלעד ארדן	ראובן ריבלין
25-26.11.2012	גדעון סער	גלעד ארדן	ישראל כץ
31.12.2014	גלעד ארדן	יולי אדלשטיין	ישראל כץ
5.2.2019	יולי אדלשטיין	ישראל כץ	גלעד ארדן

* בנימין נתניהו קיבל "פטור" מהתמודדות ושורייך לו המקום השני ברשימה לאחר היו"ר שרון.
 ** סילבן שלום קיבל "פטור" מהתמודדות ושורייך לו המקום השני ברשימה לאחר היו"ר נתניהו.

אימוץ הפריימריז לבחירת רשימת המועמדים אושר במוסדות המפלגה בשנת 1995. לאחר ניסיון בודד עם השיטה (1996) הוביל ראש הממשלה נתניהו, יחד עם נאמנו דאז מנכ"ל הליכוד אביגדור ליברמן, מהלך שהחזיר את הבחירה לצירי המרכז. המהלך הונע ככל הנראה מתחושתו של נתניהו ששיטת הפריימריז עודדה התנהגות עצמאית מדי של חברי הכנסת והשרים, התנהגות שחתרה תחת סמכותו והגבילה את יכולתו להנהיג ולמשול (Rahat, 2002). לביטול הפריימריז והחזרת בחירת המועמדים לכנסת למרכז המפלגה היו השלכות על התפתחות תרבות של פטרונוז' שגלשה במקרים מסויימים לכדי שחיתות פוליטית. סימנים מוקדמים על "תיאבונם" של חברי המרכז נגלו כבר בישיבת המרכז הסוערת (נובמבר 1997) שדנה ביוזמה לביטול הפריימריז. השרה לימור לבנת, שהתנגדה נחרצות לביטול הפריימריז, פנתה ושאלה את חברי המרכז: "על מה ביקשנו וקיבלנו את אמון הציבור בבחירות לפני 17 חודשים? האם רצינו את השלטון כדי לסדר לי גיוב? כדי שחברי הכנסת והשרים ילקקו לחברי המרכז? האם כדי לסדר גיוב למישהו אחר?"

חברי המרכז לא היססו ושאגו בתשובה: "כן!"³²

³² חילופי דברים אלו מופיעים אצל אלון 2002 ומצוטטים על ידו מתוך כתבה שלא הצלחנו לאחזר: "לבנת: 'בלי הפריימריס הליכוד יחזור ל-15 מושבים'", "הארץ" 12.11.97.

ביצוע הבחירות המקדימות במרכז המפלגה איפשר את קיומן באתר הצבעה יחיד (בניגוד לפריימריז אשר מפוזרים בעשרות אתרי הצבעה). הבחירות הפכו לפסטיבל. כך, בבחירות המקדימות של שלהי 2002 הפך מרכז הירידים בתל אביב לעיר אוהלים ססגונית, רועשת וריחנית: המועמדים עשו כמעט הכל כדי לשכנע את צירי המרכז שיצביעו עבורם לרבות תליית בלונים, תמונות וקישוטים צבעוניים, השמעת גיינגלים ומוזיקה וחלוקת מזון.

למהלך של ביטול הפריימריז הייתה השפעה על התנהגות השרים וחברי הכנסת, שעשו ככל יכולתם להתחבב על חברי המרכז. זאת, בעיקר על-ידי הפגנת נוכחות באירועים משפחתיים ובהקדשת זמן יקר לטפל בפניות שונות שחברי המרכז הפנו אליהם (מועלם, 2003). תחקיר מקיף שפורסם ב-2004 קבע כי מרכז הליכוד הפך לגוף החזק במדינה ותיאר מציאות לפיה שרי הליכוד רוקדים לצלילי החליל של חברי המרכז והפכו לבני ערובה של קבלני קולות מתוכם. חברי מרכז לא היססו ואף לא התביישו לפנות לשרים בדרישות לעזרה בעניינים אישיים, ובמידה ולא נענו איימו להעניש את השר שלא שיתף פעולה בבחירות המקדימות הבאות. שר בכיר טען כי השרים הפכו "לצעצועים של חברי המרכז. גם אם הבן של הדוד של הסבתא של חבר המרכז יעשה אירוע, יגיעו שרים וח"כים. מתי השרים האלה עובדים?" (וייץ וקרני, 2004). תיאור זה של שרים וחברי כנסת שהפכו להיות מעין עבדים נרצעים של חברי המרכז משקף את מערכת הכוחות הבעייתית שהתפתחה בין צירי המרכז לבין נבחרי הציבור.

חמור מכך, הגבול בין המותר והאסור היטשטש עד כדי כך שלקראת הבחירות המקדימות של 2002 הופצה בקרב חברי המרכז חוברת המפארת את מפעלו של השר לאיכות הסביבה צחי הנגבי, אשר בתקופת כהונה של כשנה וחצי פעל למנות עשרות חברי ליכוד לתפקידים בתוך המשרד ובגופים הקשורים אליו:

הממשלה הנוכחית מכהנת רק עשרים חודש, אבל גם בזמן קצר כזה יכלו שרי הליכוד לפעול לשיבוצם של חברי התנועה במשרדיהם... במשרד לאיכות הסביבה, שהוא הקטן במשרדי הממשלה, שובצו בתקופה זו למעלה מ-80 חברי מרכז, בתפקידים רבים ומגוונים, כשהשר צחי הנגבי מנצח אישית על המלאכה ומוודא שחברינו מאיישים את כל המשרות הפנויות.

פרשה זו, שזכתה לכינוי "פרשת המינויים הפוליטיים" שיקפה את הלחצים והתמריצים לתגמל חברי מרכז. בעקבות ההד הציבורי ולאחר ביקורת חריפה של מבקר המדינה, הועמד הנגבי לדין. הוא הורשע במתן עדות שקר אך זוכה משאר האישומים. על אף הזיכויים, פרשה זו הייתה קו פרשת מים בתולדות המאבק בשחיתות השלטונית. זאת, הן בשל העלאתה לסדר היום של תרבות

המינויים פוליטיים הן בשל היותו של הנגבי השר הראשון שהועמד לדין בחשד למעורבות במינויים מסוג זה (נבות, 2012 : 258).

היבט בעייתי נוסף שליווה את הבחירות המקדימות במרכז הליכוד נגע לפעילותם הנמרצת של קבלני קולות. אלו הציעו את שירותיהם למועמדים השונים תוך שכנוע שיש בידיהם השפעה על אופן הבחירה של צירי המרכז. במקרים קיצוניים, עלו חשדות לשוחד בחירות, כפי שמתאר זאת נחום ברנע:

’תביא לי 250,000 דולר’, אמר לאחד מבכירי הליכוד חבר קרוב, ’ואני מביא לך ניצחון בהתמודדות על הרשימה לכנסת’. 250,000 דולר הם 100 דולר לכל אחד מ-2,500 חברי המרכז. חלק ילך להוצאות, וחלק ישולם במזומן לקבלני קולות. אם זה נשמע כמו שוחד, זה באמת שוחד: נדמה שמעולם לא התנהלו בחירות למפלגה בישראל באווירה כל כך מושחתת. הבכיר אמר ’לא תודה’ וקיווה לטוב. אחרים היו פחות בטוחים בעצמם [ברנע, 2002].

בחירת המועמדים במרכז לקראת הבחירות של 2003 עמדה בסימן של שחיתות והשחתה. מתמודדים טענו כי חברי מרכז פנו אליהם ודרשו כסף תמורה תמיכה. אחת המתמודדות, חברת הכנסת נעמי בלומנטל, אף הואשמה והורשעה בשוחד בחירות על שהלינה על חשבונה חברי מרכז במלון תל אביבי ערב הבחירות המקדימות.

ההדים של הבחירות המקדימות של 2002, כולל חקירות משטרה מקיפות ומעצרים של חברי מרכז באישומים שונים הובילו, עוד לפני הבחירות של 2003, ליוזמה פנים-מפלגתית לשינוי שיטת הבחירות המקדימות. מי שעמד מאחורי היוזמה היה שר המשפטים מאיר שטרית שקרא להוצאת הכוח מידי חברי המרכז: ’מה שקורה הוא שגם אם אתה שר מוצלח ומוכשר, אתה צריך לרוץ ולהתלקק עם כולם. זה שדר שידרדר את המערכת הפוליטית. הסכנות הכרוכות בכך שאנשים יכולים להשתלט על המערכת הפוליטית ולהכניס מי שאינם ראויים, מסוכנת לעתיד המדינה’ (ברזילי, 2002). אולם הניסיון שנעשה במהלך הכנסת ה-16 לחוק חוק פריימריזי שיחייב מפלגות גדולות בדמוקרטיה פנימית, לא הבשיל בסופו של דבר. צירי מרכז הליכוד בחרו את רשימת המפלגה גם לקראת בחירות 2006. אולם שבועות בודדים לפני בחירות 2006, אישר מרכז הליכוד בהצבעה גלויה את שינוי השיטה באופן שהשיב לחברי המפלגה את הזכות לבחור את מועמדי הרשימה לקראת הבחירות הבאות. זה היה חלק מנסיון מאוחר מדי לשקם את תדמיתו של הליכוד לקראת בחירות 2006.

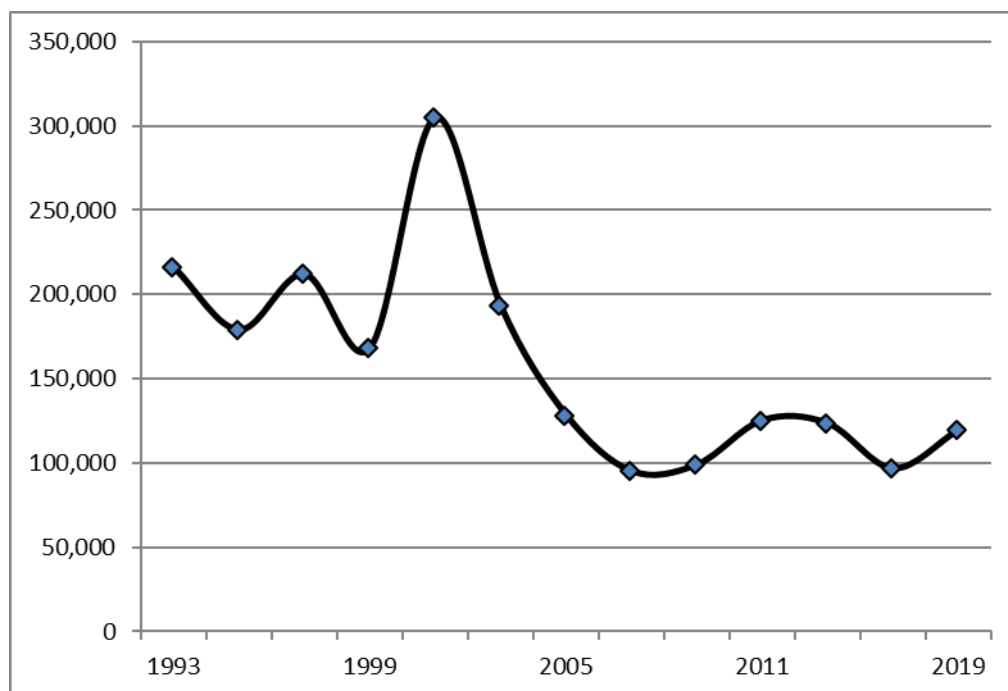
המאבק על שיטת בחירת המועמדים נמשך. היו כוחות בתוך המפלגה שהמשיכו לחתור למען השבת הליך הבחירה של המועמדים לכנסת לידיהם של חברי המרכז. בשנת 2015, לאחר דחיות

חוזרות ונשנות ובעקבות התערבות בית המשפט המחוזי, הובאו בפני חברי המרכז מספר הצעות מתחרות לשינוי בשיטת בחירת המועמדים. ההצעה המרכזית הייתה לבטל את הפריימריז ולהחזיר את בחירת כל המועמדים למרכז המפלגה. הצעת פשרה, שזכתה לתמיכתו של נתניהו, הייתה להותיר בידי המתפקדים את בחירת המועמדים ברשימה הארצית, אך לצד זאת לתת לחברי המרכז לבחור את המועמדים ממחוזות הבחירה. הצעה זו התקבלה ברוב קולות ויושמה לראשונה בפריימריז שנערכו לקראת הבחירות לכנסת ה-21.

חברי המפלגה ומפקדי חברים

התמונה הכללית המצטיירת מניתוח השינויים במספר חברי הליכוד מאז 1992 (תרשים 2.4) היא של ירידה בהיקפי החברות. ירידה זו תואמת ממצאים המצביעים על ירידה בשיעורי החברות המפלגתית במרבית הדמוקרטיות המערביות (Van Biezen, Mair and Poguntke, 2012), כמו גם ירידה בשאר המפלגות הוותיקות בישראל (Rahat and Kenig, 2015; קניג ואח', 2014).

תרשים 2.4 מספר החברים בליכוד, 1993-2019

מקור: עידכון של Rahat and Kenig (2015)

אולם, במסגרת מגמת הירידה הכללית, אפשר לזהות בתרשים 2.4 שתי תקופות המתאפיינות בדפוסים שונים למדי. עד לשנת 2005 התאפיינו השינויים במספר חברי הליכוד בעליות וירידות

בפרקי זמן קצרים מאוד. חוסר יציבות זה היה קשור לפתיחת ההליכים הפנים-מפלגתיים לכלל חברי המפלגה. הוא התבטא בזינוקים מהירים במספר חברי המפלגה זמן מה טרם ההתמודדות הפנימיות שבהן יש לחברי המפלגה זכות הצבעה (פריימריז). רבים מחברים אלה לא חידשו לאחר הבחירות הפנימיות את חברותם במפלגה. במחקר הבינלאומי מכנים חברים מסוג זה "חברי בָּזֶק" (instant members). בהקשר הישראלי הוא מכונה "חברים מזדמנים".

הזיהוי השלילי של התופעה אינו נובע מהזינוק במספר החברים כשלעצמו, שהרי אין פסול בשאיפה של מפלגה או של מועמדים מטעמה להרחיב את השורות ולגייס חברים חדשים. מה שמאיר את החברים המזדמנים והמפקדים ההמוניים באור שלילי הוא העובדה שחלק ניכר מהאזרחים שהתפקדו למפלגה לא נותרו בה עם תום ההתמודדות: חלק ניכר מהזינוק במספר החברים מוסבר על-ידי הצטרפותם של אזרחים למפלגה רק כדי לתמוך במועמד מסוים מבלי לגלות כל עניין להישאר חברי מפלגה בתום הבחירות המקדימות. במחקרם על בחירת מועמדים הדגימו חזן ורהט את המגמה באמצעות השוואה של מספר החברים בשתי מפלגות – הליכוד ומפלגת העבודה – לפני תחילת המפקדים ובסיומם. בכל שמונת המקרים שנבחנו נרשמו ערב הפריימריז זינוקים במספר החברים בשיעורים של בין 59% לבין 332%. אחרי הפריימריז לא טרחו רבים מהמצטרפים לחדש את חברותם, והדבר התבטא בצניחות חדות במספר החברים – בין 44%-ל-73% (Hazan and Rahat, 2010: 99). מספר השיא של חברי המפלגה נרשם זמן קצר לפני הפריימריז לראשות המפלגה שבהם התמודד ראש הממשלה אריאל שרון מול בנימין נתניהו (סוף 2002). מפקד החברים שנערך לקראת ההתמודדות הזו לווה במאמצים ארגוניים כבירים מצד שני מחנות היריבים לגייס כמות גדולה ככל הניתן של חברים שיתמכו בהם. לא אחת, ניגלו תופעות חמורות עד פליליות בהליכי גיוס החברים החדשים, לרבות פעילות מפוקפקת של קבלני קולות (ראה למטה).

מאז שנת 2005 ניכרת התייצבות במספר חברי המפלגה והוא נע בין כ-95,000 לכ-130,000 חברים. הסיבה העיקרית להתייצבות מספר החברים היא כפי הנראה מוסדית. בראשית 2005 תוקנה חוקת הליכוד באופן כזה שהאריכה את תקופת האכשרה הנדרשת מחבר מפלגה כדי שיהיה זכאי להשתתף בבחירות פנימיות מ-9 ל-16 חודשים. הארכה זו הגבילה את יכולות התמרון של קבלני הקולות לגייס חברים מזדמנים משום שהיא חייבה חידוש חברות של פעם אחת לפחות לפני בחירות פנימיות. בכך היא מנעה מציאות לפיה אזרח התפקד לליכוד זמן קצר לפני בחירות

פנימיות, השתתף בהן ועזב את המפלגה מייד לאחר מכן. בניגוד למפלגות אחרות (העבודה, הבית היהודי) אשר נטו פעמים רבות לקצר את תקופות האכשרה הרשמיות, הליכוד נמנע מלעשות כן ועל-כן נראה שהצליח להקטין במידה ניכרת את החברים המזדמנים ולייצר יציבות במספר החברים.

ואמנם, פעילותם של "קבלני קולות" הייתה במשך תקופה לא מבוטלת תופעת לוואי שלילית שפגעה לא פעם במפלגה. קבלני קולות הם מגייסי קולות מקצועיים המשתמשים ביכולתם לשכנע ואף ללחוץ על אזרחים כדי לצרף למפלגה באופן מאורגן והמוני מאות מתפקדים ואפילו אלפים, לעתים קרובות בלי שתהיה להם כל זיקה רעיונית או אחרת למפלגה. אותם קבלני קולות פעלו לרוב בקרב מגזרי אוכלוסייה המתאפיינים ברשת קהילתית הדוקה שהקלה על מוביליזציה פוליטית: קבוצות חברתיות לכידות (דרוזים וחרדים), מקומות עבודה גדולים (תעשייה אורית, חברת חשמל, נמל אשדוד) והתנחלויות. לעתים קרובות קבלני הקולות נקטו אמצעים שאינם עולים בקנה אחד עם החוק. הם גם סיפסרו ברשימות המתפקדים שלהם – לפעמים לטובת קידום אינטרסים תעסוקתיים, לפעמים כדי לקדם נושא אידאולוגי ולפעמים לצורכיהם הפרטיים, למשל קידום לתפקידים בשכר או ניסיון להשפיע על מכרזים (קניג ואח', 2014). לא אחת התגלה כי האופן שבו צירפו קבלני קולות את חברי המפלגה לא היה כשר. יש שהם שילמו את דמי החברות במפלגה עבור החבר החדש או הבטיחו לו טובות הנאה; יש שהם פקדו אנשים בלי ידיעתם או על ידי הטעיה והיו אף מקרים של טופסי התפקדות מזויפים.

כך, למשל, עלו במהלך המפקד של 2002 חשדות כנגד קבלן הקולות הירושלמי איציק קויפמן על ניסיון לכאורה לפקוד אלפי חרדים שלא גרו בירושלים ובכך להגדיל מספר המתפקדים הרשומים בסניף הירושלמי באופן שיגדיל את מספר צירי המרכז שיוקצו לסניף. על אף שהתיק נסגר מחוסר ראיות, הצטייר מהפרשה הזו דפוס פעולה בעייתי למדי (נבות, 2012: 275). באותו מפקד בעייתי הו מעורבים (ואף נבחרו כצירי מרכז) גם אישים בעלי עבר פלילי.

למפקדים הבעייתיים האלה ולפעילותם של קבלני הקולות היו השלכות שליליות על המפלגה. לא רק שהן פגעו במוטיבציה של חברי המפלגה המסורים, אשר ראו כיצד זכויותיהם משוות לקהל מתפקדים שזיקתו למפלגה קלוש, הן אף פגעו בתדמית של המפלגה ושל הליך הבחירות הפתוח שהיא מיישמת. במקום שהפריימריז ייהנו מדימוי חיובי (שיטה פתוחה, תחרותית, דמוקרטית, שקופה) דבק בהן רפש בגלל דיווחים תקשורתיים על מאות ואלפים של טופסי התפקדות פסולים

ועל פעילותם הספק פלילית של קבלני הקולות. כאמור, הליכוד היה המפלגה הראשונה שנקטה צעד אקטיבי שנועד להקטין את הנזק הפוטנציאלי של קבלני הקולות, על-ידי הארכתה של תקופת האכשרה.

הארכת תקופת האכשרה סייעה לצמצום את היקף פעילות קבלני הקולות ואת תופעת החברים המזדמנים. עדיין, נשאלת השאלה האם קהל מתפקדי הליכוד הוא גוף המייצג את קהל התומכים והבוחרים של המפלגה. מחקר שהתבסס על סקר חברים בשלוש המפלגות הגדולות בישראל נכון לשנת 2010 מצא מספר הבדלים בין הפרופיל של חברי המפלגה לפרופיל של מצביעיה. מבחינת גיל, היה קיים בליכוד הפער הגדול ביותר בין חברי המפלגה (51 בממוצע) לבין בוחריה (44 בממוצע). הפער הגדול הזה משתקף גם בשיעור הצעירים בני 30 ומטה. אלה מהווים 25% מכלל בוחרי המפלגה אך רק 12% מכלל חבריה (קניג ואח', 2014 : 69). לעומת זאת, הפער המגדרי בליכוד היה הקטן ביותר מבין שלוש המפלגות: נשים היוו 36% מחברי המפלגה לעומת 48% מכלל בוחריה.

ההשוואה בין מידת הדתיות של חברי הליכוד עם מידת הליכוד של מצביעיו מעט קשה יותר, זאת בגלל שסקרים שונים השתמשו בסולם שונה של הגדרה עצמית דתית. הסקר שהתבצע בקרב חברי הליכוד מצא כי 14% שומרים על המסורת על כל דקדוקיה ו-38% שומרים על המסורת במידה רבה. רק 10% העידו על עצמם כי אינם שומרים על המסורת כלל. הסקר שהתבצע בקרב מצביעי הליכוד מצא ש-2% מהנשאלים הגדירו עצמם כחרדים, 12% כדתיים, 49% כמסורתיים ו-37% כחילונים. כאמור, הסולמות השונים מקשים על השוואה אך בזהירות הראוייה אפשר לקבוע שקיים מתאם בין שיעור הדתיים-חרדים בקרב חברי הליכוד לבין שיעורם בקרב מצביעי המפלגה (קניג ואח', 2014 : 75-76).

תופעה נוספת המאפיינת את מפקדי החברים בעידן הפריימריז היא חברות לא-כנה או אינסטרומנטלית. הכוונה היא לאזרחים אשר מתפקדים למפלגה כדי להשפיע על תוצאות הפריימריז, מבלי שיש להם בהכרח כוונה להצביע עבורה בבחירות לכנסת. כך, למשל, רבים מתושבי יהודה ושומרון התפקדו לליכוד מתוך כוונה להכניס לרשימת מועמדיה לכנסת נציגים בעלי עמדות ימניות מובהקות, אך ביום הבחירות לכנסת הצביעו למפלגות ימין אחרות. בשלהי 2011 דווח שמתיישבי יהודה ושומרון מהווים מעל 9% מכלל חברי הליכוד, בעוד שהם "תרמו" למפלגה רק כ-4% מהקולות שהיא קיבלה בבחירות לכנסת. ב-34 ישובים ביהודה ושומרון היה מספר המתפקדים גבוה ממספר הבוחרים. התופעה בלטה בייחוד ביישובים האידיאולוגיים:

בחברון היו פי 4.8 מתפקדים מבוחרים, ביצהר – פי 4.7 ובאלון מורה – פי 3.7. מציאות זו מתוכת על-ידי פעילים מקומיים הפוקדים תושבים לליכוד תוך אמירה מפורשת לפיה ההתפקדות לא מצריכה אותם לתמוך בליכוד בבחירות: "לא מבקשים ממך להצביע לליכוד בבחירות הכלליות. כרגע מבקשים ממך רק להתפקד ולהשפיע מבפנים... על בחירת המועמדים" (לוינסון, 2011).

לגבי חברות האינסטרומנטלית בלטה במיוחד קבוצת המתפקדים שכוננו "הפייגלינים", או בשם הרשמי "מנהיגות יהודית". משה פייגלין, פעיל פוליטי האוחז בדעות ימניות-רדיקליות הצטרף לליכוד בשנת 2000 והתמודד מספר פעמים לראשות הליכוד ולרשימת המועמדים לכנסת. על אף שרבים בליכוד ראו בו נטע זר, עיקשותו והתמדתו נשאו פרי: במשך כעשור פקד פייגלין אלפי מתפקדים, הגדיל את כוחו במפלגה ובמוסדותיה והצליח ליצור קבוצה לכידה ומשמעותית האוחזת בעמדות ימניות בהרבה מהקו המסורתי של הליכוד. בבחירות 2013 הוא אף הצליח לראשונה להיבחר לכנסת. כמו כן הייתה קבוצת תומכיו גורם חשוב בדחיקת דן מרידור, בני בגין ומיכאל איתן שהיו מזוהים עם ערכים ליברליים של זכויות אדם, מה שסימן לכל חברי הכנסת לאן הרוח נושבת. אך נראה כי דווקא הצלחתו גרמה לתגובת נגד ובפריימריז שקדמו לבחירות 2015 הוא נדחק למקום לא ריאלי ברשימת המועמדים והודיע על פרישתו מהמפלגה. אולם התפקדות אינסטרומנטלית לא חייבת לשרת דווקא מטרה אידיאולוגית. לעיתים מדובר בקבוצת אזרחים שהתפקדה לליכוד כדי ליצור מוקד כוח שבאמצעותו תקדם אינטרס ספציפי. דוגמה בולטת היתה ההתפקדות של אלפי אופנוענים לליכוד במסגרת המאבק למנוע העלאה בתעריפי הביטוח לכלי רכב דו-גלגליים. גם איגודי עובדים התפקדו לליכוד כדי להבטיח הגנה וקידום של האינטרסים שלהם. חיים כץ, היה דוגמה בולטת לפוליטיקאי בעל צבא מתפקדים גדול ונאמן של עובדי התעשייה האווירית שעל האינטרסים שלהם הוא שמר בתור יושב-ראש ארגון העובדים שלהם.

נסיון לארגן התפקדות המונים אידיאולוגית לליכוד נעשה גם מ"שמאל" לליכוד, מצד מי שכוננו "הליכודניקים החדשים". המטרה המוצהרת של ההתארגנות הייתה לנסות ולהשפיע בתוך ומתוך מפלגת השלטון לטובת "אנשי ונשות מעמד הביניים" בשם "הרוב הדומם". מעיון באתר ההתארגנות ברור כי מדובר בעמדות מרכזיות ביחס לאלו שמציג הליכוד בשנים האחרונות ובוודאי ביחס להתארגנויות אידיאולוגיות אחרות בתוכו (<https://www.newlikud.org>). בשונה

מהתגובה להתפקדויות מאורגנות אחרות, הגיב הליכוד לא רק בביקורת אלא פעל כדי "לנקות" את שורות המפלגה מ"ליכודניקים חדשים" שניתן היה להוכיח כי אינם מתומכיו.

חברות בליכוד מקנה, לאחר תקופת האכשרה, לא רק זכות להשתתף בבחירות ליושב-ראש התנועה ובבחירת מועמדי המפלגה לכנסת (ב-1996 ומאז 2008) אלא גם בבחירות לוועידת הליכוד ולמועצות הסניפים. מלבד זאת, נערך במאי 2004 משאל חברים על תכנית ההתנתקות מחבל עזה וצפון השומרון, תכנית שקידם ראש הממשלה אריאל שרון. מעט יותר מ-50% מחברי הליכוד השתתפו במשאל והצביעו ברוב גדול של 60% נגד התכנית (Sheafer, 2005; Sussman, 2004).

מוסדות המפלגה

סעיף 50 של חוקת הליכוד קובע שוועידת המפלגה, ובין ועידה לוועידה מרכז המפלגה, הם המוסד העליון של התנועה. השימוש המתחלף במונחים "ועידת הליכוד" ו"מרכז הליכוד" (בכלי תקשורת שונים ואפילו בקרב פוליטיקאים של המפלגה) משקף את המציאות המשפטית ולפיה הוועידה והמרכז הם למעשה אותו גוף, כפי שקובע סעיף 51: "צירי ועידת התנועה יהיו לחברי מרכז התנועה בין ועידה נבחרת אחת לבין הבאה אחריה" (הליכוד, 2011). על אף שהחוקה קובעת שבחירות לוועידה יתקיימו ארבע שנים מעת הנעילה, בפועל נערכו הבחירות לוועידה במרווחים גדולים יותר. הבחירות לוועידה השנייה התקיימו ב-1997, לוועידה השלישית ב-2002 ולוועידה הרביעית רק ב-2012.

המספר המדויק של צירי הוועידה אינו קבוע. הוא נע בטווח של בין 2,500 לבין כ-3,800 צירים. חלוקת הצירים הנבחרים נקבעת על פי מפתח המשקלל בין מספר מצביעי הליכוד בבחירות האחרונות בישוב לבין מספר חברי המפלגה הרשומים באותו ישוב. מפתחות שונים נקבעו לצורות ישוב שונות: המפתח הבחין בין צירים שהם נציגי ערים ומועצות מקומיות לבין צירים של מועצות איזוריות וצירים של ישובים לא יהודיים. עד לתיקון שהוכנס לחוקה בסוף שנת 2011 הוא אף העניק עדיפות לצירים שייצגו ישובים מעבר לקו הירוק. מלבד זאת, נקבע כי אחוז מסויים מהצירים הנבחרים יבחר מאיזור בחירה מיוחד של "מייסדים": חברי מפלגה ותיקים בני 60 שנה ומעלה שהיו חברי המפלגה לפחות 30 שנים. בנוסף לצירים הנבחרים, קובע סעיף 63 לחוקה צירים מתוקף תפקידם כנציגי המפלגה: שרים וחברי הכנסת של הליכוד, ראשי רשויות מקומיות, חברי הנהלת הסוכנות היהודית ועוד. בסוף שנת 2011 תוקנה החוקה באופן שהגדיל ב-33% את הייצוג

לצירים המייצגים את הערים והמועצות המקומיות. מהלך זה נתפס ככזה המיועד להחליש את נציגי המתנחלים במוסדות המפלגה, אשר זכו לייצוג יתר. כתוצאה מהתיקון גדל מספר חברי הוועידה למעל 3,500 צירים. לקראת הבחירות לוועידה הרביעית (ינואר 2012) פורסם כי לערים ולמועצות המקומיות יוקצו 2,133 צירים, למועצות האיזוריות 437 צירים, למועצות איזוריות ביהודה ושומרון 214 צירים ולמגזר הלא-יהודי 96 צירים. זאת, בנוסף לכ-350 "מייסדים" וכ-500 צירים מתוקף תפקידם.

ועידת הליכוד, כמוסד העליון של המפלגה, ומרכז הליכוד בין ועידה לוועידה, היא גוף בעל סמכויות נרחבות ורשאית להכריע במגוון של נושאים (לוח 2.15). כל שינוי חוקתי, כגון שינוי שיטת בחירת המועמדים, שינויים בתנאי המועמדות, או שינויים אידיאולוגיים, צריכים להיות מאושרים על-ידי הוועידה. יוזמות להקדים או לדחות את מועד הבחירות המקדימות צריכות לעבור אף הן את אישור הוועידה. בנוסף, החלטה על התמודדות במסגרת רשימה משותפת עם מפלגה אחרת חייבת לקבל את אישורה של הוועידה. לעומת זאת, למרכז הליכוד אין סמכות בנוגע לקביעת רשימת השרים של המפלגה (זו סמכות בלעדית של יושב-הראש). סמכויות נוספות לקבלת החלטות – כגון החלטה האם לפתוח במשא ומתן קואליציוני מול אחת המפלגות או אישור מצע המפלגה לקראת הבחירות לכנסת – אינן מוקנות לאף גורם באופן פורמלי.

לוח 2.15 קשת הנושאים בהם עסקו מוסדות הליכוד - דוגמאות

מועד הכינוס	הנושא המרכזי על סדר היום
מרץ 1992	המרכז בוחר את מועמדי המפלגה לכנסת (שיטת השביעיות)
יוני 1995	המרכז מאשר את פרטי שיטת הפריימריז
מרץ 1996	המרכז מאשר את הריצה המשותפת עם גשר וצומת
נובמבר 1997	"ועידת ביתן 28": הוועידה מצביעה בעד ביטול הפריימריז
דצמבר 1999	דיון רעיוני ב"סכנה" של מסירת הגולן תמורת שלום עם סוריה.
דצמבר 2002	המרכז בוחר את רשימת המועמדים לכנסת ה-16
יוני 2003	"ועידת המשרוקיות": דיון מדיני על מפת הדרכים והתהליך המדיני
אוגוסט 2004	המרכז מצביע נגד ניהול מו"מ עם מפלגת העבודה וכניסתה לממשלה
נובמבר 2004	צירי המרכז בוחרים את יו"ר המרכז, יו"ר המזכירות ויו"ר הלשכה

המרכז מצביע בעד הצעת שרון שלא להקדים את הפריימריז לראשות המפלגה	ספטמבר 2005
המרכז מצביע בעד החזרת שיטת הפריימריז לבחירת מועמדי המפלגה לכנסת	מרץ 2006
המרכז מאשר הצעת נתניהו להקדים את הפריימריז לראשות המפלגה	דצמבר 2011
המרכז מאשר את הריצה המשותפת עם ישראל ביתנו	אוקטבר 2012
המרכז מאשר את הצעת נתניהו לקיים את הבחירות ליו"ר ולרשימה באותו היום	דצמבר 2014
המרכז מאשר פה אחד הצעה המחייבת את המפלגה לפעול להחלת ריבונות ביהודה ושומרון	דצמבר 2017

מערכת היחסים בין מרכז המפלגה לבין האליטה המפלגתית התאפיינו לא פעם במתיחות והכינוסים הפכו לא אחת לזירת עימות פנימית. אחד מאלו הבולטים, "ליל המיקרופונים"³³ התרחש עוד בשנת 1990. אבל גם מאז 1992 התקיימו כינוסים סוערים. אחד מהמפורסמים בהם התרחש בנובמבר 1997 וזכה לכינוי "ועידת ביתן 28", על-שם מקום הכינוס באחד מהביתנים של גני התערוכה בתל אביב. על הפרק הייתה היוזמה של בנימין נתניהו ומנכ"ל משרדו, אביגדור ליברמן, לבטל את הפריימריז ולהחזיר את בחירת רשימת המועמדים לידי חברי מרכז המפלגה. על אף התנגדות לצעד זה מצד מרבית בכירי הליכוד, הם עמדו משתאים נוכח מהלכים כוחניים ותמרונים שהובלו בידי ליברמן בשירות נתניהו. ראשית, מהלכים אלו הובילו לבחירתו של ישראל כץ כיו"ר נשיאות הוועידה, בניגוד לעמדת בכירי הליכוד. לאחר מכן, נדחתה בבוז הצעה לדחות את ההכרעה על ביטול הפריימריז ונראה היה שהכינוס נמצא על סף פיצוץ. צירי המרכז צעקו וגידפו את שרי הליכוד ודרשו להעלות את העניין להצבעה מיידית. בשלב מסוים ביקש גם נתניהו מהצירים לדחות את ההכרעה. אך בנייתו שלאחר מעשה היה זה, ככל הנראה, חלק מהצגה מבויימת שנועדה לתת לראש הממשלה את הניצחון (ביטול הפריימריז) בלי שיישא באחריות ישירה על ההכרעה ותוך מראית עין שהחלטה התקבלה מבלי שישלוט במצב. ההערכות היו

³³ "ליל המיקרופונים" הוא הכינוי התקשורתי שהודבק לאחד מהכינוסים הסוערים ביותר של מרכז הליכוד. ישיבת המרכז התכנסה בפברואר 1990, לדיון בתכנית מדינית שענינה חזר ראש הממשלה יצחק שמיר מווינגטון. יושב-ראש המרכז, אריאל שרון, אחד משלושת "שרי החישוקים" שהיוו אופוזיציה פנימית לשמיר (יחד עם יצחק מודעי ודוד לוי), הדעים כאשר הכריז על התפטרותו מהממשלה תוך הטחת ביקורת חריפה בראש הממשלה. בסיום דבריו נשמעו תרועות רמות מצד צירי המרכז. לאחר מכן עלה שמיר לשאת דברים ובצעד ספונטני ביקש לערוך הצבעת תמיכה בו ובתוכנית המדינית. מכאן יצאו העניינים מכלל שליטה, כאשר המיקרופון של ראש הממשלה הושטק ובמקביל הוגבר המיקרופון של אריאל שרון. שרון זעק לכיוון צירי המרכז "מי בעד חיסול הטרור שירים את ידו" בעוד שמיר צעק "מי בעדי? מי בעדי?". כאשר במצב שנוצר לא היה ברור בעד מה מצביעים הצירים נחתמה הישיבה ללא קבלת החלטה.

שאנשי נתניהו שלטו בהלכי הרוחות לאורך כל הכינוס. מה שהתרחש באותה ועידה זכה לגינויים חריפים ביותר בעיקר מבית: השר מיכאל איתן כינה את הנעשה מערכת הונאה גדולה ומתוכננת בעוד בני בגין האשים את נתניהו בהשתלטות מוחלטת על הליכוד תוך רמיסת הדמוקרטיה ונקיטת שיטות של הטעיה והעלמה (ורטר, 2009).

בתקופת אריאל שרון התאפיין מרכז המפלגה בקו לעומתי כלפי יושב הראש. הסיבה העיקרית לכך הייתה שצירי המרכז שנבחרו ב-1997 היו ברובם נאמני נתניהו. כהונתו של שרון, אפילו לאחר בחירתו לראש ממשלה בשנת 2001, נתפסה על-ידם כפיקדון זמני בלבד. ביולי 2001, בכינוס הראשון של המרכז מאז נבחר שרון לראש ממשלה, הוא זכה לקבלת פנים צוננת מאוד ודבריו שוסעו ללא הפסקה על-ידי חברי מרכז משולהבים. היה ברור לגמרי שנתניהו הוא עדיין השליט הבלתי מעורער של המרכז ושנאמני שרון נמצאים במיעוט. בשיא הדברים הטיח שרון בחברי המרכז "אתם תצרחו ואני אטפל בטרור" (ורטר, 2001). גם לאחר בחירת ועידה ומרכז חדשים (2002) רוח הדברים לא השתנתה. בכינוס הראשון של הוועידה החדשה, כאשר שרון נשא דברים בדבר הצורך בווייתורים כואבים הוא זכה לקריאות בוז רמות. הכינוס שנערך כחצי שנה לאחר מכן (יוני 2003) על-מנת לדון במפת הדרכים ובהתפתחויות המדיניות, זכה לכינוי "ועידת המשרוקיות". קבוצה מלוכדת של 300 צירים, רובם אנשי חטיבת מנהיגות יהודית של משה פייגלין, הבריחו לאולם הוועידה משרוקיות ודבריו של שרון לוו בשריקות חזקות.

בנוסף לאווירה העויינת נחל שרון גם שורה של תבוסות במוסדות המפלגה, בייחוד ככל שקידם את תכנית ההתנתקות: רוב במרכז הצביע נגד הצעתו של שרון לפתוח במשא ומתן קואליציוני עם מפלגת העבודה במטרה לצרפה לממשלה (קיץ 2004); ותמך, בניגוד לעמדת שרון, בהבאת תכנית ההתנתקות מחבל עזה וצפון השומרון לאישור במשאל עם (אביב 2005).

היחסים בין נתניהו לבין מוסדות התנועה היו טובים בהרבה אך גם הם ידעו עליות ומורדות. בתקופת כהונתו הראשונה כיושב ראש הוא היה כמעט שליט כל יכול וזכה לנאמנות איתנה ממרכז המפלגה. בתחילת תקופת כהונתו השנייה (בין 2005 ל-2012) נאלץ נתניהו להתמודד לעתים קרובות עם ביקורת קשה מצד חברי המרכז, כמו למשל בעניין הסכמתו להקפאה זמנית של בנייה בשטחים (2009), בעניין בקשתו לדחות את הבחירות לוועידת המפלגה (2010) או סביב החלטתו לרוץ ביחד עם ישראל ביתנו בבחירות 2013. למרות זאת ועל אף הביקורת, בכל המקרים נענה המרכז לכל בקשותיו. לאחר שהותיר את הליכוד בשלטון גם ב-2013 וב-2015 מעמדו במרכז

התחזק מאוד ובהדרגה התבסס דפוס הנהגה ריכוזי אשר החליש מאוד את מעמד המוסדות המפלגתיים ביחס ליושב-ראש.

המוסדות הפנימיים צמצמו בהדרגה את מעורבותם בהתנהלות המפלגה, הן בנושאים פרוצדורליים ופוליטיים והן בהיבטים של החלטות אידאולוגיות. הם שימשו בעיקר חותמת גומי וספקו מרחב תמרון גדול מאוד להחלטות ולפעולות שננקטו על ידי נתניהו בלבד. לפי לוטן (2021), צמצומה של הדמוקרטיה הפנימית בליכוד תחת הנהגת נתניהו דווקא העניקה למפלגה יכולת תמרון ומיקוח משמעותית בשדה הפוליטי ופיצתה על חולשות מבניות אפשריות אל מול המפלגות הלא-דמוקרטיות.

לסיכום, אפשר לטעון שמרכז הליכוד הפגין קו "ניציי" יותר, לפחות מהבחינה המדינית, בהשוואה למנהיגי המפלגה. הדבר בלט במיוחד בתקופות שבהן כיהן מנהיג הליכוד כראש ממשלה, ומתוקף תפקידו הפגין לעיתים קו מדיני מתון יותר שלא נשא חן בעיני מרבית צירי המרכז. העובדה שצירי המרכז אוחזים בעמדות אידאולוגיות נוקשות אינה מפתיעה והיא מאוששת תיאוריה ותיקה במדע המדינה ולפיה חברי המפלגה והאליטה המפלגתית מתונים יותר מחברי מוסדות הביניים ומהפעילים (May, 1973). כמו כן ידוע שכוחות מאורגנים אידאולוגיים ניציים פעילים במיוחד בקרב מרכז הליכוד ובקרב קבלני הקולות.

מלבד הוועידה והמרכז, מוסדות נוספים של הליכוד הם הלשכה והמזכירות. בעבר היו אלה מוסדות חשובים ופעילים אך ניכר כי חשיבותם ירדה בצורה משמעותית במהלך הזמן, דבר המתבטא בתדירות הנמוכה מאוד בה הם מתכנסים. כך, למשל, מזכירות ולשכת התנועה נבחרו בשנת 1993 ולא נבחרו מחדש עד סוף שנת 2004. במשך רוב התקופה הזו הם היו במצב של קיפאון שהיה נוח למדי להנהגת התנועה ובייחוד ליושבי הראש שנטו לראות במוסדות הללו כמטרד.

לשכת הליכוד אמורה להיות גוף אידאולוגי מרכזי של המפלגה. החוקה נוקטת בלשון עמומה למדי באשר לסמכויות הלשכה וקובעת "לשכת הליכוד תדון בכל הנושאים המדיניים, הכלכליים, החברתיים והבין-מפלגתיים המצויים על סדר יומה של התנועה". הלשכה מורכבת מחברים מתוקף תפקידם (בעיקר ח"כים וראשי רשויות) ומחברים שנבחרו על-ידי מרכז המפלגה לפי מפתח ייצוגי. היא מונה כחמש מאות איש ואישה. חברי הלשכה בוחרים מתוכם את הנהלת

הלשכה שמספר חבריה, על-פי חוקת המפלגה, עומד על 91. גם מזכירות הליכוד מורכבת מחברים מתוקף תפקידם ומחברים ממונים ומספר חבריה הוא 95. המזכירות ממנה את מנכ"ל המפלגה ואת מנהלי האגפים המקצועיים שלה. בעבר היו לה סמכויות בתחומים פיננסיים והסברתיים את לאחר בחירתו של נתניהו ליו"ר הוא פעל במסגרת שינוי חוקת הליכוד לרוקן אותה מתוכן ועוצמה.

מאזן כספי

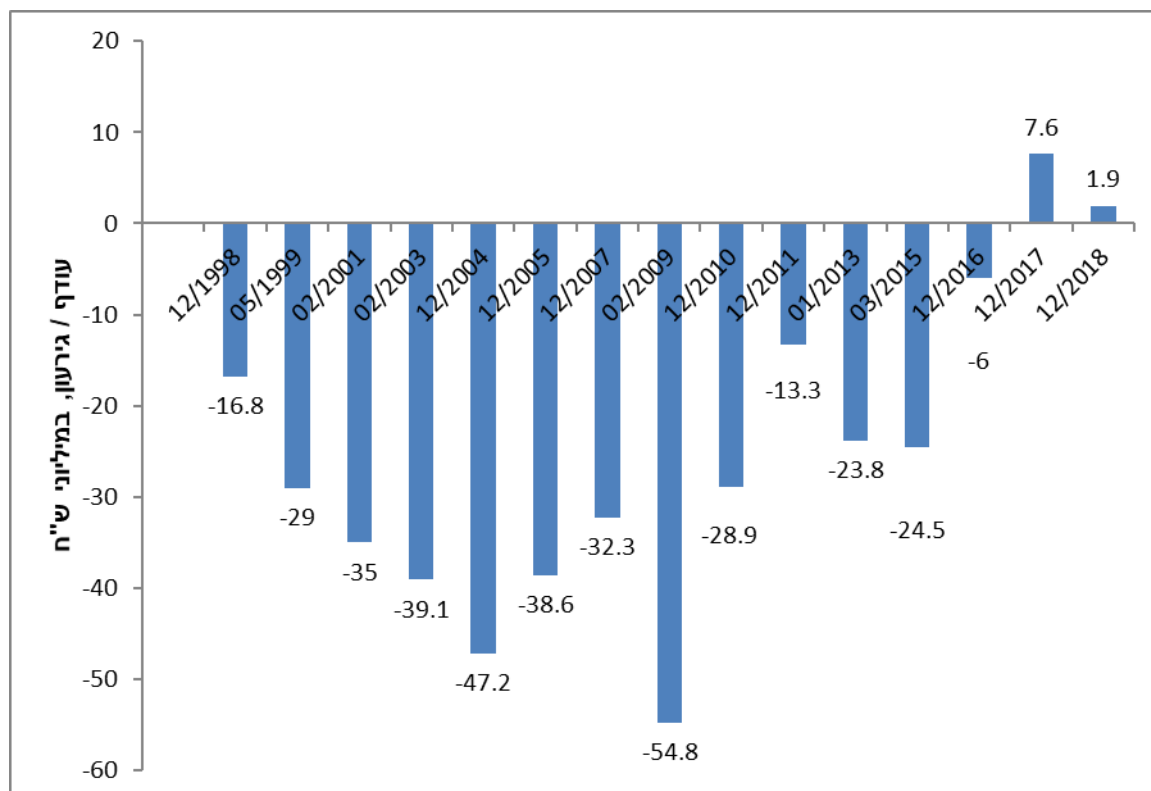
בדומה לכל המפלגות בישראל, המקור של מרבית ההכנסות הכספיות של הליכוד הוא מימון ממלכתי (בהתאם לחוק מימון מפלגות). מעבר למימון זה, מקורות הכנסה נוספים של הליכוד הם סכומים המתקבלים מתשלום דמי חבר שנתיים של מתפקדי המפלגה. כך, למשל, לפי דוח משרד מבקר המדינה, במהלך כהונת הכנסת התשע-עשרה (2013-2015) כ-68% מהכנסות המפלגה נבעו ממימון ממלכתי, כ-22% מדמי חבר, והשאר ממקורות אחרים (מבקר המדינה, 2016 : 85).

המימון הממלכתי למפלגות כולל גם מימון בחירות, שנועד למימון הוצאות בתקופת הבחירות ולצרכי בחירות (ונקבע לפי מספר הח"כים של המפלגה בכנסת היוצאת והנבחרת) וגם ומימון שוטף, שנועד לכל הצרכים האחרים (ונקבע לפי מספר הח"כים שלה בכנסת המכהנת). על אף ההפרדה בין שני סוגי המימון, חלק ניכר מהמימון השוטף משועבד למימון גירעונות שנצברו בתקופת הבחירות (לכנסת ולרשויות המקומיות). זאת כיוון שלמפלגות יש, באופן טבעי, נטייה "לשפוך" משאבים רבים בתקופת הבחירות, יותר משהוקצה להן במימון הבחירות. במובן זה, הליכוד אינו שונה משאר המפלגות: כאשר מביטים במאזן הכספי שלו לאורך זמן ניכר שגרעונות עמוקים אופייניים לנקודות זמן של סוף מערכות בחירות.

תרשים 2.5 מציג את המאזן הכספי של הליכוד מאז 1998. כפי שניתן לראות, עד שנת 2015 הליכוד היה במצב תמידי של גירעון, שנע בין כ-13 מיליון ש"ח לכ-55 מיליון ש"ח. בשני דוחות המימון האחרונים של מבקר המדינה שנסקרו כאו המצב השתפר משמעותית ואת שנת 2017 הליכוד סיים לראשונה במאזן חיובי של 7.6 מיליון ש"ח. הדפוס של צבירת גרעונות בזמן בחירות וכיסויים במהלך כהונת הכנסת – במיוחד אם היא כיהנה לאורך זמן – בולט גם בתרשים. למשל, הגירעון העמוק ביותר (2009) הגיע בתום תקופה בה נערכו בזו אחר זו בחירות לרשויות המקומיות ובחירות לכנסת. בסוף שנת 2011, אחרי כמעט שלוש שנים בהן נהנתה המפלגה מכספי

המימון השוטף, הגירעון הצטמק לכ-13 מיליון ש"ח ותפח שוב עם תום הבחירות לכנסת ה-19 (ינואר 2013).

תרשים 2.5 המאזן הכספי של הליכוד

מקור: דוחות מבקר המדינה.

הליכוד אמנם היה בחובות כמעט לאורך כל התקופה הנסקרת כאן, אך גם בשיאם הם לא הגיעו לעומק החובות אליהם נקלעה מפלגת העבודה. עניין זה קשור, כפי הנראה, לכך שההכנסות של הליכוד מהמימון ציבורי היו גדולות יותר ולא היו בירידה כמעט רציפה לאורך השנים. גם הישיבה בממשלה משך רוב התקופה סייעה לנתב משאבי מדינה (לעיתים בדמות פטרונגי') לטובת קשר עם הבוחרים. כמו כן, ערך נכסי הליכוד עולה בהרבה על גודל החוב.³⁴

³⁴ נכון לשנת 2012 החזיק הליכוד ב-56 נכסי דלא נייד. 11 מתוכם בבעלות מלאה, 18 בחכירה, וחמישה בשכירות מוגנת (מבקר המדינה, 2012). הנכס העיקרי הוא מטה המפלגה המרכזי "מצודת זאב" הממוקם ברחוב המלך ג'ורג' בתל אביב. נכס בולט נוסף הם חמישה דונמים בפארק שוני ליד בנימינה. השווי של הנכסים נאמד, נכון לשנת 2011, בסכום של 150 מיליון ש"ח (ששון-עזר, 2011). רוב הנכסים מוחזקים ומנוהלים על-ידי קרן תל חי, חברה לניהול נכסים אשר נמצאת בבעלות כמעט מלאה של המפלגה.

כבר לקראת בחירות 1999 הקימו הליכוד ומועמדו לראשות הממשלה בנימין נתניהו אתר אינטרנט (Haleva-Amir, 2011). המפלגה החזיקה באתר גם לקראת בחירות 2003 (Lehman-Wilzig, 2004). האתר שפעל לקראת בחירות 2006 הוערך בהשוואה לאתרי המפלגות הגדולות והבינוניות האחרות כלא מפותח יחסית, מה שאולי שיקף את מצבו העגום של הליכוד בבחירות אלו (אטמור, 2008). לקראת בחירות 2009 השתמש הליכוד בכל האמצעים הרלוונטיים דאז של אמצעי התקשורת החדשים יחסית – אתר אינטרנט, יוטיוב, פייסבוק, דואל, בלוג, סלולרי – כמו יתר המפלגות הגדולות ושתיים מן הקטנות יותר (כספי ולב, 2010). אתר האינטרנט הוערך הפעם כאחד המפותחים ביותר מקרב המפלגות (אטמור וסיאני, 2011). סימנים ראשוניים של פוליטיקה אישית ניכרו כאשר לכשליש מחברי הכנסת של הליכוד הקימו ותחזקו אתרי אינטרנט אישיים, אך אלו היו הרבה פחות מפותחים מזה של המפלגה (Livak, Lev-On, and Doron, 2011). הגם שצריכת הפוליטיקה באינטרנט בבחירות 2009 הייתה עדיין מוגבלת, השקיע הליכוד חלק ניכר ממשאביו בזירה זו (Haleva-Amir, 2011). נתניהו הובלט מאד באתר המפלגה, ואפילו כינוי האתר (www.netanyahu.org.il) השתמש בשמו ולא בשם המפלגה.

הפוליטיקה המקוונת הפכה למרכזית יותר כבר לקראת בחירות 2013. כבר אז ניתן היה לזהות את הצריכה הגבוהה בהרבה שיש למנהיג המפלגה נתניהו לעומת מפלגתו: הפוסטים שלו זכו בפי עשרה יותר לייקים, כפי חמישה יותר תגובות וכפי שמונה יותר שיתופים (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). מניתוח שיטתי של נוכחות ופעילות המפלגות במרשתת נמצא הליכוד ערב בחירות 2015 כפעיל ביותר מבחינת תפוקת הפוסטים שלו. אולם כאשר בודקים את היבט הצריכה (מספרי לייקים), הליכוד הצטייר כשחקן משני עם מספר לייקים נמוך מחמש מפלגות שנבחנו. בחינה של פעילות הליכוד בטוויטר בשנת 2016 נמצאה נמוכה יחסית לרוב המפלגות. חוסר הבולטות של הליכוד נגזר מכך שמי שנמצא בקדמת הבמה אלו הם הפוליטיקאים ולא המפלגה. בראש ובראשונה ראש הממשלה נתניהו שבאותה עת נהנה דף הפייסבוק שלו מפי 46 כמעט לייקים בהשוואה למפלגתו (למעלה מ-1,300,000 לעומת פחות מ-30,000, בהתאמה). בטוויטר דובר בראשית 2017 בלמעלה מ-15,000 עוקבים לליכוד, המספר הגבוה ביותר בין המפלגות, אך זה התגמד מול מספר העוקבים של נתניהו שעמד על פי 50, כ-780,000. גם לפוליטיקאים בכירים בליכוד היו יותר לייקים מלמפלגה (זמיר ורהט, 2017; זמיר ורהט, 2019). נכון לאמצע שנת 2019, ניכרה פעילות רבה יותר מצד יו"ר הליכוד בפייסבוק ובטוויטר, אך מה שבלט הרבה יותר היה

הפער הגדל בין הצריכה של נתניהו לבין זו של מפלגתו : לעמוד הפייסבוק של נתניהו היו אז 2,436,331 לייקים ואילו למפלגתו רק 64,193 ; לחשבון הטוויטר שלו היו 1,626,199 עוקבים ואילו לליכוד רק 30,209 (רהט, בדפוס). הפרסונליזציה של הפוליטיקה בולטת במיוחד בליכוד והופכת את המפלגה לשחקנית שולית במרשתת. השחקנים המרכזיים הם בראש ובראשונה נתניהו ואחריו בהפרש ניכר (אך מעל למפלגה) פוליטיקאים בכירים אחרים. המרשתת, כך נראה, משקפת את מעמד המנהיג במפלגה.

אידיאולוגיה

ספרות מדע המדינה נוהגת למיין את המפלגות השונות למשפחות אידיאולוגיות : סוציאל-דמוקרטיות, שמרניות, ליברליות, ירוקות, ימין קיצוני וכיוצא בזה (Lipset and Rokkan, 1967; Gallagher, Laver and Mair, 2011). שיוכה של הליכוד לאחת המשפחות הללו מהווה לא פעם אתגר מסויים, שכן כפי שכותרת המשנה של שמה מעידה, מדובר במפלגה המשלבת יסודות לאומיים עם יסודות ליברליים. בסעיף 1 לחוקת המפלגה, המפרט את מטרותיה, אפשר למצוא התייחסות להיבטים לאומיים (קִיבוץ גלויות, טיפוח האהבה לארץ ישראל, שמירת זכותו של העם היהודי על ארץ ישראל והתמדה ביישובם של כל חלקי ארץ ישראל, השרשת ערכיה של מסורת ישראל בחינוך ובחיי המדינה) כמו גם להיבטים ליברליים (הבטחת עליונות החוק וזכויות האזרח, חירות הפרט, מניעת אפלייה ושילוב מיעוטים). בעוד שאת מפלגת העבודה קל באופן יחסי לשייך למשפחת המפלגות הסוציאל-דמוקרטיות, סיווג הליכוד כמפלגה שמרנית או ליברלית פחות מובהק.

לוח 2.16 מציג את מטרות הליכוד כפי שהוגשו לרשם המפלגות בעת רישום המפלגה בשנת 1993. הניסוח אמנם כללי, כצפוי ממפלגה מצרפית גדולה המנסה לפנות לקהלים שונים, אך בפירושו ניתן לאפיין את הליכוד כמפלגת ימין. ראשית, בקביעה החד משמעית לגבי החלת ריבונות בשטחים. שנית, המחויבות לכלכלה חופשית (אם כי יש מחויבות מינימום של המדינה כלפי האזרח ברוח חמשת ה"ממים" של ז'בוטינסקי). שלישית, מאפיין שבעבר היה מזוהה עם מפלגות ימין ליברליות של מחויבות חזקה לזכויות הפרט מופיע אף הוא. מחויבות לרווחה מינימלית ולשוק חופשי הם בסופו של דבר פחות או יותר המדיניות שמקדם הליכוד, של קיום מדינת רווחה עם פערי הכנסות גבוהים יחסית. המחויבות לזכויות הפרט, של הליברליזם הישן, אינו מאפיין עוד את הליכוד מאז 2015, וערכים אלו מזוהים בידי רבים בתוכו כערכי שמאל.

לוח 2.16: מטרת הליכוד כפי שהוגשו לרשם המפלגות*

ריכוז העם היהודי בארץ-ישראל, קיבוץ גלויותיו ומיזוגו במולדת, טיפוח האהבה לארץ ישראל בלב העם וההכרה באחדות הגורל של בני העם היהודי.

שמירת זכותו של העם היהודי על ארץ-ישראל כזכות נצחית שאינה ניתנת לערעור, התמדה ביישובם ובפיתוחם של כל חלקי ארץ-ישראל והחלת ריבונות המדינה עליהם.

קיום ריבונות המדינה ובטחונה ושלוש אמת עם שכנינו.

השרשת ערכיה הנצחיים של מסורת ישראל בחינוך ובחיי המדינה, שמירת ערכי המוסר וטוהר המידות והקמת חברת איכות בארץ ישראל.

קיום משטר ממלכתי-דמוקרטי במדינה: הבטחת עליונות החוק, זכויות האדם והאזרח, חופש מצפון, חרות הפרט, שיוויון זכויות והזדמנות כל אזרחי המדינה ומניעת כל אפלייה על רקע מין, גזע, עדה, דת, מעמד או השקפה.

שילוב אוכלוסיית המיעוטים במערכות המדינה והתנועה.

ביצורה הכלכלי של המדינה ויצירת תנאים נאותים לצמיחה כלכלית ולכינון משק חופשי תחרותי הנושא את עצמו והמבוסס שח יוזמה חופשית, והימנעות הממשלה, ככל הניתן, ממעורבות במשק.

טיפוח וקידום ערי הפיתוח ושכונות המצוקה.

אחריות ממלכתית לרמה סבירה של ביטחון הפרט, חינוך, בריאות, תעסוקה ואיכות הסביבה.

*

<http://www.justice.gov.il/Units/RasutHataagidim/units/RashamMiflagot/Services/Pages/AllParties.aspx>

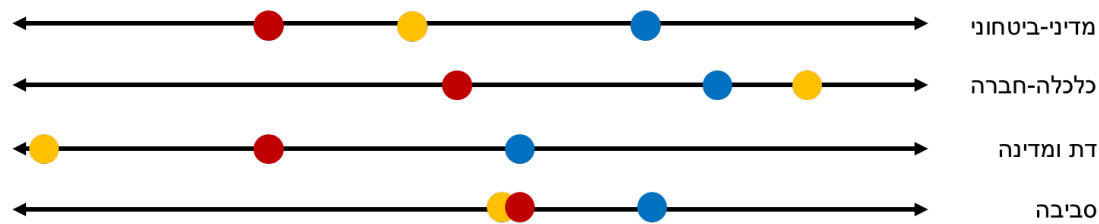
הליכוד תמיד פעל מבחינה רעיונית בתוך מנעד רעיוני רחב שכלל פרגמטיסטים ושמרנים מבחינה מדינית, חסידי מדינת רווחה מחד וכלכלה חופשית מאידך, חסידי דמוקרטיה ליברלית בעלת איזונים ובלמים לצד חסידי שלטון הרוב. הפער בין המחויבות לארץ ישראל השלמה לבין פשרנות מדינית ניכר שוב ושוב ואף לא הוכל כאשר דובר בהתנתקות מחבל עזה וצפון השומרון שהובילה לפיצול המפלגה בשנת 2005. לגבי המדיניות הכלכלית, למעט המשבר של ראשית שנות האלפיים שהביא ביקורת קשה על הזנחת מדינת הרווחה ופגיעה בשכבות הנמוכות, הרי שהצמיחה

הכלכלית מאז ועד משבר הקורונה שהחל בשנת 2020 מאפשרת לליכוד לשמור על רמת רווחה מינימלית בד בבד עם קיום כלכלה חופשית. לגבי הדמוקרטיה הליברלית, ניכרת החלשותם של הגורמים שתומכים בה בליכוד ובמקביל ניכרת עליית כוחות שמקדמים תפיסה "רזה" של דמוקרטיה תוך שימת דגש על שלטון הרוב ונטיות פופוליסטיות (ראו הרחבה בסעיף על ממשל וזכויות). אך כל הבחנות אידיאולוגיות אלו אולי אינן אלא שוליות במפלגה שלא טורחת לכתוב מצע לבחירות לכנסת מאז שנת 2009 ובכך מאפשרת לעצמה ניווט פרגמטי ללא מחויבות ברורה לאידיאולוגיה כלשהי.

זיהוייה של הליכוד כמפלגה שמרנית בעלת גוון לאומני, משתקף בהשתייכותה (במעמד של חברה "איזורית", מעין משקיפה) לברית השמרנים והרפורמיסטים באירופה (ACRE). זהו ארגון הפועל במוסדות האיחוד האירופי שמאגד מפלגות ימין בעלות זיהוי אירוסקפטי. בשנת 2018 הליכוד אף התקבל כחבר באיחוד הדמוקרטי הבינלאומי (IDU) – ארגון המאגד בתוכו מפלגות ימין-מרכז מלמעלה מ-60 מדינות (Friedman and Kenig, 2020).

מחקר השוואתי שהתבסס על סקר מומחים שנערך בשנים 2002-2003 זיהה את מיקומו האידיאולוגי של הליכוד לפי מספר נושאים (Benoit and Laver, 2006: 266). כפי שעולה מתרשים 2.6, הליכוד מוקם באגף הימני גם מבחינה מדינית-ביטחונית וגם מבחינה כלכלית-חברתית. בנושא הראשון הוא קיבל ערך של 13.7 (בסולם של 1 עד 20) ומוקם מימין לשתיה היריבות העיקריות שלו באותה תקופה – מפלגת העבודה ושינוי. העמדה הכלכלית שלו, כנגזרת של מדיניות מיסוי והוצאה ציבורית, נמצאת ימינה אף יותר (15.2) אך בנושא זה הוא הוצב מעט שמאלה משינוי. בענייני דת ומדינה הוצב הליכוד במרכז (11) וכמי שנושאים סביבתיים, שגם כך לא נחשבו למרכזיים בפוליטיקה הישראלית, לא נמצאים גבוה בסדר העדיפויות שלו (13.9).

**תרשים 2.6 מיקום אידיאולוגי לפי ארבעה מימדים
(הליכוד בכחול, מפלגת העבודה באדום, שינוי בצהוב)**

מקור: עיבוד ל-Benoit and Laver (2006)

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

אחד הדפוסים הבולטים ביותר במדיניות הליכוד הוא הפער הקיים בין המחוייבות האידיאולוגית לארץ ישראל השלמה לבין הפרקטיקה המדינית. פער זה פחות משמעותי כאשר המפלגה נמצאת באופוזיציה, שכן אז היא יכולה להפגין את עמדותיה הניציות ללא הפרעה תוך הטחת ביקורת על ממשלות שמאל או ממשלות מרכז על כך שהן מגלות רפיסות ופשרנות אל מול הסוגייה הפלסטינית ולחצי מדינות בעולם. לעומת זאת, כאשר המפלגה נמצאת בשלטון (מרבית התקופה הנסקרת במחקר זה) פער זה נחשף ויוצר מתיחות בין המישור ההצהרתי לבין המישור המעשי. כפי שמסביר זאת גולדברג (2011), זהו המחיר הכואב של מפלגת שלטון: לליכוד כמפלגה חפצת שלטון קשה להגשים את עקרונותיה, ולעיתים אפילו להישאר נאמנה להם במישור ההצהרתי.

מאז הקמתה ועד הבחירות לכנסת ה-14 (1996) לא השתנתה עמדתה של המפלגה בנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני. אמנם, התביעה הנושנה של חרות לריבונות ישראלית על שתי גדות נהר הירדן נזנחה זה מכבר, אך במצעי המפלגה נאמר ש"זכותו של העם היהודי לארץ ישראל היא זכות נצחית שאינה ניתנת לערעור." אף הודגש שיש למדינה "זכות ותביעה לריבונות על יהודה, שומרון וחבל עזה", זכות שהמדינה תפעל למימושה. התחייבות משלימה לתפיסת עולם זו נגעה ליישוב השטחים ומצעי המפלגה כללו התחייבות להמשך תנופת הבנייה של ישובים יהודיים ברחבי יהודה, שומרון ועזה.

אתגר ראשון משמעותי לתפיסת העולם המדינית של הליכוד עלה לקראת בחירות 1996, הראשונות לאחר חתימת הסכמי אוסלו על-ידי ממשלת רבין. במצע המפלגה מ-1992 נכתב שהמפלגה רואה בערביי השטחים בתור אזרחים ירדנים וכי בארץ ישראל המערבית לא תהיה חלוקה טריטוריאלית ולא תקום בה בשום תנאי מדינה פלסטינית. במצע של 1996 כבר נוצר צורך

להתייחס למציאות המדינית החדשה. לצד הצהרה על המשך ההתנגדות למדינה פלסטינית, קבע המצע שממשלה בראשות הליכוד תכבד הסכמים בינלאומיים, תמשיך בתהליך השלום ותכיר בעובדות שנוצרו בשטח בעקבות הסכמים אלה. במצע של 1996 אמנם נותרה האמירה ולפיה "זכותו של העם היהודי לארץ ישראל היא זכות נצחית שאינה ניתנת לערעור" אך באופן משמעותי הושמט ממנו, לראשונה, הפסוק האומר במפורש שלמדינת ישראל זכות ותביעה לריבונות על שטחי יהודה, שומרון ועזה.

תקופת כהונתו הראשונה של נתניהו כראש ממשלה המחישה את הסתירה בין המישור ההצהרתי לבין המישור המעשי. כך, כבר בספטמבר 1996, נפגש נתניהו עם יו"ר הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת במחסום ארז. למחרת, במהלך כינוס מרכז הליכוד ונוכח קולות מחאה כנגד הפגישה, פייס נתניהו את חברי המרכז הזועמים:

"אין ולא תהיה מדינה פלסטינית... בין הירדן ובין הים לא תקום שום ריבונות זרה והנוכחות היהודית וההתיישבות היהודית בכל יהודה ושומרון תחיה, תשגשג ותתקיים לעולמי עד" (מצוטט אצל אריאלי, 2019)

בהמשך כהונתה אישרה ממשלת הליכוד את "הסכם חברון" שנחתם בין ישראל לבין הרשות הפלסטינית, שכלל נסיגה של כוחות צה"ל מרוב חלקי העיר. הסכם זה – הראשון שיצר שינוי של המציאות הביטחונית בשטח כפועל יוצא מהחלטת ממשלת ימין – הביא לקרע פנימי בליכוד. בהצבעה שנערכה בכנסת על ההסכם הצביעו ארבעה מחברי הסיעה נגד עמדת הממשלה, ביניהם השר בני בגין שאף התפטר מהממשלה. הסכם וואי (אוקטובר 1998), שכלל לוח זמנים להמשך נסיגות ישראליות מיהודה ושומרון היווה צעד נוסף שהרחיק את הליכוד מהקו האידיאולוגי שלו. גם הפעם הצביעו ארבעה חברי כנסת נגד ההסכם ובנוסף בחרו שורה ארוכה של שרי ליכוד להיעדר מההצבעה. הסכם וואי הוביל לאבדן הרוב התומך בממשלה ולהקדמת הבחירות.

אם היה עוד ניתן לפרש את הצעדים המדיניים של נתניהו ככאלה שנכפו עליו מכורח התחייבויות הממשלה הקודמת של מפלגת העבודה (1992-1996), השינוי האידיאולוגי החד שהוביל אריאל שרון בתור ראש ממשלה היה פרי יוזמתו. סימנים ראשוניים המעידים על שינוי תפיסתי של אריאל שרון את הסכסוך הישראלי-פלסטיני הופיעו עוד הרבה לפני נאום הרצליה, הנאום שבמהלכו השיק את "תכנית ההתנתקות" (ראו להלן). עוד בתקופת כהונתו הראשונה (2001-2003) הוא הגיע להכרה שרק בהיפרדות מהפלסטינים ניתן להבטיח את המשך קיומה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. בספטמבר 2001, כחצי שנה לאחר היבחרותו לראש הממשלה, הכריז כי "ישראל

רוצה לתת לפלסטינים מה שאף אחד לפניו לא נתן להם : אפשרות להקים מדינה". התבטאות זו סתרה לחלוטין את מצע הליכוד (לוח 2.16). אך היא לא גרמה לזעזוע רב מדי רק מפני שהיא נתפסה כתיאורטית : היא נאמרה בעיצומה של האינתיפאדה, כאשר המגעים עם הרשות הפלסטינית עלו על שרטון וכאשר המציאות שללה כל אפשרות מעשית להסדר מדיני. התבטאותו של שרון לקראת בחירות 2003 על כך ש"דין נצרים [התנחלות ישראלית בלב רצועת עזה, ע.ק. וג.ר.] כדין תל אביב" נתפסה ככזו שמייצגת את עמדתו הניצית של שרון. אך כאשר הוא נשאל לאחר הבחירות בראיון ערב חג הפסח של שנת 2003 על התבטאותו לגבי נצרים ענה :

הנושא עדין ולא צריך להרבות לדבר עליו. אבל אם יתברר שיש עם מי לדבר, שהם מבינים ששלוש זה לא פעולות טרור ולא חתרנות נגד ישראל, אז הייתי אומר בהחלט שנצטרך לעשות צעדים שמכאיבים לכל יהודי ומכאיבים לי באופן אישי... כל ההיסטוריה שלנו קשורה למקומות הללו : בית לחם, שילה, בית אל. ואני יודע שמחלק מהמקומות הללו נצטרך להיפרד. תהיה כאן פרידה ממקומות שקשורים בכל מהלך ההיסטוריה שלנו. כיהודי זה מייסר אותי. אבל אני החלטתי לעשות כל מאמץ להגיע להסדר. [שבט, 2003]

פעם נוספת, היוו דבריו אלה סתירה למצע הליכוד, אך הם עדיין נפלו בתחום ההצהרתי, שכן האפשרות להגעה להסדר מדיני נותרה קלושה. במאי 2003, במהלך ישיבת סיעת הליכוד בכנסת כבר קיבלו דבריו של שרון תפנית חדשה, ומבחינת נאמני ארץ-ישראל השלמה, מדאיגה בהרבה. לראשונה התבטא שרון באשר לנזקיו של הכיבוש :

אני גם חושב שהמחשבות והרעיונות שאפשר להמשיך ולהחזיק... שלושה וחצי מיליון פלסטינים תחת כיבוש... זה דבר גרוע - גם לישראל, גם לפלסטינים, גם לכלכלת ישראל. אתם רוצים להישאר תמיד בגנין, בשכם, ברמאללה, בבית לחם? אני לא חושב שהדבר הזה נכון. [מרסיאנו, 2003]

השימוש במילה כיבוש ורוח הדברים יכלו להתפרש כהכרה של שרון בכורח להיפרדות מהפלסטינים אפילו ללא הסדר מדיני והולידו את החלופה של המהלכים החד-צדדיים. כחצי שנה לאחר מכן הוצגו באותו העיתון התבטאויות של ממלא מקום ראש הממשלה, אהוד אולמרט, בדבר האפשרות שבהיעדר אופק מדיני, תיאלץ ממשלת ישראל תיאלץ לנקוט בנסיגות חד-צדדיות :

אין לי כל ספק שבקרוב מאוד תהיה ממשלת ישראל חייבת לדון בסוגיה הדמוגרפית במלוא הרצינות והנחישות... סוגיה זו, יותר מכל נושא אחר, תעצב את הפתרון שעלינו לאמץ. בהעדר הסכם שיושג במשא ומתן - ואינני מאמין כי קיים סיכוי ריאלי להגיע להסכם כזה - עלינו לאמץ חלופה חד-צדדית". [לנדאו, 2003]

למרות רמזים אלה, מעטים האמינו כי ממשלה בראשות הליכוד, שבראשה עומד אריק שרון, "אבי ההתנחלויות", אכן תנקוט בצעדים כאלה. זאת, משום שהיה בהם שינויים מהפכניים במדיניות הליכוד כלפי השטחים. בקו החדש היה משום חריגה מוחלטת וחסרת תקדים במדיניות

הממשלה. האיש שעמד בראשה, אריאל שרון, התנגד בעבר באופן נחרץ לנסיגה כלשהי ולו מהתנחלות קטנה ומבודדת אחת ברצועת-עזה, לאחר שהתבטא ש"דין נצרים כדין תל אביב". מבחינה זו, נכונותו של שרון לסגת משטחים התנחלויות הייתה מהלומה פוליטית, אידיאולוגית ורגשית קשה למחנה הימין ולחלקים נרחבים בליכוד (בר-סימן-טוב, 2009).

בנאום הרצליה (במסגרת כנס שנתי מרכזי בנושאי מדיניות חוץ וביטחון) השיק שרון את תכניתו להתנתקות חד-צדדית של מדינת ישראל מרצועת עזה וגוש קטיף:

אנו רוצים להתקדם במהירות ביישום מפת הדרכים לקראת שקט ושלוש אמיתי... אם גם בעוד מספר חודשים ימשיכו הפלשתינאים לא לבצע את חלקם במפת הדרכים, אז תיזום ישראל מהלך בטחוני חד צדדי של התנתקות מהפלשתינאים... תכנית התנתקות תכלול פריסה מחודשת של כוחות צה"ל בקווי ביטחון חדשים ושינויים בפריסת הישובים כך שיפחת ככל הניתן מספר הישראלים הנמצאים בלב האוכלוסיה הפלשתינית.

לא בכדי יצר קידומה של תכנית ההתנתקות בממשלה ובכנסת שסע עמוק בשורות המפלגה, שכן ראש הממשלה קידם מדיניות שנגדה את מצע המפלגה שבראשה הוא עמד. המחאה של קבוצת המורדים הליכודית הייתה אפוא מחאה מתבקשת, ובסיומו של דבר גם ההתפלגות מהליכוד הייתה צעד מובן. החל משנת 2004 ועד להקמת קדימה בנובמבר 2005 סיעת הליכוד הייתה חצוייה לשני פלגים, כאשר בשלוש הצבעות המפתח על תכנית ההתנתקות היה לתומכי המהלך רוב סיעתי דחוק של 22 מול 18.

עזיבתו של שרון, חזרתו של נתניהו להנהגה, ובייחוד המעבר של הליכוד לעמדת האופוזיציה אפשרה למפלגה לחדד מחדש את עמדתה המדינית. עם זאת, ראוי לציין שמצעי המפלגה מ-2006 ו-2009 השמיטו, לראשונה, את ההתנגדות המפורשת למדינה פלסטינית (לוח 2.17). האם ההשמטה הזו נעשתה בכוונת מכוון והעידה על שינוי אידיאולוגי שהוביל שלוש שנים לאחר מכן ל"נאום בר-אילן, (ראה למטה)? או שמא היה כאן מעין אילוץ נוכח פני המציאות לאחר ביצוע ההתנתקות ונוכח תמיכת רוב מוצק בקרב הציבור הישראלי באותם ימים בפתרון "שתי מדינות לשני עמים"? התשובה לכך אינה ברורה. ייתכן שהסתירה הפנימית בין ההתחייבות העקרונית לארץ ישראל השלמה ובין המציאות בשטח וההכרה שמדינה פלסטינית עתידית היא אולי כורח המציאות, הייתה בין הסיבות שהובילו להחלטה של הליכוד להימנע מפרסום מצעי בחירות החל משנת 2009.

לוח 2.17 סעיפים המתייחסים לתהליך השלום ולמדינה פלסטינית מתוך מצעי הליכוד

מצע משנת	הסעיף
1992	הממשלה בראשות הליכוד תמשיך לנהל שיחות עם נציגי התושבים הערביים של יהודה שומרון וחבל עזה, כדי להגיע איתם להסדר ביניים על-פי הסכמי קמפ דייוויד. הסכמים אלה הם הערובה לכך שבארץ ישראל המערבית לא תהיה עוד כל חלוקה טריטוריאלית ושלא תקום בה, בשום תנאי, מדינה פלסטינית.
1996	הממשלה תכבד הסכמים בינלאומיים, תמשיך את התהליך המדיני להשגת שלום צודק ובר-קיימא במזרח התיכון, תכיר בעובדות שנוצרו בשטח על פי ההסכמים השונים ותפעל לצמצום הסכנות הנובעות מהסכמים אלה לעתידה ולבטחונה של ישראל... הממשלה תאשר לפלסטינים לנהל באורח חופשי את חייהם, במסגרת ממשלי עצמי, אולם ענייני חוץ ובטחון ימשיכו להיות באחריותה של מדינת ישראל. הממשלה תתנגד להקמתה של מדינה פלשתינאית עצמאית.
1999	ממשלת הליכוד תכבד את כל ההסכמים הבינלאומיים שנחתמו ע"י קודמותיה ותחתור להשגתו של הסדר קבע עם הפלשתינים. מדינת ישראל לא תאפשר הקמת מדינה ערבית פלשתינאית ממערב לירדן. הפלשתינאים יוכלו לנהל באורח חופשי את חייהם במסגרת של ממשל עצמי ולא של מדינה ריבונית ועצמאית.
2003	מדינת ישראל לא תאפשר הקמת מדינה ערבית פלשתינאית ממערב לירדן. הפלשתינאים יוכלו לנהל באורח חופשי את חייהם במסגרת של ממשל עצמי ולא של מדינה ריבונית ועצמאית.
2006	השלום הוא אחד מהיעדים המרכזיים של מדינת ישראל. ישראל תמשיך לפעול למען השגת הסכמי שלום יציבים וקבועים ויחסי שכנות טובים עם הפלשתינאים ועם כל מדינות ערב, תוך ראיית הביטחון בכל הרמות כתנאי הכרחי שבלעדיו לא יתכן שלום בר-קיימא במזרח התיכון.
2009	איננו מאמינים כי הפלשתינים בשלים להתפשרות היסטורית שתסיים את הסכסוך... הפלשתינים דחו ויתורים מרחיקי לכת שאנו, הישראלים, הצענו ועמדתם לא השתנתה או התמתנה גם כיום, בכל הנוגע לנושאי הליבה. לכשיגיע הזמן למשא ומתן סופי למען שלום, הליכוד יציג קווים אדומים ברורים: הליכוד והעומד בראשו יתעקשו על כך שהאחריות לשלום אזרחי מדינת ישראל, תישאר בידיה של ישראל.

ביוני 2009, זמן קצר לאחר חזרתם של הליכוד ושל נתניהו לעמדת השלטון התבטא ראש הממשלה במהלך כינוס באוניברסיטת בר אילן באופן שהשתמע כתמיכה בהקמת מדינה פלסטינית:

”אם נקבל ערובה... לפירוז ולסידורי הביטחון הדרושים לישראל, ואם

הפלסטינים יכירו בישראל כמדינת העם היהודי, נהיה מוכנים בהסדר שלום

עתידי להגיע לפתרון של מדינה פלסטינית מפורזת לצד המדינה היהודית"
(הארץ, 2009).

על אף ההתניות המפורשות, עצם ההסכמה של נתניהו לעיקרון שתי מדינות לשני עמים היוותה בגדר תפנית אידיאולוגית משמעותית. חודשים ספורים לאחר מכן, בעקבות לחץ אמריקני, הוביל נתניהו מהלך של הקפאת הבנייה בשטחי יהודה ושומרון לתקופה של 10 חודשים, כצעד בונה אמון, וקרא לפלסטינים להיכנס למשא ומתן ישיר עם ישראל. ההקפאה, צעד תקדימי, זכתה לגינויים רבים מימין לרבות בתוך סיעת הליכוד עצמה. השיחות הישירות הושקו רק לקראת תום עשרת חודשי ההקפאה ולחצים כבדים הופעלו על ממשלת ישראל להאריך את תקופת ההקפאה במטרה להמשיך את השיחות. ממשלת ישראל הדפה את הדרישות, סרבה להאריך את ההקפאה ובכך הביאה לסיומן של השיחות ושל מגעים מדיניים מול הפלסטינים לתקופה ארוכה.

דומה שהשעיית המהלך המדיני (התקפה עד לכתיבת שורות אלה) שיחק לטובת הליכוד, כאשר לראשונה מזה זמן נחלש המתח בין המדיניות הפרגמטית של הליכוד בהיותו מפלגת שלטון לבין עמדתו האידיאולוגית הניצית לגבי הסכסוך. זמן קצר לפני בחירות 2015 התנער נתניהו מנאום בר אילן, בהתייחסו למציאות החדשה שנוצרה באיזור מאז אירועי האביב הערבי: "אני חושב שכל מי שהולך להקים היום מדינה פלסטינית ולפנות שטח, נותן שטח התקפה לאסלאם הקיצוני נגד ישראל" (רביד, 2015). בחירתו של דונלד טראמפ לנשיאות ארצות הברית אפשרה לליכוד להקשיח אף יותר את העמדות המדיניות שלו ולשוב לקו ניצי מובהק. זה התבטא, בין היתר, בחקיקת חוק ההסדרה³⁵ (פברואר 2017) ובהחלטה שהתקבלה במרכז הליכוד לקדם את סיפוח שטחי יהודה ושומרון לישראל (דצמבר 2017). הסיפוח, או החלת הריבונות, היה רכיב משמעותי בתכנית השלום שפרסם הנשיא טראמפ בראשית 2020 ("דיל המאה") וסעיף מרכזי בהסכם הקואליציוני שנחתם בין הליכוד לבין כחול לבן במאי של אותה השנה. נתניהו קבע את תאריך היעד ל"סיפוח" ל-1 ביולי. אך משבר הקורונה, חתימת הסכמי נורמליזציה עם מספר מדינות ערביות (הסכמי אברהם) והפסדו של טראמפ בבחירות לנשיאות בנובמבר 2020 הובילו לדחיית יישומו או להצדקת דחייה זו.

³⁵ בשמו המלא, חוק להסדרת ההתיישבות ביהודה ושומרון, נועד להסדיר את המעמד של בתי מתנחלים שנבנו על קרקע פלסטינית פרטית. החוק נפסל על-ידי בית המשפט העליון ב-2020.

אחד מהפרדוקסים של המערכת הפוליטית בישראל היא שהליכוד, כמפלגה בעלת השקפת כלכלית ליברלית, זוכה לתמיכה רחבה דווקא בקרב מעמדות נמוכים יחסית מבחינה חברתית-כלכלית של הציבור היהודי. זאת בעוד האינטרסים של מעמדות אלו קרובים יותר לכאורה לעמדות האידיאולוגיות של מפלגות שמאל. בין ההסברים הרבים שניתנו במהלך השנים לפרדוקס הזה היו הצבעה על מקומו המשני של השסע הכלכלי-חברתי בפוליטיקה הישראלית והמתאם הגבוה בין מידת הדתיות והמוצא עדתי לבין מעמד כלכלי שיצר בישראל דפוסי הצבעה יחודיים (Arian and Shamir, 1999; Shamir, 2008). אולם, האם מדובר באמת בפרדוקס? האמנם הליכוד מקדם מדיניות חברתית-כלכלית ימנית אשר שמה דגש על כוחות השוק, ליברליזציה, הפחתת מיסים, קיצוץ בהוצאות הממשלה והפרטה על חשבון צמצום הפערים בחברה והדאגה לחלש?

אפשר לטעון שעד לעשור הראשון של המאה ה-21 האידיאולוגיה הליכודית בתחום הכלכלי-חברתי היוותה המשך למדיניות המסורתית של חרות. על אף היותה מפלגה ליברלית, חרות ראתה עצמה כמייצגת לא רק את הבורגנים אלא גם את העניים. הבורגנים היו אנשי מעמד הביניים – סוחרים, אנשי תעשייה זעירה ובעלי מקצועות חופשיים שהיו מחוץ לממסד הממשלתי-הסתדרותי בשליטת מפא"י – והעניים היו השכבות הנמוכות בחברה שאף הן לא נסמכו על הממסד הממשלתי-הסתדרותי והתקשו להתקיים בכבוד (פוקסמן-שעל, 2011 : 176). בעוד הזיהוי של חרות עם המעמד הבינוני נראה מובן, ההזדהות והדאגה למעמד הנמוך נראתה פחות טבעית. מקורותיה שאבו מהשאיפה של חרות להיות מזוהה לא כמפלגה בורגנית-מעמדית אלא כמפלגה לאומית ומכך שרבים מתומכיה היו מהשכבות הנמוכות. דבר זה הוביל לאימוץ עמדות כלכליות אשר תומכות, לצד עמדות ליברליות קלאסיות, בעזרה לשכבות הנמוכות באמצעות הבטחת מינימום של קיום בכבוד, על בסיס חמשת המ"מים של ז'בוטינסקי: מזון, מעון, מלבוש, מורה, מרפא.

העמדות הכלכליות הללו משתקפות במצע המפלגה מ-1981. בפרק שכותרתו "משק וכלכלה" נאמר שהליכוד "דוחה כשיטה כלכלית-חברתית את הסוציאליזם המיושן והמזויף של המערך ודוגל בליברליזם סוציאלי מודרני ומתקדם". בפרק אחר שכותרתו "רווחה חברתית" מתחייבת המפלגה לקדם "חקיקה סוציאלית לרווחת האזרח" לרבות חוק שכר מינימום, חוק פנסיה

ממלכתית, חוק להגנת האישה העובדת והבטחת רווחתם של משפחות ברוכות ילדים (ליכוד, 1981).

המשנה הכלכלית המעורבת הזו – ליברליזם ושוק חופשי לצד דאגה לשכבות הנמוכות – איפיינו את מדיניות הליכוד גם לאורך שנות התשעים, כפי שמשקף במספר הצבעות. החלשת המנגנון ההסתדרותי, למשל, היה אחד מיעדי המפלגה המרכזיים ולפיכך היה ניתן לצפות שתתמוך, על אף היותה באופוזיציה, ביוזמה של שר הבריאות רמון לאימוץ חוק ביטוח בריאות ממלכתי. אולם, בניגוד לעמדתו העקבית שקראה לניתוק שירותי הבריאות מההסתדרות, נמנעה סיעת הליכוד בהצבעה על אישור חוק בריאות ממלכתי בשנת 1994. הסיעה נימקה את הימנעותה – על אף שלאורך השנים היה זה הליכוד שנשא את דגל חוק ביטוח הבריאות – בהתנגדותו לחקיקת חוק מס ארגון שהיווה תנאי להפעלת ביטוח הבריאות הממלכתי.

זמן קצר לאחר מכן קידם שר האוצר שוחט את החוק לרווחי הון, או בשמו העממי "מס הבורסה". מס זה נועד לתקן את המציאות הקלוקלת של מיסוי הכנסות לעומת היעדר מיסוי של רווחי הון. יוזמה זו איתגרה את הליכוד שכן מצד אחד היא נגדה את התפיסה על צמצום המיסוי והמערכות הממשלתית ומצד שני היא נועדה לתקן עוול חברתי שבמסגרתו מוטל מס על הכנסה גם של שכבות נמוכות ופוטרו ממס את ההשקעות, רובן ככולן של המעמד הבינוני והגבוה בשוק ההון. במהלך שלבי החקיקה נשמעו בליכוד קולות סותרים, חלקם תומכים חלקם מסתייגים, לרבות זה של יושב-הראש נתניהו (זרחיה, 1994). המשך חקיקת החוק נדחתה בסופו של דבר בהתערבות ראש הממשלה רבין. בסופו של דבר היה זה שר האוצר מהליכוד, סילבן שלום, שהוביל ב-2002 את חקיקת החוק. גם שלום התבטא בעבר נגד הטלת מס בורסה אך בסופו של דבר קיבל את המלצת ועדת רבינוביץ' להנהגת רפורמה במערכת המיסוי. חברי סיעת הליכוד הצביעו בעד החוק.

יש הטוענים כי חל שינוי הדרגתי בעמדות הכלכליות-חברתיות של הליכוד לכיוון הניאו-ליברליזם. בתהליך זה, הליכוד מיצב עצמו מחדש כמפלגה המאגדת עמדות ביטחוניות ניציות, שמרנות חברתית וסדר יום כלכלי ניאו-ליברלי (בן-פורת, 2013). על רקע זה יש להבין את קידומן של שתי תכניות החירום הכלכליות על-ידי שרי האוצר מהליכוד סילבן שלום ובנימין נתניהו בשנים 2003-2002. תכניות מעוררות מחולקות אלה נועדו לתת מענה למשבר העמוק בו היה נתון המשק הישראלי בעקבות ההאטה הכלכלית העולמית, משבר תעשיות ההייטק ובעיקר – אינתיפאדת אל-אקצה. הן כללו צעדים קשים שהביאו לביקורות נוקבות גם מצד תומכי ליכוד מסורתיים. התכנית

השנייה, בייחוד, זכתה לגינויים חריפים תוך טענות שהמדיניות שהוביל נתניהו אינה מאוזנת. מצד אחד היא צמצמה באופן משמעותי מיסוי של בעלי הון וחברות גדולות, ומצד שני היא הכבידה את נטל המס, קיצצה בתמיכה הממשלתית בשכבות החלשות והטילה מגבלות על מנגנוני של הגנת עובדים.³⁶ שר האוצר נתניהו הסביר כי קיימת דחיפות ונחיצות לבצע צעדים כלכליים שיקטינו את השומנים העודפים במגזר הציבורי תוך שהוא ממשיך את המצב לאדם רזה ששוקל 45 קילו (הסקטור הפרטי), הסוחב על הגב שלו אדם שמן במשקל 55 קילו (המגזר הציבורי) כשהאחרון כל הזמן משמין והראשון כל הזמן מתכווץ.

יש לציין שתכנית זו קודמה על-ידי אחת הממשלות השמרניות ביותר מבחינה כלכלית בתולדות ישראל: קואליציה של הליכוד, שינוי, המפד"ל והאיחוד הלאומי-ישראל ביתנו. כסיעת השלטון, תמכו מרבית חברי הליכוד בתכניות ומעטים בלבד יצאו נגדה. דוד לוי, למשל, טען ש"התכנית היא עוול חברתי נורא" וחיים כץ (שאף הצביע נגד התכנית בקריאה השלישית) נשא דברים בפני עשרות אלפי מפגינים שהתאספו למחות נגד התכנית, תוך שהוא פונה אל אנשי האוצר: "תסתכלו החוצה למי אתם גוזלים את הפרנסה ואת הזכות להזדקן בכבוד" (וייס, 2003). אין זה מקרי כי ההתנגדות באה מצד נציג שדיבר בשם מהפריפריה ומנציג שייצג את העובדים המאורגנים.

המורשת של נתניהו כשר אוצר שנוייה במחלוקת: האם היה שר אוצר מצויין שהציל את המשק מקריסה, או שהיה "שר האוצר של העשירים" (גולדשטיין ואפרתי, 2005)? היו ששיבחו את המדיניות שהנהיג נתניהו בכהונתו כשר אוצר. הם טענו שעל אף היותה חדה, בוטה וקשה היא הצליחה לחלץ את המשק ממיתון כבד ביותר, להציל את תקציב המדינה, ולהפוך את מגמת הגידול בקצבאות שהחלה בסוף שנות התשעים ובכך לעודד יציאה לעבודה באמצעות פגיעה קשה בקצבאות שמקבלים העניים הלא-עובדים. לעומת זאת יצאו חלקים רחבים בזירה הפוליטית כנגד הקו הכלכלי וגיננו את הליכוד על שזנח את החמלה החברתית ואת הדאגה לשכבות החלשות. בשנת 2004 כינה שמעון פרס את מדיניותו הכלכלית של שר האוצר נתניהו כ"קפיטליזם חזירי" שתיצור חברה של "6,000 מיליונרים ו-6 מיליון קבצנים" (מועלם, 2004). קולות נוספים זעקו שהמדיניות אותה הוביל נתניהו הביאה להתנערותה של המדינה מאספקת שירותים חברתיים חיוניים תוך שהיא מזניחה את השכבות הנמוכות.

³⁶ תכנית החירום הכלכלית של 2003 כללה לצד קיצוצים נרחבים בתקציבי משרדי הממשלה, פיטורי עובדים, קיצוצי שכר במגזר הציבורי, פגיעה בשירותי הרווח וקיצוץ בקצבאות גם רפורמה גדולה בקרנות הפנסיה ההסתדרותיות, רפורמה בשוק ההון ושורה של הפרטות בולטות לרבות של חברת אל-על, צים ובנק דיסקונט.

הוויכוח נמשך גם שנים לאחר עזיבתו של נתניהו את משרד האוצר. נתוני המאקרו הראו בעקביות שהמשק הישראלי נמצא במצב איתן ועדיף בהרבה מרוב משקי המדינות הדמוקרטיות מאז המשבר של 2008, אך הוויכוח נותר סביב השאלות הבאות: מי נהנה מפירות הצמיחה והיציבות: כל האזרחים או רק שכבה דקה של מעמד בינוני-גבוה ומעלה? האם האיתנות הפיננסית של המשק הישראלי, בעידן שהיה ברובו תחת שליטת הליכוד, באה במחיר הפיכתה של החברה הישראלית מחברה בעלת חלוקת הכנסות שוויונית לכזו עם אחד הפערים החברתיים הרחבים ביותר מקרב מדינות ה-OECD?

המחאה החברתית של קיץ 2011 כיוונה אל הוויכוחים האלה, אולם היא מותגה על-ידי בכירים בליכוד כמחאה הצבועה בגוונים פוליטיים בעלי עניין לכרסם בכוחו של הליכוד. שר האוצר יובל שטייניץ כינה את המחאה כ"פופוליזם זול" וחברת הכנסת מירי רגב כ"מחאה של שמאל קיצוני". אולם ביקורת כלפי הקו הכלכלי-חברתי של הליכוד נשמעה גם מבית. משה כחלון, שר בכיר שעזב את הליכוד בשלהי 2012, טען שהסיבה לכך נעוצה בעובדה שהליכוד זנח את משנתו החברתית:

הליכוד שלי באמת היה הליכוד של מנחם בגין, שייצג גם דרך חברתית: צמצום פערים, שיקום שכונות, שיקום חברתי, שיקום חינוכי... ליכוד זה דרך, ליכוד זה רגישות חברתית, ליכוד זה חמלה, ליכוד זה אכפתיות לחלש. אבל הליכוד כבר לא שם, הוא סטה מהדרך. בשנים האחרונות הדגל החברתי של הליכוד התקפל, וזה חבל. קיפלו את הדגל הזה. פעם הוא נשא שני דגלים בגאון – חברתי ומדיני – והיום הוא נושא דגל אחד... [לם, 2014]

גם דני דנון, יושב-ראש מרכז הליכוד, טען לקראת בחירות 2015 שהליכוד שכח את הנושא החברתי. לעומתו, חיים כץ, מהסמנים החברתיים של הליכוד מאז 2003, ניסה להגן על ביצועי המפלגה בתחום וטען שדעת הקהל השלילית על תפקוד הליכוד בענייני חברה-כלכלה נובעת מסיקור תקשורתי חסר. אולם גם כץ הודה שהליכוד ויתר בקלות רבה מדי על תיקים חברתיים חשובים בהם יכול היה לפעול והסתפק בתיקים בטחוניים או תיקים זניחים. כך, בממשלת נתניהו השלישית (2013-2015), ויתר הליכוד על מרבית התיקים בעלי השפעה בתחומי החברה והכלכלה: משרדי האוצר, הבריאות והרווחה נמסרו ליש עתיד ומשרדי הכלכלה והבינוי הופקדו בידי הבית היהודי. בממשלה ה-34 שהוקמה ב-2015 החזיק הליכוד במשרד הרווחה (חיים כץ) אולם שאר התיקים הכלכליים החשובים שוב נמסרו לשותפות הקואליציוניות.

לנציגי הליכוד ולנתניהו הייתה השפעה רבה בקידום מתווה הגז שהסדיר בשנים 6-2015 את חלוקת הרווחים מהפקת הגז הטבעי בים התיכון בין המדינה לבין חברות ההפקה. יש הטוענים שמתווה זה רחוק מלשקף צדק חלוקתי ומשרת בעיקר את הטייקונים, ויש הגורסים כי מדובר באיזון בין יוזמה פרטית לבין בעלות המדינה על אוצרות הטבע שלה.

מראשיתה, הפגינו מפלגת החרות ומנהיגה מנחם בגין יחס של קירבה וכבוד אל המסורת היהודית. יחד עם המסורת הליברלית של המפלגה, שהדגישה את זכויות האזרח וחירות הפרט, יוחסה חשיבות רבה למקומה של הדת והצביון היהודי במרחב הציבורי. במצע המפלגה מבחירות 1992 נכתב במפורש כי המפלגה תשלול הפרדה בין הדת לבין המדינה וכי יישמר הסטטוס קוו בנושאי דת ומדינה. התחייבויות ברוח דומה הופיעו עד הבחירות של 2003. לאחר מכן הושמטו וצומצמה באופן משמעותי ההתייחסות של המפלגה לענייני דת ומדינה.

כיוון שההתייחסויות במצעי המפלגה אל נושאי דת ומדינה היו עמומות או נעדרו כליל בתקופה מאוחרת יותר, פנינו לבחון את עמדות הליכוד על-פי ההתבטאויות של חבריה וההצבעות של הסיעה בשורה של הכרעות פוליטיות. נתייחס כאן לשתי סוגיות מפתח: גיוס החרדים לצה"ל או לשירות לאומי (שוויון בנטל) והמונופול של הממסד הדתי האורתודוקסי על מוסד הנישואין והגיוור.

זמן קצר לאחר המהפך של 1977, במסגרת ההסכם הקואליציוני בין הליכוד לבין אגודת ישראל, הוסרו מכסות הפטור שניתנו עד אז לבחורי ישיבות. הסרת המכסות הביאה לפריצת המסגרות והייתה הגורם העיקרי לזינוק החד במספר החרדים שנמנעו משירות בצה"ל במסגרת הסדר "תורתו אמנותו" (דוח ועדת טל, 2000). אולם עמדת המפלגה בנוגע להסדר הגיוס הראוי לחרדים לא הייתה עקבית, כפי שמשקף במספר הצבעות מפתח. בהצבעה על אישור "חוק טל" בקריאה ראשונה הצטרפו חברי הסיעה למרצ ולשינוי והצביעו נגד הצעת החוק שנתפסה כלא מתקנת ואף מנציחה את אי-השוויון והאפלייה.³⁷ הסיעות החרדיות, שתמכו בהצעת החוק, זעמו על הליכוד והאשימו את אריאל שרון בכך שגרם לקרע היסטורי איתן לאחר תקופה ארוכה של שותפות פוליטית. שנתיים מאוחר יותר, כאשר הליכוד חזר לשלטון, התהפכו היוצרות וחברי הסיעה (למעט השרים עוזי לנדאו וציפי לבני שנעדרו במחאה) הצטרפו לש"ס וליהדות התורה בתמיכה בחוק, שאושר בקריאה שנייה ושלישית.

הנושא הטעון עלה על סדר היום פעם נוספת בראשית 2012, לאחר שבג"צ קבע שחוק טל אינו חוקתי, פסל אותו והורה לכנסת לחוקק חוק שיסדיר באופן הולם יותר את הסוגייה. החלטה זו

³⁷ חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, או בשמו הרווח "חוק טל" הסדיר לראשונה בצורת חקיקה את סוגיית גיוס בחורי ישיבות לצה"ל. הוא נחקק בעקבות דו"ח ועדה ציבורית בראשות השופט צבי טל שהוקמה לבחון את הנושא. החוק עבר בקריאה ראשונה בשנת 2000 ובקריאות שנייה ושלישית בשנת 2002.

ניתנה כאשר שתי הסיעות החרדיות היו חברות בקואליציה בראשות הליכוד והיה ברור שחקיקת חוק זה תפתח חזית מול החרדים ויערער את יציבות הממשלה. בתגובה, שקל ראש הממשלה נתניהו לפזר את הכנסת ולהקדים את הבחירות. במהלך מפתיע, רגע לפני פיזור הכנסת, הוא צרף את קדימה לקואליציה כאשר אחת המשימות המוגדרות שלה היתה עיצוב של חוק גיוס שחילף את חוק טל. דיוני הוועדה שהוקמה לצורך חקיקת החוק – ועדת פלסנר – הוחרמו על-ידי הסיעות החרדיות. לאחר שנציגי שתי סיעות נוספות פרשו מהוועדה החליט ראש הממשלה לפזרה, תוך שהוא מאשים את נציגי קדימה בהצגת עמדה נוקשה ולא פשרנית כלפי הציבור החרדי.

במהלכה של הכנסת ה-19 קודם חוק השוויון בנטל על-ידי ועדות פרי ושקד³⁸. המחלוקת העיקרית שהתגלעה הייתה בדבר הטלת סנקציות פליליות על משתמטים. ככלל, התנגדו נציגי הליכוד לכך. ראש הממשלה נתניהו הצהיר ש"במדינת היהודים לא ייכנס אדם לכלא בשל לימוד תורה" בעוד ששר הביטחון משה יעלון אמר ש"יש כאלה שלא מבינים את הרגישות של שינוי מציאות אחרי 65 שנה, שלא ניתנת לשינוי לא באבחת חרב, לא בחוק ובוודאי לא באיום על אוכלוסיות." אמנם, לאחר איום של יש עתיד בפרישה מהממשלה, הורה ראש הממשלה לכלול בנוסח החוק את הסנקציות הפליליות אך אין לטעות ולפרש את התמיכה הזו בתור שינוי אידיאולוגי אמיתי אלא פשוט ככורח של הענות ללחצים קואליציוניים. לראייה, בהסכמים הקואליציוניים בין הליכוד לבין יהדות התורה ולש"ס (2015) סוכם כי סנקציות אלו לא יופעלו וזמן קצר לאחר מכן רוכך החוק באופן משמעותי (מה שהביא שוב לפסילתו בבג"צ).

באשר לשאלת הבלעדיות שיש לממסד הדתי האורתודוכסי על שירותים מרכזיים כמו נישואין, גירושין וגיוור הפגין הליכוד לרוב עמדות שהתנגדו ליוזמות שונות שניסו לכרסם במונופול זה. דבר זה השתמע גם במצעי המפלגה (1992 עד 1999) שלא קראו לשבירת המונופול אלא צויין כי המפלגה "תפעל לשיפור וייעול השירותים הדתיים הניתנים על ידי בתי הדין הרבניים והמועצות הדתיות".

שתי יוזמות חקיקה שקודמו בכנסות ה-18 וה-19 ממחישות את היחס הלא עקבי של הליכוד כלפי הצעות הקשורות בנושאי דת ומדינה. מצד אחד הפגין הליכוד תמיכה ביוזמות שניכר כי הן זוכות לתמיכת מרבית הציבור. מצד שני הוא הפגין הסתייגות וחשש מקידום יוזמות להם הוצגה התנגדות מוחלטת מצד המפלגות החרדיות.

³⁸ ועדת פרי הייתה ועדת שרים שבראשה עמד השר יעקב פרי מיש עתיד. הוועדה ניסחה הצעת חוק וזו אושרה בקריאה ראשונה במליאת הכנסת. לאחר האישור בקריאה ראשונה הועברה הצעת החוק לניסוח סופי לוועדה מיוחדת של הכנסת שבראשה עמדה איילת שקד מהבית היהודי.

יוזמה אחת (חוק צ'הר) נגעה לפתיחת איזורי רישום נישואים. הוא נועד לאפשר לזוגות לבחור באיזו מועצה דתית להירשם, ללא קשר למקום מגוריהם ולאילו ציפים השונים הכרוכים ברישום במועצה שלה הם משתייכים. הליכוד תמך ביוזמת החקיקה הזו, שנועדה ליצור תחרות ולשפר ולייעל את השירותים הדתיים לאזרחים (בתוך המסגרת של הממסד האורתודוכסי). יוזמת החקיקה אושרה בקריאה שלישית בשנת 2013, בניגוד לעמדת החרדים והרבנים הראשיים. ואולם, כבר בהסכמים הקואליציוניים שנחתמו עם החרדים בשנת 2015 התחייב הליכוד לפעול למען ביטול החוק.

יוזמה שנייה, חוק הגיור, נועדה לאפשר לאזרחים לא-יהודים הגרים בישראל, רובם יוצאי ברית המועצות לשעבר שלא מוכרים כיהודים על-פי ההלכה, לעבור גיור בהליך מקל. הליכוד תמך בהצעת החוק בקריאות המוקדמות, אולם בהמשך, לאור הביקורת החריפה והלחצים שהופעלו על ראש הממשלה מצד הרבנים הראשיים, הוא ניסה לסכל את המהלך. משנוכח לדעת כי על אף התנגדותו יש להצעת החוק רוב בממשלה, הוא פעל להעבירה כהחלטת ממשלה במקום כחקיקה ראשית. עיגון היוזמה כהחלטת ממשלה מקל מאוד על ביטולה העתידי בהחלטה דומה. כך, הממשלה אישרה את ההקלות בגיור בנובמבר 2014, אך כחצי שנה לאחר מכן, במסגרת ההסכמים הקואליציוניים עם הסיעות החרדיות לקראת כינונה של ממשלה חדשה, התחייב הליכוד לבטל את ההחלטה.

פרשה דומה שמשקפת העדר עמדות עקרוניות חזקות בתחומי דת ומדינה וכניעה נוכח לחצים קואליציוניים נוגעת ל"מתווה הכותל". זה נועד להסדיר את הגישה של זרמים לא-אורתודוכסים (המהווים רוב בקרב יהדות ארצות הברית) לתפילה במקום. בשנת 2016 אישרה ממשלת נתניהו מתווה פשרה אך זה בוטל לאחר יותר משנה בלחץ השותפות הקואליציוניות החרדיות.

חוקה וממשל

בראשית ימי המדינה בלטה מפלגת חרות בתמיכתה בכינונה של חוקה אשר תגביל את הממשלה ותמנע ממנה לעשות ככל העולה על רוחה. מנחם בגין גם היה מהקולות המרכזיים שקראו להסיר את הממשל הצבאי מערביי ישראל. בנוסף, הביעה המפלגה אמון בשלטון החוק ובמעמד בית המשפט העליון.

הדרישה להשלמת המהלך החוקתי וכינון חוקה למדינת ישראל הופיע באופן קבע במצעי חרות, גח"ל והליכוד. בתור מפלגה בעלת יסודות ליברליים נתפסה חוקה ככלי הכרחי לביצור זכויות הפרט: "לא נוצר האדם בשביל המדינה, המדינה נוצרה בשביל האדם... חוקה תבטיח את חרות האדם, תקבע את זכויות האזרח וחובותיו ותערוב לחופש המצפון ולשוויון בפני החוק" (חרות, 1961). במצע משנת 1992, הראשון לאחר חקיקת חוקי היסוד שעסקו בזכויות (חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד: חופש העיסוק), מופיע לראשונה נוסח המאזן את שיח הזכויות האוניברסלי עם השיח הפרטיקולרי עם היהדות: "החוקה תושלם תוך התאמת תוכנה ועקרונותיה למורשת העם היהודי ולערכי המוסר שטופחו במסורת ישראל" (ליכוד, 1992). ארבע שנים לאחר מכן הושמטה לראשונה ההתחייבות לפעול למען כינון חוקה והיא לא שבה להופיע במצעי המפלגה. יחד עם זאת, בתקופתו של מיכאל איתן כיושב-ראש ועדת החוקה חוק ומשפט של הכנסת נעשה המאמץ הנרחב ביותר בתולדות הכנסת להשלים את המהלך החוקתי. בין 2003 ל-2006 קיימה הוועדה עשרות דיונים במסגרת מה שפונה "חוקה בהסכמה רחבה".

בתור אחת המפלגות הגדולות, לא מפתיע לגלות שהליכוד תמכה בדרך כלל בתיקונים משטריים שנועדו לצמצם את הפיצול הפרלמנטרי ולחזק את המפלגות הגדולות: חבריה תמכו ביוזמה להגביל את המימון הציבורי רק למפלגות המיוצגות בכנסת, בתיקון לשיטת חלוקת העודפים (הידוע בכינויו "חוק בדר-עופר") ובהעלאות אחוז החסימה. מחלוקת פנימית פרצה סביב עמדת המפלגה בנוגע לחוק הבחירה הישירה בשנת 1992. לאחר דיונים במוסדות המפלגה הוחלט להצביע נגד הבחירה הישירה, אולם בהצבעה המכרעת והצמודה בקריאה השניה על החוק הפרו שני חברי הליכוד (ביניהם בנימין נתניהו) את המשמעת הסיעתית והצביעו בעדו (Rahat 2008). נתניהו לא שינה את עמדתו גם כאשר ב-1998 הובאה הצעת החוק לביטול הבחירה הישירה לקריאה ראשונה והתנגד לה. סיעת הליכוד הייתה חצוייה בין תומכי הביטול לבין מתנגדיו. שלוש שנים מאוחר יותר, תחת הנהגתו של שרון, הצביעה סיעת הליכוד בעד אישור הצעת החוק לביטול הבחירה הישירה בקריאה שנייה ושלישית.

בכנסת ה-16 תמכו חברי סיעת הליכוד פה אחד בהצעת החוק להעלות את אחוז החסימה ל-2%. קידום חוקי המשילות בכנסת ה-19 נתקל בשלביו המוקדמים בהתנגדות מצומצמת: ראובן ריבלין ומשה פייגלין התנגדו להצעת החוק בקריאה הטרוםית. חודשים לאחר מכן נמנע יו"ר הכנסת יולי

אדלשטיין בהצבעה בקריאה הראשונה בעוד ריבלין המשיך בהתנגדותו להצעת החוק.³⁹ גם חלק מהמצביעים בעד החוק עשו זאת במידה רבה כחלק מההבנות הקואליציוניות שהושגו ולא בגלל שתמכו בלב שלם במהלך. ראש הממשלה נתניהו אף התבטא במהלך פגישה עם נציגי האופוזיציה, ערב ההצבעה בקריאה ראשונה, שהוא מתנגד להעלאת אחוז החסימה אך זו נכפתה עליו על-ידי השותפים הקואליציוניים. בקריאה השנייה והשלישית כבר הצביעו כל חברי סיעת הליכוד בעד הצעות החוק.

חברי כנסת מטעם הליכוד גם הביעו מספר פעמים תמיכה בשימוש במשאלי עם כתנאי לנסיגה ישראלית משטחים (בשנות התשעים על רקע המגעים עם סוריה, במהלך 5-2004 על רקע תכנית ההתנתקות). חברי הסיעה הצביעו בעד התיקון לחוק סדרי השלטון והמשפט, שהחל דרכו בכנסת ה-17 והסתיים בכנסת ה-18. לפי תיקון זה, החלטה על החזרת שטחים שחל עליהם החוק, השיפוט והמנהל הישראלי (שטחי ישראל בתוך הקו הירוק, מזרח ירושלים ורמת הגולן) תחייב אישור במשאל עם. ב-2014 תמך הליכוד פה אחד בעיגון ההסדר הזה בחוק יסוד: משאל עם.

החל מהכנסת ה-18 (2009-2013) תמך הליכוד, ואף היה שותף בייזומן ובקידומן של מספר הצעות חוק שנועדו להחליש את הדמוקרטיה הליברלית ולחזק את שלטון הרוב (היהודי). אלו נועדו להגביל את חופש הביטוי ההתאגדות והמחאה, להחליש את בית המשפט העליון ולפגוע בשוויון האזרחי, בעיקר של אזרחי ישראל הערבים. שורת הצעות החוק הללו, שקיבלה את הכינוי המכליל "חקיקה אנטי-דמוקרטית", כללה בין היתר את "חוק הנפבה", "חוק ועדות הקבלה", "חוק החרם", "חוק העמותות" ו"חוק הלאום" (פוקס, בלאנדר וקרמניצר, 2015). במקרים בהם תמך הליכוד בהצעות החוק, כמו בשתי הראשונות מהדוגמאות לעיל, הן אושרו והפכו לחוקים. במקרים אחרים בלמה ממשלת הליכוד את קידומן של הצעות חוק על אף שהן נתמכו בפומבי על-ידי חלק מחברי הסיעה.

בכל מקרה, ניכר כי מאז הכנסת ה-19 (2013-2015) ובייחוד מאז הניצחון הגדול בבחירות 2015 והתקדמות ההליכים המשפטיים נגד נתניהו, חלה בליכוד התרחקות של ממש מהערכים הדמוקרטיים-ליברלים כגון חרות הפרט, שוויון, שלטון מרוסן, תקשורת חופשית ותמיכה בשלטון החוק לטובת אימוץ קו פופוליסטי. לפי הגדרה מקובלת, שני היסודות המרכזיים של פופוליזם הם אנטי-אליטיזם ואנטי-פלורליזם. היסוד הראשון הוא תפיסה שלפיה שכבה מדומיינת של אליטה

³⁹ בשלבים המוקדמים של הצעות החוק כלל נוסח ההצעה את העלאת אחוז החסימה ל-4% והגבלות דרקוניות על הגשת הצעות אי אמון בממשלה. בנוסח הסופי שהוגש לקריאה שלישית הוסכם לקבוע את אחוז החסימה על 3.25% ולבטל את המגבלות על הגשת הצעות אי אמון.

(תקשורת, בתי המשפט, שומרי סף, פקידות מקצועית ואקדמיה) היא המושכת בחוטים ומונעת מ"העם" או מ"הרוב" לממש את רצונו. היסוד השני הוא "שאנחנו ורק אנחנו מייצגים את העם" ולכן כל מי שלא איתנו איננו לגיטימי (Müller, 2016).

שורה של התבטאויות ויוזמות חקיקה של אנשי הליכוד ממחישים עד כמה הן תואמות את ההגדרה הנ"ל. בתחום התקשורת, למשל, בלטו הניסיונות העיקשים לסכל את הקמת תאגיד השידור הישראלי או לפחות את עצמאותו (על רקע זה אמרה השרה מירי רגב "מה שווה התאגיד אם אנחנו לא שולטים בו?"), הבחישה של נתניהו למען סיקור אוהד באתר וואלה והמתקפות על עיתונאים ביקורתיים כמו רביב דרוקר ואמנון אברמוביץ'. בקמפיין הבחירות של אפריל 2019 בלטו שלטי חוצות ענקיים עליהם התנוססו פרצופיהם של ארבעה עיתונאים בכירים ומתחת כתובת "הם לא יחליטו, אתם תחליטו – דווקא נתניהו". התפיסה הפופליסטית השתקפה כמעט במלואה בדברים שנשא נתניהו עם תחילת משפטו, כשהוא מוקף בבכירים בליכוד:

"מה שעומד היום למשפט, זה הניסיון לסכל את רצון העם - להפיל אותי ואת מחנה הימין... גורמים במשטרה ופרקליטות חברו יחד לעיתוני השמאל כדי לתפור לי תיקים מופרכים והזויים, במטרה להפיל ראש ממשלה חזק מהימין... בזמן שהתקשורת תמשיך להתעסק בשטויות, בתיקי הסרק המופרכים, אני אמשיך לטפל במדינת ישראל" (מצוטט אצל אלטמן, 2020).

הקו הפופוליסטי ואובדן הממלכתיות של הליכוד התבטאו במספר לא-מבוטל של יוזמות, התבטאויות ופעולות אשר שיקפו תפיסות של דורסנות הרוב, התרת הרסנים על השלטון והחלשת שומרי הסף, הפקידות המקצועית ושלטון החוק (שולצינר, 2020). בין היוזמות הללו אפשר למנות את "החוק הצרפתי", "חוק ההמלצות", "חוק החסינות" ואת "חוק המצלמות"⁴⁰. בין ההתבטאויות אפשר להזכיר את אלה של אמיר אוחנה ("לא את כל פסקי הדין של בית המשפט חייבים לכבד"), של דוד אמסלם ("אין מחלוקת כי מנדלבליט [היועץ המשפטי לממשלה, ע.ק. וג.ר.] הוא עבריין לכאורה") ושל ראש הממשלה נתניהו ("מזימת ההפיכה של מנדלבליט נחשפה"), "פקיד שפועל לסכל החלטות ממשלה" [על ראש אגף תקציבים שאול מרידור]). בין המעשים הבולטים יש

⁴⁰ "החוק הצרפתי" היה ניסיון לאסור בחוק חקירות והגשת כתב אישום נגד ראשי ממשלה מכהנים; "חוק ההמלצות" (שאושר בכנסת בשלהי 2017) אסר על המשטרה לפרסם האם לדעתה יש די תשתית ראייתית להגשת כתב אישום נגד חשוד; "חוק החסינות" נועד להחזיר את הסמכות להענקת חסינות לח"כ מהעמדה לדין לחברי הכנסת; חוק המצלמות" קודם לפני הבחירות לכנסת ה-22 לכאורה על-מנת להבטיח את טוהר הבחירות אך בפועל – כדי לנסות להרתיע מצביעים ערבים.

לציין את סירובו של יו"ר הכנסת יולי אדלשטיין לקיים את החלטת בית המשפט העליון באשר לקיום הצבעה על בחירת יושב-ראש כנסת לאחר בחירות 2020.

סיכום

מעמדו של הליכוד עבר תמורות רבות מאז 1992. הוא התחיל כמפלגה שהיוותה את אחת משתי החלופות השלטוניות, צנח לשתי נקודות שפל בבחירות של 1999 ושל 2006, אך חזר מאז למעמדו המרכזי ושלושת נצחונותיו בין 2009 ל-2015 הפכו אותו למפלגת שלטון כמעט טבעית. גם כאשר לא הייתה הכרעה פוליטית ברורה בסדרת הבחירות של 20-2019, הליכוד הצליח לסכל הקמת ממשלה חלופית. 11 השנים של הליכוד בשלטון (נכון לשנת 2020) הן פרק הזמן הרצוף הארוך ביותר בו כיהנה מפלגת שלטון מאז המהפך של 1977. אולם גם כיום, עם 36 מושבים בכנסת, מדובר בייצוג נמוך מזה של הליכוד של 1977 ושל שנות השמונים.

דומה שהליכוד גם איבד בתקופה זו הרבה מכוחו למנהיגו. נתניהו פועל מזה שנים ללא מצע מפלגתי שניתן לבחון את תפקודו לעומתו. אין מי שיתמודד מולו באופן אפקטיבי מתוך המפלגה ומי שמהווה או נראה כמהווה איום על נתניהו או שמעביר ביקורת על מנהיגותו פרש מהמפלגה או הודר ממנה. מה שמתרחש בעולם הוירטואלי, הפער האדיר בין נתניהו לבין מפלגתו בזירה זו, מסמן יותר מכל את המגמה הזו. נתניהו גם ניווט את השינוי האידיאולוגי בליכוד: בתחילה נראה היה כמי שבולם את החקיקה האנטי דמוקרטית ולאחר מכן ניכר כי אפשר לה להתקדם ואף תמך בה. כך, נתניהו חזק, בראש גוש קואליציוני די יציב ואילו הליכוד כמפלגה קטן יחסית ותלוי יותר ויותר במנהיגו. האם זו הסתגלות מוצלחת של מפלגה שהתאפיינה בדמוקרטיה פנימית תוססת למציאות יותר ויותר פרסונלית? או שכל המבנה עומד על כרעי תרנגולת, מבוסס אך ורק על הכאריזמה של נתניהו וצפוי לקרוס בבוא היום כאשר יעזוב את הפוליטיקה או יחלש מסיבה כלשהיא? זאת – ימים יגידו.

3. מפלגת העבודה: בסימן ירידה מתמשכת

בפרק הזמן המנותח בספר זה – בין השנים 1992 ל-2021 – הפכה מפלגת העבודה ממפלגה גדולה ומרכזית, שהיוותה באופן קבוע (ביחד עם הליכוד) אחת משתי חלופות שלטוניות, למפלגה בינונית ולאחר מכן בבחירות 2019-2021 למפלגה קטנה אשר מתקשה להציג עצמה כחלופה פוליטית רלוונטית. ייצוגה של מפלגת העבודה בכנסת ירד כמעט בעקביות: מ-44 מושבים בבחירות לכנסת ה-13 (1992), ל-13 בבחירות לכנסת ה-18 (2009), ולשפל היסטורי של 3 מושבים בלבד בבחירות לכנסת ה-23 (2020). סקרים שנערכו במחצית השנייה של שנת 2020 צפו שהמפלגה אינה עוברת את אחוז החסימה, אולם בבחירות 2021 נרשמה התאוששות בכוחה והיא זכתה ב-7 מושבים. ימים יגידו אם זו הייתה שירת הברבור של המפלגה או תחילתו של שינוי מגמה.

מדובר במפלגה במשבר אלקטורלי מתמשך אשר שוב ושוב תרה אחר מנהיג שישקם את כוחה וישיב אותה לגדולתה. שוב ושוב המשימה לא מושגת והמנהיג מוחלף. מאז 1992 כיהנו במפלגה לא פחות מ-10 יושבי ראש. זאת, כאשר באותה עת התחלפו רק שלושה יושבי ראש בליכוד (שניים מאז 1993). בה בעת, מפלגת העבודה היא מפלגה שניתן היה למצוא בה חיים פנים-מפלגתיים עשירים ביותר, המתבססים על מנגנוני השתתפות דמוקרטיים. היא המפלגה היחידה שבה חברי המפלגה בחרו באופן רציף מאז שנת 1992 ועד 2021 גם את רשימות המועמדים שלה לכנסת וגם את יושבי הראש שלה.

פרק זה מציג את סיפורה של מפלגת העבודה מאז 1992. לאחר סקירה היסטורית קצרה, הוא פונה לנתח את פעילותה בארבע זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הצלחתה (בבחירות 1992) ואת כשלונותיה (כל או לפחות רוב מערכות הבחירות לאחר מכך) של המפלגה בבחירות לכנסת ומנתח את התמורות בבסיסי התמיכה שלה לאורך השנים. הוא גם מנתח את ירידתה של המפלגה בבחירות לרשויות המקומיות ובבחירות להסתדרות. החלק העוסק בזירת הפרלמנטרית מתמקד בחברי הסיעה – מועמדי המפלגה שנבחרו לכנסת. הוא מתאר את ההרכב של הסיעה בכנסת וסוקר את הזעזועים הרבים שעברה המפלגה בעקבות נטישה של חברי כנסת מטעמה לטובת מפלגות אחרות. בחלק הבא מתוארת פעילות המפלגה בממשלה. הוא מנתח את מעמדה השלטוני של מפלגת העבודה לאורך השנים, בתור מפלגת שלטון, שותפה קואליציונית

מרכזית או זוטרה או מפלגת אופוזיציה. חלק זה מצביע על כך שההכרעות על הצטרפות (או אי הצטרפות) לקואליציה, או פרישה ממנה, הביאו פעמים רבות לקרעים פנימיים. לאחר מכן ננתח את הזירה הפנים-מפלגתית: מבנה המפלגה, הבחירות הפנימיות (פריימריז) לתפקידי היו"ר והמועמדים לכנסת, חברי המפלגה ופעילותם של המוסדות המרכזיים שלה. נתרשם מהחיים הדמוקרטיים התוססים במפלגה אך גם נאלץ להבין שגם הם תרמו להחלשות המפלגה. כמו כן בוחן חלק זה את פעילותה של המפלגה במרשתת. גם במפלגת העבודה ניכר כוחם של הפוליטיקאים לעומת המפלגה בזירה זו אולם בשל חילופי ההנהגה התכופים אין מדובר במנהיג בולט אחד אלא במספר פוליטיקאים בולטים. לבסוף, החלק העוסק בזירה האידיאולוגית בוחן את התמורות הרעיוניות שחלו במפלגה במישור המדיני, הכלכלי-חברתי והחוקתי תוך הסתמכות על מצעי המפלגה ועל עמדת חברי הכנסת שלה בהצבעות מפתח.

רקע היסטורי

מפלגת העבודה נוסדה באופן פורמלי בשנת 1968, אך שורשיה נעוצים עוד בתקופת היישוב. ניתן למתוח קו ישר בינה לבין מפא"י, מפלגת פועלי ארץ ישראל, שנוסדה בשנת 1930 על-ידי מיזוגן של שתי מפלגות פועלים ציוניות: אחדות העבודה והפועל הצעיר. מפא"י שילבה בתוכה מספר אידיאולוגיות, וכפי שנויברגר (1997: 43) מעיר אפשר היה לכנותה מפלגה לאומית, סוציאליסטית-קונסטרוקטיבית, חלוצית-התיישבותית ופרגמטית. ככזו, היא לא התנגדה לשתף פעולה עם המפלגות הבורגניות והמפלגות הדתיות-ציוניות והתרחקה מסוציאליזם דוגמטי, מהפכני ומרקסיסטי.

במשך כל שנות קיומה, בין 1930 לבין 1968, מפא"י הייתה המפלגה הראשית במערכת הפוליטית. כך היה במוסדות הלאומיים של היישוב היהודי וכך גם לאחר הקמת המדינה – בכנסת, בממשלה וברוב הרשויות המקומיות. מרכזיותה ויתרונה הברור על פני מפלגות אחרות היה מאפיין בולט במה שנקרא מערכת מפלגות של מפלגה דומיננטית (Arian and Barnes, 1974). ההגמוניה של מפא"י החלה להישחק בעקבות שינויים דמוגרפיים ומאבקים פנימיים בין-דוריים שנסובו סביב "פרשת לבון".⁴¹ מתחים פנים-מפלגתיים אלו הגיעו לשיאם בחודשים שלפני הבחירות לכנסת ה-6 (1965). מנהיג המפלגה וראש הממשלה לוי אשכול ביקש לחבור אל מפלגת אחדות העבודה וליצור מערך אלקטורלי משותף. לעומתו, המנהיג המייסד דוד בן-גוריון – שפרש מראשות המפלגה

⁴¹ פרשת לבון, המכונה גם "הפרשה" ו"עסק הביש" מתייחסת לוויתור פנימי נוקב בתוך מפא"י לגבי האחריות לכישלון פעולת רשת ריגול ישראלית במצרים. בשנת 1954 הרשת ניסתה ליצור קרע בין ארה"ב לבין מצרים על ידי תקיפת מטרות אמריקניות במצרים. אולם אנשיה נתפסו ונוצרה מבוכה גדולה מול ארה"ב כמו גם טרגדיה אנושית בנוגע לגורלם של המרגלים בשבי המצרי.

וראשות הממשלה בשנת 1963 – וקבוצת תומכיו התנגדו למהלך. העימות הפנימי הזה פרץ החוצה בעוז במהלך ועידת מפא"י העשירית שהתכנסה בפברואר 1965 ובמהלכה התנהל ויכוח פומבי נוקב בין בן-גוריון לבין ההנהגה הוותיקה (Medding, 1972). תוצאות ההצבעה (בעד ונגד) על ההליכה המשותפת לבחירות בברית עם אחדות העבודה יצרו שני גושים בתוך מפא"י: אשכול ותומכיו עם כ-60% כונו קבוצת "הרוב" ובן-גוריון ו"הצעירים", עם כ-40% כונו קבוצת "המיעוט". מספר חודשים מאוחר יותר, לאחר שניסיונו של בן-גוריון לכבוש מחדש את עמדת יושב-הראש נכשלה, הוא פרש ממפא"י ביחד עם חלק ניכר מתומכיו והקים את רשימת פועלי ישראל (רפ"י). בעוד שרפ"י זכתה בבחירות של 1965 ב-10 מושבים, מפא"י, במסגרת "המערך הקטן" עם אחדות העבודה זכתה בארבעים וחמישה מושבים ושמרה על מעמדה הדומיננטי.

פחות משלוש שנים לאחר מכן נוסדה מפלגת העבודה כתוצאה ממיזוגן של מפא"י, אחדות העבודה ורפ"י. ניתן לראות במפלגת העבודה ממשיכת דרכה הרעיונית של מפא"י ההיסטורית: היא המשיכה לאחוז בקו מרכזי-פרגמטי בנושאי חוץ וביטחון, חברה וכלכלה ויחסי דת ומדינה. אמנת היסוד של המפלגה מינואר 1968 הדגישה את עובדת היותה מפלגה ציונית-סוציאליסטית מתונה בעלת מחוייבות פוליטית וארגונית להתיישבות העובדת ולהסתדרות הכללית.⁴²

מאז שנת 1969 ועד ל-1984 התמודדה מפלגת העבודה בבחירות במסגרת של ברית אלקטורלית עם מפ"ם תחת השם "מערך". שיתוף הפעולה הזה בא לקיצו לאחר הקמת ממשלת האחדות עם הליכוד בשנת 1984, כאשר מפ"ם פרשה מהמסגרת המשותפת.⁴³ גם בבחירות 1988 התמודדה מפלגת העבודה תחת השם "מערך", כפי הנראה בשל שיבוצם של מועמדים ממפלגת יחד ברשימה לכנסת. רק בבחירות 1992 התמודדה המפלגה לראשונה תחת השם "מפלגת העבודה".

מאז היווסדה בשנת 1968 ועד שנת 1992, איבדה מפלגת העבודה בהדרגה את מעמדה הדומיננטי (Shapiro, 1980) והפכה לאחת משתי המפלגות הגדולות במערכת מפלגות דו-קוטבית. שלושה ראשי ממשלה – לוי אשכול, גולדה מאיר ויצחק רבין – כיהנו מטעמה עד המהפך הפוליטי של 1977 שבעקבותיו עברה המפלגה לתקופה של שבע שנים לספסלי האופוזיציה. שמעון פרס כיהן כראש ממשלת האחדות הלאומית במחצית הראשונה של הכנסת ה-11 (1984-1986) ואז פינה את מקומו במסגרת הסכם הרוטציה למנהיג הליכוד יצחק שמיר. בין 1988 ל-1990 הייתה המפלגה

⁴² על הקמת מפלגת העבודה ראו גם ביילין, 1985; דורון, 1972.
⁴³ מפלגות פוליטיות קטנות נוספות הצטרפו למפלגת העבודה במסגרת המערך: רצ (החל מזמן קצר לאחר בחירות 1981 ועד לאמצע 1984), הליברלים העצמאיים (בבחירות 1984) ומפלגת יחד (לאחר אותן בחירות).

שותפה בממשלת האחדות בראשות שמיר. שותפות זו באה לקיצה כאשר מפלגת העבודה ניסתה להקים ממשלה צרה בראשותה במסגרת האירועים שזכו לכינוי "התרגיל המסריח".⁴⁴

הזירה האלקטורלית

מאז 1992 חוותה מפלגת העבודה ירידה בכל הזירות האלקטורליות, הלאומית, המקומית וההסתדרותית. ההגמוניה בזירה הלאומית נשחקה כבר בשנת 1977 עם הפיכתה ממפלגה דומיננטית לחלופה שלטונית במערכת מפלגות דו-קוטבית. מאז ראשית המאה העשרים ואחת נשחק מעמדה של המפלגה עוד יותר והיא הפכה מחלופה שלטונית למפלגה שנייה בגודלה בהפרש גדול מן הראשונה (2003, 2006), ואף לשלישית (2013), לרביעית (2009) ולכמעט הקטנה ביותר (2020). בחירות 2015, בהן הובילה העבודה את ברית המפלגות "המחנה הציוני", היו היחידות מאז 2003 בהן שבה המפלגה לעמדה של חלופה שלטונית מובהקת. גם בזירה המקומית התחולל תהליך הדרגתי שבו איבדה מפלגת העבודה את כוחה ואחיזתה, בתחילה בעיקר אל מול הליכוד ובהמשך לטובת רשימות מקומיות. בזירה האלקטורלית ההסתדרותית אבדה הבכורה בבחירות 1994, הגם שאנשי המפלגה (וגם פורשים זמניים ממנה דוגמת עמיר פרץ) נותרו זמן רב בעמדת יושב הראש ובעמדות מפתח נוספות.

הבחירות לכנסת

מפלגת העבודה זכתה בשנת 1992 ב-44 מושבים וניצחה בבחירות באופן מובהק לראשונה מאז שנת 1973. מבחינת מספר המושבים היה זה הישג שני רק לבחירות 1969, בהן זכתה המפלגה ב-49 מושבים מתוך כלל 56 המושבים בהן זכתה רשימת המערך. היה זה הישג זהה לזה של בחירות 1973, בעקבותיהן החזיקו נציגי המפלגה ב-44 מתוך 51 מושבי המערך. שיעור התמיכה שהשיגה המפלגה בבחירות אלו, ומספר המושבים בהם זכתה מציינים את שיא הישגיה במסגרת הזמן הנבחנת בספר זה. מאז בחירות 1992 ועד לבחירות 2009 חוותה מפלגת העבודה ירידה אלקטורלית כמעט רציפה. כך, למשל, בין 1992 ל-2003 איבדה המפלגה למעלה ממחצית התמיכה בה. מדובר בלמעלה מ-20% מקולות הבוחרים (במושגים מוחלטים; במושגים יחסיים מדובר

⁴⁴ "התרגיל המסריח" הוא כינוי למהלך הפלת הממשלה במרץ 1990. המהלך הובל בידי מפלגת העבודה, עד אז חברה בכירה בממשלת האחדות בראשות יצחק שמיר. דובר בפעם היחידה בתולדות המדינה שבה הודחה ממשלה בהצבעת אי-אמון. לאחר הפלת הממשלה הייתה תקופה של כמעט שלושה חודשים בהם ניסו, קודם כל שמעון פרס ויושב ראש מפלגת העבודה ואחריו יצחק שמיר ויושב ראש הליכוד להקים ממשלה. באותה עת ערקו פוליטיקאים ביחידים ובקבוצות קטנות ממפלגותיהם והציעו עצמם לכל המורבה במחיר. בסופו של דבר קמה ממשלה צרה בראשות הליכוד שכינה עד לבחירות 1992.

בירידה של כמעט 60% (וב-25 מושבים (ראה לוח 3.1). לאחר התייצבות ובלימת מגמת הירידה בבחירות של 2006, הגיעה מפלה נוספת בבחירות 2009, כאשר שיעור התמיכה בה ירד לראשונה מתחת לרמת ה-10% והיא קיבלה 13 מושבים בלבד. בחירות 2013 סימנו שיפור מתון בלבד בעוד שההישג היחסי של בחירות 2015 (מפלגה שנייה חזקה, אך הפסד במאבק על השלטון) היה זמני. אחריו הגיעה סדרת מפלות אלקטורליות בבחירות של 2019-2020 והתאוששות מתונה בבחירות 2021. ניתן לראות כי בתוך פרק זמן של כשלושה עשורים, הפכה מפלגת העבודה מחלופה שלטונית רלוונטית למפלגה בינונית ואחר כך למפלגה קטנה שאיבדה את כל מאחזיה האלקטורליים המשמעותיים בציבור הישראלי.

לוח 3.1 שיעורי התמיכה במפלגת העבודה בבחירות לכנסת, 1992-2021

מספר המושבים	שינוי ביחס לבחירות הקודמות (באחוזים)	אחוז הקולות	
44	+4.7	34.7	1992
34	-7.9	26.8	1996
(23) 26	-6.5	20.3	* 1999
(18) 19	-5.8	14.5	** 2003
(18) 19	+0.6	15.1	** 2006
13	-5.2	9.9	2009
15	+1.5	11.4	2013
(19) 24	+2.3	18.7	*** 2015
6	-14.3	4.4	אפריל 2019
(5) 6	-1.5	4.8	ספטמבר 2019 +
(3) 7	-3.3	5.8	++ 2020
7	+0.3	6.1	2021

בסוגריים: מספר המושבים של נציגי מפלגת העבודה ברשימות משותפות.

* בבחירות 1999 התמודדה מפלגת העבודה במסגרת רשימת ישראל אחת, שכללה גם את גשר ואת מימד. היא זכתה ב-23 מתוך 26 המושבים שקיבלה הרשימה.

** בבחירות 2003 ו-2006 התמודדה מפלגת העבודה ברשימה משותפת עם תנועת מימד.

*** בבחירות 2015 התמודדה מפלגת העבודה במסגרת רשימת המחנה הציוני שכללה גם את "התנועה". 19 מתוך 24 נציגי המחנה הציוני היו אנשי מפלגת העבודה. השינוי באחוז הקולות – בהשוואה לתמיכה המשותפת במפלגת העבודה וב"התנועה" ב-2013.

+ בספטמבר 2019 התמודדה מפלגת העבודה יחד עם מפלגת גשר ראשות אורלי לוי-אבקסיס. 5 מתוך 6 נציגי העבודה-גשר, היו מועמדי מפלגת העבודה. השינוי באחוז הקולות – בהשוואה לתמיכה המשותפת במפלגת העבודה ובגשר באפריל 2019.

++ בבחירות 2020 התמודדה מפלגת העבודה עם מפלגות גשר ומרצ. 3 מתוך 7 נציגי העבודה-גשר-מרצ היו מועמדי מפלגת העבודה. השינוי באחוז הקולות – בהשוואה לתמיכה המשותפת בעבודה-גשר ובמחנה הדמוקרטי (מרצ) בבחירות של ספטמבר.

בבחירות לכנסת ה-13 שנערכו ביולי 1992 זכתה מפלגת העבודה בניצחון גדול שהביא לחילופי שלטון וזכה לכינוי "המהפך השני" (Arian and Shamir, 1995): לראשונה מאז שנת 1977 הצליחה המפלגה להקים ממשלה בראשותה ללא שותפות עם הליכוד. התמיכה במפלגה עלתה בכמעט 5% מקולות כלל המצביעים בהשוואה לבחירות הקודמות. הסיבה העיקרית להצלחה זו הייתה בחירתו של יצחק רבין ליושב ראש המפלגה ומועמדה לראשות הממשלה. בהתמודדות לראשות המפלגה – שנערכה חודשים מספר טרם הבחירות הכלליות ולראשונה בשיטת הפריימריז – הצליח רבין לגבור על שמעון פרס, יושב ראש המפלגה מאז 1977. אל מול הליכוד המסוכסך והמתפורר הציגה עצמה מפלגת העבודה בראשות רבין כמפלגה מאוחדת אשר השכילה לאחות את קרעיה הפנימיים, רעננה את שורותיה, התמרכזה בעמדותיה בנושאי חוץ וביטחון ופתחה את שעריה לקהלים חדשים. קבלת הדין של המנהיג המודח פרס והתגייסותו לטובת הקמפיין, כמו גם הפריימריז לבחירת רשימת המועמדים לכנסת הצליחו לשפר אף יותר את תדמית המפלגה בעיני הבוחרים (Inbar 1995: 29). כל זאת, יש לזכור, כשנתיים מאז "התרגיל המסריח" בו הפילה המפלגה את הממשלה בה הייתה חברה ובעקבותיו נותרה בבושת פנים באופוזיציה. הרשימה שנבחרה, שכללה מספר משמעותי של מועמדים ממוצא מזרחי (10 מבין 25 המועמדים הראשונים) ושל צעירים שהתברגו למקומות ריאליים שיקפה חדשנות: לא עוד מפלגה מאובנת אליטיסטית אלא מפלגה רעננה ופלורליסטית. מסע הבחירות הציב במרכזו את יצחק רבין, כפי שמשקפת סיסמת הבחירות: "ישראל מחכה לרבין". ההתמקדות במנהיג ולא במפלגה הדגישה במיוחד את עברו וניסיונו הביטחוני העשיר של המועמד לראשות הממשלה וסייעה ליצור למפלגה תדמית ביטחוניסטית ומרכזית.

כאמור, הישג המפלגה בבחירות 1992 מהווה את נקודת השיא של המפלגה במסגרת הזמן הנחקרת כאן. כבר בבחירות הבאות, שנערכו במאי 1996, נחלשה מפלגת העבודה בצורה ניכרת, לאחר שאיבדה כמעט 8% מקולות כלל הבוחרים. הצניחה החדה בשיעור התמיכה הייתה תולדה של מספר גורמים. ראשית, תהליך אוסלו שהובילה ממשלת רבין בין 1993 ל-1995 הביא לרעידת אדמה פסיכולוגית ורגשית עבור רבים מאזרחיה היהודים של ישראל. ההודאה המפורשת מצידה של ממשלת ישראל – שלפלסטינים, כעם, יש זכות הגדרה עצמית בתחומי מה שרבים תפסו כשטחי ארץ ישראל ההסטורית והאפשרות הסבירה שתקום מדינה פלסטינית היו רחוקות מאוד מלהיות רעיונות מקובלים (קימרלינג, 1999: 37). שינוי מדיניות זה הרחיק חלקים בציבור מעמדות מפלגת השלטון. שנית, הבחירות התקיימו כחצי שנה לאחר רצח רבין. הרצח הפוליטי של

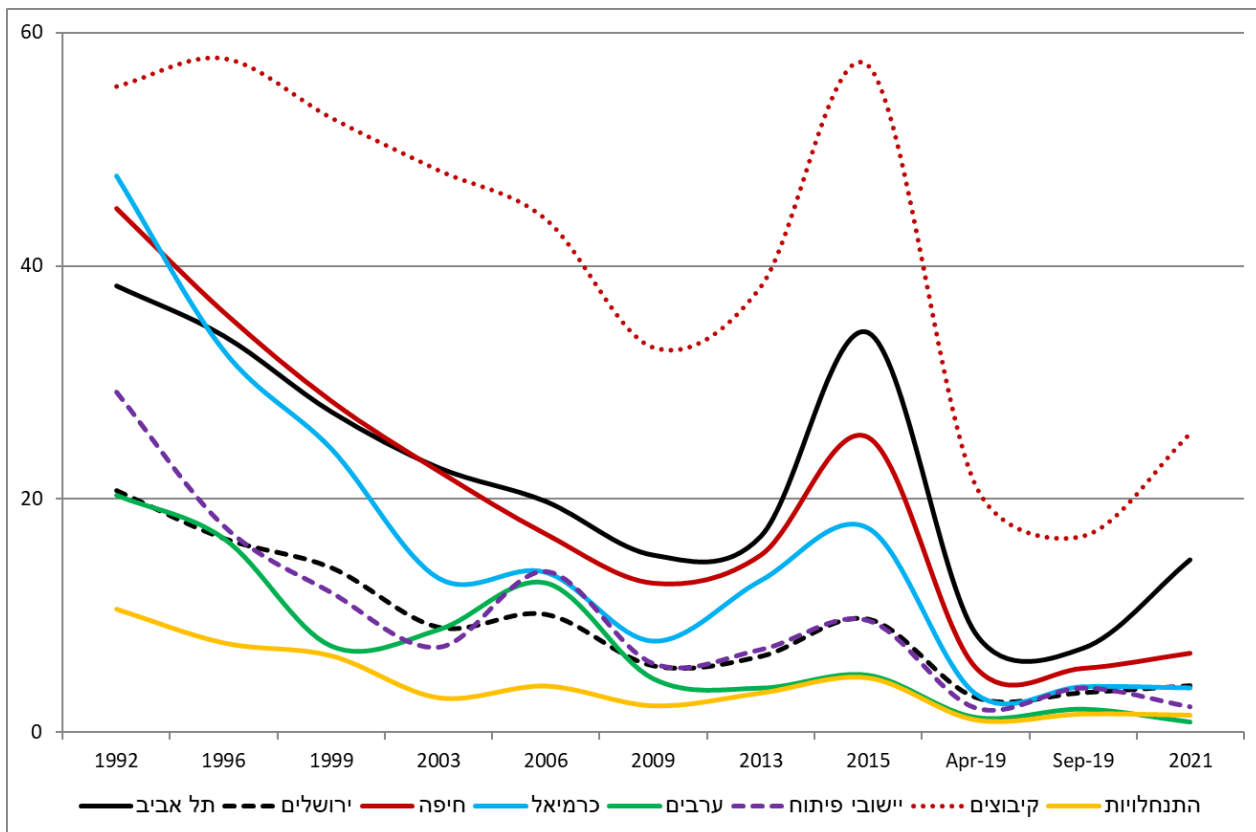
ראש ממשלה הביא לזעזוע עמוק בחברה ובפוליטיקה הישראלית ויצר אהדה כלפי מפלגת העבודה. אולם מה שנתפס כהפניית אצבע מאשימה כלפי קבוצות שלמות בחברה, ובייחוד אל עבר הסקטור הדתי-לאומי, הביאה לכך שהסימפטיה למפלגה ולדרכה בעקבות הרצח התחלפה עד מהרה בניכור וכעס על הכתמת ציבור גדול, גם בקרב דתיים מתונים (Goldberg, 1998). שלישית, הרצח גם הביא לכך ששמעון פרס, שהיה פחות פופולרי מרבין, חזר לעמדת מנהיג המפלגה ומועמדה לראשות הממשלה. יתרה מכך, תעמולת בחירות התמקדה במועמדותו של פרס תוך הזנחת הבחירות לכנסת והתעלמות מ"הרשימה". מעטים מאוד מהמועמדים שותפו בתשדירי הבחירות ולא הודגשה כלל חשיבות ההצלחה של המפלגה בבחירות לכנסת (וייס, 1997 : 150).

רביעית, בנוסף לאלו, העיתוי של הבחירות לא שיחק לטובת מפלגת השלטון. ראש הממשלה פרס יזם את הקדמת הבחירות מתוך הערכה שגלי האהדה הציבוריים בעקבות רצח רבין יפעלו לטובת המפלגה. אולם סדרה של פיגועים רצחניים בחודשים שקדמו לבחירות הביאה רבים בציבור להביע ספקות באשר להמשך תהליך אוסלו וציירה את סיסמת הבחירות של המפלגה ("ישראל חזקה עם פרס") כמנותקת מהמציאות. הפגיעה בביטחון האישי הביאה לכך שהסלידה המוסרית מרצח רבין לא תורגמה להישגים פוליטיים. עם תחילת מערכת הבחירות הציבור חזר לעמדותיו לפני הרצח ואף חידד אותן. חמישית, הבחירות נערכו לראשונה תחת כללי שיטת הבחירה הישירה, לפיה קיבל כל מצביע שני קולות, האחד לרשימה לכנסת והשני לראש הממשלה. שיטה זו, שנועדה על-פי כוונת מקדמיה לחזק את המפלגות הגדולות ואת היציבות השלטונית, הביאה לתוצאה הפוכה. בוחרים רבים החליטו לפצל את הצבעתם ורבים שהצביעו עבור שמעון פרס לראשות הממשלה, החליטו שלא להצביע עבור מפלגת העבודה אלא להעדיף הצבעה למפלגה שמייצגת באופן מובהק יותר את זהותם החברתית (קניג, רהט וחזן, 2004).

מפלגת העבודה קיבלה אמנם את מספר הקולות הרב ביותר ונותרה כסיעה הגדולה ביותר בכנסת, אך ספגה הפסד צורב (גם אם דחוק) בבחירות הישירות הראשונות לראשות הממשלה בהן זכה מועמד הליכוד בנימין נתניהו בניצחון בהפרש של כאחוז מהקולות. לפי סקרי ה- INES כ-15% מאלו שהצביעו עבור המפלגה בבחירות 1992 העבירו את תמיכתם למפלגות אחרות, בעיקר לליכוד-גשר-צומת, למרצ, לחד"ש ולמד"ע. כפי שמשקף בתרשים 3.1, מלבד עלייה מתונה בתמיכה במפלגה בקיבוצים, בשאר היישובים והמגזרים מפלגת העבודה נחלשה. ההיחלשות בקרב ציבור העולים מחבר העמים, אשר תמך בה בבחירות 1992 בשיעורים גבוהים, בלטה

במיוחד. זו ניכרת במקרה של כרמיאל, יישוב עם נוכחות גבוהה של עולים, בו נרשמה הירידה החריפה ביותר: המפלגה איבדה 15% מהתמיכה בה בעיר זו. מחקר שנערך ברמת הקלפיות הצביע על מתאם שלילי בין ריכוז גבוה של עולים חדשים להצבעה למפלגת העבודה. כך, למשל, בשכונות ש-95% ומעלה מתושביהן היו עולים חדשים הצביעו רק 11.7% מהמצביעים למפלגת העבודה או מרצ ורק 30% לשמעון פרס (הורוביץ, 1999: 153).

תרשים 3.1 התמיכה (% הקולות) במפלגת העבודה, 1992-2021

* **יישובי פיתוח:** אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עלית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עלית לשעבר), נתיבות, קרית גת, קרית מלאכי, קרית שמונה, שדרות ושלומי. **קיבוצים:** לא כולל את הקיבוץ הדתי וקיבוצים מעבר לקו הירוק. **התנחלויות:** עד 2003 (כולל) יישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. מאז 2006 – יישובים יהודיים ביהודה ושומרון. **ערבים:** ללא ערים מעורבות.

המפלגה איבדה תמיכה רבה גם ביישובי הפיתוח (מ-29.2% ל-17.7%) ובמגזר הערבי (מ-20.3% ל-16.5). היו שייחסו למבצע ענבי זעם משמעות רבה בנטישה של רבים מערביי ישראל את מפלגת העבודה (Frisch, 1998). במסגרת המבצע שניהל צה"ל נגד החיזבאללה בשטח לבנון במהלך אפריל 1996, נהרגו כתוצאה מטעות בטיווח למעלה מ-100 אזרחים לבנונים. הדבר הביא למחאה ומרמור בקרב ערביי ישראל ורבים אשר הצביעו למפלגת העבודה בשנת 1992 נמנעו מכך בשנת

1996 (והיו אף שהטילו פתקים לבנים בבחירות לראשות הממשלה). רבים מקרב הבוחרים הערבים נטשו את מפלגת העבודה והעבירו את תמיכתם לחד"ש ולרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ), אשר זכו ביחד לתשעה מושבים, הישג חסר תקדים. למגמה זו תרמה הבחירה הישירה, שאיפשרה פיצול הצבעה בין מועמד לראשות הממשלה לבין מפלגה "ערבית". היא גם איפשרה למפלגות הערביות להעניק תמיכה במועמד העבודה לראשות הממשלה "תמורת" המנעות מתחרות על הקול המפלגתי הערבי מצד מפלגת העבודה. לאלו יש להוסיף את המגמה ארוכת הטווח של פלסטניזציה בקרב ערביי ישראל, שהוקצנה בעקבות תהליך אוסלו (Rekhes, 2007; Ghanem, 2001).

לכל אורך כהונתה של הכנסת ה-14 (1996-1999), עמדה מפלגת העבודה בראשות האופוזיציה. במהלך 1997 החליף אהוד ברק את פרס בעמדת ההנהגה וגיבש אסטרטגיה שנועדה להביא לנצחונו במסגרת הבחירה הישירה לראשות הממשלה בבחירות הבאות. הוא מיצב עצמו כמועמד ניצי תוך הדגשת ניסיונו הביטחוני העשיר, והבטיח להוציא את חיילי צה"ל מרצועת הביטחון בלבנון. לצד זה הדגיש ברק גם מסרים חברתיים שפנו לכלל האזרחים ולא לסקטור זה או אחר: הוא הבטיח כינוך חינוך מגיל 3 ועד לאוניברסיטה, יצירת 300,000 מקומות עבודה חדשים בתוך ארבע שנים, הפניית השקעה מאסיבית לתשתיות ובמערכת הבריאות, מה שזכור (והפך למטבע לשון מאז) כדאגה "לזקנה במסדרון בית החולים" (דורון, 2001).

כחלק מההיערכות לקראת הבחירות והיעד לשוב לעמדת השלטון, הכריז ברק בפני מרכז מפלגת העבודה בנובמבר 1998 על כוונתו להקים תנועה ציבורית בשם "ישראל אחת" שתרוץ לכנסת כשבמרכזה מפלגת העבודה:

"יחד נבנה את מפלגת העבודה החדשה, ככוח העיקרי במרכז המפה הפוליטית שלנו. מסביב לגרעין החזק, החיוני והמרכזי של מפלגת העבודה החדשה נפרוש כנפיים של תנועה ציבורית רחבה שתאחד כל גוף ציבורי, תנועה ציבורית או תנועת אזרחים שמזדהה עם העיקרים שלנו" (ורטר, 1998א).

בסופו של דבר התגבשה ברית אלקטורלית שכללה גם את מפלגת גשר בראשותו של דוד לוי (שהיה מבכירי הליכוד עד פרישתו לקראת בחירות 1996 והקמת "גשר") ואת תנועת "מימד" הדתית-

יונית. הפופולריות של ברק, כפי שהשתקפה בסקרים טרם הבחירות, והמירוץ הישיר לראשות הממשלה הביאה לכך שחלק מאסטרטגיית הבחירות הייתה "להעלים" את מפלגת העבודה ולהדגיש את המועמד לראשות הממשלה. אסטרטגייה זו השתקפה בסיסמת הבחירות שנבחרה: "ישראל רוצה שינוי – אהוד ברק".

איחוד הכוחות של "ישראל אחת" הצליח במשימה אחת, והיא להביא לבחירתו של ברק לראשות הממשלה. ברק גבר על נתניהו לאחר שזכה בלמעלה מ-56% מהקולות, רוב מוחץ שביטא הן את חוסר שביעות הרצון משלוש שנות שלטון נתניהו הן את הצלחת מיצובו של ברק כמנהיג בעל עמדות מרכזיות ורקורד ביטחוני מוכח. במשימה השנייה נחלה "ישראל אחת" כישלון חרוץ. כך, על אף שבחירות 1999 נתפסות כניצחון השמאל ומפלגת העבודה – לאור ניצחונו של אהוד ברק על בנימין נתניהו בבחירות הישירות לראשות הממשלה – נמשכה מגמת ההיחלשות של המפלגה. בבחירות אלו ירדה התמיכה בה בשיעור של 6.5% מקולות כלל הבוחרים בהשוואה לבחירות הקודמות (במושגים יחסיים מדובר בירידה של למעלה מ-20%). ברית המפלגות קיבלה 26 מושבים בלבד, מהם 23 למפלגת העבודה. בבחירות הללו, השניות תחת שיטת הבחירה הישירה של ראש הממשלה, הגיע שיא הפיצול של ההצבעה בין המועמד לראשות הממשלה לבין ההצבעה לכנסת. בתוך פרק זמן של 7 שנים התכווץ כוחה הפרלמנטרי של מפלגת העבודה בכמעט מחצית, מ-44 מושבים ל-23 מושבים.

התוצאות שיקפו את המשך היחלשותה של מפלגת העבודה בכל מגזרי החברה. הצניחה הגבוהה ביותר הייתה במגזר הערבי (מ-16.6% ל-7.4%). היחלשות ניכרת המשיכה ביישובים עם ריכוזים גבוהים של עולים (כרמיאל, חיפה). אפילו בתל אביב ובערי המרכז המבוססות נחלשה המפלגה באופן ניכר, לאחר שרבים ממצביעיה ב-1996 העבירו את תמיכתם למפלגת שינוי ולמפלגת המרכז. כפי שניכר, הצטרפותו של דוד לוי, איש בית שאן, לא סייעה למפלגה ביישובי הפיתוח, בהם ירדה התמיכה בה בקרוב ל-6% ביחס לבחירות הקודמות. בתוך פרק זמן של שבע שנים התמיכה במפלגה ביישובי הפיתוח צנחה בלמעלה מ-17% : מ-29.2% ב-1992 ל-12% ב-1999.

על אף הניצחון של ברק וחזרתה של מפלגת העבודה לשלטון, ישראל אחת לא שרדה לאורך זמן והתפרקה במהלך כהונת הכנסת ה-15 (1999-2003). כבר בקיץ 2000 פרשה "גשר" מהקואליציה ומהסיעה, דבר שהחיש את התפרקות ממשלת ברק והגשת התפטרותו שהביאה לבחירות המיוחדות לראשות הממשלה בראשית 2001. תבוסתו של אהוד ברק (שזכה בפחות מ-38%

מקולות הבוחרים) לאריאל שרון בבחירות אלו מהווה נקודת ציון נוספת בתהליך היחלשות מחנה השמאל בכלל ומפלגת העבודה בפרט. למעשה, יומו האחרון של אהוד ברק בתפקיד ראש הממשלה (7 במרץ 2001) היה היום האחרון בו עמד מנהיג של מפלגת העבודה בראשות הממשלה.

בבחירות לכנסת ה-16 (ינואר 2003) איבדה מפלגת העבודה קרוב ל-6% מקולות הבוחרים ביחס לבחירות הקודמות. לראשונה בתולדותיה צנח כוחה הפרלמנטרי אל מתחת ל-20 מושבים. כל זאת, על אף שבחירות אלה נערכו תחת צילה הכבד של אינתיפאדת אל-אקצה ולמרות ביטול שיטת הבחירה הישירה. שני גורמים אלה היו צריכים, לכאורה, לסייע למפלגת העבודה להפוך את מגמת ההיחלשות ולהתאושש. היה ניתן לצפות שהאינתיפאדה, שגבתה מחיר דמים של מאות אזרחים הרוגים במהלך שנת 2002 בלבד, תביא את הציבור להעניש את ראש הממשלה שרון. היה ניתן לצפות גם שהחזרה לבחירה בפתק אחד תחליש את הנטייה לפיצול הצבעה ותמיכה במפלגות סקטוריאליות ומפלגות מרכז (התפרקותה של "מפלגת המרכז" יכולה היתה להיתפס גם כן כסימן מעודד) ותשיב למפלגת העבודה בוחרים שהיא איבדה תחת שיטת הבחירה הישירה.

תוצאות הבחירות הפריכו את הציפיות הללו. באשר לגורם הביטחוני, ראש הממשלה שרון נתפס כמנהיג שמסוגל יותר מכל אחד אחר לטפל במצב הביטחוני הקשה. זאת ועוד, העובדה שמפלגת העבודה הייתה שותפה בממשלתו של שרון עד סמוך לבחירות, הביאה לכך שהיא נשאה באחריות למצב בדיוק כמו מפלגת השלטון. בנימין בן-אליעזר אף כיהן מטעמה בין 2001 ל-2002 כשר ביטחון בממשלתו של שרון. באשר לביטול הבחירה הישירה, ניכר היה שציבור הבוחרים שנטש את המפלגה בשתי הבחירות הקודמות לא מיהר לחזור אליה. בוחרים ניציים יותר, ראו את המפלגה כנושאת באחריות לתהליך אוסלו שקריסתו הביאה לפריצת האינתיפאדה ועברו ימינה. היבחרותו של עמרם מצנע היוזי ליו"ר המפלגה כחודשיים טרם הבחירות רק חיזקה את המגמה הזו. לעומת זאת, בוחרים יוניים שלא ראו בעין יפה את שיתוף הפעולה של המפלגה עם אריאל שרון, זזו שמאלה. לפי סקרי ה-INES כ-13% מבוחרי המפלגה ב-1999 עברו הפעם לתמוך בליכוד ועוד כ-9% הצביעו הפעם למרצ. אולם התזוזה הגדולה ביותר של בוחרים (14%) היה לכיוון מפלגת שינוי, במהלך שבישר את התחזקותן של מפלגות מרכז בעלות אופי חילוני-ליברלי על חשבונה של מפלגת העבודה – מגמה שעתידה להימשך ולהתחזק בשני העשורים הבאים. המפלגה נחלשה בבחירות 2003 בכל המגזרים. אפילו במעוז מובהק כמו הקיבוצים, המשיכה המפלגה

לאבד גובה: אם בבחירות 1996 קיבלה המפלגה קרוב ל-58% מהקולות בקיבוצים, בבחירות 2003 שיעור התמיכה ירד לכ-48%.

בראשית תקופת כהונתה של הכנסת ה-16 (2003-2006) נקלעה מפלגת העבודה למשבר פנימי והנהגתי חמור. עמרם מצנע, שהוביל את המפלגה למפלה בבחירות 2003, הודיע בראשית מאי על התפטרותו מהנהגת המפלגה תוך הטחת ביקורת פנימית קשה על התנהלותה: "איני יכול לקחת אחריות על מפלגה שבמקום להיות אלטרנטיבה לימין הכושל, עוסקים חלק ממנהיגיה בתככים ובמחנאות פוליטית... אין דרך להנהיג מפלגה עם אנשים בעלי יצר הרס עצמי ויצר התאבדות" (ורטר, 2003). המפלגה החליטה לדחות את הבחירה של מנהיג חדש ולבחור בחלופה של מינוי יושב ראש זמני שינסה לשקם את המפלגה. שמעון פרס, שנבחר לתפקיד זה, הוביל את המפלגה אל תוך ממשלת שרון בראשית ינואר 2005, והמפלגה הייתה חלק מהקואליציה שהובילה את מהלך ההתנתקות מרצועת עזה. אולם אל הבחירות הבאות הגיעה המפלגה פעם נוספת עם מנהיג אחר. לאחר שהפסיד לעמיר פרץ בבחירות להנהגת המפלגה בנובמבר 2005, פרש פרס (ביחד עם דליה איציק וחיים רמון) מהמפלגה והצטרף לקדימה, המפלגה שהקים שרון ופורשים נוספים מן הליכוד. פרץ מיהר להוביל את המפלגה אל מחוץ לממשלת שרון, דבר שהוביל להקדמת הבחירות למרץ 2006.

היבחרותו המפתיעה של עמיר פרץ – איש שדרות והמנהיג הראשון ממוצא מזרחי שהיה מועמד מטעמה של מפלגת העבודה לראשות הממשלה⁴⁵ – הפיחה תקוות רבות בשורות המפלגה. כבר בנאום הניצחון שלו סימן פרץ את הקו בו תנקוט המפלגה לקראת הבחירות:

"הבוקר הזה מפציעות להן התקוות. יש כמעט מיליון וחצי אזרחים שחיים

מתחת לקו העוני, מאות אלפי ילדים שאבדו את תחושת השייכות שלהם

למדינה, מאות אלפי קשישים שלא מבינים למה המדינה שלהם משפילה

אותם. יש אוכלוסיות רבות מעדות שונות וכפי שהבטחנו אנחנו ברגע הזה אני

מודיע קבל עם ועדה – הרגע הזה הוא הרגע של קבורתו של השד העדתי

בישראל" (מצוטט אצל שומפלבי, 2005).

המנהיג החדש הצליח למשוך למפלגה מועמדים חדשים. הבולטים שבהם היו נשיא אוניברסיטת באר שבע, אבישי ברורמן, והעיתונאית הבכירה, שלי יחימוביץ'. אולם מולו עמד אתגר חדש

⁴⁵ בנימין בן-אליעזר אמנם כיהן כיושב-ראש המפלגה, אך לא זכה להוביל את המפלגה לבחירות מפני שהודח עוד קודם לכן.

בדמות ממשלת קדימה שהצטיירה כמפלגה פרגמטית ושבה השתלבו בכירים שערקו ממפלגת העבודה (פרס, רמון, איציק). בניגוד לבחירות הקודמות, הקו היוני הוצנע וקמפיין הבחירות הבליט סוגיות חברתיות. סדרת סיסמאות בחירות כמו "נלחמים בטרור, מנצחים את העוני" או "נלחמים בטרור, מנצחים בחינוך" שיקפו את הקו האסטרטגי בו נקטה המפלגה. הקמפיין גם לא התמקד בתעמולה נגד יריבים פוליטיים ובמקום מתקפה ומסרים שליליים נקט בקו חיובי (מנדילוב, 2008). אסטרטגיה זו השתקפה גם בזמיר הראשי בקמפיין: "האמת שלי, זו האמת שלך, נביא שלום, אור ואהבה".

בשעת מבחן, משנספרו קולות הבוחרים, התברר ש"אפקט פרץ" היה שולי למדי. אמנם, לראשונה מאז 1992 המפלגה לא נחלשה, אך שמירה על הססטוס קוו (גם בבחירות 2006 קיבלה מפלגת העבודה 18 מושבים ועוד אחד לנציג מפלגת מימד שהתמודד ברשימתה) נתפסה ככישלון גדול נוכח רמת הציפיות. התקווה ולפיה פרץ יצליח למשוך אל מפלגת העבודה קהלים חדשים כמו מזרחיים ותושבי פריפריה ולהחזיר אליה ציבורים שנטשו אותה כמו ערבים ובעלי תפיסה כלכלית חברתית שמאלית אמנם התממשה באופן חלקי (Lochery, 2008). התמיכה במפלגה ביישובי הפיתוח גדלה בקרוב ל-7%, בעיקר ביישובי הדרום שנחשבו למעוזו של פרץ, תושב שדרות: כך באופקים המפלגה התחזקה מ-3.8% ב-2003 ל-16.4% ב-2006, בדימונה (6.4% ל-18%) ושדרות (3.3% ל-25.4%). בסך הכל זכתה המפלגה ב-13.8% מהקולות ביישובי הפיתוח, ההישג הגבוה ביותר מאז 1996. גם במגזר הערבי נרשמו עליות בתמיכה במפלגה – מ-8.8% ב-2003 ל-12.8% ב-2006.

אולם, ההישגים האלה בפריפריה קוזזו בהמשך היחלשותה של מפלגת העבודה בערים הוותיקות ובקיבוצים. כך, הרוויחה המפלגה בבחירות אלה ציבורים חדשים אך הפסידה רבים מבחריה שהעבירו את תמיכתם לקדימה ולגיל – מפלגת הגמלאים. האחרונה, שהייתה הפתעת הבחירות, זכתה לתמיכה ניכרת במעוזים של מפלגת העבודה כמו גבעתיים, חיפה ורמת השרון. המגמות המעורבות משתקפות גם בסקרי ה-INES: כ-12% מהמצביעים שהצביעו בבחירות 2003 לחד"ש תמכו הפעם בעבודה, וכך גם כ-10% ממצביעי ש"ס וכ-5% ממצביעי הליכוד. לעומת זאת, קדימה קלטה לשורותיה שליש ממצביעי מפלגת העבודה מבחירות 2003.

בבחירות הבאות, של שנת 2009, התמודדה מפלגת העבודה כאשר בראשה עומד – בפעם השישית ברציפות – מנהיג אחר מזה שהוביל אותה בבחירות הקודמות. הפעם מדובר היה במנהיג חדש-ישן, אהוד ברק, שניצח בבחירות הפנימיות לראשות המפלגה שנערכו ב-2007. המפלגה הגיעה לבחירות מעמדת השותפה הבכירה בממשלתו היוצאת של אהוד אולמרט. ברק ניהל קמפיין מהעמדה הנוחה של שר הביטחון, חודשים ספורים לאחר תום מבצע "עופרת יצוקה" (עימות צבאי בין ישראל לבין החמאס בעזה). אולם נתוני פתיחה אלה לא סייעו למפלגה למצב את עצמה כחלופה שלטונית אמיתית. בעיני הציבור והתקשורת הצטיירה ההתמודדות של בחירות 2009 כמאבק בין קדימה לבין הליכוד או, כפי שהיה שגור אז בהתאם כינויי מנהיגת קדימה ומנהיג הליכוד: "ציפי או ביבי".

הידחקותה של מפלגת העבודה למקום משני בדינמיקת ההתמודדות בבחירות אלו (שהושפעה גם מהאסטרטגייה של מובילי מסע הבחירות של קדימה) ביטאה את חוסר הרלוונטיות שלה בעיני רבים בציבור. תוצאות הבחירות הציבו אותה בשפל של 13 מושבים ששיקפו תמיכה של פחות מ-10% מקולות הבוחרים. לראשונה העבודה לא נמנתה עם שתי המפלגות הגדולות בכנסת. היא נדחקה עד למקום הרביעי עם 13 מושבים אחרי קדימה (28), הליכוד (27) וישראל ביתנו (15). המפלגה נחלשה בבחירות אלה בכל המגזרים ללא יוצא מן הכלל. היא איבדה את הקהלים החדשים שהצביעו לה בבחירות 2006, ולא הצליחה להשיב אליה את אלה שנטשו אותה בבחירות הללו. בקרב הבוחרים הערבים מצבה היה עגום במיוחד. אהוד ברק הביטחוניסט שהוביל את מבצע "עופרת יצוקה" שבמהלכו נהרגו למעלה מ-1,000 תושבי עזה הרחיק מצביעים ערבים. בטייבה קיבלה מפלגת העבודה תמיכה של 0.2%, ברהט 1.7% ובנצרת 1.3%. התמיכה הכוללת בה במגזר הערבי ירדה לראשונה אל מתחת לרמת חמשת האחוזים (רודניצקי, 2020). היחלשות ניכרת חלה גם בקיבוצים, בהם רמת התמיכה בה צנחה ל-33%.

אל הבחירות של 2013 הגיעה המפלגה במצב שונה לחלוטין. עזיבתו הפתאומית של אהוד ברק את המפלגה (ראשית 2011), ביחד עם המחאה החברתית (קיץ 2011) והיבחרותה של שלי יחימוביץ' ליושבת-הראש החדשה (ספטמבר 2011) הפיחו רוח חיים במפלגה. היא עברה תנופת התרעננות והצערה. יחימוביץ' משכה את המפלגה לכיוון החברתי-כלכלי על חשבון התחום המדיני-ביטחוני. הפריימריז לקביעת רשימת המועמדים לכנסת חיזקו אף הם את המגמה, כשהפיקו רשימה עם מועמדים "חברתיים" בולטים (איציק שמולי, מרב מיכאלי, מיקי רוזנטל, סתיו שפיר) ושני מועמדים "ביטחוניים" מובהקים בלבד (בן-אליעזר ועמר בר-לב). סיסמת הבחירות – "יכול להיות

כאן טוב יותר" – שיקפה אף היא את ההתרחקות מסוגיות מדיניות ואת שימת הדגש על מסרים חברתיים.

התרוסקותה של קדימה – שמשמעותה הייתה שציבור בוחרים מרכזי שהעניק לה 28 מושבים בבחירות 2009 חיפש "בית פוליטי" חדש – יצרה רמת ציפיות גבוהה לשיפור משמעותי בהישגים ביחס לבחירות הקודמות. אולם מוצאי יום הבחירות מצאו את המפלגה בתחושות אכזבה והחמצה כבדות. למרות התחושות החיוביות ותהליכי ההתחדשות הפנימיים, ועל אף הדגשת מסרים חברתיים⁴⁶ הצליחה המפלגה לזכות רק בשני מושבים נוספים. היא כשלה לשוב אל מקומה "הטבעי" כאחת משתי המפלגות הגדולות במערכת הפוליטית כאשר יש עתיד (19 מושבים) תפסה את המקום השני. שתי מפלגות המרכז החדשות שהתמודדו – יש עתיד והתנועה – קלטו אליהן את מרבית קולות מצביעי קדימה בבחירות הקודמות ורק מעטים עברו לתמוך במפלגת העבודה.

התוצאות המאכזבות הביאו – פעם נוספת – לחילוף בעמדת ההנהגה אחרי שיצחק (בוזי) הרצוג גבר על יחימוביץ' בהתמודדות על תפקיד יו"ר המפלגה. זמן קצר לאחר שהפנסת ה-19 (2015-2013) החליטה על הקדמת הבחירות קידם הרצוג מהלך של הליכה משותפת עם ציפי לבני ומפלגת "התנועה". במסיבת העיתונאים משותפת הודיעו שני ה"נסיכים" הפוליטיים על הקמת "המחנה הציוני" ועל רוטציה ביניהם בתפקיד ראש הממשלה, במקרה של ניצחון. בנאום ההכרזה אמר הרצוג:

צריך ללכת ביחד, כי רק ביחד ננצח... ציפי לבני ואני מציעים לכם אזרחי ישראל תקווה חדשה ועתיד טוב יותר, תקווה לממשלה מעורבת ואכפתית, רצינית ויוזמת שתעשה הרבה יותר ותדבר הרבה פחות... החיבור שלנו, דור שני להורים ששירתו את המדינה, ייצר הנהגה שקולה ואחראית ברוח מנהיגותם של דוד בן גוריון, מנחם בגין ויצחק רבין. אנו מביאים דיאלוג במקום שנאה, ביטחון במקום פחד, שיתוף במקום שיתוק. את השיתוק נחליף ביוזמה, את הבידוד המדיני נחליף ביוזמה. את חוסר היציבות בביטחון ואת הקיבעון נחליף בחזון (מצוטט אצל אזולאי ושמפלבי, 2014)

⁴⁶ בחירתה של אישה לתפקיד היו"ר והדגשת מסרים חברתיים יצרו פער מגדרי בהצבעה למפלגת העבודה: התמיכה בה בקרב נשים הייתה גבוהה בכ-5% מהתמיכה המקבילה בקרב גברים (אושרי, קדר וחזן, 2020: 67). עם זאת, יש לזכור שגם בראשות של שתי מפלגות נוספות במחנה המרכז-שמאל עמדו בבחירות 2013 נשים – ציפי לבני בהתנועה, וזהבה גלאון במרצ.

החיבור התקבל היטב בקרב מצביעי גוש המרכז-שמאל ויצר רמת ציפיות גבוהה למערכת בחירות תחרותית. לבני והרצוג הציבו בפני קהל הבוחרים אלטרנטיבה לשלטון נתניהו (סיסמת הקמפיין המרכזית הייתה "זה אנחנו או הוא") וסקרי דעת הקהל שהורו על שוויון או אף על יתרון קל מול הליכוד הגבירו עוד יותר את התקווה בשורות המפלגה לחזרתה לשלטון לראשונה מאז ראשית 2001. בסופו של דבר הסתיימו הבחירות במפח נפש צורב למפלגה. לא זו בלבד שבנימין נתניהו הוביל את הליכוד לניצחון ברור, גם העלייה במספר המושבים לא הייתה מרשימה אם מתחשבים בחבירה למפלגת "התנועה". בכנסת ה-19 היו לשתי המפלגות ביחד 21 מושבים ואילו בריצתן המשותפת בבחירות אלה הן זכו ב-24. הרשימה הצליחה במיוחד ביישובים הנחשבים למעוזי המרכז-שמאל החילוני: בקיבוצים, בתל אביב ובערי המרכז המבוססות. לעומת זאת, בחיפה ובירושלים ההתחזקות של הרשימה ביחס לבבחירות הקודמות הייתה קלה ביותר, ובמגזר הערבי וביישובי הפיתוח היא אף נחלשה (לוח 3.2).

לוח 3.2 התמיכה (ב-%) במחנה הציוני (2015) בהשוואה לתמיכה בעבודה ובתנועה (2013)

השינוי	2015	2013			
		סה"כ	התנועה	העבודה	
+11.6	57.2	45.6	7.4	38.2	קיבוצים
+10.2	34.3	24.1	7.3	16.8	תל אביב
+8.2	33.7	25.5	7.3	18.2	ערי המרכז המבוססות*
+2.9	25.3	22.4	7.2	15.2	חיפה
+1.3	9.7	8.6	2.1	6.5	ירושלים
-1.1	4.9	5.8	2.0	3.8	ערבים
-1.8	9.6	11.4	4.3	7.1	יישובי פיתוח

* גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן ורעננה.

העובדה שהמפלגה שבה למעמד הסיעה השנייה בגודלה בכנסת לא ניחמה רבים. באופן סמלי, במהלך כהונת הכנסת ה-20, נשבר שיא השהות הרצופה של מפלגת העבודה באופוזיציה. המחנה הציוני לא הצליח להיות אופוזיציה אפקטיבית במיוחד ולאחר הניסיון הכושל של הרצוג לבחון את שילובה של הסיעה במעין ממשלת אחדות (מהלך שהסתיים בסופו של דבר בצירופה של ישראל ביתנו דווקא לממשלת הימין של נתניהו) מעמדו במפלגה נחלש מאוד. תחושת הייאוש והכמיהה למנהיג ששייב למפלגה קהלים אבודים הובילה בקיץ 2017 לבחירתו של אבי גבאי ליושב-ראש החדש, ה-11 במספר מאז שנת 1992. שינוי הנהגתי זה התקבל תחילה בצורה יפה, אך במהרה הפופולריות שלו דעכה ותוך מספר שבועות חזרו יאיר לפיד – ומאוחר יותר בני גנץ – להיות מזוהים כמועמדים המרכזיים שיכולים להחזיר את גוש המרכז-שמאל לשלטון.

מפלגת העבודה הגיעה אל הבחירות של אפריל 2019 כשהיא בעמדת נחיתות ברורה. שני גורמים הביאו לכך: הראשון היה סיום שיתוף הפעולה עם ציפי לבני ו"התנועה". תומכים לא מעטים ראו לא ראו את הצעד הזה בעין יפה, ובייחוד את הסגנון הכוחני בו השתמש גבאי – לבני שמעה לראשונה על המהלך בזמן אמת במהלך ישיבת סיעה פתוחה ששודרה באמצעי התקשורת (אזולאי, 2019ב). הגורם השני היה כניסתו של בני גנץ למערכת הפוליטית. בניגוד לגבאי, גנץ הצליח בפרק זמן קצר לייצר שני חיבורים פוליטיים מכריעים (עם תל"ם של בוגי יעלון ועם יש עתיד) ולהקים את רשימת כחול לבן שבאופן כמעט מיידי הפכה להיות מזוהה בתור הכוח הפוליטי המוביל בגוש המרכז-שמאל. אפילו גבאי, שבתחילת הקמפיין עוד הקפיד לציין שרק הוא יהיה זה שיחליף את נתניהו, שינה את הטון וקרא להצביע למפלגת העבודה כדי לחזק את הגוש ואת סיכוייו של גנץ להקים ממשלת מרכז-שמאל.

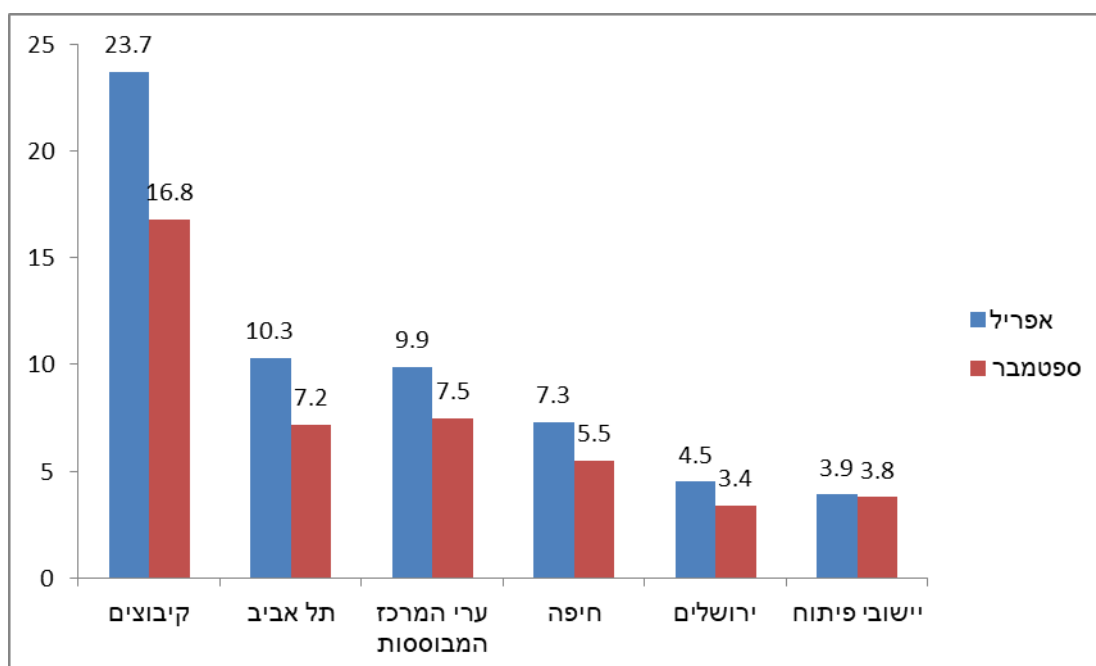
קמפיין המפלגה הדגיש את הקו האידיאולוגי המובהק של המפלגה, לעומת הטשטוש הרעיוני של כחול לבן ("חוזרים לדרך, חוזרים לעבודה") ואת איכותם וניסיונם של המועמדים שלה לעומת אוסף המועמדים החדשים של כחול לבן ("נבחרת מנצחת"). נראה כי הקמפיין הזה כשל לחלוטין. הרצון העז בקרב מצביעי המרכז-שמאל להחליף את נתניהו והשכנוע שזה יקרה רק במידה וכחול לבן תזכה ליותר מושבים מהליכוד, הביאו לנדידת בוחרים מסיבית לכיוונו של גנץ. בסופו של יום הגיעה מפלגת העבודה לשפל אלקטורלי: היא זכתה בפחות מ-5% מהקולות ובשישה מושבים שהציבו אותה כסיעה החמישית בגודלה, במשותף עם חד"ש-תע"ל. התמיכה במפלגה נמחקה כמעט לחלוטין ביישובי הפיתוח (תמיכה של 2.1%) ובירושלים (3%) ואפילו בקיבוצים היא זכתה ב-21.2% בלבד מהקולות, הרחק מכחול לבן שגרפה למעלה ממוחצית הקולות.

הקריסה המהירה בכוחה של המפלגה נמשכה גם בבחירות הבאות בסדרת הבחירות של 2019-2020. השינויים בעמדת היו"ר (עמיר פרץ החליף את גבאי) והחיבור הפוליטי עם "גשר" של אורלי לוי-אבקסיס לא הועילו בבחירות ספטמבר 2019⁴⁷ על אף ההכרזות על החיבור כעל בשורה חברתית אמיתית ש"יפיל את החומות" בין ימין ושמאל, הוא לא הביא קהלים חדשים לתמוך במפלגת העבודה. כפי שמשקף בתרשים 3.2 התמיכה ברשימה בבחירות של ספטמבר הייתה נמוכה מהתמיכה המשותפת בשתי המפלגות בבחירות של אפריל. החיבור עם לוי-אבקסיס הבריח

⁴⁷ במפלגה הופנו ביקורות נוקבת כלפי היו"ר פרץ, על שסירב לייסד שיתוף פעולה אלקטורלי עם מרצ, שבקושי עברה באפריל את אחוז החסימה, ובחר במקום זאת לכוון ברית דווקא עם "גשר".

לא מעט מצביעים, חלקם לכיוון כחול לבן ומרביתם אל "המחנה הדמוקרטי" – רשימה שכללה בתוכה שני פורשים בולטים ממפלגת העבודה: ראש הממשלה לשעבר אהוד ברק וסתיו שפיר. כך, זכתה העבודה-גשר בשישה מושבים בלבד, מתוכם חמישה למפלגת העבודה.

תרשים 3.2 התמיכה (ב-%) בעבודה-גשר (ספטמבר 2019) לעומת התמיכה המשותפת במפלגת העבודה ובגשר (אפריל 2019)

לאחר הפיזור של הכנסת ה-22 וקביעת בחירות שלישיות ברצף הופנו שוב קריאות לפרץ לחתור לחיבור עם מרצ. היו"ר לא היה נלהב גם הפעם אך בסופו של דבר נענה ללחצים – כנראה בשל סכנת אחוז החסימה שאיים על שתי המפלגות ולפיכך על סיכויי הגוש כולו – ובבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020) התמודדה המפלגה במסגרת ברית העבודה-גשר-מרצ. תוצאות הבחירות המחישו שגם הפעם החיבור לא נשא פירות. הברית איבדה כמעט 140,000 מצביעים וארבעה מושבים בהשוואה לבחירות הקודמות. שלושת הח"כים שמפלגת העבודה הצליחה להכניס לכנסת ה-23 הציבו אותה פעם נוספת בנקודת שפל היסטורית. כניסתם של עמיר פרץ ואיציק שמולי לממשלת נתניהו, בניגוד גמור להתחייבותם לפני הבחירות, החריפה עוד יותר את מצבה של מפלגת העבודה. עם התפזרותה של הכנסת ה-23 בדצמבר 2020, חזו סקרי דעת קהל שהמפלגה לא תעבור את אחוז החסימה.

אלא שבחירתה של מרב מיכאלי לתפקיד היו"ר הפיחה רוח חיים במפלגה.⁴⁸ בשבועות שקדמו לבחירות היא השכילה למתג את המפלגה מחדש ("בית של אמת") ולהציב אותה כמתמודדת עצמאית תוך שלילת חבירה למפלגות אחרות (מרצ, "הישראלים" של רוך חולדאי ו"תנופה" של עופר שלח). בבחירות זכתה המפלגה בשבעה מושבים. ניתוח דפוסי ההצבעה שיקפו את הכיוון אליו הוליכה מיכאלי את המפלגה – אל השמאל הפרוגרסיבי. כך, המפלגה התחזקה מאוד בתל אביב (ב-7.6%) ובקיבוצים (ב-8.8%), אך המשיכה במגמת ההיחלשות ביישובי הפיתוח ובמגזר הערבי. לפי סקרי מכון סמית, למעלה ממאה אלף ממצביעי כחול לבן בבחירות הקודמות של 2020 הצביעו הפעם לעבודה (עמית, 2021).

הבחירות לרשויות המקומיות

היחלשותה של מפלגת העבודה מוצאת ביטוי מובהק גם במישור המוניציפלי. בעבר, בהתאם לאפיונה כמפלגת המון, הייתה המפלגה נטועה היטב בזירה המקומית. היא הפעילה סניפים תוססים, מועמדים מטעמה כיהנו כראשי רשויות מקומיות רבות והיו לה נציגים רבים במועצות. הנוכחות בזירה המקומית הייתה חשובה: היא היוותה חולייה מקשרת חיונית בין האזרח לנציגיו ברמה הארצית, היא סיפקה לתומכי המפלגה מושא הזדהות קרוב והצליחה להעמיד פעילים מקומיים אשר ביום פקודה (בחירות) עמדו לצידה. הזירה המקומית אף שימשה כאחד מממאגרי הגיוס הפוליטיים המשמעותיים ביותר, כאשר לא מעט מחברי הכנסת ושרי המפלגה החלו את נתיבי הקריירה שלהם בזירה זו.

דפוסי ההצבעה והמשחק הקואליציוני בזירה המקומית שיעתקו במידה רבה את הנעשה ברמה הארצית. בעבר, כמעט כל הרשימות המקומיות לא היו אלא שלוחות של המפלגות הארציות (דהן, 2014). אין זה מפתיע איפוא להיווכח שעד שנת 1973 היה למפא"י ומפלגת העבודה רוב מוחלט בקרב ראשי הרשויות המקומיות (ישובים יהודיים ומעורבים). גם לאחר מהפך 1977 ולאחר שינוי שיטת הבחירות – באופן שהפריד את הבחירות למועצה ולראש הרשות, ואשר הפריד בין יום הבחירות הכלליות והמקומיות – שימרה מפלגת העבודה את מעמדה כמפלגה עם מספר ראשי הרשויות הרב ביותר: 41% בבחירות 1978 ו-1983 (בריכטה, 1998: 265).

⁴⁸ בין מועד התפזרות הכנסת ה-23 ועד לבחירתה של מיכאלי לתפקיד היו"ר התפרסמו 21 סקרים. כולם ללא יוצא מהכלל חזו שהעבודה לא תעבור את אחוז החסימה. בחירתה שינתה מיידית את המצב ובעשרת הימים שבין בחירתה לבין הגשת רשימות המועמדים לכנסת כל הסקרים חזו שהמפלגה תעבור את אחוז החסימה וחזו לה בממוצע 5.2 מושבים.

ואולם, מאז הבחירות המקומיות של 1989 – בהן נחלה המפלגה תבוסה קשה ואיבדה את בכורתה – וביתר שאת מאז הבחירות המקומיות של שנת 1998, ניכרת התרחקות הדרגתית של המפלגה מהזירה המקומית עד כדי מחיקתה המוחלטת מרשויות מקומיות לא מעטות. האם היה תהליך זה בעיקרו תוצר לוואי של היחלשותה של המפלגה בזירה הארצית? או שמא הייתה זו תוצאה של השפעת הבחירה הישירה לראשי הרשויות על ההצבעה למפלגות הגדולות ועל נטיית ראשי הערים להתרחק מזיהוי מפלגתי מובהק? האם הייתה כאן גם החלטה אסטרטגית של ראשי המפלגה שלא להפנות אנרגיה ומשאבים לפוליטיקה המקומית ואולי אף להזניחה? דומה שבמקרה זה כל התשובות נכונות ומסבירות את מגמת ההיחלשות הברורה והחדה של מפלגת העבודה בזירה המקומית.

לוח 3.3 מראה את הנוכחות ואת הישגי מפלגת העבודה ב-30 הערים הגדולות. כפי שניכר, כבר בבחירות המקומיות של 1993 היו ראשי הערים מטעם המפלגה מיעוט מכלל ראשי הערים. אולם, בנוסף לשמונת ראשי הערים שנבחרו מטעמה, העמידה המפלגה עוד 17 מועמדים שהפסידו. כלומר, בשנת 1993 המפלגה עדיין הפגינה נוכחות בזירה המקומית כאשר העמידה מועמדים לראשות העירייה ב-25 מתוך 30 הרשויות. בנוסף, היוו נציגי המפלגה 23% מכלל חברי מועצות הערים הללו.

לוח 3.3 הישגי מפלגת העבודה בבחירות המקומיות ב-30 הערים הגדולות

שנת הבחירות	מס' הנציגים במועצות הערים (בסוגריים – שיעור נציגי העבודה)	מועמדי המפלגה שנבחרו לראשי ערים	מועמדי המפלגה שלא נבחרו לראשי ערים
1993	140 (23%)	8	17
1998	69 (11%)	4	11
2003	36 (6%)	2	3
2008	27 (5%)	1	3
2013	19 (3%)	1	2
2018	17 (2%)	1	1

* הניתוח בוחן את שימוש הרשימה המקומית בשם ו/או באותיות מפלגת האם הלאומית (העבודה ו/או אמת) ב-30 הערים הגדולות במגזר היהודי וערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים הבאות: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין-מכבים-רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קרית אתא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין, וקרית גת.

הירידה החדה ביותר בכוחה של מפלגת העבודה במישור המקומי התרחשה בבחירות של 1998. בבחירות אלו, שנערכו תחת הנהגתו של אהוד ברק, חל משבר בין ראשי ערים מטעם המפלגה לבין ההנהגה. הדברים הגיעו לכדי כך שיו"ר המטה המוניציפלי, בנימין בן-אליעזר, התפטר מתפקידו. מזכיר מחוז חיפה במפלגה קבע ש"את ההנהגה בכלל לא מעניינות הבחירות המוניציפליות" ואילו ראש העיר קריית אונו אמר שההתנהלות של ההנהגה היא "סימפטום להתרסקות ולהתפרקות של המפלגה כמסגרת ארגונית למערכות פוליטיות... חוסר האכפתיות כלפי המועמדים שמפגינים היו"ר והמזכ"ל, מביאים אנשים כמוני למחשבות על התמודדות עצמאית" (שגב, 1998).

כחודשיים לפני הבחירות אישר מרכז המפלגה להשעות באופן זמני ממוסדות המפלגה את כל מי שהכריז על התמודדות עצמאית נגד מועמד נבחר של המפלגה, או נגד מועמד העומד בראש רשימה הנתמכת על ידי המפלגה. מרבית האיומים של ראשי הערים להתמודד ברשימות עצמאיות לא התממשו בסופו של דבר. כך למשל, עמרם מצנע (חיפה), מאיר ניצן (ראשון לציון) ומנחם אריאב (נצרת עילית, כיום נוף הגליל) התרצו. אולם במספר רשויות אחרות התמודדו אנשי המפלגה באופן עצמאי. הדברים הגיעו לכך שהמפלגה לא הריצה מועמדים בכחצית מ-30 הערים הגדולות. גם אם בחלק מהמקרים היא תמכה גלויות במועמדות של מועמד עצמאי שהיה מזוהה עימה, מדובר בהתפתחות רבת משמעות שסימנה את המשך המגמה בארבע מערכות הבחירות המקומיות הבאות.

מאבקים סביב מועמדות מטעם המפלגה בשתי רשויות מדגימים היטב את תהליכי ההתרחקות של המפלגה מהזירה המקומית. בתל-אביב, הביע רון חולדאי כבר בראשיתה של שנת הבחירות את רצונו להתמודד על מועמדות ראשות העיר מטעם המפלגה. אולם כל עוד היה נראה שרוני מילוא, ראש העיר המכהן, יתמודד לכהונה נוספת, סרבה המפלגה להעמיד מולו מועמד והחליטה לתמוך בו ולרוץ למועצת העיר במסגרת רשימה משותפת. ההחלטה נבעה, ככל הנראה, מתוך שיקול ששיתוף פעולה כזה יניח את התשתית לתמיכה של מילוא במועמדות אהוד ברק בבחירות לראשות הממשלה. במצב עניינים זה, הכריז חולדאי על התמודדות ברשימה עצמאית, תוך שהוא מביע אכזבה מסירובה של המפלגה להריץ מועמד מטעמה. גם לאחר שבראשית מאי הכריז מילוא על כוונתו להתמודד בבחירות הישירות לראשות הממשלה ולוותר על כהונה שנייה כראש העיר, לא התייצבה המפלגה לימינו של חולדאי, זאת על אף שזכה לתמיכה מצד מספר חברי כנסת בולטים במפלגה. תחת זו, נשקלו מועמדויות אחרות והאפשרות לקיים פריימריז לקביעת מועמד המפלגה לראשות העיר. רק משהתברר שחולדאי זוכה לתמיכת מחוז תל-אביב במפלגה נזנחו התכניות הללו והנהגת המפלגה החליטה לתמוך במועמדותו ולשלב את מועמדיה למועצת העיר

ברשימה על-מפלגתית בראשותו. באופן כזה החמיצה מפלגת העבודה ניצחון כמעט ודאי של מועמד פורמלי מטעמה בתל-אביב. כשנבחר לראשונה בשנת 1998 עדיין היה זיהויו של חולדאי עם מפלגת העבודה חזק, אך הזיהוי נחלש ככל שהזמן חלף.

המאבק בבת-ים מלמד אף הוא על המגמה. איש העסקים הצעיר שלומי לחיאני התכוון להתמודד בפריימריז על מועמדות המפלגה לראשות העיר כנגד אהוד קינמון הוותיק. בתגובה, הופעלו לחצים כבדים מצד תומכי קינמון בסניף העבודה בעיר, לחצים שהביאו להחלטה של צוות ההתערבות המוניציפלי שלא לקיים פריימריז ולמנות את קינמון כמועמד המפלגה. בתגובה פרש לחיאני והתמודד במסגרת רשימה עצמאית. בבחירות לראשות העיר הקדים לחיאני את קינמון והעפיל לסיבוב השני נגד מועמד הליכוד (והפסיד לו בקרב צמוד). הרשימה העצמאית של לחיאני קיבלה חמישה מושבים במועצת העיר לעומת ארבעה לרשימת העבודה. בבחירות הבאות (2003) נבחר לחיאני לראשות העיר, אך זיקתו למפלגת העבודה כבר התפוגגה.

שני המקרים האלה מייצגים דינמיקה שונה שתוצאותיה דומות: איבוד העוגנים של המפלגה בזירה המקומית. את המקרה התל-אביבי ניתן לייחס במובהק להיערכותו של אהוד ברק לקראת הבחירות הישירות לראשות הממשלה, תוך הקרבת המפלגה למען הקמת מערכים על-מפלגתיים רחבים כדי לשפר את סיכויי היבחרותו. הזירה המקומית, במובן זה, הייתה מעבדת ניסויים לפוליטיקה הארצית ובגדר הקדמה להקמתה של ישראל אחת מספר חודשים לאחר מכן. המקרה הבת-ימי משקף מאבקים פנימיים בין כוחות חדשים לוותיקים בסניף, ואת המחיר של חוסר התערבות מצד ההנהגה המרכזית, שהביא במקרה זה לפרישה של מועמד צעיר ומבטיח לטובת רשימה עצמאית.

ההיחלשות בנוכחות מפלגת העבודה ברשויות המקומיות המשיכה גם בבחירות של 2003. ב-30 הרשויות הגדולות התמודדו מטעמה רק חמישה מועמדים ורק שניים מתוכם נבחרו לראשות העיר – מוטי ששון בחולון ואפי שטנצלר בגבעתיים. החל מ-2008 נותר ששון ראש העיר היחיד שהתמודד ונבחר תחת התווית של מפלגת העבודה.⁴⁹ גם נוכחותם של נציגי מפלגת העבודה במועצות העיריות תחת תווית מפלגתם כמעט התפוגגה והיא נמוכה אף מזו של מפלגות ארציות כגון ישראל ביתנו, המפלגות הדתיות והחרדיות ואפילו מזו של מרצ.

⁴⁹ אפשר אולי לראות בהיבחרותו של רן קוניק לראש עיריית גבעתיים ב-2018 כמקרה נוסף. הוא התמודד ונבחר ברשימת "רק גבעתיים שלנו בראשות רן קוניק ובתמיכת מפלגת העבודה והעל מפלגתיים".

דפוס הפעולה של סיעות בת הקשורות למפלגת העבודה, נתמכות על-ידיה כספית אך רצות תחת שם אחר (על-מנת להיבדל מהמותג המפלגתי) יכול להסביר בצורה חלקית בלבד את ההיחלשות הזאת. רק בארבע ערים מבין ה-30 שנבחנו הריצה מפלגת העבודה ב-2013 סיעות-בת מטעמה אשר "הסתתרו" תחת שמות אחרים: בראשון לציון, מודיעין, בת ים ואשקלון. מבין הארבע רק בבת ים היא הריצה גם מועמד מטעמה של סיעת בת לראשות העיר, ובתל אביב היא תמכה, פוליטית וכספית, במועמדות של רון חולדאי אך רצה בנפרד למועצת העיר ולא זכתה ולו במושב אחד.

בבחירות 2018 הריצה מפלגת העבודה 48 רשימות מטעמה בבחירות לרשויות המקומיות ועוד שתי רשימות משותפות (אלו לא רצו דווקא תחת שמה או תוך שימוש באותיותיה). דובר במספר קטן בהרבה מהליכוד שהריץ בכמעט פי שתיים רשימות וגם מש"ס ומהבית היהודי (מבקר המדינה 2021ב). לפי לוח 3.3 ניכר כי המפלגה נחלשה במעט בערים הגדולות אולם ככל הנראה דובר הפעם ב"השקעה שהחזירה את עצמה" כאשר המפלגה סיימה את בחירות אלו עם עודף קטן. כל זה כאמור מתגמד אל מול עבר שבו הייתה למפלגה נוכחות שנמדדה בעשרות אחוזים במועצות הערים ושב ראשי ערים רבים תמודדו מטעמה.

הבחירות להסתדרות

הקשר של מפלגת העבודה ושל קודמתה מפא"י אל ההסתדרות העובדים הכללית נחשב במשך שנים לאחד מעמודי התווך של הצלחתן. ייסודה של ההסתדרות קדם בעשור לייסודה של מפא"י: ועידת היסוד שלה התקיימה בחיפה בשנת 1920. למן 1930 הייתה זו מפא"י ואחר כך מפלגת העבודה/המערך ששלטו בהסתדרות כאשר זכו בכל הבחירות לוועידתה (אשר בחרה את הנהגת ההסתדרות) ברוב מוחלט של הקולות. הזיקה של המפלגה לארגון העובדים התבטאה בכך שהמזכירים הכלליים של ההסתדרות היו כולם אנשי המפלגה ורובם אף כיהנו במקביל לתפקידם כחברי כנסת של המפלגה. מפלגת העבודה המשיכה ליהנות מרוב בהסתדרות עד לשנות התשעים. כמו במקרה של הרשויות המקומיות, גם כאן התחוללה הירידה שנים ארוכות לאחר המהפך הפוליטי של 1977. אך הירידה הגיעה והבכורה אבדה, אך לא לא לטובת מפלגה ארצית אחרת אלא לטובת מי שפעלו לניתוק הקשר הקרוב של ההסתדרות עם המפלגות הלאומיות. מי שהובילו מהלך ניתוק זה היו פוליטיקאים ממפלגת העבודה.

השבר הגדול בקשר שבין מפלגת העבודה לבין ההסתדרות התרחש במהלך השנים 1993-1994. חיים רמון, שמונה מטעם המפלגה לאחר בחירות 1992 לשר הבריאות נטל על עצמו להוביל רפורמה שנועדה לנתק את הקשר בין ההסתדרות לבין קופת חולים כללית, גוף שירותי הבריאות הגדול בישראל באמצעות חוק ביטוח בריאות ממלכתי (Aharoni, 1998). לאחר שנוסחו הראשוני של החוק אושר בממשלה ועבר בקריאה ראשונה בכנסת הוא נתקל בחומת התנגדות עזה מכיוון ההסתדרות ומצד מספר חברי כנסת במפלגה. רמון הבין שללא שליטה בהסתדרות סיכויי החוק לעבור קלושים. על-כן הוא דחף את שותפו לדרך דאז עמיר פרץ להתמודד מטעם המפלגה על תפקיד מזכ"ל ההסתדרות (ברזילי, 1996). אולם, בבחירות הפנימיות שנערכו בראשית 1994 לקביעת מועמד המפלגה לתפקיד המזכ"ל גבר המזכ"ל המכהן חיים הברפלד על פרץ. כשנראה היה, לאחר הפסדו של פרץ, כי החוק עומד להיקבר – גם ראש הממשלה ושרים שתמכו בחוק הפגינו עתה הסתייגות כלפיו – נשא רמון בפני חברי מרכז המפלגה את מה שזכה לכינוי "נאום הלווייתנים":

"אני עשיתי הכל האמינו לי, עשיתי הכל. הצעתי אין ספור הצעות פשרה. החוק הזה בא להציל את קופת חולים... החוק היה צריך להציל אותה. אני לא אוכל למנוע את קריסתה, אתם לא רוצים שאני אציל. כמו לווייתן שאיבד את חוש הכיוון, אתם מסתערים על החוק שוב ושוב, ורוצים להתאבד. ואני, בכוחי הדל, דוחף אתכם אל המים החיים, ואתם לא רוצים, ואתם לא רוצים. אתם מתעקשים להתאבד."

במצב עניינים זה החליט רמון להגיב במהלך נגדי תוך נקיטת אסטרטגייה של "סוס טרויאני" (כהן, 2012). הוא התפטר מתפקידו כשר הבריאות והקים זמן קצר לפני הבחירות לוועידת ההסתדרות סיעה חדשה ("חיים חדשים") בשיתוף עם עמיר פרץ. זאת, במטרה מוצהרת להשתלט על ההסתדרות כדי להעביר את רפורמת הבריאות וגם על-מנת לשנות את התפקיד הכפול של ההסתדרות כמעסיק וגוף המייצג עובדים ולבנות אותה מחדש. בבחירות לוועידת ההסתדרות שהתקיימו במאי 1994 התחרתה הסיעה החדשה מול סיעת העבודה בהסתדרות, זכתה ברוב ולראשונה הדיחה מראשות ההסתדרות את סיעת מפלגת העבודה. רמון מונה למזכ"ל ההסתדרות וחוק ביטוח בריאות ממלכתי אושר בכנסת זמן קצר לאחר מכן.

מאז המשבר של 1994 חל שינוי ביחסים בין מפלגת העבודה לבין ההסתדרות, אשר שמה שונה על-ידי רמון ל"הסתדרות החדשה". אמנם מנהיגי ההסתדרות (שם התואר השתנה אף הוא כחלק מהרפורמה ממזכ"ל ליו"ר והם נבחרים מאז 1997 באופן ישיר) המשיכו להיות מזוהים עם המפלגה עד לשנת 2014 אך הם הפכו לעצמאיים הרבה יותר. עמיר פרץ, יושב-הראש בין השנים 1995 ל-2005, אף נטש את המפלגה בשנת 1999 והקים מסגרת פוליטית משלו בשם "עם אחד" עד לשובו למפלגה במהלך שנת 2005. מחליפו, עופר עיני, היה אמנם חבר מפלגת העבודה, אך המשיך כקודמו לבסס את שליטתו בהסתדרות על תמיכה של מפלגות נוספות וגופים חוץ-מפלגתיים. בבחירות של 2012 התמודדו זו מול זו שתי בריתות אלקטורליות שבראשן עמדו אנשי המפלגה: עופר עיני ואיתן כבל. בשנת 2014 נבחר לראשונה לאחר התפטרותו של עיני (בידי צירי בית נבחר ההסתדרות ולא בבחירות כלליות), יושב ראש (אבי ניסנקורן) שלא היה מזוהה מפלגתית בעת בחירתו.

לוח 3.4: מועמדים וסיעות שהוצגו מטעם מפלגת העבודה, או נתמכו על ידה או זוהו עימה

בבחירות להסתדרות

הבחירות למועמדים/ליו"ר	הבחירות לוועידת ההסתדרות	
ישראל קיסר *	עבודה 55.1%	1990
חיים רמון *	46% עבודה – 32.5%	1994
עמיר פרץ – 77.7%	עם אחד – 58.6%	1998
עמיר פרץ (מועמד יחיד)	עם אחד – 62.3%, עבודה – 13.5%	2002
עופר עיני – 92.5%	עוגנים – 83.2%	2007
עופר עיני – 66.6%, איתן כבל – 33.3%	עוגנים – 65%, הבית החברתי – 29.3%	2012
אבי ניסנקורן – 62.4%, שלי יחימוביץ' – 37.6%	-	2017

* עד 1994 (כולל) לא היו בחירות ישירות לתפקיד המזכ"ל.

נתון אחר, שמדגים באופן דרמטי ביותר את הנתק שנוצר בין מפלגת העבודה לבין ההסתדרות, עולה מבחינת הרקע של חברי הכנסת שלה. מבין 44 חברי הכנסת של מפלגת העבודה שנבחרו

בשנת 1992, לעשרים (45.5%) היה רקע הסתדרותי ואיגודי. חלקם אף נעזר הצלחה בבסיסי כוח בהסתדרות כדי להיבחר בשיטת הפריימריז שבה נעשה אז שימוש לראשונה. מבין 15 חברי הכנסת של מפלגת העבודה שנבחרו לכנסת בשנת 2013, אף לא אחד היה עם רקע הסתדרותי ואיגודי. רקע כזה אפילו לא היה לח"כ איתן כבל אשר התמודד בבחירות 2012 על כהונת יושב ראש ההסתדרות.

הזירה הפרלמנטרית

בחלק זה נתמקד בנציגי מפלגת העבודה בכנסת: נבחן את מאפייניהם הדמוגרפיים וננתח את המיזוגים והפיצולים שחוותה סיעת העבודה בכנסת מאז 1992.

בין השנים 1992 ל-2021 כיהנו כחברי כנסת מטעם מפלגת העבודה (למשך תקופה של למעלה משישה חודשים) בדיוק 100 אישים שונים.⁵⁰ קבוצה זו מורכבת מ-18 נשים (18.9%) ו-77 גברים (81.1%). עשרה מחברי הכנסת של העבודה השתייכו למיעוט הערבי: חמישה מוסלמים, שני נוצרים ושלושה דרוזים. 74 מבין 100 חברי הכנסת היו ילידי הארץ ואילו 26 נולדו בחו"ל, על-פי החלוקה הבאה: 12 באפריקה, 8 באירופה, 5 באסיה ואחד באמריקה הדרומית.

לוח 3.5 מציג את המאפיינים החברתיים-דמוגרפיים ואת הרקע של חברי הכנסת בכל אחת מ-12 הכנסות שנבחרו בין 1992 ל-2021. ניתן לזהות מגמת עליה כמעט רציפה בגיל הממוצע של חברי הכנסת, מכ-50 בכנסת ה-13 (1992-1996) ל-56.6 בכנסת ה-18 (2009-2013). יש לזכור כי עם השנים קטן מספר חברי הכנסת בצורה משמעותית, וכך כוחות צעירים – שבאופן טבעי מתחילים את דרכם הפוליטית במקומות נמוכים ברשימת המועמדים – לא נכנסו לכנסת כאשר ייצוגה של המפלגה הלך וירד. בבחירות לכנסת ה-19 (2013) המגמה השתנתה: הגיל הממוצע צנח בחמש שנים וארבעה מבין 15 חברי הכנסת נבחרו בגיל צעיר מ-40. שניים מביניהם – איציק שמולי וסתיו שפיר – שרדו גם את המפולת של בחירות 2019 אפריל והותירו את ממוצע הגילים נמוך גם בכנסת העשרים ואחת. פרישתה של שפיר והצטמצמות הייצוג הפרלמנטרי ל-5 (ספטמבר 2019) ול-3 (2020) ח"כים הביאו לעלייה מחודשת בגיל הממוצע בכנסות האלה. אך פרישתם של פרץ ושמולי מן הפוליטיקה הותירה חלל אותו מילאו כוחות חדשים וצעירים יחסית – מה שהשתקף בממוצע גילאים של 48.6, הנמוך ביותר אי פעם.

⁵⁰ תשעה ח"כים נוספים כיהנו פחות מ-6 חודשים ואינם נכללים בניתוח כאן. בין התשעה נכלל אבי גבאי – אשר כיהן כיו"ר המפלגה מאז קיץ 2017, אך נבחר לכנסת רק באפריל 2019. כשלוש המפלגה בבחירות אלה והקדמת הבחירות לספטמבר של אותה שנה, הביאו אותו להכריז על פרישה מהפוליטיקה. כך, כיהן גבאי בכנסת פרק זמן של כחמישה חודשים בלבד.

לוח 3.5 פילוח של חברי הכנסת של מפלגת העבודה (הכנסת בהיבחרה, לא כולל חילופי אישים)

כנסת	גיל (ממוצע) (לגיל 40)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	לא יהודים	קיבוצים	רקע ביטחוני*	רקע תקשורתי	סה"כ ח"כים
13	50.1	6	4	2	2	6	0	44
14	50.4	6	3	2	2	4	0	34
15	52.9	1	3	2	1	4	0	23
16	54.9	0	4	0	1	5	0	18
17	54.3	0	5	2	1	5	1	18
18	56.6	0	3	0	1	3	2	13
19	51.8	4	4	0	0	3	4	15
20	52.8	4	6	1	1	1	5	19
21	51.9	2	2	0	0	1	1	6
22	55.6	1	2	0	0	1	1	5
23	53.8	0	1	0	0	0	1	3
24	48.6	1	4	1	1	1	1	7

* דרגת אלוף משנה ומעלה, ניצב משנה ומעלה, ראשי וסגני ראשים בשב"כ ובמוסד.

מספר הנשים בקרב חברי הסיעה בכנסת מאז 1992 נע בין אחת לבין שש. במונחים מוחלטים נרשם שיא הייצוג בכנסת ה-20 (2015-2019) עם שש נשים. לעומת זאת, במונחים יחסיים נשברו בזה אחר זה מספר שיאי ייצוג. ראשית, בבחירות 2015 עם 6 נשים מבין 19 חברי הכנסת של המפלגה (32%). לאחר מכן בכנסת ה-21 עם ייצוג של שליש (2 נשים מתוך 6) ובכנסת ה-22 עם ייצוג של 40% (2 מ-5). לבסוף, סיעת העבודה בכנסת ה-24 מונה לראשונה רוב נשי: 4 מתוך שבעת חברי הסיעה (57%).

ייצוגם של שני מגזרי אוכלוסייה פחת במהלך הזמן. עד הכנסת ה-15 (וגם בכנסת ה-17) היו בין חברי הכנסת של המפלגה שני חברי כנסת לא-יהודים (ערבי ודרוזי) אך בשתי הבחירות הבאות (2009 ו-2013) וב-2019-2020 – בעיקר בשל הצטמקות הכוח של המפלגה בכנסת – המיעוט הלא-יהודי לא היה מיוצג בסיעה. בבחירות 2015 ו-2021 נבחר נציג לא-יהודי יחיד, זוהיר בהלול ואבתיסאם מראענה, בהתאמה. גם כוחם של נציגי הקיבוצים שהיוו באופן מסורתי קבוצה בולטת במפלגה פחת עם הזמן. בכנסת ה-19, לראשונה מאז קום המדינה, לא היה ולו נציג אחד של הקיבוצים מבין 15 חברי הכנסת שנבחרו מטעם מפלגת העבודה. מאז 1992 רק שני עולים חדשים

נבחרו מטעם המפלגה לכנסת ובשני המקרים הם עזבו את המפלגה ועברו למפלגה אחרת. סופה לנדבר (עלתה מרוסיה בשנת 1979) כיהנה כחברת כנסת בין 1996 ל-2003 ועוד זמן קצר בראשית 2006. לאחר מכן עזבה את המפלגה והשתלבה בישראל ביתנו. אדיסו מאסלה (עלה מאתיופיה ב-1980) כיהן כחבר כנסת בין השנים 1996 ל-1999 ועזב את המפלגה לטובת מפלגת עם אחד. עולה נוסף, רוברט טיבייב, נכנס לכנסת ב-2018 אך היה זה כבר לאחר שהכריז על ביטול חברותו במפלגה העבודה.

עד כמה מתחדשת המפלגה מבחינת נציגיה בין בחירות לבחירות? האם קיימת תחלופה בריאה ויש "פנים חדשות" בין נבחרי הציבור שלה? לפני הכל בולטת העובדה שכמעט מחצית מחברי הכנסת שניהנו מטעם מפלגת העבודה בין 1992 ל-2021 עשו זאת כבר במהלכה של הכנסת ה-13. למעשה, מאז 1996 נבחרו לראשונה לכנסת מטעם המפלגה רק 56 נציגים חדשים. עובדה זו היא, כמובן, בעיקר פועל יוצא של הצטמקות כוחה של המפלגה בכנסת. אם נבחן את כמות "הפנים החדשות" שהציגה מפלגת העבודה בכל כנסת (לוח 3.6) נראה תנודות משמעותיות. כך, בשנת 2009 נכנס לכנסת רק חבר כנסת חדש אחד (דניאל בן-סימון). ארבע שנים לאחר מכן, כשני שלישים מחברי הכנסת שנבחרו היו בגדר "פנים חדשות". גל התרעננות נוסף נרשם בבחירות לכנסת ה-24 (2021) עם כניסתם של ארבעה מועמדים חדשים.

לוח 3.6 חברי כנסת חדשים של מפלגת העבודה*

שיעור החדשים	חברי כנסת חדשים	מספר חברי כנסת	
39%	17	44	1992
24%	8	34	1996
9%	2	23	1999
22%	4	18	2003
28%	5	18	2006
8%	1	13	2009
67%	10	15	2013
37%	7	19	2015
33%	2	6	אפריל 2019
0%	0	5	ספטמבר 2019
0%	0	3	2020
57%	4	7	2021

* לא כולל חברים חדשים שנכנסו כתוצאה מחילופי אישים במהלך כהונה של הכנסת. לא כולל ח"כים שייצגו בפעם הראשונה את מפלגת העבודה אך כבר כיהנו בכנסת קודם לכן מטעם סיעות אחרות. הנתונים

משקפים רק את חברי הכנסת מטעם מפלגת העבודה (ללא ח"כים מטעם מפלגות אחרות שהתמודדו עימה ברשימות משותפות).

תחלופה של חברי כנסת – עזיבתם של חלק וכניסתם של אחרים – יכולה לשקף תהליך נורמלי ובריא של חילופי דורות. אולם במקרה של מפלגת העבודה, ניכר כי במספר קטן של שנים, סביב ראשית המאה ה-21, חלה נטישה חריגה של חברי כנסת, שנבעה מתוך מחאה או יאוש. עם פרישתו של אברהם בורג ביוני 2004 דיברו פרשנים על "דור שאיכזב" (לוי, 2004) וקראו לאחרון שינטוש "לכבות את האור" (דיין, 2004). פרישתו של בורג הייתה האחרונה בשרשרת ארוכה של פרישות מהמפלגה. לא מדובר רק בוותיקים בולטים דוגמת משה שחל, דוד ליבאי ועוזי ברעם אלא גם במי שנחשבו לדור ההמשך של המפלגה. מ"השמינייה" שהיוותה הבטחה גדולה לעתיד המפלגה בכנסות ה-12 וה-13 נשאר לאחר פרישתו של בורג רק נציג אחד: חיים רמון. גם הוא ערק מהמפלגה למפלגת קדימה כשנה לאחר מכן. היתר כבר עזבו באותה העת את המפלגה לטובת מפלגות אחרות: יוסי ביילין ויעל דיין לטובת תנועת שח"ר שחברה למרצ, חגי מרום ונסים זוילי לטובת מפלגת המרכז, נואף מסאלחה ועמיר פרץ לטובת עם אחד. פרץ עוד שב למפלגה ואף עמד בראשה בשתי כהונות נפרדות (2005-2007, 2019-2020), אך עם פרישתו מהחיים הפוליטיים ב-2021 לא נותר זכר לחברי השמינייה.

גל נטישות נוסף התחולל בין 2018 ל-2020. היחלשותה המהירה של המפלגה בשנים אלה הביאה רבים מהח"כים שלה להכריז על פרישה מהחיים הפוליטיים. בין הוותיקים אפשר למנות את שלי יחימוביץ', יצחק הרצוג ואיתן כבל. בין החדשים יותר נכללים איציק שמולי, אראל מרגלית, מיקי רוזנטל ואבי גבאי.

"עריקות", פיצולים והתמזגויות היוו מאז ומעולם חלק מהנוף הפוליטי של המערכת הפוליטית הישראלית, ושל מפלגת העבודה כחלק ממנה. כך, שולמית אלוני נטשה את המפלגה (1973) והקימה את רצ, משה דיין עזב את המפלגה (1977) לכהן כשר החוץ בממשלת בגין ולאחר מכן התמודד לכנסת במסגרת רשימת התנועה להתחדשות ממלכתית (תל"ם), יוסי שריד עזב את המפלגה (1984) והצטרף לרצ ועבד אל-והאב דראושה פרש (1988) והקים את מד"ע. מנגד, הצטרפו אל מפלגת העבודה במהלך השנים אישים כאמנון לין (מהליכוד) עזר ויצמן ובנימין בן-אליעזר (מיחד). גם במסגרת הזמן הנבחנת כאן, מאז שנת 1992, נמשכה התנודותיות של אישי ציבור

שפרשו מהמפלגה ושהצטרפו אליה. מבחינת "עריקות" – פרישה מהמפלגה לטובת מפלגה אחרת – אפשר להצביע על שבעה אירועים מרכזיים כמפורט בלוח 3.7 :

לוח 3.7: ארועי פרישה מרכזיים ממפלגת העבודה 1992-2020

1. לקראת בחירות 1996 התפלגו מסיעת העבודה בכנסת אביגדור קהלני ועמנואל זיסמן וייסדו את סיעת הדרך השלישית. הרקע לפילוג היה חילוקי דיעות מהותיים באשר לקו המדיני של מפלגת העבודה, בעיקר סביב הנכונות לשאת ולתת עם סוריה ולשקול את החזרת רמת הגולן כחלק מהסדר שלום עתידי. הדרך השלישית זכתה ב-4 מושבים בבחירות 1996 והצטרפה לקואליציה של נתניהו.
2. לקראת בחירות 1999 עזבו את הסיעה חמישה חברי כנסת. עמיר פרץ ושני ח"כים נוספים מהעבודה הקימו את סיעת "עם אחד", שהתמודדה בשתי מערכות הבחירות הבאות באופן עצמאי. חגי מרום וניסים זווילי התפלגו אף הם מסיעת העבודה והצטרפו אל מפלגת המרכז שכללה פורשים בולטים מהליכוד (דן מרידור, רוני מילוא, יצחק מרדכי). אבידות משמעותיות אלה – מהאגף החברתי וההתיישבותי של המפלגה – היו תגובות לסגנון מנהיגותו של אהוד ברק ולהחלטתו להקים את ישראל אחת.
3. לקראת בחירות 2003 עזבו את המפלגה יוסי ביילין ויעל דיין – שניים מחברי הכנסת היוניים של המפלגה. כישלונם בפריימריז הפנימיים של מפלגת העבודה עודד אותם לעזוב את המפלגה ולהתמודד בבחירות במסגרת רשימה משותפת עם מרצ.
4. "המפץ" הפוליטי הגדול שהתרחש בנובמבר 2005, עם פרישתו של ראש הממשלה אריאל שרון מהליכוד והקמת קדימה, הביא לפרישתם של שלושה חברי כנסת בולטים ממפלגת העבודה והצטרפותם לקדימה. שמעון פרס (שהפסיד את הנהגת העבודה זמן קצר קודם לכן לעמיר פרץ), חיים רמון ודליה איציק הפנו את גבם למפלגתם לאחר שנים ארוכות של פעילות. יחד איתם נטשו נבחרים ציבור נוספים של מפלגת העבודה במישור המקומי.
5. בינואר 2011, לאחר חודשים של מאבק פנים-מפלגתי חריף ועל רקע ביקורת נוקבת כלפי מנהיגותו, החליט יושב-ראש מפלגת העבודה אהוד ברק לעזוב את המפלגה. ברק, שכיהן באותה עת כשר הביטחון בממשלת נתניהו, הקים ביחד עם ארבעה חברי סיעה נוספים

את סיעת "העצמאות". ברק וחבריו העריקים נותרו חברי קואליציה ואילו שמונת חברי הכנסת הנוותרים עברו לספסלי האופוזיציה.⁵¹

6. לקראת בחירות 2013 שוב עזב עמיר פרץ את המפלגה. הודעת הפרישה שלו הגיעה כשבועיים בלבד לאחר שנבחר במקום השני בפריימריז לקביעת רשימת מועמדי המפלגה לכנסת. פרץ קבל על אי שילובו בהנהגת המפלגת תחת יחימוביץ', וטען כי זו תוליד את המפלגה אל ממשלת הימין שתקום לאחר הבחירות. פרץ הצטרף אל התנועה – רשימתה החדשה של מנהיגת קדימה לשעבר ציפי לבני – ומונה לשר להגנת הסביבה בממשלתו השלישית של נתניהו.
7. לאחר שהפסידה בבחירות לתפקיד היו"ר ביולי 2019, עזבה סתיו שפיר את מפלגת העבודה והתמודדה בבחירות של ספטמבר 2019 כנציגת התנועה הירוקה בברית "המחנה הדמוקרטי".

למעט המקרה החמישי, ה"עריקות" התבצעו זמן קצר טרם בחירות לכנסת. כך היה גם במקרים פחות בולטים, כמו נטישתה של סופה לנדבר (לטובת ישראל ביתנו, לפני בחירות 2006) ושל אפרים סנה (לטובת התמודדות ברשימה עצמאית, לפני בחירות 2009). יריבויות אישיות או כישלון בפריימריז גרמו לחברי כנסת לעזוב את המפלגה. בהקשר זה ראוי לציין כי ארבעה מבין שמונת מנהיגיה של מפלגת העבודה בין 1996 ל-2020 עזבו את המפלגה לטובת מסגרות פוליטיות אחרות: פרס (לקדימה), פרץ (לעם אחד ולתנועה), ברק (לעצמאות) ומצנע (לתנועה). דפוסים אלו מעידים על כך שהדמוקרטיה הפנים מפלגתית הנהוגה בעבודה (ראו בהמשך) אינה מסייעת (ואולי אף מקשה) על המפלגה להכיל בתוכה מאבקים אישיים. גם הירידה האלקטורלית המתמשכת מקשה כאשר פוליטיקאים מחפשים לעצמם מסגרות אשר יבטיחו את בחירתם מחדש לכנסת ולעיתים גם את דרכם לממשלה.

לעומת העזיבות הרבות, ניתן להצביע רק על מקרים ספורים של הצטרפות אל מפלגת העבודה. זה יכול להיות מובן לאור הירידה בכוחה של המפלגה שהובילה את מי שנותרו בה להאבק על מספר מקומות הולך וקטן. בשנת 2005 עמיר פרץ "שב הביתה" (באופן זמני) אל המפלגה לאחר שש שנות פעילות במסגרת "עם אחד". פרץ עזב שוב את המפלגה לטובת "התנועה" (2012) אך חזר שנית אל

⁵¹ המהלך המפתיע גרר גינויים רבים במערכת הפוליטית ובעיתונות. ברק כונה "קברן בלתי נלאה" (כספית, 2011) ומשת"פ (ברנע, 2011) ואל המהלך התייחסו כ"קומבינה מבריקה ומסריחה" (ורטר, 2011).

מפלגת האם שלו במהלך הכנסת ה-20 (2016). לפני בחירות 2013 הצטרפו למפלגה נחמן שי ונינו אבסדזה, שניים מ"פליטי" קדימה המתפרקת. בשלהי שנת 2016 התפקד אבי גבאי למפלגת העבודה ונבחר חודשים מספר לאחר מכן ליושב הראש שלה. גבאי אמנם לא היה חבר כנסת עד 2019, אך הוא שרת בממשלת נתניהו הרביעית בתור שר להגנת הסביבה מטעם מפלגת כולנו.⁵² לבסוף, לקראת הבחירות לכנסת ה-24 פרש רם שפע מסיעת כחול לבן (אליה נבחר בכנסות ה-21 עד ה-23 מטעם חוסן ישראל, מפלגתו של בני גנץ), הצטרף למפלגת העבודה ונבחר מטעמה לכנסת ה-24.

זירת הממשלה

מפלגת העבודה, שהייתה בגלגולה הקודם (כמפא"י ולאחר מכן במסגרת ברית מפלגות המערך) מפלגת שלטון דומיננטית, שמרה על הרלוונטיות שלה בתור מפלגת שלטון גם לאורך שנות התשעים. שלושה ראשי ממשלה כיהנו מטעמה: יצחק רבין עמד, עד להירצחו, בראש הממשלה ה-25 שכינה מיולי 1992 עד נובמבר 1995. שמעון פרס החליף את רבין וכיהן כראש הממשלה ה-26 מנובמבר 1995 ועד יוני 1996. אהוד ברק, אחרון ראשי הממשלה מטעם המפלגה, כיהן בין יולי 1999 למרץ 2001. מאז לא הצליחה מפלגת העבודה לחזור לעמדה של מפלגת שלטון, אולם היא כיהנה כשותפה בכמה ממשלות (לוח 3.8). בסך הכך בין יולי 1992 ליולי 2020 שהתה מפלגת העבודה 13 שנים במצטבר בקואליציה (46.4%) ו-15 שנים במצטבר באופוזיציה (53.6%).

לוח 3.8 המעמד השלטוני של מפלגת העבודה, 1992-2021

ראש הממשלה	סטטוס	ממשלה מס'	תקופה
רבין	מפלגת שלטון	25	יולי 1992 – נובמבר 1995
פרס	מפלגת שלטון	26	נובמבר 1995 – יוני 1996
נתניהו	אופוזיציה	27	יוני 1996 – יולי 1999
ברק	מפלגת שלטון	28	יולי 1999 – מרץ 2001

⁵² אנו לא מחשיבים את המקרים בהם מפלגות אחרות חברו אל מפלגת העבודה במסגרת מערך אלקטורלי תוך שמירה על מעמדן העצמאי: גשר ומימד אשר הצטרפו אל מפלגת העבודה במסגרת ישראל אחת (1999), הברית האלקטורלית עם מימד (2003 ו-2006), הריצה המשותפת עם "התנועה" בראשות ציפי לבני במסגרת המחנה הציוני (2015), והחבירה אל גשר (ספטמבר 2019) ואל מרצ וגשר ב-2020.

מרץ 2001 – נובמבר 2002	29	שותפה בקואליציה	שרון
נובמבר 2002 – פברואר 2003	29	אופוזיציה	שרון
פברואר 2003 – ינואר 2005	30	אופוזיציה	שרון
ינואר 2005 – נובמבר 2005	30	שותפה בקואליציה	שרון
נובמבר 2005 – מאי 2006	30	אופוזיציה	שרון/אולמרט
מאי 2006 – מרץ 2009	31	שותפה בקואליציה	אולמרט
מרץ 2009 – ינואר 2011	32	שותפה בקואליציה	נתניהו
ינואר 2011 – מרץ 2013	32	אופוזיציה	נתניהו
מרץ 2013 – מאי 2015	33	אופוזיציה	נתניהו
מאי 2015 – מאי 2020	34	אופוזיציה	נתניהו
מאי 2020 – ינואר 2021	35	שותפה בקואליציה	נתניהו
ינואר 2021 –	35	אופוזיציה	נתניהו

בעקבות הניצחון בבחירות של 1992 הטיל נשיא המדינה חיים הרצוג את משימת הרכבת הממשלה על יו"ר מפלגת העבודה יצחק רבין. למפלגת העבודה היה "גוש חוסס" של 61 חברי כנסת ביחד עם מרצ, חד"ש ומד"ע. אולם כבר בנאום הניצחון שלו עם פרסום תוצאות מדגמי הבחירות הצהיר רבין שהמשא ומתן הקואליציוני ינוהל על-ידו ורמז כי אינו מתכוון לכונן ממשלה שתהייה תלויה במפלגות הערביות:

"אין אחריות בלי מתן סמכות למי שלוקח את האחריות. ולכן אני אנווט את המשא ומתן הקואליציוני. כאשר יוכרזו תוצאות הבחירות הסופיות אני אקבע מי יהיו השרים. לא יהיה מקח ומימכר. השרים ייקבעו לפי כישוריהם, לא לפי השתייכויות כאלה או אחרות. אנחנו נשאף ליצור קואליציה שתחבר את הזרם המרכזי בעם. קואליציה שתוכל לאפשר לנו לבצע את המדיניות שלנו. אנחנו נרצה לשתף את כל הכוחות החיוביים בעם שמזדהים עם דרכנו" (מצוטט אצל שרגאי, 1992).

הסכם עם מרצ, שותפה אידיאולוגית ובעלת ברית טבעית, הושג תוך זמן קצר אך שיחות גישוש עם מפלגת צומת הימנית, שהפתיעה וזכתה ב-8 מושבים לא עלו יפה. לאחר מכן פנתה מפלגת העבודה אל ש"ס, אז היונית מבין המפלגות החרדיות, בניסיון לצרפה לקואליציה. עיקר

המחלוקת בשיחות מול ש"ס נסובה על ההתחייבות למנות את שולמית אלוני, מנהיגת מרצ, לשרת החינוך. כדי לגבור על מכשול זה הסכימה מפלגת העבודה להקים מנהל חינוך ותרבות חרדי במשרד החינוך, שיופקד עליו סגן שר מטעם ש"ס. פשרה זו הובילה למספר רב של חיכוכים תוך-קואליציוניים. בסופו של דבר קמה קואליציה צרה של 62 חברי כנסת שכללה את מרצ ואת ש"ס והממשלה ה-25 נכנסה לתפקידה ביולי 1992. בעת השבעתה היה למפלגת העבודה רוב מוצק מבין השרים – 13 מתוך 17. היא החזיקה בין היתר בתיקי הביטחון (רבין), החוץ (פרס), האוצר (שוחט) והמשפטים (ליבאי). בנוסף, מונו מטעם המפלגה 6 סגני שרים.

ממשלת רבין השנייה כיהנה כשלוש שנים וארבעה חודשים, פרק זמן סוער שבמסגרתו נחתם הסכם אוסלו עם אש"ף (ספטמבר 1993), הסכם השלום עם ירדן (אוקטובר 1994) והסכם אוסלו ב' (ספטמבר 1995). התקדמותו המהירה של התהליך המדיני מול הפלסטינים הייתה הגורם המרכזי לפרישתה של ש"ס מהקואליציה בסתיו של 1993. פרישה זו הותירה את ממשלת רבין בעמדה של ממשלת מיעוט הנסמכת על תמיכה מבחוץ של מפלגות לא ציוניות, חד"ש ומד"ע. למרות פרישתה, ש"ס סיפקה לממשלה תמיכה אד-הוק בתמורה לדרישות שונות. בראשית 1995 הצטרפו לקואליציה שניים מתוך קבוצה בת שלושה חברי כנסת שפרשו מצומת (סיעת יעוד) והגדילה את בסיסה הפרלמנטרי, אם כי לא באופן שהפך אותה לממשלת רוב.

רצח ראש הממשלה יצחק רבין ב-4 לנובמבר 1995 קטע באופן טראגי את כהונת הממשלה. הייתה זו הפעם השנייה בהיסטוריה בה כהונת ממשלה נקטעת בשל מותו של ראש הממשלה והראשונה בה דובר ברצח. הממשלה ה-26, בראשותו של שמעון פרס, הושבעה כשבועיים וחצי לאחר הרצח. האווירה הציבורית הקשה והאבל הלאומי על רצח ראש הממשלה הביאו לכך ששיחות קואליציוניות מצומצמות לקראת הקמת ממשלה חדשה התנהלו על אש נמוכה. מתוך הבנות הדדיות היה הרכבה של הממשלה החדשה כמעט זהה להרכבה של הממשלה היוצאת. למפלגת העבודה היה ייצוג של 15 מבין 21 השרים ועוד שר בלתי-מפלגתי (יהודה עמיטל, שזוהה בעבר עם מימד) שהיא דאגה לצרף מתוך מטרה להקטין את המתרחקות שנוצרה בחברה הישראלית בין דתיים לחילוניים לאחר רצח רבין. כהונת הממשלה ה-26 הייתה מהקצרות בתולדות המדינה. שתי התפתחויות בולטות אפיינו את חצי השנה של כהונתה. הראשונה הייתה התרופפות הביטחון האישי ברחובות ישראל כתוצאה משורה של פיגועי התאבדות קטלניים מצד ארגוני הסיור הפלסטינים. השנייה הייתה היציאה למבצע "ענבי זעם" כנגד ארגון החיזבאללה בדרום לבנון.

בצעד מפתיע החליט ראש הממשלה פרס להקדים את הבחירות בכחצי שנה ממועדן המקורי. מנהיג הליכוד וראש האופוזיציה בנימין נתניהו גבר על פרס בבחירות הישירות הראשונות לראשות הממשלה ומפלגת העבודה עברה לאייש את ספסלי האופוזיציה.

במהלך מחציתה הראשונה של כהונת ממשלת נתניהו עלו מדי פעם קריאות, שמועות וחצאי יוזמות בדבר הצטרפות מפלגת העבודה למעין ממשלת אחדות. כל אלו לא התממשו. החל מראשית 1998 האפשרות ירדה מהפרק ומפלגת העבודה החלה לזנב בממשלה שנתפסה כפגיעה נוכח היחסים המעורערים של שרים בכירים עם ראש הממשלה. חיכוכים אלו הביאו להתפוררותה המוקדמת של הקואליציה והבחירות הוקדמו למאי 1999. הניצחון המוחץ של אהוד ברק על ראש הממשלה המכהן החזיר את מפלגת העבודה לעמדת מפלגת השלטון. אליה וקוץ בה, ניצחונו המוחץ של ברק לא יכול היה להסתיר את המפלה הגדולה של המפלגה בבחירות לכנסת. על אף היותו ראש ממשלה שנבחר ישירות ברוב של 56% מקולות הבוחרים, נאלץ ברק לעמול קשות כדי לגייס רוב בכנסת שיתמוך בממשלתו. הקריאות שהושמעו מצד אוהדי המפלגה במוצאי יום הבחירות – "רק לא ש"ס" – היו לא יותר ממשאלת לב של חלק מהאלקטורט ולא תאמו את המציאות הפוליטית. עם כנסת מפוצלת בת 15 מפלגות וסיעת שלטון קטנה של 26 מושבים, היה ברור שברק יצטרך לפחות שבע שותפות כדי להגיע לרוב, אלא אם ברצונו להכליל את הליכוד בממשלה. לאחר שמגעי גישוש עם יושב ראש הליכוד הזמני, אריאל שרון, לא עלו יפה, היה ברור שתמיכתה של ש"ס מהווה מפתח לכל קואליציה (Elazar and Mollov, 2001: 9-10).

הקואליציה שהקים ברק נשענה על שבע סיעות. מלבד "השותפה הטבעית" מרצ הצטרפו לקואליציה שתי הסיעות החרדיות, ישראל בעלייה, מפלגת המרכז והמפד"ל. מבט על לוח 3.9 חושף את ההבדל הגדול במאזן הכוחות הפנימי בין ממשלת רבין שהוקמה לאחר בחירות 1992 ובין ממשלת ברק. אמנם ממשלתו של ברק נשענה על בסיס פרלמנטרי רחב יותר (75 ח"כים תמכו בה), אך רוב זה הורכב משבע סיעות שהמכנה המשותף האידיאולוגי שלהן היה רופף ביותר. הייתה זו קואליציה מלאת ניגודים: בענייני דת ומדינה בין מרצ לחרדים, בעניינים מדיניים בין המפד"ל למרצ ולישראל אחת ובתחום העדתי בין ישראל בעלייה לש"ס.

הבדלים ניכרים בין הממשלות נגעו גם לעוצמתה ומעמדה של מפלגת השלטון בתוך הממשלה. אם בממשלת רבין היוו שרי מפלגת העבודה רוב גדול במליאת הממשלה (76%), בממשלת ברק היו

שריה בעמדת מיעוט – רק תשעה מתוך 23 חברי הממשלה. מפלגת העבודה אף נאלצה להיפרד מאחד משלושת התיקים הבכירים כאשר תיק החוץ נמסר לדוד לוי מגשר, מפלגה שהייתה שותפה לרשימת ישראל אחת.

לוח 3.9 ממשלת רבין מול ממשלת ברק

הממשלה ה-28 (אוגוסט 1999)*	הממשלה ה-25 (יולי 1992)	
7	3	מספר סיעות הקואליציה
ישראל אחת, ש"ס, מרצ, ישראל בעלייה, מפלגת המרכז, יהדות התורה, מפד"ל	עבודה, מרצ, ש"ס	הרכב סיעתי
75	62	בסיס הרוב הפרלמנטרי
23	17	מספר השרים
9	13	מספר שרי מפי' העבודה
39%	76%	שיעור שרי מפי' העבודה
ביטחון, אוצר	ביטחון, חוץ, אוצר	תיקים מרכזיים בידי המפלגה

* הממשלה הושבעה ביולי, אך הנתונים המופיעים כאן משקפים את הרכב הממשלה באוגוסט, לאחר שינויו של חוק יסוד: הממשלה באופן שאיפשר את צירופם של 5 שרים נוספים.

הניגודים האידיאולוגיים בין מפלגות הקואליציה עליה התבססה ממשלת ברק לא אחרו לערער את יציבותה. בתוך פרק זמן של כשנה מאז הושבעה הממשלה, פרשו מהקואליציה כל השותפות למעט מפלגת המרכז. ראשונה הייתה יהדות התורה, אשר פרשה כמחאה על העברת משחן של חברת החשמל במהלך יום השבת. מרצ פרשה ביוני 2000 בעקבות סכסוך על סמכויות במשרד החינוך בין השר יוסי שריד לבין סגנו משולם נהרי. ש"ס, ישראל בעלייה והמפד"ל פרשו על רקע חילוקי דעות מדיניים, עם יציאתו של ברק לוועידת קמפ דייוויד, לדיון שנראה כמכריע בנושא הסכמי השלום עם הרשות הפלסטינית. בחודשיה האחרונים כיהנה ממשלת ברק כממשלת מיעוט שנתמכה (בפרשנות מקלה, אם כוללים גם את תמיכת שלושה חברי הכנסת של גשר שמנהיגה דוד לוי התפטר מהממשלה בראשית אוגוסט) על-ידי 32 חברי כנסת. בפרק זמן זה המשיכה הממשלה לנסות ולהתקדם בתחום המדיני וספגה על כך ביקורות נוקבות, שלפיהן "אין לה מנדט" לעשות כן

משום שהינה נשענת על תמיכה של כרבע מחברי הכנסת בלבד. במצב דברים זה, התפטר ראש הממשלה ברק ובדצמבר 2000 נקבע כי בחירות מיוחדות לראשות הממשלה יתקיימו בתוך 60 יום.

במהלך עשרים חודשי כהונתה של ממשלת ברק היא קיימה שיחות שלא עלו יפה עם סוריה (ועידת שפרדסטאון), כוחות צה"ל נסוגו מרצועת הביטחון בדרום לבנון, והתהליך המדיני עם הפלסטינים עלה על שרטון. לאחר כישלונה של ועידת קמפ דייוויד פרצו אינתיפאדת אל אקצה ואירועי אוקטובר 2000 שבמהלכם נהרגו 13 אזרחים ערביי ישראל. לאחר תבוסתו בבחירות הישירות המיוחדות לראשות הממשלה, סיים אהוד ברק את תפקידו. בראשית מרץ 2001 הושבע אריאל שרון, שנבחר ישירות ברוב גדול לתפקיד ראש הממשלה. מאז, לא חזרה מפלגת העבודה לעמדה של מפלגת שלטון.

בין 2001 ל-2015 השתנה בהדרגה מעמדה של מפלגת העבודה במערכת הפוליטית מחלופה שלטונית ברורה ויחידה לליכוד לשחקנית פוליטית משנית, כזו שלא מציבה חלופה משמעותית של מפלגת שלטון מרכזית. לעיתים, הייתה המפלגה שותפה בממשלה (לוח 3.10) ולפרקים בחרה בספסלי האופוזיציה, או בראשית כהונתן של ממשלות או כתוצאה מפרישה מהממשלה בה הייתה חברה.

לוח 3.10 ממשלות בהשתתפות מפלגת העבודה, 2001-2011

הממשלה ה- 29	הממשלה ה- 30	הממשלה ה- 31	הממשלה ה- 32	
ראשונה	שנייה	שנייה	שלישית	גודל מבין סיעות הקואליציה
8	8	7	5	מספר השרים*
2	2	-	2	מספר סגני השרים*
ביטחון, חוץ	-	ביטחון	ביטחון	תיקים בכירים
איציק, בן-אליעזר, וילנאי, טריף, ר. כהן, סנה, פרס, שמחון	איציק, בן-אליעזר, הרצוג, וילנאי, פינס, פרס, רמון, שמחון	בן-אליעזר, הרצוג, כבל, פינס, פרץ, שמחון, תמיר	בן-אליעזר, ברוורמן, ברק, הרצוג, שמחון	שרים
20	10	35	22	פרק זמן בממשלה, בחודשים
פרשה מהממשלה	פרשה מהממשלה	נותרה בממשלה עד סיום כהונתה	פרשה מהממשלה	נסיבות סיום השתתפותה של המפלגה בממשלה

אהוד ברק	עמיר פרץ	שמעון פרס	-	יו"ר בעת הכניסה לממשלה
-	-	עמיר פרץ	עמרם מצנע	יו"ר בעת הפרישה מהממשלה

* במועד השבעת הממשלה או הצטרפות המפלגה לממשלה.

לאחר תבוסתו של ברק בבחירות המיוחדות לראש הממשלה, פניה של המפלגה לא היו אל עבר ספסלי האופוזיציה אלא אל עבר שותפות בממשלתו של שרון. אהוד ברק, שהכריז במוצאי יום הבחירות על כוונתו לפרוש מהפוליטיקה, שינה את טעמו. כעשרה ימים לאחר הבחירות דווח שנפגש עם שרון והשניים סיכמו את קווי היסוד המדיניים של הממשלה והסכימו כי שני תיקים בכירים בה יימסרו לברק (ביטחון) ולפרס (חוץ). מספר ימים לאחר מכן שוב שינה ברק את דעתו והכריז על פרישתו הסופית. למרות ויכוחים פנימיים באשר לעצם הכניסה לממשלת שרון, מרבית חברי הכנסת ומרבית פעילי המפלגה תמכו במהלך. בהיעדר מנהיג מוסכם נפתח מאבק פנימי סביב המועמד לתיק הביטחון. החלל ההנהגתי שנוצר סיבך את המצב והביא לכך שלצד האישור להצטרף לממשלת שרון, החליט מרכז המפלגה כי הצירים שמכהנים בו יקבעו את זהות השרים בהליך של בחירות. בבחירות הפנימיות הללו, שנערכו בראשית מרץ, נטלו חלק יותר מ-1,200 צירים. בנימין (פואד) בן-אליעזר נבחר לתפקיד שר הביטחון, פרס מונה (ללא מתחרים) לתפקיד שר החוץ ושישה שרים נוספים מטעם המפלגה תפסו את מקומותיהם בממשלה ה-29.

מפלגת העבודה הייתה חברה בממשלתו הראשונה של אריאל שרון החל מהשבעתה במרץ 2001. היא הייתה השותפה הבכירה בקואליציה – גדולה אפילו ממפלגת השלטון עצמה.⁵³ מעמד זה התבטא בכך שנציגיה אחזו בשני תיקים בכירים, ביטחון וחוץ. אולם 20 החודשים בהם הייתה המפלגה בקואליציה עמדו בעיקרם בצל מאבקים פנים-מפלגתיים. בתחילה התנהל מאבק על העמדה הפנויה של יושב ראש המפלגה לאחר תבוסתו ופרישתו של ברק. בפריימריז בהם התמודדו בן-אליעזר ואברהם בורג ניצח הראשון (בהתמודדות מעוררת מחלוקת – ראה פירוט בהמשך) אך בן-אליעזר זכה לתמיכה מוגבלת בקרב חברי הסיעה. לקראת דיוני תקציב המדינה בסתיו 2002 התגברו הקולות במפלגה שקראו להתנגד לתקציב ולפרוש מהממשלה. היו"ר בן-אליעזר, שהציע תחילה לתמוך בהצעת התקציב, נכנע ללחצים והצטרף למתנגדים. בסוף

⁵³ זהו אחד משלושה מקרים בהיסטוריה הפוליטית של ישראל בהם היה למפלגת השלטון מספר קטן יותר של חברי כנסת מאשר לאחת משותפותיה הקואליציוניות. המקרה הראשון היה בשנת 1984, במסגרת ממשלת הרוטציה, כאשר שמעון פרס כיהן כראש ממשלה אך למפלגת העבודה (המערך) היו פחות חברי כנסת מאשר לליכוד. בחודש נובמבר 2014, בעקבות חילופי גברי בכנסת, היו למפלגת השלטון – הליכוד – 18 חברי כנסת, אחד פחות מאשר לסיעת יש עתיד.

אוקטובר, לאחר שמרכז המפלגה הורה לחברי הסיעה להתנגד לתקציב, התפטרו שרי העבודה מהממשלה. התקציב אמנם אושר בסופו של דבר גם בלעדי מפלגת העבודה, אך פרישתה הובילה להקדמת הבחירות.

המפלגה נותרה באופוזיציה גם לאחר הבחירות לכנסת ה-16, בהן התמודדה בהנהגתו של יושב-ראש חדש – עמרם מצנע. כבר במהלך מסע הבחירות הצהיר מצנע שהמפלגה לא תצטרף בשום מקרה לממשלת אחדות. ראש הממשלה שרון פנה ישירות אל בוחרי העבודה בתקווה שיתקוממו וילחצו על הנהגת המפלגה להצטרף לקואליציה. אולם כשבוע לאחר הבחירות הצביעה ועידת המפלגה נגד כניסה לממשלת שרון. המפלגה נותרה באופוזיציה. הלך הרוחות במפלגה בעקבות תוצאות הבחירות היה של בדק בית פנימי, תהליך שהיה נוח יותר לעשותו מעמדת האופוזיציה.

הסיכויים להצטרפותה של מפלגת העבודה לממשלה התגברו במקביל להתקדמותה של תכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון. הזדמנות לכך נוצרה לאחר ששרי שינוי התנגדו להצעת תקציב המדינה ופוטרו מהממשלה. ראש הממשלה שרון הודיע כי הוא מתכוון לפתוח במגעים להקמת קואליציה חדשה עם העבודה והמפלגות החרדיות. שמעון פרס, שנבחר בינתיים ליושב-ראש זמני, מינה את רמון, איציק ובן-אליעזר לצוות המשא ומתן. השיחות התמשכו כשבוע. עיקר המחלוקת נסובה סביב התכנית הכלכלית והשליטה של תיק הפנים – דרישה אותו הציבה מפלגת העבודה כתנאי הכרחי לכניסתה. התיקים הבכירים (אוצר, ביטחון, חוץ) לא עמדו לחלוקה ובהיעדרם נחשב תיק הפנים כתיק רב עוצמה. בסופו של דבר קיבלה המפלגה את תיק הפנים, ארבעה תיקים ביצועיים נוספים והוקצו לה בסך הכל שמונה שרים. מלבד פרס, שמינויו לשר הובטח, נבחרו יתר השרים בידי חברי מרכז המפלגה (Kenig and Barnea, 2014: 186).

מפלגת העבודה הייתה שותפה בכירה בממשלה עד לנובמבר 2005, לפרק זמן של פחות משנה. במהלך שנה זו הייתה המפלגה שותפה לממשלה שביצעה את תכנית ההתנתקות. במקביל היא הייתה עסוקה כמעט ללא הרף במאבקי כוחות פנימיים. אלו התמקדו בעיקר במועד הפריימריז לראשות המפלגה ובטענות קשות על אי סדרים במפקד החברים לקראת ההתמודדות. לתוצאות הפריימריז – ניצחונו המפתיע של עמיר פרץ – היו השלכות מיידיות על המשך שותפותה של מפלגת העבודה בממשלת שרון. פרץ, שלא כיהן כשר, הוביל את המפלגה אל מחוץ לממשלה בשבוע פוליטי גורלי אשר במהלכו הכריז ראש הממשלה שרון על עזיבתו את הליכוד ועל הקמת

מסגרת פוליטית חדשה. כמו במקרים קודמים, גם הפעם לא זכה המהלך לקונצנזוס בשורות המפלגה. פרץ ספג ביקורות מצד שרים בכירים שהעדיפו להישאר בעילום שם ולפעול מאחורי הקלעים (מועלם, 2005א). התפטרותם של שרי המפלגה נכנסה לתוקף פחות משבועיים לאחר הפריימריז. המפלגה נותרה באופוזיציה עד לאחר הבחירות לכנסת ה-17 (2006).

במוצאי יום הבחירות של 2006 ולמחרתו נשמעו קולות במפלגה שגרסו כי פרץ יכול, עם מאמץ ויצירתיות, לקבל את המנדט מנשיא המדינה ולהרכיב "ממשלת חירום חברתית" בראשותו. יוזמה זו התפוגגה עד מהרה כשהתברר כי רוב סיעות הבית ימליצו לנשיא המדינה להטיל את הרכבת הממשלה על אהוד אולמרט, יושב ראש קדימה. ראש הממשלה המיועד הצהיר כי הוא רואה במפלגת העבודה שותפה בכירה בממשלה בראשותו. אולם המשא ומתן הקואליציוני בין השתיים לא היה קל והתמשך יותר משלושה שבועות. במוקד המחלוקת בין שתי המפלגות הייתה דרישת פרץ להעלות את שכר המינימום ולקבל לידי את תיק האוצר. בסופו של דבר התגבשה פשרה בנוגע לסוגייה הראשונה. במאבק על תיק האוצר נאלצה מפלגת העבודה לוותר נוכח התעקשותו של אולמרט להותיר אותו בידי קדימה. פרץ ניאות "להתפשר" וקיבל את תיק הביטחון. המפלגה בראשות המנהיג החברתי עמיר פרץ ויתרה על התיקים החברתיים מלבד על תיק החינוך (סיני, 2014). בניגוד לשתי הפעמים הקודמות בהן הצטרפה לממשלה, הסמיך הפעם מרכז המפלגה – ברוב דחוק של 677 צירים מול 633 – את יושב הראש למנות את השרים והם לא הועמדו לבחירת המרכז. התוצאה הצמודה לימדה על האופוזיציה הפנימית החזקה נגד פרץ.

שר הביטחון החדש הספיק לכהן כ-70 ימים בלבד בתפקיד כאשר פרצה מלחמת לבנון השנייה. רבות מהביקורות על ניהולה וסיומה של המלחמה הופנו כלפי צמד המנהיגים, ראש הממשלה אולמרט ושר הביטחון פרץ, והובלט חוסר הניסיון הביטחוני שלהם. מאבקים פנים-מפלגתיים שהתמקדו במנהיגותו של פרץ התגברו לאחר סיום המלחמה. אלו הגיעו לשיא עם פרסום הדו"ח החלקי של ועדת וינוגרד ללקחי מלחמת לבנון השנייה (מאי 2007) שמתח ביקורת נוקבת על שר הביטחון. הדו"ח יצא לאור בעיצומה של התמודדות על ראשות המפלגה והיה בין הגורמים לכך שפרץ הודח על-ידי חברי המפלגה לטובת המנהיג החדש-ישן אהוד ברק (יוני 2007). המפלגה אמנם לא פרשה הפעם מהממשלה ונותרה חברה בה עד לסוף כהונתה, אך בה בעת חתרה להחלפתה. המפלגה ובייחוד מנהיגה אהוד ברק היו בין מובילי המהלך שהוביל לנפילתה של ממשלת אולמרט.

עוד טרם נבחר ליו"ר, הצהיר ברק כי אם אולמרט לא יתפטר לאחר פרסום הדו"ח הסופי של ועדת וינוגרד ללקחי מלחמת לבנון השנייה, הוא יוביל את העבודה מחוץ לממשלה: "דו"ח וינוגרד הוא דו"ח קשה. הוא מחייב מסקנות אישיות. ראש הממשלה אהוד אולמרט - עליו להסיק מסקנות אישיות ולהתפטר... במידה ולא יעשה כן עד לפרסום הדו"ח המלא, ניאלץ לסיים את השותפות עם אולמרט ולפעול להקמת ממשלה חדשה בכנסת הנוכחית". דומה היה כי מינויו של ברק לשר ביטחון, כמחליפו של פרץ במהלך כהונת ממשלת אולמרט, שיככה את האיום. לאחר פרסום הדו"ח המלא בראשית 2008 חזר בו ברק והודיע כי העבודה לא תפרוש לעת עתה. אולם פחות מארבעה חודשים לאחר מכן הציב ברק אולטימטום לראש הממשלה על רקע פרשת שחיתות שאולמרט היה מעורב בה (פרשת "מעטפות הכסף" הידועה גם כפרשת טלנסקי). הפעם האיום היה ממשי שכן המפלגה תיקפה את האולטימטום בהניחה הצעת חוק לפיזור הכנסת והקדמת הבחירות (בנדר ובנגל, 2008). צעדים אלה זרזו את החלטתו של אולמרט לפנות את מקומו ולהתפטר ברגע שמפלגתו תבחר יושב ראש חדש שיחליף אותו בראשות הממשלה. ראשת קדימה הנבחרת, ציפי לבני, עליה הוטל התפקיד להרכיב ממשלה חדשה אמנם הצליחה להגיע לטיוטת הסכם קואליציוני עם מפלגת העבודה, אך כשלה מלגייס רוב בכנסת. היא נאלצה להודיע לנשיא המדינה כי לא הצליחה להרכיב ממשלה והבחירות לכנסת ה-18 הוקדמו.

בבחירות 2009 זכתה קדימה בראשות לבני במושב אחד יותר מאשר הליכוד בראשות נתניהו. אולם בכנסת היה רוב מוצק לגוש הימין-דתיים, מה שהיטה את הכף לטובת נתניהו והליכוד. מפלגת העבודה החליטה להישאר נייטרלית ולא להמליץ בפני הנשיא על לבני. המפלה האלקטורלית הכבדה שספגה מפלגת העבודה בראשותו לא מנעה מאהוד ברק מלהצליח להוביל אותה, תוך התנגדות וביקורות פנימיות עזות, אל ממשלת נתניהו השנייה. הצטרפותה של העבודה אל ממשלה בעלת גוון ימני-לאומי, בעוד קדימה, המתונה ממנה מבחינה מדינית, מבכרת להישאר מחוץ לה, היוותה מבחינת רבים פשיטת רגל אידיאולוגית. ועידת המפלגה שאישרה (ברוב של כ-58%) את ההסכם הקואליציוני עם הליכוד הייתה סוערת. היא ביטאה את הקרע הפנימי שילווה את המפלגה עמוק אל תוך כהונת הכנסת ה-18 (2009-2013). קרע זה הגיע לשיאו עם הפרישה המפתיעה של ברק מהמפלגה ביחד עם ארבעה חברי כנסת נוספים וייסוד סיעת "עצמאות" (ראה להלן).

בין פיצול הסיעה בינואר 2011 ועד למאי 2020 (מועד השבעת הממשלה ה-35) שהתה מפלגת העבודה באופוזיציה. זה היה פרק הזמן הארוך ביותר בשנות קיומה בו לא לקחה חלק, ראשי או

משני, בקואליציה שלטונית. לאחר הבחירות של 2013 נשמעו במפלגה קולות שקראו לשקול הצטרפות לממשלה בראשות נתניהו אך היו"ר יחימוביץ' שללה זאת ואמרה ש"מפלגת העבודה לא תחזור ותהיה קבלן הביצוע של המדיניות של נתניהו" (ויסמן, 2013א). גם לאחר הבחירות הבאות (2015) עלו קולות שקראו שלא לפסול על הסף הקמת ממשלת אחדות של המחנה הציוני עם הליכוד אך ניצחונו הגדול של נתניהו שכנע אותו להקים ממשלת ימין צרה. למרות זאת, כשנה לאחר הקמת הממשלה ה-34 התנהלו מגעים מתקדמים בין היו"ר הרצוג לנתניהו על הצטרפות סיעת המחנה הציוני לממשלה. על-פי דיווחים שונים אף הועברה בין הצדדים טיוטה להסכם קואליציוני. אלא שהמהלך עורר התנגדויות עזות הן בשורות מפלגת העבודה, בה נשמעו התבטאויות בוטות כלפי ה"זחילה" של הרצוג לממשלת נתניהו, אחרי שזה "זרק לו עצם" (בן צור ואזולאי, 2016). בסופו של דבר החליט נתניהו לצרף את ישראל ביתנו לממשלה ומפלגת העבודה נותרה קרחת מכאן ומכאן: גם נותרה באופוזיציה וגם העניקה לגיטימציה לממשלת נתניהו.

בשלוש הבחירות שנערכו ב-2019-2020, על רקע הסתבכותו של נתניהו בפרשיות שחיתות, הצהירו מנהיגי מפלגת העבודה (אבי גבאי ולאחר מכן עמיר פרץ) שוב ושוב כי המפלגה לא תשב בממשלה שבראשה עומד אדם החשוד בפלילים. למרות זאת, לאחר הבחירות של אפריל 2019 היה אבי גבאי קרוב לסיכום עם נתניהו על הצטרפות לממשלתו אך נמלך בדעתו ברגע האחרון. הוא זכה לביקורות נוקבות על המהלך מצד בכירים במפלגה כאיציק שמולי, שלי יחימוביץ' ועמיר פרץ. זה האחרון החליף את גבאי בתפקיד היו"ר ולאחר בחירתו הצהיר: "באנו להחליף את נתניהו ולא לשבת איתו. כל עוד יש נגדו כתב חשדות כה חמור, לא אשב איתו". לקראת הבחירות של ספטמבר ולאחר שגילח את שפמו (שהיה סימן ההיכר מפורסם שלו) חזר פרץ והבטיח: "עכשיו שכל אחד יכול לקרוא את שפתיי אני אומר באופן מפורש וחד משמעי: לא נשב בממשלה בראשותו של בנימין נתניהו". הבטחות דומות הוא נתן גם ערב הבחירות של 2020: "נתניהו לא יכול לשמש דוגמה לילדים שלי, וברגע שהוא לא יכול לשמש דוגמה לילדים שלי הוא לא יכול להיות מבחינתי פרטנר" (בן זכרי, 2020).

ניתן להבין את התגובות הקשות שניחתו על פרץ (ועל איציק שמולי) לאחר כניסתם לממשלת החילופים לאור כל ההצהרות וההבטחות האלה. השניים הואשמו ב"גניבת קולות" ובגידה בהבטחות שהם נתנו פעם אחר פעם לבוחרים. במסגרת ההסכם של מפלגת העבודה מול כחול לבן התמנו עמיר פרץ לשר הכלכלה ואיציק שמולי לשר הרווחה. חברת הסיעה השלישית, מרב מיכאלי, הצהירה שהיא לא רואה את עצמה חלק מהקואליציה. בינואר 2021, לאחר שנבחרה

ליו"ר, יזמה מיכאלי את פרישתה של הסיעה מהקואליציה ודרשה את התפטרותם של שני השרים. פרץ ושמולי, בתגובה, עזבו את מפלגת העבודה ונותרו לכהן בממשלת המעבר.

לסיכום, ניתן להצביע על שני דפוסים מרכזיים הקשורים לנוכחותה (או היעדרותה) של המפלגה מהקואליציה הממשלתית בין 2001 ל-2020. ראשית, קיומם של חילוקי דיעות תוך-מפלגתיים אודות עצם ההצטרפות לממשלה או פרישה ממנה. מדובר בוויכוח סביב הדילמה של בחירה בין ישיבה באופוזיציה עם השפעה קטנה על מדיניות הממשלה אך תוך מיצוב המפלגה כחלופה שלטונית ברורה לבין הצטרפות לממשלה והשפעה רבה יותר על מדיניותה אך טשטוש ההבדל בין החלופות השלטוניות. מדובר גם בהבחנה בין ראייה לטווח קצר, של השפעה מיידית לבין ראייה לטווח ארוך, של השפעה רבה יותר אם וכאשר המפלגה תיתפס כחלופה שלטונית ראויה. בין 2001 ל-2021 חתמה העבודה על חמישה הסכמים קואליציוניים לכניסתה לממשלה (2001, 2004, 2008, 2009, 2020 השלישי מביניהם לא מומש), פרשה מארבע ממשלות (2002, 2005, 2011, 2021) ובחמישה מקרים (2003, 2013, 2015, 2019 א ו-2019ב) החליטה לא להיכנס לממשלה מלכתחילה. פעם נוספת היא הייתה שחקנית מרכזית במהלך שהביא להתפטרותו של ראש הממשלה אהוד אולמרט. כמעט כל אחד מהאירועים האלה לוה בוויכוחים פנימיים מרים ובהטחת האשמות הדדיות בין המצדדים בהצטרפות לממשלה (או בהישארות בה) לבין המצדדים בהישארות באופוזיציה (או בפרישה מהממשלה). הוויכוחים הללו משקפים את הקושי של מפלגת שלטון בעלת עבר מפואר להסתגל למציאות פוליטית שבה היא משמשת לכל היותר שותפה קואליציונית בכירה. העימותים הללו הותירו לפרקים מפלגה שסועה וסיעה המפולגת בין שרים לבין חברי כנסת "מורדים". כך למשל, בעקבות ההחלטה להצטרף לממשלת נתניהו בשנת 2009 התפלגה סיעת העבודה בפועל, גם אם לא רשמית באותה העת. ארבעה מורדים ראשיים – כבל, פינס, פרץ ותמיר – הפגינו במשך חודשים ארוכים התנהגות לעומתית כנגד היו"ר ברק ואף שקלו לפרוש ולהקים מסגרת פוליטית חלופית (שומפלבי, 2009).

שנית, ירידה במשקלה הסגולי של המפלגה בתוך כל ממשלה. כפי שעולה מלוח 3.10, משקלה של מפלגת העבודה בתוך הקואליציה הלך וירד במהלך הזמן: ממעמד של המפלגה הגדולה ביותר בקואליציה ב-2001 היא נחלשה עד למעמד של השותפה השלישית בגודלה בקואליציה של ממשלת נתניהו ב-2009 ושותפה קטנטונת בגוש כחול-לבן בממשלה ה-35 שהושבעה במאי 2020. החולשה משתקפת, מטבע הדברים, גם בירידה במספר השרים ובחשיבותם של התיקים שהוקצו לה. אם בממשלת שרון הראשונה החזיקו נציגי המפלגה בשניים מהתיקים הבכירים (ביטחון וחוץ), אזי

בממשלות אולמרט ונתניהו הוקצה למפלגה רק תיק הביטחון. מאז 2001 לא הצליחה המפלגה לקבל לידיה את תיק האוצר. הפיחות במעמד המפלגה מתבטא גם בטרמינולוגיה הפוליטית-תקשורתית: אל שתי הממשלות הראשונות עוד נהגו להתייחס כמעט תמיד בתור ממשלות אחדות – ביטוי המתייחס לממשלה שחברים בה שני הכוחות המרכזיים במערכת הפוליטית. הביטוי היה שגור כבר פחות בתיאורה של ממשלת אולמרט ולממשלת נתניהו כבר איש כמעט לא התייחס כ"ממשלת אחדות."

הזירה הפנים-מפלגתית

מפלגת העבודה – גם בזמן שנחלשה – בלטה בקיימה חיים פנים-מפלגתיים תוססים. לפי מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית, שבחן את רמת הדמוקרטיה הפנימית לפי חמישה מימדים זכתה מפלגת העבודה בציונים הגבוהים ביותר מבין המפלגות הישראליות. במדד שהתפרסם ערב בחירות 2015 היא קיבלה ניקוד של 85/100 (הראשונה מבין המפלגות) ובזה שהתפרסם ערב בחירות אפריל 2019 ניקוד זהה ששוב הציב אותה במקום הראשון, אותו היא חלקה עם מרצ (רהט ושפירא, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

למרות הירידה ההדרגתית במספר החברים של המפלגה – ירידה שתאמה מגמות דומות במפלגות אחרות בישראל ובעולם – מפלגת העבודה המשיכה לקיים פריימריז לבחירת המועמדים לכנסת ולתפקיד היושב-ראש. המוסדות הפנימיים המשיכו לפעול ברציפות לאורך כל התקופה והשפיעו על מהלכים מרכזיים של המפלגה, כולל הצטרפות ופרישה מן הממשלה ולעיתים אף בחירת השרים מטעמה של המפלגה.

ההתפתחות המשמעותית ביותר בזירה הפנים-מפלגתית הייתה השתרשותה של שיטת הפריימריז (עוד בשנת 1992) כשיטה הקבועה והמקובלת לבחירת המנהיגים ומועמדי המפלגה לכנסת.⁵⁴ התקבעותם של הפריימריז כברירת מחדל מעניינת שכן מפלגת העבודה איחרה לפתוח את הליך בחירת המועמדים שלה (הליכוד הקדים אותה ביותר מעשור כאשר אימץ בחירה בידי חברי המרכז לקראת בחירות 1977). עד הבחירות של 1984 (כולל) נבחרו יושבי הראש של מפלגת העבודה על-ידי ועידת המפלגה ואילו מועמדי המפלגה לכנסת מונו בידי ועדה מסדרת.

⁵⁴ מפאת הנסיבות יוצאות הדופן של בחירות ספטמבר 2019 ו-2020, שיבוץ מועמדי המפלגה לכנסת ה-22 (במסגרת העבודה-גשר) וה-23 (במסגרת העבודה-גשר-מרצ) התבסס על תוצאות הפריימריז שנערכו לקראת הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019).

קיום דמוקרטיה פנימית בכלל וקיומם של פריימריז מפלגתיים בפרט צריכים להיתפס באורח חיובי על ידי אוהדי הדמוקרטיה. אולם עלולים להיות להם גם מחירים כבדים (לוטן, 2021). ראשית, יותר מכל מפלגה אחרת, מפלגת העבודה היא "מפלגה אוכלת מנהיגיה": בין 1992 ל-2021 חלו בה 12 חילופים בעמדת היושב-ראש. זהו לא תוצר הכרחי של השיטה, הגם שהיא מזמינה תחרות וקריאת תיגר יותר משיטות סגורות יותר. לראייה, בליכוד – בו הונהגו פריימריז לבחירת יושב הראש בשנת 1993 – חלו באותו פרק זמן רק שלושה חילופי הנהגה. שנית, הדמוקרטיה הפנימית הזו לוותה לעיתים קרובות בתופעות לוואי שליליות שצבעו את המפלגה בצבעים שליליים. כך, במקום "חגיגה לדמוקרטיה" הפריימריז הפכו לשיטה בעלת דימוי מושחת וקלוקל. זאת, הגם ששיטות סגורות יותר סובלות מפתולוגיות לא פחות קשות. אך אלו פחות גלויות ושקופות לעין מוסדות הביקורת, אמצעי התקשורת והציבור (חזן, 1998; קניג, 2012).

בחלק זה נדון תחילה במבנה המפלגה באופן כללי ולאחר מכן נתמקד בשיטת הפריימריז באמצעות נבחרים יושבי הראש כמו גם מועמדי המפלגה לכנסת. נמשיך עם בחינה של חברי המפלגה, שיש להם מאז אימוץ הפריימריז תפקיד מרכזי במארג המפלגתי. לאחר מכן נפנה לעסוק במוסדות הביניים של המפלגה – הוועידה והמרכז. נסיים במבט על מצבה הפיננסי של המפלגה ובפעילותה במרשתת.

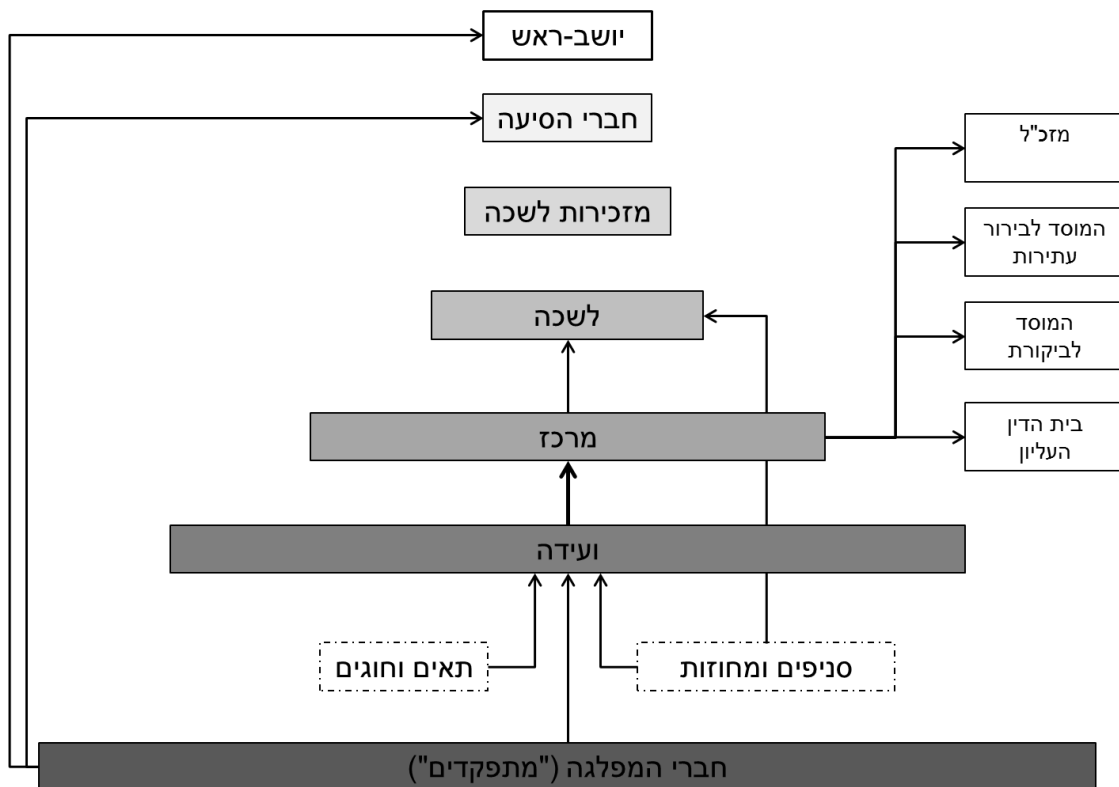
המבנה הארגוני של מפלגת העבודה

המבנה הפנימי של מפלגת העבודה מתואר בקווים כלליים בתרשים 3.3. המנהיג הפוליטי של המפלגה נושא בתואר הרשמי של יושב-ראש המפלגה או לחילופין פשוט "מנהיג המפלגה" או "ראש המפלגה". נדון בדרכי בחירתו של היושב-ראש בהרחבה בהמשך. אין לטעות ולבלבל את היו"ר עם המזכיר הכללי של המפלגה (מזכ"ל) שנחשב למנהיג הארגוני, לעומד בראש המנגנון המפלגתי. המזכ"ל, שנבחר בדרך-כלל על-ידי מרכז המפלגה, אחראי בפני מוסדות המפלגה על הניהול המשקי, הכספי והארגוני של המפלגה. באופן כללי ניתן לומר שתפקיד המזכ"ל היה בעבר תפקיד חשוב ובעל עוצמה רבה יותר. מזכ"לים נבחרו מבין חברי הסיעה אך היה מצופה מהם לנהוג ללא משוא פנים בסוגיות מפלגתיות רגישות. דבר זה השתקף גם במסורת לפיה שריינו את מקום המזכ"ל ברשימת המועמדים לכנסת. שישה מזכ"לים נבחרו מאז 1992 – ניסים זווילי, רענן כהן, אופיר פינס, איתן כבל, חיליק בר וערן חרמוני. על פי רוב עבדו המזכ"לים בתיאום עם יושב-הראש ובשירותו, אולם היו גם מזכ"לים לעומתיים.

איתן כבל היה מזכ"ל ביקורתי ולעומתי כלפי היו"ר אהוד ברק בתקופת כהונתו השנייה כראש המפלגה. לאחר התפטרותו של כבל במהלך 2009 אישרה ועידת המפלגה את הצעת היו"ר ברק לבטל את תפקיד המזכ"ל ולמנות במקום זאת מנכ"ל שלא מבין חברי הסיעה. מקורבו של ברק, ויצמן שירי, נבחר למלא את התפקיד. אך הביקורת הגוברת כלפי סגנון מנהיגותו של ברק הביא לכך שכבר בשלהי 2010 הוא אולץ לחזור בו מביטול התפקיד. לשכת המפלגה בחרה בחיליק בר בתור המזכ"ל החדש.

מבחינה פורמלית, המוסד העליון של המפלגה הוא ועידת המפלגה. רוב חברי הוועידה נבחרים אחת לארבע שנים בידי חברי המפלגה ומיעוטם חברים בה מתוקף תפקידיהם כנציגי המפלגה במוסדות שלטון ובמפלגה. מבחינה פורמלית, המוסדות המצומצמים יותר – המרכז, הלשכה ומזכירות הלשכה – כפופים לסמכות הוועידה כאשר הגופים הרחבים יותר "מאצילים" מסמכויותיהם לאלו הצרים יותר. אולם בפועל הגופים הצרים, מעצם טיבם המאפשר כינוסים תכופים וקבלת החלטות, ומתוך כך שמאיישיהם הם החזקים והפעילים יותר במפלגה, הם נותני הטון. לצידם של אלו נמצאים מוסדות הביקורת והמוסדות השיפוטיים של המפלגה – המוסד לבירור עתירות, המוסד לביקורת ובית הדין העליון, כולם נבחרים על-ידי המרכז.

תרשים 3.3 – מבנה סכימטי של מפלגת העבודה

* החל משנת 2009 משמשת ועידת המפלגה גם כמרכז המפלגה.

בחירות ליושב-ראש המפלגה

יושב הראש הוא המנהיג הפוליטי של מפלגת העבודה. סעיף 132א לחוקת המפלגה קובע כי מועמד המפלגה לראשות הממשלה הוא גם יושב-ראש המפלגה והראשון ברשימת מועמדיה לכנסת. בהתאם, יש ליושב-ראש סמכויות נרחבות, חלקן פורמליות וחלקן סמכויות בפועל.

חוקת המפלגה שתוקנה בראשית שנות התשעים קבעה כי יושב הראש ייבחר על-ידי כלל חברי המפלגות בבחירות מקדימות (פריימריז). החוקה קבעה שמשרת יושב הראש תינתן למועמד שיזכה ברוב קולות החברים המשתתפים בפריימריז ובלבד ששיעורם יעלה על 40% מסך הקולות הכשרים. במידה ואף מועמד לא זוכה ברוב שכזה יערך סיבוב שני בין שני המועמדים שזכו במספר הקולות הגבוה ביותר. החוקה לא נקבה באורך תקופת הכהונה של היושב-ראש. במקום זאת ציינה החוקה, בשני סעיפים נפרדים, שני מועדים בהם יכולים להתקיים בחירות לתפקיד המנהיג. סעיף אחד קבע כי המפלגה תבחר את המנהיג בסמוך למועד הבחירות לכנסת בעוד שסעיף שני קבע כי במידה והמנהיג לא הרכיב ממשלה בראשותו (כלומר אינו מכהן כראש ממשלה) יתקיימו

פריימריז נוספים לתפקיד המנהיג בתוך 14 חודשים לכל המאוחר מיום הבחירות לכנסת.⁵⁵ מכיוון שמאז ראשית 2001 לא כיהן ראש ממשלה מטעם מפלגת העבודה, מנהיגיה עמדו שוב ושוב בפני קריאת תיגר נגדם לפני הבחירות הכלליות וגם לאחריהן. יש הטוענים כי לכלל זה היה תפקיד חשוב בתחלופה הגבוהה של מנהיגי העבודה ולחוסר היציבות בתפקידי ההנהגה המפלגתית (קניג, 2006). עם זאת, המועדים האלה מהווים רק את המסגרת המסדירה הפורמלית. מועדן של חלק מההתמודדויות לתפקיד המנהיג נקבע כפשרה בין מועמדים ומחנות, לעיתים לאחר מאבקים מרים למדי, כפי שיתואר בהמשך.

הפריימריז הראשונים לבחירת יו"ר המפלגה נערכו בפברואר 1992. במרוץ התמודדו ארבעה מועמדים: היו"ר המכהן שמעון פרס (בתפקיד מאז 1977), ראש הממשלה לשעבר יצחק רבין (1974-1977), מזכ"ל ההסתדרות ישראל קיסר ואורה נמיר (לוח 3.11). הגוף הבוחר מנה מעל 150,000 חברי מפלגה. למעט נטייתו של קיסר להדגיש מסרים חברתיים-כלכליים, לא נשאה מערכת הבחירות אופי אידיאולוגי. נמיר ניסתה להיבנות על מעמד ה"אנדרדוג" ויצאה חוצץ נגד היריבות רבת-השנים בין פרס לרבין שהזיקה לדבריה למפלגה. המאבק העיקרי, בין רבין לפרס, התמקד בשאלה למי מבין השניים הסיכוי הטוב ביותר להוביל את העבודה לניצחון בבחירות הכלליות שנקבעו לחודש יוני. שניהם עשו שימוש רב בסקרי דעת קהל על-מנת לחזק את טענתם כי בהנהגתם קיים סיכוי טוב יותר שהעבודה תזכה בבחירות (בילסקי, 1992). למרות הערכות כי יידרש סיבוב שני, הצליח רבין להיבחר כבר בסיבוב הראשון, אם כי עבר בקושי את סף המינימום שנדרש כדי להימנע מסיבוב שני (40%): הוא זכה ל-40.6% מהקולות בעוד פרס קיבל 34.8%, קיסר 18.8% ונמיר 5.4% (גולדברג, 1994: 49).

לוח 3.11 התמודדויות לתפקיד יושב-ראש מפלגת העבודה, 1992-2021

שיעור התמיכה במנצח	מועמדים אחרים	המנהיג הנבחר	שנת הבחירות
40.6%	שמעון פרס, ישראל קיסר, אורה נמיר	יצחק רבין	1992
-	[מועמד יחיד]	שמעון פרס	1995
50.3%	יוסי ביילין, שלמה בן-עמי, אפרים סנה	אהוד ברק	1997
51.2%	אברהם בורג	בנימין בן-אליעזר	2001

⁵⁵ בחודש יוני 2014 תוקנה חוקת המפלגה באופן שקבע בחירות יחידות לתפקיד היושב-ראש: "בחירות לראשות המפלגה, יתקיימו פעם אחת בין בחירות כלליות לבחירות כלליות. הבחירות יתקיימו 14 חודשים לאחר הבחירות הכלליות לכנסת".

2002	עמרם מצנע	בנימין בן-אליעזר, חיים רמון	53.5%
2003	שמעון פרס*	סנה, דני עטר	49.9%
2005	עמיר פרץ	פרס, בן-אליעזר	42.3%
2007	אהוד ברק**	עמי אילון, פרץ, אופיר פינס, דני יתום	51.2%
2011	שלי יחימוביץ'***	פרץ, יצחק הרצוג, מצנע	53.8%
2013	יצחק הרצוג	יחימוביץ'	58.5%
2017	אבי גבאי**	פרץ, הרצוג, אראל מרגלית, עמר בר-לב ו-2 נוספים	52.0%
2019	עמיר פרץ	סתיו שפיר, איציק שמולי ומועמד נוסף	46.6%
2021	מרב מיכאלי	אבי שקד, גיל ביילין ו-4 נוספים	77.5%

* הבחירות ב-2003 היו לתפקיד יו"ר זמני והגוף הבוחר היה מרכז המפלגה.
 ** ב-2007 לא עבר אף מועמד את סף 40% התמיכה בסיבוב הראשון. לסיבוב השני העפילו ברק ואילון. ב-2011 זה קרה בשנית ולסיבוב השני העפילו יחימוביץ' ופרץ. ב-2017 זה קרה בשלישית ולסיבוב השני העפילו פרץ וגבאי.

ניצחונה של מפלגת העבודה בבחירות הכלליות של 1992 חיזק את התפיסה שהפריימריז מיטיבים עמה ומרעננים את תדמיתה. אולם נסיבות טראגיות הביאו לכך שחילופי ההנהגה הבאים לא נערכו בפריימריז. רצח רבין בנובמבר 1995 הותיר את הממשלה ואת מפלגת העבודה חסרות מנהיג. הממשלה התכנסה לישיבת חרום שעות מספר לאחר הרצח ומינתה את פרס לראש-ממשלה בפועל. בתום ימי האבל התכנסה לשכת המפלגה ובחרה את פרס (ללא מתנגדים) כמועמד המפלגה לראשות הממשלה החדשה (טל, 1995). עד ראשית 1996 כיהן פרס כראש ממשלה אך לא נשא בתואר רשמי של יושב-ראש המפלגה. רק בראשית 1996, לאחר שהוכרזו בחירות מוקדמות, החלה המפלגה לבחון את נחיצותה של התמודדות חדשה על משרת יושב-ראש המפלגה ומועמדה לראשות-הממשלה. בשלב מסוים נראה היה כי אין מנוס מקיום פריימריז. אך שינויים בתנאי הסף (התנאים הוקשחו ועל מועמד היה להציג כעת חתימות של 300 חברי מרכז ושל 2000 חברי מפלגה) ולחצים שהופעלו על מועמדים פוטנציאליים הביאו להסרת מועמדותם. עם מתמודד יחיד נראה היה כי אין טעם לקיים פריימריז ומנהיגותו של פרס אושררה במרכז המפלגה בפברואר 1996 (רהט ושר-הדר, 1999: 313).⁵⁶

לאחר הפסדו של פרס בבחירות הישירות לראשות הממשלה ב-1996 החל מאבק ירושה. זה נסוב בראשיתו בעיקר סביב שאלת עיתוי ההתמודדות. המצדדים בעריכת פריימריז הסתמכו על הסעיף המאפשר קיומם עד 14 חודשים מיום הבחירות וטענו כי יש לערוך התמודדות כדי לסיים את

⁵⁶ ישנן מדינות שבהן נהוג לקיים בחירות פנימיות כולל פריימריז גם במקרה שיש מועמד יחיד ואז מצביעים בעדו או נגדו (Kenig, Rahat and Tuttnauer, 2015).

המאבק הפנימי, להתפנות לשיקום המפלגה ולהתכונן מוקדם ככל האפשר למערכת הבחירות הבאה. אלו שצידדו בדחיית ההתמודדות, טענו כי עדיף להמתין עד סמוך לבחירות הכלליות הבאות, כאשר יתבהר מי המועמד המתאים להוביל את המפלגה לניצחון. לאחר מאבק ממושך גברה דעתם של המצדדים בקיום ההתמודדות והיא נקבעה ליוני 1997, כ-13 חודשים לאחר ההפסד בבחירות הכלליות. ארבעה מועמדים התמודדו: אהוד ברק, יוסי ביילין, שלמה בן-עמי ואפרים סנה. ברק נתפס לאורך כל הדרך כמועמד המוביל וכיורש המועדף ונבחר ברוב מוחלט של למעלה מ-50% מקולות המצביעים.

ברק אמנם נבחר בשנת 1999 בבחירות ישירות לראשות הממשלה אך ממשלתו קרסה מהר מאוד. בחירות מיוחדות לראשות הממשלה נקבעו לפברואר 2001. בהתאם לחוקת המפלגה, ניתן היה לערוך פריימריז לפני בחירות אלו. אולם מהלך מזוהז של ברק, שכינס את מרכז המפלגה כדי לקבוע מועד קרוב לפריימריז, בלם את יוזמתו של אברהם בורג לערוך פריימריז בהן יתמודד מול ברק. בישיבת המרכז אושרה הצעה לפיה המרכז תומך ומתלכד סביב מועמדותו של ברק לראשות הממשלה. למרות שלהחלטה לא היה תוקף משפטי מחייב היא הוציאה את הרוח ממפרשיו של בורג (מועלם, 2000).

בורג נאלץ להמתין עד לאחר התפטרותו של ברק בעקבות תבוסתו בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה של שנת 2001. ימים ספורים לאחר התבוסה כבר הכריזו בורג ובנימין בן-אליעזר על כוונתם להתמודד בפריימריז שנקבעו לראשית ספטמבר. עד שבועות מספר לפני יום הבחירה נעשו ניסיונות נמרצים בקרב פעילים במפלגה לדחות את הפריימריז, אך היוזמות נבלמו. בתחילה נחשב בורג למועמד המוביל בין השניים, אולם ככל שהתקדם המירוץ בן-אליעזר סגר את הפער. מספירת הקולות עלה כי בורג ניצח בהפרש זעיר. אולם חשדות כבדים בנוגע להליכי בחירות משובשים הביאו את בן-אליעזר לערער על התוצאות במספר קלפיות. המפלגה נקלעה למאבק משפטי שנמשך כמעט שלושה חודשים שבסופם נקבע כי יערך סיבוב חוזר בכ-40 הקלפיות החשודות. לאחר סיבוב ההצבעה החוזר הוכרז בן-אליעזר כמנצח וכיושב-הראש החדש של מפלגת העבודה.

בן-אליעזר כיהן בתפקיד פחות משנה. האפשרות ליזום התמודדות נוספת להנהגה לקראת הבחירות לכנסת ה-16 קרצה לרבים, ביחוד נוכח מעמדו הלא-מבוסס של בן-אליעזר והפילוג בשורות המפלגה. כבר במאי 2002 הכריז חיים רמון על כוונתו להתמודד. לאחר קביעת מועד הפריימריז צצו שמות נוספים של מועמדים פוטנציאליים - אברהם בורג, מתן וילנאי וראש עיריית

חיפה עמרם מצנע. בורג ווילנאי החליטו לא להתמודד ואילו הצטרפותו של מצנע התקבלה באהדה גדולה בשורות המפלגה ובתקשורת. מצנע ביסס את עצמו כמועמד מוביל לאורך כל שלבי המרוץ. הסקרים הרבים שהתפרסמו בחודש האחרון של המרוץ הראו כי מצנע מוביל בבטחה, אך לא היה ברור אם יצליח לגרוף מעל 40% כדי להיבחר כבר בסיבוב הראשון. במצב כזה הפך רמון (שהסקרים העניקו לו פחות מ-20% תמיכה) לשחקן מפתח והופעלו עליו לחצים משני הצדדים: מצד בן-אליעזר לוותר על התמודדות ולחבור אליו כדי לבלום את מצנע בכוחות משותפים, ומצד מצנע לפרוש ולחבור אליו כדי לבלום את בן-אליעזר, הניצי יותר משניהם. רמון עמד בהפצרות והתמיד בנחישותו להתמודד, דבר שהביא לנטישת חלק גדול מתומכיו ולהגדלת הפער לטובת מצנע בסקרים שהתפרסמו בשבוע האחרון למרוץ. ביום ההצבעה התרסקה התמיכה בחיים רמון ל-7.2% בלבד. בן-אליעזר, המנהיג המכהן, קיבל תמיכה של 38.4% בעוד שמצנע זכה לרוב מוחלט של 53.6% מקולות החברים שהצביעו.

מצנע שרד בתפקידו פחות מחצי שנה. התבוסה שספגה העבודה בבחירות לכנסת ה-16 (2003) גרמה לתסיסה פנימית שהובילה אותו להתפטר. מפלגת העבודה – מפולגת, חבוטה, וחסרת כיוון – עמדה בפני חילוף הנהגה חמישי במספר מאז רצח רבין. מתוך רצון להימנע מלהטיל את המפלגה לעוד התמודדות, עלתה יוזמה למנות את שמעון פרס כיושב-ראש זמני, שיכהן עד לקיום התמודדות חדשה לקראת סיום כהונת הכנסת ה-16. אולם הנסיון להימנע מעימות נוסף לא עלה יפה. ביוני 2003 התקיימה התמודדות למשרת יושב-ראש זמני. הגוף הבוחר היה מרכז המפלגה ופרס גבר בו על אפרים סנה ודני עטר.

זמניותה של משרת היושב-ראש ה"זמני" התארכה ליותר משנתיים. רק בדצמבר 2004 קבע מרכז המפלגה כי התמודדות על ההנהגה תערך בסוף חודש יוני 2005. חמישה מועמדים הצהירו על כוונתם להתמודד: 3 יו"רים לשעבר (פרס, ברק ובן-אליעזר) מתן וילנאי ועמיר פרץ. מפקד החברים נחתם ב-14 למאי ובסופו עמד מספר בעלי זכות הבחירה על כ-120,000. אלא שבמהרה נתגלו קלקולים רבים במפקד החברים – התפקדויות כפולות, זיופים והיעלמויות של טפסי התפקדות. במשך החודש שקדם ליום ההצבעה התנהל המרוץ בצל הספק אם ניתן יהיה לקיימו במועד המתוכנן. כשבוע לפני ההצבעה – ולאחר שיצא דו"ח בדיקה ראשוני שאימת את החשש לאי סדרים חמורים במפקד – אישר מרכז העבודה הצעה לדחות את מועד הפריימריז. בספטמבר, בתום תהליך ההתנתקות, ולאחר קבלת מסקנות ועדת הבדיקה הפנימית וחתימת ספר הבוחרים, קבע המרכז כי הבחירות יתקיימו ב-9 לנובמבר.

באותו מעמד הכריז ברק כי הוא פורש מהמרוץ, לטענתו בגלל המפקד המזויף. אולם ההערכות היו שנקט צעד זה בשל מצבו בסקרים ובגלל שנוכח לדעת כי ניסיונו לחזור ולכבוש את ראשות המפלגה נתקל בהתנגדות עזה. ברק העביר את תמיכתו לפרס וחודש לפני הבחירות הצביעו הסקרים על יתרון משמעותי של פרס. פרץ שמר על מקום שני, והשאלה העיקרית הייתה האם ייגרר פרס לסיבוב הצבעה שני, בו נראה היה כי ניצחונו מובטח. ואולם, בשבועיים האחרונים של ההתמודדות הצטמצם הפער בסקרים בין פרס לפרץ, עד כדי כך שהיו והעריכו כי בשל יכולת הארגון הטובה של פרץ הוא יכול להפתיע ולזכות בסיבוב הראשון. פרישתו של וילנאי מהמרוץ העלתה את הסיכוי להכרעה בסיבוב הראשון. פרץ הפתיע ונבחר למנהיג העבודה עם רוב של 42.3% מהקולות. לניצחון מפתיע זה היו השלכות מיידיות: פרץ הוביל את המפלגה אל מחוץ לקואליציה ואילו פרס החליט לנטוש את המפלגה ולהצטרף לאריאל שרון במפלגתו החדשה קדימה.

פרץ לא הצליח לשפר את הישגי המפלגה בבחירות 2006 ולא הצליח לחמוק מערעור על מנהיגותו ומגורלם של קודמיו. זאת, בייחוד לאור מה שנתפס כתפקודו הלקוי כשר ביטחון במלחמת לבנון השנייה. כבר ביוני 2007 נבחר אהוד ברק לתקופת כהונה שנייה כמנהיג מפלגת העבודה. בהתמודדות זו השתתפו מספר שיא של חמישה מועמדים ובפעם הראשונה היה צורך בסיבוב הצבעה שני. ברק החליף את פרץ כשר הביטחון, ונותר בתפקיד גם לאחר שהוביל את המפלגה להצטרף לממשלת נתניהו לאחר בחירות 2009. הכישלון המוחץ של מפלגת העבודה בבחירות 2009 (13 מושבים) וסגנון מנהיגותו הכוחני הביאו לביקורות בלתי פוסקות נגד הנהגתו.

בינואר 2011, בהחלטה שזעזעה את המערכת הפוליטית, פרש ברק ביחד עם עוד ארבעה חברי כנסת מהמפלגה וייסד את סיעת "העצמאות". המפלגה שנותרה ללא מנהיג, בחרה במיכה חריש הוותיק כיו"ר זמני עד לעריכת פריימריז בחודש ספטמבר. המרוץ היה הפעם צמוד במיוחד והפער בין שלושת המועמדים המובילים היה קטן: שלי יחימוביץ (32%) ועמיר פרץ (31%) העפילו לסיבוב שני תוך שהם מקדימים את יצחק הרצוג (24%) ואת עמרם מצנע (12%). בסיבוב השני נבחרה יחימוביץ ברוב של כ-54% מהקולות. יחימוביץ הובילה את המפלגה (לראשונה מאז 1992) לעלייה בייצוג בכנסת, אך 15 המושבים בהם זכתה המפלגה בבחירות 2013 נחשבו להישג מאכזב, בייחוד נוכח הצלחתה של רשימת יש עתיד שדחקה את העבודה למקום השלישי. בהתאם ל"מסורת" המפלגתית, לפיה מנהיגים עומדים בפני קריאת תגר לאחר כישלון יחסי בבחירות הכלליות, נערכו פריימריז עוד באותה שנה. יחימוביץ פעלה לקיבוע מועד מוקדם תוך אמונה

שהדבר ישרת אותה (לא יתאפשר למתפקדים חדשים להצביע). אך ביום המבחן היא נוצחה בידי יצחק הרצוג שנבחר ברוב גדול של קרוב ל-60% מהמצביעים.

בחירות 2015 סמנו התחזקות מתונה של מפלגת העבודה, אולם אי השגת היעד של חזרה לשלטון עוררה שוב את הלחצים לקיים התמודדות על ההנהגה. בראשית יולי 2017 התקיימה ההתמודדות שבה לקחו חלק חמישה מתמודדים מרכזיים: עמיר פרץ, ששב למפלגה לאחר שבבחירות 2013 פרש ממנה וחבר לתנועה של ציפי לבני וזכה בכ-33% מן הקולות; אבי גבאי, שהיה שר בממשלת נתניהו מטעם מפלגת כולנו ופרש ממנה תוך השמעת ביקורת קשה על התנהלותה וזכה בכ-27% מן הקולות. היו"ר המכהן, יצחק הרצוג זכה רק בכ-17% מן הקולות ויתר הקולות התחלקו בין ארבעה מתמודדים נוספים, אראל מרגלית (כ-16% מהקולות) ועומר בר-לב (כ-7%) ושני מועמדים נוספים שזכו בפחות מאחוז מן הקולות. לאור זאת שאף מועמד לא זכה בארבעים אחוזים מן הקולות התקיים סיבוב שני שבוע אחר כך בין שני המתמודדים שזכו במספר הקולות הגבוה ביותר בסיבוב הראשון, פרץ וגבאי. בסיבוב השני הייתה התמודדות צמודה וגבאי ניצח עם 52% מהקולות. ניצחון של מועמד שזה עתה הצטרף, לראשונה בחייו, למפלגת העבודה, סימנה את תסכולה של מפלגה שמנסה ונכשלת שוב ושוב לשוב להיות (לפחות) חלופה שלטונית.

כישלונה החרוץ של מפלגת העבודה בהנהגתו של גבאי בבחירות של אפריל 2019 הובילה, כצפוי, לחילופי הנהגה נוספים. גבאי אף לא טרח לנסות ולהיבחר מחדש. המרוץ התלת-ראשי הפגיש בין ותיק הח"כים עמיר פרץ לבין שני יוצאי גל המחאה החברתית של קיץ 2011: איציק שמולי וסתיו שפיר. פרץ ניצל את פיצול הקולות של נציגי הדור הצעיר ונבחר ליו"ר (בפעם השנייה); לראשונה נבחר בשנת 2005) כבר בסיבוב הראשון.

ההתמודדות האחרונה לתפקיד היו"ר, נכון לכתובת שורות אלה, נערכה בראשית 2021, לקראת הבחירות לכנסת ה-24. זמן קצר קודם לכן, הכריז היו"ר פרץ על כך שלא יתמודד בבחירות וכי בכוונתו לפרוש מהחיים הפוליטיים. במקביל הוא פעל לבטל את הפריימריז לראשות המפלגה ולבחירת רשימת המועמדים. ועידת המפלגה אמנם אישרה את הצעתו, אך בעקבות עתירה שהגישה ח"כ מרב מיכאלי, ביטל בית המשפט המחוזי את החלטת הוועידה והורה לקיים פריימריז (בנדר, 2021). ההתמודדות לא עוררה עניין רב, עובדה הקשורה למצבה העגום של המפלגה בסקרי דעת הקהל שחזו שלא תעבור את אחוז החסימה בבחירות הקרבות. מיכאלי ניצחה בקלות ונבחרה ליו"ר החדש של המפלגה, האישה השלישית שנשאה בתפקיד.

ההכרעה הדמוקרטית של חברי (מתפקדי) המפלגה, כפי שהתבטאה בבחירות המקדימות (פריימריז) היא שקבעה את רובה של רשימת המועמדים, למעט מספר קטן של מקרים בהם מועמדים קיבלו "פטור" מהתמודדות ושורייך להם מקום ברשימה. דובר, ראשית, בשריון מסורתי למזכ"ל המפלגה במקום השביעי ברשימה (ועידת המפלגה החליטה ב-2017 לדחוק את שריון המזכ"ל למקום ה-11). שנית, שריונים פרסונליים אשר נועדו להקטין את סכנת המרמור של בכיר במפלגה ואו לכבד אותו על-ידי שיחרורו מהתמודדות. כך, נשמר לשמעון פרס המקום השני ברשימת "ישראל אחת" ב-1999. שלוש שנים מאוחר יותר שוריינו המקום השני והשלישי ברשימה ליו"ר היוצא בנימין בן-אליעזר וליו"ר לשעבר שמעון פרס בהתאמה. שלישית, שריון אישי מטעם היושב ראש. ב-2015 שורייך כך מנואל טרכטנברג לרשימה, וב-2019 שוריינו טל רוסי (במקום השני) וחיים ילין (במקום ה-10).

כאמור, שאר המקומות ברשימה נקבעו על-פי התמיכה שקיבלו המועמדים מחברי המפלגה. אך בכל התמודדות קבע התקנון כללים שונים בנוגע להבטחות ייצוג של סקטורים שונים, מיקומם ודרכי בחירתם. הצורך בקביעת מנגנונים להבטחת ייצוג נבע מכך שבמעבר לבחירת המועמדים על ידי גוף בוחר כוללני אבדה להנהגת המפלגה היכולת להשפיע על הרכב הרשימה. בשיטה הישנה שבה "וועדה מסדרת" בחרה ודירגה מועמדים יכלה הנהגת המפלגה להרכיב רשימה מאוזנת שתכלול נציגי סקטורים וקבוצות חברתיות שונות – נשים, ערבים, עולים, קיבוצים ומושבים, נציגי מחוזות טריטוריאליים וכיוצא בזה. על-מנת לשמר את היכולת להציג רשימת מועמדים מאוזנת הכיל כל תקנון פריימריז כללים שהבטיחו את ייצוגם המינימלי של סקטורים שונים.

כפועל יוצא של מנגנוני תיקון ייצוג אלו, התחלקו הבחירות המקדימות לכמה זירות. הזירה המרכזית, הידועה בכינוי "הרשימה הארצית", קבעה את צמרת הרשימה. בזירה זו התמודדו בדרך כלל חברי הכנסת הבכירים, כמו גם מועמדים חדשים שהיו מוכרים לציבור. המנצחים ברשימה הארצית אכלסו את צמרת רשימת המועמדים של המפלגה. כאשר מפלגת העבודה הרכיבה את הממשלה או שהייתה חברה בה היו סיכויים של מי שזכו במיקום גבוה בהתמודדות זו להתמנות כשרים גבוהים (Kenig and Barnea, 2009). זכיה במקום הראשון בהתמודדות זו הביאה למועמד הזוכה יוקרה רבה והציבה אותו (בדרך כלל, אלא אם שוריינו מקומות לאישים בכירים) במקום השני ברשימת המועמדים, מייד לאחר יושב-ראש המפלגה. לאור חילופי הנהגה התכופים מיצב הישג זה את המנצח כמועמד עתידי למשרת הישוב ראש. אולם להפגנת עצמה זו

היה גם מחיר כי מי שניסו להגן על עמדתם כיושבי ראש ומי שרצו להתמודד על משרה זו בעתיד זיהו את "הסכנה" ופעלו מבעוד מועד לסכלה (לוח 3.12)

לוח 3.12 "השלישייה הפותחת" – המנצחים בהתמודדות ברשימה הארצית

תאריך	מקום ראשון	מקום שני	מקום שלישי
31.3.1992	שמעון פרס	אברהם בורג	בנימין בן-אליעזר
25.3.1996	עוזי ברעם	אהוד ברק	בנימין בן-אליעזר
15.2.1999	שלמה בן-עמי	יוסי ביילין	מתן וילנאי
9.12.2002	מתן וילנאי	אברהם בורג	דליה איציק
17.1.2006	יצחק הרצוג	אופיר פינס	אבישי ברוורמן
4.12.2008	יצחק הרצוג	אופיר פינס	אבישי ברוורמן
29.11.2012	יצחק הרצוג	עמיר פרץ	איתן כבל
14.1.2015	שלי יחימוביץ'	סתיו שפיר	איציק שמולי
11.2.2019	איציק שמולי	סתיו שפיר	שלי יחימוביץ'
1.2.2021	עמר בר-לב	אמילי מואטי	גלעד קריב

הערה: לקראת הבחירות של ספטמבר 2019 ושל מרץ 2020 לא נערכה התמודדות לקביעת הרשימה לכנסת.

הבטחת ייצוג מינימאלי לנשים התבצעה במסגרת הרשימה הארצית באופן שאם העדפות הבוחרים לא הספיקו כדי למלא את מכסת הנשים שנקבעה מראש, "הוקפצו" מועמדות במעלה הרשימה. בפריימריז הראשונים (1992) הובטח מקום אחד לפחות לאישה בכל עשיריית מועמדים, בפריימריז של 2006 כבר הוכפלה מכסת הייצוג והובטחו ארבע מקומות בשתי העשיריות הראשונות (שומר, 2020; שפירא ואח', 2013: 112-113). בפריימריז של 2021, לאחר בחירתה של מרב מיכאלי לראשות המפלגה, נקבע לראשונה עיקרון של ריצ'רץ': שיבוץ לסירוגין על-פי מגדר. מלבד הרשימה הארצית – אשר המתמודדים במסגרתה נבחרו על-ידי כלל המתפקדים – הציבה מפלגת העבודה עד שנת 2012 גם זירות משנה שבחרו נציגי סקטורים חברתיים, קבוצות אוכלוסייה או איזורים. נציגי מיעוט מאותם הסקטורים – צעירים, עולים, שכונות, גמלאים – נבחרו, בדרך כלל, במסגרת הרשימה הארצית על-ידי כלל המתפקדים. נציגים אחרים של מה שנקרא "מחוזות" או "מרחבים" נבחרו לא על-ידי כלל המתפקדים אלא על-ידי קבוצת השיוך של כל מתפקד. כך, למשל, בחרו רק חברי המפלגה בני הקיבוצים את נציג מרחב הקיבוצים, רק חברי המפלגה הדרוזים את נציג מרחב הדרוזים ורק חברי המפלגה שהשתייכו למחוז חיפה את נציג מרחב חיפה. מאבקים באשר לזהות הסקטורים ובעיקר באשר למיקום המובטח לנציגי כל סקטור

ברשימת המועמדים התרחשו לפני כל פריימריז ושיקפו את יחסי הכוחות הפנים-מפלגתיים ואת קבוצות האינטרס המגוונות במפלגה. ב-1992 וב-1996, למשל, נקבעו 12 מחוזות: ארבעה סקטוריאליים (תק"מ, מושבים, ערבים ודרוזים) ושמונה איזוריים (רהט ושר-הדר, 1999: 304). לקראת הפריימריז של 1999 התווסף איזור נוסף בשם נגב. מהלך זה נועד ככל הנראה להבטיח כי מקורבו של היו"ר ברק, ויצמן שירי, ימצא את מקומו ברשימת המועמדים לכנסת (Cross et al. 2016: 99).

בבחירות המקדימות לקביעת רשימת המועמדים לכנסת ה-19 (נובמבר 2012) חל שינוי משמעותי בכללי קביעת הרשימה. ראשית, הוחלט כי נציגי המחוזות ייבחרו לא על-ידי חברי המפלגה המשתייכים למחוז אלא על-ידי כלל חברי המפלגה. תיקון זה נועד למנוע את מה שנתפס כעיוות ולפיו מועמדי המרחבים שובצו במקומות ריאליים לאחר שקיבלו תמיכה של אלפים בודדים של קולות במרחב שלהם, בעוד מועמדים שהתמודדו ברשימה הארצית וזכו בתמיכה רבה יותר – נדחקו למקומות לא ריאליים.⁵⁷ שנית, הוחלט לאחד את הבטחת הייצוג לקיבוצים ומושבים לקטגוריה משותפת ("ההתיישבות העובדת") ואת הבטחת הייצוג לערבים ולדרוזים לקטגוריה משותפת ("מיעוטים"), מה שעורר תרעומת רבה מצד נציגי מגזרים אלו.

הפריימריז לבחירת הרשימה בשנת 2021 היוו חלק חשוב מתהליך ההתאוששות של מפלגת העבודה. הם נערכו כשבוע לאחר בחירת של מירב מיכאלי ליושבת הראש. בלטו בהם שני מרכיבים. האחד השריון המגדרי הגבוה שחילק את הייצוג בצמרת הרשימה בין שני המינים. השני היה פתיחה של ההתפקדות למפלגה עד לערב הבחירות, מה שנתן הזדמנות למועמדים לגייס תומכים ולהחיות את מפלגת העבודה.

חברי המפלגה ומפקדי חברים

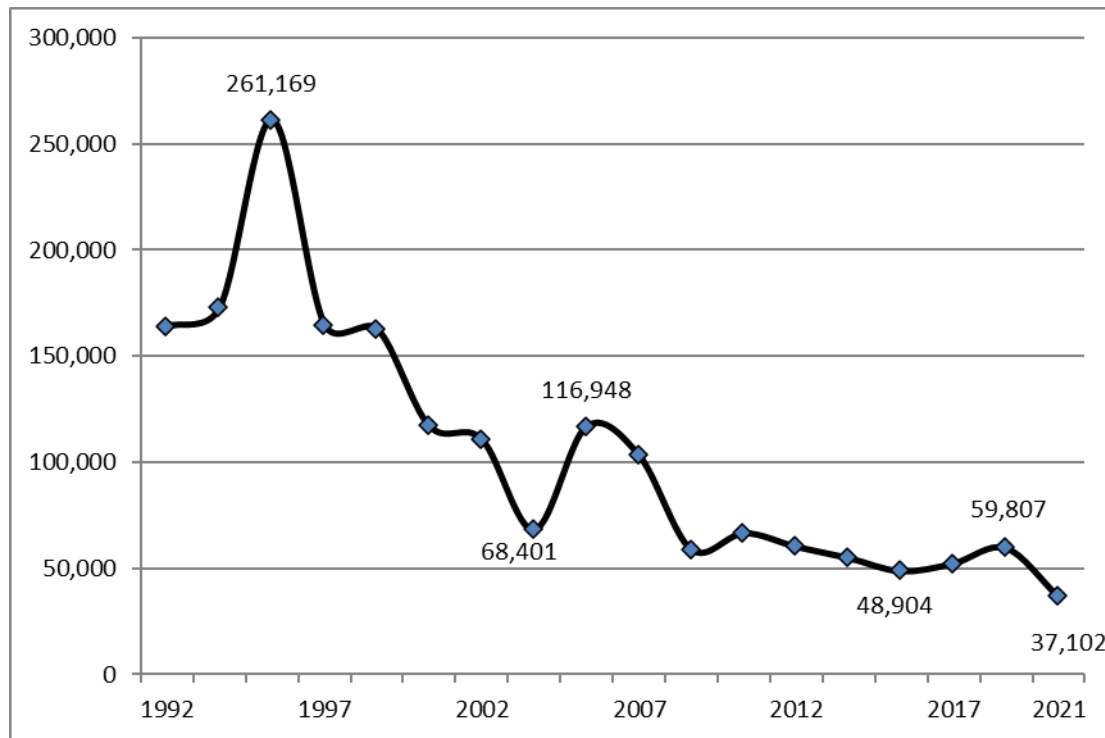
תרשים 3.4 מציג את מספר חברי מפלגת העבודה לאורך השנים. המגמה הכללית המצטיירת היא של ירידה בהיקפי החברות במספר חברי מפלגת העבודה מאז שנת 1996. זוהי מגמה צפויה

התואמת מגמה שנרשמה בחברות במפלגות במרבית הדמוקרטיה המערביות (Van Biezen,)

⁵⁷ בעבר, כאשר המפלגה זכתה במעל 20, 30 ואף 40 מושבים נבחרו רבים מנציגי הסקטורים והמרחבים לכנסת. אולם, עקב היחלשותה האלקטורלית של המפלגה מספר המועמדים שנבחרו לכנסת כנציגי סקטורים או מרחבים קטן באופן משמעותי. בבחירות 2009 נבחרו לכנסת רק שלום שמחון כנציג מרחב המושבים (מקום 12) ואורית נוקד (מקום 13) שניצחה במרחב הקיבוצים. מאוחר יותר, עקב חילופי גברי במהלך כהונת הכנסת, נכנסו גם ראלב מג'אדלה (ערבים, מקום 15), שכיב שנאן (דרוזים, 16) ויורם מרציאנו (שכונות, מקום 17). בבחירות 2013 לא נבחר לכנסת ולו נציג אחד של המרחבים או הסקטורים. דני עטר, שקיבל את מירב הקולות מבין מועמדי המושבים והקיבוצים מוקם במקום ה-16 ברשימה ואילו מפלגת העבודה זכתה ב-15 מושבים בלבד.

(Mair and Poguntke, 2012), וכן במפלגות בישראל (קניג ואחי, 2014). עם זאת, מאז שנת 2008 חלה התייצבות של מספר חברי המפלגה הנע סביב כ-50,000. התייצבות זו נובעת, ככל הנראה, מהיחלשותה של המפלגה שאינה מהווה עוד מוקד משיכה לקבלני קולות לסוגיהם.

תרשים 3.4 מספר חברים במפלגת העבודה, 1992-2021

מקור: עידכון ל- (Rahat and Kenig (2015)

בתוך המגמה הכללית של ירידה, עד לשנת 2008 אפשר להצביע גם על דפוס של חוסר יציבות בהיקפי החברות, המתאפיין בעליות וירידות חדות בזמן קצר מאוד. חוסר יציבות זה קשור לפתיחת ההליכים הפנים-מפלגתיים לקהל חברי המפלגה. הוא מתבטא בזינוקים מהירים במספר חברי המפלגה זמן מה טרם ההתמודדויות הפנימיות שבהן יש לחברי המפלגה זכות הצבעה (פריימריז). רבים מחברים אלה שצורפו כדי לתמוך במועמדים לראשות המפלגה או לרשימה לכנסת לא חדשו את חברותם. אלו מכונים במחקר הבינלאומי "חברי זָזק" (instant members) ואילו בהקשר הישראלי הם מכונים "חברים מזדמנים".

אין פסול, כמובן, בשאיפה של מפלגה או של מועמדים מטעמה להרחיב את השורות ולגייס חברים חדשים. מה שמאיר את החברים המזדמנים והמפקדים ההמוניים באור בעייתי מנקודת המבט המפלגתית הוא העובדה שחלק ניכר מהאזרחים שהתפקדו למפלגה לא נותרו בה אחרי תום

ההתמודדות. במילים אחרות, חלק ניכר מהזינוק במספר החברים נרשם משום שאזרחים צורפו רק כדי לתמוך במועמד מסוים אבל לא היה להם כל עניין להישאר חברי מפלגה. דהיינו, יותר משאזרחים אלה הצטרפו למפלגה, הם בעצם אזרחים ששוכנעו (על ידי מועמדים, פעילים או קבלני קולות) "לרכוש" זכות חד-פעמית להשתתף בבחירות הפנימיות שלה. במחקרם על בחירת מועמדים הדגימו חזן ורהט את התופעה באמצעות השוואה של מספר החברים בשתי מפלגות – הליכוד ומפלגת העבודה – לפני תחילת המפקדים ובסיומם. בכל שמונת המקרים שנבחנו נרשמו ערב הפריימריז זינוקים במספר החברים בשיעורים של בין 59% לבין 332%. אחרי הפריימריז לא טרחו רבים מהמצטרפים לחדש את חברותם, והדבר התבטא בצניחות חדות במספר החברים – בשיעורים של בין 44%-ל-73% (Hazan and Rahat, 2010: 99). חיליק בר, מזכ"ל מפלגת העבודה, התייחס לתופעה במכתב ששיגר בשנת 2013 לחברי המפלגה: "כמו תמיד, לאחר מערכת הבחירות (הפריימריז) עזבו את המפלגה חברים, אשר רבים מהם הגיעו למפלגה רק בכדי לבחור במועמד זה או אחר, ועובדה – הם לא נשארו. תמיד הייתה נשורת כזו לאחר בחירות ליו"ר..." (בר, 2013).

בעייה נוספת נוגעת לפעילותם של "קבלני קולות" – מגייסי קולות המשתמשים ביכולתם לשכנע ואף ללחוץ על אזרחים כדי לצרף למפלגה באופן מאורגן והמוני מאות מתפקדים ואפילו אלפים. זאת, לעתים קרובות בלי שתהיה להם כל זיקה רעיונית או אחרת למפלגה. ללא פיקוח ואסדרה אפקטיביים של החברות במפלגה, אותם קבלני קולות מנצלים לרעה את השיטה. כמעט בכל מפקד חברים שהתקיים במפלגת העבודה מאז 1992 יש עדויות לפעילות של קבלני קולות. אלה פועלים לרוב בקרב מגזרי אוכלוסייה המתאפיינים ברשת קהילתית הדוקה המקלה על מוביליזציה: מיעוטים (ערבים, דרוזים ובדווים), ועדי עובדים גדולים וקיבוצניקים. בחלק מן המקרים דובר בגיוס של אוכלוסיות פגיעות יחסית, עניות או תלויות בקבלן הקולות או במקורביו. תופעה זו של יחסי תלות המנוצלים לגיוס תמיכה פוליטית מוכרת בספרות מדע המדינה בשם "יחסי פטרון-קליינט" ומאפיינת פוליטיקה לא דמוקרטית. לעתים קרובות קבלני הקולות נוקטים אמצעים שאינם עולים בקנה אחד עם החוק. הם גם מספסרים ברשימות המתפקדים שלהם – לפעמים לטובת קידום אינטרסים תעסוקתיים (איגודי עובדים), לפעמים כדי לקדם נושא אידאולוגי ולפעמים לצורכיהם הפרטיים, למשל קידום לתפקידים בשכר או ניסיון להשפיע על מכרזים (קניג ואח', 2014).

הליך הצירוף על ידי קבלני קולות נעדר שקיפות משום שהם אינם נוהגים לחשוף את שמות המצטרפים ואת זהותם עד הרגע האחרון לפני ההתמודדות. זאת, כדי שלא לחשוף את החברים למועמדים שאינם חפצים ביקרם. יתרה מזו, לא אחת מתגלה כי האופן שבו צירפו קבלני קולות את חברי המפלגה אינו כשר. יש שהם משלמים את דמי החברות במפלגה עבור החבר החדש או מבטיחים לו טובות הנאה; יש שהם פוקדים אנשים בלי ידיעתם או על ידי הטעיה והיו אף מקרים של טופסי התפקדות מזויפים.

למפקדים הבעייתיים האלה ולפעילותם של קבלני הקולות יש השלכות שליליות על המפלגה. לא רק שהן פוגעות במוטיבציה של חברי המפלגה המסורים, הרואים כיצד זכויותיהם משוות לקהל מתפקדים שזיקתו למפלגה קלוש, הן אף פוגעות בתדמית של המפלגה ושל הליך הבחירות הפתוח שהיא מיישמת. במקום שהפריימריז ייהנו מדימוי חיובי (שיטה פתוחה, תחרותית, דמוקרטית, שקופה) דבק בהן רפש בגלל דיווחים תקשורתיים על מאות ואלפים של טופסי התפקדות פסולים ועל פעילותם של קבלני הקולות.

הגיוס המאורגן בקבוצות מסוימות, בפרט כאלה שיש להן זיקה קלושה לערכי המפלגה ולדרכה, אף עלול ליצור גוף בוחר שאינו מייצג נאמנה את קהל התומכים שלה. כך, בשנת 2011 פרסמה מפלגת העבודה נתונים רשמיים שלפיהם 11,270 מתוך כ-66 אלף המתפקדים שלה היו ערבים (17%). בשנת 2007 דווח ש-22.4% ממתפקדיה הם ערבים. אבל רק כ-4% מהקולות שקיבלה העבודה בבחירות 2009 באו מהמגזר הערבי. בסקר שנערך בשנת 2010 בקרב חברי מפלגות, הצהירו 17% מחברי מפלגת העבודה כי לא הצביעו בבחירות האחרונות (נערכו כשנה לפני מועד עריכת הסקר) עבור המפלגה.

אותו הסקר סיפק גם מספר נתונים הנוגעים למאפיינים הדמוגרפיים של חברי מפלגת העבודה, תוך השוואתם למאפיינים של בוחריה (Kenig, Philippov and Rahat, 2013). הגיל הממוצע של חברי מפלגת העבודה בשנת 2010 היה 55, בארבע שנים יותר ממוצע גיל הבוחרים של המפלגה. רק 9% מחברי המפלגה היו בני 30 ומטה, בהשוואה לכ-20% מבין הבוחרים שלה. נשים היוו רק כשליש מבין חברי המפלגה לעומת 46% מכלל בוחריה בבחירות 2009. בעוד ש-14% מחבריה היו ערבים, מתוך בוחריה היוו הערבים 4% בלבד. מבחינת רמת דתיות נמצא שכ-85% מהחברים לא שומרים על המסורת כלל או שומרים עליה במידה מועטה.

במפלגת העבודה, שיטת הפריימריז השתרשה גם כשיטה לבחירת יושב הראש וגם כשיטה לקביעת מועמדי המפלגה לכנסת. היא היחידה מבין המפלגות הישראליות שדבקה בפריימריז כשיטת בחירת המועמדים ברציפות למן 1992 ועד 2021 (למעט הבחירות יוצאות הדופן של ספטמבר 2019 ושל 2020, ראו הערה 53). בסך הכל, נערכו בתקופה זו 11 התמודדויות פריימריז לבחירת יושב הראש ועשר נוספות לקביעת רשימת המועמדים. במוצע נטלו חלק באירועים אלה כ-68,000 חברי מפלגה, עם שעור השתתפות של כ-61% מתוך המתפקדים בעלי זכות הבחירה (לוח 3.13).

לוח 3.13 השתתפות בפריימריז

שיעור השתתפות	מספר המשתתפים	יו"ר/רשימה	
70.1%	108,347	יו"ר	1992
72.0%	118,197	רשימה	1992
74.6%	194,788	רשימה	1996
69.2%	114,144	יו"ר	1997
62.0%	101,087	רשימה	1999
54.8%	64,219	יו"ר	2001
60.0%	66,256	יו"ר	2002
53.0%	58,783	רשימה	2002
63.9%	64,204	יו"ר	2005
58.4%	68,331	רשימה	2006
65.2%	67,454	יו"ר	2007
53.9%	31,789	רשימה	2008
66.0%	44,067	יו"ר	2011
58.0%	35,035	רשימה	2012
52.7%	28,806	יו"ר	2013
58.8%	28,742	רשימה	2015
59.0%	30,998	יו"ר	2017
56.3%	33,672	רשימה	2019
45.7%	29,839	יו"ר	2019
26.0%	9,651	יו"ר	2021
39.8%	18,108	רשימה	2021
58.1%	62,691		ממוצע

מקורות: עידכוני המחברים ל- Kenig and Rahat 2014; Cross et al., 2016

מהתבוננות על לוח 3.13 ניתן ללמוד כי מספר המשתתפים בבחירות הפנימיות ירד לאורך זמן במידה ניכרת. ניתן להבין זאת לאור ירידת מעמדה של המפלגה, אשר אינה מושכת תשומת לב של בעלי אינטרסים ופוקדים גדולים בשל מעמדה המשני ואף האופוזיציוני בשנים האחרונות. במקביל ירדו גם שעורי ההשתתפות, אך במידה סבירה עד לבחירות 2019, הנובעת ככל הנראה מפיזור חסכני יותר ויותר (לאור הירידה במשאבים ובמספרי החברים) של נקודות הצבעה בפריימריז ברחבי הארץ. בבחירות הפנימיות לבחירת יושב הראש בשנת 2021 ניכרה ירידה חדה בהשתתפות. כיוון שמגבלות התנועה בשל מגיפת הקורונה לא חלו על מי שרצה לקחת חלק בהצבעה ורוב ההצבעה ממילא בוצעה דרך האינטרנט זו הייתה כפי הנראה תוצאה של מצבה העגום של המפלגה באותה העת. אכן, כבר לאחר בחירת יושבת הראש החדשה ניכרה התאוששות ושיעור ההצבעה עלה בכמעט 15% בבחירה כשבוע אחר כך של הרשימה לכנסת.

מוסדות המפלגה

סעיף 1 בפרק הראשון של חוקת המפלגה מונה שבעה מוסדות מרכזיים: הוועידה, המרכז, הלשכה, מזכירות הלשכה, המוסד לבירור עתירות, המוסד לביקורת ובית הדין העליון. בדיונו כאן נתמקד בשני הראשונים שהם מוסדות הביניים הרחבים הנבחרים של המפלגה. מוסדות אלו עברו תמורות ושינויים במהלך התקופה הנסקרת. באופן כללי ניתן להצביע על כך שוועידת המפלגה והמרכז נותרו גופים תוססים, פעילים ובעלי סמכויות לא מועטות לכל אורך התקופה. לעומת זאת, חל פיחות במעמדן של לשכת המפלגה ושל המזכיר הכללי (מזכ"ל).

ועידת המפלגה היא הגוף העליון והמחוקק של מפלגת העבודה. לפי הכתוב בחוקה, נבחרת הוועידה כל ארבע שנים, מתכנסת חצי שנה לכל המאוחר מיום היבחרה, ויכולה להתכנס פעם או פעמים נוספות בהתאם לקביעת המרכז. אולם המציאות הפוליטית-מפלגתית מעידה על גמישות באשר למועדי בחירת הוועידה ומועדי כינוסה. כך, למשל, חלפו חמש שנים בין הבחירות לוועידה השישית (אפריל 1997) לבין הבחירות לוועידה השביעית (יולי 2002), שש שנים עד לבחירות לוועידה השמינית (יולי 2008) וארבע שנים עד לבחירות לוועידה התשיעית (ספטמבר 2012).

הרכבה של ועידת המפלגה נקבע באמצעים מגוונים. מכיוון שהחוקה אינה מסדירה את השיטה לפיה תיבחר הוועידה אלא מציינת בכלליות כי היא תיקבע "על-פי תקנון בחירות שמרכז המפלגה יאשר", לא קיימת אחידות הן באשר לשיטת הבחירות הן באשר למספרם של הצירים. כפועל יוצא **מספר** הצירים לא היה יציב לאורך השנים השנים. כך, בשנת 1977 מנתה הוועידה השנייה של

המפלגה 3,018 צירים (Yanai, 1981: 59), בשנת 1997 מנתה הוועידה השישית כ-3,700 צירים, בשנת 2002 כבר מנתה הוועידה השביעית יותר מ-4,000 צירים ואילו בשנת 2012 מנתה הוועידה התשיעית 1,801 צירים. זאת ועוד, מספר צירי הוועידה עשוי להשתנות גם תוך כדי כהונתה של ועידה כתוצאה מצירוף של צירים נוספים, כפי שהתרחש לא פעם.

הגם שהשיטה לפיה נבחרים או ממונים צירי הוועידה משתנה ממקרה אחד למשנהו, העקרונות נותרו דומים לאורך השנים: מרבית הצירים נבחרים על-ידי חברי המפלגה באיזורי בחירה, ואילו אחרים הם צירים מתוקף תפקידם (בעיקר בעלי תפקידים ונבחרו ציבור של המפלגה). צירים נוספים שהם נציגים של סקטורים חברתיים "מצורפים" לוועידה בכפוף לאישורה של "ועדת צירופים". בבחירות לוועידה התשיעית, למשל, קבע התקנון כי שני שלישים מהצירים (1,201 מתוך 1,801) ייבחרו על-ידי חברי המפלגה באיזורי בחירה. מספר הצירים שהוקצו לכל איזור בחירה נקבע לפי חישוב ששקלל את מספר מצביעי המפלגה באותו איזור בבחירות האחרונות לכנסת לבין מספר בעלי זכות הבחירה באותו איזור בחירה. עוד קבע התקנון כי 200 צירים נוספים יצורפו לוועידה מתוקף תפקידם⁵⁸ וכי כ-400 צירים נוספים שהינם נציגי קבוצות וסקטורים שונים, יצורפו על-פי שיקול הדעת של ועדת הצירופים. בין אלו היו: ח"כ ושרים לשעבר, ראשי ארגוני עולים, אנשי משק – כלכלה, חברה אקדמיה, אנשי רוח, אישי ציבור בולטים במגזר הערבי, בכירים לשעבר במערכת הביטחון ועוד (מפלגת העבודה, 2012).

סוגיית ה"צירופים" של צירים לוועידת המפלגה גרמה לא אחת למחלוקת פנימית. בדרך כלל ועדת הצירופים נמצאה תחת השפעת הנהגת המפלגה וזו עשוייה הייתה להשתמש בה כדי לשנות את הרכב הוועידה לטובתה, באופן שישנה את מאזן הכוחות בין הצירים הנבחרים לצירים "המצורפים". מקרה שהתרחש במהלכה של הוועידה התשיעית ממחיש זאת: על סדר היום של ועידת המפלגה, שהתכנסה ביוני 2014, הופיעה בין היתר היוזמה לצרף 450 צירים נוספים (מעבר ל-600 שצורפו עם כינון הוועידה, ראה לעיל). יוזמה זו גרמה למרמור בקרב חוגים במפלגה והיו מי שעתרו נגדה בבית המשפט המחוזי בירושלים. העותרים ביקשו להורות על מניעת העלאת ההצעה על סדר היום של הוועידה ממספר טעמים, חלקם פרוצדוראליים וחלקם מהותיים. מבחינה מהותית, הרלוונטית יותר לענייננו, טענו העותרים כי חוקיות ההחלטה לצרף 450 צירים נוספים, מוטלת בספק הן בגלל שהיא משנה משמעותית את היחס בין הצירים הנבחרים לצירים הממונים,

⁵⁸ ביניהם: יו"ר המפלגה, מזכ"ל המפלגה, חברי הסיעה בכנסת, ראשי רשויות מקומיות שהינם חברי המפלגה, מזכירי סניפים ומחוזות (ובלבד שיש בסניף או במחוז לפחות 150 חברי מפלגה), חברי הנהגת ההסתדרות שהינם חברי המפלגה ועוד.

הן בגלל שהיא נעשית במהלך כהונת הוועידה ולא בסמוך לאחר התכנסותה. השופט דחה את העתירה תוך שהוא מציין, בהתייחסו לטיעונים המהותיים:

יכולים להתעורר מצבים שבהם צירוף מספר בלתי סביר של צירים לגוף שאמור להיות בעיקרו גוף נבחר יהיה פסול. כך, ככל שמספר הצירים המצורפים היה מכפיל או משלש את מספר צירי הוועידה... היה מקום לבחינה ביקורתית יותר של החלטה כזו על רקע היותה פגיעה מהותית במבנה הדמוקרטי של המפלגה. איני סבור כי מספר הצירים שמבוקש לצרפו... הוא כזה שמצדיק התערבות שיפוטית בהחלטה של מוסד מפלגתי פנימי שאין חולק שהיא החלטה אפשרית מכוח החוקה. כך הדבר גם בכל הנוגע לטענה לעניין המועד – שנתיים לאחר כינונה של הוועידה [ה"פ 14-0-55437].

מרבית הסמכויות של הוועידה יכולות להיות מואצלות למרכז המפלגה, למעט מספר קטן של סמכויות השמורות באופן בלעדי לוועידה. בין הסמכויות הבלעדיות הללו ניתן לציין שינויים באמנת היסוד של המפלגה, שינוי שמה של המפלגה, איחוד בין המפלגה לבין גוף אחר, שינוי כללי הפריימריז לבחירת מועמדי המפלגה ובעלי תפקידיה, בחירת המרכז ושינוי במספר חבריו. כך, הוועידה היא שאישרה בשנת 2002 את הגדלת מספר חברי המרכז מ-1,800 ל-2,200. כך, הייתה זו ועידת המפלגה שאישרה – בשני מועדים שונים – את המיזוג עם "עם אחד". כך, הייתה זו הוועידה שהצביעה בעד אימוץ חוקה חדשה למפלגה באוגוסט 2009 ("חוקת ברק") וביטלה את אותה חוקה במרץ 2011. וכך, הייתה זו הוועידה שאישרה את ביטול המגזרים והמחוזות בפריימריז לבחירת מועמדי המפלגה לבחירות 2013 (ראה לעיל).

כינוסי הפתיחה של ועידות (הראשונים לאחר בחירת ועידה חדשה) היו בעבר אירועים חגיגיים שמשכו אליהם תשומת לב תקשורתית לא מבוטלת. את הוועידה שנערכה בראשית 1977 (ושבחרה בקרב צמוד את רבין על פני פרס כמועמד המפלגה לראשות הממשלה) כיבדו בנוכחותם מספר מנהיגים סוציאליסטיים אירופיים – ברונו קרייסקי האוסטרי, וילי בראנדט הגרמני ופרנסואה מיטראן הצרפתי. כינוסים אלה התפרשו לרוב על פני יומיים ואף-על-פי שעם הזמן הם איבדו מחגיגותם, הם עדיין מהווים במה מרכזית לליבון סוגיות אידיאולוגיות כמו גם למאבקי עצמה. כינוס הפתיחה של הוועידה השישית שנערך במאי 1997 בהיכל התרבות בתל אביב זכור כסוער במיוחד. הוא התקיים כשנה לאחר ההפסד הצורב בבחירות 1996, וכאשר המפלגה הייתה בעיצומם של פריימריז לראשות המפלגה. בין השאר הייתה על סדר היום הצעה לדון במינויו של שמעון פרס לתפקיד נשיא המפלגה, תפקיד חדש שנועד למצוא ליושב-הראש הפורש מקום ראוי בהנהגה המפלגתית. ליוזמה זו קמו מתנגדים כשבראשם אהוד ברק – המועמד המוביל לתפקיד היושב ראש החדש. העימות החזיתי בין שני המחנות הגיע לשיא בכינוס הוועידה, שבמהלכה הותקף פרס על שהוביל את המפלגה להפסד אלקטורלי. בנאומו הגן פרס על הרקורד הפוליטי

שלו, הזכיר את הישגיו הרבים ושאל את צירי הוועידה "אני לוזר?". קריאות ה"כן כן" במענה לשאלתו הרטורית בישרו את הפסדו במאבק. 1,403 מצירי הוועידה (63%) הצביעו בעד הצעת ברק לדחות את הדיון בסוגייה ובכך בלמו את היוזמה. הרעיון ליצור תפקיד של נשיא המפלגה לא קרם עור וגידים.

כינוס הפתיחה בן היומיים של הוועידה השביעית (יולי 2002) היה פחות דרמטי. הוא התמקד בסוגיות מדיניות וסביב השאלה האם המפלגה צריכה להישאר בממשלתו של אריאל שרון. העימות האישי המרכזי התנהל בין יושב-ראש המפלגה בנימין (פואד) בן-אליעזר לבין חיים רמון, כאשר השני מנסה לקדם שורת הסתייגויות מתכניתו המדינית של הראשון. הוועידה אישרה בסופו של דבר את הצעת היו"ר, ברוב של 250 מול 150. רק כעשירית מצירי הוועידה נטלו חלק בהצבעה (ורטר, 2002). בשנת 2008, שש שנים לאחר מכן, שיקף כינוס הפתיחה של הוועידה השמינית מפלגה שאיבדה במידה רבה מחיוניותה ושסבלה משפל עמוק בסקרי דעת הקהל לקראת הבחירות לכנסת ה-18. הכנס המנומנם היה בן יום בלבד ומשך אליו תשומת לב תקשורתית מועטה ביותר. עיתויו של הכינוס – כשלושה חודשים טרם הבחירות לכנסת ושבעות ספורים טרם הבחירות המקדימות לקביעת רשימת המועמדים – הכתיב את סדר היום. ההנהגה השתדלה לשדר אחדות, כאשר עמיר פרץ נשא נאום פייסני כלפי יריבו היו"ר אהוד ברק, וההצבעות החשובות נסובו סביב השריונים בפריימריז (שומפלבי, 2008א).

האווירה המפלגתית בפתיחת הוועידה התשיעית (אוקטובר 2012) הייתה שונה בתכלית מזו שקדמה לה. גם הפעם התקיים כינוס הפתיחה בצל בחירות קרבות לכנסת, אולם ניכר כי המפלגה בתהליך של התרעננות והתחדשות. מלבד ההחלטה ולפיה הוועידה תכהן כמרכז וכלשכה עד לבחירה של מרכז ולשכה חדשים (דבר שטרם התרחש נכון לכתיבת שורות אלה), הוקדש הכינוס לשינויים משמעותיים בכללי הפריימריז. יושבת-הראש שלי יחימוביץ' ביקשה בין היתר לבטל את המגזרים והמחוזות, לאחד את שריון המקום עבור נציגי הקיבוצים והמושבים, הערבים והדרוזים ולדחוק את שריון נציגי הערים הגדולות לתחתית רשימת המועמדים. לאחר דיון סוער אישרה הוועידה ברוב גדול את הצעת היו"ר.

החל משנת 2009 קיימת חפיפה מלאה בין הוועידה למרכז, לאמור הוועידה משמשת גם כמרכז המפלגה. ההוראה אומצה לראשונה בחוקת המפלגה שאושרה באוגוסט 2009 וכונתה "חוקת ברק" על-שם יושב הראש שקידם אותה. סעיף 21 לאותה חוקה קבע כי "צירי הוועידה יהיו חברי המרכז" (מפלגת העבודה, 2009). ביטול "חוקת ברק" לא הביא לשינוי במצב וגם הוועידה

התשיעית של המפלגה, אשר נבחרה בספטמבר 2012, החליטה שלא לבחור מרכז ולהורות שצירי הוועידה ישמשו כצירי המרכז. החלטה זו נראית הגיונית בהתחשב בעובדה שמספר צירי הוועידה בעת כינונה עמד על כ-1,800, מספר נמוך ממספר הצירים של מרכז המפלגה שנים ספורות קודם לכן.

כאמור, ועידת המפלגה היא שבחרה את מרכז המפלגה, המשמש בתור "המוסד העליון של המפלגה בין ועידה לוועידה". עד שנת 2009 התקיימה הפרדה בין הוועידה לבין המרכז. כמו הוועידות, גם גודלם של מרכזי המפלגה לא היה יציב ומספר הצירים החברים בהם השתנה. בשנת 1998 מנה מרכז המפלגה 1,400 צירים ובשנת 2004 הוא מנה כ-2,000 צירים. כפי שמדגים לוח 3.14 מרכז המפלגה מכריע במגוון רב של נושאים, החל מבחירת מוסדות ובעלי תפקידים ומועמדים לתפקידים ציבוריים (נשיא המדינה, יו"ר הסוכנות היהודית), דרך אישור הצטרפות לקואליציה ופרישה ממנה, שיתופי פעולה אלקטורליים עם מפלגות אחרות וקביעת מועד לפריימריז, ועד לנושאים מדיניים ורעיוניים.

לוח 3.14 קשת הנושאים בהם עסק מרכז המפלגה בין 1994 ל-2007 - דוגמאות

מועד הכינוס	הנושא המרכזי על סדר היום
דצמבר 1994	אישור הצטרפות סיעת יעוד לקואליציה
פברואר 1995	בחירת אברהם בורג כמועמד המפלגה ליו"ר הסוכנות היהודית
ינואר 1996	בחירת שמעון פרס כמועמד העבודה לראשות הממשלה
דצמבר 1997	בחירת רענן כהן למזכ"ל המפלגה
מרץ 1999	אישור הקמת ישראל אחת ושריון מקומות לנציגי גשר ומימד
יוני 2000	בחירת שמעון פרס כמועמד המפלגה לנשיא המדינה
ספטמבר 2000	אישור "הרפורמה האזרחית" מבית מדרשו של אהוד ברק
פברואר 2001	אישור הצטרפות המפלגה לממשלה בראשות אריאל שרון
אוקטובר 2002	הוראה לחברי הסיעה להתנגד להצעת תקציב המדינה לשנת 2003
ינואר 2004	הצבעה בעד תכנית ההתנתקות מחבל עזה וצפון השומרון
דצמבר 2004	בחירת רשימת השרים שיכהנו מטעם המפלגה בממשלת שרון
נובמבר 2005	הצבעה ברוב גדול בעד פרישה מהקואליציה
אפריל 2006	אישור ההסכם הקואליציוני בין העבודה לקדימה והסמכת היו"ר פרץ

המוסדות הפנימיים של מפלגת העבודה היו גופים פעילים ומתפקדים. אף כי כמעט תמיד יושב הראש הצליח להעביר בהם החלטות מטעמו, הם היו בעלי סמכויות משמעותיות והייתה להם השפעה ממשית על דרכה של המפלגה. תדירות הכינוסים השתנתה. מטבע הדברים, היו תקופות בהן התדירות הייתה גבוהה יותר – תקופות של שינויים מוסדיים או מאבקים הנהגתיים – לצד תקופות שהיו רגועות יותר בהן היו פחות כינוסים. האבחנה בין כינוסי ועידת המפלגה לבין כינוסי מרכז המפלגה סובלת לעיתים מטשטוש כפי שהשתקף בדיווחים העיתונאיים. כינוס מרכז עלול היה להיות מוצג ככינוס ועידה ולהיפך. אולם יש להודות שמבחינה ציבורית האבחנה בין השניים אינה כה עקרונית. לאזרחים מן-השורה, כמו גם לתומכי המפלגה ולמצביעי פחות חשובה האבחנה באיזו זירה פנימית התקבלו ההכרעות, החשובות לעיתים. העובדה שהחל משנת 2009 אף לא קיימת הפרדה בין שני המוסדות רק מוסיפה לחוסר הבהירות, כאשר לעיתים הדיווח הוא על כינוס מרכז המפלגה ולעיתים על כינוס הוועידה. לפיכך, כשבאים לאמוד את תדירות הכינוסים הללו, אפשר ונכון להתייחס אליהם במשותף. באופן כללי, תדירות הכינוסים מאז 1992 נמצאת בטווח של בין חמישה לבין תריסר לשנה, דבר המעיד על רציפות, חיוניות ותפקוד של מוסדות המפלגה המרכזיים.

מאזן כספי

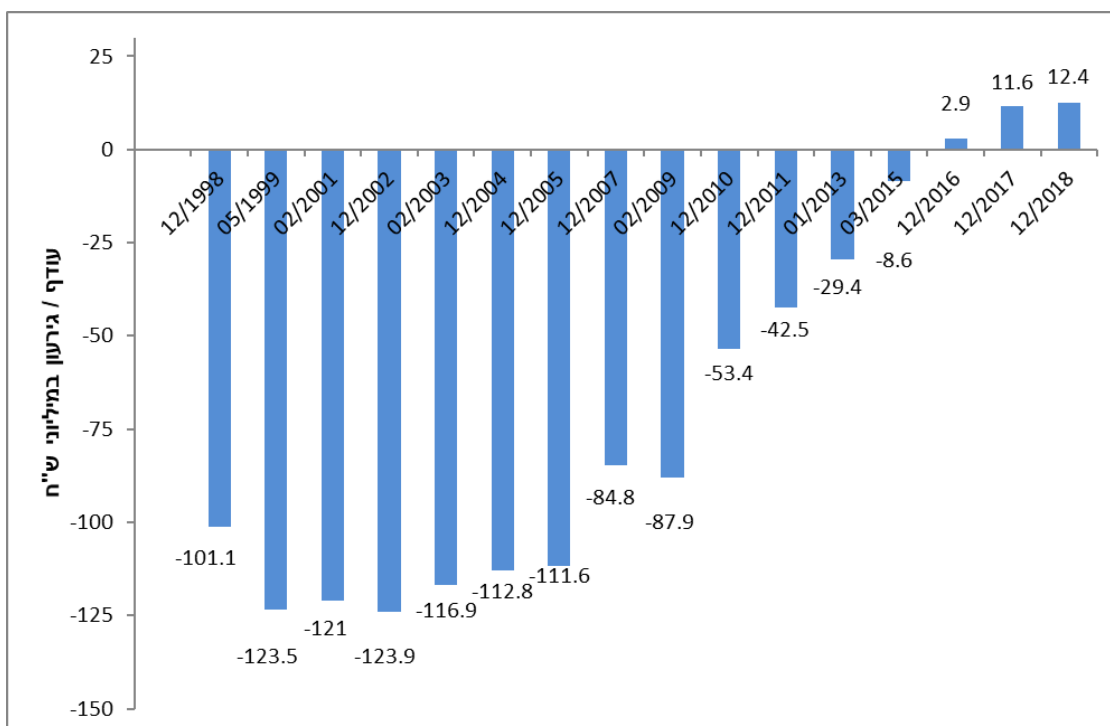
כמו בכל המפלגות בישראל, מקור ההכנסה העיקרי של מפלגת העבודה הוא המימון הממלכתי שהיא מקבלת מהמדינה. מעבר למימון זה, מקורות הכנסה נוספים שלה הם סכומים המתקבלים מתשלום דמי חבר שנתיים של מתפקדי המפלגה ומרווחים שמניבים נכסים השייכים לה, כמו בית ארלוזורוב בתל אביב. כך, למשל, לפי דוח משרד מבקר המדינה, כ-52% מהכנסות המפלגה במהלך הכנסת התשע-עשרה נבעו ממימון ממלכתי, כ-32% מנכסים, וכ-15% מדמי חבר (מבקר המדינה, 2016 : 100).

המימון הממלכתי למפלגות בישראל כולל גם מימון בחירות, שנועד למימון הוצאות בתקופת ולצרכי בחירות (ונקבע לפי מספר הח"כים של המפלגה בכנסת היוצאת והנבחרת) וגם מימון שוטף, שנועד לכל הצרכים האחרים (ונקבע לפי מספר הח"כים שלה בכנסת המכהנת. בפועל, על

אף ההפרדה בין שני סוגי המימון, חלק ניכר מהמימון השוטף משועבד למימון גירעונות שנצברו בתקופת הבחירות (לכנסת ולרשויות המקומיות). זאת כיוון שלמפלגות יש, באופן טבעי, נטייה לבזבז משאבים רבים בתקופת הבחירות, יותר משהוקצה להן במימון הבחירות. במובן זה, מפלגת העבודה אינה שונה משאר המפלגות.

מצבה הכלכלי של מפלגת העבודה הלך והחמיר במהלך שנות התשעים והגיע לשפל בעשור הראשון של המאה-21, עם גרעונות כבדים שהגיעו עד לכ-125 מיליון ש"ח. הירידה הכמעט רציפה במספר המושבים בכנסת הביאה לירידה בהכנסה ממקור המימון העיקרי, הקצאות המדינה למימון השוטף ולמימון הבחירות הנגזרות ממספר המושבים של המפלגה בכנסת. הגרעונות הלכו ותפחו והתקווה בכל מערכת בחירות להצלחה שתניב גם עליה בהכנסות ממקור זה נכזבה. מפנה הגיע עם בחירתו (השנייה) של אהוד ברק לראשות המפלגה ב-2007. הושקה תכנית הבראה פיננסית שבמסגרתה הגיעה המפלגה להסדר פריסת חובות. היא החלה למכור רבים מהנכסים בבעלותה במטרה להקטין את חובותיה (זרחיה, 2011). כפי שניכר בתרשים 3.5, תכנית הבראה הצליחה וכבר ב-2011 קטנו החובות לכ-40 מיליון ש"ח. קצת למעלה מעשור לאחר שהתפרסמה בגלובס כתבה תחת הכותרת: "האם מפלגת העבודה תקרוס כלכלית" (לביא, 2006) כתבה בעיתון הכלכלי המתחרה, דה-מרקר, קבעה ש"לראשונה זה עשור: מפלגת העבודה הגיעה למאזן תקציבי חיובי (זרחיה, 2017א).

תרשים 3.5 המאזן הכספי של מפלגת העבודה

מגמת השיפור במאזן הכספי של המפלגה נמשכה גם לאורך העשור השני של המאה ה-21. במהלך הכנסת ה-20 (2015-2019) הגיעה המפלגה לראשונה למאזן חיובי, ובסוף שנת 2018 הוא עמד על קצת מעל 12 מיליון ₪. דומה כי הסיפור על ההתנהלות הכלכלית של המפלגה מאז 1992 הוא סיפור שמחציתו הראשונה היא אי השלמה עם הירידה בכוחה האלקטורלי וחלקו השני הוא של הסתגלות למצב והתמודדות עמו. כיום, המצב הכלכלי של המפלגה מאוזן יותר, אך היא הפכה לענייה במשאבים עקב ירידה בייצוגה בכנסת ובמספר החברים ועקב מכירת נכסים לכיסוי חובות. התקופה בת תשע השנים בה שהתה המפלגה באופוזיציה (2011-2020) פגעה ביכולתה לנתב משאבי מדינה לטובת בוחרים פוטנציאליים, או בניסוח בוטה יותר, חל דלדול במקורות הפטרונוגי הפוליטי שלה.

מפלגת העבודה במרשתת

ניכר כי מפלגת העבודה ניסתה להיות נוכחת במרשתת ולעשות בה שימוש רחב יחסית בהשוואה ליתר המפלגות. כבר לקראת בחירות 1999 הציגה "ישראל אחת" אתר אינטרנט וגם הוקם אתר למועמדה לראש הממשלה אהוד ברק (Haleva-Amir, 2011). המפלגה החזיקה באתר גם לקראת בחירות 2003 (Lehman-Wilzig, 2004) ולקראת בחירות 2006 היה לה אתר אינטרנט מפותח יחסית לליכוד ולרוב המפלגות האחרות (אטמור, 2008). לקראת בחירות 2009 מפלגת העבודה

השתמשה בכל האמצעים הרלוונטיים דאז של אמצעי התקשורת החדשים יחסית – אתר אינטרנט, יוטיוב, פייסבוק, דואל, בלוג, סלולרי – כמו יתר המפלגות הגדולות ושתיים מן הקטנות יותר. אולם אתר האינטרנט הוערך ב-2009 כפחות מפותח משל הליכוד ומרצ (אטמור וסיאני, 2011). לאחר הבחירות של 2010 התדרדר האתר ונראה כמו לוח מודעות. דומה כי המשבר והקרע שהתרחשו במפלגה באותה העת ניכרו גם בזירה הוירטואלית. במקביל, ניכרו סימני הפוליטיקה האישית, כאשר בעיקר במפלגות פריימריז כמו העבודה ניכרה פעילות מקוונת בולטת יחסית של חברי כנסת כיחידים, שהקימו ותחזקו אתרי אינטרנט אישיים (Livak, Lev-On and Doron, 2011) אולם כל זה התרחש בעת שהשימוש באינטרנט במערכות הבחירות עוד היה מוגבל יחסית (אטמור וסיאני, 2011).

הפוליטיקה המקוונת הפכה, ככל הנראה, למרכזית יותר כבר לקראת בחירות 2013. אולם ניתוח שיטתי של נוכחות ופעילות המפלגות במרשתת קיים רק לגבי בחירות 2015 ובמועד נוסף לאחריהן. מניתוח זה ניכר כי מפלגת העבודה הייתה פעילה בזירה הבולטת באותה העת, בפייסבוק. כך היא נמצאה שנייה רק לליכוד מבחינת תפוקת הפוסטים שלה. אולם כאשר בודקים את היבט הצריכה (מספרי לייקים), מפלגת העבודה, כמו כל המפלגות כמעט, הייתה שחקן משני בזירה זו לעומת פוליטיקאים מתוכה. מהשוואה של צריכת הפייסבוק (של לייקים לעמוד בין פוליטיקאים מהמחנה הציוני לבין המפלגה), עלה כי למנהיג המפלגה דאז יצחק הרצוג היו יותר מפי שלושה יותר לייקים מאשר למחנה הציוני (כ-96 אלף לעומת כ-32 אלף למחנה הציוני). בבדיקת מספר העוקבים בטוויטר בלט הדבר עוד יותר כאשר למפלגת העבודה היו פחות מאלף עוקבים בעוד שלמנהיגה היו למעלה מ-21,000 (מדובר היה במספר עוקבים צנוע יחסית לפוליטיקאים אחרים, כולל ממפלגתו). מעניין, שבשונה מכל המפלגות האחרות היו להרצוג פחות לייקים בפייסבוק ופחות עוקבים בטוויטר מחברים בכירים אחרים במפלגתו: מראשת העבודה לשעבר שלי יחימוביץ' ומראשת התנועה, ציפי לבני, חברתו לברית המפלגות. זה מסמן כי חולשת המנהיגים במפלגה, פיזור העוצמה היחסי במפלגה, שועתק גם לזירה הוירטואלית (זמיר ורהט, 2017; רהט וזמיר, 2019). כאשר משווים את רמת הצריכה של דף הפייסבוק של יחימוביץ', לבני והרצוג נמצא כי הם היו רחוקים מאד מרמת הצריכה של בנימין נתניהו (כפי עשרה לייקים מהם) ואפילו של נפתלי בנט ויאיר לפיד (פי שנים עד פי ארבעה לייקים מהם). נכון לאמצע שנת 2019 ניכר שוב אותו דפוס אופייני למפלגת העבודה: מנהיג המפלגה אמנם היה פעיל ביותר בפייסבוק ואף נהנה ממספר לייקים בפייסבוק דומה לזה של המפלגה למרות שהוא אחז במשרתו זמן קצר

ובפי שמונה יותר עוקבים בטוויטר, אולם לשלושת הבאים אחריו ברשימה לכנסת היו במוצע יותר לייקים בדף הפייסבוק (כ-50% יותר) ויותר עוקבים בטוויטר (כ-75% יותר) (רהט, בדפוס). ניתן לסכם ולומר כי הגם שמפלגת העבודה ניסתה להיות נוכחת ופעילה במרשתת היא סבלה, כמו כל המפלגות, מהפרסונליזציה של הפוליטיקה שהפכה אותה לשחקנית משנה לעומת מנהיגה ופוליטיקאים בולטים מתוכן. בנוסף לאלו, בפעילותה במרשתת ובצריכתה ניכרה במפלגת העבודה חלוקת העצמה בין האישים (ולא ריכוז עצמה יחסי בידי המנהיג כפי שניכר ברוב המפלגות האחרות) אשר הצביעה על חולשת המנהיגים.

אידיאולוגיה

על-פי רוב, נהוג לשייך את מפלגת העבודה למשפחת המפלגות הסוציאל-דמוקרטיות בדומה למפלגות הלייבור (בריטניה, הולנד, אוסטרליה), למפלגות סוציאל-דמוקרטיות (גרמניה, אוסטרליה, שוודיה, דנמרק) ולמפלגות סוציאליסטיות (ספרד, צרפת). ואמנם, מפלגת העבודה חברה ב"אינטרנציונל הסוציאליסטי", ארגון בינלאומי המאגד מפלגות סוציאל-דמוקרטיות, החולקות תפיסת עולם חברתית-כלכלית דומות. כמו כן, יש למפלגה מעמד של משקיפה במפלגת הסוציאליסטים האירופאים (PES), הפועלת במסגרת האיחוד האירופי ומוסדותיו ומורכבת מלמעלה מ-30 מפלגות בעלות אידיאולוגיה דומה (Friedman and Kenig, 2020).

במרבית הדמוקרטיות הליברליות הוותיקות השסע הכלכלי-חברתי היה השסע הפוליטי הראשי (ולעיתים היחיד) אשר קבע את מיקומה של מפלגה על גבי המפה הפוליטית. בישראל התמונה הייתה שונה. בפוליטיקה הישראלית מיוצגים שסעים רבים ושני נושאים מרכזיים מגדירים בעיקר את זהות המפלגות, את מיקומן במערכת המפלגתית ולפיכך את פוטנציאל שיתוף הפעולה בינהן במסגרת הקואליציונית: מאז 1967 – ענייני חוץ וביטחון ועוד לפני קום המדינה נושאי דת ומדינה (Lijphart, Bowman and Hazan, 2000). לפיכך, הגדרת מפלגת העבודה כמפלגת "מרכז-שמאל" או "שמאל מתון", מכוונת בעיקרה לעמדה האידיאולוגית באשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני ולא לעמדתה החברתית-כלכלית, הגם שהיא עשויה לתאום גם לזו.

לוח 3.15 מציג את מטרות המפלגה כפי שניתנו לרשם המפלגות בעת רישום המפלגה בשנת 1993. מדובר בניסוח כללי ועמום המבטא ניסיון לפנות לקהלים רחבים ככל הניתן ללא מחויבות ברורה

לתפיסה אידיאולוגית ברורה. זה מסמל כפי הנראה את תפיסת המפלגה את עצמה כמפלגה מרכזית וכוללנית (שלום וביטחון) ואת רוח התקופה שבה המטוטלת החברתית-כלכלית נעה לכיוון כלכלת השוק (מה שנודע אז כרעיון "הדרך השלישית" של טוני בלייר ממפלגת הלייבור בבריטניה ומקביליו במפלגות אירופיות סוציאל-דמוקרטיות אחרות).

לוח 3.15: מטרות מפלגת העבודה כפי שהוגשו לרשם המפלגות*

השגת שלום אמת ובר קיימא בין ישראל ושכנותיה.

הבטחת בטחון מדינת ישראל, ריבונותה שלומה ושלמותה.

צמיחת המשק הלאומי והגדלת רווחת הפרט.

אכלוס ופיתוח ירושלים – בירת ישראל.

עמידה על משמר הדמוקרטיה הישראלית.

קליטת עלייה ויצירת כוח משיכה לעלייה מכל הארצות.

הושטת עזרה מיוחדת לאזורי פיתוח.

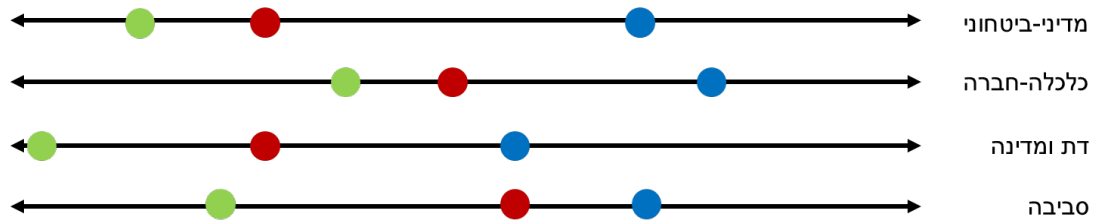
שילוב אזרחים מבני המיעוטים בחייה של מדינת ישראל.

*

<http://www.justice.gov.il/Units/RasutHataagidim/units/RashamMiflagot/Services/Pages/AllParties.aspx?WPID=WPQ8&PN=4>

מחקר שהתבסס על סקר מומחים שנערך בשנים 2002-2003 זיהה את מיקומה האידיאולוגי של מפלגת העבודה לפי מספר נושאים (Benoit and Laver, 2006: 266). כפי שעולה מתרשים 3.6, מבחינת עמדות מדיניות-ביטחוניות נמצאה מפלגת העבודה באגף השמאלי (ערך של 5.5 בסולם של 1 עד 20) אך ימינה ממרצ. התפיסה הכלכלית-חברתית שלה, כנגזרת של מדיניות מיסוי והוצאה ציבורית, נמצאה כמעט על מרכז הציר (9.8). בענייני דת ומדינה מפלגת העבודה מוקמה במובהק באגף המקדם הפרדה של דת ומדינה (5.6), במרחק שווה ממרצ (הרדיקלית יותר בנושא זה) ומהליכוד. מבחינת מדיניות סביבתית, שלא מהווה נושא מרכזי בפוליטיקה בישראל, המפלגה מוקמה באמצע (11.1).

**תרשים 3.6 מיקום אידיאולוגי לפי ארבעה מימדים
(מפלגת העבודה באדום, הליכוד בכחול, מרצ בירוק)**

מקור: עיבוד ל-Benoit and Laver (2006)

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

"שמאל" בישראל משמעו קודם כל היא מדיניות "יונית" ביחס לסכסוך הישראלי-פלסטיני ורק אחר כך עמדות כלכליות-חברתיות הדוגלות במדינת רווחה מפותחת ומשוכללת.⁵⁹ במצע המפלגה מ-1992 ניתן למצוא עמדות פשרניות בנושאי חוץ וביטחון. מצע זה טבע לראשונה את המונח "מזרח תיכון חדש" – שיהיה בו שלום ושוק משותף שיתבסס על משק מים, תחבורה ואנרגיה. המונח הפך מאוחר יותר – בעיקר נוכח קריסת תהליך אוסלו – למושא לעג מצד מפלגות הימין, על האוטופיה והחזון הנאיבי שהוא מגלם. המצע משנת 1992 לא הזכיר מדינה פלסטינית אך דיבר על הסדר קבע על בסיס פשרה טריטוריאלית ועל הכרה בזכויות הפלסטינים לרבות זכויותיהם הלאומיות.

מבחינה זו אפשר לראות בתהליך אוסלו שקודם על-ידי ממשלת רבין כתואם את מצע המפלגה. בהצבעה שנערכה בכנסת על הסכם אוסלו (ספטמבר 1993) תמכו כל חברי הסיעה בהסכם. שנתיים לאחר מכן, בהצבעה על "הסכם טאבה", המכונה גם הסכם אוסלו ב' (אוקטובר 1995) התפוגגה במעט אחדות הדעים. שני חברי סיעה (אביגדור קהלני ועמנואל זיסמן) הצביעו נגד ההסכם, במה שנתן אות לפרישתם מהסיעה זמן קצר לאחר מכן.⁶⁰

⁵⁹ האבחנה בין "יונה" (דגש על השגת שלום) לבין "נץ" (דגש על מדיניות ביטחון), ששימשה, לאפיין עמדות בנוגע לנושאי חוץ וביטחון (ראו למשל נויברגר, 1991; Arian and Shamir 2008) התפוגגה במהלך השנים וכיום כמעט ולא נמצאת בשימוש.

⁶⁰ הפרישה של קהלני וזיסמן הייתה בעיקרה על רקע המגעים שניהלה ממשלת רבין עם סוריה, שבמהלכם הועלתה האפשרות של החזרת הגולן תמורת שלום. מהלך זה נגד את מצע המפלגה מ-1992, שציין בפירוש ש"ברמת הגולן... בכל הסכם שלום עם סוריה... יימשכו הנוכחות והשליטה, ההתיישבותית והצבאית של ישראל". במצע המפלגה מ-1996 כבר קיים נוסח עמום שאינו שולל את החזרת הגולן לסוריה תמורת שלום: "ההסכם יושתת על גבולות ביטחון והסדרי ביטחון מוצקים, הבטחת מקורות המים החיוניים לישראל וקיום יחסי נורמליזציה מלאים..."

המצע של 1996 כבר מאזכר את הסכמי אוסלו כבסיס להסדר הקבע עם הפלסטינים, אולם מונחים כמו מדינה פלסטינית או "שתי מדינות לשני עמים" עדיין לא מוזכרים. במקומם מפורטים העקרונות הבאים:

1. ירושלים המאוחדת, בירת ישראל, בריבונות ישראל.
2. ישראל לא תשלוט בעם הפלסטינאי.
3. נהר הירדן יהיה גבול הביטחון המזרחי של ישראל ולא יהיה צבא אחר ממערב לו.
4. הפרדה שתענה על צרכי הביטחון והזהויות הלאומיות.
5. ריבונות על בקעת הירדן, צפון-מערב ים המלח, גוש עציון ושטחים חיוניים לביטחון ישראל.
6. שיתוף פעולה כלכלי פלסטיני-ירדני-ישראלי.
7. יישוב בעיית הפליטים הפלסטינים מחוץ למדינת ישראל תוך שלילת זכות השיבה.
8. השארת מרבית המתישבים הישראלים בריבונות ישראל (לא תוקמנה התנחלויות חדשות).

בשתי ההצבעות המדיניות החשובות שנערכו בכנסת ה-14 (1996-1999) תמכה סיעת העבודה בהמשך מדיניות השלום אף שהייתה באופוזיציה. בהצבעה על הסכם חברון (ינואר 1997) הוטלה משמעת סיעתית וכל חברי הסיעה שנכחו הצביעו בעד, מלבד אפי אושעיה שקיבל אישור להיעדר מההצבעה. בהצבעה על אישור הסכם וואי (נובמבר 1998) תמכו מרבית חברי הסיעה, אך ארבעה נמנעו בהצבעה. במסמך שפרסם אהוד ברק ב-1998, לקראת התמודדותו לראשות הממשלה ("עיקרי תכנית ברק לישראל טובה יותר") עדיין מובעת הסתייגות כלפי רעיון המדינה הפלסטינית:

מבחינת האינטרס הישראלי עדיפה הקמתה של קונפדרציה פלסטינית-ירדנית.... מדינה פלסטינית אינה ולא תהיה מטרה ישראלית. עם זאת, במידה שמדינה פלסטינית תהיה תוצאתו של הסכם הקבע, יש להקפיד שהמגבלות הביטחוניות והפוליטיות שיוסכם עליהן, תשקפנה את האינטרסים החיוניים של מדינת ישראל.

תקופת כהונתו של אהוד ברק כראש ממשלה התאפיינה במאמצים כבירים לקדם את תהליך השלום ולחתור להסכם קבע. שיא המאמץ הגיע בקיץ 2000 כאשר נערכה ועידה מדינית בארה"ב (בקמפ דייוויד) בה לקחו חלק נשיא ארה"ב ביל קלינטון, ראש ממשלת ישראל אהוד ברק ויו"ר הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת. לפי דיווחים, על אף שברק היה מוכן "ללכת דרך ארוכה" והציג

פשרות מפליגות, השיחות הסתיימו בלא פריצת דרך. כישלון השיחות ופריצת אינתיפאדת אל-אקצה (הידועה גם כאינתיפאדה השנייה) כחודשיים לאחר מכן הביאו את ברק להצהיר: אנחנו בפתחו של מצב חדש במדינת ישראל. ביחסים עם הפלסטינים יש הסלמה חמורה ואלימות. האחריות היא על היו"ר ערפאת. ברצותו הוא יכול להפסיק את האלימות בהוראה פשוטה אחת... מתגבשת היום תמונה שאין כנראה פרטנר לשלום. האמת הזאת היא אמת כואבת - אבל זו האמת ועלינו להתייצב בפניה בעיניים פקוחות ולהסיק את המסקנות (מצוטט אצל שדמי ובר-גפן, 2000).

בחלק המדיני-ביטחוני במצע המפלגה, שנכתב לקראת בחירות 2003 (לאחר היבחרותו של עמרם מצנע ה"יוני" לראשות המפלגה) שלובים שני רעיונות מרכזיים: עקרון שתי מדינות לשני עמים ועקרון ההיפרדות, הראשון כאידיאל והשני ככורח המציאות. המצע נכתב בשיאה של אינתיפאדת אל-אקצה, שסימלה בעיני רבים את קריסת תהליך אוסלו והתאפיינה בטרור מתאבדים רצחני. כמבוא לחלק המדיני-ביטחוני במצע נכתב:

"התקוות לסיום הסכסוך...נסדקו קשות אל מול גלי האיבה, ההסתה, האלימות הבלתי-מרוסנת והטרור בחסות הרשות הפלסטינית... מפלגת העבודה מאמינה שלצד המאבק הבלתי מתפשר בטרור, יש לחדש את המשא ומתן המדיני".

עקרונות הסכם, לפי המצע של 2003, כוללים לראשונה את המונח "שתי מדינות לשני עמים". בין העקרונות הנוספים: סיפוח גושי התיישבות גדולים ופינוי שאר ההתנחלויות, הקביעה לפיה ירושלים – על שכונותיה היהודיות – היא בירתה של מדינת ישראל, הנהגת משטר מיוחד בעיר העתיקה וב"אגן הקדוש" ושמירת המקומות הקדושים ליהדות תחת שליטה ישראלית. לגבי ירושלים, ניכר שינוי גישה מהותי ביחס לעמדות הקודמות ולפיהן ירושלים המאוחדת תישאר שלמה תחת ריבונות ישראלית.

מתוך הכרה שיתכן כי הסכם שלום עם הפלסטינים אינו צפוי בזמן הקרוב, קבע המצע שבהיעדר הסכם מדיני יש לפעול להיפרדות מהפלסטינים בדרך של קביעת גבול ביטחון. הקריאה להיפרדות חד-צדדית תוך פינוי התנחלויות מבודדות ובעיקר פינוי רצועת עזה, היו בגדר נבואה שמגשימה את עצמה. אולם זהות "קבלן הביצוע" שלה – יושב ראש הליכוד אריאל שרון – הייתה מפתיעה. חברי הסיעה תמכו באופן מלא בתכנית ההתנתקות בשלוש ההצבעות החשובות בכנסת שהתקיימו בין אוקטובר 2004 (אישור הודעת ראש הממשלה על תכנית ההתנתקות) לפברואר 2005 (קריאה

שנייה ושלישית לחוק יישום תכנית ההתנתקות). בשתי ההצבעות הראשונות הם עשו זאת מספסלי האופוזיציה, ואילו ההצבעה השלישית נערכה לאחר שהסיעה הצטרפה לממשלת שרון. קווי המתאר של החלק המדיני-ביטחוני במצע המפלגה מ-2003 היו, למעט שינויים קלים, את הבסיס למצעי המפלגה בבחירות 2006 ו-2009. מצד אחד, פירוט של עקרונות להסכם קבע הכוללים תמיכה ב"שתי מדינות לשני עמים", סיפוח גושי התנחלויות ופינוי אחרות, הכרה בירושלים היהודית כבירת ישראל, הותרת המקומות הקדושים ליהדות בשליטה ישראלית ושליטת זכות השיבה לפלסטינים. מצד שני, במצב של קיפאון והיעדר אופק מדיני, נקיטה בצעדים חד-צדדיים שיבטיחו את האינטרסים הביטחוניים של מדינת ישראל. במצע שפורסם לקראת בחירות 2013 נסוגה המפלגה מתמיכתה המוצהרת בצעדים חד-צדדיים במסגרת התהליך המדיני. שנתיים לאחר מכן, במצע המחנה הציוני נכתב כי " המחנה הציוני יפעל לחידוש המשא ומתן המדיני, במסגרת דו-צדדית, אזורית ובין-לאומית, מתוך כוונה לחתור להסדר קבע עם הפלסטינים, המבוסס על עיקרון שתי מדינות לאום לשני עמים."

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

מבחינה כלכלית-חברתית המשיכה מפלגת העבודה את הקו הפרגמטי של מפא"י, שעל אף שהציגה עצמה כמפלגה סוציאליסטית, הייתה לאמיתו של דבר מפלגה סוציאל-דמוקרטית שדגלה בכלכלה מעורבת והכירה ביתרונותיה של כלכלת שוק ושל יזמות פרטית. במהלך שנות השמונים חלה תפנית מהותית במדיניות הכלכלית של המפלגה, עם אימוץ קו מרכזי יותר, שיש הטוענים שהיה קפיטליסטי במוצהר. תכנית ההתייעלות הכלכלית של אמצע שנות השמונים הייתה ככל הנראה נקודת המפנה, שהביאה בין היתר לתמיכה מוצהרת של המפלגה בהפרטה של מפעלים ממשלתיים. בכך דמתה מפלגת העבודה למפלגות אחיות במדינות נוספות, כמו הלייבור הבריטית אשר התמרכזה ואף הציע מדיניות של "דרך שלישית" בין כלכלת שוק לבין מעורבות ממשלתית. ההתמרכזות הכלכלית-חברתית נמשכה אל תוך שנות התשעים והלאה. המצע של שנת 1992 הציג היטב את תפיסת העולם הפרגמטית של מפלגת העבודה, התומכת בשוק חופשי, גם אם לא פרוץ מדי וכזה שיש מדי פעם צורך לרסנו. לאחר התמיכה בעקרונות של שוויון הזדמנויות, צדק חברתי והקריאה לשינוי סדר העדיפויות נכתב:

המשק הישראלי חייב להתאים עצמו לניהול חופשי ממגבלות מנהליות וממעורבות יתר של הממשלה בחיי המשק והכלכלה. אולם הניסיון... מצביע על

כך שבמצבי משבר, מלחמה או עלייה בהיקפים גדולים, השוק אינו מתפקד
ונדרשת מעורבות ממשלתית וציבורית מסיבית לשם החזרת המערכות
הכלכליות לשיווי משקל...

תקופת כהונתה של ממשלת רבין (1992-1995) התאפיינה, לצד הנעת התהליך המדיני, במספר
תמורות מהותיות גם בתחום הכלכלי-חברתי. המאבק הפנים-מפלגתי על ההסתדרות, אותו
תיארנו מוקדם יותר בפרק, הסתיים בהחלשת הזיקה ההדוקה בינו בין ההסתדרות לבין הממסד
המפלגתי. תמיכתה של סיעת העבודה, בהתאם למצעה, בחוק ביטוח בריאות ממלכתי (יוני 1994)
שניתק את הקשר בין המפלגות לקופות החולים משקף את השינוי הזה. התהליכים שהחלו אז
הביאו לכך שההסתדרות חדלה לתפקד כמעסיק וכארגון עובדים בעת ועונה אחת ולכך
שההסתדרות ויתרה על רוב נכסיה ואף איבדה מאות אלפי חברים שהיו קשורים אליה דרך קופת
החולים הכללית. צעדים אלו החלישו את השפעתה של ההסתדרות ואת מעמדה הפוליטי. את
הצעד זה, שיכול להתפרש כהתמרכזות של מדיניות כלכלית, יכול היה לאזן במידה מסויימת,
לפחות מבחינת הדימוי של המפלגה, חוק אחר שזכה לכינוי הרווח "מס בורסה". החוק (למעשה
תיקון לפקודת מס הכנסה) אושר בכנסת באוגוסט 1994 ונועד לשנות את המציאות המעוותת
ולפיה המדינה מטילה מיסוי על הכנסה אך לא על רווחי הון. תיקון כזה עלה בקנה אחד עם
עקרונות של מדיניות מיסוי פרוגרסיבית וצמצום פערים בחברה. בפועל, נאלץ שר האוצר אברהם
(בייגה) שוחט שהיה הכוח המניע מאחורי החוק, לבטל אותו. הסיבה הפורמלית הייתה טכנית –
הבנקים הצהירו כי אין ברשותם כלים ליישם את החוק – אך בפועל הופעלו לחצים כבדים מצד
בעלי הון על ראש הממשלה לבטל את החוק. לאור זאת ראש הממשלה לא נתן לשר האוצר גיבוי
ביישום החוק וזה החליט לסגת ממנו (שטרסלר, 2012).⁶¹

כניסתו של אהוד ברק לתפקיד יושב-ראש המפלגה (1997) לא הביאה לשינוי מהותי בקו המפלגתי
הכלכלי-חברתי, אך הצליחה להכניס לשיח הציבורי מספר ביטויים. ב"עיקרי תכנית ברק לישראל
טובה יותר" כונה הפרק שעוסק בכלכלה וחברה "המדינה הסולידרית". בפרק נכתב שהמצע "מונע
על-ידי רגישות אנושית למצוקת הזולת וחתימה לצדק חברתי... המדינה הסולידרית מעודדת
כלכלה חופשית המבוססת על בעלות פרטית, תחרות חופשית והתערבות מינימלית, אך פועלת
להתאים את תוצאות פעילות זו ליעדים חברתיים רצויים של הכנסות ורכוש". על-פי התכנית,
חלוקת משאבים ממלכתיים תעשה אך ורק על-פי אמות מידה המבוססות על צרכי האזרח ויעדי
המדינה, ולא על פי מפתח סקטוריאלי. ברק אף הציג את מצעו הכלכלי בתור מצע של "הדרך

⁶¹ החוק עבר בסופו של דבר בשנת 2002 בהובלת סילבן שלום, שר אוצר מטעם הליכוד. מפלגת העבודה שהייתה
באותה עת שותפה בממשלת שרון תמכה בחוק.

השלישית", תוך ניסיון להיות מזוהה עם טוני בלייר הבריטי וגראהרד שרדר הגרמני, שני מנהיגים שהצליחו להחזיר את המפלגות הסוציאל-דמוקרטיות שלהם לשלטון, תוך אימוץ קו כלכלי מתון.

מעניין לציין את עמדת המפלגה בנושא חברתי מובהק של תשלומי קצבאות ילדים. בנובמבר 2000 אישרה הכנסת, בניגוד לעמדת הממשלה, את "חוק הפרט", תיקון לחוק ביטוח לאומי שהגדיל באופן משמעותי את קצבאות הילדים ומענקי הלידה מהילד החמישי ומעלה. מפלגת העבודה התנגדה לחוק אך בהצבעה בקריאה השלישית הצביעו שני חברי הכנסת הלא-יהודים שלה בניגוד לעמדת הסיעה: נואף מסאלחה הצביע בעד בעוד שסאלח טריף נמנע. כשנתיים לאחר מכן, יזמה ממשלת שרון קיצוצים בתשלומי הקצבאות במסגרת תכנית החירום הכלכלית. ההצבעה על התכנית הביאה למשבר פוליטי לאחר שחברי סיעת העבודה (שהייתה אז בקואליציה) איימו להצביע נגדה במחאה על הכוונה לקבוע רמות קיצוץ שונות כנגזרות משירות בצה"ל. בסופו של דבר הושגה פשרה שהקטינה את הקיצוץ⁶² אך הסיעה נותרה מפולגת: בהצבעה על הסעיף הדרן בקצבאות ילדים הצביעו שישה ח"כים מהעבודה נגד הצעת הממשלה וכמה ח"כים נוספים נעדרו. כשנה לאחר מכן נעדרו חברי הסיעה (אז כבר באופוזיציה) מההצבעה המכרעת על חוק התכנית הכלכלית, שכללה בין היתר קיצוצים רבים בתשלומי הרווחה וביטלה את "חוק הפרט".

אחד מהסעיפים הקבועים שהופיעו במצע המפלגה מאז 1992 קרא להנהגת פנסיית חובה לכל אזרח. יעד זה הושג בראשית 2008 כאשר ממשלת אולמרט (שכללה את מפלגת העבודה) פרסמה צו המחייב את כל העובדים והמעסיקים בחיסכון פנסיוני.

בחירתה של שלי יחימוביץ' ליושבת ראש המפלגה נישאה על גלי המחאה החברתית של קיץ 2011. מחאת מעמד הביניים הציבה, לאחר שנים רבות, את הנושא החברתי-כלכלי בראש השיח הפוליטי, בעיקר את יוקר המחיה. בהתאם, מצע המפלגה לקראת הבחירות לכנסת ה-19 (2013) הציג חידושים: הפרק הכלכלי-חברתי הארוך קדם למשנה המדינית-ביטחונית. הפרק קרא לפעול לחקיקת חוק יסוד זכויות חברתיות, להגברת ההשתתפות של אוכלוסיות מודרות בשוק העבודה, ולביטול תופעת העובדים העניים תוך העלאת שכר המינימום וליצירת זיקה בין רמת השכר הגבוה לנמוך במקום עבודה. במידה מסוימת דובר בתנועה מן המרכז לכיוון של יותר התערבות ורגולציה, הלך רוח שתאם גם לשינוי בעמדות הציבור.

⁶² נקבע כי רמת הקיצוץ תהיה נמוכה יותר לאזרח ששירת שירות משמעותי בצה"ל. במחאה על תמיכת הסיעה בחוק, עזב את המפלגה ח"כ נואף מסאלחה.

מפלגת העבודה הייתה ביקורתית מאוד בעניין מתווה הגז שקודם על-ידי ממשלות נתניהו. מי שהובילה את המאבק הפרלמנטרי במתווה, שנטען לגביו כי שירת את הטייקונים ו"שדד" את הציבור הייתה שלי יחימוביץ':

"נתניהו ממשיך להוכיח כי הוא משרת בדבקות רבה את האינטרסים של חברות הגז ופוגע קשות באינטרס הציבורי... המחירים שנקבעו במתווה גבוהים באופן שמעצים את יוקר המחיה ואת זיהום הסביבה במקום לשמש כלי במלחמה נגדם. מתווה זה לא יתממש ולא יחזיק מים כיוון שהוא מנוגד לכל הגיון עסקי ומוסרי, ואנו נמשיך להיאבק בו, שעה שנתניהו ימשיך להיאבק לטובת תשובה וחבריו" (מצוטט אצל בגנו, 2016).

במצע המפלגה לבחירות של אפריל 2019 נאמר שהמפלגה תפעל לפתוח את "מתווה הגז המושחת ולהטיל פיקוח על מחירי הגז, אשר יוזיל את עלויות החשמל באופן ניכר. שינוי זה יפחית את עלויות יוקר המחיה בתחומי חיים נוספים וישפר את מצבה הכלכלי של כל משפחה בישראל".

דת ומדינה

בתקופת מפא"י וימי הברית ההיסטורית בינה לבין המפד"ל הציגה המפלגה קו מתון ופרגמטי בכל הנוגע לנושאי דת ומדינה. קו זה התבסס על איזון בין ההתחייבות לשמור על הסטטוס קוו בנושאי דת ובין המחוייבות לפעול למניעת כפייה דתית ולמען הבטחת פלורליזם דתי. מצע המפלגה שפורסם לקראת בחירות 1992 סטה מהקו המסורתי הזה וכלל לראשונה מספר מחוייבות ברורות יותר בנושאי דת ומדינה. במצע נאמר כי יש להבטיח את אי-תלותה של הדת בפוליטיקה ולנתקה מהמיקוח הפוליטי. בנוסף נכתב כי המפלגה תפעל לשינוי המבנה וההרכב של המועצות הדתיות באופן שיעניק ייצוג דמוקרטי לכל הזרמים והגוונים של החברה היהודית, לרבות נשים. באשר לסוגיית הגיוס, קבע המצע במפורש שהמפלגה תחייב את נציגיה בכנסת "להבטיח, גם בדרך של חקיקה אם יהי צורך בכך, שכל צעיר וצעירה בגיל גיוס ישאו בעול הביטחון בשירות צבאי או לאומי". אמנם המצע שימר את העיקרון ולפיו כל חקיקה בנושאי דת תתבסס על הסכמה רחבה בעם, אך ההתחייבות המפורשת לשמור על הסטטוס קוו הושמט ממנו.

ראוי להתעכב על עמדות חברי הכנסת של המפלגה בנוגע לנושא של גיוס בני הישיבות החרדיים לצה"ל. בשנת 1998 התחייב ברק בתכניתו לפעול לביטול הפטור לתלמידי ישיבות ולשלבם בשירות הצבאי. תחת הסיסמא "עם אחד – גיוס אחד" התחייב ברק שכראש ממשלה יפעל למען הנושא. התחייבות זו הפכה לכורח המציאות בשלהי אותה שנה עם פסיקת בג"צ שקבעה כי לשר הביטחון אין סמכות לקבוע פטור גורף לבני ישיבות והורתה לכנסת להסדיר את הסוגייה בחקיקה ראשית. לאחר שנבחר ברק לראש ממשלה הוא מינה את השופט צבי טל לעמוד בראש ועדה ציבורית שתבחן את הנושא ותמליץ על פתרון הולם. הוועדה הגישה את הדו"ח שלה באפריל 2000 ושלושה חודשים לאחר מכן הובא בכנסת לאישור בקריאה ראשונה חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם ("חוק טל").

החוק מעורר המחלוקת, שהנציח הלכה למעשה ובאופן חוקי את הפטור לבני ישיבות, הביא לוויכוחים פנימיים במספר מפלגות. גם במפלגת העבודה נתגלעו ויכוחים מרים בין ראש הממשלה ברק שדחף לאישור החוק לבין חברים בולטים בסיעה. אלו האשימו את ברק בהובלת מהלך המנציח את האפליה בשירות הצבאי פחות משנתיים לאחר שהקים את תנועת "עם אחד – גיוס אחד" וקרא לגיוס בני הישיבות לשירות בצה"ל. ברק סירב להעניק לחברי הסיעה חופש הצבעה והודיע כי הוא רואה בהצבעה הצבעת אמון. בעקבות כך נאלצו כמה חברי כנסת מהסיעה, שהתנגדו בתוקף לחוק, לשנות את הצבעתם ולתמוך באישורו. שלושה חברי כנסת מהעבודה התעלמו מהמשמעת הקואליציונית: עוזי ברעם נמנע מהצבעה, ושניים נוספים נעדרו מההצבעה במחאה (אלון, 2000).⁶³ רק שנתיים לאחר מכן אושר חוק טל בקריאה שלישית. הפעם, כאשר המפלגה נמצאה במעמד של שותפה קואליציונית בממשלת שרון, הצביעו כמעט כל חברי הסיעה נגד החוק.

במצעים הבאים של מפלגת העבודה נשמרה הדרישה ל"שירות חובה לכל". אולם, בחירתה של יחימוביץ' לראשות המפלגה הביאה לשינוי מסויים בקו המפלגתי ובמצע המפלגה לקראת בחירות 2013 הופיע נוסח מרוכך:

מפלגת העבודה דוגלת בקידום ערך התרומה למדינה באמצעות שירות צבאי או אזרחי בקרב כלל שכבות החברה הישראלית.... מפלגת העבודה מכירה בחשיבות ערך לימוד התורה עבור המגזר החרדי והחברה הישראלית כולה. המפלגה תפעל להחלפת הסדר "תורתו אומנותו" בהסדר אלטרנטיבי ברוח 'מתווה בן גוריון', לפיו יינתן פטור למכסה מוגבלת של בני ישיבה בלבד, והיתר יחויבו בשירות מלא - צבאי או אזרחי

⁶³ הביקורת הנוקבת על חקיקת החוק הביאה את ברק להכריז, כחודש לאחר מכן, על "מהפכה אזרחית" שבמסגרתה תחוקק חוקה, יבוטל משרד הדתות, יונהגו נישואים אזרחיים ויחוקק חוק שירות לאומי אזרחי. התכנית השאפתנית נקברה במהרה במקביל להתפוררותה של ממשלת ברק.

בתהליך חקיקת "חוק השוויון בנטל" בכנסת ה-19 (בעקבות עבודות ועדות פרי ושקד) הציגו לרוב חברי הסיעה עמדה התומכת בעיקרי ההסדר החדש. במהלך הדיון שהתקיים בכנסת בהצבעה בקריאה הראשונה על הצעת החוק (יולי 2013) הצביעה יו"ר האופוזיציה שלי יחימוביץ' בעד החוק והסבירה כי שירות בצה"ל הוא זכות ולא נטל, אך גם לא חסכה ביקורת ממנו ומיוזמיו: "החוק לא מטריד אותי, אלא השיח הזול של הריב והמדון שהבאתם למדינה. ביצעתם ניצול ציני מכווער של שסעים. אני חוששת שגם הניצוץ הנאור של שירות בצה"ל יכבה ותהיה דה-לגיטימציה". תריסר מבין חברי הסיעה הצביעו בעד החוק בעוד שניים התנגדו. בשבוע שבו עלו להצבעה גם תיקונים בשיטת הממשל וחוק יסוד: משאל העם, במרץ 2014, הגיע הליך החקיקה לסיומו. סיעת העבודה (אז כבר בהנהגת יצחק הרצוג) הובילה את סיעות האופוזיציה לחרם במחאה על התנהלות כוחנית של הקואליציה. איש מבין חברי הסיעה לא השתתף בהצבעה, אך הסיעה פרסמה הודעה ולפיה הייתה תומכת בחוק הגיוס בהצבעה בכנסת, אלמלא התקבלה ההחלטה הכוללת להחרים את ההצבעות.

במהלך השנים חלו שינויים בעמדת המפלגה הרשמית (כפי שמשקפת במצעים) לגבי הנושא הטעון של הפעלת תחבורה ציבורית בשבת. במצעים מוקדמים כלל לא הייתה התייחסות לסוגייה, ורק במצע שפורסם לקראת בחירות 2003 הובעה לראשונה עמדה אך היא נוסחה באופן עמום: "תאופשר בשבת תחבורה במסגרת שתוגבל בהסדרים שייקבעו ברשויות המקומיות על פי הצרכים ואופי האוכלוסייה באיזור". במצע שפורסם לקראת הבחירות של אפריל 2019 המחויבות לנושא נוסחה באופן ברור ומפורט יותר:

"הפעלת תחבורה ציבורית בשבת, לרבות רכבת, במתכונת מצומצמת ומוסדרת הינה מהלך חברתי ממעלה ראשונה אשר ישפיע על מאות אלפי ישראלים ויאפשר להם ליהנות מיום המנוחה, באופן שאינו תלוי ביכולתם הכללית להחזיק ברכב פרטי. מתווה הפעלת התחבורה הציבורית בשבת, לרבות ברכבת, ייעשה בשיתוף רשויות המקומיות ותוך התחשבות בזכויות עובדים."

נושאים נוספים שמצעי המפלגה מאזכרים נוגעים לזכויות אזרחיות בסיסיות הנפגעות כתוצאה מהחקיקה הדתית הקיימת. למשל, בשנת 2003 נכתב במצע שהמפלגה תפעל להשגת "פתרון לזוגות שלא יכולים להינשא במסגרות הקיימות". עשר שנים לאחר מכן הניסוח העדין הוחלף בקריאה מפורשת לקדם נישואין וגירושין אזרחיים, קבורה אזרחית, ולמאבק בהדרת נשים מהמרחב הציבורי. המצע של 2019 כלל גם הבטחה של המפלגה לפעול למען ביטול "חוק

המרכולים" (שהקשה על רשויות מקומיות להתיר את פתיחתם של חנויות ובתי עסק בשבת) ולהחזרת "מתווה הכותל" באופן שיבטיח את זכותם של כל הזרמים ביהדות להתפלל לפי דרכם ברחבת הכותל המערבי.

חוקה וממשל

חבר הכנסת דוד ליבאי היה בין ארבעת הח"כים החתומים על הצעת החוק לשינוי שיטת הממשל ולאיוץ בחירה ישירה לראשות הממשלה. רוב הסיעה תמכה ברפורמה אך היו גם מתנגדים חריפים. בחירתו של רבין לעמדת היושב ראש בראשית 1992 הביאה למפנה, שכן רבין תמך בכל לב ביוזמה גם מתוך אמונה שבשיטה כזו הוא יוכל לנצח בבחירות. על חברי הסיעה נכפתה משמעת סיעתית בהצבעה המכרעת על שינוי השיטה שהתקיימה בשלהי הכנסת ה-12 והם הצביעו בעד אימוץ חוק הבחירה הישירה לראש הממשלה. במצע שפורסם לפני בחירות 1992 המפלגה התחייבה לתמוך ביישומו של החוק (שנקבע לבחירות הבאות). המצע כלל גם תמיכה בהעלאת אחוז החסימה ל-2% ובאימוץ שיטת בחירות איזורית-יחסית לכנסת.

הוויכוח הפנימי בנוגע לבחירה הישירה נמשך לאורך תקופת כהונתה של ממשלת רבין. יוזמה לדחיית יישומו תפסה תאוצה גם בכנסת, אבל נקטעה בשל רצח ראש הממשלה. במצע המפלגה לקראת בחירות 1996 נכתב כי "לקחי הבחירה הישירה ייבחנו להסקת מסקנות" (זאת עוד טרם נכנסה השיטה לתוקף) והתמיכה באימוץ שיטת בחירות איזורית-יחסית לכנסת נמשכה. הפסדו של פרס לנתניהו בבחירות הישירות של 1996 העצים את ההתנגדות לו במפלגה. במאי 1998 הגיש יוסי ביילין (ביחד עם עוזי לנדאו מהליכוד) הצעת חוק לביטול השיטה. בקריאה הטרומית תמכו בהצעת החוק 22 מתוך 34 חברי סיעת העבודה, אולם היושב-ראש ברק התנגד נחרצות לביטולה. בסוף אותה שנה, לאחר מאבק צמוד ועל אף התנגדותם של ברק ושל ראש הממשלה נתניהו, עברה ההצעה בקריאה ראשונה ברוב של 61 מול 57. 27 מחברי סיעת העבודה תמכו בהצעה ושישה הצביעו נגד. תוצאות הבחירות לכנסת ה-15, שהביאו לפיצול חסר תקדים וריסקו את המפלגות הגדולות, חיזקו עוד יותר את התמיכה בביטול השיטה. על אף ניסיונות עיכוב מצד ראש הממשלה ברק, הליך החקיקה נמשך ולבסוף אושר במרץ 2001, ביום השבעת ממשלת שרון. כל חברי הסיעה למעט אחד הצביעו בקריאה השלישית בעד ביטולו.

מצע המפלגה מ-2003 קרא להעלאת אחוז החסימה ל-3%, אולם מאז אין במצעי המפלגה התייחסות קונקרטית לשיטת הבחירות או לשיטת הממשל. תחת זאת, מופיעים היגדים עמומים כמו "המפלגה תנהל פוליטיקה אחרת שתחזיר לציבור את הביטחון בכנותם של אנשי ציבור ובכנותם לפעול למען הכללי" (מצע 2009) או "מפלגת העבודה תפעל למען חיזוק המשטר הדמוקרטי במדינת ישראל ולמען ביצור תשתיתו הרעיונית והחינוכית" (מצע 2013). חברי הסיעה תמכו בהעלאת אחוז החסימה בשנת 2004 לרמה של 2% וחלקם אף היו חתומים על הצעות חוק להעלאת נוספות. עם זאת, במהלך הכנסת ה-19 הציגה המפלגה קו עקבי וחריף נגד יוזמת הממשלה להעלות את אחוז החסימה פעם נוספת.

בנוגע ליוזמות חקיקה שונות הנוגעות לחיוב משאל העם במקרה של מסירת שטחים בריבונות ישראלית, הדעות היו פחות נחרצות. בחוק משאל העם שקודם בכנסות ה-17 וה-18 תמכו רוב חברי הסיעה (8 נגד 1) בהצעת החוק בקריאה ראשונה. בקריאה השלישית התהפכו היוצרות: לאחר שאושר חופש הצבעה התנגדו 6 מחברי הכנסת של הסיעה להצעת החוק. שלושה שרים – ברק, הרצוג ואבישי ברוורמן – בחרו להיעדר מההצבעה ושני שרים נוספים, וילנאי ושלוש שמחון, הצביעו בעד. חברי הסיעה אף התנגדו פה אחד לחקיקת חוק יסוד: משאל עם במהלך הכנסת ה-19. בדומה להצבעות הנוספות שנערכו באותו שבוע ("חוק הגיוס" ו"חוקי המשילות") המפלגה הובילה חרם אופוזיציוני ולא השתתפה בדיונים ובהצבעות שאישרו את חוק היסוד.

התמיכה בהשלמת חוקה הופיעה באופן כמעט קבוע במצעי המפלגה. במצעים משנים מאוחרות, גם החלו להופיע התייחסויות מפורשות למחויבותה של המפלגה לשלטון החוק ולביצור מעמדו של בית המשפט העליון. תוספת זו למצעים הגיעה כתגובה לשורה של יוזמות חקיקה והתבטאויות מצד מפלגות ימין (בעיקר הליכוד והבית היהודי) שמטרתן הייתה חיזוק הרשות המבצעת והחלשת שומרי הסף. כך, במצע שפורסם לקראת בחירות אפריל 2019 נאמר:

"בשנים האחרונות חל כרסום מגמתי ועקבי במעמדן של מערכות המשפט ואכיפת החוק, במקומו ובמעמדו של השירות הציבורי, ונפגם האיזון העדין בין הרשויות השלטוניות. מפלגת העבודה חורטת על דגלה את המחויבות ליסודות הממשל הדמוקרטי ושימורו מפני מגמות מסוכנות אלו..." כמו כן נקבע כי המפלגה תפעל למען "הגנה בלתי מתפשרת על מעמד העצמאי והבלתי תלוי של מוסדות החוק והמשפט בישראל" ולמען תיקון חוק יסוד השפיטה "באופן שידרוש רוב מיוחס של חברי הכנסת לשינוי הרכבה של הוועדה למינוי שופטים".

סיכום

מאז חזרתה לשלטון בעקבות בחירות 1992 נמצאת מפלגת העבודה בירידה. גם הניצחון בבחירות הישירות לראשות הממשלה (1999) של מועמד המפלגה אהוד ברק לא היה אלא סימן דרך (ואולי זרז) בדרכה של המפלגה לאבד את מעמדה כחלופה שלטונית ריאלית. בנקודת הזמן בה נכתבים דברים אלה, מפלגת העבודה מיוצגת בכנסת על-ידי שלושה חברי כנסת בלבד, כמעט ושאינה נוכחת בזירה המוניציפלית ואחיזתה בהסתדרות התפוגגה אף היא. הצניחה ממעמד של סיעת שלטון עם 44 מושבים לעמדה של מפלגה שאינה עוברת את אחוז החסימה בסקרי דעת הקהל שהתפרסמו במחצית השנייה של 2020 היא לבטח ההתפתחות הבולטת ביותר במערכת המפלגות הישראלית בשלושת העשורים האחרונים. בהקשר זה, אין זה מפליא שחיפוש הצירוף "מפלגת העבודה סיימה את תפקידה ההיסטורי" במנועי חיפוש מניב תוצאות רבות המיוחסות להתבטאויות מצד אישי שמאל כגון רון חולדאי, יצחק הרצוג, יוסי ביילין, זהבה גלאון, חיים רמון וסתיו שפיר.

ניתוחים של קריסת מפלגת העבודה בפרט, ושל השמאל הציוני בכלל, מונים מספר הסברים להתרחשות זו (ראו למשל: שם-אור, 2019; גרינפלד, 2017; יזהר, 2014). הסבר אחד מצביע על השינויים הדמוגרפיים שחלו באוכלוסייה הישראלית, במיוחד אלו שהתרחשו משנות התשעים של המאה ה-20 בהם התחוללה העלייה ההמונית מחבר העמים. זו הוסיפה מאות אלפי מצביעים חדשים אשר מסיבות תרבותיות-אידיאולוגיות נרתעו מלהצביע למפלגה בעלת שורשים סוציאליסטיים. הסבר שני נעוץ בזיהוי של המפלגה והקו המדיני-ביטחוני שלה עם כישלון תהליך השלום מול הפלסטינים. זיהוי זה הואץ בתקופת האינתיפאדה השנייה שבמהלכה השתכנעו ישראלים רבים שתהליך אוסלו – אותו יזמה והובילה מפלגת העבודה – היה הרפתקאה מסוכנת שלא הניבה את פירות שלום המיוחלים. ה"עונש" היה העתקת התמיכה ממפלגת העבודה אל שורה של מפלגות מרכז בדמותן של מפלגת המרכז, שינוי, קדימה, יש עתיד וכחול לבן. ההסבר השלישי כרוך בקודמו: התפוגגותה של הסוגייה המדינית מסדר היום הפוליטי (בעיקר מאז 2010) הפכה את סדר היום העיקרי איתו זוהתה מפלגת העבודה ללא רלוונטי. מכיוון שהזיהוי החברתי-כלכלי הסוציאלי-דמוקרטי שלה נחלש עוד קודם לכן נקלעה המפלגה לאובדן דרך אידיאולוגי. אכן, המפלגה מנסה למצב עצמה מחדש ולשים דגש על הצד החברתי-כלכלי נוכח עליית נושא זה לסדר היום הפוליטי. אולם היש עתיד למפלגת שמאל כלכלי-חברתי הנתמכת ברובה בידי בורגנים

כאשר רוב השכבות החלשות והנזקקים למדינה לא מצביעים לה בשל זהותם הדתית, הלאומית או העדתית?

הסבר רביעי מציע לראות את היחלשות מפלגת העבודה בהקשר הכולל של המשבר אליו נקלעו מפלגות סוציאל-דמוקרטיות נוספות, בעיקר באירופה. שורה של מפלגות כאלה (הסוציאל-דמוקרטים בגרמניה ובאיטליה, הלייבור בהולנד, הסוציאליסטים ביוון) חוו מאז 2010 רמות שפל בתמיכה בהן. יש המייחסים שפל זה לאבדן הרלוונטיות של מפלגות אלו משעה שהפרויקט הראשי שלהם, מדינת הרווחה, אומץ בידי רוב רובן של המפלגות. הסבר חמישי מתיחס למשבר ההנהגה הפנימי – המתבטא בחילופי ההנהגה התכופים, בפרישות ובעריקות של דמויות בולטות המפלגה למפלגות אחרות, כולל ארבעה מיושבי הראש של המפלגה (פרץ, פרס, ברק, מצנע). בהקשר זה, דומה כי הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית, אשר אמורה היתה למשוך אליה כוחות חדשים ולשפר את תדמיתה של המפלגה, רק יצרה מתחים נוספים ופגעה בדמויה של המפלגה בציבור.

לפני בחירות 2019-2020 אולי ניתן היה לקרוא את סיפורה של מפלגת העבודה כסיפור של ירידה לצורך התחדשות, סיפור של תהליכי הסתגלות קשים למציאות מדינית, דמוגרפית חברתית וכלכלית משתנה. הסיפור האלקטורלי המתון בהישגי המפלגה בבחירות 2013 ו-2015 עשוי היה לרמז על ראשית היפוך מגמה. ההישרדות של המפלגה גם היא יכולה להיתפס כמפתיעה וכמי שהצביעה על ערכו של המותג. פוליטיקאים, פעילים, חברים ובוחרים דבקו בה גם נוכח הכישלונות, גם נוכח חובות העתק שיצרו תמריץ ל"סגור את העסק" ולהתחיל משהו חדש. אולם דומה היה כי בחירות 2019-2020 חרצו את דינה של המפלגה. מקובל היה לחשוב כי סיימה את דרכה והייתה זו הפתעה כאשר צצה כעוף החול לקראת בחירות 2021. ימים יגידו אם ההתאוששות בבחירות אלו היא שירת הברבור, סימן להתאוששות או ציון דרך בהפיכת המפלגה למפלגת נישא שמתמודדת מול מפלגת מרצ על קהל מצביעי שמאל מוגדר ומצומצם.

4. ש"ס

פרק זה עוסק במפלגת ש"ס, או בשמה הרשמי המלא – התאחדות הספרדים העולמית שומרי תורה. ש"ס היא מפלגה המזוהה כחרדית-מזרחית (או "ספרדית") והנהגתה הרוחנית (מאז שנות התשעים) והפוליטית (מראשיתה) כולה על טהרת גברים חרדים-ספרדים. עם זאת, קהל תומכיה, בשונה מאחיותיה החרדיות-אשכנזיות (אגודת ישראל ודגל התורה), רחב יותר וכולל דתיים שאינם חרדים ואף מי שמגדירים עצמם כמסורתיים. ש"ס היא אחת המפלגות המצליחות ביותר במסגרת הזמן הנבחנת במחקר זה. היא בין המפלגות היחידות אשר לא ניתן לאתר את שורשיה הארגוניים בתקופה שלפני קום המדינה ואשר שרדו במשך עשורים, והיא בוודאי המצליחה מבין אלו ביצירת גרעין בוחרים נאמן. היא גם המפלגה ששהתה את פרק הזמן המצטבר הארוך ביותר בממשלה מאז 1992, קצת מעל הליכוד. ש"ס היא גם מקרה ייחודי מבחינה ארגונית: בעוד שרוב רובן של המפלגות צמצמו את נוכחותן בחברה והתרחקו מהמודל של מפלגת המון המספקת שירותים לתומכיה ומהווה עבורם מוקד הזדהות, ש"ס פיתחה רשת ענפה של מוסדות דת אשר סיפקו גם מסגרות חינוך ורווחה לאוכלוסיות חלשות. בה בעת שרשתות הפטרונג' של מפלגות אחרות הצטמצמו ואף קרסו, ייסדה ש"ס וחיזקה רשת שכזו בעיקר באמצעות תקציבי הממשלה. בעוד שרוב המפלגות התרחקו מהחברה, ש"ס הקפידה לייצר לעצמה בסיסי כוח והשפעה ברשויות המקומיות ובהסתדרות וליצור ערוצי תקשורת אלקטרונית מול הציבור שלה בדמות מה שכונה "ערוצי הקודש" ברדיו. במובן מסויים היה כאן שילוב של מאפיינים מהמבנה של מפלגת ההמון (במיוחד החדירה לחברה) ביחד עם הסתמכות רבה על משאבים מדינתיים (מה שמאפיין את "מפלגת הקרטל", ראו Katz and Mair, 1995), מה שכונה בידי יעל ישי (2001) מפלגת "פוסט-קרטל" (ישי, 2001).

הייחודיות של המקרה של ש"ס, הישרדותה, התבססותה וההצלחה האלקטורלית הגדולה שלה, במיוחד בסוף שנות התשעים, משכו אליה תשומת לב בהיקף יוצא דופן – ציבורית, תקשורתית (הלמן ולוי, 2001) ומחקרית. מבחינה מחקרית התבטא הדבר בפרץ של כתיבה אקדמית ענפה שאף מפלגה ישראלית אחרת לא זכתה לו בפרק זמן כה קצר (רהט, 1998; דיין, 1999; הורוביץ, 2000; פלד, 2001א; טסלר, 2003; לופו, 2004; רביצקי, 2006). לשם השוואה, העבודה והליכוד, שתי המפלגות הגדולות (יחסית) באותה התקופה לא זכו יחדיו באותה מידה של תשומת לב.

פרק זה מתמקד במפלגת ש"ס. הוא אינו מכוון לנתח את התופעה הרחבה ורבת הפנים של ש"ס כתנועה. בכך עוסקים כל אותם המקורות שהוזכרו למעלה. מטרתו היא להציג את מפלגת ש"ס לפי אותן אמות מידה שמשמשות להצגת מפלגות אחרות בספר זה. הפרק מתחיל בתיאור היסטורי קצר של הקמתה של ש"ס ושל שורשיה האידיאולוגיים והמוסדיים וסוקר את מעמדה בפוליטיקה עד לשנת 1992. אנו רואים כיצד ש"ס, שקמה בעזרתו ובחסותו של מנהיג רוחני אשכנזי (הרב אליעזר שך) וצעדה את צעדיה הראשונים תוך כפיפות לעמדותיו, הפכה בהמשך דרכה למפלגה עצמאית שכפופה למרותם של מנהיגי הספרדים, המנהיג הרוחני הרב עובדיה יוסף והמנהיג הפוליטי העולה, אריה דרעי.

לאחר מכן עוסק הפרק במקומה של ש"ס בארבע זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיה של המפלגה בבחירות לכנסת ובבחירות לרשויות המקומיות. ניתן לסכם באופן גס את התפתחות זו כהתבססות. ברמה הלאומית, דובר בעליה כמעט רציפה בתמיכה, עד לשיא של 17 מושבים (1999). לאחר מכן דובר בהתייצבות סביב זכיה ב-11-12 מושבים למשך ארבע מערכות בחירות, ירידה בבחירות 2015 ל-7 מושבים ומאז ניכרת מגמת התאוששות איטית (8 מושבים בבחירות אפריל 2019 ו-9 בשלוש הבחירות העוקבות). ברמה המקומית ניכרת נוכחותה המתמשכת של ש"ס, בעיקר אל מול הירידה החדה בנציגות המזוהה באופן מובהק עם המפלגות הלאומיות האחרות, בייחוד הגדולות.

החלק העוסק בזירה הפרלמנטרית מתמקד בחברי הכנסת שכיהנו מטעמה של ש"ס לאורך השנים. באופן לא מפתיע, כל חברי הכנסת של ש"ס הם גברים חרדים מזרחיים. ירידת מספר חברי הכנסת החדשים כמו העלייה בממוצע הגילאים של חברי הכנסת לאורך זמן מעידה על התבססות והתייצבות של הצמרת. באופן יחסי בולט מקומו של השלטון המקומי כחממה לגידול וחברות הפוליטיקאים של ש"ס. החלק גם סוקר את המקרים הלא מעטים בהם נציגיה של ש"ס "ערקו" ממנה לטובת התארגנויות פוליטיות עצמאיות. אף אחת מאלו לא צלחה.

החלק הבא, זירת הממשלה, מנתח את פרקי הזמן בהן הייתה המפלגה חלק מהקואליציה השלטונית, ואת המשברים שהביאו לפרישתה מחלק מאותן ממשלות. ניכרת ההעדפה הברורה של ש"ס לשותפות עם הליכוד כאשר רק כאשר לא הייתה לה ברירה (כשנוצר "בלוק חוסס" או כשהליכוד התרסק בבחירות 2006) היא הצטרפה לממשלות מרכז או מרכז-שמאל. בשונה מיהדות התורה, נציגי ש"ס מאיישים משרות של שרים ואף לוקחים חלק פעיל בעיצוב מדיניות החוץ והבטחון של ישראל. ניכר כי ש"ס הקפידה, בהיותה חברה בממשלה, להחזיק בתיקים שסייעו לה

לבסס את אחיזתה בחברה: פנים, דתות וכן משרדים "חברתיים" (בריאות, רווחה, בינוי ושיכון). אם בעבר הוחזקו תיקים אלה בידי המפד"ל, הרי שש"ס השכילה "לכבוש" את השליטה בהם. לאחר מכן פונה הפרק לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית תוך התמקדות במעמדה הייחודי של מועצת חכמי התורה בראשותו של הרב עובדיה יוסף ובמאבקי ההנהגה בין אריה דרעי לאלי ישי. עליונותה של ההנהגה הרוחנית, ובמיוחד של הרב עובדיה יוסף, דומה אולי לזו המקובלת במפלגות החרדיות האחרות. עם זאת, מקומה של ההנהגה הפוליטית מרכזי הרבה יותר וממוקד בעשורים האחרונים בשני אישים בלבד.

לבסוף, החלק העוסק בזירה האידיאולוגית בוחן את עמדותיה של ש"ס תוך הסתמכות על הצבעות מפתח בכנסת והתבטאויות בולטות של מנהיגי הרוחני ושל נבחרי הציבור שלה. באופן לא מפתיע, כמפלגה חרדית, תומכת ש"ס בהרחבת ובהעמקת השפעת הדת ומוסדות הדת במדינת ישראל ואוחזת בדיעה ביקורתית כלפי המוסדות האזרחיים ובמיוחד כלפי מערכת המשפט. בתחומי חוץ וביטחון נע הקו של המפלגה בעבר בין פרגמטיות שמקורה היה בעמדות עקרוניות של מנהיגי הרוחני ובצרכים קואליציוניים לבין עמדות ניציות שתאמו את עמדות בוחרי המפלגה וכפי הנראה גם של רוב נציגי בכנסת. מאז ראשית המילניום הקו הניצי דומיננטי ועקבי ומשקף את השינוי בעמדות בחברה הישראלית, את עמדות מנהיגי הפוליטי, אלי ישי (1999-2013) ואת האחיזה השלטונית החזקה של המתחרה-שותפה, מפלגת הליכוד.

הקמתה של ש"ס וההסברים השונים להצלחתה

ראשית דרכה הפוליטית של ש"ס הייתה דווקא בבחירות המקומיות. בשנת 1983 התמודדה רשימה חרדית-ספרדית בשם "התאחדות הספרדים שומרי תורה" למועצת עיריית ירושלים. את הרשימה הנהיגו נסים זאב ושלמה דיין, וסימנה בקלפי היה ש"ס. הרשימה לא זכתה בתשומת לב רבה והפתיעה כאשר זכתה ב-3 מושבים במועצת העירייה. במקביל, התמודדה בבני ברק רשימה חרדית-ספרדית בשם "נאמני תורה עדות המזרח", בראשות רפאל פנחסי, שזכתה אף היא ב-3 מושבים.⁶⁴ בה בעת התמודדה גם בטבריה רשימה ספרדית חרדית וזכתה במושבים אחד. ההצלחה המפתיעה הניעה את ראשי ש"ס בירושלים לצרף את התאומה הבני-ברקית והטבריינית ולאחד את השורות לקראת ייסוד מפלגה ארצית שתתמודד לכנסת (רהט, 1998; פלדמן 2006; בראון, 2017: 123-124).

⁶⁴ רשימה זו התמודדה לראשונה בבחירות המקומיות בבני ברק בשנת 1973, אך לאחר מכן, בבחירות הבאות של שנת 1978, היא חברה אל הרשימות האשכנזיות להתמודדות משותפת.

הפטרוניים הרוחניים של התארגנות זו היו הרב עובדיה יוסף והרב אליעזר מנחם שך. שני אלה, כל אחד מסיבותיו שלו, היו מאוכזבים באותה העת מההתנהלות של אגודת ישראל – המפלגה החרדית היחידה שהיה לה ייצוג בכנסת באותה העת – והיה להם אינטרס משותף בערעור על המונופול שלה דרך קידום של מתחרה ספרדית. הרב עובדיה יוסף, שנפרד באותה העת מתפקיד הרב הספרדי הראשי (הראשון לציון) נעתר לשמש פטרוני לתנועה המתגבשת. תוך זמן קצר הוקם גוף חדש – מועצת חכמי התורה – על פי המודל של מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל. באותו זמן נוצר קרע אצל החרדים האשכנזים. הרב אליעזר מנחם שך, ראש ישיבת פוניבז' והבכיר ברבני הזרם הליטאי, פרש ממועצת גדולי התורה, וקיבל בעין יפה (גם אם לא העניק בהתחלה תמיכה פורמלית) את ההתארגנות החדשה. זו הייתה בנוייה על פעילים ספרדיים שהתחנכו בישיבות ליטאיות ועל-כן נראה היה כי כפיפותם לרב שך מובטחת (לופר, 2004).

הכפפת המפלגה החדשה למרותם של שני רבנים דומיננטיים באה לידי ביטוי באופן הרכבת הרשימה. זו התבצעה בשיטת "ריצו-רץ", כשכל צד משבץ בתורו מועמד מטעמו. גם חברי "מועצת חכמי התורה" – הגוף שכוון הרב יוסף על מנת שיתפקד כמנחה הרוחני של המפלגה – נבחרו בקפידה כך שיהיו מקובלים על הרב שך ויקנו לו השפעה עקיפה דרך נאמניו במועצה על ההחלטות המתקבלות בה (רהט, 1998 : 52). ביום הבחירות לכנסת ה-11 יצאה הוראה של שני הרבנים ה"גדולים" הליטאים להצביע לש"ס, מה שהביא לרעידת אדמה של ממש בחוגים החרדיים. המפלגה החדשה זכתה ב-4 מושבים בכנסת בעוד ייצוגה של אגודת ישראל ירד לשפל חסר תקדים של 2 מושבים בלבד. יושב-הראש של ש"ס, הרב יצחק פרץ, מונה לשר הפנים בממשלת האחדות שקמה בשנת 1984. כעבור זמן קצר מינה פרץ לתפקיד מנכ"ל משרדו חרדי ספרדי צעיר בן 27 בשם אריה דרעי. זה הפך להיות תוך זמן קצר הדמות הבולטת במנגנון המפלגה.

השותפות הפוליטית בין שני הרבנים החזקים – יוסף ושך – לא האריכה ימים. לקראת מערכת הבחירות הכלליות בשנת 1988 הקים הרב שך את "דגל התורה", מפלגה חרדית-ליטאית-אשכנזית חדשה. מהלך זה התפרש על-ידי הרב יוסף כהפניית עורף מצד הרב שך. זה החל להיתפש כמי שמתמש בש"ס לצורך "סגירת חשבונות" אישית בפוליטיקה הפנים-חרדית האשכנזית או כדלת יציאה למה שבאמת חפץ בו – מפלגה ליטאית עצמאית אל מול ההגמוניה של אגודת ישראל. היחסים הלכו והעכירו נוכח הכרעות פוליטיות שקיבלו הרב יוסף ודרעי בניגוד לדעת הרב שך.

בראשן של אלו היתה התמיכה במהלך שהוביל שמעון פרס להפלת ממשלת האחדות במרץ 1990 ('התרגיל המסריחי'),⁶⁵ ולאחר מכן – ההחלטה להיכנס לממשלתו של יצחק רבין ב-1992.

הרב יוסף ייעד את ש"ס להיות כלי פוליטי להקמה וביסוס של עולם תורה ספרדי, שיהיה עצמאי מההגמוניה האשכנזית המפלה. יש שייטענו שניתן לזהות קו פעולה כזה בפעולתו של הרב יוסף עוד במסגרת תנועת נאמני התורה בשנות השישים. לצורך כך פעלה ש"ס להבטיח תקציבים לביסוס מוסדות לימוד תורניים במתכונת ספרדית ועבור ספרדים. אלו נאלצו עד אז, ברובם, לפנות לשיבות ליטאיות וגם אליהן התקשו להתקבל. יחד עם זאת, מקור עוצמתה של ש"ס התבסס, כבר ממערכת הבחירות של 1988, על הרחבת התמיכה למעגלים רחבים יותר מהציבור החרדי-ספרדי. אלו כללו תומכים מכל רצף הזיהוי הדתי, החל מחרדים, דרך דתיים, מסורתיים ואף חילונים. ש"ס אף דאגה להפנות משאבים רבים לתנועת חזרה בתשובה שחיזקה לאורך זמן את הגרעין הקשה של תומכיה. יכולתה לפנות אל מעגלים אלה נשענה על הקמת מנגנונים מסועפים שעסקו באספקת שירותים לתומכיה. המשבר הכלכלי של 1984-1985 ולאחר מכן הליברליזציה הכלכלית ותהליכי ההפרטה המואצים במשק, יצרו אצל מצביעים רבים צרכים להם סיפקה ש"ס מענה (ליאון, 2020). היא בנתה מוסדות חינוך מגיל הגן ועד סמינרים למורים, והציעה לנזקקים שורה של שירותים כמו חוגים, ארוחות חמות והסעות. הארגון הראשי שחלש על המנגנון הגדול הזה היה רשת החינוך העצמאית "אל המעיין". תגמולים חומריים אלה הניבו לש"ס פירות אלקטורליים הנשענים גם על שיקולים תועלתיים של הבוחרים ולא רק על שיקולים של זהות דתית ועדתית (גולדברג, 1994 : 128 ; פלדמן, 2006 ; טסלר, 2003).

להקמתה ולהצלחתה של ש"ס הוצעו הסברים רבים. גל לוי (2015) הצביע על שתי גישות עיקריות לנושא. הגישה הראשונה, שמקורה באסכולה הביקורתית-מטריאלית התמקדה בש"ס כביטוי לקיומו של אישוויון מעמדי-אתני. לפי גישה זו, החברה היהודית בישראל נחלקת לשתי קטגוריות אתניות : אשכנזים למעלה ומזרחיים למטה. המצדדים בגישה זו נטו להסביר את האתניות ואת השפעתה על יחסי כוחות אחרים כתופעת לוואי של מופעים מוכרים של אישוויון, ובראשם, אישוויון מעמדי. פלד, למשל, בחן את ש"ס מבעד למודל חלוקת העבודה התרבותית וראה בזהות

⁶⁵ בהצבעת האי-אמון נגד הממשלה שהתקיימה ב-15 במרץ 1990, נעדרו חמישה מחברי ש"ס מהמליאה ואפשרו את הפלתה (יצחק פרץ היה היחיד שנכח והצביע נגד ההצעה) בניגוד לעמדתו של הרב שך. לאחר שנשיא המדינה מינה את פרס להרכיב ממשלה, הביע הרב שך התנגדות תקיפה לכניסת ש"ס לממשלת שמאל (במה שזכה לכינוי "נאום השפנים", נאום שבמסגרתו תקף שך את הקיבוצים "שלא יודעים מה זה שבת, ולא יודעים מה זה מקווה... מגדלים שפנים וחזירים"). בעקבות זאת שינה הרב יוסף את עמדתו שנטתה לטובת כניסה לממשלה עם פרס, והורה לש"ס לא לחתום על ההסכם הקואליציוני. פרס כשל ובסופו של המהלך הצטרפה ש"ס לממשלה הצרה שהקים יצחק שמיר. הייתה זו הפעם האחרונה שבה הרב יוסף "התיישר" עם עמדתו של שך.

היהודית האינטגרטיבית שהיא מציעה "כלי נשק או כלי עבודה המשמש קבוצות אתניות שוליות להתגייסות פוליטית נגד המדינה" (פלד, 2001ב: 69). גם הגישה השנייה אינה מתעלמת מההיבטים המעמדיים והכלכליים של הקונפליקט האתני, אך מבקשת להדגיש את תפקידיה הסמליים והתרבותיים-זהותיים של ש"ס. פיקאר (2007: 200), למשל, טוען כי האינטרס של בוחרי ש"ס אינו רק בניהול מדיניות שתשנה את מצבם הכלכלי, אלא באמירה תרבותית שתשנה את מצבם במישור אחר – תרבותי-זהותי.

אטינגר וליאון (2018), הציעו שלושה הסברים מרכזיים להצלחה האלקטורלית של ש"ס החל מהמחצית השנייה של שנות התשעים. הראשון הוא הסבר מוסדי שקשור בשינוי שיטת הבחירות (אימוץ הבחירה הישירה). המעבר מהצבעה בפתק אחד לשני פתקים איפשר "פיצול הצבעה" בין המועמד לראשות הממשלה לבין המפלגה, שיחרר מצביעים רבים משיקולים אסטרטגיים ואפשר להם לצאת מהקלפי "כשיותר ממחצית תאוותם בידם" (שם: 54). ההסבר השני הוא פונקציונלי ביסודו ותולה את ההצלחה של ש"ס בתנאים המבניים שנוצרו בישראל של שנות התשעים: התרחבות משטר ההפרטה והתבססותה של מדיניות נאו-ליברלית שפגעו במעמדות הנמוכים. ש"ס הציעה לבחירה מעין מדינת רווחה אלטרנטיבית – בעיקר דרך מערכות החינוך שלה ושירותי רווחה מוזלים. הסבר שלישי קשור בהשקעה האינטנסיבית של ש"ס בטיפוח תודעה אתנית חרדית ולאומית, תוך פריטה על רגשות קיפוח ואפלייה. לכך ניתן להוסיף את פעילות תנועת ההחזרה בתשובה בשנות השמונים והתשעים. זו רתמה צעירים מזרחים רבים אליה, אשר בגרו במסגרת חברת הלומדים הספרדית והתנועה.

ש"ס החלה את דרכה כתנועת מחאה פנים-חרדית. היא הייתה לבית פוליטי לחלקים מהציבור הספרדי בחברת הלומדים החרדית ונטלה תחת חסותה חלקים גדולים מציבור תנועת התשובה החרדית ספרדית ומשפחותיהם המורחבות. היא השכילה להרחיב את קהל היעד שלה ולהגיע אל מעגלים נרחבים הרבה יותר מן המגזר החרדי ספרדי. מעגלים אלה שינו את אופייה והקנו לה את זהותה הייחודית במרקם הזהויות בישראל. ש"ס הפכה אפוא "ממפלגה פוליטית לתופעה דתית רחבה הרבה יותר" ויצרה למעשה זרם שלישי של חרדיות, לצד החסידים והליטאים (בראון, 2017: 124).

הזירה האלקטורלית

חלק זה מנתח את הישגיה האלקטורליים של ש"ס בבחירות לכנסת ובבחירות המוניציפליות. את הישגיה האלקטורליים של ש"ס בתקופה הנסקרת בחיבור זה אפשר לחלק לארבע תקופות לפי המאפיין העיקרי שלהן: צמיחה, התייצבות, היחלשות והתאוששות מתונה. לאורך שנות התשעים רשמה המפלגה צמיחה הדרגתית, עד בחירות 1999 שהביאו אותה לנקודת שיא של 17 מושבים. היא נחלשה בבחירות 2003 ובשלוש הבחירות לאחר מכן חלה התייצבות בתמיכה האלקטורלית במפלגה. במהלך תקופה זו (2003-2013) היא זכתה בשיעורי תמיכה שנעו בין 8.2% ל-9.5% ואלה הניבו לה 11 עד 12 מושבים בכנסת (לוח 4.1). בחירות 2015, הראשונות לאחר פטירתו של מנהיגה הרוחני עובדיה יוסף, הביאו לנסיגה בתמיכה בה. אך בסדרת הבחירות של 2019-2021 היא התאוששה וזכתה ב-8-9 מושבים. התפתחויות דומות בכוחה של ש"ס נרשמו במקביל גם בבחירות לרשויות המקומיות. בחלק זה ננתח תחילה את כוחה של ש"ס בבחירות לכנסת, ולאחר מכן נסקור בקצרה את כוחה בבחירות לרשויות המקומיות.

לוח 4.1 שיעורי התמיכה בש"ס בבחירות לכנסת, 1992-2021

מספר המושבים	שינוי ביחס לבחירות הקודמות (באחוזים)	אחוז הקולות	שנת הבחירות
6	+0.2	4.9	1992
10	+3.6	8.5	1996
17	+4.5	13.0	1999
11	-4.8	8.2	2003
12	+1.3	9.5	2006
11	-1.0	8.5	2009
11	+0.3	8.8	2013
7	-3.1	5.7	2015
8	+0.3	6.0	אפריל 2019
9	+1.4	7.4	ספטמבר 2019
9	+0.3	7.7	2020
9	-0.5	7.2	2021

הבחירות לכנסת

ערב הבחירות לכנסת ה-13 (1992) נמצאה ש"ס בעמדה לא נוחה. הנתק מהרב שך ומהישיבות המזרחיות הסרות למרותו הביא למחסור חריף בפעילים ובמתנדבים.⁶⁶ תלמידי הישיבות המזרחיים, אשר בבחירות הקודמות עשו את מרבית עבודת השטח של מטה הבחירות, הונחו על-ידי ראשי הישיבות שלא לסייע הפעם למאמצי הבחירות של ש"ס. על רקע מתיחות זו אף פרש מהמפלגה מנהיגה הפוליטי דאז הרב יצחק פרץ והצטרף לרשימת יהדות התורה. אסטרטגיית הבחירות של ש"ס הייתה בעיקרה התחמקות מוויכוח עם שך והתמקדות בפנייה לציבור המזרחי-מסורתי. במסע הבחירות הזה הצטרף לפמלייה של עובדיה יוסף ואריה דרעי לראשונה הרב יצחק כדורי, "זקן המקובלים", שעד אז נהג לתמוך באגודת ישראל. הצטרפותו תרמה רבות לקמפיין. תנופה נוספת קיבלה ש"ס פחות משבועיים לפני יום הבחירות, בעקבות השמעת הקלטה של הרב שך בה הוא נשמע אומר ש"עדיין מוקדם לתת כוח שלטון בידי הספרדים, הם עוד צריכים להשכיל" (מצוטט אצל דיין, 1999 : 318). אמירה זו יצרה הזדהות עם ש"ס בקרב חלקים בציבור המזרחי והפך להיות הנושא העיקרי באסיפות הבחירות שלה. זאת ועוד, לרשימת יהדות התורה, שנאבקה עם ש"ס על קולות הבוחרים, לא היה מענה הולם לזרם התגמולים החומרניים שסיפקה ש"ס לתומכיה כחברה מלאה בממשלה (גולדברג, 1994).

בבחירות 1992 אמנם לא חל שינוי משמעותי בכוחה של ש"ס ביחס ל-1988, אך לאור הנסיבות זה נתפס כהצלחה. לא זאת בלבד שש"ס הצליחה לגבור על פיצול פנימי עמוק שבמסגרתו חזר פלג ממנה אל העולם הליטאי, אלא שזו הייתה מערכת הבחירות הראשונה שבה היא התמודדה בלא כל סיוע של החרדים האשכנזים. במידה רבה היא אף ניהלה מולם קרב ישיר על תמיכת חלק לא מבוטל מהמצביעים.⁶⁷ אלה היו הבחירות בהן יצאה ש"ס לדרך עצמאית. התפתחויות אלו אפשרו לה לנקוט עמדה מתריסה נגד הרב שך ולהיכנס לממשלת רבין, בה הייתה חברה יותר משנה. הכרעה זו הייתה ציון דרך בהפיכתו של הרב יוסף למנהיג עצמאי המשוחרר ממרותו של הרב שך.

⁶⁶ על הנתק ראה הערה 65 לעיל.

⁶⁷ גם פסילתן של רשימות כך וכנהא חי מהתמודדות לכנסת אפשרה לש"ס לצאת ממערכת הבחירות הזו בצורה טובה. ש"ס קלטה אליה לא מעט מחסידי כהנא שמצאו בה בית אלטרנטיבי שבדומה למפלגות אלו הציב את הזהות היהודית מעל לזהות האזרחית (ראו פלד, 2001).

אל הבחירות לכנסת ה-14 (1996) הגיעה ש"ס, לראשונה, מעמדה אופוזיציונית בכנסת. שיטת הבחירה הישירה העמידה אותה במצב נוח למדי, כאשר קהל תומכיה הניצי יכול היה לפצל את הצבעתו בין נתניהו, מועמד הימין לראשות הממשלה לבין הצבעה זהותית למפלגה שבאותה עת היתה לה תדמית יונית יחסית.⁶⁸ ש"ס רצה עם הסיסמה "לא ימין ולא שמאל – רק גדולי תורה לשאול". בכך היא כמו חמקה מהשסע המרכזי שליווה את מערכת הבחירות הכאובה הזו אחר רצח רבין.

בתחרות על הפתק המפלגתי, ניהלה ש"ס קמפיין אינטנסיבי שכיוון לא רק למגזר החרדי-ספרדי אלא גם לציבור מסורתי מזרחי בפריפריה החברתית. אל הרב עובדיה יוסף הצטרף גם במסע הבחירות הזה הרב יצחק כדורי, ושני אלה "הוטסו ממקום למקום במסוק, נשאו נאומים, ברכו את המאמינים... וחילקו קמעות למזל" (דורון וקוק, 1999: 96). באופן כזה הצליחה ש"ס למשוך אליה קולות רבים של מצביעים, בעיקר על חשבון הליכוד. לפי סקרי הבחירות של INES, כשמינית ממצביעי ש"ס בבחירות 1996 העידו כי בבחירות הקודמות הצביעו עבור הליכוד. תזוזת בוחרים משמעותית זו התרחשה בעיקר ביישובים בהם היו ריכוזים של יהודים ממוצא מזרחי. לוח 4.2 מדגים את התמיכה בשתי המפלגות בשנת 1996 לעומת שנת 1992 בחמישה יישובי פיתוח. כפי שניתן לראות, בעוד הליכוד איבד תמיכה רחבה ביישובים האלה, ש"ס הצליחה להגדיל את התמיכה בה באופן משמעותי. לעומת זאת, ש"ס נחלשה מאוד במגזר הערבי. היעדרותה ממוקד הכוח החשוב של משרד הפנים ניטרלה את דפוס הקליינטליזם שאפיין את יחסה עם רשויות ערביות רבות, ושיעור התמיכה בה במגזר הערבי ירד מכ-5% ל-1.3% (Don-Yehiya, 1997).

לוח 4.2 התמיכה בליכוד ובש"ס בחמישה יישובי פיתוח: 1996 לעומת 1992

	ש"ס		הליכוד		
	1996	1992	1996	1992	
באר שבע	13.2%	6.5%	30.3%	33.7%	
אשקלון	10.8%	6.0%	30.1%	39.7%	
קרית גת	14.1%	6.9%	31.2%	40.1%	
שדרות	19.5%	12.6%	31.7%	38.6%	
בית שאן	21.6%	9.7%	33.5%	42.1%	

⁶⁸ זו נגזרה מהקשרים הטובים של התנועה עם שמעון פרס (מועמד השמאל לראשות הממשלה), מהעמדות המדיניות שיוחסו לרב עובדיה יוסף ומהמנעותה בהצבעה בשנת 1993 על הסכם אוסלו.

ש"ס הכפילה את מספר הקולות שהיא קיבלה ביחס לבחירות הקודמות של 1992 וזכתה בהצלחה חסרת תקדים : 10 מושבים שהציבו אותה כסיעה השלישית בגודלה בכנסת. זאת ועוד, ניצחונו של נתניהו בבחירות הישירות לראשות הממשלה הפכו את ש"ס לשותפה הקואליציונית הבכירה בממשלתו.

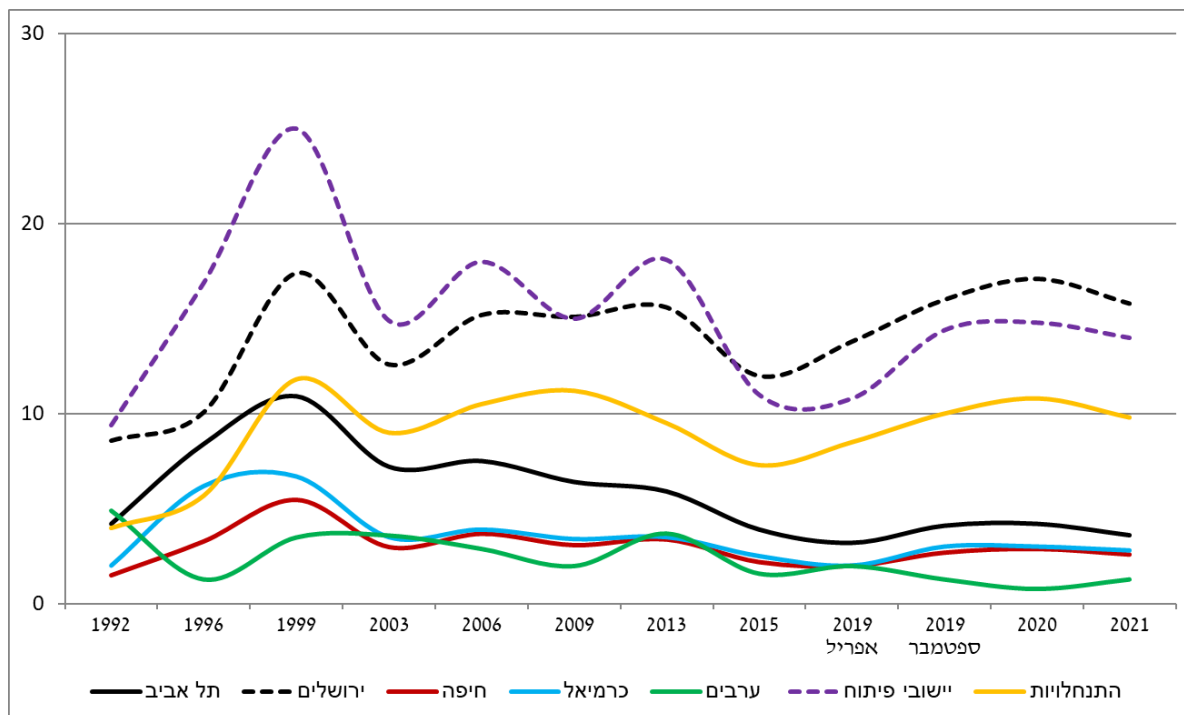
ההצלחה של ש"ס בבחירות 1996 הייתה רק המבוא להישג חסר התקדים שהיא רשמה בבחירות הבאות (1999). ההישג היוצא הדופן הזה היה בעיקר תולדה של הצבעת מחאה עדתית מסיבית על משפטו והרשעתו של יו"ר ש"ס אריה דרעי. חודשיים לפני יום הבחירות הורשע דרעי בבית המשפט המחוזי בירושלים בעבירות של לקיחת שוחד, מרמה והפרת אמונים. בעקבות ההרשעה הפיצה ש"ס קלטת וידאו תחת הכותרת "אני מאשים". השימוש בביטוי אותו טבע אמיל זולה בהקשר של פסק הדין המרשיע במשפט דרייפוס נועד להעביר מסר לפיו כפי שנרדף דרייפוס מטעמים אנטישמיים על יהדותו, כך נתפרה עלילה על דרעי בשל מזרחיותו. ההרשעה נוצלה על-ידי ש"ס בצורה אפקטיבית מאוד תוך שימת דגש על כך שהיה מדובר במשפט פוליטי (ליאון, 2011א; בילסקי, 2001) וברדיפה עדתית נגד פוליטיקאי חרדי-מזרחי מצליח. דרעי עצמו הבהיר מפורשות בראיון לגלי צה"ל מה יהיה המסר המרכזי של התנועה לקראת הבחירות: "...שפטו אותי כמרוקאי, המטרה הייתה לחסל אותי.... אני מקבל על עצמי את מרות הדין, ואני מגיש ערעור לבית המשפט. מי שהחליט לעשות את זה חודשיים לפני הבחירות בשידור ישיר היה חייב לקחת בחשבון שזה יהיה חלק ממערכת הבחירות שלנו"

קמפיין הבחירות של ש"ס אכן פנה אל הזיכרון הקולקטיבי של בני עדות המזרח ופרט על תחושות הבושה, הכאב, האפליה וההתנשאות שהם חוו בשנות הקליטה שלהם ולאחריהן. תחושות אלו הועצמו אף יותר, בין השאר, בשל הלעג על השפה העילגת-לכאורה של עובדיה יוסף שבמהלך מסיבת עיתונאים בביתו לאחר הרשעת דרעי צעק על הכתב הפרלמנטרי של ערוץ 1, ניצן חן, "תצא בחוץ", ובעקבות התבטאות של השחקנית תיקי דיין שכינתה את תומכי הימין "אספסוף מהשוק". כניסתו של טומי לפיד לפוליטיקה, והקו האנטי-חרדי בו נקט לקראת הבחירות, העצימו אף הם את תחושות המחאה של ציבור מסורתי-מזרחי גדול, שהתייצב לתמוך בש"ס.

ש"ס הצליחה לגרוף כ-430,000 קולות ולהגדיל את כוחה בכנסת ל-17 מושבים. גם הפעם עיקר גידולה היה על חשבון הליכוד: לפי סקרי הבחירות של INES יותר מרבע ממצביעה ב-1999

הצביעו בבחירות הקודמות לליכוד. זאת ועוד, במרבית יישובי הפיתוח הפכה ש"ס בבחירות האלה למפלגה הגדולה ביותר, עם תמיכה כוללת של כ-25%, עלייה של 8% ביחס לבחירות הקודמות (תרשים 4.1). הליכוד איבד לטובת ש"ס את המעמד שהיה לו מאז 1977, כמפלגה המועדפת על מרבית המצביעים המזרחיים (פלד, 2001).

תרשים 4.1 התמיכה (%) הקולות) בש"ס, 1992-2021

* **יישובי פיתוח:** אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עלית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נצרת עלית, נתיבות, קרית גת, קרית מלאכי, קרית שמונה, שדרות ושלומי. **התנחלויות:** יישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. **ערבים:** ללא ערים מעורבות.

לאחר נקודת השיא של בחירות 1999, נחלשה ש"ס בבחירות 2003. היא נכנסה לתקופה של יציבות אלקטורלית שנמשכה ארבע מערכות בחירות והסתיימה רק בבחירות 2015. בבחירות של שנת 2003 התמודדה ש"ס כאשר בראשה עומד אלי ישי. היו"ר הקודם אריה דרעי אמנם השתחרר מתקופת המאסר שלו כחצי שנה לפני הבחירות, אך היה מנוע לפי חוק מלהתמודד לכנסת.

המגמה בבחירות 2003 הייתה ההיפוך הגמור של הבחירות הקודמות: ציבור גדול של מסורתיים מזרחיים שהצביעו לש"ס ב-1999 מתוך מחאה, "חזרו הביתה" לליכוד. רגשות המחאה ממשפט דרעי שכבו, שיטת הבחירות חזרה לשיטה של פתק אחד וביטלה את האפשרות של פיזור הצבעה, והמצב הביטחוני הקשה שחזק את הפופולריות של אריאל שרון – היו הגורמים העיקריים לשינוי

המגמה. ש"ס איבדה בבחירות אלה כ-170,000 קולות ושישה מושבים. רק במגזר הערבי נרשם גידול בתמיכה בש"ס. בטייבה, למשל, התמיכה בה זינקה מ-1.2% ל-3.4% ועליות בתמיכה בה נרשמו גם ביישובים הבדוים. ההסבר לכך נעוץ, כפי הנראה, בשליטתה של ש"ס על משרד הפנים בשנתיים שקדמו לבחירות (Bick, 2004).

למרות זאת, תוצאת הבחירות לא נתפסה ככישלון. ראשית, מכיוון שסקרי דעת הקהל צפו לש"ס מספר נמוך עוד יותר של מושבים. שנית, בגלל שאלי ישי נחשב למועמד כריזמטי הרבה פחות מאריה דרעי והחשש היה כי הדבר יזיק עוד יותר למפלגה. שלישית, כיוון שעלה חשש אמיתי ממחלוקות פנימיות שייפגמו בתדמית המפלגה ונעשה מאמץ להפגין חזית חיובית ואחידה. אכן, במהלך כהונת הכנסת ה-15 (1999-2003) נפערו מתחים פנים-סיעתיים בין נאמני דרעי לבין נאמני ישי. תחנות הרדיו הפירטיות ("ערוצי הקודש") השמיעו דברי ביקורת על פעילות הסיעה בכנסת ועל כך שההנהגה לא פועלת מספיק למען דרעי. בסופו של יום החשש מקרע פנימי התבדה. מלבד דוד טל שפרש והצטרף למפלגת "עם אחד" בראשות עמיר פרץ, אחדות השורות נשמרה ודרעי אף קרא לתמוך בש"ס.

אלי ישי הוביל את ש"ס גם בשתי מערכות הבחירות הבאות (2006, 2009), בהן שמרה ש"ס על יציבות. בהיעדרה של "אויבת-דת" מובהקת (שינוי התפוררה לקראת הבחירות של 2006 – ראו פרק מפלגות במרכז) תפסו הנושאים החברתיים מקום מרכזי ובלט במערכת הבחירות של 2006. בתשדירי התעמולה תקפה ש"ס את המדיניות שהוביל שר האוצר נתניהו, בעיקר את הקיצוץ בקצבאות הילדים, והאשימה אותו בהתדרדרות מצבם הכלכלי של רבים. ישי הצהיר שמטרתה הראשית של ש"ס היא "להילחם נגד האפרטהייד החברתי". הקלטת שהופצה לקראת הבחירות – *לב בוער – הדמעות של המדינה* – הציגה את הקריסה הכלכלית של שכבות הביניים הנמוכות, תוך שימוש בדמותו של ילד רעב. גם סיסמאות הבחירות – *סדר חברתי חדש, מהפכה חברתית, מנהיג חברתי אמיתי* – הדגישו את הקו הזה. לעומת זאת, על אף שש"ס הייתה מהמתנגדות הקולניות לתכנית ההתנתקות, בתשדירי התעמולה שלה כמעט לא דובר על הסוגייה המדינית-ביטחונית (טפה ובאום, 2008). אסטרטגיה זו פעלה ככל הנראה לטובת ש"ס. תוצאות הבחירות היו מוצלחות מאוד מבחינתה. במערכת מפלגות שעברה טלטלה רבתי והתאפיינה ברמה גבוהה מאוד של ניידות מצביעים, ש"ס הצליחה לשמור על בסיס תומכיה ואף הגדילה במעט את כוחה. היא אף רשמה הישג תודעתי בכך שקיבלה מספר קולות גדול יותר מאשר הליכוד, וחלקה איתו את מעמד

הסיעה השלישית בגודלה בכנסת, עם 12 מושבים. ביישובי הפיתוח כוחה התחזק בכ-3% ביחס לבחירות הקודמות. עליות מתונות בתמיכה בה נרשמו גם בירושלים ובהתנחלויות. לעומת זאת, בהעדר שליטה במשרד הפנים, התמיכה בה במגזר הערבי צנחה הפעם באופן חד (תרשים 4.1).

בבחירות 2009 נחלשה המפלגה במעט אך בסך הכל שמרה על כוחה. בהתחשב בכך שהמוקד במערכת הבחירות הזו היה מדיני, ובכך שהיה מדובר בבחירות צמודות (לבני וקדימה מול נתניהו והליכוד) נחשבו תוצאות הבחירות להישג עבור ש"ס. הייתה זו הפעם השלישית ברציפות בה הוביל אלי ישי את ש"ס לבחירות ומעמדו כמנהיג התייצב. בבחירות אלה ש"ס שמרה ואף חיזקה במעט את התמיכה בה בקרב מצביעים חרדיים, לרבות כאלה שעברו אליה מיהדות התורה.⁶⁹ לעומת זאת, ש"ס נחלשה בשני בסיסי התמיכה הלא-חרדיים שלה – דתיים מזרחיים ומסורתיים מזרחיים. באופן כזה, ש"ס התחזקה בערים חרדיות מובהקות (בני ברק, מודיעין עילית, ביתר עילית, אלעד), אך נחלשה ביישובי פיתוח (Cohen and Susser, 2010). בדומה לתזוזות הקולות שהתרחשה בין בחירות 1999 ל-2003, גם הפעם נדדו לא מעט מתומכי ש"ס ב-2006 בחזרה אל הליכוד.

בבחירות לכנסת ה-19 (2013) התמודדה ש"ס בנסיבות פוליטיות חדשות, הן מבחינה פנימית הן מבחינה חיצונית. בזירה הפנים-מפלגתית סערו הרוחות, בעיקר מתחת לפני השטח, לקראת חזרתו של דרעי מגלות פוליטית כפוייה וסביב שאלת המנהיגות. הפשרה שהוצגה ערב הבחירות הייתה הובלת המפלגה על-ידי הנהגה משולשת ("טרויקה") של ישי, דרעי ואריאל אטיאס. כוכבו של אטיאס בשמי התנועה דרך לאחר שהצליח להרחיב ולבסס את ארגון הכשרות בד"צ בית יוסף (להרחבה על מאבקי ההנהגה ראו בסעיף הדן בזירה הפנים-מפלגתית). לצד מתיחות זו, התמודדה ש"ס עם שני איומים בדמותן של שתי רשימות חדשות שביקשו לערער את המונופול שלה בציבור המזרחי-חרדי-מסורתי: רשימת "הכוח להשפיע" של הרב אמנון יצחק (מהבולטים בתנועת החזרה בתשובה) ורשימת "עם שלם" בראשות הרב חיים אמסלם שפרש מש"ס.

ש"ס הגיבה לסביבה האלקטורלית המשתנה, לאיחוד הכוחות בין הליכוד לבין ישראל ביתנו, באופן חריף ביותר. דרעי תקף את המהלך: "ישראל ביתנו ביצעה השתלטות עויינת על הליכוד. ממפלגת העם, הפכה הליכוד למפלגה זוחחה שמייצגת רוסים ולבנים... זו קריאת השכמה לכל

⁶⁹ רשימת יהדות התורה הייתה נתונה ערב הבחירות לכנסת ה-18 בסכסוכים פנימיים מרים שמקורם במתיחות סביב הבחירות לראשות עיריית ירושלים שנערכו חודשים ספורים קודם לכן. חסידות גור, לא הטילה את כובד משקלה לטובת המועמד החרדי לראשות העיר מאיר פרוש, ואף הביעה תמיכה רפה במועמד החילוני ניר ברקת.

הספרדים, שובו הביתה, הליכוד כבר לא ביתכם, ש"ס היא ביתכם הטבעי והאמיתי" (אטינגר וליס, 2012).

התגובה החריפה הדהדה את מסע הבחירות של 1999, שגם בו נאבקה ש"ס באיום ה"רוסי" על זהותה היהודית של המדינה. סיסמת הבחירות המרכזית שנבחרה הייתה ש"ס: *מדינה עם נשמה*. היא הכירה במובלע בכך שהבחירות וראש הממשלה הבא כבר הוכרעו (הקמת הליכוד ביתנו הבטיחה בוודאות גבוהה שנתניהו ימשיך בתפקידו) ושהמאבק מתנהל על הרכב הקואליציה העתידית. בנוסף, התנהלו במסע הבחירות עימותים בין יש עתיד לבין ש"ס. לאחר שתי בחירות בהן לא התמודדה מפלגה חילונית "זוללת חרדים" בדמותה של שינוי, הופעתה של יש עתיד ליבתה מחדש את השיח והעלתה לסדר היום סוגיות כמו גיוס החרדים לצה"ל, גיור וכדומה. לבסוף, הצלחתה בסקרים של הבית היהודי המחודשת, תחת הנהגתו של נפתלי בנט, הציבה איום על ש"ס, תוך שהיא קורצת למסורתיים ולדתיים ממוצא מזרחי. הרב יוסף תקופ ערב הבחירות את המפלגה וקרא להם בית של גויים שאנשיה "רוצים לעקור את התורה.... מי שבחר בהם הוא כופר בתורה" (נוביק ואזולאי, 2013).

תוצאות הבחירות הראו שש"ס הצליחה לשמר ואף להגדיל את התמיכה בה בכ-45,000 קולות. זאת על אף ששתי רשימות מתחרות – זו של חיים אמסלם (כ-46,000 קולות) וזו של אמנון יצחק (כ-28,000 קולות) התחרו לכאורה על אותו ציבור בוחרים. למרות שההתחזקות של ש"ס לא התבטאה בגידול במספר המושבים, התוצאה הייתה משביעת רצון. עם זאת, כפי שטוען לוי (2015: 211), על אף שש"ס שימרה את כוחה האלקטורלי בזכות יחסיה הקליינטליסטיים עם בוחריה, היא נכשלה בשימור מעמדה המרכזי לאחר הבחירות. זאת, כיוון שנותרה מחוץ לשיח של "הפוליטיקה החדשה" שעלה במחאה החברתית של 2011. הממסדיות המיושנת שהיא המשיכה להישען עליה הייתה בעוכריה בהתמודדותה מול היריבה החדשה-ישנה – הבית היהודי, רשימת הציונות הדתית. כך, למרות ששמרה על כוחה בכנסת, נאלצה ש"ס לראות את שתי יריבותיה המרות – יש עתיד והבית היהודי – גורפות הישגים נאים ונכנסות לקואליציה בעוד היא חוזרת לאופוזיציה. לראשונה מאז הבחירות של 1992 היא איבדה את מעמדה כסיעה הדתית הגדולה בכנסת.

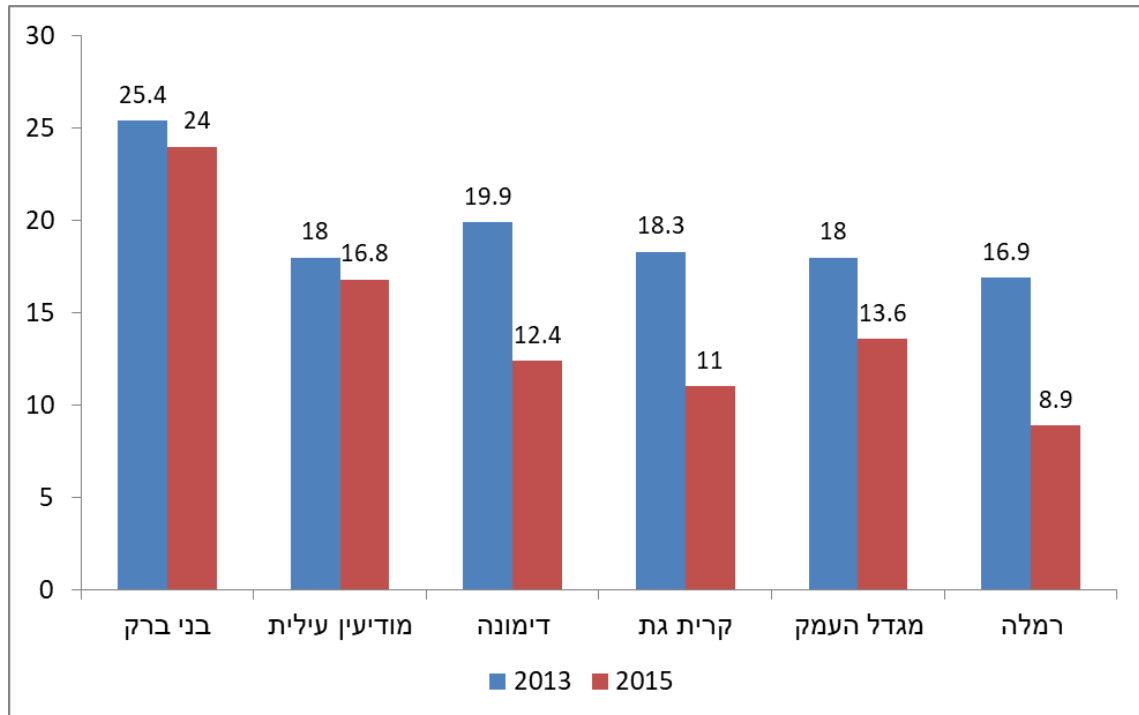
אם בחירות 2013 היו אתגר לא פשוט עבור ש"ס, הרי שבבחירות לכנסת ה-20 (2015) הוא היה כפול ומכופל. היו אלה הבחירות הראשונות בהן התייצבה ש"ס ללא מנהיגה הרוחני, הרב עובדיה

יוסף, שנפטר כשנה וחצי קודם לכן. סימנים מוקדמים למצוקה אליה תיקלע ש"ס בבחירות 2015 נגלו כבר בבחירות המקומיות של 2013. ש"ס אמנם הגדילה במעט את מספר נציגיה במועצות הערים הגדולות (בעיקר הודות לגלי האהדה כלפי הרב יוסף שנפטר כחודש קודם לכן) אך הפסידה בשתי התמודדויות מכריעות: בירושלים ובאלעד (להרחבה ראו הסעיף הבא). לא רק זאת, ש"ס הייתה צריכה להתמודד בבחירות 2015 כנגד מפלגה בראשות מנהיגה עד לא מכבר, אלי ישי. שלושה חודשים לפני יום הבחירות הודיע היו"ר לשעבר על פרישתו מהמפלגה שהייתה ביתו הפוליטי לטובת הקמת מפלגה חדשה. ישי חבר לחוגים של יוצאי כד (עוצמה יהודית) והציע חלופה לתומכי ש"ס ניציים. המאבק בין שתי המפלגות היה מר. הרב יוסף שכבר הלך לעולמו גוייס לתעמולת הבחירות על-ידי שני הצדדים (ראו הערה 84 להלן). התעמולה התמקדה הן בקהל יעד חרדי והן בקהל הלא-חרדי. הקמפיין במרחב החרדי הציג את ש"ס ככתובת האוטנטית היחידה של החרדים נאמני הרב יוסף, ואליהם הופנו סיסמאות בנוסח *ממשיכים בדרכו ומקיימים את צוואתו של מרן – מצביעים ש"ס* (אטינגר וליאון, 2018: 120). אל המרחב הלא-חרדי פנתה ש"ס כתנועה חברתית תוך שימוש במונח "שקופים" ככזה המתאר את האוכלוסיות החלשות שזנחו על-ידי המדינה ומנוצלות על-ידי המעמדות הגבוהים.⁷⁰

תוצאות הבחירות היו עגומות מבחינתה של ש"ס. היא איבדה כ-90,000 קולות וזכתה ב-7 מושבים בלבד. היה זה ההישג הנמוך ביותר של המפלגה מזה שני עשורים. עם זאת, בעיני אנשי דרעי בחירות אלו נתפסו בכל זאת כהישג נוכח העובדה שרשימתו של היריב המרכזי, מנהיג ש"ס לשעבר אלי ישי לא עברה את אחוז החסימה. אולם 125,000 הקולות שניתנו למפלגתו של אלי ישי מסבירים רק חלק מההיחלשות המשמעותית של ש"ס. תרשים 4.2 מראה שהירידה בתמיכה בש"ס בערים חרדיות כמו בני ברק או מודיעין עילית הייתה זניחה. לעומת זאת, ניכרת ההיחלשות ביישובי פיתוח ובערים אחרות. התמיכה בש"ס ביישובי הפיתוח עמדה על 11% בלבד, ירידה של יותר מ-7% בהשוואה לבחירות הקודמות. גם ביישובים מבוססים יותר עם ריכוזי אוכלוסייה מזרחית איבדה ש"ס מכוחה, לא רק לטובת הליכוד אלא גם לטובת מפלגת כולנו בראשות משה כחלון.

⁷⁰ הקמפיין כלל גם שלטי בחירות מעוררות מחלוקת כגון: "אם את גרה ברמת אביב אל תצביעי לנו, אם את עובדת בשביל מי שגר ברמת אביב: רק ש"ס".

תרשים 4.2 התמיכה בש"ס (באחוזים): לעומת 2013

למרות הירידה האלקטורלית השפעתה של ש"ס דווקא התחזקה משום שהיא שבה להיות חלק מהקואליציה. במהלך הכהונה הארוכה של הממשלה ה-34 (2015-2020) כונן דרעי ברית איתנה בינו לבין ראש הממשלה נתניהו, שהתחזקה בייחוד ככל שהאחרון הסתבך בפרשות שחיתות. הגיבוי המוחלט שהעניקה ש"ס לנתניהו השתקף בסיסמות שלה לקראת הבחירות של אפריל 2019: *מתזקים את ביבי, זוכרים את מרן או לנתניהו יש רק שותף נאמן אחד – ביבי צריך אריה חזק*. למרות זאת, המאבק הצמוד מול רשימת כחול לבן הביא את נתניהו לצאת לקראת סיום המערכה בקמפיין נמרץ במעוזים של ש"ס. אסטרטגיה זו נתפסה ככזו המעמידה את ש"ס בסכנה ממשית. בריאיונות שערך יומיים לפני הבחירות התבטא דרעי:

אלה ימים לא פשוטים כיוון שאני רואה את מה שנתניהו עושה... זה דבר שמפחיד אותי... זה חשש רחוק שלא נעבור את אחוז החסימה, אבל אני לא פוסל אותו (קלמן, 2019)

אנחנו נמצאים במצוקה גדולה מאוד.... הציבור נמצא כעת תחת מסע תעמולתי גדול מאוד מצד ראש הממשלה... אין לו יותר נאמנים, אין לו יותר תומכים מאיתנו, אבל לצערי הרב, כואב לי ואני חושב שזו אפילו כפיות טובה (נחשוני ורובינשטיין, 2019).

אולם ש"ס הייתה בסופו של דבר רחוקה מ"איזור הסכנה". היא זכתה ב-6% מהקולות (עלייה קטנה ביחס ל-2015) שהציבו אותה כמפלגה בעלת התמיכה השלישית בגודלה לאחר הליכוד וברית כחול-לבן. השיעור הגבוה של הקולות שניתנו לרשימות שלא עברו את אחוז החסימה אף סייע לש"ס לחזק את כוחה בכנסת ולזכות ב-8 מושבים. במערכת הבחירות השנייה של שנת 2019 הצליחה ש"ס להמשיך את מגמת ההתאוששות שלה. מספר מצביעיה גדל בלמעלה מ-70,000 והיא זכתה ב-9 מושבים, תוך שהיא מעבירה אליה מצביעים שתמכו בבחירות הקודמות בליכוד או בכולנו. היא נותרה עם 9 נציגים בכנסת גם בשתי הכנסות הבאות, למרות התחזקות קלה (כ-22,000 מצביעים) בבחירות 2020 וירידה קלה (כ-36,000 מצביעים) בבחירות 2021.

ניתן לזהות שלושה בסיסי תמיכה עיקריים שתמכו בש"ס לאורך התקופה הנסקרת כאן: חרדים מזרחיים, מזרחיים המשתייכים לציונות הדתית, ומזרחיים מסורתיים ממעמד כלכלי-חברתי נמוך (Bick, 2004: 102). ליבת התמיכה בש"ס הגיעה מהקטגוריה הראשונה. זהו הגרעין הקשה המהווה את קהל המצביעים היציב והנאמן. שני בסיסי התמיכה האחרים היו נאמנים פחות. הם הגיעו לש"ס ממפלגות אחרות (הליכוד ומפלגות ימין אחרות – דתיות וחילוניות) וחלקם חזרו אליהן, במיוחד לאחר נקודת השיא של ש"ס ב-1999. עדיין, למרות היותה מפלגה חרדית, מצליחה ש"ס, בשונה מאחיותיה האשכנזיות, אגודת ישראל ודגל התורה, לגייס בכל מערכת בחירות תמיכה משמעותית ממי שאינם חרדים.

הבחירות לרשויות המקומיות

הפעילות הענפה בשלטון המקומי היא אחד ממקורות הכוח של ש"ס, בניגוד להתרחקותן של הליכוד ומפלגת העבודה מזירה פוליטית זו והיחלשותן בה, הנוכחות של ש"ס ברשויות המקומיות הייתה יציבה לאורך כל תקופת 1992-2020. מאז הבחירות המקומיות של 1998 שמרה ש"ס על ייצוג של בין 4 ל-5 מושבים במועצת עיריית ירושלים. גם בבני ברק יש לש"ס ייצוג גבוה שנע בין 4 ל-6 מושבים.⁷¹ המפלגה מצליחה לזכות בייצוג משמעותי גם בערים בהן אין ריכוזים חרדיים גדולים כגון חולון, חדרה ונתניה.

נבחרי הציבור של ש"ס ופעיליה העובדים ברשויות המקומיות הקפידו להיות בעמדות המאפשרות להם לשמור על קשר הדוק עם ציבור תומכי המפלגה. פעמים רבות הם אוחזים בתיק הרווחה או

⁷¹ בבחירות של 1993 ושל 2008 התמודדה ש"ס בחזית מאוחדת עם המפלגות החרדיות האשכנזיות.

תיקים חברתיים אחרים, מה שמאפשר להם לבוא במגע יום יומי עם אוכלוסיות נזקקות, לטפח את הקשר עימן ולאחר מכן לקטוף את הפירות בבחירות (טפה ובאום, 2008 : 105). בנייתן שהסתמך על תוצאות הבחירות המקומיות של 2013 טענו זוביידה ולביא (2015 : 143) שפעילותה של ש"ס בשלטון המקומי מתאפיינת לא רק בהיקף השתתפות גבוה, מבחינת מספר הרשויות בהן התמודדה ומספר מושבי המועצה בהם זכתה, אלא גם ביעילות גבוהה של השתתפות אשר נמדדת באחוז מושבי המועצה בהם זכתה מכלל המושבים ברשויות בהן התמודדה. מניתוח שערך מלאך (2018) עבור בחירות 2013 נמצא שש"ס היא המפלגה הארצית החזקה ביותר בשלטון המקומי.

לוח 4.3, המראה את הישגיה של ש"ס ב-30 הערים הגדולות, מראה כי הצמיחה הגדולה של ש"ס הייתה בבחירות המקומיות של 1998 (על בחירות אלה ראו הורוביץ, 2001א), והיא הקבילה לעלייה בכוחה במישור הארצי. בבחירות של שנת 2013, שנערכו זמן קצר לאחר פטירת הרב יוסף, נבחרו במסגרת רשימות עצמאיות של ש"ס מספר שיא של 66 נציגים. בבחירות המקומיות של 2018 המפלגה אמנם נחלשה ב-30 הערים הגדולות, אך הצליחה לשמר את אחיזתה גם בעידן שאחרי לכתו של הרב יוסף (רבינוביץ', 2018א). בבחירות אלו הריצה המפלגה 56 סיעות בת ועוד 12 רשימות משותפות, מספר שהיה שני רק לליכוד שתמך בסך הכול ב-98 רשימות. היא השקיעה את הסכום השלישי בגובהו בבחירות אלו מבין המפלגות הלאומיות (כ-29 מיליון שקלים חדשים), הרבה פחות מהליכוד ומעט פחות ממפלגת העבודה. היא סיימה את הבחירות עם עודף של כמעט 3 מיליון שקלים (מבקר המדינה 2021ב). זה מלמד על השקעה שקולה ו"מניבה". כאשר לוקחים בחשבון את היותה של ש"ס מפלגה בינונית ואת זה שהגרעין הקשה של מצביעיה מתגורר במספר רב של יישובים הרי שמדובר בהישגים (גם אם יחסיים) מרשימים.

לוח 4.3 הישגי ש"ס בבחירות המקומיות ב-30 הערים הגדולות

שנת הבחירות	מס' נציגי ש"ס במועצות הערים (בסוגריים – שיעור הנציגים)	מס' נציגי רשימות משותפות** (בסוגריים – שיעור הנציגים)	סך הכל
1993	16 (2.6%)	32 (5.2%)	48 (7.8%)
1998	59 (9.0%)	8 (1.2%)	67 (10.2%)
2003	55 (9.2%)	10 (1.7%)	65 (10.9%)
2008	51 (8.1%)	37 (5.9%)	88 (14.0%)

75 (11.3%)	9 (1.4%)	66 (9.9%)	2013
63 (9.1%)	7 (1.0%)	56 (8.1%)	2018

* הניתוח בוחן את שימוש הרשימה המקומית בשם ו/או באותיות מפלגת האם הלאומית (לפחות חלק מהשם התאחדות הספרדים העולמית שומרי התורה ו/או שש) ב-30 הערים הגדולות במגזר היהודי וערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים הבאות: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין-מכבים-רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קרית אתא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין, וקרית גת.

** לעיתים התמודדו נציגי ש"ס ברשימה משותפת עם נציגי מפלגות אחרות. לדוגמא: רשימות משותפות עם יהדות התורה או אגודת ישראל (שסג) או כחלק מחזית דתית-חרדית רחבה (בשס, שגב).

מכיוון שמעטות הן הרשויות המקומיות עם רוב חרדי-מזרחי מובהק, ש"ס כמעט ואינה נוהגת להעמיד מועמדים מטעמה לראשות העיר. בירושלים, למשל, היא הריצה פעמיים את נסים זאב (הוא זכה ב-16% מהקולות ב-1989 וב-5% ב-1993) אך מאז נמנעה לעשות כן. ברחובות היא הריצה מועמד מטעמה פעם אחת ויחידה (1998). מקרה ההצלחה הגדול מבחינתה היה בית שמש. בשנת 2008 היא העמידה את משה אבוטבול כמועמד מטעמה לראשות העיר וזה נבחר לתפקיד. אבוטבול נבחר לכהונה נוספת ב-2013 לאחר קמפיין מתוח ומקוטב. טענות לזיופים אף הובילו לבחירות חוזרות בעיר שגם בהן נבחר אבוטבול ברוב קטן.⁷² בבחירות של 2018 הפסיד אבוטבול בקרב צמוד לעליזה בלוך, במה שהיווה את אחת האכזבות העיקריות עבור ש"ס בבחירות אלו שלא היו מוצלחות כקודמותיהן. נחמה מסוימת היא מצאה בהצלחה שלה בירושלים. אחרי שב-2013 היא כשלה מלהוביל לבחירתו של משה ליאון לראשות העיר (לא כמועמדה הרשמי אך בתמיכתו הנלהבת של אריה דרעי), הפעם היא הצליחה, בזכות שיתוף הפעולה שלה עם דגל התורה.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בזרוע הפרלמנטרית של ש"ס: סיעתה בכנסת. הוא בוחן את מאפייניהם החברתיים-דמוגרפיים של חברי הכנסת מטעם המפלגה וסוקר את תהליכי המיזוגים אליה והפרישות ממנה.

בין השנים 1992 ל-2021 כיהנו כחברי כנסת מטעם ש"ס 37 אישים שונים.⁷³ קבוצה זו מתאפיינת בהומוגניות גבוהה: כל ה-37 הם גברים יהודים ממוצא מזרחי. 21 מתוכם ילידי ישראל ו-9 ילידי

⁷² בשנת 2008 התמודד אבוטבול מול מועמד הליכוד ונתמך על-ידי "גוש חברתי" שכלל את יהדות התורה ואת מפלגת העבודה. בשנת 2013 יריבו היה אלי כהן מהבית היהודי, אשר רץ כמועמד המוסכם של המפלגות הציוניות בעיר.
⁷³ לא כללנו בנייתו חברי כנסת שכיהנו תקופות כהונה קצרצרות בנות פחות מחצי שנה.

מרוקו. לוח 4.4 מציג את המאפיינים ואת הרקע של חברי הכנסת ב-12 הכנסות שכיהנו בין 1992 ל-2021. המגמה הבולטת ביותר עד הבחירות לכנסת ה-20 (2015) היא ה"הזקנה" של נבחרים הציבור מטעם המפלגה. בשנות התשעים ש"ס הייתה הסיעה עם הגיל הממוצע הנמוך ביותר. כך, 4 מ-10 חברי הכנסת שנבחרו מטעמה לכנסת ה-14 היו צעירים מתחת לגיל 40. אלו כללו מלבד היו"ר אריה דרעי, גם את שלמה בניזרי, יצחק וקנין ואלי ישי. אלא שתחלופה איטית מאוד בשורות מייצגי המפלגה (ראו להלן) הובילה לעלייה עקבית בגיל הממוצע של חברי ש"ס. בין 1996 ועד 2015 עלה הגיל הממוצע של חברי הכנסת של ש"ס ביותר מ-16 שנים עד לשיא של 58.9 בבחירות של שנת 2015. רק לאחר מכן, בבחירות לכנסות ה-21 עד ה-24 השתנתה המגמה, עם כניסתו של דור חדש שפלל את חברי הכנסת מיכאל מלכיאלי, משה ארבל, ינון אזולאי וחיים ביטון. כניסה זו "הצעירה" את סיעת ש"ס והגיל הממוצע של תשעת החברים שנבחרו לכנסת ה-24 היה מתחת ל-50.

לוח 4.4 פילוח של חברי הכנסת של ש"ס (הכנסת בהיבחרה, לא כולל חילופי אישים)

כנסת	גיל (ממוצע)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	רקע שלטון מקומי	מתגוררים בירושלים	מתגוררים ביישובי פיתוח	סך הכל ח"כים
13	43.8	2	0	1	2	1	6
14	42.1	4	0	4	3	1	10
15	43.9	5	0	6	6	0	17
16	46.6	0	0	4	4	0	11
17	47.8	1	0	3	6	1	12
18	51.0	1	0	3	5	1	11
19	55.0	0	0	3	5	1	11
20	58.9	0	0	2	3	0	7
21	53.3	3	0	2	4	0	8
22	53.8	2	0	3	4	0	9
23	54.3	2	0	3	4	0	9
24	49.9	2	0	4	3	0	9

לחלק ניכר יחסית מחברי הכנסת של ש"ס רקע בשלטון המקומי. בהיעדר נתיבי קריירה נפוצים של נבחרים ציבור ממפלגות אחרות (צבא, תקשורת, אקדמיה), מובן מדוע הפעילות ברשויות המקומיות משמשת כמקפצה לזירה הארצית. כמו כן שיעור ניכר מקרב הח"כים של ש"ס מתגורר בירושלים. בכנסת ה-17 היוו "הירושלמים" רוב מקרב חברי הסיעה ובכנסת ה-21 משקלם היה

50%. לעומת זאת, על אף העובדה שהמפלגה זוכה לתמיכה גבוהה ביישובי הפיתוח, סיעתה כמעט ולא כללה נציגים מיישובים אלה.

עד הבחירות לכנסת ה-15 (1999), כאשר ש"ס הייתה נתונה בתקופה של צמיחה אלקטורלית כמעט רציפה, היא הצליחה מטבע הדברים להכניס לכנסת נציגים חדשים (לוח 4.5). אבל בין 2003 ל-2015 הרשימה שלה כמעט ולא התרעננה. בשנים אלה נבחרו רק חמישה חברי כנסת חדשים מטעם המפלגה. כך נוצר מצב בו הרכבה של סיעת ש"ס שנבחרה לכנסת ה-20 (2015) הכיל בממוצע את הוותיקים ביותר מבין חברי הכנסת של סיעות הבית עם משך כהונה ממוצע של כ-15 שנים. כפי שהוזכר לעיל, הבחירות של אפריל 2019 הביאו לראשונה מזה תקופה ארוכה לרענון השורות. זאת, עם בחירתם של שלושה חברי כנסת חדשים (הערך הנמוך והערך אפסי של תחלופה בספטמבר ו-2020 אינם מייצגים נוכח הרצף של 3 בחירות בתוך פחות משנה).

לוח 4.5 חברי כנסת חדשים של ש"ס

שנת הבחירות	מספר מושבים	ח"כים חדשים	שיעור ח"כים חדשים
1992	6	3	50%
1996	10	6	60%
1999	17	9	53%
2003	11	1	9%
2006	12	3	25%
2009	11	0	0%
2013	11	0	0%
2015	7	1	14%
2019 (אפריל)	8	3	38%
2019 (ספטמבר)	9	1	11%
2020	9	0	0%
2021	9	2	22%

* לא כולל חברי כנסת חדשים שנכנסו כתוצאה מחילופי אישים במהלך כהונה של הכנסת.

ההסכמיות שנוצרה והתגבשה במשך השנים סביב מנהיגותו של הרב עובדיה יוסף, מנהיגות רוחנית סמכותית, יצרה תנאים לתפקוד סיעה בעלת רמת לכידות גבוהה, שאנשיה ראו עצמם

כפופים בסופו של דבר ל"דעת תורה". עם זאת, היו במרוצת השנים כמה פוליטיקאים שפרשו מהמפלגה לטובת מסגרות פוליטיות אחרות. הראשון ביניהם היה שמעון בן שלמה, שפרש מש"ס לקראת סוף הקדנציה של הכנסת ה-11, הקים סיעת יחיד והתמודד ללא הצלחה בבחירות 1988 בראש מפלגת "יחד שבטי ישראל" (ישי) שהציגה עצמה כמי שתציג את יהודי תימן. פרישה משמעותית הרבה יותר הייתה של הרב יצחק פרץ, שעמד בראש רשימת ש"ס בשתי הבחירות הראשונות בהן התמודדה (1984, 1988). חילוקי דיעות בינו לבין אריה דרעי, על רקע מעורבות ש"ס באירועי "התרגיל המסריח" (1990), הובילו לפרישתו מהסיעה. הוא כיהן כשנה וחצי כסיעת יחיד תחת השם "מוריה". לקראת הבחירות לכנסת ה-13 חבר פרץ אל רשימת יהדות התורה ושובץ במקום השני מטעמה. זמן קצר לאחר בחירות 1992 פרש הרב פרץ מהחיים הפוליטיים לאחר שהתברר כי לא הצליח לגייס מצביעים מזרחיים רבים אשר העדיפו להמשיך ולתמוך בש"ס. לקראת הבחירות לכנסת ה-14 פרש ח"כ יוסף עזרן מהמפלגה והתמודד בבחירות באופן עצמאי במסגרת רשימת "תלם אמונה". הרשימה קיבלה כ-13,000 קולות שלא הספיקו לה כדי לעבור את אחוז החסימה. הפורש הבא היה ח"כ דוד טל, שחבר אל רשימת "עם אחד" בראשות עמיר פרץ ונבחר מטעמה לכנסת ה-16. בבחירות אלה אף התמודדה גם מפלגה מטעמו של המקובל הרב כדורי בשם אהבת ישראל. מי שהיה מיועד לעמוד בראשה היה אריה גמליאל, מוותיקי חברי הכנסת של ש"ס, אך לבסוף הוא החליט שלא לעשות כן. המפלגה קיבלה כ-5,000 קולות בלבד.

הפרישות הללו לא הסבו נזקים של ממש למפלגה. לעומתן, שתי הפרישות הבאות היו משמעותיות בהרבה. הראשונה הייתה משמעותית בעיקר מבחינת תשומת הלב התקשורתית שקיבלה ולא בשל נזקה האלקטורלי והשנייה גם מבחינת אובדן קולות שהסבה למפלגה. ח"כ חיים אמסלם, שנבחר לראשונה בשנת 2006, הציג במהלך כהונתו עמדות שלא תאמו את עמדות המפלגה. אלו כללו, למשל, את קריאתו להקלה בתהליכי הגיור של ישראלים שאינם יהודים על-פי ההלכה, את תמיכתו לשילוב לימודי ליבה במוסדות החינוך החרדים, ואת הביקורת שהשמיע על העמדה הרפה של הנהגת ש"ס בנוגע לאפלייה עדתית בבית הספר בעמנואל (אטינגר, 2010). הדברים הגיעו לכך שמועצת חכמי התורה פרסמה מכתב חריף נגד אמסלם שדרש ממנו להתפטר מהכנסת. אמסלם סרב ולקראת בחירות 2013 פרש מהסיעה והקים את רשימת "עם שלם". הרשימה קיבלה 45,690 קולות, כפי הנראה חלק ניכר מהם לא של מצביעי ש"ס בעבר, ונותרה מחוץ לכנסת.

הפרישה האחרונה והמשמעותית ביותר הייתה של אלי ישי ערב בחירות 2015. חזרתו של אריה דרעי לפוליטיקה המפלגתית, הובילה למתיחות הולכת וגדלה בינו לבין ישי, היו"ר הקודם.

פטירתו של עובדיה יוסף, שהיה גורם על ומתוודך וממתן במאבק על ההנהגה, הובילה להחרפה במאבקי הכוחות בין השניים. בסוף שנת 2014 הכריז ישי אל עזיבתו את ש"ס תוך שהוא מאשים את דרעי בהצרת צעדיו וב"טיהור" המפלגה ממי שהיו מזוהים עימו (אטינגר ונסים, 2018 : 202). ישי הקים את תנועת "יחד" וחבר בבחירות אל נציגי מפלגת הימין הקיצוני "עוצמה יהודית". ברית מפלגות זו קיבלה מעל ל-125,000 קולות אך לא נכנסה לכנסת. תוך לקיחה בחשבון של שיעור התמיכה של עוצמה לישראל בבחירות 2013, בחינת ניידות קולות לפי סקרי INES וכן מיקוד בריכוזי תמיכה של ש"ס (ירושלים, בני ברק, אלעד, ביתר עילית) ניכר כי יחד נגסה מקולות ש"ס מספר קולות שהיו שווים לפחות 2 מושבים בכנסת.

הניסיון, אם כן, מלמד שפורשי ש"ס אשר התמודדו באופן עצמאי כשלו ונותרו מחוץ לכנסת. רק בשני המקרים בהם הצטרפו הפורשים למסגרת קיימת הם הצליחו לזכות במושב בכנסת, אך גם הם לא שרדו לאורך זמן. ניתן ללמוד מכך ראשית, על עצמת מקור הסמכות המסורתית, בעיקר זו שגילם הרב עובדיה יוסף, בהשפעתה על שיקולי בוחריו ש"ס. שנית, במרכיב משלים, על עצמת מארג האינטרסים החומריים שייצרו המוסדות שפיתחה ש"ס לאורך השנים.

זירת הממשלה

מאז שנציגייה נבחרו לכנסת בפעם הראשונה (1984) הייתה ש"ס חברה במרבית הממשלות. בשמונה השנים הראשונות (שאינן נכללות בנייתוח בחיבור זה) היא הייתה חברה בממשלות האחדות (1984-1990) ולאחר מכן בממשלה הצרה של יצחק שמיר (1990-1992). במסגרת הזמן הנבחנת בספר זה (1992-2020), שהתה ש"ס ארבעה פרקי זמן באופוזיציה: בחלק מתקופת הכהונה של ממשלת רבין ובממשלת פרס (1993-1996), בחלק מתקופת כהונתה של ממשלת ברק (2000-2001), בתקופת הכהונה של ממשלת שרון השנייה (2003-2006), ולבסוף – במהלך ממשלת נתניהו השלישית (2013-2015). בסך הכל, בין יולי 1992 ליולי 2020 (28 שנים), שהתה ש"ס מעל 19 שנים בקואליציה השלטונית (69%), וכשמונה שנים וחצי באופוזיציה (31%). במצטבר, היא הייתה חברה בממשלה יותר מכל מפלגה אחרת (לוח 4.6).

לוח 4.6 שרים שכיהנו מטעם ש"ס

ממשלה מס'	שר	משרד
25 (רבין)	אריה דרעי	פנים
27 (נתניהו)	אלי סויסה	פנים

עבודה ורווחה, דתות	אלי ישי	
עבודה ורווחה	אלי ישי	28 (ברק)
תשתיות	אלי סויסה	
בריאות	שלמה בניזרי	
דתות	יצחק כהן	
פנים	אלי ישי	29 (שרון)
עבודה ורווחה	שלמה בניזרי	
בריאות	נסים דהן	
לענייני ירושלים	אלי סויסה	
תעשייה, מסחר ותעסוקה	אלי ישי	31 (אולמרט)
תקשורת	אריאל אטיאס	
דתות	יצחק כהן	
בלי תיק	משולם נהרי	
פנים	אלי ישי	32 (נתניהו)
בינוי ושיכון	אריאל אטיאס	
דתות	יעקב מרגי	
כלכלה, פנים, פיתוח הנגב והגליל	אריה דרעי	34 (נתניהו)
דתות	דוד אזולאי	
דתות	יצחק וקנין	
פנים, פיתוח הנגב והגליל	אריה דרעי	35 (נתניהו)
דתות	יעקב אביטן	

ש"ס נקטה קו ממלכתי יותר מאשר המפלגות החרדיות האשכנזיות. נציגיה קיבלו על עצמם משרות שרים, לקחו חלק בהצבעות בישיבות הממשלה בשלל הנושאים שעמדו על סדר היום ויושבי הראש שלה (ישי ודרעי) אף היו חברים בקבינט המדיני-ביטחוני. המפלגה ביטאה עמדות לא רק בשאלות דתיות ועדתיות אלא גם בסוגיות כלכליות-חברתיות ואפילו בנושאי חוץ וביטחון (ליאון, 2010, 2016; בראון, 2017: 262).

תוצאות הבחירות לכנסת ה-13 (1992) יצרו גוש חוסם לגוש המרכז-שמאל: 61 מושבים למפלגת העבודה, מרצ, חד"ש ומד"ע. בנסיבות כאלה, היה ברור שלראשונה מאז מהפך 1977 תקום ממשלת מרכז-שמאל. ראש הממשלה המיועד, יצחק רבין, לא רצה לכלול בקואליציה את חד"ש ומד"ע. הוא נאלץ לחפש אחר שותפה קואליציונית אחרת. ש"ס בעת ההיא הייתה היעד המתבקש: הייתה זו המפלגה הפרגמטית מבין הסיעות החרדיות והדתיות; עמדותיו של הרב יוסף יכלו להתאים לאוריינטציה המדינית של הממשלה המתגבשת יותר מאשר עמדותיהם הנוקשות של

רבנים אחרים; וליו"ר אריה דרעי היו יחסים קרובים עם שמעון פרס וחיים רמון שהיו פוליטיקאים בכירים במפלגת העבודה.

מספר אבני נגף עמדו בדרכה של ש"ס אל ממשלת רבין. הבולטת ביניהם הייתה מינוייה הצפוי של מנהיגת מרצ שולמית אלוני, שנחשבה בעיני החרדים לנושאת הדגל של החילוניות, לתפקיד שרת החינוך. הפתרון היצירתי שנמצא עבור ש"ס היה הקמתו של מנהל חינוך ותרבות חרדי, במעמד זהה לאגף החינוך הממלכתי-דתי, שבראשו מונה נציג מטעם ש"ס במעמד סגן שר במשרד החינוך. הדבר נחשב להישג קואליציוני חשוב עבור ש"ס, שכן היה מדובר בשינוי מהותי בחוק החינוך הממלכתי משנת 1953. השנייה הייתה הבעייתיות במינויו של דרעי לשר בזמן שמתנהלת נגדו חקירה משטרתית פלילית. גם כאן נמצא פתרון ודרעי הפקיד בידי ראש הממשלה מכתב בו התחייב לפרוש ממשרת שר הפנים ומן הממשלה במקרה ויוגש נגדו כתב אישום (קורן ושפירא, 1997 : 341).

שלא במפתיע, השותפות של ש"ס בממשלה הייתה רצופת משברים ולא האריכה ימים. משבר ראשון פרץ עם פתיחת שנת הלימודים תשנ"ג, כאשר שרת החינוך אלוני ביקרה בחריפות את החינוך החרדי: "בני אדם כבר הגיעו לירח, ואילו אצלנו אסור ללמד את תורת האבולוציה, ומכניסים לתלמידים לראש שהעולם נברא בשישה ימים". ש"ס איימה להצביע אי אמון בממשלה אם אלוני לא תועבר מתפקידה, מה שהוביל להתנצלות מצידה. חודשים ספורים לאחר מכן התחדש המשבר בין ש"ס למרצ, על רקע התבטאויות נוספות מצידה של אלוני, שכינתה את הרבנים הראשיים "אפיפיוורים" והוסיפה שצריך "להפסיק להגיד לילד שיש לו צורך להתפלל וללכת לשים פתק בכותל". העימות החריף עוד יותר עם הפצתה של קלטת בו נשמע עובדיה יוסף אומר ש"ביום ששלומית אלוני תמות, צריך לעשות שמחה ומשתה בבית." המשבר הגיע לסיום רק בסוף מאי 1993 כאשר אלוני ניאותה לוותר על תיק החינוך. אלא שבמהרה פרץ משבר נוסף. באוגוסט הגיש היועץ המשפטי לממשלה לעיון הכנסת כתב אישום נגד דרעי, לצורך הסרת חסינותו. בניגוד להתחייבותו לרבין, דרעי לא התפטר מרצונו, וראש הממשלה נמנע מלפטרו מחשש לשלמות הקואליציה. אלא שאז הוגשה עתירה לבג"צ וזה פסק כי על ראש הממשלה לפטר

את דרעי.⁷⁴ בעקבות זאת הודיע דרעי על פרישתו ובעקבותיו התפטרו גם סגני השרים מטעם ש"ס. ש"ס פרשה מהקואליציה והותירה אותה כקואליציית מיעוט. על אף שהפרישה הייתה על רקע פרשת דרעי, גם להתפתחויות המדיניות היה משקל בהחלטה: דרעי מסר את מכתב התפטרותו בישיבת הממשלה שדנה בהסכם העקרונות עם אש"ף, יום לפני טקס החתימה על הסכם אוסלו בווינגטון. ההנהגה של ש"ס ואף יותר מכך – קהל בוחריה – לא ראו בעין יפה את ההסכם ולש"ס היה נוח לפרוש גם על רקע זה. עם זאת, גם לאחר פרישתה המשיכה ש"ס למשך זמן מה בשיתוף פעולה מוגבל עם הממשלה. כך, למשל, נציגיה לא הצביעו נגד (אלא נמנעו או נעדרו) בהצבעה על הסכם אוסלו אי שהתקיימה בכנסת.

הפרישה של ש"ס מהקואליציה הובילה אותה לראשונה מאז היווסדה לספסלי האופוזיציה. אך כבר לאחר בחירות 1996 היא שבה לחיק השלטון. הניצחון של נתניהו וההישג האלקטורלי של ש"ס (עליה מ-6 ל-10 מושבים) העמידו אותה בעמדה של שותפה קואליציונית בכירה. בהתאם, הוקצו לה שתי משרות שר. אלי סויסה מונה לתפקיד שר הפנים, בעוד אלי ישי הופקד על תיק העבודה והרווחה. מחלוקת נתגלעה בין המפד"ל לבין ש"ס באשר לשליטה על תיק הדתות. כפתרון, הוחלט שתפקיד שר הדתות יעבור ברוטציה בין שתי המפלגות, וכי בנוסף יתמנה סגן שר קבוע במשרד מטעם כל אחת מהן. ש"ס הייתה שותפה נאמנה בקואליציה שסבלה ממשברים פנימיים ומפרישות רבות. אירוע מרכזי שבו הייתה ש"ס מעורבת בכהונתה של ממשלת נתניהו הראשונה היה "פרשת בראון-חברון". במסגרת פרשה זו עלו חשדות כנגד ראש הממשלה נתניהו ובכירים אחרים בדבר קנוניה למינוי יועץ משפטי לממשלה. בתמורה לתמיכתה של ש"ס בהסכם חברון⁷⁵, התחייב לכאורה ראש הממשלה לפעול למען מינויו של רוני בראון לתפקיד היועץ המשפטי לממשלה, תוך הבנה שהלה יפעל למען קידום הסדר טיעון מקל לאריה דרעי. בראון אכן מונה לתפקיד אך בעקבות ביקורת ציבורית נוקבת התפטר כעבור יומיים. זמן קצר לאחר מכן נחשפה הפרשה בתקשורת ונפתחה חקירה פלילית. לאחר חקירה החליט היועץ המשפטי אליקים רובינשטיין לא להגיש כתבי אישום נגד המעורבים בפרשה על אך שמצא דופי בהתנהגותם.

⁷⁴ במה שנודע לאחר מכן כהלכת דרעי-פנחסי קבע בג"צ בשני פסקי דין ("פרשת התנועה לאיכות השלטון" ו"פרשת אמית") את ההלכה לפיה הגשת כתב אישום, בעבירות חמורות של שחיתות, מחייבת העברה של שר או סגן שר מתפקידם.

⁷⁵ הסכם חברון הוא הסכם נלווה להסכם אוסלו ב', אשר נחתם בין ישראל ובין הרשות הפלסטינית בינואר 1997. ההסכם עוסק בנסיגה של צה"ל ופרישתו מחדש בעיר חברון. ההסכם עבר בקושי במליאת הממשלה (7 מתוך 18 השרים התנגדו לו ותמיכתה של ש"ס הייתה קריטית).

בבחירות 1999 זכתה ש"ס בהישג האלקטורלי הגדול בתולדותיה (17 מושבים). אולם הכללתה בממשלה של אהוד ברק (שנבחר בבחירות הישירות לראשות הממשלה) לא הייתה מובנת מאליה. הרשעתו של דרעי ערב הבחירות יצרה התנגדות להכללת ש"ס בממשלה בקרב ציבור רחב, במיוחד בקרב תומכי מפלגות המרכז-שמאל. בנאום הניצחון של ברק בכיכר רבין במוצאי יום הבחירות הקריאה הבולטת שנשמעה מקהל החוגגים הייתה "רק לא ש"ס!". למרות קריאות אלה -- ונוכח ההישג הדל של רשימתו של ברק, ישראל אחת (26 מושבים) – היה ברור כי ש"ס תהיה חיונית בכל תרחיש קואליציוני, למעט זה של ממשלת אחדות. המכשול המרכזי שעמד בדרכה של ש"ס לקואליציה היה מעמדו של דרעי. מרצ איימה כי לא תצטרף לממשלה כל עוד דרעי ימשיך לנהל את ענייני ש"ס. ראש הממשלה הנבחר קיבל את הדרישה הזו וש"ס נענתה לה ודרעי הוזז מתפקידו כיו"ר התנועה (ראו פירוט בהמשך). מכשול נוסף נגע לשליטה על משרד החינוך, שהובטח ליוסי שריד. בדומה לשולמית אלוני שבע שנים קודם לכן, גם יוסי שריד נחשב למינוי מעורר מחלוקת מבחינתה של ש"ס. כמו בעבר, נמצא הפתרון בדמות מינוי של סגן שר מטעם ש"ס במשרד החינוך (משולם נהרי).

בהתאם למעמדה כשותפה בכירה זכתה קיבלה ש"ס ארבעה תפקידי שר בממשלה החדשה (לוח 4.6). גם הפעם האפילו חיכוכים עם מרצ על שותפותה בקואליציה. מחלוקת בין שר החינוך שריד לבין סגנו נהרי בדבר סמכויות על רשת החינוך של ש"ס הביאו למחלוקת חריפה. התבטאותו של הרב עובדיה יוסף נגד יוסי שריד ("עמלק, הוא סיטרא אחרא. שטן. יימח שמו. ויש למחות את זכרו. בקריאת המגילה בשעה שתגידו ארור המן, תגידו גם ארור יוסי שריד...") ליבתה עוד יותר את המשבר אשר הטיל צל כבד על יציבות הקואליציה בעיתוי קריטי מבחינת התהליך המדיני. התייצבותו של ראש הממשלה לצידה של ש"ס במחלוקת על הסמכויות במשרד החינוך הובילה לפרישה של מרצ מהקואליציה ולהישארותה של ש"ס. אלא שתוך זמן קצר עזבה גם ש"ס את הממשלה.⁷⁶ הרקע לפרישה היה המהלך המדיני שהוביל ברק. בראשית יולי 2000, ערב יציאתו של ברק לקמפ דייוויד לשיחות מדיניות, הורתה מועצת חכמי התורה לשרי המפלגה להגיש את התפטרותם. במסיבת עיתונאים שכינס יו"ר המפלגה אלי ישי הוא טען כי הסיבה לפרישה היא התחושה שש"ס אינה שותפה למהלכים המדיניים, וכי ראש הממשלה לא חשף בפניה את הקווים האדומים לקראת הסדר מדיני (לביא, 2000).

⁷⁶ קודם לכן, ב"פרשת המשחן" (הובלתה של טורבינה של חברת החשמל במהלך השבת) נמנעה ש"ס מלפרוש מהקואליציה, בניגוד ליהדות התורה.

השהות של ש"ס באופוזיציה לא הייתה ממושכת. ניצחונו של אריאל שרון בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה (פברואר 2001) החזירו אותה לקואליציה השלטונית. זאת אף בעמדה משופרת: תיק הפנים חזר לידיה ובנוסף מונה אלי ישי לתפקיד סגן ראש הממשלה.⁷⁷ אירוע מרכזי מבחינתה של ש"ס במהלך כהונתה ממשלת שרון הראשונה היה הוויכוח סביב צעדי הקיצוצים החרिפים שהממשלה החליטה עליהם כחלק מתכנית החירום הכלכלית. במסגרת התכנית, הוחלט על קיצוץ בקצבאות הילדים, צעד אליו התנגדה ש"ס נמרצות. כאשר הובאה התכנית לאישור בקריאה ראשונה הצביעו חברי ש"ס נגדה והצעת החוק לא אושרה. הפרת האחריות המשותפת הביאה לתגובה מיידית של ראש הממשלה שרון וזה פיטר את שרי וסגני השר של ש"ס. בתגובה לפיטורים אמר אלי ישי: "אני נאמן לדרכי ולא לכיסאי. בבחירה בין כיבודים להגנה על חלשים אני מעדיף את ההגנה על החלשים." אחרי שבועיים קצרצרים מחוץ לממשלה, כאשר בינתיים קודמה הצעת חוק חדשה, חזרה ש"ס לקואליציה ושריה הושבעו מחדש לתפקידם (Bick, 2004).

בתקופת כהונתה של הכנסת ה-16 (2003-2006) חזרה המפלגה לחבוש את ספסלי האופוזיציה. מפלגת שינוי השיגה בבחירות 15 מושבים שהציבו אותה בעמדה להוות שותפה קואליציונית מועדפת לליכוד. שינוי הטילה וטו על הכללת החרדים בממשלה. בנוסף לכך, כהונת הכנסת עמדה בסימן קידום תכנית ההתנתקות. ש"ס הייתה מהמפלגות שהתנגדו נחרצות לתכנית. זו היתה עמדה שקל היה לבטא אותה כל עוד הייתה ש"ס באופוזיציה. אבל עמדתה זו עמדה במבחן משמעותי יותר כאשר בעקבות התפוררותה של הקואליציה⁷⁸ פתח ראש הממשלה שרון בדצמבר 2004 בשיחות קואליציוניות רשמיות עם מספר מפלגות, לרבות ש"ס. שני הצדדים היו מעוניינים בהצטרפותה של ש"ס לממשלה, אך עמדתו העקרונית של הרב יוסף נגד תכנית ההתנתקות סיכלה את המהלך (בן-חיים ורהט, 2004).

עד לשנת 2006 השלימה ש"ס תקופה של יותר משלוש שנים באופוזיציה. זה היה פרק הזמן הארוך ביותר שלה בעמדה הזו. דובר בתקופה קשה למפלגה שכאמור התבססה על רשת של פעילים בעלי תפקידים במוסדות דתיים ומדינתיים. היא שבה לקואליציה השלטונית רק לאחר בחירות 2006. ניהול המגעים הקואליציוניים לאחר בחירות 2006 עם נציגי קדימה, שנעשה מבלי לתאם עמדות ומהלכים עם יהדות התורה, זכתה לגינוי מצד בכירי המפלגה החרדית האשכנזית. אך הרב יוסף

⁷⁷ מדובר בתואר סמלי בעיקרו (בממשלה זו כיהנו 4 סגנים). אולם יש חשיבות לכך שאלי ישי היה הנציג הראשון מטעם ש"ס שמונה לתפקיד והחרדי הראשון שנשא אותו.
⁷⁸ שרי האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו פוטרו כבר ביוני על רקע התנגדותם לתכנית ההתנתקות. חודשים ספורים לאחר מכן עזבה גם המפד"ל, ובדצמבר פוטרו שרי שינוי על רקע הצבעתם נגד תקציב המדינה המוצע.

לא התרגש מן הביקורת והורה לישי לכתום על הסכם קואליציוני (טפה ובאום, 2008 : 100). ש"ס קיבלה ארבע משרות שר בשלושה משרדי ממשלה (לוח 4.6), והייתה לסמן הימני בקואליציה. לעיתים קרובות ניכר היה שאינה חשה בנוח בממשלה הזו, בייחוד ככל שהתקדם התהליך המדיני. ש"ס אף הייתה הגורם הראשי אשר מנע מציפי לבני לכוון ממשלה חדשה לאחר התפטרותו של אולמרט מראשות הממשלה, מה שהוביל להקדמת הבחירות לכנסת ה-18 (2009). באופן פורמלי סלע המחלוקת היה התוספת שדרשה ש"ס לקצבאות הילדים. אולם היה זה בעיקר ההיבט המדיני אשר הקשה על המפלגה – תחת מנהיגותו של המנהיג הימני-ניצי אלי ישי – להמשיך בחברות בממשלה. לאחר כארבעה שבועות של שיחות, הכריעה מועצת חכמי התורה נגד הצטרפות לממשלה:

לאורך כל המשא ומתן הקואליציוני ש"ס לא ביקשה כיבודים, תארים או כל שידרוג פוליטי.... ש"ס ביקשה סיוע אמיתי לשכבות החלשות בחברה הישראלית והגנה על ירושלים... ש"ס הדגישה לאורך השיחות כי אם לא יבוצר מעמדה של ירושלים ויהיה ברור כי בירת ישראל אינה מטבע עובר לסוחר, יהיה בזה כדי להשליך על כל שיח מדיני עתידי - ויציג את ישראל כל מי שכושלת תחת לחץ מדיני ומוותרת סידרתית (שומפלבי, 2008).

חוסר הנוחות של ש"ס בממשלה היונית של קדימה מצא ביטוי גם בקמפיין הבחירות של 2009. ש"ס התחייבה להמליץ לנשיא להטיל על נתניהו להרכיב ממשלה. אלי ישי אמר ש"ס חזקה זה נתניהו יותר חברתי.... זו ממשלה יותר יהודית, ש"ס חזקה תשמור על נתניהו. ש"ס היא המזוזה של ממשלת ישראל" (בן-חיים, 2009). אכן, על אף שקדימה בהובלת לבני קיבלה מושב אחד יותר מאשר הליכוד, ש"ס התייצבה באופן מיידי לצידו של נתניהו והמליצה לנשיא המדינה להטיל את התפקיד להרכבת הממשלה עליו. הנאמנות נשאה פירות: ש"ס אמנם קיבלה רק 3 תפקידי שר (היא איבדה משרת שר בהשוואה לממשלת אולמרט) אך זכתה בתיקים חשובים יותר מבחינתה. משרד הפנים חזר לשליטתה, יחד עם משרד הבינוי והשיכון. בנוסף לכך, נמשכה אחיזתה במשרד הדתות (לוח 4.6). כהונתה בממשלת נתניהו השנייה נעדרה אירועים משבריים משמעותיים, למעט מחלוקת סביב נושא גיוס בחורי הישיבות לצה"ל. סוגייה זו שבה לסדר היום הציבורי בעקבות פסיקת בג"צ בפברואר 2012 ש"חוק טל" (שאמור היה להסדיר סוגיה זו) אינו חוקתי וכי הכנסת לא תוכל להאריכו מעבר למועד פקיעתו, כחצי שנה לאחר מכן. ש"ס תיאמה עמדות עם יהדות התורה והחרימה את דיוני הוועדה לקידום השוויון בנטל שהקימה הממשלה (ועדת פלסנר). היעדר פתרון מוסכם הוביל בסופו של דבר לפיזור הכנסת ולהקדמת הבחירות.

השיחות הקואליציוניות לאחר הבחירות לכנסת ה-19 (2013) יצרו ציר של שיתוף פעולה לא-צפוי בין נפתלי בנט (הבית היהודי) ויאיר לפיד (יש עתיד) והותירו את ש"ס מחוץ לקואליציה לראשונה מאז 2006. שר הפנים היוצא אלי ישי התבטא בחריפות נגד בנט: "בנט הקריב את עתיד ההתיישבות על מזבח שנאת החרדים... הבית היהודי מכרו את נשמתם...." (אזולאי, 2013). אולם השהייה מחוץ למוקדי הכוח הייתה קצרה. הבחירות לכנסת ה-20 (2015) הוקדמו באופן משמעותי. תוצאותיהן אפשרו הקמת ממשלת ימין-חרדים. היחלשותה האלקטורלית של ש"ס (7 מושבים) הקנתה לה הפעם רק שני תפקידי שרים. אריה דרעי קיבל את משרד הכלכלה ואת המשרד לפיתוח הנגב והגליל, ולמפלגה נמסר גם תיק הדתות (לוח 4.6). במהלך סבב תיקים בשנה השנייה לכהונת הממשלה נפרד דרעי מתיק הכלכלה לטובת משרד הפנים – משרד שתמיד היה משאת נפשה של ש"ס. כמו בפרק השהייה הקודם שלה בממשלה, גם הפעם גילתה ש"ס נאמנות ומשמעת, תמכה במהלכים שהוביל ראש הממשלה ולא עמדה במרכזם של משברים מהותיים. ש"ס, ובייחוד אריה דרעי, שיחקו תפקיד מרכזי במגעים שהובילו להסכם שנחתם בין ראש הממשלה נתניהו ויו"ר כחול לבן בני גנץ, הסכם שהוליד לכינון הממשלה ה-35 אחרי מבוי סתום פוליטי של למעלה משנה ושלוש מערכות בחירות. בממשלה זו המשיך דרעי להחזיק בתפקידו (משרד הפנים והמשרד לפיתוח הנגב והגליל) ולמשרד הדתות מונה יעקב אביטן.

הזירה הפנים-מפלגתית

רמת הדמוקרטיה הפנים מפלגתית בש"ס היא מהנמוכות במערכת הפוליטית הישראלית. זו משתקפת בין היתר בערכים הנמוכים שהיא קיבלה במדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית. בשלוש מערכות הבחירות בין 2013 ל-2019 היא קיבלה ציון שנע בין 5 ל-12 מתוך 100 (שפירא ופרידמן 2019; שפירא ורהט, 2015). היעדרותה של הדמוקרטיה הפנימית בש"ס מתבטאת בין היתר בשני היבטים מרכזיים: (1) היעדרותם של מוסדות מפלגתיים נבחרים ושל חברי מפלגה (מתפקדים); (2) גופים בוחרים מצומצמים וריכוזיים אשר קובעים את זהות יושב-ראש המפלגה ואת רשימתה לכנסת. ניתן להסביר זאת בכך שמקור הסמכות במפלגה זו אינו בתקנון מעשה ידי אדם (סמכות לגלית-רציונלית) אלא בהחלטות רבנים (סמכות מסורתית).

לש"ס יש פרישה רחבה ואחיזה ב"שטח" באמצעות פעילים, אנשי מנגנון ומערכת חינוך ענפה. אך אין בה מנגנון מוסדר המאפשר ומעודד אזרחים להתפקד אליה.⁷⁹ בהעדר גוף משמעותי של חברי מפלגה, ברי כי אין למפלגה מוסדות נבחרים דוגמת ועידה או מרכז.⁸⁰ הגוף העליון מקבל-ההחלטות של המפלגה הוא מועצת חכמי התורה. גוף מצומצם זה הוקם עם ייסודה של תנועת ש"ס ב-1983 והוא משמש מאז בתור ההנהגה הרוחנית שלה ובתור המוסד מקבל ההחלטות. בין היתר, מרכיבה מועצת חכמי התורה את רשימת מועמדי ש"ס לכנסת, מכריעה באשר להסכמים קואליציוניים ובאשר לפרישה מהקואליציה, וקובעת את עמדותיה הפוליטיות של המפלגה. המועצה מורכבת מארבעה עד חמישה רבנים מובילים במגזר החרדי-ספרדי.⁸¹ הרב עובדיה יוסף עמד בראשה עד לפטירתו בשנת 2013 ולאחר מכן החליף אותו הרב שלום כהן.

קביעת יו"ר המפלגה והרשימה לכנסת

כאמור, מועצת חכמי התורה היא האמונה על בחירת היושב-ראש הפוליטי של התנועה. במבנה ההירארכי הפורמלי בש"ס בתקופת כהונתו הראשונה של אריה דרעי כיו"ר המפלגה עמד הרב יוסף בראש, מתחתיו ניצבו שאר חברי מועצת חכמי התורה ורק לאחר מכן - היו"ר דרעי. אלא שבפועל היה זה דרעי ששלט ביד רמה במפלגה: מינויים והחלטות מדיניות התקבלו על-ידו ובנוסף הייתה לו גישה נוחה אל הרב יוסף והשפעה משמעותית על החלטותיו.

שחר אילן (2012) אף תיאר את מאזן הכוחות בין הרב יוסף לדרעי בדרך הבאה:

מעשייה ידועה בש"ס עם ותק של יותר מ-20 שנה מספרת על עיתונאים ששאלו את אחד מבכירי ש"ס האם מועצת החכמים התכנסה. הבכיר נכנס לחדרו של דרעי, יצא ואמר להם: "מועצת החכמים ישנה". כי זו האמת: בימים של דרעי לא היה לש"ס מנהיג אחד אלא שניים, יוסף ודרעי. ובעניינים רבים דרעי קבע ולא יוסף.

⁷⁹ בבדיקה שערך רשם המפלגות (13.3.1996) ערב בחירות 1996 לאיתור מתפקדים כפולים, דווח כי לש"ס 150 חברים, מהם 93 "לא מפוענחים". נתון זה מצביע לא רק על מיעוט החברים אלא כפי הנראה גם על העדר רישום או מעקב מסודר על המעטים שהיו חברים במפלגה.

⁸⁰ ועידות ש"ס מהוות אירוע חגיגי נדיר ואינן מוסד מפלגתי הפעיל באופן רציף. עד היום התכנסה ועידת ש"ס שלוש פעמים בלבד, האחרונה שבהן בשנת 2017. עם זאת, ישנן התכנסויות "א-פוליטיות" שמהוות תחליף לכינוסים אלו: כנסי התעוררות, דרשות המוניות, שיעורים ותפילות המוניות. אלו זוכות פעמים רבות למימון ממלכתי ואינן נלקחות בחשבון כהוצאות מפלגתיות.

⁸¹ חברי המועצה לאורך השנים היו הרבנים: עובדיה יוסף, שמעון בעדני, שלום כהן, גבריאל טולדנו, שבתי אטון, משה מאיה, דוד יוסף וראובן אלבז. חלק ניכר מהם צמחו בישיבת הדגל "פורת יוסף", להרחבה ראו ליאון, 2012.

הסתבכותו של דרעי בפרשיות פליליות והגשת כתב אישום נגדו בעבירות שוחד והפרת אמונים לא שחקו את מעמדו כמנהיג ש"ס. גם במהלך המשפט שהתנהל נגדו לאורך חמש שנים (1994-1999) הוא המשיך להיות מזוהה בתור המנהיג המובהק של המפלגה. על אף הרשתות, ערב הבחירות לכנסת ה-15 (1999), הוא הוצב בראש הרשימה. מסע הבחירות, שגרס כי פסק הדין מבטא רדיפה עדתית, הניב למפלגה את ההישג האלקטורלי הגדול ביותר בהיסטוריה שלה – 17 מושבים. אולם לאחר הבחירות נקלעה המפלגה לדילמה של ממש באשר לעמדת ההנהגה הפוליטית של המפלגה. מרצ שללה על הסף כניסה לקואליציה כל עוד ש"ס בהנהגת דרעי תיכלל בה, וראש הממשלה הנבחר אהוד ברק נאלץ לאמץ את העמדה הזו. הרב יוסף נאלץ אפוא לקבל החלטה: האם לתת גיבוי לדרעי ולשלם את המחיר של מעבר לאופוזיציה, או לבקש אותו לפנות את מקומו לצורך אחיזה בעמדות כוח שלטוניות. יוסף בחר בחלופה השנייה ובאוגוסט 1999 הכריז כי "אלי יהיה יושב ראש התנועה עד אשר אריה דרעי חביבנו יסיים את ההליכים של משפטו ויחזור להנהיג את התנועה" (מצוטט אצל ירושלמי, 2012).⁸²

הכרזה זו הגדירה את תפקידו של היו"ר החדש אלי ישי כזמני: ההנהגה ניתנה לו בתור "פיקדון" שיוחזר אל דרעי ברגע שזה יוכל לחזור לפוליטיקה. אלא שהזמניות הזו התמשכה לפרק זמן של 13 שנים. דרעי ריצה תקופת מאסר של כשנתיים בכלא ושחרר בחודש יולי 2002. על-פי חוק יסוד: הכנסת הוא היה מנוע לשוב ולהתמודד על מקום בכנסת שבע שנים מיום שיחרורו, כך שהחמיץ לא רק את בחירות 2003 ו-2006 אלא גם את הבחירות לכנסת ה-18 שנקבעו לפברואר 2009. באופן כזה, על אף שהתפקיד נמסר לו לכאורה כפיקדון, הצליח אלי ישי לבסס את מעמדו כמנהיג המקובל של ש"ס. הזתו של דרעי מעמדת ההנהגה שינתה את יחסי הכוחות הפנימיים במפלגה. משנת 2000 החל תהליך הדרגתי, בשיתוף פעולה מלא בין יוסף וישי, של הרחקת נאמניו של דרעי מעמדות כוח. כך, התארגנות לעומתית רשמית-למחצה של חמישה מנאמני דרעי בתוך סיעת ש"ס שילמה את המחיר כאשר חבריה נדחקו מחוץ לרשימת מועמדי ש"ס לכנסת ה-16 (אלוש, 2002).⁸³ רק לאחר שהוביל את ש"ס בבחירות 2003, אייש אלי ישי את לשכת היושב-ראש במטה של ש"ס, הלשכה הקודמת של דרעי שנותרה מיותרת מאז כניסתו לכלא. היה זה צעד סמלי שסימן את ביסוס מעמדו. ככל שחלפו השנים ודרעי נותר בגלות פוליטית מאולצת, הצליח ישי לחזק את שליטתו על מנגנוני המפלגה. גם כאשר חלקים בש"ס לא ראו בעין יפה את מנהיגותו, הוא הצליח

⁸² הרשתות של דרעי ותחילת ריצוי עונש המאסר שנגזר עליו לוו בפעילות מחאה שהתבטאה בין היתר בהקמת מתחם ששימש גם מעין ישיבה בסמוך לכלא מעשיהו, תחת השם "שאגת אריה". תומכים רבים הגיעו בכל לילה לאורך חודש ספטמבר 2000 אל המתחם כדי להביע הזדהות עם האסיר.

⁸³ מדובר בחברי הכנסת אלי סויסה, רחמים מלול, אריה גמליאל, יצחק סבן ויצחק גאגולה.

לגבש סיעה לכידה בכנסת, שמר על כוחה האלקטורלי של המפלגה וחשוב במיוחד – רכש את אמונו של הרב יוסף. אטינגר וליאון טוענים שבתקופת מנהיגותו (1999-2013) אלי ישי הפך את ש"ס ממפלגת שטח למפלגת מנגנון מסודרת. מהלך זה עורר תרעומת בקרב חוגי רחבים במפלגה שהיו רגילים למבנה פחות הירארכי ונוקשה (אטינגר וליאון, 2018 : 98-98). חזרתו האפשרית של דרעי לעמדת הנהגה נתפסה כצעד שיוכל להשיב את ש"ס לימיה כתנועה עממית-מהפכנית גמישה ונגישה יותר.

לקראת תום תקופת הקלון שלו החל דרעי לאותת על כוונתו לחזור לפוליטיקה, אם לא בש"ס אזי במסגרת עצמאית (אחיו אף הכין לו פלטפורמה אפשרית כאשר רשם מפלגה חדשה אצל רשם המפלגות). בשנות גלותו מחוץ למוקדי הכוח של המפלגה הפנה דרעי לא פעם ביקורת כלפי מנהיגה וכלפי הקו בו נקטה. בשנת 2004, למשל, בזמן שהמפלגה ניהלת מגעים להצטרפות אל ממשלת שרון טען דרעי שש"ס הופכת לבדיחה של הפוליטיקה הישראלית (בן-חיים, 2004). ערב הבחירות לכנסת ה-17 (2006) אמר בראיון לרדיו שש"ס בראשותו הייתה מקבלת 15 מושבים, יותר מאשר 10-11 המושבים שחזו הסקרים באותה העת לש"ס בראשות ישי (אטינגר, 2006).

על רקע זה ברור מדוע נקלעה ש"ס למתיחות פנימית ככל שהתקרבו הבחירות לכנסת ה-19 (2013) ודרעי יכול היה מבחינה חוקית לשוב ולתבוע לעצמו את תפקיד מנהיג המפלגה. דמות המפתח בהכרעה הייתה כמובן הרב יוסף. על אף שהיה מסוייג למדי מחזרתו של דרעי לעמדת הנהגה,⁸⁴ היה הרב יוסף מודע לכך שרבים במנגנון התנועה רואים בהזת אלי ישי לטובת היו"ר הקודם כמהלך של צדק היסטורי שבו ה"פיקדון" יוחזר. כדי להקטין את המתיחות ערב בחירות הוחלט כי ש"ס תתמודד בבחירות ללא יושב-ראש אלא עם שלישיית מנהיגים ("טריוקה"): אריה דרעי, אלי ישי ואריאל אטיאס.

ההנהגה המשותפת לא שרדה זמן רב. כבר בראשית מאי 2013 החליטה מועצת חכמי התורה להחזיר את דרעי לתפקיד יושב-ראש ש"ס, תפקיד ממנו נפרד 14 שנים קודם לכן. כפיצוי, נתפר עבור אלי ישי התפקיד של יו"ר רשת החינוך של התנועה (נחשוני, 2013). אולם מותו של הרב יוסף

⁸⁴ בסרטון שהודלף (במטרה לפגוע בדרעי ערב בחירות 2015) כשנה לאחר פטירתו של יוסף, נראה הרב משוחח עם בני משפחתו ונשאל על האפשרות שדרעי יוחזר להנהגת ש"ס. יוסף מתאר שם את אלי ישי כנאמנו המוחלט וכמי שמציית לו ללא עוררין ולכן לא יבגוד בו. דרעי, לעומתו, מתואר בפיו כפוליטיקאי קשוח בעל אינטרסים משל עצמו וכמי שמחזיק בגישה עצמאית — ברצותו מציית לרב יוסף וברצותו עושה כרצונו.

באוקטובר 2013 והרחקתו של ישי ממוקדי הכוח דרדרו את היחסים בין שני האישים עד שבדצמבר 2014, שלושה חודשים לפני בחירות 2015 הכריז ישי על פרישתו ועל הקמת מפלגה חדשה:

ברור לכולם שזה לא יום פשוט עבורי, לא יום קל. התלבטתי רבות, אבל בסוף גדולי ישראל והעם הכריעו את הכף לצאת לדרך חדשה.... זה לא קל. זה לא פשוט. הגעגועים שלי למרן הם עזים וקשים. אני עוזב מפלגה אבל אני לא עוזב דרך. אין לי ספק שאני מקים מפלגה חדשה בידיים נקיות, ביושרה ובאמונה (נחשוני, 2014).

לעומת המאבק על מנהיגות המפלגה, שיש לו פן ציבורי ולעיתים אף צד מוחצן, הפוליטיקה שמאחורי הרכבת רשימת המועמדים של ש"ס לכנסת היא במידה רבה עניין של אחורי הקלעים. ש"ס היא בין האחרונות להגיש את רשימת מועמדיה לוועדת הבחירות המרכזית. זאת, כיוון שמועצת חכמי התורה נוהגת להתכנס זמן קצר לפני תום מועד ההגשה על-מנת להקטין ככל האפשר את הלחצים עליה. עד 2013 מועמדים שהיו צפויים להשתבץ במקומות ריאליים הגיעו לשיחות אישיות ("ראיונות") עם המועצה ובסיומן חתמו על כתב התחייבות והצהרת אמונים לתנועה ולרב יוסף. הרשימה נקבעה לפי שיקולי נאמנות וייצוגיות של חצרות רבנים (הרב אלבו, הרב מזוז, משפחת אבו חצירא), עדות (תימנים, בוכרים, גרוזינים, אתיופים), מושבים ואיזורים גיאוגרפיים (גולן, 2002) מנקודת מבט זו, ש"ס היא מעין פדרציה של קהילות, עדות וחצרות רבנים שנציגיהן יושבים יחדיו בכנסת.

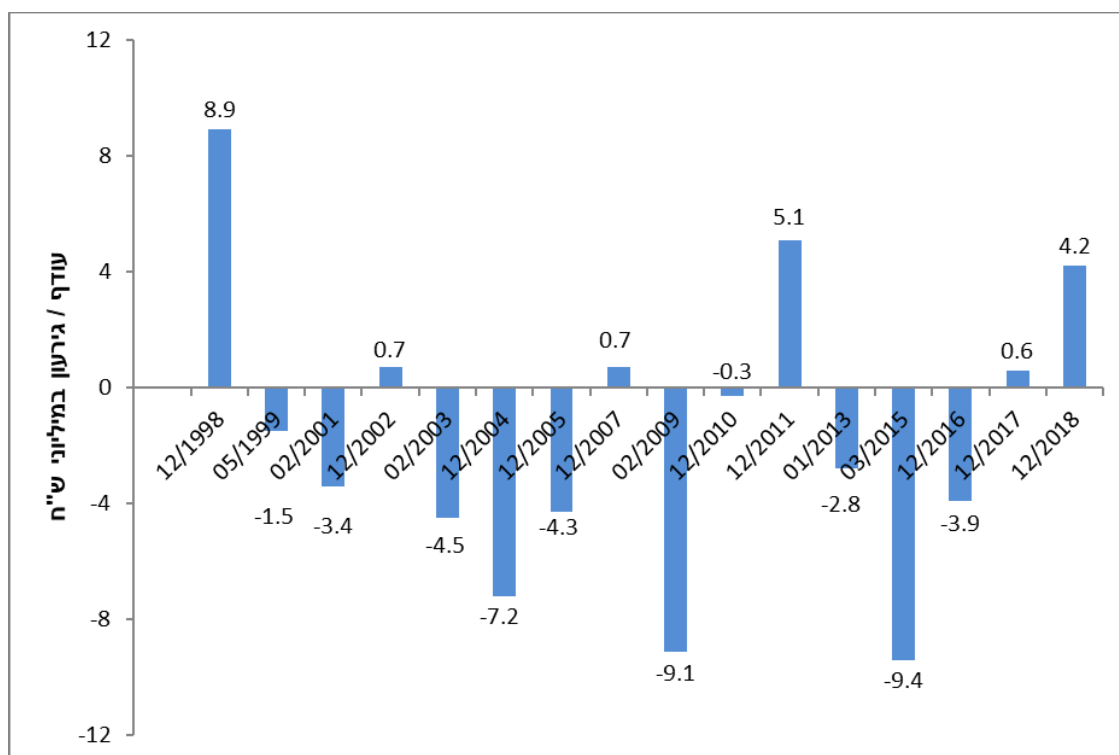
מאזן כספי

בדומה למרבית המפלגות שפעלו בישראל בפרק הזמן הנחקר כאן, גם ש"ס הייתה נתונה בגרעונות במשך רוב הזמן. הדפוס האופייני של גרעונות כבדים במיוחד מייד עם סיומה של מערכת בחירות נמצא גם אצל ש"ס. כפי שמדגים תרשים 4.3, שני הגרעונות הגדולים ביותר נרשמו בתום הבחירות לכנסת ה-18 (פברואר 2009) והבחירות לכנסת ה-20 (מרץ 2015). דפוס זה מעיד על כך שש"ס נוהגת לתכנן תקציב גירעוני לתקופות הבחירות (לכנסת ולרשויות המקומיות) ולהשקיע בהן סכומי כסף גדולים. הגרעונות הללו מצטמצמים במהלך הכהונה השוטפת של הכנסת – בייחוד אם היא כמעט ממלאת את ימיה – בהן נהנית המפלגה מהמימון הציבורי של ההוצאות השוטפות.

חלק ניכר מכספי המימון הממלכתי, אשר נועדו לממן פעילות שוטפת של המפלגות, משמש דה פקטו לכיסוי הגרעונות מתקופות הבחירות.

מדובר, מכל מקום, במדיניות סבירה והגיונית של מפלגה אשר פעילותה הרעיונית כמו גם הקשר שלה עם פעיליה וקהלי בוחריה מתחזקים יום-יומית בכספי מדינה אשר מזינים את הרשת המסועפת של מוסדותיה. אלו מאפשרים לה לחולל תהליכי חברות עמוקים של קהלי בוחריה כמו גם ליצר תלות כלכלית מצד אלפי המועסקים במוסדות אלו. לעומת זאת, מעבר לגרעין הבוחרים החרדי-מזרחי הנאמן, פונה ש"ס בבחירות לקהלים לא חרדים ולצורך כך היא זקוקה לסכומי כסף ניכרים, לעיתים מעבר לאלו המוקצים לה במסגרת כספי מימון הבחירות.

תרשים 4.3 המאזן הכספי של ש"ס, 1998-2018

מקור: דוחות מבקר המדינה.

ש"ס במרשתת

נוכחותה ופעילותה של ש"ס במרשתת ביטאו היטב את האמביוולנטיות של יחסה לעולם המודרני שמחוץ לחברה החרדית. מחד גיסא, היא פחות בלטה במרחב זה בהשוואה לרוב המפלגות האחרות, הלא-חרדיות. מאידך גיסא, היא הייתה נוכחת ופעילה בהרבה מאחיותיה החרדיות

מברית יהדות התורה. בשנת 2003 היה לש"ס אתר אינטרנט (Lehman-Wilzig, 2004). ניתוח איכות האתר של ש"ס בשנת 2006 אף העריך אותו כבעל איכות די גבוהה (אטמור, 2008) אולם בשנת 2009 הוערך האתר כבעל איכות נמוכה (אטמור וסיאני, 2011). בצד זה ניכר בבחירות אלו שימוש במגוון באמצעי מדיה חדשים מצד ש"ס, הגם שהיא נמנעה עדיין משימוש בפייסבוק שהשימוש בו בידי המפלגות היה עדיין בחיתוליו (כספי ולב, 2009). בבחירות 2013 כבר היו לש"ס ולשני מנהיגיה, דרעי וישי, דפי פייסבוק, אך רק זה של דרעי עורר ענין, אפילו יחסית לזה שעורר חשבונם של ראשי מפלגות אחרים (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). בבחירות 2015, לעומת זאת, ניכרה פעילות יחסית נמוכה בפייסבוק (מה שהתבטא במספרי פוסטים וגם במספרי לייקים) הן של ש"ס והן של מנהיגה אריה דרעי, אך עדיין דובר בפעילות גבוהה בהשוואה למפלגות החרדיות האחרות (Lev-On and Haleva-Amir, 2016). בשנת 2015 לא היה למפלגה אתר (רהט וזמיר, 2019).⁸⁵ באותה העת כבר היה לרוב המפלגות חשבון טוויטר פעיל אך לא לש"ס (לפחות לא עד ראשית 2017) ואילו בפייסבוק היא הסתפקה בדף מידע שזכה ל-644 לייקים בלבד, נמוך אף מיהדות התורה. בעוד שש"ס כמעט לא הייתה פעילה במרשתת, ניכרה פעילות מצד מנהיגה אריה דרעי. כך למשל היו לו נכון לשנת 2019 כ-62 אלף לייקים בפייסבוק וכ-93 אלף עוקבים בטוויטר בעוד שלש"ס (שבאותה העת לא נפלה ואף עלתה עליו בתפוקת פוסטים וציוצים) היו כ-3,000 לייקים בפייסבוק ופחות מ-200 עוקבים בטוויטר (רהט, בדפוס).

אידיאולוגיה

סיווג הזהות האידיאולוגית של ש"ס – הכוללת מאפיינים עדתיים, חרדיים וחברתיים – נמצא בויכוח. בנימין נויברגר, למשל, סיווג את ש"ס כמפלגה עדתית-מזרחית, כזו שמבחינתה הקיפוח של בני עדות המזרח הוא נושא מרכזי המצדיק התארגנות פוליטית (נויברגר, 1997 : 209). בהתאם לכך, היא סווגה כמפלגה סקטוריאלית אשר שמה את הנושא הדתי-עדתי במרכז ולא את הנושא המדיני-ביטחוני אשר הינו המגדיר המרכזי של עמדות המפלגות המצרפיות בישראל (קניג, רהט וחזן, 2004). לעומתו יואב פלד ראה בש"ס בראש ובראשונה תנועה חברתית-מעמדית שצמחה כתוצאה מדחיקתם של המזרחים לשולי החברה (Peled, 1998). בנוסף, ש"ס היא כמובן גם

⁸⁵ חיפוש אחר אתר מפלגתי בראשית שנת 2021 אף הוא העלה חרס.

מפלגה המייצגת את אחד מהענפים של היהדות החרדית, לפחות מההיבטים של עקרונות היסוד שלה ושל הפרופיל של נבחרי הציבור שלה ושל פעיליה. סולטן טפה ורוני באום (2008 : 101) טוענים שכל סיווג כזה אינו מסביר את התופעה של ש"ס בכללותה. לדידם, ש"ס היא תופעה דינמית רבת פנים, הניזונה ממקורות רבים ומשתתפת בעת ובעונה אחת בכמה מודלים - סוציולוגיים ואחרים. לוח 4.7 מציג את עקרונות היסוד מתוך תקנון ש"ס שהוגש לרשם המפלגות ב-1993.

לוח 4.7 עקרונות היסוד של ש"ס כפי שהוגשו לרשם המפלגות

א. לטפח את ערכיה המסורתיים והיהודיים של היהדות הדתית חרדית בישראל.
ב. המפלגה שואפת לקיום תורה ומצוות בארץ ישראל על פי ההלכה.
ג. המפלגה ממשיכה את דרכם של חכמי ספרד על-פי מורשת יהדות המזרח בארץ ובגולה.
ד. המפלגה רואה במועצת חכמי התורה בראשות הראשון לציון (מלפנים) מרן הרב הגאון רבי עובדיה יוסף שליט"א את הסמכות התורנית, ההלכתית, רעיונית ופוליטית העליונה בארץ ישראל.

מקור: נויברגר, 1997 : 161

בנוסף לעקרונות אלה, מפורטים יעדי המפלגה, ביניהם: ייצוג הציבור שומרי המצוות ומניעת אפלייה של הציבור הדתי-חרדי; שימורה וביצור קיומה של יהדות ספרד תוך חינוך ילדי ישראל ברוח מורשת יהדות ספרד והחזרת העטרה ליושנה; הקמת חברה המושתתת על יסודותיה הרוחניים-הלכתיים של מורשת יהדות ספרד; חתירה למען חינוך דתי חרדי בארץ ישראל וטיפול מפעלי חינוך תורניים חרדיים. כפי שניתן להתרשם, עקרונות ויעדי המפלגה לא כללו התייחסות לנושאים מדיניים-ביטחוניים ולמדיניות כלכלית. בהיעדר מצעים סדורים (המפלגה נמנעת מפרסום מצע) הניתוח להלן מתבסס בעיקר על התבטאויות של אנשי המפלגה כמו גם על סעיפים בהסכמים קואליציוניים שנחתמו עימה.

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

עמדותיה הדתיות-שמרניות של ש"ס והישענותה על ציבור מצביעים ניצי ממקמות אותה באגף הימני של הפוליטיקה הישראלית.⁸⁶ אולם על אף זיהוי זה, עמדותיו המדיניות של הרב יוסף נתפסו לא אחת כעמדות יוניות ופרגמטיות יותר בנוגע לאפשרות של פשרות טריטוריאליות

⁸⁶ לדוגמה, בסקר שנערך ערב הבחירות של אפריל 2019 נמצא שעמדותיהם של מצביעי ש"ס ניציות יותר מאשר מצביעי הליכוד וישראל ביתנו (שפירא וענבי, 2019).

בתמורה לשלום מלא. לפי טפה ובאום, כאשר בוחנים את העמדות המדיניות של ש"ס לאורך השנים מצטיירת תמונה לא ברורה. לפרקים הייתה הרטוריקה ניצית והמעשים (ההצבעות בכנסת ובמשלה) תמכו בעמדות שמאל. בימים אחרים הרטוריקה הייתה יונית והמעשים התיישרו לימין. לטענתם, אם מביאים בחשבון את מגוון העמדות שהציגה התנועה מאז הקמתה ואת הסתירות שהתגלו לעיתים קרובות בין האידיאולוגיה המוצהרת לפעילות המעשית, המסקנה היא שהעמדות המדיניות של ש"ס מעולם לא היו עקביות (טפה ובאום, 2008 : 111). בניית דומה, קבע אנשיל פפר שאנשי ש"ס אוהבים להופיע בשני פנים: כשהם נפגשים עם קהל בעל אופי שמאלני, הם יזכירו את פסיקתו של הרב יוסף ואת השותפות שלהם עם יצחק רבין בתחילת תהליך אוסלו. בהופעות מול קהל ימני, שהוא קהל הבוחרים הפוטנציאלי שלהם, העמדות יהיו הרבה יותר מיליטנטיות. הם ידגישו ש"ס הזדרזה לפרוש מממשלתו של אהוד ברק עוד לפני שנסע לקמפ דייוויד, ואם המלה "אוסלו" בכלל תעלה, יזכירו שבהצבעה על ההסכם סיעתם נמנעה (פפר, 2002).

שורשיה של התפיסה לפיה לש"ס ישנן עמדות מדיניות יוניות או לפחות פרגמטיות נמצאים בהתבטאות של הרב יוסף מסוף שנות השבעים. זו זכתה לכינוי המקוצר והמשובש "פיקוח נפש דוחה שטחים". הרקע היה הסכם השלום עם מצרים אשר כלל במסגרתו את החזרת חצי האי סיני. בכינוס תורני שנערך בירושלים באוגוסט 1979 אמר יוסף:

אם יתברר למעלה מכל ספק שיהיה שלום אמת בינינו לבין שכנינו הערבים אם יוחזרו להם השטחים, ולעומת זאת קיימת סכנת מלחמה מיידית אם לא יוחזרו להם השטחים – יש להחזיר להם השטחים, משום שאין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש. (יוסף, 2008 : 180).

עמדה זו אפשרה לש"ס להצטרף לממשלת רבין ב-1992 ואף לא להצביע בכנסת נגד הסכמי אוסלו א', גם כאשר כבר לא הייתה חלק מהקואליציה (ארבעה מחברי הסיעה נמנעו בהצבעה ושניים נעדרו מהמליאה). אולם, כפי שטוען נסים ליאון (2011 : 184-185), העמדה היונית הזו לא הגיעה ממקום של אחוות עמים ושכנות טובה עם הערבים אלא להיפך: הסכמי שלום הם כורח הנובע מהסכנה הקיומית הכרוכה בעימות עם הערבים. אלו הצטיירו בעיני הרב יוסף כחיות טרף, אויב אכזרי, לא אנושי שאינו חס גם על חסרי האונים. הדימוי הדמוני הזה של הערבים חוזר ונשנה בשיח של התרבות החרדית-מזרחית המזוהה עם מסריה של ש"ס ותואם את הקו המיליטנטי והקסנופובי כלפי הערבים. תהליך השלום, אם כן, אינו תהליך של גישור ופיוס אלא של הפרדה.

כאשר בוחנים כיצד הצביעה ש"ס בהצבעות מפתח הקשורות לתהליך המדיני וכיצד היא התבטאה לגבי סוגיות מדיניות, רואים שברוב רובן היא נקטה עמדות ניציות. כך, למשל, בהצבעתה נגד הסכם אוסלו ב' (אוקטובר 1995) ובהתנגדותה לנסיעתו של אהוד ברק לשיחות מדיניות בקמפ דייוויד (יולי 2000) שאף הובילה לפרישתה מהקואליציה.⁸⁷ כפי שהוזכר לעיל, היא גם לא חשה נוח בחברותה בממשלה היונית של אולמרט ואף סיכלה את הקמתה של ממשלה בראשות ציפי לבני.

במהלך כהונתו של אלי ישי כיו"ר המפלגה הוא הוליד את המפלגה לקו ניצי יותר ולעיתים היא אף איגפה את הליכוד מימין: היא התבטאה נגד ההחלטה שהוביל נתניהו על הקפאה זמנית של הבנייה בשטחים (נובמבר 2009), קראה לצעדים חריפים של צה"ל במסגרת מבצע עמוד ענן (נובמבר 2012)⁸⁸ וכמוכן - הייתה מהמתנגדות החריפות לתכנית ההתנתקות (2004-2005). בהקשר זה אמר הרב יוסף:

...לפני שלושים שנה דיברתי על שטחים תמורת שלום. עד עכשיו אני תומך בזה. שלום של אמת. לא שלום בפה. אין פרטנר ואין באמת עם מי לדבר.... צריך לחכות בסבלנות ולא לתת לטרוריסטים דבר ללא תמורה. הם יגידו 'ידינו על העליונה. אם הברחנו את היהודים משם, נעשה זאת גם בחברון ובבאר שבע'. אסור לעזוב את המקום לטובת מחבלים וטרוריסטים שיישבו בגוש קטיף ויהרגו נפשות... [מצוטט אצל טפה ובאום, 2008 : 113]

במבט לאחור, אין ספק שיש להגדיר את ש"ס כמפלגת ימין. מלבד הימנעותה בהצבעה על הסכם אוסלו א' (שהיה עובר גם ללא תמיכתה), הצבעותיה ועמדותיה תאמו לאלו של הליכוד ולעיתים אף היו ניציות ממנו. הדבקות בעמדות ימין בלטה במיוחד בעת מנהיגותו של אלי ישי (1999-2013). עם זאת, לא נראה שאריה דרעי, עם שובו, חזר להפגין פרגמטיות בתחום זה. עמדות ימניות ניציות מאפיינות את רוב רובה של הנהגתה ורוב רובם של בוחרי המפלגה. המפלגה מעולם לא אפשרה הקמת קואליציית מרכז-שמאל בתמיכתה אלא רק הצטרפה לממשלות מרכז-שמאל שהיה להן "גוש חוסם". פדהצור (2000 : 230) אפילו סיווג את ש"ס כחלק מן "הגל השני" של מפלגות ימין קיצוני בישראל, בהן הפך הניצי "שולי יחסית, ומפנה את מקומו לקסנופוביה, לאי-גליזם ולעוינות לדמוקרטיה."

⁸⁷ לעומת זאת, תחת הנהגת אריה דרעי, בתור השותפה הבכירה בממשלת נתניהו הראשונה היא הצביעה בעד הסכם חברון (ינואר 1997) והסכם וואי (נובמבר 1998).

⁸⁸ ישי קרא "להחזיר את עזה לימי הביניים" על-ידי הריסת תשתיות חשמל, מים, כבישים ותקשורת ברצועה.

האם ש"ס היא מפלגה חברתית-מהפכנית שאפשר למקם אותה בשמאל המפה הפוליטית מבחינה כלכלית-חברתית? או אולי היא מפלגה חרדית-שמרנית העושה שימוש מתוחכם בשיח חברתי על-מנת להסוות את סדר היום החרדי שלה? או שמא מדובר במפלגה סקטוריאלית שפועלת במישור החברתי-כלכלי רק עבור ציבור הבוחרים שלה ולא עבור כלל אזרחי המדינה?

ניתן לבחון את שאלות אלו באמצעות ניתוח התנהגותה של ש"ס בנוגע למספר סוגיות כלכליות-חברתיות שעמדו על סדר היום. המאבק לחקיקתו (וליישומו) של חוק הדיור הציבורי היא אחת מהן. בתור מפלגה חברתית שאחד מקהלי היעד שלה הוא אוכלוסיית חלשות בפריפריה, היה צפוי כי ש"ס תתמוך בחקיקת החוק שאפשר לדיירי הדיור הציבורי לרכוש את דירותיהם במחיר מוזל. אולם הצעת החוק קודמה במהלך הכנסת ה-14 (1996-1999) על-ידי רן כהן ממרצ, והממשלה שכללה את ש"ס התנגדה לה. החוק אושר בסופו של דבר בשנת 1998 בניגוד לעמדת הממשלה כאשר חברי הכנסת של ש"ס יצאו מהמליאה בעת ההצבעה. סוגייה בולטת נוספת נוגעת לקצבאות הילדים. בשלהי ממשלת אהוד ברק אושר חוק המגדיל מאוד את הקצבאות למשפחות ברוכות ילדים ("חוק הלפרטי"). ש"ס תמכה בחוק והתנגדה לאחר מכן לקיצוץ בקצבאות שהיה חלק מהתכנית להבראת ישראל שהוליך שר האוצר נתניהו ב-2003. אך בשני המקרים ש"ס לא הייתה חברה בממשלה, כך שהייתה יכולה להצביע בעד הצעות "חברתיות" אלה מבלי לשלם מחיר פוליטי על כך. הפעם היחידה בה היא נקטה עמדה לעומתית מתוך הממשלה הייתה בשנת 2002 כאשר היא התנגדה לצעדי קיצוצים (שכללו גם פגיעה מסויימת בקצבאות) ובשל כך שריה פוטרו מהממשלה לזמן קצרצר.

כשבוחנים את התמונה באופן כללי ש"ס לא מצטיירת כלוחמת חברתית מסורה במיוחד. בתור חברה בכירה במרבית הממשלות מאז היווסדה גם היא הייתה שותפה אחראית להמהפכה הניאו-ליברלית בכלכלה הישראלית (לוי, 2015 : 209).⁸⁹ כך למשל היא לא היססה לחתום ב-1996 על סעיף בהסכם הקואליציוני עם הליכוד שחייב את החברות בקואליציה לתמוך בצעדי הפרטה נרחבים. גם מיחסה הקריר למחאה החברתית של קיץ 2011 ניתן להקיש על עמדתה כלפי מדיניות חברתית. כבר משלביה הראשונים תיארו הפוליטיקאים של ש"ס את מחאת 2011 בתור מחאה של

⁸⁹ זה לא מנע ממנה לבקר לפרקים את המדיניות הכלכלית הלא-חברתית של הממשלות שבהן הייתה חברה. דפוס זה הכעיס לא אחת את ראשי הממשלה ושרי האוצר שחשו שהמפלגה "הולכת עם ומרגישה בלי". בהקשר זה התבטא בזמנו ראובן ריבלין: "במדינת ישראל יש קואליציה, יש אופוזיציה ויש ש"ס"

מעמדות ביניים פרווילגים שאין לה דבר עם המצוקות של בוחרי ש"ס. זאת ועוד, הכוח של ש"ס בקרב המעגלים המזרחיים הלא-חרדיים נבע ונובע גם מאספקת שירותי חינוך ורווחה אלטרנטיביים המסופקים בידי הארגונים של התנועה עצמה. על-כן אין לש"ס אינטרס לשוב ולחזק את השירותים חברתיים שמעניקה המדינה לכלל האזרחים ואינם מתווכים על ידה.

בדומה לגישתה לסוגיות מדיניות-ביטחוניות, במשך תקופה ארוכה לא יזמה ש"ס את הכללתם של נושאים כלכליים-חברתיים בהסכמים הקואליציוניים שחתמה עם סיעות השלטון. הבחירות של 2006 והשיחות הקואליציוניות שלאחריהן היוו מבחינה זו נקודת מפנה. קמפיין הבחירות עסק בסדר היום החברתי וראשי המפלגה כינו את מסע הבחירות שלהם 'מפת דרכים חברתית'. הקיצוץ בקצבאות הילדים והגזרות האחרות שהוביל נתניהו בכהונתו כשר אוצר בין 2003 ל-2005 בשילוב העובדה שש"ס הייתה באופוזיציה, סייעו לה למצב את עצמה לקראת בחירות 2006 בתור מגינת החלשים, המפלגה שתעזור יותר מכולם לשכבות החלשות. במסמך עקרונות שהיא פרסמה לקראת הבחירות הוצגה תפיסה כלכלית-חברתית מובהקת:

בשנים האחרונות התבססה בישראל אידיאולוגיה כלכלית שמרנית המאמצת ומקדשת את ערכי הגלובליזציה, התחרות החופשית, הפרטת מוסדות רווחה ושירותים, ומעורבות קטנה של הממשלה במשק. תנועת ש"ס מאמינה כי הערכים האלו במתכונתם הגורפת מאיימים על צביון המדינה ופוגעים במסכת הערכים היהודים החשובים של שוויון, צדקה, חמלה וערבות הדדית. כתוצאה מכך הוחרפה תופעת אי השוויון הכלכלי, האבטלה והעוני ביחד עם גידול בלתי נסבל בפערים החברתיים. (ש"ס, 2006)

בהמשך המסמך נכתב, בהתאם, שש"ס תפעל להחזרת קצבאות הילדים, לחקיקת חוק פנסיה חובה, לקידום מס הכנסה שלילי, להעלאת שכר המינימום ב-25%, ולביסוסה של ישראל כמדינת רווחה הבנויה על ערכי שוויון, צדק חברתי, וסולידאריות קהילתית. בהתאם להתפתחויות אלה, ההסכם הקואליציוני שחתמה ש"ס עם קדימה ב-2006 כלל לראשונה דרישות כלכליות ספציפיות, כגון ביטול ההפחתה בקצבאות הילדים, והקמת ועדה שתבחן את מצוקת הדיור ותשקול ייעוד שכונות או ערים לשיכון הציבור החרדי. יכול להיות, אגב, שדגש זה נועד גם לסלול את הדרך ולהצדיק הצטרפות לקואליצית המרכז-שמאל.

את המהפכנות החברתית לכאורה של ש"ס ניתן לבחון גם לאור יחסיה עם אינטלקטואלים מן השמאל המזרחי הרדיקלי. יחסיה עם אנשי תנועת "הקשת הדמוקרטית המזרחית" היו מורכבים ולא תמיד גיבתה המפלגה מאבקים חברתיים שהוביל הארגון, כמו בנושא חוק הדיור הציבורי (ידגר, 2007). במערכת הבחירות של 2015 – בה הוביל דרעי קו חברתי תוך שימוש בקמפיין ה"שקופים" – הביעו כמה מובילי דיעה מחוגים אלה תמיכה (גלוייה או מסוייגת) בש"ס. זמן קצר לפני הבחירות אף חתם דרעי על אמנה משותפת עם למעלה מעשרה אינטלקטואלים ופעילים מזרחיים שהביעו תמיכה בש"ס. החיבור הזה אולי צבע לזמן קצר את ש"ס כמפלגה המחזיקה בסדר יום חברתי-כלכלי כלל-ישראלי, אך הוא התפוגג במהרה זמן קצר לאחר הבחירות (אטינגר וליאון, 2018).

לבסוף, מעניין לציין את פרישתו של אריה דרעי ממשד הכלכלה על רקע קידום מתווה הגז המעורר מחלוקת. כדי לעקוף את ההסתייגות של הממונה על ההגבלים העסקיים, היה בסמכותו של שר הכלכלה לחתום על סעיף 52 בחוק אך דרעי סרב לעשות זאת ("אני לא שלם עם המתווה הזה אבל זה הרע במיעוטו"), התפטר מהמשרד והעביר את הסמכויות לראש הממשלה נתניהו. לכאורה היה כאן צעד מחאתי ערכי נגד מתווה שלדעת רבים לא היה חברתי (במובן זה שלא מילא עוד יותר את כספי הקופה הציבורית בתמלוגים שיוכלו לממן תקציבי רווחה חברתית), אבל ש"ס הרוויחה מהמהלך: דרעי עבר אל משרד הפנים והמפלגה הצביעה בסופו של דבר עם הקואליציה בעד המתווה.

לסיכום, גם אם ש"ס דאגה מעת לעת לבטא עמדה כלכלית חברתית-שמאלית, קשה לאפיין את מי שהייתה חברה, שוב ושוב, בממשלות שהובילו קו כלכלי ימני כמפלגה חברתית מובהקת. ש"ס דואגת בראש ובראשונה לקהל בוחריה ולצרכיהם הדתיים. בהיותה מפלגה אשר נסמכת על קולות ציבור ענייני יחסית, נדרשת ש"ס לטיפול רגיש גם בנושאים אלו. בה בעת אין לה אינטרס לשחרר אותם מתלותם בה על ידי נקיטת מדינות חברתית אוניברסלית לטובת כלל האזרחים. בסופו של דבר, מכלול לחצים ואינטרסים זה מאפשר לש"ס לצייר עצמה כדואגת לחלשים ובה בעת לשמר רמה מסוימת של חולשה שתשמר את התלות בה. כך היא מבטיחה שלא תסבול מגורלן של מפלגות סוציאל-דמוקרטיות רבות בעולם שהצלתן בכינון מדינת רווחה אוניברסלית והפיכתה למקובלת בעיני רוב רובן של המפלגות (אפילו מימין) הפכה אותן למיותרות בעיני בוחרים רבים.

כמפלגה חרדית, אך טבעי שענייני דת ומדינה יעמדו במרכז המשנה האידיאולוגית של ש"ס. ניתן ללמוד על כך מההסכמים עליהם חתמה עם כניסתה לממשלות, מההתבטאויות של נבחרי הציבור שלה ושל מנהיגיה הרוחניים, ובעיקר מהמשברים הקואליציוניים שנסובו סביב עניינים אלה. יש לומר: ש"ס היא מפלגה עם זיהוי חרדי מתון יותר משתי אחיותיה האשכנזיות (אגודת ישראל ודגל התורה). בניגוד אליהן, היא חברה מלאה בממשלה – לרבות משרות שר וחברות בקבינט המדיני-ביטחוני. חלק גדול יותר מנבחרי הציבור שלה שירתו בצה"ל. בנוסף לכך, חלק לא מבוטל ממצביעיה אינם מזדהים כחרדים. על אף המתינות הזו לכאורה, ש"ס רחוקה מלהציג עמדות פשרניות בעניינים שהם ציפור הנפש של הממסד האורתודוכסי בישראל: השבת, גיוס בני ישיבות לצה"ל, חינוך, גיור, כשרות, והמונופול של הרבנות על שירותי דת. מפאת קוצר היריעה נתייחס כאן רק לשלושת הראשונים.⁹⁰

בסוגיית השבת נעה המפלגה בין עמדות פרגמטיות לעמדות תקיפות. ב"פרשת המשחן", למשל, שעניינה הכורח השנוי במחלוקת בעבודה בשבת של חברת החשמל, נמנעה ש"ס לפרוש מממשלת ברק (1999) בעקבות יהדות התורה. כך גם במשבר שפרץ בשנת 2017 סביב עבודות התחזוקה ברכבת ישראל במהלך השבת. דרעי אמנם התבטא בחריפות נגד העבודות, אך שרי המפלגה לא התפטרו מהממשלה במחאה כפי שעשה עמיתם יעקב ליצמן מיהדות התורה. לעומת זאת, קו חריף יותר נקט שר הפנים אריה דרעי סביב מה שפונה בתקשורת "פתיחת מרכולים בשבת". פסיקתו של בג"ץ בנושא חוק העזר שתיקנה עיריית תל אביב והתירה פעילות מסחרית מוגבלת בשבת⁹¹ הביאה למשבר קואליציוני מיידי. בעקבות כך קודמה הצעת חוק שקבעה כי חוקי עזר בעניין פתיחתם וסגירתם של עסקים בימי מנוחה יהיו כפופים להסכמה של שר הפנים. הצעת החוק עוררה תרעומת לא רק באופוזיציה אלא גם בקרב חלק מתחרי הקואליציה. אך שרי ש"ס

⁹⁰ נפנה בכל זאת בהערה זו לשני אירועים מרכזיים בהם שיחקה ש"ס תפקיד מרכזי בסוגיית הכשרות והגיור. בזמן כהונתה בממשלת רבין פסק בג"ץ שמניעת יבוא בשר לא כשר לא עומדת במגבלות חוק יסוד: חופש העיסוק שנחקק זמן קצר קודם לכן (בג"ץ 3872/93 מישראל בע"מ נ' ראש הממשלה ושר הדתות). ש"ס דרשה לתקן את חוק היסוד באופן שיאפשר לכנסת להתגבר על מגבלה זו ובעקבות כך הוא הוחלף בנוסח מורחב שכלל פסקת התגברות. היה זה הישג משמעותי של ש"ס שהצליחה להשפיע על מדיניות בזמן כהונת ממשלת שמאל בעלת צביון חילוני (להרחבה ראו בן-פורת, 2016, עמ' 248-253; ברק-ארוז, 2017). בנוגע לגיור ושאלת מיהו יהודי הוביל אלי ישי, בזמן כהונתו הראשונה כשר הפנים (2001-2003) מהלך של מחיקת סעיף הלאום מתעודת הזהות. הרקע למהלך היה פסיקה של בג"ץ לפיה המדינה תכיר, לצורך רישום במשרד הפנים, בגיורים רפורמים וקונסרבטיבים גם אם נעשו בישראל (בג"ץ 5070/95 נעמת נ' שר הפנים). אלי ישי הודיע שיסרב למלא אחר הוראות הפסיקה ובתור פשרה הוחלט למחוק את סעיף הלאום. ישי אמר כי הוא מתנגד עקרונית למחיקת סעיף הלאום אבל שאינו מוכן שגרים לא אורתודוכסים יירשמו כיהודים: "עדיף שלא יהיה רשום שום דבר מאשר שקר וכזב" (להרחבה ראו פישר, 2015).

⁹¹ חוקי העזר העירוניים לא התירו פעילות מסחרית בשבתות, אך במרוצת השנים חלה שחיקה באכיפה של חוקים אלו ברשויות בעלות אופי חילוני מובהק. עיריות טענו שהאיסור נתפס כארכאי ואינו הולם, אך עם זאת לא תיקנו את חוקי העזר באופן שיתיר את הפעילות. עתירה כנגד פתיחתם של מרכולים וקיוסקים בתל אביב הובאה לבג"ץ ובשנת 2013 הורה בית המשפט לעירייה לאכוף את החוקים או לתקן אותם. העירייה יזמה את תיקון חוק העזר באופן שיתיר פתיחה מוגבלת של בתי עסק אך שרי הפנים (גדעון סער, סילבן שלום ואריה דרעי) סרבו לחתום עליו והעניין נגרר בממשלה תקופה ארוכה עד שבג"ץ שם קץ לעניין והורה באוקטובר 2017 לפרסם את תיקון חוק העזר ברשומות.

איימו להתפטר אם היא לא תאושר וכפו על חברי קואליציה שהתנגדו לו לתמוך בו בעל כורחם. החוק עבר על חודו של קול וחודשים ספורים לאחר מכן כבר ניצל דרעי את סמכותו ולא אישר חוקי עזר המאפשרים הפעלה של מרכולים בשבת בחמש ערים חילוניות (אילן, 2018).

גיוס בני ישיבות לצה"ל היא סוגייה שעומדת במרכזו של ויכוח פוליטי-חברתי ארוך שנים. אף כי חלק מנבחרי הציבור שלה שירת בצה"ל וכך גם חלק גדול ממצביעה, ש"ס נקטה לאורך השנים עמדות נוקשות נגד הכוונה להחיל את חוק שירות חובה על המגזר החרדי ויצרה סביב נושא זה חזית אחידה עם יהדות התורה. היא לקחה חלק פעיל בשתי ההפגנות הגדולות של הציבור החרדי בסוגייה (הראשונה נגד בג"צ בפברואר 1999 והשנייה נגד חוק השוויון בנטל במרץ 2014) וסרבה לקחת חלק בוועדת פלסנר שדנה בשלהי הכנסת ה-18 במציאת מודל מוסכם לשאלת הגיוס. ש"ס רואה בפתרונות השונים שהועלו על סדר היום – ובעיקר במודל של יעדי גיוס ("מכסות") – איום ממשי על עולם הישיבות הספרדי. לפי אטינגר וליאון (2018 : 204) הסיבה היא ההכרה שהציבור המזרחי פחות הומוגני מהציבור החרדי-אשכנזי, כולל צעירים חוזרים בתשובה מרקע חילוני או מסורתי, ולכן הוא חשוף יותר לסכנה שרבים מתוכו ישוכנעו להתגייס.

העמדה של ש"ס לגבי הסוגייה עמדה למבחן פנימי משמעותי לאחר ששבה אל הממשלה בעקבות הבחירות של 2015. חזרתה לעמדת מפתח אפשרה לה, ביחד עם יהדות התורה, לדרוש לגבש חוק גיוס חדש אשר לא יכלול סנקציות הפליליות שיופעלו במידה והישיבות לא יעמדו ביעדי הגיוס. סנקציות אלו היו חלק עיקרי בחוק הקודם. אלא שעמדה פרגמטית זאת נתקלה בהתנגדות של קבוצת רבנים ספרדים אשר מחו על המעורבות של ש"ס בניסוח חוק חדש והביעו התנגדות מוחלטת לכל פשרה בעניין. כך התגבשו במהלך הכנסת ה-20 שני מחנות בנוגע לחוק הגיוס: המחנה הפרגמטי אשר כלל את דגל התורה, את ההנהגה הפוליטית של ש"ס ואת חלק מרבניה, והמחנה הקיצוני שכלל את הרב אורבך (עד פטירתו ב-2018), הרבי מגור (וכפועל יוצא - אגודת ישראל) ורבנים ספרדים קיצוניים. פיזור הפנסת והקדמת הבחירות לכנסת ה-21 (2019) נבעה בחלקה מחוסר היכולת להענות לעמדות לעומתיות אלו.

כמו מפלגות חרדיות אחרות, ש"ס התנגדה לאורך השנים ליוזמות לכפות לימודי ליבה במוסדות החרדיים. היא הואשמה לא פעם בכך שהתנגדותה מונעת מבני הדורות הבאים את האפשרות לפרנס את עצמם. סוגייה נוספת בתחום החינוך, דווקא הבליטה את המתח השרוי בש"ס בין היותה מפלגה עדתית מזרחית מחד, ומפלגה חרדית מאידך. הכוונה היא לאפלייה השיטתית של

תלמידות ספרדיות. זו עלתה לסדר היום בשנת 2008 בעקבות עתירה לבג"צ של מספר תושבי היישוב עמנואל, כנגד הפרדת תלמידות על בסיס עדתי שנערכה בבית הספר היסודי "בית יעקב". ש"ס, שהייתה אמורה להיות הגוף שנאבק באפלייה האתנית במוסדות החינוך החרדים, דווקא התיישרה עם הקו של יהדות תורה שיצא כנגד פסיקתו של בג"צ שהורה על הסרת ההפרדה. במקום מחאה על אפלייה, השמיעה הנהגת ש"ס דברי ביקורת נגד בג"צ על התערבותו באוטונומיה החינוכית החרדית. היחיד שביקר את שתיקת המפלגה בסוגייה היה ח"כ חיים אמסלם, דבר שהחיש את הרחקתו משורותיה (אטינגר וליאון, 2018 : 175-176). בהמשך לעמדה המפלגתית הזו, ש"ס אף התנגדה בשנת 2017 להצעת חוק שנועדה למנוע אפליית תלמידים על רקע עדתי (אזולאי, 2017א). בכך איששה ש"ס – אשר קמה על רקע אפליית מזרחים בחברה החרדית – את הטענה לפיה היא בראש ובראשונה מפלגה חרדית ורק אחר כך מפלגה מזרחית או חברתית.

חוקה וממשל

יחסה של ש"ס באשר לנושאים הנוגעים לכללי המשחק המשטריים לא היה עקבי. היא התנגדה, למשל, לאימוץ שיטת הבחירה הישירה אך לאחר שנכחה להבין כי השיטה משחקת לטובתה, היא התנגדה גם לביטולה. היא התנגדה גם להעלאת אחוז החסימה לרמה של 2% ונעדרה מהמליאה במחאה על העלאתו ל-3.25%, אך כשעלתה יוזמה לפני הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019) להורידו לערך נמוך יותר, ש"ס התנגדה נחרצות למהלך.

לעומת זאת, הפגינה המפלגה באורח אופייני למפלגה חרדית יחס ביקורתי עקבי כלפי מערכת המשפט בכלל ובית המשפט העליון בפרט (הורוביץ, 2001ב). עמדה זו רק התחדדה כאשר חלק מבכירי המפלגה עמדו למשפט ואף הורשעו בנושאים של טוהר מידות ושחיתות ציבורית. היחס כלפי בית המשפט העליון נבע משורה של פסיקות בענייני דת ומדינה אשר התנגשו עם תפיסות העולם של המפלגה. הרב יוסף התבטא לא אחת בחריפות נגד שופטי בג"צ, כמו לדוגמא בדברים שנשא בפברואר 1999 :

הם [השופטים] לא יודעים לקרוא משנה אחת כמו בני אדם. ילד שלנו בן שבע-שמונה יודע יותר טוב תורה מהם. אלה קוראים לעצמם בית משפט עליון אבל הם לא שווים בית משפט תחתון.... כולם סוררים ומורים. אין להם לא דת ולא דין. כולם בועלי נידות. כולם מחללי שבת. אלה השופטים שלנו. עבדים משלו בנו

ש"ס תמכה כמעט בכל יוזמות החקיקה "האנטי-דמוקרטית" שהובילו חברי כנסת מימין המפה הפוליטית החל מהכנסת ה-18 (פוקס, בלאנדר וקרמניצר, 2015). חקיקה זו, שעניינה החלשת שומרי הסף, פגיעה בשוויון המיעוט הערבי ופגיעה בחופש הביטוי והמחאה לא עוררה אי נוחות בקרב ש"ס כאשר הייתה חלק מהקואליציה השלטונית. היוזמה היחידה שהיא התנגדה לה במסגרת גל חקיקה זה היה "חוק המואזין" שנועד להגביל את עוצמת הרעש של התפילות המושמעות מהמסגדים. התנגדותה של ש"ס (ושל יהדות התורה) בלמה את היוזמה. גם כאן ניתן ליחס להתנגדות החרדית לחקיקה חשש מפגיעה בפעילות דתית יותר מאשר תמיכה בחופש הדת של אחרים. האידיאולוגיה השמרנית של המפלגה מצאה ביטוי במקרים רבים של חוסר סובלנות לאחר והתנגדות לפלורליזם. כך, אלי ישי בכהונתו כשר פנים הוביל קו תקיף נגד השוהים הזרים ("צריך להכניס את כל המסתננים לבית סוהר"); כך, בהוקעה הנחרצת כנגד ח"כ מטעמה יגאל גואטה אשר השתתף בחתונת אחיינו ההומוסקסואל; כך, במתקפות חריפות נגד היהדות הרפורמית.

סיכום

בשנת 2023 תציין ש"ס ארבעים שנות פעילות, ציון דרך שמדגיש את התבססותה בפוליטיקה הישראלית. אין הרבה מפלגות ישראליות אשר הפגינו המשכיות ויכולת שרידות שכזו. עם זאת, דומה שלקראת העשור השלישי של המאה ה-21 חזרה ש"ס למימדים צנועים יותר בהשוואה לתקופת השיא שלה בשנים 1996-2015. במאמר שהתפרסם בעיצומה של תקופת השיא הוצע שהמפתח להצלחתה של ש"ס הייתה הפיכתה "ממפלגה של חרדים למפלגה חברתית לוחמת" (טפה ובאום, 2008 : 101). הפנייה שלה אל קהלים שאינם מזדהים בתור חרדים, בעזרת מנגנון אפקטיבי של תגמולים חומריים ופריטה על רגשות של אפלייה עדתית, אכן הניבה לה הישגים אלקטורליים גדולים. אולם כעבור עשור ויותר, אפשר לטעון שש"ס חזרה אל עמדת המוצא שלה: מפלגה חרדית-מזרחית הנסמכת בעיקר על תמיכתו של ציבור בוחרים חרדי-מזרחי. מחקר שניתח את ההיחלשות של ש"ס למן 2015, תלה את הגורמים לה לא רק בפטירתו של הרב יוסף אלא גם בהכרה שההנהגה החרדית-מזרחית נטשה את שאיפותיה להוביל ולשנות את פני החברה הישראלית ורואה את עתידה בין חומות החברה החרדית. במילים אחרות, ההנהגה המהפכנית הפכה להנהגה ריאקציונרית הנאבקת על שימור הקיים (אטינגר וליאון, 2018).

אל מול ההחלשות היחסית, יש בכל זאת לציין את ההישרדות. הבסיס הרוחני-חומרי אשר נוסד
ובוסס במשך עשורים ממשך לשאת דיווידנדים אלקטורליים. ש"ס הצליחה לשמר את מרבית
כוחה לאחר פטירתו של המנהיג הרוחני הראשי שלה, אשר אף רב אחר לא הצליח להיכנס לנעליו.
יכול להיות, שכמו המפלגות החרדיות האחרות, היא אינה תלויה כיום באישיות רוחנית זו או
אחרת כדי להבטיח את כוחה. המבחן הגדול הבא, כך נראה, יהיה עם פרישתו של מנהיגה אריה
דרעי. האם המפלגה תחזיק מעמד, תתפצל או תיבלע בידי אחיותיה החרדיות האשכנזיות?

5. מרצ

הסיפור של מרצ חופף באופן מוחלט את התקופה בה עוסק החיבור הנוכחי. מרצ הוקמה בשנת 1992 כברית בין שלוש מפלגות: רצ, מפלגת פועלים מאוחדת (מפ"ם) ושינוי. הגם שפוחה האלקטורלי נחלש בצורה משמעותית מאז ימי הזוהר שלה במהלך שנות התשעים, דומה שמקומה במערכת הפוליטית כסמן השמאלי של המפלגות הציוניות משתקף בבולטות ציבורית ופרלמנטרית החורגת לעיתים ממספר המושבים שלה. כמו כן, מרצ הפגינה יכולת שרידות מרשימה בתנאים של מערכת מפלגות לא יציבה עם רמות גבוהות של ניידות קולות (במיוחד בקרב קהל בוחריה) ונוכח קריסתו של השמאל הציוני מאז ראשית המאה ה-21. נכון לכתובת שורות אלה (אחרי בחירות 2021) מרצ אמנם חוותה עליה בתמיכה בה והיא מיוצגת בכנסת עם שישה מושבים. עם זאת, ניכר כי בסיס תומכיה אינו יציב. מאז 2015, בכל פעם שהיא התמודדה לבדה היא עמדה לפי הסקרים בפני סכנת היכחדות וקיימה "קמפיין געוואלד" ("הצילו", ביידיש). במצב זה דומה כי סופה של המפלגה קרב אלא אם תשכיל ליצור בריתות יציבות ואולי אף להתאחד עם מפלגת העבודה. נסיונות אחרים שלה לביסוס מעמדה כגון ניסיון לגייס תמיכה רחבה בקרב הערבים או גיוס של תנועות ואישים מהשמאל לא עלו יפה (גולן, 2021).

פרק זה מנתח את קורותיה של מרצ מאז שנת 1992. הוא מתחיל בבחינה של תהליך הקמתה, ראשית כברית אלקטורלית של שלוש מפלגות ומאוחר יותר כמפלגה מאוחדת. לאחר מכן אנו מנתחים את פעילותה של מרצ בארבע זירות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיה של המפלגה בבחירות לכנסת ובבחירות לרשויות המקומיות. הוא מנתח כיצד נחלשה מרצ, ממעמד של מפלגה בינונית בשנות התשעים (9 עד 12 מושבים) למעמד של מפלגה קטנה שמסתמן אף חשש כי לא תעבור את אחוז החסימה. החלק העוסק בזירה הפרלמנטרית מתמקד בחברי הכנסת שכיחנו מטעם מרצ לאורך השנים ומנתח את מאפייניהם החברתיים. החלק הבא, זירת הממשלה, מנתח את שתי התקופות בהן הייתה מרצ חלק מהקואליציה השלטונית: הראשונה – תקופה ממושכת יחסית בממשלות רבין ופרס (1992-1996) והשנייה – תקופה קצרצרה בממשלת ברק (1999-2000). לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית: מבנה המפלגה, הבחירות הפנימיות לתפקידי היו"ר ורשימת המועמדים לכנסת, חברי המפלגה והמאזן הכספי שלה. לבסוף, החלק העוסק בזירה האידיאולוגית בוחן את התמורות הרעיוניות שחלו בעמדות המפלגה תוך הסתמכות על מצעי המפלגה ועל עמדתם של חברי הכנסת מטעמה כפי שהשתקפו בהצבעות מפתח.

תהליך גיבושה של מרצ – מרשימה משותפת למפלגה מאוחדת

מרצ הוקמה בראשית 1992, לקראת הבחירות של אותה השנה, כברית אלקטורלית של שלוש מפלגות ותיקות.⁹² מפלגות אלו היו חלוקות ביניהן בנושאי כלכלה וחברה, אך הייתה בין שלושתן קירבה אידיאולוגית בשתיים מהסוגיות המרכזיות שהגדירו את מפת המפלגות בישראל – מדיניות חוץ וביטחון ויחסי דת ומדינה. הוותיקה בין שלוש המפלגות הייתה **מפ"ם** – מפלגת פועלים מאוחדת – שהוקמה בשנת 1948 כתוצר של איחוד של שתי מפלגות פועלים (אחדות העבודה והשומר הצעיר). בראשית דרכה שילבה מפ"ם עקרונות מרקסיסטיים עם אידיאולוגיה ציונית. היא אופיינה בריכוזיות גבוהה, הצהירה על נאמנות לעקרונות המרקסיזם וציידה בהקמת דיקטטורה של הפרולטריון על חורבות הסדר הקפיטליסטי. קו רעיוני זה מצא ביטוי בתמיכתה במדיניות חוץ פרו-סובייטית ובמדיניות הלאומות נרחבת. מאוחר יותר, בדומה לרוב המפלגות מסוגה, התמתנה האידיאולוגיה של המפלגה והיא הפכה למפלגה סוציאל-דמוקרטית המחפשת צדק חברתי ומשלימה עם כלכלת השוק. בכל שנותיה תמכה המפלגה במעורבות של המדינה בכלכלה ובחתימה לשוויון חברתי ומעמדי, לרבות עמידה על זכויות המיעוט הערבי בישראל. לאחר 1967 תמכה המפלגה בפשרה טריטוריאלית תמורת שלום (נויברגר, 1997 : 52).

למפ"ם היסטוריה עשירה של פילוגים ואיחודים. הפילוג המשמעותי ביניהם התרחש במהלך שנת 1954, כאשר לאחר מותו של סטאלין נתגלעו חילוקי דעות פנימיים באשר לקו האידיאולוגי של המפלגה. פלג אחד פרש והקים את אחדות העבודה (שהפכה לחלק ממפלגת העבודה עם ייסודה בשנת 1968) ופלג שני שמר על שם המפלגה וזכה במערכות הבחירות של 1955 ועד 1965 ב-9-8 מושבים. בבחירות לכנסת השביעית (1969) התמודדה מפ"ם יחד עם מפלגת העבודה במסגרת רשימה משותפת בשם המערך. שיתוף פעולה זה נמשך גם בארבע מערכות הבחירות הבאות, אך ב-1984, בעקבות הקמת ממשלת האחדות, פרשה מפ"ם מהמערך. בבחירות 1988 התמודדה מפ"ם כמפלגה עצמאית – לראשונה מאז בחירות 1965 – וזכתה בשלושה מושבים.

רצ (התנועה לזכויות האזרח) נוסדה בשנת 1973 על-ידי חברת הכנסת לשעבר מטעם מפא"י ומפלגת העבודה שולמית אלוני. הנימוק להקמתה של המפלגה היה התנגדותה של אלוני למדיניות הפשרנית של מפלגתה בנושאי דת ומדינה והפגיעה שגרמה מדיניות זו בזכויות אזרח בסיסיות.

⁹² לקריאה נוספת על מפלגות אלו ראו שירה (1976), רובינשטיין (1982), זרטל (1997), צור (1998).

אולם הסבר נוסף נעוץ ביחסים העכורים בין יו"ר מפלגת העבודה וראש הממשלה גולדה מאיר לבין אלוני. יחסים אלו הביאו לדחיקתה של אלוני לתחתית רשימת המועמדים ודחפו אותה לפרישה ממפלגתה. המצע הפוליטי של רצ הדגיש את הצורך בהרחבה ובחיקה בנושאי זכויות האזרח, תוך הפרדת הדת מהמדינה, חתירה לשוויון מגדרי וזכויות למיעוט הערבי. בשנות השמונים, לאחר שהמפלגה קלטה לשורותיה פעילים ממספר תנועות שמאל (שלום עכשיו, שלי"י), החלה המפלגה להדגיש יותר נושאי חוץ וביטחון – קריאה לשלום, לפשרה טריטוריאלית ולהכרה בזכויות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני. מאז היווסדה ועד להקמת מרצ, התמודדה רצ בכל הבחירות באופן עצמאי, אם כי במהלך הכנסת העשירית (1981-1984) היא הצטרפה לסיעת המערך. רצ הייתה תמיד מפלגה קטנה, וזכתה בבחירות מאז 1973 ועד לשנת 1984 במושב אחד עד שלושה. לשיא כוחה הגיע בבחירות 1988 כאשר כללה ברשימת מועמדיה גם את יוסי שריד שפרש ממפלגת העבודה וגם את מרדכי וירשובסקי שפרש משינוי על רקע הקמת ממשלות האחדות הלאומית של 1984-1988. בבחירות אלה זכתה בחמישה מושבים.

שינוי נוסדה בשנת 1974 על-ידי אמנון רובינשטיין כחלק מגל תנועות המחאה שצצו בעקבות מלחמת יום הכיפורים. עם התארגנותה של התנועה הדמוקרטית בראשות יגאל ידן במהלך 1976, הוחלט בשינוי לחבור אליה. מתוך שילוב שתי תנועות אלו קיבלה ד"ש (התנועה הדמוקרטית לשינוי) את שמה. ד"ש זכתה להצלחה מרשימה בבחירות 1977 (15 מושבים כאשר כמחצית מחברי הכנסת שלה היו נציגי שינוי), אך התפוררה לגורמים במהלך כהונתה של הכנסת התשיעית (1977-1981). בשלוש מערכות הבחירות שהתקיימו בשנות השמונים התמודדה שינוי באופן עצמאי וזכתה בשניים עד שלושה מושבים. שינוי הייתה מפלגה בעלת קו אידיאולוגי ליברלי-קפיטליסטי מובהק ותמכה בצמצום מעורבות המדינה במשק ובעידוד היוזמה הפרטית. בנושאי חוץ וביטחון התאפיינה בעמדות יוניות ובנושאי חברה צידדה בהפרדת הדת מהמדינה, בשוויון זכויות לערבים ובביצור זכויות הפרט.

יוזמות וגישושים מוקדמים לשיתופי פעולה ברמות שונות בין שלוש המפלגות נערכו לכל אורך שנות השמונים. אך אלו לא הבשילו אל מעבר לחתימה על הסכמי עודפים או פעילות משותפת בתאי סטודנטים.⁹³ במהלך כהונת הכנסת השנים-עשרה (1988-1992) התהדקו שיתופי הפעולה הפרלמנטריים בין שלוש הסיעות ואף כי לא הקימו סיעה משותפת, הן פעלו כבר אז כגוש פוליטי.

⁹³ לפירוט על שיתופי הפעולה המוקדמים האלה ראו אסיסקוביץ' (1999), דוד (1997).

בבחירות לרשויות המקומיות של 1989 התמודדו בחלק מהערים רשימות משותפות של שתיים או כל שלוש המפלגות. בשלהי 1991 המגעים לבחינת ריצה משותפת של שלוש המפלגות צברו תאוצה. שלושה גורמים ראשיים הביאו להבשלת התנאים לריצה משותפת. הראשון היה קשור לרוחות החדשות שנשבו במזרח התיכון בעקבות מלחמת המפרץ וכינוס ועידת מדריד. ההזדמנות להגיע לשלום המריצה את המפלגות היוניות לאחד כוחות במטרה לייצר כוח משמעותי משמאלה של מפלגת העבודה לקראת בחירות 1992. הגורם השני היה קשור בהעלאת אחוז החסימה לרמה של 1.5%, מה שנראה כסיכון ממשלי למפ"ם ולשינוי. לבסוף, דומה כי קריסת ברית המועצות והגוש הסובייטי יצרה הבנה כי ניתן לגשר על הפערים המהותיים בתפיסה הכלכלית-חברתית בין המפלגות במסגרת של הסכמות כלליות על טיב הסדר הפוליטי ואופי המערכת הכלכלית.

מרצ הוקמה לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) כברית מפלגות: שלוש המפלגות התמודדו ברשימה משותפת, הציגו מצע משותף ויצרו לאחר הבחירות סיעה אחת משותפת בכנסת (נויברגר, 1997). רשימת המועמדים הורכבה על-פי מפתח מפלגתי שהתבסס על מספר המושבים שקיבלו המפלגות בבחירות 1988 (5 לרצ, 3 למפ"ם, 2 לשינוי) וכל אחת מהן בחרה את מועמדיה בנפרד. במהלך כהונתה של הכנסת השלוש-עשרה המשיכה כל מפלגה לפעול באמצעות מוסדותיה הפנימיים, אך בד בבד נעשו צעדים לאיחוד לקראת איחוד: הוקמה הנהלה משותפת שפעלה כמעין ועדת תיאום בין-מפלגתית, והוקם פורום מזכ"לים שטיפל בהיבטים האופרטיביים של ניהול מערך המפלגות, לרבות ניהול הבחירות המקומיות של 1993.

אבן דרך חשובה בדרך לאיחוד היה כינוס, בראשית 1995, של המוסד המשותף הרחב והמייצג יותר – מועצת מרצ. גוף זה מנה כ-900 צירים והכיל את 450 חברי מועצת רצ, 300 חברי מרכז מפ"ם וכ-150 חברי מועצת שינוי (אסיסקוביץ', 1999). עם זאת, הוחלט שהניסיון לאיחוד מלא ייערך רק לאחר הבחירות לכנסת ה-14. בתקופת ביניים זו – בין כינוסה הראשון של מועצת מרצ ועד לוועידת האיחוד של המפלגה בראשית 1997 – פעלה מועצת מרצ במקביל למוסדות מפלגות האם. באמצע שנת 1996 החל מפקד כללי למרצ, אשר סימן את הכיוון לקראת איחוד מלא. חברי שלושת מפלגות האם יכלו לחדש את חברותם – הפעם במסגרת מרצ – ובנוסף התאפשר גם לאזרחים שלא היו פקודים ברצ, מפ"ם או שינוי להתפקד למרצ (לפירוט על יחסי הכוחות בין מפלגות האם – ראה בסעיף על הזירה הפנים-מפלגתית להלן). הבחירות הפנימיות לקביעת רשימת המועמדים של מרצ לכנסת ה-14 – שבה נטלו חלק מתפקדי מרצ – היוו צעד נוסף לקראת איחוד, אף כי היא עדיין שימרו את העיקרון של מפתח מפלגתי (רהט ושר-הדר, 1999א). מוסדות כל אחת

מהמפלגות בחרו במועמדים ל"רשימה קצרה" ואלו התמודדו (בפתקים מפלגתיים נפרדים) על קולות כלל חברי המפלגות והמתפקדים לתנועת "אזרחים תומכי מרצ".

הירידה בכוח האלקטורלי של מרצ לאחר בחירות 1996, בכנסת ה-14 (מ-12 ל-9), העמידה את שאלת המשך האיחוד במבחן: האם להמשיך בתהליך או שמא הוכח ששיתוף הפעולה בין שלוש המפלגות לא מניב רווח אלקטורלי? רוב הנהגת מרצ סברה כי אין לייחס את ההיחלשות בבחירות לתהליך האיחוד וכי הוא צריך להימשך. מי שהטיל במיוחד את כובד משקלו הציבורי למען איחוד היה היו"ר הנבחר של מרצ יוסי שריד. בסוף 1996 כתב שריד (1996) בעלון מפלגתי:

... איחוד מרצ הוא לא גחמה של מישהו, כי אם הכרח המציאות הפוליטית בישראל... מעולם לא הייתה מרצ כה חיונית לחברה הישראלית.... אין היום בארץ גורם שיכול למלא את תפקידנו, וגם אין גורם שרוצה. כאשר חובת המאבק של מרצ היא כה תובענית וכבדה, אין אפשרות לעמוד בה בכוחות מתבדלים ומפוצלים. יותר מדי זמן, מרץ, משאבים, תשומת לב, אנחנו משקיעים במסגרות הנפרדות – פנימה, ופחות מדי במאמץ המלוכד – החוצה. פיצול עכשיו הוא מותרות שאיננו רשאים להרשות לעצמו...

בפרק זמן של כשבוע בשלהי 1996 התכנסו המוסדות הנבחרים של שלוש המפלגות כדי לאשר את האיחוד המלא. ועידת מפ"ם ומועצת רצ אישרו את החלטת האיחוד, בעוד שמועצת שינוי החליטה לא להצטרף לאיחוד, אך לאפשר למי מחבריה שמעוניין להצטרף למרצ לעשות כן.⁹⁴ מספר שבועות לאחר מכן נבחרו 3,000 צירים לוועידת היסוד של המפלגה המאוחדת, שהתכנסה לראשונה ב-12 בפברואר 1997. ועידה זו, שהוגדרה בתור המוסד העליון של המפלגה, אישרה את מסמכי היסוד של המפלגה המאוחדת – קווי היסוד, החוקה, והמבנה הארגוני. עם כינוסה של הוועידה סיימו המוסדות הפנימיים של רצ ושל מפ"ם את תפקידם ומוסדות מרצ הפכו להיות היחידים בעלי סמכות והשפעה.⁹⁵ בבחירות המקומיות של 1998 התמודדה כבר מרצ כמפלגה מאוחדת, בעוד ששינוי התמודדה באופן עצמאי.

⁹⁴ אמנון רובינשטיין, שהיה מספר אחד בשינוי הצטרף למרצ ואילו אברהם פרוז, מספר שתיים, נותר בשינוי.
⁹⁵ בכך הושלם האיחוד המבני-מוסדי של מרצ, אך מבחינה משפטית מרצ עוד לא נרשמה בשלב זה אצל רשם המפלגות כמפלגה והמשיכה לפעול תחת הישות המשפטית של רצ ומפ"ם עד לשנת 2006.

הזירה האלקטורלית

חלק זה מנתח את הישגיה האלקטורליים של מרצ בבחירות לכנסת ובבחירות המוניציפליות. בכנסת בולטת ההיחלשות שחלה בכוחה של מרצ מאז שנות התשעים, עד לנקודת השפל של בחירות 2009, בהן זכתה ב-3 מושבים בלבד. מאז אותה שנה, נרשמו התאוששויות (2013, 2021) לצד היחלשות (2015-2020). לעומת זאת, בבחירות המקומיות שמרה מרצ על יציבות יחסית.

הבחירות לכנסת

הקדמת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) הייתה זרז מרכזי להחלטה של רצ, מפ"ם ושינוי לאחד כוחות ולהתמודד במסגרת רשימה משותפת. לצד המחלוקות האידיאולוגיות המדיניות (לאחר ועידת מדריד), עמד נושא השחיתות הציבורית במרכז מערכת הבחירות. סדר יום זה התאים למרצ שהשכילה למתג עצמה ככוח פוליטי נקי-כפיים שיפעל למען אימוץ סטנדרטים שלטוניים תקינים ופעולה לפיהם. מצד שני, אימוץ הבחירה הישירה לראשות הממשלה – הגם שלא היה תקף לבחירות הללו – הסיט את קמפיין הבחירות לפסים אישיים של תחרות בין מועמדים, שמיר (הליכוד) מול רבין (העבודה). בנסיבות אלו חייבת הייתה מרצ לבדל את עצמה ממפלגת העבודה ולהבהיר לקהל התומכים הפוטנציאלי שלה שהצבעה עבורה לא מסכנת את הסיכוי של רבין להקים ממשלה בראשותו. האסטרטגיה הייתה להבהיר שמרצ חזקה תדאג לכך שמפלגת העבודה בראשות רבין הניצי יפעלו "בכיוון הנכון". בהקשר זה זכורה במיוחד סיסמת הבחירות "יומרי רבין" שהעבירה את המסר. תריסר המושבים שקיבלה מרצ בבחירות הציבו אותה ככוח השלישי בגודלו בכנסת ה-13 (אחרי העבודה והליכוד) וחשוב מכך – היו חלק מהניצחון הדחוק של גוש השמאל שהביא לכינון קואליציה אשר מרצ הייתה בה מרכיב מרכזי. לפי סקרי הבחירות של INES, רוב רובם של מי שהצביעו למרכיבות הברית (רצ, מפ"ם, שינוי) בשנת 1988 הצביעו גם לברית מפלגות מרצ.

ב-15 השנים הראשונות לקיומה, מרצ התמודדה בעיקר על קולות מצביעי מפלגת העבודה, ובמידה פחותה – על קולות שניתנו לחד"ש ולמפלגות הערביות.⁹⁶ לפי סקרי ה-INES, רוב מעברי הקולות בתקופה זו התרחשו בין מרצ לבין העבודה. חלק ניכר מהמאמץ של מרצ היה לשכנע מצביעים לבחור בחלופה השמאלית החדה והמחויבת יותר ולא להתפתות לתפיסה לפיה הצבעה למפלגה

⁹⁶ החל מ-2009 ניכרת ניידות קולות משמעותית גם בין מרצ לבין מפלגות מרכז ליברליות-חילוניות דוגמת קדימה ויש עתיד.

גדולה מגדילה את סיכויי גוש המרכז-שמאל להקים ממשלה. במילים אחרות, מרצ ניסתה לשכנע את מי שעמדותיו שמאליות להצביע הצבעה כנה (להעדתו הרעיונית הראשונה) ולא אסטרטגית (למפלגה הגדולה בגוש כדי להגדיל את הסיכוי שתוביל את הממשלה).

מרצ הייתה שותפה מרכזית בממשלות בראשות רבין (עד להירצחו) ופרס, שהובילו את תהליך אוסלו. האופטימיות שליוותה את התהליך המדיני בראשיתו, התחלפה במהרה במציאות ביטחונית קשה. סדרה של פיגועים רצחניים בחודשים שקדמו לבחירות לכנסת ה-14 (מאי 1996) הביאו רבים להטיל ספק באשר להמשך תהליך אוסלו. הציבור ראה במרצ, כחלק מהקואליציה השלטונית, כנושאת באחריות למצב הביטחוני הרעוע ולכן גם היא "הוענשה" על-ידי המצביעים. אפילו העובדה שהיו אלה הבחירות הראשונות שנערכו תחת השיטה החדשה – שאפשרה למצביעים לפצל הצבעתם בין המפלגה לבין מועמד הגוש לראשות הממשלה באופן שלא יסכן את הסיכוי של גוש השמאל לנצח – לא סייעה למרצ. היות ומועמדותו לראשות הממשלה של יוסי שריד, שהחליף את שולמית אלוני בהנהגת מרצ, לא עמדה באופן רציני על הפרק, השיטה החדשה גרמה למרצ לנקוט באסטרטגייה מעורבת. מצד אחד היא הצהירה על תמיכה בלתי מסוייגת במועמדות של שמעון פרס לראשות הממשלה⁹⁷ וקראה לציבור מצביעיה להצביע עבורו בפתק האישי; מצד שני – במירוץ המפלגתי היא ריכזה את מתקפותיה כנגד מפלגת העבודה ולא כנגד הליכוד והימין. כרזות הבחירות הפצירו בתומכי המפלגה לא להתפתות ולהצביע גם בפתק המפלגתי למפלגת העבודה:

... אל תבזבוז את הפתק השני שלכם על קואליציה שתחזיר אותנו לימים הישנים והרעים. אל תאפשרו לפרס ללכת קודם אל המפלגות הדתיות. זה תלוי עכשיו אך ורק בגודלה של מרצ, וגודלה של מרצ תלוי בכם... סוף סוף אפשר להצביע כמו שתמיד רציתם – פתק אחד פרס, פתק שני מרצ.

תוצאות הבחירות של 1996 הניבו למרצ תשעה מושבים – היחלשות של שלושה ביחס לבחירות הקודמות (לוח 5.1). היא ירדה מהמעמד של המפלגה השלישית למפלגה החמישית בגודלה. לפי סקרי הבחירות של INES, רוב רובם של המצביעים שהפסידה מרצ עברו להצביע למפלגת

⁹⁷ עמדה שיש הטוענים כי פגעה בניסיונות של פרס למצב עצמו כמועמד של המרכז הפוליטי והייתה בין הסיבות לכישלונו להיבחר לראשות הממשלה. מרצ לא חזרה על הטעות הזאת בבחירות של 1999 ולא הביעה תמיכה מפורשת במועמדותו של אהוד ברק (Goldberg 2001).

העבודה. ניצחונו של נתניהו בבחירות האישיות לראשות הממשלה אף הבהירו שלאחר ארבע שנים בממשלה, מרצ עומדת לעבור לספסלי האופוזיציה.

לוח 5.1 שיעורי התמיכה במרצ בבחירות לכנסת, 1992-2021

שנת הבחירות	אחוז הקולות	שינוי ביחס לבחירות הקודמות (באחוזים)	מספר המושבים
*1992	9.6	+1.1	12
1996	7.4	-2.2	9
1999	7.7	+0.3	10
**2003	5.2	-2.5	6 (5)
2006	3.8	-1.4	5
2009	3.0	-0.8	3
2013	4.6	+1.6	6
2015	3.9	-0.7	5
אפריל 2019	3.6	-0.3	4
ספטמבר 2019***	4.3	+0.7	5 (3)
****2020	-	-	(3)
2021	4.6	-	6

* השינוי נמדד ביחס לאחוזי התמיכה שקיבלו במשותף רצ, מפ"ם ושינוי בבחירות 1988.
 ** אחד מבין 6 המושבים אויש על-ידי רומן ברונפמן ממפלגת הבחירה הדמוקרטית.
 *** מתוך חמשת המושבים של המחנה הדמוקרטי אוישו בידי נציגי מרצ.
 **** 3 מתוך שבעת המושבים של רשימת העבודה-גשר-מרצ אוישו בידי נציגי מרצ (כולל יאיר גולן שבספטמבר 2019 התמודד מטעם ישראל דמוקרטית והפעם שובץ כנציג מרצ).

בבחירות לכנסת ה-15, שהוקדמו למאי 1999, התמקד הקמפיין של מרצ בנושאי דת ומדינה. הייתה זו תוצאה של הצורך להגיב לכך ששינוי (שהתמודדה הפעם באופן עצמאי) ובמידה פחותה גם ישראל בעלייה הבליטו את הנושא הזה במסע הבחירות שלהן. הסיסמא הבולטת ביותר של מרצ הייתה "להיות עם חופשי בארצנו". הנחת העבודה הייתה שאהוד ברק ירכיב את הממשלה הבאה ומרצ הפצירה בבוחרי השמאל להצביע לה כדי להציב אותה בעמדת השותפה הבכירה על חשבונם של החרדים: "עכשיו זה הקרב – מי תהיה המפלגה השלישית בגודלה שתשפיע על דרכה של הממשלה? מרצ או ש"ס? בקרב הזה מרצ חייבת לנצח, זו תהיה תשובת ישראל החופשית לחרדים."

מרצ זכתה בהרבה פחות מושבים מש"ס (שגרפה 17 מושבים) אך כוחה הפרלמנטרי גדל במושב ביחס לכנסת היוצאת. ניתוח של תוצאות הבחירות הראה ש-96.6% ממצביעי מרצ הצביעו עבור אהוד ברק ורק 2.2% עבור נתניהו (Diskin 2001: 507). מרצ אולי איבדה מעט מהבוחרים שלה לטובת שינוי (INES, 1999) אך, כפי הנראה, מעבר הקולות בינה לבין מפלגת העבודה לא היסב לה נזק בבחירות אלו.

בחירות 2003 הציבו את מרצ במצב קשה. סיבה אחת לכך הייתה זיהויה עם מחנה השלום (או "מחנה אוסלו" כפי שכונה באותה תקופה) שרבים בציבור ראו בו כנושא באחריות עקיפה לאלומות שהשתוללה בערי ישראל במהלך האינתיפאדה השנייה והגיעה לשיאה בשנת 2002. סיבה נוספת נגעה לעובדה שהמפלגה לא הציגה התרענונות בנבחרת המועמדים שלה. כשנוסדה היה למרצ דימוי חדשני ואופנתי, אך 11 שנים לאחר מכן היא נראתה למי שחיפש רענונות וחדשות כמאובנת, קונפורמיסטית ושמרנית. דבר זה התבטא בכך שמלבד "יבוא" של שלושה שחקני חיזוק חיצוניים – רומן ברונפמן (שפרש מישראל בעלייה עוד בשנת 1999), יוסי ביילין ויעל דיין (שפרשו ממפלגת העבודה ערב הבחירות) – רשימות המועמדים שלה לא הציגו פנים חדשות (Goldberg 2004). הניסיון לעמעם דימוי זה דרך סיסמת הבחירות "יש לנו מרצ לעשות" לא הועילה במיוחד. שלישית, חלק ניכר ממצביעי העתיקו את תמיכתם למפלגת העבודה ולשינוי. הראשונה העמידה בראשה את עמרם מצנע שעמדותיו היוניות התיישבו עם תפיסותיהם המדיניות של תומכי מרצ. השנייה המשיכה להציג קו תקיף בנושא המאבק בכפייה הדתית, ומשכה אליה מצביעי מרצ שהתאכזבו מהאופן בו שעבדה מרצ את ענייני דת ומדינה כמעט לגמרי לטובת התהליך המדיני. לפי בחינת כוונות הצבעה בבחירות של סקרי INES כ-20% ממצביעי מרצ ב-1999 הצביעו הפעם למפלגת העבודה, וכ-14% מהם לשינוי.

התפתחויות אלו הנחיתו מהלומה קשה על מרצ: היא איבדה קרוב ל-100,000 מצביעים ומספר המושבים שלה בכנסת נחתך מעשרה לשישה. ההישג הגדול של שינוי (15 מושבים) – שהייתה במקור חלק ממרצ – רק הוסיף לתחושת הכשלון והמפלגה מצאה את עצמה על צומת דרכים. כבר לאחר הבחירות, עם הכרזתו של שריד כי הוא פורש מהנהגת התנועה (אך נותר כחבר הסיעה), החלו דיונים פנימיים שנועדו לבחון את האפשרות להקים מסגרת חדשה בשיתוף עם תנועתו של יוסי ביילין. לאורך רוב כהונתה של הכנסת ה-16 הייתה מרצ עסוקה במהלכים הפנימיים הללו, תוך ויכוחים ומאבקים שנגעו להנהגתה ולשם המפלגה. בהתמודדות להנהגת המפלגה בין רן כהן

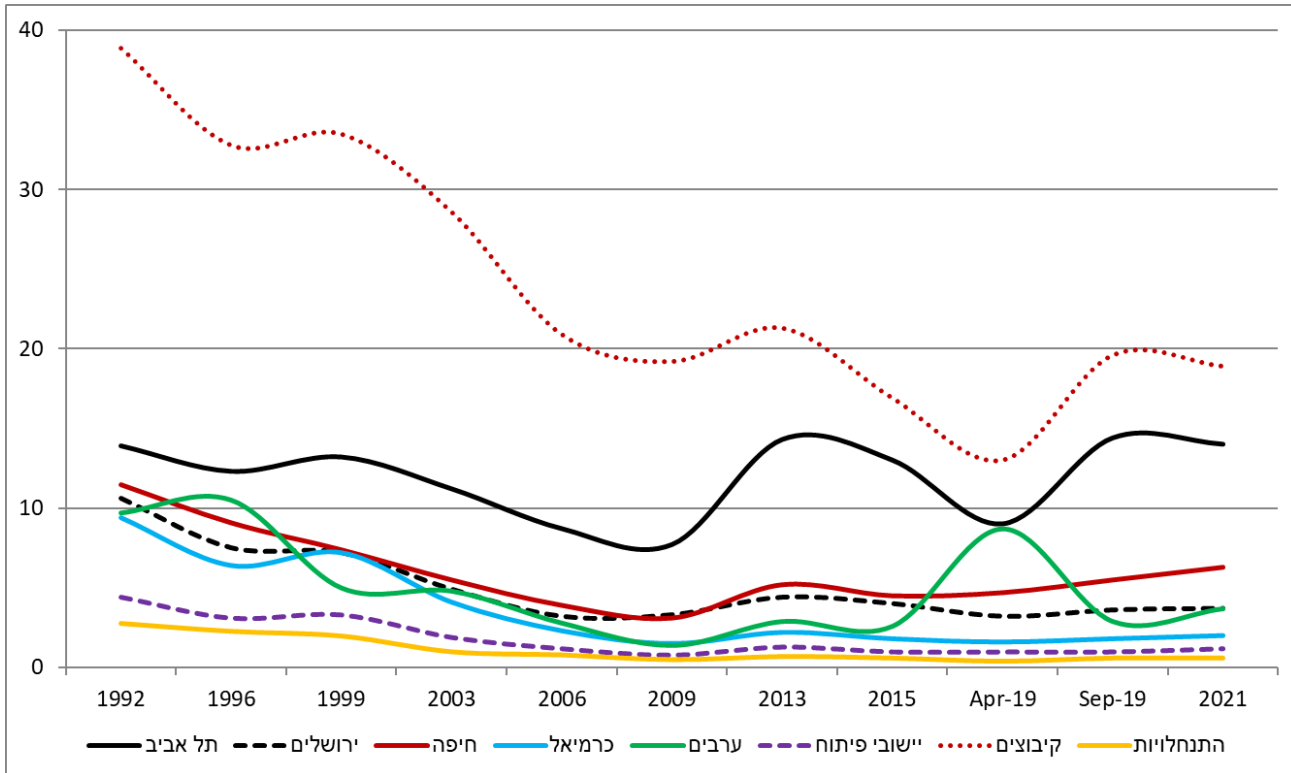
הוותיק לבין יוסי ביילין, המצטרף החדש, ניצח האחרון. חלקים בשורות המפלגה לא ראו בעין יפה את השתלטותו של ביילין על המפלגה והמתח הפנימי גבר לקראת בחירות 2006. יו"ר סניף מרצ בתל אביב התבטא: "מאז שנבחר ביילין מרצ איננה מרצ שהייתה... ביילין ביצע השתלטות עוינת על מרצ, הפגין עוינות לערכיה, לאנשיה, לציבור הנאמן שלה... לצערי, הוא עשוי להיות הקברן של המפלגה" (מצוטט אצל בנגל, 2005).

המאבקים הפנימיים הללו הזיקו למפלגה והיא הגיעה לקמפיין הבחירות חבולה. בבחירות 2006 איבדה מרצ עוד כ-50,000 מצביעים, והתדרדרה למעמד של המפלגה התשיעית בגודלה בכנסת, עם חמישה מושבים בלבד. האכזבה הפעם הייתה גדולה במיוחד, כיוון שקריסתה המוחלטת של שינוי הביאה לכך שציבור עצום בן מאות אלפי מצביעים ליברליים-חילוניים חיפש בית פוליטי חדש. אולם, לפי סקרי INES מצביעי שינוי עברו ברובם הגדול לקדימה. חלקים אף העתיקו את תמיכתם לישראל ביתנו או למפלגת העבודה, ורק כ-6% עברו לתמוך במרצ. כרבע ממצביעי מרצ בשנת 2003 הצהירו כי יצביעו למפלגת העבודה וכשמינית מהם לקדימה. המפלגה נחלשה בכל היישובים והסקטורים, אך בשני מגזרים במיוחד: בקרב המגזר הערבי, כנראה מכיוון שבכנסת ה-16 לא היה בסיעת מרצ בכנסת נציג ערבי, לראשונה מאז הקמתה, ובקיבוצים – בהם התמיכה במרצ השלימה ירידה חדה מ-33.5% ב-1999 ל-20.9% ב-2006 (תרשים 5.1).

התוצאות המאכזבות הגבירו את חוסר שביעות הרצון מהנהגתו של ביילין, שעדיין נתפס בעיני רבים כנטע זר במפלגה. לקראת הבחירות הפנימיות להנהגת המפלגה הודיע ביילין כי לא יתמודד מחדש וב-2008 נבחר חיים אורון ליו"ר החדש. התפטרותו של ראש הממשלה אולמרט על רקע חקירות השחיתות נגדו, והכישלון של ציפי לבני בהקמת קואליצייה חלופית הביאו להקדמת הבחירות לכנסת ה-18. לקראת הבחירות של 2009 שוב היו ניסיונות לרענן את שורות המפלגה ולהכניס אליה גורמים נוספים משמאל המפה הפוליטית. המגעים עם התארגנות בשם "התנועה החדשה" הבשילו לכדי ריצה משותפת שאושרה על-ידי ועידת מרצ ושלושה נציגי התנועה שובצו בעשירייה הראשונה.⁹⁸ לעומת זאת, מגעים עם התנועה הירוקה לא עלו יפה. הרשימה שהתמודדה בבחירות 2009 נקראה באופן רשמי "התנועה החדשה – מרצ". על אף הניסיון להרחיב את השורות תוצאות הבחירות הציבו את מרצ בשפל היסטורי. לראשונה מאז הקמתה, הצביעו למפלגה פחות מ-100,000 מצביעים, והיא יוצגה בידי שלושה חברי כנסת בלבד. לפי סקרי ה-INES כשליש מבין המצביעים שהצביעו למרצ בבחירות 2006 עברו לתמוך בבחירות 2009 בעבודה ובקדימה.

⁹⁸ בין פעילי התנועה היו ניצן הורוביץ, צלי רשף, עמוס עוז, טליה ששון וניר ברעם.

תרשים 5.1 התמיכה (הקולות %) במרצ, 1992-2021

* **יישובי פיתוח:** אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עלית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עלית לשעבר), נתיבות, קרית גת, קרית מלאכי, קרית שמונה, שדרות ושלומי. **קיבוצים:** לא כולל את הקיבוץ הדתי וקיבוצים מעבר לקו הירוק. **התנחלויות:** עד 2003 (כולל) ישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. מאז 2006 – ישובים יהודיים ביהודה ושומרון. **ערבים:** ללא ערים מעורבות.

מספר גורמים יכולים להסביר את השפל האלקטורלי אליו הגיעה מרצ בבחירות 2009. הראשון נגע לקולות שנשמעו מנבחרי הציבור של מרצ בנוגע למבצע עופרת יצוקה.⁹⁹ מספר ימים לאחר תחילת המבצע קראה מרצ לממשלה להפסיק את האש ולהימנע מלהיכנס כוחות קרקעיים לרצועה. היה זה שינוי מהקו שנקטה טרם המבצע בו קראה לממשלה לפעול למען תושבי עוטף עזה ושדרות. ה"זגזוג" הזה לא התקבל יפה וגם הביקורת כלפי הממשלה בזמן לחימה הצליחה להכעיס ככל הנראה גם חלקים מתומכי המפלגה. גורם שני שפגע במרצ היה המירוץ הצמוד, כפי שהשתקף בסקרי דעת הקהל, בין הליכוד (בראשות נתניהו) לבין קדימה (בראשות לבני). היה זה

⁹⁹ מבצע צבאי רחב של צה"ל ברצועת עזה בעקבות ירי רקטות אל עבר יישובים במערב בנגב. המבצע נמשך כשלושה שבועות בין סוף שנת 2008 לראשית שנת 2009.

המירוץ הצמוד הראשון מזה זמן רב בין שתי מפלגות גדולות. חלק מתומכי מרצ, שבראש סדר העדיפויות שלהם היה מניעת עליית הימין לשלטון העתיקו את תמיכתם לקדימה מתוך תפיסה שזה ישפיע על יכולתה להקים ממשלה בראשותה. גם הקמפיין השלילי של הליכוד כנגד כישורי ההנהגה של לבני – בתור אישה במציאות בטחונית רגישה – שיחק תפקיד בשכנוע חלק מהבחורות המתלבטות ממפלגות השמאל להצביע לקדימה. בנוסף לאלו, את השפל של מרצ יש לראות גם בהקשר הרחב יותר של קריסת השמאל הציוני בבחירות האלה (עבו, יובל ובן פורת 2010).

המהלומה שספגה מרצ בבחירות 2009 הובילה אותה להקמת וועדה לבדיקת מצב המפלגה. בראשית 2010 פורסמו מסקנות הוועדה שפירטו שני ערוצי פעולה. הראשון, והמועדף פחות לפי חברי הוועדה, היה בחינת אפשרות חבירה או מיזוג עם תנועות ופורשים ממפלגות אחרות. השני היה שימור על המותג "מרצ" תוך נקיטת שינויים ארגוניים ורענון האסטרטגיה האלקטורלית של המפלגה. כך, למשל, הומלץ לאמץ הגדרה עצמית של מפלגת נישה שתהיה מודעת מראש למגבלות שלה בתחום גיוס המצביעים ותתמקד בפנייה לקבוצות מובהקות בציבור ובשימור מצביעים אלו. בהקשר זה צויין שניתוחים של תוצאות הבחירות העלו שהניסיונות 'לחבק' את הציבור הערבי, המזרחי-מסורתי והרוסי העלו חרס, אך בה בעת צרכו משאבים שהיו יכולים להיות מושקעים בהצלחה רבה יותר בציבור הירוק (שוחרי איכות הסביבה), בקהילה ההומו-לסבית, בקהילות הדתיות הלא אורתודוקסיות ובמעמד הבינוני העירוני הליברלי-חילוני. מבחינה ארגונית הומלץ לרענן את שיטת בחירת המועמדים, במיוחד על אימוץ "שיטת ריצ'רץ" (ייצוג לסירוגין) שתשפר את הייצוג הנשי ברשימה ועל הצערת הרשימה על-ידי הגבלת מספר הכהונות לשלוש לכל היותר (מרצ, 2010). חלק מהמלצות אלה אומצו בעוד שהמלצות אחרות נותרו על המדף.

לבחירות של 2013 הגיעה מרצ פעם נוספת עם יו"ר חדש – זהבה גלאון שגברה על אילן גילאון בבחירות פנימיות שנערכו ב-2012 (ראו להלן). גם רשימת המועמדים הציגה מועמדים חדשים בצמרת המפלגה. ארבע מבין עשרת המועמדים הראשונים היו נשים ומועמד ערבי הוצב במקום החמישי הריאלי. שינוי מסויים חל גם בדגשים האידיאולוגיים של מסע הבחירות. הקיפאון המדיני והדי המחאה החברתית של קיץ 2011 גרמו למפלגות רבות להבליט נושאי חברה וכלכלה ונושאים של זהות. מרצ הייתה חלק מהגל הזה. במצע הבחירות שלה, למשל, קדם עניין זכויות האדם לנושא המדיני-ביטחוני (טלשיר, 2015). התפתחויות אלו סייעו למרצ ככל הנראה להתאושש מהשפל של הבחירות הקודמות והיא הכפילה את כוחה לשישה מושבים. היא החזירה הביתה את המצביעים שהצביעו בפעם הקודמת לקדימה ולראשונה מזה שנים רשמה התאוששות

– אם כי קלה – במגזר הערבי. ההישג בעיר תל אביב היה הטוב בהיסטוריה שלה: היא זכתה בלמעלה מ-14% מהקולות שהציבו אותה כמפלגה עם שיעור התמיכה הרביעי בגודלו בעיר. כמו בשלוש מפלגות נוספות מגוש המרכז-שמאל, נרשם בבחירות אלה גם במרצ פער הצבעה מגדרי: אחוז המצביעים עבורה בקרב הנשים היה 9%, בעוד שבקרב הגברים – 6% בלבד (אושרי, קדר וחזן, 2020: 67).

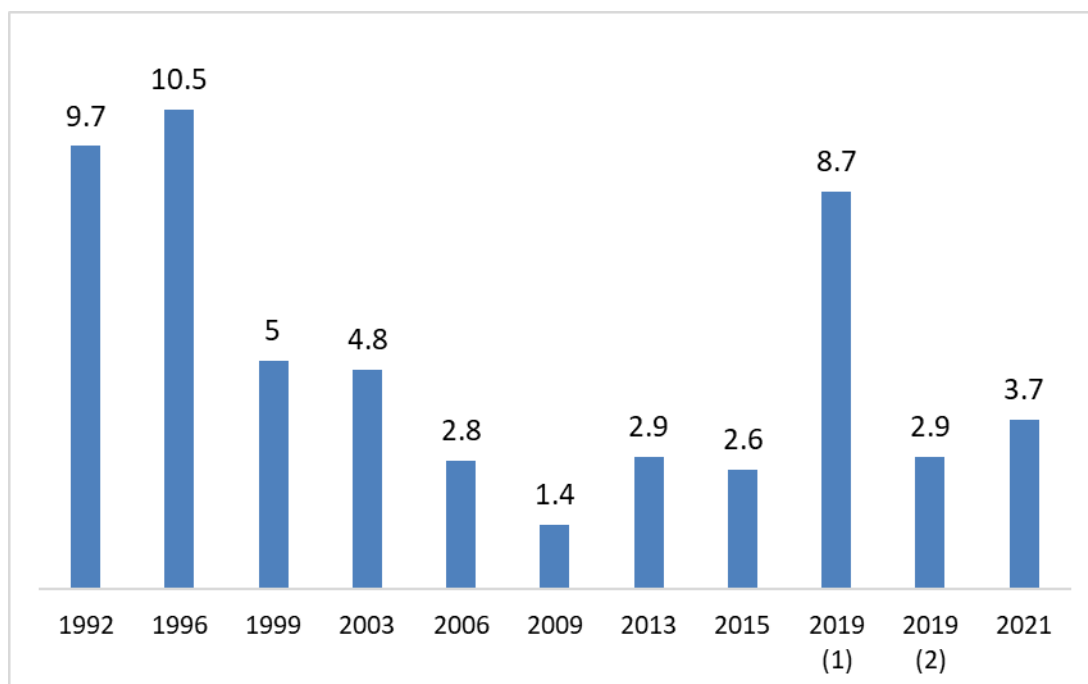
הפריחה האלקטורלית הזו הייתה קצרת מועד. בבחירות לכנסת ה-20, שנערכו כשנתיים בלבד לאחר בחירות 2013, עמד סימן שאלה גדול סביב גורלה של מרצ. עמדתה הביקורתית כלפי מבצע צוק איתן (2014), בשילוב הפעילות הנמרצת של יש עתיד בנושאי דת ומדינה פגעו בתמיכה בה, בה בעת שאחוז החסימה הועלה ל-3.25%. סקרי דעת הקהל, שהעידו על תחרות צמודה בין הליכוד לבין המחנה הציוני, הגבירו עוד יותר את המצוקה ובחלקם התקרבה מרצ באופן מסוכן לאחוז החסימה. הדבר הביא לכך שבימים האחרונים של מסע הבחירות הושק קמפיין חירום תחת הסיסמא "אסור לנו לאבד את מרצ. זה תלוי רק בך". בסופו של דבר קיבלה מרצ כ-165,000 קולות, מספיק כדי לקבל ייצוג בכנסת, תוך אבדן של מושב אחד. לפי סקרי ה-INES כשליש ממי שהצביעו למרצ בבחירות 2013 עברו להצביע למחנה הציוני. ניצחונו של גוש הימין בבחירות הבהיר שמרצ תישאר פעם נוספת באופוזיציה.

ההיחלשות של המפלגה נמשכה גם בבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019). תהליך התרעננות שעברה המפלגה – אימוץ פריימריז וחילופי ההנהגה (תמר זנדברג החליפה את גלאון) – לא סייע לה. פעם נוספת הייתה סכנה מוחשית שהיא לא תעבור את אחוז החסימה. אך קריאות לרוץ ברשימה משותפת עם מפלגת העבודה זכו לכתף קרה מצד יו"ר העבודה דאז אבי גבאי. המפלגה קיבלה הפעם רק כ-156,000 קולות, שהספיקו לה בקושי להיכנס לכנסת, עם ארבעה מושבים.

המפלגה נחלשה בצורה משמעותית בתל אביב ובקיבוצים, ושרדה רק בזכות התמיכה הגבוהה שקיבלה הפעם בישובים הערביים – הגבוהה ביותר מזה עשרים שנה (תרשים 5.2). משקלם של הערבים מסך הקולות שקיבלה מרצ בבחירות אלה היה 23% והם העניקו למרצ מושב שלם מתוך הארבעה שלה. הסיבות לתמיכה יוצאת הדופן הזו היו בחירתם של מועמד ערבי ומועמד דרוזי בחמישייה הפותחת של רשימת מרצ לכנסת, כמו גם האכזבה הקשה מהתפצלותה של הרשימה המשותפת. כך, למשל, בטייבה זינקה התמיכה במרצ ל-7.5% (לעומת 1.7% ב-2015), בגית ל-13%

(מ-3.5%), בדאלית אל כרמל ל-8.7% (מ-1.9%), בנצרת ל-7.4% (מ-2.1%) ובשפרעם ל-8.2% (מ-3.4%). בכפר קאסם ובבית ג'ן, היישובים של עיסאווי פריגי ועלי סלאחה שהוצבו במקומות ה-4 וה-5 ברשימה, מרצ קיבלה את מספר הקולות הגדול ביותר.

תרשים 5.2: שיעורי התמיכה במרצ במגזר הערבי*

* לא כולל ערים מעורבות
מקור: רודניצקי (2020): 63-64 ועידכון המחברים עבור בחירות 2021.

גם לקראת הבחירות הבאות, שהתקיימו חמישה חודשים לאחר מכן (ספטמבר 2019), לא הוסר האיום של אי מעבר אחוז החסימה. בתור צעד מונע, חתר ניצן הורוביץ (שנבחר בין הבחירות של 2019 ליושב-ראש החדש של המפלגה) למהלך של הרחבת השורות. לאחר שניסיונות לחבור אל מפלגת העבודה נהדפו בהחלטיות על-ידי עמיר פרץ, התגבש מהלך חילופי. אל מרצ הצטרפו מפלגת ישראל דמוקרטית אותה ייסד ראש הממשלה לשעבר אהוד ברק שאף הוצב במקום ה-10 ברשימה, וח"כ סתיו שפיר שהחליטה לנטוש את מפלגת העבודה ושובצה במקום השני ברשימה כנציגת התנועה הירוקה. לברית הזאת הוענק השם "המחנה הדמוקרטי", אך מרצ הייתה הרכיב המרכזי בה, דבר שמצא ביטוי בדומיננטיות של נציגיה בצמרת הרשימה (4 מבין 6 הנציגים הראשונים) ובשימור של "מרצ" כאותיות הרשימה.

השקת הרשימה יצרה ציפיות גבוהות במחנה השמאל הציוני, בייחוד לאור העובדה שחבירתה של מפלגת העבודה אל מפלגת גשר בראשות אורלי לוי-אבקסיס – שנתפסה כנטע זר במחנה – לא

התקבלה בעין יפה בקרב לא מעט ממצביעי העבודה. סקרי דעת קהל ראשוניים חזו למחנה הדמוקרטי 7-8 מושבים, אך ככל שהתקרב יום הבחירות חלה שחיקה ולבסוף קיבלה הרשימה 5 מושבים בלבד. היא אמנם הוסיפה למאזנה כ-36,000 קולות (ביחס לקולות שניתנו למרצ בבחירות של אפריל, התחזקות של 0.7%) אך מבחינתה של מרצ היה מדובר בירידה מבחינת ייצוג: במקום ארבעה נציגים נבחרו מטעמה הפעם רק שלושה. ניתוח דפוסי ההצבעה מלמד שהמחנה הדמוקרטי קלט אל שורותיו מצביעים רבים של מפלגת העבודה (כפי שניכר בהתחזקות בתל אביב, בקיבוצים ובערי המרכז המבוססות) אך במקביל איבד יותר מ-20,000 קולות במגזר הערבי (לוח 5.2). דחיקתם של עיסאווי פריגי למקום השישי ושל עלי סלאחה למקום לא ריאלי, כמו גם שיבוצם של שני ביטחוניסטים מובהקים ברשימה (יאיר גולן ואהוד ברק) לעומת ההקמה מחדש של הרשימה המשותפת, גרמו ככל הנראה למצביעים ערבים רבים לשנות את הצבעתם ולעבור לתמוך ברשימה המשותפת.

לוח 5.2 השינויים בתמיכה במרצ ובמחנה הדמוקרטי בין שתי הבחירות של 2019

פער	ספטמבר 2019 (המחנה הדמוקרטי)	אפריל 2019 (מרצ)	
+14,271	38,298	24,027	תל אביב
+5,735	17,687	11,952	קיבוצים
+8,446	22,389	13,943	ערי מרכז מבוססות*
-21,602	14,449	36,051	המגזר הערבי

* גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן ורעננה.

בבחירות השלישיות בתוך פחות משנה (מרץ 2020) התמודדה מרצ, לראשונה מאז היווסדה, ללא האותיות המזוהות עימה, בברית שהיו חברות בה גם מפלגת העבודה וגשר. קריסתן של מפלגות השמאל הציוני – שהחלה עוד בבחירות של אפריל 2019 – המשיכה גם בבחירות אלה. סקרי דעת קהל שנערכו כ-3 חודשים לפני יום הבחירות חזו כי מרצ (בתור "המחנה הדמוקרטי") קרובה שלא לעבור את אחוז החסימה. לחצים כבדים הופעלו על עמיר פרץ ואורלי לוי-אבקסיס להסכים להתמודדות משותפת עם מרצ ויומיים לפני הגשת רשימות המועמדים הושגה הסכמה על הצעד הזה. העבודה-גשר-מרצ זכתה בסך הכל ב-7 מושבים, ירידה של 4 מושבים ביחס לכוח המשותף

של העבודה-גשר ומרצ בבחירות הקודמות. כחודש לאחר הבחירות התפרקה הברית לגורמיה ולאורך הכהונה בת השנה של הכנסת ה-23 מרצ פעלה כסיעה עצמאית בת שלושה חברים.

בבחירות הרביעיות בסדרה (מרץ 2021) חזרה מרצ להתמודד באופן עצמאי ומצאה את עצמה – פעם נוספת – בסכנה מוחשית להיותר מחוץ לכנסת. 10 מתוך 14 סקרי דעת הקהל שהתפרסמו בשבועיים האחרונים של מסע הבחירות חזו למרצ ייצוג מינימלי של ארבעה מושבים, בעוד שארבעה סקרים נוספים חזו שהיא לא תעבור את אחוז החסימה. מרצ פתחה במה שכונה בתקשורת "קמפיין געוואלד" שנועד להבהיר לתומכים-לשעבר שלה (ואף למצביעים אחרים מהמחנה המתנגד לראש הממשלה) שאם מרצ לא תיכנס לכנסת יאפסו הסיכויים להחליף את נתניהו: "בלי מרצ יש לנתניהו 61 ובלי מרצ לא יהיה מי שיילחם בחשוכים בכנסת". מסע השכנוע הניב פירות מעבר למצופה. מרצ הפתיעה כשהצליחה לגרוף מעל 200,000 קולות (הפעם האחרונה שהיא עשתה זאת הייתה ב-1999) ולזכות בשישה מושבים. ההישג נבע מכך שהיא הצליחה לשמר את כוחה, פחות או יותר, ביחס לבחירות ספטמבר 2019 בהן רצה בברית עם התנועה הדמוקרטית והתנועה הירוקה (תרשים 5.1).

לסיכום, מרצ הייתה שחקנית חשובה במהלך שנות התשעים, הן מבחינת מעמדה כמפלגה בינונית והן מבחינת היותה (במשך כחמש שנים) חברה בקואליציה השלטונית. מאז פרישתה מהקואליציה (יוני 2000) ובמיוחד מאז בחירות 2003 משקלה של מרצ במערכת הפוליטית ירד והיא איבדה קולות של מצביעים רבים. מיעוט קטן מהם נדד לחד"ש ולמפלגות הערביות, אך עיקר התנועה נרשמה למפלגות הנמצאות מימין לה: מפלגת העבודה, שינוי, קדימה, יש עתיד וברית כחול-לבן.

הבחירות לרשויות המקומיות

כפי שעולה מלוח 5.3, שיעור נציגי מרצ במועצות של 30 הערים הגדולות נע בין 3.4% (2008) ל-7% (1998). בעוד ששתי המפלגות הגדולות – הליכוד ומפלגת העבודה – עברו תהליך עקבי של היחלשות משמעותית במישור המקומי, אצל מרצ הסיפור שונה. היא אמנם נחלשה בשתי מערכות הבחירות של 2003 ו-2008, אך הצליחה להתאושש בבחירות של 2013 ו-2018 ולהשיב לעצמה חלק מכוחה. נראה כי בשונה מחוסר ההשפעה הכמעט-מוחלט שלה במישור הארצי – המשתקף בשהות רצופה של עשרים שנים באופוזיציה – מרצ מצליחה להטביע חותם בנושאים מקומיים ברשויות עם אוכלוסייה חילונית-ליברלית מובהקת כמו תל אביב, חיפה וערי המרכז המבוססות.

מאז 1993 המפלגה לא העמידה מועמדים רבים לראשות העיר. למשל, בבחירות של 2013 התמודדו מטעמה רק שני מועמדים (בתל אביב ובהרצליה) וב-2018 רק שלושה (בבת ים, ברעננה ובכפר סבא). ההישג הבולט של המפלגה במישור המקומי היה היבחרותה של יעל גרמן בשנת 1998 לראשות העיר הרצליה (אולם זו טשטשה בהמשך את זיהוייה המפלגתי ואף עזבה את מרצ והצטרפה בשנת 2013 למפלגת יש עתיד). בתל אביב, הצליח מועמד מרצ ניצן הורוביץ לזכות בבחירות של 2013 בכ-40% מהקולות. זה אמנם לא הספיק על-מנת לנצח את ראש העיר המכהן רון חולדאי, אך סייע למרצ להפוך לסיעה הגדולה ביותר במועצת העיר, עם שישה נציגים. בין 2002 ל-2020 כיהנו בתל אביב סגני ראש עיר מטעם מרצ, שלושת האחרונים מתוכם הן נשים: יעל דיין, מהרטה ברוך-רון ומיטל להבי.

לוח 5.3 הישגי מרצ בבחירות המקומיות ב-30 הערים הגדולות

שנת הבחירות	מס' נציגי מרצ במועצות הערים (בסוגריים – שיעור נציגי מרצ)	מועמדי המפלגה שנבחרו לראשי ערים	מועמדי המפלגה לראשות העיר שלא נבחרו
1993	38 (6.1%)	0	7
1998	46 (7.0%)	1	3
2003	21 (3.6%)	0	2
2008	20 (3.4%)	0	0
2013	31 (4.8%)	0	2
2018	34 (4.9%)	0	3

* הניתוח בוחן את שימוש הרשימה המקומית בשם מפלגת האם הלאומית (מרצ) ב-30 הערים הגדולות במגזר היהודי וערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים הבאות: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין-מכבים-רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קרית אתא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין, וקרית גת.

מלבד תל אביב והרצליה, ערים גדולות נוספות בהן הייתה לנציגי מרצ נוכחות בולטת הן גבעתיים, הוד השרון, רעננה וכפר סבא. הנוכחות של מרצ בירושלים נחלשה מאוד מ-4 נציגים בבחירות של 1993 ל-1 בלבד בבחירות של 2018. היחלשות זו משקפת, מן הסתם, את המגמות הדמוגרפיות שחלו בבירת ישראל בתקופה זו, וכן הקמת רשימות מקומיות שהתחרו על אותו קהל בוחרים מצומצם. לסיכום, ניתן לטעון שמרצ בסך הכול הצליחה לשמר מוקד כוח ברמה המקומית אם זוכרים כי במקביל היא ירדה מאוד במישור הארצי ונוכח הירידה הכללית בכוחן של המפלגות הלאומיות בישראל במישור המקומי (Rahat and Kenig, 2018). כך, לפי דוח מבקר המדינה

בבחירות של 2018 מרצ הריצה 21 רשימות בת, השקיעה כ-שמונה וחצי מיליון שקלים וסיימה את הבחירות המקומיות עם עודף של למעלה משני מיליון שקלים (מבקר המדינה, 2021ב). מדובר בהצלחה יחסית למפלגה לא דתית בסדר הגודל שלה וניכר כי ההשתתפות בבחירות תוכננה בקפידה ומוקדה היכן שהיה למפלגה סיכוי להצליח.

מרצ בהסתדרות

מבין שלושת מרכיבות מרצ, היתה זו מפ"ם שהייתה בעלת כוח משמעותי בהסתדרות, אם כאופוזיציה הגדולה למפא"י בראשית שנות המדינה, אם כבעלת הברית במסגרת המערך. בשנת 1994 הייתה מרצ בעלת ברית חשובה של חיים רמון במסגרת הרשימה "חיים חדשים" אשר מוטטה את ההגמוניה של מפלגת העבודה בהסתדרות. מאז קיימת פעילות של נציגי מרצ בהסתדרות במסגרת בריתות משתנות עם רשימות רב מפלגתיות ועל-מפלגתיות. במקביל להחלשותה בפוליטיקה הלאומית, וכמו כל המפלגות הארציות, גם כוחה של מרצ בהסתדרות נחלש עם השנים (Mandelkern and Rahat, 2017). במקביל מקיימים נציגי מרצ יחסים קרובים יחסית עם חברי "כח לעובדים" שהיא הסתדרות עובדים מתחרה, על-מפלגתית.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בזרוע הפרלמנטרית של מרצ: הסיעה בכנסת. הוא בוחן את מאפייניהם הדמוגרפיים של חברי הכנסת מטעם המפלגה וסוקר את הצטרפותם של חברי כנסת וכוחות נוספים למרצ ופרישות ממנה.

בין 1992 ל-2021 כיהנו כחברי כנסת מטעם מרצ 24 אישים שונים.¹⁰⁰ רשימה זו כוללת 8 נשים (33.3%) ו-16 גברים. ארבעה מבין חברי הכנסת הללו היו לא-יהודים: וליד חגי-יחיא, חוסניה גיבארה, עיסווי פריגי וג'ידא רינאווי זועבי. לוח 5.4 מציג את המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים ואת הרקע של חברי הכנסת ב-12 הכנסות שנבחרו בין 1992 ל-2021. כפי שניתן לראות, לאחר שנים ארוכות של "הזדקנות" בקרב נבחרי הציבור של מרצ, הבחירות לכנסות ה-18 (2009) וה-19 (2013) סימנו שינוי מגמה והגיל הממוצע צנח ביותר מ-10 שנים. מאז, עלה הגיל הממוצע בחזרה והתייצב

¹⁰⁰ השמטנו מהניתוח שני אישים אשר תקופת כהונתם הייתה קצרה מ-4 חודשים.

סביב רמה של 52-53. מגמה נוספת שראוי להצביע עליה היא הירידה בייצוג התנועה הקיבוצית. בכנסת ה-15 (1999-2003) הקיבוצניקים היוו 30% מהסיעה. מאז משקלם ירד בהדרגה ומאז פרישתו של חיים אורון מהחיים הפוליטיים (2011) אין בסיעת מרצ נציג מהתנועה הקיבוצית.

לוח 5.4 פילוח של חברי הכנסת של מרצ (הכנסת בהיבחרה, לא כולל חילופי אישים)

סך הכל ח"כים	רקע שלטון מקומי***	רקע ביטחוני*	תושבי קיבוץ	לא יהודים	נשים	צעירים (מתחת לגיל 40)	גיל (ממוצע)	כנסת
12	2	1	2	1	3	0	52.8	13
9	2	1	2	1	2	0	55.0	14
10	3	1	3	1	4	0	53.0	15
5	2	1	2	0	1	0	58.0	16
5	2	1	2	0	1	0	59.6	17
3	2	0	1	0	0	0	55.3	18
6	2	0	0	1	3	1	48.5	19
5	2	0	0	1	3	1	50.8	20
4	2	0	0	1	2	0	52.8	21
3	2	0	0	0	1	0	53.8	22
3	1	1	0	0	1	0	52.3	23
6	1	1	0	2	2	0	53.4	24

* דרגת אלוף משנה ומעלה.

** כולל חיים אורון ואבשלום וילן ששימשו בתפקיד מזכיר הקיבוץ הארצי.

כאשר בוחנים את רשימת חברי הכנסת שכיהנו מטעם מרצ מאז 1992, אחד הדברים הבולטים ביותר הוא רמת התחלופה הנמוכה. אם רמת תחלופה סבירה של חברי כנסת נתפסת כדבר רצוי ובריא, המביא להתחדשות פנים-מפלגתית ולריענון פרסונלי ורעיוני, אפשר לטעון שמרצ נמצאת בבעייה. מאז שנת 2001 נבחרו מטעם מרצ שבעה חברי כנסת חדשים בלבד: יוסי ביילין, ניצן הורוביץ, תמר זנדברג, עיסאווי פריגי, מיכל רוזין, יאיר גולן וגידא רינאווי זועבי.¹⁰¹ הסבר סביר לתופעה הזו נעוץ בעובדה שמרצ הייתה מפלגה גדולה בהרבה לאורך שנות התשעים ועד בחירות 2003. מאז, התכווצה המפלגה באופן משמעותי, דבר שצמצם מאוד את מספר המקומות "הפנויים" והיקשה על מועמדים חדשים להיבחר לכנסת. אולם תהא הסיבה אשר תהא, היו מי שהלינו על כך שהמפלגה הופכת למאובנת עם נבחרת פוליטיקאים שהם בגדר מועדון סגור (דרוקר

¹⁰¹ למעשה, שלושה מתוך השבעה הגיעו אל רשימת מרצ "מבחוץ": ביילין נכנס כנציגה של תנועת שלום חינוך ורווחה (שח"ר), אף כי ניצח בפריימריז לראשות התנועה בשנת 2004; הורוביץ שובץ לראשונה ברשימת מרצ בשנת 2009 בתור נציגה של "התנועה החדשה" ויאיר גולן התמודד בבחירות של ספטמבר 2019 מטעם ישראל דמוקרטית, ורק בבחירות של 2020 הוא שובץ מטעם מרצ.

2015). שיטת הבחירות הפנימית במרצ (ראו דיון בסעיף הזירה הפנים-מפלגתית) נתפסה ככזו המשמרת לאורך זמן מבני כוח פנימיים במפלגה ולא מאפשרת התחדשות וריענון. זו אחת הסיבות שהביאו גורמים במפלגה לדרוש את שינוי השיטה. בהקשר זה, ציינה יו"ר המפלגה, זהבה גלאון, ש"מרצ לא יכולה להתקיים כמועדון סגור שמתעלם מכם – המצביעים והתומכים שלה – וחוסם את האפשרות של כוחות נוספים לקחת חלק במאבק שלנו להזרים דם חדש בשמאל" (לוינסון 2017). מצד שני מעולם לא נשמעו ביקורות (אלא בעיקר שבחים ואפילו מיריבים פוליטיים) על תפקוד חברי הכנסת של מרצ.

כפי שכבר הוזכר לעיל, במהלך שנות קיומה ערכה מרצ ניסיונות להרחיב את שורותיה על-ידי קליטה של תנועות ואישי ציבור מחוץ למפלגה. כך, לפני בחירות 2003 היא הציבה את רומן ברונפמן מ"הבחירה הדמוקרטית", יוצא מפלגת ישראל בעליה, במקום החמישי ברשימתה, ואת יוסי ביילין ואת יעל דיין, פורשי מפלגת העבודה, במקומות נמוכים יותר. לאחר מכן נוצר איחוד מוסדי עם תנועתו של ביילין ולקראת 2009 שוב קלטה מרצ מועמדים "חיצוניים", הפעם מ"התנועה החדשה" (ניצן הורוביץ, צלי רשף, טליה ששון).

מהצד השני, מרצ לא סבלה מ"עריקות" ולא איבדה חברי כנסת לטובת סיעות אחרות. האירוע המשמעותי היחידי שניתן להצביע עליו בהקשר הזה היה ההחלטה של שינוי לפני בחירות 1999 שלא להשלים את תהליך האיחוד המוסדי המלא עם מרצ ואף לא להתמודד בברית עימה במסגרת רשימה משותפת. כפועל יוצא, אברהם פורז התפלג מסיעת מרצ בשלהי הכנסת ה-14 וכיהן כסיעת יחיד בשם שינוי. אמנון רובינשטיין, הנציג הבכיר של שינוי, נותר במרצ.

זירת הממשלה

מרצ הייתה באופוזיציה תקופה ארוכה מתוך מסגרת הזמן הנבחנת כאן. מאז שנת 2000 – מדובר במצב שהוא בגדר של כמעט ברירת מחדל. בין יולי 1992 ליולי 2020 (28 שנים), שהתה מרצ במצטבר מעט פחות מחמש שנים בקואליציה (17.5% מהזמן), ומעל 23 שנים באופוזיציה (82.5%).

לאחר פרסום תוצאות הבחירות לכנסת ה-13 (1992) התברר שלמפלגות השמאל (מפלגת העבודה, מרצ, חד"ש ומד"ע) יש גוש חוסם של 61 חברי כנסת. בנסיבות כאלה, ולאור ההפרש הגדול בין מספר מושבי מפלגת העבודה לבין מספר מושבי הליכוד, היה ברור כי לראשונה מאז מהפך 1977,

עומדת לקום ממשלה בעלת אוריינטציה יונית. כבר מראשית המשא-ומתן הקואליציוני נחשבה מרצ כשותפה הטבעית והמתבקשת של ממשלה בראשות רבין. במסגרת ההסכם הקואליציוני בין מפלגת העבודה למרצ הוקצו לאחרונה שלושה שרים כך שלפלג אחת מהמפלגות המייסדות היה נציג סביב שולחן הממשלה: לרצ (שולמית אלוני), למפ"ם (יאיר צבן) ולשינוי (אמנון רובינשטיין). מספר חודשים לאחר תחילת כהונת הממשלה נערך סבב מינוי שרים נוסף שבמסגרתו זכתה מרצ בתפקיד שר רביעי, אשר ניתן ליוסי שריד.

מינוייה של שולמית אלוני לשרת החינוך נחשב למעורר מחלוקת, בשל עמדותיה החילוניות שנחשבו כבוטות והיוו בגדר סדין אדום למפלגות החרדיות. הפקדתה על מערכת החינוך סימנה את הכיוון של הממשלה העתידית ואף הביאה את הרב שך, מהמנהיגים החרדים הבולטים, להטיל איסור על מפלגות חרדיות להצטרף לקואליציה. ש"ס, באישורו של מנהיגה הרוחני הרב עובדיה יוסף, לא נשמעה לאיסור, הצטרפה לקואליציה וקיבלה בין היתר תפקיד של סגן שר במשרד החינוך (אליו מונה נציגה משה מאיה). הזיווג הזה בין מרצ לש"ס במישור הקואליציוני, ובין אלוני ומאיה במשרד החינוך, היה רעוע ונפיץ מלכתחילה והביא עד מהרה למשבר קואליציוני חמור. בדברים שנשאה אלוני לרגל פתיחת שנת הלימודים תשנ"ג היא ביקרה בחריפות את החינוך החרדי: "בני אדם כבר הגיעו לירח, ואילו אצלנו אסור ללמד את תורת האבולוציה, ומכניסים לתלמידים לראש שהעולם נברא בשישה ימים". חודשיים לאחר מכן התנצלה אלוני על כך שלא התכוונה לפגוע בציבור הדתי והחרדי אך בזאת לא יושבו ההדורים. בינואר 1993 התחדש המשבר בעקבות התבטאויות חדשות מבית מדרשה של אלוני, שכינתה את הרבנים הראשיים "אפיפיוורים", טענה כי אין צורך בחוקי הכשרות והוסיפה שצריך להפסיק ללמד ילדים לשים פתקים בכותל המערבי. פרסום קלטת שבו נשמע מנהיגה של ש"ס, הרב עובדיה יוסף, מתבטא ש"ביום ששולמית אלוני תמות צריך לעשות שמחה ומשתה בבית" העצים את המשבר עוד יותר (קורן ושפירא, 1997: 345). המשבר הגיע לסיומו רק לאחר שאלוני ניאותה (בעקבות לחצים אדירים) לוותר על תיק החינוך, מה שהוביל לסבב תיקים בממשלה. משרד החינוך נשאר בידי מרצ והופקד בידי של אמנון רובינשטיין בעוד אלוני פוצתה במינויים לשרת התקשורת ולשרת המדע והטכנולוגיה (לוח 5.5).

לוח 5.5 שרים שכיהנו מטעם מרצ

ממשלה מס'	משרד/ים	שר	תקופה*
-----------	---------	----	--------

מלאה	יאיר צבן	עלייה וקליטה	25 (רבין)
עד דצמבר 1992	אמנון רובינשטיין	מדע וטכנולוגיה	
מדצמבר 1992	יוסי שריד	איכות הסביבה	
עד מאי 1993	שולמית אלוני	חינוך ותרבות	
מיוני 1993	אמנון רובינשטיין		
עד יוני 1993	אמנון רובינשטיין	אנרגיה ותשתיות	
מיוני 1993	שולמית אלוני	תקשורת	
מיוני 1993	שולמית אלוני	מדע וטכנולוגיה	
מלאה	יאיר צבן	עלייה וקליטה	26 (פרס)
מלאה	יוסי שריד	איכות הסביבה	
מלאה	אמנון רובינשטיין	חינוך ותרבות	
מלאה	שולמית אלוני	תקשורת	
מלאה	שולמית אלוני	מדע ואמנויות	
עד יוני 2000	יוסי שריד	חינוך	28 (ברק)
עד יוני 2000	חיים אורון	חקלאות	
עד יוני 2000	רן כהן	תעשייה ומסחר	

* מלאה = כהונה לכל אורך כהונת הממשלה.

ארבעת שרי מרצ נותרו בתפקידיהם גם בממשלה שהוקמה לאחר רצח יצחק רבין, בראשותו של שמעון פרס. הייתה זו ממשלה קצרת ימים. הקדמת הבחירות והיבחרותו של נתניהו לראשות הממשלה בבחירות 1996 שמו קץ לארבע שנים בהן הייתה מרצ חלק מהקואליציה השלטונית. היא שבה לקואליציה רק לאחר ניצחונו של אהוד ברק בבחירות 1999. למרות הניצחון המוחץ על נתניהו במירוץ לראשות הממשלה, היה ברור שהפעם הממשלה שתקום לא תהיה בעלת אוריינטציה יונית כמו הממשלה שרבין הקים ב-1992. תוצאות הבחירות חייבו את ברק לחפש שותפות במרכז, בימין המתון ובקרב החרדים. כך, על אף שמרצ נותרה שותפה טבעית של מפלגת העבודה (שהתמודדה ב-1999 בברית עם גשר ומימד תחת השם ישראל אחת) היה ברור כי המעמד שלה בקואליציה לא יהיה מרכזי כפי שהיה בממשלות רבין ופרס.

מרצ עמדה על כך שתקבל לידיה את משרד החינוך (למנהיגה יוסי שריד). מלבדו היא קיבלה גם את תיק התעשייה והמסחר (רן כהן) ואת תיק החקלאות (חיים אורון). היא נותרה בממשלה פחות משנה, ופרשה ממנה ביוני 2000 בעקבות משבר קואליציוני. פעם נוספת נוצרו חיכוכים קשים בין מרצ לש"ס, שגם הפעם כיהן מטעמה סגן שר (משולם נהרי) במשרד החינוך תחת שר ממרצ. המשבר נבע מחילוקי דעות בנוגע לשליטה על תקציבים ומסירובו של שריד לתת לסגנו מש"ס את האחראיות על רשת החינוך של ש"ס. התבטאותו של הרב עובדיה יוסף נגד יוסי שריד ("עמלק, הוא

סיטרא אחרא. שטן. יימח שמו. ויש למחות את זכרו. בקריאת המגילה בשעה שתגידו ארור המן, תגידו גם ארור יוסי שריד...") ליבתה עוד יותר את המשבר שהטיל צל כבד על יציבות הקואליציה בעיתוי קריטי בתהליך המדיני (ברק איבד את הרוב עליו הייתה מבוססת ממשלתו). שרים במפלגת העבודה קראו לשריד לפתור את המשבר ולהענות לחלק מדרישותיה של ש"ס, כדי לשמור על שלמות הקואליציה, לקראת ההכרעות בתהליך השלום. מרצ לא נענתה לקריאות, אך המשיכה לספק תמיכה לממשלת ברק מחוץ לממשלה.

מאז פרישתה של מרצ בשנת 2000 מממשלת אהוד ברק היא לא שבה להיות חברה בממשלה. היו מקרים בהם היא החליטה שלא להמליץ בפני נשיא המדינה על אף מועמד להרכיב ממשלה. כך היה לאחר הבחירות של 2009 ולאחר הבחירות של 2013. במקרים אחרים, התייצבה מרצ לצד המועמדות של המרכז-שמאל והמליצה לנשיא המדינה להטיל עליו/ה את התפקיד. כך קרה ב-2008 לאחר התפטרותו של אהוד אולמרט (מרצ המליצה על ציפי לבני), ב-2015 (המליצה על יצחק הרצוג) ובשלוש הבחירות של 2019-20 (המליצה על בני גנץ). בכל המקרים האלה לא הצליחו המומלצים להרכיב ממשלה ומרצ נותרה מחוץ לקואליציה. בכך היא מהווה את המפלגה הציונית ששהתה את פרק הזמן הרציף הארוך ביותר במדבר האופוזיציוני.¹⁰²

הזירה הפנים-מפלגתית

מרצ היא בין המפלגות היחידות (לצד הליכוד, מפלגת העבודה והמפד"ל/הבית היהודי) שהתקיימה בה באופן רציף – בפרק הזמן המכוסה במחקר הנוכחי – דמוקרטיה פנימית משמעותית. זו כללה בין היתר את שיתופם של חברי המפלגה בבחירות פנימיות ובדיונים אידיאולוגיים, התמודדות תחרותית על משרות פוליטיות, מאמצים להבטיח ייצוג לקהלים שונים ומגוונים, ורמת שקיפות גבוהה יחסית. אכן, לפי מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית, שבחן את רמת הדמוקרטיה הפנימית לפי חמישה מימדים זכתה מרצ בציונים גבוהים למדי: ערב בחירות 2015 היא קיבלה ציון של 73 שהציב אותה במקום השלישי (אחרי מפלגת העבודה והליכוד), וערב בחירות אפריל 2019 בציון של 85 שהציב אותה במקום הראשון, ביחד עם מפלגת העבודה (רהט ושפירא, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

בחלק זה נדון בהיבטים שונים הנוגעים לזירה הפנימית של מרצ. ננתח ונסקור את ההתמודדויות לקביעת יושבי-ראש מרצ ולאחר מכן את שיטות בחירת מועמדיה לכנסת. נמשיך עם התמקדות

¹⁰² היא "עקפה" לא מכבר אפילו את מפלגת חרות שהייתה באופוזיציה בין 1948 ל-1967.

במוסדות הפנימיים של מרצ ובשכבת החברים (מתפקדים) שלה. נסיים במבט על המאזן הכספי של המפלגה.

בחירות ליושב-ראש המפלגה

יושב הראש הוא המנהיג הפוליטי של מרצ. סעיף 27 לחוקת המפלגה קובע כי "בראש המפלגה יעמוד יושב ראש", וסעיף 29 מציין ש"יושב-ראש המפלגה יעמוד בראש רשימת המפלגה בבחירות לכנסת" (מרצ, 2017). כמו היבטים נוספים הנוגעים למבנה וחלוקת הסמכויות הפנימית בתוך המפלגה, גם דרכי בחירתו של היו"ר עברו במהלך השנים מספר שינויים.

היו"ר הראשון של מרצ הייתה שולמית אלוני. בתור מייסדת ומנהיגת רצ – שהייתה הרכיב הגדול ביותר במרצ – הצבתה בראש רשימת המועמדים הייתה מובנת מאליה. למעשה היא לא נבחרה לתפקיד זה באופן פורמלי היות ומרצ עדיין לא הייתה מפלגה בעלת מוסדות משותפים. חילופי ההנהגה הראשונים התרחשו בתחילת 1996, לקראת הבחירות לכנסת ה-14, כאשר יוסי שריד החליף את שולמית אלוני בראשות המפלגה. היריבות הפנימית בין אלוני לשריד ניכרה לאורך כל כהונת הכנסת ה-13 (1992-1996). אולם היא לא הסתיימה בהתמודדות רשמית אלא בפרישתה של אלוני ובמועמדות יחיד של שריד. בתקנון הבחירות המקדימות בשנה זו נקבע שהיו"ר ייבחר בידי חברי המפלגות המרכיבות את מרצ, אך בניגוד לבחירת הרשימה (ראה להלן) לא נקבעו פרטים נוספים מלבד תנאי מועמדות. מכל מקום, שריד היה היחיד שהציג את מועמדותו וזו אושררה במועצת מרצ (רהט ושר-הדר, 1999א). לקראת הבחירות לכנסת ה-15 (1999), לאחר איחודה הרשמי של המפלגה, נקבע כי בחירת היו"ר תיערך בידי צירי ועידת המפלגה. הרוב שנדרש כדי להיבחר היה רוב מוחלט (מעל 50%). במקרה בו אף מועמד לא השיג רוב זה, נקבע כי יערך סיבוב שני בין שני המועמדים המובילים. חבר הכנסת דדי צוקר שקל להתמודד מול היו"ר המכהן שריד, אך לבסוף נמנע מכך. ארבעת המתמודדים שהתמודדו לא היו חברי כנסת ומלבד מזכ"ל מרצ חנן ארז הן היו דמויות אנונימיות למדי. בראשית פברואר 1999 בחרה הוועידה מחדש את יוסי שריד ליו"ר המפלגה. שריד קיבל 62% מהקולות, חנן ארז גרף 27% ויתר המועמדים הסתפקו בכ-2% כל אחד (ציגלמן, 1999).

שריד הוליך את המפלגה בבחירות 2003, ולאור היחלשותה הניכרת בבחירות אלו, נטל אחריות אישית והודיע על פרישתו המיידית. המפלגה לא הזדרזה לבחור מנהיג חדש היות והתחילה

בתהליך של התרחבות שבמסגרתה קלטה אל שורותיה את תנועתו של יוסי ביילין. בינתיים היא הונהגה על-ידי "טרויקה" שכללה את זהבה גלאון, חיים אורון ורן כהן. רק כשנה לאחר הבחירות, במרץ 2004, נערכו בחירות פנימיות בהן התמודדו יוסי ביילין ורן כהן על תפקיד יו"ר המפלגה. אחרי שירדה מן הפרק היוזמה לקבוע את המנהיג החדש באמצעות סקר דעת קהל שייבחן מי מהמועמדים יביא למרצ יותר מושבים, נקבע שהבחירות יהיו פתוחות לכלל חברי המפלגה (שבאותה נקודת זמן שינתה את שמה ל*חד-ישראל חברתית דמוקרטית*) שהתפקדו עד חודש לפני יום ההתמודדות. בסך הכל התפקדו כ-20 אלף אזרחים (מועלם, 2004ג). הייתה זו הפעם הראשונה בה התקיימה בחירה תחרותית לראשות המפלגה עם מאפיינים של קמפיין תוסס, מודעות תעמולה וראיונות נרחבים בתקשורת. ביילין זכה לתמיכה של כמה דמויות בולטות כמו שולמית אלוני, חיים אורון וזהבה גלאון. בכהן תמכו אמנון רובינשטיין, יאיר צבן ואילן גילאון. המנהיג היוצא יוסי שריד נמנע מלנקוט עמדה. ביילין הצליח לנצח בפריימריז האלה אחרי שזכה ב-53% מהקולות, לעומת 46% לרן כהן. כך, באופן מעניין, יוצא ששלושת המנהיגים הראשונים של מרצ (אלוני, שריד, וביילין) התחילו את דרכם הפוליטית במפלגת העבודה.

מייד לאחר הכישלון החרוץ בבחירות 2006 עלו בשורות המפלגה קולות שדרשו כי ביילין יקח אחריות ויתפטר מתפקידו. בין המבקרים הקולניים של מנהיגותו היו שולמית אלוני וזהבה גלאון, שהתריסה כי "אנשים הצביעו מרצ למרות ביילין" (שומפלב, 2006). ביילין מצידו הודיע כי אין בכוונתו להתפטר ונותר בראשות המפלגה עוד כשנה וחצי. רק בסוף שנת 2007, לאחר שנקבע מועד להתמודדות מחודשת לראשות המפלגה, הכריז ביילין כי אין בכוונתו להתמודד פעם נוספת וכי הוא תומך בחיים אורון (ג'ומס) כמחליפו בתפקיד.

ג'ומס זכה לתמיכתם של בכירים במפלגה כמו אלוני, יאיר צבן והסופר עמוס עוז, אך התלבט ארוכות האם להתמודד. בסופו של דבר הכריע בעד ומלבדו הגישו את מועמדותם גם רן כהן וזהבה גלאון. מפקד החברים שקדם להתמודדות היה ממושך אך מספר האזרחים שהצטרפו למרצ היה נמוך מבמפקד הקודם. פחות מ-15,000 התפקדו הפעם ומתוכם השתתפו בפריימריז לראשות המפלגה כ-10,000. חיים אורון גרף כ-54% מקולות המצביעים וניצח כבר בסיבוב הראשון. רן כהן הגיע שני עם 27% מהקולות וזהבה גלאון זכתה ב-18%.

לוח 5.6 התמודדויות לתפקיד יושב-ראש מרצ, 1996-2019

מועד הבחירה	המנהיג הנבחר	מועמדים אחרים	שיעור התמיכה במנהיג הנבחר	הגוף הבוחר
פברואר 1996	יוסי שריד	-	-	הנהלת מרצ
פברואר 1999	יוסי שריד	חנן ארז ושלושה נוספים	62%	ועידת המפלגה
מרץ 2004	יוסי ביילין	רן כהן, יוסף אבו אל-טייב	53%	חברי המפלגה
מרץ 2008	חיים אורון	רן כהן, זהבה גלאון	54%	חברי המפלגה
פברואר 2012	זהבה גלאון	אילן גילאון, אורי אופיר	61%	ועידת המפלגה
ינואר 2015	זהבה גלאון	-	-	ועידת המפלגה
מרץ 2018	תמר זנדברג	אבי בוסקילה ושניים נוספים	71%	חברי המפלגה
יוני 2019	ניצן הורוביץ	תמר זנדברג	54%	ועידת המפלגה

גיומס נותר עוד זמן מה בתפקיד היו"ר לאחר התבוסה הגדולה בבחירות 2009, אך בראשית 2011 התפטר מהכנסת וזמן מה לאחר מכן הכריז גם על פרישתו מראשות המפלגה. הפעם החליטו צירי הוועידה להחזיר לעצמם את בחירת המנהיג החדש ולא לקיים פריימריז מפלגתיים. כך, לאחר ששני המנהיגים הקודמים נבחרו על-ידי אלפי מתפקדים, הפעם זכות הבחירה ניתנה לכ-1000 צירי הוועידה. בבחירות הפנימיות שנערכו בראשית 2012, ניצחה זהבה גלאון את אילן גילאון ואת אורי אופיר. מרצ בראשות גלאון התאוששה בבחירות לכנסת ה-19 והכפילה את כוחה לשישה מושבים. זה ההסבר העיקרי לכך שטרם הבחירות לכנסת ה-20 (2015) לא התייצב אף מועמד נגד גלאון ובחירתה מחדש אושררה בוועידת המפלגה (ליאור, 2015).

במהלך שנת 2017 השיקה גלאון קמפיין נמרץ להקדמת הבחירות לראשות המפלגה תוך שינוי השיטה ואימוצם של פריימריז כוללניים: "אני מציעה לוותר על השנתיים שנותרו לי ולהעמיד עצמי לבחירה לפריימריז פתוחים... אם מרצ לא תיפתח, היא פשוט לא תהיה". פעמיים במהלך השנה דחתה ועידת המפלגה את היוזמות הללו, מה שהוביל את גלאון להודיע על התפטרותה מהכנסת (אך לא מתפקיד היו"ר) במטרה להתמקד בקידום הרעיון. הפשרה אליה הגיעו לבסוף היה לשוב ולבחור את המנהיג בפריימריז מפלגתיים, ולקצר את תקופת האכשרה לכחודש טרם יום הבחירות, שנקבע למרץ 2018. כ-12,000 אזרחים התפקדו למרצ לקראת ההתמודדות שעד שלב מתקדם נראתה כמרוץ פתוח: מלבד גלאון וגילאון הכריזו על מועמדותם גם תמר זנדברג, אבי בוסקילה ומועמדים נוספים. במה שהוגדר כיום של "טלטלה במרצ", הסירו גלאון וגילאון

בזה אחר זה את מועמדותם כשלושה שבועות לפני יום הבחירות (ליס ולינסון, 2018). צעדים אלה סימנו חילופי דורות במפלגה וסללו את הדרך לבחירתה של זנדברג ברוב מרשים למנהיגה החדשה.

זנדברג שרדה בתפקיד מעט יותר משנה. אחרי הכישלון בבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019) נקבעה התמודדות נוספת לתפקיד היו"ר. זכות הבחירה חזרה לצירי הוועידה, ומול זנדברג התייצב חבר הכנסת לשעבר ניצן הורוביץ. בביקורת מרומזת על הנהגתה של זנדברג הצהיר הורוביץ:

אני רוצה להביא את מרצ להישגים יותר טובים, לעשות קמפיין יותר אגרסיבי, להחזיר הביתה את כל אלה שעזבו אותנו ונדדו לכחול לבן ומקומות אחרים. את זה צריך לעשות על ידי פניה ישירה לציבור עם המסרים שלנו ולא להחביא אותם (מצוטט אצל חי, שומפלבי ולוקש, 2019).

הורוביץ ניצח את זנדברג ברוב של 459 מול 389 קולות והוליך את המפלגה בשתי מערכות הבחירות הבאות של ספטמבר 2019 ושל 2020.

בחירות לקביעת רשימת המועמדים לכנסת

גם שיטת הבחירות לקביעת מועמדי המפלגה לכנסת עברה שינויים במרוצת השנים. לאחר התנסות חד-פעמית בסיבוב של פריימריז סגורים לקראת בחירות 1996 (לאחר סינון ראשוני של המועמדים במוסדות הנבחרים של המפלגות שהרכיבו את מרצ), בשש מערכות הבחירות העוקבות היו אלה צירי ועידת מרצ שבחרו את המועמדים. רק לקראת הבחירות של אפריל 2019 שבה בחירת המועמדים לידיהם של כלל חברי המפלגה, כחלק מתהליך ההתערענות שהוזכר לעיל.

מועמדי מרצ לבחירות 1996 נבחרו במהלך מורכב בן שני סיבובים: בשלב הראשון, בחרה כל מפלגה את מועמדיה (מועצת רצ בחרה 15 מועמדים, מרכז מפ"ם בחר 10 מועמדים ומועצת שינוי בחרה 5 מועמדים) לפאנל של 30 מועמדים. בשלב השני דירגו כל חברי המפלגות המרכיבות את מרצ, יחד עם חברי עמותת "אזרחים תומכי מרצ" את רשימת המועמדים של כל מפלגה. המפתח המפלגתי של 5: 3: 2 (רצ: מפ"ם: שינוי) נשמר גם הפעם (להרחבה ראו רהט ושר-הדר, 1999א).

הדיון סביב שיטת בחירת הרשימה לקראת בחירות 1999 עוררה ויכוחים פנימיים בשורות מפלגה אך בסופו של דבר הוחלט לסגת משיטת הפריימריז ולהעביר את הסמכות לצירי הוועידה. שבעה מחברי הכנסת המכהנים היו צריכים לעבור הליך סינון מקדמי (שנדרש מכל מי שכיהן 2 קדנציות) שבו נדרשו לגייס רוב מיוחס של לפחות 60% כדי שיוכלו להתמודד מחדש. לאחר מכן דירגה הוועידה את הרשימה (רהט, 2001). כאמור, ועידת המפלגה המשיכה לשמש כגוף הבחור במרצ עד לבחירות 2015. במסגרת זו נעשה שימוש בשיטות הצבעה מורכבות (כולל דרוג וספירת קולות מורכבת) אשר נועדו להבטיח הכלה של התחרות תוך נסיון להבטיח ייצוג במספר מקומות שהלך ונהיה קטן ומוגבל יותר ויותר. לאחר שבוטל שלב הסינון המקדמי על ידי בחירת פאנל הוחלט כי המועמדויות צריכות להיות מאושרות על ידי ועדה כדי לחסום אפשרות של "השתלטות עוינת" או התמודדות של מועמדים שדבק בהם רבב. ככל הידוע, מעולם לא נפסלה מועמדות במרצ, אך סביר כי מנגנון זה מנע מראש הגשה של מועמדויות בעייתיות.

לקראת הבחירות לכנסת ה-21, כחלק ממהלך פתיחת השורות שהובילה זהבה גלאון (ראו לעיל) הוסכם כי הרשימה תיבחר בפריימריז כוללניים: זכות הבחירה הוענקה לחברי המפלגה ולכל מי שיתפקד למפלגה עד 32 ימים לפני מועד ההתמודדות. כ-83% מכ-20,000 בעלי זכות בחירה השתתפו בבחירות מקדימות אלו. הרחבת הגוף הבחור הייתה, נכון לכתבת שורות אלה, אירוע חד-פעמי. לאחר פיזור המהיר של הכנסת ה-21 וקביעת בחירות לספטמבר 2019 נקבע כי הרשימה לכנסת ה-22 תחזור להיבחר באמצעות צירי הוועידה. לקראת הבחירות של 2020 הוחלט כי לאור הנסיבות המיוחדות (בחירות שלישיות בתוך פחות משנה) לא יערכו בחירות פנימיות והרשימה "תוקפא". לקראת בחירות 2021 שוב "הוקפאה" הרשימה אך צורפה אליה באישור ועידת מרצ מועמדת ערביה שמוקמה במקום ה-4.

כמפלגה הנושאת על דגלה את ערכי השוויון המגדרי וזכויות המיעוטים, דאגה מרצ מראשית דרכה שרשימת המועמדים שלה תכלול את מה שנתפס על ידה כייצוג הולם של נשים וערבים. אולם הצטמקותה האלקטורלית, כמו גם הקצאת מקומות ברשימה למועמדים חיצוניים (שריונים לרומן ברונפמן, יוסי ביילין ויעל דיין ב-2003, לניצן הורוביץ ולנציגים נוספים מהתנועה החדשה ב-2009, לסתיו שפיר מהתנועה הירוקה וליאיר גולן מישראל דמוקרטית בספטמבר 2019) הקטינו מאוד את היכולת לממש את הבטחות הייצוג האלה, היות וחלק מן המקומות שהוקצו נדחקו והפכו למקומות לא ריאליים.

לוח 5.7 מפרט את מנגנוני הבטחת הייצוג שנקבעו בתקנוני הבחירות הפנימיות של מרצ, מאז 1996. כפי שניתן לראות, מכסות הייצוג המינימלי לנשים גדלו במהלך השנים. החל משנת 2006 רשימת מרצ מחייבת שבכל חמישיית מועמדים (לאחר היו"ר) יהיו לפחות שניים מכל מגדר (בפועל – 2 נשים ו-3 גברים או להיפך). העובדה שבבחירות 2013 ו-2015 עמדה אישה בראשות המפלגה, יצרה מצב בו בכנסת ה-19 הייתה מרצ סיעה בעלת שוויון מגדרי (שלוש נשים לצד שלושה גברים) ובכנסת ה-20, עד לפרישתה של גלאון, היה בסיעה רוב נשי: 3 נשים ו-2 גברים. הבטחת הייצוג למועמד ערבי השתנתה אף היא בשנת 2006. עד אז הובטח שיבוץ של מועמד ערבי עד המקום ה-10, אך כשהמיקום הזה הפך לא ריאלי, הוא הוצב מחדש במקום ה-6 (השביעי ברשימה לכנסת). מאז 2013 לא משוריין מקום למועמד ערבי, אך גם כך הצליח עיסאווי פריגי להיבחר לכנסת, ובהתמודדות של 2019 הצליחו שני מועמדים ערביים להגיע למקומות ה-3 וה-4 בהתמודדות על קולות חברי המפלגה (ה-4 וה-5 ברשימה). פריגי שמר על מקומו במסגרת הקפאת הרשימה גם בבחירות 2020 ו-2021 ולקראת בחירות 2021 נוספה לו ג'ידא רינאווי זועבי ש"הוצנחה" למקום ה-4.

לוח 5.7 הבטחות ייצוג בבחירות המקדימות לקביעת רשימת המועמדים

שנת הבחירות	הגוף הבוחר	הבטחת ייצוג מגדרית מינימלית	הבטחת ייצוג מינימלי - ערבים
1996	חברי מפלגה	3 מכל מגדר עד המקום ה-13*	מקום 10
1999	צירי ועידה	מקום 5 למגדר הלא מיוצג; 3 מכל מגדר בעשירייה הראשונה	מקום 10
2003	צירי ועידה	מקום 5 למגדר הלא מיוצג; 3 מכל מגדר בעשירייה הראשונה	מקום 10
2006	צירי ועידה	2 מועמדים מכל מגדר	מקום 6
2009	צירי ועידה	2 מועמדים מכל מגדר	מקום 6
2013	צירי ועידה	2 מועמדים מכל מגדר	-
2015	צירי ועידה	2 מועמדים מכל מגדר	-
2019 (אפריל)	חברי מפלגה	2 מועמדים מכל מגדר	-
2019 (ספטמבר)	צירי ועידה	2 מועמדים מכל מגדר	-

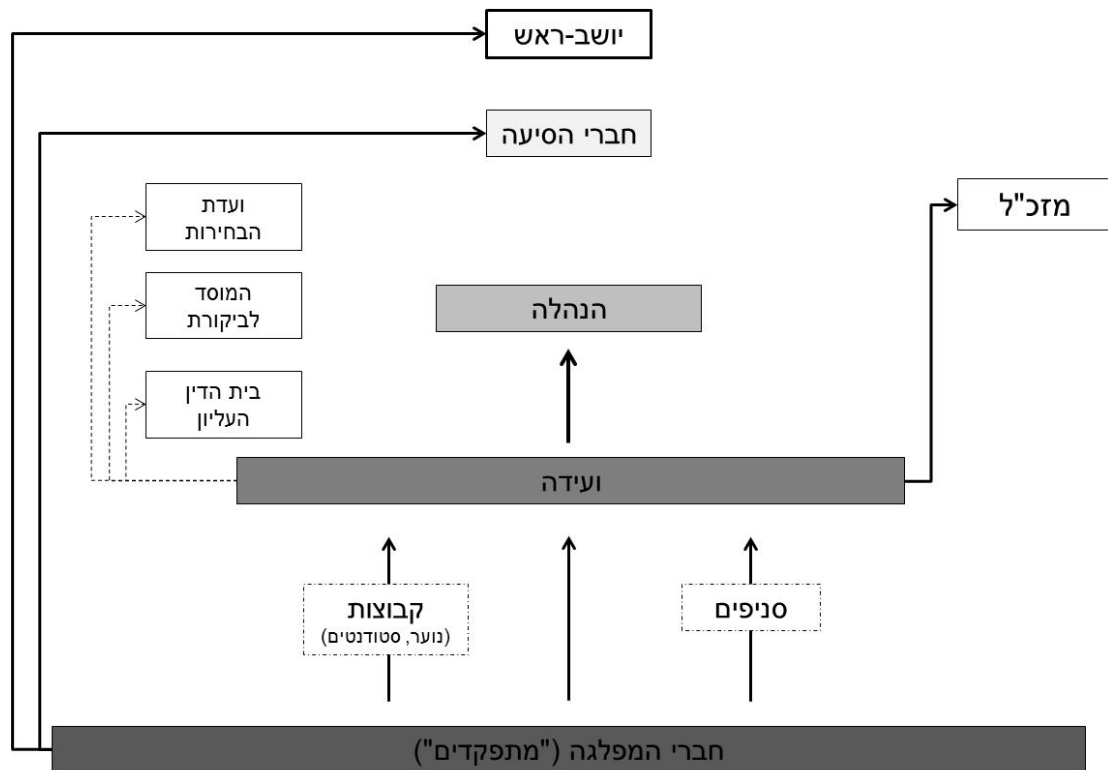
המבנה הפנימי של מרצ עבר במהלך השנים שינויים לא מעטים. כאן נתייחס למצב נכון לראשית שנת 2018. שני מסמכי יסוד – חוקה ותקנון – מסדירים את המבנה של מרצ: את מוסדותיה המרכזיים, את דרכי הבחירה שלהם, את חלוקת הסמכויות ואת יחסי הגומלין ביניהם. החוקה היא מסמך קצר וכללי יותר בעוד התקנון, אשר כפוף לחוקה, הוא פרטני יותר.

המוסד העליון של המפלגה היא הוועידה, אשר מונה כ-1,000 צירים. חלק מהצירים ממונה מתוקף תפקידם (חברי הסיעה, חברי-כנסת לשעבר, נבחרים המפלגה ברשויות המקומיות, יושבי-ראש תאי המפלגה ועוד) ורובם נבחר, על-פי התקנון, בבחירות על-ידי חברי המפלגה אחת לשלוש שנים. שיטת הבחירות על-ידי חברי המפלגה היא שיטה מורכבת המשלבת עקרונות של ייצוגיות טריטוריאלית (צירים הנבחרים בסניפי המפלגה), ייצוג מגדרי הולם (40% לפחות מכל מגדר) ונציגות לקבוצות כגון נוער וסטודנטים.

הוועידה הוסמכה, בין היתר, לקבוע ולשנות את עקרונות המפלגה, לאשר את מצעה, ולאשר הצטרפות לממשלה או פרישה ממנה. כמו כן, הוועידה בוחרת את מזכ"ל המפלגה, שני שלישים מחברי ההנהלה ומאשררת את הרכבי המוסד לביקורת, ועדת הבחירות ובית הדין של המפלגה (תרשים 5.3). אולם חשיבותה המרכזית של הוועידה נבעה בעיקר מכך שבמשך רוב השנים היא היוותה את הגוף הבוחר של רשימת המועמדים לכנסת (ולעיתים גם של יושב הראש). כפי שהוזכר לעיל, בבחירות של 1996 נקבעה הרשימה על-ידי חברי המפלגה, אך מאז 1999 ועד לבחירות 2015 עברה זכות הבחירה לצירי הוועידה.¹⁰³ סמכות זו העניקה לצירי הוועידה מעמד חשוב במארג המפלגתי והפכה את הבחירות לוועידה לאירועים פוליטיים משמעותיים ששיקפו את יחסי הכוחות הפנימיים בין פוליטיקאים בכירים במפלגה.

תרשים 5.3 מבנה סכמטי של מרצ, עדכני לשנת 2018

¹⁰³ באשר לבחירת יושב-ראש המפלגה, השתנה הגוף הבוחר מספר פעמים, בין חברי המפלגה לצירי הוועידה.

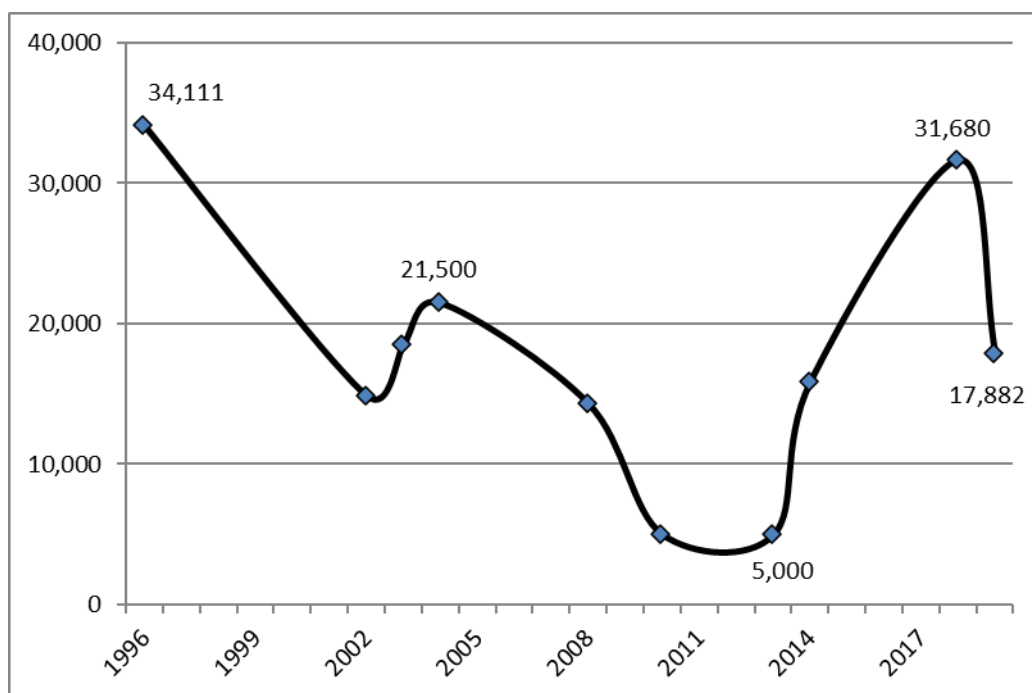
במהלך השנים הופנתה ביקורת על כך שהוועידה משמרת את מבנה הכוח הפנימי ולא מאפשרת למועמדים חדשים לפרוץ ולהיבחר למקומות ריאליים ברשימה. על הרקע הזה התנהל לאורכה של שנת 2017 דיון ממושך בנוגע לרפורמה בשיטת בחירת המועמדים לכנסת. מנהיגת המפלגה זהבה גלאון דחפה לאימוץ שיטה כוללנית יותר (פריימריז) בעוד אחרים כמו אילן גילאון התנגדו למהלך. הפולמוס סביב שיטת הבחירות הפנימית עמדה במוקד הבחירות לוועידה עצמה, שנערכו באוקטובר 2017. היות וצירי הוועידה הם אלו שבסמכותם לשנות את השיטה (כלומר לקבל החלטה שמשמעותה ויתור על סמכותם הבלעדית בבחירת הרשימה) תוצאות הבחירות היו עתידות לסמן את הכיוון – האם מרצ תפתח את השיטה או תשמר אותה. בראשית ינואר 2018 הצביעו צירי הוועידה ברוב גדול של 87% בעד הצעת פשרה שהפקיעה מהם את בחירת מנהיג המפלגה ורשימת מועמדיה לכנסת ה-21 והעבירה אותה לכלל חברי המפלגה (לוינסון, 2018). לקראת הבחירות לכנסת ה-22 בחירת המנהיג והרשימה חזרה לוועידה.

הנהלת מרצ היא גוף קטן בהרבה מהוועידה, ובראשית 2018 היא מנתה 71 חברים. שני שלישים מחברי ההנהלה נבחר על-ידי הוועידה ואחרים כיהנו מתוקף תפקידם: חברי הסיעה, ח"כים לשעבר, בעלי תפקיד בתנועה הקיבוצית, יושבי-ראש של פורומים שונים וכיוצא בזה. בנוסף, על-פי התקנון היו"ר יכול למנות עד 10% מחברי ההנהלה בכפוף לאישור ההנהלה ואשרור הוועידה. על-

פי חוקת המפלגה, ההנהלה מתכנסת פעם בחודש, מחליטה בנושאים שעל סדר היום ומנחה את פעילות המפלגה ונציגיה בתחומים פוליטיים וארגוניים. כמו כן, ההנהלה מוסמכת לקבל כל החלטה ולעשות בשם המפלגה כל פעולה שאינה מוטלת על כל מוסד אחר במפלגה מכוח הוראות החוק, חוקת המפלגה או תקנונה (מרצ, 2017).

כפי שכבר הוזכר, מרצ היא אחת מבין מספר מצומצם של מפלגות ששימרו בסיס חברות משמעותי לאורך התקופה הנסקרת כאן, ולמעשה – מאז הייחוסדה. עם זאת, היקף החברות לא היה קבוע והתאפיין בתנודתיות. תרשים 5.4 מציג את מספר חברי מרצ בנקודות זמן שיש לגביהן מידע מהימן. מה שבולט במיוחד מהתרשים הוא שנקודת השיא נמצאת בתחילת התקופה הנסקרת: מעל 34,000 חברים ב-1996. נקודת הפתיחה הגבוהה לא אמורה להפתיע ומזכירה את היקפי החברות הגבוהים שנרשמו בשנות התשעים גם בליכוד ובמפלגת העבודה, כפועל יוצא מאימוץ שיטת פריימריז שיצרה תמריץ לאזרחים להתפקד למפלגות (קניג ואחי, 2014). יש לזכור גם שבנקודת הזמן של 1996 נציגי מרצ כבר כיהנו ככארבע שנים בממשלה – ונגישות למוקדי כוח והשפעה מתמרצים התפקדות מאורגנת למפלגה.

תרשים 5.4 מספר חברים במרצ, 1996-2019

את הירידה במספר חברי מרצ לאחר נקודת הפתיחה הגבוהה ניתן לייחס גם להיחלשותה האלקטורלית והתרחקותה ממוקדי השפעה (מאז אמצע 1996 שהתה מרצ רק כשנה בקואליציה השלטונית) וגם להחלטה להפיק מחברי המפלגה את הזכות לבחור את רשימת המועמדים שהקטינה את התמריצים להתפקד למפלגה ולפקוד למפלגה. לקראת הבחירות לראשות המפלגה ב-2004 (שנערכה בשיטת הפריימריז) חל גידול צפוי במספר החברים אך לאחר מכן הוא צנח והגיע לשפל כ-5,000 בין השנים 2010 ו-2013 (אז גם נבחרה מנהיגת המפלגה על-ידי צירי הוועידה ולא על-ידי החברים). התאוששות מסויימת נרשמה לאחר מכן, וב-2018, בעקבות ההחלטה להחזיר למתפקדים את הזכות לבחור את היו"ר ואת הרשימה לכנסת, ועל רקע הבחירות לראשות המפלגה, נסק מספר החברים לשיא של יותר משני עשורים: מעל 31,000. רבים מהם ביטלו את חברותם ושנתיים לאחר מכן עמד מספר החברים על פחות מ-20,000.

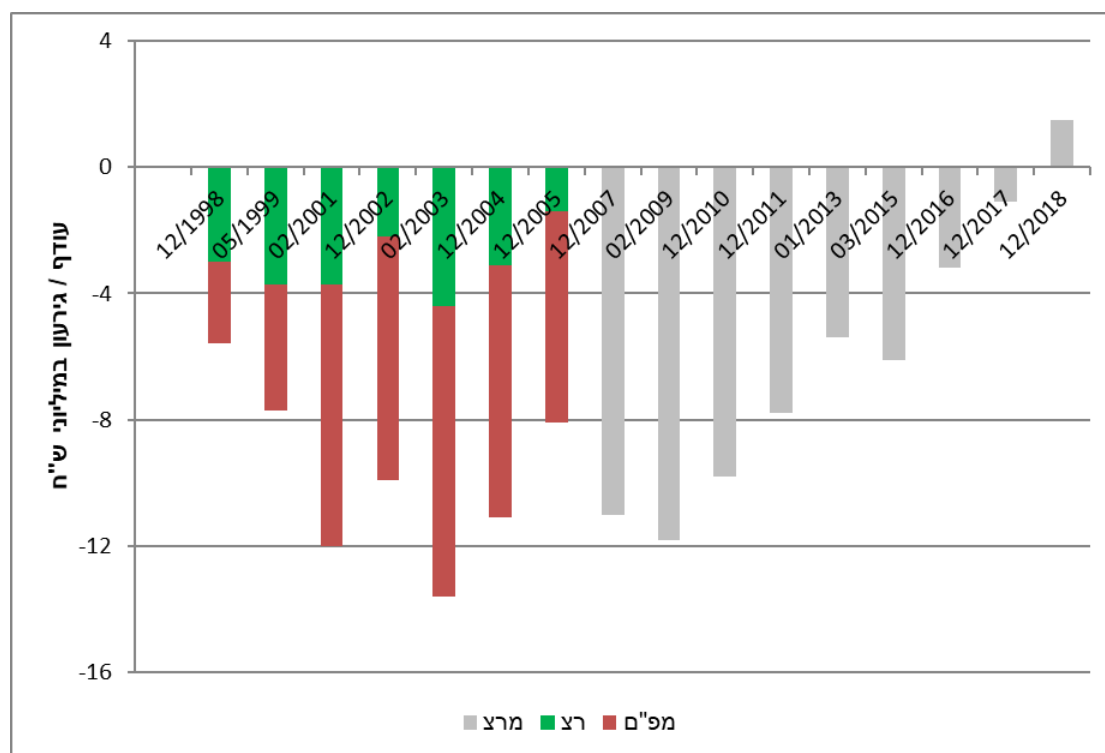
מאזן כספי

במרצ, כמו בכל המפלגות בישראל, המקור של מרבית ההכנסות הכספיות הוא המימון הממלכתי שהיא זכאית לו מתוקף חוק מימון מפלגות. מעבר למימון זה, מקורות הכנסה נוספים הם דמי החבר שנתיים של מתפקדי המפלגה. כך, למשל, לפי דוח משרד מבקר המדינה, במהלך שנת 2017 כ-74% מהכנסות המפלגה נבעו ממימון ממלכתי, כ-20% מדמי חבר, ורק כאחוז בודד מתרומות של אזרחים (מבקר המדינה, 2018: 35).

כמו מפלגות אחרות, גם מרצ נוהגת לתכנן תקציב גירעוני לתקופות הבחירות. לאור הירידה בכוחה היא גם סיימה אותן בגירעונות ניכרים, אשר כוסו בחלקם במהלך הכהונה השוטפת של הכנסת. חלק ניכר מכספי המימון הממלכתי, אשר נועדו לממן פעילות שוטפת של הארגון המפלגתי מחוץ לכנסת, משמש דה פקטו לכיסוי הגרעונות מתקופות הבחירות. כך, למשל, עולה כי הכנסותיה של מרצ במהלך תקופת הכהונה של הכנסת ה-19 (2013-2015) היו כ-15.8 מיליון ש"ח בעוד הוצאותיה השוטפות הסתכמו בכ-12.1 מיליון ש"ח. כלומר, היא סיימה את התקופות השוטפות בעודף של כ-3.7 מיליון ש"ח. אולם במהלך השנתיים האלה הוציאה המפלגה גם כ-900,000 ש"ח על הבחירות המקומיות של 2013 וכ-3.5 מיליון ש"ח על הבחירות לכנסת ה-20. יחד עם הגרעון שמרצ סחבה עוד מהבחירות לכנסת ה-19 (2013), היא החלה את פעילותה בכנסת ה-20 (מרץ 2015) בגירעון כולל של כ-6 מיליון ש"ח, שהצטצם בסוף 2016 לרמה של 3.2 מיליון ש"ח.

תרשים 5.5 מתבסס על דוחות מבקר המדינה המשקפים את המאזן הכספי של מרצ בנקודות זמן מאז 1998 ועד 2018. ראשית, יש להדגיש שלאורך כמעט כל התקופה הזו מרצ הייתה במאזן כספי גרעוני. כאמור, מצב זה אינו ייחודי למרצ ומאפיין כמעט את כל המפלגות. שנית, אפשר להיווכח שהגרעון הכבד ביותר נרשם מייד לאחר בחירות 2003, בהן איבדה מרצ כמעט מחצית מהמושבים שלה בכנסת ונכנסה לעידן בה הפכה להיות ממפלגה בינונית (בין 9 ל-12) למפלגה קטנה (6 מושבים לכל היותר).¹⁰⁴ מעבר זה הצריך הסתגלות והתאמה של סכומי הכסף המוצאים במהלך מערכות הבחירות. למרות ניסיונות ההסתגלות, גירעון כבד נוסף של כמעט 12 מיליון ₪ נרשם לאחר השפל ההיסטורי של בחירות 2009. מאז ניתן לזהות צמצום הדרגתי משמעותי של הפער בין הוצאות וחובות לבין הכנסות עד כדי הגעה לראשונה למאזן חיובי בסוף שנת 2018.

תרשים 5.5 המאזן הכספי של מרצ, 1998-2018

מקור: דוחות מבקר המדינה.

מרצ במרשתת

למרצ היה אתר אינטרנט כבר לקראת בחירות 1999 (Haleva-Amir, 2011). בבחינת איכות

אתרי המפלגות שנערכה לקראת הבחירות של 2006 (אטמור, 2008) ו-2009 (אטמור וסיאני, 2011)

¹⁰⁴ ראוי לציין שחלק ניכר מהגרעון היה "ירושה" של חובות ותיקים של מפ"ם שנגררו אל המפלגה המאוחדת. חלוקת החובות הפנימית בין רצ ומפ"ם הסתיימה רשמית רק באמצע העשור הראשון של המאה ה-21, כפי שניתן לראות בתרשים 5.6.

הוערך אתר מרצ כאיכותי בהשוואה לאתרי המפלגות האחרות. בניתוח של בחירות 2009 (כספי ולב, 2009) נמצא כי מרצ עשתה שימוש במכלול אמצעי המדיה החדשים שעמדו אז לרשות המפלגות. לקראת בחירות 2015 היו למרצ הכי הרבה לייקים מכלל המפלגות ובהפרש ניכר מהבאה אחריה (כ-75 אלף לעומת כ-44 אלף לישראל ביתנו). זה לא תאם לתמיכה בה בציבור (שעמדה על כ-4%) אלא שיקף את היותה המפלגה הכי פחות פרסונלית בזירה המקוונת.

אם ביתר המפלגות ניכר יתרון ברור למנהיג המפלגה בזירה זו, הרי שבמרצ המצב היה שונה. המפלגה הייתה פעילה יחסית בהפקת פוסטים בפייסבוק לקראת בחירות 2015, יותר מאשר מנהיגת המפלגה (זהבה גלאון) וממוצע שלושת הבכירים הבאים ברשימה. חשוב מכך, אמנם בשנת 2015 היו יותר לייקים לדף הפייסבוק של מנהיגת המפלגה, אבל דובר בהפרש קטן, בשונה מכל יתר המפלגות, למעט חד"ש (זמיר ורהט, 2017).¹⁰⁵ לפי בחינה שהתבצעה בסוף 2016, בטוויטר המאזן במרצ נטה יותר לכיוון הפעילות של המנהיגה ושל הפוליטיקאים הבכירים, הן מבחינת תפוקת הציוצים, הן מבחינת כמות העוקבים. למנהיגת המפלגה היו כמעט פי שלושה עוקבים מלמפלגה (שהיו לה אז מעט פחות מ-5 אלף עוקבים, שלישי בגובהו אחרי הליכוד וחד"ש). אולם טוויטר נמצא מכשיר יותר פרסונלי באופן כללי, ובהשוואה למפלגות אחרות גם כאן הפער בין הפוליטיקאים לבין המפלגה היה קטן יחסית. ניתן לסכם ולומר כי מרצ בלטה בהשוואה למפלגות האחרות ובהשוואה לפוליטיקאים בתוכה באימוצה ובהפעלתה את הכלים של התקשורת החדשה.

אידיאולוגיה

המחקר ההשוואתי נוהג למיין את המפלגות השונות למשפחות אידיאולוגיות: סוציאל-דמוקרטיות, ירוקות, שמרניות, ליברליות, וכיוצא בזה. סיווג המובהק של מרצ לאחת המשפחות הללו היווה בעבר אתגר מסויים. כך, למשל, מבחינה של מדיניות כלכלית-חברתית, מרצ שילבה בראשית דרכה בין פלג סוציאליסטי (מפ"ם) לפלג שוחר שוק חופשי (שינוי). ואולם, כיום ניתן לסווג את מרצ כמפלגה סוציאל-דמוקרטית, מבחינה כלכלית-חברתית, ופרוגרסיבית מבחינת זיהוייה עם ערכים פוסט-מטריאליסטיים (ראו להלן). כמו מפלגת העבודה, גם מרצ משתייכת לשני ארגונים בינלאומיים המאגדים בתוכם מפלגות החולקות תפיסות עולם חברתית-כלכלית

¹⁰⁵ בשנת 2013 אף נמצא כי רק במרצ היו הפוסטים של המפלגה פופולריים יותר מאשר של מנהיגתה (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015).

דומות: "האינטרנציונל הסוציאליסטי" (כחברה מלאה) ו"מפלגת הסוציאליסטים האירופיים" (במעמד של משקיפה).

לוח 5.8, המציג את מטרות מרצ כפי שהוגשו לרשם המפלגות, לא מאפיין את מרצ כמפלגת שמאל רדיקלי, כפי שהיא נתפסת בציבור הישראלי. דמוקרטיה, שלום, שוויון זכויות, צדק חברתי, קיום בכבוד, כל אלו יכולות להיות מטרות של כל מפלגה מבלי לאפיין אותה אידיאולוגית. מה שניתן ללמוד אולי זה ממה שאיננו מופיע ברשימת המטרות ומאפיין כמובן את מפלגות הימין בישראל – הזיקה לדת, הזיקה והמחויבות לארץ ישראל ולאופיה יהודי של מדינת ישראל וכו'.

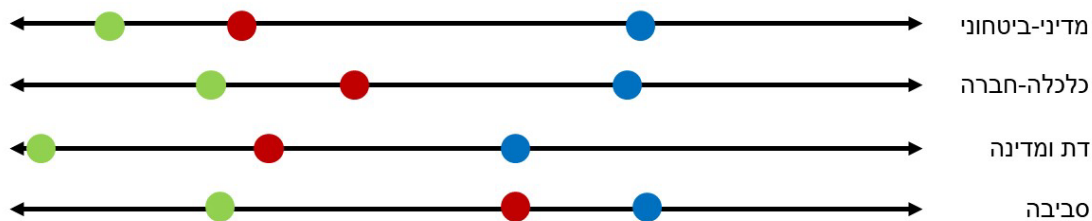
לוח 5.8: מטרות מרצ כפי שהוגשו לרשם המפלגות*

1. לפעול לביסוסה של חברה דמוקרטית ושוות זכויות במדינת ישראל.
2. לפעול לקידום השלום עם הפלשתינים, סוריה, לבנון ושאר מדינות האזור, ולביסוס מעמדה של ישראל בגבולות מוכרים ומוסכמים.
3. לקידום צדק חברתי בישראל, ולמען שוויון ערך האדם, דו קיום, הגנה על זכויות הפרט והגנה על החלש
4. לפעול למען רווחה חינוך וקיום בכבוד של כל אזרחי המדינה.

*<http://www.justice.gov.il/UNITS/RASUTHATAAGIDIM/UNITS/RASHAMMIFLAGOT/SERVICES/Pages/AllParties.aspx>

מחקר שהתבסס על סקר מומחים שנערך בשנים 2002-2003 זיהה את מיקומה האידיאולוגי של מרצ לפי מספר נושאים (Benoit and Laver, 2006: 266). תרשים 5.6 מראה את מיקומה של מרצ, בהשוואה למפלגת העבודה ולליכוד, על גבי ארבעה צירים. ברי כי מרצ היא הסמן השמאלי בכל הצירים הללו. בנושא דת ומדינה היה לה את המיקום הקיצוני ביותר (ערך של 0.7 בסולם של 0 עד 20) וגם בנושא המדיני-ביטחוני היא אחזה בעמדה יונית מובהקת (2.3). מרצ הייתה גם המפלגה הסביבתית ביותר (4.6).

תרשים 5.6 מיקום אידיאולוגי לפי ארבעה מימדים (מרצ בירוק, מפלגת העבודה באדום, הליכוד בכחול)

מקור: עיבוד המחברים ל-Benoit and Laver (2006)

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

בתחום המדיני-ביטחוני לא חלו שינויים מהותיים בעמדותיה של מרצ לאורך השנים. באשר לסוגייה הפלסטינית, מרצ תמכה מאז היווסדה בהסדר מדיני המבוסס על עקרון "שתי מדינות לשני עמים" תוך תמיכה בחזרה לגבולות 1967 ופינוי התנחלויות יהודיות. בשנת 2006 נוספה גם תמיכה מפורשת בחלוקת הריבונות בירושלים. בשונה ממפלגות מרכז, מרצ הדגישה כי הסדר מדיני עם הפלסטינים נחוץ לא רק מבחינת אינטרסים מדיניים-ביטחוניים אלא גם מבחינה מוסרית. כך, במצע הבחירות לכנסת ה-17 (2006) נכתב:

הכיבוש הישראלי בשטחים ושלטון ישראל על האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים מהווים אסון מוסרי, כלכלי, חברתי ומדיני לישראל. האמצעים בהם נוקט שלטון הכיבוש מהווים הפרות יום-יומיות של זכויות אדם: ענישה קולקטיבית, מעצרים מנהליים, סגרים ועוולות רבות אחרות. ההתנחלויות מעבר לקו הירוק מהוות עבירה על החוק הבינלאומי ויוצרות מכשול חמור אשר מרחיק את ההסדר המדיני. הטרור הפלסטיני הפוגע באזרחים חפים מפשע אכן מהווה מכשלה ממשית להתקדמות בתהליך השלום, אך אין לאפשר לארגוני הטרור להכתיב להנהגות הפוליטיות את סדר היום. האינטרס הישראלי היה ונותר סיום הכיבוש וחלוקת הארץ בדרך של הסכם...

התמיכה בשלום עם סוריה, שהיה על סדר היום הציבורי בשנות התשעים ("תמורת שלום מלא עם סוריה, המעוגן בסידורי ביטחון קפדניים ואשר מבטיח את מקורות המים של ישראל, צריכה ישראל להסכים לנסיגה לגבול הבינלאומי") התחלפה בעקבות מלחמת האזרחים בסוריה והתמורות הגיאופוליטיות בעמדות זהירות יותר, כפי שמשקף למשל במצע שפורסם לקראת הבחירות לכנסת ה-19 (2013): "לאחר שתתייצב בדמשק ממשלה נבחרת ומייצגת... יש לפעול לחידוש המשא ומתן עם סוריה על הסכם שלום."

בכל הצבעות המפתח המדיניות שהתקיימו בכנסת בתקופה הנסקרת הצביעה מרצ, כמצופה, בהתאם להשקפותיה היוניות: בעד שני הסכמי אוסלו (1993 ו-1995), בעד הסכמי חברון (1997) ווואי (1998), בעד תכנית ההתנתקות (5-2004)¹⁰⁶, בעד ההחלטה על הקפאת הבנייה בהתנחלויות (2009) ונגד יוזמות החקיקה השונות שנועדו לשריין את מעמדה של ירושלים ולהקשות על מסירת שטחים מתחום שיפוטה במסגרת הסכם מדיני. בנוסף, מרצ הייתה המפלגה הציונית היחידה שנקטה עמדה ביקורתית כלפי המבצעים ברצועת עזה וטענה כי הופעל כוח מופרז במהלך מבצע צוק איתן בקיץ 2014.

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

כפי שכבר הוזכר, לשתיים מבין שלוש המפלגות המייסדות של מרצ היו עמדות כלכליות שונות בתכלית זו מזו: שינוי דגלה בשוק חופשי בעוד מפ"ם דגלה במעורבות המדינה במטרה לצמצם את הפערים בחברה. הבדלים אלה התבטאו, במצעי המפלגה משנות התשעים, באמירות מעורבות ולא מחייבות: "מרצ רואה בשילוב של יעילות ושגשוג כלכליים עם רגישות ואזונים חברתיים את היעד אליו צריכה ישראל להתקרב.... יש לכוון בישראל משק מודרני, מפותח ומשגשג, בעל רמה טכנולוגית ותעשייתית גבוהה, המאפשר את קיומה של מדינת רווחה מתקדמת." כמו כן ניתן למצוא במצעים אלה תמיכה בהמשך תהליכי ההפרטה של מפעלים בבעלות המדינה ובלבד שלא תיפגע טובת הציבור ויובטחו זכויותיהם של העובדים.

מאוחר יותר, בעקבות פרישת שינוי ממרצ (מלבד אמנון רובינשטיין) חלה תזוזה שמאלה בעמדות הכלכליות של המפלגה. המצע מ-2006, לדוגמא, כלל ביקורת חברתית על מדיניות הממשלה וזיהוי מפורש עם הזרם הסוציאלי-דמוקרטי:

מדיניות ממשלת הימין בשנים האחרונות התייחסה לקידום הכלכלה תוך התעלמות מהמצב החברתי ומהגידול בפערים, באבטלה ובעוני. התוצאה היא שגשוג כלכלי של יחידים עשירים ובעלי הון ולא של כלל המדינה ותושביה. מצב זה מוביל לחברה מקוטבת, ניכור גדול, ותחושה של כל אדם לגורלו... המדיניות הכלכלית של ממשלת הימין כרסמה במדינת הרווחה והביאה לפגיעה קשה במעמד הביניים. כתוצאה מכך מתערער עמוד השדרה של החברה... מדיניות מתקדמת בתחום הכלכלי והחברתי מחייבת טיפול בו

¹⁰⁶ על אף התמיכה בכנסת, נשמעו במרצ גם קולות ביקורתיים על האופי החד-צדדי של תכנית ההתנתקות, שלא כללה הסכם עם הפלסטינים.

זמנית בצמצום הפערים ובפרישת רשת בטחון חברתית איתנה ברוח עקרונות הסוציאל דמוקרטיה.

במצעי מפלגה מאוחרים יותר לא מופיע מפורשות המונח "סוציאל-דמוקרטיה" אך זוהי רוח הדברים. כך, לקראת הבחירות לכנסת ה-20 הודגשו ארבע נקודות מרכזיות: (1) כינון מחודש של מדינת רווחה רחבה ועדכנית, המספקת שירותים חברתיים לכל בתחומי החינוך, הבריאות, הדיור, השירותים הסוציאליים והתעסוקה, תוך החזרת האחריות של המדינה על שירותים הניתנים לתושבים; (2) שינוי מדיניות המיסים, באופן שיפחית את אי השוויון במשק; (3) מהפיכה בשוק העבודה שמטרתה הבטחת שכר הוגן, ביטחון תעסוקתי, סיוע והכשרה מקצועית למובטלים; (4) שינוי סדר העדיפויות – הפסקת ההשקעה הבלתי-פרופורציונאלית בהתנחלויות ובתקציב הביטחון, והתניית כל התקציבים לחינוך החרדי בלימודי ליבה. כמו כן, מופיעה במצע התנגדות להמשך תהליכי הפרטה הגורפים שעבר הכלכלה הישראלית וקריאה למאבק בריכוזיות במשק.

העובדה שמרצ נמצאת למן שנת 2000 באופוזיציה הגבילה באופן טבעי את יכולתה לקדם את המדיניות הכלכלית בה צידדה. מה שנחשב עד היום כאחד ההישגים הגדולים המזוהים עימה בתחום חברתי הוא חקיקתו של חוק הדיור הציבורי, אשר קודם על-ידי חבר הכנסת רן כהן. החוק נועד לאפשר לדיירי הדיור הציבורי לרכוש את דירתם תוך קבלת הנחות ומענקי מדינה (שגובהם ייגזר מוותק המגורים) ולהפוך אותם לראשונה לבעלים של הון הניתן להורשה, וכך לשפר את מעמדן הכלכלי-חברתי. החוק נחקק אמנם בשלהי שנות התשעים אך יישומו נדחה שוב ושוב במסגרת חוק ההסדרים ולבסוף נכנס לתוקף רק בשנת 2013 (כהן, 2014).

תחום נוסף שהובילה מרצ היה השוויון המגדרי. בשנות התשעים וראשית המאה ה-21 היו אלה במיוחד חברות הכנסת נעמי חזן, ענת מאור וזהבה גלאון אשר יזמו וקידמו חקיקה בתחום זה. הישג אחר נקשר לפעילותו של אילן גילאון ומאבקו הממושך להגדלת קצבת הנכים. הצעת החוק הפרטית אותה יזם גילאון עברה בשלהי 2016 בקריאה טרומית בניגוד לעמדת הממשלה, דבר שאילץ אותה להגיע לפשרה שנתמכה על-ידי כל סיעות הכנסת. בראשית 2018 אישרה המליאה פה אחד בקריאה שנייה ושלישית את העלאת הקצבה בכ-50%.

"עיקרון חופש הדת, ובכלל זה החופש מדת, מחייבים הפרדה של הדת מהפוליטיקה והפרדה של מוסדות הדת ממוסדות המדינה." (מצע מרצ, 1996)

המאבק בכפייה הדתית ולמען הפרדת הדת מהמדינה הוא מהמזוהים ביותר עם מרצ, עוד מראשית דרכה. כפי שצויין לעיל, מרצ היא מהמפלגות היחידות שקוראים באופן עקבי וברור להפרדה של הדת מהמדינה. לפי תפיסתה הרעיונית קיים במדינת ישראל מונופול דתי-אורתודוקסי המפלה לרעה יהודים חילוניים ויהודים המשתייכים לזרמים אחרים כמו רפורמים וקונסרבטיבים. במצע שלה לכנסת ה-17 אף הופיעה לראשונה הדרישה לפיה הרבנות הראשית תחדל להתקיים כמוסד ממלכתי במימון המדינה.

מבין קשת הנושאים הרחבה הנוגעת לדת ומדינה נסתפק כאן בהתייחסות לארבעה: גיור, גיוס חרדים לצה"ל, נישואים אזרחיים, והדרת נשים. העמדה הביקורתית של מרצ כלפי המונופול של הרבנות האורתודוקסית על **תהליך הגיור** משקפת את תמיכתה בתפיסה פלורליסטית של היהדות. כך, במצע שלה מ-1996 נכתב ש"הכרה ביהדותו של אדם תיעשה על-פי אמות מידה פלורליסטיות וליברליות, ואזרחות לפי חוק השבות תוענק לכל אדם המצהיר בתום לב שהוא יהודי." מאוחר יותר שיכללה מרצ את עמדתה תוך אבחנה בין תהליך הגיור לבין קבלת אזרחות. במצעה משנת 2006 נכתב:

גיור הוא מושג דתי ולא אזרחי. הגיור המקובל כיום יחול אך ורק על מי שיחפוץ להצטרף לעם היהודי ולדת היהודית. מי שמגדיר עצמו כיהודי, דובר עברית ובעל ידיעה בהיסטוריה ובתרבות היהודית, ומבקש להתגורר בישראל – ייחשב כמי שקשר את גורלו עם העם היהודי, ועל כן יוכר ככזה לכל צורך אזרחי במדינת ישראל. מי שמבקש לקיים גיור דתי יוכל לבחור בין גיור אורתודוקסי, רפורמי, קונסרבטיבי ואחר. לצורך רישום אוכלוסיה במדינת ישראל יחשב כיהודי הן מי שהתגייר בהליך דתי והן מי שהצטרף לעם היהודי בהליך לא דתי.

סוגייה מרכזית נוספת נוגעת לעמדה סביב **גיוס בחורי ישיבות לצה"ל**. בראשית דרכה השוויון בגיוס היה בין הנושאים הבולטים בו עסקה: היא יצאה נגד הפטור הגורף שניתן לחרדים ופעלה לבטל את חוסר השוויון שהוא גורר. במצע שלה מ-1996 נכתב: "בחורי ישיבות יגויסו לצה"ל לשירות צבאי מלא, תוך התחשבות בתנאי לימודיהם ובצרכי הצבא". זאת ועוד, שניים מתחברי

הכנסת של מרצ היו בין העותרים לבג"צ כנגד ההסדר שפטר חרדים משירות צבאי (בג"צ 3267/97). פסק הדין שניתן הורה לכנסת להסדיר את הסוגייה בחקיקה ראשית והוביל לחקיקתו של מה שזכה לכינוי "חוק טל". מרצ התנגדה נחרצות גם להסדרים שנקבעו תחת החוק הזה, והצביעה נגד הצעת החוק בקריאה הראשונה (זמן קצר לאחר פרישתה מממשלתו של אהוד ברק ביוני 2000) ובקריאות השנייה והשלישית (שנערכו כבר בזמן כהונת ממשלת שרון הראשונה ב-2002). ואולם, מאוחר יותר, החל מהבחירות לכנסת ה-17 (2006) חלה תפנית והנושא הזה ירד בהדרגה מסדר יומה הרעיוני של המפלגה. נשמעו מתוכה אף קולות המפקקים כליל ביתרונות שבגיוס הצעירים החרדים לצה"ל. כך, למשל, פרסמה תמר זנדברג (2012) מאמר המפקק בנחיצות בגיוס בחורי ישיבות לצה"ל והמפלגה אף נעדרה בהפגנתיות (יחד עם כל סיעות האופוזיציה) מההצבעה הסופית על חוק השוויון בנטל שעבר בשנת 2014, שהוצג על-ידי מקדמיו (יש עתיד והבית היהודי) כחוק מהפכני שיפתור את הפגיעה בשוויון.

הדרישה למיסודם של **נישואים אזרחיים** לצד אלה הדתיים היא מהוותיקות ביותר והופיעה עוד במצעים של רצ ושינוי. מרצ אף הייתה חלוצה בקריאתה למיסוד נישואים בין בני אותו מין. כך, במצעה לכנסת ה-17 (2006) היא קראה להנהיג נישואים וגירושים אזרחיים במדינת ישראל כולל לבני אותו מין ולקבוע כי רשם נישואים ממלכתי יהיה אחראי על רישום המעמד האישי. סוגייה נוספת, שהחלה לקבל בולטות היה המאבק בתופעת **הדרת הנשים**, אשר הפכה – לפי מצע מרצ לכנסת ה-20 – ל"מכת מדינה". אף כי הנושא של זכויות נשים ומעמד האישה היה תמיד במוקד המצעים הרעיוניים של מרצ, הדגש על מאבק אקטיבי בהדרת הנשים היא תופעה מאוחרת יותר שהופיעה לראשונה במצע לבחירות לכנסת ה-19 (2013): "מרצ תפעל בנחרצות נגד תופעות של הדרת נשים מן המרחב הציבורי, לביטול קווי אוטובוסים המפרידים בין גברים לנשים ולהטלת סנקציות כלפי המדירים נשים. מרצ תדאג לכך שנשים יוכלו להתפלל באתרים מקודשים, ובכלל זה בכותל המערבי, על בסיס שוויוני."

חוקה וממשל

עוד הרבה לפני שעלה על סדר היום הציבורי הפולמוס על מהות הדמוקרטיה (תפיסה צרה של עקרון שלטון הרוב מול תפיסה מהותית של דמוקרטיה "עבה" או ליברלית) הקדישה מרצ במצעה חלקים נרחבים שעסקו בכך: "תפיסת הדמוקרטיה כשלטון הרוב בלבד היא תפיסה מצומצמת מדי,

וחשוב להבטיח כי גם הציבור וגם הרשויות יפנימו עקרונות נוספים של המשטר הדמוקרטי – הגנת הפרט מפני שרירות השלטון, שמירת הזכויות של קבוצות ושל מיעוטים, שלטון החוק, קבלתם של ערכים אוניברסליים ואיזון נאות בין חובות לזכויות". כחלק מתפיסתה זו הדגישה מרצ לאורך כל השנים את חשיבותם של חופש הביטוי והעיתונות החופשית, של שלטון החוק ושל מערכת משפט בלתי תלויה המשמשת מגן של זכויות האזרח והאדם.

מרצ היא גם היחידה מבין המפלגות הציוניות שמצדדת בגישה הרואה במדינת ישראל גם את מדינת כל אזרחיה. בעניין זה עמדת המפלגה השתנתה במהלך השנים. אם בשנות התשעים הניסוח היה רך יותר ("מדינת העם היהודי ושל כלל אזרחיה"), מאוחר יותר הוא התחדד ("מדינת העם היהודי ומדינת כלל אזרחיה") – שינוי סמנטי קטן אך משמעותי. מאוחר יותר אף התווספה קריאה מפורשת להעניק זכויות קהילתיות למיעוט הערבי: "מלבד הבטחת שוויון מלא לכל אזרחי המדינה, ישראל תכיר במיעוט הערבי כמיעוט לאומי שלו זכויות קולקטיביות, ותאפשר לו לממש ולבטא את תרבותו הייחודית ולפעול בשפתו."

השאיפה להשלמת המהלך החוקתי – על-ידי חקיקת חוקה שתכלול הגנה מלאה על כל זכויות האדם והאזרח – הוא רכיב קבוע במצע המפלגה. זאת (מתוך הכרה בסבירות הקלושה להשלמת מהלך כזה) לצד קריאה לחקיקת חוקי יסוד משלימים כגון חוק יסוד: זכויות חברתיות, חוק יסוד: חופש הביטוי וההפגנה, וחוק יסוד: חופש הדת.

אחד המאפיינים הבולטים של מרצ היא זהויה המובהק עם מה שמכונה בספרות המחקר ערכים פוסט-מטריאליסטים (Inglehart, 1990), כגון זכויות נשים, סביבתנות, זכויות להט"ב, חופש מידע, ופרטיות. כבר בשנות התשעים הופיעו במצע המפלגה, לצד פרק ארוך על זכויות נשים ושוויון מגדרי, גם סעיפים העוסקים בזכויות של "הומוסקסואלים, לסביות וביסקסואלים"¹⁰⁷ ובחופש מידע. מרצ הייתה המפלגה הראשונה שכללה התייחסות לנושאים אלה במצעה והיא סללה את הדרך לכניסתם של סוגיות אלו למצעים של מפלגות נוספות מאוחר יותר.

בנושא שיטת הממשל, סביב שאלת ביטולו של חוק הבחירה הישירה, שנידון בכנסות ה-14 וה-15, הייתה מרצ חצויה. בקריאה הטרומית ובקריאה הראשונה קולותיהם של חברי הסיעה התפלגו

¹⁰⁷ במובן זה מרצ הקפידה להיות עדכנית עם מגמת ריבוי הזהויות המיניות: במצע מ-2006 כבר התווספה הזהות של טרנסים ובמצע מ-2015 כבר מדובר על זכויות להט"ב (לסביות, הומואים, טרנסים, ביסקסואלים וקווירים).

באופן כמעט שווה בעד ונגד, אך בקריאה הסופית 9 מתוך 10 חברי הסיעה הצביעו בעד הביטול. מאז, מרצ מצדדת בשיטת הממשל הפרלמנטרית ומתנגדת מפורשות לכינון משטר נשיאותי, "המהווה איום של ממש על הדמוקרטיה הישראלית". מרצ אף הצביעה בעד העלאת אחוז החסימה לרמה של 2% (2004) אך התנגדה נמרצות להעלאתו לרמה גבוהה יותר, כחלק מחוקי המשילות שנחקקו במהלך הכנסת ה-19 (2013-2015). מרצ גם הביעה תמיכה בשיטת הבחירות היחסית ככזו המאפשרת ייצוג למגוון הדיעות בחברה הישראלית.

לסיכום, העמדות הפוליטיות של מרצ, כפי שהתבטאו במצעים שלה ובהצבעות מפתח בכנסת, מיקמו אותה בעמדה השמאלית ביותר מבין המפלגות הציוניות. מיקום זה הלך והתחדד במהלך השנים, לאחר פרישתה של שינוי הקפיטליסטית, ועם עזיבתו של יוסי ביילין את המפלגה. כאשר בוחנים במבט-על את מצעי המפלגה לאורך השנים אפשר להצביע על דחיקתן של הסוגיות המדיניות-ביטחוניות לסדר חשיבות משני. עד שנת 2009 הפרק המדיני-ביטחוני היה זה שפתח את המצעים והיווה בין 10% ל-20% מהנפח הכולל שלהם. בבחירות של 2013 הורד הפרק המדיני-ביטחוני למקום השני ובבחירות 2015 הוא נדחק עוד יותר ומוקם כפרק השישי. בשני מצעים אלה ירד נפחו ל-5% מכלל המצע. חלק מההסבר לכך נעוץ בוודאי במציאות שהשתנתה עד יסוד – החל מהאופטימיות של שנות התשעים, דרך קריסת תהליך אוסלו ואינתיפאדת אל אקצה, הצעדים החד-צדדיים כגון ההתנתקות והקמת חומת הפרדה ועליית שלטון החמאס בעזה, ועד לקיפאון המדיני המאפיין את שנות שלטון נתניהו למן שנת 2009.

במקביל, אין להתעלם גם מהמקום המרכזי שעברו לתפוס הערכים הפוסט-מטריאליסטיים בסדר היום המפלגתי. בנושאים הללו – החל מאיכות הסביבה, זכויות להט"בים, פרטיות וחופש מידע, ועד לאי-הפללה של משתמשי סמים קלים וזכויות בעלי-חיים – מהווה מרצ לא פעם את פורצת הדרך. אולם, יש שיגידו כי התמקדותה בנושאים האלה גם גובה מחיר ציבורי ותורם להתקבעותה התדמיתית של מרצ כמפלגה המייצגת את מה שמכונה בבוז מעורב בקנאה "הבועה התל אביבית".

סיכום

ההיסטוריה של מרצ מאז 1992 היא סיפור של החלשות, לפחות עד לבחירות 2009 כאשר כוחה בכנסת נחתך ב-75% ביחס לבחירות 1992. לאחר מכן ניכרה התאוששות זמנית אך מרצ עם

חמישה או שישה מושבים, עמוק באופוזיציה, הייתה רחוקה משיא כוחה בראשית התקופה עם 12 מושבים וארבעה שרים בממשלה. בבחירות 2020 שבה מרצ לרמת השפל עם שלושה מושבים בלבד אך בבחירות 2021 היא התאוששה והכפילה את ייצוגה. מרצ אמנם שורדת אך יכולתה להשיג תמיכה מוגבלת יותר ויותר. את התמיכה בציבור הערבי היא איבדה כמעט לחלוטין ובציבור היהודי עיקר מאבקה בכל בחירות היה עם מפלגת העבודה. ככל שהציבור היהודי הולך ימינה, נדחקת מרצ לעמדה שולית עמוק בשמאל, כשבינה לבין הקצה השמאלי נמצאות רק חד"ש והמפלגות הערביות. מעמדה זו קשה להשפיע ודומה כי המפלגה ונציגיה אולי משיגים את כל שניתן להשיג בתנאים אלו מבחינת השפעה על השיח הפוליטי בישראל, אך אין מדובר בהשפעה רבה. אפילו מחויבות וותיקה לנושאים "חדשים" יחסית שהופכים למקובלים יותר – שוויון מגדרי, להט"ב או איכות הסביבה – לא עוזרת כאשר אלו מאומצים על ידי מפלגות אחרות. נראה כי מרצ תיאלץ לחשב נתיב מחדש (גולן, 2021) לאחר שמפלגת העבודה הפכה כמעט למפלגה תאומה מבחינת תפיסות העולם המיוצגות בה.

6. המפד"ל ויורשותיה

פרק זה מנתח את פועלן של שלוש מפלגות הציונות הדתית אשר היו מיוצגות בכנסת בין השנים 1992 ל-2021: המפלגה הדתית-לאומית (מפד"ל), ששינתה את שמה ל"הבית היהודי", ושתי מפלגות שהתפלגו ממנה. הראשונה שבהן – ארץ, חברה, יהדות (אח"י) – פעלה למשך זמן קצרצר בין השנים 2005 ל-2009. השנייה – הימין החדש (או ימינה) – נוסדה רק בשלהי 2018 אך לקראת הבחירות לכנסת ה-24 (2021) השלימה מעין השתלטות מבחוץ על הבית היהודי ודחקה אותה אל מחוץ לכנסת.

היינו צריכים להכריע לגבי הכללתה של מפלגת תקומה (ששינתה את שמה מאוחר יותר לאיחוד הלאומי-תקומה והתמודדה בבחירות 2021 תחת השם הציונות הדתית) בפרק זה או בפרק 13 באסופה זו, העוסק במפלגות הימין הרדיקלי. מצד אחד, חלק ניכר מאנשי ומנהיגי מפלגה זו פעלו בעברם במסגרת המפד"ל. מפלגה זו מייצגת את הצד השמרני-חרדי-לאומי בוויכוח הזהותי הפנימי בציבור הדתי-לאומי (אטינגר, 2019; רוזנר ופוקס, 2018; הרמן ואח', 2014). כמו כן מפלגה זו הייתה חברה בברית אלקטורלית עם מפלגת הבית היהודי בין 2013 ל-2020 ואף התמודדה תחת השם "הבית היהודי" בבחירות 2013 ו-2015. מצד שני, מבחינת התקופה בה אנו עוסקים התחילה מפלגה זו כיישות עצמאית ואף העדיפה בעבר להיות חברה בברית עם מפלגות ימין אחרות (1999, 2003, 2009, 2021). בנוסף לכך, המפד"ל בתקופה זו (כמו גם הימין החדש ואח"י הנכללות בפרק זה) שילבו בתפיסת עולמן קו ממלכתי בעוד שהדגש של האיחוד הלאומי-תקומה היה לאומני ותורני. לבסוף, יש להזכיר כי מעברי מצביעים, כמו גם שילוב של פעילים ופוליטיקאים דתיים-לאומיים, בולטים יותר ויותר במפלגת אחרות ובמיוחד בליכוד (כהן, 2011). התמיכה והפעילות הנמרצת של הציבור הדתי-לאומי (בשונה למשל בכל הנוגע למגזר הערבי והמגזר החרדי שם יש חפיפה רבה יותר בין מצביעים לבין נציגים), אינן סיבה מספקת לכלול את האיחוד הלאומי-תקומה בפרק זה, בספר שיחידת הניתוח שלו היא מפלגות.

הפרק מתחיל בתיאור היסטורי קצר של השורשים האידיאולוגיים, הארגוניים והפוליטיים של המפד"ל וסוקר את מעמדה במערכת המפלגות עד לשנת 1992. לאחר מכן מנתח הפרק את המפד"ל/הבית היהודי (ובמקומות הרלוונטיים גם את אח"י ואת הימין החדש) לפי ארבע זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגי המפלגות בבחירות לכנסת

ובבחירות לרשויות המקומיות. כפי שנראה, המפד"ל והבית היהודי חוו טלטלות אלקטורליות קשות (עם השגים של בין 3 לבין 9 מושבים). קולות הציבור הדתי לאומי שהיה בעברו הרחוק הבסיס האיתן של מפלגה זו לא הובטחו לה עוד והיא ניסתה, שוב ושוב, להמציא את עצמה מחדש. לקראת בחירות 2021, לאחר שנסיונות לכוון בריתות ערב הבחירות נכשלו, החליטה המפלגה להימנע מהתמודדות בבחירות. באופן מעניין בבחירות אלו ניכרה הצלחה גדולה לשת רשימות של הציונות הדתית: האחת ברית מפלגות בשם הציונות הדתית שהורכבה מנציגי מפלגות בעלות גוון לאומני רדיקלי וחרדי-לאומי והשנייה ימינה שהייתה בעלת גוון דתי לאומי אך כללה גם נציגים לא דתיים. מי שנותרה בחוץ הייתה המפד"ל-הבית היהודי שמשך עשורים ניסתה להחזיק את שתי הקבוצות הללו של הציונות הדתית יחדיו.

החלק הבא מתמקד בזירה הפרלמנטרית תוך התמקדות בחברי הכנסת שכיהנו מטעם המפד"ל/הבית היהודי לאורך השנים. הוא מנתח את מאפייניהם הדמוגרפיים וסוקר את מקרי הפרישה המרובים מהם סבלה המפלגה. כפי שנראה, המפלגה הפכה עם הזמן למגוונת יותר מבחינה מגדרית וגילאית אך במבט לאחור זה לא מנע את היחלשותה או את הפרישות ממנה אלא אולי עיכב אותן במעט. החלק הבא – זירת הממשלה – מנתח את פרקי הזמן בהן הייתה המפלגה חלק מהקואליציה השלטונית, את התפקידים המיניסטריאליים שמילאו נציגיה ואת המניעים לשני אירועי הפרישה שלה: ממשלת ברק (2000) וממשלת שרון השנייה (2004). מדובר במפלגה עם נטיה ברורה להיות חלק מן הממשלה, אם בשל הרצון לדאוג למגזר הדתי לאומי, אם בשל התפיסה העצמית הממלכתית. מול זה עמדו מצבים שבעקבותיהן בחרה המפלגה באופוזיציה, כאלו בה אותגרו תפיסותיה בתחומי החוץ והביטחון. לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית: הבחירות הפנימיות לתפקידי היו"ר והמועמדים לכנסת, מבנה המפלגה וחבריה, ומאזנה הכספי. כפי שנראה, דובר במפלגה חיה ותוססת עם דפוסים של דמוקרטיה פנימית ברוב המקרים. לבסוף, החלק העוסק בזירה האידיאולוגית בוחן את התמורות הרעיוניות של המפלגה תוך הסתמכות על מצעי המפלגה ועל עמדות חברי הכנסת שלה בהצבעות מפתח ובהתבטאויות. העמדה הימנית של המפלגה בנושאי חוץ וביטחון, שהייתה די מבוססת כבר בראשית התקופה בה אנו עוסקים, הלכה והתחדדה; העמדה הבקורתית כלפי מערכת המשפט הלכה והתחזקה, בעיקר מאז ראשית שנות האלפיים; ואילו העמדות בנושאי חברה וכלכלה השתנו מאד תחת הנהגת בנט ושקד כאשר תפיסה חברתית עם גוון סוציאל-דמוקרטי הוחלפה בתפיסות ניאו-ליברליות.

המפד"ל: מ"הברית ההיסטורית" ל"מחנה הלאומי"

המפד"ל נוסדה בשנת 1955 כמיזוג בין שתי התנועות הוותיקות של הציונות הדתית: המזרחי והפועל המזרחי. המזרחי נוסדה בראשית המאה ה-20 על-ידי הרב יצחק יעקב ריינס במחאה על החלטת הקונגרס הציוני לכלול את החינוך במסגרת תחומי הפעולה של ההסתדרות הציונית. זה עורר את החשש כי הרוב החילוני יכתוב את מדיניות החינוך. המפלגה החלה לפעול בארץ ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה. הפועל המזרחי התפצלה מהמזרחי בשנת 1922 ובתוך שנים ספורות הפכה למפלגה הדתית הדומיננטית ביישוב. הפועל המזרחי עיגנה את ערכי השוויון והצדק החברתי במקורות ולא בתורות הסוציאליזם האירופי. היא חשה קרבה רעיונית לתנועת העבודה, להתיישבות החלוצית ולהסתדרות. נציגים מטעם שתי המפלגות התמודדו בארבע הבחירות לאספת הנבחרים – המוסד הייצוגי של היישוב היהודי תחת השלטון הבריטי – וחמישה נציגים מטעמן חתומים על מגילת העצמאות.

בשתיים מתוך שלוש הבחירות הראשונות התמודדו שתי המפלגות ביחד: ב-1949, במסגרת החזית הדתית המאוחדת (שכללה גם את שתי המפלגות החרדיות) וב-1955 במסגרת החזית הדתית הלאומית.¹⁰⁸ לאחר בחירות אלו התמזגו שתי המפלגות למפלגה חדשה: המפלגה הדתית לאומית, או בשמה הידוע יותר המפד"ל. ועידת היסוד של המפלגה התקיימה ביוני 1956. כפי שמציין נויברגר (1997: 143) ביטול הפילוג המעמדי-חברתי בין מפלגה בורגנית לפועלית שיקף את היחלשות התודעה המעמדית ואת הפיחות שחל בחשיבות השסע הכלכלי-חברתי בחברה, ואת העלייה בחשיבות של נושאי דת ומדינה בסדר היום הפוליטי של המפלגה.

בשני העשורים הראשונים של המדינה המפד"ל פעלה כמפלגה סקטוריאלית, או "מפלגת מחנה" (דון יחיא, 1980): מפלגה המזוהה עם ציבור בוחרים, מתאפיינת בתרבות משנה המובחנת בערכיה ובאורחות חייה, ואשר רואה את תפקידה לדאוג לאינטרסים החיוניים של המשתייכים למחנה זה (כהן, 2004: 280). במקרה של המפד"ל דובר בעיקר בשימור ואף הרחבה של החקיקה הדתית על-מנת לבסס ולהעמיק את האופי היהודי בכל תחומי החיים. בנושאים מרכזיים אחרים כמו מדיניות חוץ וביטחון או כלכלה היא קיבלה בדרך כלל את מרותה של מפא"י (Liebman and Don-Yehiya, 1984). "הברית ההיסטורית" - שיתוף הפעולה בין מפלגות הציונות הדתית (בנפרד עד 1956 וכמפלגה מאוחדת מאז) לבין מפא"י היה הציר הפוליטי המשמעותי והיציב ביותר בנוף

¹⁰⁸ בבחירות לכנסת השנייה (1951) המפלגות התמודדו בנפרד: הפועל המזרחי קיבלה 8 מושבים לעומת 2 מושבים בלבד למזרחי.

הקואליציוני עד המהפך של 1977 (ראו גם הערה 115 להלן). מלחמת ששת הימים (1967) הביאה לתמורה אידיאולוגית כאשר המפד"ל גיבשה בהדרגה קו יותר ויותר ניצי בנושא המדיני-ביטחוני ובייחוד סביב שאלת עתיד השטחים עליהם השתלטה ישראל. השינוי התרחש בעיקר על-ידי הופעתו של דור צעיר יותר – בוגרי בני עקיבא וישיבות ההסדר – שמאס בתפקודה של המפד"ל כ"משגיחת הכשרות" של מפא"י. הוא דרש, בעקבות כיבוש השטחים בשנת 1967, שהמפלגה תאמץ את עקרון ארץ ישראל השלמה. מותו של המנהיג הוותיק חיים משה שפירא ב-1970, אֶפְשֵׁר ל"צעירים" האלה, שהתגבשו בסיעה פנימית, לצבור עצמה ולקרוא תגר על ההנהגה הוותיקה (דון-יחיא, 1980). מנהיגי סיעת הצעירים אף היו ממייסדי גוש אמונים ולא ראו עצמם מחוייבים לברית ההיסטורית עם מפא"י. מהבחינה הזו, המעבר של המפד"ל לאחר בחירות 1977 לשיתוף פעולה עם הליכוד ולחיק מה שמכונה "המחנה הלאומי" נתפס כמהלך טבעי.

במקביל למעברה של המפד"ל לימין המפה הפוליטית חלה היחלשות ניכרת בכוחה האלקטורלי. אם בין השנים 1955 ל-1977 היא שמרה על יציבות וקיבלה דרך קבע בין 10 ל-12 מושבים, בשנות השמונים כוחה נחלש ונע בין 4 ל-6 מושבים בלבד. פרידמן (1982) תלה את ההיחלשות הזו בביטחון היחסי שהביא עימו המהפך הפוליטי של 1977 למגזר הדתי-לאומי. תחת שלטון השמאל היה תמיד חשש לפגיעה אפשרית באינטרסים של הציונות הדתית ולכן המגזר התלכד מסביב למפד"ל כמפלגת מחנה קלאסית. עליית הליכוד לשלטון שחררה את תחושת החרדה: השלטון החדש התאפיין בזיקה למסורת ישראל, תמך בהתלהבות בגוש אמונים ובמפעל ההתנחלויות, ואפילו משרד החינוך נמסר לידי המפד"ל והיה בידיה במשך שבע שנים רצופות. דבר זה הוביל לשינוי תודעתי בקרב דתיים רבים - מתחושת פחד וחרדה ל"תחושת ביטחון ועליונות" (פרידמן, 1982). באופן כזה, יכלו רבים לעבור לתמוך במפלגות ימין אחרות בלי חשש שיבולע לאינטרסים הכלליים של המגזר.

במקביל לשינוי התודעתי הזה, סבלה המפד"ל משורה של התפלגויות ופיצולים. תחילה, פרשו מהמפלגה שורה של פעילים בולטים (חנן פורת, גרשון שפט, אליעזר ולדמן) לטובת התחייה, מפלגת ימין רדיקלית שנוסדה ב-1979 על רקע ההתנגדות להסכמי השלום עם מצרים. לאחר מכן, על רקע טענות לאפלייה עדתית בשורות המפד"ל, פרש ממנה אהרן אבוחצירא ב-1981 והקים את תמ"י (תנועת מסורת ישראל), מפלגה מסורתית ספרדית. מעט מאוחר יותר, עם היחלשותה של תמ"י היה גם מעבר מסויים של קולות ציונים-דתיים ממוצא ספרדי אל ש"ס. במהלך הכנסת ה-10 פרש חבר הכנסת חיים דרוקמן מהמפד"ל והקים עם פעילים נוספים (חנן פורת, יצחק לוי) את

מצ"ד, שהתמודדה ב-1984 במסגרת רשימת מורשה. לקראת הבחירות של 1988 נוסדה תנועת מימד שכיוונה להחזיר את הציונות הדתית לפסים יוניים יותר. כל אלו נגסו בכוחה האלקטורלי של המפד"ל באופן משמעותי.¹⁰⁹ כבר משנות השמונים של המאה ה-20 ניכר גם שינוי במאזן הכוחות בין המפלגות הדתיות. אם עד אז היה רוב למי שייצג את הציונות הדתית-לאומית במחנה זה, עם הופעתה ועלייתה של ש"ס בשנות השמונים הפכו המפלגות החרדיות לרוב בקרב הנציגים של המפלגות הדתיות.

הזירה האלקטורלית

חלק זה מנתח את הישגיה האלקטורליים של המפד"ל/הבית היהודי בכנסת ובזירה המוניציפלית. בכנסת בולטים השינויים הרבים שחלו בכוחה של המפד"ל/הבית היהודי: התחזקות לקראת בחירות 1996, ירידה הדרגתית עד לבחירות 2009 (כולל), התאוששות זמנית בבחירות של 2013 והיחלשות מאז, שניכרה במיוחד בבחירות 2019-2020, עד לנקודה בה נותרה המפלגה ללא כל ייצוג בכנסת לאחר הבחירות של 2021. השחיקה ההדרגתית בכוחה של המפלגה התבטאה, בין היתר, בעובדה שב-6 מתוך 7 הבחירות שהתקיימו בין 2006 ל-2020 היא לא התמודדה לבדה, אלא במסגרת בריתות עם מפלגות אחרות, ובבחירות 2021 – לא התמודדה כלל. לוח 6.1 מראה את התמיכה שקיבלו מפלגות הציונות הדתית (או התמיכה בבריתות שבמסגרתן התמודדו) בבחירות לכנסת ואת מספר המושבים בהן זכו.

לוח 6.1 שיעורי התמיכה במפד"ל/הבית היהודי, אח"י והימין החדש/ימינה, 1992-2021

שנה	המפד"ל/הבית היהודי		אח"י		הימין החדש/ימינה	
	מושב	%	מושב	%	מושב	%
1992	6	5.0				
1996	9	7.9				
1999	5	4.2				
2003	6	4.2				
*2006	3	(7.1)	2	(7.1)		
2009	3	2.9				
**2013	8	(9.1)				
**2015	6	(6.7)				
אפריל 2019***	3	(3.7)			0	3.2

¹⁰⁹ להרחבה על המפד"ל לפני 1992 ראה גם: כהן 1998; דון-יחיא 1990; Sprinzak 1991; Yishai 1980;

3	(5.9)	2	(5.9)	ספטמבר 2019****
3	(5.2)	1	(5.2)	****2020
7	6.2			2021

הערה: התמיכה במקרים של בריתות מפלגתיות מסומנת בסוגריים.

* ב-2006 אח"י (שהייתה קרויה עדיין ציונות דתית-לאומית מתחדשת) הייתה חברה בברית האיחוד הלאומי (ביחד עם תקומה ומולדת) וכל השלוש התמודדו ברשימה משותפת עם המפד"ל. רשימת האיחוד הלאומי-מפד"ל זכתה ב-9 מושבים: מתוכם 3 למפד"ל ו-6 לאיחוד הלאומי (2 למולדת, תקומה וציונות דתית-לאומית מתחדשת כל אחת). ** ב-2013 וב-2015 התמודד הבית היהודי ברשימה משותפת עם תקומה. ב-2013 הוא זכה ב-8 מתוך 12 המושבים שקיבלה הרשימה, וב-2015 ב-6 מתוך 8. *** באפריל 2019 התמודד הבית היהודי במסגרת ברית איחוד מפלגות הימין, יחד עם האיחוד הלאומי-תקומה ועם עוצמה יהודית. הוא זכה ב-3 מתוך 5 המושבים שקיבלה הרשימה. אל שלישייה זו ניתן להוסיף את ח"כ אלי בן דהן שנבחר – במסגרת הסכם מיוחד שנחתם טרם הבחירות – ברשימת הליכוד. **** בספטמבר 2019 וב-2020 התמודדו הבית היהודי והימין החדש במסגרת ברית ימינה, יחד עם האיחוד הלאומי-תקומה. בספטמבר 2019 זכה הימין החדש ב-3 מתוך 7 המושבים של הרשימה, והבית היהודי זכה ב-2 מושבים. ב-2020 ימינה נחלשה ל-6 מושבים, מתוכם 3 לימין החדש ואחד לבית היהודי.

הבחירות לכנסת

קריסתה של ממשלת יצחק שמיר והקדמת הבחירות לכנסת ה-13 נבעה מפרישתן של מפלגות הימין הקטנות על רקע השתתפותה של ישראל בוועידת מדריד. בעוד שצומת, התחייה ומולדת היו האחראיות הישירות להפלתה של הממשלה הכי ימנית שכיחנה עד אז, המפד"ל הפגינה קו מתון יותר ולא איימה בפרישה. עמדה זו הדהדה את הפרגמטיות והמתיונות שאפיינו את המפלגה עוד מאז ימי "הברית ההיסטורית". אמנם, כפי שהוזכר לעיל, החל משנות השבעים היא הקדישה משקל רב יותר בזוהתה האידיאולוגית למפעל ההתנחלויות בשטחים ולחזון ארץ ישראל השלמה, אך באופן כללי הוסיפה לשמור על עמדות מתונות באופן יחסי למפלגות הימין הרדיקלי של אז (התחייה, צומת, מולדת). הזיהוי הזה השתנה לקראת הבחירות של 1992, כאשר הוחלט במפלגה להציג קו ימני מופגן. תפנית זו התבטאה בכמה מישורים: ברשימת המועמדים שלה שבה בלטו הפעם מועמדים ניציים; בסיסמת הבחירות שלה "המפד"ל – לימין" (ראו גם קמפינסקי, 2021א); ובהבטחה המפורשת להצטרף אחרי הבחירות רק לממשלה בראשות הליכוד (Elazar and Sandler, 1995; Bick, 1995). האסטרטגיה הזו הצליחה באופן חלקי – המפד"ל התחזקה במושב אחד ובלמה את מגמת ההיחלשות שאפיינה אותה לאורך שנות השמונים.

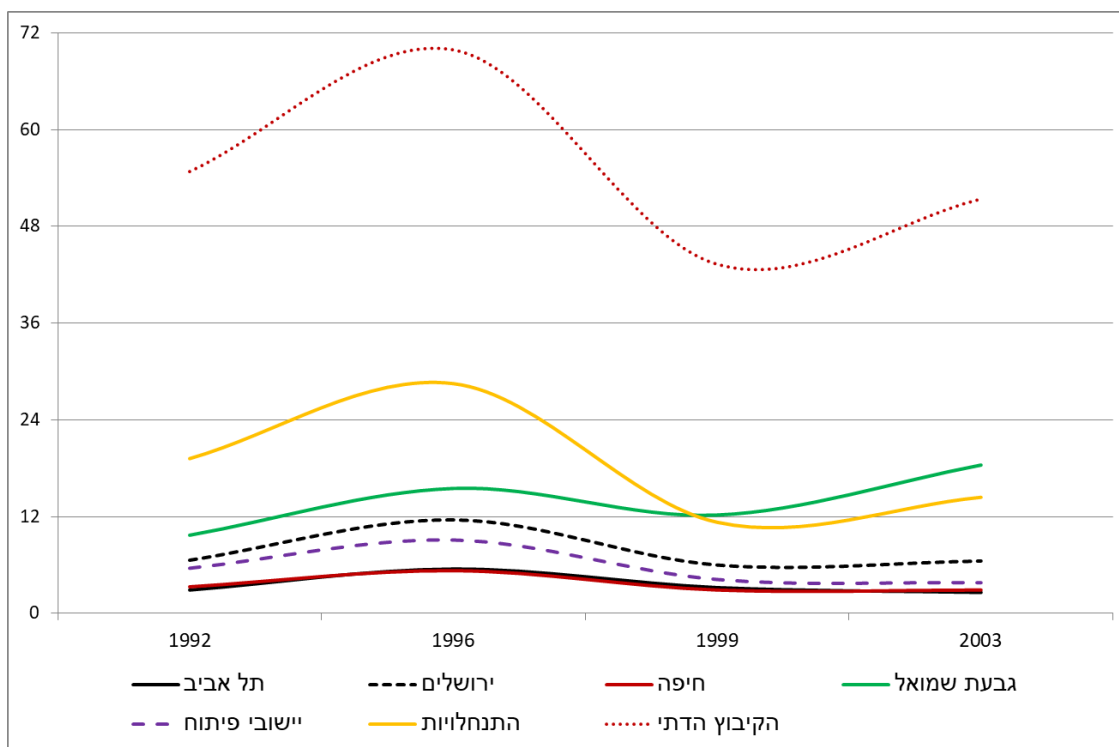
לקראת הבחירות הבאות של 1996 מיתנה המפד"ל במעט את הזיהוי הניצי שלה. השינוי נבע בחלקו מהטראומה הלאומית של רצח רבין, והעובדה שהמתנקש בראש הממשלה הגיע משורות הציונות הדתית ולמד במוסד הדגל האקדמי של המגזר – אוניברסיטת בר אילן. השבועות הסוערים שלאחר הרצח הביאו עימם גל חסר תקדים של ביקורת ציבורית חריפה שהופנתה

לכיוונו של המגזר הציוני-דתי ככלל ואל רבים ממנהיגיו בפרט. סיבה נוספת נגעה לשינוי המוסדי שהביאו עימן בחירות אלה – בחירות ישירות לראשות הממשלה. המפד"ל הכינה את עצמה לאפשרות הסבירה ששמעון פרס ייבחר לראש הממשלה ובהתאם – לתרחיש בו תמצא עצמה המפלגה מצטרפת לקואליציה בראשותו. ארבע השנים במדבר האופוזיציוני (1992-1996) היו יותר מדי למפלגה שהייתה חברת קואליציה באופן כמעט רציף מאז קום המדינה. בהתאם – על אף שהמפד"ל העדיפה את נתניהו וקראה לבחירה להצביע עבורו – יו"ר המפלגה זבולון המר הכריז כי הפעם המפלגה תהיה מוכנה לדבר עם כל מי שינצח בהתמודדות לראשות הממשלה. בנוסף, מצע המפלגה לא קרא מפורשות לבטל את הסכמי אוסלו אלא להתמודד עם המציאות החדשה שנוצרה בעקבות ההסכמים, וגם סיסמת המפלגה – "ציונות עם נשמה" – נמנעה הפעם מזיהוי ברור עם ימני (חזן, 1999).

תוצאות הבחירות היו הצלחה כפולה למפלגה: לא זאת בלבד שנתניהו נבחר לראשות הממשלה, המפד"ל אף הגדילה את כוחה הפרלמנטרי ב-50% ורשמה את הישגה הגדול ביותר מאז 1977. כפי שאפשר לראות בתרשים 6.1 היא הצליחה להתחזק במיוחד בקיבוץ הדתי ובהתנחלויות, אך רשמה שיפור מתון גם בשאר צורות היישוב.¹¹⁰ הצלחה זו הייתה תולדה של צירוף נסיבות שהחזירו הפעם את הציונים הדתיים, באופן חד-פעמי, להתלכד סביב המפד"ל, לאחר שנים של פיצול פנימי: (1) ארבע שנות ממשלת שמאל שעוררו חשש מחודש לפגיעה באינטרסים הדתיים, בייחוד לאור השליטה של מרצ במשרד החינוך; (2) הסכמי אוסלו שעמדו בניגוד גמור לעמדות המדיניות של רוב המגזר; (3) תגובת מחאה שבטית על הביקורת החריפה שהוטחה בדתיים לאחר רצח רבין (כהן, 2004). מסקרי כוונת הצבעה של ה- INES עולה שהמפד"ל "קלטה" בוחרים שהצביעו בבחירות הקודמות לליכוד, לש"ס, למפלגות הימין הקטנות (התחייה – שלא התמודדה הפעם ומולדת) ואפילו למפלגת העבודה.

תרשים 6.1 התמיכה (% הקולות) במפד"ל, 1992-2003

¹¹⁰ תרשים 6.1 מתייחס רק לשנים 1992-2003 בהן המפד"ל התמודדה ברצף באופן עצמאי.

* **יישובי פיתוח:** אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עלית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נצרת עלית, נתיבות, קרית גת, קרית מלאכי, קרית שמונה, שדרות ושלומי. **התנחלויות:** ישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. **הקיבוץ הדתי:** למעט יישובים מעבר לקו הירוק.

להצלחה יוצאת הדופן של בחירות 1996 לא הייתה המשכיות. בארבע מערכות הבחירות העוקבות שבה המפד"ל, תחילה, למימדים המוכרים (מאז 1981), ולאחר מכן נחלשה אף יותר והגיע לשפל בבחירות של 2006 ו-2009. אל הבחירות לכנסת ה-15, שהוקדמו למאי 1999, ניגש המגזר הציוני-דתי עם ביטחון עצמי משוקם לאחר שלוש שנים של ממשלת ימין לאומי. מבחינה זו, כהן (2004) מצביע על קווי דמיון בין בחירות 1981 לבחירות 1999, אשר שתיהן נערכו לאחר עליית הליכוד לשלטון, עובדה שחיזקה את הביטחון של ציבור הבוחרים הציוני הדתי וגרם לרבים מקרבם להעביר את תמיכתם למפלגות אחרות במחנה הלאומי. כפי שב-1981 איבדה המפד"ל מחצית מכוחה כך גם הפעם: היא איבדה 100,000 מצביעים וצנחה מתשעה לחמישה מושבים. גם הפיצול שחל בשורות המפלגה עם הקמתה של תקומה (שהתמודדה במסגרת רשימת האיחוד הלאומי) פגע במפלגה, במיוחד בהתנחלויות, שם היא נחלשה בכ-17%. מניתוח של סקרי ה-INES עולה שכ-20% מאלו שהצביעו למפד"ל בבחירות 1996 הצביעו הפעם לליכוד ולאיחוד הלאומי.

אל בחירות 2003 הגיעה המפד"ל עם יושב-ראש חדש ומטיפוס שונה ממה שהמפלגה הורגלה אליו עד אז. אפי איתם לא היה מנהיג שצמח בשורות המפלגה אלא גנרל מעוטר שזה עתה השתחרר

מצה"ל בדרגת תת-אלוף. הרקע שלו – בן קיבוץ עין-גב שהתחנך כחילוני וחזר בתשובה – ועמדותיו הניציות הבלתי מתפשרות עוררו תקווה שיוכל להיות גשר ולמשוך אל המפלגה גם קהל מצביעים ימני שאינו מזדהה כדתי באופן מובהק (שביט, 2002). תקווה זו נכזבה. כפי שניתן לראות בתרשים 6.1, הגידול בתמיכה בה, ביחס לבחירות הקודמות, נרשם רק בהתנחלויות, בקיבוץ הדתי ובגבעת שמואל – היכן שממילא קיים ריכוז גבוה של אוכלוסיה ציונית-דתית. בסך הכל המפד"ל שמרה על יציבות: היא אמנם איבדה כ-8,000 קולות בהשוואה לבחירות הקודמות, אך הגדילה את כוחה במושב אחד.

לאורך כהונת הכנסת ה-16 (2003-2006) סבלה המפד"ל מסכסוכים פנימיים קשים. היא אמנם הצטרפה לממשלת שרון השנייה אך עד מהרה, על רקע קידום תכנית ההתנתקות וערעור על מנהיגותו של אפי איתם, היא נקלעה למשבר פנימי מתמשך. בראשית 2005 הודיעו איתם ויצחק לוי כי הם עוזבים את הסיעה וכי בכוונתם לתאם מהלכים עתידיים עם האיחוד הלאומי (ראו לוח 6.2). הפיצול הזה העמיד את המפלגה במצב רגיש במיוחד. מספר סקרי דעת קהל לקראת הבחירות לכנסת ה-17 העידו על כך שהמפלגה מתקרבת באופן מסוכן לאחוז החסימה, שעמד לראשונה על 2%. על רקע זאת, ולאור נקודת השבר שהציונות הדתית הייתה נתונה בה לאחר יישום תכנית ההתנתקות, עלו קולות שקראו לריצה משותפת של המפד"ל והאיחוד הלאומי. מנהיג מולדת (חלק מהאיחוד הלאומי), בני אלון, העריך שאיחוד כזה של כל מפלגות הציונות הדתית הוא צו השעה והוא עשוי להניב 15 מושבים: "מי שמנסים למחוק אותנו, וזה מה שמנסים לעשות לציבור שלנו עכשיו, צריך לנקוט ביוזמת חרום" (שרגאי, 2005). אולם תהליך האיחוד היה רחוק מלהיות קל. עד לדקה ה-90, רגע לפני המועד האחרון להגשת הרשימות, התנהל משא ומתן. בסופו של דבר התרצו הצדדים. לראשונה בתולדותיה עמדה המפד"ל להתמודד בבחירות שלא באופן עצמאי (Cohen, 2007: 335). בראש הרשימה הועמד בני אלון (ראש האיחוד הלאומי ויו"ר מולדת) ולחברי המפד"ל הוקצו 5 מתוך 13 המקומות הראשונים.

הרשימה החדשה – איחוד לאומי-מפד"ל – רצה תחת הסיסמא "ימין חדש עולה". היא מיתגה את עצמה בצבע הכתום שהיה מזוהה עם תנועת המאבק נגד תכנית ההתנתקות. לראשונה מזה 25 שנים, התמודדו כמעט כל הרשימות של הציונות הדתית לגווניה, הממלכתיות והבדלניות, במסגרת רשימה אחת.¹¹¹ בהתחשב באחדות כוחות זו ולאור הציפיות המוקדמות, תוצאות

¹¹¹ החריגה הייתה חזית יהודית לאומית של ברוך מרזל, שזכתה בכ-25,000 קולות ולא עברה את אחוז החסימה.

הבחירות היו בעיני רבים בגדר אכזבה. הרשימה זכתה ב-9 מושבים בלבד שמתוכם נבחרו רק שלושה חברי כנסת מהמפד"ל – שפל של כל הזמנים. הגם שהרשימה החזיקה מעמד לאורך רובה של הכנסת ה-17 הייתה התוצאה מאכזבת וחוללה אי-נחת וחילוקי דיעות בין השותפות לרשימה.

לוח 6.2 ציונות דתית-לאומית מתחדשת או ארץ, חברה יהדות (אח"י)

ציונות לאומית דתית מתחדשת החלה את חייה כסיעה שהתפלגה מהמפד"ל. מקור ההתפלגות בוויכוח פנימי בשורות המפד"ל במהלך הכנסת ה-16 על רקע המשך החברות בממשלת שרון השנייה. אפי איתם, שנבחר לתפקיד יושב-ראש המפד"ל בשנת 2002, הוביל עם חברו לסיעה יצחק לוי עמדה נוקשה נגד ההישארות בממשלה לאחר שאושרה בה תוכנית ההתנתקות. על רקע זה התפטרו השניים מהממשלה ביוני 2004. לאורך החודשים הבאים נקרעה המפד"ל בין המחנה הניצי לבין המחנה המתון יותר, אותו הוביל זבולון אורלב. סערת הרוחות הגיעו לכדי השעייתו של איתם מתפקידו על-ידי בית הדין של המפד"ל, לאחר שהפר את חוקת המפלגה וניהל מדיניות עצמאית בניגוד להחלטות הסיעה (רהט ובנגל, 2005). זמן קצר לאחר מכן, התפלגו איתם ולוי מסיעת המפד"ל והקימו את סיעת "התחברות", ששינתה את שמה במהרה לציונות לאומית דתית מתחדשת.

ציונות דתית לאומית מתחדשת מעולם לא התמודדה לכנסת באופן עצמאי. בבחירות 2006, היא חברה אל מולדת ותקומה (במסגרת האיחוד הלאומי) והשלוש התמודדו לכנסת ברשימה משותפת עם המפד"ל. כך, באופן אירוני, מצאו עצמם איתם ולוי שוב בסירה אחת עם המפד"ל ממנה התפלגו רק שנה קודם לכן. הרשימה זכתה ב-9 מושבים שמתוכם ייצגו איתם ולוי את ציונות דתית לאומית מתחדשת.

מטרות המפלגה, כפי שהופיעו בתקנון שלה היו: איחוד הכוחות במחנה היהודי לאומי; טיפול בשכבות מצוקה ובעניינים חברתיים; טיפוח מערכת החינוך בישראל וחיזוק החינוך התורני-לאומי בישראל; חיזוק מעמדה של השבת; חיזוק ההתיישבות בכל ארץ ישראל ושקידה על בטחון המדינה; החזרת האמון בפוליטיקה הישראלית תוך שילוב ערכים יהודים ואוניברסליים במערכת הפוליטית ומאבק בשחיתות. מטרות אלה לא מציירות אותה כמפלגה שונה או קיצונית יותר מהמפד"ל ממנה פרשה. אך מספר התבטאויות של היו"ר שלה, אפי איתם, הבהירו שהיא נמנית עם השוליים הימניים של מפת המפלגות הישראלית. כך למשל:

”אנחנו נצטרך... לגרש את רוב ערביי יהודה ושומרון מכאן. אי אפשר עם כל הערבים האלה, ואי אפשר לוותר על השטח, כי כבר ראינו מה הם עושים שם. חלקם אולי יוכלו להשאר בתנאים מסויימים, אבל רובם יצטרכו ללכת. נצטרך להכרעה נוספת, וזה לסלק את ערביי ישראל מהמערכת הפוליטית. גם כאן, הדברים ברורים ופשוטים: גידלנו גיס חמישי, חבר של בוגדים מהמעלה הראשונה, ולכן לא נוכל להמשיך לאשר נוכחות כל כך חזקה וגדולה בתוך המערכת הפוליטית של ישראל” (מצוטט אצל יועז ואח’, 2006).

לפי תקנון המפלגה פעלו במפלגה מזכירות בת כ-140 חברים שנועדה להתכנס לפחות פעמיים בשנה ושימשה כגוף המנהל של המפלגה, יושב ראש בעל סמכויות נרחבות, ועד מנהל ומנכ”ל. במהלך הכנסת ה-17 שינתה המפלגה את שמה לארץ חברה יהדות – אח”י – ופתחה בקמפיין ציבורי שנועד לפקוד אליה אזרחים. צעד זה עורר תרעומת בקרב שותפותיה של אח”י לסיעה בכנסת. בשלהי 2008 הושקה יוזמה להקמת מפלגה אחת שתאגד תחתיה את כל רסיסי המפלגות שייצגו את הציונות הדתית (כהן, 2010). לוי ואיתם היו תחילה מהכוחות המרכזיים שהניעו את המהלך. אולם לאחר שהוחלט שלא לקיים פריימריז כוללניים לקביעת מועמדי הרשימה המאוחדת הכריז לוי על פרישתו מהפוליטיקה בעוד שאיתם הודיע על כוונתו להתמודד במסגרת רשימת הליכוד. שבועות ספורים לפני הבחירות הושג בין אח”י לבין הליכוד הסכם על התמודדות משותפת ולנציגי אח”י שוריינו שני נציגים בירכתי הרשימה. איתם החליט שלא להתמודד ופרש אף הוא מהפוליטיקה.

שני המועמדים של אח”י ששובצו ברשימת הליכוד לא נבחרו לכנסת ה-18. בכך הסתיימה פעילותה של המפלגה. היא נותרה רשומה כמפלגת מדף אך התעוררה לחיים (משפטיים) לקראת הבחירות של אפריל 2019. הרקע היה המאמצים, בהם היה מעורב נמרצות ראש הממשלה נתניהו, למזער בזבוז קולות במפלגות הימין על-ידי גיבוש רשימה מאוחדת של הבית היהודי, האיחוד הלאומי-תקומה ועוצמה יהודית (הברית הבין-מפלגתית נקראה איחוד מפלגות הימין). במסגרת המהלך, החליט נתניהו להקצות מקום ריאלי ברשימת הליכוד לאלי בן דהן מהבית היהודי, כנציגה של אח”י, תוך סיכום שלאחר הבחירות הוא יתפלג ויחזור למפלגת האם שלו. כך בדיוק קרה, ובכהונה הקצרצרה של הכנסת ה-21 עוד הספיק בן דהן להתפלג מהליכוד ולהתמזג עם סיעת איחוד מפלגות הימין.

כאמור, כבר במהלכה של שנת 2008 עלו יוזמות שקראו לאחד את רכיביה השונים של הציונות הדתית במסגרת של מפלגה אחת (להבדיל מברית מפלגות שבה נשמר המעמד האוטונומי של כל מפלגה). אחרי שהוקדמו הבחירות לכנסת ה-18 הואץ מהלך האיחוד. בחודש נובמבר התכנסה ועידת המפד"ל לאשר את פירוק מוסדות המפלגה לקראת ההתמזגות עם המסגרת החדשה. קודם להצבעה, פנה יושב ראש המפלגה, זבולון אורלב לחברי המרכז: "זה יהיה מאד נוח להישאר בבית הקטן והנחמד ולזכות אולי בשלושה עד חמישה מושבים. זה סיכון שאני לא מוכן לקחת. מספרים כאלה כבר לא סופרים בפוליטיקה הישראלית. אנו חייבים להיות המפלגה השלישית בגודלה..." (שלזינגר, 2012).

רעיון לקיים פריימריז פתוחים שייקבעו מי ינהיג את המפלגה ירד מסדר היום ובסופו של דבר הוסכם על-ידי המפד"ל, מולדת ותקומה לבחור מועצה ציבורית בת 40 חברים שבידיה יופקדו הסמכויות בדבר קביעת מנהיג המפלגה המאוחדת והרכב רשימתה. על אף הכוונות הטובות, עבודתה של המועצה הייתה רוויית משברים. כך, למשל, ההחלטה של המועצה למנות ליושב-ראש את דניאל הרשקוביץ' ולא את אחד מהח"כים המכהנים שהתמודדו לתפקיד, הביאה לזעזוע ואי-נחת (נחשוני, 2008).¹¹² דחיקתם של כמעט כל חברי הכנסת המכהנים מהמקומות הריאליים ברשימת המועמדים שהתגבשה העמיקה עוד יותר את המרמור. סמוך למועד הסופי להגשת רשימות המועמדים קרס תהליך האיחוד. לא זאת בלבד שבבחירות 2009 לא התמודדו הפלגים השונים במסגרת מפלגה מאוחדת (השם שנבחר עבורה היה "הבית היהודי") – גם ריצה בברית בין מפלגתית משותפת ירדה מהפרק. במקום זאת, התמודדו מפלגות הימין הרדיקלי במסגרת האיחוד הלאומי¹¹³, בעוד שהמפד"ל רצה באופן עצמאי תחת השם הבית היהודי, אם כי בכינוייה המלא נותרה התייחסות למפלגת האם (הבית היהודי-מפד"ל החדשה).

תוצאות הבחירות הציבו את המפלגה בשפל חדש. התמיכה היחסית בה הייתה הנמוכה בכל הזמנים (2.9%). אפילו במספרים מוחלטים, דובר בפחות מ-100,000 קולות, מספר הבוחרים הנמוך ביותר מאז בחירות 1992. התוצאה העגומה הייתה תולדה של מספר גורמים. ראשית, הכישלון של ניסיון האיחוד, שהוליד הרבה השמצות הדדיות ופגע בתדמית המפלגה. נראה כי גם הצבתו של הרשקוביץ' בראש הרשימה פגעה בכח המשיכה של המפלגה. ניכר כי הבית היהודי

¹¹² לתיאור מפורט של דרכי בחירתה של המועצה הציבורית ושל הוויכוחים הרבים שליוו את פעילותה והכרעותיה ראה כהן (2010: 116-120).

¹¹³ ראו פירוט בפרק 13.

איבד מצביעים רבים לשני האגפים, הרדיקלי והמתון. כך, למשל, התמיכה בו בהתנחלויות הגיעה לשפל של פחות מ-8% (לוח 6.3). מתנחלים רבים העדיפו לתמוך באיחוד הלאומי שהציג קו ניצי בהרבה מהבית היהודי.

לוח 6.3: ההתנחלויות כמעוז תמיכה במפד"ל/הבית היהודי*

שנה	שיעור התמיכה במפד"ל/הבית היהודי בהתנחלויות	שיעור התמיכה במפד"ל/הבית היהודי בתחומי הקו הירוק	משקלם של מצביעי המפד"ל/הבית היהודי בהתנחלויות מקרב כלל מצביעי המפלגה
1996	28.5%	7.4%	7.4%
1999	11.3%	4.1%	6.5%
2003	14.4%	3.9%	10.2%
2009	7.8%	2.7%	9.6%
** 2013	27.9%	8.4%	12.0%
** 2015	24.9%	6.0%	14.2%

* עד 2003 (כולל), ההתנחלויות כוללות את היישובים היהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. מאז 2009 – את היישובים היהודיים ביהודה ושומרון. הרשימה כוללת את יישובי בקעת הירדן וחוף ים המלח הצפוני. שיעור התמיכה בתחומי הקו הירוק – כולל רמת הגולן.
** ב-2013 ו-2015 התמודדה הבית היהודי ברשימה משותפת עם מפלגת האיחוד הלאומי-תקומה.

זאת ועוד, ברשימת הליכוד נכללו בבחירות 2009 נציגים בולטים של הציונות הדתית. הוא הפך לחלופה פוליטית אמיתית בעבור אלה בציונות הדתית שהחזיקו בעמדות ימניות ממלכתיות שלא נשענות בהכרח על תפיסות משיחיות. אכן, ניתוח של דפוסי הצבעה ברמת הקלפיות הראה כי ההצבעה לליכוד התחזקה במיוחד ביישובים בהם ריכוזים של ציונים דתיים בעלי עמדות מתונות כגון הקיבוצים הדתיים והמושבים הדתיים, ובאופן מתון בהרבה בהתנחלויות (כהן, 2010).

לאחר חמש שנים במדבר האופוזיציוני (2004-2009) שבה המפלגה לקואליציה. אך עם שלושה מושבים ושר בודד השפעתה הייתה מוגבלת מאוד ולא טשטשה את המשבר החמור בו הייתה נתונה. מציאות זו יצרה תנאים נוחים לתהליך של שידוד מערכות פנימי. באפריל 2012 הוכרז על מפקד חברים חדש שבסיומו יערכו התמודדויות לראשות המפלגה ולרשימת מועמדיה לכנסת, לראשונה במתכונת של פריימריז מפלגתיים בהם תינתן זכות הבחירה לכלל חברי המפלגה. בחירתו של נפתלי בנט על חשבונו של זבולון אורלב הוותיק לראשות המפלגה (ראה פירוט בהמשך) סימנה את היציאה לדרך חדשה (Roth, 2015). אורלב והרשקוביץ' החליטו לפרוש מפעילות

פוליטית ורשימת המועמדים של המפלגה לכנסת ה-19 כללה רק שם אחד שהיה מזוהה עם המפד"ל של פעם – ניסן סלומיאנסקי. לעומת זאת, שובצו ברשימה מועמדת חילונית צעירה (איילת שקד) ומספר פנים חדשות (אבי וורצמן, מוטי יוגב, יונתן שטבון, שולי מועלם).¹¹⁴ ההצעה ומתיחת הפנים השתקפו בסיסמה שליוותה את מסע הבחירות – "משהו חדש מתחיל" – ובפעילות המקוונת התוססת.

מסע הבחירות לא התמקד בסוגייה הפלסטינית (אם כי בנט פירסם מתווה מדיני-ביטחוני, ראה להלן בחלק על האידיאולוגיה) אלא הדגיש את העמידה על הזהות הציונית-יהודית של מדינת ישראל תוך חיזוק הפטריוטיזם. סקרי דעת קהל שחזו לבית היהודי הצלחה משכו את תשומת הלב של הליכוד, אשר הביט בדאגה כיצד המפלגה המתחדשת מתחרה על ציבור בוחרים דומה. בתגובה הוביל הליכוד מסע תעמולה תחת הכותרת "מי מסתתר מאחורי בנט?" במטרה להבליט את קיצוניותה של המפלגה לעומת הליכוד המתון יותר (כהן, 2015). אולם דומה שמתקפות כאלה מצד הליכוד¹¹⁵ רק חיזקו את התמיכה בבית היהודי לקראת הבחירות. השינוי החיובי בתדמית המפלגה והפריצה אל קהלים חדשים התבטא כבר בשלב מוקדם של מסע הבחירות בסקרי דעת הקהל, שהצביעו על כך שכשליש מאלה שהתכוונו להצביע לבית היהודי הזדהו כחילוניים, וכ-40% היו צעירים מתחת לגיל 30 (Hoffman, 2012). המפלגה אף הרוויחה מאוד מהחבירה של הליכוד למפלגת ישראל ביתנו. שיתוף הפעולה האלקטורלי הזה לא התקבל בעין יפה בקרב חלק מבסיסי התמיכה המסורתיים של הליכוד. אלו העתיקו את תמיכתם לבית היהודי שפנה הפעם במופגן גם לקהלים מחוץ לציונות הדתית. ביישובי הפיתוח זינקה התמיכה בבית היהודי מ-3% בבחירות 2009 ל-10% בבחירות 2013, בהתנחלויות – מכ-8% לכ-28% ובירושלים – מכ-4% ל-12%. מסקרי כוונות הצבעה של ה-INES עולה כי הרשימה הצליחה לשמור כמעט על כל מצביעה מהבחירות הקודמות (למעט 20% שנדדו לעצמה לישראל) ולמשוך אליה בוחרים רבים שהצביעו ב-2009 לליכוד.

¹¹⁴ לקראת הבחירות הוחלט על ריצה במשותף עם תקומה, ש-6 נציגים מטעמה שובצו ב-15 המקומות הראשונים ברשימה. שמה המלא של הרשימה היה "הבית היהודי בראשות נפתלי בנט – מיסודם של האיחוד הלאומי ומפד"ל החדשה", אך ההתייחסות הרווחת אליה הייתה בתור הבית היהודי. כך, באופן מבלבל במקצת, השם הבית היהודי שימש גם לתיאור המפלגה שכונתה בעבר המפד"ל, וגם לתיאור ברית המפלגות בין הבית היהודי לבין תקומה (ששינתה את שמה לאיחוד הלאומי-תקומה).

¹¹⁵ למשל - בעקבות ראיון של בנט בחדשות ערוץ 2 בו הצהיר כי מצפוני לא ירשה לו לפנות יהודים מביתם – הוא הותקף חריפות על-ידי ראש הממשלה נתניהו. מעבר לאיום האלקטורלי שהציבה הבית היהודי עבור הליכוד, המתקפות על המפלגה היו גם על רקע פסים אישיים. נתניהו ורעייתו סלדו עמוקות מבנט ומאיילת שקד על רקע תקופת עבודתם בלשכתו בין השנים 2006 ל-2008.

שמונת המושבים בהם זכתה המפלגה "ל/הבית היהודי (מתוך ה-12 של רשימת הבית היהודי) היו ההישג הגדול ביותר של המפלגה מאז בחירות 1996. דומה שהרוח החדשה שהביא עימו בנט למפלגה הניבה פירות מידיים. אלא שתוך זמן קצר מהמצופה, בעקבות הקדמת הבחירות לכנסת ה-20 למרץ 2015, עמד הבית היהודי בפני מבחן אלקטורלי מחודש. לקראת הבחירות הוחלט על המשך שיתוף הפעולה האלקטורלי עם מפלגת האיחוד הלאומי-תקומה. שותפות זו השתלמה לרשימת הבית היהודי והייתה הגורם המרכזי להצלחתה הגדולה בהתנחלויות (לוח 6.3). במקביל, המשיך בנט לפעול על-מנת להוציא את המפלגה מ"הנישה המגזרית" שלה, דבר שהתבטא בין היתר במאמצים לשלב מועמדים שאינם נמנים על המגזר. אחרי הצלחתה של שקד (מועמדת חילונית) בבחירות הקודמות, דובר הפעם בניסיון (כושל) לשבץ ברשימה את כדורגלן העבר אלי אוחנה וניסיון (מוצלח, דרך שריון אישי של היו"ר) לשלב ברשימה את העיתונאי ינון מגל.

סקרי דעת קהל שפורסמו בראשיתו של מסע הבחירות צפו התחזקות של ממש לבית היהודי וחזו לברית המפלגות מספר מושבים בטווח של 14 עד 18. לאחר מכן, נחלש כוחה בסקרים ובשבועיים האחרונים התייצב על 11 עד 13 מושבים. בהתחשב בכך, 8 המושבים שקיבלה הרשימה – שמתוכם 6 למפלגת הבית היהודי – היו בגדר אכזבה קשה. ניתן לתת כמה הסברים להיחלשות זו. הגורם המרכזי היה ככל הנראה ההצבעה האסטרטגית שבה נקטו לא מעט מתומכי המפלגה ובמסגרתה הם הצביעו לליכוד כדי להציל את "שלטון הימין". בניגוד לבחירות 2013, בהן זהות הרשימה המנצחת (הליכוד-ביתנו) הייתה ברורה למדי, הפעם היה נראה כאילו המחנה הציוני מציב אתגר של ממש לשלטון הימין. בנסיבות אלה הליכוד משך קולות של מי שהצביעו בבחירות 2013 לבית היהודי, במיוחד בימים האחרונים של מסע הבחירות. כשהתבררו התוצאות המאכזבות הסביר בנט שציבור המצביעים של המפלגה "נכנס מתחת לאלונקה" של הימין כדי להבטיח את ניצחון המחנה הלאומי. שנית, שיתוף הפעולה של הליכוד עם ישראל ביתנו לא חזר על עצמו ב-2015, מה שהשיב לליכוד מצביעים רבים שהסתייגו מברית זו. מניתוח אקולוגי בקלפיות מובהקות של הציונות הדתית הוערך שכ-7% ממצביעי הבית היהודי ב-2013 חזרו לליכוד (כהן ולזר, 2017). גורמים נוספים שהשפיעו על ההיחלשות של הבית היהודי היו העלייה באחוז ההצבעה הכללי, בעיקר במעוזי הליכוד ובמגזר הערבי, ואיבוד של נתח בוחרים נוסף לטובת רשימת יחד-העם איתנו של אלי ישי ועוצמה יהודית.

למרות האכזבה מתוצאות הבחירות, נסיבות פוליטיות הביאו לכך שהבית היהודי מצא את עצמו בתפקידי מפתח בממשלת נתניהו הרביעית – בנט מונה לשר החינוך ושקד לשרת המשפטים –

תשואה גבוהה עבור מפלגה עם שישה נציגים בכנסת. לאורך כהונת הכנסת ה-20 שקד אף הצליחה לקדם את תפיסת העולם של המפלגה בכל הקשור למינוי שופטים וליחסי כנסת-בית המשפט העליון. במקביל נגלו לפרקים מתיחויות בין היו"ר בנט לבין ההנהגה הרוחנית הרשמית-למחצה (בדמותם של רבני הציונות הדתית) של המפלגה. חיכוכים אלה היו בין גורמי הרקע להחלטה המפתיעה של בנט ושקד ערב הבחירות של אפריל 2019 לפרוש מהבית היהודי ולהכריז על הקמת הימין החדש. בהכרזה על הפרישה, שלושה ימים לאחר פיזור הכנסת ה-20, השתקף התסכול של בנט מממעמדו כמנהיג של מפלגה מגזרית. הוא הציג את המפלגה החדשה כחלופה שלטונית של חילונים ודתיים בעלי תפיסות ימניות:

הבית היהודי הפך להיות כוח משפיע, אבל באחרונה עידן ההשפעה הגדולה חלף... איבדנו את כוחנו להשפיע, נתניהו הבין שהציונות הדתית יושבת בכיס שלו... אנחנו מציעים שותפות אמת כמו באוהל בטירונות, כמו בשולחן הסדר וכמו בבית הפרטי שלי, משפחתה של גילת אשתי חילונית, אבל אנחנו משפחה אחת. מפלגת הימין החדשה היא ימין. נקודה. בלי אבל ובלי בערך... מפלגת ימין לדתיים ולחילונים... אנחנו יוצאים לדרך חדשה ומציגים אלטרנטיבה להנהגה לאומית (מצוטט אצל זרחה, 2018א).

פרישתם של בנט ושקד – המנהיגים הצעירים שלזכותם נזקפו רענון המפלגה וחיזוקה – הותירה את הבית היהודי בהלם וגררה תרעומת. חבר הכנסת מוטי יוגב, למשל, טען ש"האבא והאמא החורגים עשו עלינו אקזיט." כך הוא ביטא את התחושות לפיהן השניים לא היו אף פעם בשר מבשרה של המפלגה והשתמשו בה רק עוד היא שירתה את שאיפותיהם הפוליטיות האישיות. סקרים ראשוניים שפורסמו לאחר הקמת הימין החדש חזו לו 8-9 מושבים במוצע, בעוד שהתחזיות לגבי הבית היהודי (בהנחה שימשיך בשותפות עם האיחוד הלאומי-תקומה) נתנו לברית 4-5 מושבים במוצע ובחלק מהם – היא אף לא עברה את אחוז החסימה. הסכנה לאובדן קולות כזה בימין הביא לכך שראש הממשלה נתניהו הטיל את כובד משקלו בניסיונות לשכנע את הבית היהודי ואת האיחוד הלאומי-תקומה להתמודד בברית עם מפלגת עצמה יהודית. היו"ר החדש של הבית היהודי, רפי פרץ, התנגד תחילה למהלך אך בסופו של דבר נכנע ללחץ של נתניהו:

אני מודע לקושי. שיהיה ברור - אנשי עוצמה יהודית הם לא שותפים לאמונותי ולא מבית המדרש שלי. הם לא בני הבית שלי אבל אני מקבל אותם כאורחים... כשהבית בוער, לא בודקים בציציות של מי שעוזר

לכבות את האש... זו ריצה טכנית לפרק זמן מסוים ואחרי הבחירות

אנחנו ניפרד (מצוטט אצל בריינר, 2019).

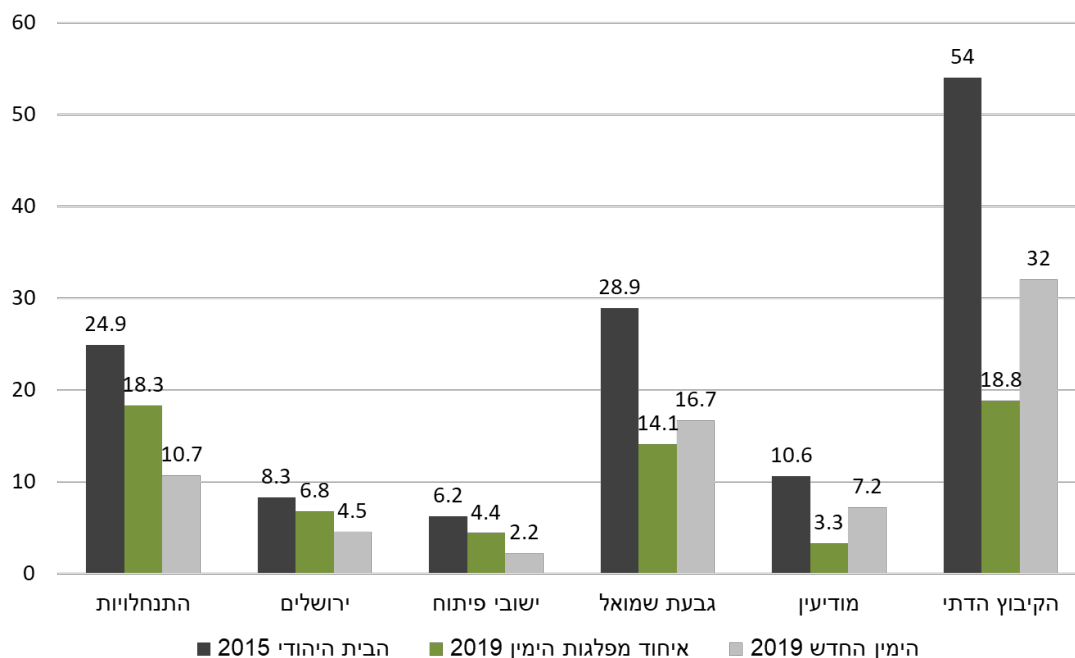
אל בחירות אפריל 2019 התייצבו אפוא שתי רשימות: (1) הבית היהודי, יחד עם האיחוד הלאומי-תקומה ועם עוצמה יהודית במסגרת ברית שקיבלה את הכינוי איחוד מפלגות הימין; (2) הימין החדש בראשות בנט ושקד. בעוד שאיחוד מפלגות הימין הסתפק בפנייה ל"מגזר" והדגיש את נושא הימין המדיני, הימין החדש פנה אל קהלים רחבים יותר והדגיש גם רכיבים שמרניים, ליברטריאנים ופופוליסטים (ראו הרחבה בחלק האידיאולוגי). סיסמת הבחירות "שקד תנצח על בג"צ, בנט ינצח על חמאס" וסרטון התעמולה הוויראלי של שקד¹¹⁶ שיקפו את הקו הזה. סקרים ראשוניים שפורסמו לאחר הגשת רשימות המועמדים הראו שהיתרון המובהק שהיה לימין החדש נמחק והתחרות בין שתי הרשימות התאזנה. סקרים אחרונים אף נתנו יתרון קל לאיחוד מפלגות הימין על פני הימין החדש (7 מול 6 בממוצע).

תוצאות הבחירות המחישו פעם נוספת שבנט אהוד מאוד בסקרי דעת קהל, אך שבימים האחרונים לפני הבחירות הוא נוטה לאבד מצביעים רבים. הימין החדש קיבלה 138,598 קולות שלא הספיקו לה לעבור את אחוז החסימה (חסרו לה פחות מ-1,500 קולות). איחוד מפלגות הימין לא הצליח אף הוא במיוחד וזכה ב-5 מושבים, מתוכם 3 בלבד לנציגי הבית היהודי.

הכישלון של הימין החדש (אך גם של הבית היהודי) נבע משני גורמים מרכזיים. ראשית, כמו בבחירות 2015, התחרות הצמודה מול הליכוד (הפעם של כחול לבן) שכנעה לא מעט מהתומכים הפוטנציאליים של מפלגות הציונות הדתית לנקוט בהצבעה אסטרטגית ולהעביר תמיכתם לליכוד בישורת האחרונה של מסע הבחירות. שנית, ההתמודדות של מפלגת זהות בראשות משה פייגלין משכה אליה אף היא מצביעים דתיים לאומיים. ניתוח של דפוסי ההצבעה (תרשים 6.2) מראים שהימין החדש הצליח לקבל קולות רבים יותר מאיחוד מפלגות הימין ביישובים בהם יש ריכוזים גבוהים של דתיים-ליברליים: למשל בקיבוצים הדתיים, בגבעת שמואל ובמודיעין. לעומת זאת, איחוד מפלגות הימין גבר על הימין החדש בהתנחלויות, בירושלים וביישובי הפיתוח.

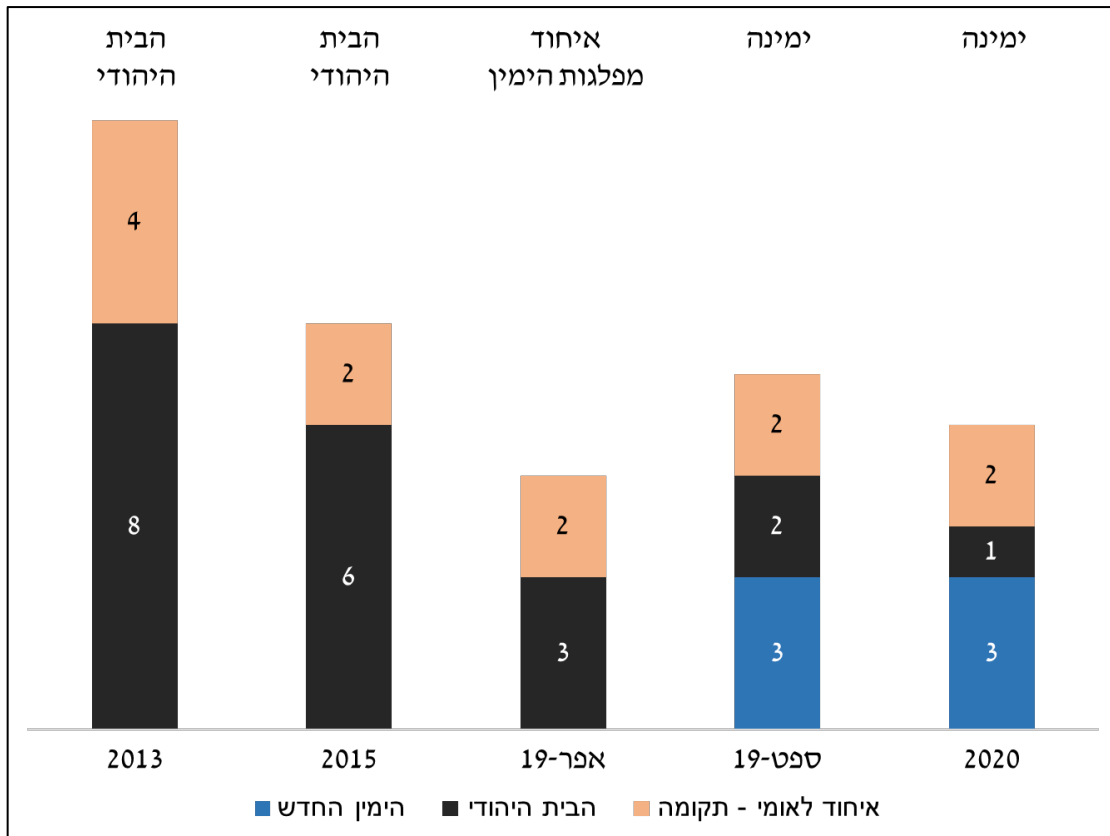
¹¹⁶ בסרטון נראית שקד כמעין דוגמנית המקדמת בושם בשם "פשיזם" באמצעות סיסמאות (צמצום אקטיביזם, ריסון בג"צ, הפרדת רשויות, משילות) ולאחר שהיא מריחה אותו ואומרת "לי זה מריח כמו דמוקרטיה".

תרשים 6.2: התמיכה (באחוזים) בבית היהודי (2015) לעומת התמיכה באיחוד מפלגות הימין והימין החדש (אפריל 2019)

למזלה של מפלגת הימין החדש, בתוך זמן קצר ניתנה לה הזדמנות למחוק את הכישלון החרוף של בחירות אפריל 2019. אל הבחירות השניות מתוך שלוש בסדרת הבחירות של 2019-20 התייצבו מפלגות הבית היהודי והימין החדש במערך מחודש, ששיחזר את שיתוף הפעולה עם האיחוד הלאומי-תקומה שהתקיים בבחירות 2013 ו-2015. ברית המפלגות החדשה קיבלה את השם "ימינה" (תרשים 6.3). בראש הברית הועמדה איילת שקד, לאחר שבנט פינה את מקומו בראשות הימין החדש לטובתה. כך, בפעם השנייה (הראשונה הייתה בבחירות 2006, לאחר ההתנתקות, שבהן הועמד בני אלון ממולדת בראשות ברית מפלגות משותפת) בתולדות המפד"ל/הבית היהודי לא הוצב מועמד מטעמה בראשות רשימה לכנסת.

תרשים 6.3: חלוקת המושבים במפלגות הציונות הדתית, 2013-2020

הדפוס הכמעט-קבוע של "הצלחה בסקרים" והתרסקות ביום הבחירות נשמר גם הפעם. עד לשבוע האחרון של מסע הבחירות חזו הסקרים לימינה יבול של 9 עד 11 מושבים. בסופו של דבר היא זכתה ב-7 מושבים בלבד, מתוכם שניים לבית היהודי ושלושה לימין החדש. מבחינת הבית היהודי דובר שוב בשפל היסטורי. לקראת הבחירות של 2020 היה נראה כאילו מפלגות הציונות הדתית עומדות להתמודד שוב בשתי רשימות נפרדות. הפעם היה מדובר בברית בין הימין החדש לבין האיחוד הלאומי-תקומה, ובברית מקבילה בין הבית היהודי לבין עוצמה יהודית. ברגע האחרון לפני סגירת הרשימות, ובעקבות לחצים כבדים שהופעלו עליו, נסוג יו"ר הבית היהודי רפי פרץ משיתוף הפעולה עם עוצמה יהודית. הוא הסכים לחבור אל שתי המפלגות שיחד איתן התמודד הבית היהודי בבחירות הקודמות של ספטמבר 2019. ברית ימינה נותרה עם הרכב מפלגתי זהה, אך משקלה של הבית היהודי ירד. לכנסת ה-23 נציג יחיד (היו"ר רפי פרץ) מטעם הבית היהודי, בעוד הימין החדש שימר את כוחו, עם שלושה נציגים.

השינויים במערך מפלגות הציונות הדתית נמשכו גם לקראת בחירות 2021. הימין החדש נפרד משיתוף הפעולה האלקטורלי עם האיחוד הלאומי-תקומה והתמודד באופן עצמאי, תוך שהוא מנכס לעצמו את המותג "ימינה". הבית היהודי, בהובלת היו"ר החדשה חגית משה, ניהל מגעים

לריצה משותפת עם האיחוד הלאומי-תקומה אך אלו נכשלו. התמודדות עצמאית לא הייתה ריאלית נוכח הסקרים שחזו למפלגה תמיכה של שברירי אחוזים. במצב כזה הוחלט שהמפלגה לא תתמודד כלל בבחירות. על-מנת "למנוע את מחיקתה המוחלטת של המפד"ל ההיסטורית", הגיעו המפלגות להסכם: הבית היהודי יצהיר על תמיכה בבנט ובתמורה תמונה חגית משה לשרה מטעם ימינה, במידה וזו תהיה חברה בממשלה. בנוסף, הוסכם שימינה תרוץ תחת האות ב' - המזוהה עם הציונות הדתית ועם המפד"ל ההיסטורית (טוכפלד ושלזינגר, 2021).

כך, השלים הצמד בנט-שקד מסע של שמונה שנים. מסע זה התחיל עם כניסתם למפלגה מנומנת על סף היכחדות (2012-2013), נמשך עם ריענונה והובלתה להישגים אלקטורליים ולמוקדי כוח שלטוניים (2013-2018), והושלם עם פרישה ממנה שלא צלחה בשלב הראשון (אפריל 2019) אך הניבה פירות לקראת בחירות 2021. בעת כתיבת שורות אלו ימינה היא ש"צחקה אחרונה" כאשר זכתה בתמיכת המפד"ל שהחליט שלא להתמודד בבחירות, קיבלה את האות המזוהה עימה, והפכה הלכה למעשה ל"יורשת" המובהקת שלה, תוך שהיא מנערת מעליה את השפעתם הפוליטית של רבני הציונות הדתית ואת הכבלים הארגוניים של המוסדות המפלגתיים. בבחירות 2021 הייתה זו דווקא האיחוד הלאומי-תקומה, המפלגה בעלת הזיהוי התורני/חרדי-לאומי, שמיתגה את עצמה כבית הפוליטי של הציונות הדתית, והתמודדה תחת השם "הציונות הדתית".

הבחירות לרשויות המקומיות

אם במישור הארצי ראינו תנודתיות רבה ברמת התמיכה האלקטורלית במפד"ל/הבית היהודי, הרי שהייצוג של המפלגה במועצות הערים כמעט ולא השתנה. במילים אחרות, מצד אחד, הישגי המפלגה במישור המקומי היו חסינים בתקופות שפל של המפלגה ברמה הארצית, ומצד שני גם לא ניתן לראות שהצלחה בבחירות לכנסת יצרה שיפור בהישגי המפלגה בבחירות המקומיות. כך, ההישג הגדול של הבית היהודי בבחירות לכנסת ה-19 (ינואר 2013), לא תורגם לכדי הצלחה יוצאת דופן בבחירות המקומיות שנערכו כתשעה חודשים לאחר מכן. בבחירות אלה הריצה הבית היהודי רשימות מטעמה ב-85 רשויות וכן 13 מועמדים מטעמה לתפקיד ראשי רשויות. רוב מועמדיה לראשות התמודדו ביישובים פריפריאליים: קרית מלאכי, אופקים, בית שמש, כפר יונה ושדרות, בה התמודד אלון דוידי כמועמד משותף של הבית היהודי, הליכוד ומפלגת העבודה (ניר, 2013). ההישגים היו מוגבלים למדי. המפלגה ספגה תבוסה קשה בירושלים, נחלשה בערים כמו באר שבע, רחובות, חיפה וגבעת שמואל ולא עברה את אחוז החסימה בחולון, אשקלון ואשדוד.

התוצאות המאכזבות האלה התאזנו עם הישגים בערים קטנות יותר כמו קרית מלאכי ושרות.
 בסך הכל נבחרו מטעם המפלגה 79 חברי מועצה ב-53 רשויות מקומיות (זובידה ולביא, 2015 :
 139).

הנתונים המוצגים בלוח 6.5 מצביעים על יציבות בהישגי המפד"ל/הבית היהודי במישור המקומי :
 שיעור נציגי המפלגה במועצות 30 הערים הגדולות נע בטווח קטן מאוד של 5 עד 6 אחוזים מכלל
 חברי המועצה. ברוב היישובים התמודדה המפלגה באופן עצמאי אך בערים מסוימות נוצר שיתוף
 פעולה בינה לבין המפלגות החרדיות. כך, למשל, בבחירות 2013 התמודדה המפלגה בתל אביב
 ברשימה משותפת עם ש"ס ויהדות התורה, בעוד שברחובות ובבת ים היא רצה במשותף עם יהדות
 התורה בלבד. ביחד עם נציגי הרשימות המשותפות האלה שיעור הנציגים גדול במעט.

לוח 6.5 הישגי המפד"ל/הבית היהודי בבחירות המקומיות ב-30 הערים הגדולות

שנת הבחירות	מס' נציגי המפד"ל/הבית היהודי במועצות הערים (בסוגריים – שיעור הנציגים)	מס' נציגי רשימות משותפות דתיים-חרדים (בסוגריים – שיעור הנציגים)	סך הכל
1993	36 (5.8%)	20 (3.2%)	56 (9.1%)
1998	40 (6.1%)	8 (1.2%)	48 (7.3%)
2003	35 (5.8%)	9 (1.5%)	44 (7.3%)
2008	34 (5.4%)	6 (1.0%)	40 (6.3%)
2013	33 (5.0%)	8 (1.2%)	41 (6.2%)
2018	38 (5.5%)	3 (0.4%)	41 (5.9%)

* הניתוח בוחן את שימוש הרשימה המקומית בשם ו/או באותיות מפלגת האם הלאומית (המפד"ל או הבית היהודי ו/או ב) -30 הערים הגדולות במגזר היהודי וערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים הבאות : ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין-מכבים-רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קרית אתא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין, וקרית גת.

מדוח מבקר המדינה (2021ב) על הבחירות המקומיות של 2018 ניתן ללמוד כי הבית היהודי הריץ רשימות בת ב-50 ישובים ובשבעה נוספים רשימות משותפות עם מפלגות לאומיות אחרות. מדובר בעוד סימן לנוכחות גבוהה יחסית של המפלגה, גם בהשוואה למפלגות הגדולות באותה העת, הליכוד והעבודה, ובמיוחד בהשוואה לבת בריתה, האיחוד הלאומי-תקומה, שהריצה רשימות בת ב-10 ישובים ובאחד נוסף רשימות משותפות עם מפלגות לאומיות אחרות.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בזרוע הפרלמנטרית של המפד"ל, ולאחר מכן בזו של הבית היהודי והימין החדש: הסיעה בכנסת. הוא בוחן את מאפייניהם הדמוגרפיים של חברי הכנסת מטעם המפלגה וסוקר את תהליכי המיזוגים אליה והפרישות ממנה.

בין השנים 1992 ל-2021 כיהנו כחברי כנסת מטעם המפד"ל/הבית היהודי 27 אישים וחמישה נוספים כיהנו מטעם הימין החדש.¹¹⁷ רק 3 מתוך 29 הנציגים (מעט מעל 10%) היו נשים: גילה פינקלשטיין, איילת שקד ושולי מועלם. מלבד שקד, ינון מגל ואביר קארה כל שאר הנציגים זוהו עם זרם הציונות הדתית.

לוח 6.6 מציג את המאפיינים הדמוגרפיים ואת הרקע של חברי הכנסת ב-12 הפנסות שניהנו בין שנת 1992 ועד ל-2021. כפי שניתן לראות, לאחר תהליך כמעט-לינארי של עלייה בגיל הממוצע של נבחרי הציבור מטעם המפלגה, הבחירות לכנסת ה-18 (2009) ובעיקר – הכנסת ה-19 (2013) סימנו שינוי מגמה והגיל הממוצע ירד באופן משמעותי. זאת, בין היתר, בעקבות בחירתם של נפתלי בנט (בגיל 40), איילת שקד (36) ויוני שטבון (34). בשתי הכנסות הבאות חלה עלייה מחודשת בגיל הממוצע, ולאחריהן – שוב מגמת ירידה שהגיעה לשיאה בבחירות לכנסת ה-24 (2021). מלבד תהליך ההצערה הזה, בחירות 2013 חוללו שינוי מהותי גם ברמת הייצוג הנשי: לראשונה נבחרו לכנסת מטעם המפלגה שתי חברות כנסת. היחלשותה האלקטורלית של המפלגה הביאו לכך שבחמש הבחירות שנערכו בין 2015 ל-2021 נבחרה רק אישה אחת.

**לוח 6.6 פילוח של חברי הכנסת של המפד"ל/הבית היהודי ושל הימין החדש
(הכנסת בהיבחרה, לא כולל חילופי אישים)**

כנסת	גיל (ממוצע)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	מתנחלים	רקע ביטחוני*	רקע שלטון מקומי	חילונים	סה"כ ח"כים
13	51.9	0	0	2	0	1	0	6
14	54.9	0	0	3	0	2	0	9
15	56.2	0	0	1	0	1	0	5
16	54.7	0	1	2	1	1	0	6
17	61.3	0	0	1	0	2	0	3
18	56.1	0	0	0	0	0	0	3

¹¹⁷ כל חברי הכנסת האלה כיהנו לפחות חצי שנה. נפתלי בנט ואיילת שקד כיהנו עד 2019 כנציגי הבית היהודי ורק לאחר מכן – כנציגי הימין החדש.

8	1	3	1	3	2	2	47.3	19
6	2	2	1	2	1	1	52.9	20
3	0	1	2	1	1	1	55.0	**21
5	1	1	3	1	1	0	50.4	22
4	1	0	2	0	1	0	51.0	23
7	2	1	1	1	1	2	45.4	24

* דרגת אלוף משנה ומעלה.

** לא כולל את אלי בן דהן, שנבחר לכנסת ה-21 במסגרת רשימת הליכוד.

זיהוייה של המפד"ל/הבית היהודי והזיקה שלה עם תנועת ההתנחלויות מצאו ביטוי בנוכחות של חברי כנסת מטעמה שהתגוררו מעבר לקו הירוק. בכנסות שנבחרו ב-1992, 1996, 2003, 2006 ו-2015 משקלם של אלו הגיע לשליש מחברי הסיעה, הרבה מעבר לתרומה היחסית של המתנחלים מכלל מצביעי המפלגה (ראה לוח 6.3 לעיל). ייצוג זה התחזק אף יותר כאשר 3 מתוך 8 נציגי הבית היהודי שנבחרו לכנסת ה-19 (2013) התגוררו בשטחים. לעומת זאת, הייצוג של מתנחלים בקרב הח"כים של הימין החדש נמוך בהרבה. בשתי הכנסות הראשונות בהן הצליחה המפלגה לזכות בייצוג בכנסת (ספטמבר 2019, 2020) לא נבחר מטעמה מועמד המתגורר בשטחים, ולאחר בחירות 2021 – מועמד יחיד מתוך 7. ייתכן והדבר משקף את השינוי שחל בזהות המפלגתית – עם המאמץ של נפתלי בנט לשוות לה אופי ממלכתי יותר ומגזרי פחות. חלק מחברי הכנסת תושבי השטחים היו פעילים קודם לכן גם בפוליטיקה המקומית (צבי הנדל במועצה האיזורית חוף עזה, ניסן סלומיאנסקי במועצה המקומית אלקנה ומוטי יוגב במועצה האיזורית מטה בנימין) או במסגרת מועצת יש"ע (נפתלי בנט). על אף הקו הניצי שלה והעלייה המשמעותית בשיעורי בני הציונות הדתית בקצונה הגבוהה בצה"ל (מגל, 2016; לוי, 2007) כיהנו מטעם המפד"ל/הבית היהודי ומטעם הימין החדש רק ארבעה "ביטחוניסטים" מובהקים: אפי איתם, מוטי יוגב, רפי פרץ ומתן כהנא.

כפי שכבר הוזכר, במשך תקופת הזמן הנסקרת כאן פעלו חברי הכנסת של המפד"ל/הבית היהודי במסגרת סיעות משותפות עם נציגים ממפלגות אחרות. במהלך הכנסת ה-17 (2006-2009) שיתוף הפעולה היה עם האיחוד הלאומי ובמהלך הכנסות ה-19 וה-20 (2013-2019) – עם האיחוד הלאומי-תקומה. לקראת הכנסת ה-21 חברה המפלגה אל האיחוד הלאומי ואל עוצמה יהודית במסגרת רשימה משותפת בשם איחוד מפלגות הימין.

המפד"ל/להבית היהודי חוו מקרים רבים של חברי הכנסת שנטשו אותה לטובת מסגרות פוליטיות אחרות (כאשר לא מעט מהם שיתפו איתה פעולה לאחר מכן במסגרת סיעות משותפות ולעיתים אף רשימות משותפות לכנסת). המקרה הראשון התרחש בדמדומי כהונתה של הכנסת ה-14 (1999), כאשר חברי הכנסת צבי הנדל וחנן פורת פרשו מסיעת המפד"ל והקימו את "אמונים" ששינתה במהרה את שמה ל"תקומה". הפרישה הגיעה על רקע דחיית הצעות לאמץ סעיפים ניציים למצע המפלגה לכנסת ה-15 בהצבעה שהתקיימה במרכז המפד"ל, ובעקבות דחיקתם של הנדל ופורת למקומות ספק ריאלי (הנדל נבחר למקום השביעי ברשימה) ולא ריאלי (פורת נדחק למקום ה-11). הפרישה השנייה התרחשה בשנת 2005 על רקע קידום תכנית ההתנתקות. התחולל וויכוח פנים-מפלגתי עז בין הקו הניצי אותו הובילו אפי איתם ויצחק לוי לבין הקו המתון אותו הובילו זבולון אורלב ושאול יהלום. הקרע הפנימי החריף הובילו לכך שאיתם ולוי עזבו את המפלגה (ראו לוח 6.2 לעיל). המקרה השלישי היה פרישתו של יוני שטבון, מהפנים הצעירות שנבחרו מטעם הבית היהודי בבחירות לכנסת ה-19, תוך הטחת ביקורת על שיתוף הפעולה של המפלגה עם מפלגות ליברליות תוך הרחקת "ציבור מסורתי שאוהב את התורה ואוהב את המדינה... כזה שאינו חלק ממעמד הביניים שכולם כל כך אוהבים להפוך לנושאי דברו" (שטבון, 2014). שטבון הצטרף לרשימת יחד-העם איתנו הניצית שהקים אלי ישי לקראת בחירות 2015. המקרה הרביעי, שכבר הוזכר, היה פרישתם של בנט ושקד (ביחד עם שולי מועלם) בשלהי 2018 והקמת הימין החדש. מקרה הפרישה האחרון, בשונה מכל קודמיו, העמיד את עצם קיומה של המפלגה הוותיקה בסכנה. אכן – לאחר שלכנסת ה-23 נבחר מטעמה מועמד אחד בלבד (רפי פרץ), בבחירות העוקבות היא כלל לא התמודדה והכריזה על תמיכתה ברשימת ימינה אשר מטעמה שובצו מועמדים של הימין החדש.

זירת הממשלה

מאז קום המדינה ועד שנת 1992 הייתה המפד"ל חברה כמעט קבועה בממשלות ישראל השונות. תחילה, במסגרת מה שנודע בכינוי "הברית ההיסטורית" – שיתוף הפעולה ארוך הימים בין מפא"י לבין הציונות הדתית, אשר היווה את הציר המרכזי של כל הקואליציות שקמו לאורך שלושת העשורים הראשונים.¹¹⁸ לאחר מכן – כשותפה קבועה בממשלות הליכוד (1977-1984, 1990-1992) ובממשלות האחדות (1984-1990). למעשה, עד 1992 הייתה המפד"ל המפלגה ששהתה בקואליציה

¹¹⁸ בתקופה זו המפד"ל נותרה מחוץ לקואליציה רק לפרקי זמן קצרים: במהלך המשבר הראשון סביב שאלת מיהו יהודי (1958), בראשית הכהונה של ממשלת רבין הראשונה (1974), ובסיום הכהונה של ממשלה זו, בעקבות ההחלטה של רבין לפטר את שרי המפד"ל ולהקדים את הבחירות (התרגיל "המבריק").

פרק הזמן הממושך ביותר, אף יותר ממפלגות השלטון מפא"י/המערך והליכוד. דפוס זה השתנה לאחר מכן. במסגרת הזמן הנבחרת בספר זה, המפד"ל שהתה שלושה פרקי זמן באופוזיציה: בתחילה בזמן כהונת ממשלות רבין ופרס (1992-1996), לאחר מכן בחלק מתקופת כהונתן של ממשלות ברק ושרון הראשונה (2000-2002) ולבסוף בחלק מתקופת הכהונה של ממשלת שרון השנייה ולאורך כהונתה של ממשלת אולמרט (2004-2009). בסך הכל, בין יולי 1992 ליולי 2020 (28 שנים), שהתה המפד"ל/הבית היהודי כמעט 18 שנים בקואליציה השלטונית (64% מהזמן), ו-10 שנים באופוזיציה (36%).

הבחירות לכנסת ה-13 (1992) הניבו למפלגות השמאל (מפלגת העבודה, מרצ, חד"ש ומד"ע) גוש חוסם של 61 חברי כנסת. בנסיבות אלה, המפד"ל, יחד עם שאר מפלגות הימין, לא נכנסה לממשלה. ארבע השנים של המפד"ל במדבר האופוזיציוני – פרק הזמן הארוך ביותר מאז היווסדה – באו לקיצן לאחר בחירות 1996 (קמפינסקי, 2021ב). המפד"ל, שזכתה בבחירות בהישג הטוב ביותר שלה מאז 1977 נתפסה על-ידי הליכוד ונתניהו, שנבחר לראשות הממשלה, כשותפה טבעית בקואליציה שהוקמה. המשא ומתן היה מהיר, ולמפד"ל הוקצו שני תפקידי שר בממשלה החדשה (ראה לוח 6.7). יושב-ראש המפלגה, זבולון המר התמנה לשר החינוך¹¹⁹, התרבות והספורט, ואילו יצחק לוי הופקד על שני תיקים: התחבורה והאנרגיה. מהתיק השני הוא נאלץ להיפרד לאחר שהמשבר הפנימי בליכוד בין נתניהו לאריאל שרון נפתר עם "תפירתו" של משרד התשתיות החדש, אליו הועתקו סמכויות משרד האנרגיה. ממשלת נתניהו הראשונה ידעה משברים וזעזועים פנימיים רבים, אך אלו נבעו בעיקר ממריבות בסיעת השלטון (ליכוד-גשר-צומת) ולא משותפותיה הקואליציוניות. המפד"ל נותרה סיעה קואליציונית ממושמעת למדי, מלבד העמדות הלעומתיות שהציגה בנושאים המדיניים. כך, בהצבעה בממשלה על הסכם חברון (ינואר 1997) הצביעו שני שרי המפלגה – זבולון המר ויצחק לוי – נגד ובהצבעה על ההסכם במליאת הכנסת, נעדרו שרי המפד"ל מההצבעה בעוד שאר חברי הסיעה הצביעו נגד. נתניהו, שיכול היה לפטר את השרים בשל הפרת האחריות המשותפת, הבליג והמפד"ל נותרה בקואליציה. בהצבעה על הסכם וואי (נובמבר 1998) הצביעו נגד כל חברי הסיעה, לרבות השרים.

¹¹⁹ משרד החינוך היה תמיד משאת נפש של המפלגה ובכל מקרה בו משקלה הפוליטי אפשר לה, היא דרשה את השליטה עליו. זבולון המר היה שר חינוך בין 1977 ל-1984, 1990 ל-1992 ובין 1996 ועד לפטירתו בראשית 1998. יצחק לוי החליף אותו עד לתום ממשלת נתניהו הראשונה (1999). מינויו של נפתלי בנט לשר החינוך לאחר בחירות 2015 החזיר את המשרד הנחשק לידי המפלגה, לראשונה אחרי 16 שנים. רפי פרץ החליף אותו בתפקיד למשך כשנה בין 2019 ל-2020.

בחירות 1999 הובילו בפעם השלישית ברציפות לחילופי שלטון. ראש הממשלה הנבחר אהוד ברק, שעמד בראש סיעת שלטון קטנה (ישראל אחת – 26 מושבים) נאלץ להרכיב קואליציה בעייתית שכללה מפלגת שמאל (מרצ), מפלגות מרכז (ישראל בעלייה, מפלגת המרכז) ומפלגות חרדיות (ש"ס, יהדות התורה). ברק עשה מאמץ מיוחד להכניס גם את המפד"ל הניצית אל ממשלתו. לאחר שהובטח לה במסגרת ההסכם הקואליציוני שהיא תהיה "רשאית לבטא עמדותיה בדבר פרשנות ישראל להחלטות 242 ו-338 של האו"ם", נכנסה המפד"ל לממשלה ויצחק לוי מונה לשר הבינוי והשיכון. התקדמות התהליך המדיני והנסיעה של ברק לוועידת קמפ דייוויד הביאה לפרישתו בזו אחר זו של ש"ס, ישראל בעלייה והמפד"ל. יושב-ראש המפלגה יצחק לוי אמר ש"המפד"ל לא מוכנה להיות שותפה למהלך שהיא מתנגדת לו מכל וכל... הגיעה שעת ההכרעה - כל מפלגה צריכה להיות אמיצה עם עצמה. מטרת נסיעת ראש הממשלה היא קבלת הכרעות שאנחנו לא יכולים להיות שותפים להן" (זרחין ושמואלי, 2000). אחרי ארבע שנים בקואליציה, תחת ממשלות נתניהו וברק, חזרה המפד"ל לאופוזיציה.

לוח 6.7 שרים שכיחנו מטעם המפד"ל/הבית היהודי

ממשלה מס'	שר	תקופה כהונה
27 (נתניהו)	זבולון המר	יוני 1996 – ינואר 1998 (נפטר)
	יצחק לוי	יוני 1996 – יולי 1999
	שאול יהלום	פברואר 1998 – יולי 1999
28 (ברק)	יצחק לוי	יולי 1999 – יולי 2000
29 (שרון)	אפי איתם	אפריל 2002 – פברואר 2003
	יצחק לוי	אפריל 2002 – פברואר 2003
30 (שרון)	זבולון אורלב	מרץ 2003 – נובמבר 2004
	אפי איתם	מרץ 2003 – יוני 2004
32 (נתניהו)	דניאל הרשקוביץ'	מרץ 2009 – מרץ 2013
33 (נתניהו)	אורי אורבך	מרץ 2013 – פברואר 2015 (נפטר)
	נפתלי בנט	מרץ 2013 – מאי 2015
34 (נתניהו)	נפתלי בנט*	מאי 2015 – יוני 2019
	איילת שקד*	מאי 2015 – יוני 2019
	רפי פרץ	יוני 2019 – מאי 2020
35 (נתניהו)	רפי פרץ	מאי 2020 -

* בשלהי כהונתם בממשלה ה-34 בנט ושקד השתייכו לסיעת הימין החדש שהתפלגה מהבית היהודי. בנוסף, בנט התמנה בנובמבר 2019 לשר הביטחון בממשלת המעבר של נתניהו. הוא כיהן בתפקיד עד לכינונה של הממשלה ה-35 חצי שנה לאחר מכן.

המפד"ל לא שבה לממשלה גם לאחר ניצחונו של אריאל שרון בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה ב-2001. זאת, על אף ששותפות "טבעיות" אחרות של הליכוד – האיחוד הלאומי, ישראל ביתנו, יהדות התורה וש"ס – הצטרפו לקואליציה. רק כשנה לאחר מכן, באפריל 2002, התרצתה המפד"ל ונכנסה לקואליציה. הכניסה נתפסה והוצגה כמהלך תמיכה בממשלה בשעת חרום, לאחר חודש "מרץ השחור" שבמהלכו נהרגו בפיגועים יותר ממאה אזרחים ישראלים ושבעקבותיו פתחה ישראל במבצע חומת מגן. למפד"ל הוקצו שני תפקידים של שרים בלי תיק, לאפי איתם ויצחק לוי. מאוחר יותר הם קיבלו את תיקי התשתיות והתיירות בהתאמה.

לאחר הבחירות של 2003 הצטרפה המפד"ל לממשלת שרון השנייה, שכללה גם את שינוי ואת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו. אפי איתם מונה לשר הבינוי והשיכון וזבולון אורלה לשר הרווחה. אולם השהות של הסיעה בקואליציה לא האריכה ימים. משבר מהותי ראשון פרץ סביב סוגיית פירוק משרד הדתות שאושר בממשלה באוקטובר 2003. החברות בקואליציה אחת יחד עם שינוי (בראשות טומי לפיד), שניסתה לקדם את סדר היום שלה בנושאי דת ומדינה, יצרה כצפוי חיכוכים בינה לבין המפלגה הדתית-לאומית. לאורך השנה הראשונה של הממשלה המשבר סביב משרד הדתות כמעט דחף את המפד"ל לפרוש מהקואליציה. אפי איתם אמר:

אני מביע דאגה עמוקה לשסע שנפער בין דתיים לחילונים. בתחילת כהונתה של הממשלה אמר לפיד כי לשינוי יש בעיה עם ש"ס ולא איתנו, אבל מסתבר כי אין מדובר בניסיון לשפר את היחסים בין חילונים לדתיים, אלא בכוח דורסני, חומייניסטי וחילוני, שאיתו לא נשתף פעולה. שינוי רוצה למחוק את הזהות של ישראל ממדינת ישראל... אין פה ויכוח על ג'ובים ועמדות כוח, אלא ויכוח עקרוני על זהות המדינה. אנחנו מייצגים 22 מנדטים של כל הציבור הדתי בישראל. ממשלה בלעדיו, למרות שהיא תהיה חוקית, לא תהיה לגיטימית. (מרסיאנו ושומפלבי, 2003א)

לבסוף הושגה פשרה בנושא זה אך עד מהרה נתגלע משבר חדש וחמור יותר. התפנית האידאולוגית שביצע ראש הממשלה אריאל שרון, עם השקתה של תכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון, הכניסה את המפד"ל למצוקה. בתור המפלגה שזוהתה יותר מכולן עם תנועת ההתיישבות בשטחים, וככזו שזכתה למספר הקולות הרב ביותר ביישובי הרצועה בבחירות 2003 (כ-30%), נציגיה בכנסת היו מהקולות הבולטים נגד התכנית. המהלכים שהוביל שרון אף יצרו קרע פנימי עמוק בתוך המפלגה (ראו גם החלק העוסק בזירה הפנים-מפלגתית). השר אפי איתם

הוליד את הקו הניצי והקדים להתפטר מתפקידו כבר בחודש יוני 2004, בעוד שהשר זבולון אורלב סבר כי על המפד"ל להישאר בקואליציה לפחות עד ההצבעה בכנסת על תכנית ההתנתקות. בסופו של דבר, אחרי שהצעת חוק יישום תכנית ההתנתקות אושרה בקריאה ראשונה התפטר גם אורלב מתפקידו והמפד"ל פרשה מהממשלה (שרגאי, 2004).

המפד"ל לא שבה להיות חלק מהקואליציה השלטונית עד לאחר בחירות 2009, עם חזרתו של בנימין נתניהו לתפקיד ראש הממשלה. משקלה הזעום לאחר בחירות 2009 (שלושה מושבים בלבד) לא הציבו אותה בתפקיד של שחקן מרכזי, בייחוד לאור הצטרפותה המפתיעה של מפלגת העבודה, שהעניקה לקואליציה בסיס פרלמנטרי רחב. בהסכם הקואליציוני הוקצה לבית היהודי¹²⁰ תפקיד שר יחיד. דניאל הרשקוביץ' מונה מטעמה לשר המדע והטכנולוגיה. במשך שהותה בממשלה לא פרצו משברים קואליציוניים מהותיים. אפילו כנגד נאום בר-אילן (הסכמה עקרונית של נתניהו למדינה פלסטינית מפורזת) וכנגד ההחלטה על הקפאת הבנייה בשטחים (נובמבר 2009 – ספטמבר 2010) קולות המחאה היו רפים. בהיותה השותפה הזעירה ביותר בקואליציה רחבה, ללא נציג בקבינט המדיני-ביטחוני, השפעתה של המפלגה הייתה מוגבלת למדי.

מצב עניינים זה השתנה מקצה אל קצה בעקבות מתיחת הפנים של המפלגה עם הצטרפות בנט ושקד וזכייתם בהנהגת המפלגה שהביאה להישג אלקטורלי גדול בבחירות 2013. תריסר המושבים של הבית היהודי הציבו אותה בעמדת אסטרטגית – בלעדית לא היה הפעם רוב פרלמנטרי לגוש הימין-חרדים. באופן שהפתיע רבים, החליט נפתלי בנט, המנהיג החדש של המפלגה, ליצור תיאום הדוק במהלך המשא ומתן הקואליציוני עם יאיר לפיד, יו"ר יש עתיד. ייתכן שהסיבה לכך הייתה החשש של בנט שנתניהו מתכוון להשאיר את הבית היהודי מחוץ לקואליציה על רקע משקעי עבר אישיים בין ראש הממשלה לבינו ולשותפתו איילת שקד. זאת ועוד, בנט ולפיד, שני המנצחים הגדולים של הבחירות ופנים חדשות בפוליטיקה, מצאו שפה משותפת בעיקר סביב עניין "חוק השוויון בנטל", שהיה הנושא העיקרי שעמד על סדר היום העתידי של הכנסת החדשה. כל אחד מהצדדים היתנה את הצטרפותו לממשלה, בהכללתו של האחר. בנט הסביר:

סיכמנו שיש עתיד לא תיכנס לממשלה בלי הבית היהודי, והבית היהודי לא תיכנס בלי יש עתיד... כאשר הגענו להבנות אלו, יש עתיד היתה במצב טוב יותר מאתנו... בימים שלאחר הבחירות אנשי הליכוד סרבו לדבר עם הבית היהודי. החרים אותנו... אנחנו היינו בחוץ, והם בפנים... יאיר לפיד עמד

¹²⁰ שמה של המפלגה שונה ל"בית היהודי" לקראת בחירות 2009, ראה דיון לעיל.

במלתו כלפיי וכלפי הציבור שאני מייצג. עכשיו זה התהפך. לפתע הליכוד רוצה אותנו, ללא יש עתיד. תורנו לעמוד במילה. מילה זו מילה (ליס, 2013א)

הציר האפקטיבי הזה, שזכה בכלי התקשורת לכינוי "ברית האחים", עיכב את הקמת הממשלה ועורר תרעומת רבה מצד הליכוד. זה האשים את בנט ב"הונאה של הבוחרים" ובשיתוף פעולה עם לפיד שנועד "למנוע הקמת ממשלה לאומית" (טוכפלד, 2013). ציר בנט-לפיד עמד במסכת הלחצים הכבדים שהופעלו על הבית היהודי לסגת מהברית לטובת הכללת המפלגות החרדיות בממשלה. בסופו של דבר הוקמה קואליציה שכללה את הליכוד-ביתנו, יש עתיד, הבית היהודי והתנועה. "ברית האחים" כופפה את נתניהו ואילצה אותו להקים ממשלה שהוא לא חש נוח עם הרכבה ולא רחש אמון רב כלפי שריה. הממשלה החדשה כללה שני שרים מטעם הבית היהודי: נפתלי בנט הופקד על שלושה משרדים (כלכלה, דתות, ירושלים ותפוצות) ואורי אורבך התמנה לשר לענייני ותיקים.¹²¹

המשא המתן הקואליציוני לאחר הבחירות לכנסת ה-20 הציב את הבית היהודי בעמדת מיקוח משופרת, על אף שכוחה הפרלמנטרי פחת בשליש. הסיבה הייתה ההכרזה המפתיעה של אביגדור ליברמן כי ישראל ביתנו לא תצטרף לקואליציה. העיתוי של ההכרזה היה קריטי: יומיים לפני תום המועד החוקי להרכבת ממשלה. במצב עניינים כזה יכלו נציגי הבית היהודי להציב תנאים גבוהים להצטרפות ודרישותיהם נענו. בנט מונה לשר החינוך (ובנוסף הופקד על משרד התפוצות) ואיילת שקד לשרת המשפטים. אורי אריאל, נציג האיחוד הלאומי-תקומה מונה לשר החקלאות. ה"שלל" של ארבעה משרדים ביצועיים עבור סיעה בת שמונה מושבים היה מרשים. השליטה חסרת התקדים של הבית היהודי במשרדי החינוך והמשפטים – שני משרדים חשובים אשר מופקדים על היבטים חשובים של הדמוקרטיה הישראלית – אפשרה למפלגה להותיר חותם אידיאולוגי של ממש על תחומים מגוונים. אלו כללו את תכניות הלימודים בבתי הספר, הפיכתה של מכללת אריאל לאוניברסיטה, שינוי מערך הכוחות בין רשויות השלטון (תוך החלשת בג"צ), החלשת היועצים המשפטיים ועוד.

על אף חוסר האמון האישי שרחש ראש הממשלה נתניהו לבנט ושקד, נותרה הבית היהודי שותפה בממשלה ה-34 לכל אורכה. בנט אמנם ביקר לפרקים את ראש הממשלה – על מה שהגדיר כאוזלת היד נגד חמאס ברצועת עזה, על הסכם הפיוס עם ממשלת פולין, ואף על נורמות ההתנהגות שלו.

¹²¹ בנוסף, אורי אריאל, נציג האיחוד הלאומי-תקומה, התמנה לשר הבינוני והשיכון.

במקביל נמנע בנט מלפרק את הממשלה וגילה נאמנות לממשלת הימין. לעומת זאת, הוא אילץ את נתניהו לא פעם "לשבור" ימינה ולאמץ את עמדתו ("להיגרר אחרי בנט", ראו ירושלמי, 2016): כך בעניין "חוק ההסדרה" (שעניינו הסדרת בעלות על קרקעות בהתנחלויות), כך בעניין "פסקת ההתגברות" (שעניינה הגבלת הביקורת השיפוטית), וכך בעניין בלימת המתווה שהושג בסוגיית מבקשי המקלט. השפעתה של הבית היהודי בממשלה הייתה גדולה מכוחה היחסי בה. יחד עם זאת, הניסיונות של היו"ר בנט לדרוש מנתניהו למנותו לשר ביטחון עלו בחרס. בנובמבר 2018, לאחר ששר הביטחון ליברמן התפטר במחאה על המדיניות הרפה של צה"ל ברצועת עזה, הציב בנט בגיבוי מפלגתו אולטימטום לראש הממשלה. הוא תבע את מינויו לתפקיד שר הביטחון ואמר כי אם לא תתמלא הדרישה יפרוש מהממשלה. משמעותה של פרישה שכזו היתה הליכה לבחירות מוקדמות. אולם האיום לא מומש. ימים ספורים לאחר מכן, בעקבות מהלכים של נתניהו שכללו רמיזה על מצב ביטחוני קריטי ולחצים על רבני המפלגה, כינסו בנט ושקד מסיבת עיתונאים והודיעו כי הם מסירים את דרישתם (אזולאי וטויוזר, 2018).

בשלושת הניסיונות של כינון ממשלה שהתרחשו בעקבות שלוש הבחירות של 2019-2020 גילתה הבית היהודי (כחלק מבריתות איחוד מפלגות הימין וימינה) נאמנות גבוהה לליכוד ולבנימין נתניהו. היא הייתה חלק ממה שפונה "בלוק הימין" (שכלל גם את המפלגות החרדיות) שהתחייב כי יתמוך רק בממשלה בראשות נתניהו. בנט ושקד פוטרו מממשלת המעבר ביוני 2019, לאחר שמפלגתם הימין החדש לא עברה את אחוז החסימה ונתניהו מינה במקומם את רפי פרץ.¹²² חמישה חודשים לאחר מכן, בעיצומם של המגעים לכינון ממשלה אחרי הבחירות של ספטמבר מינה נתניהו את בנט (שנבחר מחדש לכנסת) לשר הביטחון. אולם הוא זכה לכהן בתפקיד חצי שנה בלבד, עד כינון הממשלה ה-35 במאי 2020. ממשלה זו, "ממשלת החילופים" של נתניהו וגנץ הביאה לקרע בסיעת ימינה. נציגי הימין החדש (יחד עם האיחוד הלאומי-תקומה) לא הצטרפו לקואליציה בעוד שרפי פרץ, הח"כ היחיד של הבית היהודי, שוכנע להיכנס לממשלה ומונה לשר לירושלים ומורשת.

הזירה הפנים-מפלגתית

המפד"ל/הבית היהודי הייתה בין המפלגות היחידות – לצד הליכוד, מפלגת העבודה ומרצ – שהתקיימה בה באופן רציף דמוקרטיה פנימית. עד 2012 היה מדובר ברמה בינונית של דמוקרטיה

¹²² בנט ושקד לא נבחרו לכנסת בבחירות של אפריל 2019 ועל כן המהלך נתפס כמתבקש, אם כי נציג האיחוד הלאומי-תקומה השר אורי אריאל (שאף הוא לא נבחר לכנסת) נותר בתפקידו עוד מספר חודשים.

פנימית (שהתבטאה בין היתר בבחירת הרשימה והיו"ר במוסדות מפלגתיים נבחרים ובייצוג נשי נמוך) ולאחר מכן ברמה גבוהה יותר. לפי מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית, שבחן את רמת הדמוקרטיה הפנימית לפי חמישה מימדים זכה הבית היהודי בציון של 64 (מקום רביעי בין המפלגות) בבחירות 2013, בציון זהה (מקום החמישי) בבחירות 2015 ובציון 55 (מקום שביעי) בבחירות של אפריל 2019 (רהט ושפירא, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

בחלק זה נדון בבחירות הפנימיות לקביעת יושבי-ראש המפד"ל/הבית היהודי ורשימת מועמדיה לכנסת. לאחר מכן נפנה לעסוק במבנה הפנימי של המפלגה ונסיים במבט על מצבה הפיננסי של המפלגה ועל פעילותה במרשתת. לא נתייחס כאן אל מפלגת הימין החדש (שבבחירות 2021 התמודדה בתור ימינה) היות ונכון לכתובת שורות אלה לא מדובר במפלגה בעלת מוסדות פנימיים והיא אף אינה רשומה ברשם המפלגות. תחת זאת, נציגה נרשמו לבחירות לכנסת תוך שימוש במפלגת המדף צל"ש, אותה רשם פורש שינוי יוסף פריצקי במהלך הכנסת ה-16. המבנה הפנימי של אח"י תואר לעיל בלוח 6.2.

בחירות ליושב-ראש המפלגה

לפי חוקת המפלגה (סעיף 28) "יושב ראש המפלגה עומד בראש המפלגה, מייצג את המפלגה כלפי גורמי חוץ ומנחה את דרכי ניהול ענייניה". עוד פירטה החוקה שהיושב-ראש הוא הראשון ברשימת מועמדי המפלגה לכנסת ובכיר מועמדיה לכהונה בממשלת ישראל. ליושב-הראש נתונות היו מספר סמכויות כגון מינוי מנכ"ל, מינוי ראש מטה בחירות וכינוס כל מוסד ממוסדות המפלגה. השיטה לפיה נבחר יושב-הראש עברה תמורות במהלך השנים. תחילה הופקדו צירי מרכז המפלגה על בחירת היו"ר, אך בשנת 2012, כחלק מתהליך התרעננות פנימי, הועברה הבחירה למתפקדי המפלגה. בשני מקרים חריגים, כפי שיפורט להלן, נבחר היו"ר על-ידי גוף בוחר מצומצם שכונה "מועצה ציבורית." הבחירות לתפקיד היושב-ראש התקיימו לפני כל בחירות לכנסת. ברירת המחדל של עיתוי ההתמודדות הייתה כחצי שנה לפני מועד הבחירות לכנסת. אך כמו במפלגות אחרות, גם בבית היהודי הופגנה גמישות לגבי העיתוי, כאשר היו"ר רשאי היה, באישור ועדת הבחירות של המפלגה, להקדים את מועד ההתמודדות.

בשנת 1988, לאחר כהונה של שני מנהיגים לתקופה ארוכה – חיים משה שפירא (1956-1970) ויוסף בורג (1970-1988) – נערכה ערב הבחירות לכנסת ה-12 (1988) הצבעה לקביעת היו"ר החדש.

אבנר חי שאקי הפתיע את זבולון המר כאשר ניצח אותו וכיהן בתפקיד עד 1992. למרות זאת, המר המשיך להיחשב כדמות הבכירה, דבר שהשתקף גם בתפקידים הבכירים יותר אליהם מונה בממשלות ה-23 וה-24¹²³ לפני הבחירות לכנסת ה-13 (1992) בחרו צירי מרכז המפלגה ברוב גדול את זבולון המר למנהיג המפלגה והוא גבר על שאקי ברוב של 57% מול 41% (גולדברג, 1994: 84). הוא נותר בתפקידו עד לפטירתו בשנת 1998, אחרי שגבר ב-1996 ברוב עצום על אסיר ציון לשעבר יוסף מנדלביץ' (רהט ושר-הדר 1999א: 113). ימים ספורים לאחר מותו של המר התכנס מרכז המפד"ל לבחור את מחליפו. אבנר חי שאקי הציג את מועמדותו בניסיון לחזור לתפקיד היו"ר אולם הפסיד לשר יצחק לוי ברוב גדול. לוי נבחר פעם נוספת – הפעם בלי מועמדים ופה אחד – לפני בחירות 1999.

הירידה החדה בכוחה של המפלגה בבחירות 1999 גרמה לחוסר נחת פנימי. מה ששחק את מעמדו של לוי והביא לחיפוש אחר מועמדים שיוכלו לאושש את המפלגה. השם "החם" בהקשר זה היה של תת-אלוף אפי איתם, אשר הוזכר כמנהיג פוטנציאלי עוד בטרם פשט מדיו והשתחרר מצה"ל. זמן מה לפני שיחרורו אמר יצחק לוי כי במידה ואיתם יצטרף למפלגה לא תתקיים התמודדות והם יחליטו בהסכמה מי יעמוד בראשה. שאול יהלום הבהיר אף הוא כי לא יתמודד על ראשות המפלגה (שרגאי 2000). באופן כזה קיבל איתם את ראשות המפלגה ללא התמודדות (מרכז המפלגה אישרר כמעט פה אחד את מינויו). הוא כיהן כיו"ר וכשר מטעמה אף לפני שנבחר לכנסת. ההבטחה הגדולה שבחדשנות שאיתם הביא עימו – ביטחוניסט, חילוני לשעבר, ללא עבר מפלגתי – לא מימשה את עצמה. ערעור על הנהגתו הופיעה כבר לאחר בחירות 2003 בהן הצליחה המפלגה להתחזק רק במושב אחד. כך, מרכז המפלגה דחה את הצעתו של איתם לאמץ פריימריז לבחירת היו"ר ולשריין כ-10% ממספר צירי המרכז לצעירים. אולם הקרע הפנים-מפלגתי החמור ביותר היה על רקע קידום תכנית ההתנתקות. זה הגיע לשיא בשנת 2004. איתם דרש שהמפד"ל תפרוש לאלתר מהקואליציה בעוד שהמחנה המתון במפלגה, בהובלת זבולון אורלב ושאול יהלום, סברו כי אין זה הצעד הנכון וכי המפלגה יכולה להשפיע יותר מתוך הממשלה. לבסוף, החליט איתם על דעת עצמו וללא אישור מוסדות המפלגה (השר יצחק לוי חבר אליו במהלך) להתפטר מהממשלה. צעד זה עורר זעם רב בשורות המפד"ל והוביל להעלאת דרישה להדיחו מתפקיד היו"ר: "לא יתכן שיהיה מצב שבו אנחנו מדברים בשני קולות. אם איתם עומד על החלטתו, המפד"ל צריכה למצוא

¹²³ בממשלה ה-23, שכיהנה עד "התרגיל המסריח" כיהן המר כשר הדתות ושאקי כשר בלי תיק. בממשלה ה-24 קודם המר לתפקיד שר החינוך ושאקי תפס את מקומו כשר הדתות.

יו"ר חדש" (זהר, 2004). איתם מצידו סירב להתפטר מתפקיד היו"ר. במשך חודשים ארוכים סבלה המפלגה ממשבר פנימי חריף. עתירה שהוגשה לבית הדין של המפלגה בדרישה להדיח את איתם מתפקידו התקבלה והוטחו האשמות חמורות כלפיו:

הצבעותיו בכנסת הן סטירת לחי מצלצלת למרכז המפלגה, זלזול בהחלטותיה ועשיית דין עצמי ומפוררת את המבנה ההיררכי של המפלגה... התנהגותו הכוללת [של איתם] לא רק זרעה פירוד ומחלוקת בתוך המפלגה, אלא גם החלישה את מוסדותיה ואת יכולת תפקודה... לא יעלה על הדעת כי יו"ר המפלגה יפעל באופן שיטתי ומתמשך בניגוד להחלטת מוסדות המפלגה ויצביע נגד הממשלה אשר מפלגתו חברה בה. בהתנהגותו זו השעה עצמו ח"כ איתם למעשה מתפקיד יו"ר המפלגה. (רהט ובנגל, 2015)

לאחר הדחתו של איתם נקבעו בחירות פנימיות לחודש יולי 2005. כבעבר, המוסד שהופקד על הבחירה היה מרכז המפלגה. זבולון אורלב נבחר ליושב ראש המפלגה ברוב גדול של כ-77%. בתוך פרק זמן של שבע שנים בלבד, התחלפו שלושה אישים בהנהגת המפלגה (ראה לוח 6.8).

לוח 6.8 התמודדויות לתפקיד יושב-ראש המפד"ל והבית היהודי

מועד הבחירה	המנהיג הנבחר	מועמדים אחרים	שיעור התמיכה במנהיג הנבחר	הגוף הבוחר
מרץ 1992	זבולון המר	אבנר שאקי, אפי כהן	57%	מרכז המפלגה
פברואר 1996	זבולון המר	יוסף מנדלביץ'	78%	מרכז המפלגה
פברואר 1998	יצחק לוי	אבנר שאקי	76%	מרכז המפלגה
ינואר 1999	יצחק לוי	-	-	מרכז המפלגה
אפריל 2002	אפי איתם	-	-	מרכז המפלגה
יולי 2005	זבולון אורלב	מאיר בן שושן	77%	מרכז המפלגה
דצמבר 2008	דניאל הרשקוביץ'	-	-	מועצה ציבורית
נובמבר 2012	נפתלי בנט	זבולון אורלב	58%	חברי המפלגה
ינואר 2015	נפתלי בנט	שמעון אור	89%	חברי המפלגה
אפריל 2017	נפתלי בנט	יונתן ברנסקי, יצחק זאגא	80%	חברי המפלגה
פברואר 2019	רפי פרץ	-	-	מועצה ציבורית
ינואר 2021	חגית משה	ניר אורבך	56%	מרכז המפלגה

כפי שכבר הוזכר, נוכח סקרי דעת הקהל שהראו כי התמיכה במפלגה מסכנת אותה בשל קרבתה לאחוז החסימה, הוביל אורלב את המפלגה לריצה משותפת עם האיחוד הלאומי בבחירות 2006. אורלב הוביל גם את המפלגה כאופוזיציה לממשלת אולמרט ונחשב למועמד טבעי להוביל את הרשימה המאוחדת של מפלגות הציונות הדתית שהתגבשה לקראת בחירות 2009. המועצה הציבורית שהוקמה על-מנת לבחור את ראש הרשימה הפתיעה שכשברה דווקא את דניאל הרשקוביץ' – פרופסור למתמטיקה שנעדר ניסיון פוליטי ולא היה מוכר לציבור – לעמוד בראשה. לאחר שמיזם הרשימה המשותפת קרס, נותר הרשקוביץ' כראשון ברשימה המועמדים של המפד"ל, ששינתה את שמה לבית היהודי.

השפל אליו הגיעה המפלגה בבחירות 2009 הביא להנעת תהליכי דמוקרטיזציה פנימיים ששיאם היה בחירת מנהיג חדש ובחירת רשימה לכנסת. לראשונה אימצה המפלגה שיטה של פריימריז במסגרתם הוענקה זכות הבחירה לכ-54,000 מתפקדי המפלגה. המפלגה, שמנהיגיה נבחרו עד כה בכינוסים של מרכז המפלגה, ובמירוצים לא תחרותיים במיוחד, חוותה לראשונה מסע בחירות ארצי רחב (כ-170 קלפיות נפרשו ברחבי המדינה) ותחרות של ממש בין שני מועמדים – היו"ר לשעבר זבולון אורלב ונפתלי בנט. זאת, כאשר היו"ר המכהן הרשקוביץ' החליט לפרוש כשבועיים לפני יום הפריימריז ולהעביר את תמיכתו לאורלב. בפריימריז שנערכו בנובמבר 2012, ניצח בנט ברוב מרשים את אורלב (לוח 6.8) והצליח להוביל את הבית היהודי להישג גדול בבחירות 2013.

כך נפתח פרק זמן של יותר משש שנים בהן עמד בנט בראשות המפלגה. במהלך התקופה הזו אמנם התקיימו עוד שתי התמודדויות לתפקיד היו"ר, אך היו אלה מירוצים לא תחרותיים בלשון המעטה. בנט גרף בשניהם תמיכה של למעלה מ-80% שביצרו את מעמדו כמנהיג המפלגה. בנט אף הצליח, בניגוד למנהיגים קודמים במפלגה, לבצר את מעמדו אל מול מוסדות המפלגה והסיעה בכנסת. זאת, על ידי חיזוק סמכויותיו דרך שינויים בחוקת המפלגה. במקביל, מעמדה המפלגתי של אילת שקד (שהפופולריות שלה במפלגה נסקה בעקבות מה שנתפס ככהונתה המוצלחת כשרת משפטים) התחזק מאוד והשניים פעלו בתיאום מלא. מעמדם הבלתי מעורער בשורות המפלגה הדגיש עוד יותר את ההפתעה הגדולה שליוותה את החלטתם לפרוש ממנה בסוף שנת 2018 ולהקים מפלגה חדשה. העיתוי של הפרישה – זמן קצר לאחר שהוקדמו הבחירות לכנסת ה-21 – הותירה את הבית היהודי בלי שני הפוליטיקאים הבולטים שלה. היה עליה להיערך במהירות לקראת הבחירות. בהינתן הנסיבות החדשות שנוצרו הוחלט להפקיד את החלטתה בדבר זהות

היו"ר החדש בידיים של מועצה ציבורית (או "ועדה מסדרת" לפי חלק מהדיווחים). 17 חברי גוף בוחר זה בחרו ברפי פרץ ומינויו אושרר ימים אחדים לאחר מכן במרכז המפלגה.

הנהגתו של פרץ לא ארכה ימים. הוא אמנם עמד בראש המפלגה בסדרת הבחירות של 2019-20, אך לא הצליח להוביל אותה להישגים ואף זכה לביקורת נוקבת על כך שלאחר הבחירות של 2020 פרש מסיעת ימינה על-מנת להצטרף לממשלת נתניהו. לקראת בחירות 2021 הודיע פרץ על פרישה מהחיים הפוליטיים והמפלגה נערכה לבחירת יו"ר חדש. בבחירות שנערכו במרכז המפלגה (לראשונה מאז 2005) גברה סגנית ראש עיריית ירושלים חגית משה על מנכ"ל המפלגה ניר אורבך. בכך היא הפכה לאישה הראשונה בתפקיד.

הבחירות לקביעת רשימת המפלגה לכנסת

כמו לגבי בחירת היו"ר, גם השיטה לקביעת רשימת מועמדי המפלגה לכנסת עברה תמורות. בין בחירות 1992 ל-2006 (כולל) היו אלה צירי המרכז שהופקדו על בחירת הרשימה. לפני הבחירות לכנסת ה-18 (2009) הורכבה הרשימה על-ידי גוף בוחר מצומצם ("מועצה ציבורית), ובשתי הבחירות העוקבות (2013, 2015) נבחרה הרשימה בפריימריז סגורים על-ידי חברי המפלגה. פרישתם המפתיעה של בנט ושקד לקראת הבחירות של אפריל 2019 הותירה את המפלגה בחוסר ודאות גבוה ובנסיבות האלה הוחלט לבטל את הפריימריז ולהשיב את בחירת הרשימה לצירי המרכז.

צירי מרכז המפד"ל שנבחרו ב-1986 היו אלה שבחרו את רשימת מועמדי המפלגה לכנסת ה-12 וה-13. שיטת הבחירה שאומצה הייתה שיטת נקודות מדורגת: כל ציר בוחר דרג את שבעת המועמדים הראויים בעיניו ולאילו הוענקו לפי הדרוג מספר נקודות בסדר יורד, מ-10 למועמד המועדף ועד ל-4 למועמד הפחות מועדף (בר, 1996: 114). שיטה זו גם היקצתה לכל בוחר מספר קולות גבוה ממספר חברי הכנסת (שבעה לעומת חמישה) כך שהיה חייב לשקול בחירת ומיקום של מועמדים חדשים. השיטה אף התאימה למציאות מפלגתית מחנאית בספקה לבוחר תמריצים מאזנים: מצד אחד היא עודדה הימנעות מעימותים חריפים (כשלכל קול, גם בדירוג נמוך, יש משקל בקביעת המיקום של המתמודדים, יש למתחרים אינטרס לא להתעמת באופן קשה מדי פן ימנעו מהם קולות); מצד שני היא שמרה על תחרותיות, כשעל המועמדים להתחרות עדיין על דירוגם בפתק הצבעה נוכח המשקל השונה שניתן לכל מיקום (רהט ושר-הדר, 1999א: 115). לאחר בחירות 1992, בהשפעת "אופנת הפריימריז" עלו גם בשורות המפד"ל קריאות לפתוח את הליך

הבחירות הפנימיות למתפקדי המפלגה. המפלגה אף ערכה ניסוי מוגבל בשיטה בחמישה ישובים לקראת הבחירות המקומיות של 1993. אך בסופו של דבר החליטו צירי המרכז להותיר את סמכות בחירת הרשימה בידיהם. הרשימה נבחרה באותה השיטה בה עשו שימוש ארבע שנים קודם לכן.

הגוף הבוחר ושיטת הבחירות נותרו זהים גם בקביעת הרשימה לבחירות לכנסת ה-15, למעט שריון המקום השמיני ברשימה לאישה. תוצאות הבחירות לרשימה הביאו לדחיקתם של המועמדים הניציים למקומות לא ריאליים, מה שהביא לפרישתם מהמפלגה. בצעד שנתפס כמזעור נזקים והחזרת האיזון האידיאולוגי ברשימה, אישר מרכז המפד"ל את הצבתו של הרב חיים דרוקמן כמספר שתיים.

לקראת הבחירות לכנסת ה-16 (2003) נקלעה המפד"ל למאבקים פנימיים עזים סביב השיטה לקביעת רשימת המועמדים. היו"ר החדש אפי איתם ביקש לשריין מועמד חדש בצמרת המפלגה. המהלך נבלם על-ידי חברי הסיעה ובסופו של דבר הוסכם רק לשדרג את השריון עבור אישה מהמקום השמיני למקום החמישי, מהלך שהוביל לבחירתה של גילה פינקלשטיין לכנסת. גם בבחירות אלו – בפעם הרביעית ברציפות – נבחרו המועמדים ב"שיטת הנקודות", אולם לקראת הבחירות לכנסת ה-17 (2006) השיטה עברה שינוי קל נוכח הסקרים שניבאו למפלגה מספר זעום של מושבים. במקום לדרג שבעה מועמדים, התבקשו הפעם צירי המרכז לדרג בין שלושה לחמישה מועמדים בלבד, כאשר לראשון הוקצו 5 נקודות, לשני ארבע נקודות וכך הלאה. השריון לאישה במקום החמישי נותר על כנו, אך בסופו של דבר הצליחה המפלגה להכניס רק שלושה מועמדים מטעמה לכנסת (מתוך תשעת המושבים בהן זכתה ברית המפלגות עם האיחוד הלאומי). המשמעות היא שבפועל, בהתחשב בכך שמקומו של זבולון אורלב כבכיר המועמדים שורייך מתוקף תפקידו כיו"ר, הבחירות הפנימיות הללו בחרו לכנסת רק את ניסן סלומיאנסקי ואליהו גבאי.

הבחירות הפנימיות האלה בראשית 2006 היו האחרונות שהתקיימו במרכז המפלגה עד למשבר של 2019. הן סימנו סופה של תקופה בה נהנו מוסדות המפלגה הפנימיים מסמכות ויוקרה. חמש המערכות הפנימיות לקביעת הרשימה לכנסת שהתקיימו בין 1992 ל-2006 התאפיינו ברמת השתתפות גבוהה של צירי המרכז ובתחרותיות גבוהה שהשתקפה בריבוי מועמדים המתחרים על מספר חד-ספרתי של מקומות ריאליים. כפי שעולה מלוח 6.9 מספר הצירים שהשתתפו בהליך

הבחירות נע בין 801 ל-1,033 ושיעורי ההצבעה בכל ההתמודדויות חצו את ה-90%. מספר המתמודדים הממוצע עמד על 24.

לוח 6.9 קביעת רשימות המפד"ל/הבית היהודי לכנסת, 1992-2021

שנה	הגוף הבוחר	מספר המצביעים	שיעור הצבעה	מספר המתמודדים
1992	צירי מרכז	801		27
1996	צירי מרכז	983		17
1999	צירי מרכז	973	93%	27
2003	צירי מרכז	950	92%	26
2006	צירי מרכז	1,033	93%	23
2008	מועצה ציבורית	-	-	-
2012	חברי מפלגה	כ-32,400	כ-60%	15
2015	חברי מפלגה*	כ-42,000	כ-55%	37
*2019	צירי מרכז	כ-1,000	-	13
**2021	צירי מרכז	950	89%	7

* מלבד חברי המפלגה, שיבץ יו"ר המפלגה מועמד מטעמו, וצירי המרכז בחרו מועמד נוסף. ראו להלן.

** הבחירות הפנימיות לקביעת מועמדי המפלגה נערכו לפני הבחירות של אפריל 2019. לקראת שתי הבחירות העוקבות (ספטמבר 2019 ו-2020) לא נערכו בחירות פנימיות. בסופו של דבר הבית היהודי לא התמודדה בבחירות 2021.

הרשימה לכנסת ה-18 היא היחידה בפרק הזמן הנבחן כאן שלא נקבעה בהליך תחרותי של בחירות.¹²⁴ במסגרת היוזמה לאחד את מפלגות הציונות הדתית (ראה לעיל) הוחלט שמועצה ציבורית היא זו שתקבע את הרשימה. לאחר שמאמץ האיחוד עלה על שרטון וכל מה שנשאר מההבטחה הגדולה של הבית היהודי היה מועמדי המפד"ל בלבד, הוחלט מפאת קוצר הזמן לשבץ את אלו לפי סדר בחירתם במועצה הציבורית. הרשקוביץ' ואורלב נותרו בשני המקומות הראשונים, בעוד שאורי אורבך שובץ מחדש במקום השלישי וניסן סלומיאנסקי ברביעי. לאחר הנסיגה החד-פעמית הזו בכוללנות של הגוף הבוחר את הרשימה, את המועמדים לכנסת הבאה כבר בחר גוף רחב וכוללני הרבה יותר של עשרות אלפי מתפקדים.

יחד עם הרחבת הגוף הבוחר לעשרות אלפי מתפקדים הוחלט בבית היהודי להמשיך לנקוט בהצבעת דרוג ובשיטת הנקודות, ולא לאמץ את השיטה הפשוטה להצבעה ולספירת הקולות

¹²⁴ גם לקראת ספטמבר 2019 ו-2020 לא נערכו בחירות, אך הרשימה התבססה על הבחירות הפנימיות שנערכו לקראת הבחירות של אפריל 2019.

שנהוגה הייתה בליכוד ומפלגת העבודה. לפי שיטת הנקודות שאומצה, כל בוחר חייב היה לדרג על גבי פתק ההצבעה עד חמישה מועמדים. לנבחר להעדפה ראשונה הוענקו 4 נקודות, למקום השני 2 נקודות ולכל היתר נקודה אחת. לנשים שוריינו המקומות הרביעי והשמיני ברשימה בעוד שלצעירים שוריינו המקומות החמישי והעשירי. כ-54,000 בעלי זכות בחירה, מתפקדי הבית היהודי היו זכאים להשתתף בפריימריז וכ-60% מהם ניצלו זאת.

כשנתיים לאחר מכן נערכו לקראת הבחירות לכנסת ה-20 פריימריז פעם נוספת, אולם במתכונת מעט שונה. ראשית, הבוחרים היו **חייבים** לסמן הפעם שבעה מועמדים ולדרגם בשתי קבוצות - בראשונה שלושה מועמדים היותר-מועדפים עליהם שקיבלו 2 נקודות כל אחד ובשנייה ארבעה מועמדים שקיבלו נקודה כל אחד. השריונים לנשים ולצעירים נותרו על כנם, ובנוסף, הוסמד היו"ר לשבץ מועמד אחד מטעמו בכל חמישייה. כמו כן – המקום העשירי ברשימה נבחר בנפרד על-ידי צירי הוועידה. באופן כזה הורכבה רשימת המועמדים באופן מבוזר למדי באמצעות שלושה גופים בוחרים שונים: המתפקדים, צירי המרכז, והיושב-ראש. בנט ניצל את סמכותו ושריין את איש התקשורת ינון מגל בחמישייה הפותחת (הוא נדחק למקום השישי בשל שיבוצו של אורי אריאל מהאיחוד הלאומי-תקומה למקום ה-2 ברשימה הסופית) ואף הכריז על כוונתו לשריין את כדורגלן העבר אלי אוחנה באחד המקומות בעשירייה הראשונה. אלא שמהלך זה עורר זעם רב בשורות המפלגה – לרבות התנגדות מצד רבנים בולטים. כתוצאה ויתר אוחנה על שיבוצו ובנט לא השתמש בסמכותו לשריין מועמד חלופי בעשירייה הפותחת (לוינסון, 2015).

בפריימריז של שנת 2015 אמנם נטלו חלק למעלה מ-40,000 חברי מפלגה – רמת שיא של השתתפות במפלגה – אך שיעור ההצבעה ירד לכ-55%. זהו ערך מעט נמוך יותר מהפריימריז הקודמים ושניהם רחוקים מאוד מערכי ההשתתפות הגבוהים שנרשמו כאשר הרשימה נבחרה במרכז המפלגה. עם זאת, התופעה של רמת השתתפות בינונית בפריימריז שכיחה גם בליכוד ובמפלגת העבודה, ומשקפת את העובדה שלחברי גוף בוחר מצומצם (כגון צירי מרכז) יש יותר מחוייבות למפלגה ולרובם יש אף אינטרסים ישירים הקשורים בתוצאות ההתמודדות (Kenig, 2009).

בחירת מועמדי המפלגה לכנסת ה-21 (אפריל 2019) נערכה בשיטה אחרת. בעקבות פרישתם המפתיעה של בנט ושקד והגרעון הכבד ממנו סבלה המפלגה (ראו בהמשך), הוחלט לבטל את

הפריימריז ולבחור את המועמדים במרכז המפלגה. בכינוס המרכז בו אושר מינויו של רפי פרץ ליו"ר החדש, בחרו צירי המרכז גם את שאר המועמדים, מלבד את המועמדת, אשר הוסכם כי תמונה על-ידי המוצעה הציבורית שמינתה גם את היו"ר.¹²⁵ עקב סמיכותן של הבחירות הבאות (ספטמבר 2019 ו-2020) החליט הבית היהודי, כמו רוב המפלגות, לא לקיים בחירות פנימיות חדשות ולהתבסס על הרשימה שנקבעה לקראת הבחירות הקודמות. לקראת הבחירות לכנסת ה-24 שוב הופקד מרכז המפלגה על בחירת הרשימה.

כאמור, לקראת בחירות 2021 העניקה המפד"ל/הבית היהודי את תמיכתה לימינה. מדובר בהתמסרותה של מפלגה ותיקה עם מוסדות ובחירות פנימיות דמוקרטיות (אם באמצעות צירים ואם באמצעות חברים) למפלגת מנהיגים. בנט ושקד, אשר עם הצטרפותם למפד"ל/הבית היהודי הובילו רוחות של שינוי ודמוקרטיזציה פנים מפלגתיים פרשו והקימו מפלגה אשר על פי מנהיגיה יישק דבר. המשותף לשני מהלכים אלו הוא שהם ביטויים חזקים לפרסונליזציה (Rahat and Kenig, 2018). זאת, כפי שאנו רואים אינה פוסחת על הציבור הדתי לאומי.

מוסדות המפלגה והחברות בה

למפד"ל היו עד לשנות השמונים מאפיינים מובהקים של מפלגת המון (גולדברג, 1992: 88). בין היתר הייתה לה זיקה עם איגוד מקצועי (הסתדרות הפועל המזרחי), תנועת נוער (בני עקיבא), ביטאון (הצופה), אגודת ספורט (אליצור), בנק (המזרחי) וחברת שיכון (משהב). כמו מפלגות נוספות בישראל, הדפוס הזה של מפלגת המון נחלש עם השנים באופן משמעותי.

במשך תקופה ארוכה המוסד העליון של המפלגה היה הוועידה הארצית (או בקיצור – הוועידה) הנבחרת פעם בחמש שנים. על אף הוראה זו ובדומה לנעשה במפלגות אחרות בישראל, לא נשמרה הקפדה על מועדי בחירת הוועידות. כך, למשל, הבחירות לוועידה השמינית נערכו ב-1993, לוועידה התשיעית ב-2005 ולוועידה העשירית – בשנת 2012. ועידת המפלגה בוחרת את המוסדות הנבחרים שלה, הראשיים מתוכם: המרכז, נשיאות המרכז, הלשכה, המזכירות, מבקר המפלגה ובית הדין שלה. בעבר קבעה החוקה שבין ועידה לוועידה ישמש המרכז בתור המוסד העליון של המפלגה. אלא שבמהלך השנים הלכו והטשטשו ההבדלים בין הוועידה לבין המרכז (בעיקר בגלל

¹²⁵ מי שמונתה הייתה יפעת ארליך אך הביקורת החרפה שהטיחה במפלגה בעקבות החלטתה להתמודד בבחירות בברית עם עוצמה יהודית הביאה לפרישתה ולהחלפתה בידי עידית סילמן.

הגידול במספר צירי המרכז). בחוקה שהתקבלה בשנת 2014 בוטלה הוועידה ונקבע כי "המרכז הוא המוסד העליון של המפלגה". על-פי אותה חוקה כ-1,100 צירים ייבחרו למרכז על-ידי חברי המפלגה בסניפים, היו"ר רשאי למנות 80 צירים נוספים, ובנוסף – יתמנו למרכז צירים מכוח כהונתם, כגון שרים, חברי כנסת, ראשי וחברי רשויות מקומיות מטעם המפלגה.

מרכז המפד"ל/הבית היהודי התכנס כמה פעמים בשנה, על-מנת לדון ולהכריע בקשת של נושאים: החל מליבון של סוגיות אידיאולוגיות, דרך בחירת היו"ר והרשימה (עד 2006), וכלה במתן אישור לזרוע הפרלמנטרית של המפלגה להצטרף לממשלה (או לפרוש ממנה) ומתן אישור לחבירה עם מפלגות אחרות במסגרת של בריתות מפלגתיות. כינוסי המרכז היו לא אחת מפגשים סוערים שלא תמיד סיפקו תמיכה לעמדות יו"ר המפלגה. כך, למשל, ניסיונותיו של אפי איתם ב-2003 להעביר במרכז שורה של החלטות – הגדלת מספר הצירים, אימוץ פריימריז ושריון לצעירים ברשימת המפד"ל – נהדפו על-ידי צירי המרכז (שומפלב, 2003).

בחירתו של בנט לראשות הבית היהודי סימנה מפנה במעמדו של מרכז המפלגה. בתהליך הדרגתי הוא פעל להחלשתו ולחיזוק הסמכויות והאוטונומיה של היו"ר. ויכוח פנימי ער פרץ בהקשר זה סביב קידומה של חוקה חדשה במהלך 2014. זו הקנתה ליו"ר את הסמכות המכרעת בנוגע לניהול מגעים קואליציוניים, להצטרפות לממשלה ולמינוי השרים, לשריון מועמד מטעמו בכל חמישיית מועמדים ברשימה, ואף נתנה בידיו שליטה חזקה יותר במוסדות המפלגה.¹²⁶ כמו כן החוקה חיזקה את יכולתו של היו"ר אל מול ההשפעה של הרבנים במפלגה. בסופו של דבר הושגה פשרה שלפיה הצעותיו של בנט יאושרו בכפוף לכך שתוקם ועדה מייעצת בראשות השר לשעבר יצחק לוי. נקבע כי זו תגיש המלצות לתיקון החוקה לוועידת המפלגה בתוך כמה חודשים (גרינווד, 2014). בתום דיוניה המליצה "ועדת לוי" לצמצם במעט את כוחו של היו"ר ולהשיב למרכז סמכויות. בנט אמנם פעל לעכב את אימוץ ההמלצות, אך לבסוף נאלץ לכנס את המרכז וב-2016 אושרו התיקונים. המאבק לא נגמר בכך והיו"ר פעל במרץ לקדם חוקה חדשה שתשיג לו את הסמכויות אותן תבע. באוקטובר 2018 התכנס מרכז הבית היהודי לאשר את התיקונים ולאחר שני כינוסים סוערים, שבמהלכם ספג בנט קריאות בוז, אושרו התיקונים ברוב של 282 מול 143 (גרמן, 2018). על אף ההישג הזה של בנט, הוא החליט כעבור חודשיים לפרוש מהמפלגה ולהקים מפלגה חדשה שהתמודדה בבחירות בשם הימין החדש.

¹²⁶ כך למשל צמצמה החוקה את גודלה של נשיאות המרכז ל-7 חברים וקבעה ש-4 מתוכם ייבחרו על-ידי צירי המרכז ושלושת הנותרים ימונו על-ידי יושב-הראש.

עד לדמוקרטיזציה שחלה בשורות המפלגה בשנת 2012 וחשפה את מספר החברים לעיני כל, בהתאם לכללים הנוגעים לניהול בחירות פנימיות, לא היו בנמצא נתונים רבים על מספר חברי המפלגה הרשומים (מתפקדים). רשמית, עמד מספר חברי המפד"ל בין שנות השבעים ל-1996 על טווח של 100,000 עד 160,000 אולם היקפים אלה אינם משקפים חברות מפלגתית במובנה המקובל. זאת כיוון שהם כללו גם את חברי הסתדרות הפועל המזרחי, שמתוקף חברותם באיגוד המקצועי סווגו אוטומטית כחברי המפד"ל. מאוחר יותר נותקה הזיקה הזו. אולם נתונים המשקפים בצורה אמינה יותר את מספר החברים במפלגה ניתן היה להשיג רק כשהיא החלה לערוך פריימריז לבחירת היו"ר והרשימה לכנסת. בפריימריז שנערכו ב-2012 היו קרוב ל-58,000 מתפקדים בעלי זכות בחירה ובאלו של 2015 – כ-76,500. לאחר מכן חלה צניחה משמעותית במספר המפקדים, ובזמן ההתמודדות לקביעת יו"ר המפלגה בשנת 2017 עמד מספר בעלי זכות הבחירה על כ-30,000 בלבד.

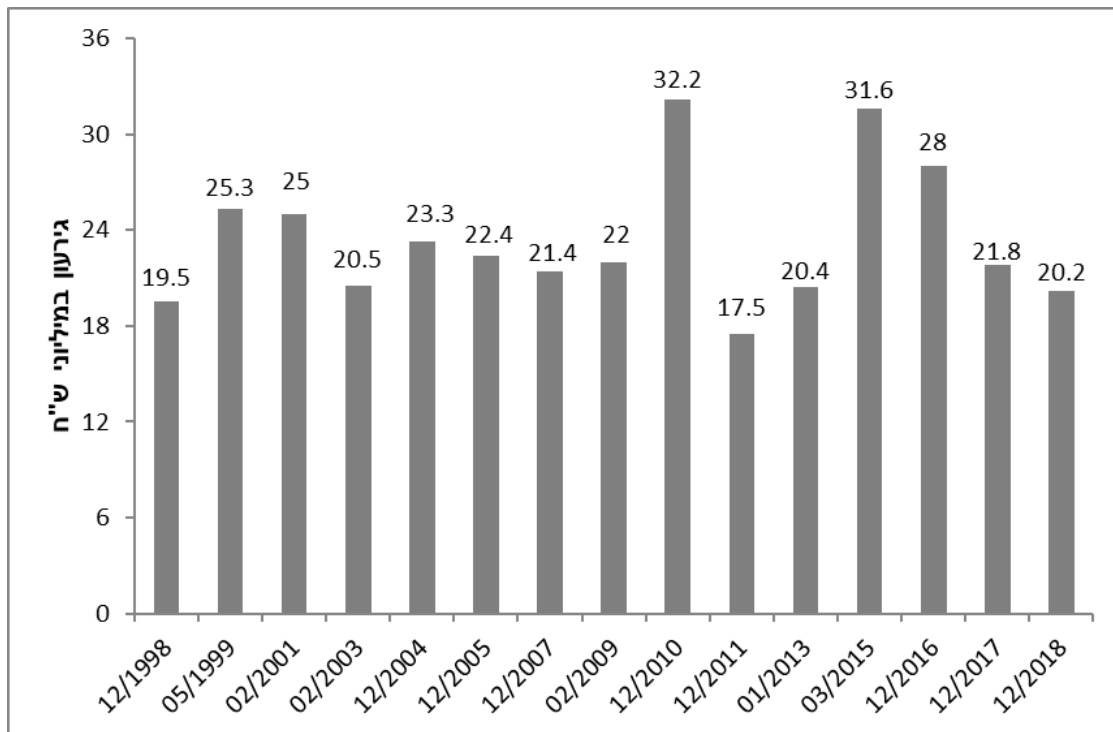
המעבר ההדרגתי של המפד"ל/הבית היהודי מהיותה מפלגה סקטוריאלית מובהקת למפלגה הפונה לקהלים רחבים יותר השתקפה בשינויים שחלו בתנאי הסף להצטרפות למפלגה. בעבר, החברות במפלגה התאפשרה רק ליהודים דתיים. כך, סעיף 4א בחוקת המפד"ל קבע: "למפלגה יתקבל כחבר כל יהודי ויהודיה שומרי תורה ומצוות, אזרח ישראלי ותושב הארץ... המכיר ומזדהה עם מטרות המפלגה ושאיפותיה". בוועידת המפלגה שהתכנסה בשנת 2007 תוקנה החוקה באופן שפתח את החברות גם לשומרי מסורת. תיקונים שהוכנסו לחוקת הבית היהודי בשנת 2014 הלכו צעד נוסף והשמיטו מתנאי הסף לחלוטין את הזיקה הדתית של המבקש להצטרף. כך נפתחה הדלת לא רק להתפקדות של יהודים חילונים אלא גם של אזרחים ישראלים לא-יהודים.

מאזן כספי

בדומה לכל המפלגות בישראל, המקור של רוב ההכנסות הכספיות של המפד"ל/הבית היהודי היה ממלכתי (כספים שהועברו במסגרת חוק מימון מפלגות). מעבר למימון זה, מקורות הכנסה נוספים היו סכומים שהתקבלו מתשלום דמי חבר שנתיים של מתפקדי המפלגה. לדוגמא, לפי דוח משרד מבקר המדינה, במהלך הכנסת התשע-עשרה כ-89% מהכנסותיה של הבית היהודי נבעו ממימון ממלכתי, כ-7% מדמי חבר, והשאר ממקורות אחרים (מבקר המדינה, 2016 : 83).

כמו מפלגות רבות, גם המפד"ל/הבית היהודי הייתה במצב גרעוני במשך כל התקופה הנסקרת כאן (תרשים 6.4). עד שנת 2009 סכומי הגרעונות היו יציבים למדי ונעו בטווח של 19.5 עד 25 מיליון ש"ח. לאחר מכן התנדודותיות בסכומי הגרעונות הייתה גבוהה יותר והגיעה לשיאים בשנים 2010 ו-2015. גרעונות כבדים אלה הביאו את מבקר המדינה למתוח בשנת 2012 ביקורת חריפה על המפלגה, ובעיקר על כך שהיא לא מימשה את נכסי הנדל"ן בבעלותה על-מנת לכסות חלק מהחובות (פולק, 2012).¹²⁷ הגרעון אמנם הצטמצם במהלך שלוש השנים שלאחר מכן, אך תפח מחדש אחרי הבחירות של 2015.

תרשים 6.4 המאזן הכספי של המפד"ל/הבית היהודי, 1998-2018

מקור: דוחות מבקר המדינה.

התרעומת בבית היהודי על עזיבתם של בנט ושקד ערב הבחירות לכנסת ה-21 (סוף 2018) נבעה בין היתר מהעובדה שהם הותירו את המפלגה עם חובות כבדים. בנט מצידו טען שבתקופת הנהגתו הוא הביא לצמצום משמעותי של הגרעון.

¹²⁷ לפי הדו"ח, נכון לשנת 2011, המפלגה החזיקה ב-38 נכסים באמצעות "קרן תורה ועבודה".

המפלגה במרשתת

כבר בבחירות 2003 הפעילה המפלגה אתר אינטרנט (Lehman-Wilzig, 2004). איכות אתר המפלגה לקראת בחירות 2006 (אטמור, 2008) ובחירות 2009 (אטמור וסיאני, 2011) הוערכה כדי גבוהה. לקראת בחירות 2009 עשתה המפלגה שימוש תקדימי אינטראקטיבי במרשתת כאשר ערכה משאל חברים לגבי שמה החדש (הבית היהודי), הסמליל שלה (עזרא, 2008). היא אף ביקשה מהם להציע מועמדים לכנסת ולהביע את העדפותיהם לגביהם (לא דובר בהשפעה מהותית על בחירת המועמדים אלא רק בשימוש במרשתת כ"גימיק" לגבי התחדשות המפלגה ואולי גם כאמצעי חישה של הלך הרוח של המצביעים). כ-10 אלפים איש השתתפו והציעו לא פחות מ-560 מועמדים (Haleva-Amir, 2011). הנסיון למנף את הטכנולוגיה ולהציג פנים מתקדמות לא צלח בבחירות 2009. זאת ועוד, לפי כספי ולב הבית היהודי עשתה רק שימוש חלקי בבחירות 2009 במגוון אמצעי המדיה החדשים שעמדו לרשותה ושמפלגות אחרות עשו בכולן או ברובן שימוש (כספי ולב, 2019).

בבחירות 2013 התחילה להתבלט המרכזיות של הרשתות החברתיות. לקראת בחירות אלו כבש נפתלי בנט את הבית היהודי בסערה. בעוד שלמפלגה עצמה לא היה דף פייסבוק לבנט היה דף שעורר עניין רב והיה שני בעניין שחולל רק לזה של ראש הממשלה נתניהו (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). דומה כי יזם ההיטק בנט הצליח (שלא כקודמיו בשנת 2009) בנסיונו לגייס את המרשתת לטובתו ולטובת בניית תדמית חדשה וצעירה למפלגה הוותיקה. בבחירות 2015 בלטה שוב הפעילות והצריכה הגבוהה של דף הפייסבוק של בנט מנהיג המפלגה לעומת זה של המפלגה (Lev-On and Haleva-Amir, 2016). בנט היה ראשון מבין מנהיגי המפלגות בכמות הפוסטים שפרסם, באופן מוחלט ובהשוואה למפלגתו. הוא פרסם כמעט פי ארבעה פוסטים בהשוואה אליה ערב בחירות 2015. בעוד לדף הפייסבוק של בנט היו ב-430 אלף לייקים, למפלגתו היו כ-31 אלף בלבד. גם מספר שתיים במפלגה, איילת שקד, משכה עניין רב ומספר העוקבים שלה היה השישי בגובהו מבין הפוליטיקאים (זמיר ורהט, 2017). בבחינה שנערכה בראשית 2017, גם בטוויטר ניכרה פעילות רבה הרבה יותר של בנט משל מפלגתו ובעוד שלבנט היו כ-91 אלף עוקבים הרי שלבית היהודי היו פחות מאלף (רהט וזמיר, 2019). נתונים אלו מסבירים מדוע נטישתו של בנט (וגם של שקד) ערב בחירות אפריל 2019 היוו מכה אנושה למפלגה. בחירות אפריל 2019

מצביעות על מגבלות הפופולריות במרשתת – בנט ושקד לא עברו את אחוז החסימה בבחירות אלו בעוד שהבית היהודי שרדה כאשר כרתה ברית עם מפלגות נוספות. אולם בראשית 2021 נראה כי מצבם של השניים במסגרת הימין החדש (שהתגלגלה ל"ימינה") טוב יותר מאשר זה של הבית היהודי שפלל שלא התמודדה בבחירות 2021.

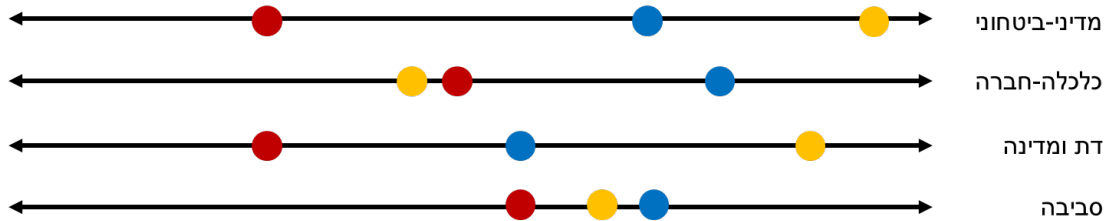
אידיאולוגיה

במשך שני העשורים הראשונים של מדינת ישראל נתפסה המפד"ל כמפלגת מרכז מתונה. היא פעלה, במסגרת הממשלות בראשות מפא"י, בעיקר בתחומי יחסי דת-מדינה, וגילתה גמישות ומתכונות בעמדותיה המדיניות ועמדותיה הכלכליות-חברתיות. לאחר מלחמת ששת הימים ובעיקר מאז שנות השבעים חלה תפנית בעמדותיה המדיניות. הדגש על ארץ ישראל השלמה והתמיכה הבלתי מסוייגת במפעל ההתנחלויות הפכו אותה למפלגה ניצית הממוקמת בחלקה הימני של המפה הפוליטית. עם זאת, לאורך רוב השנים היו מימינה מפלגות ניציות יותר כגון התחייה, מולדת, כך (נויברגר, 1997), ומאוחר יותר – תקומה וירשתה האיחוד הלאומי-תקומה.

המחקר ההשוואתי נוהג למיין את המפלגות השונות למשפחות אידיאולוגיות: סוציאל-דמוקרטיות, ירוקות, שמרניות, ליברליות, לאומניות וכיוצא בזה. הבית היהודי לא משתייכת כיום במובהק לאחד הזרמים האלה, אך יש בה תמהיל של יסודות לאומניים, שמרניים ולאחרונה – גם ליברטריאניים. מחקר שהתבסס על סקר מומחים שנערך בשנים 2002-2003 זיהה את מיקומה האידיאולוגי של המפד"ל לפי מספר נושאים (Benoit and Laver, 2006: 266). תרשים 6.5 מראה את מיקומה, בהשוואה לשתי המפלגות המרכזיות באותה התקופה – הליכוד ומפלגת העבודה – בארבעה נושאים. כפי שבולט, בנושא המדיני-ביטחוני המפד"ל אחזה בעמדה ניצית מובהקת, סמוך לקוטב הימני (ערך של 18.6 בסולם של 0 עד 20). גם בנושא דת ומדינה המפד"ל מוקמה בקוטב השמרני-דתי (17.2) כאשר רק ליהדות התורה ולש"ס (שאינן מופיעות בתרשים) היו עמדות קיצוניות יותר. בנושא הכלכלי-חברתי (8.4) מיקומה דאז, משמאלה של מפלגת העבודה, עדיין שיקף את שורשיה הסוציאליסטים. בנוסף, העמדות הכלכליות בסקר הזה נגזרו ממדיניות מיסוי והוצאה ציבורית, ובתור מפלגה סקטוריאלית הדואגת הן למגזר הדתי הן למגזר המתנחלים, המפד"ל נהגה לתמוך בהוצאות ציבוריות גדולות למדי. ועדיין, אין כל ספק שאילו היה הסקר נערך 15 שנים מאוחר יותר, הבית היהודי בהנהגת בנט ושקד הייתה עוברת לאייש את

האגף הימני בנושא זה. נרחיב על כך להלן בסעיף הדן בתפיסה הכלכלית-חברתית של המפלגה. בנושאי סביבה, שממילא לא מרכזיים בפוליטיקה הישראלית, מוקמה המפד"ל בקרבת הליכוד ומפלגת העבודה.

תרשים 6.5 מיקום אידיאולוגי לפי שני שסעים (המפד"ל בכתום, הליכוד בכחול, מפלגת העבודה באדום)

מקור: עיבוד המחברים ל-Benoit and Laver (2006)

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

כפי שהוזכר לעיל, תוצאות מלחמת ששת הימים הסיטו את עמדותיה המדיניות של המפד"ל ימינה. היא הפכה ממפלגה מתונה למפלגה ניצית ולאחת מנושאות הדגל המרכזיות של מפעל ההתיישבות בשטחים. כבר במצע המפלגה לבחירות לכנסת ה-7 (1969) הוזכר שהמפד"ל "... תפעל למען המשך התנחלות חקלאית ועירונית רחבת-מימדים ומהירה בשטחים המשוחררים". שמונה שנים לאחר מכן הנימה הפכה להיות החלטית יותר ובמצע לבחירות לכנסת ה-9 (1977) נאמר שהמפלגה "...תתבע שממשלת ישראל תעבד תכנית ממלכתית להתיישבות... בכל חלקי ארץ ישראל.... ותמשיך להיאבק על כך שליישובים האלה יינתנו כל השירותים הממלכתיים וכל העזרה לביסוסם, לביצורם ולקידומם". בהצבעה שנערכה בכנסת בספטמבר 1978 על אישור הסכמי השלום עם מצרים התפלגה סיעת המפד"ל: חמישה הצביעו בעד, ארבעה נמנעו ושלושה התנגדו.

במהלך השנים התחדדו עוד יותר העמדות המדיניות הניציות של המפד"ל ובמצע שהתפרסם לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) כבר הוזכרו, מעבר למחויבות למפעל ההתנחלויות, כמה עקרונות יסוד מדיניים:

- בין הים ובין הירדן תתקיים מדינה אחת בלבד והיא מדינת ישראל.

- ירושלים המאוחדת היא בירת הנצח של מדינת ישראל ועם ישראל, ותישאר כזו.
- לא יימסר אף לא חלק אחד מחלקי ארץ ישראל לשלטון זר או לריבונות זרה.
- לא ייעקר אף לא יישוב יהודי אחד ממקומו.
- לא תיכון כל ישות לאומית עצמאית ערבית בארץ ישראל.

כמו כן, הובהר במצע כי "המפלגה רואה בהחלת הריבונות היהודית על כל חבלי יש"ע יעד מדיני של מדינת ישראל ותפעל למימושו...". לראשונה מוזכר מפורשות המונח מדינה פלשתינאית: "בארץ ישראל לא תוקם מדינה פלשתינאית..."

במהלכה של הכנסת ה-13 הצביעו חברי הכנסת של המפלגה נגד שני "הסכמי אוסלו". אולם המציאות החדשה שנוצרה בשטחים עם ייסודה של הרשות הפלסטינית אילצה את המפלגה לערוך התאמות בעמדותיה. במצע לכנסת ה-14 (1996) הדרישה להחיל את הריבונות היהודית על כל חבלי יש"ע פינתה את מקומה לנוסח מרוכך יותר: החלת הריבונות הישראלית על היישובים היהודיים ביש"ע. עמדותיה של המפלגה באשר למהלכים המדיניים במהלך כנסת זו היו מורכבים יותר בגלל היותה חברה בקואליציה. כך, בהצבעה על הסכמי חברון (ינואר 1997) הצביעו רוב חברי הסיעה נגד, בעוד שהשרים זבולון המר ויצחק לוי נעדרו מההצבעה. בהצבעה על הסכם וואי (נובמבר 1998) הצביעו כל חברי הסיעה, לרבות השרים, נגד.

לקראת הבחירות לכנסת ה-16 (2003) ובעקבות אינתיפאדת אל-אקצה ושפיכות הדמים שליוותה אותה, קרא מצע המפלגה מפורשות לביטולם של הסכמי אוסלו: "נוכח מלחמת הטרור הרצחני, בו פתחה הרשות הפלשתינית ערב ראש השנה תשס"א, מפד"ל רואה בהסכמי אוסלו כבטלים למעשה". סיעת המפד"ל התנגדה לתכנית ההתנתקות על כל שלבי החקיקה שלה, מה שהביא בסופו של דבר מפרישתה מהקואליציה, אף כי נגלו ויכוחים פנימיים בנוגע למועד הפרישה (ראה לעיל). המצע של הרשימה המשותפת איחוד לאומי-מפד"ל בבחירות 2006 הדגיש שוב את הקריאה להחלת הריבונות הישראלית "על כל חבלי ארץ ישראל שבשליטה ישראלית". במסגרת זו "יוחלו לאלתר החוק והשיפוט הישראליים על המועצות המקומיות והאזוריות ביהודה ובשומרון".

תפנית בעמדות המדיניות של המפלגה חלה עם בחירתו של נפתלי בנט ליו"ר הבית היהודי. לקראת הבחירות לכנסת ה-19 (2013), במסגרת מסמך שכונה עקרונות הבית היהודי, נכתב כי

"...בשוק הרעיונות הישראלי היו קיימים עד כה שני פתרונות בלבד : הקמת מדינה פלסטינית על מרבית שטחי יהודה ושומרון או סיפוח מלא של יהודה ושומרון על שני מיליון הערבים שבתוכם. לדעתנו, שני הפתרונות הללו אינם ישימים ושניהם מסכנים את עתידה של מדינת ישראל. ההנהגה הפלסטינית אינה חפצה ביו"ש אלא בכל מדינת ישראל, לכן אין פתרון מושלם בדורנו."

המתווה שהושק, כחלופה לשני הפתרונות הלא-ישימים, ושפונה לעיתים "תכנית ההרגעה", לא התיימר לספק מענה לכלל הבעיות מתוך הנחת יסוד שמענה כזה אינו קיים. הוא קרא להחיל את הריבונות הישראלית על השטחים הישראליים ביהודה ושומרון (שטחי C) באופן חד צדדי, ותוך כדי כך להעניק אזרחות מלאה לכ-50,000 פלסטינים המתגוררים בשטחים הללו על מנת לשמוט את הקרקע מתחת לטיעון האפרטהייד. במקביל הציע המתווה אוטונומיה מלאה עם רצף תחבורתי בשטחים שבשליטת הרשות הפלסטינית, באופן שיאפשר לפלסטינים להגיע לכל נקודה ביהודה ושומרון ללא מחסומים או חיילים. כך יושפרו חייהם של הפלסטינים ויוסר מישראל לחץ בינלאומי והומניטרי (אזולאי, 2012א).

במקביל, הפגינה המפלגה עמדות ניציות-לאומניות בלתי מתפשרות ("מפסיקים להתנצל" הייתה אחת מסיסמות הבחירות של הבית היהודי בבחירות 2015) במהלך כהונתן של הממשלות ה-33 וה-34 בראשות בנימין נתניהו. בינואר 2014, בעקבות הפרסום על כוונתו של נתניהו לאפשר למתנחלים לגור במדינה הפלסטינית אם וכאשר תוקם, כינה בנט את הדברים "אובדן עשתונות ערכי". באותה השנה, במהלך מבצע "צוק איתן" כנגד החמאס ברצועת עזה, הפגין בנט ביקורת חריפה במהלך ישיבות הקבינט המדיני-ביטחוני כנגד מה שכינה הקו ההססני והנרפה שהוליכו שר הביטחון יעלון וראש הממשלה נתניהו כנגד החמאס.

העיתונות הצביעה על דפוס קבוע לפיו עמדותיו של בנט ומפלגתו "איגפו" את נתניהו מימין ואילצו את האחרון להיגרר אחריהם ולהתאים את עמדותיו מחדש להתפס כלא-ימני מספיק. מספר דוגמאות בולטות היו התגובות לפרשת החייל אלאור אזריה (בנט נמנע מלגנות את אזריה שירה במחבל פצוע שלא סיכן אותו ואת החיילים שהיו איתו, מה שהוביל את נתניהו ליישר קו ולהתקשר להורי החייל ולהביע תמיכה); קידומו ואישורו של "חוק ההסדרה" להלבנת בתי מתנחלים שנבנו על קרקעות פלסטיניות בבעלות פרטית (נתניהו התנגד לקידומו אך נאלץ בסופו

של דבר לתמוך בו); והתכנית שגובשה מול האו"ם בנוגע למבקשי המקלט ופניית הפרסה שביצע נתניהו לאור ההתנגדות מימין שהובילה לביטולה (בנט התבטא כי "ההסכם... הוא רע לישראל. לא די להשעותו. אני קורא לראש הממשלה לבטלו כליל... אישורו יהווה בכייה לדורות, ויקבע תקדים שישראל מעניקה תושבות למסתננים בלתי חוקיים במוצהר" (כלכליסט, 2018).

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

בהשוואה לנושא המדיני-ביטחוני ולענייני דת ומדינה, התחום הכלכלי-חברתי תפס מקום משני במשנה האידיאולוגית של המפד"ל/הבית היהודי. החלוקה ההיסטורית בין זרם "בורגני" (המזרחי) לזרם "פועלי" (הפועל המזרחי) איבדה מחשיבותה כבר עם כינונה של המפד"ל בשנות החמישים. עם זאת, ניתן היה לזהות תזוזה מסויימת ימינה בקו הכלכלי-חברתי של המפד"ל במהלך השנים. בראשית שנות התשעים, למשל, נויברגר (1991: 169) עוד מיקם את המפד"ל שמאלה מן המרכז בשסע זה, אך כעשור לאחר מכן הוא הזיז את מיקומה למרכז-ימין (נויברגר 2001: 80).

גם מהניתוח של מצעי המפלגה אפשר לזהות מגמה של תזוזה לכיוון עמדות מובהקות של ימין כלכלי-חברתי. כך, במצעים משנות התשעים הופיעו לצד עמדות ימניות אופייניות (כלכלה חופשית, צמצום כוח עובדים בשירותים הציבוריים, המשך מדיניות ההפרטה) גם אמירות חברתיות מפורשות כגון חיזוק עיירות הפיתוח, סיוע לדירור, סיוע לקשישים לגמלאים ולנזקקים וכדומה. זאת ועוד, בנוגע למדיניות המיסוי קרא המצע לחזק את התמיכה **בשכבות הנמוכות** על-ידי חלוקה מחדש של נטל המס. האמירות האלה התפוגגו ובמצעי הבית היהודי מאז 2013 כבר ניתן למצוא טרמינולוגיה קפיטליסטית מובהקת, כאשר הדגש הוא על שוויון הזדמנויות, על תחרותיות ועל הורדת נטל המס **ממעמד הביניים**:

מדינת ישראל היא הצלחה כלכלית חסרת תקדים. עם זאת, ישנו ציבור גדול שאינו נהנה מפירות שגשוג זה. אנו נפעל לשיוון הזדמנויות על מנת לתת הזדמנות ראויה לכל צעיר וצעירה בישראל. זה יושג בעיקר על ידי שיפור דרמטי במערכת החינוך, חיזוק התחרותיות במשק, שבירת המונופולים והוועדים הגדולים, והורדת מיסים על שכבות הביניים בישראל. מדינת ישראל חייבת להעניק רשת בטחון של חיים בכבוד לאלו, ורק לאלו, שאינם מסוגלים לקיים את עצמם.

התזוזה לאגף הימני הכלכלי-חברתי קיבלה אופי מובהק אף יותר במהלכה של הכנסת העשרים (2015-2019), בעקבות ההשפעה הניכרת על המפלגה מצד חוגים רעיוניים שייבאו מארצות הברית שיח ליברטריאני. חוגים אלה – פורום קהלת וקרן תקווה הם הבולטים בהם – קוראים בין היתר

לצמצום המעורבות הממשלתית עד למינימום, דוגלים בכלכלת שוק קיצונית ומבקשים להחליש את הרגולציה הממשלתית בישראל ואת "שלטון הפקידות". עמדות כלכליות-חברתיות אלו התיישבו עם המדיניות שניסתה לקדם שרת המשפטים איילת שקד תחת שם הקוד "חיזוק המשילות": מאבק בחקיקה המיותרת, צמצום הרגולציה והחלשת דרג הייעוץ המשפטי באופן שיבטא את כפיפותו המוחלטת של הדרג המקצועי לדרג הנבחר (שקד, 2016; שדה, 2018).

דת ומדינה

ענייני דת ומדינה היו הסוגייה המרכזית ביותר בהם עסקה המפד"ל בשלושת העשורים הראשונים של המדינה. בתור שותפה קבועה בממשלות מפא"י והמערך היא תפסה את עצמה כגורם האחראי על שמירת הסטטוס קוו ועל הצביון היהודי במרחב הציבורי. מספר משברים קואליציוניים שנגעו לענייני דת ומדינה ממחישים זאת היטב: המפד"ל פרשה מהממשלה על רקע מחלוקת בעניין "מיהו יהודי" (1958), איימה לפרוש אם לא יתוקן חוק השבות באופן שיאמץ את ההגדרה ההלכתית למיהו יהודי לאחר בג"צ שליט (1970), ושריה פוטרו מהממשלה לאחר ששניים מתוכם נמנעו בהצבעת אי אמון על רקע חשש לחילול שבת במהלך טקס קבלת הפנים למטוסי ה-F15 (1976). החל מאמצע שנות השבעים העמדה המדינית-ביטחונית ובעיקר התמיכה במפעל ההתיישבות בשטחים האפילו בחשיבותן על ענייני דת ומדינה. המפלגה נמנעה לפרוש מהממשלה על רקע סוגיות של דת ומדינה כמו פרשת ניוד המשחן של חברת החשמל בשבת (1999) או פירוק משרד הדתות (2003) אך עשתה זאת על רקע התהליך המדיני (2000) וקידום תכנית ההתנתקות מרצועת עזה (2004).

עדיין, לפחות כפי שהשתקף במצע המפלגה עד הבחירות לכנסת ה-18 ועד בכלל, ענייני דת ומדינה היו חלק מרכזי מהאידיאולוגיה של המפלגה. כך, נכתב כי המפלגה "תיאבק על זהותה היהודית של המדינה בכל המישורים: בתרבות, בצביון הממלכתי, במעמד האישי, בחברה ובחקיקה, כמדינה יהודית ודמוקרטית". גם כאן, כמו בנושאי כלכלה וחברה, אפשר לזהות את בחירתו של בנט לתפקיד יו"ר המפלגה בתור נקודת תפנית רעיונית במפלגה. כפי שהוזכר לעיל, בנט שאף להוציא את הבית היהודי מ"הנישה המגזרית" שלה ולמצב אותה כמפלגת ימין רחבה. בהתאם, ענייני דת ומדינה, שהיו חלק מרכזי ממצע המפלגה עד אז, הצטמצמו עד מאוד. במצעים לכנסות ה-19 וה-20 קיימת התייחסות קצרה לשני סעיפים בלבד. הסעיף שכותרתו "דת ומדינה" הסתפק

באמירה כללית עמומה ולפיה "מדינת ישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית. צביונה צריך להיקבע בהידברות בין כלל הציבור על בסיס התנ"ך ומוסר הנביאים. יש להימנע מחקיקה דתית ומחקיקה חילונית כופה..." סעיף שני התייחד למוסד הרבנות הראשית ומציין כי "הרבנות חייבת לראות עצמה כנותנת שירות לכלל הציבור באהבה" וכי "יש לשדרג את מעמד רבני הציונות הדתית". במקביל, הותאמה חוקת המפלגה לקו החדש: ההצטרפות למפלגה נפתחה גם ליהודים חילונים וללא-יהודים, וסעיפים שהדגישו את מחויבותה העמוקה של המפלגה לביסוס הדת היהודית בחברה הישראלית הושמטו או הוחלפו בנוסחים עמומים בהרבה.¹²⁸

בנט אף לא היסס לפתוח בעימות עם הרבנות הראשית והשירות הגרוע שלטענתו היא נותנת לאזרחים: "הרבנות היום על הפנים. היא יוצרת חוויה טראומתית. שירותי הדת ממאיסים את עצמם על הציבור". הוא גם תקף את הקו ההלכתי הנוקשה שהובילה הרבנות בנושאים כגור וכשרות. בעניין הגיור, למשל, הוא ניסע לקדם רפורמה להקמת מערכת גיור אלטרנטיבית כדי "להראות לרבנות הראשית שאם הם לא יתקנו את מה שנדרש בעבודתם הם פשוט יפסיקו להתקיים".

אחד המתחים המובנים בתוך הציונות הדתית שהיה לו ביטוי בתוך המפד"ל ושהוביל לעיתים גם להתפלגויות ממנה (מורשה ב-1984, תקומה ב-1999) הוא בין האגף השמרני (שפונה מאוחר יותר גם תורני חרד"לי) לאגף ה"ליברלי-מודרני". בשנות התשעים עוד הצליחה המפלגה להכיל בתוכה את המתחים האלה, אולם מאוחר יותר הוויכוח הפנימי החרף והוביל לפיצול. גם בתנאים של שיתוף פעולה אלקטורלי, מאז 2013, עם המפלגה האחות האיחוד הלאומי-תקומה, עלו שוב ושוב הוויכוחים בין האגפים הללו. מקובל לטעון כי זו אחת הסיבות המרכזיות שהובילו את בנט ושקד לעזוב את המפלגה בשלהי שנת 2018.

חוקה וממשל

מצעי המפד"ל משנות התשעים כללו פרקים נרחבים בנושאים מדיניים, כלכליים, חברתיים ודתיים אך לא הייתה בהם כמעט התייחסות לנושאי ממשל בכלל, וליחסים בין רשויות השלטון בפרט. היא הייתה חלוקה בתוכה סביב שאלת אימוץ שיטת הבחירה הישירה ובשאלת ביטול השיטה רוב רובם של חברי סיעתה התנגדו למהלך. דומה כי זו הייתה תוצאה של תכונות השיטה

¹²⁸ לדוגמא, סעיפים כמו "המפלגה תפעל להחדרת ערכי היהדות בקרב כל שכבות העם ולקירובו לאורח חיים יהודי"; "המפלגה תפעל למען תחיקה יהודית במדינה"; "המפלגה תפעל לטפח מפעלי חינוך דתיים ותורניים על סוגיהם", אשר הופיעו בחוקת המפד"ל, הושמטו מהחוקה החדשה של הבית היהודי.

שאיפשרה לבוחרים לפצל את הצבעתם ונתנה הזדמנות למפלגה לנגוס בכוחה של שותפתה הגדולה הליכוד.

בעקבות המציאות המשפטית החדשה שנוצרה (בעקבות חוקי היסוד של 1992, והפסיקה של בג"צ המזרחי ב-1995 שפתחה את הפתח לפסילת חוקים על-ידי בית המשפט העליון) החלו מצעי המפלגה להתייחס לנושא מעמדו של בית המשפט העליון. כבר במצע המפלגה לקראת הבחירות לכנסת ה-16 (2003) יש התייחסות מפורשת לנושא היחסים בין הרשויות: "מפד"ל תפעל לייסוד בית משפט לחוקה שרק לו תהיה סמכות על מול חקיקת הכנסת... ויורכב על פי אמות מידה ייצוגיות ודמוקרטיות המייצגות נאמנה אל כל חלקי האוכלוסייה". בעקרונות הבית היהודי שפורסמו לקראת הבחירות לכנסת ה-19 (2013) הנימה כבר יותר ביקורתית ובסעיף שכותרתו "משפט מאוזן" נכתב:

אנו מתנגדים... להתערבות היתר של בית המשפט העליון והפרקליטות במדיניות ובקביעת רוח המדינה. אנו גם סבורים שבית המשפט העליון מנותק ואינו משקף את כלל הציבור הישראלי... [נפעל למען] חקיקת חוק חדש לבחירת שופטים, אשר שם קץ למצב בו השופטים ממנים את עצמם.

הביקורת המרומזת על מעמד בג"ץ הפכה במהלך כהונת הכנסת ה-20 לביקורת מפורשת וישירה, ולפרקים בוטה. כך, למשל, בתגובה להחלטת בג"ץ לפנות בתי מתנחלים שנבנו על קרקעות פרטיות של פלסטינים השתלח חבר הכנסת מוטי יוגב בצורה פרועה בבית המשפט: "זו שרלטנות של בג"ץ, חוסר צדק.... צריך להרים כף D-9 על בית המשפט העליון. הגיע הזמן להעמיד את הרשות השופטת על מקומה ולהראות לה מי הריבון...." (מצוטט בגלובס, 2015). נפתלי בנט התבטא אף הוא בחריפות שבג"ץ "דורס את רצון העם וקושר את ידי הממשלה" (מעריב, 2018), ואילו איילת שקד שכינה כשרת המשפטים הביעה ביקורת דומה אם כי מנומסת יותר, למשל כשטענה בעניין התערבות בג"ץ במתווה הגז כי "שופטים מפעילים סמכויות ללא אחריות" (גינת, 2016).

במהלך הכנסת ה-20 הציגו בנט ושקד תכנית חוקתית ש"תעמיד את בג"ץ במקומו ותמנע ממנו לבטל חוקים ופעולות של הממשלה", מעשים שלדבריו נעשים ללא סמכות. במרכז התכנית עמדה ההצעה לקדם את חוק יסוד החקיקה באופן שיסדיר את מערכת היחסים בין הרשות המחוקקת לרשות השופטת, ייקבע באילו תנאים יהיה רשאי בית המשפט העליון לפסול חוקים, יכלול פסקת

התגברות שתאפשר לכנסת לחוקק מחדש חוקים שנפסלו, וייקבע שחוקי יסוד לא יהיו נתונים לביקורת שיפוטית (צימוקי ואזולאי, 2017).¹²⁹

סיכום

פרק זה עסק באחת המפלגות הוותיקות במערכת הפוליטית הישראלית, המפד"ל, אשר עברה גלגול פוליטי והפכה למפלגת הבית היהודי. בעת כתיבת שורות, לאחר בחירות 2021, נותרה המפד"ל/הבית היהודי ללא ייצוג בכנסת.

האם מצבה הנוכחי של המפלגה משקף את כישלונה? המענה לכך תלוי במידה רבה בשאלה "כישלון של מה?" כל עוד נקודת המבט שלנו תהיה המפלגה עצמה – על מוסדותיה, נציגיה והארגון שלה – אזי אין להתחמק מכך שנקודת הזמן הנוכחית היא נקודת שפל וכלל לא בטוח כי המפלגה תחזור ותזכה בייצוג פרלמנטרי בעתיד. אולם, אם נקודת המבט שלנו תהיה לא הארגון המפלגתי לכשעצמו אלא המגזר החברתי שהמפלגה ייצגה במשך שנים – הציונות הדתית – אפשר לטעון שלא מדובר בכישלון אלא אולי בסיום תפקידה ההיסטורי של המפד"ל/הבית היהודי. במילים אחרות, אם בעבר הציונות הדתית נזקקה לכלי פוליטי המזוהה עימה ואשר ידאג לאינטרסים שלה, בעת כתיבת שורות אלו נראה כי הצורך הזה דעך. נציגים של הציונות הדתית שולבו בליכוד, ביש עתיד, בכחול לבן וכמובן – בימין החדש/ימינה שהוקם בדיוק בגלל הרצון לצאת מה"גטו" המגזרי ולהציג בפני הבוחר מפלגה מצרפית שהתנערה מהכבלים הסקטוריאליים. אחרים, יראו באיחוד הלאומי-תקומה (שמיתגה עצמה מחדש בשם "הציונות הדתית" ונעסוק בה בפרק 13 בספר זה) כבית הפוליטי החדש של לפחות חלק מהציונות הדתית.

¹²⁹ במצע הימין החדש שפורסם לקראת הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019) הוכלל פרק שכותרתו "משפט וממשל" ובו מספר סעיפים העוסקים ביחסים בין רשויות השלטון, לרבות התחייבות לריסון בית המשפט העליון, כולל קידום של "פסקת ההתגברות" שתאפשר לכנסת להתגבר על פסילת חוקים בידי בג"ץ. מרכזיותו של הנושא מצאה ביטוי גם באחת הסיסמאות המרכזיות של המפלגה: "שקד תנצח על בג"ץ, בנט ינצח את חמאס".

7. חד"ש והמפלגות הערביות

פרק זה עוסק בחד"ש (החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון) ובמפלגות ערביות שהיו מיוצגות בכנסת במהלך התקופה הנסקרת בספר זה (1992-2021). בעוד ששורשיה של חד"ש נטועים עוד בתקופת היישוב, שלוש המפלגות הערביות הן תופעות פוליטיות חדשות יותר. המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע) שגלגולה המאוחר יותר היה במסגרת הרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ) נוסדה רק בשנת 1988; הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד) נוסדה בשנת 1995; ואילו התנועה הערבית להתחדשות (תע"ל) נוסדה בשנת 1996. המשותף לכל אלו הוא היותן מפלגות לא ציוניות, אם במפורש, מתוך הצגת חזון חליפי, ואם במשתמע, מהויתן הלא יהודית.

הפרק מתחיל בתיאור היסטורי קצר של השורשים של חד"ש ושל המפלגות הערביות. לאחר מכן הוא מנתח אותן בארבע זירות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיהן של מפלגות אלו בבחירות לכנסת ואת דפוסי ההצבעה עבורן. הוא ממחיש כיצד כוחן האלקטורלי התעצם במהלך השנים: מ-5 מושבים בבחירות 1992 (חד"ש ומד"ע) ל-15 מושבים בבחירות 2020 (הרשימה המשותפת). חלק זה מנתח גם את הישגי המפלגות בבחירות לרשויות המקומיות ומראה כיצד רשימות מקומיות וחמולתיות הפכו להיות הבולטות בזירה פוליטית זו על חשבון של המפלגות הלאומיות.

החלק הבא עוסק בזירה הפרלמנטרית ומתמקד בחברי הכנסת שכיהנו מטעם חד"ש והמפלגות הערביות לאורך השנים. ניתוח מאפייניהם הדמוגרפיים, מצביע, למשל, על היבחרותן התקדימית של נשים במפלגות הערביות החל משנת 2009 ועל הנציגות הכמעט-קבועה של חבר כנסת יהודי בחד"ש. הוא גם מנתח את דפוסי הפיזור הגיאוגרפי של חברי הכנסת של חד"ש והמפלגות הערביות. כמו כן חלק זה עומד על התפתחות בדפוס המינויים בכנסת כאשר נציגי הסיעות הערביות מונו לתפקידים שהיו מודרים מהם קודם לכן, כולל ראשות ועדות פרלמנטריות ותפקידי סגני יושב-ראש הכנסת. לעומת התפתחות זו בזירה הפרלמנטרית, החלק הבא העוסק בזירת הממשלה, מדגיש את העדרותן והדרתן הקבועה של המפלגות מהרשות המבצעת. הוא מנתח את הסיבות לכך ומתאר את המקרים הבודדים בהם היו מגעים קואליציוניים עם נציגי הסיעות הערביות או שיתופי פעולה עִמָן על רקע של תמיכה או אי התנגדות לממשלה.

לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית תוך הדגשת ההבדלים המבניים והארגוניים בין המפלגות. ניכר מנעד רחב של התארגנויות, בין האישי (תע"ל של טיביל) למפלגתי (חד"ש) ובין המסורתי (רע"ם) למודרני (חד"ש, בלי"ד ותע"ל). לבסוף, החלק העוסק בזירה האידיאולוגית בוחן את עמדותיהן של המפלגות ובמיוחד בתחומים שמטבע הדברים קרובים לליבן: הסכסוך הישראלי-פלסטיני, האופי של מדינת ישראל ומעמד המיעוט הערבי בה.

שורשיהן של חד"ש והמפלגות הערביות

גאנם ואוסצקי-לזר (2001) הצביעו במחקרם מראשית המאה ה-21 על התגבשותם של ארבעה מחנות פוליטיים בקרב הציבור הערבי בישראל. הראשון הוא זרם "ערבי-ישראלי" שפיתח עמדות אידיאולוגיות קרובות למפלגות הכלליות הציוניות, ואף הצביע עבורן. בראשית המדינה היה מדובר בתמיכה ברשימות הנלוות למפא"י או במפ"ם, לאחר מכן - בהצבעה למפלגת העבודה, מרצ ולליכוד ולאחר מכן ניתן להוסיף גם הצבעה לקדימה ולכחול לבן.¹³⁰ שלושת הזרמים הבאים מדגישים את הזהות הפלסטינית של הציבור הערבי בישראל אך הם נבדלים זה מזה במרכיבים מסויימים בתפיסת העולם שלהם. אלו הם הזרם הקומוניסטי, שקיבל עוד מקום המדינה ביטוי פוליטי ארגוני במפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י), ולאחר מכן - ברשימה הקומוניסטית החדשה (רק"ח) ובחד"ש. זרם זה שאב את עקרונותיו מהמורשת הקומוניסטית ופעל לפיתוח חברה שוויונית אל-מעמדית משותפת יהודית-ערבית. הזרם הלאומי, אשר קיבל ביטויים שונים בדמותן של התארגנויות כתנועת "אל-ארד", תנועת "בני הכפר" ולאחר מכן - בתוך הרשימה המתקדמת לשלום. בשנות התשעים התמזג זרם זה אל תוך בלי"ד. הזרם האחרון הוא האסלאמיסטי. הוא קיבל ביטוי ארגוני מובהק לקראת הבחירות לכנסת ה-14 לאחר החלטתו של הפלג הדרומי בתנועה האסלאמית להתמודד בבחירות. זאת, על אף ההתנגדות של הפלג הצפוני (גאנם ואוסצקי-לזר, 2001). פלג זה השתלב ברע"ם.

¹³⁰ הרשימות הנלוות (שנקראן גם רשימות המיעוטים או מפלגות לוויין) היו התארגנויות שהוקמו ערב בחירות ביוזמתה ובעידודה של מפא"י. הרשימות הללו היו פעילות מהבחירות לכנסת הראשונה ב-1949, ונעלמו מן המפה הפוליטית בבחירות לכנסת העשירית (1981). הפעילות שלהן הושתתה על מנהיגות מקומית מסורתית-חמולתית ששאבה את כוחה מקשריה עם רשויות השלטון ועם מפקדי הממשל הצבאי. הרשימות כמעט לא עסקו בהיבטים אידיאולוגיים ובסוגיות פוליטיות-לאומיות. להרחבה ראו קרן אברהם, 2013: 3-4; נויברגר, 1997: 193-194. מלבד ההצבעה למפלגות הכלליות שצויינו לעיל, הייתה במגזר הערבי גם הצבעה בקנה מידה קטן למפד"ל ולש"ס. זאת, בעיקר הודות לאחיזתן במשרדי הפנים והדתות ושליטתן בתקציבים חשובים לרשויות המקומיות הערביות ולמוסדות הדת. אלו איפשרו להן לפתח יחסי פטרון-קליינט עם חלק מהציבור הערבי.

שורשיה של **חד"ש** נמצאים במפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י) אשר הוקמה בשנת 1948 כממשיכת דרכה של המפלגה הקומוניסטית שפעלה בתקופת המנדט הבריטי (פאלעסטינישע קומוניסטישע פרטיי - פק"פ). בשנים הראשונות המפלגה הייתה בעלת צביון יהודי: ראשיה היו יהודים וכך גם מרבית חבריה. בהדרגה, לאורך שנות החמישים, הפכה המפלגה לגוף פוליטי מרכזי בקרב האזרחים הערבים. ב-1965 התגלע קרע בשותפות היהודית-ערבית במפלגה, סביב העמדה כלפי הסכסוך היהודי-ערבי. חילוקי הדיעות הביאו לכדי פילוג: מרבית החברים הערבים פרשו והקימו את רק"ח (רשימה קומוניסטית חדשה) ומרבית היהודים נותרו במק"י.¹³¹ רק"ח קיבלה בבחירות 1965 שלושה מושבים מול מושב בודד למק"י, והפכה לנציגה העיקרית של ערביי ישראל. היא שמרה על כוחה בבחירות 1969 ובבחירות של 1973 קיבלה 4 מושבים. לקראת הבחירות לכנסת התשיעית (1977) הפכה רק"ח לבורג המרכזי בברית מפלגות חדשה שקיבלה את השם חד"ש – החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון.

על אף שלעיתים קרובות מתייחסים אליה ככזו, חד"ש איננה "מפלגה ערבית". ראשית, לא מדובר במפלגה אלא כפי שעולה משמה – בחזית המאגדת בתוכה כמה תנועות. כאמור, רק"ח היוותה את הכוח המרכזי בחזית ומלבדה כללה חד"ש גם את "הפנתרים השחורים" (פעילי שכונות חברתיים שרובם היו ממוצא מזרחי) וקבוצה של מנהיגים ערבים לא-קומוניסטים שהזדהו עם מצעה הלאומי. הדומיננטיות של רק"ח בתוך חד"ש השתקפה ברוב שהיה לה בקרב חברי הכנסת של הסיעה: ב-1977 ארבעה מתוך 5 ח"כים, ב-1981 שלושה מתוך 4, ב-1984 שלושה מתוך 5 וב-1988 שלושה מתוך 4. בשנת 1989 שינתה רק"ח את שמה למק"י, מהלך שהתאפשר לאחר שהמפלגה המקורית בשם זה חדלה להתקיים. שנית, מדובר בתנועה פוליטית ערבית-יהודית במהותה, בזהותה ובמוסדותיה. אמנם, רוב נבחרי הציבור של חד"ש ורוב עצום ממצביעיה הם ערבים, אך תמיד נשמר בה גרעין קטן של תומכים ונבחרי ציבור יהודים. יחד עם זאת, במהלך שנות השמונים והתשעים חלה בשורות המפלגה תהליך מובהק של "ערביזציה": השתחררות מהפטרונות היהודית ומהדומיננטיות של פעילים יהודיים במוסדות המפלגה (נויברגר, 1995).

המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע) נוסדה לקראת בחירות 1988 על-ידי חבר הכנסת עבד אל-והאב דראושה. זה פרש ממפלגת העבודה במחאה על מדיניותה בתקופת האינתיפאדה (הראשונה) וחוסר מחויבותה של המפלגה לשוויון אזרחי. ייסודה של המפלגה סימל את הופעתה והצלחתה

¹³¹ לדיון מפורט על הפק"פ, מק"י והפילוג של 1965 ראו נויברגר, 1997: 182-185; רכס, 1986.

של המפלגה העצמאית הראשונה שהיא על טהרת הערביות. מד"ע הדגישה את ערביותה בתעמולת הבחירות שלה בבחירות 1988 ו-1992, תוך שימוש בסיסמא "קולות הערבים למפלגה ערבית" ומסרים ש"הערבים אינם זקוקים ליהודים כדי לייצג אותם". מצעה של מד"ע תמך בהקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל, נסיגת ישראל לקווי 1967 והכרה באש"ף. במקביל, המפלגה הצהירה על נכונותה לקחת חלק בקואליציות, ולאחר הבחירות של 1992 אף תמכה מבחוץ בממשלת רבין. בעבר ניתן היה אולי לראות במפלגה פלטפורמה אישית אשר שימשה את מקים המפלגה, דראושה, ואת נציג הבדואים הבולט בכנסת, טאלב א-סאנע. כיום, אין למפלגה ייצוג בכנסת על אף הניסיונות החוזרים ונשנים של יו"ר המפלגה טלב א-סאנע להקים רשימה פוליטית שתתמודד בבחירות.

לקראת הבחירות לכנסת ה-14 חברה מד"ע אל הפלג הדרומי של **התנועה האסלאמית**. הצלחות ראשונות של תנועה זו של אסלאם פוליטי ניכרו עוד במהלך שנות השמונים בזירה המוניציפלית. בבחירות של 1983 מועמדים מטעמה נבחרו לראשות שתי רשויות ו-6 שנים לאחר מכן, בבחירות של 1989, היו לה נציגים במועצות של 14 רשויות ומועמדים מטעמה נבחרו לראשות חמש רשויות (קרן אברהם, 2013). עד הבחירות של 1992 (כולל) לא השתתפה התנועה האסלאמית בבחירות לכנסת. לקראת הבחירות של 1996 פרצה מחלוקת פנימית סביב שאלת ההשתתפות. פלג אחד, בראשותו של שיח' עבדאללה נמר דרויש, תמך בהשתתפות בעוד שפלג אחר (בראשות שיח' רא'אד צלאח ושיח' כמאל ח'טיב) התנגד נמרצות למהלך תוך טענה שלא תיתכן השתתפות אסלאמית במסגרת ששואבת את הלגיטימיות שלה מריבונות יהודית. המחלוקת הביאה לפילוג בתנועה. הפלג הראשון, המכונה לעתים "הפלג הדרומי", אימץ גישה פרגמטית בדבר ההשתלבות בחברה הישראלית, חבר למד"ע במסגרת **הרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ)** ושניים מנציגיו נבחרו לכנסת. "הפלג הצפוני" נקט בגישה דוגמטית יותר, התנגד להשתלבות בכנסת ואף קרא לפרקים להחרים את הבחירות (הוא אף הוצא אל מחוץ לחוק בשנת 2015 ומנהיגו נשפט וישב בכלא). התנועה האסלאמית (הפלג הדרומי) הפכה במהרה לרכיב הדומיננטי ברע"מ וכוחה של מד"ע נחלש בהדרגה. בין הכנסות ה-16 ל-18 היא יוצגה על-ידי חבר כנסת אחד בלבד (טלב א-סאנע) ומאז הכנסת ה-19 לא נבחר אף מועמד מטעמה.

הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד) הוקמה רשמית בשנת 1995 כברית בין שלושה מרכיבים מרכזיים: ברית השוויון (פורשי חד"ש והמפלגה הקומוניסטית), בני הכפר ושרידי הרשימה המתקדמת לשלום ולשוויון (שלא עברה את אחוז החסימה בבחירות 1992). כנציג המפלגה

ברשימה משותפת עם חד"ש לקראת בחירות 1996 הוצב ד"ר עזמי בשארה. על אף שיש כאלה הרואים בה את ממשיכתו של הזרם הפוליטי הלאומי שייצגה תנועת אל-ארד בשנות החמישים והשישים¹³², מדובר היה במפלגה חדשה ללא שורשים ארגוניים. בעמדותיה ובשיח שלה מיצבה מפלגת בל"ד את עצמה בשולי המפה הפוליטית הישראלית. היא דחתה על הסף כל אפשרות להיחשב מפלגה שזהותה ישראלית. היא סירבה להשתלב ברקמה הפוליטית הישראלית, אפילו לא כאופוזיציה, והיא עודדה את הערבים אזרחי ישראל להיאבק בציונות (רוחאנא, שחאדה וסבאעי-ח'ורי, 2010). בשתי מערכות הבחירות הראשונות בהן התמודדה, חברה בל"ד אל כוחות אחרים. ב-1996 היא חברה אל חד"ש וב-1999 התמודדה בברית עם תע"ל. בכל אחת משתי מערכות הבחירות הללו זכתה בל"ד בנציג אחד בכנסת. ב-2003 היא התמודדה לראשונה באופן עצמאי וזכתה ב-3 מושבים. המפלגה שימרה את כוחה (3 מושבים) בכל מערכות הבחירות שבהן התמודדה באופן עצמאי, עד הקמתה של הרשימה המשותפת.

התנועה הערבית להתחדשות (תע"ל) נוסדה בסוף 1995 על-ידי ד"ר אחמד טיבי, תושב טיבה. טיבי היה דמות מוכרת בציבוריות הישראלית מתוקף פעילותו כיועץ מדיני ליושב-ראש הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת. תע"ל הייתה אמורה להתמודד כבר בבחירות 1996 אולם זמן קצר לפני הבחירות החליט טיבי לפרוש מהמירוץ בשל הרצון למנוע בזבוז קולות של מצביעים ערבים. מהלך זה הציג אותו כבעל אחריות פוליטית ולאומית, מה שהכשיר את הקרקע לקראת ריצה בבחירות הבאות. מאז בחירות 1999 המפלגה מתמודדת בכל בחירות בברית עם מפלגה או מפלגות נוספות. זו המפלגה האישית ביותר מקבוצת המפלגות הערביות וכל כולה סבה סביב מנהיגה אחמד טיבי. בעוד שמנהיגי המפלגות האחרות התחלפו, טיבי ממשיך להוביל את מפלגתו ולא ברור אם יש לה קיום בלעדיו או אחריו.

הזירה האלקטורלית

בחלק זה ננתח תחילה את הישגיהן וכשלוניהן האלקטורליים של חד"ש ושל המפלגות הערביות בבחירות בין 1992 ל-2021. במבחן המספרי, אין ספק שמדובר כאן בהצלחה גדולה: מפלגות אלו הכפילו את כוחן בבחירות שנערכו תחת כללי שיטת הבחירה הישירה (1996, 1999) והשכילו

¹³² תנועת אל-ארד ("האדמה") נוסדה בשלהי שנות החמישים של המאה ה-20 וקראה לכיבוד הזכות של הפלסטינים להגדרה עצמית במסגרת מימוש הזכויות הלאומיות של האומה הערבית הרחבה, ברוח חזון הפאן-ערביות של נשיא מצרים, גמאל עבד אל-נאצר. הקמתה של אל-ארד נועדה להעניק בית פוליטי לזרם הלאומני הלא-קומוניסטי בחברה הערבית במסגרת רעיון הפאן-ערביות שהיה בשיאו באותה העת. ב-1964 הקבוצה הוצאה אל מחוץ לחוק וניסיונה להתמודד בבחירות של 1965 במסגרת "רשימת הסוציאליסטים" נבלם בשל פסילתה בידי ועדת הבחירות המרכזית. העתירה של הרשימה לבג"צ נדחתה בפסק דין ירדור (ראו גל וקרמניצר, 2019).

לשמור עליו גם לאחר ביטולה. ההכפלה נותרה בעינה גם לאחר בחירות 2021 בהן כמחצית מהערבים נמנעו מלהצביע. ברי כי ביכולתן של מפלגות אלו להגדיל עוד יותר את כוחן, כפי שהוכיחו כאשר זכו במסגרת הרשימה המשותפת ב-13 מושבים בבחירות 2015 וספטמבר 2019 וב-15 מושבים בבחירות 2020. כל זאת – בסביבה של מערכת מפלגתית לא יציבה, קריאות במגזר הערבי להחרמת הבחירות, תחושת ניכור וחוסר השפעה בקרב הבוחרים, וניסיונות חוזרים ונשנים להביא לפסילה של רשימות ומועמדים מטעמן מלהתמודד לכנסת. לאחר מכן נפנה לזירה המוניציפלית, נסקור את הישיגיהן של חד"ש המפלגות הערביות בבחירות לרשויות המקומיות ונראה כי בדומה למפלגות נוספות בישראל, גם הן נחלשות במישור המקומי.

הבחירות לכנסת

ההישגים האלקטורליים של חד"ש והמפלגות הערביות בבחירות של 1992 היו הנמוכים ביותר בתקופה שאנו סוקרים כאן: חד"ש קיבלה 3 מושבים ומד"ע זכתה בשניים.¹³³ המהלומה שספגה חד"ש הייתה גדולה במיוחד. היא זכתה במספר המושבים הנמוך ביותר מאז שנוסדה בשנת 1977 (שלושה). היא איבדה למעלה מ-20,000 מצביעים בהשוואה לבחירות הקודמות. מצביעים אלה נדדו גם למד"ע אך בעיקר למפלגות ציוניות כמו מפלגת העבודה, הליכוד ואף ש"ס¹³⁴ והמפד"ל (Frisch, 1995).

חד"ש נחלשה ואיבדה קולות למרות שהמסרים בקמפיין הבחירות שלה התמקדו באינטרסים של המגזר הערבי על חשבון הסוגייה הרחבה יותר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני. סיסמת הבחירות שלה – שמאל זה חד"ש – שיקפה את המחוייבות החברתית והמדינית שלה. אלא שחד"ש התמודדה הפעם בתנאים חדשים: היו אלה הבחירות הראשונות שנערכו לאחר התמוטטות הגוש הסובייטי. פירוק המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות במהלך שנת 1991 גרם להחלשת התשתית הארגונית והכספית של המפלגה. זאת ועוד, קריסת הקומוניזם הביאה לשינויים ניכרים באופיין של מפלגות מהזרם האידיאולוגי הזה. באיטליה, למשל, התנערה המפלגה הקומוניסטית הוותיקה (PCI) מהתווית הקומוניסטית ומיתגה עצמה מחדש. מק"י (שהיוותה את היסוד המרכזי בחד"ש) נותרה אמנם נאמנה לקומוניזם אבל התמורות לא פסחו גם עליה. דבר זה מצא ביטוי

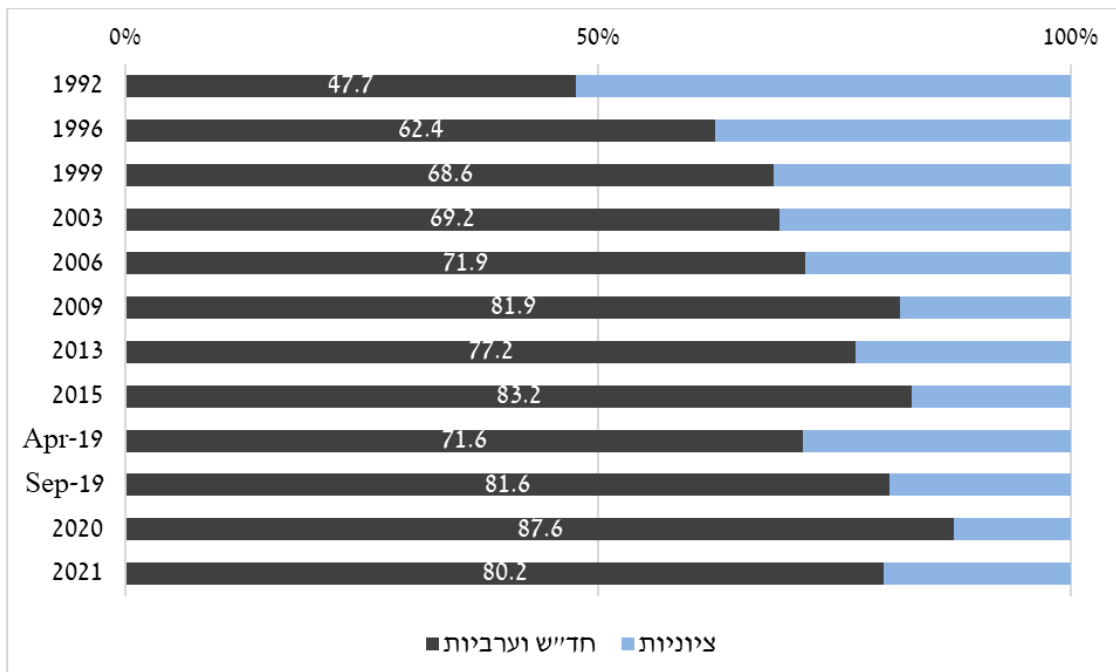
¹³³ אנו לא כוללים בניתוח כאן את הרשימה המתקדמת לשלום, שהצליחה לזכות בייצוג בכנסת בבחירות של 1984 ו-1988. בבחירות של 1992 היא נחלשה ולא עברה את אחוז החסימה.

¹³⁴ ש"ס החרדית אינה נתפסת כמפלגה ציונית מובהקת אך אנו כוללים אותה בקבוצה זו במקרה זה משום שלפחות מנקודת המבט הערבית היא חלק מהממסד השלטוני שבו מתבטאת הדומיננטיות של הרוב היהודי.

בשני חידושים : הצבת מועמד ערבי, לראשונה, בראש רשימתה¹³⁵, ודמוקרטיזציה בבחירת הרשימה – מעבר מבחירה בידי וועדת מינויים מצומצמת לבחירות חשאיות במועצת חד"ש בת 250 החברים (גולדברג, 1995 : 91).

לעומת ההתמקדות של חד"ש באינטרסים של המגזר הערבי, הקמפיין של מד"ע עסק כמעט לחלוטין בנושא הפלסטיני. דבר זה סייע לה כפי הנראה להגדיל את כוחה במושב, נוכח הבולטות הניכרת של הנושא המדיני בבחירות 1992. מד"ע התחזקה בכ-13,000 מצביעים ביחס לבחירות של 1988, תוך כדי שהיא מושכת אליה חלק ממאוכזבי חד"ש והרשימה המתקדמת לשלום. במבט לאחור, בחירות אלה סימנו את סופו של עידן מבחינת התנהגותם האלקטורלית של אזרחי ישראל הערבים : הייתה זו הפעם האחרונה בה רוב מקרב ציבור הבוחרים הערבי הצביע למפלגות ציוניות שבהן הנציגות הערבית היתה מיעוט קטן. החל מהבחירות של 1996 ואילך קיים רוב ברור של בוחרים ערבים שמצביעים לחד"ש ולמפלגות הערביות (תרשים 7.1).

תרשים 7.1 התפלגות הקול הערבי : תמיכה בחד"ש ובמפלגות הערביות* מול מפלגות ציוניות

* הערכים כוללים גם מפלגות ערביות שלא עברו את אחוז החסימה ולא נסקרות בפרק זה. הבולטות שבהן : הרשימה המתקדמת לשלום (1992), הברית המתקדמת (1996), הברית הלאומית המתקדמת (2003), הרשימה הערבית (2015), אפריל (2019) והאחדות העממית (ספטמבר 2019). מקור : רודניצקי (2020) : 63 ועידכון המחברים עבור בחירות 2021.

¹³⁵ על פי המסורת הקומוניסטית ראשות המפלגה ניתנה לנציג הקבוצה הלאומית הגדולה במדינה. אכן, מאז היווסדה ב-1977 (ולמעשה כבר מ-1965 במסגרת רק"ח) עמד מאיר וילנר בראש הרשימה. בבחירות 1992 הוצב לראשונה מועמד ערבי – תאופיק זיאד – והמועמדת היהודיה – תמר גוז'נסקי – נדחקה למקום השלישי ברשימה.

בבחירות לכנסת ה-14 (1999) חד"ש והמפלגות הערביות כמעט הכפילו את כוחן כאשר זכו ב-9 מושבים. מספר גורמים יכולים לעמוד בבסיס התפתחות זו. ראשית, שתי המפלגות, שהתמודדו לבדן ב-1992, הרחיבו את מסגרותיהן באמצעות חבירה אל שני כוחות פוליטיים חדשים. חד"ש שיבצה ברשימתה נציגים מבל"ד (שנוסדה במהלך 1995), בעוד שמד"ע חברה אל הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית. חבירות אלה, ביחד עם הסכם העודפים שנחתם בין שתי הרשימות, התקבלו באופן חיובי בקרב הציבור הערבי. אחוז ההצבעה במגזר עלה בלמעלה מ-7% בהשוואה לבחירות הקודמות, מ-69.7% ל-77%. שנית, כחודש לפני הבחירות פתח צה"ל במבצע "ענבי זעם" בדרום לבנון. במסגרת המבצע נהרגו אזרחים לבנונים רבים – מעל 100 לפי מקורות לבנוניים – וישראל הואשמה בהפעלת כוח לא מידתי ובפגיעה בחפים מפשע. תחושות הכעס במגזר הערבי כלפי המבצע הביאו חלק מהמצביעים הערבים לשנות את כוונתם להצביע עבור מפלגת העבודה ולהעביר את תמיכתם למפלגות הערביות.¹³⁶ שלישית, בדומה למפלגות סקטוראליות אחרות גם חד"ש והמפלגות הערביות נהנו מהכללים החדשים של שיטת הבחירה הישירה. שיטה זו שינתה את ההתנהגות האלקטורלית של חלק מהמצביעים הערבים: עד אז הם נאלצו לבחור בין הצבעה אינסטרומנטלית למפלגת העבודה לבין הצבעת זהות למפלגות המגזריות. כעת, התאפשר להם לנקוט באסטרטגיה של פיצול הצבעה: תמיכה במועמד השמאל הציוני לראשות הממשלה לצד הצבעה זהותית למפלגה המגזרית. מתוצאות הבחירות עולה ש-88% מציבור הבוחרים הערבי הצביע לפרס, לעומת כ-5% בלבד לנתניהו ומעל 7% שהטילו פתק לבן בהתמודדות לראשות הממשלה (Frisch, 1998).

ההצלחה בבחירות הביאה לכך שבכנסת ה-14 (1996-1999) הייצוג של הציבור הערבי בכנסת היה מגוון מאוד: בנוסף לשלושת הנציגים ששובצו במפלגות השמאל הציוני (שניים בעבודה ואחד במרצ), נכחו בכנסת נציגים מהזרם הקומוניסטי (חד"ש), מהתנועה האסלאמית (עבד אל-מאלכ דהאמשה ותאופיק חטיב), ממד"ע (עבד אל-והאב דראושה וטאלב א-סאנע) וגם לאומן חילוני (עזמי בשארה). אולם דווקא בכנסת בה הגיעו המפלגות הערביות להצלחה אלקטורלית חסרת תקדים, השפעתן קטנה באופן משמעותי. לאחר ארבע שנים של שיתוף פעולה (גם אם מוגבל) עם

¹³⁶ התמיכה במפלגת העבודה במגזר הערבי ירדה בכ-4% ביחס לבחירות הקודמות (מ-20.3% ל-16.6%) ויש הטוענים שההשפעה של ענבי זעם הייתה מוגבלת. הסבר חלופי מציע שלקראת הבחירות התגבשה הבנה בין מפלגת העבודה לבין המפלגות הערביות: מפלגת העבודה התחייבה להגביל את קמפיין הבחירות שלה במגזר הערבי, בתמורה לכך שמנהיגי חד"ש והמפלגות הערביות יפסיקו את הקריאות להטיל פתק לבן במירוץ לראשות הממשלה ובכך יאפשרו למועמד העבודה שמעון פרס להנות מקולות המצביעים הערבים (קופמן וישראלי, 1999: 135).

ממשלות רבין ופרס, הניצחון של נתניהו והקמת ממשלת ימין דחקה אותן חזרה לעמדה מוכרת ולא משפיעה, הרחק ממעגל מקבלי ההחלטות.

הבחירות לכנסת ה-15 (1999) התקיימו אף הן – בפעם השנייה והאחרונה – במתכונת של שני פתקי הצבעה. אולם הפעם, בניגוד לבחירות הקודמות, נכנס להתמודדות הישירה לראשות הממשלה גם מועמד ערבי – עזמי בשארה. הצגת מועמדותו פתחה ויכוח עירני בקרב הציבור הערבי ונבחריו. חד"ש – אשר עוד טרם הצגת מועמדותו של בשארה ביקשה לסיים את השותפות האלקטורלית עם בל"ד – הביעה את מחוייבותה להצביע למועמד בעל הסיכויים הטובים להחליף את נתניהו (כלומר – לאהוד ברק). לעומתה, טענה בל"ד שמועמדותו של בשארה תעלה על סדר היום של מערכת הבחירות את העמדות והאינטרסים של הציבור הערבי. בנוסף, הנחת העבודה הייתה שלא תושג הכרעה כבר בסיבוב ההצבעה הראשון¹³⁷, ובמצב עניינים כזה שני המועמדים שיעפילו לסיבוב המכריע יחזרו אחרי תמיכת הקולות הערביים (גאנס ואוסצקי-לזר, 2001).

במקביל לדיון סביב מועמדותו של בשארה התנהלה תחרות קשה בין המפלגות הערביות השונות, שהתמודדו בשלוש רשימות נפרדות. חד"ש כאמור סיימה את השותפות האלקטורלית עם בל"ד. כיוון שהתמודדה על אותו נתח מצביעים, היא ניהלה מולה מאבק חריף תוך ניסיון לטעת ספק ביכולתה של האחרונה לעבור את אחוז החסימה. בל"ד מצידה הסתמכה על הבולטות התקשורתית שקיבל מנהיגה עזמי בשארה מתוקף מועמדותו לראשות הממשלה. לקראת הגשת הרשימות היא אף חברה לתע"ל, תנועתו של אחמד טיבי, והציבה אותו במקום השני ברשימה (Frisch, 2001). הן חד"ש והן בל"ד התאכזבו מתוצאות הבחירות. ייצוגה של חד"ש ירד ל-3 מושבים, מה שנחשב בעיני מנהיגיה לתבוסה והניע דיון פנים-מפלגתי מעמיק להבנת הגורמים לירידתה.¹³⁸ בל"ד לא הצליחה להיבנות ממועמדותו של בשארה ולהרחיב את ייצוגה בכנסת. היא אמנם זכתה ב-2 מושבים אך אחד מהם אוייש על-ידי מנהיג תע"ל אחמד טיבי.¹³⁹ המרוויחה הגדולה בבחירות אלה הייתה רע"מ האסלאמיסטית. היא המשיכה את שיתוף הפעולה שלה עם מד"ע וצירפה לרשימה גם את ח"כ האשם מחאמיד, שפרש מחד"ש. רע"מ קיבלה בבחירות האלה

¹³⁷ מלבד נתניהו וברק, הציגו את מועמדותם גם יצחק מרדכי ובני בגין. שניהם, בעקבות עזמי בשארה, הסירו את מועמדותם רק ביומיים האחרונים של מערכת הבחירות.

¹³⁸ בין ההסברים שניתן לייחס להיחלשות של חד"ש לאורך שנות התשעים: התחרות הגוברת על האלקטורט הערבי לאור הופעתן של מפלגות חדשות; קריסת ברית המועצות והגוש הקומוניסטי אשר חייבה היערכות אידיאולוגית מחודשת; וירידתם מהבמה של אנשי "המנהיגות ההיסטורית" – מאיר וילנר, תופיק טובי ותאופיק זיאד.
¹³⁹ הברית שכרתה בל"ד עם תע"ל עוררה מחלוקת פנימית. בתגובה לכך חלק מדור המייסדים של בל"ד פרש משורותיה תוך מחאה על המהלך שהוצג כחבירה לא-אידיאולוגית שבוצעה בניגוד לעמדת מרבית חברי המפלגה.

מעל ל-30% מקולות הערבים (לוח 7.1), מה שהציב אותה בתור סיעה בת חמישה מושבים – הגדולה מבין הסיעות הלא ציוניות. בסך הכל, כוחן המשותף של חד"ש והמפלגות הערביות עלה ל-10 מושבים, שיא נוסף בייצוג הפרלמנטרי שלהן.

לוח 7.1 התמיכה (ב-%) בקרב הציבור הערבי בחד"ש ובמפלגות הערביות*

שנה	חד"ש	מד"ע/ רע"מ	בל"ד	הרשימה המשותפת	חד"ש- תע"ל	רע"מ-בל"ד
1992	23.4	15.1	-	-	-	-
1996	37.0**	25.4	-	-	-	-
1999	21.3	30.5	16.8***	-	-	-
2003	28.3***	20.0	20.9	-	-	-
2006	24.3	27.4***	20.2	-	-	-
2009	27.5	32.1***	22.3	-	-	-
2013	23.2	32.0***	21.8	-	-	-
2015	-	-	-	82.4	-	-
2019 - אפריל	-	-	-	-	39.3	31.5
2019 - ספטמבר	-	-	-	80.6	-	-
2020	-	-	-	87.6	-	-
2021	-	38.3	-	41.9	-	-

* הנתונים מתייחסים להצבעה ביישובים הערבים (לרבות הבדואים בגליל ובנגב), הדרוזים והצ'רקסים. הם אינם כוללים את הצבעת התושבים הערבים בערים המעורבות.

** רשימה משותפת עם בל"ד

*** רשימה משותפת עם תע"ל

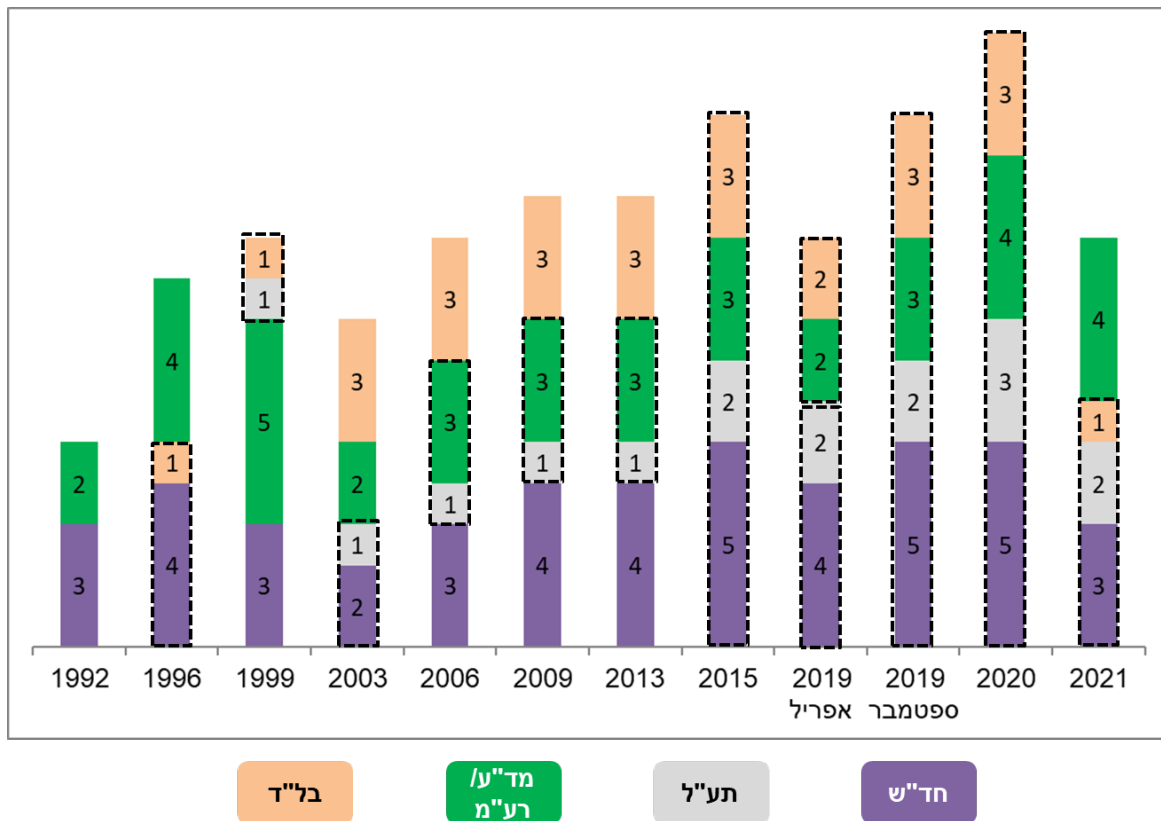
מקורות: קרן אברהם (2013): 40; רודניצקי (2020): 64-65 ועידכון המחברים עבור בחירות 2021.

בחירות 2003 היו הבחירות הראשונות לכנסת שנערכו לאחר אירועי אוקטובר 2000, שבמהלכם נהרגו 13 אזרחים ערבים בידי כוחות הביטחון. בעקבות האירועים חל שינוי מהותי ביחסם של האזרחים הערבים בישראל כלפי הפוליטיקה הישראלית בכלל והבחירות בפרט. האירועים ודו"ח ועדת אור שהתפרסם בעקבותיהם (ראו הערה 155 להלן) היו קו פרשת מים שלאחריה התגברה התחושה בציבור הערבי שגבולות האזרחות שלו הולכים ומצטמצמים ושהערבים הם על תקן של אזרחים-על-תנאי (ראו למשל Yiftachel, 2002; Peled, 2005). תחושות אלו, שהביאו להחרמה מסיבית של הבחירות המיוחדות לראשות הממשלה ב-2001 (ראו ג'מאל, 2002), היו בין הגורמים שהביאו גם בבחירות אלה לצניחה גדולה באחוזי ההשתתפות – מ-75% ב-1999 ל-62% ב-2003. גורם נוסף היה הניסיון של ועדת הבחירות המרכזית לפסול מהתמודדות מפלגות ומועמדים

ערביים. בדיונים שנערכו טרם הבחירות דנה הוועדה בבקשות פסילה של כל המפלגות (חד"ש, רע"מ ובל"ד) ושל שלושה מועמדים (עזמי בשארה, אחמד טיבי, ועבד אל-מאלכ דהאמשה). מתוכם, פסלה ועדת הבחירות את מפלגת בל"ד, ואת מועמדותם של בשארה וטיבי. על אף שבג"צ הפך את ההחלטה ואישר את התמודדותם, יצרה הפסילה בוועדת הבחירות תחושה בקרב חלק מהציבור הערבי לפיה הגבולות החדשים שנקבעו על-ידי הפוליטיקאים הצרו את תחומי האזרחות והמשחק הפרלמנטרי עד כדי כך שאין תועלת בהשתתפות בבחירות. במילים אחרות, הם כפו על הבוחרים הערבים את ההגדרה שלפיה ישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטיה כותנאי מוקדם לכניסת נציגיהם לכנסת, והגבילו את טווח הבעת העמדות הלגיטימיות על אופי המדינה ועתידה (רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2004 : 333). תחושות קשות אלו של הדרה אזרחית ופוליטית השתקפו בין היתר בסיסמת הבחירות הראשית של חד"ש (אין דמוקרטיה בלי שוויין) ובתעמולת הבחירות של 2003 : "כשהאוכלוסייה הערבית במדינה יוצאת להפגנות, יורים בה למוות. כשהיא רצה לכנסת – פוסלים אותה. אפרטהייד כבר אמרנו!"

בבחירות 2003 התייצבו המפלגות הערביות לבחירות לכנסת במערך שונה. מנהיג תע"ל אחמד טיבי, שפירק את השותפות עם בל"ד עוד בסוף שנת 1999, בראשית כהונתה של הכנסת ה-15, הצטרף הפעם אל חד"ש. הוא שובץ במקום השלישי ברשימת המועמדים המשותפת. בל"ד התמודדה לראשונה שלא במסגרת ברית בין מפלגתית, ואילו ברע"מ נמשכה השותפות בין הפלג המתון של התנועה האסלאמית לבין מד"ע. המפלגות הערביות איבדו שני מושבים בהשוואה לבחירות 1999 (תרשים 7.2).

תרשים 7.2 מספר המושבים של חד"ש והמפלגות הערביות, 1992-2021

* במסגרות המקווקוות – בריתות מפלגתיות (התמודדות במסגרת רשימה משותפת שכוללת מספר מפלגות).

המפסידה הגדולה ביותר הייתה רע"מ שאיבדה שלושה מושבים ואת מעמדה בתור הסיעה הערבית הגדולה. חד"ש-תע"ל זכתה במספר הקולות הערביים הגדול ביותר (כ-28%). אולם למרות שחד"ש זכתה בכ-20,000 קולות יותר מבל"ד (כ-21%), שתיהן זכו ב-3 מושבים כל אחת. ייצוג של שני מושבים לחד"ש (כאמור – אחד מתוך שלושת המושבים אויש על-ידי אחמד טיבי מתע"ל) סימן שפל היסטורי בכוחה של המפלגה. לכך יש להוסיף את העובדה שלראשונה בהיסטוריה הפוליטית של חד"ש לא נבחר נציג יהודי מטעמה לכנסת.

ראוי לציין שהירידה בכוחן של המפלגות הערביות בבחירות 2003 לא נבעה מעלייה של הצבעת הערבים למפלגות הציוניות. שיעור המצביעים הערבים לחד"ש ולמפלגות הערביות נשאר כמעט זהה ביחס לבחירות הקודמות (תרשים 7.1). זהו ממצא משמעותי, כיוון שבחירות 2003 נערכו תחת הכללים החדשים-ישנים של פתק הצבעה אחד. בשיטה כזו (ללא אפשרות של פיצול הצבעה) אפשר היה לצפות שלפחות חלק מהמצביעים הערבים יחזרו להצביע למפלגות הציוניות, אך זה לא קרה. שיטת הבחירה הישירה אמנם בוטלה, אבל שיעורי התמיכה של הערבים במפלגות הציוניות לא חזרו לרמתם המוכרת בעבר.

בשלוש מערכות הבחירות הבאות (2006, 2009, 2013) חלה התייצבות במערך התחרותי של המפלגות הערביות. תע"ל, מפלגתו של אחמד טיבי, ייסדה שותפות אלקטורלית של כמעט עשור עם רע"מ. שותפות זו הניבה תשואה יציבה של 4 מושבים: שלושה לרע"מ ואחד לתע"ל. כוחה האלקטורלי של בל"ד התייצב על שלושה מושבים. זאת, בעוד שחד"ש התאוששה בהדרגה מהשפל של בחירות 2003, תוך שהיא זוכה ב-3 מושבים ב-2006 וב-4 בשתי הבחירות הבאות. ההתייצבות בדפוסי ההצבעה השתקפה גם בתמיכה שקיבלה כל אחת מהרשימות בתקופה זו בציבור הבוחרים הערבי. כפי שמשקף בלוח 7.1, רע"מ-תע"ל קיבלה את התמיכה הגדולה ביותר (סביב ה-30%), חד"ש אחריה (עם כ-25%) ולבסוף בל"ד (עם מעט יותר מ-20%). ההתייצבות הזו בכוחן של חד"ש והמפלגות הערביות בולטת במיוחד לאור העובדה שהיא התרחשה במקביל לשינויים ולתהפוכות שעברה מערכת המפלגות באותן שנים, עם ניידות קולות גבוהה מאוד בקרב הבוחרים (היהודים) ותמורות אלקטורליות תזזיתיות (Frisch, 2007).¹⁴⁰

תוצאות הבחירות של 2006 נתפסו כהצלחה לחד"ש והמפלגות הערביות. בראש ובראשונה, כיוון שהן עברו חסם כניסה גבוה יותר כאשר אחוז החסימה עמד לראשונה על 2%. שנית, בגלל שהחשש מזליגת מצביעים חזרה אל המפלגות הציוניות לא התממש. חשש זה נבע בגלל הפופולריות היחסית של יו"ר העבודה החדש עמיר פרץ במגזר הערבי (הוא אף פיזר במהלך הקמפיין הבטחות רבות לציבור האזרחים הערבי) ובגלל המגעים שניהלה קדימה עם שורה רחבה של אישי ציבור ערבים, בעיקר מהתחום המוניציפלי, בנוגע לשילובם האפשרי ברשימתה (רכס, 2008). בתגובה, ניהלו חד"ש והמפלגות הערביות קרב כפול: עידוד ההשתתפות במגזר, והתקפה על הכוונה להצביע למפלגות הציוניות. כך, במטרה להגביר את אחוזי ההשתתפות יצאה בל"ד בסיסמת בחירות שהמריצה את הציבור לצאת ולהצביע: "האזרחות היא זכות וההצבעה – חובה". במקביל, התבטאו פוליטיקאים מחד"ש ומהמפלגות הערביות בחריפות נגד הצבעה למפלגות הציוניות. תוצאות הבחירות המחישו שאף כי המטרה השנייה הושגה (שיעור הבוחרים הערבים שהצביעו עבור מפלגות ציוניות היה הנמוך ביותר לשעתו, תרשים 7.1), הראשונה לא צלחה: שיעור ההשתתפות במגזר הערבי צנח לכ-56%, הרמה הנמוכה ביותר עד אז.

¹⁴⁰ למשל – המפץ הפוליטי הגדול שהביא להקמת קדימה ולקריסת הליכוד ל-12 מושבים ב-2006, התרסקותה של שינוי, נסיקתה של ישראל ביתנו, הצלחתה הגדולה של יש עתיד והיכחדותה של קדימה. היחידות ששמרו על יציבות בתקופה זו (מלבד חד"ש והמפלגות הערביות) היו המפלגות החרדיות.

בבחירות הבאות (2009) התמודדה חד"ש תחת הסיסמה "בונים שמאל חדש". הזדהותה בתור מפלגת שמאל במפת המפלגות שיקפה במידת מה את השאיפה לקבל מקום משמעותי יותר בפוליטיקה הישראלית.¹⁴¹ בל"ד, לעומתה, חידדה את מעמדה הלעומתי בפוליטיקה הישראלית: גם אם היא פועלת בתוך המסגרת והמציאות הישראלית, היא לא מעוניינת בהשתלבות – אפילו לא בתור אופוזיציה. בל"ד תפסה את עצמה כמפלגה לאומית פלסטינית הנאבקת בתהליכי ישראליות ומתנגדת לתפיסתה כחלק מהשמאל הישראלי (רוחאנא, שחאדה וסבאעי-ח'ורי, 2010). בבחירות אלה לא חל שינוי ניכר בכוחן של חד"ש והמפלגות הערביות. חד"ש התחזקה במושב ואילו רע"מ-תע"ל שמרה על כוחה. אפילו בל"ד שמרה על הישגיה, על אף שהיא התמודדה, לראשונה, ללא מייסדה ומנהיגה עזמי בשארה. זה נמלט מישראל בראשית שנת 2007 על רקע חקירות שהתנהלו נגדו בחשד לריגול לטובת חזבאללה במהלכה של מלחמת לבנון השנייה.¹⁴² שתי מגמות ארוכות טווח בתוך המגזר הערבי שהחלו בבחירות 1996 נמשכו והגיעו לשיאן (או לשפל שלהן) בבחירות 2009: מחד – אחוזי הצבעה נמוכים (53%) ומאידך – שפל היסטורי בהצבעה עבור מפלגות יהודיות (18%). שתי המגמות האלה "ניטרלו" אחת את השנייה והביאו ליציבות בהישגים האלקטורליים של חד"ש ושל המפלגות הערביות.

בבחירות לכנסת ה-19 (2013) – שגם בהן התמודדו ארבע המפלגות במערך זהה לזה שהתמודדו בו בשתי מערכות הבחירות הקודמות – נרשמה התאוששות זעומה בלבד בהשתתפות הציבור הערבי. היו אלה הבחירות השלישיות ברציפות בהם שיעורי הצבעה בקרב האזרחים הערבים עמדו על כ-55%. הסיבות לכך היו מגוונות. ראשית, רדיקליזציה בעמדות האידיאולוגיות בנוגע למקומו של המיעוט הערבי במדינת ישראל ואופי המדינה. תהליך זה הגיע לשיאו בניסוח ופרסום "מסמכי החזון" בשנת 2007, אשר הציב תביעות לשינוי מעמד המיעוט הערבי בישראל באופן שאיתגר את התפיסה הציונית המקובלת לגבי אופיה של מדינת ישראל. תהליך זה הגביר את הקולות שקראו להחרמה של הבחירות. שנית, אכזבה עמוקה מחוסר היכולת של ההנהגה הפוליטית הערבית להתעלות מעל מה שנתפס כשיקולים אישיים ולהתאחד במסגרת רשימה אחת. בבחירות 2013 אף הצטיירה תמונה של סטגנציה בזהות המועמדים והיעדר ריענון נבחרי הציבור – דבר שהשתקף בגיל הממוצע הגבוה של הנבחרים (ראו לוח 7.3). שלישית, התחזקו תחושות ההדרה והניכור מצד

¹⁴¹ המפלה שספגו מפלגות השמאל הציוני בבחירות אלה אף הביאה פעילים בחד"ש לקרוא להקמת "שמאל ישראלי חדש", יהודי-ערבי, שחד"ש תהיה גורם מרכזי בתוכו.

¹⁴² בשארה עזב את ישראל ב-8 באפריל 2007 וכעבור שבועיים הגיש מכתב התפטרות מהכנסת. בראשית חודש מאי הותר לפרסום כי התנהלה נגדו חקירה בחשד שסייע לחזבאללה במהלך מלחמת לבנון השנייה בקיץ 2006. על-פי החשד קיבל בשארה סכומי כסף גדולים בין היתר בתמורה להעברת מידע על מקומות אסטרטגיים בישראל לטיווח טילים.

הרוב היהודי. אלה נבעו תחילה מאירועי אוקטובר 2000 ומקריסת התהליך המדיני עם הרשות הפלסטינית, והועצמו אף יותר בגלל הניסיונות השיטתיים להביא לפסילה של רשימות ומועמדים (ראו לוח 7.7 להלן). על כל אלו נוספה שורה של יוזמות חקיקה שעלו לסדר היום במהלך הכנסת ה-18. אלו כוונו להפלות ולפגוע בשוויון האזרחי של המיעוט הערבי. ביניהן – חוק הנאמנות, חוק המואזין, חוק ועדות קבלה וחוק הלאום (פוקס, בלאנדר וקרמניצר, 2015).

כמו בשתי הבחירות הקודמות, רע"מ-תע"ל זכתה במספר הקולות הגבוה ביותר, חד"ש בפחות קולות ובל"ד במספר הקולות המועט ביותר. היות ובחירות אלה היו האחרונות (לעת כתיבת שורות אלה) בהן התמודדו חד"ש והמפלגות הערביות בשלוש רשימות נפרדות, בחרנו להצביע על התמיכה היחסית בהן על-פי חלוקה גיאוגרפית. כפי שניתן לראות בלוח 7.2, קיימת שונות בדפוסים ההצבעה באיזורים שונים למפלגות אלו. הבדואים בנגב כמעט ושאינם מצביעים לחד"ש וקולותיהם נחלקים בין רע"מ-תע"ל (מעל 60%) לבין בל"ד (כרבע מהקולות). ביישובי המשולש ההתפלגות שונה. רע"מ-תע"ל זוכה לכ-40%, ובין חד"ש לבל"ד יש שוויון כאשר מעט פחות מרבע קולות המצביעים מוענקים לכל אחת. בצפון הארץ התמונה היא המאוזנת ביותר: חד"ש היא המפלגה הבכירה (כמעט 27%), מעט מתחתיה רע"מ-תע"ל ולא רחוק מהן נמצאת גם בל"ד. גם כשמביטים על התמיכה במפלגות כלליות-ציוניות ובשיעורי ההצבעה ניכרים הבדלים ברורים בין האיזורים. בנגב שיעורי ההצבעה נמוכים מאוד וההצבעה למפלגות הציוניות היא הנמוכה ביותר. זאת, בעוד שבצפון יש את ההשתתפות הגבוהה ביותר ואת התמיכה הגבוהה ביותר במפלגות הציוניות. זאת, בעיקר בשל הכללתם של היישובים הדרוזים – שמיעוטם מצביע למפלגות הערביות – בקטגוריה זו.

לוח 7.2 דפוסים ההצבעה במגזר הערבי בבחירות 2013, לפי איזור גיאוגרפי

הנגב	המשולש	צפון הארץ*	
61.6%	39.5%	24.9%	רע"מ-תע"ל
2.2%	22.9%	26.7%	חד"ש
26.0%	22.9%	20.6%	בל"ד
10.0%	14.4%	27.6%	מפלגות ציוניות
45.8%	57.6%	58.3%	שיעור הצבעה

* לא כולל הצבעה בערים מעורבות

מקור: רודניצקי, 2013: 17-18.

בסקר שנערך לפני בחירות, 2013¹⁴³ האחרונות בהן התמודדו 3 הרשימות בנפרד (שחאדה, 2015) נמצא, ראשית, כייש מתאם בין גיל להצבעה לחד"ש: מבוגרים יותר מצביעים לחד"ש, ובמידה פחות מובהקת צעירים מצביעים יותר לבל"ד. שנית, נוצרים מצביעים בעיקר לחד"ש. שלישית, משכילים מצביעים פחות לרע"מ-תע"ל. לבסוף, נמצא כי מגדר אינו משפיע על דפוסי ההצבעה.

העלאת אחוז החסימה במהלך הכנסת ה-19 (2013-2015) לערך של 3.25% נתפסה על-ידי הציבור הערבי כניסיון לפגוע בייצוג בכנסת. המהלך גרר תגובות נזעמות מצד נבחרי הציבור של המפלגות הערביות (ראה פירוט בסעיף הזירה האידיאולוגית) אך לא פגע אלקטורלית בחד"ש ובמפלגות הערביות אשר השכילו מאז להתמודד בבריתות מפלגתיות. רפורמה זו אף הייתה גורם מרכזי במהלך ההיסטורי של יצירת ברית כלל מפלגתית, הרשימה המשותפת, של חד"ש והמפלגות הערביות.

כאשר עלו שוב קריאות ויוזמות להקמת חזית ערבית משותפת לקראת הבחירות לכנסת ה-20 (2015) שתביא למיצוי הפוטנציאל האלקטורלי של המגזר הערבי הן לא היו בגדר חידוש. מקובל היה לחשוב שמהלך כזה לא יצלח. זאת, משום שהפערים בהשקפות האידיאולוגיות בין המפלגות ימנעו את החיבור משום שלא ניתן להשכיח בכפיפה אחת קומוניסטים, לאומנים-ערבים ואסלאמיסטים רק בשל היותם ערבים. אך הפעם גבר צורך השעה ולקראת הבחירות התגייסה למשימת האיחוד קבוצת אנשי רוח, מעצבי דעת קהל ערבים ודמויות מרכזיות מהמגזר השלישי. קבוצה זו כונתה "ועדת ההסכמה". הדרך לאיחוד הייתה רצופה מכשולים ומשברים ורק ימים ספורים לפני המועד להגשת רשימות המועמדים לבחירות 2015 הושגה הסכמה. ארבע המפלגות אשר התמודדו מאז 1999 בשלוש רשימות נפרדות, חברו להקמת ברית אלקטורלית אחת. ב-23 בינואר 2015 הוכרז במסיבת עיתונאים בנצרת על הקמתה של הרשימה המשותפת (חורי, 2015). לאחר כינון הרשימה כתב מנהיג חד"ש הטרי איימן עודה בעמוד הפייסבוק שלו:

"שיתוף הפעולה בין כלל חלקי האוכלוסייה הערבית... מבטיח כי הקמת הרשימה המשותפת מהווה מאורע מכונן בהיסטוריה הפוליטית של ישראל.

¹⁴³ בפרק זה לא נוכל להתייחס לדפוסי ההצבעה למפלגות אלו בהסתמך על סקרי INES. זאת בגלל המספרים הקטנים של הנסקרים שהצהירו על הצבעה למפלגות אלו, מספרים שלא ניתן להסיק על בסיסם מסקנות משמעותיות.

הרשימה המשותפת תהווה ציון דרך חשוב ביכולתם של האזרחים הערבים להשפיע על המפה הפוליטית הכללית".

לאיחוד היסטורי זה היה אפקט חיובי על השתתפות הבוחרים הערביים בבחירות. במשך שנים, הופנו ביקורות נוקבות כלפי ההנהגה הפוליטית הערבית על כך שאינה משכילה להתאחד וליצור גוש גדול שיאפשר למצות את מלוא כוחו האלקטורלי של המגזר (שחף ואיברהים, 2012). על אף ההבדלים האידיאולוגיים הברורים בין המפלגות והבדלי התפיסות ומגוון הזהויות בתוך הציבור הערבי, משאלת הלב של רוב עצום בציבור הייתה לראות רשימת גג מאוחדת שמתחיה יחסו כל הזרמים.¹⁴⁴ בכינוס בו הושק מסע הבחירות של הרשימה המשותפת הדגישו המנהיגים שהקמת הרשימה מראה כי המכנה המשותף הלאומי חזק יותר מכל פיצול פנימי על בסיס דתי או פוליטי. סיסמת הבחירות של הרשימה – "רצון האומה" – התכתבה עם המונח רצון האומות שיוחס להתקוממיות של האביב הערבי שנים אחדות מוקדם יותר (Rudnitzky, 2016). המבוא למצע של הרשימה המשותפת שיקף את הכעס ותחושות ההדרה שנבעו מהעלאת אחוז החסימה: "הרשימה היא התשובה לגזענות, ביטוי לאחריות פוליטית, סטירת לחי מצלצלת לימין, תשובה למתקפה הפשיסטית ולתכניות וחוקים גזעניים ואנטי-דמוקרטיים..." (מצוטט אצל חידר, 2015).

לא זאת בלבד שהאיחוד הביא לעלייה של כ-7% בהשתתפות ציבור הבוחרים הערבי בבחירות 2015, הוא גם הביא להישג חסר תקדים לחד"ש ולמפלגות הערביות: הרשימה המשותפת גרפה מעל 82% מקולות הערבים, עלייה של למעלה מ-5% בהשוואה לתמיכה המשותפת בשלוש הרשימות בבחירות 2013. החשש שחלק ממצביעי חד"ש לא יראו בעין יפה את שילוב הכוחות עם הכוחות הלאומניים של בל"ד או האסלאמיסטים של רע"מ, ויעבירו את תמיכתם למרצ או למפלגת העבודה – התבדה. שיעור התמיכה בשתי הרשימות הציוניות הללו (מפלגת העבודה התמודדה הפעם במסגרת המחנה הציוני) אף נחלש מעט ביחס לבחירות 2013. ככלל, התמיכה של הציבור הערבי במפלגות הציוניות הגיעה לשפל של 16.8%.

¹⁴⁴ דוגמא בולטת לפערים האידיאולוגיים בין מרכיבי הרשימה המשותפת השתקפה בעמדותיהם בנוגע לחתימה על הסכם עודפים עם מרצ. היוזמה למהלך הגיעה מהמחנה הציוני ומרצ, שכבר היו חתומות על הסכם ביניהן, אך הציעו לפתוח אותו ולחתום הסכמים מחודשים בין המחנה הציוני ויש עתיד, ובין מרצ לרשימה המשותפת. הפנייה הזו העידה על הרלוונטיות של הרשימה המשותפת במערכת הבחירות הצמודה, ואף על מידה מסויימת של לגיטימציה שניתנה לה מצד מפלגות השמאל. ראש הרשימה המשותפת איימן עודה תמך במהלך, אך נתקל בהתנגדות קשה מצד בל"ד והתנועה האסלאמית. ראו צוקר, 2017: 110.

הישגה האלקטורלי של הרשימה המשותפת (13 מושבים) הפך אותה לסיעה השלישית בגודלה בכנסת. זה גם השתקף במספר השיא של חברי כנסת ערבים שנבחרו לכנסת ה-20 (2019-2020). מלבד 12 הח"כים הערבים של המשותפת נבחר נציג ערבי אחד בליכוד, במחנה הציוני, במרצ ובישראל ביתנו. בניגוד להערכות פסימיות בדבר הסיכויים של 13 חברי הכנסת של הרשימה המשותפת לתפקד לאורך זמן בתור סיעה משותפת, הסיעה החזיקה מעמד לאורך רוב כהונת הכנסת ה-20 (2015-2019). יחד עם זאת, מחלוקות שנגעו בעיקרן לייצוג היחסי של כל מפלגה בתוך הרשימה (שאותן ליבו הקשיים שביישום הסכמי הרוטציה בכנסת הקודמת), הבליטו את האינטרסים של כל מפלגה ויצרו מתח ביניהן.¹⁴⁵ החיכוכים הפנימיים התגברו לאחר ההחלטה על הקדמת הבחירות (דצמבר 2018). מגעים ראשוניים לכינון מחודש של רשימה משותפת נקלעו למשבר עמוק שנבע מהקושי לאמוד את ה"שווי" של כל מפלגה. אחמד טיבי, שסקרי דעת קהל ניבאו לו הצלחה אם תע"ל תתמודד באופן עצמאי, דרש להקצות לה שני מועמדים בעשירייה הראשונה ושלושה מתוך ה-13. גם התנועה האסלאמית ובל"ד ביקשו להגדיל את ייצוגן ל-3 מועמדים בעשירייה הראשונה. הוויכוחים האלה נתפסו על-ידי הציבור הערבי כמאבקים של אינטרסים אישיים וכבגידה באשראי שהעניקו להם המצביעים (דראושה, 2019). בסופו של דבר התייצבו חד"ש והמפלגות הערביות לבחירות של אפריל 2019 בשתי רשימות: חד"ש-תע"ל ורע"מ-בל"ד.

הכישלון לשמור על אחדות שורות היה גורם מרכזי בהשתתפות הנמוכה באופן חסר תקדים של המגזר הערבי בבחירות של אפריל 2019: רק מיעוט מקרב בעלי זכות הבחירה הערבים (49%) לקחו בה חלק. גורם נוסף היה תחושות כעס ועלבון שעלו עם חקיקתו של "חוק הלאום" (חוק יסוד: ישראל מדינת הלאום של העם היהודי) שאושר בכנסת בקיץ 2018. החוק נתפס בעיני המצביעים הערבים כנוגד את שאיפתם להשתלב בזירות החברתית, הכלכלית והתעסוקתית והפוליטית. בנוסף לאלו הופצה ביום הבחירות ידיעה ולפיה פעילים של הליכוד התקינו 1,300 מצלמות נסתרות בקלפיות במגזר הערבי במטרה לפקח כביכול על טוהר הבחירות (אזולאי, 2019ג). קשה לאמוד עד כמה היוזמה הזו הרתיעה בפועל מצביעים פוטנציאליים להתייצב בקלפיות אך היא עוררה זעם רב במגזר הערבי. אחוזי ההצבעה הנמוכים ועלייה בהצבעה למפלגות ציוניות הביאו לכך שחד"ש והמפלגות הערביות קיבלו הפעם 10 מושבים בלבד, ההישג הנמוך ביותר מאז בחירות 2009. רע"מ-בל"ד עברה בקושי רב את אחוז החסימה והייתה רחוקה רק

¹⁴⁵ הרבה מהמחלוקות נסובו סביב הסכמי רוטציה בין חברי הסיעה. הסכמים אלו הביאו לתחלופה גבוהה בתוך הסיעה ולעיתים לכהונות קצרצרות של חלק מחבריה.

3,500 קולות ממנו. מבין המצביעים, כמעט 30% מהבוחרים הערבים הצביעו הפעם למפלגות הציוניות, בעיקר למרצ ולברית כחול לבן.

נסיבות פוליטיות מפתיעות הביאו לפיזור המהיר של הכנסת ה-21 ולהכרזה על בחירות נוספות בספטמבר 2019.¹⁴⁶ אלו העניקו למפלגות הערביות הזדמנות ללמוד ולתקן. אולם השיחות שנועדו לכוון מחדש את הרשימה המשותפת לא התנהלו על מי מנוחות. ויכוחים מרים, בעיקר סביב סדר המועמדים בעשירייה השנייה לא התקבלו יפה בציבור וסקרים העריכו שהרשימה המשותפת לא תשחזר את הישגה מבחירות 2015. למרות זאת, בבחירות של ספטמבר אחוז ההשתתפות במגזר הערבי עלה בכ-10% (לכ-59%) והרשימה המשותפת זכתה כמו בבחירות 2015 ב-13 מושבים. מעבר לתגובה החיובית של הציבור הערבי להקמת הרשימה המשותפת מחדש, ניתן ליחס שני גורמים נוספים לעלייה הגדולה בשיעורי ההצבעה: הראשון הוא תגובה לעומתית להשתלחויות של ראש הממשלה נתניהו נגד הציבור הערבי במהלך הקמפיין. האסטרטגיה הזו של נתניהו והליכוד (שהתבטאה בין היתר בניסיון לחוקק באופן מהיר את "חוק המצלמות") שנועדה לגייס תמיכה יהודית באמצעות הגברת הדה-לגיטימציה של הערבים, דירבנה רבים בציבור הערבי לצאת ולהצביע. הגורם השני היה הראיון שהעניק אימן עודה לנחום ברנע בדיעויות אחרונות, שבו הצהיר שהרשימה המשותפת מעוניינת להצטרף לממשלת מרכז-שמאל ותמליץ להטיל על בני גנץ את הרכבת הממשלה. הצהרות אלה עמדו אל מול הקולות שקראו להחרים את הבחירות ושיקפו את רצונם של מרבית האזרחים הערבים להשתלב במערכת הפוליטית (רודניצקי, 2020: 59-60).

התנופה של בחירות ספטמבר 2019 נמשכה גם במערכת הבחירות של 2020. שני גורמים מרכזיים תרמו לכך: ראשית, ההסכמה "להקפיא" את רשימת המועמדים יצרה שקט פנימי נדיר בין ארבע המפלגות, שקט שהתקבל בברכה בציבור הבוחרים. שנית, פרסומה של "תכנית המאה" של הנשיא האמריקאי דונלד טראמפ, שבועות ספורים לפני הבחירות, עורר זעם רב בחלקים רחבים של המגזר הערבי. הדיווחים על כך שהתכנית גם כוללת יוזמה של חילופי שטחים (ואדי ערה ו"המשולש") באופן שיהפוך את חלק מאזרחי ישראל הערבים לאזרחים במדינה פלסטינית, גררו במיוחד תגובות חריפות. עודה כינה את היוזמה "תוכנית הסיפוח והטרנספר של ביבי וטראמפ" והודיע כי הרשימה "תיאבק בגזענות המופרעת הזאת בכל האמצעים... הטרנספר לא יעבור" (איתיאל ושל, 2020). שני הגורמים המריצו את הבוחרים הערבים להתייצב בקלפיות והביאו

¹⁴⁶ הסיעות הערביות הצטרפו לליכוד ולמפלגות הימין והצביעו בעד פיזור הכנסת.

לעלייה נוספת באחוזי ההצבעה במגזר הערבי לרמה של כמעט 65% (הגבוהה ביותר מאז 1999). כתוצאה מכך זכתה הרשימה המשותפת בהישג שיא של 15 מושבים.

הכישלון לתרגם את ההצלחה בבחירות 2020 לכלל השפעה (ראו את החלק העוסק בזירת הממשלה) יצר אכזבה גדולה בקרב המצביעים הערבים. גם השבר ברשימה המשותפת, שגרם לריצה בשני ראשים (חד"ש, בל"ד ותע"ל עדיין בשם הרשימה המשותפת ורע"מ לבדה) תרם לתחושה. כל זה הוביל לשפל הסטורי ברמת ההשתתפות הערבית בבחירות 2021 (44.6%, גבוה רק מזה של בחירות 2001 בהן התקיימו בחירות רק לראשות הממשלה). כך, הגם שרוב קולות הערבים ניתנו למפלגות אלו ולא למפלגות הציוניות נחתך ייצוגן בשליש, מ-15 ל-10 מושבים (6 לרשימה המשותפת ו-4 לרע"מ). לפי מילשטיין (2021) ניכרו הבדלים בחלוקת התמיכה בקרב הציבור הערבי כאשר רע"מ זכתה ברוב התמיכה ביישובי הבדואים בדרום (למשל 63% ברהט, 67% בכסיפה, 83% בתל שבע) ובצפון; לעומת זאת ביישובי המשולש ובצפון הכף נטתה לרוב לטובת הרשימה המשותפת אך היו גם מוקדי תמיכה ברע"מ כמו בג'לג'וליה וכפר קאסם במשולש ובסחינין וכפר מנדא בצפון.

הבחירות לרשויות המקומיות

הפוליטיקה המקומית הערבית שונה באופן מהותי מהפוליטיקה הערבית הלאומית: היא מעשית יותר, פלגנית, חמולתית, עדתית ובעלת גוון יותר אישי. מבחינות רבות הזירה המקומית חשובה בעיני האזרחים הערבים יותר מאשר הפוליטיקה ברמה הארצית. מצב זה נובע בעיקר מהעמדה השולית שהערבים תופסים במוסדות המרכזיים של המדינה - הממשלה והכנסת. לעומת זאת, בעירויות ובמועצות המקומיות מחזיקים ערבים במשרות נבחרות ועמדים בראש מוסדות העוסקים בנייהול חיי היומיום של האזרחים הערבים. השלטון המקומי מאפשר לפעול למימוש אינטרסים מקומיים כמו פיתוח, חינוך ורווחה. יתרה מזאת, הוא מהווה מקור כוח ומקנה למחזיקים בשלטון עוצמה פוליטית ויוקרה חברתית, ומבטיח יתרונות חומריים לקבוצה השלטת – חמולה או עדה דתית (קרן אברהם, 2013). המקום המרכזי שהציבור הערבי מעניק לבחירות המקומיות משתקף בשיעורי ההצבעה הגבוהים בהם. בעוד שההשתתפות הערבית בבחירות לכנסת נמוכה מזו היהודית ואף ירדה בהן באופן משמעותי (בעיקר מאז אירועי אוקטובר 2000, ראה לעיל), בבחירות המקומיות שיעורי ההצבעה ביישובים הערביים גבוהים בדרך כלל מרוב רובם של היישובים היהודים.

אוסצקי-לזר (2005) טוענת כי חד"ש והמפלגות הערביות הארציות מתחרות בזירה המקומית הערבית מול קריאות תיגר מצד שני גורמים. מצד אחד, כוחות מסורתיים-חמולתיים ומצד שני התארגנויות מקומיות חוצות מפלגות וחמולות – בדרך כלל של צעירים – המאוכזבים הן מהמפלגות הארציות הן מהכוחות המסורתיים. המצב מסתבך עוד יותר כיוון שלעתים המפלגות הארציות משתלבות במערך החמולתי, תומכות במועמדים בעלי סיכוי מקרב החמולות המובילות ומציגות אותם כאילו הם מתמודדים מטעמן. אולם מועמדים ספורים מתמודדים לראשות המועצה תוך שימוש בשמה של אחת מהמפלגות. הרוב מתמודדים כמועמדים עצמאים או חמולתיים עם או בלי תמיכה של מפלגה מאחוריהם. זו הסיבה שקשה לסווג בוודאות את ההשתייכות הפוליטית של ראשי המועצות והערים הערביות. יש ביניהם חברי מפלגות פוליטיות שהתמודדו בשם החמולה לצד אנשי חמולות שנתמכו על-ידי מפלגה ארצית. כך, למשל, בבחירות 2003 העריכה אוסצקי-לזר את זהותם הפוליטית של ראשי הרשויות שנבחרו לפי החלוקה הבאה: 41 מרשימות מקומיות, 8 מועמדי חד"ש או כאלה המזוהים עימה, 2 מהתנועה האסלאמית, 2 ממפלגות ציוניות, 1 ממד"ע ו-1 מב"ד.

המפלגות הארציות משלימות עם התחזקות הרשימות המקומיות החמולתיות ואינן מנסות להתעמת עם החמולות או לבוא במקומן. אדרבא, במקרים מסוימים הן אף תורמות לחיזוק השייכות המשפחתית כאופציה פוליטית בבחירות המקומיות כאשר הן מנצלות את המבנה החברתי הקיים כדי להצליח בפוליטיקה המקומית.¹⁴⁷ דפוס זה עורר ביקורת מצד כמה פובליציסטים ואנשי ציבור. כך, למשל, העיתונאי נביל עודה האשים את המפלגות הערביות באחריות לשחיתות שפשתה ברשויות המקומיות הערביות. הוא טען כי אחד הגורמים לכך היה העובדה שהן הפכו ללא יותר מ"קבלני קולות" עבור החמולות וכי הן איבדו את תפקידן החברתי, המדיני והחינוכי. לטענתו, ההבדל בין מועמד מפלגתי למועמד מטעם משפחה או חמולה היטשטש לחלוטין (רודניצקי, 2010).

לוח 7.3 ממחיש את התמורות שחלו בייצוג המפלגות הערביות בזירה המוניציפלית. מספר חברי המועצה מטעם חד"ש ירד מ-88 ב-1993 לכ-60 ב-2013 ו-2018. ירידה חדה אף יותר חלה במספר חברי המועצה מטעם התנועה האסלאמית. ככלל, אם לאחר הבחירות של 1993 היו 164 חברי

¹⁴⁷ ניתן להבחין בין ארבעה דגמים של שיתופי פעולה כאלה בין מפלגות ארציות למועמדים וחמולות מקומיות, להרחבה ראו מוצטפא (2005).

מועצה שהשתייכו לאחת המפלגות, 25 שנים לאחר מכן המספר ירד ל-109. לפי רודניצקי בחירות 2018 היו אבן דרך נוספת בתהליך ההיחלשות של המפלגות בזירה המקומית: במרבית היישובים ראשי המועצה הנבחרים לא מזהים פוליטית עם מפלגה. גם ביישובים שבהם נבחר ראש רשות המייצג מפלגה פוליטית (כמו בסח'נין, בדיר חנא ובעראבה, שם נבחרו ראשי יישובים המזוהים עם חד"ש) מתברר כי מדובר בייצוג מפלגתי למראית עין. פרשנים שהתראיינו באמצעי התקשורת טענו כי רשימות תמולתיות, אשר בראשן הוצב נציג מטעם חד"ש, אינן מייצגות את המפלגה מבחינה פוליטית. התנועה האסלאמית אמנם שמרה על ראשות שלושה יישובים, אולם באום אל-פחם, שבמשך שלושה עשורים נחשבה מעוז התנועה זכה הפעם מועמד עצמאי שזכה לתמיכת חד"ש ובל"ד (רודניצקי, 2018).

לוח 7.3 מספר חברי מועצה מטעם המפלגות הערביות ברשויות המקומיות

תע"ל	בל"ד	התנועה האסלאמית	מד"ע	חד"ש	
-	-	58	18	88	1993
-	18	47	16	79	1998
3	11	33	8	50	2003
	17	33		53	2008
	24	14		60	2013
4	11	29	4	61	2018

מקורות: מוצטפא, 2005: 23 [עבור השנים 1993-1998]; רודניצקי, 2013: 19 [עבור 2003-2008]; רודניצקי, 2014: 16 [עבור 2013]; ח'לאילה ופאח'ורי, 2019 [עבור 2018].

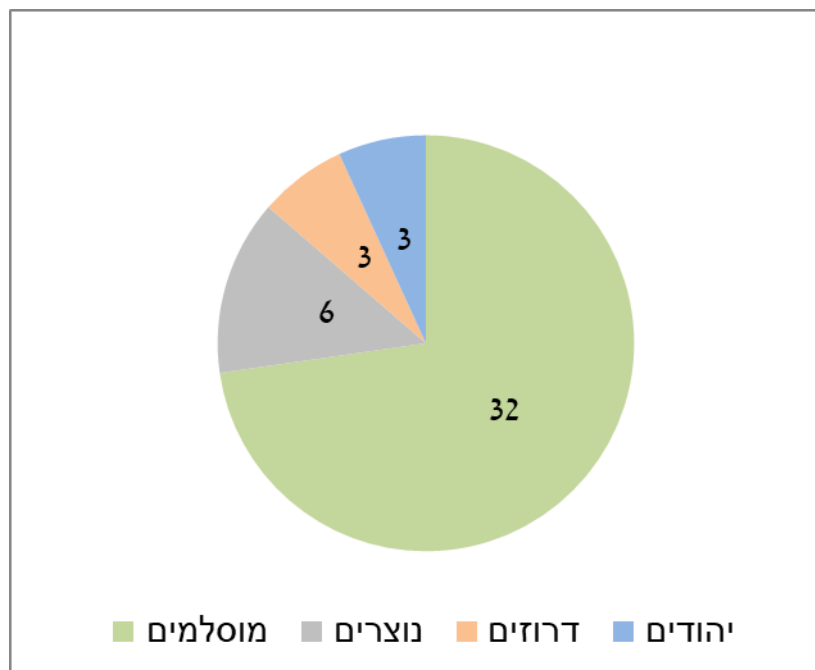
מדוח מבקר המדינה על בחירות 2018 (מבקר המדינה 2021ב) ניתן ללמוד מספר דברים מעניינים על נוכחות המפלגות הערביות וחד"ש במישור המקומי. ראשית, בולט חוסר שיתוף הפעולה בין המפלגות שרצו בבחירות הכלליות של 2015 יחדיו ובאותה העת עוד השתייכו לסיעה משותפת בכנסת. שנית, חד"ש בולטת בנסיונה להיות נוכחת במישור זה כאשר היא הריצה 32 סיעות בת לעומת 14 שבל"ד הריצה, 9 שרע"מ ו-3 שתע"ל. גם הוצאותיה היו גדולות משל כל המפלגות הערביות יחדיו. שלישית, אם את חוסר הנוכחות של תע"ל במישור המקומי ניתן להבין בהיותה מפלגה מאד פרסונלית, הרי שהנוכחות הדלה של רע"מ בולטת אם אנו זוכרים שהתנועה האסלאמית, שהיא בסיס כוחה, התחילה את דרכה הפוליטית במישור המקומי.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בנבחרי הציבור אשר ייצגו את חד"ש והמפלגות הערביות בכנסת. הוא בוחן את מאפייניהם הדמוגרפיים של חברי הכנסת של המפלגות האלו וסוקר את תהליכי המיזוג ואת הפרישות מהן.

בין 1992 ל-2021 כיהנו מטעם חד"ש והמפלגות הערביות 44 חברי כנסת.¹⁴⁸ מתוך אותם חברי כנסת השתייכו 41 למיעוט הערבי ושלושת הנותרים היו הנציגים היהודים של חד"ש: תמר גוז'נסקי, דב חנין ועופר כסיף. החלוקה הפנימית בין 41 חברי הכנסת הלא-יהודים היא כדלקמן: 32 מוסלמים (78%), 6 נוצרים (15%) ו-3 דרוזים (7%). 27 מבין 41 חברי הכנסת הלא-יהודים התגוררו בצפון הארץ (כולל חיפה), 9 ביישובי "המשולש", 4 בנגב (אלה הם גם חברי הכנסת הבדואים) ו-1 ביפו. הייצוג הנשי במפלגות אלו נמוך: 38 מתוך 44 חברי הכנסת (86%) היו גברים בעוד שרק 6 היו נשים (14%). אמנם רוב גדול של המכהנים היו מוסלמים, אך אם לוקחים בחשבון את חלקם של המוסלמים מקרב המצביעים למפלגות אלו ניתן לטעון כי מוענק ייצוג יתר דווקא למיעוטים המיוצגים דרך מפלגות אלו: היהודים, הדרוזים והנוצרים.

תרשים 7.3 חברי הכנסת של חד"ש והמפלגות הערביות: התפלגות לפי דת

¹⁴⁸ לא כללנו בנייתוח ארבעה חברי כנסת שכיהנו תקופות כהונה קצרצרות בנות פחות משנה.

לוח 7.4 מציג את המאפיינים ואת הרקע של חברי הכנסת שייצגו את חד"ש ואת המפלגות הערביות ב-12 הכנסות שנבחרו בין 1992 ל-2021. ממוצע הגיל של חברי הסיעות הערביות היה יציב למדי לאורך השנים ונע בין 47 ל-54. הח"כ הצעיר ביותר שנבחר היה טלב אלסאנע (שבגיל 31 נבחר לכנסת ה-13) והמבוגר ביותר – מאזן גנאים (שבגיל 64 נבחר לכנסת ה-24). כאמור, הייצוג הנשי היה נמוך לאורך רוב התקופה הנסקרת כאן. עד הכנסת ה-15 האישה היחידה הייתה נציגת חד"ש תמר גוז'נסקי ולאחר פרישתה לא נבחרה אישה בכנסות ה-16 וה-17. בכנסת ה-18 נבחרה לראשונה אישה מוסלמית מטעם סיעה ערבית (חנין זועבי בבל"ד), בכנסות ה-20 עד ה-22 כיהנו שתי נשים מטעם מפלגות אלו ואילו לכנסת ה-23 נכנס מספר שיא של 4 נשים: אחת מכל מפלגה ברשימה המשותפת.¹⁴⁹ ההיחלשות הגדולה בייצוג של חד"ש והמפלגות הערביות בכנסת ה-24 (מ-15 ל-10 מושבים) פגע בייצוג הנשים, אשר מוקמו במקומות נמוכים יחסית, והותירה את עאידה תומא סלימאן כאישה היחידה.

לוח 7.4 פילוח של חברי הכנסת של חד"ש והמפלגות הערביות (הכנסת בהיבחרה, לא כולל חילופי אישים)

כנסת	גיל (ממוצע)	נשים	מוסלמים	נוצרים	דרוזים	יהודים	רקע שלטון מקומי	סך הכל ח"כים
13	48.5	1	4	-	-	1	2	5
14	47.0	1	7	1	-	1	3	9
15	47.0	1	7	2	-	1	2	10
16	48.7	-	6	2	-	-	-	8
17	48.5	-	7	2	-	1	2	10
18	51.0	1	8	1	1	1	3	11
19	54.0	1	8	2	-	1	2	11
20	51.6	2	9	2	1	1	1	13
21	49.7	2	7	2	-	1	1	10
22	50.1	2	9	2	1	1	3	13
23	49.8	4	11	2	1	1	3	15
24	54.1	1	8	1	-	1	4	10

¹⁴⁹ תקדים חשוב בהיבט זה נקבע בבחירות לכנסת ה-21 (2019) עם שיבוצה של אישה (אימאן ח'טיב יאסין) כמועמדת של רע"מ האסלאמיסטית. ח'טיב נבחרה שנית לכנסת ה-23 (2020).

מבחינת ההתפלגות לפי דת ניכר שלהוציא את הכנסת ה-16 תמיד נכלל נציג יהודי בין חברי הכנסת של חד"ש. הדומיננטיות של ח"כים מוסלמים בולטת בכל הכנסות, ולעומת זאת רק בארבע כנסות נכלל חבר כנסת דרוזי.¹⁵⁰ כמו במפלגות אחרות, גם בחד"ש ובמפלגות הערביות יש לא מעט חברי כנסת שהם בעלי רקע בשלטון המקומי. ביניהם נכללו כמה אישים שכיהנו כראשי רשויות מקומיות: תאופיק זיאד (נצרת), תאופיק ח'טיב (ג'לג'וליה), האשם מחאמיד (אום אל-פחם), אברהים צרצור (כפר קאסם), חנא סוויד (עילבון), סעיד אלחרומי (שגב שלום) ומאזן גנאים (סחינין). בנוסף, נציגי חד"ש והמפלגות הערביות הם מהמשכילים בין חברי הכנסת. לחמישה מהם תארים במדעי הרפואה (טיבי, עבאס, אבו-מערוף, אגבריה וזחאלקה) ולאחרים תארי דוקטור בתחומים אחרים כגון מדעי המדינה (חנין, שחאדה, כסיף), פילוסופיה (בשארה), כלכלה (סעד), משפטים (גיבארין) והנדסה (סוויד, גטאס).

הדרתם של נציגי חד"ש והמפלגות הערביות ממוקדי הכוח וקבלת ההחלטות במוסדות הנבחרים הארציים של מדינת ישראל מתבטאת בהיעדרותם הקבועה מהרשות המבצעת (כפי שנראה בסעיף הבא). במשך תקופה ארוכה מאוד, הדרה זו הייתה תקפה גם בזירה הפרלמנטרית והתבטאה באי-מינוים של נציגי סיעות ערביות לתפקידים חשובים בכנסת. בהקשר זה, ראוי להצביע על מפנה. בכנסת ה-15, שנבחרה בשנת 1999, מונו שני נציגים ליושבי-ראש של שתי ועדות מיוחדות של הכנסת: תמר גוז'ינסקי (חד"ש) לראשות הוועדה המיוחדת לזכויות הילד וטלב אלסאנע (רע"מ) לראשות הוועדה המיוחדת למאבק בנגעי הסמים והאלכוהול. ראשות הוועדה המיוחדת למאבק בנגעי הסמים והאלכוהול הייתה ב"שליטת" נציג מסיעה ערבית גם במהלך הכנסת ה-18, שנבחרה בשנת 2009. חלקו בתפקיד מוחמד ברכה (חד"ש) וטלב אלסאנע (רע"מ). בכנסת ה-20 (נבחרה ב-2015) נקבע תקדים נוסף כאשר לראשונה התמנה נציג ערבי לראשות ועדה קבועה של הכנסת: עאידה תומא סלימאן כיהנה כיו"ר הוועדה לקידום מעמד האישה. תקדים אחר (חד פעמי נכון לכתבת שורות אלה) נרשם כאשר נציג של מפלגה ערבית – האשם מחאמיד – כיהן כחבר קבוע בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת בשנים 1999 – 2003.

התפתחות נוספת נרשמה עם מינוים של נציגים מחד"ש והסיעות הערביות לתפקיד סגני יושב-ראש הכנסת. אין מדובר בתפקיד הנושא עימו סמכויות משמעותיות, אך סגני יו"ר הכנסת מנהלים לעיתים את ישיבות המליאה וזוכים לנראות גבוהה, בייחוד בעידן של שידורים חיים רציפים מהכנסת. בהקשר זה יש לראות את כהונתם של נציגי סיעות ערביות בתפקיד זה

¹⁵⁰ המיעוט הדרוזי קיבל ייצוג במפלגות ציוניות כמו הליכוד, מפלגת העבודה, קדימה, ישראל ביתנו, כולנו וכחול לבן.

כהתפתחות חשובה. המראה של נציג ערבי "מנצח" על ישיבות המליאה לא היה קיים עד הכנסת ה-14 (שנבחרה בשנת 1996), כאשר לתפקיד התמנה סאלח סלים (חד"ש). מאז הכנסת ה-16 (2003-2006) קיימת נציגות קבועה של חבר כנסת מהסיעות הערביות מבין סגני יושב ראש הכנסת. בולט ביניהם אחמד טיבי, שהתמנה לתפקיד לראשונה בכנסת ה-17 (2006-2009) ומכהן ברציפות מאז.

בדומה ליתר המפלגות במערכת הפוליטית הישראלית, חוּו חד"ש והמפלגות הערביות לא מעט מקרים של בריתות, איחודים, פיצולים ופרישות. הבריתות כבר תוארו לעיל בחלק שעסק בזירה האלקטורלית – וסקר את המערכים השונים במסגרתם התמודדו ארבע המפלגות. למשל – התמודדותה של בל"ד ברשימה אחת עם חד"ש (1996) ועם תע"ל (1999), השותפות הממושכת של רע"מ ותע"ל (2006-2015) או ההקמה ההיסטורית של הרשימה המשותפת (2015) ושוב בספטמבר 2019 וב-2020). בשאר המקרים, מדובר בחבר כנסת בודד ש"ערק" למפלגה אחרת או שהקים רשימה עצמאית והתמודד (בלי הצלחה) בבחירות לכנסת. מקרה ראשון הוא זה של האשם מחאמיד. מחאמיד, פעיל וחבר כנסת ותיק בחד"ש, מחה על דחיקתו מרשימת מועמדי חד"ש לבחירות של 1999. בתגובה הוא עבר לרע"מ, שובץ במקום ה-3 ברשימתה ונבחר לכנסת. לקראת הבחירות הבאות (2003) השותפות הזו תמה ומחאמיד התמודד בבחירות ברשימה עצמאית בשם ברית לאומית מתקדמת. זו זכתה במעט יותר מעשרים אלף קולות ולא עברה את אחוז החסימה. מקרה אחר היה של מוחמד כנעאן, שפרש ממד"ע במהלך הכנסת ה-15 (1999-2003) וייסד את המפלגה הלאומית הערבית. מפלגה זו התמודדה בבחירות של 2006 אך זכתה במספר קולות זניח. ב-2015 התמודד כנעאן בראש הרשימה הערבית. רשימה זו הוקמה ערב הבחירות על-ידי טלב א-סאנע, מוותיקי חברי הכנסת הערבים, אשר מחה על אי שיבוצו ברשימה המשותפת. א-סאנע הסיר את מועמדותו יום לפני הבחירות, מה שהקפיץ את כנעאן לראשותה. הרשימה בראשות כנעאן התמודדה גם בבחירות של אפריל 2019. בשתי הפעמים היא קיבלה רק מעט יותר מ-4,000 קולות.

זירת הממשלה

עד לבחירות של 1992 היו חד"ש והסיעות הערביות בכנסת במעמד של אופוזיציה תמידית והרחק מחוץ למעגלי ההשפעה. יתרה מכך, לעיתים קרובות היחס כלפיהן היה כאל נציגות המיעוט

הערבי-פלסטיני העויין (מעין "גיס חמישי") שאין לתת בו אמון, אסור לשתף עימו פעולה ואי אפשר לכלול אותו בקואליציה.¹⁵¹

תוצאות הבחירות של 1992 שינו את הסטטוס של חד"ש והמפלגות הערביות והעמידו אותן לראשונה במצב שאפשר להן לקחת חלק בפוליטיקה הקואליציונית ולקבל גישה, גם אם מוגבלת, למוקדי קבלת ההחלטות.¹⁵² זאת כיוון שחמשת המושבים שלהן העניקו למחנה המרכז-שמאל בראשות מפלגת העבודה גוש חוסם של 61 חברי כנסת. ראש הממשלה המיועד יצחק רבין אמנם פסל אותן כשותפות מלאות בקואליציה אך הבהיר שהוא מקווה לקבל את תמיכתן מבחוץ בתמורה להיענות הממשלה לדרישותיהן בנושאי הפניית משאבים למגזר הערבי (Inbar, 1995: 36-7). במסגרת המגעים שהתקיימו לקראת כינון הממשלה, העבירה מפלגת העבודה לחבר הכנסת תאופיק זיאד (נציג חד"ש) ולחבר הכנסת עבד-אלוהב דראושה (נציג מד"ע) מכתבים שפירטו את עמדותיה בנושאי השלום, החברה והשוויון לאוכלוסייה הערבית בישראל. ההתחייבויות שנכללו במכתבים אלה סללו את הדרך של חד"ש ומד"ע לתמיכה חיצונית בממשלה. במעמד כינון הממשלה, ביום ה-13 ביולי 1992, הצביעו חמשת חברי הכנסת בעד ממשלת רבין. היה זה מקרה נדיר שבו המפלגות הערביות הביעו תמיכה בכינון ממשלה.

התמיכה החיצונית שהעניקו המפלגות הערביות לממשל רבין הפכה לחיונית אף יותר לאחר פרישתה של ש"ס מהקואליציה בספטמבר 1993. בשני תחומים לפחות הן אף יכלו להצדיק בפני תומכיהן את התמיכה בממשלה ציונית. התחום הראשון היה קידום תהליך השלום שהובילה ממשלת רבין, תהליך שכלל התפייסות היסטורית עם אש"ף (הארגון לשחרור פלסטין) והכרה של מדינת ישראל בלגיטימיות שלו ושל תביעותיו להכרה בזכויות הלאומיות של העם הפלסטיני. התחום השני נגע להפניית משאבים וצמצום האי שוויון של המגזר הערבי. התקציבים שהופנו לאוכלוסייה הערבית כמעט שולשו בין 1992 ל-1995 ונעשו צעדים לשילובם של ערבים בשירות המדינה (קופמן וישראל, 1999: 118).

¹⁵¹ פוליטיקאים ערבים ודרוזים מהמפלגות הציוניות (או מהרשימות הנלוות של מפא"י) היו כמובן שותפים בקואליציות ואף מונו לתפקידים שונים ברשות המבצעת, לרבות סגני שרים (הראשון ביניהם היה עבד אל-עזיז א-זועבי ממפ"ס ב-1971) ושרים (הראשון היה סאלח טריף ממפלגת העבודה ב-2001).

¹⁵² שמעון פרס ניהל מגעים לא פורמליים עם הסיעות הערביות גם ב-1990, במסגרת הניסיון להקים ממשלה לאחר נפילת ממשלת שמיר בהצבעת אי אמון.

יש שתפסו את השינוי שחל במעמדן של הסיעות הערביות בכנסת ה-13 כצעד משמעותי קדימה בכל הנוגע לשילובם של הערבים בפוליטיקה ולהכללתם בחברה הישראלית (אוסצקי-לזר, 1992; Smootha and Peretz, 1993). לעומתם היו שטענו כי השינוי היה קל ביותר וכי השפעתן של חדי"ש ומד"ע על המדיניות שהובילה ממשלת רבין הייתה לא יותר מזניחה וכי היחס כלפיהן נותר בעינו. לדוגמא, הצהרות חוזרות ונשנות מצד מד"ע על נכונותה להיכנס לקואליציה נענו בכתף קרה מצד רבין, ושבתה ממושכת של ראשי הרשויות הערביות מול משרד ראש הממשלה בירושלים הסתיימה בלי הישגים (Ghanem, 1997: 82-3). בנוסף לכך, ההישענות של ממשלת רבין על התמיכה של המפלגות הערביות הייתה דווקא רכיב חשוב במסע הדה-לגיטימציה נגדה. אנשי האופוזיציה מימין חזרו והדגישו בניסוחים שונים שלממשלה "אין מנדט" לוותרים כיוון שהיא נסמכת על "הקול הערבי" ואין לה "רוב יהודי" (גל-נור ובלאנדר, 2013 : 937).

תוצאות הבחירות של 1996 היו נצחון פירוס עבור חדי"ש והמפלגות הערביות. ייצוגן הפרלמנטרי אמנם כמעט והוכפל, אך ניצחונו של נתניהו החזיר אותן למעמד המוכר של אופוזיציה שולית ונטולת כל השפעה פוליטית. מצב העניינים לא השתנה גם בבחירות הבאות, למרות ניצחונו של אהוד ברק ממפלגת העבודה ועל אף שכ-95% מהבוחרים הערבים הצביעו עבורו בבחירה הישירה לראשות הממשלה. לאחר ניצחונו, פתח ברק במגעים לקראת הרכבת ממשלה חדשה, שבכולם הייתה התעלמות כמעט מוחלטת מהסיעות הערביות. רק לאחר שנשלמה מלאכת הרכבת הקואליציה נפגש ברק עם נציגי הסיעות הערביות לפגישת עידכון קצרה ובלתי מחייבת (גאנס ואוסצקי-לזר, 2001 : 195). ההדרה של המפלגות הערביות מהרשות המבצעת השתקפה באופן החד ביותר בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה ב-2001. מכיוון שבחירות אלה קבעו רק את זהות ראש הממשלה ולא השפיעו על חלוקת המושבים בכנסת, מצביעים ערביים רבים חשו כי הן כלל אינן רלוונטיות עבורם. מכיוון שהחרמה של הבחירות לא הייתה צפויה לפגוע בייצוג בכנסת, תמכו הפעם גם הסיעות הערביות (בניגוד לעמדתן בעבר) בקריאות מטעם ארגונים שונים בחברה הערבית להימנע מהצבעה.

ניתן לטעון כי מעמדן האופוזיציוני הקבוע של הסיעות הערביות הוא תוצר של החלטה בלתי נמנעת של שני הצדדים (רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2004). מצד אחד, הן מודרות באופן קבע על-ידי המפלגות הציוניות שלא רואות בהן שותפות לגיטימיות, בעיקר בגלל היותן אנטי ציוניות (או

לפחות לא ציוניות).¹⁵³ מצד שני, האופי האנטי-ממסדי שלהן שנובע מערעורן על משקלו של המרכיב היהודי בזהותה של מדינת ישראל משחק אף הוא תפקיד בקושי שלהן ליטול חלק פעיל ב"ממשלה ציונית" ומעמיד אותן בדילמה של השפעה מול מחאה (קניג, 2004; גאנס ואוסצקי-לזר, 2001).

הסיעות הערביות נותרו מחוץ למשחק הקואליציוני לאורך שנים ארוכות, עד לשנת 2019. המבוי הסתום הפוליטי שהביא לקיומן של 3 בחירות בתוך פחות משנה הביא לכך שהסיעות חזרו להיות רלוונטיות. כך, לאחר הבחירות של אפריל 2019 כשהתברר לנתניהו שישראל ביתנו לא תצטרף לקואליציה, ושבלעדיה אין לו רוב של 61 חברי כנסת, הוא עשה כל שביכולתו על-מנת להגיע למספר הנכסף. המאמצים כללו גם פנייה אל יו"ר רע"מ מנסור עבאס כדי לראות האם ניתן לקבל תמיכה של שני חברי הכנסת של המפלגה (או לכל הפחות הימנעות) בהצבעה על כינון ממשלת ימין בתמורה לתקציבים לתנועה האסלאמית והכרה בכפרים הלא מוכרים בנגב. מקורבו של נתניהו אף פרסם בהקשר זה שני טורי דעה בעיתונות היומית, בהם קרא לימין לקשור את הגורל עם ערביי ישראל, לפתוח להם את הדלת ולשלבם בהנהגת המדינה (אשל, 2019א; 2019ב). המהלך לא צלח, הכנסת התפזרה ובחירות נקבעו לחודש ספטמבר.

כחודש לפני בחירות ספטמבר 2019 התראיין יו"ר הרשימה המשותפת איימן עודה והצהיר שהוא מוכן להצטרף לקואליציית מרכז-שמאל בראשות בני גנץ. זאת - בתמורה להענות לדרישות בארבעה תחומים: תכנון ובנייה, מיגור האלימות בחברה הערבית, רווחה (לרבות בניית בית חולים בעיר ערבית) וביטול חוק הלאום. הצהרה זו סימנה נכונות לשינוי היסטורי: המפלגות הערביות אמנם הצטרפו בעבר לבלוק חוסם, אבל הקפידו תמיד להישאר מחוץ לקואליציה ולממשלה. עודה העריך שהסיכוי לממש את המתווה הזה לאחר הבחירות הקרובות קלוש, אבל שיש לו חשיבות גדולה כהצהרת כוונות (ברנע, 2019).

בהתאם לרוח זו, לאחר הבחירות המליצו 10 מתוך 13 חברי הרשימה המשותפת לנשיא המדינה להטיל את הרכבת הממשלה על בני גנץ. נציגי בל"ד נמנעו מלעשות כן. כשקיבל גנץ את המנדט לנסות ולהרכיב ממשלה מנשיא המדינה (לאחר שנתניהו הודיע לנשיא כי לא הצליח להקים ממשלה) הוא נפגש עם איימן עודה ואחמד טיבי. אף כי היה מדובר בשיחת גישושים בלבד, היא

¹⁵³ בהקשר זה זכורה במיוחד התבטאותו של יו"ר יש עתיד, יאיר לפיד, שלאחר פרסום תוצאות בחירות 2013 שלל על הסף שיתוף פעולה עם המפלגות הערביות ואמר שלא יקים גוש חוסם עם ה"זועביז".

סימלה עידן חדש עבור המפלגות הערביות, שמאז 1992 לא הוזמנו באופן רשמי לפגישות של משא ומתן קואליציוני. אפילו אירוע סמלי בעיקרו נתן לליכוד תחמושת תעמולתית ונתניהו ניצל אותה:

... יש ממשלה אחת אחרת שאסור להקים – וזו ממשלת מיעוט שנתמכת ותלוייה במפלגות הערביות. ממשלה כזו היא סכנה לביטחון ישראל... אני פונה מכאן לבני גנץ – בני, אתה היית רמטכ"ל בצוק איתן... אתה זוכר מה עשה אחמד טיבי במבצע? הוא קרא בשמות המחבלים מעל בימת הכנסת ואמר שזהל מבצע פשעי מלחמה. מפלגת רע"ם-תע"ל קראו לפתוח בחקירה נגדי ונגדך... עם האנשים האלה אתה רוצה להקים ממשלה? זו סטירת לחי ישירה בפרצופם של חיילי צה"ל (מצוטט אצל ירקצי ושלו, 2019).

התבטאות זו ממחישה את גובה החסם שהמפלגות הערביות – לפחות אלו מביניהן שבעד השתלבות בפוליטיקה הקואליציונית – עומדות מולו. דומה שהאבחנה של אמל ג'מאל משנת 2006 (עמ' 130) עדיין תקפה גם בעת כתיבת שורות אלה:

... המפלגות הערביות מעולם לא היו שותפות מלאות בקואליציה ממשלתית במדינת ישראל; האזרחים הערבים אינם שותפים לתהליכי קבלת החלטות שמעצבים את אורחות חייהם, ומוסדות המדינה נשלטים על ידי הרוב היהודי... הניסיון לשתף מנהיגים ערבים ומפלגות ערביות בתהליכי קבלת החלטות במדינה, אפילו בצורה עקיפה, נתפס בקרב הרוב היהודי כצעד בלתי לגיטימי וכחציית גבול אדום.

לאחר בחירות 2020 המליצו גם נציגי בלי"ד לנשיא המדינה להטיל על גנץ את הרכבת הממשלה ובכך העניקו לו רוב של 61 ממליצים. אלא שגם הפעם נמנע גנץ (או שלא הצליח לקבל הסכמה מיתר מרכיבות הקואליציה האפשרית) מלהקים ממשלה בתמיכת הרשימה המשותפת והחליט לחבור דווקא לממשלת אחדות עם נתניהו. כפי שכבר הוזכר, החלטה זו עוררה אכזבה רבה במגזר הערבי ואף הייתה בין הסיבות העיקריות לאחוז ההשתתפות הנמוך בבחירות 2021. אולם דווקא לקראת בחירות 2021 ניכר שינוי ביחסו של נתניהו למפלגות הערביות ובמיוחד לאפשרות שיקים ממשלה בתמיכתן. חישובים פוליטיים גרמו לכך שנתניהו ותומכיו הסיקו כי המשך שלטונו תלוי בגיוס תמיכה ממחנה מתנגדיו והם זיהו פוטנציאל לכך בקרב הערבים (ופנו אליהם באופן ישיר לתמוך בליכוד) ובקרב מפלגת רע"ם שמצידה סימנה כי היא נכונה לשיתוף פעולה בתנאים

מסוימים. מהלך זה הכשיר את האפשרות שחד"ש והמפלגות הערביות יתפסו כשותף לגיימי לממשלות עתידיות.

כיוון שתוצאות בחירות 2021 לא הביאו להכרעה ברורה, דומה היה שהרשימה המשותפת ורע"מ הפכו לרלוונטיות בתהליך הסבוך של הרכבת ממשלה. ההתקרבות של נתניהו אל רע"מ ומנהיגה מנסור עבאס עוד טרם הבחירות הפכה אותה לשחקנית מפתח שבתנאים מסויימים הייתה יכולה לאפשר לנתניהו להקים ממשלה (בתמיכתה או בהימנעותה). כפועל יוצא, האסטרטגיה הזו של נתניהו הכשירה-למחצה את ההסתמכות על מפלגות הערביות גם עבור גוש המפלגות שהיה מעוניין בהחלפתו ("גוש השינוי"). עשרת הח"כים של רע"מ והרשימה המשותפת לא המליצו הפעם בפני הנשיא להטיל את הרכבת הממשלה על אחד מהמועמדים. להמשיך לעדכן בעקבות ההתפתחויות.....

הזירה הפנים-מפלגתית

בבואנו לנתח את הזירה הפנימית של חד"ש והמפלגות הערביות עלינו ראשית לתת את הדעת למורכבות הארגונית של חלק מהן. חד"ש, כפי שכבר צויין בעבר, אינה מפלגה אלא "חזית", אשר הרכיב העיקרי בה הוא המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י). יחד עם זאת, יש לחד"ש מוסד דמוקרטי: מועצת חד"ש אשר חבריה מופקדים, מאז שנת 1992, על בחירת רשימת המועמדים שלה לכנסת. רע"מ אינה נחשבת אף היא למפלגה מבחינה משפטית. היא החלה דרכה כרשימה משותפת של התנועה האסלאמית (פלג דרומי) ומפלגת מד"ע. במהלך השנים נחלש הייצוג של מד"ע וכיום מדובר ברשימה המבוססת על התנועה האסלאמית המתמודדת לכנסת על בסיס מפלגה שנקראת רשימת האיחוד הערבי.

בתור הכוח הפוליטי הוותיק ביותר שמזוהה עם ייצוג ותמיכה ערבית, חד"ש היא גם השחקן הכי ממוסד. כאמור, הרכיב העיקרי בחד"ש היא מק"י. תקנון המפלגה קובע שכל תושב ישראלי בן 18 ומעלה המצטרף אליה ומקבל את עקרונותיה – הופך לחבר. לחבר מפלגה כמה חובות וזכויות, לרבות הזכות "לבחור במישרין, או באמצעות צירים, את מוסדות המפלגה ולעמוד בעצמו לבחירה אליהם". זכות זו מותנית בתקופת אכשרה בת חצי שנה (מק"י, 2020). המוסד העליון של המפלגה היא הוועידה, אשר מתכנסת פעם בארבע שנים. כך, למשל, נערכו ועידות בחיפה בשנת 2007 (ועידת מק"י ה-25 בהשתתפות 1,500 צירים); ובנצרת בשנת 2015 (ועידת מק"י ה-27 בהשתתפות

כאלף צירים). בין ועידה לוועידה, המוסד בעל הסמכות העליונה במפלגה הוא הוועד המרכזי, אליו יכול להיבחר חבר מפלגה בעל ותק של שלוש שנים לפחות.

מועצת מק"י מורכבת מצירים המייצגים את הסניפים של מק"י. הצירים האלה מתכנסים כוועידה פעם בארבע שנים על מנת לבחור את הוועד המרכזי, שבתורו בוחר את הלשכה הפוליטית. מדי פעם המועצה מתכנסת לדיונים פוליטיים, הכינוסים האלה נקראים ישיבות מועצה, כי הם לא חלק מהוועידה (שכאמור, מתכנסת פעם בארבע שנים ובוחרת מוסדות).

מלבד מק"י, הורכבה חד"ש במהלך השנים מתנועות וגופים נוספים, כגון "הפנתרים השחורים", ברית הנוער הקומוניסטי הישראלי (בנק"י), ועד היוזמה הדרוזי, תראבוט-התחברות ועוד. לחברי התנועות האלה מובטח ייצוג במועצת חד"ש – המוסד האמון על בחירת מזכ"ל החזית ורשימתה לכנסת. ההרכב של מועצת חד"ש נקבע בעיקרו מצירים אשר נבחרים בסניפים. הייצוג לסניפים נקבע בהתאם להישגים האלקטורליים של חד"ש באיזור אותו מייצג הסניף.

לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) שינתה חד"ש את הליך בחירת המועמדים שלה. עד אז, נקבעו הרשימות בידי חברי וועדת מינויים מצומצמת, בתהליך סגור. החל משנת 1992 התקיים הליך כוללני יותר של בחירות. מי שהופקד על התהליך הם מאות חברי מועצת חד"ש (נויברגר, 1995: 92). עוד לפני שמתכנסת מועצת חד"ש כדי לבחור את הרשימה, נוהגת מק"י לגבש את רשימת מומלציה ומגיעה עימה למועצת חד"ש. במסגרת השיטה נערכה על כל מקום ברשימה הצבעה חשאית נפרדת. במידה והמועמד זכה ברוב מוחלט מהקולות הוא הוכרז כמנצח. במידה ולא, נערך סיבוב שני בין שני המועמדים המובילים. המפסיד היה רשאי להציג מועמדות למקומות נמוכים יותר (רהט ושר-הדר, 1999א). בפועל, חלק מהמועמדים נבחרו בהצבעה גלויה מכוח היותם מועמדים יחידים. דפוס זה היה שכיח במיוחד בבחירות לראשות הרשימה. רק שלוש פעמים מאז 1996 נערכה התמודדות על המקום הראשון (לוח 7.5); בכל המקרים הללו היא קרתה כאשר המנהיג המכהן פרש.¹⁵⁴ נוהג שהשתרש בחד"ש היה בחירתו של מועמד יהודי למקום השלישי ברשימה. לא מדובר בשריון פורמלי: מול המועמד היהודי התמודדו בכמה מקרים גם מועמדים אחרים; אך מוסכמה פנים-מפלגתית בלתי כתובה הביאה לכך שמאז 1996 ניצח תמיד המועמד היהודי.

¹⁵⁴ לעיתים המנהיג המכהן פרש זמן קצר טרם התמודדות, בעקבות לחצים פנימיים או לאחר שהעריך כי סיכוייו לזכות נמוכים [תמיכת רוב של שני שלישים לפחות נדרשה למי שכיהן יותר משתי כהונות].

לוח 7.5 בחירות במועצת חד"ש*

מספר משתתפים (בקירוב)	המועמד שנבחר במקום הראשון	אחוז התמיכה במועמד שנבחר למקום הראשון
1992	250	מועמד יחיד
1996	380	מועמד יחיד
1999	380	73%
2003	420	מועמד יחיד
2006	430	69%
2009	770	מועמד יחיד
2013	800	מועמד יחיד
2015	900	59%
2019	940	מועמד יחיד

בל"ד אימצה המודל ארגוני דומה לזה של חד"ש ומק"י. היא כוללת בתוכה מספר רבדים ארגוניים חשובים: הוועידה הארצית, המועצה הכללית (105), הלשכה הפוליטית (9), הועד המרכזי (35), ועדת הביקורת, ועדות מחוזיות וסניפים מקומיים. הוועידה הארצית מורכבת מצירים ונציגים של הסניפים המקומיים של בל"ד שנבחרים בתוך הסניפים המקומיים. הוועידה הארצית מתכנסת אחת לשנתיים ויש אפשרות לכנס את הוועידה במקרים חריגים. הוועידה הארצית קובעת את מדיניות המפלגה ובוחרת את הועד המרכזי ואת המועצה הארצית של המפלגה. המועצה הארצית כוללת בתוכה 35 חברי הועד המרכזי של המפלגה שנבחרו בוועידה לצד 70 חברים המייצגים את הסניפים והאזורים השונים של המפלגה. 105 החברים בוחרים את יו"ר המועצה הארצית של המפלגה, הדנה בסוגיות פוליטיות והחלטותיה מחייבות את הועד המרכזי של המפלגה.¹⁵⁵

מי שבוחר את רשימת המועמדים של בל"ד ואת יושב-הראש הם צירי ועידת המפלגה. הוועידה מתכנסת לפני בחירות לכנסת, מספר ימים לפני מועד הגשת הרשימות לוועדת הבחירות המרכזית. היא בוחרת את היושב-ראש ולאחר מכן את המועמדים הבאים, כאשר על כל אחד מהמקומות הגבוהים ברשימה (בדרך כלל 4-5 מקומות) נערכת הצבעה נפרדת. הוועידה מנתה לאורך השנים בין 500 ל-600 צירים. מייסד המפלגה עזמי בשארה נבחר תמיד פה אחד ליושב-הראש עד לעזיבתו את ישראל בשנת 2007. מי שהחליף אותו בתפקיד היו"ר היה ג'מאל זחאלקה, שנותר בתפקיד עד

¹⁵⁵ להרחבה על המבנה הארגוני של בל"ד ראו:

<http://www.altajamoa.org/%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B5-%D9%85%D8%A4%D8%B3%D8%B3%D8%A9/2017/04/01/%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D9%88%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B2%D8%A8>

לשנת 2019. לקראת הבחירות לכנסת ה-21 הנהגת המפלגה התרעננה מן היסוד. זחאלקה וחנין זועבי הצהירו שלא יתמודדו מחדש על מקומם לאחר שהעריכו שסיכוייהם להיבחר מחדש, עם הרוב הדרוש של 60%, קלושים. הוועידה בת כ-600 הצירים התכנסה בנצרת ובחרה את מועמדיה לכנסת. שישה עשר מועמדים התחרו על חמישה מקומות. מטאנס שחאדה נבחר ליושב-ראש החדש לאחר סיבוב שני לאחר שגבר בהפרש קטן על אשרף קורטאם. למקום השני נבחרה היבא יזבק. שנתיים לאחר מכן (ינואר 2021) הודח שחאדה מתפקידו, לאחר שהפסיד בהתמודדות בוועידת המפלגה לסאמי אבו-שחאדה. יזבק הייתה המועמדת היחידה למקום השני ושמרה על מיקומה.

רע"מ, רשימת האיחוד הערבי כללה כאמור את מד"ע ואת הרשימה האיסלמית. במד"ע היו מוסדות ומנהיגה ומועמדיה לכנסת נבחרו על פי דיווחים בידי ועידה מפלגתית ערב בחירות. לעומת זה מועמדי התנועה איסלמית (הפלג הדרומי) נבחרים בידי חברי המועצה/הוועידה הכללית של הפלג הדרומי בתנועה האסלאמית.

ועידת תע"ל בוחרת את מוסדות המפלגה וגם את מועמדי המפלגה לכנסת. הלשכה הפוליטית של תע"ל מורכבת מ-11 חברים. אלו נבחרים על-ידי הוועד המרכזי של המפלגה שמורכב מ-37 חברים שנבחרים במסגרת הוועידה הארצית של המפלגה. הוועידה מתכנסת אחת ל-4 שנים ותמיד לפני הבחירות לכנסת. הוועידה של המפלגה בוחרת לרוב גם את יו"ר המפלגה וגם את רשימת המועמדים מטעמה לכנסת. לעומת זאת, הלשכה הפוליטית של תע"ל בוחרת את נציגי המפלגה בוועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי, קובעת את הפעילויות של המפלגה ואת המדיניות שלה בנושאים השונים. תהליך ההתמסדות של תע"ל הואף בשנים האחרונות מאחר ובמשא ומתן בין מרכיבי הרשימה המשותפת על הייצוג של כל מפלגה לא רצתה תע"ל להיתפס כמפלגה של איש אחד וככזו כנטולת מוסדות פוליטיים.

במחקר שבחן את מידת הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית (רהט, שפירא ופיליפוב, 2013, רהט ושפירא, 2015; שפירא ופרידמן 2019), על-ידי יצירת מדד ששיקף היבטים שונים של הסוגייה נמצא שחד"ש ובל"ד הן מפלגות בעלות רמת דמוקרטיה פנימית בינונית-גבוהה, מעל חלק ניכר מהמפלגות במערכת הפוליטית הישראלית ובהשוואה לשתי המפלגות הערביות הנוספות. משמע במפלגות אלו ניכרת השתתפות פוליטית משמעותית, נסיון להבטיח ייצוגיות והענות פוליטיים

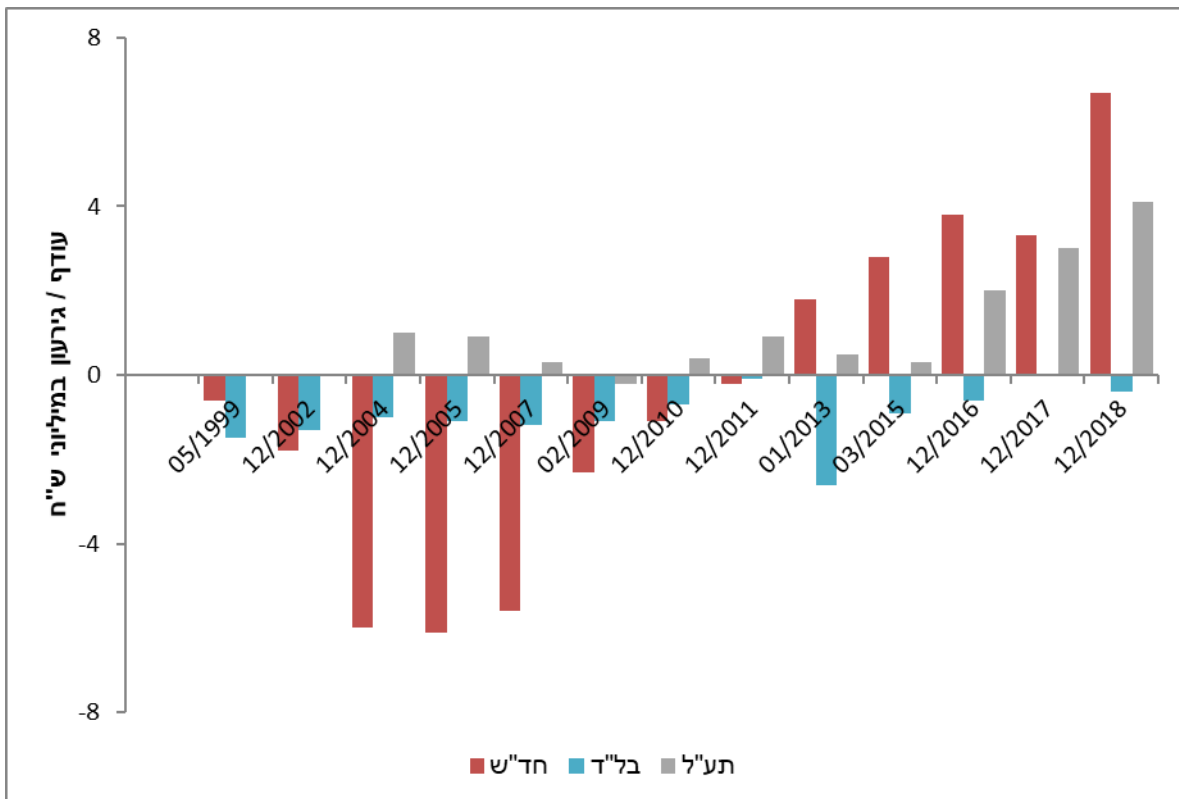
ולעיתים אף תחרות על מועמדויות לכנסת ולמנהיגות המפלגה. תע"ל וגם רע"מ הוערכו כבעלות רמת דמוקרטיה פנימית נמוכה במיוחד בדומה למפלגות החרדיות.

מאזן כספי

בחד"ש ובמפלגות הערביות, כמו בשאר המפלגות, המקור של מרבית ההכנסות הכספיות הוא המימון הממלכתי שהן זכאיות לו מתוקף חוק מימון מפלגות. כך, למשל, לפי דוח משרד מבקר המדינה, במהלך שנת 2017 כ-84% מהכנסותיה של חד"ש, כ-90% מהכנסותיה של בל"ד וכ-97% מהכנסותיהן של תע"ל ושל רע"מ נבעו ממימון ממלכתי, (מבקר המדינה, 2018). שאר ההכנסות נבעו מתרומות, מיסי חבר ומשכר עובדי הסיעה בכנסת.

כמו מפלגות אחרות, גם חד"ש והמפלגות הערביות נוהגות לתכנן תקציב גרעוני לתקופות הבחירות. כלומר, במקרים בהם תוצאות הבחירות הכזיבו, המפלגה נכנסת לגירעון, אשר מכוסה בעזרת המימון השוטף במהלך כהונת הכנסת. תרשים 7.4 מתאר את המאזן הכספי של חד"ש, בל"ד ותע"ל מאז שנת 1999 (עבור מד"ע/רע"מ הנתונים אינם אחידים ורציפים). שלושה ממצאים בולטים לעין. ראשית, ניכר השיפור במאזן הכספי של חד"ש, שהייתה בגרעונות גבוהים של כ-6 מיליון ש"ח בין 2004 ל-2007, התאזנה לאחר מכן וסיימה את שנת 2018 בעודף של קרוב ל-7 מיליון ש"ח. שנית, בל"ד הייתה במצב גרעוני לאורך כמעט כל התקופה, אם כי גרעונותיה לא היו גבוהים אף פעם מ-3 מיליון ש"ח. שלישית, תע"ל שמרה על מאזן חיובי כמעט באופן רציף.

תרשים 7.4 המאזן הכספי של חד"ש, בל"ד ותע"ל, 2018-1999

חד"ש והמפלגות הערביות במרשתת

חד"ש החזיקה באתר אינטרנט כבר בבחירות 1999. איכות האתר הוערכה כבינונית לקראת בחירות 2006 (אטמור, 2008) ובחירות 2009 (אטמור וסיאני, 2011). בבחירות 2009 היא עשתה שימוש ברוב אמצעי המדיה החדשים שעמדו אז לרשותה (כספי ולב, 2019). המקרה של המפלגות הערביות אינו ברור. או שלא היו להם אתרים, או שמגבלות השפה מנעו מחוקרים מלאתר ולנתח אותם (Lehman-Wilzig, 2004; Haleva-Amir, 2011; אטמור, 2008; אטמור וסיאני, 2011). בכלל, גם ככל שמדובר ברשתות החברתיות, המידע על המפלגות הערביות חלקי ועל כן ניתן לנתח רק את פעילות חד"ש והרשימה המשותפת. עם זאת, ניתן לטעון בזהירות שנוכחותן המקוונת של המפלגות הערביות הייתה נמוכה יחסית לרוב המפלגות. כך למשל בבחירות 2009 רע"מ-תע"ל ובל"ד לא עשו כל שימוש במגוון אמצעי המדיה החדשים כגון יוטיוב, בלוגים, פייסבוק, דואל, ותקשורת מסרים בסלולר (כספי ולב, 2019). זאת, עם יוצאי דופן אישיים, דוגמת חשבון הפייסבוק של אחמד טיבי לקראת בחירות 2015 (זמיר ורהט, 2017). אולם לקראת 2017 נראה כי התחולל שינוי כאשר בשנה זו כבר היה חשבון פייסבוק לכל חברי הכנסת של הרשימה המשותפת (רהט וזמיר, 2019).

בבחירות 2013 היה לחד"ש דף פייסבוק, אך היו לו מספר לייקים נמוך יחסית למפלגות אחרות, ואף יחסית לדף הפייסבוק של חבר הכנסת שלה דב חנין (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). בבחירות 2015 ניכרה פעילות נמוכה של הרשימה המשותפת בפייסבוק ביחס ליתר המפלגות (במונחים של תפוקת פוסטים), אך היא הייתה גבוהה משל המנהיג שלה. עם זאת, לרשימה המשותפת היה מספר לייקים גבוה יחסית, שלישי אחרי מרצ וישראל ביתנו ומעט פחות מאשר למנהיגה, איימן עודה (זמיר ורהט, 2017). בשנת 2016 לרשימה המשותפת לא היה חשבון טוויטר אבל לחד"ש היה חשבון פעיל מזה של מנהיגה והעומד בראש הרשימה המשותפת, איימן עודה. כמו במקרה של מרצ לא דובר בבולטות פוליטית כללית של המפלגה אלא בסימן לרמת פרסונליזם נמוכה יחסית של המפלגה שבאופן יחסי לא בלטה פחות מאשר המנהיג שלה. אולם בשנת 2019 (רהט, בדפוס) ניכר שינוי. בצד ההיצע בלטה אמנם המפלגה, כאשר תפוקת הפוסטים שלה בפייסבוק הייתה אולי נמוכה במעט משל עודה אך תפוקת הציוצים שלה הייתה גבוהה בהרבה. אבל בצד הביקוש הסתמנה פרסונליזציה ברורה: עודה נהנה מיותר מפי שלושה לייקים בפייסבוק (כ-201 אלף לעומת כ-65 אלף למפלגה) ויותר מפי חמישה עוקבים בטוויטר (כ-62 אלף לעומת כ-12 אלף למפלגה).

אידיאולוגיה

המחקר ההשוואתי נוהג למיין את המפלגות השונות למשפחות אידיאולוגיות: סוציאל-דמוקרטיות, ליברליות, ירוקות, שמרניות, וכיוצא בזה. את חד"ש נהוג לשייך למשפחת המפלגות הקומוניסטיות, או לזרם הסוציאליזם הדמוקרטי כפי שנהוג יותר לכנותו כיום.¹⁵⁶ עם זאת, הזיהוי הקומוניסטי של המפלגה בתקופה הנסקרת בספר זה – לאחר קריסת ברית המועצות – התמתן משמעותית. נויברגר (1997), למשל, טען שלאחר קריסת הקומוניזם במזרח אירופה חד"ש היא מפלגה פחות קומוניסטית ויותר ערבית (רוב גדול בכל מוסדותיה) ודמוקרטית, הן מבחינת ניהול ענייניה הפנימיים, הן במידת מחויבותה למשטר הדמוקרטי. את המפלגות הערביות בהיותן מפלגות המייצגות מיעוט, קשה יותר לשייך לקטגוריות האוניברסליות המקובלות. בליד מסווגת לעיתים כמפלגה לאומנית ורע"מ כרשימה אסלאמיסטית-דתית. אולם ככלל – ניכר כי הדגש של כולן הוא מעמדו של המיעוט הערבי-פלסטיני במדינת ישראל. לפיכך, לפחות לגבי תע"ל, בליד ורע"מ מדובר בראש ובראשונה במפלגות מיעוט לאומי (minority nationalist parties), ראו

¹⁵⁶ בין המפלגות הבולטות שנהוג לשייך לזרם זה אפשר לציין את השמאל (Die Linke) בגרמניה, פודמוס בספרד, וסיריזה ביוון.

למשל (Dandoy, 2010; Elias, 2009; Lynch and De Winter, 2008). בהקשר הישראלי, הן סווגו גם כמפלגות סקטוריאליות: מפלגות המזהות את עצמן על פי עמדותיהן בנושא המשנה הרלוונטיים בפוליטיקה הישראלית (דת ומדינה, יחסי ערבים ויהודים) לא פחות משהן מזהות את עצמן ביחס לנושאי חוץ וביטחון ולעיתים אף יותר מכך. מפלגות אלה מתאפיינות בכך שהן מספקות מוקד הזדהות ברור לקבוצות חברתיות מוגדרות ועל ידי כך מגבילות במידה רבה את יכולתן לפנות למצביעים מחוץ לקבוצות אלו (קניג, רהט וחזן, 2004: 56).

במחקר מאמצע העשור הראשון של המאה ה-21 התבקשו קבוצת מומחים למפות את העמדות האידיאולוגיות של המפלגות הישראליות השונות במספר נושאים (Benoit and Laver, 2006). מבט על הממצאים שעלו במחקר זה (תרשים 7.5), מבליט את הקירבה הרעיונית בין חד"ש, בל"ד ורע"מ בנושא המדינה. המיקום של בל"ד בתור המפלגה המתונה (אם כי רק במעט) בנושא המדינה הוא בעייתי. כיום, לאחר בריחתו של מנהיג המפלגה ומייסדה עזמי בשארה על רקע חשדות לריגול לטובת חזבאללה, השתתפותה של חברת הכנסת חנין זועבי בשיט המרמרה והברחת טלפונים סולריים למחבלים כלואים על-ידי חבר הכנסת בסאל גטאס, ברי כי זו המפלגה הקיצונית מבין הארבע מבחינת עמדות אלו. בנושא הכלכלי-חברתי קיים הבדל בין חד"ש לבין שתי המפלגות האחרות: חד"ש נמצאת עמוק יותר בשמאל החברתי. ההבדלים הניכרים ביותר בין המפלגות משתקפים בענייני דת ומדינה. חד"ש, בהתאם לשורשיה המרקסיסטיים, היא מפלגה הדוגלת בהפרדה מוחלטת של דת ומדינה. לעומת זאת רע"מ היא מפלגה שמרנית מובהקת. לפי המחקר בל"ד נמצאת מבחינת עמדות אלו ביניהן, על אף הזיהוי שלה ושל נבחרי הציבור שלה כ"חילונים".

תרשים 7.5 מיקום אידיאולוגי לפי שלושה מימדים (חד"ש באדום, בל"ד בצהוב, רע"מ בירוק)

מקור: עיבוד המחברים ל-Benoit and Laver (2006)

ניתוח של מטרות המפלגות הערביות, כפי שהן מופיעות באתר רשם המפלגות ממחיש אף הוא את ההבדלים הרעיוניים ביניהן (לוח 7.6). חד"ש (או ליתר דיוק המפלגה הקומוניסטית הישראלית –

מק"י) היא היחידה אשר מדגישה יעדים חברתיים-כלכליים כלליים כגון שאיפה לכינון חברה סוציאליסטית ומאבק למען "מעמד הפועלים, כלל העובדים והשכבות העממיות". לעומת יעד כללי זה של חתירה לצדק חברתי המאפיין את חד"ש, כל המפלגות מציינות את שיפור מעמד המיעוט הערבי בישראל בין יעדיהן, אך ניתן לזהות גוונים בהתייחסות לסוגייה זו. בעוד רע"מ מסתפקת באמירה עמומה (קידום הציבור הערבי והגשמת מטרותיו), חד"ש מציבה כיעד שוויון אזרחי ולאומי, מאבק נגד גזענות ולאומנות וחתימה לשוויון זכויות עדתי. תע"ל מפרטת אף יותר: היא קוראת לשינוי המעמד החוקי והאזרחי של הערבים ולצמצום פערים על-ידי העדפה מתקנת בכדי להגיע לשוויון אמיתי. עוד היא קוראת לטפל בבעיית הכפרים הלא מוכרים ולהשתלבות של המיעוט הערבי במערכת הפוליטית על-ידי השתתפות פעילה בהליכי קבלת ההחלטות ועיצוב המדיניות. בל"ד היא הרדיקלית ביותר: היא קוראת במופגן להפיכת ישראל למדינת כל אזרחיה ולהכרה בערבים כמיעוט "הזכאי לניהול עצמי בעניינים תרבותיים המבדילים אותו משאר האזרחים".

הבדלים רעיוניים ניתן לזהות גם ביחס של ארבע המפלגות לסכסוך הישראלי-פלסטיני. בעוד רע"מ מתעלמת מהנושא במטרותיה, חד"ש ותע"ל רואות את הסיום הצודק של הסכסוך במסגרת פתרון שתי המדינות אם כי חד"ש תומכת במוצהר בנוסחת שתי מדינות לשני עמים (ובכך מכירה בזכותו של העם היהודי למדינה) ותע"ל מציינת רק את הקמת מדינה פלסטינית "לצד מדינת ישראל". בל"ד לעומתן, נמנעת במתכוון מהמינוח של שתי המדינות ובמקום זאת שמה כיעד את הקמתה של "מדינה פלסטינית עצמאית בשטחים שנכבשו מאז 1967, ובירתה ירושלים המזרחית".

מעניין לציין שהמפלגות כמעט לא מתייחסות לתחומי הדת. חד"ש מסתפקת באמירה כללית בדבר הבטחת חופש המצפון ובל"ד בהבטחת "חופש הדת ואמונה ללא כפייה". יכול להיות שמפלגות אלו שהנהגתן חילונית יחסית נמנעות מהתייחסות לתחום זה כי הן נסמכות על תמיכה של מצביעים ערבים שהינם מסורתיים ואף דתיים ברובם הגדול. לעומת זאת, למעט רע"מ, שאר המפלגות מציבות בין מטרותיהן את קידום מעמד האישה והבטחת שוויון בין גברים ונשים.

לוח 7.6 מטרות המפלגות כפי שמופיעות במאגר המידע על מפלגות רשומות, אתר רשם המפלגות

תע"ל	מק"י (עבור חד"ש)
<p>1. המשך התמיכה בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני בכדי להקים מדינה פלסטינית עצמאית לצד מדינת ישראל בגבולות יוני 1967 ובירתה מזרח ירושלים וכן פתרון בעיית הפליטים באופן צודק ע"פ החלטות מועצת הבטחון. במסלול הישראלי-סורי לדרוש ולהאבק למען נסיגה מלאה מרמת הגולן וחתימת הסכם שלום עם סוריה וכן נסיגה מלאה מדרום לבנון וחתימת הסכם שלום עם לבנון בכדי להגיע לשלום כולל ובר קיימא באזור.</p> <p>2. העלאת ושינוי המעמד החוקי והאזרחי של האזרח הערבי בישראל וצמצום הפערים בין הסקטור היהודי והערבי ע"י מדיניות "העדפה מתקנת" בכל התחומים ובכדי להגיע לשוויון אמיתי בין המגזר הערבי והיהודי בכל תחומי החיים.</p> <p>3. שחרור הווקף האיסלמי וניהולו באופן עצמאי ע"י ועד נבחר ע"י המוסלמים.</p> <p>4. להאבק למען ביטול מס רכוש, הכרה בכפרים הלא מוכרים והחזרת עקורי אקרת וברעם לכפריהם ע"פ החלטת בג"ץ.</p> <p>5. טיפול בבעיות ומציאת פתרונות לבעיות האזרחים הערביים בנגב ובערים המעורבות.</p> <p>6. להשתתף באופן פעיל בתהליך קבלת ההחלטות במדינה. להשפיע ולקחת חלק בתהליך קבלת ההחלטות ועיצוב המדיניות.</p> <p>7. העלאת מעמד האשה הערביה בכל התחומים ע"י מדיניות של "העדפה מתקנת".</p>	<p>1. לפעול למען שלום ישראלי – ערבי צודק, כולל ויצב, שבמרכזו שלום ישראלי-פלסטיני על בסיס של שתי מדינות לשני עמים.</p> <p>2. לפעול למען מעמד הפועלים, כלל העובדים והשכבות העממיות בישראל, לפעול למען העלאת רמת החיים ולפיתוח הארץ לטובת כל תושביה היהודים והערבים.</p> <p>3. לפעול להבטחת עצמאותה המדינית וכלכלית של ישראל.</p> <p>4. להיאבק לשוויון זכויות אזרחי ולאומי של האוכלוסיה הערבית בישראל, להיאבק נגד כל תופעה של גזענות ולאומנות, להגנת זכויות האדם, להגנת החירויות הדמוקרטיות, לשוויון זכויות עדתי.</p> <p>5. להיאבק לשוויון זכויות האשה, להבטחת חופש המצפון ולביטוח כל צורה של כפיה דתית.</p> <p>6. לפעול לכינון חברה סוציאליסטית בישראל.</p>
	<p align="center">בל"ד</p> <p>1. חקיקת חוקה אשר תבטיח דמוקרטיה, פלורליזם פוליטי, צדק חברתי, שוויון, זכויות האדם והאזרח, חופש דת ואמונה ללא כפיה, וביטול כל סוג של אפליה.</p> <p>2. מדינת ישראל תהיה מדינה לכל אזרחיה.</p> <p>3. הכרה באזרחים הערביים כמיעוט לאומי הזכאי לניהול עצמי בעניינים תרבותיים המבדילים אותו משאר האזרחים.</p> <p>4. קידום ופיתוח כלכלי וחברתי של המיעוט הלאומי הערבי.</p> <p>5. קידום מעמד האשה, והבטחת שוויון בין נשים וגברים.</p> <p>6. שיתוף פעולה עם הכוחות היהודיים הדוגלים במטרות דומות.</p> <p>7. פיתרון השאלה הפלסטינית על בסיס הקמת מדינה פלסטינית עצמאית בשטחים שנכבשו מאז 1967, ובירתה ירושלים המזרחית.</p> <p>8. הקמת סדר איזורי, דמוקרטי, על בסיס שוויון והסכמה בין המדינות והעמים באזור, וכן סדר עולמי המבוסס על אותם העקרונות.</p>
<p align="center">רשימת האיחוד הערבי (עבור רע"מ)</p>	
<p>1. קידום הציבור הערבי במדינת ישראל.</p> <p>2. הגשמת מטרותיו של הציבור הערבי המדינת ישראל.</p> <p>3. שירות הציבור הערבי והציבור בישראל בכלל.</p> <p>4. הגשמת שלום צודק, שוויון אמיתי וחי שלום וקידמה של כל בני האדם במדינת ישראל.</p>	

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

המצעים של חד"ש והמפלגות הערביות מציגים עמדות כמעט זהות בנוגע לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. כולן תומכות בסיום הכיבוש, בפינוי כל ההתנחלויות ובהקמת מדינה פלסטינית עצמאית בגבולות 1967 אשר בירתה תהיה במזרח ירושלים.

בכרזת בחירות מ-1996 חד"ש ייחסה לעצמה את זכות הראשונים לסיסמא "שתי מדינות לשני עמים" והצהירה: "המסר של חד"ש ברור וצלול, בלי גמגום וערפול – הפתרון לסכסוך חייב להיות שתי מדינות, ישראל ובצידה פלסטין. הקו הירוק צריך להפוך גבול השלום". אכן, בעיני חד"ש הסכסוך הישראלי-פלסטיני צריך להיפתר על פי העקרונות הבאים: נסיגת ישראל מכל השטחים שנכבשו ב-1967 (לרבות מזרח ירושלים ורמת הגולן), הכרה בזכות העם הפלסטיני למדינה על בסיס גבולות הקו הירוק, פירוק כל ההתנחלויות ופתרון צודק של שאלת הפליטים. עקרונות אלה לא השתנו באופן מהותי לאורך השנים והשתקפו, בין היתר, בתמיכתה של סיעת חד"ש בהצבעות שנערכו בכנסת על הסכמים מדיניים דוגמת הסכמי אוסלו (1993, 1995), הסכם חברון (1997), והסכם וואי (1998). לעומת זאת, חד"ש נמנעה בהצבעות על תכנית ההתנתקות מרצועת עזה (2004-2005) כמחאה על האופי החד-צדדי של המהלך.

רע"מ ותע"ל מצדדות אף הן בפתרון שתי המדינות, מתנגדות בחריפות לכיבוש הישראלי ביהודה ושומרון וקוראות לפינוי ההתנחלויות. בדומה לחד"ש, גם הן החליטו להימנע בהצבעה על יישום תכנית ההתנתקות. בל"ד מציגה עמדות יותר רדיקליות. שאיפתה העליונה היא כינון מדינה דמוקרטית אחת בכל שטח פלסטין המנדטורית. מדובר, מכל מקום, בשאיפה (בדומה לשאיפה של המפלגות החרדיות לכינון מדינת הלכה) ובפועל מוכנים אנשי בל"ד להכיר במדינת ישראל בבחינת מציאות נתונה. יחד עם זאת, בל"ד הייתה המפלגה הערבית הביקורתית ביותר כלפי התהליך המדיני. בהצבעה שנערכה בכנסת על הסכם וואי היה עזמי בשארה היחיד שנמנע מבין חברי הכנסת של הסיעות הערביות: "ההסכם הזה מונע על-ידי אותו מכניזם שהניע עד עכשיו את מה שנקרא תהליך השלום, ואני מעדיף לקרוא לו התהליך המדיני. כי אני לא רואה בו שום דבר חוץ מתהליך של אפרטהייד" (מליאת הכנסת, 1.11.1998).

בעוד שחד"ש מציגה עמדות עמומות יחסית בנוגע לזכות השיבה של הפליטים הפלסטינים ("יובטח פתרון צודק לבעיית הפליטים") הרי שהטרמינולוגיה של רע"מ ובל"ד יותר נחרצת. רע"מ הצהירה במצעים שונים על תמיכה בזכות השיבה ואילו מייסדה של בל"ד עזמי בשארה אמר:

אני לא אומר שכל פלסטיני צריך לחזור לכפר או לבית שבו גר פעם... אבל הזכות צריכה להינתן להם. היא מעוגנת באין-ספור החלטות או"ם, והיא עניין של זכות אישית, אנושית, של כל פליט ופליט. לכן אי-אפשר לוותר עליה... לא לערפאת ולא לאבו מאזן יש איזושהי אפשרות לוותר בעניין הזה... גם לא תמורת פיצוי מדיני שיינתן לרשות הפלסטינית (מצוטט אצל שיפטן, 2002)

המפלגות הערביות הן היחידות במערכת הפוליטית (למעט מרצ לפרקים) שהיו ביקורתיות כלפי פעולות התקפיות (או תוקפניות כפי שהן כינו אותן) של צה"ל והטילו ספק בנחיצותן. כך, למשל, התנגדה חד"ש עוד בשנות התשעים למבצעי "דין וחשבון" (1993) ו"ענבי זעם" (1996) בלבנון. מאוחר יותר גינו כל הסיעות הערביות את פעולות צה"ל ביהודה ושומרון (מבצע "חומת מגן", 2002), בלבנון (2006, מלחמת לבנון השנייה) וברצועת עזה ("עופרת יצוקה", "עמוד ענן" ו"צוק איתן") תוך כדי שהם מכנים חלק מהמבצעים פשעי מלחמה. הגינוי של צה"ל וההזדהות הכמעט אוטומטית עם תושבי עזה, לבנון והגדה המערבית הולידו גינויים נגדיים חריפים כלפי ערביי ישראל ובעיקר נבחרי הציבור שלהם, המשמשים לטענת המבקרים החריפים "גייס חמישי".

בהקשר זה, אחת הסוגיות המעוררות מחלוקת ביותר בנוגע לעמדות המדיניות של המפלגות הערביות קשורה ליחסן האוהד כלפי המאבק הפלסטיני נגד הכיבוש הישראלי בשטחים. כמה התבטאויות של פוליטיקאים אשר כללו תמיכה במאבק (לכאורה גם באמצעים אלימים) הביאו לניסיונות לפסול אותם מהתמודדות לכנסת (לוח 7.7). זאת, על בסיס העילה השלישית המצויינת בסעיף 7א לחוק יסוד: הכנסת - תמיכה במאבק מזוין, של מדינת אויב או של ארגון טרור, נגד מדינת ישראל. עילה זו התווספה כתיקון לחוק בשנת 2002, על רקע אינתיפאדת אל-אקצא. אותו תיקון אפשר גם, לראשונה, לפסול מועמד יחיד מתוך רשימה ולא רק רשימה שלמה ופתח את הפתח למגמת ניסיונות פסילה אישיים (ראו גם גל וקרמניצר, 2019; וינשל-מרגל ושמיר, 2015).

מספר דוגמאות ממחישות את ההתבטאויות ולעיתים הפעולות מעוררות המחלוקת שהביאו לניסיונות פסילה. כך, עזמי בשארה (בל"ד) השתתף בשנת 2000 באירוע חגיגי שנערך באום אל-פחם לציון "הניצחון" של חזבאללה על צה"ל, לאחר הנסיגה מדרום לבנון. במהלך האירוע אמר בשארה: "זכותו של החיזבאללה להתגאות בהישגו ולהשפיל את ישראל... לבנון, החלשה במדינות ערב, הציגה מודל קטנטן, שאם נביט לעומקו ניתן להסיק את המסקנות הנחוצות להצלחה וניצחון". שנה לאחר מכן נסע בשארה לסוריה כדי לקחת חלק באזכרה של הנשיא המנוח חאפז אל-אסד ובמהלך שהותו הביע תמיכה בפעולות התנגדות לישראל (שיפטן, 2002). בשארה היה בין המוזהרים של ועדת אור (שקמה לבחון את ארועי אוקטובר 2000 בתחומי ישראל), בין היתר בשל קריאתו לאינתיפאדה עממית ובשל עידודו לדרכי פעולה רדיקליות. עניין זה התבטא למשל בדברי השבח שלו לאסירים ביטחוניים המרצים עונשי מאסר ארוכים בשל עבירות חמורות שכללו לא אחת רצח או פגיעה אחרת באזרחי ישראל היהודים.¹⁵⁷

לוח 7.7 בקשות פסילה של מועמדים מהמפלגות הערביות*

שנת בחירות	בקשה לפסול את...	החלטת ועדת הבחירות המרכזית	החלטת בית המשפט העליון
2003	עבד אל-מאלכ דהאמשה	אישור התמודדות	-
2003	עזמי בשארה	פסילת התמודדות	אישור התמודדות
2003	אחמד טיבי	פסילת התמודדות	אישור התמודדות
2006	אברהים צרצור	אישור התמודדות	-
2013	חנין זועבי	פסילת התמודדות	אישור התמודדות
2015	חנין זועבי	פסילת התמודדות	אישור התמודדות
2019 (אפריל)	עופר כסיף	פסילת התמודדות	אישור התמודדות
2020	היבא יזבק	פסילת התמודדות	אישור התמודדות

מקור: עידכון המחברים לוינשל-מרגל ושמיר (2015): 97-98.

* בנוסף לפסילות של מועמדים יחידים, הוגשו במהלך השנים מספר בקשות פסילה של רשימות בשלמותן.

¹⁵⁷ ועדת אור (בשמה המלא - ועדת חקירה ממלכתית לביורר התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים בחודש אוקטובר 2000) פרסמה את הדוח הסופי שלה בשנת 2003. מלבד בשארה, נשלחו אזהרות גם לעבד אל-מאלכ דהאמשה (רע"מ) על העברת מסרים של תמיכה באלימות כדרך להשגת מטרות של המגזר הערבי; ולשיח' ראיד סלאח על העברת מסרים חוזרים ונשנים של עידוד השימוש באלימות ועריכת אסיפות המוניות בהן הפעיל שיטות תעמולה מתלהמות שנועדו לעורר אווירה ציבורית משולהבת.

חנין זועבי (בל"ד) הואשמה בתמיכה בטרור כאשר השתתפה במשט המרמרה (ספינה שניסתה לשבור את הסגר הימי שמטילה ישראל על רצועת עזה). חלק ממשותפיו של משט זה הפעילו אלימות כלפי חיילי צה"ל כאשר הללו פשטו על הסירה במטרה לעצור את התקדמותה לחופי הרצועה. בדיון סוער במליאת הכנסת סמוך לאחר המשט הוטחו בזועבי דברים חריפים ונטען כי היא "בוגדת", "סוס טרויאני", "שופכת דמים", "אויבת המדינה" וכדומה. זועבי השיבה ש"כאשר התבקשתי להשתתף במשט, הסכמתי מיד... בעיני, זו זכות פוליטית מוסרית להתנגד לכליאתם של מיליון וחצי אנשים, המצור הוא לא חוקי ולא אנושי ולא לגיטימי" (בנדר, 2010). ארבע שנים לאחר מכן עמדה זועבי שוב בעין הסערה, כאשר אמרה שחוטפי שלושה נערים ישראלים¹⁵⁸ אינם טרוריסטים אלא אנשים שנאלצים לנקוט באמצעים כאלה עד שישראל תתפכח. עופר כסיף (חד"ש) זכה בביקורת קשה כאשר השווה בין ישראל וצה"ל לבין המשטר הנאצי והיבא יזבק (בל"ד) על כך שהיללה את המחבל הרצחני סמיר קונטאר (שנדוע בשל השתתפותו בפיגוע בנהריה ב-1979 שבו נרצחו אזרחים ושוטרים) בכך שכנתה אותו שהיד.

מעמד המיעוט הערבי : אופי המדינה ושוויון אזרחי

בתור המייצגות של המיעוט הלאומי הגדול שחי במדינת לאום של העם היהודי, אין פלא שחד"ש והמפלגות הערביות מקדישות חלק נכבד מהעיסוק האידיאולוגי שלהן לזהותה של המדינה בכלל, ולמעמדם של האזרחים הערבים בתוכה בפרט.

בתור מפלגה ותיקה בעלת שורשים קומוניסטיים רואה חד"ש בציונות את המכשול העיקרי לשוויון אזרחי של הערבים בישראל. מבחינתה, אפליית הערבים לרעה מוטמעת בצביון הציוני של המדינה, שביטוי המעשי הוא העדפתם של אזרחים יהודים. לפיכך חד"ש קוראת במוצהר לביטול אופייה הציוני של מדינת ישראל כתנאי הכרחי להפיכתה למדינה דמוקרטית ודורשת להכיר במיעוט הערבי בתור מיעוט לאומי. יחד עם זאת, היא מקבלת את יחסי הכוחות הנוכחיים בין רוב יהודי למיעוט הערבי בתוך המדינה ומייחסת ערך חיובי רב לפעולה ערבית-יהודית משותפת שתכוון לדו קיום (רודניצקי, 2015).

¹⁵⁸ בחודש יוני 2014 נחטפו שלושה נערים ישראלים בצומת אלון שבות בידי מחבלים מתנועת חמאס ונרצחו עוד באותו לילה. כשבועיים וחצי לאחר החטיפה נמצאו גופותיהם. האירוע הביא להסלמה ביטחונית ונתפס כזרז המרכזי לעריכת מבצע "צוק איתן" ברצועת עזה.

יש הטוענים שבמהלך שנות התשעים חלה הקצנה בעמדות של חד"ש. ייתכן כי מדובר היה בתגובה להופעתה של בל"ד, שהציגה עמדות רדיקליות יותר בשאלת מעמדם של האזרחים הערבים ואופי המדינה. פריש, שהשווה בין המצע של חד"ש ב-1992 למצע המשותף של חד"ש-בל"ד ב-1996 זיהה תזוזה אידיאולוגית שמאלה, שנבעה מההשפעה של עזמי בשארה. מייסדה של בל"ד היה קרוב לוודאי "התורם" המרכזי להחדרתם לשיח הפוליטי של מונחים כגון "מדינת כל אזרחיה", "אוטונומיה תרבותית", ו"מיעוט ילידי" (Frisch, 1998). ההקצנה הזו השתקפה בכמה סעיפים במצע חד"ש-בל"ד שהתפרסם לקראת הבחירות, כגון הסעיף הבא: "למען תהיה ישראל מדינה של כל אזרחיה, נאבק לביטול האפלייה והדיכוי הלאומי בכל המישורים ולהבטחת שוויון מלא לאזרחים הערבים בארץ, וכדי שסמלי המדינה, לרבות הדגל וההימנון, יהלמו את העקרונות האלה."

סיום שיתוף הפעולה האלקטורלי בין חד"ש לבל"ד, שב וחייד את ההבדלים ביניהן. כדוגמא, בניתוח של מצעי המפלגות לכנסת ה-18 נמצא שלעומת האמירות הכלליות של חד"ש (הכרה באוכלוסייה הערבית כמיעוט לאומי ששמורה לו הזכות לשוויון זכויות לאומי ואזרחי) בל"ד הציגה קו יותר רדיקלי כולל תביעה להכרה בערבים כמיעוט לאומי בעל זכויות קולקטיביות. מצעה כלל דרישה לאוטונומיה תרבותית לערבים וזכות לניהול עצמי של ענייני התרבות, החינוך והתקשורת ללא התערבות מוסדות המדינה. אחת ממטרותיה המוצהרות של בל"ד היא מאבק ב"ישראלזציה" של החברה הערבית בישראל, מאבק שגולש לעיתים אף להתנגדות לעצם הרעיון של דו קיום. כך, למשל, במאמר דיעה שפורסם זמן קצר לפני בחירות 2009 הבהירה חנין זועבי: "הרעיון של בל"ד מתנגש חזיתית עם הציונות, לא רק עם המערכת הפוליטית והמשפטית... אלא גם עם רעיון ערבי-יהודי, אשר מראש מקבל את חוקי המשחק הפוליטי אשר קבעה המדינה" (מצוטט אצל לביא ורודניצקי, 2009).

בל"ד הייתה הראשונה שקראה תיגר על האופי הציוני של המדינה וקראה לשינוי ל"מדינת כל אזרחיה" תוך השוואת זכויות האזרחים הערבים והיהודים וביטול "החוקים הגזעניים... המנציחים את היותה של ישראל מדינה ציונית ואת האפליה הגזעית והפוליטית נגד בני הארץ המקוריים". כאמור, היא אף דרשה הכרה בזכויות הקולקטיביות של המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל ובכלל זה

הקמת "מנהלת אוטונומית שתטפל בעניינים ייחודיים לאוכלוסייה זו ובראשם סוגיית החינוך והלימוד" (רכס ורודניצקי, 2006).

בניגוד לחד"ש ולבל"ד המתייחסות למעמד הערבים במדינת ישראל מנקודת ראות חילונית (קומוניסטית ולאומית או לאומנית) השיח של רע"מ משקף את הגוון האיסלאמיסטי שלה. היא סבורה שהרכיב הדתי-אסלאמי הוא החשוב ביותר בזהותם של הערבים, דוחה את צביונה הציוני של המדינה אך במקביל מכירה בקיומה של ישראל בבחינת עובדה מוגמרת. לפני בחירות 2006 התבטא אברהים צרצור (ראש רשימה רע"מ-תע"ל): "השלטון על האדמה, או לפחות על האדמה הערבית והמוסלמית, צריך להיות שלטון אסלאמי המונהג בידי ח'ליפה... אנו מאמינים באסלאם, או מאמינים במשטר החליפות ואיננו תומכים בהפרדת הדת מהפוליטיקה" (ואקד, 2006). הוא הוסיף ואמר שמטרת הרשימה היא להיאבק לשימור הזהות הלאומית והדתית של המיעוט הלאומי הערבי בארץ אל מול מגמות ה"ישראליות" והציוניות. המקום המרכזי של הדת במצעה של רע"מ מתבטא גם בדרישות שונות כגון: מתן עצמאות חוקית לבתי הדין השרעיים, העלאת שכרם והשוואת מעמדם של אנשי הדת האסלאמיים לזה של אנשי הדת היהודים; והקצאת מחלקה מוסלמית, נוצרית ודרוזית במשרד הדתות בראשות ערבים אשר ידאגו לענייניהם (מצע לכנסת ה-17 מתוך רכס ורודניצקי, 2006: 17).

פוליטיקאים מחד"ש ומכל המפלגות הערביות מלינים לא אחת על היות הערבים בישראל "אזרחים סוג ג", כאלה הסובלים מביטויי גזענות כלפיהם ומניסיונות שיטתיים של הרוב היהודי להדיר אותם מהמרחב הציבורי. בדיון שנערך בכנסת על חוק ועדות קבלה (שמאפשר ליישובים קהילתיים לסנן ולברור את התושבם שיגורו בהם) אמר אחמד טיבי: "הגזענות הופכת להיות חקוקה ממש בספר החוקים. יש מבול של הצעות חוק גזעניות, אתם פשוט לא מתביישים. המדינה הזו היא יהודית ודמוקרטית: דמוקרטיה כלפי יהודים, ויהודית כלפי ערבים..." (ליס, 2009). נבחר הציבור הערבים גם ביטאו בדבריהם את התחושות של הערבים בהיותם כמעין אזרחים על-תנאי במדינת ישראל, במיוחד על רקע היוזמות להעביר את יישובי ואדי עארה או את יישובי המשולש לתחומי מדינה

פלסטיני עתידית.¹⁵⁹ מנגד, לא אחת נוקטות המפלגות הערביות בעמדות או בהתנהגויות המטילות ספק בנכונותן וברצונן לקחת חלק בהוויה הישראלית. לדוגמא, ההחלטה של הפוליטיקאים הערבים להחרים את ההלוויה של ראש הממשלה והנשיא לשעבר שמעון פרס עוררה ביקורת חריפה ותוארה כ"יריקה בפרצוף" ו"סטירת לחי" לציבור היהודי (כספית, 2016).

בעיני רבים, נקודות שפל ביחסן של ממשלות ישראל אל המיעוט הערבי נרשמו במהלך כהונת ממשלת נתניהו הרביעית. זה החל עם התבטאותו של ראש הממשלה בשנת 2015 ביום הבחירות לכנסת ה-20 ("הערבים נעים בכמויות אל הקלפי") שערערה במובלע על הלגיטימיות של הצבעתם. במאמר בו דרש מנתניהו להתנצל, טען אחמד טיבי (2015) שדבריו של נתניהו מהווה סטירת לחי לדמוקרטיה ולשוויון האזרחי של הערבים:

קו אחד מפריד בין העדר תשתיות, העדר שוויון בכל תחומי החיים, תעסוקה, כבישים, הקצאת קרקעות, חינוך ותקציבים... לבין דבריו השערורייתיים [של נתניהו] על נהירת הערבים לקלפיות. הוא כמעט אמר שהסורים על הגדרות והערבים על הקלפיות, כי הרי בעיני הערבים הם אותם ערבים והים אותו ים, ובמדינה יהודית הקלפי חייב להיות יהודי

במהלך כהונת הכנסת ה-20 קודם בנמרצות "חוק הלאום" ואושר במליאה בשנת 2018¹⁶⁰ בעיני נבחריו הציבור הערבים מדובר בחוק שביטא ואף מיסד את מעמדם הנחות. בצעד הפגנתי, לאחר אישור החוק בקריאה שלישית קרעו חברי הכנסת של הרשימה המשותפת את דפי נוסח החוק והשליכו אותם באוויר. ההתקפה על מעמדם של הערבים המשיכה גם לקראת הבחירות לכנסת ה-22 (ספטמבר 2019). הניסיון של הליכוד לחוקק את "חוק המצלמות" נתפס בראש ובראשונה כאמצעי להרתיע מצביעים ערבים מלהגיע לקלפיות. לאחר הבחירות, על רקע שמועות על מגעים בין כחול לבן לבין הרשימה המשותפת התבטא ראש הממשלה נתניהו בחריפות נגד המפלגות הערביות. הוא אמר שראשי כחול לבן "מנהלים משא ומתן עם חברי כנסת שתומכים בארגוני טרור ורוצים להשמיד את המדינה" (ליס,

¹⁵⁹ הרעיון של הזזת קו הגבול באופן שיהפוך את חלק מאזרחי ישראל הערבים לאזרחים במדינה פלסטינית היה אחת מהנקודות המרכזיות בתכנית המדינית שקידם אביגדור ליברמן. היא עלתה על סדר היום גם על רקע פרסום תכנית המאה של נשיא ארצות הברית דונלד טראמפ בינואר 2020. תכנית זו כללה את האפשרות של הפיכת יישובי המשולש לחלק מהמדינה הפלסטינית העתידית.

¹⁶⁰ בשמו המלא חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי.

2019).¹⁶¹ הטון הזה התרכז לקראת בחירות 2021. חישובים פוליטיים גרמו לכך שנתניהו ותומכיו הסיקו כי המשך שלטונו תלוי בגיוס תמיכה ממחנה מתנגדיו והם זיהו פוטנציאל לכך בקרב הערבים (ופנו אליהם באופן ישיר לתמוך בליכוד) ובקרב מפלגת רע"מ שמצידה סימנה כי היא נכונה לשיתוף פעולה בתנאים מסוימים.

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

כמפלגה בעלת מסורת קומוניסטית חד"ש היא הסמן השמאלי בפוליטיקה הישראלית בכל הנוגע למדיניות כלכלית חברתית. הדבר מתבטא, בין השאר, בהתייחסות שיש במציעה לעניינים כגון חברה צודקת, שירותים חברתיים והגנה על זכויות עובדים. במציעה משנות התשעים קראה חד"ש בין היתר: לקבוע סדר עדיפויות חדש החותר לצדק חברתי, על יסוד חלוקה צודקת של ההכנסה הלאומית... להבטיח את זכותם של כל האזרחים לשירותים חברתיים (לרבות בריאות וחינוך חנם)... ולבטל את החוקים והתקנות הפוגעים בזכויות העובדים ובזכותם להכריז שביתה ולהאבק להגנת שכרם וזכויותיהם הסוציאליות. מצעים מאוחרים יותר הציבו דרישות נוספות כגון ביטול הפרטת החברות הממשלתיות; קיצור שבוע העבודה; חקיקת חוק פנסיה ממלכתית; חקיקת חוק יסוד: זכויות חברתיות; הפחתת שיעורי המיסים המוטלים על העובדים; והגדלת שיעורי המיסים המוטלים על המעבידים, הבנקים, חברות ההון והעסקים הגדולים.

זיהויה השמאלי של חד"ש משתקף גם בביטויים שמצאו דרכם אל סיסמאות הבחירות שלה. למשל: "יבוטלו הקלות המס לאלפיון העליון" (כרזת בחירות של חד"ש 1999) או "דרוש לנו שמאל חדש אמיתי... שבצד העמדה המדינית מציע השקפת עולם סוציאליסטית וחזון סביבתי רדיקלי... שמאל שנאבק נגד השתלטות ההון על החברה והפוליטיקה, שמאל שמגן על חירויות וזכויות אזרחיות אבל גם חותר אל מעבר להן" (כרזת בחירות של חד"ש 2009).

¹⁶¹ לא הייתה זו ההתבטאות הראשונה של נתניהו בנושא. כשבוע לפני הבחירות לכנסת ה-22 התפרסמה בעמוד הפייסבוק של נתניהו הודעה שאמרה שאסור שתקום ממשלת שמאל חלשה ש"סומכת על הערבים שרוצים להשמיד את כולנו". ההודעה הוסרה זמן קצר לאחר מכן אך גררה גינויים חריפים. איימן עודה (חד"ש), למשל, אמר: "נתניהו פסיכופט ללא קווים אדומים והוא רוצה לראות דם. העבריינים הבזוי הזה ימשיך להתיר את דמנו כל עוד הוא מאמין שזה יסייע לו להמלט מהכלא. פנינו לפייסבוק - הם מוכרחים לפעול מיד לשים סוף להסתה הגזענית ומסוכנת של נתניהו נגד האוכלוסייה הערבית" (שלו ואיתיאל, 2019).

במצע שלה לכנסת ה-19 (2013) התפארה חד"ש על הובלת מערכות פוליטיות וחברתיות שביססו את מעמדה כשמאל חברתי, לרבות פעילות בולטת במחאה החברתית הגדולה של קיץ 2011. לפי מה שנטען במצע, סיסמתה של חד"ש – העם דורש צדק חברתי – הפכה לסיסמה המרכזית של הקרב העממי נגד שיתוף הפעולה בין ההון לבין השלטון.

לעומת חד"ש, בשאר המפלגות ההתייחסות למדיניות כלכלית-חברתית מוצנעת בהרבה ואינה תופסת מקום נכבד במצעיהן או בהתבטאויות של נבחרי הציבור שלהן. כדוגמא, במצע בל"ד לקראת הכנסת ה-18 (2009) מופיעה אמירה כללית עמומה: "בל"ד שואפת לקיים צדק חברתי, להבטיח זכויות אדם בתחום החברתי והכלכלי, לשמור על איכות הסביבה, לפתח את החברה על יסודות מתקדמים ונאורים, ולקיים שוויון בין האישה והגבר." במצעים של רע"מ ותע"ל אין התייחסות לתחום החברתי-כלכלי באופן כולל, אלא רק להיבטים שלו הנוגעים למיעוט הערבי.

חד"ש והסיעות הערביות הציגו עמדה אחידה סביב סוגיית קצבאות הילדים. בהצבעה שנערכה בסוף שנת 2000 על חוק להגדלת הקצבאות למשפחות מרובות ילדים ("חוק הלפרט") הם הצטרפו לש"ס וליהדות התורה (ולמרבת חברי הליכוד) והצביעו בעד הצעת החוק. שיתוף הפעולה הזה נתפס כחריג. אך היות ומשפחות ערביות רבות הן מרובות ילדים ניתן להבין אותו כביטוי פשוט של שיתוף אינטרסים. הסכמות ושיתופי פעולה נקודתיים בין הסיעות הערביות לחרדיות התרחשו לא פעם גם בסוגיות של דת ומדינה. במהלך הכנסת ה-20, למשל, נוצרה חזית ערבית-חרדית בנוגע לשתי יוזמות חקיקה: חוק הגיוס (שעסק בגיוס בני ישיבות לשירות צבאי) וחוק המואזין (שעניינו ההפרעה שנגרמת לטענת יוזמיו מהרמקול שמופעל בתפילות המוסלמים). הערבים הסכימו להיעדר מההצבעה במליאה בחוק הראשון, בעוד שהחרדים טרפדו את החוק השני.

חוקה וממשל

חד"ש והמפלגות הערביות מנסות להגן על המיעוט הערבי בישראל ואף לקדם את מעמדו. ככל שמדובר בשיטת הממשל, נראה כי הן מרוצות מהשיטה הפרלמנטרית, הגם שחלקן תמכו בבחירה הישירה מתוך תפיסה כי היא תעצים את השפעתם הפוליטית של הערבים. נושא למאבק מתמיד היו

יוזמות העלאת אחוז החסימה שכוונו או נתמכו לעיתים במובלע ולעיתים בגלוי כנגד המפלגות הערביות.

כיוון שאף אחת מהמפלגות הערביות – לפני עידן ברית המפלגות של הרשימה המשותפת – לא זכתה מעולם באחוזי תמיכה גבוהים, היוזמות השונות להעלאת אחוז החסימה זכו תמיד להתנגדות חריפה מצידן. בדיונים שנערכו במהלך הכנסת ה-12 על הצעת החוק להעלות את אחוז החסימה הצטרפה סיעת חד"ש לסיעות קטנות נוספות (שינוי, דגל התורה) בהתנגדות נמרצת ליוזמה. זאת, כיוון שההצעה המקורית להעלות את אחוז החסימה ל-2.5% הייתה מעמידה בסיכון את כניסתה לכנסת (גולדברג, 1995: 27). בשנת 2004 התנגדו כל הסיעות הערביות להצעת החוק להעלות את אחוז החסימה ל-2%. מלבד נימוקים המטילים ספק בקשר בין העלאת אחוז החסימה לשיפור היציבות והמשילות, עלו הפעם גם טענות שהמהלך נועד לפגוע במכוון בייצוג הערבי בכנסת. חבר הכנסת ג'מאל זחאלקה (בל"ד) טען ש"בניסיון להעלות את אחוז החסימה יש פגיעה מהותית בזכות המיעוטים לייצוג פוליטי... ולכן מדובר בהצעה לא דמוקרטית" וחבר הכנסת טלב אלסאנע (רע"מ) אמר שמדובר בהצעה "אנטי-דמוקרטית שהמטרות שלה פסולות" (מליאת הכנסת, 17.5.2004).

מחאות אלה היו רק בגדר "חזרה גנרלית" למהלך שקודם בכנסת ה-19 (2013-2015) במטרה להקפיץ את אחוז החסימה באופן תלול. מדובר היה ברכיב אחד מתוך כמה תיקונים מוסדיים שקידמה הקואליציה ושזכו לכינוי "חוקי המשילות". היוזמה להעלאת אחוז החסימה זוהתה עם יו"ר ישראל ביתנו אביגדור ליברמן ועם שאיפתו לחסום בפני הערבים את הדרך לייצוג פרלמנטרי. הערך שנקבע לבסוף לאחוז החסימה – 3.25% - עורר במיוחד תרעומת כיוון שהוא נראה כאילו נתפר לסכך במיוחד את שלוש הסיעות הערביות. דב חנין (חד"ש) התבטא בחריפות נגד היוזמה:

המספר המשונה הזה, 3.25 אחוזים, מכוון באופן ספציפי כדי למנוע כניסה לכנסת של מפלגות שהתמיכה בהן מגיעה מהאוכלוסייה הערבית. החשיבה המתנשאת שאנחנו שומעים מהימין הקיצוני הטוענת שאם המפלגות הערביות רוצות להיבחר, הן צריכות להתאחד - היא חשיבה מסוכנת. המהלך הזה שולל מערבים את הזכות לפלורליזם ומאפשר להם רק אופציה אחת בבחירות... ליברמן מציע לבצע טרנספר פוליטי של אזרחים ערבים אל מחוץ לפוליטיקה הישראלית (ליס, 2013ב).

הסיעות הערביות הצטרפו לשאר סיעות האופוזיציה בהחרימן את ההצבעה על הצעת החוק (ועל שאר חוקי המשילות) בקריאה השנייה והשלישית.

סיכום

פרק זה עסק בחד"ש ובמפלגות הערביות בתקופה שבין 1992 ל-2021. הוא המחיש את ההבדלים הרעיוניים ביניהן אשר התבטאו במרבית התקופה גם בהתמודדות נפרדת בבחירות לכנסת. זאת, עד לאיחוד התקדימי ביניהן במסגרת הרשימה המשותפת שהתמודדה בבחירות של 2015, ספטמבר 2019 ו-2020, איחוד שתומרץ נוכח העלאת אחוז החסימה. בתקופה הנסקרת כאן חל גידול משמעותי בכוחן של חד"ש והמפלגות הערביות – מחמישה מושבים ב-1992 ל-15 ב-2020 (ולאחר מכן צניחה חדה ל-10 מושבים, עדיין פי שניים בהשוואה לבחירות 1992). גידול זה בכוחן של המפלגות הערביות התרחש על אף אחוזי השתתפות נמוכים באופן יחסי במגזר הערבי ונבע בעיקר מכך שיותר ויותר ערבים אשר הצביעו העדיפו להעניק את קולם להן ולא למפלגות הציוניות.

ההתחזקות האלקטורלית לא תורגמה להתחזקות פוליטית. כמייצגות של מיעוט לאומי גדול, מתקשות חד"ש והמפלגות הערביות לקבל לגיטימציה. ככלל, הלגיטימציה של מפלגות מיעוט לאומי מושפעת מעוצמת השסע הלאומי, מהיעדים ומהשיח הפוליטי שהמפלגה מקדמת (קניג, 2004). במקרה הישראלי, המפלגות הערביות סובלות מהיעדר לגיטימציה מובהק מצד רוב הציבור היהודי. זאת מכמה סיבות: השסע הלאומי החריף; השיח הרדיקלי של המפלגות הערביות ביחס לסכסוך הישראלי-פלסטיני ולאופיה של מדינת ישראל; מיקומן בשולי השיח האידיאולוגי; שימוש מצד מפלגות ימין בחששות ובעוינות לערבים לטובת קידום התמיכה בהן. היעדר הלגיטימציה ממקם את המפלגות הערביות מחוץ למוקדי ההשפעה ואף מחוץ לתחומי האופוזיציה הלגיטימית, שהקונסנזוס הציוני מסמן את גבולותיה (צוקר, 2017). כך, גם אם המפלגות הערביות רלוונטיות לתחרות האלקטורלית – גוש המרכז-שמאל חייב את הצלחת חד"ש והמפלגות הערביות כדי לנצח את הימין – היעדר הלגיטימציה כלפיהן מותיר אותן בעמדה שולית ומודרת לאחר הבחירות. עם זאת, דווקא לאחר הכישלון האלקטורלי של בחירות 2020, הפכו מפלגות אלו לשותפות אפשריות בממשלת ימין (רע"מ) או מרכז-שמאל (הרשימה המשותפת). אמנם הסיכוי שמהלך כזה יתממש נמוכים (אפילו אם

ידובר רק בתמיכה "מבחוץ" בקואליצית מיעוט) בשל התנגדויות משני הצדדים. אבל דומה כי מבחינת
לגיטמציה לשיתוף פעולה בין מפלגות אלו למפלגות הציוניות הרוביקון כבר נחצה.

8. יהדות התורה : אגודת ישראל ודגל התורה

פרק זה עוסק בשתי המפלגות החרדיות האשכנזיות – אגודת ישראל ודגל התורה – אשר כוננו ביניהן ברית אלקטורלית לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992). ברית זו, שהכינוי הרווח שלה הוא יהדות התורה, החזיקה מעמד מאז ועד לכתיבת שורות אלה (2021) לאורכן של 12 מערכות בחירות לכנסת.¹⁶²

הפרק מתחיל בתיאור היסטורי קצר של שורשי שתי המפלגות, האחת, אגודת ישראל, ותיקה ובת למעלה ממאה שנה ואילו השנייה, שיצאה ממנה, צעירה יחסית, רק חצתה את גיל השלושים בעת כתיבת שורות אלו, אך לא פחות שמרנית מאחותה. לאחר מכן מנתח הפרק את תפקוד ופעילות יהדות התורה בארבע זירות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיה של יהדות התורה בבחירות לכנסת ואת דפוסי ההצבעה עבורה. הוא מראה כיצד כוחה האלקטורלי של יהדות התורה הלך והתחזק במהלך השנים, בוחן את דפוסי ההצבעה במעוזים האלקטורליים שלה ומדגיש כי מדובר בברית המפלגות עם קהל הבוחרים הנאמן ביותר. חלק זה מנתח גם את הישגי המפלגות בבחירות לרשויות המקומיות – זירה חשובה ומשמעותית לציבור החרדי האשכנזי שבייצוגו מתמקדת ברית מפלגות זו.

החלק הבא עוסק בזירה הפרלמנטרית ומתמקד בחברי הכנסת שכיהנו מטעם יהדות התורה לאורך השנים תוך ניתוח מאפייניהם הדמוגרפיים. הוא מצביע, בין היתר, על הדרתן המוחלטת של נשים מרשימות המועמדים שלה, ועל שיעורי תחלופה נמוכים מאוד בקרב חברי הסיעה. החלק העוסק בזירת הממשלה, מסביר את הנוהג ארוך הימים של הימנעותם של נבחרי הציבור החרדים האשכנזים מליטול עליהם תפקידי שר, נוהג שהגיע לקיצו בשנת 2017 עם מינויו (מכורח) של יעקב ליצמן לשר הבריאות. החלק מתאר את פרקי הזמן בהן הייתה יהדות התורה חברה בקואליציה ואת המשברים שהיא הייתה מעורבת בהם. לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית של אגודת ישראל

¹⁶² יהדות התורה הוא הכינוי המקוצר של הברית הזו. השם המלא השתנה במהלך השנים: בשתי הבחירות הראשונות (1992, 1996) היא כונתה יהדות התורה המאוחדת, ב-1999 – יהדות התורה המאוחדת והשבת, ולמן 2003 – יהדות התורה והשבת.

ודגל התורה ולבסוף – את העמדות האידיאולוגיות שלהן, המתמקדות באופן לא מפתיע בעיקר בענייני דת ומדינה.

שורשיהן של המפלגות החרדיות

אגודת ישראל (אגו"י) היא מפלגה שאת שורשיה ההסטוריים ניתן למצוא לפני יותר ממאה שנה במזרח אירופה. היא הוקמה בעיר קטוביץ' בפולין בשנת 1912 בתגובה להחלטה של הקונגרס הציוני ה-10 להרחיב את הפעילות הציונית גם לתחום התרבות. קבוצת פעילים שהשתייכה לתנועת המזרחי ראו בהחלטה של הקונגרס ניסיון להשליט קו חילוני ולכן פרשו וביחד עם מנהיגים חרדים ממזרח וממרכז אירופה הקימו את אגודת ישראל (נויברגר, 1997).

כמה שנים לאחר מכן החלה המפלגה לפעול בארץ-ישראל. חבריה השתייכו בעיקר לאנשי היישוב הישן. היחס של אגו"י לתנועה הציונית ושיתוף הפעולה עם מוסדותיה ידעו עליות ומורדות במהלך תקופת המנדט הבריטי. מחלוקת בולטת נגעה לפולמוס על זכות בחירה לנשים בבחירות לאספת הנבחרים, הגוף הייצוגי של היישוב היהודי בארץ-ישראל. החרדים איימו כי אם נשים יקבלו את הזכות לבחור הם יחרימו את הבחירות, איום שהוביל לדחיית הבחירות. לבסוף הושגה פשרה ובבחירות שנקבעו לאפריל 1920 לא שותפו הנשים החרדיות ובמקום זאת שוקלל כל קול של גבר חרדי כשני קולות. למרות פשרה זו, לאחר הבחירות סרבו החרדים להשתתף בישיבות האספה כל עוד הנשים שנבחרו נכחו בה. בתוך כך הם המשיכו להפעיל לחצים כבדים לטובת הפקעת זכות הבחירה מהן. הם נכשלו במטרה זו, ועקב כך פרשו ולא השתתפו בבחירות לאספת הנבחרים השנייה שנערכו ב-1925 (פוגל-ביז'אווי, 1994).

אגו"י החרימה גם את שתי הבחירות הבאות לאספת הנבחרים (1931 ו-1944). למרות זאת היא הגבירה בהדרגה את שיתוף הפעולה שלה עם מוסדות היישוב הציוניים. מה שהביא לתפנית היו מאורעות תרפ"ט (1929), שקורבנותיהם היו בעיקר אנשי היישוב הישן. האלימות זעזעה את ראשי המפלגה והביאה אותם להכרה שנוצר צורך בשיתוף פעולה, ולו חלקי, עם התנועה הציונית אל מול האיום הערבי. את הגישה של אגו"י אפשר לאפיין בעיקרה כגישה לא-ציונית אך לרוב לא אנטי-ציונית. כך, למשל, בשנות השלושים קיבלה התנועה החלטה שלפיה אין להתנגד למדינה (יהודית)

כעיקרון כל זמן שהיא לא תפעל בניגוד לחוקי התורה. במקביל, עליית הנאצים לשלטון ורדיפות היהודים באירופה הביאו לידי התחזקות האגף באגו"י אשר תמך בעלייה ובהתיישבות (פונד, 2013).¹⁶³ התקרבותה של אגו"י לציונות התחזקה אף יותר לאחר השואה. זה בא לידי ביטוי בהצטרפותה למועצת המדינה הזמנית (עם 2 צירים מתוך 37) ובחתימת שני נציגים אלה על מגילת העצמאות. מה שאפשר את ההתקרבות הזאת היה בין היתר "מכתב הסטטוס קוו" שנשלח ביוני 1947 אל הנהלת אגו"י מטעם דוד בן גוריון. המכתב כלל התחייבות שבמדינה היהודית העתידית יישמר הסטטוס קוו בארבעה תחומים: שבת, כשרות, דיני אישות וחינוך (ראו גם פרידמן, 1990).

מפלגה חרדית נוספת ששורשיה עוד בתקופת היישוב הייתה **פועלי אגודת ישראל (פא"י)**. הסתדרות פועלי אגודת ישראל נוסדה בשנת 1922 בפולין כתוצאה ממאבק מעמדי בין פועלים לבין בעלי מפעלים חרדים. המפלגה דגלה ב"סוציאליזם של התורה". למרות ששללה מלחמת מעמדות בנוסח המרקסיסטי שלה, היא הדגישה שתורת ישראל מתנגדת לניצול ועל כן יש להיאבק למען צדק ביחסים בין המעביד לבין הפועל. פא"י הקימה סניף ראשון בארץ-ישראל בשנת 1925 אך פעילותה הושעתה למספר שנים עקב מצוקה כלכלית. היא הוקמה מחדש ב-1933 והתאפיינה בקו מתון כלפי התנועה הציונית ומוסדות היישוב. היא צידדה בעלייה והתיישבות (ואף הקימה מספר קיבוצים ומושבים); חתמה על הסכם שיתוף פעולה מוגבל עם ההסתדרות הכללית; תמכה בתכנית החלוקה של ועדת פיל (1937); ונציגה קלמן כהנא היה חבר במועצת המדינה הזמנית ואחד מהחותמים על מגילת העצמאות.

שתי המפלגות החרדיות התמודדו בבחירות הראשונות (1949) במסגרת החזית הדתית המאוחדת שכללה גם את שתי מפלגות הציונות הדתית. שלושה נציגים מתוך ה-16 שנבחרו במסגרת החזית השתייכו לפא"י ושניים מתוכם לאגו"י. בשלושה מקרים נוספים (1955, 1959, 1973) התמודדו שתי המפלגות ברשימה משותפת שנקראה חזית דתית תורתית ובכל שאר המקרים – רצו בנפרד. פא"י נחלשה במהלך השנים: בבחירות של 1977 היא זכתה במושב אחד בלבד וארבע שנים לאחר מכן לא עברה את אחוז החסימה. בשלוש מערכות הבחירות הבאות היא חברה אל מפלגות נוספות (ב-1984 אל מצ"ד במסגרת רשימת מורשה; ב-1988 אל אגו"י; וב-1992 התמודדה במסגרת יהדות התורה)

¹⁶³ פלג קיצוני אנטי-ציוני, שהתנגד נחרצות לכל שיתוף פעולה עם התנועה הציונית לרבות עידוד עלייה, התפלג ב-1935 מאגו"י והקים את "חברת החיים" שבתוך זמן קצר שינתה את שמה לנטורי קרתא. קבוצה זו ראתה בהקמת המדינה מעשה כפירה והיא נותרה פלג מבודד וסגור שלא מכיר במדינת ישראל ולא נסמך על מוסדותיה עד היום. להרחבה ראו פרידמן, 1991: 88-89.

ואברהם ורדיגר נכנס לכנסת כנציגה היחיד. לאחר מכן עוד הוצבו בשני מקרים מועמדים מטעמה ברשימת יהדות התורה אך במקומות לא ריאליים.

מפלגת **דגל התורה** נוסדה בשנת 1988, ערב הבחירות לכנסת ה-12, על רקע חיכוכים בהנהגה הרוחנית האשכנזית. הכוח המניע למהלך של הקמת מפלגה נפרדת שתייצג את הזרם הליטאי (אל מול הזרם החסידי) היה הרב אלעזר שך. מתיחויות בין שך להנהגת אגו"י התגלעו כבר בשנות השבעים של המאה ה-20. אלו נגעו לטענות על ייצוג לא-הולם של ליטאים ברשימת אגו"י, על שיתוף הפעולה של אגו"י עם פא"י המתונה מבחינת יחסה לציונות, ועל יחסה האוהד אל חסידות חב"ד. עם חסידות זו והעומד בראשה (הרבי מלובביץ') היה לרב שך סכסוך עמוק וחריף שנבע בעיקרו מהאופי המשיחי של חב"ד. אולם מרבית האדמו"רים (ראשי החסידויות) סרבו לתמוך בשך במאבקו נגד חב"ד ואף נתנו לחסידות זו גיבוי. מחלוקות אלו הוליכו לפרישתו של שך ממועצת גדולי התורה של אגו"י בשנת 1983. צעד זה נחשב למשבר המנהיגותי החמור ביותר שאגו"י נקלעה אליו מאז קום המדינה (בראון, 2011 : 40).

הקמתה של ש"ס בשנת 1983, תנועה שסרה בראשיתה למנהיגותו הרוחנית של הרב שך, מנהיג הזרם הליטאי, הגדילה עוד יותר את המתח. המתיחות גברה לקראת בחירות 1984, כאשר הרחוב החרדי המתין במתח להחלטתו של הרב שך: הסתייגותו מאגודת ישראל ותמיכתו בש"ס הייתה ידועה, אך לא היה ברור אם תפורסם הוראה פומבית שלו ובה קריאה להצביע למפלגה החדשה. ביום הבחירות עצמו יצאה הוראה משני הרבנים הליטאים ה"גדולים" (שך וחיים קנייבסקי) להצביע לש"ס. הוראה זו הביאה לרעידת אדמה בפוליטיקה החרדית: ש"ס זכתה ב-4 מושבים בכנסת בעוד שייצוגה של אגו"י ירד לשפל של 2 מושבים בלבד.

לפני הבחירות של 1988 נעשו מאמצים גדולים לסיים את הפילוג ולהשיג פיוס בין הרב שך לבין אגו"י. מאמצים אלו כשלו. הרב שך היה יכול להמשיך לתמוך בש"ס אך בהנהגה הליטאית היו קולות שסברו שזה לא ראוי ש"בני התורה" הליטאים ימשיכו "להיסמך על שולחנם" של הספרדים. כך נוצר תמריץ להקמתה של מפלגה חדשה על טהרת בני התורה הליטאים הסרים למרותו של שך – דגל התורה. יחד עם הקמת המפלגה החדשה כוננה מועצת גדולי תורה נפרדת שבראשה עמד הרב שך.

בתגובה לנטישת הליטאים, גייסה אגו"י את התמיכה של תנועת חב"ד. היא אף חברה לפועלי אגודת ישראל הקטנטנה ושיבצה את מועמדה אברהם ורדיגר במקום השלישי ברשימתה. תוצאות הבחירות היו מוצלחות מאוד מבחינת המפלגות החרדיות: דגל התורה הצליחה לעבור את אחוז החסימה ולזכות ב-2 מושבים; אגודת ישראל מצידה הגדילה את כוחה ל-5 מושבים, הרבה בזכות ההתגייסות של חב"ד. מנקודת המבט החרדית הפנימית, נתפסו הבחירות כניצחון גדול לרב שך, שנראה היה כי 8 חברי כנסת (2 של דגל ו-6 של ש"ס) סרים למרותו.

הזירה האלקטורלית

בחלק זה ננתח תחילה את הישגיה האלקטורליים של יהדות התורה בבחירות הכלליות בין השנים 1992 ל-2021. במבחן המספרי, אין ספק שמדובר כאן בהצלחה גדולה: בתקופה בת 27 שנים הצליחה יהדות התורה להגדיל את כוחה בכנסת מ-4 מושבים (בבחירות 1992) ל-8 (בבחירות אפריל 2019). מבחינת שעורי התמיכה דובר כמעט בהכפלה מ-3.3% ל-6.0%. הגם שבשלוש מערכות הבחירות הבאות (ספטמבר 2019, 2020, 2021) ירד כוחה במעט לשבעה מושבים, שעור התמיכה במפלגה נותר יציב למדי. לאחר מכן נפנה לזירה המוניציפלית, נסקור את הישגיה של הרשימה בבחירות לרשויות המקומיות, את שיתופי הפעולה שלה עם רשימות אחרות ואת המקרים בהם היא התמודדה בפיצול כוחות.

הבחירות לכנסת

במהלך שנות כהונתה של הכנסת ה-12 (1988-1992) היחסים בין המפלגות החרדיות (בעיקר בין אגו"י לדגל התורה) היו מתוחים. כפי שהוזכר לעיל, השורשים למתיחות זו היו נעוצים בהקמתן של ש"ס (1983) ושל דגל התורה (1988). אלו נתפסו כביטויי עצמאות מתריסים של הרב שך, מנהיג הציבור הליטאי, כנגד ההנהגה של אגו"י. אירועי "התרגיל המסריח" של 1990 — נסיון החלפת ממשלת האחדות בממשלה בהובלת מפלגת העבודה ובתמיכת אגו"י — המחישו אף הם את המתיחות ואת היעדר הקונצנזוס בקרב ההנהגה החרדית.¹⁶⁴ אבל לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) גברה הנטייה

¹⁶⁴ חברי סיעת אגו"י נתנו יד להפלת ממשלת שמיר בהצבעה האי אמון, בניגוד לעמדה של הרב שך שתמך בהמשך שיתוף הפעולה עם הליכוד. ביום שבו הייתה אמורה להיות מושבעת ממשלה חדשה בראשות פרס, נעלמו ממשכן הכנסת שניים מחמשת חברי הסיעה (אברהם ורדיגר מפא"י, ואליעזר מזרחי שנחשב לנציג של חסידות חב"ד) וסיכלו את המהלך. להרחבה ראו בראון, 2011: 53-54.

להתפייסות ושתי המפלגות הגיעו להסדר ביניהן. הוסכם כי אגו"י ודגל התורה ימשיכו להתקיים ויישמרו על עצמאותן המוסדית, אך יתמודדו לכנסת ברשימה אחת משותפת שתיקרא יהדות התורה (גולדברג, 1995 : 35). בבחירות 1992 כללה רשימת יהדות התורה נציגים מארבע מפלגות. בנוסף לנציגי אגו"י ודגל התורה היא כללה את יצחק פרץ, אשר פרש מש"ס במהלך אירועי "התרגיל המסריחי" והקים סיעה בשם מוריה. פרץ שובץ במקום השני ברשימה ואילו אברהם ורדיגר (פא"י) הוצב במקום השישי.

הריצה המשותפת הזו במסגרת של רשימה אחת הניבה ארבעה מושבים בלבד. זאת, בהשוואה לשבעת המושבים שקיבלו דגל התורה ואגודת ישראל כאשר התמודדו בנפרד בבחירות הקודמות של 1988 (לוח 8.1). במונחים מוחלטים איבדה יהדות התורה למעלה מ-50,000 קולות. לירידה חדה זו ניתן לייחס כמה הסברים. ראשית, תנועת חב"ד נמנעה הפעם ממעורבות בבחירות. נציגה של חב"ד, אליעזר מזרחי, ששובץ ברשימת אגו"י בבחירות של 1988, התמודד הפעם ברשימה עצמאית בשם "גאולת ישראל". הרשימה זכתה בכ-12,000 קולות ולא עברה את אחוז החסימה. שנית, יכול להיות שהיעדר התחרות הפנים-חרדית הקטינה את התמריץ של חלק מהבוחרים להתייצב ולהצביע. שלישית, התבטאותו של הרב שך על נחשלותם של "הספרדים" (ראו גם פרק על ש"ס) הביאה לכך שחרדים ואפילו דתיים ומסורתיים מזרחיים – שחלקם הצביעו למפלגות החרדיות ב-1988 – נמנעו מלתמוך ביהדות התורה.

הירידה הזו ניכרת היטב כאשר משווים את הישגי הרשימה בבחירות 1992 לאילו של בחירות 1988 בריכוזים של אוכלוסיה מסורתית מזרחית. כך ירדה התמיכה ביהדות התורה באשדוד מ-9.8% בבחירות 1988 ל-5.4% בבחירות 1992, בבאר שבע מ-5.3% ל-1.8%, בדימונה מ-5.9% ל-1.1%, בטבריה מ-6.0% ל-2.2%, בלוד מ-13.1% ל-0.7%, בנתיבות מ-20.8% ל-6.2%, בצפת מ-14.4% ל-6.1% בקרית גת מ-12.7% ל-1.1%, ובקריית מלאכי מ-25.2% ל-2.1% (הלמ"ס, 1993). בנוסף, נבע אבדן המושבים גם מכך שלציבור הבוחרים התווספו עשרות אלפי בוחרים חדשים שהגיעו בעלייה ההמונית מברית המועצות. בוחרים אלו לא הצביעו למפלגות החרדיות (Elazar and Sandler, 1995).

לוח 8.1 שיעורי התמיכה ביהדות התורה בבחירות לכנסת, 1992-2021

שנת הבחירות	אחוז הקולות	שינוי ביחס לבחירות	מספר המושבים
-------------	-------------	--------------------	--------------

הקודמות (באחוזים)			
4	* -2.7	3.3	1992
4	-0.1	3.2	1996
5	0.6	3.8	1999
5	0.5	4.3	2003
6	0.4	4.7	2006
5	-0.3	4.4	2009
7	0.8	5.2	2013
6	-0.2	5.0	2015
8	0.8	5.8	2019 (אפריל)
7	0.3	6.1	2019 (ספטמבר)
7	-0.1	6.0	2020
7	-0.4	5.6	2021

* בהשוואה לאחוז התמיכה המשותף שקיבלו בבחירות 1988 אגודת ישראל (4.5%) ודגל התורה (1.5%)

הניצחון של מפלגת העבודה בראשות יצחק רבין בבחירות של 1992 והקמת ממשלת שמאל החזירו את המפלגות החרדיות האשכנזיות לאופוזיציה, לראשונה לאחר 15 שנים. "ממשלת השמד", כפי שכונתה הממשלה בעיתון החרדי יתד נאמן, והניתוק מעמדות הכוח, הכניסו את יהדות התורה לעמדת מגננה. זו השתקפה לקראת בחירות של 1996 בכרזות כגון:

ההסתערות החילונית: מתחילים בחילולי שבת בערי הארץ, מתקדמים במכירת חזיר ללא בושה, מוסיפים חוקי יסוד נגד היהדות, מקנים עודף סמכויות מסוכנות לבג"צ, מעודדים את התפשטות הזרם הרפורמי, מצמצמים את שירותי הדת, מקפחים את החינוך החרדי, מונעים שיכון וקורת-גג לשומרי תורה ומצוות. מה עוד מחכה לנו בכנסת ה-14! התשובה האחת והיחידה שלנו: ג'!

הרשימה אמנם קיבלה בבחירות 1996 כ-10,000 קולות יותר ביחס לבחירות הקודמות, אולם המשך העלייה "הרוסית" ניטרל את משקלה היחסי של התחזקות הזו (דובר ב-3.2% מן הקולות לעומת 3.3% בבחירות 1992). ייצוגה של יהדות התורה נשאר לעמוד על ארבעה מושבים. אירוע בולט בבחירות 1996 הייתה ההתגייסות הנלהבת של חסידות חב"ד לטובת מועמדותו של בנימין נתניהו לראשות הממשלה (דובר בפעם הראשונה בה נערכו בחירות ישירות לראשות הממשלה) ביישורת האחרונה של מסע הבחירות. זו עמדה בניגוד לגישה החרדית המסורתית של רתיעה מעיסוק ישיר

בענייני הפוליטיקה הלאומית. התגייסות זו – שהתבטאה במימון מאסיבי של מסע תעמולה ושלטי חוצות תחת הכותרת "רק נתניהו טוב ליהודים" – הייתה משמעותית מאוד לניצחוננו הדחוק של נתניהו על שמעון פרס. ניתוח של הצבעה בקלפיות במעוזים חרדיים הראה שאחוז התמיכה בנתניהו עמד על 96% עד 98% (וייס, 1997; דורון וקוק, 1999).

גם במסע הבחירות של 1999 פרטה יהדות התורה על רגשות "הרדיפה החילונית" ו"האיום על קדושי ישראל". היא אמנם הגיעה אל הבחירות כשהיא חברה בקואליציה, אך הופעתה של שינוי המחודשת (שהציגה קו חילוני רדיקלי), התחזקותה של ישראל בעלייה וההערכה שאהוד ברק ייבחר לראשות הממשלה, עוררו חששות כבדים במגזר. זאת ועוד, כשלושה חודשים לפני הבחירות הפגינה היהדות החרדית את עוצמתה בהפגנה המונית בירושלים נגד בית המשפט העליון ומה שכינתה ה"דיקטטורה השיפוטית" שלו. ההפגנה אורגנה בעקבות הפסיקה של בג"צ בעתירה שהוגשה נגד הפטור שניתן לבני ישיבות מגיוס לצה"ל (ראו גם בחלק העוסק בזירה האידיאולוגית). בבחירות אלו התחזקה יהדות התורה ביחס לבחירות הקודמות. שיעור קולותיה עלה מ-3.2% ל-3.8% והיא זכתה במושב נוסף.

תנועת חב"ד, שהייתה מעורבת מאוד בבחירות הקודמות לראשות הממשלה, החליטה שלא לנקוט עמדה בבחירות 1999. במהלך מרבית מסע הבחירות נמנעה גם ההנהגה החסידית והליטאית מלקרוא למצביעיה לתמוך במי מבין המועמדים לראשות הממשלה. ימים ספורים לפני הבחירות הוכרע העניין ויצאה הוראה מפורשת לתמוך בנתניהו. ההחלטה התקבלה לאחר התלבטויות וויכוחים פנימיים. הרבי מגור צידד בשמירה על קו נייטרלי במירוץ לראשות הממשלה, בעוד שמנהיג הליטאים הרב אלישיב ורבנים אחרים תמכו במתן הוראה מפורשת להצביע לנתניהו (Bick, 2000).

בשונה ממפלגות אחרות החזרה לשיטת בחירות של פתק אחד בבחירות של 2003 לא פגעה ביהדות התורה. שיעור התמיכה בה אף עלה מ-3.8% בבחירות 1999 ל-4.3% בבחירות אלו, מה שאיפשר לה לשמור על חמשת המושבים שלה. זאת, בניגוד להיחלשות הניכרת בכוחה של ש"ס הספרדית חרדית שירדה בייצוגה מ-17 ל-11 מושבים. יהדות התורה הפגינה פעם נוספת שהיא נסמכת על ציבור הבוחרים המסור והיציב ביותר בפוליטיקה הישראלית. זהו ציבור שמציית להוראת הרבנים "להצביע ג"י" ושלא הושפע, בשונה מציבורים אחרים, משינויים בשיטת הבחירות. המפלגה המשיכה בקמפיינים

שהציגו את המגזר החרדי כנרדף ובבחירות אלו נמצאה לה יריבה בולטת בדמות שינוי המתחזקת. כרזת בחירות מ-2003 השתמשה במילים שינוי ומרץ כמילות קוד המזוהות עם המפלגות אויבות החרדים: "יש כאלה שכבר עובדים במרץ כדי שלא נחיה כאן כיהודים. אחרים עושים את הכל כדי לחולל את השינוי הנורא הזה. אם אנחנו לא נהיה חזקים, הם עלולים להצליח במזימתם. אנחנו חייבים לבלום אותם כדי שנוכל לחיות כאן."

התוצאות של בחירות 2006 שיקפו יציבות ואף גידול מתון בכוחה של יהדות התורה, דבר שבלט על רקע השינויים הגדולים והתזוזות האלקטורליות שאפיינו את מערכת הבחירות (במיוחד התרסקות הליכוד ושינוי ועליית קדימה). שיעור התמיכה במפלגה עלה מ-4.3% בבחירות 2003 ל-4.7% בבחירות אלו, מה שהניב 6 מושבים. ההתחזקות זו של יהדות התורה לשיא של 6 מושבים הייתה התוצאה של שיעור ההצבעה הנמוך, אשר פעל תמיד לטובתה. זאת, בהינתן שהיא שנהנית מקהל מצביעים יציב, מסור ובעל רמה גבוהה של התגייסות פוליטית. אפילו השתתפותה בממשלה שהוציאה לפועל את ההתנתקות לא פגעה בה. זאת, כיוון שהיא הקפידה להסביר לציבור תומכיה שהתוכנית הייתה מתבצעת גם בלעדיה:

שואלים כיצד יכולת לשבת בקואליציה עם ממשלת ההתנתקות? מול ההשמצות והשקרים הציבור צריך לדעת את האמת: יהדות התורה התנגדה נחרצות לתכנית ההתנתקות... ולא הייתה שותפה להכרעה בנושא. יהדות התורה הייתה באופוזיציה כאשר התכנית התקבלה וח"כיה הצביעו בכל ההצבעות נגד התכנית... יהדות התורה נכנסה לקואליציה רק כאשר ההתנתקות אושרה בכל הדרגים... וכשעל הפרק עמדה רק סוגייה אחת – האם זו תהיה ממשלה עם שינוי או עם החרדים? גם כחלק מהקואליציה, המשיכו ח"כי יהדות התורה להצביע נגד ההתנתקות... גם בעתיד אם יעמדו על הפרק התנתקויות נוספות תפנה יהדות התורה, כדרכה, לגדולי ישראל ותצביע לפי הנחייתם. עד כה הונחו הח"כים להצביע באופן קבוע נגד ההתנתקות. (מתוך כרזה לבחירות 2006)

התוצאות של בחירות 2009, לעומת זאת, נחשבו לאכזבה עבור יהדות התורה. שיעור התמיכה בה ירד מ-4.7% ל-4.4%. היא קיבלה מספר קולות כמעט זהה לזה שבבחירות הקודמות, אך איבדה מושב.

מניתוח קלפיות עם ריכוז גבוה של מצביעי יהדות התורה עולה כי הרשימה איבדה כ-10% ממצביעיה ב-2006 לטובת ש"ס וכי גם חלה ירידה קלה באחוזי ההשתתפות בקלפיות האלה (Cohen and Susser, 2010: 84). שני הסברים יכולים להסביר את התופעות הלא-שכיחות הללו בציבור החרדי-אשכנזי: האחת נוגעת למתיחות הפנים-חרדית סביב הבחירות לראשות עיריית ירושלים שנערכו בשלהי 2008 (ראו פירוט להלן) והשנייה – למאבק מר בין אגוויי לדגל התורה על הצבת מועמד במקום השישי ברשימה.

בבחירות הבאות (2013) ניהלה יהדות התורה קמפיין "חירום" מתוך תחושה שהיא כבר לא יכולה לקחת כמובן מאליו את התמיכה הכמעט-אוטומטית של הציבור החרדי האשכנזי. זאת, בעיקר בשל תהליכי ארוכי טווח שהואצו בשנים שקדמו לבחירות והביאו לתמורות בחברה החרדית. במסגרת תהליכים אלה הפכה החברה החרדית למגוונת מעט יותר: חברים בקהילה החלו להשתלב בכוח העבודה, בלימודים אקדמיים, ובשירות אזרחי או צבאי, וזרם של חרדיות מודרנית החל להתגבש (זיכרון וכהנר, 2012). בנוסף, נראה שהניסיונות הנואשים של ההנהגה לחסום את חדירת האינטרנט לחברה החרדית לא צלחו. התפשטות האינטרנט הביאה להנגשת מידע לציבור רחב אשר עד כה צרך את האוריינות הפוליטית שלו בתיווך העיתונות המפלגתית שהייתה נתונה לשליטה מוחלטת של הרבנים. פריחתם של אתרי חדשות מקוונים (דוגמת בחדרי חרדים, כיכר השבת, JDN) הביאו לא רק לאספקת מידע מגוון ומיידית אלא לעיתים אפילו להצגת קו ביקורתי כלפי הפוליטיקאים החרדיים (Leon, 2015).

אל ה"איומים" האלו התווספו אתגרים מוכרים יותר בדמות מאבקים פנימיים שאיימו על שלמות רשימת יהדות התורה. הפעם הסתמן קרע בתוך דגל התורה. פטירתו של הרב אלישיב ביולי 2012 פתחה מלחמת ירושה בעולם התורה הליטאי, בין נאמניו של הרב אהרן שטיינמן ונאמניו של הרב שמואל אויירבך. הפלג השני ייסד לקראת הבחירות את מפלגת "נצח" ואיים להתמודד בנפרד. בסופו של דבר התרצה מחנה אויירבך והאיום על שלמותה של יהדות התורה הוסר.¹⁶⁵ מניעת הפיצול

¹⁶⁵ הסכסוך העמוק בין שני הפלגים התבטא גם בהשתלטותו של מחנה שטיינמן על עיתון "יתד נאמן" ובייסודו, כתגובה, של עיתון "הפלס". הפיצול בעולם הליטאי אמנם נמנע בבחירות לכנסת ה-19 (2013), אך לא הסתיים ולקראת הבחירות המקומיות של 2013 התמודדה מפלגת "נצח" (ששינתה את שמה ל"בני תורה") באופן נפרד בכמה רשויות מקומיות. על הסכסוך בין שני הפלגים הליטאים ראו בהרחבה אצל בראון (2017: 92-97).

איפשרה ליהדות התורה להתמקד בקמפיין "חירום" שנועד להמריץ את החברה החרדית. שתי סוגיות עמדו במוקד: "סכנת" הגיוס לצה"ל והאיום על האוטונומיה של החינוך החרדי. הסוגייה הראשונה עמדה על סדר היום הציבורי מאז שבג"צ סרב לאשר את הארכתו של חוק טל ב-5 שנים נוספות והורה לכנסת לחוקק חוק גיוס חדש. על רקע זה נכנסה קדימה לממשלה והוקמה ועדה מיוחדת שנועדה לגבש המלצות בנושא (ועדת פלסנר, ראו להלן בפרק על זירת הממשלה). הסוגייה השנייה עמדה אף היא על סדר היום הפוליטי ובמסגרתה עלו דרישות להתנות את המימון הממשלתי של מוסדות החינוך החרדיים בהכנסת תכני לימוד "כלליים" (לימודי ליבה).

שני האיומים האלה על מה שנחשב ציפור הנפש של הציבור החרדי תרמו ליצירת אווירת חירום. זו אף הועצמה נוכח הופעתה של מפלגת יש עתיד שהדגישה את נושא גיוס החרדים בקמפיין הבחירות שלה. תחושת בהילות זו גרמה לכך שבזמן אמת השורות אוחדו, הביקורות הפנימיות הושקו ונערך גיוס כללי (כולל הרבנים, תלמידי הישיבות ואף אתרי האינטרנט) להמריץ את המצביעים להצביע ליהדות התורה. תוצאות הבחירות הראו כי התגייסות זו צלחה: יהדות התורה הגדילה את כוחה מ-4.4% ל-5.2% ובכמעט 50,000 קולות ביחס לבחירות 2009. היא זכתה ב-7 מושבים, ההישג הגבוה ביותר מאז בחירות 1988 (אגו"י קיבלה אז חמישה מושבים ודגל התורה – שניים).

על אף ההתחזקות בכוחה, החשש של יהדות התורה התממש: הממשלה שקמה לאחר הבחירות לכנסת ה-19 (2013) הותירה את המפלגות החרדיות מחוץ לקואליציה והעבירה חוק גיוס חדש שפלל סנקציות פליליות וכלכליות על משתמטים מגיוס. הקדמת הבחירות למרץ 2015 נתפסה על-ידי המפלגות החרדיות לאור כל זאת כהזדמנות של ממש לתקן את המצב ולחזור לקואליציה. אלא שהפעם קמפיין החירום היה פחות מוצלח. שעור התמיכה ביהדות התורה ירד מ-5.2% ל-5.0% והיא אף ירדה בייצוגה משבעה לשישה מושבים. שתי סיבות מרכזיות יכולות להסביר את היחלשות ברית המפלגות. ראשית, הקרע המתמשך בין הפלג הירושלמי בראשות הרב אויירבך לבין ההנהגה המרכזית של דגל התורה גבה הפעם מחיר. ערב הבחירות הודיע הרב שלא יצביע ליהדות התורה ויימנע מהשתתפות בבחירות בכלל. הוא אמנם לא הורה מפורשות לחסידיו כיצד לנהוג, אך ההודעה שלו

התפרשה במרומוז כהוראה שלא להצביע ליהדות התורה (נחשוני, 2015). שנית, העלייה בשיעור ההצבעה הכללי החלישה את כוחה היחסי של הרשימה.¹⁶⁶

אלא שכפי שהעלייה מ-5 (2009) ל-7 (2013) מושבים לא תורגמה להתחזקות פוליטית, כך גם הירידה של יהדות התורה במושב (מ-7 ל-6) לא תורגמה להיחלשות. אדרבא, הניצחון המובהק של הליכוד וגוש הימין-חרדים החזיר את יהדות התורה לשורות הקואליציה ולעמדות כוח והשפעה. במהלך כהונת הכנסת ה-20 (2015-2019) שבה יהדות התורה לאחוז בתפקידים שנלקחו ממנה במהלך כהונת הכנסת הקודמת. בין אלו בלטו ראשות ועדת הכספים (משה גפני) ושליטה במשרד הבריאות (יעקב ליצמן). היא אף הצליחה לכפות שינויים מהותיים בחוק הגיוס, שינויים שעיקרו אותו מתוכנו.¹⁶⁷ במהלך כהונה זו התקרבה יהדות התורה לראש הממשלה נתניהו (לאחר הקרע של 2013-2015) והייתה למרכיב מרכזי ב"בלוק" הימין-חרדים שהתגבש בכנסת זו ושיחק תפקיד משמעותי בשלוש הבחירות שנערכו בין 2019 ל-2020 ובניסיונות לכוון ממשלה בעקבותיהן.

בבחירות אפריל 2019 התחזק כוחה של יהדות התורה מ-5.0% ל-5.8% מן הקולות שתורגמו לייצוג של שמונה מושבים. בשתי מערכות הבחירות הבאות (ספטמבר 2019 ומרץ 2020) שמרה יהדות התורה על יציבות. לא זו בלבד שהיא הגיעה אל סדרת הבחירות הזו מעמדת כוח של ארבע שנות שהות בקואליציה, הפעם היא גם הייתה חופשייה מדאגה מפילוג ופיצול כוחות.¹⁶⁸ יותר מאי פעם בעבר, יהדות התורה בחרה צד במאבק הבין-גושי והציבה עת עצמה במובהק עם גוש הימין בראשות נתניהו. כינון ברית בין יאיר לפיד ומפלגתו לבין חוסן לישראל במסגרת רשימת כחול לבן רק חידדה את העמדה הזו, כפי שהשתקף בדבריהם של יעקב ליצמן ומשה גפני:

לפיד השפיל אותנו, ביזה, רושש את הציבור שלנו, פגע בנו עם קצבאות הילדים...

הוא אומר על הציבור שלנו שאנחנו לקחנו את הכסף. שנתיים הוא לא נתן לנו

כלום... מי שמטיף לנו ללמוד ליבה לא עשה בגרות ונכשל במשרד האוצר"

(ליצמן) "אנחנו הולכים עם נתניהו... אני מציע שיפסיקו לשאול אותנו את

¹⁶⁶ יהדות התורה התחזקה ב-15,000 קולות בהשוואה לבחירות שנערכו שנתיים קודם לכן ולמרות זאת – נחלשה במושב. ייתכן שהמפלגה איבדה גם מעט ממצביעה ב-2013 לטובת רשימת יחד-העם איתנו בראשות אלי ישי.

¹⁶⁷ מה שהביא לפסילתו המחודשת על-ידי בג"צ בשנת 2017.

¹⁶⁸ אפילו התחרות החריפה בין דגל התורה וש"ס (מצד אחד) לבין אגו"י (מצד שני) בבחירות המקומיות בירושלים שנערכו חודשים ספורים לפני בחירות אפריל 2019 לא הציבה איום של ממש על שלמות הרשימה.

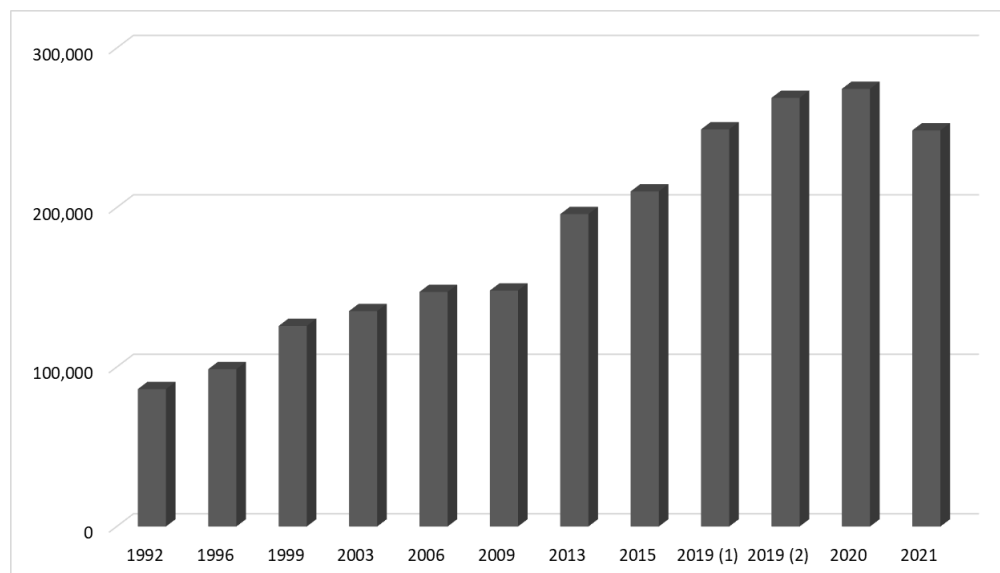
השאלות האלה.... עם לפיד לא הולכים לקואליציה. אמרנו את זה ולא צריך

לומר שוב (גפני). (מצוטט אצל בנדר, 2019)

אף כי במונחים של מספר קולות יהדות התורה התחזקה באופן מתון בין הבחירות של אפריל 2019 לבחירות של ספטמבר 2019 ושל 2020, בתרגום למושבים היא זכתה דווקא בראשונות ב-8 מושבים וב-7 בשתי הבחירות הבאות. ההסבר להבדל זה נעוץ במספר הרב של הקולות המבוזבזים בבחירות של אפריל 2019 ובעלייה המתונה בשיעורי ההצבעה בספטמבר 2019 ו-2020.

בבחירות 2021 התהפכה המגמה. למרות ששמרה על ייצוגה בכנסת (7 מושבים) איבדה יהדות התורה יותר מ-25,000 קולות. הייתה זו הפעם הראשונה מאז היווסדה שבה הרשימה איבדה קולות (תרשים 8.1). את היחלשות הזאת אפשר לייחס שני גורמים מרכזיים. הראשון הוא הירידה בשיעורי ההצבעה בריכוזים החרדיים. הבחירות נערכו בתום שנה של משבר מגפת הקורונה שבמהלכה נפגע האמון של חרדים רבים בנציגיהם בכנסת. כך, למשל, סקר בקרב צעירים חרדים מצא שמעל 38% מהם אמרו שמידת האמון שלהם בפוליטיקאים החרדים נפגעה או נפגעה מאוד (אהרונוביץ, 2020). משבר אמון זה מצא ככל הנראה את ביטויו בהחלטה של אלפי מצביעים חרדים שלא להשתתף הפעם בבחירות. אחוזי ההצבעה בביתר עילית ירדו מ-82% ב-2020 ל-77% ב-2021, באלעד – מ-85% ל-81% ובבני ברק מ-77% ל-74%.

תרשים 8.1 מספר הקולות ליהדות התורה, 1992-2021

הגורם השני היה החלטתם של אלפי חרדים להצביע הפעם עבור רשימת הציונות הדתית בראשותם של בצלאל סמוטריץ' ואיתמר בן-גביר. בהקשר זה זעמה יהדות התורה על ראש הממשלה נתניהו על שפנה על בוחרים חרדיים וקרא להם להצביע עבור הציונות הדתית, כדי להבטיח שזו תעבור את אחוז החסימה. אורי מקלב מדגל התורה תקף את נתניהו:

[הוא] עשה דבר שלא יעשה... חרדים רבים מהבייס כעסו על אירועים נקודתיים בתקופת הקורונה, שבהם נציגיהם בממשלה ובכנסת לא תפקדו כראוי בעיניהם, ושקלו בגלל זה להצביע לסמוטריץ' - ונתניהו ניצל זאת לרעה כדי לחזק את הציונות הדתית... ביבי פנה אלינו וביקש שלא נגיב לקמפיין של סמוטריץ' בציבור החרדי. הציונות הדתית השקיעה כסף בתעמולה אצל הבוחרים שלנו כמו שאנחנו לא הוצאנו בכל הבחירות האלה, ואז מצפים מאיתנו לשתוק? נתנו לו תשובות ברורות שזה לא מקובל כי אצלנו ההצבעה היא לא רק העדפה פוליטית אלא הזדהות ועניין עקרוני. אנחנו לא יכולים להשלים עם מצב שבו מנסים לגרום לנו להזדהות עם ציבור אחר (מצוטט אצל נחשוני, 2021).

לסיכום, כוחה האלקטורלי של יהדות התורה כמעט והוכפל בין הבחירות של 1992 לבין סדרת הבחירות שנערכה בשנים 2019-2021: ייצוגה גדל מארבעה לשבעה-שמונה מושבים, ואחוז התמיכה בה כמעט והוכפל כאשר עלה מ-3.3% ל-6%. ניתוח של סקרי ה-INES המנטרים ניידות קולות בין מפלגות, מראה שהגידול הזה בכוחה של יהדות התורה איננו תולדה של מעבר בוחרים ממפלגות אחרות. מדובר במפלגה עם הבוחרים הנאמנים ביותר שרובם ככולם שבים ובוחרים בה פעם אחר פעם.¹⁶⁹ מקורות ההתחזקות נעוצים בגידול המהיר באוכלוסייה החרדית המאופיינת בשיעורי ילודה גבוהים בהרבה משאר חלקי החברה הישראלית.

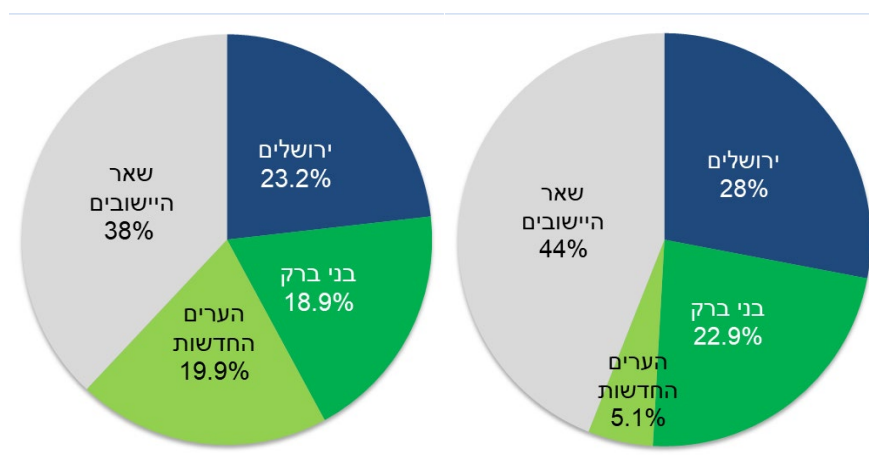
בסיסי הכוח של יהדות התורה הם היישובים שיש בהם ריכוזים גבוהים של ציבור חרדי. בהקשר זה, השוואה בין בחירות 1996 לבחירות 2020 מלמדת על השינויים הדמוגרפיים בפיזור של האוכלוסייה החרדית במהלך תקופה זו (תרשים 8.2). ב-1996 51% מכלל הקולות של יהדות התורה הגיעו מירושלים ובני ברק, בעוד שהערים החרדיות החדשות – שעדיין היו בתהליכי הקמה, תרמו לרשימה רק 5% מהקולות. ב-2020 ירד המשקל של ירושלים ובני ברק ל-42% והערים החרדיות החדשות תרמו

¹⁶⁹ מספרי המשיבים בסקרי ה-INES אשר מצהירים כי הצביעו או יצביעו ליהדות התורה אינם גבוהים ובכל זאת ניתן להתרשם לאורך זמן מדפוס היציבות בהתבעה שלהם: בבחירות 1996 מתוך 13 נשאלים שהצהירו כי הצביעו ליהדות התורה בחירות 1992 הצהירו כי יצביעו (או הצביעו, תלוי במועד הסקר) לה גם בבחירות 1996; בבחירות 2003, 24 מ-29, בבחירות 2006, 46 מ-53; בבחירות 2009, 23 מ-27; בבחירות 2013, 24 מ-26; בבחירות 2015, 34 מ-36; בבחירות אפריל 2019, 44 מ-47.

ליהדות התורה חמישית מכלל קולותיה. במקביל, משקלם של היישובים אחרים מכלל מצביעי יהדות

התורה הצטמצם מ-44% ל-38%.¹⁷⁰

תרשים 8.2 הבסיסים האלקטורליים של יהדות התורה - 1996 (משמאל) לעומת 2020 (מימין)

מקור: עיבוד המחברים על-פי תוצאות הבחירות הרשמיות

הבחירות לרשויות המקומיות

הזירה הפוליטית המוניציפלית חשובה לקהילות החרדיות האשכנזיות לא פחות מזירת הפוליטיקה הארצית. נציגי יהדות התורה במועצות הערים דואגים לעניינים קריטיים לחברי הקהילה כגון הקצאות של מבני ציבור, הנחות בארנונה וקבלתם של ילדים למוסדות החינוך. זאת ועוד, רמת החינוך וההיענותיות של נבחרי הציבור המקומיים עם ציבור הבוחרים שלהם גבוהה מאוד היות והם עוסקים בפעולות פרטניות, ומעשיהם משפיעים באופן אישי ומיידי על רווחת הבוחרים (זיכרון, 2014: 223).

¹⁷⁰ בערים החדשות נכללות שלוש ערים חרדיות הומוגניות (מודיעין עילית, ביתר עילית ואלעד) ובנוסף - שכונת רמת בית שמש המשתייכת מבחינה מוניציפלית לעיריית בית שמש, אך אפשר לראות בה עיר חרדית בפני עצמה, הן מבחינת סדר הגודל שלה והן מבחינת ניתוקה משאר חלקי בית שמש. מבין שאר היישובים, בולטים ריכוזים חרדיים באשדוד ("תרמה" ליהדות התורה 5% מכלל מצביעה בבחירות של 2020), פתח תקווה (2.3%), חיפה (2%), נתניה (1.3%), רחובות (1.2%), ערד (1.1%) תל אביב וצפת (1% כל אחת). במגזר הערבי קיבלה יהדות התורה ב-2020 תמיכה זניחה של 352 קולות (0.1%) ואילו בקיבוצים היא זכתה ב-128 קולות בלבד (0.05%).

בשונה מהשותפות ארוכת-הימים בין אגו"י לדגל התורה בבחירות לכנסת, ברמה המקומית ניתן לזהות גמישות רחבה יותר בדפוסי ההתמודדות האלקטורלית. מתקיימים שלושה דפוסים של התמודדות שחורגים מהדפוס הרווח של התמודדות במסגרת ברית יהדות התורה :

1. שיתוף פעולה של יהדות התורה עם מפלגות אחרות. בחלק מהרשויות המקומיות אפשר לראות ריצה משותפת של המפלגות החרדיות האשכנזיות והספרדיות תחת רשימה אחת שנקראת לרוב ש"ס"ג, למשל באשקלון (2018) בחיפה (2013) וברחובות (2008); ברשויות אחרות שיתוף הפעולה של יהדות התורה הוא דווקא עם נציגי הציונות הדתית כמו בתל אביב (2018) ובבאר שבע (1998); ובמקרים נוספים מוקמת חזית רחבה שכוללת את כל המפלגות הדתיות והחרדיות. כך, למשל, בבחירות בתל אביב (2013) ובבת ים (2008). שיתופי פעולה כאלו מתרחשים לרוב בערים בהם שיעור האוכלוסייה החרדית הינו נמוך ולכן מחייב ליצור בריתות עם גורמים חרדים ודתיים נוספים על מנת לזכות בנתח בעוגת הייצוג במועצה.

2. רשימה מאוחדת המיתרת את הבחירות לראשות העיר ולמועצה. דפוס נדיר זה מתקיים רק ביישובים חרדיים מובהקים. במסגרתו מגיעים הפלגים החרדיים השונים להסכם מראש על זהות ראש העיר ומציבים רשימה אחת. כך, למשל, בבחירות 2008 בבני ברק ובמודיעין עילית התמודדה ב"בחירות" למועצה רק רשימה אחת ועל כן לא נערכו בחירות וכל המועמדים של רשימה זו "נבחרו" למועצה.

3. פיצול כוחות בקרב יהדות התורה. מדובר בהתמודדות נפרדת של מרכיבות ברית יהדות התורה, אגודת ישראל ודגל התורה. כך, למשל, היה בבחירות 2013 בבית שמש ובצפת. הבחירות של 2018 הביאו לפיצולי כוחות גם ברחובות ובאלעד, אך עיקר תשומת הלב הופנתה לירושלים: הניצחון של דגל התורה (שזכתה ב-6 מושבים במועצת העיר) על אגו"י (3) נחשב לרעידת אדמה ברחוב החרדי ולתוצאה שמשנה את מאזן הכוחות הפוליטי בין שתי המפלגות של יהדות התורה (לוח 8.2). בנוסף לפיצולים אלה, חל שבר נוסף בתוך דגל התורה עצמה, בין נאמניו של הרב שטיינמן למחנהו של הרב אוירבך. האחרון הריץ עוד בשנת 2013 רשימות מקומיות בשם "בני תורה" שזכו במושבים בירושלים ובבני ברק. גם לאחר מותו של הרב, התמודדו רשימות בני תורה בנפרד מדגל התורה במספר רשויות מקומיות (רבינוביץ', 2018).¹⁷¹

¹⁷¹ רשימה נוספת שהתמודדה בהצלחה מוגבלת בבחירות של 2008 הייתה "התנועה החרדית החברתית" – ובשמה המוכר יותר "טוב". רשימה זו הוקמה כדי לייצג את הזרם של החרדיות המודרנית. היא זכתה במושב אחד במועצות הערים בית שמש וביתר עילית. בבחירות הבאות כשלה התנועה בשלוש הרשויות בהן התמודדה (ירושלים, בית שמש ואלעד) לא הכניסה אף נציג למועצות הערים.

לוח 8.2 מספר המושבים של הרשימות החרדיות האשכנזיות במועצות שלוש ערים

ירושלים	בני ברק	בית שמש	
יהדות התורה – 7	שס"ג - 15	יהדות התורה – 1	1993
יהדות התורה – 7	יהדות התורה - 17	יהדות התורה – 2	1998
יהדות התורה – 9	יהדות התורה - 14	יהדות התורה – 3	2003
יהדות התורה – 8	חזית דתית חרדית – 25	יהדות התורה – 5 טוב – 1	2008
יהדות התורה – 8 בני תורה – 1	יהדות התורה – 17 בני תורה – 2	דגל התורה – 3 אגו"י – 2	2013
דגל התורה – 6 אגו"י – 3 בני תורה – 1	יהדות התורה – 16 בני תורה – 3	יהדות התורה – 8 בני תורה – 1	2018

בדרך כלל נוהגת יהדות התורה להריץ מועמדים מטעמה רק לראשות רשויות שהן בעלות צביון חרדי מובהק (בני ברק, ביתר עלית, אלעד וכדומה). החרג לדפוס זה היא בירת ישראל ירושלים. כבר בשנות השמונים הריצה אגודת ישראל את מאיר פרוש לראשות עיריית ירושלים. הוא זכה ב-14% מהקולות ב-1983 וב-11% ב-1989. בבחירות של 1993 נקטו המפלגות החרדיות האשכנזיות בצעד אסטרטגי: הן הורו לפרוש לפרוש מהמירוץ לראשות העיר ולראשונה התאחדו בקריאה להצביע למועמד חילוני. הן תמכו באהוד אולמרט שהתמודד מול ראש העיר הוותיק טדי קולק. תמיכה זו הספיקה לאולמרט להדיח את קולק והוא נהנה מתמיכת החרדים פעם נוספת בבחירות של 1998. פרישתו מראשות העיר ב-2003 (לאחר בחירתו לכנסת ה-16) פתחה את המירוץ והפעם החליטה יהדות התורה להריץ את אורי לופוליאנסקי לתפקיד. לופוליאנסקי, חבר מועצה ותיק שהשתייך לפלג הליטאי ביהדות התורה, זכה ב-51.6% מהקולות, הוא ניצח את ניר ברקת והיה לראש העיר החרדי הראשון של ירושלים.

כניסתו של פוליטקאי חרדי לתפקיד ראש עיר "מעורבת" הציבה אתגרים חדשים ולא מוכרים בפוליטיקה החרדית-אשכנזית. כראש העירייה נדרש לופוליאנסקי לפעול לטובת כלל תושבי העיר, לפעמים תוך כדי סתירה עם הערכים והאינטרסים החרדיים. כך למשל, באישור אירועים הכרוכים

בחילול שבת או בתקצוב מוסדות תרבות שטיבם והתכנים שהם מפיקים עומדים בניגוד לאתוס החרדי. כך למשל, כראש עיר, אסר לופוליאנסקי את עריכתו של מצעד הגאווה בעיר בשנת 2005, אך נאלץ לבסוף לקבל את פסיקת בית המשפט המחוזי ולאשרו. לאורך כהונתו ספג ראש העיר החרדי לחצים וביקורות הן מצד הציבור החילוני (על כפייה דתית) הן מצד הציבור החרדי (על שלא נאבק מספיק למען החלת ערכי היהדות החרדית).

לקראת הבחירות של 2008 הוחלט, כחלק מהבנה הדדית בין המפלגות החרדיות על רוטציה בתפקיד, להציג את מועמדותו של מאיר פרוש, נציג אגו"י, לראשות העיר. אלא שסכסוך פנימי באגו"י הביא לכך שחסידות גור, הגדולה בחסידיות בישראל, התנגדה למועמדותו ואף קראה להצביע עבור המועמד החילוני ניר ברקת. פרוש זכה ב-43% מהקולות אך הפסיד לברקת. חמש שנים לאחר מכן, בבחירות 2013, הפיצול הועמק אף יותר. הליטאים, הפלג המרכזי של דגל התורה תמכו (ביחד עם ש"ס) במועמדותו של משה לאון (מועמד ללא זיהוי מפלגתי מובהק שבתפקידו המגוונים היה מקורב לאישים בליכוד, ש"ס וישראל ביתנו). לעומתם החליט הפלג הירושלמי לכונן רשימה עצמאית (בני תורה) ולהעמיד מועמד משלו לראשות העיר – חיים אפשטיין. חסידיות גור ובעלז מצידן משכו סמוך ליום הבחירות את תמיכתם מלאון והעניקו מעין חופש הצבעה במרוץ לראשות העיר, מה שהתפרש כתמיכה בלתי פורמלית בניר ברקת. מהלך זה סיפק לברקת מספיק תמיכה כדי לנצח את לאון כבר בסיבוב הבחירות הראשון (אטינגר, 2013).

גם בבחירות לראשות העירייה ב-2018 לא הושגה אחדות שורות בין הזרמים החרדיים בירושלים. אגודת ישראל הריצה כמועמדה את יוסי דייטש. אולם דגל התורה מצידה החליטה לתמוך (ביחד עם ש"ס, בפעם השנייה ברציפות) במשה לאון, בעוד שבני תורה תמכה בזאב אלקין, מועמד הליכוד. דייטש זכה ב-17% מהקולות שלא הספיקו לו לעלות לסיבוב השני אליו העפילו לאון והמועמד החילוני עופר ברקוביץ'. עריכתו של סיבוב שני – שהסקרים וכל ההערכות ניבאו שיהיה צמוד מאוד – הפך את קולות החרדים למכריעים. ללא אלקין ודייטש, עלתה השאלה לאן ילכו הקולות? על פי כל היגיון הם היו אמורים ללכת ללאון – מועמד מסורתי-דתי – אך האיבה והפילוג הפנימיים יצרו דינמיקה שונה. בני תורה קראה לתמוך בברקוביץ', בעוד שהחסידיים נמנעו מקריאה מפורשת לתמיכה במי מהמועמדים. לאון ניצח בסופו של דבר ברוב זעום, ניצחון שנחשב להישג לליטאים ולש"ס.

דוח מבקר המדינה על הבחירות המקומיות של 2018 מבהיר את עצמת הקרע הפנימי בין מרכיבי יהדות התורה באותה העת. מהדוח ניתן להבין כי ברוב המקרים רצו המפלגות בנפרד במישור המקומי: אגודת ישראל הריצה 10 רשימות, רק 4 מהן משותפות ואילו דגל התורה הריצה מספר גבוה בהרבה (27), ש-11 מהן היו משותפות (מבקר המדינה 2021ב). ניכר גם כי שתי הסיעות השקיעו ממון רב יחסית בבחירות אלו והן הוציאו בהן יותר מאשר הכניסו. זה מבהיר את החשיבות שיש למישור המקומי למפלגות אלו. בזכרנו כי מדובר באוכלוסייה שגרה בריכוזים מעטים יחסית מעצם טבעה הרי שמידת האחיזה בזירה המקומית היא מרשימה, קל וחומר בהשוואה למפלגות הלאומיות האחרות (למעט ש"ס וישראל ביתנו שגם להן אחיזה דומה).

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בנבחרי הציבור אשר ייצגו את יהדות התורה בכנסת. בין 1992 ל-2021 כיהנו מטעם יהדות התורה 16 חברי כנסת בלבד.¹⁷² לוח 8.3 מציג את המאפיינים ואת הרקע של חברי הכנסת שייצגו את יהדות התורה מאז 1992. הם חולקים כמה מאפיינים משותפים: כולם גברים, אין ביניהם צעירים (מאיר פרוש, שנבחר בשנת 1996 לכנסת ה-14 בגיל 40 היה הצעיר ביותר), לרבים היה רקע קודם בשלטון המקומי וכמעט כולם גרו בשתי הערים עם הקהילות החרדיות הגדולות – בני ברק וירושלים. היעדרן של נשים היא פועל יוצא מהדרתן המוחלטת מרשימות המועמדים של יהדות התורה. ש"ס היא המפלגה הנוספת היחידה שנמנעת באופן שיטתי מלהציב נשים ברשימות מועמדיה לכנסת.

לוח 8.3 פילוח של חברי הכנסת של יהדות התורה (הפנסת בהיבחרה, לא כולל חילופי אישים)

סך הכל ח"כים	בני ברק	ירושלים	רקע שלטון מקומי	נשים	צעירים (מתחת לגיל 40)	גיל (ממוצע)	כנסת
4	1	2	0	0	0	64.9	13
4	2	2	2	0	0	51.2	14
5	2	3	2	0	0	53.5	15

¹⁷² לא כללנו בנייתוח ארבעה חברי כנסת שכיהנו תקופות כהונה קצרות.

5	1	4	2	0	0	53.9	16
6	3	3	2	0	0	59.0	17
5	1	4	3	0	0	57.1	18
7	2	5	4	0	0	58.6	19
6	1	5	3	0	0	62.7	20
8	2	5	6	0	0	59.4	21
7	2	4	5	0	0	61.5	22
7	2	4	5	0	0	62.0	23
7	2	5	4	0	0	63.3	24

אחד מהמאפיינים הבולטים של יהדות התורה הוא היציבות בזהותם של הפוליטיקאים המייצגים אותה, או במילים אחרות – קצב התחלופה האיטי ברשימותיה. כך, למשל, יעקב ליצמן עמד בראש הרשימה ברציפות בין 1999 ועד 2020 (כולל). בנוסף, המועמדים ששובצו בארבעת המקומות הראשונים ברשימה לא השתנו מאז 2009 וסדר הופעתם נותר זהה עד ל-2020 (כולל): ליצמן, משה גפני, מאיר פרוש ואורי מקלב. הסיבה המרכזית ליציבות זו היא היעדר מיסוד של תחרות פנימית דמוקרטית. חברי הכנסת הם בראש ובראשונה "נציגים" של קהילות שונות בעולם החרדי שממונים על ידי הרבנים העומדים בראשן באופן אישי (ראו גם לוח 8.5 להלן). לקראת בחירות 2021 התחולל מהפך בסדר הופעת הנציגים ברשימת המועמדים כאשר הנציג הבכיר מדגל התורה, גפני, הוצב בראשה וכאשר סדר החלוקה השוויונית בין המפלגות שונה ונציגי דגל התורה מוקמו במקומות האי-זוגיים ברשימה.

כפי שכבר הוזכר, יהדות התורה אינה מפלגה אלא רשימה משותפת שהופכת לסיעה במהלך כהונת הפנסת. על אף מתיחויות שנגלעו מדי פעם בין אגודת ישראל לדגל התורה, כמעט בכל תקופת הזמן הנסקרת כאן שמרה הסיעה על אחדות ופעולה משותפת בכנסת. בדרך כלל הסיעה מתפלגת לשני גורמים בשלהי כהונת הפנסת (ערב בחירות) ומתקיים משא ומתן מחודש על ריצה משותפת נוספת. התפלגות זו נחשבת לעניין טכני והיא אינה משקפת שבר בין שתי השותפות החברות.

המקרה היחידי שבו חל פילוג שלא ערב בחירות התרחש בראשית שנת 2005, על רקע הצטרפותה של יהדות התורה לקואליציה בראשות אריאל שרון. לאחר משא ומתן מואץ הוחלט שהסיעה תצטרף

לקואליציה. אולם מנהיגה הרוחני של דגל התורה, הרב יוסף אלישיב, התעקש כי בשלב הראשון (כשלושה חודשים) ההצטרפות תהיה "על תנאי" וכי בתקופת מבחן זו לא יכהנו חברי הסיעה בתפקידים קואליציוניים. הוראה זו לא חייבה את הפלג החסידי (אגו"י) ביהדות התורה ונציגה יעקב ליצמן החל לכהן בראשות ועדת הכספים מייד לאחר חתימת ההסכם הקואליציוני. דגל התורה ראתה בצעד הזה זלזול בסמכותו של אלישיב. הדבר הוביל להתפלגות של הסיעה לשני רכיביה. דבר זה לא מנע ריצה משותפת בבחירות 2006 ושיתוף הפעולה במסגרת סיעה מאוחדת התחדש כשנה לאחר מכן לאחר הבחירות.

זירת הממשלה

בין 1952 ל-1977 פעלה אגודת ישראל באופן קבוע מחוץ לקואליציה. זאת בעיקר משום שהשמאל הפוליטי נתפס בעיני מרבית החרדים כמי שפעל לעקור את הדת, עוד לפני קום המדינה אך גם אחרי כן. היחס אל השלטון השתנה עם המהפך ההיסטורי של 1977 ועלייתו של הליכוד לשלטון. החרדים ראו במנחם בגין אדם מסורתי עם רגש חם ליהדות. כאשר התקבלו הדרישות שהציבה אגו"י במשא-ומתן היא הצטרפה לקואליציה וכוננה שותפות ארוכת טווח עם הליכוד.

להשתתפותן של המפלגות החרדיות האשכנזיות בשלטון היה דפוס ייחודי. בהתאם להוראות מועצת גדולי התורה, הוחלט בשנת 1977 שנציגיה לא ימונו לתפקידי שר כדי שלא לשאת באחריות מיניסטרילית ל"פעולות החילוניות" של הממשלה. כך נוסד דפוס פעולה שאפשר לאגו"י, ולאחר מכן ליהדות התורה, לזכות בתפקידים קואליציוניים שונים (בעיקר ראשות ועדת הכספים של הפנסת ותפקידי סגני שר) אך זאת – מחוץ לממשלה עצמה (זיכרמן, 2014 : 219). דפוס זה של הימנעות מנטילת תפקידי שר הגיע לקיצו בשנת 2015, כאשר סגן שר הבריאות יעקב ליצמן התמנה לשר באותו המשרד. הרקע לצעד התקדימי היה פסיקה של בג"ץ לפיה הנוהג של מינוי פוליטיקאי לתפקיד סגן-שר במעמד של שר אינה חוקית (בג"צ 3132/15). זמן קצר לאחר פסק הדין התכנסה מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל ואישרה לליצמן להתמנות לשר. החלטה תקדימית זו הביאה לסיומה טאבו של יותר משישים שנים.¹⁷³ יש שראו במהלך זה לא רק צעד של חוסר ברירה אלא גם ביטוי לתהליך רחב יותר

¹⁷³ עד ליצמן, השר היחיד מטעם אגודת ישראל היה יצחק מאיר-לוי. הוא כיהן בתפקיד שר הסעד מקום המדינה ועד לפרישתם של החרדים מהממשלה בספטמבר 1952 על רקע מה שכונה אז "משבר גיוס הבנות": מהלכים שקידמה הממשלה לחקיקת חוק שיחייב גם נערות בשירות חובה (ראו גם קורן ושפירא, 1997 : 245). ליצמן התפטר בשנת 2018

של השתלבות החרדים, תהליך הכולל גם נטילת אחריות של הפוליטיקאים החרדים על החברה הישראלית כולה (מלאך, 2015).

במסגרת הזמן הנבחנת בספר זה (1992-2021), שהתה יהדות התורה חמישה פרקי זמן בקואליציה: מתקופת הכהונה של ממשלת נתניהו הראשונה ועד לפרישתה מהממשלה של אהוד ברק (1996-1999); במהלך הכהונה של ממשלת שרון הראשונה (2001-2003); בשנה האחרונה של ממשלת שרון השנייה (2005-2006); במהלך כהונת ממשלת נתניהו השנייה (2009-2013); ובמהלך כהונות ממשלות נתניהו הרביעית והחמישית (2015-2021). בסך הכל, בין יולי 1992 ליולי 2020 (פרק זמן של 28 שנים), שהתה יהדות התורה מעט מעל 15 שנים וחצי בקואליציה השלטונית (56% מהזמן), וכ-12 שנים וחצי באופוזיציה (44%).

לוח 8.4 מפרט את התפקידים המרכזיים אליהם מונו נציגי יהדות התורה מתוקף ההסכמים הקואליציוניים עליהם חתמו במהלך השנים. מלבד המקרה של ממשלת ברק שבה נציגי יהדות התורה לא מונו לאף תפקיד (הם שהו בקואליציה רק כחודשיים, ראו להלן), בכל הקואליציות אליהן השתייכו זכה נציג מטעמן בתפקיד יושב-ראש ועדת הכספים בכנסת, הנחשב לאחת המשרות בעלות-העוצמה בקואליציה. מעבר לכך, מונו נציגי יהדות התורה לתפקידים של סגני שרים.

לוח 8.4 תפקידי מפתח של נציגי יהדות התורה בכנסת ובממשלה

ממשלה	יו"ר ועדת הכספים	סגני שרים	שר
נתניהו (27)	רביץ	פרוש (בינוי ושיכון)	-
שרון (29)	ליצמן	פרוש (בינוי ושיכון) רביץ (חינוך)	-
שרון (30)*	ליצמן	הלפרט (תחבורה) רביץ (רווחה)	-
נתניהו (32)	גפני	ליצמן (בריאות)	-

ממשרת שר על רקע סכסוך שנגע לחילול שבת ותפס שוב את משרת סגן השר ללא שר, מה שהתאפשר בעקבות תיקון חקיקה. לאחר שבנימין נתניהו נאלץ להתפטר מתפקיד זה חזר ליצמן לתפוס את משרת השר.

	פרוש/מוזס (חינוך)		
נתניהו (34)	ליצמן (בריאות)**	גפני	ליצמן (בריאות)**
	פרוש (חינוך)		
נתניהו (35)	מקלב (תחבורה)	גפני	ליצמן (בינוי ושיכון)
	פרוש (חינוך)		

* יהדות התורה נכנסה לקואליציה בראשית ינואר 2005
 ** בממשלה ה-34 כיהן יעקב ליצמן לסירוגין בתפקיד סגן שר הבריאות ושר הבריאות.

בממשלת נתניהו הראשונה (1996-1999) הוקצה לרשימה סגן-שר אחד בלבד ובכל שאר המקרים – שני סגני שר. הנוהג של מינוי סגן-שר במעמד של שר (כשראש הממשלה הוא השר הפורמלי אך דה-פקטו סגן השר מנהל את ענייני המשרד) נקבע לראשונה בממשלת נתניהו הראשונה, כאשר מאיר פרוש מונה לסגן שר השיכון ב-1996. סגני-שרים נוספים שכיהנו על-פי דפוס זה היו אברהם רביץ במשרד הרווחה (2005-2006) ויעקב ליצמן, כאמור, במשרד הבריאות.

במהלך השנים הייתה יהדות התורה מעורבת במספר משברים קואליציוניים. אך הפעם היחידה שבה היא מימשה את איומה ופרשה מהקואליציה הייתה בממשלתו של אהוד ברק (1999). מלכתחילה, יהדות התורה לא חשה בנוח להיות חלק מקואליציה שכללה את מרצ אך היא התרצתה והצטרפה אליה מבלי לקבל תפקידי סגן שר ואף לא את ראשות ועדת הכספים. כחודשיים לאחר השבעת הממשלה מצאה המפלגה צידוק לפרישה מהקואליציה: הממשלה הורתה על העברת טורבינה של חברת החשמל ("משחן") במהלך השבת במטרה להימנע מיצירת עומסי תנועה כבדים שהיו נוצרים במקרה שהפעולה הייתה מבוצעת ביום חול. המפלגות החרדיות ניסו לסכל את המהלך אך ראש הממשלה ברק העדיף להפגין לציבור שכללי המשחק השתנו וכי ממשלתו לא נכנעת ל"סחטנות החרדית". זה הספיק ליהדות התורה להודיע על פרישתה והיא חזרה לשורות האופוזיציה אחרי יותר משלוש שנים בקואליציה.

יהדות התורה שבה לשורות הקואליציה בממשלת שרון הראשונה (2001-2003). לאחר בחירות 2003 היא נותרה באופוזיציה, ביחד עם ש"ס, עקב דרישתה של שינוי להקמת ממשלה ללא חרדים. בסוף שנת 2004, על רקע קידום תכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון, עשה ראש הממשלה שרון מאמצים להרחיב את הקואליציה תוך שהוא נושא ונותן עם מפלגת העבודה והמפלגות החרדיות.

כחלק מהמאמצים הובטח להעביר כ-300 מיליון ש"ח ליהדות התורה, מה שהביא את שינוי להצביע נגד הצעת התקציב ולפיטורי שריה על-ידי ראש הממשלה. עזיבתה של שינוי פתחה את הדלת לכניסתה של יהדות התורה ל"ממשלת ההתנתקות". כאמור, לאחר התלבטויות, הורה הרב אלישיב לנציגי המפלגה להיכנס לקואליציה. בשלב הראשון דובר בכניסה "על תנאי" לתקופה קצרה ובלי לקחת תפקידים. בתקופה זו אמורים היו לבחון האם ראש הממשלה עמד בהתחייבויותיו לחרדים. לאחר מזה, אם תהיה שביעות רצון ממימוש ההבטחות, החברות בקואליציה תהפוך למלאה. בתוך כחודשיים הפכה יהדות התורה לחברה מלאה בקואליציה ונותרה בה עד השבעת ממשלת אולמרט לאחר הבחירות של 2006.

במהלך חברותה של יהדות התורה בקואליציות שתמכו בממשלות נתניהו השנייה והרביעית (2013-2009, 2015-2020) פרצו משברים על רקע ענייני דת ומדינה. בחלק מהם נמצאה הנוסחה שאפשרה ליהדות התורה להישאר ולא לפרוש ובמקרים אחרים – הביא המשבר (או לפחות תרם) להקדמת הבחירות. משבר חמור ראשון פרץ ב-2012 על רקע פסילת "חוק טל", שעסק בנושא גיוס חרדים לצה"ל על-ידי בג"צ. בעקבות הפסיקה נראה היה שהבחירות יוקדמו. אך ברגע האחרון נכנסה קדימה לקואליציה והוקמה הוועדה לקידום השוויון בנטל (ועדת פלסנר) שגיבשה המלצות בסוגיית גיוס החרדים. יהדות התורה החרימה את דיוני הוועדה אם כי עו"ד יעקב ויינרוט (אשר מונה לוועדה על-ידי נתניהו) ייצג את עמדתם. הפרישה שלו מהוועדה, נוכח התנגדותו הנחרצת להטלת סנקציות על תלמידי ישיבות שלא יתגייסו לצה"ל, נתפסה כצעד המבשר את התייצבותו של נתניהו לצד החרדים בסוגייה הנפיצה. על רקע זה קרא מאיר פרוש לראש הממשלה "ללכת לבחירות על הנושא הזה... בהסכם הקואליציוני הוא התחייב להאריך את חוק טל ואם הוא רוצה לשנות את זה – שיקדים את הבחירות" (שומפלי ונחשוני, 2012). זמן קצר לאחר מכן התפזרה הכנסת ה-18 והבחירות הוקדמו.

משברים נוספים על רקע ענייני דת ומדינה פרצו במהלך הכנסת ה-20 (2015-2019). הראשון נגע למה שכונה "מתווה הכותל". בראשית 2016 אישרה הממשלה הקמת רחבת תפילה משותפת לגברים ונשים בכותל הדרומי, שתשמש מתפללים מהזרם הרפורמי והקונסרבטיבי ביהדות. הנציגים החרדים בממשלה אמנם הצביעו נגד ההחלטה, אך בתחילה לא ראו בה עילה למשבר קואליציוני. רק לאחר ביקורת קשה שהוטחה בה בתקשורת החרדית, איימה יהדות התורה כי אם המתווה ייושם היא

תפרוש מהקואליציה. איום זה הביא לכך שהממשלה נסוגה מהמתווה (רביד, רבינוביץ' וליס, 2017). משבר שני פרץ ב-2017 סביב "חוק המרכולים". פסיקתו של בג"ץ בנושא חוק עזר שתיקנה עיריית תל אביב והתירה פעילות מסחרית מוגבלת בשבת¹⁷⁴ הביאה למשבר קואליציוני. בעקבות כך לחצו המפלגות החרדיות לקדם הצעת חוק שקבעה כי חוקי עזר בעניין פתיחתם וסגירתם של עסקים בימי מנוחה יהיו כפופים להסכמה של שר הפנים. החוק אכן עבר בראשית 2018. משבר שלישי צץ בנובמבר 2017 סביב עבודות תחזוקה ברכבת ישראל שהתבצעו למשך תקופה במהלך השבת. אחרי שניסיונות שונים להגיע לפשרה לא צלחו התפטר ליצמן מתפקידו כשר הבריאות, אך יהדות התורה הסתפקה בצעד זה ונתרה בקואליציה כאשר ליצמן מכהן כסגן שר בריאות ואילו ראש הממשלה מחזיק פורמלית במשרת השר. המשבר האחרון נסוב סביב חוק הגיוס החדש שקודם בכנסת. העמדות של יהדות התורה לגבי ההסדר החדש לא היו הפעם אחידות (ראו פירוט בחלק העוסק זירה האידיאולוגית). משבר זה הביא, לפי חלק מהניתוחים וההערכות, להקדמת הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019).

לבסוף, יש לציין את התפטרותו של ליצמן בספטמבר 2020 מהממשלה ה-35, על רקע ההחלטה של הממשלה להטיל סגר בתקופת חגי תשרי כחלק מהמאבק מהתפשטות נגיף הקורונה. ליצמן מחה על הצעד בטענה כי הוא ימנע ממאות אלפי יהודים להתפלל בבתי הכנסת. ההתפטרות הייתה זמנית ולאחר כחודשיים שב ליצמן לתפקיד.

הזירה הפנים-מפלגתית

רמת פעילותם של המוסדות הפנימיים הפורמליים של שתי המפלגות המרכיבות את יהדות התורה היא נמוכה בהשוואה לרמות פעילותם הפוליטית הגבוהה של המוסדות הלא פורמליים המסורתיים של המגזר החרדי ובמיוחד החצרות של הרבנים השונים. הליכים דמוקרטיים פנימיים כמעט ושאינם מתקיימים היכן שידה של הסמכות המסורתית של הרבנים עליונה על הסמכות הלגלית רציונלית שמבטאים תקנוני המפלגה. נראה כי אלו נכתבו כדי לעמוד בדרישות חוק המפלגות אך אינם

¹⁷⁴ חוקי העזר העירוניים לא התירו פעילות מסחרית בשבתות, אך במרוצת השנים חלה שחיקה באכיפה של חוקים אלו ברשויות בעלות אופי חילוני מובהק. עיריות טענו שהאיסור נתפס כארכאי ואינו הולם, אך עם זאת לא תיקנו את חוקי העזר באופן שיתיר את הפעילות. עתירה כנגד פתיחתם של מרכולים וקוסקים בתל אביב הוגשה לבג"ץ ובשנת 2013 הורה בית המשפט לעירייה לאכוף את החוקים או לתקן אותם. העירייה יזמה את תיקון חוק העזר באופן שיתיר פתיחה מוגבלת של בתי עסק אך שרי הפנים (גדעון סער, סילבן שלום ואריה דרעי) סרבו לחתום עליו. העניין נגרר בממשלה תקופה ארוכה עד שבג"ץ שם קץ לעניין והורה באוקטובר 2017 לפרסם את תיקון חוק העזר ברשומות.

משמשים מורי דרך בהתנהלות מפלגות אגו"י ודגל התורה. גם אם להלכה פועלים מוסדות שונים ונושאי תפקידים למיניהם, הרי שבפועל הסמכות העליונה מופקדת בידי ההנהגה הרוחנית: מועצת גדולי התורה של שתי המפלגות. היעדר הדמוקרטיה הפנימית משתקף בציונים הנמוכים שמקבלות שתי המפלגות במדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית. בשלוש מערכות הבחירות בין 2013 לאפריל 2019 הן קיבלו את הציון 2 מתוך 100 – הציון הנמוך ביותר מבין כל המפלגות שנבחנו (רהט, שפירא ופיליפוב, 13.1.2013; רהט ושפירא, 16.3.2015; שפירא ופרידמן, 8.4.2019).

היעדרה של הדמוקרטיה הפנימית מתבטאת בכמה היבטים: (1) היעדרם של מוסדות מפלגתיים נבחרים ובעלי סמכות; (2) היעדרה של שכבת חברי מפלגה; (3) גופים בוחרים מצומצמים, לא נבחרים וריכוזיים אשר קובעים את זהות הרשימות לכנסת; (4) הדרה מוחלטת של נשים מפעילות פוליטית. ניתן להסביר את הרמה הנמוכה של דמוקרטיה פנימית בכך שמקור הסמכות במפלגות אלו זו אינו בתקנון מעשה ידי אדם (סמכות לגלית-רציונלית) אלא בהחלטות רבנים (סמכות מסורתית).

מבנה פנימי וחברות מפלגתית

באגודת ישראל מפרט תקנון המפלגה שורה של מוסדות מפלגתיים כגון ועידה ארצית, מועצה ארצית, מרכז והנהלת מרכז. הוועידה הארצית (או "הכנסייה הארצית") של אגו"י היא גוף שמתכנס בתדירות נמוכה¹⁷⁵ והוא כולל מאות נציגים מכל רחבי הארץ: חברי הכנסת של המפלגה, חברי מועצות רשויות מקומיות, אישי ציבור ועסקנים, פעילי התנועה ונציגי הקהילות (כהנא, 2019). הוועידה "בוחרת" בין השאר מרכז ויו"ר למרכז וכמו כן מזכיר כללי. על-פי הנוהג יו"ר המרכז – המכונה לעיתים גם יו"ר אגו"י – אינו חבר כנסת או נבחר ציבור בולט.

"ועדת השמונה" היא גוף רשמי-למחצה שכולל שכולל את נבחר הציבור הבכירים של אגו"י. הוא אמור להתכנס בעיקר על-מנת להכריע את שיבוצי המועמדים ברשימות לכנסת או לרשימות ברשויות המקומיות (לפי מפתחות של חסידיות וזרמים). למשל, לקראת הבחירות המקומיות של 2018 התכנסה ועדת השמונה על-מנת לדון בהרכבי הרשימות של אגו"י ברשויות המקומיות ברחבי הארץ.

¹⁷⁵ בעבר התכנסה הוועידה כל שנתיים אך תדירות הכינוסים פחתה והפכה לפחות סדירה במהלך השנים.

הוועדה כללה אז את שלושת חברי הכנסת של אגו"י (ליצמן, פרוש, אייכלר) ונציגים של החסידויות הגדולות (קלמן, 2018).

עם זאת, המוסדות ובעלי התפקידים שהוזכרו לעיל כפופים הלכה למעשה למרותה של מועצת גדולי תורה שמהווה את הסמכות העליונה במפלגה. סעיף 9 בתקנון אגו"י קובע שהמפלגה: "...רואה במועצת גדולי התורה את הסמכות הרוחנית העליונה של אגו"י בארץ ישראל בכל פעולותיה. החלטות עקרוניות... תוגשנה למועצת גדולי התורה. כל החלטה, אשר מועצת גדולי התורה תתנגד לה, בטלה."

התקנון של **דגל התורה** מבליט אף יותר את מעמדה העליון של מועצת גדולי התורה של המפלגה. כבר בסעיף 1 בתקנון נקבע שהיא "המוסד המרכזי והעליון של המפלגה ובעל הדעה המכרעת, הקובע את דרכה של המפלגה, מטרתיה ותקנונה". בהשוואה לאגו"י, תקנון דגל התורה מתייחס לפחות מוסדות פנימיים והתקנון מזכיר רק את מזכירות המפלגה, את ועדת הרבנים (המשמש כמוסד ביקורת פנימי) ואת הנהלות הסניפים המקומיים. התקנון לא מזכיר את המונח "ועידת המפלגה". על-כן אין לראות בכינוסים הנדירים של "ועידת דגל התורה" בתור כינוס של מוסד מפלגתי נבחר, אלא רק ככינוס או אירוע חגיגי. נכון לשנת 2020 קיימה דגל התורה שלוש "ועידות": הראשונה נערכה ב-1990 בתל אביב (בוועידה זו נשא הרב שך את "נאום השפנים"¹⁷⁶); השנייה ב-2005 בזכרון יעקב; השלישית ב-2016 בקיבוץ חפץ חיים (אטינגר, 2016).

לא ברור אם יש חברים פורמליים במפלגות החרדיות האשכנזיות ונראה שההתייחסות התקנונית לחברות היא בעיקרה הענות לדרישות חוק המפלגות. בתקנון **דגל התורה** מוסדר עניין החברות על פני כמה סעיפים והוא כולל: עיקרון יסוד ולפיו חבר מפלגה חייב לקבל את סמכותם של גדולי התורה; הסמכה של גדולי התורה לקבוע, כאשר ימצאו לנכון, את המועדים על צירוף חברים; לקבוע מהם התנאים להתקבל כחבר (ומתי ניתן להשעות או לפסול חברות) וכן להחליט – מהם זכויותיהם וחובותיהם ובאילו תנאים. בתקנון של אגו"י, מוסדר עניין החברות ביתר הרחבה. בסעיף 6(א) מפורט מי יכול להיות חבר: כל איש יהודי בן 18 ומעלה; שומר תורה ומצוות; נמנה על החרדים לדבר ה' ומזדהה עם אגו"י ומטרתיה; מכפיף עצמו לדעת מועצת גדולי התורה של אגו"י ומקבל את מרותה;

¹⁷⁶ ראה הערה 65 בפרק על ש"ס

מוכן לקבל על עצמו את תקנון והחלטות המפלגה ומוסדותיה; ואינו חבר במפלגה אחרת או בתנועה שיש לה זיקה פוליטית למפלגה אחרת. פתיחת החברות רק ל"איש יהודי" רמזה שנשים לא יכולות להצטרף וכדי לא להותיר מקום לפרשנות נכתב בסעיף 6(ד) ש"אשה תהיה זכאית להצטרף לתנועת נשי אגו"י אשר תהווה גוף נפרד – כמצוות ההלכה – הקשור ארגוני ורוחנית לאגודת ישראל".

הסדר זה עמד במוקד עתירה שהוגשה לבג"ץ בשנת 2015 נגד רשם המפלגות ואגודת ישראל בדרישה לבטל את הסעיף המפלה בתקנון. אף כי העותרת לא הייתה אישה חרדית היא זכתה לתמיכה נלהבת מכמה נשים חרדיות, שאף הגיעו לאולם בית המשפט כדי לבטא תמיכה בה. בעקבות העתירה הגיעו הצדדים בראשית 2019 לפשרה, שבג"צ נתן לה תוקף של פסק דין. אגו"י הסכימה למחוק את הסעיף באופן ש"לא תהיה עוד כל מניעה תקנונית לקבלתה של אשה כחברה במפלגה" (בג"צ 1823/15). אלא שיש לראות בתיקון הזה פעולה סמלית בלבד ולא שינוי שעתידי לבשר את פתיחת שורות המפלגה לפעילות של נשים. לראייה, שתי המפלגות החרדיות האחרות (דגל התורה וש"ס), לא כללו בתקנונים שלהם סעיף שכזה ובפועל נמנעו מנשים להצטרף למפלגה (בראון, 2019). זאת ועוד, מכיוון שבחירת נבחרי הציבור של המפלגה נתונה ממילא בידיים של מועצת גדולי התורה, הסיכוי לנשים להיות מוצבות כמועמדות מטעם המפלגה הוא אפסי.

"בחירת" מועמדים לכנסת

אחד מהמאפיינים הבולטים של הפוליטיקה החרדית-אשכנזית הוא היעדר דמוקרטיה בבחירת המנהיגים והמועמדים לכנסת. בחירת המועמדים לרשימת יהדות התורה לכנסת מעולם לא נעשתה על-ידי חברי המפלגות או מוסדותיהם הנבחרים. מדובר בהחלטה שמוצגת כהיותה החלטתם של המנהיגים הרוחניים של המפלגות, אך ברור כי היא מושפעת במידה רבה מאנשי חצרות הרבנים, העסקנים והמנהיגים הפוליטיים המכהנים (זיכרון, 2014). להלכה קביעת המועמדים מתבצעת במועצת גדולי התורה, גוף שכולל את המנהיגים הרוחניים (הרבנים) של החסידויות הגדולות. למעשה, למרות משקלה של ההנהגה הרוחנית, יש חשיבות גם למאבקי כוח בלתי פורמליים המתרחשים לקראת קביעת הרשימה לכנסת. אלו כוללים מאבקים בין חסידויות וסיעות שונות באגו"י, ואף תמרונים ולחצים של עסקנים המקורבים לרבנים, שעמדתם האסטרטגית כספקי מידע לאותם רבנים מעניקה להם השפעה לא מבוטלת על התהליך (רהט ושר-הדר, 1999א).

במשך עשורים, המלאכה העדינה והמורכבת של קביעת הרשימה לכנסת התבססה על יחסי הכוחות הפנימיים שזוהו כתוצאה מהמעשה הדמוקרטי הנדיר והחד-פעמי שנערך באגודת ישראל ב-1976 במסגרת הבחירות לועידה הארצית של המפלגה. בבחירות הפנימיות האלה התמודדו סיעות אחדות כשכל אחת ייצגה זרם או פלג אחר בתוך היהדות החרדית (עוד טרם הפיצול הפוליטי בין הליטאים לבין החסידים). בחירות אלו לא נועדו לאפשר ביטוי של עמדות אישיות אלא לשקף את יחסי הכוחות המגזריים בתוך המפלגה. במילים אחרות, היה ברור שכל משתתף בבחירות פנימיות אלו יצביע בהתאם להשתייכותו המגזרית. בבחירות השתתפו קרוב ל-14,000 מצביעים. "הסיעה המרכזית" שהייתה מזוהה עם חסידות גור קיבלה את מספר הקולות הרב ביותר (28%), אחריה הגיעו סיעת "שלומי אמונים" שאיגדה בתוכה את הירושלמים בני היישוב הישן כמו גם את חלק מהליטאים (25%); הסיעה השלישית בגודלה היתה "הגוש לציונות והגשמה" או צעירי אגודת ישראל (צא"י) שהייתה מזוהה עם הליטאים הבני ברקים, נאמניהם של הרב שך והרב קנייבסקי (21%); ולאחריה הגיעה "הסיעה המאוחדת" שהייתה מזוהה עם חסידות ויז'ניץ (13%).

יחסי הכוחות הפנים-חרדיים כפי שהשתקפו בתוצאות של 1976 הכתיבו כמה עקרונות יסוד בשיבוץ המועמדים לכנסת, הן בקרב אגו"י והן בכלל רשימת יהדות התורה. לדוגמא, הן השרישו מוסכמה שלפיה הראשון מבין מועמדיה של אגו"י יהיה נציגה של חסידות גור, השני – נציגה של סיעת שלומי אמונים, והשלישי – של חסידות ויז'ניץ. עוצמתה של מוסכמה זו ניכרת לעין כאשר בוחנים את צמרת רשימת יהדות התורה (לוח 8.5): עד בחירות 2021, המקומות 1, 3, 5 ברשימה הוקצו דרך קבע לאגו"י לפי הסדר של גור-שלומי אמונים-ויז'ניץ.¹⁷⁷ השיבוץ של נציג חסידות בעלו היה לא אחת מוקד של מתיחויות פנימיות, בעיקר בתקופה שבה המקום השישי ברשימה לא נחשב לבטוח. לעיתים הפתרון שנמצא היה הסכם רוטציה. כך, למשל, בכנסת ה-16 (2003-2006) שובץ נציג החסידות (ישראל אייכלר) במקום החמישי ברשימה אך פינה את מקומו אחרי שנתיים לנציג של ויז'ניץ; בכנסת ה-18 (2009-2013) הוצב אייכלר במקום השישי ונכנס רק באמצע הקדנציה לאחר שנציג שלומי אמונים התפטר ופינה לו את מקומו.

¹⁷⁷ בשנות התשעים היו מעט חריגות מהסדר הזה. ב-1992 הוצב אברהם יוסף שפירא במקום הראשון. הוא אמנם לא היה חסיד גור אך נחשב לאיש אמונו של הרבי מגור. ב-1996 הוצב הסכימה חסידות גור להציב את מאיר פרוש משלומי אמונים בראשות הרשימה.

לוח 8.5 צמרת רשימת יהדות התורה לפי השתייכות מפלגתית, 2006-2021

	2021	*2020-2019	2015	2013	2009	2006
1	משה גפני (דגל התורה)	יעקב ליצמן (אגו"י-גור)	יעקב ליצמן (אגו"י-גור)	יעקב ליצמן (אגו"י-גור)	יעקב ליצמן (אגו"י-גור)	יעקב ליצמן (אגו"י-גור)
2	יעקב ליצמן (אגו"י-גור)	משה גפני (דגל התורה)	משה גפני (דגל התורה)	משה גפני (דגל התורה)	משה גפני (דגל התורה)	אברהם רביץ (דגל התורה)
3	אורי מקלב (דגל התורה)	מאיר פרוש (אגו"י-ש"א)	מאיר פרוש (אגו"י-ש"א)	מאיר פרוש (אגו"י-ש"א)	מאיר פרוש (אגו"י-ש"א)	מאיר פרוש (אגו"י-ש"א)
4	מאיר פרוש (אגו"י-ש"א)	אורי מקלב (דגל התורה)	אורי מקלב (דגל התורה)	אורי מקלב (דגל התורה)	אורי מקלב (דגל התורה)	משה גפני (דגל התורה)
5	יעקב אשר (דגל התורה)	יעקב טסלר (אגו"י-ויז'ניץ)	מנחם מוזס (אגו"י-ויז'ניץ)	מנחם מוזס (אגו"י-ויז'ניץ)	מנחם מוזס (אגו"י-ויז'ניץ)	שמואל הלפרט (אגו"י-ויז'ניץ)
6	ישראל אייכלר (אגו"י-בעלז)	יעקב אשר (דגל התורה)	ישראל אייכלר (אגו"י-בעלז)	ישראל אייכלר (אגו"י-בעלז)	ישראל אייכלר (אגו"י-בעלז)	יעקב כהן (אגו"י-גור)
7	יצחק פינדרוס (דגל התורה)	ישראל אייכלר (אגו"י-בעלז)	יעקב אשר (דגל התורה)	יעקב אשר (דגל התורה)	מנחם כרמל (דגל התורה)	אורי מקלב (דגל התורה)
8	יעקב טסלר (אגו"י-ויז'ניץ)	יצחק פינדרוס (דגל התורה)	אליעזר סורוצקין (דגל התורה)	יעקב א' גוטרמן (דגל התורה)	יעקב א' גוטרמן (דגל התורה)	יהושע פולק (אגו"י-ש"א)

* צמרת רשימת המועמדים הייתה זהה בשלוש מערכות הבחירות שנערכו בשנים 2019-2020. הערה: ש"א – סיעת שלומי אמונים.

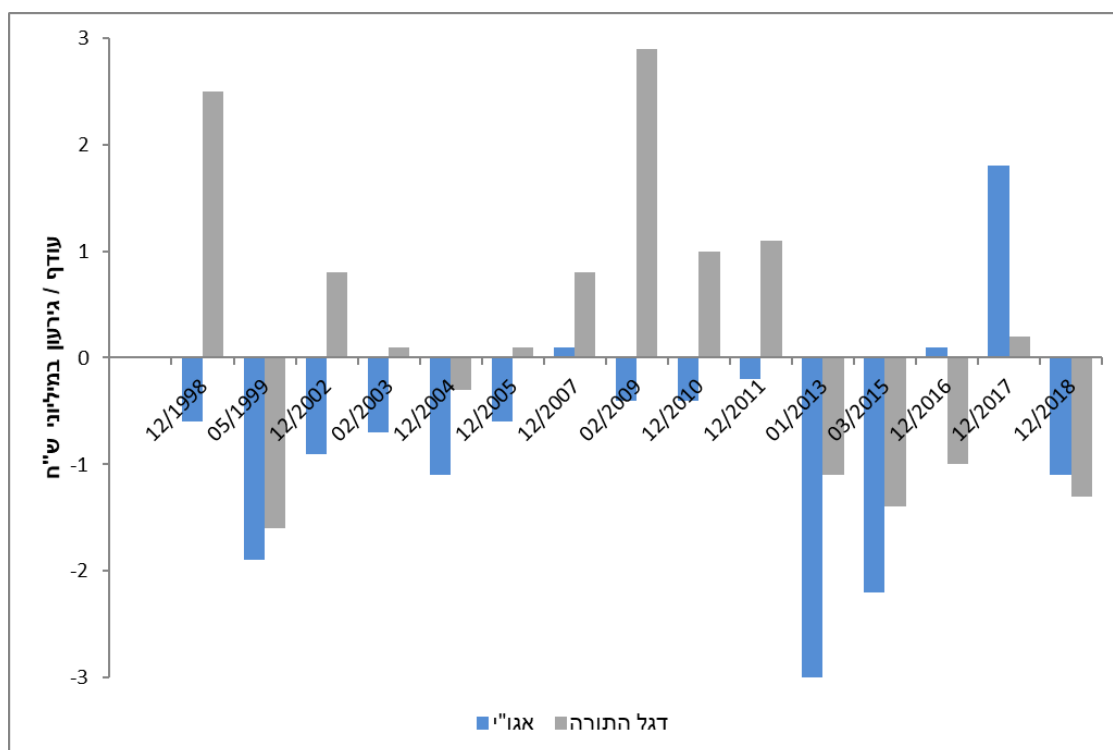
העלייה בייצוגה של יהדות התורה לשישה-שבעה מושבים פתרה את הבעייה של ייצוגה של חסידות בעלז. אולם במקביל התעוררה בעייה חדשה, הפעם לא בשיווי המשקל הפנימי בין חצרות החסידויות של אגודת ישראל אלא ביחסי הכוחות בין דגל התורה לבין אגו"י. עד לשנת 2019, תמיד נשמרה עדיפות מספרית לנציגי אגו"י. בין 2003 ל-2015 (כולל) עמד יחס הייצוג בששת המקומות הראשונים ברשימה על 4 : 2 לטובת אגו"י. זאת, כאשר המקום השביעי (הספק-ריאלי) הוקצה לדגל התורה. במהלך השנים התגברה אצל הליטאים התחושה שההסדר הזה מפלה אותם מכיוון שהוא הפסיק לייצג את יחסי הכוחות האמיתיים בעולם החרדי. הדרישות שלהם לשינוי "המפתח" לשיבוץ המועמדים נהדפו עד להישג הגדול של דגל התורה בבחירות 2018 למועצת עיריית ירושלים. כפי שהוזכר לעיל, הניצחון של דגל התורה על אגו"י בבחירות אלה היה כפול: גם בקביעת זהות ראש העיר (הליטאים לא הצביעו למועמד אגו"י ותמכו במועמד המנצח משה ליאון) ובעיקר במספר המושבים במועצה: 6 לדגל מול 3 בלבד לאגו"י. הניצחון הזה הוביל לשינוי היסטורי במאזן הכוחות הפנימי ביהדות התורה. הרשימות לכנסות ה-21 עד ה-23 (2019-2020) הורכבו בשיטת "ריץ'-רץ'": מועמד של

אגו"י ושל דגל התורה לסירוגין, וברשימה לכנסת ה-24 (2021) התהפך לראשונה הסדר ומועמדי דגל התורה שובצו במקומות האי-זוגיים.

מאזן כספי

כמו רוב המפלגות שנציגיהן כיהנו בכנסת מאז 1992, גם אגודת ישראל ודגל התורה היו נתונות בגרעונות כספיים במשך פרקי זמן ארוכים. אלא שבהשוואה למפלגות אחרות, גם מפלגות בגודל דומה, דובר בגרעונות לא גבוהים במיוחד. תרשים 8.3 מראה כי המאזן הכספי של המפלגות נע בטווח שבין גירעון של 3 מיליון ש"ח לעודף של 1.8 מיליון ש"ח עבור אגו"י, ובטווח שבין גירעון של 1.6 מיליון ש"ח לעודף של 3 כמעט 3 מיליון ש"ח עבור דגל התורה.

תרשים 8.3 המאזן הכספי של אגו"י ודגל התורה, 1998-2018

מקור: דוחות מבקר המדינה.

הדפוס של גרעונות גבוהים מייד עם סיומה של מערכת בחירות, המאפיין את מירב המפלגות במערכת הפוליטית הישראלית, רווח גם במקרה של המפלגות החרדיות. שני הגרעונות הכבדים ביותר של

אגו"י נרשמו בתום הבחירות לכנסת ה-19 (2013) והבחירות לכנסת ה-20 (2015). בדגל התורה שני הגרעונות הכבדים ביותר נרשמו בתום הבחירות לכנסת ה-15 (מאי 1999) והבחירות לכנסת ה-20 (2015). דפוס זה מלמד שהמפלגות מתכננות מלכתחילה תקציב גירעוני לתקופות הבחירות שבהן הן משקיעות סכומי כסף גדולים יחסית. הגרעונות הללו מצטמצמים במהלך הכהונה השוטפת של הכנסת – בייחוד אם היא כמעט ממלאת את ימיה – בהן נהנית המפלגה מהמימון הציבורי של ההוצאות השוטפות. חלק ניכר מכספי המימון הממלכתי, אשר נועדו לממן פעילות שוטפת של המפלגות, משמש דה פקטו לכיסוי הגרעונות מתקופות הבחירות. מעניין כי גם במפלגות אלו, בעלות קהל הבוחרים היציב והנאמן, מושקע הון רב יחסית בתקופת הבחירות.

המפלגות החרדיות והמרשתת

יחסן של המפלגות החרדיות למרשתת משקף את יחסן לעולם המודרני בכללו. מצד אחד, הן לא ששו להיכנס לתוך עולם זה ובמיוחד כאשר הציבור אותו הן מייצגות נקרא שוב ושוב להימנע מכניסה אליו ומחשיפה לתכניו. מצד שני, פה ושם ניכרת מעט פעילות או נוכחות שמשקפת אולי ניסיון לפנות לאלו שבכל זאת נמצאים במרחב המקוון ואולי עשויים להיות מצביעים פוטנציאליים. כך, ככל הנראה, לא היה ליהדות התורה אתר לפני בחירות 1999, 2003 ואף 2009, אך לפני בחירות 2006 דווקא היה אתר באיכות נמוכה ביותר (Lehman-Wilzig, 2004; Haleva-Amir, 2011; אטמור, 2008; אטמור וסיאני, 2011). בבחירות 2009 היא אף לא עשתה כל שימוש במגוון אמצעי המדיה החדשים כגון יוטיוב, בלוגים, פייסבוק, דואל, ותקשורת מסרים בסלולר (כספי ולב, 2019). גם לנציגי המפלגה בכנסת לא היו אתרי אינטרנט בשנת 2010, ובשנת 2015 לא אתרי אינטרנט ולא חשבונות פייסבוק פעילים.

חשבון הפייסבוק שהיה ליהדות התורה בשנת 2015 לא הפיק כמעט פוסטים והיו לו פחות מ-4 אלפים לייקים בלבד כאשר לפוליטיקאים מתוכה היו לייקים מעטים בהרבה וגם רמת פעילות נמוכה מאד. כך, לא מדובר בפרסונליזם שהיה מתבטא בפעילות אישית גבהוה מזו המפלגתית אלא בחוסר פעילות כללי (זמיר ורהט, 2017). אתר אינטרנט שהיה למפלגה בשנת 2015 נעלם כבר בשנת 2017 אולם ב-2015 פתחה המפלגה חשבון טוויטר שזכה בראשית 2017 לפחות מ-200 עוקבים (רהט וזמיר, 2019). בשנת 2019, היה ליהדות התורה דף פייסבוק לא פעיל ככל הנראה עם כחמשת אלפי לייקים

וחשבון טוויטר פעיל מאד דווקא אך עם מעט מאד עוקבים, פחות מ-300. פוליטיקאים מתוכה נמנעו מהחזקת חשבון פייסבוק אך החזיקו בחשבונות טוויטר עם כמה מאות עוקבים (רהט, בדפוס). רק ימים יגידו אם מדובר בנגיעה הססנית במרחב המקוון כמו קודמותיה או בהתחלה של דרך חדשה של הגברת נוכחות ופעילות.

אידיאולוגיה

ספרות המחקר ממיינת את המפלגות השונות למשפחות אידיאולוגיות: סוציאל-דמוקרטיות, ליברליות, שמרניות, לאומניות, ירוקות, וכיוצא בזה. אלא שהמפלגות החרדיות האשכנזיות לא משתייכות לאף אחד מהזרמים האלה. בהקשר של הפוליטיקה הישראלית יותר נכון לסווגן, בדומה למפלגות הערביות, בתור מפלגות סקטוריאליות. אלה הן מפלגות המזהות את עצמן על פי עמדותיהן בנושאי משנה בפוליטיקה הישראלית (דת ומדינה לגבי אגו"י ודגל התורה, השסע הלאומי לגבי המפלגות הערביות) יותר משהן מזהות את עצמן ביחס לנושא המרכזי של חוץ וביטחון או לעמדות כלכליות. מפלגות אלה מתאפיינות בכך שהן מספקות מוקד הזדהות ברור לקבוצות חברתיות מוגדרות ועל ידי כך מגבילות במידה רבה את יכולתן לפנות למצביעים מחוץ לקבוצות אלו (קניג, רהט וחזן, 2004: 56).

בחלק זה נציג את העמדות האידיאולוגיות של אגודת ישראל ודגל התורה לפי הנושאים המרכזיים בפוליטיקה הישראלית: חוץ וביטחון (שאלת הסכסוך), כלכלה וחברה, דת ומדינה וחוקה וממשל. מכיוון שהמפלגות כמעט ולא הפיצו מצעי בחירות בתקופה הנסקרת כאן, נתבסס בעיקר על התבטאויות של נבחרי הציבור שלהן ועל הצבעות על סוגיות מפתח שנערכו בכנסת. לוח 8.6 מציג את מטרות שתי המפלגות כפי שהוגשו לרשם המפלגות. כפי שניכר, המטרות המוצהרות של אגו"י תמציתיות אך מרחיקות לכת יותר ומתייחסות במפורש לחזון כללי של שלטון התורה. בדגל התורה, לעומת זאת, בולטת המטרה הראשונה של ייצוג והשגת צרכים לציבור החרדי – יעד סקטוריאלני מובהק. אולם אף כי שתי המפלגות מייצגות בבסיסן ציבורים נבדלים זה מזה (החסידיים והליטאים) – מבחינה אידיאולוגית ובהקשר של פעולתן בתוך המערכת הפוליטית והחברה הישראלית כמייצגות מיעוט בעל נטיות לבידול ואף בידוד כמעט ואין הבדלים בין השתיים. על כן, נתייחס בחלק זה אל האידיאולוגיה של רשימת יהדות התורה, בלי להבחין בין שתי המפלגות המרכיבות אותה.

לוח 8.6 מטרות המפלגות כפי שהוגשו לרשם המפלגות

דגל התורה	אגודת ישראל
<p>1. לייצג את ציבור שומרי התורה בישראל במוסדות השלטון... על-מנת לשמור ולהשיג את הצרכים המיוחדים של ציבור זה בכל שטחי החיים, ולמנוע הפלייה לרעה של הציבור החרדי.</p> <p>2. להשפיע על החברה בישראל לשמור על אורח חיים יהודיים על-פי תורתנו הקדושה, בדרכים חיוניות ופעולות דמוקרטיות.</p> <p>3. להרבות בהפצת תורה, תיקון המידות ויראת שמיים. לקרב כל יהודי החפץ בכך ללימוד תורה וקיום מצוות.</p> <p>4. לחנך לדרכי הגינות, יושר ואמת בין אדם לזולתו, בין היחיד לציבור ובין הציבור ליחיד.</p>	<p>לפתור ברוח התורה והמסורת את כל השאלות אשר תעלינה יום על הפרק בחיי כלל ישראל, בשאיפה לאחד את עם ישראל בארץ ישראל תחת שלטון התורה ולהשליט את התורה על החיים הרוחניים, הכלכליים, האזרחיים והמדיניים בארץ ישראל.</p>

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

כפי שהוזכר, יהדות התורה אינה מבליטה את עמדותיה בסוגיות של חוץ וביטחון אשר נחשבות כמי שמגדירות את השסע הפוליטי-אידיאולוגי המרכזי של הפוליטיקה הישראלית מאז מלחמת ששת הימים. היא אמנם נחשבת לשותפה "טבעית" של הליכוד ומפלגות הימין, אך הסיבה העיקרית לכך אינה נעוצה ביחסה לסכסוך הישראלי-פלסטיני, אלא בגלל הקרבה היחסית של הימין ושל מצביעיו למסורת ולדת (פרסיקו, 2019). בחלק מהציבור הכללי ישנו מיתוס בדבר המתניות המדינית של המפלגות החרדיות. זה מושתת לרוב על פסיקתו של הרב שך (וגם של הרב עובדיה יוסף), שלפיה מותר להחזיר שטחים ולפנות יישובים תמורת שלום.

עמדה זו משתקפת לכאורה אף במצע יהדות התורה שפורסם לקראת הבחירות של 1996:

הקו המנחה את יהדות התורה הוא : ארץ ישראל אשר ניתנה לנו ע"י הקב"ה שייכת לעם היהודי לעולמי-עד בזכות קיום תורה – יחד עם העיקרון ההלכתי שפיקוח נפש מעל לכול. האיזון הדק בין הנ"ל ייקבע, הלכה למעשה, רק על-ידי גדולי התורה פוסקי הדור. יחד עם זאת, נאמנים אנו לצורך בשלום אמיתי באזורנו, להפסיק את שפיכות הדמים רח"ל. נדרוש קידום יוזמות מדיניות מצידנו ועשיית כל מאמץ לקביעת הסדרי שלום עם שכנינו... (נויברגר, 1997 : 157)

עם זאת, מתינות לכאורה זו לא תורגמה מעולם לתמיכה בצעדי מדיניות שלום מצד יהדות התורה בכל הנוגע להסכמי אוסלו וגם לא בנוגע למדיניות החד צדדית של ההתנתקות. לאחר פטירתם של הרב שך (2001) ושל הרב יוסף (2013) אף לא נמצאו אותם סימנים למתינות מדינית בהנהגה. בהנהגה הפוליטית ישנם מי שאוחזים בעמדות פרגמטיות ומי שאוחזים בעמדות ניציות יותר בכל הנוגע לענייני חוץ וביטחון. אך על פי רוב אין ביטוי להבדלים אלו, כאשר המפלגה "מתיישרת" לימין.

יש לזכור גם כי כבר בסקרים שנערכו בשנים 1994 ו-1995 נמצא כי הציבור החרדי מחזיק בעמדות ניציות ביותר בנושאי מדיניות ובעמדות כלפי המיעוט הערבי, אף יותר מאלו של הדתיים לאומיים (פרס ויער-יוכטמן, 1998). סקר עומק של המכון הישראלי לדמוקרטיה מ-2019, כרבע מאה אחר כך, זיהה דפוסים דומים: העמדות של תומכי יהדות התורה בשאלות חוץ וביטחון נמצאו ניציות אף יותר מאלה של תומכי הליכוד ושל ש"ס. בסקר נמצא ש-68% מתומכי יהדות התורה תומכים בהחלת הריבונות הישראלית בשטחי יהודה ושומרון, שיעור דומה לזה של מצביעי הליכוד וגבוה מזה של מצביעי ש"ס (שפירא וענבי, 2019).

בחינת עמדותיה המדיניות של סיעת יהדות התורה, כפי שהשתקפו בהצבעות מרכזיות בכנסת, מראה כי יותר משאלו שיקפו עמדה עקבית, הן נגזרו מהשיוך של הסיעה לקואליציה או לאופוזיציה (או אולי גם מהקרבה לליכוד). בהיותה באופוזיציה הסיעה הצביעה נגד הסכמי אוסלו א' (ספטמבר 1993) ואוסלו ב' (אוקטובר 1995) אך משעברה לקואליציה תמכה בהסכם חברון (ינואר 1997) ובהסכם וואי (נובמבר 1998).¹⁷⁸ באופן דומה, כל עוד הייתה באופוזיציה, הסיעה הצביעה נגד תכנית ההתנתקות מרצועת עזה, אך לאחר שנכנסה לקואליציה ריככה את עמדתה: חבריה נעדרו מההצבעה בקריאה

¹⁷⁸ חבר הכנסת שמואל הלפרט נמנע בהצבעות על הסכם חברון והסכם וואי.

שנייה ושלישית על הצעת חוק יישום תכנית ההתנתקות (פברואר 2005) והיו חלק מהקואליציה עליה התבסס השלטון שביצע את התכנית.

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

העמדות הרעיוניות של יהדות התורה בתחומי כלכלה וחברה אינן עמדות ימין או שמאל מובהקות. בשנות התשעים, בהבחינו בין עמדות המפלגות השונות בתחום זה, מיקם נויברגר (1977) את אגודת ישראל במרכז המפה, מימין למפלגת העבודה ולש"ס ומשמאל לליכוד. אפשר להצדיק את ההכרעה למקם את המפלגות החרדיות האשכנזיות במרכז גם לפי המסרים הסותרים המשתקפים ממצע המפלגה מ-1996.

בסעיף הנקרא "חיזוק הכלכלה" משתקפות עמדות של ימין כלכלי. למשל – הקטנת המעורבות הממשלתית בענפי המשק וטיפול המגזר הפרטי; הקטנת תקציבי המדינה, העיריות, הרשויות והחברות הציבוריות; והפחתת מיסים. בסעיף נוסף שכותרתו "המעמד הבינוני" מצהירה הרשימה שתדאג להקדיש תשומת לב למעמד הבינוני, לסוחר הזעיר ולבעל המלאכה, "להקל מעליהם את עול המיסים ולהעניק להם אשראי נוח ואמצעים נוספים להתרחבותם ולהתפתחותם"¹⁷⁹. אולם במקביל, בסעיף שנקרא "זכויות סוציאליות" משתקפות עמדות הקרובות יותר לשמאל כלכלי: הרשימה מתפארת בהישגיה בתחום החקיקה החברתית ובמיוחד בנוגע למשפחות ברוכות ילדים ומצהירה שתוסיף לדרוש את הגדלת המענקים והתמיכות למשפחות כאלה.

עם זאת, אפשר לטעון שהעמדות החברתיות כלכליות של יהדות התורה אינן משקפות דאגה אוניברסלית לכלל השכבות הנמוכות ומחוייבות אמיתית לצמצום פערים בחברה, אלא רק שאיפה לדאוג לציבור בוחריה המגזר החרדי העני והנצרך ברובו. כך, למשל, במצע המפלגה מ-1996 נכתב בבירור: "יהדות התורה תדרוש פתרון למצוקת הדיור של הציבור החרדי ותפעל לשינוי יסודי של מדיניות השיכון והדיור, אשר יאפשר לזוגות צעירים השגת דירה מתאימה בתנאים נוחים... נפעל לקביעת פרוגרמה רב-שנתית למילוי המחסור בדיור, באוכלוסייה החרדית במיוחד".

¹⁷⁹ בכנסת ה-20 (2015-2019) עמדתה של יהדות התורה בוויכוח לגבי חלוקת רווחי הגז הטבעי – שהתגלה והתחיל להיות מופק באותה העת – נחשבה לכזו שנוטה יותר לטובת בעלי ההון.

גם אם המניע הוא בראש ובראשונה להיטיב ולדאוג לסקטור החרדי, היוזמות החברתיות של הרשימה מסייעות לעיתים גם לכלל ציבור השכבות הנמוכות. נזכיר כאן שתי דוגמאות ליוזמות כאלה. הראשונה היא חקיקתו של חוק משפחות מרובות ילדים, אשר היה ידוע בכינויו "חוק הלפרט", על-שם חבר הכנסת מיהדות התורה שקידם אותו. חוק זה אושר בשלהי כהונת ממשלת ברק (2000), כאשר לממשלה כבר לא היה רוב בכנסת ויוזמות חקיקה מסוג זה יכלו להיות מקודמות. החוק הביא להגדלה מטאורית של הקצבה המשולמת למשפחות מרובות ילדים: הקצבה החודשית עבור כל ילד החל מהילד החמישי ומעלה זינקה לכ-850 ש"ח. כשנתיים לאחר מכן בשנת 2003 בוטלו ההטבות המפליגות האלה כחלק מתכנית החרום הכלכלית בממשלת שרון השנייה. הדוגמא השנייה היא פועלו של סגן שר הבריאות יעקב ליצמן בממשלת נתניהו השנייה להנהיג טיפולי שיניים חינם לילדים. צעד זה התקבל בעין יפה והקנה בזמנו לליצמן אהדה רחבה בציבור.

דת ומדינה

ענייני דת ומדינה הם החשובים והמרכזיים ביותר בתפיסת העולם של יהדות התורה ובמידה רבה מהווים את הצדקת קיומה. לצורך המחשה, 18 מתוך 29 הסעיפים המופיעים במצע הרשימה שפורסם לקראת בחירות 1996 עוסקים בסוגיות של דת ומדינה. זאת בהשוואה לסעיף יחיד (ראו למעלה) שמתייחס לנושאי חוץ וביטחון ולשבעה שמתייחסים לענייני חברה וכלכלה. סעיפים ייחודיים במצע הוקדשו לסוגיות כמו הפלות, לנתיחת מתים ושתילת אברים, לשלילת הזרם הרפורמי והזרם הקונסרבטיבי ביהדות ול"ביעור נגע המיסיון".

סוגייה מרכזית היא השמירה על הסדרי הסטטוס קוו ובעיקר על קדושת השבת ועל האוטונומיה של החינוך החרדי. נושאים אלה נכללים באורח קבע בהסכמים הקואליציוניים שעליהם חתומה הסיעה. לדוגמא, בהסכם הקואליציוני לכינון הממשלה ה-32 (2009) הוסכם כי "יישמר הסטטוס קוו בנושאי דת ומדינה" ובמידה ותהיה פגיעה בהם הממשלה תפעל לתיקונה. סעיף נפרד קובע שהרשימה מביע דאגה עמוקה לאופייה היהודי של מדינת ישראל "עקב הפרצות המתרבות בפעילות המסחרית בשבת ובמועדי ישראל" וכי מפלגת השלטון תבחן את העניין ואת דרישות יהדות התורה לפעולה בנושא זה.

הסעיף העוסק בשבת במצע הרשימה מבהיר את הביקורת של יהדות התורה על המעמד הלא-מספק של השבת במדינה ומדגים כיצד היא מעוניינת להשפיע על הסדרים כגון ביצוע עבודות חיוניות בשבתות :

שבת קודש – נשמת אפו של עם ישראל – שמרה ושומרת על ייחודנו הלאומי וקיומנו הפיסי... אילו זכינו הייתה שבת קודש מקבלת מעמדה ההולם בחוקיה של מדינת ישראל, כיום מנוחה וקדושה מלא ומושלם. עכשיו שלא זכינו, נשען גם יום השבת במדינה על סטטוס קוו... ניאבק נגד הכרסום הגובר בסטטוס קוו ונמשיך לתבוע ביטול מתן היתרי עבודה ומסחר בשבתות ובמועדי ישראל... מעודדים מהישגינו בעבר בתחום זה, נעמוד על חובת פסיקתו של רב מוסמך, בכל הנושאים הדורשים קביעה של פיקוח נפש, למתן היתר עבודה בשבתות וחגים.

כפי שראינו מוקדם יותר, עניין השבת הביא פעם אחת (במסגרת הזמן הנסקרת כאן) לפרישתה של יהדות התורה מהקואליציה (1999, פרשת המשחן). ופעם נוספת (2017) הוא הוביל למשבר קואליציוני זוטא ולהתפטרות סמלית של יעקב ליצמן מתפקיד שר הבריאות וחזרתו לתפקיד סגן שר במשרד. הרקע היה הוויכוח על עבודות התחזוקה של רכבת ישראל בשבת. ליצמן טען שהגיש את התפטרותו בעקבות :

עבודות חילולי שבת ברכבת ישראל, אתמול וגם בתקופה האחרונה. בכל הדורות ידענו שהשבת שומרת עלינו, ידענו שזה יסוד הברית בין עם ישראל והקב"ה. לצערי רכבת ישראל עשתה לאחרונה את יום השבת יום השיפוץ הלאומי. כל השיפוצים שלהם ברכבות הם עושים בשבת, שלא לצורך (מצוטט אצל נחשוני ואזולאי, 2017)

חשיבות החינוך ליהדות התורה משתקפת בין היתר בכך שלנושא הזה הוקדשו כ-25 סעיפים בהסכם הקואליציוני מ-2015 – הפרק הארוך ביותר בהסכם בינה לבין הליכוד. סעיף כללי בהסכם קובע שישמרו עצמאותו ומעמדו הייחודי של החינוך החרדי וכן חלקו בעוגת התקציב. לאחר מכן מופיעים סעיפים המעמידים שורת דרישות תקציביות למוסדות החינוך החרדיים ברמת פירוט נרחבת. כנציגת הציבור החרדי, העיקרון המרכזי המנחה את יהדות התורה בנוגע לחינוך הוא התנגדות מוחלטת להתערבות המדינה באוטונומיה של החינוך. זו נחשבת לציפור הנפש החרדית. במילים אחרות,

התפיסה היא שהתערבות ישירה בחינוך הנה קו אדום שהקהילה לא תקבל. דוגמא בולטת לכך היא פרשת בית הספר בעמנואל בשנים 2009-2010, שבו התקיימה הפרדה על בסיס עדתי בין תלמידות אשכנזיות לספרדיות. בג"ץ הורה לבטל את האפליה ובתגובה נמנעו ההורים של התלמידות האשכנזיות לשלוח את בנותיהן לבית הספר. בעקבות כך הוטלו עליהם קנסות ומאסר בפועל. אך גם צעדים אלה לא הרתיעו את הקהילה. אף כי לא כל החרדים ראו בעין יפה את ההפרדה העדתית ורבים ראו בה התנהגות פסולה, כולם הסכימו על דבר אחד: המדינה לא רשאית להתערב במוסדות החינוך החרדים (זיכרמן, 2014).

נושא מרכזי נוסף מלבד השבת והחינוך הוא גיוס בחורי ישיבות לשירות בצה"ל. זה מהווה את אחת הסוגיות המתמשכות והלא-פתורות של המערכת הפוליטית הישראלית. גלגוליו והתפתחותו של מנגנון הפטור משירות צבאי לחרדים למן הקמת המדינה נותח בידי חוקרים רבים (ראו למשל בראון, 2017: 296-318; דהן, בן-בסט וקרמניצר, 2013; שטרן וזיכרמן, 2013; פלסנר, 2012; הכנסת, 2000). אין בכוונתנו לחזור ולדון בו אלא רק להאיר את ההיבטים הרעיוניים של ההתנגדות של החרדיות האשכנזית לשירות בצה"ל. התנגדות זו נשענת על שלושה אדנים: הראשון הוא התפיסה שלפיה תפקידם וייעודם של הגברים החרדים הוא ללמוד תורה ותפקיד זה מצריך התמסרות מוחלטת ופניות מעיסוקים אחרים הנחשבים ל"ביטול תורה". השני הוא התפיסה שרואה בלימוד התורה כמעשה המעניק שכבת הגנה רוחנית לעם ישראל. כך, בעוד שיש המגנים על הגוף בכלי מלחמה, לומדי התורה מגנים על הרוח ועל מגני הגוף באמצעות הלמידה. השלישי הוא החשש העמוק מפגיעה בזוהר החרדית ובערכי הקהילה כתוצאה מהתחככות עם החברה הכללית המתחייבת מתוך השירות הצבאי (זיכרמן, 2014: 320).

העמדות של הזרמים השונים ביהדות החרדית כלפי המאמצים להגיע למתווה גיוס לא היו תמיד מקשה אחת. היחס הכללי אל ועדת טל שמונתה לדון בנושא (1999-2000), למשל, היה חשדני. בה בעת היו בוועדה נציגים לחרדים והופיעו בפניה מוזמנים שהציגו את עמדת הרבנים החרדים. אחד מנציגי החרדים סירב לחתום על הדו"ח הסופי של הוועדה וגם במועצת גדולי התורה של דגל התורה לא הייתה תמימות דעים באשר להמלצות. בסופו של דבר הצביעו חמשת חברי סיעת יהדות התורה בעד

החוק שאושר בכנסת בשנת 2002. פסילתו של ההסדר בבג"צ בשנת 2012 גררה תגובות נזעמות בתקשורת החרדית נגד "גזירת הגיוס." אל ועדת פלסנר שהוקמה באותה השנה במטרה לנסח הסדר חדש לא נשלחו נציגים חרדיים, לפחות לא באופן רשמי (עו"ד יעקב ויינרוט ייצג את עניינם ופרישתו מדיוני הוועדה זרזו את פירוקה). בקיץ 2012 התכנסה באופן חריג מועצת גדולי התורה של דגל התורה ופרסמה החלטה בנושא:

מועצת גדולי התורה נרעשת ונפחדת ומביעה צער עמוק מגל ההסתה העכור... נגד החרדים לדבר ה' ובפרט נגד לומדי התורה הקדושה, אשר בזכותם העולם קיים, הלא המה בני הישיבות היקרים... המועצה מורה לראשי הישיבות הקדושות שיורו לתלמידיהם הנקראים להתייצבותם שלא יחתמו בשום פנים ואופן על כל מסמך שיש בו התחייבות כל שהיא שנוגעת לענין גיוס (בראון, 2017 : 314)

כשהוקמה בכנסת ה-19 (2013-2015) ועדת שקד שהופקדה על קידום "חוק השוויון בנטל" השתתף נציג יהדות התורה מאיר פרוש בדיוניה. הוא החליט להחרים את דיוני הוועדה לאחר שהוחלט לכלול סנקציות פליליות על משתמטים. החקיקה עליה המליצה הוועדה אושרה ברוב גדול בכנסת בהצבעה אשר הוחרמה בידי הסיעות החרדיות. בתגובה לחקיקה התבטא ח"כ אליעזר מוזס מאגוויי בחריפות ואמר:

אתמול נכתב פרק נוסף בהיסטוריה הנוראה של רדיפות הדת היהודית. זה יום שחור שייזכר לדראון עולם. רק ממשלה אכזרית מכריזה על ציבור שלם של לומדי תורה עבריינים. זהו גט כריתות בין הממשלה לחרדים. לא נשכח ולא נסלח. לומדי התורה ימשיכו בשלהם בלי קשר לחוק (מצוטט אצל אזולאי, 2014)

לקראת חזרתה של יהדות התורה לקואליציה, לאחר בחירות 2015, נכללה לראשונה בהסכם הקואליציוני עליו חתמה עם הליכוד דרישה מפורשת להסדרה של גיוס בחורי ישיבות באופן שיהיה מקובל על הסיעה. כחצי שנה לאחר כינון הממשלה תוקן החוק באופן שעיקר את האפשרות להטיל סנקציות פליליות על משתמטים ודחה את כניסתו של ההסדר לתוקף. שנתיים לאחר מכן נפסל החוק על-ידי בג"צ. בראשית 2018 מינה שר הביטחון אביגדור ליברמן ועדה במטרה להציע נוסח חוק שיעמוד במבחן בג"צ. ביולי אותה שנה הצביעה יהדות התורה נגד נוסח החוק שהובא לכנסת בקריאה

ראשונה. עם זאת, קידום הצעת החוק חשף חילוקי דעות בין קולות שהיו "מוכנים לחיות" עם נוסח החוק שהוצע וכלל סנקציות כלכליות אך לא פליליות (חלק מנציגי דגל התורה ונציגי ש"ס) לבין קולות שלא היו מוכנים לשמוע על כך (הפלג הליטאי הירושלמי ומרבית הרבנים הבולטים של אגודת ישראל).

חוקה וממשל

החברה החרדית תופסת את עצמה כמי שמציגה תרבות-נגד לתרבות החילונית המודרנית ולערכיה. מכאן גם נובע היחס החשדני שלה כלפי הדמוקרטיה במובנה הרחב והמהותי – זה החורג מעבר להיבט הפרוצדוראלי שלה. בחיבור מקיף הדן ביחסם של החרדים כלפי הדמוקרטיה הישראלית קובע בנימין בראון (2012) שהביקורת החרדית נוגעת לשלושה תחומים: ללגיטימיות של משטר חילוני; לערכי היסוד החוקתיים של הדמוקרטיה (ובראשם ערכי החירות והשוויון); ולעיקרון של ריבונות העם.

מתפיסת עולם זו נגזרות העמדות של המפלגות החרדיות כלפי החוקה וחוקי היסוד, כלפי בית המשפט העליון וכלפי יחסיו עם הרשות המחוקקת. ההתנגדות החרדית לחוקה מקורה עוד בראשית ימי המדינה ובפולמוס שהתקיים על במת הכנסת סביב נושא זה: "רק לתורה הכתובה ולמסורת ישנה סמכות ריבונית בחיי ישראל... כל חוקה שהיא יציר כפיו של אדם, אין מקומה בישראל... בחוקה חילונית נראה ניסיון לתת גט-כריתות לתורתנו הקדושה" (ח"כ מאיר דוד לוינשטיין מאגוויי, הכנסת, 1951).

הביקורת הבוטה לבית המשפט העליון היא התפתחות מאוחרת יותר שקשורה בעיקרה למגמת האקטיביזם השיפוטי. החרדים למדו לראות בבית המשפט העליון את אחד הגורמים המסוכנים ביותר לערכי היהדות, כפי שהם תופסים אותם.¹⁸⁰ בהפגנה ההמונית נגד בית המשפט העליון שהתקיימה ב-1999 מחו החרדים על מה שהם כינו הדיקטטורה השיפוטית של בג"צ ועל כך שפסיקותיו לטענתם הן אנטי-דתיות. מושא הביקורת העיקרי היה נשיא בית המשפט העליון דאז אהרן ברק שכונה "צורר היהודים" (אילן ואח', 1999). ככלל, המונחים "שלטון בג"צ" או "דיקטטורה של בג"צ" שכיחים מאוד בעיתונות החרדית. זו מדגישה שהשופטים אינם נבחרים באופן דמוקרטי, לא משקפים את החברה הישראלית על גווניה, ופוגעים בריבונות הכנסת שנבחרה על-ידי העם.

¹⁸⁰ דוגמאות בולטות: קביעת בג"צ שהפטור של בני ישיבות משירות בצה"ל מחייב את הסדרתו בחקיקה ראשית (1998), בג"צ בית הספר בעמנואל (2009), פסילת "חוק טל" (2012) ופסילת "חוק השוויון בנטל" (2017).

יהדות התורה מייחסת את התחזקותו של בג"צ ואת הביקורת השיפוטית שהוא החל להפעיל על חקיקה של הכנסת לאימוצם של שני חוקי היסוד הראשונים שעסקו בזכויות אדם בשנת 1992, ובעיקר חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. מכאן נגזרת התנגדותם העקרונית לחקיקת חוקי יסוד נוספים. אלא שעיון בהצבעותיה של יהדות התורה בכנסת ממחיש שעמדותיה לא עקביות. כך, למשל, בהצבעה בקריאה טרומית (2007) על תיקון חוק יסוד: ירושלים באופן שישריין את מעמד הבירה ברוב מיוחד היא הצביעה בעד. לעומת זאת, בהצבעה בקריאה ראשונה (2013) על חוק יסוד: משאל עם התנגדו חברי הסיעה.¹⁸¹ עמדתה לגבי חוק יסוד: ישראל - מדינת הלאום של העם היהודי ("חוק הלאום") הייתה מורכבת יותר. ככלל, יהדות התורה לא חשה בנוח עם חוק יסוד שמעגן את זהותה של מדינת ישראל ברכיב הלאום ואף הסתייגה מסעיפים ספציפיים כמו הסעיף שעסק במעמד השפה העברית. לבסוף, היא הגמישה את עמדתה כחלק מ"עיסקה" עם הליכוד שבמסגרתה קודם חוק גיוס נוח ומקל. ח"כ משה גפני הסביר את עמדת הסיעה:

"חוק הלאום הוא חוק יסוד שאומר דברים חמורים אנחנו לא רוצים את זה... הכל שם אפיקורסות מהמילה הראשונה ועד המילה האחרונה... זה חוק רע. למה הסכמנו לזה? בגלל שנתניהו אמר שזה חוק שחשוב לו ובתמורה לתמיכה בחוק הזה הוא יעשה מה שאנחנו דורשים בחוק הגיוס" (מצוטט אצל ברגר, 2018)

עמדותיה של יהדות התורה בנוגע לשיטת הבחירות נגזרות מהיותה מפלגה קטנה באופן יחסי. בהתאם, היא הצביעה בכנסת נגד ביטול חוק הבחירה הישירה (2001) והתנגדה להעלאת אחוז החסימה לערכים של 2% (2004) ו-3.25% (2014).

סיכום

מפלגת אגודת ישראל היא מהוותיקות שבמפלגות בישראל. גם את דגל התורה שיצאה מתוכה בסוף שנות השמונים לא ניתן לראות כמפלגה חדשה אלא כבשר מבשרה. ברית מפלגות זו נהנית מקהל המצביעים היציב והמסור ביותר. בכך שונה יהדות התורה מ"אחותה" החרדית-ספרדית ש"ס. התמיכה באחרונה אינה מוגבלת רק לציבור חרדי ועל כן הייתה תנועתיות גבוהה יותר בהישגיה

¹⁸¹ חוק היסוד התקבל ב-2014. בהצבעות בקריאה שניה ושלישית הצטרפה סיעת יהדות התורה לשאר סיעות האופוזיציה והחרימה את ההצבעה.

בבחירות (אם כי זו התמתנה לאורך השנים). זאת, בעוד ההתבססות הכמעט-מוחלטת של יהדות התורה על מצביעים חרדים מגבילה את מוטת כוחה אך בה בעת מקנה לה יציבות. עם יציבות זו תשומר, הרי שבהתאם לתחזיות הדמוגרפיות החוזות גידול מהיר בשיעור היחסי של הציבור החרדי מכלל אוכלוסיית ישראל בעשורים הקרובים, צפויה יהדות התורה להמשיך להתחזק מבחינה אלקטורלית. אולם תוצאות בחירות 2021 הראו כי מאגר מצביעים הולך וגדל זה מושך תשומת לב גם מצד מפלגות אחרות וכי התנהגות הבוחרים, הן מבחינת השתתפות, הן מבחינת הצבעה, אינה מובטחת כמו בעבר. אם מדובר בהתנהגות חריגה באופן זמני או בסימון מגמה, ימים יגידו.

אך כפי שהודגם בפרק זה, מעמדה וכוחה הפוליטי של יהדות התורה לא תמיד נגזר מגודלה. גם כאשר היא הייתה סיעה קטנה היא הצליחה להשיג הישגים לטובת ציבור בוחריה, בעיקר דרך השליטה על ראשות ועדת הכספים. לצד זאת, פרקי הזמן בהם שהתה באופוזיציה (גם כשזכתה בהישגים יפים בבחירות) אל מול ממשלה שכללה מפלגה עם מצע אנטי-חרדי או לפחות חילוני (מרצ במהלך ממשלת רבין השנייה, שינוי במהלך מרבית כהונת ממשלת שרון השנייה, יש עתיד במהלך כהונת ממשלת נתניהו השלישית) ממחישים מחזוריות מסויימת בפוליטיקה הישראלית: נקודות זמן בה נפשו של רוב מובהק בציבור נוקעת והוא פונה כנגד המיעוט החרדי ומה שמוצג ונתפס כסחטנות שלו וכוחו הפוליטי העודף.

הברית הלא-רשמית שכרתה יהדות התורה עם הליכוד ו"גוש הימין" מאז שנת 2015 היא התפתחות משמעותית בדפוס פעולתה. ימים יגידו האם בצעד זה היא רכשה מעין תעודת ביטוח להיכללותה בכל ממשלת ימין עתידית. צעד זה עלול אולי להובילה לאבד חלק מכוחה שנבע בעבר מתוך הצלחתה לשמור על תדמית של מי שמוכנה – באם ימולאו תביעותיה הסקטוריליות – להצטרף לכל ממשלה. אמנם הלכה למעשה יהדות התורה תמיד העדיפה ממשלות ימין ונמנעה מלהצטרף לרוב הממשלות שלא הובלו בידי הליכוד, אך התדמית הזו שלה חיזקה את יכולת המיקוח שלה אל מול הליכוד.

9. מפלגות העולים: ישראל ביתנו וישראל בעלייה

פרק זה עוסק בשתי מפלגות העולים המרכזיות שקמו במחצית השנייה של שנות התשעים של המאה ה-20. מדובר בישראל בעלייה אשר נוסדה בשנת 1996 וסופה שהתמזגה לאחר בחירות 2003 עם הליכוד וחדלה להתקיים. לעומת זו, המפלגה השנייה, ישראל ביתנו, אשר הוקמה ב-1999 עדיין פעילה ואפילו שיחקה תפקיד מרכזי במערכת הפוליטית הישראלית בסדרת הבחירות של 2019-2021.

הפרק מתחיל בתיאור היסטורי קצר של הקמת מפלגות העולים, על רקע העלייה ההמונית ממדינות ברית המועצות לשעבר (מה שפונה גם כחבר המדינות העצמאיות, חמ"ע) בשנות התשעים של המאה ה-20. לאחר מכן הוא מנתח את תפקוד המפלגות בארבע זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית מנתח את הישגיהן של ישראל בעלייה וישראל ביתנו בבחירות לכנסת, את דפוס ההצבעה להן ואת מסעות הבחירות שלהן. נראה כיצד ישראל בעלייה, עם התחלה מבטיחה, הלכה והצטמקה וסופה שנבלעה בליכוד. זאת בעוד ישראל ביתנו, עם התחלה מקרטעת למדי, הצליחה לייצב את עצמה ולא רק לשרוד אלא "להמציא את עצמה מחדש" מספר פעמים. כמו כן נעסוק בהישגי המפלגות בבחירות לרשויות המקומיות. נראה כיצד בדומה למפלגות מגזריות אחרות הצליחה ישראל ביתנו לבסס רשימות מקומיות המהוות בסיס תמיכה חשוב בבחירות ברמה הלאומית.

החלק העוסק בזירה הפרלמנטרית מתמקד בחברי הכנסת שביניהם מטעם מפלגות העולים לאורך השנים. זאת, תוך ניתוח מאפייניהם ופירוט של הנציגים ש"ערקו" מהן לטובת התארגנויות פוליטיות אחרות או הצטרפו אליהן. נראה כי אחד ממאפייני הפוליטיקה של מפלגות העולים היא תנועה יחסית ערה של פוליטיקאים בין מפלגות ורשימות מועמדים. כך, ישראל בעלייה סיימה את דרכה במיזוג עם הליכוד שבע שנים אחרי ייסודה בעוד שבישראל ביתנו אמנם דובר ביושב ראש יציב וקבוע, אביגדור ליברמן, אך סביבו רחשה כוורת משתנה ומתחדשת לאורך השנים.

החלק הבא, זירת הממשלה, מנתח את פרקי הזמן בהן היו המפלגות הללו חלק מהקואליציה השלטונית, ואת המשברים שהביאו לפרישתן מחלק מאותן ממשלות. מפלגות אלו נטו להשתייך לקואליציה הממשלתית על מנת לשרת את האינטרסים של תומכיהן העיקריים, העולים מברית

המועצות לשעבר. עם זאת, הן פרשו מהקואליציה לא מעט פעמים על רקע חילוקי דעות בנוגע למדיניות חוץ ולנושאים נוספים.

לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית, תוך הדגשת ההבדלים המבניים והארגוניים בין ישראל בעלייה לבין ישראל ביתנו. הראשונה הייתה מפלגה דמוקרטית באופן יחסי. ישראל ביתנו לעומתה היא מפלגת מנהיג. הגם שיש בה מידה מסוימת של חיים מפלגתיים, ההכרעות המרכזיות בנוגע למועמדויות ולמדיניות נתונות בידי מנהיג יחיד, מייסד המפלגה אביגדור ליברמן. לבסוף, החלק העוסק בזירה האידיאולוגית בוחן את עמדותיהן של המפלגות הללו ובעיקר של ישראל ביתנו. זו הפכה במהלך השנים למפלגה המשלבת רכיבים של ימין מדיני-ביטחוני פרגמטי יחד עם פופוליזם מדין וחילוניות מוצהרת. בכך היא שיקפה את העמדות המאפיינות את ליבת בוחריה, העולים מברית המועצות לשעבר. אלו אחזו בעמדות דומות לשל מפלגות הימין והדתיים בכל הנוגע למדיניות חוץ וביטחון ולמרכז ולשמאל בכל הנוגע לשאלות דת ומדינה.

עליית שנות התשעים והקמתן של מסגרות פוליטיות המתבססות ופונות לעולים

גל העלייה ההמוני מברית המועצות לשעבר החל בשנת 1989. במסגרת תהליך הפרסטרואיקה (בנייה מחדש) שעבר על ברית המועצות, נחקק חוק הגירה חדש. זה פתח את השערים ליהודים ואפשר להם להגר, למדינת ישראל או למדינות אחרות. במהלך פרק זמן של מעט יותר מעשור היגרו למדינת ישראל, במסגרת כללי חוק השבות, כמיליון עולים (Khanin, 2004). העלייה ההמונית הזו שינתה את ההרכב הדמוגרפי של החברה הישראלית. כיוון שדובר בעלייה של יהודים, ברובם אשכנזים חילוניים, היא השפיעה משמעותית על גודלן היחסי של קבוצות בחברה הישראלית. היא הכניסה למעגל בעלי זכות הבחירה כוח אלקטורלי עצום שחייב את המפלגות שפעלו במערכת הפוליטית להסתגל ולהתאים עצמן אליו.

גל ההגירה הזה לא היה, כמובן, המקרה הראשון של עלייה המונית למדינת ישראל. אולם גלים קודמים לא הותירו רישום מובהק על המערכת הפוליטית. בעבר, העולים החדשים למדינת ישראל כמעט ולא הקימו מסגרות פוליטיות משלהן אלא שולבו והשתלבו במסגרות קיימות. המפלגות

המעטות שנוסדו היו שוליות, במושגים של מספר בוחריהן או של השפעתן. העולים נקלטו במערכת הפוליטית הקיימת ובמובן זה דפוס התנהגותם היה דומה לזה של קבוצות מהגרים אחרים בעולם (הורוביץ, 1999). עליית שנות התשעים הייתה שונה מבחינה זו.

שתי מפלגות העולים הנסקרות כאן עדיין לא נוסדו כאשר נערכו הבחירות של 1992, הראשונות שנערכו מאז תחילתו של גל העלייה. אבל ראוי בכל זאת להזכיר בקצרה את שלוש רשימות העולים שהתמודדו כבר בבחירות אלו: יולי קושרובסקי, מסורב עלייה שעלה לישראל ב-1989, עמד בראש רשימת "דמוקרטיה ועלייה" (היא הייתה מוכרת יותר בראשי התיבות שלה ד"ע שהדהדו את המילה "כך" בשפה הרוסית); רוברט גולן הקים רשימה בשם "התנועה להתחדשות ישראל"; וקבוצת עולים נוספת התמודדה עם קבוצת גמלאים במסגרת רשימת גמלאים, *עולים וקשישים*. אף לא אחת משלוש הרשימות התקרבה אל אחוז החסימה. ביחד הן זכו ב-0.8% מן הקולות ורק כ-5% מקולות העולים (Bick, 1998).

ארבע שנים לאחר מכן, בבחירות 1996, התמודדה בהצלחה מרובה מפלגת עולים בשם ישראל בעלייה. בראשה עמד נתן (אנטולי) שרנסקי - אסיר ציון המפורסם ביותר ומי שהפך לסמל ציוני של מאבק העלייה למדינת ישראל. שרנסקי שוחרר מהכלא הסובייטי והגיע לישראל בראשית שנת 1988. שנתיים לאחר מכן ייסד ביחד עם יורי שטרן את "הפורום הציוני", ארגון שפעל להקלה של תהליך קליטתם של העולים מברית המועצות ולשיפור התנאים שלהם בישראל. הפורום עבר בזמן קצר תהליך של פיתוח והתמסדות. הוא הפך מארגון וולונטרי קטן העוסק בפרט לשדולה הפועלת ברובד המקומי-עירוני וברובד הלאומי, ומתפקדת כארגון גג לסיעות וקבוצות מרובות. שרנסקי התלבט עוד ב-1992 האם להיכנס לפוליטיקה ולהתמודד בבחירות לכנסת אך הכריע כנגד המהלך. בשנים העוקבות גברו הלחצים לייסוד מפלגת עולים. בסופו של דבר הם נשאו פרי. ביוני 1995 השיק שרנסקי את "ישראל בעלייה" כתנועה חברתית ובמרץ 1996 נערכה בבנייני האומה בירושלים ועידת היסוד של המפלגה.¹⁸²

¹⁸² להרחבה על סיפור היווסדה של ישראל בעלייה ראו גלילי וברונפמן, 2013: 90-101.

הזירה האלקטורלית

הבחירות לכנסת

לוח 9.1 מפרט את מידת התמיכה והייצוג בה זכו שתי המפלגות הנסקרות בפרק זה בבחירות הכלליות. כפי שניתן לראות, הן התמודדו במקביל רק בשתי מערכות בחירות לכנסת: בשנים 1999 ו-2003. הסיפור של ישראל בעלייה הוא של התחלה חזקה (7 מושבים ב-1996), דעיכה מהירה (2 מושבים ב-2003) והיעלמות. לעומתה, ההישגים האלקטורליים של ישראל ביתנו במרוצת השנים התאפיינו בעליות ומורדות. היא הייתה במגמת התחזקות עד בחירות 2009, נחלשה והגיע לשפל בבחירות של אפריל 2019, והתאוששה מחדש בבחירות של ספטמבר 2019 ושל 2020.

לוח 9.1 שיעורי התמיכה במפלגות העולים בבחירות לכנסת, 1996-2021

ישראל ביתנו		ישראל בעלייה		שנה
מס' המושבים	אחוז הקולות	מס' המושבים	אחוז הקולות	
-	-	7	5.7%	1996
4	2.6%	6	5.2%	1999
*(3)		2	2.2%	2003
11	9.0%	-	-	2006
15	11.7%	-	-	2009
*(11)		-	-	2013
6	5.1%	-	-	2015
5	4.0%	-	-	2019 (אפריל)
8	7.0%	-	-	2019 (ספטמבר)
7	5.7%	-	-	2020
7	5.6%	-	-	2021

* בשנת 2003 התמודדה ישראל ביתנו בברית עם מפלגות מולדת ותקומה במסגרת רשימת האיחוד הלאומי. 3 מתוך 7 המועמדים שנבחרו לכנסת היו נציגיה. ב-2013 התמודדה ישראל ביתנו עם הליכוד במסגרת רשימת "הליכוד ביתנו". 11 מתוך 31 המועמדים שנבחרו לכנסת היו נציגיה.

ההישג של ישראל בעלייה בבחירות של 1996 היה הישג יוצא דופן עבור מפלגת עולים. מאז קום המדינה לא זכתה מפלגת עולים בכל כך הרבה תמיכה וייצוג. גלי עליות קודמים לא השאירו רישום פוליטי מובהק על המערכת הפוליטית. מפלגות העולים המעטות שהוקמו זכו לתמיכה מעטה יחסית

והשפעתן היתה שולית (הורוביץ, 1999). רק ארבע שנים קודם לכן נחלו שלוש רשימות עולים כשלון חרוץ בבחירות, והנה הפעם – הצליחה מפלגת עולים חדשה לזכות בשבעה מושבים.

אפשר להציע כמה הסברים להצלחה של ישראל בעלייה. ראשית, שינוי שיטת הבחירות בעקבות הבחירה הישירה של ראש הממשלה אפשר לעולים – באמצעות שני פתקי ההצבעה – להביע את עמדותיהם בנושאי חוץ וביטחון על-ידי הצבעה למועמד לראשות הממשלה (פרס או נתניהו) ואת צרכיהם וזהותם כקהילת עולים על-ידי הצבעה למפלגה "שלהם" בפתק השני.

שנית, ההצבעה למפלגה סקטוריאלית ביטאה גם מחאה כלפי קשיי הקליטה ובעיקר כלפי היחס השלילי שחלקים רחבים בחברה הישראלית הביעו לגל העלייה. אל העלייה "הרוסית" נקשרו דימויים שליליים של מאפייה, זנות, אלימות ועולם תחתון. זה פגע מאד בעולים שרבים מהם אף התנאו בהיותם אנשי ספר ובעלי השכלה אקדמית.¹⁸³ מסע הבחירות של ישראל בעלייה נבנה על תחושות אלה והדגיש את הגאווה והכבוד של קהילת העולים. שרנסקי ביקר בחריפות את הממשלה על שאינה מנצלת את הכשרונות שהגיעו ולא מאפשרת להם להיקלט במשרות טובות ולתרום לחברה הישראלית. התחושה לפיה קיימת חוסר הערכה כלפי העולים הועצמה עוד יותר מכך שהליכוד ומפלגת העבודה לא נתנו ייצוג נאות לעולים ברשימותיהם לכנסת. בליכוד נדחק המועמד "הרוסי" למקום ה-45 הלא ריאלי. בעבודה זכה במקום הראשון המשוריין לעולה אדיסו מאסלה, עולה מאתיופיה, מה שדחק את המועמד "הרוסי" למקום ה-46. רק ברגע האחרון, נערכה התמודדות פנימית מיוחדת בה זכתה עולה וותיקה מרוסיה, סופה לנדבר, בשיבוץ במקום ה-25, אך הנזק התדמייתי כבר נעשה (Bick, 1998).

שלישית, ישראל בעלייה נהנתה מכך שבראשה עמד מנהיג מוסכם שזכה למעמד של גיבור בקרב קהילת העולים ואף מעבר לה, ומתשתית ארגונית אפקטיבית. שרנסקי צבר זה מכבר ניסיון כמגייס כספים מתוקף פעילותו ב"פורום הציוני", והחל לגייס כספים לטובת המפלגה עוד טרם הקמתה הרשמית, בקיץ 1995, עם השקתה של תנועת ישראל בעלייה. אל הבחירות הגיעה המפלגה עם

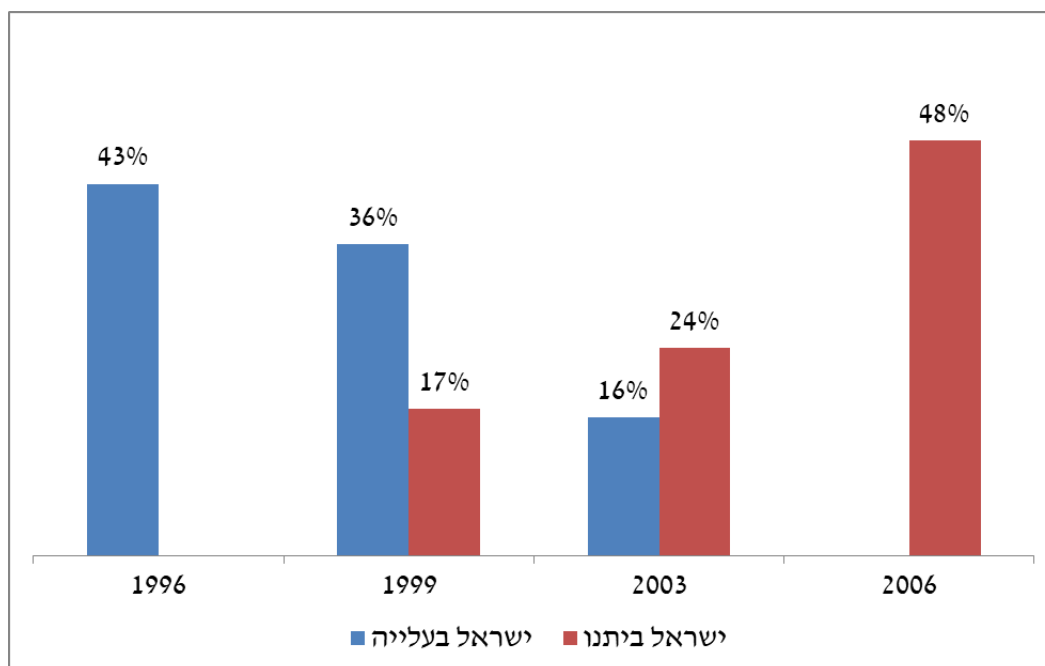
¹⁸³ מרבית הדימויים צמחו מ"למטה" ונבעו מגזענות ומדיעות קדומות, אך לעיתים גם נבחרו ציבור בטאו יחס בעייתי אל העולים. כך למשל, בבואה להדגיש את המחיר הכלכלי-חברתי של העלייה, אמרה שרת הרווחה אורה נמיר בראיון ל"הארץ" (אוקטובר 1994) כי "שליש מהעולים קשישים, שליש נכים וכמעט שליש – אימהות חד-הוריות".

משאבים כספיים ניכרים, מה שאפשר לה להעסיק ביום הבחירות אלפי פעילים בשכר שניידו מצביעים אל הקלפיות.

רביעית, ישראל בעלייה השכילה למצב את עצמה בתור מפלגת מרכז. החלטה אסטרטגית זו הביאה את שני המועמדים לראשות הממשלה לחזר במרץ אחר קהל המצביעים הפוטנציאלי שלה. כך, השתתפותם של ראש הממשלה פרס ומנהיג הליכוד נתניהו בוועידת היסוד של המפלגה בירושלים, חודשיים לפני יום הבחירות, העניקה לה תדמית של מפלגה מכובדת ורצינית וסייעה לה לקבל לגיטימציה ציבורית.

כל אלה תרמו להצלחה הניכרת של ישראל בעלייה בבחירות. היא קיבלה כ-175,000 קולות השקולים לכ-43% מהעולים בעלי זכות הבחירה (ראה תרשים 9.1). לאחר הבחירות הפכה המפלגה לשותפה חשובה בקואליציה וקיבלה ייצוג של שני שרים בממשלה. לעומת זאת, בבחירות 1999 התמודדה ישראל בעלייה בסביבה תחרותית שונה ומאתגרת יותר. ראשית, בתור שותפה לשלטון יכולתה להתבסס על הצבעת מחאה מובהקת נפגמה. שנית, הפעם היא אף נאלצה להתמודד על קולות העולים עם מפלגה חדשה – ישראל ביתנו. זו הוקמה על ידי אביגדור ליברמן, מי שהיה יד ימינו של בנימין נתניהו וכיהן בין היתר כמנכ"ל הליכוד וכמנכ"ל משרד ראש הממשלה. ליברמן הכריז בראשית 1999 על הקמתה של מפלגה חדשה בראשותו. ההתארגנות החדשה התבססה על קבוצת פעילי ליכוד יוצאי ברית המועצות שעזבו את המפלגה בשנים 8-1997 על רקע האכזבה מהמהלכים המדיניים שהוביל ראש הממשלה נתניהו וההתעלמות מדרישותיהם במוסדות המפלגה. מאוחר יותר, הצטרפו אליה עוד שתי קבוצות: פורשי ישראל בעלייה חברי הכנסת יורי שטרן ומיכאל נודלמן, וקבוצה של פוליטיקאים דוברי רוסית שהצליחו להיבחר למועצות ערים במסגרת רשימות עולים עצמאיות בבחירות המקומיות של נובמבר 1998 (Khanin, 2010). השם שנבחר למפלגה אמנם ביטא מחויבות לישראל אך לא במקרה היה לו דמיון לשם מפלגה שפעלה ברוסיה באותה בעת, "רוסיה ביתנו".

תרשים 9.1 התמיכה בישראל בעלייה וישראל ביתנו בקרב ציבור העולים

מקורות: הורוביץ (1999); גיטלמן וגולדסטיין (2001); גולדסטיין וגיטלמן (2004); קונסטנטינוב (2008).

בבחירות של 1996 הסוגיות המרכזיות שהועלו במסע הבחירות בנוגע לעולים היו בעיקר ביטחוניות וחברתיות (קשיי קליטה, דיור, תעסוקה). ההתמודדות של שתי מפלגות עולים בבחירות 1999 הפכה את מסעות הבחירות למגוונים יותר. מסע הבחירות של ישראל בעלייה הדגיש הפעם ענייני דת ומדינה, ובעיקר את שליטתה של ש"ס על משרד הפנים. הדוברים של ש"ס גינו לא פעם את גל העלייה כמורכב מ"גויים" (ואף פושעים וזונות), ושליטתה במשרד הפנים העמידה מכשולים מרובים בפני העולים ברישומם כאזרחים ישראלים. נושאים מדיניים-ביטחוניים כמעט לא עלו בתעמולת הבחירות של המפלגה. היא נעשתה מזוהה עם סיסמת הבחירות שהקליטה ברוסית אך הפכה להיות ה"להיט" של הקמפיין: "אם.וו.דה. פד ש"ס קונטרול? נייט. אם.וו.דה. פד נאש קונטרול" (משרד הפנים בשליטת ש"ס? לא. משרד הפנים בשליטה שלנו"). ההתקפה החזיתית נגד ש"ס, שהייתה שותפתה בקואליציה השלטונית, הייתה חלק מהיערכות אסטרטגית מחודשת של ישראל בעלייה בבחירות אלה, לנוכח התחרות מול ישראל ביתנו. ברכת הדרך הסמוייה של נתניהו למפלגה החדשה, ישראל ביתנו, נתפסה

על-ידי שרנסקי כהפניית עורף נגדו. זה אף הוביל את ישראל בעלייה לנקוט בעמדה רשמית של נייטרליות בהתמודדות על ראשות הממשלה (גיטלמן וגולדסטיין, 2001 : 212).¹⁸⁴

לעומת הקו הנייטרלי של ישראל בעלייה, ליברמן וישראל ביתנו תמכו מפורשות בנתניהו וקראו למצביעים שלהם לבחור בו לראשות הממשלה. כבר בקמפיין הזה – הראשון בו התמודדה המפלגה – היא השתמשה בסיסמה שהפכה להיות מזוהה עם יושב הראש שלה: "מילה זו מילה". ישראל ביתנו הדגישה במסע הבחירות שלה בעיקר את העניינים המדיניים-ביטחוניים (שהציבו אותה בתור מפלגה ניצית יותר מישראל בעלייה) אך גם היא התייחסה לסוגיות חברתיות כגון הפערים בחינוך.

לוח 9.2 משווה את הישגי המפלגות ב-1996 וב-1999 ביישובים ומקבצי יישובים שונים ובוחנת את היחס בין שיעורי התמיכה בשתי המפלגות (טור אחרון). ישנן שתי נקודות הראויות לציון. ראשית, אחוז התמיכה המשותף בשתי המפלגות בשנת 1999 היה גבוה מהתמיכה בישראל בעלייה ב-1996. זהו כפי הנראה בעיקר ביטוי לכך שעשרות אלפי עולים נוספים הגיעו לישראל בשלוש השנים האלה והצטרפו אל מעגל הבוחרים. שנית, מעניין לראות את השונויות בתמיכה בשתי מפלגות העולים ביישובים שונים. הטור האחרון בטבלה בוחן את היחס בין מספר המצביעים בכל אחד מהיישובים או במקבץ יישובים. בחיפה ובקריות הצביעו עבור ישראל בעלייה פי שלושה לערך מאשר לישראל ביתנו. באשקלון וביישובי פיתוח היחס בין שתי המפלגות היה נמוך מעט מ-2 ל-1 לטובת ישראל בעלייה. לעומת זאת, בירושלים פיזור התמיכה בין שתי המפלגות היה כמעט זהה ובהתנחלויות – הצביעו יותר לישראל ביתנו, מאשר לישראל בעלייה. השונויות הזו משקפת את רמת הניציות הכללית ביישובים השונים (ההתנחלויות וירושלים הם מקומות ימניים מובהקים) ומדגימה כי ישראל ביתנו אכן נתפסה כמפלגה ימנית יותר.

לוח 9.2 התמיכה במפלגות העולים: בחירות 1996 לעומת בחירות 1999

יחס	1999		1996	
	ישראל ביתנו	ישראל בעלייה	ישראל בעלייה	
1 : 3.2	2.8%	8.9%	8.3%	חיפה

¹⁸⁴ בתוך הסיעה לא הייתה אחדות דעות לגבי תמיכה במועמדים לראשות הממשלה. היו בה כאלה שהיו מזוהים עם הליכוד ונתניהו (יולי אדלשטיין), כאלה המזוהים עם העבודה וברק (רומן ברונפמן) וחברים שלא נקטו עמדה ברורה ושמרו על עמימות.

1 : 2.8	3.6%	10.1%	9.0%	קריות
1 : 1.9	7.3%	13.9%	17.0%	אשקלון
1 : 1.7	6.1%	10.5%	11.0%	יישובי פיתוח
1 : 1.2	2.1%	2.6%	4.3%	ירושלים
1 : 0.7	4.0%	2.6%	3.9%	התנחלויות

שתי המפלגות הצליחו לגייס תמיכה מרשימה בבחירות. ההצבעה בשני פתקים (אחד לכנסת והאחד לראשות הממשלה) סייעה להם לגייס את תמיכת ציבור העולים. התמיכה בישראל בעלייה אמנם הצטמצמה, אך היא עדיין קיבלה כ-36% מקולות העולים וזכתה בשישה מושבים שמיצבו אותה כמפלגת העולים הבכירה. ישראל ביתנו גרפה כ-17% מקולות העולים וזכתה ב-4 מושבים. בסך הכל קיבלו שתי המפלגות כמחצית מקולות העולים (תרשים 9.1).

בחירות 2003 היו הפעם השנייה והאחרונה בה התמודדו שתי מפלגות העולים.¹⁸⁵ מסע הבחירות של ישראל בעלייה לא משך תשומת לב הפעם וסיסמת הבחירות שנבחרה (שרנסקי – ימין. שפוי. נקי). הבהירה שהמפלגה זנחה את עמדתה הממורכזת וגלשה ימינה. שינוי זה היה אך טבעי נוכח התזוזה הכללית של דעת הקהל הישראלית ימינה, בימים בהם אינתיפאדת אל-אקצה ("האינתיפאדה השנייה") הייתה בעיצומה והביטחון האישי של אזרחי המדינה נפגע בצורה קשה. ישראל ביתנו לא התמודדה הפעם באופן עצמאי, אלא שיתפה פעולה עם האיחוד הלאומי.¹⁸⁶ לא היה ספק כי ישראל ביתנו היא הדומיננטית מבין חברות הברית הבין-מפלגתית. זה התבטא לא רק בכך שמנהיג ישראל ביתנו ליברמן מוקם בראש הרשימה, אלא גם בשימוש באות 'לי' (ששימשה את ישראל ביתנו בבחירות הקודמות) ובהצבתו של ליברמן כמוביל קמפיין הבחירות. מלבד הקו המדיני הימני-ניצי, בבחירות אלה בא לידי ביטוי הקו הפופוליסטי שהחל לאפיין את ישראל ביתנו (ראו גם הרחבה בסעיף של הזירה האידיאולוגית): "מי ימנע את ההשתלטות הפוליטית של שלטון הבג"צ? מי נלחם נגד ההשתלטות של האליטות? מי באמת מטפל באחמד טיבי ועזמי בשארה? מי ישמור עלינו מהתקשורת העויינת? רק ליברמן יכול עליהם" (מודעת בחירות, מתוך אספת הבחירות באתר הספרייה הלאומית).

¹⁸⁵ מפלגת עולים נוספת שהתמודדה במסגרת ברית עם מרצ הייתה הבחירה הדמוקרטית בראשות רומן ברונפמן. לא ניכר כי מפלגה זו הוסיפה תמיכה רבה למרצ בקרב העולים.
¹⁸⁶ שיתוף פעולה זה היה המשך ישיר לסיעה המשותפת שהוקמה כבר בשנת 2000 (האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו).

בשונה ממערכת הבחירות הקודמת, הפעם התחייבו מפלגות העולים לא לתקוף זו את זו ואף חתמו על הסכם עודפים ביניהן. ניתוח של דפוסי ההצבעה של העולים בבחירות 2003 מראה כי הם היו מגוונים יותר בהשוואה לשתי הבחירות הקודמות, ובאופן שלא היטיב עם מפלגות העולים. ישראל בעלייה ספגה את המכה הכבדה יותר. היא הצליחה לקבל רק 16% מקולות העולים (תרשים 9.1), מה שהספיק ל-2 מושבים בלבד. היא איבדה קולות רבים לליכוד (שמנהיגו אריאל שרון היה פופולרי מאוד בקרב ציבור העולים), לשינוי (שהובילה קו האנטי-דתי מובהק) ובמידה פחותה מזו לישראל ביתנו ואף למרצ (אליה חבר רומן ברונפמן). היחלשות ניכרת זו הביאה, זמן קצר לאחר הבחירות, להתמזגותה של ישראל בעלייה אל תוך הליכוד ולהפסקת פעילותה הפוליטית העצמאית. במעמד ההתמזגות אמר שרנסקי: "בבחירות הסתיים למעשה תפקידה של ישראל בעלייה... פתחנו הרבה דלתות והבאנו נציגים למוקדי כוח במוסדות המדינה. סיימנו פרק חשוב בהשתלבות בחברה הישראלית. אנחנו רואים עצמנו במרכז המחנה הלאומי, ואין ספק שהליכוד זה הבסיס של המחנה" (מרסיאנו ושומפלבי, 2003ב)

באשר לישראל ביתנו, על אף שהתמיכה בה בקרב העולים התחזקה מעט, הריצה המשותפת עם האיחוד הלאומי הביאה לכך שנבחרו מטעמה לכנסת רק שלושה נציגים, ירידה של מושב בהשוואה לבחירות הקודמות. העובדה שקרוב ל-60% מציבור העולים הצביעו הפעם למפלגות "כלליות" העלתה את הסברה כי מדובר בתהליך טבעי של היטמעות שעברה קהילת עולים, וכי בחירות 2003 סימנו את המעבר של הבוחרים מגל העלייה הזה מהיותם "רוסים" להטמעותם כ"ישראלים". התמזגותה של ישראל בעלייה אל תוך הליכוד, והריצה של שתי מפלגות העולים האחרות ברשימות משותפות עם מפלגות "כלליות" (ישראל ביתנו עם האיחוד הלאומי והבחירה הדמוקרטית של רומן ברונפמן עם מרצ) תרמו לתפיסה הזו. כך גם ממצאים מסקרי דעת קהל שהראו שעולים צעירים יותר מצביעים פחות למפלגות הסקטוריאליות. עם זאת, כפי שקבעו גולדסטיין וגיטלמן (2004: 365) במחקרם על דפוסי ההצבעה של העולים בבחירות 2003: "מוקדם מדי להסיק מתוצאות בחירות 2003 שהעולים דוברי הרוסית נטמעים מבחינה פוליטית ושהעלמותה של ישראל בעלייה מסמלת את קץ ההצבעה האתנית בקרב הציבור הרוסי בישראל". מערכת הבחירות הבאה הוכיחה כי זהירות זאת הייתה במקומה.

נראה כי שלוש השנים שחלפו בין 2003 ל-2006 המחישו לעולים שניסיון ההשתלבות במפלגות או ברשימות "כלליות" לא הניבו את הפירות המיוחלים. אחרי שלכנסת ה-15 (1996-1999), בה התמודדו שתי מפלגות העולים באופן עצמאי, נבחרו 12 נציגי עולים (10 בשתי מפלגות העולים, 1 בשינוי ו-1 במפלגת העבודה), אל הכנסת ה-16 (1999-2003) הצליחו להיבחר רק תשעה (5 בשתי מפלגות העולים, 2 בשינוי, 1 במרצ ו-1 בליכוד). המפלגות "הכלליות" המשיכו להפגין חוסר התלהבות בקליטת העולים לשורותיהם ובהענקה של קול משמעותי לנציגיהם. בליכוד, שכחמישית מתוך 38 המושבים שלו ב-2003 נבעו מהצבעת עולים, רק חבר כנסת יחיד ייצג את קהילת העולים (אליו נוספו שניים מישראל בעלייה שהתמזגה בליכוד). בשינוי, שכ-4 מתוך 15 המושבים שלה הגיעו בזכות קולות העולים, ייצגו רק שני ח"כים את הקהילה. שתי המפלגות גם הערימו קשיים על השתלבותם של העולים במוסדות הנבחרים שלהם (Khanin, 2007).

ישראל ביתנו רשמה הצלחה גדולה בבחירות 2006, בהן זכתה ב-11 מושבים. עוד במהלך הכנסת ה-16 (2003-2006) ביצע ליברמן כמה מהלכים שנעשו כדי למצב מחדש את ישראל ביתנו כחלופה מושכת לנתח רחב ככל היותר בקרב העולים ואף מעבר לכך. ב-2004 הוא הציג את תכנית חילופי השטחים שלו (ראו להלן בסעיף הדין בזירה האידיאולוגית) – אשר המחישה עד כמה עמדותיו המדיניות רחוקות מ"הימין המשיחי" של תנועת ההתנחלות וקרצה לציבור הבוחרים הימני הפרגמטי. כמהלכים משלימים, ליברמן סיים את השותפות עם האיחוד הלאומי ושילב ברשימת ישראל ביתנו לכנסת מועמדים מתונים יחסית כמו סופה לנדבר (שהגיעה ממפלגת העבודה) ויוסף שגל (עיתונאי בעל עמדות שמאליות). מצד שני, ישראל ביתנו המשיכה להציע בית אידיאולוגי נוח גם לציבור העולים בעל השקפות העולם היותר ימניות. המפלגה הייתה מהמתנגדות החריפות לתכנית ההתנתקות וליברמן אף פוטר מהממשלה על-ידי ראש הממשלה שרון על רקע זה. בנוסף, מסע הבחירות של המפלגה הדגיש את סכנת חוסר הנאמנות של ערביי ישראל.

ישראל ביתנו נהנתה מהנסיבות הפוליטיות של "המפץ הפוליטי הגדול" שהתבטא בהקמת מפלגת קדימה. ירידתו הפתאומית של אריאל שרון מהבמה והתפוגגותה של שינוי הביאו לכך שעולים רבים יחסית היו פתוחים יותר לאפשרות של הצבעה למפלגה. כל עוד שרון – שנהנה מתמיכה חזקה של עולי ברית המועצות אשר נוטים לפי הסקרים לתמוך במנהיג "חזק" (Philppov and Knaffelman,)

2011) – עמד בראשות קדימה הורו הסקרים שרוב גדול של העולים יצביעו עבורה. החלפתו של שרון באולמרט הביאה לשינוי משמעותי ורבים מהעולים עברו לתמוך בישראל ביתנו ובליברמן, "מנהיג חזק" אלטרנטיבי.¹⁸⁷ ישראל ביתנו הצליחה לקבל ב-2006 כמעט מחצית מכלל קולות העולים. ההצלחה הועצמה עוד יותר באמצעות שילובם ברשימה של ביטחוניסטים כיצחק אהרונוביץ וישראל חסון שגיוונו את הפרופיל ה"רוסי" של המפלגה והביאו לכך שהצביעו לה גם בוחרים שאינם עולים.¹⁸⁸ המפלגה כללה כבר בראשיתה נציגים שלא היו עולים מברית המועצות לשעבר (אליעזר כהן) אך כאן דובר בנציגים עם פרופיל ציבורי בולט יותר. כך, מצד אחד "התחזיות על שקיעתן של מפלגות העולים הסקטוריאליות אחרי בחירות 2003 היו מוקדמות מדי" (קונסטנטינוב, 2008 : 150), אך מצד שני – ישראל בעלייה עשתה מצידה צעד נוסף של פנייה אל מחוץ לנישה המגזרית.

בחירות 2009 מסמנות את נקודת השיא של ישראל ביתנו. היא זכתה בקרוב ל-400,000 קולות שהניבו לה 15 מושבים והפכה לסיעה השלישית בגודלה בכנסת ה-18. בפעם השלישית ברציפות, המפלגה הגיעה אל הבחירות מהאופוזיציה. פרישתה מממשלת אולמרט בראשית 2008 אפשרה לה להגיע לקמפיין הבחירות בעמדה נוחה של מפלגת מחאה ובלי לשאת באחריות השלטונית.¹⁸⁹ המפלגה ערכה מסע בחירות מגוון שבמהלכו ניסתה למצוא את דרך האמצע בין שאיפותיה להפוך למפלגה כלל ישראלית לבין האופי הרוסי-מגזרי של הבסיס שלה. כדי לבצר עוד יותר את הדימוי הכלל ישראלי, שיבץ ליברמן ברשימה שני מועמדים שזוהו עם הליכוד (עוזי לנדאו ואורלי לוי-אבקסיס) ומועמד דרוזי (חמד עמאר). הוא גם הבליט את הרטוריקה הלאומנית-פופוליסטית של המפלגה. בהקשר הזה, הרדיקליזציה שחלה בחברה הערבית-ישראלית סיפקה לישראל ביתנו את הנסיבות האופטימליות להעברת מסריה (Khanin, 2010).¹⁹⁰ כך, כחודשיים לפני הבחירות השיקה ישראל ביתנו את סיסמאות הקמפיין המרכזיות שלה - "בלי נאמנות אין אזרחות", ו"רק ליברמן מבין ערבית" ששלחו

¹⁸⁷ סקרי דעת קהל הצביעו באופן עקבי שהתמיכה ב"מנהיג חזק" גבוהה בקרב ציבור העולים. למשל, במדד הדמוקרטיה של שנת 2009 נשאלו הנסקרים האם הם מסכימים עם הקביעה הבאה: "מנהיגים חזקים יכולים להועיל למדינה יותר מכל הדיונים והחוקים". 74% מהעולים הסכימו עם הקביעה, בהשוואה ל-60% מקרב ישראלים יהודים ותיקים (אריאן, פיליפוב וקנפלמן, 2009 : 48-49).

¹⁸⁸ על פי הערכות, כ-2 מתוך 11 המושבים של ישראל ביתנו הגיעו מבוחרים שאינם מעולי ברית המועצות (Khanin, 2007 : 354).

¹⁸⁹ זמן קצר לפני הבחירות פורסמה פרשת שחיתות חמורה ששמו של ליברמן נקשר אליה, מה שהניע אותו לצאת במתקפה חריפה נגד גורמי אכיפת החוק בטענה על רדיפה פוליטית שנועדה לחבל בסיכויי מפלגתו.

¹⁹⁰ החשדות כי מנהיג בל"ד עזמי בשארה סייע בהעברת מידע לחיזבאללה במהלך מלחמת לבנון השנייה והטון הביקורתי והלא-מתפשר של מסמכי החזון שפורסמו ב-2006 על-ידי ועדת המעקב העליונה של ערביי ישראל יצרו בקרב דעת הקהל היהודית עמדות חשדנות ועוינות כלפי המיעוט הערבי. הפגנות של ערבים ישראלים נגד מבצע עופרת יצוקה (דצמבר 2008-ינואר 2009) הלהיטו עוד יותר את האיבה.

מסרים לפיהם החברות בקולקטיב הישראלי מותנית בהכרה ובתמיכה ביהדותה של המדינה, ובמימושן באמצעות שירות צבאי או אזרחי.

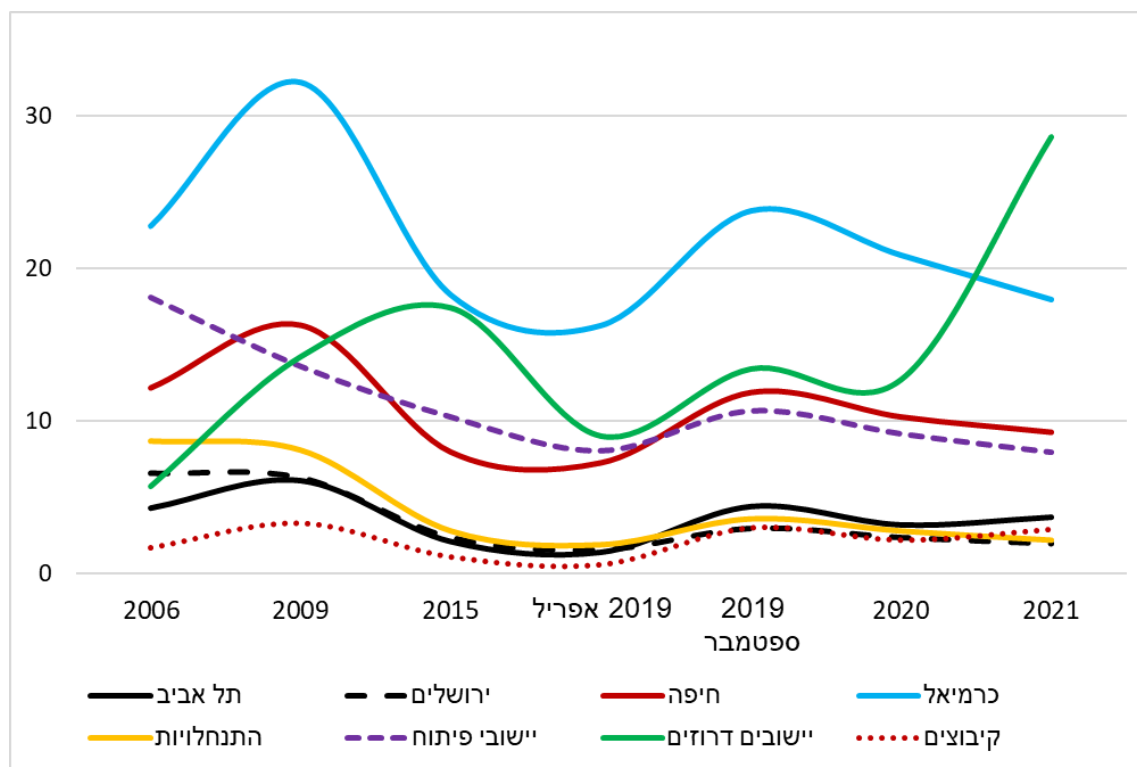
סיסמאות אלו, ביחד עם חיצו הביקורת שהפנה ליברמן על כך שהממשלה "לא סיימה את העבודה" במבצע "עופרת יצוקה" – מבצע כנגד החמאס ברצועת עזה שנעשה ערב הבחירות – הצליחו למשוך אל המפלגה יותר ויותר תומכים מקרב הציבור הכללי. ישראל ביתנו הצליחה למתג את עצמה מחדש ככוח פוליטי לאומי-פטריוטי. ערב הבחירות, סקרים העידו שרוב הציבור הישראלי כבר לא ראה בה מפלגת עולים (בגנו, 2010). בד בבד, המפלגה הצליחה לשמר את התמיכה בה ב"בסיס" של המגזר הרוסי, תמיכה שנשענה בין היתר על ההצלחה שלה בבחירות המקומיות של נובמבר 2008. לפי חנין (Khanin, 2015), 10 עד 11 מתוך 15 המושבים בהם זכתה ישראל ביתנו הגיעו מקולות העולים, ו-4 עד 5 מקולות מצביעים אחרים. תרשים 9.2 ממחיש כיצד הצליחה ישראל ביתנו להתחזק בבחירות 2009 לא רק בערים בעלות ריכוז משמעותי של עולים (כרמיאל, חיפה) אלא גם בתל אביב, בקיבוצים וביישובים הדרוזים. לעומת זאת, התמיכה בה, ביחס לבחירות 2006, נחלשה מעט בירושלים ובהתנחלויות, ובאופן משמעותי – ביישובי הפיתוח.

הישג השיא של ישראל ביתנו בבחירות 2009 הפך אותה לשותפה הבכירה בממשלת נתניהו שהוקמה לאחר הבחירות והביא למינויו של ליברמן לשר החוץ. ליברמן הבין, עם זאת, שעל-מנת לממש את שאיפותיו האישיות – מיצובו כמנהיג בקנה מידה לאומי וכמועמד עתידי לראשות ממשלה – עליו לצאת מה"נישה" של מנהיג מפלגה מגזרית. החיפוש של ליברמן אחר הכרה ולגיטימציה פגש באינטרס הפוליטי של נתניהו. באוקטובר 2012, כעשרה ימים לאחר שהכנסת החליטה להקדים את הבחירות, כינסו השניים מסיבת עיתונאים מפתיעה בה הודיעו על התמודדות של הליכוד וישראל ביתנו ברשימה משותפת. ליברמן הסביר את האיחוד כהענות לצו השעה המחייב משילות וממלכתיות:

האתגרים שישראל מתמודדת איתם מחייבים משילות ואזרחות... איחוד הכוחות בינינו זה שילוב של ניסיון, עוצמה ואחדות. לזה מצפים אזרחי ישראל היום. בחרנו באופציה הכי ממלכתית. אנחנו זקוקים כרגע לאחריות לאומית. לא עוד רסיסי מפלגות אופנה שקמות לקדנציה אחת...

אנחנו נותנים אלטרנטיבה אמיתית לייצוב השלטון ולהתמודד בדרך הכי טובה על האיומים הכלכליים והביטחוניים (ויסמן, 2012)

תרשים 9.2 התמיכה (% הקולות) בישראל ביתנו, 2006-2021

* **יישובי פיתוח:** אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עלית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עלית לשעבר), נתבות, קרית גת, קרית מלאכי, קרית שמונה, שדרות ושלומי. **התנחלויות:** ישובים יהודיים ביהודה ושומרון. **יישובים דרוזים:** 11 רשויות בעלות רוב מובהק של אוכלוסייה דרוזית – בית ג'ון, ג'ולס, דאלית אל-כרמל, חורפיש, יאנוח-גית, ירכא, כסרא-סמיע, סאג'ור, עין אל-אסד, עספיא, פקיעין. לא כולל את היישובים הדרוזים ברמת הגולן. **קיבוצים:** לא כולל את הקיבוץ הדתי וקיבוצים מעבר לקו הירוק.

בעיצומו של מסע הבחירות הודיע היועץ המשפטי לממשלה על סגירת תיק החקירה הראשי נגד ליברמן ועל הגשת כתב אישום נגדו בפרשה שולית יחסית. בעקבות זאת התפטר ליברמן מתפקידו כשר חוץ אך המשיך לקחת חלק פעיל במסע הבחירות. ההישג של רשימת הליכוד-ביתנו בבחירות לכנסת ה-19 (2013) היה רחוק מלהרשים. ערב הבחירות היו לשתי הסיעות יחדיו 42 מושבים. נטען כי סקר מיוחד שהוזמן עוד טרם ההכרזה על ריצה משותפת על-מנת להעריך את הצלחת ברית המפלגות

חזה לרשימה לא פחות מ-56 מושבים. אולם סקרים ראשוניים שפורסמו לאחר ההכרזה חזו לה בין 35 ל-42 מושבים (וואלה, 2012) שמשמעם היה שמירה על הכוח או אבדן ייצוג במידה מתונה יחסית. ההישג בבחירות, מכל מקום, היה נמוך מאשר בתחזיות אלו. בבחירות זכתה הליכוד-ביתנו ב-31 מושבים בלבד, ש-11 מתוכם היו של נציגי ישראל ביתנו. הכישלון היחסי של הליכוד-ביתנו¹⁹¹ נבע בעיקרו מנטישת מצביעי ליכוד שלא ראו בעין יפה את המיזוג הזה (ראה פרק על הליכוד). אולם, סקרי הבחירות של INSS מעידים על כך שגם כשליש ממצביעי ישראל ביתנו ב-2009 נטשו אותה ותמכו הפעם במפלגות אחרות, בעיקר ביש עתיד והבית היהודי.

השותפות הפוליטית בין ישראל ביתנו לבין הליכוד לא האריכה ימים. כבר ביולי 2014 התפרקה הסיעה המשותפת. באופן אירוני, העלאת אחוזי החסימה לערך של 3.25%, צעד אותו דחפה וקידמה המפלגה במטרה להקשות את כניסתן של המפלגות הערביות לכנסת, העמידה דווקא את ישראל ביתנו בסכנה בבחירות 2015. שש שנים לאחר נקודת השיא שלה בבחירות 2009, דומה היה שישראל ביתנו חזרה להיות מפלגת עולים סקטוריאלית. היא נחלשה בכל הקהלים (תרשים 9.2) מלבד במגזר הדרוזי. הצבתו של הומעמד הדרוזי חמד עמאר במקום שישי ברשימה שימרה ואף חיזקה את התמיכה בה ביישובים הדרוזים. מניתוח סקרי בחירות שערכו קונסטנטינוב ואיצקוביץ'-מלכה הם הסיקו כי בנוסף לשליש מהעולים שהצביעו לישראל ביתנו, רק 1% מהיהודים שאינם עולים הצביעו לה הפעם. בקרב בני העולים (ילידי הארץ לעולים מ-1990 או כאלה שעלו ארצה עד גיל 5) התמיכה בישראל ביתנו הגיעה לכ-10% בלבד, מה שהצביע על תהליך של ישראל ליזציה בקרב בני הדור השני. בנוסף, נמצא שרוב העולים שהצביעו לישראל ביתנו בבחירות 2015 היו המבוגרים יותר, העניים יותר, החדשים יותר בארץ, ואלה שהתגוררו בפריפריה (קונסטנטינוב ואיצקוביץ'-מלכה, 2017).

אל הבחירות של אפריל 2019 הגיעה ישראל ביתנו מעמדה אופוזיציונית. היא פרשה מהממשלה הימנית-לאומית-חרדית של נתניהו באוקטובר 2018 על רקע חילוקי דיעות עם ראש הממשלה בנוגע למדיניות הביטחונית מול החמאס. ליברמן, אשר מונה שנתיים קודם לכן לשר הביטחון, לא הצליח למנף את כהונתו בתפקיד היוקרתי לאהדה כלפיו ולהחזרת מפלגתו למעמד של חלופה למצביעי ימין

¹⁹¹ המטרה המרכזית של נתניהו במיזוג הזה היה להציב את עצמו בראש הסיעה הגדולה ביותר בכנסת ובפער גדול מהסיעה השנייה, כך שלא יהיה ספק כי הוא זה שירכיב את הממשלה. מטרה זו הושגה ומנקודת המבט של נתניהו המהלך לא נתפס אפוא כישלון.

שאינם עולים. פרק הזמן בו שהתה ישראל ביתנו בקואליציה הייתה רצופת משברים ומחלוקות עם השותפות. רובם עסקו בענייני דת ומדינה (חוק המרכולים, חוק הגיוס החדש) אך גם בנושאים אחרים כמו חוק הלאום והעברת כספים מקטאר לשלטון החמאס בעזה. החיכוך עם המפלגות החרדיות והניסיון לבדל את ישראל ביתנו משאר מפלגות הקואליציה הוביל לאימוצה של סיסמת הבחירות המרכזית: *ליברמן. גם ימין. גם חילוני*. המפלגה הבהירה במהלך הקמפיין שלא תצטרף לקואליציה בראשותו של בני גנץ וכי תמליץ לנשיא המדינה להטיל את הרכבת הממשלה על נתניהו.

הפעם, אף ביתר שאת בהשוואה ל-2015, היה נראה שהמפלגה עלולה לא לעבור את אחוז החסימה. ארבעה מבין שמונת הסקרים האחרונים שהתפרסמו סמוך לבחירות חזו שישראל ביתנו תיוותר מחוץ לכנסת. ליברמן, לעומת זאת, הקרין ביטחון לאורך כל הקמפיין וגרס שהמפלגה לא נמצאת בסכנה אמיתית, וכי הסוקרים אינם יודעים לאמוד את חוזקת ה"בסיס" שלה. בסופו של דבר זכתה המפלגה בחמישה מושבים. על אף שהיה מדובר באובדן של מושב ושל כ-40,000 קולות, ישראל ביתנו מצאה עצמה הפעם דווקא בעמדת מיקוח משופרת. בלעדיה היו לסיעות הקואליציה היוצאת רק 60 חברי כנסת. נאמן להבטחתו, ליברמן המליץ לנשיא המדינה להטיל על נתניהו את הרכבת הממשלה. אולם הוא התנה את ההצטרפות לקואליציה בהתחייבות להעביר את חוק הגיוס ללא שינויים, בניגוד לעמדת הסיעות החרדיות. הוא הסביר את התפקיד של ישראל ביתנו בקואליציה העתידית באופן הבא: "אנחנו בישראל ביתנו עם 5 מושבים מול 22 מושבים של החרדים והחרד"לים, רואים את תפקידנו כבולמי היוזמות החד-צדדיות העלולות להפוך את מדינת ישראל למדינת הלכה" (ליברמן, 2019)

הלחצים שהופעלו על ליברמן להתפשר הלכו והתעצמו ככל שנקף הזמן לקראת המועד האחרון להצגת ממשלה. אולם הוא עמד בסירובו, כשהוא מכריז: "לא אהיה פרטנר לממשלת הלכה" (זרחיה, 2019א). משהבין נתניהו שישראל ביתנו עומדת בסירובה, ולאחר שניסיונות אחרים של הרגע האחרון לשדל חברי כנסת אחרים להצטרף לקואליציה כשלו, הוא הוביל לפיזור של הכנסת ה-21 שנבחרה רק שבועות מספר קודם לכן. כך חזר ליברמן להיות במרכז העניינים, כשהוא סופג מתקפות חריפות מימין ("ליברמן הוא שמאלי", "עוסק בפולחן אישיות של עצמו – הוא צריך טיפול", "הוליד שולל את המצביעים שלו") אך ממצב את מפלגתו ככוח ימני חילוני הלוחם בכפייה החרדית. מתקפות העבר נגד

ערביי ישראל פינו את מקומם למתקפה נגד החרדים ו"המשיחיים". ניכר היה שישראל ביתנו "המציאה את עצמה מחדש" פעם נוספת. הסיסמה שנבחרה למסע הבחירות של ספטמבר 2019 ביטאה את הסיבה שהולכה, לפי ליברמן, לפיצוץ השיחות הקואליציוניות: *כן למדינה יהודית, לא למדינת הלכה*.

הסקרים הראשונים שפורסמו לאחר המהלך המפתיע של התפזרות הכנסת וקביעת בחירות לספטמבר באותה השנה הצביעו על כך שהמהלך עשוי להצליח – הם חזו לישראל ביתנו 9-8 מושבים. זאת ועוד, כלי התקשורת לא התייחסו למפלגה כחברה בגוש הימין-דתיים. במקום זאת הם מיקמו אותה באמצע – בין הגושים, כאשר היא מהווה לשון מאזניים ביניהם. המיקום מחדש התבטא בין היתר גם בחתימה על הסכם עודפים בין ישראל ביתנו לבין ברית כחול לבן.

הליכוד ניסה לקעקע את האמינות של ליברמן ולמשוך קולות "רוסיים" אל הליכוד. אולם ישראל ביתנו החזיקה מעמד והתחזקה באופן משמעותי ביחס לבחירות הקודמות שנערכו רק חמישה חודשים קודם לכן. מספר המצביעים שלה גדל במעל 135,000 והיא זכתה בשמונה מושבים שהציבו אותה בעמדה של ממליכת מלכים: לאף גוש "טבעי" לא היה רוב בכנסת בלעדיה. ישראל ביתנו התחזקה כמעט בכל היישובים, ובאופן מעניין – היא הצליחה להעביר אליה קולות של מאוכזבי ליכוד (או כאלה שהצביעו ל"כולנו") גם בערים הנחשבות למעוזי ליכוד וגם בערי מעמד הביניים החילוני. לוח 9.3 מדגים את התזוזה הזו בחמש ערים. בכל המקרים ניכרת הירידה בתמיכה בליכוד (בהשוואה לתמיכה המשותפת לליכוד ולכולנו באפריל) ועלייה כמעט זהה בתמיכה בישראל ביתנו.

לוח 9.3 ההצבעה (מס' קולות) למפלגות הימין החילוניות בבחירות אפריל וספטמבר 2019

	ספטמבר 2019			אפריל 2019		
	סה"כ	ישראל ביתנו	הליכוד	סה"כ	ישראל ביתנו	הליכוד + כולנו*
אשדוד	57,123	20,902	36,221	58,168	14,410	43,758
אשקלון	41,429	12,923	28,506	42,392	9,113	33,279
קרית אתא	16,672	3,236	13,436	17,079	1,901	15,178
כפר סבא	16,865	3,526	13,339	17,205	1,388	15,817
מודיעין	13,384	2,593	10,791	13,567	774	12,793

* חישוב הקולות המשותף לליכוד ול"כולנו" נובע מכך שלקראת בחירות ספטמבר 2019 התמזגה "כולנו" בליכוד.

כישלון המאמצים לכינון ממשלה הביא שוב לפיזור מוקדם של הכנסת ולקביעתן של בחירות שלישיות בתוך פחות משנה במרץ 2020. בהתחשב במאמצים הכבירים של "בלוק הימין" לפגוע בישראל ביתנו, ובכך שהפעם הייתה ברורה אף יותר העמדה של ליברמן כנגד נתניהו, מנהיג בלוק הימין-דתיים הבלתי מעורער, התוצאות של הבחירות היו בגדר הישג. ישראל ביתנו אמנם איבדה כ-50,000 מצביעים, אך נחלשה רק במושב אחד בלבד והפגינה פעם נוספת את כושר ההישרדות שלה. בבחירות הבאות של שנת 2021 – הרביעיות בפחות משנתיים – נחלשה ישראל ביתנו בכ-15,000 קולות נוספים אולם הצליחה לשמור על שבעת מושביה. ניתוח דפוסי ההצבעה מעיד על כמה תמורות מעניינות בבסיסי התמיכה במפלגה בין בחירות 2020 ל-2021. מצד אחד, היא נחלשה באופן מתון בחיפה, בכרמיאל, בהתנחלויות וביישובי הפיתוח. מצד שני היא התחזקה קלות במעוזי מרכז-שמאל כמו בתל אביב (עלייה של 0.5%) ובקיבוצים (0.7%). אולם הזינוק הגדול ביותר בתמיכה בה חל ביישובים הדרוזים (ראו גם תרשים 9.2) – ישראל ביתנו הפכה למפלגה בעלת התמיכה הגבוהה ביותר במגזר זה – כמעט 30%.

בסקירה שלהלן עסקנו בשתי מפלגות העולים המצליחות בתקופת 2019-2021. הראשונה שקמה, ישראל בעלייה, זכתה בהצלחה יוצאת דופן עם הקמתה אך מהר מאוד נחלשה ונטמעה בליכוד. השנייה, ישראל ביתנו, חוותה התחלה צנועה בהרבה, אך שרדה זמן רב יותר וזכתה בהצלחות אלקטורליות משמעותיות (2006, 2009, 2013) ובעמדת הכרעה מרכזית לגבי אופי הקואליציה השלטונית (2019-2020). אביגדור ליברמן, השליט היחיד במפלגתו, הצליח להמציא אותה מחדש שוב ושוב. זאת, כאשר הבסיס של תמיכת חלק מן העולים משומר, נעשות פניות מחודשות לקהל זה ובה בעת מושגת תמיכה מצד מצביעי ימין חילונים שאינם עולים. המבחן הקשה ביותר של ישראל ביתנו, כך נראה, יהיה כאשר אביגדור ליברמן יפרוש מן הפוליטיקה.

הבחירות לרשויות המקומיות

השלטון המקומי היווה לאורך כל התקופה הנסקרת כאן את אחד מבסיסי הכוח ומקורות העוצמה של מפלגות העולים. בבחירות המקומיות היחידות בהן התמודדה ישראל בעלייה (נובמבר 1998) היא הצליחה להכניס כ-100 נציגים למועצות של יותר מ-60 רשויות. מתוכם 17 אף מונו לסגנים של ראש

הרשות (Khanin, 2001). רשימת "אשדוד ביתנו", אשר השיגה הישגים יוצאי דופן, ומספר רשימות עולים עצמאיות נוספות שהתמודדו בנפרד מרשימות ישראל בעלייה, שימשו לישראל ביתנו כתשתית ארגונית אשר נתנה לה תנופה חשובה לקראת הבחירות לכנסת ה-15 (1999).¹⁹² ישראל ביתנו השקיעה לאורך השנים משאבים ניכרים בזירה הפוליטית המוניציפלית. חברי הכנסת מטעם המפלגה נרתמו למסעות הבחירה המקומיים וסייעו למועמדים של המפלגה באמצעות הפגנת נוכחות בכנסים, סיורי שטח וחוגי בית. הפעילות בבחירות המקומיות יצרה רשת של מתנדבים ופעילים בשכר. זו שימשה קרקע פורייה ליצירת מנגנון פוליטי מקומי בעל יכולת שיהיה מוכן לסייע למפלגה גם בהתמודדות הארצית שלה בבחירות לכנסת (זוביידה ולביא, 2015). הזירה המקומית אף היוותה חממה בה צמחו חלק מהנבחרים לכנסת, ביניהם רוברט אילטוב, סטס מיסז'ניקוב, ליה שמטוב ויוליה מלינובסקי.

לוח 9.4 מציג את הישגיהן של ישראל בעלייה (ב-1998) ושל ישראל ביתנו (מאז 2003) בשלושים הערים הגדולות. למרות שאף מועמד מטעם המפלגות לא נבחר לראשות אחת מאלו,¹⁹³ סגני ראשי ערים כיהנו מטעמן במקומות כמו חיפה, נתניה, אשדוד, עכו, נצרת עילית ועוד. ההתמקדות ב-30 הערים הגדולות מציינת תמונה מעט מטעה לגבי ישראל ביתנו. היות וריכוזים גדולים של עולים נמצאים בערים קטנות יחסית, ההצלחה של המפלגה התבטאה בהן בצורה בולטת יותר. כך, למשל, זכה מועמד המפלגה מאיר כהן בראשות עיריית דימונה (2003-2013), טלי פלוסקוב בראשות עיריית ערד (2015-2010), אילן שוחט בראשות עיריית צפת (2013-2018), ארקדי פומרנץ בראשות עיריית מעלות-תרשיחא (2018-) ודימי אפרצב בראשות המועצה המקומית קצרין (2013-). מספר הנבחרים לראשות הערים אולי לא גדול אך יש לזכור כי לרוב המפלגות הארציות היו עוד פחות נבחרים שזוהו עמם במובהק מלישראל ביתנו. מדוח מבקר המדינה על הבחירות המקומיות של 2018 ניכר כי המפלגה ריכזה מאמץ ביישובים מסוימים, ככל הנראה ביישובים עם ריכוזי עולים גדולים. היא הריצה 26 רשימות בת ורשימה אחת משותפת עם מפלגות אחרות (מבקר המדינה 2021). המפלגה השקיעה בבחירות המקומיות כמעט 9 מיליון שקלים חדשים וסיימה עם גרעון קטן (3%) שמעיד כי השקעתה הייתה בסך הכול זהירה ומושכלת.

¹⁹² רשימת העולים אשדוד ביתנו גרפה כמעט 30% מהקולות בבחירות למועצת עיריית אשדוד בשנת 1998 וזכתה ב-9 מושבים. זאת, בעוד שרשימת ישראל בעלייה שהתמודדה אף היא – לא זכתה ולו במושב אחד.

¹⁹³ מכיוון שמעטות הרשויות המקומיות עם רוב של עולים, שתי המפלגות כמעט ולא הריצו מועמדים מטעמן לראשות הערים. ב-2002 הריצה ישראל ביתנו את ארקדי שטיין בלוד (קיבל כ-6% מהקולות), ב-2003 את משה בורוכוב בבאר שבע (8%), ב-2008 את גנדי גורשבסקי בפתח תקווה (9%) וב-2018 את סטניסלב דינקין באילת (17%).

לוח 9.4 הישגי מפלגות העולים בבחירות המקומיות ב-30 הערים הגדולות

שנת הבחירות	מס' הנציגים במועצות הערים (בסוגריים – שיעור הנציגים)	מועמדים שנבחרו לראשי ערים	מועמדים לראשות העיר שלא נבחרו
1998	42 (6.4%)	0	0
2003	30 (5.0%)	0	1
2008	37 (5.9%)	0	1
2013	32 (4.8%)	0	0
2018	26 (3.7%)	0	1

* הניתוח בוחן את שימוש הרשימה המקומית בשם ו/או באותיות מפלגת האם הלאומית (צירוף שם היישוב למילה "ביתנו" ו/או ל) ב-30 הערים הגדולות במגזר היהודי וערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים הבאות: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין-מכבים-רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קרית אתא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין, וקרית גת.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בסיעות שכיחנו בכנסת מטעם ישראל בעלייה וישראל ביתנו. הוא בוחן את מאפייניהם החברתיים-דמוגרפיים של חברי הכנסת של המפלגות וסוקר את תהליכי המיזוגים אליהן והפרישות מהן.

בין 1996 ל-2021 כיהנו מטעם שתי המפלגות 35 חברי כנסת.¹⁹⁴ רק 20 מבין 35 חברי הכנסת עלו לישראל ממדינות ברית המועצות לשעבר. השאר היו ילידי ישראל (11) ומדינות אחרות. בחינה דקדקנית מראה כי ישראל בעלייה אכן הייתה מפלגות עולים מובהקת – כל 9 חברי הכנסת שכיחנו מטעמה מלבד אחד היו ילידי ברית המועצות לשעבר. ישראל ביתנו שילבה ברשימתה מועמדים ממוצא מגוון יותר כבר מהבחירות הראשונות (אליעזר כהן, יליד הארץ, נבחר מטעמה לכנסת ב-1999). גם אחר כך היא הקפידה לשלב מועמדים בולטים שלא היו עולים מברית המועצות לשעבר.

לוח 9.5 מציג את המאפיינים ואת הרקע של חברי הכנסת שייצגו את שתי המפלגות ב-11 הכנסות שנבחרו בין 1996 ל-2021. הממצא המעניין ביותר נוגע לשנת העלייה של הנציגים שכיחנו בשתי

¹⁹⁴ לא כללנו בניתוח שני חברי כנסת שכיחנו תקופות כהונה קצרצרות בנות פחות מחצי שנה. מתוך 35 חברי הכנסת כיהנו 7 מטעם ישראל בעלייה, 27 מטעם ישראל ביתנו, ושניים (יורי שטרן ומיכאל נודלמן) התחילו דרכם בראשונה ועברו לאחר מכן לשנייה.

מפלגות העולים. על אף שגל העלייה המסיבי התרחש במהלך שנות התשעים של המאה ה-20, הנציגים של אותו גל עלייה היו בעמדת מיעוט בקרב חברי הסיעה כמעט בכל הכנסות. דפוס זה הגיע לשיא במהלך הכנסות ה-19 וה-20, אליהן לא נבחר מטעם ישראל ביתנו אף לא נציג אחד שעלה לישראל לאחר 1990.¹⁹⁵ אפשר אפוא לומר שעל אף הדימוי המובהק של ישראל בעלייה ושל ישראל ביתנו כמפלגות המייצגות את העלייה ההמונית של שנות התשעים, רוב גדול מחברי הכנסת מטעמן לא השתייכו לגל העלייה הזה. ההחלטה של אביגדור ליברמן לנסות לפרוץ מתוך הסקטור האילנות ולפתוח את מפלגתו לקהלים כלליים, השתקפה בצורה בולטת במיוחד בבחירות הח"כים שייצגו את המפלגה מאז הכנסת ה-18 (2009). רק 8 מתוך 15 חברי הכנסת שנבחרו ב-2009 היו עולים מברית המועצות. בכנסת ה-19 היו העולים בפעם הראשונה במיעוט: 4 מתוך 11 חברי הכנסת, כאשר כל הארבעה עלו לפני 1990. רק בכנסת ה-22, לראשונה, מחצית מחברי סיעת ישראל ביתנו השתייכו לגל העלייה של שנות התשעים.

**לוח 9.5 פילוח של חברי הכנסת מטעם ישראל בעלייה וישראל ביתנו
(הכנסת בהיבחרה, לא כולל חילופי אישים)**

כנסת	גיל (ממוצע)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	עלו לפני 1990	עלו אחרי 1990	רקע שלטון מקומי	סה"כ ח"כים
14	48.3	1	1	4	2	2	7
15	49.9	0	1	5	4	2	10
16	52.5	0	0	4	1	1	5
17	47.4	3	3	6	2	4	11
18	48.6	5	5	6	2	5	15
19	57.7	1	3	4	0	3	11
20	49.7	0	2	3	0	2	6
21	47.7	1	1	1	2	1	5
22	46.9	2	1	1	4	2	8
23	48.5	1	1	1	3	1	7
24	49.5	1	1	1	3	1	7

¹⁹⁵ כמעט כל חברי הכנסת הבכירים של שתי המפלגות (יוצאי ברית המועצות שניהנו בתור שרים או סגני שרים) עלו עוד לפני 1990: פאינה קירשנבאום (1973), אביגדור ליברמן (1978), סופה לנדבר (1979), יורי שטרן (1981), סטס מיסז'ניקוב (1982), נתן שרנסקי (1986), יולי אדלשטיין (1987). יוצאת הדופן הייתה מרינה סולודקין שעלתה בשנת 1991 והתמנתה שמונה שנים לאחר מכן לסגנית שר.

באופן יחסי למפלגות ימין בלט לעיתים הייצוג המגדרי במפלגות אלו ובייחוד בישראל ביתנו. אך באופן מוחלט דובר עדיין בייצוג נמוך: 27 מתוך 35 חברי הכנסת (77%) היו גברים בעוד רק 8 היו נשים (23%). הייצוג הנשי במפלגות העולים היה דליל מאוד עד לשנת 2006. אך בכנסות ה-17, ה-18 וה-19 הוא עלה משמעותית. בכנסת ה-18 (2009-2013) כללה סיעת ישראל ביתנו חמש נשים, ובמונחים יחסיים היא הייתה הסיעה עם הייצוג הנשי הגבוה ביותר (שליש, ביחד עם סיעת בל"ד). גם בכנסת ה-20 (2015-2019) בהיבחרה היה משקלן של הנשים שלישי מחברי הסיעה (2 מתוך 6). לכנסות ה-21 עד ה-24 (ארבע הבחירות שנערכו בפחות משנתיים, מאפריל 2019 עד מרץ 2021) נבחרה רק אישה אחת מטעם ישראל ביתנו.

ממוצע הגיל של חברי הסיעה היה נמוך לרוב מ-50. בכנסת ה-19 (2013-2015) בלטה סיעת ישראל ביתנו בגיל ממוצע גבוה של קרוב ל-58. פרישתם של ח"כים מבוגרים כיצחק אהרונוביץ', שמעון אוחיון, יאיר שמיר, עוזי לנדאו ודוד רותם, בשילוב הצבת מועמדים צעירים יחסית כאורלי לוי אבקסיס, יוליה מלינובסקי, שרון גל ויבגני סובה "הצעירה" את הסיעה בכעשר שנים בארבע הכנסות העוקבות. דפוס בולט נוסף הוא הרקע של רבים מחברי הכנסת של מפלגות העולים בשלטון המקומי (ראו דיון לעיל).

במפלגות העולים ניכרו מקרים רבים יחסית של איחודים, פיצולים ופרישות. בתחילה, זה נגזר, כפי הנראה, מהיותן חדשות. בהמשך זה נבע גם מכך שמנהיגי ישראל ביתנו (ששרדה) נהנה מגמישות רבה שאיפשרה לו לגייס מועמדים בולטים מחוץ למפלגה (כולל כאלו עם עבר במפלגות אחרות). בה בעת, אלו שגויסו באופן אישי (במיוחד מחוץ למפלגה) לא פיתחו נאמנות מפלגתית חזקה והרבה תלוי היה ביחסיהם האישיים עם יושב הראש שלה.

אירוע הפרישה (והחבירה) המשמעותי הראשון התרחש בראשית 1999, מספר חודשים לפני הבחירות לכנסת ה-15. קבוצה של פעילי ימין בהובלת חברי הכנסת יורי שטרן ומיכאל נודלמן התפלגה ממפלגת ישראל בעלייה. הסיבה הייתה לא רק אידיאולוגית-מדינית (השתתפותה של הנהגת המפלגה בוועידת וואי שעסקה בקידום תהליך השלום עם הפלסטינים) אלא גם פנימית – מחאה על ריכוז הכוח בצמרת

המפלגה. במרץ 1999 הצטרפו שטרן ונודלמן לישראל ביתנו, המפלגה החדשה שייסד אביגדור ליברמן, והוצבו במקומות 2 ו-3 ברשימתה לכנסת (Khanin, 2004: 155). ישראל בעלייה איבדה שניים מחברי הכנסת הניציים שלה. זמן קצר לאחר בחירות 1999, היא איבדה שני חברי כנסת נוספים, הפעם בעלי זיהוי שמאלי: רומן ברונפמן ואלכסנדר צינקר. שני אלו הקימו סיעה עצמאית בשם "הבחירה הדמוקרטית". זו חברה לברית עם מפלגת מרצ בבחירות. 2003.¹⁹⁶

במהלך הכנסת ה-15 (1999-2003) חברה ישראל ביתנו אל האיחוד הלאומי במסגרת סיעה משותפת. שיתוף הפעולה הזה נמשך גם בבחירות לכנסת ה-16 בשנת 2003 אך הסתיים במהלך כהונת כנסת זו. ישראל בעלייה לעומת זאת, נבלעה מייד אחרי הבחירות של 2003 בתוך הליכוד וסיימה את תפקידה כמפלגה עצמאית. מאז 2006 היו שלושה מקרים של חברי כנסת שפרשו מישראל ביתנו בעת כהונתם בה לטובת מפלגות אחרות. פרישה ראשונה הרחשה במהלך הכנסת ה-16 כשח"כ מיכאל נודלמן פרש מישראל ביתנו על רקע תמיכתו בתכנית ההתנתקות. לאחר מכן הוא התמודד ונבחר לכנסת בשנת 2006 במסגרת מפלגת קדימה. פרישה שנייה התרחשה ב-2008 כאשר חבר הכנסת ישראל חסון הודיע שהוא עובר לקדימה. פרישה נוספת הייתה זו של אורלי לוי-אבקסיס בשנת 2016. חברת הכנסת מחתה על כך שהתחום החברתי הוזנח במסגרת המשא ומתן הקואליציוני שהוביל להצטרפות ישראל ביתנו לממשלה (ליס, 2016). במפלגה טענו, לעומת זאת, כי הסיבה האמיתית לפרישה הייתה אכזבתה של לוי-אבקסיס על שלא קיבלה את תפקיד השר השני של המפלגה. פוליטיקאים נוספים שביהנו מטעמה של ישראל ביתנו ועברו למפלגות אחרות. אלו כללו את מאיר כהן וטלי פלוסקוב ומאיר כהן שביהנו כראשי ערים מטעם המפלגה וכחברי כנסת מטעם מפלגות אחרות (יש עתיד וכולנו בהתאמה); רוברט אילטוב שביהן כחבר כנסת מטעם ישראל ביתנו אך פנה ליעץ לליכוד בבחירות לכנסת בספטמבר 2019; ואת משה (מוץ) מטלון שהיה ח"כ מטעם המפלגה (2009-2013) אך לקראת בחירות אפריל 2019 השתלב במפלגת תל"ם בראשות משה יעלון. בה בעת, ישראל ביתנו קלטה אל שורותיה פוליטיקאים שביהנו כחברי כנסת מטעם מפלגות אחרות. מבין מי שביהנו מטעמה ניתן למנות את סופה לנדבר שהגיעה ממפלגת העבודה (2006) וכמותה ליאון ליטינצקי (2013), ואת עוזי לנדאו שהגיע מהליכוד (2008). מי שגם הצטרף אך לא זכה לכהן כחבר כנסת מטעמה של ישראל ביתנו היה יגאל

¹⁹⁶ צינקר לא הצטרף למהלך, התמודד ברשימה עצמאית וזכה רק בכ-1,500 קולות.

יאסינוב שהגיע משינוי (2006). חבר כנסת נוסף עם עבר במפלגה אחרת הוא עודד פורר (2015-) אשר התחיל את הקריירה הפוליטית שלו בליכוד, שם אף התמודד ללא הצלחה על מקום ברשימה לכנסת.

זירת הממשלה

הצלחתה של ישראל בעלייה בבחירות של 1996 כמו גם מיקומה במרכז המפה הפוליטית הציבו אותה כמועמדת טבעית להיכנס אל ממשלת נתניהו הראשונה. במסגרת ההסכמים הקואליציוניים היא קיבלה לידיה שני תפקידי שר (שרנסקי מונה לשר התעשייה והמסחר, בעוד יולי אדלשטיין הופקד על תיק העלייה והקליטה). במהלך כהונת הממשלה היא הייתה שותפה נאמנה ונוחה של ראש הממשלה שנבחר בשנת 1996 באופן ישיר. עם זאת, שליטתה של ש"ס במשרד הפנים בממשלה זו גרמה לתסכול גדול בקרב העולים, בסיס המצביעים של המפלגה. זה הוביל את ישראל בעלייה להעמיד את הדרישה לקבל שליטה במשרד הזה במרכז קמפיין הבחירות שלה ב-1999. דרישה זו התקבלה ושרנסקי מונה לשר הפנים בממשלה שהקים אהוד ברק. אך במקביל ייצוגה של המפלגה סביב שולחן הממשלה הצטמצם לשר אחד בלבד. כהונתו של שרנסקי במשרד הפנים לא האריכה ימים. ביוני 2000, לקראת נסיעתו של ראש הממשלה ברק לוועידת קמפ דיוויד, אשר בה נעשה ניסיון להגיע להסכם קבע עם הרשות הפלסטינית, התפטר שרנסקי והמפלגה הסירה את תמיכתה מהממשלה. שרנסקי תקף בחריפות את ברק על המהלך המדיני:

אדוני ראש הממשלה... אתה מגיע לוועידת הפסגה בארצות הברית, רגע מכריע בחיי העם היהודי ומדינתו, מוחלש, בלי קווים אדומים, בלי תמיכת הממשלה ובלי תמיכת רוב העם. בתנאים האלה ההסכם שאתה יכול להגיע אליו הוא מסוכן מבחינה מדינית וטמון בו פוטנציאל לפילוג העם... פניתי אליך מספר פעמים בכתב ובעל פה, הזהרתי אותך מהדרך אליה אתה צועד, קראתי לך להקים ממשלת אחדות לאומית. לצערי לא שעת לאזהרתי לא נענית לקריאתי ואתה מתמיד בדרכך. זוהי דרך מסוכנת מדי ואיני יכול להיות שותף לה ולכן אני מתפטר מהממשלה (וואלה, 2000)

המפלגה שבה לקואליציה והצטרפה לממשלה שהקים ראש הממשלה הנבחר אריאל שרון לאחר הבחירות המיוחדות של שנת 2001. שרנסקי היה הנציג היחיד של המפלגה בממשלה והופקד על תיק הבינוי והשיכון. כאמור, לאחר הבחירות של 2003 ישראל בעלייה נבלעה בליכוד וחדלה להתקיים.

לוח 9.6 מציג את קורותיה של ישראל ביתנו בממשלות שכיהנו מאז היווסדה בשנת 1999. ניכר כי השתתפותם של ישראל ביתנו, ובמיוחד של מנהיגה אביגדור ליברמן, בממשלות התאפיינה בדפוס תזזיתי ובלתי יציב. ישראל ביתנו הייתה שותפה בכל שש הממשלות שכיהנו בין השנים 2001 ל-2019. אך למעט בשתיים מתוכן (הממשלות ה-32 וה-33), החברות שלה לא הייתה לאורך כל כהונתן. בארבעת המקרים הללו היא פרשה לפני תום כהונת הממשלה, מה שאפשר לליברמן להגיע אל מסעות הבחירות במעמד של אופוזיציונר. לא תמיד היה ברור לגמרי מדוע המפלגה לא הצטרפה לממשלה מתחילתה, או מה הייתה הסיבה שהביאה לפרישתה. השיקולים של ליברמן העסיקו לא אחת פרשנים פוליטיים ויצרו לו תדמית של "שחקן בלתי צפוי", "זיקית פוליטית", איש "בעל אלף זהויות", ו"מפיל סדרתי של ממשלות ימין" כפי שכינה אותו בנימין נתניהו (ורדי, 2014; כהנא, 2019).

לוח 9.6 ליברמן כ"מתפטר סדרתי"? – ישראל ביתנו בממשלות ישראל

ממשלה מס'	
28 (ברק) 2001-1999	ישראל ביתנו לא הצטרפה לממשלה ונתרה באופוזיציה לאורך כהונתה
29 (שרון) 2003-2001	ישראל ביתנו (כחלק מסיעת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו) הצטרפה לקואליציה מתחילת כהונתה. באוקטובר 2001 התכוון ליברמן להתפטר על רקע הסגת כוחות צה"ל משכונות בחברון אך בעקבות רציחתו של רחבעם זאבי הישעה את ההתפטרות לבקשתו של ראש הממשלה שרון. בחודש מרץ 2002 פרשה הסיעה מהקואליציה כמחאה על שחרור ערפאת מהמצור ברמאללה וניהול משא ומתן להפסקת אש בעיצומה של האינתיפאדה השנייה.
30 (שרון) 2006-2003	ישראל ביתנו (כחלק מסיעת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו) הצטרפה לקואליציה מתחילת כהונתה. כשנה לאחר מכן (יוני 2004) פיטר ראש הממשלה שרון את ליברמן על רקע התנגדותו לתכנית ההתנתקות, והסיעה פרשה מהקואליציה.
31 (אולמרט) 2009-2006	ישראל ביתנו לא הייתה חלק מהקואליציה מראשיתה. היא הצטרפה רק באוקטובר 2006, מתוך כוונה לחזק את הממשלה אחרי מלחמת לבנון השנייה ו"כדי לסייע לה להתמודד עם האיום האיראני". בראשית 2008 היא פרשה מהקואליציה בשל התנגדותה למתווה אנאפוליס והמשא ומתן בסוגיות הליבה.
32 (נתניהו)	ישראל ביתנו הייתה חלק מהקואליציה במשך כל תקופת כהונתה.

ליברמן לבדו נאלץ להתפטר בשלהי הכהונה בעקבות הגשת כתב אישום נגדו בפרשת השגריר בבלארוס.	2013-2009
ישראל ביתנו הייתה חלק מהקואליציה במשך כל תקופת כהונתה.	33 (נתניהו)
ליברמן עצמו התפטר מתפקידו כשר חוץ בימיה האחרונים של הממשלה (כבר אחרי הבחירות) כמחאה על התנהלות הליכוד במשא ומתן הקואליציוני.	2015-2013
במהלך מפתיע ישראל ביתנו החליטה לא להיכנס כשותפה בקואליציה, כמחאה על חוסר רצינות מצד צוותי המשא ומתן של הליכוד ועל הכניעה לדרישות המפלגות החרדיות. היא הצטרפה רק כשנה לאחר מכן (מאי 2016) אך הודיעה על פרישה בנובמבר 2018 על רקע החלטת הקבינט המדיני-ביטחוני לחתור להפסקת אש עם החמאס אחרי סבב הסלמה בדרום הארץ. סירובו של ליברמן להיכנס לקואליציית ימין-חרדים לאחר הבחירות לכנסת ה-21 הביאה להתפזרות הכנסת ולעריכת בחירות נוספות.	34 (נתניהו) 2020-2015
ישראל ביתנו לא הצטרפה לממשלה ונתרה באופוזיציה לאורך כהונתה	35 (נתניהו) 2021-2020

מקורות: בחור-ניר ומרסיאנו (2004); מועלם, ורטור ואלון (2006); שומפלבי (2008ג); ליס (2015); קוזין (2018).

הפרישות של ישראל ביתנו מהממשלות (כמו גם אי-ההצטרפות אליהן) היו ברוב המקרים על רקע חילוקי דיעות מדיניים-ביטחוניים עם ראשי הממשלה. כך, על כך פנים, הם הוצדקו על-ידי ליברמן. ההסברים התאפיינו בדרך כלל בביקורת על מהלכים מדיניים ותרניים של הממשלה או על מדיניות ביטחונית רפה. כך, לדוגמא, כשהתפטר בנובמבר 2018 מתפקידו כשר הביטחון יצא ליברמן נגד העברת הכספים לחמאס, מתח ביקורת על ההבנות בנוגע להפסקות אש שהושגו מולה, וקבע שישראל נכנעה לטרור: "אנו קונים שקט לטווח קצר במחיר פגיעה קשה בביטחון הלאומי לטווח ארוך" (זרחיה, 2018ב). במיעוט של המקרים, ההצדקות לפרישות או לאי ההצטרפות לממשלות נגעו לנושאי דת ומדינה. המקרה הבולט בהקשר זה היה ההחלטה של ליברמן שלא להצטרף לקואליציית ימין-חרדים בראשות נתניהו לאחר הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019). הרקע היה המחלוקת סביב "חוק הגיוס" אך ליברמן מנה גם נושאים אחרים שהקואליציה העתידית התכוונה להתפשר לגביהם מול החרדים: חוק המרכולים, מתווה הכותל, גיור ועבודות בשבת (שניידר, 2019).

מבחינת לוח 9.7 ניכר מעמדו הבכיר והבלתי מעורער של ליברמן במפלגה וכן אי-היותם של חלק ניכר מנציגי המפלגה בממשלה עולים מברית המועצות לשעבר. בשתי הממשלות הראשונות אליהן הצטרפה ישראל ביתנו היא יוצגה רק על-ידי אביגדור ליברמן. העלייה בכוחה הפרלמנטרי בבחירות 2006 ו-2009 תורגמה גם לנוכחות רבה יותר בממשלה. בזמן חברותה בממשלת אולמרט היא יוצגה על-ידי שני שרים, ובממשלות ה-32 וה-33 על-ידי חמישה (לוח 9.7). ליברמן אף מונה בשנת 2009 לתפקיד שר החוץ בו החזיק עד 2015, למעט הפסקה בת שנה במהלך המשפט שהתנהל נגדו. בשנת 2016 רשם ליברמן הישג נוסף, כאשר מונה לתפקיד הבכיר של שר הביטחון. כל זאת, כאשר הוא עומד בראש סיעה פרלמנטרית בת חמישה מושבים בלבד.

לוח 9.7 שרים שכיהנו מטעם מפלגות העולים

ממשלה מס'	שר	משרד
27 (נתניהו)	נתן שרנסקי	תעשייה ומסחר
	יולי אדלשטיין	עלייה וקליטה
28 (ברק)	נתן שרנסקי	פנים
29 (שרון)	נתן שרנסקי	בינוי ושיכון
	אביגדור ליברמן	תשתיות
30 (שרון)	נתן שרנסקי*	לענייני ירושלים
	אביגדור ליברמן	תחבורה
31 (אולמרט)	אביגדור ליברמן	לנושאים אסטרטגיים
	יצחק אהרונוביץ'	תיירות
32 (נתניהו)	אביגדור ליברמן	חוץ
	יצחק אהרונוביץ'	ביטחון פנים
	עוזי לנדאו	אנרגיה
	סופה לנדבר	עלייה וקליטה
	סטס מיס'ניקוב	תיירות
33 (נתניהו)	אביגדור ליברמן	חוץ
	יצחק אהרונוביץ'	ביטחון פנים
	יאיר שמיר	חקלאות
	עוזי לנדאו	תיירות
	סופה לנדבר	עלייה וקליטה
34 (נתניהו)	אביגדור ליברמן	ביטחון
	סופה לנדבר	עלייה וקליטה

* במהלך הכנסת ה-16 התמזגה ישראל בעלייה עם סיעת הליכוד.

הזירה הפנים-מפלגתית

הגם ששתי המפלגות, ישראל בעלייה וישראל ביתנו, התבססו על מנהיג-מייסד דומיננטי, הן נבדלו אחת מהשנייה במבנה הפנימי שלהן. בעוד שישראל בעלייה קיימה מבנה פנימי דמוקרטי, ישראל ביתנו התאפיינה במבנה ריכוזי שבו הפוסק הראשון והאחרון הוא מנהיג המפלגה.

ישראל בעלייה

ועידת היסוד של ישראל בעלייה התכנסה בבנייני האומה בירושלים במרץ 1996, חודש אחרי רישומה כמפלגה. הוועידה קויימה במעמד ראש הממשלה, יו"ר האופוזיציה וראש עיריית ירושלים. במעמד הזה בחרו 1,500 צירים מרכז מפלגה בן 500 חברים. המרכז אישר את מצע המפלגה, בחר בהצבעה גלויה את נתן שרנסקי ליושב-ראש המפלגה, ולאחר מכן פנה לבחור את יתר רשימת המועמדים לכנסת. הבחירות כללו ארבעה סיבובי הצבעה, שבכל אחד מהם נבחרה שלישיית מועמדים (למקומות 2 עד 4, 5 עד 7, 8 עד 10 ו-11 עד 13). כל חבר מרכז בחר בשני מועמדים, ושלושת המועמדים שקיבלו את מספר הקולות הגבוה ביותר מוקמו במקומות אלו. השימוש בשיטה זו הקטין את היכולת של רוב מאורגן להכתוב את זהות כל המנצחים בבחירות הפנימיות ואפשר ייצוג למיעוט (רהט ושר-הדר, 1999א).

לאחר הצלחתה בבחירות של 1996 השיקה ישראל בעלייה מפקד חברים במטרה לבסס את עצמה בחברה הישראלית. בתוך כשנתיים היא הצליחה להעלות את מספר חבריה מכ-2,500 לכ-20,000. במקביל, חיזקו שרנסקי (יו"ר המפלגה) ויולי אדלשטיין (יו"ר המרכז) את שליטתם על מנגנוני המפלגה, באופן שדווקא החליש את ההליכים הדמוקרטיים הפנימיים (Khanin, 2001). תהליך זה התבטא, בין היתר, לקראת בחירות 1999, בשינוי אופן בחירת רשימת המועמדים. אומצה בפעם זו שיטה רובית שבמסגרתה בחרו חברי המרכז את המועמדים ברוב פשוט, לכל מקום ברשימה (בסדר

יורד) בנפרד. שיטה זו מאפשרת לרוב מאורגן במרכז להשתלט על כל המקומות הריאליים ברשימה (רהט, 2001).¹⁹⁷

ישראל ביתנו

ועידת היסוד של ישראל ביתנו התכנסה בירושלים בחודש מרץ 1999. במהלכה הבשיל החיבור הפוליטי בין מייסדה אביגדור ליברמן לבין שני הפורשים מישראל בעלייה – יורי שטרן ומיכאל נודלמן. המבנה הארגוני של ישראל ביתנו התבסס על שני רכיבים: (1) ריכוז עצמה בידי מנהיג המפלגה, אביגדור ליברמן, אשר בידי הייתה שמורה "המילה האחרונה" בנוגע לכל ההחלטות החשובות, אידיאולוגיות, אישיות וארגוניות; (2) רשת מסועפת של סניפים ומטות שהקנו לה אחיזה רחבה בחברה בדומה למפלגת המון (Khanin, 2010). נכון לשנת 2019 הפעילה המפלגה כ-50 סניפים מקומיים ועוד שני מטות מגזריים: ארמי וצרפתי. שילוב זה של מרכיבים של מפלגת מנהיג עם קיומם של מוסדות מפלגתיים מתפקדים משתקף במידה מסוימת בערכים הבינוניים-נמוכים שהמפלגה קיבלה במדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית. בשלוש מערכות הבחירות בין 2013 לאפריל 2019 היא קיבלה ציון שנע בין 36 ל-39 מתוך 100. ערכים אלה הציבו אותה גבוה יותר ממפלגות מנהיג כגון יש עתיד וכולנו, אך נמוך בהשוואה למפלגות הדמוקרטיות כגון הליכוד, מפלגת העבודה ומרצ (שפירא ופרידמן 2019; שפירא ורהט, 2015).

לפי תקנון ישראל ביתנו, המוסד העליון של המפלגה הוא הוועידה (שהופכת למרכז לאחר התכנסותה). זו מונה 450 צירים: 300 מתוכם נבחרים בסניפים ו-150 הנותרים ממונים על-ידי יושב-ראש המפלגה. נקבע גם שהבחירות לוועידה מתקיימות אחת לארבע שנים וכינוס הפתיחה של כל ועידה מצויין באירוע חגיגי. נכון לשנת 2019 כיהנה הוועידה הרביעית, אשר התכנסה בפברואר 2016 בבנייני האומה בירושלים. על פניו, מרכז המפלגה הוא שבוחר את היושב ראש: מועמד שזכה במספר הקולות הרב ביותר (רוב פשוט) נבחר לתפקיד. בפועל, מעולם לא קרה שמישהו קרא תיגר על מנהיגותו של ליברמן (הגשת המועמדות של קורא התיגר אף מחייבת תמיכה מצד 500 חברים במפלגה שלפי המעט שידוע יש לה אלפי חברים בלבד) ולא נערכו כל בחירות לתפקיד זה.

¹⁹⁷ שינוי שיטת ההצבעה הייתה בין הסיבות שהביאו את יורי שטרן ומיכאל נודלמן לפרוש מהמפלגה. שטרן זעם על אימוץ השיטה החדשה וטען שהיא אינה דמוקרטית (חרומצ'ניקו, 1999).

הכללים באשר לקביעת רשימת המועמדים לכנסת מוסדרים בשלושה סעיפים בתקנון המפלגה, ומנוסחים באופן כזה שמתיר את ההכרעה, גם אם לא באופן מפורש, בידיו של יושב-הראש:

סעיף 44 (ד).

הוועידה תמנה, על פי הצעת יושב-ראש המפלגה, ועדה מתמדת בת חמישה חברים.

סעיף 113.

הוועדה המתמדת תקבע את רשימת המועמדים של המפלגה לבחירות לכנסת ותציג אותה בפני יושב-ראש המפלגה.

סעיף 114.

יושב-ראש המפלגה יביא את הרשימה לאישורו של מרכז המפלגה. (ישראל ביתנו, 2002)

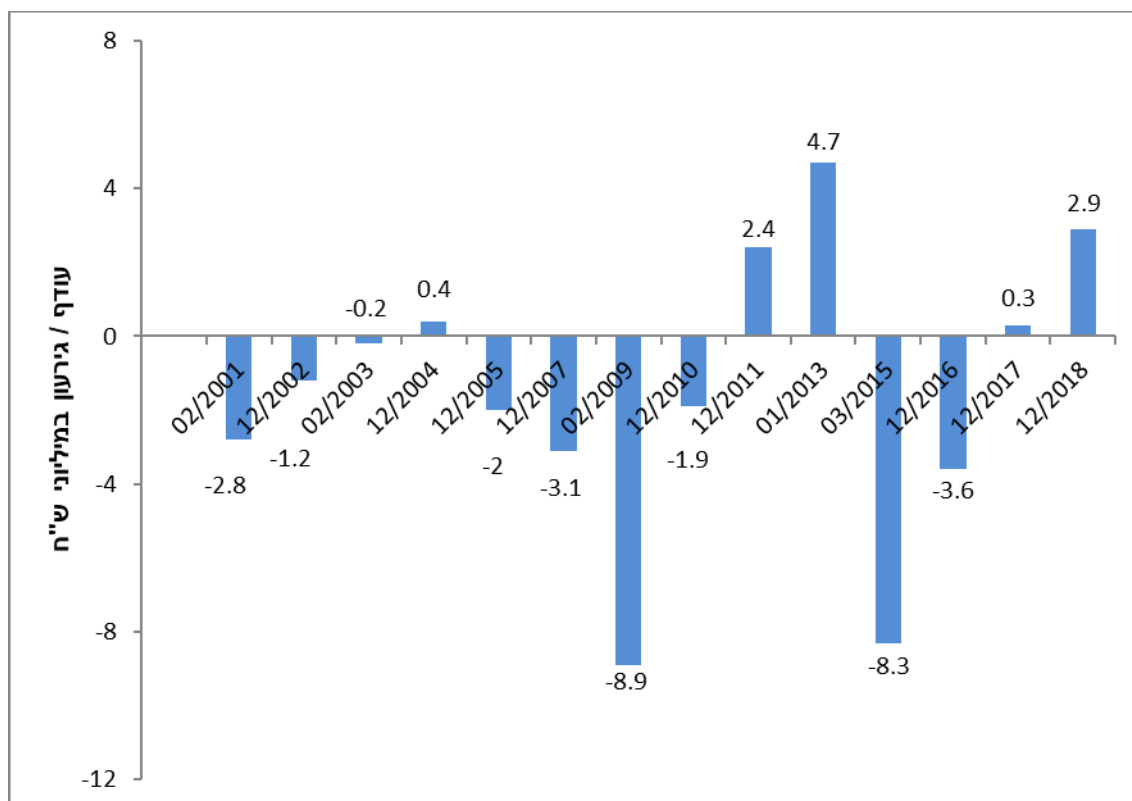
שליטתו בפועל של ליברמן בהליכי בחירת רשימת המועמדים התבטאה, בין היתר, במקרים בהם הוא החליט "להדיח" מהרשימה מועמדים אשר סר חינום בעינו. ערב בחירות 2013, למשל, החליט ליברמן "להדיח" את דני אילון, אנסטסיה מיכאלי וסטס מיסז'ניקוב; לפני בחירות 2015 הוא החליט שלא לשלב מחדש ברשימה את יצחק אהרונוביץ' ולפני הבחירות של אפריל 2019 החליט להיפרד גם מסופה לנדבר הוותיקה. באותו האופן, ניכר כי הוא גם אחראי פעמים רבות לגיוס מועמדים חדשים.

ישראל ביתנו מאפשרת לתומכיה להתפקד לשורותיה ולהפוך להיות חברי מפלגה. דמי ההתפקדות השנתיים עומדים, נכון לשנת 2019, על 72 ש"ח אך תעריפים מוזלים מוצעים לפנסיונרים, נכים, נוער, סטודנטים וחיילים. לחברי מפלגה עומדת הזכות להשתתף בבחירת צירי הוועידה, אך הם לא משתתפים בבחירות היו"ר ורשימת המועמדים לכנסת. היכולת להתחקות אחר מספר חברי המפלגה של ישראל ביתנו מוגבלת למדי, בעיקר משום שבגלל היעדרם של הליכי בחירה כוללניים החוק הישראלי אינו מחייב את המפלגה לדווח על מספר החברים שלהן (קניג ואח', 2014). דרך עקיפה המאפשרת לאמוד באופן גס את מספר החברים היא בהסתמך על ההכנסה מדמי חבר עליה הצהירה המפלגה בדוחות כספיים שנתיים המוגשים לרשם המפלגות. בדוח עבור שנת 2017 (ישראל ביתנו, 2017) הצהירה המפלגה על תקבולים בסך 253,080 ש"ח מדמי חבר. לפי תעריף חברות מלא (72 ש"ח), מדובר בכ-3,500 חברים ולפי תעריף מוזל (48 ש"ח) – בכ-5,300 חברים. ממוצע של שני האומדנים

משקף מספר חברים של כ-4,400 חברים. חישוב בשיטה דומה שנערך לגבי שנת 2011 מצא כי למפלגה היו כ-1700 חברים.

ממבט על תרשים 9.3, המתאר את המאזן הכספי של המפלגה מאז שנת 2001, עולות שתי תובנות מרכזיות. הראשונה היא שהשינויים במאזנה הכספי של המפלגה עד לשנת 2007 היו יחסית קטנים, כאשר היא נעה בין גירעון של 3.1 מיליון ש"ח לבין עודף של 0.4 מיליון ש"ח. בהמשך כבר ניכר הדפוס המאפיין גם מפלגות אחרות – סיום מערכות בחירות בגרעונות כבדים, אשר מכוסים בעזרת המימון השוטף במהלך כהונת הכנסת. כפי שניתן לראות, שני הגרעונות הכי גדולים של ישראל ביתנו נרשמו בפברואר 2009, בתום שתי מערכות בחירות סמוכות (לרשויות המקומיות בשלהי 2008 ולכנסת בראשית 2009) ובמרץ 2015 (נקודת זמן בה נערכו שלוש מערכות בחירות בתוך פחות משנתיים (לכנסת בראשית 2013, לרשויות המקומיות בשלהי אותה השנה ושוב לכנסת בראשית 2015). העודף הגדול ביותר בתקופה הנסקרת כאן נרשם בינואר 2013, אחרי ארבע שנות כהונה של הכנסת ה-18 שבמהלכן לא נערכו בחירות ארציות או מקומיות. בקצרה, כמו במפלגות אחרות, גם בישראל ביתנו חלק ניכר מכספי המימון הממלכתי, אשר נועדו לממן פעילות שוטפת של המפלגות משמש דה פקטו לכיסוי הגרעונות מתקופות הבחירות.

תרשים 9.3 המאזן הכספי של ישראל ביתנו, 2001-2018

מקור: דוחות מבקר המדינה.

מפלגות העולים במרשתת

מפלגות העולים הפגינו נוכחות במרשתת מעט באיחור. לישראל בעלייה היה אתר אינטרנט ערב בחירות 2003 (Lehman-Wilzig, 2004). לישראל ביתנו היה אתר אינטרנט באיכות גבוהה יחסית ערב בחירות 2006 (אטמור, 2008) ובאיכות נמוכה יחסית ערב בחירות 2009 (אטמור וסיאני, 2009). בבחירות 2009 לא היה לישראל ביתנו חשבון פייסבוק אך היא עשתה שימוש בחלק ממגוון כלי מדיה חדשים שעמדו באותה העת לרשותה (כספי ולב, 2009). לקראת בחירות 2013 היה לישראל ביתנו חשבון פייסבוק אך זה משך הרבה פחות עניין מהדף של מנהיגה, אביגדור ליברמן, שזכה לתשומת לב בינונית, מתאימה לגדולה של מפלגתו (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). בשנת 2015 ניכרה פעילות דומה מצד המפלגה ומהמנהיג בפייסבוק אך ליברמן עורר עניין רב בהרבה ממפלגתו - כ-44 אלף לייקים למפלגה לעומת כ-191 אלף למנהיג בפייסבוק (זמיר ורהט, 2017). בשנת 2019 ניכרה

פעילות רבה של המפלגה ומנהיגה בפייסבוק ובמידה יחסית פחותה בטוויטר. אך מצד הצרכנים (שוב) ניכרה העדפה ברורה לדף הפייסבוק של המנהיג (כ-48 אלף לייקים למפלגה לעומת כ-224 אלף למנהיג בפייסבוק) ולציוצי הטוויטר שלו (פחות מ-4 אלף עוקבים למפלגה לעומת כ-91 אלף למנהיג בטוויטר (ראו רהט, בדפוס). מפלגות העולים, אם כך, ובמיוחד ישראל ביתנו ששרדה ופעלה בזמן עליית הרשתות החברתיות, הסתגלו והשתלבו במרחב המקוון. זה קרה לעיתים אולי קצת בהיסוס או באיחור, אך היו גם מקרים בהם הם הפגינו חדשנות: ערב בחירות 2015 ייצגו ישראל ביתנו וליברמן את אחד משני המקרים היחידים בהם גם למפלגה וגם למנהיג שלה היה חשבון טוויטר (רהט וזמיר 2019).

אידיאולוגיה

שתי מפלגות העולים פעלו זו לצד זו רק לתקופה קצרה (1999-2003). בחינת מטרות המפלגות כפי שהוגשו לרשם המפלגות (לוחות 9.8 ו-9.9) מצביעה בשני המקרים על הבלטת עניין העלייה וקליטת העולים, ולא מלמדת הרבה על ההבדלים ביניהן בסוגיות מרכזיות בפוליטיקה הישראלית. ישראל בעלייה נתפסה כמתונה והפרגמטית מבין השתיים, כמפלגת ימין מתון. הפרגמטיות הזו התבטאה בנקיטת קו נייטרלי באשר לתמיכה במועמדים לראשות הממשלה (ב-1999), במסרים מעורבים בתחומי מדיניות כלכלית-חברתית, ובעמדות פשרניות בתחומי דת ומדינה. ישראל ביתנו, לעומת זאת, מיצבה את עצמה בראשית דרכה כמפלגה ימנית ניצית. מאוחר יותר, לאחר שנותרה כמפלגת העולים היחידה הפכו מסריה של ישראל ביתנו למורכבים יותר. לפרקים היא הצטיירה כמפלגת ימין פופוליסטי, הממוקמת בשוליים הימניים של מפת המפלגות (File and Lebel, 2005), ולפרקים – בתור מפלגת ימין ממלכתית ואולי גם פרגמטית במידה מסויימת, הפוזלת אל מרכז המפה. עמימות זו התאפשרה במיוחד בהיותה מפלגת מנהיג המנווטת במיומנות פוליטית בידי מנהיגה אביגדור ליברמן.

לוח 9.8 מטרות ישראל בעלייה כפי שהוגשו לרשם המפלגות

א. לקדם בדרך חוקית את המטרות המדיניות והחברתיות דלהלן ולהביא לייצוגן בכנסת ע"י נבחרים.   ב. לפעול בכנסת, בממשלה ובחברה לקידומן של המטרות דלהלן.   ג. לפעול למען קיבוץ רוב העם היהודי בארץ ישראל בעתיד הנראה לעין.

- ד. לפעול למען יצירת התנאים הנחוצים לקליטתו של רוב העם היהודי בארץ ישראל ולניצול מירבי של כוחותיו האינטלקטואליים והנפשיים, שנצברו בעם היהודי במשך אלפי שנים, לקידומו של העם היהודי.
- ה. לפעול בתחומי הביטחון, הכלכלה, החינוך והחברה כדי ליצור תנאי קליטה טובים של העם היהודי במדינת ישראל ובכלל זה:
1. לפעול למען מדיניות אחראית בתחום הביטחון, שתבטיח את קיומה של ישראל בגבולות בטוחים ותעניק לאזרחי המדינה תחושת ביטחון ביום המחר.
 2. לפעול למען יצירת כלכלה מודרנית, אשר מסוגלת לקלוט עובדים חדשים ולנצל ביעילות את יכולתם היצרית והמקצועית.
 3. לפעול למען הקמת מערכת חינוך שתעניק לנוער חינוך איכותי ברמה הגבוהה ביותר ותפתח בפני אזרחיה הצעירים של המדינה את מלוא אוצר הערכים, התרבות וההיסטוריה של העם היהודי.
 4. לפעול למען יצירתה של חברה דמוקרטית שתעניק ליוצאי ארצות שונות, לבעלי רקע תרבותי שונה, לדתיים כחילוניים, לוותיקים כלעולים חדשים, אפשרות לראות את עצמם כחלק שווה ובלתי נפרד בחברה הישראלית, שבה אין מקום להפלייה ולקיפוח קבוצה מסוימת לטובתה של קבוצה אחרת.
 5. להרחיב את הגישה למסורת היהודית ואל תולדות העם היהודי כאל גורמים שאינם מפצלים, אלא מלכדים את העם ומעניקים תחושה של גורל משותף.
 6. לגשר בין עולים לוותיקים ולהביא לשילובם של העולים בכל מגזרי החברה ומוסדותיה.
 7. לפעול למען רווחתם של העולים ולמען מתן מענה לצרכיהם ולקשיי קליטתם.

לוח 9.9 מטרות ישראל ביתנו כפי שהוגשו לרשם המפלגות

1. המפלגה תפעל לחיזוק המכנה המאחד את כל אזרחי המדינה לזרמיהם והשקפותיהם, למען סובלנות, כבוד הדדי וכיבוד זכויות היחיד.
2. המפלגה תפעל בתחומי החברה והכלכלה תוך סיוע לקבוצות אוכלוסיית מיעוטי יכולת וזוגות צעירים בתחום הבניה התקציבית ותפעל לקידום תכנית שיקום לעיירות הפיתוח על בסיס רפורמה בקרקעות.
3. המפלגה תפעל למען הקמת זרם חינוך מוכר נוסף – זרם החינוך המדעי-טכנולוגי, כקורת גג לכל

- המסגרות של חינוך לא פורמלי בתחומי המדעים והטכנולוגיה (כגון מורים עולים).
4. המפלגה תפעל למען העברת הסמכויות והטיפול בעולה ממשרד הקליטה לשלטון מקומי.
5. המפלגה תפעל למען אימוץ המלצות ועדת נאמן להבטחת אחדותו של העם היהודי.
6. המפלגה תפעל למען פתיחות וגמישות בשירות הציבורי.
7. המפלגה תפעל למען מתן זכות בחירה לישראלים השוהים בחו"ל ושינוי מדיניות הענקת אזרחות אשרות כניסה ודרכונים.
8. המפלגה תפעל למען הפרדת רשויות – קבלה ורישום של מסקנות ועדת שמגר.
9. המפלגה תפעל למען קבלת חוקה כמסמך שלם על בסיס הקונצנזוס הקיים ומקיף וכינון בית משפט לחוקה.
10. המפלגה תפעל למען משטר נשיאותי.
11. המפלגה תפעל למען קבלת עיקרון ההפרדה על בסיס תוכנית "אלון פלוס".
12. המפלגה תפעל למען הקמת מיידית של המועצה לביטחון לאומי.

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

מסריה של ישראל בעלייה בתחום המדיני-ביטחוני מיקמו אותה בתור מפלגת ימין ביטחוני פרגמטית ומתונה. המצע שלה מ-1996 כלל התייחסות קצרה לתחום המדיני ולא הזכיר כלל את הסכם אוסלו. לצד מחוייבות כללית ל"להשגת שלום עם שכניה של ישראל" קבע המצע שהמפלגה מכירה בזכות קיומה של האוטונומיה הפלסטינאית אך מתנגדת להקמתה של מדינה פלסטינית. כבר במבחן המהותי הראשון נגלעו בתוך סיעת ישראל בעלייה חילוקי דיעות לגבי הנושא המדיני. בהצבעה על הסכם חברון, שהובא לאישור הכנסת בינואר 1997, הצביעו יורי שטרן ומיכאל נודלמן נגד בעוד שאר חברי הסיעה הצביעו בעדו, בהתאמה עם עמדת הממשלה. בהצבעה על הסכם וואי (שרנסקי אף היה שותף פעיל בוועידת וואי), שהובא לאישור הכנסת בנובמבר 1998, נמנעו שטרן ונודלמן. עמדות אלה חשפו את המחלוקת הפנים-סיעתית והיו סימנים מטרימים לפרישתם מהמפלגה לקראת הבחירות לכנסת ה-15 בשנת 1999.

לעומת המחוייבות של מרבית חברי הסיעה לתהליך המדיני מול הפלסטינים תחת ממשלת נתניהו, בזמן ממשלת ברק היוותה הסיעה אופוזיציה למהלכים מדיניים. השר שרנסקי ביקר לא פעם את הניסיונות הנחושים של ברק להגיע להסכם קבע. בסופו של דבר הוא לא היסס להוליך את המפלגה לפרוש מהקואליציה כמחאה על נסיעתו של ברק לוועידת קמפ דייוויד מבלי שיש לו תמיכה ציבורית למהלך (ראה התבטאותו לעיל). ככלל, עמדותיה המדיניות של הנהגת המפלגה, (בעיקר אלו של שרנסקי ואדלשטיין) שהיו ימניות מלכתחילה הפכו במהלך שנים לניציות יותר ויותר נוכח קריסת הסכמי אוסלו והאינתיפאדה השנייה. מיזוגם אל תוך הליכוד לאחר בחירות 2003 היו צעד מתבקש מבחינה זו.

מצע ישראל ביתנו לבחירות לכנסת ה-15 (1999) לא הדגיש את התחום המדיני-ביטחוני אלא התמקד בבעיות חברתיות של העולים. מעניין לראות שהמצע לא שלל מפורשות מדינה פלסטינית ואף קבע שהשגת הסכם קבע עם הרשות הפלסטינית היא יעד חשוב וכי "פשרה טריטוריאלית עם הרשות הפלסטינית תיושם על בסיס תוכנית 'אלון פלוס'".¹⁹⁸ עם זאת, בהתנהגותה ביטאה המפלגה עמדות מדיניות ניציות מובהקות, כפי שהתבטא במספר אירועים: (א) היא ייסדה סיעה משותפת עם האיחוד הלאומי הימנית-רדיקלית (פברואר 2000); (ב) ליברמן התפטר מהממשלה על רקע ניהול משא ומתן עם ערפאת על הפסקת אש בעיצומה של האינתיפאדה השנייה (מרץ 2002); (ג) במצע של רשימת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו לבחירות 2003 הופיעה באופן מפורש התנגדות להקמת מדינה פלסטינית; (ד) ליברמן הצביע בממשלה נגד אישור מפת הדרכים שהתוותה את הצעדים שיובילו להקמת מדינה פלסטינית (מאי 2003); (ה) המפלגה התנגדה לתוכנית ההתנתקות שקידם ראש הממשלה שרון ועל רקע זה פוטר ליברמן מהממשלה (יוני 2004).

תפנית בעמדותיה המדיניות של המפלגה התרחשה זמן קצר לאחר פיטוריו של ליברמן מממשלת שרון השנייה. בשלהי שנת 2004 הכריז יושב-ראש המפלגה על פירוק השותפות עם האיחוד הלאומי ופרסם מצע חדש. במסגרתו של מצע זה הוא קרא להקמת שתי מדינות ולהעברת שטחים בישראל המאוכלסים באזרחים ערבים לאחריהן הרשות הפלסטינית. על פי התוכנית יוקמו בשטח שבין הים

¹⁹⁸ "תוכנית אלון" הייתה תוכנית לחלוקת השטחים בין ישראל לפלסטינים שהתוותה על-ידי יגאל אלון והוגשה לממשלת אשכול ב-1967. עיקרה היה נסיגה של ישראל ממרבית השטחים שהיא השתלטה עליהם במלחמת ששת הימים, לצד השארת בקעת הירדן כגבולה המזרחי. תוכנית 'אלון פלוס' נכנסה לשיח המדיני בשנות התשעים והוסיפה לשטחים שיישאר בידו ישראל גם את גושי ההתיישבות הגדולים.

לנהר שתי מדינות הומוגניות – ישראל, שבה יחיו היהודים, ופלסטין, שבה יחיו הערבים. במסגרת התוכנית יתבצעו חילופי שטחים באמצעות שינוי קו הגבול: המדינה הפלסטינית תכלול ריכוזי אוכלוסייה ערבית הנמצאת בשטחה הריבוני של ישראל - כמו ואדי ערה, המשולש, ורוב השכונות במזרח ירושלים. תמורת השטחים הללו יסופחו לישראל גושי ההתיישבות העיקריים - גוש עציון, גוש אריאל, אזור מעלה אדומים וגבעת זאב (כספית, 2004). בכנס הרצליה בדצמבר 2004 פירט ליברמן את עמדתו:

כשאני מדבר... על אותה אוכלוסייה... אני מדבר קודם כל על אזור ואדי ערה, ואני מציע שכל הגוש הזה יעבור לשם. אנחנו, אף אחד לא מוציאים מהבית, לא מנשלים אף אחד מאדמתו. אין שום סיבה שאנחנו לא נזיז את הגבול מצד זה של אם אל-פחם ושתושב אם אל-פחם ידאג לקבל ביטוח לאומי מאבו-מאזן... מה שמטריד אותי זה לא הפלסטינים, אלא הבעיה של ערבים ישראלים, שהיא קודמת לבעיה הפלסטינית. ואני מזהיר, אם אנחנו נקים מדינה פלסטינית לפני שנפתור את בעיית ערביי ארץ ישראל ה-linkage הזה בין ערבים ישראלים לאותה המדינה הפלסטינית, הלחץ הזה מבפנים ומבחוץ, יותר מוקדם או יותר מאוחר יפוצץ אותנו. (ליברמן, 2004)

התכנית הזו, שזכתה לגינויים חריפים במערכת הפוליטית מימין ומשמאל, הופיעה מאז 2006 במצעי המפלגה שפורסמו לקראת הבחירות. אולם ב"חזון" שפורסם לקראת בחירות ספטמבר 2019 התכנית הוצנעה למדי ונאמר רק כי:

הסכסוך של מדינת ישראל איננו רק סכסוך טריטוריאלי עם שכנינו הפלסטינים, אלא סכסוך תלת-מימדי: סכסוך עם מדינות ערב, הפלסטינים וערביי ישראל. לכן, ההסדר עם הפלסטינים חייב להיות חלק מהסדר כולל, שיכלול הסכמים עם מדינות ערב וחילופי שטחים ואוכלוסיות של ערביי ישראל.

לצד עמדה מדינית זו, אשר תמכה בפתרון של שתי מדינות, קראה ישראל ביתנו להפעלת מדיניות ביטחונית תקיפה ויד קשה נגד הטרור. היא פעלה בנחישות למען שינוי החוק כך שיאפשר הטלת עונש מוות על מחבלים וקראה להורות לצה"ל לנקוט בצעדים חריפים יותר בעזה כנגד שלטון החמאס.

ליברמן היה גם הפוליטיקאי הבכיר בעל ההתבטאויות החריפות ביותר כלפי ההנהגה הפלסטינית : כנגד יו"ר הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס, אותו כינה "טרוריסט מדיני" (ברוך, 2015) וטען כי הוא "מנסה להחריב את הבית של כולנו" (לוקש וכהן, 2018); "רוצה לשחוט אותנו" (שובל, 2018); ו"מחפש סיבה לברוח מהסדר מדיני, הוא נמצא בחיים בזכות ישראל" (קוזין, 2017). כנגד מנהיג החמאס בעזה איסמעיל הנייה הופנו התבטאויות דומות כאשר ההתבטאות הידועה ביותר בהקשר זה הייתה ההתחייבות של ליברמן לחסל אותו: "אם אני שר הביטחון, אני נותן לאדון הנייה 48 שעות: או שאתה מחזיר את הגופות (של החיילים) והאזרחים או שאתה מת" (ירון, 2016). דברים אלה נאמרו באפריל 2016. חודש לאחר מכן מונה ליברמן לשר הביטחון, אך ההתחייבות להתנקש בחיי הנייה לא מולאה. לאור זאת גררה התבטאות זו לא פעם פרצי לעג כלפי השיח התוקפני של ליברמן שהוא "ללא כיסוי" (בניגוד לאחת הסיסמאות של ישראל ביתנו שגרסה "ליברמן – אצלו מילה זו מילה").

ניתן לסכם את עמדת ומדיניות ישראל ביתנו ככזו שנעה במנעד בין פרגמטיות (שהתבטאה בתכנית המדינית ובתפקוד ליברמן כשר ביטחון בשנים 2016-2018) ובין ניציות לא מתפשרת שהתבטאה בפרישות מן הקואליציה וברטוריקה קיצונית ומאיימת.

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

עמדותיה הכלכליות-חברתיות של ישראל ביתנו התאפיינו בתמיכה בכלכלת שוק חופשי ובמעורבות מצומצמת של המדינה. אלו התבטאו בין היתר בקריאות להחלשת ההסתדרות, בתמיכה בהפרטה של חברות ממשלתיות, בהגברת התחרות החופשית בתחום הבנקאי וביצירת "איזורים חופשיים לייצור". כבר במצעה הראשון (לבחירות 1999) קראה ישראל ביתנו להנהיג כלכלה יעילה וליברליזציה כלכלית. בין הצעדים שפורטו היו הפרטת חברות ממשלתיות וביטול מונופולים; הקטנת מעורבות הממשלה במשק וקיצור ההליכים הבירוקרטיים. מאוחר יותר, המפלגה נקטה עמדות ימניות-כלכליות מובהקות אף יותר ששייכו אותה לברית הניאו-שמרנית עליה נמנו גם בנימין נתניהו ונפתלי בנט (בן פורת, 2013). כך, ליברמן התייחס בזלזול למחאה החברתית של קיץ 2011, וכינה את שלי יחימוביץ' "בולשביקית המשמיעה סיסמאות כמו של לנין".

עם זאת, המפלגה לא שללה מהמדינה כל תפקיד כלכלי אלא גרסה כי המדיניות הכלכלית צריכה להיטיב עם מגזרים אשר תורמים למדינה. במצע מ-2015 נכתב:

המדינה חייבת להגדיר ולהבהיר מה ומי בראש סדר בעדיפויות שלה. להבהיר למי קודם כל מגיע לקבל, לאמר זאת בקול ברור וצלול ולפעול לחיזוקם בצורה ממוקדת ונחושה. חייבים קודם כל לדאוג לאוכלוסייה שתורמת למדינה: אזרחים ששירתו בצבא או בשירות לאומי, שעובדים ומשלמים מיסים.

אולם ביחד עם התמיכה במדיניות ימין כלכלי מובהקת, וברעיון שמי שתורם הוא מי שצריך ללהיות מתוגמל, היה למפלגה בסיס בוחרים איתן של עולים מבוגרים שזקקו לעזרה מן המדינה. כך, המפלגה – על אף תפיסתה הכלכלית הימנית – קראה למעורבות ממשלתית נמרצת ביצירת מקומות עבודה, פתרונות דיור, ואף במדיניות סובסידיות והענקת קצבאות תמיכה לקבוצות מוחלשות באוכלוסייה.

דת ומדינה

ישראל בעלייה הציגה מסרים מעורבים בתחום של דת ומדינה, כיאה למפלגה המנסה להציג עצמה כמפלגת מרכז (לפחות בשתי הבחירות הראשונות בהן התמודדה). מצד אחד היא הדגישה כי "דת ישראל היא מהות הקיום הרוחני של עם ישראל". גם כאשר הבטיחה לפעול "למציאת פתרונות לקשיי החיתון והקבורה של לא-יהודים" היא הקפידה להוסיף שהדבר יעשה "בשיתוף פעולה עם הרבנות והמוסדות הדתיים". מנגד, היא התבטאה לא אחת נגד כפייה דתית ותמכה בהפעלת תחבורה ציבורית בשבתות ובחגים "תוך התחשבות במיקומן של שכונות דתיות". היחסים של ישראל בעלייה עם המפלגות הדתיות והחרדיות (במסגרת ממשלת נתניהו הראשונה) היו תקינים וללא מחלוקות ניכרות. ביקורת אף הופנתה כלפי המפלגה לאחר שהגיעה עימן להסכמות על נוסחת גיור שלא הייתה ידידותית לזרמים היהודיים הלא-אורתודוקסים. בעקבות הביקורת הזו עלה חשש במפלגה מזליגה של מצביעים למפלגות חילוניות מובהקות (שינוי ומרצ). זה הניע אותה לאמץ לקראת בחירות 1999 את סיסמת הבחירות הקליטה שיצאה נגד שליטתה של ש"ס החרדית במשרד הפנים (ראה לעיל בסעיף הדין בזירה האלקטורלית).

במהלך כהונת הכנסת ה-15 (1999-2003) נעשו עמדותיה של ישראל בעלייה בענייני דת ומדינה פחות מעורפלות. במספר הצבעות מפתח היא הצביעה באופן שהציב אותה יחד עם מפלגות חילוניות מובהקות. כך – בשלהי שנת 2000 היא הצביעה נגד החוק להגדלת הקצבאות למשפחות מרובות-ילדים ("חוק הלפרט" אשר נועד להיטיב בעיקר עם הסקטור החרדי) וביוני 2002 הצביע נגד "חוק טל". בשני המקרים הצביעה הסיעה כמו מרצ, שינוי ומרבית חברי מפלגת העבודה.

מניתוח של מצעי מפלגת ישראל ביתנו עולה שעד לבחירות של ספטמבר 2019, ענייני דת ומדינה כמעט לא זכו להתייחסות. המצע מ-1999 הסתפק באמירה קצרה ומעורפלת בדבר "עידוד הידברות בין דתיים וחילונים", ואילו המצע מ-2003 (מצע משותף עם האיחוד הלאומי שכלל את תקומה - מפלגה דתית-חרדית לאומית) קבע רק שיש לוודא "שיישמר הצביון היהודי במדינה" וש"כל חקיקה בנושא דת תעשה ללא כפייה". גם לאחר מכן לא התייחסו מצעי המפלגה לסוגיות כגון מסחר ותחבורה ציבורית בשבת, נישואים אזרחיים וכדומה. הם התייחסו רק לחובת השירות בצה"ל תוך שהם קובעים ש"יהודי-חרדי וערבי יוכלו, כתחליף לשרות בצה"ל, למלא את חובתם בשירות לאומי". בנוסף, הם ציינו כי אין להפריד את הדת מהמדינה, אולם יש לאפשר לכל אחד לחיות על-פי אמונתו ובאופן חופשי ברוח המשפט "חיה ותן לחיות".

המצע שהתפרסם לקראת הבחירות של ספטמבר 2019 כלל התייחסות פרטנית יותר לענייני דת ומדינה. הוא ציין שהמפלגה תדרוש, כחלק מהסכמים קואליציוניים עתידיים, לפעול למען תחבורה ציבורית בשבת, נישואים אזרחיים, פתיחת מרכולים בשבת, והנהגת חובת לימודי ליבה במערכת החינוך האזרחית. דרישות אלה התווספו לדרישה המוקדמת יותר של גיוס חרדים לצה"ל. שינוי זה שיקף מגמה של חידוד של נושאים אלה אותה הוביל ליברמן החל משנת 2015. דוגמא בולטת הממחישה את התמורה הזו בקו של ישראל ביתנו היא הטיפול שלה במשבר הקואליציוני שפרץ סביב "חוק המרכולים". המשבר פרץ בעקבות פסיקתו של בג"ץ שיש לאשר חוק עזר שתיקנה עיריית תל אביב ואשר התיר פעילות מסחרית מוגבלת בשבת.¹⁹⁹ בעקבות הפסיקה קודמה הצעת חוק שקבעה כי

¹⁹⁹ חוקי העזר העירוניים לא התירו פעילות מסחרית בשבתות, אך במרוצת השנים חלה שחיקה באכיפה של חוקים אלו ברשויות בעלות אופי חילוני מובהק. עיריות טענו שהאיסור נתפס כארכאי ואינו הולם, אך עם זאת לא תיקנו את חוקי העזר באופן שיתיר את הפעילות. עתירה בנושא פתיחתם של מרכולים וקיוסקים בתל אביב הוגשה לבג"ץ ובשנת 2013 הורה בית המשפט לעירייה לאכוף את החוקים או לתקן אותם. העירייה יזמה את תיקון חוק העזר באופן שיתיר פתיחה

חוקי עזר בעניין פתיחתם וסגירתם של עסקים בימי מנוחה יהיו כפופים להסכמה של שר הפנים. הצעת החוק עוררה תרעומת לא רק באופוזיציה אלא גם בקרב חלק מחברי הקואליציה, וישראל ביתנו בכללם. השרים ליברמן ולנדבר התנגדו לחוק בממשלה וכאשר הגיע הצעת החוק למליאת הכנסת הצביעו ארבעת חברי הסיעה נגדו, בעוד השרה לנדבר נעדרה מההצבעה (ליברמן לא כיהן אז כחבר כנסת אלא רק כשר). אישור החוק, על חודו של קול, הוביל להתבטאויות של ראשי המפלגה נגד הכפייה הדתית. שבוע וחצי לאחר אישורו הגיעו ליברמן ולנדבר לביקור מתוקשר במתחם מסחרי באשדוד במהלך יום השבת.

גם בעניין הגיור – שנגע לרבים מבני העליה מברית המועצות לשעבר שהוכרו כיהודים לפי חוק השבות אך לא לפי כללי הממסד הדתי-אורתודוכסי – הפגינה ישראל ביתנו עמדה נחרצת. בעקבות החלטת הממשלה לקדם חוק שיעקוף את פסיקת בג"צ וישאיר את מונופול הגיור בידי הרבנות הראשית יצא יו"ר המפלגה נחרצות נגד המהלך:

מדובר בהצעת חוק המפלגת את העם היהודי ופוגעת קשות ביהדות התפוצות, ובציבור העולים. החוק הזה יצור אפליה קשה, ובגללו אנו עלולים לאבד מאות אלפים מבני עמנו או כאלו המעוניינים להתגייר, כולל כאלו ששירתו ומשרתים בצה"ל. אנו נתנגד בתוקף להצעת החוק, שלא רק מנוגדת להגיון, אלא גם תפגע בעלייה לארץ, תהיה בכייה לדורות ותחזיר את מדינת ישראל עשרות שנים לאחור (פילוט ואילן, 2017).

בעקבות ההתנגדות של ישראל ביתנו הוקפאה החקיקה וראש הממשלה מינה ועדה (בראשות משה נסים) שתגבש המלצות בנושא הגיור. ההמלצות שהוגשו ביוני 2018 היו מקובלות על ישראל ביתנו אולם הן לא קודמו עקב התנגדות רבנים דתיים וחרדים.²⁰⁰ ההבנות אליהן הגיע הליכוד בשיחות הקואליציוניות מול המפלגות החרדיות והדתיות לאחר בחירות אפריל 2019 – שבמסגרתן סוכם להותיר את הסטטוס קוו בנושא גיור על כנו – היו בין הנימוקים שהציגה ישראל ביתנו לסירובה להיכנס לקואליציה עם הליכוד והמפלגות הדתיות.

מוגבלת של בתי עסק אך שרי הפנים (גדעון סער, סילבן שלום ואריה דרעי) סרבו לחתום עליו. העניין נגרר בממשלה תקופה ארוכה עד שבג"צ שם קץ לעניין והורה באוקטובר 2017 לפרסם את תיקון חוק העזר ברשומות.
²⁰⁰ ועדת נסים המליצה על הקמת "רשות גיור" שבראשה יעמוד אדם שראש הממשלה מינה ולא בית הדין הרבני והוא יהיה בר הסמכות להחליט מי וכיצד יעבור גיור. בנוסף לכך, בהמלצות ישנה הכרה לצורכי רישום בזרמים נוספים כמו הקונסרבטיבים והרפורמים.

נושא מרכזי נוסף בתחום דת ומדינה, בו הפגינה ישראל ביתנו עמדה נחרצת משך רוב זמן קיומה נגד לגיוס בני ישיבות לצה"ל. היא התנגדה ל"חוק טל" – אשר שיקף פשרה בנושא זה – כאשר אושר בקריאה שלישית בשנת 2002, ותמכה בפסילתו על-ידי בג"צ עשר שנים לאחר מכן. כעבור שנתיים, בהיותה חברה בממשלה ה-33 (2013-2015), תמכה המפלגה בחוק "השוויון בנטל" אשר כלל לראשונה סנקציות פליליות כנגד משתמטים משירות צבאי. המפלגה גינתה את עיקור החוק על-ידי ממשלת הליכוד-חרדים בשלהי שנת 2015 ושיבחה את פסילת התיקון בידי בג"צ שנתיים לאחר מכן. בעקבות הפסילה, הקים ליברמן (שכיהן בתפקיד שר הביטחון באותה עת) ועדה במטרה להציע נוסח חוק שיעמוד במבחן בג"צ. מסקנות הוועדה פורסמו ביוני 2018 וכללו יעדי גיוס המעוגנים בחוק וסנקציות כלכליות במקרה שהיעדים לא ימולאו. בהסתמך על ההמלצות האלה קודמה הצעת חוק ואושרה בקריאה ראשונה על אף התנגדות החרדים ובתמיכת יש עתיד מן האופוזיציה. הצעת החוק לא קודמה מעבר לכך ועל רקע זה הוקדמו הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019). ההתעקשות של ליברמן על העברת החוק בנוסח בו עבר בקריאה ראשונה ("לא נתפשר על חוק הגיוס אפילו במילימטר"), הייתה גורם מרכזי לכישלון של נתניהו להקים קואליציה לאחר הבחירות, מה שהוביל לצעד חסר התקדים של פיזור הכנסת ועריכת בחירות כחצי שנה לאחר מכן.

חוקה וממשל

במהלך שנות פעילותה ניסתה ישראל ביתנו לקדם את שינוי שיטת הממשל ולהחליף את השיטה הפרלמנטרית בשיטה נשיאותית. מנקודת מבטה של המפלגה התיישב עניין זה עם יוזמות נוספות שלה שקראו ל"חיזוק המשילות", הפרדת רשויות "מלאה ובריא" ומינוי שרי ממשלה מקצועיים (ליברמן, 2006). לקראת הבחירות של ספטמבר 2019 היא אף קראה להגביל את מספר השרים וסגני השרים ולהגביל את משך כהונת ראש הממשלה לשתי קדנציות של ארבע שנים כל אחת.

ככלל, את תפיסתה של ישראל ביתנו את הדמוקרטיה ניתן לאפיין בדרך כלל כגישה מצמצמת, כזו הממצה אותה במימוש עקרונות ריבונות העם והכרעת הרוב. על-כן היא חתרה (כיאה למפלגה עם גישה פופוליסטית) להגבלת השפעתם של שומרי סף שנתפסים כמי שמשתייכים לאליטות שאינן מייצגות את "העם" (בג"צ, הפקידות הבכירה, פרקליטות המדינה, התקשורת).

מאפיין מרכזי נוסף של המפלגה היה היחס האגרסיבי שלה כלפי אזרחי ישראל הערבים. יחס זה התבטא בהתבטאויות חריפות נגד נבחרי הציבור הערבים: אחמד טיבי "מסוכן יותר מנסראללה" (שומפלי, 2008ג), חנין זועבי "מתבלת" (בנדר, 2018), ג'מאל זחאלקה הוא "גיס חמישי ובוגד" (וולף, 2008). מעבר לכך, הוא התבטא גם בתפיסת עולם סדורה שראתה בחברי המיעוט הערבי כאזרחים על-תנאי אשר מוטלת עליהם חובת הוכחת נאמנות למדינת ישראל. גישה זו צבעה את ישראל ביתנו בפסים אידיאולוגיים של "פופוליזם מדיר" ושייך אותה במובהק אל משפחת המפלגות הפופוליסטיות הרדיקליות הימניות לאומניות באירופה (פילק, 2010).²⁰¹ סיסמת הבחירות שאימצה המפלגה לקראת בחירות 2009 – "בלי נאמנות אין אזרחות" – ביטאה את ההדרה הסמלית והפוליטית של המיעוט הערבי. לשיטתה, כל אדם הרוצה לקבל אזרחות ישראלית יהיה חייב בנאמנות למדינה ולסמליה וכל אזרח יישבע אמונים למדינה. במאמר שהתפרסם ערב הבחירות כתב ליברמן: "בכנסת הבאה תפעל ישראל ביתנו לחקיקת חוק האזרחות, אשר ישיב לנו את הכבוד הלאומי ויכניס תוכן למילה נאמנות. החוק יחייב כל אזרח לחתום על הצהרת נאמנות למדינה היהודית, לעקרונותיה ולחוקיה. מי שיסרב לעשות כן, יאבד את זכותו לבחור ולהיבחר." (ליברמן, 2009).

הצעת חוק ברוח הדברים, אם כי בנוסח מוגבל (שביקשה הצהרת נאמנות רק ממי שקיבל אזרחות שלא מכוח חוק השבות), הונחה על שולחן הכנסת ה-18. היא אף אושרה בוועדת השרים לעניני חקיקה. אך בעקבות ביקורת חריפה עליה היא לא קודמה מעבר לכך. עם זאת, ישראל ביתנו תמכה, ובחלק מהמקרים גם יזמה, הצעות אחרות שנועדו לפגוע בשוויון האזרחי של המיעוט הערבי. ביניהם אפשר למנות את "חוק הנכבה", "חוק ועדות הקבלה" ו"חוק החרם" (פוקס, בלאנדר וקרמניצר, 2015). יש הטוענים שגם היוזמה הנמרצת של המפלגה במהלך הכנסת ה-19 (2013-2015) להעלאת אחוז החסימה נבעה בראש ובראשונה מהרצון להקשות על המפלגות הערביות לזכות בייצוג בכנסת. באופן אירוני, המהלך הוביל ליצירת "הרשימה המשותפת", ברית אלקטורלית בין המפלגות האלה, ולהישגים האלקטורליים הגדולים ביותר שלהן.

²⁰¹ פילק (2010) מונה עוד יסודות אידיאולוגיים המעידים על כך שישראל ביתנו היא מפלגה פופוליסטית-ימנית: הוא טוען שהאידיאולוגיה של המפלגה מבוססת על תפיסה נייטיביסטית של הקהילה הפוליטית, המשווה בית לדמוסי' או ל'אתנוסי'. המדינה היא מדינה יהודית, והעם הוא יחידה הומוגנית מבחינה אתנית. בנוסף, מדובר במפלגה אנטי-אליטיסטית, והאליטות נחשבות לקוסמופוליטיות, פוגעות באחידות העם ומשתפות פעולה עם האויב מבחוץ. הבנתה את הדמוקרטיה היא אנטי-ליברלית, והמנהיג החזק הוא מקור ותכלית. לבסוף, בדומה לחלק ממפלגות הימין הפופוליסטי הרדיקלי, ישראל ביתנו דוגלת במדיניות כלכלית-חברתית נאו-ליברלית.

סיכום

ישראל בעליה, כפי שראינו, היתה מפלגה אשר תחילתה בהצלחה אלקטורלית וסופה (המהיר) בהטמעות בליכוד. לעומתה ישראל ביתנו היא "הצגה של איש אחד" אשר הנלווים לו מוחלפים ומתחלפים. מפלגה זו מתבססת על בסיס קהל תומכים נאמן של עולים מבוגרים ברובם אליהם מצטרפים מדי פעם תומכים נוספים, מיוצאי ברית המועצות לשעבר ואף מעבר לכך. הישרדותה של מפלגה זו ראויה לציון ועוד יותר מכך הצלחותיה האלקטורליות (2006-2013) והאסטרטגיות (ספטמבר 2019). מדובר אמנם במפלגה שהיא מפלגת עולים בבסיסה, אך בניגוד למפלגות סקטוריאליות אחרות נראה כי קיומה והצלחתה תלויים באדם אחד. נראה כי האסטרטגיה של שילוב פרגמטיות המאפשרת לליברמן לתפוס עמדות שלטוניות בולטות ביחד עם הפגנות קשיחות ונוקשות מחזוריות שמתבטאות בעזיבת הקואליציה פועלת היטב במקרה שלו. זאת, יחד עם נקיטת עמדות פופוליסטיות מדירות כנגד קבוצות מיעוט כערביי ישראל ובשנים האחרונות גם, יותר ויותר, כלפי החרדים.

10. קדימה

פרק זה עוסק בקדימה, המפלגה היחידה בכל ההיסטוריה הפוליטית של מדינת ישראל, מלבד מפא"י/מפלגת העבודה חרות/הליכוד, שהצליחה (עד לכתיבת שורות אלו) להגיע למעמד של מפלגת שלטון. יחד עם זאת מדובר במפלגה שאורך החיים הפוליטי שלה היה קצר, בן פחות מעשר שנים. אחרי בחירות 2015 לא נותר מקדימה כל זכר, למעט הרישום אצל רשם המפלגות לצד יותר ממאה מפלגות אחרות. רבים מתברי הכנסת שלה, פעיליה וחבריה וכל מצביעיה מצאו את ביתם במפלגות אחרות. את התפתחותה של קדימה ניתן לתאר כהתחלה מבטיחה ביותר, לא פחות מ"מפץ גדול" כפי שתיאר אותה אחד ממיסדיה, חיים רמון (אבישר 2012). זו התבטאה בניצחון גדול בבחירות 2006 שהביא אותה למעמד המפלגה הגדולה ביותר (ובהפרש ניכר מכל המפלגות האחרות); בתפיסתה את אמצע המפה הפוליטית, כך שלא יכלה לקום ממשלה בלעדיה; ואת היותה הכוח המוביל את הממשלה. בהמשך דרכה, לאחר בחירות 2009, היא הפכה למפלגת האופוזיציה הגדולה (גדולה במעט ממפלגת השלטון וממוקמת משמאל לאמצע המפה הפוליטית). בסופה, בבחירות 2013, הפכה למפלגה שבקושי הצליחה לעבור את אחוז החסימה (שעמד אז על 2% מן הקולות הכשרים).

הפרק מתחיל בתיאור תהליך הקמתה של קדימה על-ידי אריאל שרון ומקורביו ועל חילופי ההנהגה המהירים שנכפו עליה כתוצאה מהאירוע המוחי ששרון לקה בו, פחות מחודשיים לאחר ייסודה של קדימה. לאחר מכן הוא מנתח את קורות המפלגה לפי חלוקה לארבע זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיה של המפלגה בשלוש מערכות הבחירות לכנסת בהן היא התמודדה (2006, 2009, 2013) ובבחירות לרשויות המקומיות (2008). כפי שנראה, אם דובר בעליה מטאורית, ההתרסקות הייתה עוד יותר מהירה. החלק העוסק בזירה הפרלמנטרית מתמקד בחברי הכנסת שכיחנו מטעמה לאורך השנים תוך ניתוח מאפייניהם וסקירה של החברים שהצטרפו אליה ועזבו אותה. המפלגה, שקמה על בסיס חיבור בין פורשי מפלגות, סיימה את דרכה באופן דומה כשרבים מקרבה פרשו מהחיים הפוליטיים, חזרו למפלגות האם או הקימו מסגרות חדשות. החלק הבא, העוסק בזירת הממשלה, מתייחס לשני פרקי זמן: הראשון ביניהם הוא פרק זמן ארוך יחסית בו היא הייתה מפלגת השלטון (2006-2009); השני הוא פרק זמן קצרצר בשלהי כהונתה של ממשלת

נתניהו השנייה בו הצטרפה לקואליציה (2012). לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית תוך ניתוח ההתמודדות על ההנהגה, קביעת רשימות המועמדים לכנסת, והמבנה הפנימי של המפלגה. קדימה הייתה מפלגה שהתאפיינה בקיומה של דמוקרטיה פנימית מפותחת בכל הנוגע לבחירת מנהיג ומועמדים אך ללא ביסוס של מוסדות מפלגתיים פעילים בזמני שגרה. החלק האחרון עוסק בזירה האידיאולוגית ובוחן את עמדותיה של קדימה תוך הסתמכות על מטרות המפלגה שהוגשו לרשם המפלגות, מצעי המפלגה, הצבעות מפתח בכנסת והתבטאויות בולטות של מנהיגיה. נראה כיצד מפלגה שבשורתה הגדולה הייתה הצעת חלופה מדינית-ביטחונית מרכזית של חד צדדיות – פעולה לטובת האינטרס הביטחוני-מדיני של ישראל ללא תלות בצד הפלסטיני – סיימה את דרכה כשהיא מזוהה עם גישה מדינית יונית.

הקמתה של קדימה: משרון לאולמרט

ההתנגדות בשורות הליכוד ל"תכנית ההתנתקות" – נסיגה חד צדדית של ישראל מרצועת עזה ומארבעה יישובים בצפון השומרון – הייתה גדולה והתבטאה בכך שבמשאל חברים שנערך במאי 2004 היא נדחתה בידי רוב של 60% מהמשתתפים. בשבועות שלאחר ביצוע התכנית בקיץ 2005 התגלע קרע עמוק בשורות הליכוד. ראשיתו בהתארגנות פנימית כנגד ראש הממשלה ויושב-ראש המפלגה אריאל שרון. בסוף אוגוסט 2005 פסק בית הדין של הליכוד על כינוס מרכז המפלגה לשם הצבעה על הקדמת הפריימריז לתפקיד היו"ר. את המהלך יזמו מתנגדי שרון בסיעה²⁰² שאליהם הצטרף בנימין נתניהו, אשר התפטר מתפקיד שר האוצר שלושה שבועות קודם לכן. היוזמה להקדים את הפריימריז במטרה להדיח את שרון הייתה צעד חסר תקדים עבור מפלגה שמעולם לא חתרה באופן גלוי תחת מי שכיהן כראש ממשלה מטעמה. המרכז שהתכנס ב-25 בספטמבר היה סוער ומתוח ובמהלכו נותק המיקרופון של אריאל שרון, תקרית שגרמה לעזיבתו את המקום בכעס (שומפלבי, 2005ג). בהצבעה שנערכה באותו הערב נדחתה היוזמה להקדים את הפריימריז ברוב קטן של 100 קולות במה שתואר בכלי התקשורת כניצחון מפתיע והישג כביר לשרון.

²⁰² קבוצת חברי הכנסת אשר כונתה "מורדי הליכוד" הובלה בידי עוזי לנדאו וכללה בין היתר את משה כחלון, חיים כץ, גלעד ארדן, דוד לוי ויולי אדלשטיין.

עם זאת, היה ברור כי מדובר בניצחון זמני וכי הקרע הפנימי במפלגה שריר וקיים. הדבר התבטא בפגיעה גדולה בלכידות ובמשמעת הסיעתית, מה שהביא לקשיים מהותיים בתפקוד הממשלה. על רקע זה קיים שרון יחד עם מעגל מקורביו (שכונה "פורום החווה" משום שכונס בחוותו של שרון) מספר התייעצויות לגבי האפשרויות העומדות בפניו, וביניהן – פרישה מהליכוד לטובת הקמת מסגרת פוליטית חדשה. ההחלטה הסופית על צעד של פרישה התקבלה כפי הנראה בראשית נובמבר. זאת, לאחר שחברי כנסת בליכוד סיכלו את יוזמת שרון לצרף לממשלה את רוני בר-און וזאב בויס. בתום התלבטויות ארוכות בהן שותפו בניו, מקורביו, אסטרטגים פוליטיים, פרסומאים וסוקרים פוליטיים החליט שרון לפרוש מהליכוד ולהקים מפלגה חדשה (אבישר, 2011). ב-21 בנובמבר 2015 נפגש שרון עם נשיא המדינה, קיבל את אישורו לפיזור הכנסת ולהקדמת הבחירות, והכריז על פרישתו מהליכוד:

לאחר לבטים רבים החלטתי לעזוב היום את הליכוד. הליכוד במתכונתו הנוכחית לא יכול להוביל את ישראל למטרותיה הלאומיות. אני הקמתי את הליכוד כדי לשרת רעיון לאומי ולתת תקווה לעם ישראל, לצערי זה לא קיים שם יותר. אם הייתי נשאר בליכוד, הייתי קרוב לוודאי מנצח בפריימריס ומוביל את הליכוד לניצחון בבחירות. זה היה מהלך בטוח יותר מבחינה אישית, אך זו לא הדרך לשרת את מדינת ישראל. הישארות בליכוד משמעותה בזבוז זמן במאבקים פוליטיים במקום פעולות לטובת המדינה. אני מעדיף את טובת המדינה על פני האינטרס האישי הנוח והקל... התנועה החדשה שאנו מקימים היום תשרת את ישראל שנים רבות. היא תהיה בית חדש לכל הישראלים שרוצים לפעול באחריות ובאמונה למען המדינה ולממש את חזון הציונות (מצוטט אצל מועלם, 2005)

אל המהלך של שרון הצטרפו בשלב הראשוני עוד 13 מנציגי סיעת הליכוד בכנסת. מספר זה (מעט יותר משליש מחברי הסיעה) הספיק על-מנת שהקבוצה תזכה למעמד של סיעה ותהיה פטורה מסנקציות שונות שחוק יסוד הכנסת מטיל על "פורשים". הסיעה החדשה התפלגה מהליכוד ב-23 בנובמבר ונרשמה תחת השם "אחריות לאומית", ולאחר מכן – קדימה. כשבוע לאחר מכן הצטרפו להתארגנות החדשה שלושה חברי-כנסת בכירים ממפלגת העבודה: שמעון פרס, חיים רמון ודליה איציק.²⁰³ בחלוף

²⁰³ פרס הפסיד שבועיים קודם לכן לעמיר פרץ בפריימריז לראשות מפלגת העבודה.

שבוע נוסף הודיעו גם צחי הנגבי ושאול מופז – שתי דמויות בכירות נוספות בליכוד – על הצטרפותם לקדימה. ההתארגנות משכה גם חברי כנסת ממפלגות נוספות: את דוד טל שפרש עוד קודם לכן מסיעת "עם אחד"; ואת מיכאל נודלמן מישאל ביתנו. מעבר לכך היא משכה גם אישים בולטים מהרמה המקומית (למשל ראש עיריית ראשון לציון מאיר ניצן מהעבודה, והטוען לכתר ראשות עיריית ירושלים ניר ברקת), בכירים לשעבר מכוחות הביטחון (אבי דיכטר), מהשירות הציבורי (אביגדור יצחקי, רונית תירוש), וכן בכירים מהאקדמיה (אוריאל רייכמן, מנחם בן ששון). מכלול זה התבטא היטב ברשימת המועמדים שהורכבה לקראת הבחירות לכנסת (ראו לוח 10.1).

לוח 10.1 שלושים המועמדים הראשונים ברשימת קדימה לכנסת ה-17

שם	רקע מפלגתי	שם	רקע מפלגתי
1. אהוד אולמרט	ליכוד	16. יעקב אדרי	ליכוד
2. שמעון פרס	עבודה	17. זאב אלקין	-
3. ציפי לבני	ליכוד	18. מגילי והבה	ליכוד
4. מאיר שטרית	ליכוד	19. רוחמה אברהם	ליכוד
5. אבי דיכטר	-	20. מנחם בן ששון	-
6. מרינה סולודקין	ליכוד*	21. שלמה ברזניץ	-
7. חיים רמון	עבודה	22. אלי אפללו	ליכוד
8. שאול מופז	ליכוד	23. דוד טל	עם אחד*
9. צחי הנגבי	ליכוד	24. אביגדור יצחקי	-
10. אברהם הירשזון	ליכוד	25. רונית תירוש	-
11. אוריאל רייכמן	שינוי	26. עתניאל שנלר	-
12. גדעון עזרא	ליכוד	27. מיכאל נודלמן	ישראל ביתנו*
13. רוני בר-און	ליכוד	28. עמירה דותן	-
14. דליה איציק	עבודה	29. יואל חסון	-
15. זאב בויס	ליכוד	30. שי חרמש	-

* מרינה סולודקין ומיכאל נודלמן נבחרו לראשונה לכנסת מטעם ישראל בעלייה; דוד טל נבחר לראשונה לכנסת מטעם ש"ס.

התפתחותה של ההתארגנות הפוליטית החדשה – שנרשמה תחת השם "קדימה" – קיבלה תפנית משמעותית לאחר שמייסדה אריאל שרון לקה בשבץ מוחי בראשית ינואר 2006, ואיבד את הכרתו לתמיד בעיצומן של ההכנות לקראת הבחירות. לא נותרה ברירה אלא לקבוע מי יחליף את שרון

ובסיעה הוחלט פה אחד על מינויו של אהוד אולמרט למנהיג המפלגה. הייתה זו מכה קשה למפלגה שזה עתה קמה. שרון זכה לאהדה אישית רבה בציבור וחלק ניכר מהתמיכה בקדימה, לפחות מימין, היתה קודם כל תמיכה אישית בו (שמיר ואחי, 2008). אולם קדימה, שזכתה באהדה ציבורית רבה שניכרה בסקרים ובתמיכה של אישי ציבור ופוליטיקאים רבים מהרמה המקומית המשיכה כשהיא מדגישה את מחויבותה ל"מורשת שרון".

נסיבות הקמתה של קדימה מעלות את השאלה: האם מדובר במפלגה חדשה או בפלג של הליכוד (Barnea and Rahat, 2011).²⁰⁴ בעת הקמתה היא הייתה מבוססת בעיקרה על דמויות בולטות בליכוד (כולל מנהיג המפלגה); בבחירות 2006 רוב של בוחרי הליכוד מבחירות 2003 הצביעו לה (ולא ללליכוד); היא אף כללה פעילים רבים של הליכוד. מבחינה אידיאולוגית הצהרתית היא אולי נראתה פרגמטית יותר מבחינה מדינית, אך מבחינת מדיניות מעשית היא לא הייתה שונה מהליכוד שהוביל ממשלות שעשו ויתורים טריטוריאליים (ויש לזכור כי ההתנתקות מחבל עזה בוצעה לפני שקדימה קמה וגם בתמיכת פוליטיקאים שנשארו בליכוד). עם השנים, מכל מקום, נבדלה קדימה יותר ויותר מהליכוד. היא הפכה להיות מפלגת מרכז-שמאל מובהקת מבחינת דימויה, מצביעיה וכן הצהרותיה המדיניות. במקביל, הפך הליכוד ממפלגת מרכז-ימין למפלגת ימין מובהקת, כאשר לפחות חלק מהפרגמטיות שאפיינה אותו אבדה לאחר הקמת קדימה.

הזירה האלקטורלית

בחלק זה ננתח תחילה את השגיה וכשלונותיה האלקטורליים של קדימה בשלוש מערכות הבחירות לכנסת בהן לקחה חלק (2006, 2009, 2013). זהו סיפור של עליה מטאורית, חנייה באופוזיציה משמאל ואחר כך של התרסקות והעלמות. לאחר מכן נסקור בקצרה את עלייתה ונפילתה המקבילות של קדימה בזירת הפוליטיקה המקומית.

הבחירות לכנסת

לוח 10.2 מציג את שעורי התמיכה ומספר המושבים בהם זכתה קדימה בשלושת מערכות הבחירות בהן לקחה חלק. הדמיון בהישגי בחירות 2006 ובחירות 2009 והעובדה שבשני המקרים קדימה זכתה

²⁰⁴ לדיון על אפיוניה האפשריים של קדימה ראו: Goldberg, 2010.

לתמיכה הרבה ביותר מבין כל הרשימות שהתמודדו לכנסת, מסתירים חלק חשוב בהתפתחות דפוסי התמיכה במפלגה זו ועל כך נעמוד בהמשך. לעומת זאת, בחירות 2013 מבשרות בבירור את סופה של קדימה, אשר בקושי עברה את אחוז החסימה שעמד באותה העת על 2% מן הקולות הכשרים. ראוי גם להעיר שבכל אחת ממערכות הבחירות עמד בראשה של קדימה מנהיג אחר: אהוד אולמרט ב-2006, ציפי לבני ב-2009 ושאול מופז ב-2013.

לוח 10.2 שיעורי התמיכה בקדימה בבחירות לכנסת, 2006-2013

מספר המושבים	שינוי ביחס לבחירות הקודמות	אחוז הקולות	שנת הבחירות
29	-	22.0	2006
28	+0.5	22.5	2009
2	-20.4	2.1	2013

הבחירות הראשונות בהן התמודדה קדימה, בשנת 2006, החלו כהבטחה גדולה. זאת, בשל הפופולריות הגבוהה שאריאל שרון נהנה ממנה בציבור, גם אחרי ביצוע ההתנתקות ופרישתו מהליכוד. סקרים שנערכו בשלב מוקדם של הקמפיין ניבאו שתזכה ב-30 מושבים, יותר ממפלגת העבודה ומהליכוד. בהמשך, למרות ירידתו של שרון מהבמה הפוליטית והחלפתו באהוד אולמרט ניבאו לה הסקרים בין 35 ל-45 מושבים (Hazan, 2007). קדימה ניהלה את מסע הבחירות תוך הבלטת שרון והבעת מחויבות ל"מורשתו". סיסמת הבחירות המרכזית ששימשה אותה הייתה "קדימה בדרך של שרון", ואפילו כתובת אתר האינטרנט שלה הוסיפה לשאת את שמו (kadimasharon.co.il).

בבחירות 2006 זכתה קדימה רק ב-29 מושבים, אולם עדיין סיימה את הבחירות בהפרש ניכר מן העבודה (19 מושבים) והליכוד (12 מושבים). חשוב יותר, כאמור, היה שהיא זו שאחזה במובחק באמצע המפה הפוליטית ולא ניתן היה להרכיב קואליציה הגיונית בלעדיה. קדימה משכה בעיקר מצביעים שהצביעו בבחירות הקודמות לליכוד, לשינוי ולמפלגת העבודה. על פי סקר INES כ-42% מהנשאלים שהצביעו ב-2003 לליכוד הצביעו הפעם לקדימה. היא גם "ירשה" כ-45% ממצביעי שינוי

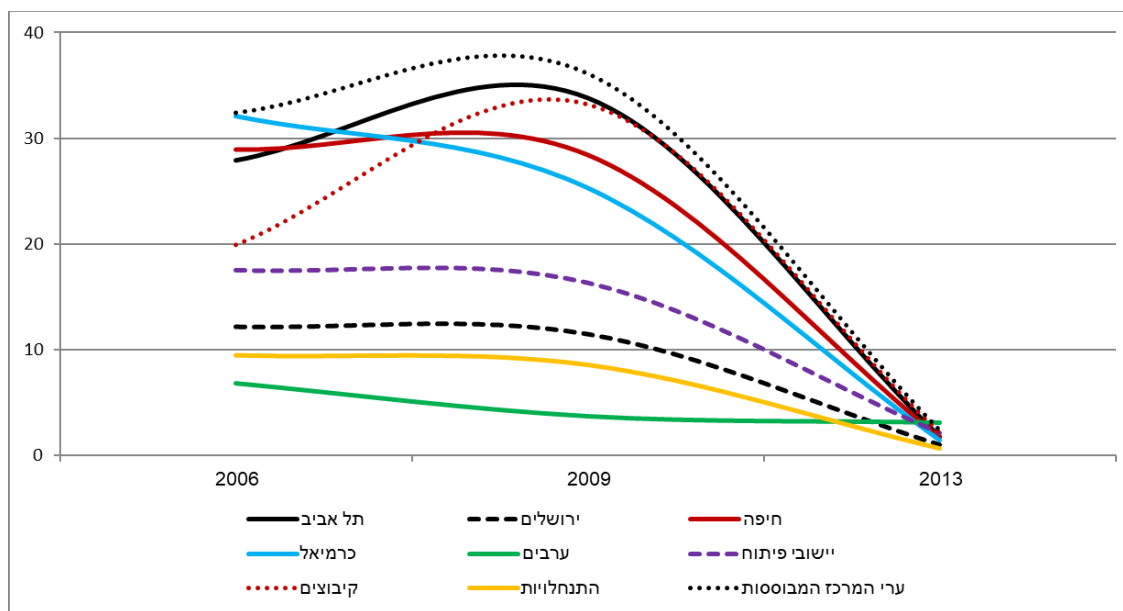
לשעבר וכ-34% מאלו שהצביעו ב-2003 למפלגת העבודה.²⁰⁵ קדימה נהנתה גם ממעבר של מצביעים לשעבר מהאיחוד הלאומי-ישראל ביתנו וממרצ. מעבר קולות זה – מימין ממרכז ומשמאל – ביסס את מעמדה במרכז המפה הפוליטית.

תרשים 10.1 מראה את השונות הגבוהה בתמיכה שקדימה קיבלה בבחירות 2006 ביישובים ובמגזרים שונים. היא זכתה בתמיכה גבוהה בתל אביב, חיפה, בערי המרכז המבוססות אך גם בכרמיאל – יישוב עם ריכוז גבוה של עולי ברית המועצות לשעבר. בקיבוצים וביישובי הפיתוח התמיכה בה הייתה מתונה יותר, אם כי ברור שהיא הצליחה למשוך אליה קולות גם במעוזים אלה של מפלגת העבודה ושל הליכוד, בהתאמה. בהתנחלויות ובקרב הערבים היא קיבלה את התמיכה הנמוכה ביותר, כצפוי ממפלגת מרכז או אמצע.

אל הבחירות לכנסת ה-18 (פברואר 2009) הגיעה קדימה לאחר כשלוש שנות שלטון. מלחמת לבנון השנייה (2006) ופרשיות השחיתות בהן הואשם ראש הממשלה ומנהיג המפלגה אולמרט שחקה את האהדה הציבורית כלפיה. חילופי ההנהגה ועלייתה של ציפי לבני אולי חיזקו את מעמדה של קדימה אצל מצביעי המרכז-שמאל אך לא מנעו סחף של קולות הימין חזרה לליכוד. מסע הבחירות התנהל בראשיתו בצל מבצע "עופרת יצוקה" בעזה שהחל בסוף 2008 והגיע לסיומו באמצע ינואר 2009. ההחלטה על הפסקת האש בתום 23 ימי עימות גררה ביקורות נוקבות כלפי מדיניות הממשלה מצד מפלגות הימין, אשר קראו להכריע את החמאס. בשלביו האחרונים מוסגר מסע הבחירות כתחרות אישית בין נתניהו (מועמד הליכוד לראשות הממשלה) לבין ציפי לבני תחת הסיסמה: "ציפי או ביבי". קו תעמולה זה הביא לסחף של תומכים משמאל לכיוון קדימה בימים האחרונים של הקמפיין. סחף זה איפשר לקדימה לסיים כמפלגה הגדולה בבחירות. היא זכתה במחצית אחוז יותר מאשר בבחירות הקודמות (67,131 קולות נוספים) ובניגוד לסקרי דעת הקהל זכתה ביותר תמיכה מאשר הליכוד והתייצבה גם הפעם כסיעה הגדולה בכנסת, עם 28 מושבים.

תרשים 10.1 התמיכה (% הקולות) בקדימה, 2006-2013

²⁰⁵ ניתוח דומה אך לא זהה ראו אצל Hazan, 2007. כמו כן ראו פירוט תוצאות מספר סקרים, כולל סקר שנערך אחרי הבחירות אצל שמיר ואחי' (2008).

בבחירות 2009 איבדה קדימה רבים ממצביעיה למפלגות ימין. לפי סקר INES היא איבדה למעלה מחמישית ממצביעיה לליכוד (22.1%) וכשמינית מהם לישראל ביתנו (12.1%). נראה כי התפיסה המדינית שהתבססה על עיקרון החד-צדדיות נתפסה ככושלת נוכח עליית החמאס לשלטון ברצועת עזה בראשית 2006 בשילוב ירי מתמיד של רקטות לעבר ישראל. כך נקלעה קדימה למצב בו תפיסת האמצע המדינית אותה הציעה עם הקמתה איבדה את קסמה והיא הפכה לעוד מפלגת מרכז-שמאל.

קדימה שמרה על כוחה ואף הגדילה אותו במעט בזכות הצלחתה להעביר לשורותיה מצביעים של מפלגת העבודה ושל מרצ. מצביעים, ובעיקר מצביעות רבות של שתי מפלגות השמאל מחו על "הקטנתה" של לבני בידי נתניהו ("זה קטן עליה") ואהוד ברק (שהתייחס אליה בכינוי "ציפורה"), הקטנה שעלה ממנה זלזול על רקע מגדרי. כך עלתה באופן מפתיע סוגיית המגדר של המועמדים לדיון ציבורי והניעה קהל בוחרות גדול – בעיקר נשים משכילות בעלות קריירה מהמעמד הבינוני והבינוני-גבוה לתמוך בלבני ובקדימה. במחקרן, הצביעו גדליה, הרצוג ושמיר (2011) על פער מגדרי מובהק סטטיסטית בהצבעה לקדימה: התמיכה בה בקרב נשים עמדה על 27% לעומת 21% בלבד בקרב גברים.

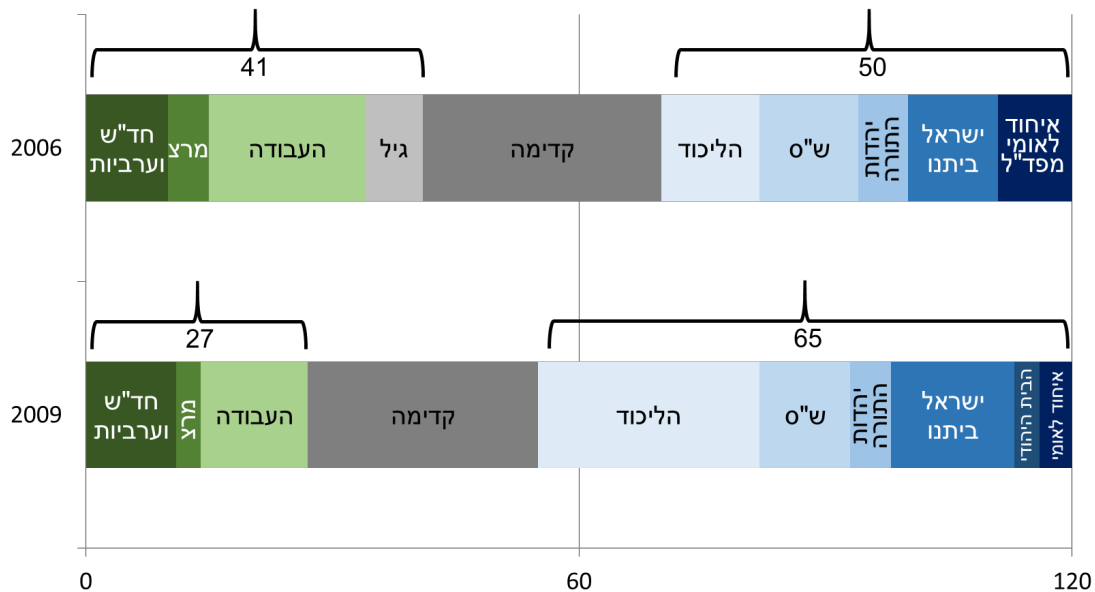
הפסד קולותיו של הציבור הימני המתון גרם לכך שעל אף שסיימה כמפלגה הגדולה ביותר קדימה לא יכלה להקים ממשלה. במוצאי יום הבחירות ולאחר פרסום מדגמי הטלוויזיה לבני אמנם הכריזה על ניצחון. אולם התייצבותן ההחלטית של ש"ס ויהדות התורה לצידו של נתניהו הביאה לניצחון מובהק של גוש הימין-חרדים. הייתה זו הפעם הראשונה שהטלת התפקיד להרכיב ממשלה הוטלה על מי שעמד בראש סיעה שאינה הגדולה ביותר.²⁰⁶

תרשים 10.1 ממחיש היטב איך השתנו דפוסי ההצבעה לקדימה בין 2006 ל-2009. התמיכה בה גברה ביישובים מבוססים, בהם יש נטייה להצביע למרכז-שמאל, על חשבון מפלגת העבודה ומרצ ונחלשה ביישובים החלשים יותר כלכלית בהם התחזקו הליכוד או ישראל ביתנו (Goldberg, 2010). כך, למשל, היא נחלשה מאוד בקרב העולים (ירידה של 7% בכרמאל), שמרה על יציבות או נחלשה במעט במעוזי הליכוד (יישובי הפיתוח, התנחלויות) והתחזקה מאוד במעוזי השמאל-מרכז: תל אביב, ערי המרכז המבוססות, ובקיבוצים – בהם התמיכה בה זינקה מכ-20% למעל 33%. במילים אחרות, כאשר משווים בין בחירות 2006 לבין בחירות 2009 ניכרים סימנים להפיכת קדימה ממפלגת אמצע למפלגת מרכז-שמאל.

כאמור, למרות שיעורי התמיכה הדומים בקדימה בבחירות 2006 ובבחירות 2009 קיים הבדל קריטי בין דפוסי התמיכה בה בבחירות והוא קשור למיקומה של קדימה ברצף האידיאולוגי ביחס למפלגות האחרות שהתמודדו וזכו בייצוג בכנסת (תרשים 10.2). בעקבות בחירות 2006 קדימה תפסה את נקודת הציר של המפה הפוליטית כאשר 50 מושבים ימנים ודתיים היו מימינה (ליכוד, ישראל ביתנו והמפלגות הדתיות) ו-41 מושבים משמאלה (גיל, מפלגת העבודה, מרצ, חד"ש והמפלגות הערביות). דבר זה אפשר לה, ורק לה, להקים ממשלה בהובלתה. אפילו אם נמקם את גיל – בעלת הזיהוי האידיאולוגי העמום – מימין לקדימה הדבר אינו משנה את שליטה של קדימה על נקודת הציר. לעומת זאת, בעקבות בחירות 2009 נקודת הציר נכבשה על-ידי הליכוד כאשר גוש הימין-דתיים זכה ב-65 מושבים. כל זה התרחש כתוצאה מתנועה של מצביעים בשנת 2006 מימין למרכז ובשנת 2009 חזרה מן המרכז אל הימין.

²⁰⁶ ב-1996 זכה הליכוד ב-32 מושבים לעומת 34 למפלגת העבודה, אך נתניהו נבחר אז לראשות הממשלה בבחירה ישירה של האזרחים.

תרשים 10.2 מיקומה של קדימה על מפת המפלגות

לאחר שלוש שנים כמפלגת שלטון, עברה קדימה אל ספסלי האופוזיציה. בשל גודלה היא הייתה במעמד של מפלגת אופוזיציה ראשית. אולם נראה כי קשה היה למפלגה שכבר כשקמה תפסה את השלטון ונהנתה ממנו וממשאביו להסתגל לתפקיד זה. סכסוכים פנימיים הקשו על תפקוד המפלגה. אלו בלטו במיוחד נוכח מיקומה באופוזיציה והוחמרו עקב חוסר האפשרות לפתור אותם באמצעות חלוקת השלל השלטוני. שורת אירועים פוליטיים שהתרחשו במהלך שנה, בין 2011 ל-2012 החישו את התפוררותה: חוסר הצלחתה להתחבר לגל המחאה החברתית (קיץ 2011); הניצחון של שאול מופז על ציפי לבני בפריימריז לראשות המפלגה (מרץ 2012); פרישתה בטריקת דלת של לבני מהמפלגה (מאי); ההצטרפות הזמנית של מופז לממשלת נתניהו (מאי); והפרישה ממנה (יולי) - כולם שחקו את המעמד הציבורי של קדימה. ייסודן של יש עתיד בראשות יאיר לפיד ושל התנועה בראשות ציפי לבני הכניסו למשחק הפוליטי שחקנים נוספים שהתמודדו על אותו פלח מצביעים.

קדימה הגיעה אל בחירות 2013 במצב קשה ובכוחות מדוללים: היו"ר שאול מופז היה השריד היחיד מ-15 המועמדים הראשונים של קדימה בבחירות של 2009. האחרים הצטרפו למפלגות אחרות (דיכטר והנגבי – לליכוד, שטרית ויואל חסון – לרשימת התנועה בראשות לבני) או פרשו מן החיים הפוליטיים

(רוני בראון, דליה איציק). קדימה הפסידה בבחירות האלה רוב עצום ממצביעה ב-2009, כמעט 700,000 מצביעים. בהיסטוריה הפוליטית של ישראל לא הפסידה מפלגה מעולם כמות כזו של בוחרים בין מערכת בחירות אחת לשנייה (הליכוד היה קרוב להפסד בסדר גודל שכזה בבחירות 2006 בהן התמודדה קדימה לראשונה). בסקר INES הצהירו 31% ממצביעי קדימה ב-2009 כי יצביעו הפעם לתנועה, 20% ליש עתיד ואילו 19% הצהירו כי יצביעו למפלגת העבודה. לפי סקר זה רק כחמישית מן הקולות של קדימה עברו למפלגות ימין. זו ראייה נוספת להפיכתה של קדימה כבר בשנת 2009 ממפלגת מרכז המושכת קולות מימין, שמאל ומרכז למפלגה הממוקמת במרכז-שמאל. קדימה הצליחה בקושי רב לעבור את אחוז החסימה ולזכות בשני מושבים בודדים. היא הייתה הסיעה הקטנה ביותר בכנסת ה-19 (2013-2015). ב-27 בינואר 2015 הודיע שאול מופז כי אין בכוונתו להתמודד עם קדימה בבחירות לכנסת ה-20. בכך הקיץ הקץ על פעילותה של המפלגה.

הבחירות לרשויות המקומיות

עוד ערב הבחירות הכלליות של 2006, עשרות ראשי רשויות מקומיות שהיו מזוהים עם הליכוד, מפלגת העבודה או שהיו חסרי שיוך מפלגתי הביעו תמיכה במפלגת קדימה. דומה כי מעבר לאהדה העצומה לאריאל שרון ואולי גם לרעיון של יצירת מפלגה חדשה באמצע המפה הפוליטית, היה זה צעד אופורטוניסטי ותועלתני של פוליטיקאים מקומיים אשר העריכו כי קדימה עומדת להפוך למפלגת השלטון ושהם יתוגמלו על תמיכתם זו. בינואר 2007, בבחירות מיוחדות לראשות עיריית גבעתיים, נבחר ראש העיר הראשון אשר התמודד מטעם קדימה: מועמד המפלגה ראובן בן-שחר ניצח בסיבוב השני את מועמדת מפלגת העבודה.

ניצחון זה וההיערכות לקראת הבחירות לרשויות המקומיות בשנת 2008 עשויים היו להראות כסימן לכך שקדימה מבססת את מעמדה ויוצרת לה מוקדי כוח מקומיים. לפי דוח מבקר המדינה – אשר בו הופיעו כלל הרשימות המקומיות אשר היו קשורות לקדימה בקשר כלשהוא – קדימה תמכה ב-68 רשימות שרצו לרשויות המקומיות. ארבעים ותשע ומתוך אלו זכו ב-135 מושבים במועצות. מתוך השוואה למפלגות הלאומיות הבולטות ביותר בבחירות אלו – הליכוד, ש"ס והמפד"ל תמכו במספר רשימות דומה; רשימות אלו זכו במושבים ביותר מועצות אולם בפחות נציגים – יבול זה יכול אולי להחשב כהישג צנוע. אולם יש לזכור, ראשית, שהזירה המקומית עדיין נשלטה בידי רשימות

מקומיות. שנית, קדימה אולי תמכה ברשימות רבות, אך רוב אלו (72.1%) לא נשאו כל סימן לכך – לא את שמה ולא את אותיותיה (כן).

כאשר מצמצמים את המבט אל 30 הערים הגדולות (יהודיות ומעורבות) הישגיה של קדימה בבחירות המקומיות של 2008 נראים צנועים עוד יותר. רק ב-7 מאותן הערים התמודדו רשימות תחת השם קדימה. ב-4 מתוכן הרשימות לא זכו ולו במושב אחד. בשתיים נוספות (רחובות ובת-ים) רשימת קדימה קיבלה מושב יחיד ורק בראשון לציון זכתה רשימה משותפת לקדימה ולמפד"ל ב-4 מושבים. ב-5 ערים נוספות תמכה קדימה במפלגות שלא נשאו את שמה, אך התמודדו תחת האותיות "כך" המזוהות עימה. ב-2 מבין ערים אלו הרשימות בה תמכה לא זכו ולו במושב אחד, בחולון ובאשקלון – במושב יחיד, ורק בחיפה זכתה רשימתו של ראש העיר יונה יהב "חיפה שלנו" ב-4 מושבים. לבסוף, ב-6 ערים נוספות תמכה קדימה ברשימות עצמאיות.

ההישגים של קדימה בבחירות המקומיות של 2008 היו, אם כן, מוגבלים למדי. זאת, לבטח כאשר מביאים בחשבון את ההשקעה העצומה במערכה. קדימה הוציאה סכום של למעלה מ-33 מליון ש"ח וסיימה את הבחירות עם גרעון עצום של כ-19 מליוני שקלים (מבקר המדינה, 2010: 167).

קדימה לא לקחה כל חלק בבחירות המקומיות של אוקטובר 2013. ההתרסקות בבחירות לכנסת ה-19 שנערכו כשמונה חודשים קודם לכן נתנה את אותותיה. מפלגה שחמש שנים קודם לכן יכלה לטעון כי ראשי רשויות ולמעלה ממאה חברי מועצה משתייכים אליה (או לכל הפחות מזדהים עימה באופן רופף) ננטשה ונטשה לחלוטין את הזירה המקומית.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בזרוע הפרלמנטרית של קדימה: סיעתה בכנסת. הוא בוחן את מאפייניהם החברתיים-דמוגרפיים של חברי הכנסת מטעם המפלגה וסוקר את תהליכי המיזוגים אליה והפרישות ממנה.

בין 2006 ל-2015 כיהנו כחברי כנסת מטעם קדימה 45 אישים שונים. 35 מתוכם (78%) היו גברים ו-10 בלבד – נשים. 43 מתוך 45 חברי הכנסת היו יהודים, ושניים בלבד – דרוזים. כפי שניכר מלוח 10.2, הרכבה של קדימה – שצמרתה התבססה בעיקרה על חברי כנסת מכהנים, לא היה חדשני בהשוואה למפלגות מצרפיות אחרות (הליכוד, מפלגת העבודה). היא דמתה לאלו בממוצע הגילאים ובתת הייצוג לנשים ולצעירים, הקפידה כמותן על ייצוג דרוזי, והתהדרה במעט יותר ייצוג לעולים חדשים. הייצוגים הבולטים בה, לאישים בעלי עבר ביטחוני ועבר ברשויות מקומיות, סימן יותר את מקורות הגיוס המסורתיים של הפוליטיקה הישראלית מאשר היה סימן לחדשנות.

לוח 10.2 פילוח של חברי הכנסת של קדימה (בהיבחרה, לא כולל חילופי אישים)

כנסת	גיל (ממוצע)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	לא יהודים	עולים חדשים	רקע ביטחוני *	רקע שלטון מקומי	סך הכל ח"כים
17	56.2	2	6	1	3	5	7	29
18	55.4	2	7	1	2	6	8	28
19	61.0	-	-	2	-	1	-	2

קדימה הורכבה, כאמור, מפורשי הליכוד, העבודה ומפלגות נוספות (ראו לוח 8.1). אולי אין זה פלא שמפלגה שקמה בצורה כזו זכתה למנה גדולה של פרישות ואף לפיצול משלה. כל עוד הייתה קדימה בשלטון (2006-2009) התופעה הייתה מתונה. המקרה הראשון היה התפטרותו מן הכנסת של אביגדור יצחקי בעקבות דו"ח ועדת וינוגרד (שחקר את מחדלי מלחמת לבנון השנייה) וסירובו של ראש הממשלה אולמרט לקחת אחריות ולהתפטר בעקבות מסקנותיה. יצחקי עבר לתמוך בליכוד אם כי לא חזר להתמודד בזירה הפוליטית. פרישה נוספת הייתה זו של זאב אלקין אשר כבר מראשית דרכו הסתמן כסמן הימני של סיעת קדימה בכנסת. הוא פרש מקדימה בעקבות בחירתה של ציפי לבני לראשות המפלגה ובבחירות 2009 כבר נבחר במסגרת הליכוד. מיכאל נודלמן (שהיה בעל עבר פרלמנטרי גם במפלגות העולים ישראל בעליה ובישראל ביתנו) פרש אף הוא מהמפלגה. הוא התמודד בבחירות 2009 במסגרת רשימה עצמאית קטנטנה שקיבלה רק כ-2,000 קולות. לעומת זאת, לקראת הבחירות עזב ח"כ ישראל חסון, בכיר בשב"כ בעברו, את ישראל ביתנו והצטרף אל קדימה.

שלמותה של של סיעת קדימה בכנסת ה-18 הועמדה בסכנה כבר מראשית כהונתה של אותה הכנסת, בעקבות ניסיונות נמרצים של ראש הממשלה נתניהו לפלג אותה (כספית, 2009). במסגרת המאמצים האלה, אישרה הכנסת תיקון לחוק שהקל את התנאים להתפלגות של קבוצת חברי כנסת מסיעתם. התיקון, שזכה לכינוי "חוק מופז"²⁰⁷, נועד לאפשר לנתניהו להחליש את קדימה – מפלגת האופוזיציה הראשית – כאשר הוא איפשר פרישה של שבעה חברי כנסת ממנה ללא סנקציות (שפירא, 2013). המהלך אמנם לא הבשיל בסופו של דבר, אולם הוא יצר אווירה של חשדנות הדדית בתוך הסיעה. קדימה החזיקה מעמד כסיעה מאוחדת עד שבמהלך שנת 2012 החל בה תהליך מהיר של התפוררות.

אבי דיכטר פרש מקדימה בקיץ של 2012 והתמנה מייד לאחר מכן לשר להגנת העורף מטעם הליכוד.²⁰⁸ חודשיים לאחר מכן הודיעו גם אריה ביבי ויוליה שמאלוב-ברקוביץ' על פרישתם מקדימה. הם התמודדו – ללא הצלחה – בפריימריז של הליכוד לקראת בחירות 2013. לעומתם, היו מי שהשתלבו במפלגות המרכז-שמאל. שני חברי כנסת הצטרפו למפלגת העבודה והתמודדו על מקום ברשימתה לכנסת ה-19, האחד בהצלחה (נחמן שי) והשנייה ללא הצלחה (נינו אבסדזה). ואולם, העזיבה המשמעותית ביותר הייתה זו של ציפי לבני. במאי 2012, לאחר הפסדה לשאול מופז בפריימריז לראשות המפלגה היא התפטרה מהכנסת. מחוץ לכנסת היא עסקה בהקמת מסגרת פוליטית חדשה. בדצמבר באותה שנה, התפלגה מקדימה קבוצה של שבעה חברי כנסת (שלמה מולה, יואל חסון, רחל אדטו, מגילי והבה, מאיר שטרית, אורית זוארץ, רוברט טיבייב) והצטרפה למסגרת החדשה, שקיבלה בינתיים את השם "התנועה". רק מיעוט קטן מחברי הכנסת של קדימה נותרו בה ונכללו ברשימתה בבחירות 2013.

זירת הממשלה

ממשלת ישראל השלושים כיהנה במהלך הכנסת ה-16 בין השנים 2003 ל-2006. ממשלה זו, שקמה לאחר ניצחונו של הליכוד בראשות אריאל שרון בבחירות 2003, חוותה תהפוכות רבות בהרכבה הסיעתי. כאשר פרשו חברי כנסת מהליכוד והקימו את קדימה, מי מהם שכיהנו כשרים או סגני שרים

²⁰⁷ התיקון הזה בוטל ב-2014 במסגרת שורת "חוקי המשילות" שעברו בכנסת ה-19. דיכטר אף התמודד – ללא הצלחה – בפריימריז של הליכוד לקראת הבחירות של 2013 אך לא נבחר למקום ריאלי. ב-2015 הוא נבחר ברשימת הליכוד לכנסת. צחי הנגבי התפטר מן הכנסת עוד בסוף שנת 2010 בעקבות הרשעתו במתן עדות שקר, עבירה שיש עימה קלון. כאשר הוא חידש את פעילותו הפוליטית הוא שב לליכוד. הנגבי התמודד בפריימריז לקראת הבחירות של 2013 ונבחר לכנסת.

המשיכו להחזיק בתפקידם ויש מי ששודרגו במעמדם מסגני שרים לשרים. כאמור, לאחר שכבר הוקדמו הבחירות, הוחלף ראש הממשלה שרון, לאור נבצרותו, על ידי אהוד אולמרט.

בחירות 2006 הציבו, כאמור, את קדימה בעמדה נוחה: לא זאת בלבד שהיא הייתה הסיעה הגדולה ביותר, היא אף חלשה על נקודת הציר של מפת המפלגות. כמתבקש, הטיל נשיא המדינה משה קצב על אהוד אולמרט את התפקיד להרכיב את הממשלה ה-31. בראשית מאי, הקים אולמרט ממשלה בה היו חברות מלבד קדימה, גם מפלגת העבודה, ש"ס, וגיל (מפלגת הגמלאים). הממשלה התבססה על רוב קואליציוני של 67 חברי כנסת. קדימה הצליחה להותיר בידיה כמעט את כל משרדי הממשלה המרכזיים: ציפי לבני המשיכה לכהן במשרד החוץ, אברהם הירשזון מונה לשר האוצר, רוני בר-און לשר הפנים וחיים רמון לשר המשפטים. בסיס הקואליציה התרחב אף יותר (ל-78 ח"כים), עם הצטרפותה הזמנית של ישראל ביתנו בין אוקטובר 2006 לינואר 2008.

הבסיס הקואליציוני הרחב של הממשלה אפשר לקדימה לרשום לזכותה כמה הישגים. היא הצליחה להביא במרץ 2007 לבחירת מועמדה לנשיאות המדינה, שמעון פרס, לאחר שזה גבר על מועמדים שנתמכו בידי מפלגת העבודה והליכוד. היא אף הצליחה לשמור על יציבות יחסית בתחום הכלכלי ומדינת ישראל לא סבלה קשות מהמשבר שהיכה ברוב מדינות העולם בשנת 2008.

עם זאת, שתי התפתחויות העיבו על כהונתה של הממשלה ה-31 בראשות אולמרט. הראשונה הייתה מלחמת לבנון השנייה, אשר פרצה ביולי 2006, חודשיים בלבד לאחר השבעת הממשלה. המלחמה גבתה מחיר דמים גבוה של אזרחים (מירי טילים מצד החזבאללה) ושל חיילים ואופן ניהולה על-ידי הממשלה נתפס בציבור ככושל. בלחץ מחאות וביקורת הציבור מונתה כחודש לאחר סיום המלחמה ועדת בדיקה ממשלתית (ועדת וינוגרד). מספר חודשים לאחר מכן התפטר הרמטכ"ל דן חלוץ מתפקידו. ראש הממשלה אולמרט אמנם נותר במקומו אך סקרי דעת קהל שיקפו רמות תמיכה נמוכות במיוחד במנהיגותו, מצב עניינים שהוא אף הודה בו בגילוי לב:

אני ראש ממשלה לא פופולרי. הסקרים מעידים על כך שאני ראש ממשלה לא פופולרי, העיתונאים דואגים להזכיר לציבור שאני ראש ממשלה לא פופולרי, אפילו

בתוך המפלגה שלנו יש מי שעוסקים בשאלת הפופולריות שלי. אני חושב שהם צודקים. אני אכן ראש ממשלה לא פופולרי. (מצוטט אצל מועלם, 2007)

הביקורת על הממשלה החריפה עוד יותר בעקבות פרסום הדו"ח החלקי של ועדת וינוגרד אשר מתח ביקורת על מקבלי ההחלטות, ביניהם ראש הממשלה. השמדת הכור הגרעיני בסוריה בספטמבר 2007, שיוחסה אז לישראל, אף היא לא שיקמה את מעמדו של אולמרט בעיני רוב הציבור.

התפתחות שנייה שהעיבה על כהונת הממשלה הייתה שורת הפרשיות הפליליות שעליהם נחקרו ובהם הואשמו ואף הורשעו חלק מבכירי קדימה. שר המשפטים חיים רמון התפטר מתפקידו עוד באוגוסט 2006 לאחר שהיועץ המשפטי לממשלה החליט להגיש נגדו כתב אישום על ביצוע מעשה מגונה ללא הסכמה (רמון הורשע במעשה מספר חודשים לאחר מכן). אחריו, נחקר שר האוצר אברהם הירשזון בראשית 2007, התפטר מתפקידו שלושה חודשים לאחר מכן ומאוחר יותר הואשם והורשע במספר סעיפים חמורים לרבות קבלת דבר במרמה בנסיבות מחמירות, הלבנת הון ומרמה והפרת אמונים בתאגיד. במקביל, התנהל גם משפט נגד חבר הכנסת צחי הנגבי.

אך הצל הכבד ביותר שהוטל על פעולת הממשלה נגע להסתבכותו של ראש הממשלה אולמרט בשורת פרשיות שחיתות עוד מהימים בהם כיהן כראש עיריית ירושלים וכשר מטעם הליכוד. שתי חקירות ראשונות שנפתחו (פרשת בנק לאומי ופרשת כרמיה) לא הבשילו לכדי כתבי אישום אך שחקו את מעמדו הציבורי של ראש הממשלה. העניינים הסתבכו עוד יותר כאשר באוקטובר 2007 הורה היועץ המשפטי לממשלה על פתיחת חקירה פלילית נוספת נגד אולמרט במה שכונה "פרשת מרכז ההשקעות". הפרשה ש"שברה את גב הגמל" פרצה במאי 2008 בעת שאולמרט נחקר באזהרה בחשד לקבלת כספים שלא כדין מאיש העסקים משה טלנסקי ("פרשת מעטפות הכסף"). עדות מוקדמת שמסר טלנסקי בפני שופט הביאה לסערה ציבורית ופוליטית. זו איימה על יציבות הקואליציה. אהוד ברק, שכהן כשר הביטחון ויו"ר מפלגת העבודה – השותפה הבכירה בקואליציה – הציב מעין אולטימטום. הוא הצהיר כי אם אולמרט לא ינתק עצמו מניהול הממשלה (אם על-ידי נבצרות ואם על ידי התפטרות), מפלגת העבודה תפעל להקדמת הבחירות. בתור פשרה הוחלט לקיים פריימריז

לראשות קדימה וב-30 ביולי 2008 הודיע אולמרט שלא יתמודד בהם ויתפטר מייד עם בחירת יושב-ראש חדש למפלגה.

נאמן להתחייבותו, ימים ספורים לאחר ניצחונה של ציפי לבני בפריימריז (ראה פירוט בסעיף על הזירה הפנים-מפלגתית בהמשך) הגיש אולמרט מכתב התפטרות לנשיא המדינה. לאחר סבב התייעצויות – הטיל הנשיא על לבני להרכיב ממשלה חדשה. לכאורה, משפינה אולמרט את מקומו, נפתח הפתח לכינון ממשלה חדשה שתתבסס על אותו הרכב קואליציוני של הממשלה היוצאת. קדימה ומפלגת העבודה אף חתמו, לאחר שיחות ארוכות, על טיוטת הסכם קואליציוני ביניהן. אלא שהשיחות מול ש"ס נקלעו לקשיים, בעיקר סביב דרישות תקציביות של ש"ס אשר לבני סרבה להיענות להן. לאחר שמועצת חכמי התורה של ש"ס הכריעה נגד הצטרפות לממשלה בראשות לבני, היא הודיעה לנשיא המדינה כי נכשלה במלאכת הרכבת הממשלה. ואחר סבב התייעצות עם ראשי הסיעות הודיע הנשיא ליו"ר הכנסת כי אפסו הסיכויים לכינון ממשלה חדשה והבחירות לכנסת ה-18 הוקדמו. כישלונה של ציפי לבני לכונן ממשלה היה לשעתו המקרה השני בהיסטוריה (לאחר כשלונו של שמעון פרס ב-1990) בו נכשל חבר כנסת שהוטל עליו תפקיד זה.

כשלונו של לבני והיציאה לפגרת בחירות הביאו למצב בו ראש הממשלה אולמרט המשיך בכהונתו עד השבעת ממשלת נתניהו השנייה בסוף חודש מרץ 2009. כפי שתואר לעיל, תוצאות הבחירות של 2009 הציבו את קדימה בתור הסיעה הגדולה ביותר, מה שהביא את לבני להכריז כי קדימה "ניצחה בבחירות" והרכבת הממשלה צריכה להיות מוטלת עליה. אלא שיחסי הכוחות נטו בפירוש לטובת גוש הימין-חרדים בראשות הליכוד והתפקיד הוטל על נתניהו. במהלך השיחות הקואליציוניות עלתה האפשרות לכינונה של ממשלה רחבה בראשות נתניהו אשר קדימה תהיה שותפה לה.²⁰⁹ אך בסופו של דבר הורכבה קואליציה מפתיעה עם מפלגת העבודה בראשות אהוד ברק. לראשונה מאז נוסדה נדחקה קדימה אל ספסלי האופוזיציה (לוח 10.3).

לוח 10.3 הסטטוס השלטוני של קדימה, 2005-2015

²⁰⁹ בשנת 2012 דווח שצחי הנגבי וגדעון סער ניהלו מגעים חשאיים ובחנו את האפשרות לשיתוף פעולה כזה ואף נחשפה טיוטת הסכם בין הליכוד לקדימה ובו מנגנון רוטציה: 3 השנים הראשונות לנתניהו והשנה וחצי האחרונה ללבני (מועלם, 2012).

תקופה	ממשלה מס'	סטטוס	ראש הממשלה
נובמבר 2005 – מאי 2006	30	מפלגת שלטון	שרון/אולמרט
מאי 2006 – מרץ 2009	31	מפלגת שלטון	אולמרט
מרץ 2009 – מאי 2012	32	אופוזיציה	נתניהו
מאי 2012 – יולי 2012	32	שותפה בקואליציה	נתניהו
יולי 2012 – מרץ 2013	32	אופוזיציה	נתניהו
מרץ 2013 – מאי 2015	33	אופוזיציה	נתניהו

כפי שכבר הוזכר, השהות באופוזיציה פגעה קשות בלכידות הסיעתית. בין היתר פרצו מחלוקות פנימיות בנוגע להצעות (שלא ברור אם היו פנות או שנועדו לחולל קרע בקדימה) של ראש הממשלה נתניהו לצרף את קדימה לקואליציה. כך, למשל, בסוף דצמבר 2009 דחתה הסיעה את ההצעה של נתניהו, תוך שלבני טוענת שהיא "אינה מבטאת רצון כן לשותפות של אמת". זמן קצר לאחר חילופי ההנהגה בקדימה (מרץ 2012) הוביל שאול מופז את המפלגה לקואליציה. המהלך המפתיע התחולל באישון לילה ותוך כדי דיון בכנסת על הצעת חוק להתפוררותה ולהליכה לבחירות מוקדמות. תבנית החבירה של קדימה לממשלה לא הייתה בדפוס המוכר של חלוקת העוגה הממשלתית במושגי משרות ומדיניות: ראשית כיוון שמופז היה היחיד מסיעת קדימה שהצטרף כחבר בממשלה ומונה למשנה לראש הממשלה; שנית, היות וההצטרפות נועדה לטיפול נקודתי בשתי סוגיות – חקיקת חוק גיוס חדש²¹⁰, ותיקון שיטת הממשל (הכנסת, 2012).

השהות של קדימה בממשלה ארכה רק מעט יותר מחודשיים. אמנם, בהתאם להסכם הקואליציוני, הוקמה ועדה לקידום השוויון בנטל בהובלת קדימה ("ועדת פלסנר"). אולם המפלגות החרדיות החרימו את דיוני הוועדה. לאחר שגם נציגי ישראל ביתנו והבית היהודי פרשו ממנה, החליט נתניהו לפזרה. בעקבות צעד זה החליטה הסיעה לפרוש מהממשלה ומופז האשים את נתניהו בכשלון המהלך: "קדימה עשתה כל שביכולתה להביא להצעת חוק שתביא לשוויון בנטל... עשיתי הכל, הפכתי כל אבן... ראש הממשלה בחר לוותר על הבנים והבנות שלנו" (מצוטט אצל ויסמן, 2012ב)

²¹⁰ כחודשיים קודם לכן פסל בג"צ את "חוק טל" והורה לכנסת לגבש הסדר חדש.

הגם שקדימה לא התרסקה עד לסוף כהונת הכנסת ה-18, ניכר היה כי מפלגה זו, אשר קמה כמפלגת שלטון ואשר החזיקה בשלטון בראשית שנות קיומה לא התאימה לחיים ב"מדבר" האופוזיציוני. לכנסת ה-19, כאמור, נבחרו רק שני נציגים מטעם קדימה. היא הפכה לסיעה לא רלוונטית ונותרה באופוזיציה לכל אורך כהונתה הקצרה של כנסת זו.

הזירה הפנים-מפלגתית

הקמתה של קדימה העניקה הזדמנות לייסוד מפלגה בעלת מבנה פנימי שונה מזה של הליכוד ושל מפלגת העבודה, מפלגות מהן הגיעה מרבית הצמרת של קדימה. המבנה הארגוני של קדימה שיקף יותר מכל נסיון להחליש ואולי אף לנטרל את שכבת הביניים של הפעילים. רוב הכוח הושאר בידי מנהיג המפלגה וחברי הסיעה בכנסת. לחברי המפלגה (המתפקדים) אמנם הוקנתה הזכות לבחור את היושב-ראש ואת רשימת המועמדים לכנסת, אך לא את חברי המוסד המפלגתי המייצג (דוגמת ועידות המפלגות האחרות). לכאורה נוצר מבנה של דמוקרטיה ישירה, כאשר המנהיג וחברי הכנסת נותנים דין וחשבון לחברי המפלגה ולא לחברים במוסדות המפלגה. אולם למעשה נוצרה שכבת ביניים במפלגה של מי שיכלו לגייס תמיכה במירוצי הפריימריז, של "קבלני קולות". כל או רוב עניינם של אלו היה בתחרות האישית הפנים-מפלגתית ולא במפלגה בכללותה. כמו ראשי הערים שהצטרפו כאשר המפלגה הייתה בשלטון ונטשו כשהיא עברה לאופוזיציה, גם אנשים אלו נטשו את המפלגה כאשר זיהו כי היא נחלשת.

מספר החברים הגדול, שרובם גויסו לטובת מירוצי הפריימריז, לא שיקף את כוחה האלקטורלי של המפלגה. כך היו לה בשנת 2012 קרוב למאה אלף חברים ובבחירות 2013 היא זכתה במעט פחות משמונים אלף קולות. המבנה המפלגתי שנועד ליצור מעין "מפלגת שלד" אשר לראשיה יכולת תמרון רחבה בהיותם פטורים מלעסוק בפוליטיקה פנים מפלגתית טרחנית מול פעילים ומוסדות היה יעיל אולי כל עוד המפלגה הייתה בשלטון ומשכה אליה בעלי אינטרסים. אולם מבנה זה לא התאים לחיים באופוזיציה ולא אפשר את הישרדות המפלגה. כשנתגלעו בעיות, רוב רובם של חברי, פעילי ונציגי המפלגה נטשו את הספינה הטובעת, כולל חלק ניכר מההנהגה. במקום לייצר מבנה מפלגתי חדש ומותאם לפוליטיקה של המאה ה-21, היווה סיפור עלייתה ונפילתה של קדימה ציון דרך בהתפתחות

הפרסונלזיציה של הפוליטיקה בישראל. בקדימה, כך נראה, רווחה התפיסה כי מפלגה היא רק פטרפורמה, ובמרכז עומדים פוליטיקאים יחידים.

בחירות לתפקיד יו"ר המפלגה ורשימתה לכנסת

אריאל שרון, מייסד קדימה, היה באופן טבעי למנהיג הראשון שלה. לאחר שב-4 בינואר 2006 לקה בשבץ השני שלו ונבצר ממנו להמשיך בתפקידו נוצר צורך דחוף (הבחירות לכנסת ה-17 התקרבו) לבחור יושב-ראש חדש לקדימה. אף כי שרון לא הכתיר את אהוד אולמרט להיות "מספר 2" שלו במסגרת המפלגה החדשה שהקים, מעמדו כממלא מקום ראש הממשלה, כמו גם בכירותו והוותק שלו, העניקו לו יתרון משמעותי ב"מאבק" הירושה (אבישר, 2011). בקרב בכירי קדימה לא היה מאבק של ממש על משרת היושב ראש. בהיעדר מוסדות מפלגתיים, הסיעה תפקדה אז גם כמועצת המפלגה. בישיבת הסיעה שנערכה בכנסת ב-16 בינואר מונה אולמרט לממלא המקום הזמני של יו"ר המפלגה. מינוי זמני זה הפך לקבוע כאשר הצליח להקים ממשלה בראשותו (מועלם, 2006ב).

תוך התייעצות עם אישים נוספים ועל בסיס רשימה ששרון החל לגבש, קבע אולמרט את רשימת קדימה לבחירות 2006. שיטת המינוי הסגורה, האופיינית למפלגת מנהיג, נגזרה, כפי הנראה, מהתפיסה כי צרכי השעה של הקמת מסגרת חדשה מחייבים לנקוט בדרך זו. לאחר הבחירות של 2006 עברה המפלגה דמוקרטיזציה בדרכי בחירת המנהיג ורשימת המועמדים לכנסת. נקבע כי הן יושב ראש המפלגה, הן רשימתה לכנסת, ייבחרו בפריימריז על ידי כלל חברי המפלגה. שיטה זו יושמה בשתי התמודדויות למשרת יושב ראש המפלגה (בשנים 2008 ו-2012) ובבחירת הרשימה לכנסת ה-18 (2008). לקראת הבחירות לכנסת ה-19 (2013), כשהסקרים ניבאו לקדימה התרסקות, מנהיג המפלגה שאול מופז, ביחד עם מספר מקורבים שנותרו במפלגה, קבעו את הרשימה לכנסת.

כללי שיטת הפריימריז לתפקיד היושב-ראש שקדימה אימצה היו כמעט זהים לאלו שהיו נהוגים בליכוד ובמפלגת העבודה. על-מנת להיבחר מועמד היה צריך לזכות בלפחות 40% מהקולות. במקרה ואף מועמד לא הצליח, נערך סיבוב שני בין שני המועמדים המובילים. נקבע כי זכות הבחירה תינתן לחברי מפלגה אשר צברו תקופת ותק מינימלית של 13 חודשים לפחות. הוראה זו הושעתה לפני

המירוץ של 2008 ולקראתו נקבע שכל אדם שהתפקד לקדימה עד 31 ביולי (48 ימים לפני מועד הבחירות) יהיה בעל זכות בחירה (Kenig and Rahat, 2014: 212).

הקונצנזוס בקדימה לגבי מנהיגותו של אולמרט והגיבוי שהוא קיבל לא האריכו ימים. שני הגורמים שערערו את מעמדו היו פרסום דוח ועדת וינוגרד שמתח ביקורת על תפקוד הממשלה במהלך מלחמת לבנון השנייה, והסתבכותו בפרשיות שחיתות. ימים ספורים לאחר פרסום הדוח החלקי של ועדת וינוגרד, קראה ציפי לבני לאולמרט להתפטר מתפקידו: "אמרתי בפגישה עם ראש הממשלה, שלדעתי, התפטרות היא הדבר הנכון עבורו... אני לא פועלת ואני לא פעלתי להדחת ראש ממשלה, זו החלטה שהוא צריך לקבל" (בנגל, 2007)

הלחצים הפוליטיים שהופעלו על אולמרט בשל פרשיות השחיתות שנקשרו בשמו לא נפסקו. בסוף חודש יולי 2008, כשנה לאחר מכן, הכריז אולמרט כי יתפטר מראשות קדימה ומראשות הממשלה ברגע שהמפלגה תבחר יושב-ראש חדש. למירוץ לראשות המפלגה שנקבע ל-17 בספטמבר התייצבו ארבעה מועמדים: ציפי לבני, שאול מופז, מאיר שטרית (כולם אנשי ליכוד בעברם) ואבי דיכטר. בפריימריז, בהם השתתפו כ-54% מחברי המפלגה, זכתה ציפי לבני בהפרש זעום - 43% תמיכה לעומת 42% למופז. שני המתמודדים האחרים חלקו ביתר הקולות (ראה לוח 10.4). סקרי דעת הקהל, שחזו ללבני ניצחון משמעותי יותר של בין 5% עד 10% על פני מופז, לא זיהו את השפעות העבודה המאומצת שערכו מופז ואנשיו, בעיקר במגזר הערבי. מופז זכה בתמיכה גבוהה בקרב המתפקדים הלא-יהודים ובפריפריה (אך גם בערים כמו ירושלים, חיפה ואשדוד), ואילו לבני זכתה ברוב ברור בערים מבוססות במרכז הארץ דוגמת תל אביב והרצליה (אבישר, 2011).

המאבק הצמוד בין לבני ומופז הלהיט את הרוחות בשורות המפלגה, בקרב מתפקדיה ופעיליה, וגרם בין היתר ללא מעט אי סדרים במהלך יום הבחירות.²¹¹ לדוגמא, ביישוב רהט, התבצעה פריצה אלימה לחדר ההצבעה והקלפי, שהיו בה כ-430 קולות, נפסלה בשלמותה. גם ההחלטה של הרגע האחרון להאריך את זמן ההצבעה בכחצי שעה עוררה מחלוקת. שאול מופז, שהפסיד ללבני בהפרש של פחות

²¹¹ יש לזכור שבשעתו ההנחה הייתה שהמנצחת או המנצח בפריימריז יהפכו לא רק ליו"ר קדימה אלא גם לראש הממשלה שיחליף את אולמרט בתפקידו. במצב עניינים זה הייתה לשני המחנות היריבים מוטיבציה אדירה לעשות ככל יכולתם כדי לזכות במירוץ.

מ-500 קולות וחש מקופח מאי הסדרים ומהחלטות הארגוניות, שקל במהלך הלילה הארוך של ספירת התוצאות לפנות לערכאות משפטיות בכדי לערער על התוצאות. בסופו של דבר הוא החליט לא לגרור את המפלגה להליכי ערעור ובדיקה ממושכים. מאוחר יותר טען מופז כי ביום הבחירות נעשו "מעשים על סף הפליי" (שביט, 2009).

לוח 10.4 תוצאות הפריימריז לתפקיד יו"ר קדימה

27.3.2012		17.9.2008	
24,780 (61.9%)	שאול מופז	16,936 (43.1%)	ציפי לבני
14,857 (37.1%)	ציפי לבני	16,505 (42.0%)	שאול מופז
		3,327 (8.5%)	מאיר שטרית
		2,563 (6.5%)	אבי דיכטר
40,399	סה"כ (כולל פסולים)	39,872	סה"כ (כולל פסולים)
42.2%	אחוז הצבעה	53.9%	אחוז הצבעה

ההתמודדות הבאה במסגרת פריימריז מפלגתיים הייתה על מקום ברשימה קדימה לכנסת ה-18. בפריימריז, שנערכו ב-17 בדצמבר 2008 התמודדו 76 מועמדים. מבין קרוב ל-80,000 בעלי זכות בחירה השתתפו רק 35,125 מחברי המפלגה, שיעור הצבעה של כ-44%. כל אחד מהמצביעים רשאי היה להצביע ל-18 עד 22 מועמדים. נוכח הישגו במירוץ לראשות המפלגה שנערך שלושה חודשים קודם לכן, ולמען שלום בית פנים מפלגתי, מועצת קדימה פטרה את שאול מופז מהתמודדות והוא שוריין במקום השני ברשימה. כמו כן נקבעו שריונים לנשים (מקומות 22, 28), עולי ברית המועצות לשעבר (מקומות 10, 20, 29, 30, 40) וללא יהודים (מקום 21) שלא כיהנו בכנסת הקודמת. הרשימה הנבחרת כללה, בעקבות השריונים, נציגי עולים ומועמד לא יהודי (דרוזי). ייצוג הנשים עמד על מעט יותר מרבע מהרשימה, שיעור גבוה בהשוואה לרוב המפלגות האחרות (רהט, 2011). רוב המועמדים המכהנים נבחרו מחדש למקומות ריאליים ברשימה ורק שישה מועמדים חדשים נבחרו מטעם קדימה לכנסת.

כפי שצויין לעיל, לאחר בחירות 2009 עברה קדימה לאופוזיציה, מה שהוביל להופעתם של סדקים פנימיים שפגמו בלכידותה והחלישו את מנהיגותה של יושבת-הראש ציפי לבני. כבר בראשית שנת 2010 עלו דרישות לקיים בחירות על ראשות המפלגה. יש הטוענים כי מופז אף הציב אולטימטום שבמידה ולא תתקבל החלטה על הקדמת הפריימריז הוא יפעל להתפצל מהסיעה (שומפלבי, 2010). לבני בחרה להתעלם מדרישות אלו וגם מהלך הפיצול – אשר גם לליכוד הייתה בו יד – לא יצא לפועל. הפריימריז לראשות המפלגה נקבעו בסופו של דבר לחודש מרץ 2012.

בימים שלאחר קביעת מועד הפריימריז נחצתה סיעת קדימה בתמיכה כמעט שווה בין שני המועמדים המרכזיים. בציפי לבני תמכו 12 מחברי הסיעה, ביניהם רוני בר-און, גדעון עזרא, יואל חסון ונחמן שי. לצידו של שאול מופז התייצבו 11 מהחברים, ביניהם רוחמה אברהם, זאב ביילסקי, יוחנן פלסנר ורונית תירוש (בר-זהר, 2012). אבי דיכטר, שאף הוא הציג את מועמדותו, פרש מן המירוץ בשבוע האחרון והעביר את תמיכתו למופז. לפי שומפלבי (2012) לבני נסמכה על קולותיהם של "המתפקדים החופשיים" – אלה שהצטרפו לקדימה בשלביה הראשונים ונחשבו לתומכי אריאל שרון. השאלה הגדולה הייתה האם אותו קהל מתפקדים לא מאורגן עדיין מזדהה עם המפלגה ויטרח לבוא ולהצביע. מופז, לעומת זאת, נסמך על הכוח של הפוקדים הגדולים ואנשי השטח.

שני המועמדים התחרו על קולותיהם של 95,699 בעלי זכות בחירה. מתוכם הגיעו להצביע מעט יותר מ-40,000, שיעור הצבעה של כ-42%. מופז זכה ברוב גדול של 61.9% מהקולות לעומת 37.1% ללבני. המנהיג הרביעי של קדימה (אחרי שרון, אולמרט ולבני) היה גם המנהיג האחרון שלה. אלו גם היו הפריימריז האחרונים במפלגה. לקראת הבחירות לכנסת ה-19 (2013) החליטה מועצת קדימה, כמעט פה אחד, לבטל את הפריימריז ולקבוע את רשימת המועמדים לכנסת באמצעות ועדה מסדרת.

חברי המפלגה ומפקדי חברים

קדימה ערכה מפקדי חברים המוניים באופן דומה למפלגות הגדולות האחרות באותה העת, הליכוד והעבודה. יחד עם זאת, היא ניסתה לכאורה למנוע התפקדות של "חברי בזק" (instant members) – חברים שמצטרפים רק כדי לתמוך במועמדים בפריימריז ועוזבים מייד לאחריהם – כאשר קבעה

בתקנונה תקופת אכשרה של 13 חודשים אשר רק אחריה הוענקה לחבר המפלגה הזכות לבחור בפריימריז. אולם הוראות שעה שהוציאה המפלגה הסירו את תנאי תקופת האכשרה והמאמץ לטיוב החברות הוגבל בעיקרו לזיהוי חברים עם חברות במפלגות נוספות והעמדת הברירה בפניהם על איזו חברות לוותר.

בקדימה הוקנתה לחברים, כאמור, הזכות לבחור את יושב ראש המפלגה ואת הרשימה לכנסת. לקראת פריימריז 2008 היו בה כ-80,000 חברים, יותר מאשר היו באותה העת למפלגת העבודה (כ-59,000) ופחות מליכוד (כ-100,000). בשנת 2012 נמנו בה כבר קרוב ל-96,000 חברים, כאשר בעבודה לא נרשם שינוי משמעותי ואילו בליכוד כבר היו כ-123,000 חברים. המספרים הללו, מכל מקום, לא מלמדים שום דבר על כוחה של המפלגה: מספר מצביעה בשנת 2013 היה נמוך ממספר חבריה.

חברי קדימה לא הצטיינו בנאמנות גבוהה למפלגתם. היו ביניהם לא מעטים שאפילו לא נמנו על מצביעה. בסקר חברי מפלגות שנערך בשנת 2010, הצהירו 15% מחברי קדימה כי לא הצביעו למפלגה. ביישובים ערבים רבים נספרו חברי מפלגה רבים בהרבה מאשר מצביעים למפלגה. אכן, בעוד שבסקר חברי המפלגה משנת 2010 היוו החברים הערבים 14% מחברי המפלגה, הם היוו רק 2% ממצביעה בבחירות 2009. עוד עלה מאותו הסקר כי גילם הממוצע של חברי קדימה היה הנמוך ביותר בהשוואה לליכוד ולמפלגת העבודה ושעור הצעירים ביותר בקרבם (מתחת לגיל 30) היה גבוה יחסית. קצת למעלה משליש מחברי קדימה היו נשים (36%), שיעור נמוך בהרבה ביחס לשיעורן בקרב מצביעי המפלגה בשנת 2009 אשר עמד על 58% (קניג ואח', 2014). חברי קדימה היו דתיים יותר בהשוואה לחברי מפלגת העבודה ופחות מחברי הליכוד, נתון שמשקף היטב את מיקומה האידיאולוגי המרכזי של המפלגה, ככל שיש קשר בין זהות דתית לבין השקפת עולם יונית או ניצית.

מוסדות המפלגה

המערך המוסדי של קדימה היה שונה מהמפלגות מהן הגיעו רוב בכירי קדימה (הליכוד ומפלגת העבודה). הוא סימן כאמור רצון להחליש את דרג הביניים במפלגות, את הפעילים, ולהותיר את רוב העצמה בידי נציגי המפלגה במוסדות השלטון. ראשית, ליושב ראש המפלגה הוקנו סמכויות רבות לא רק בנוגע לענייני קביעת ההרכב הקואליציוני של הממשלה ומינוי השרים אלא גם בכל הנוגע לניהול

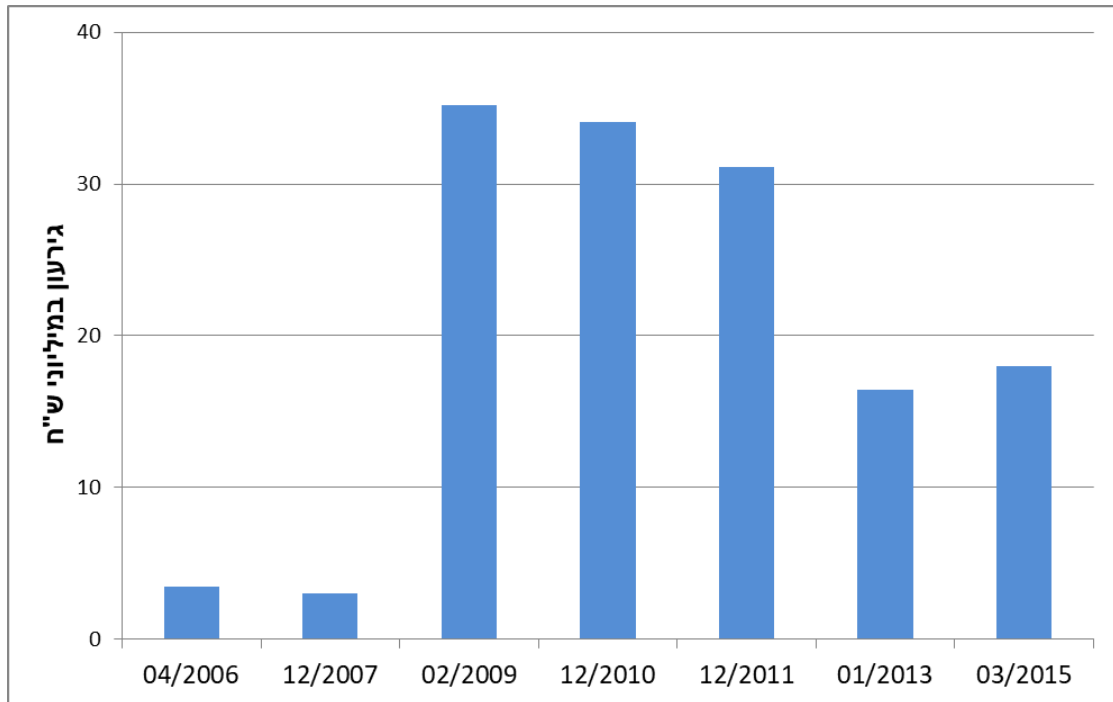
המנגנון המפלגתי. שנית, נקבעו סמכויות נרחבות לסיעה בכנסת בנוגע לניהול ההתנהלות היומיומית של המפלגה. תפקידים רבים שהוקנו תקנונית בליכוד ובעבודה לגופים כמו לשכת המפלגה ניתנו לסיעה. שלישית, מועצת קדימה, גוף מקביל לוועידת/מרכז הליכוד והעבודה, לא הייתה ברובה ואף לא בחלקה גוף שנבחר "מלמטה למעלה" בידי החברים. גוף זה כלל את 70 הראשונים ברשימה לכנסת ונציגים נבחרים של המפלגה בשלטון המקומי. מבנה זה מבטא מימוש של דגם מפלגתי אשר שם דגש על "המפלגה בממשל" ומקיים את הקשר עם החברה לכאורה ללא תיווך, על ידי קיום בחירת מנהיג ומועמדים ישירה בידי החברים.²¹² דגם זה מוכר בספרות המחקר כ"מפלגת קרטל" (Katz and Mair, 1995). עם זאת, הפריימריז – אשר לכאורה אמורים היו ליצור קשר ישיר בין נבחרי המפלגה וחבריה וליתר ולהחליש את פעילי המפלגה – יצרו דווקא הזדמנות ליצירת דרג ביניים מסוג אחר, פחות מפלגתי ויותר אישי. זו נוצלה בידי מי שפעלו כ"קבלני קולות" בבחירת המנהיג ובבחירת מועמדי המפלגה לכנסת.

מאזן כספי

תרשים 10.3 מתאר את גובה הגרעונות של קדימה לאורך שנות פעילותה. את ההתמודדות הראשונה שלה בבחירות הכלליות סיימה קדימה עם גירעון של 2.5 מיליון ש"ח, סכום סביר ביחס לגודלה ובהשוואה למפלגות אחרות. אולם המפלגה לא איזנה את הגירעון הקטן יחסית אלא העמיקה אותו באופן קיצוני לאחר שהוציאה 33 מיליון ש"ח בבחירות המקומיות של 2008. בבחירות הכלליות של 2009 הוסיפה קדימה 8.5 מיליון שקלים לגירעון. כך, בסוף 2010, גירעון המפלגה שמלאו לה כחמש שנים ואשר זכתה בהצלחה אלקטורלית יחסית (שממנה נגזר המימון השוטף ומימון הבחירות שלה), עמד על 34 מיליון ש"ח, שני בגובהו רק למפלגת העבודה, מפלגה ותיקה שסבלה מירידה אלקטורלית מתמשכת. הגרעון הוקטן עם הזמן ובמרץ 2015, כאשר המפלגה חדלה מלפעול, הוא עמד על 18 מיליון ש"ח. מכל מקום, התנהלות זו, ביחד עם פרשת שחיתות שנקשרה למנכ"ל המפלגה משה שחורי, העידו על קלקולים בפעילותה הכלכלית של המפלגה.

212 עם זאת היו בקדימה נסיונות לכינון מוסדות שעומדים בניגוד להגיון זה: הנסיון ליצור תשתית רחבה יותר של מרכזי פעילות אזוריים ("בתי קדימה") וגם הרחבה של מועצת קדימה, מכ-130 לכ-200 איש (אבישר, 2012). אך כל זה לא שינה את המבנה הבסיסי שלכאורה ניטרל את פעילי המפלגה ולמעשה יצר מעמד מתווך חזק של קבלני קולות שעיקר פעילותם נגעה לבחירות הפנימיות ליושב הראש ולרשימה לכנסת.

תרשים 10.3 המאזן הכספי של קדימה, 2006-2015

מבוסס על: דוחות מבקר המדינה

קדימה במרשתת

קדימה נולדה בשנת 2005, כאשר העולם המקוון היווה כבר זירת פעילות מקובלת. היה לה לקראת בחירות 2006 אתר אינטרנט שהוערך כיחסית בעל איכות די גבוהה (אטמור, 2008) ובבחירות 2009 (אטמור וסיאוני, 2011) אתר אינטרנט שהוערכו כבעל איכות בינונית. קדימה גם השתמשה בכל קשת אמצעי המדיה החדשים הבולטים באותה העת. זה כלל החזקת חשבון בפייסבוק שבאותה העת היו לו מספר העוקבים הגבוה מבין המפלגות, כמעט 6 אלפים לעומת ב-3 אלפים לליכוד (כספי ולב, 2009). נוכחות קדימה במרשתת כללה גם הפעלת אתר נגד מנהיג הליכוד בנימין נתניהו ועיתון אוהדים בשם "יאללה קדימה" (Haleva-Amir, 2011). לקראת בחירות 2013 ניכרה חשיפה נמוכה יחסית של דפי

הפייסבוק של קדימה ואף של מנהיגה מופז שזכה יחסית למעט תשומת לב אך יותר מאשר של מפלגתו. בציפי לבני, אשר הייתה יושבת ראש קדימה ופרשה ממנה, גילו הגולשים יותר עניין מאשר

במופז (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). נראה כי מצבה של קדימה במרשתת שיקף היטב את מצבה מחוצה לה.

אידיאולוגיה

קדימה הורכבה מאישים ונשים שהגיעו ממספר מפלגות והחזיקו באידיאולוגיות שונות, ממה שמוגדר כימין, שמאל ומרכז המפה הפוליטית בישראל. היא מיצבה את עצמה בין מפלגת העבודה לבין הליכוד, כ"מפלגת מרכז".²¹³ הקמתה של מפלגת מרכז גדולה הייתה, בעיני לא מעט שחקנים ופרשנים פוליטיים, צו השעה – ביטוי להיערכות מחדש (realignment) של מערכת המפלגות. ההיערכות-מחדש הזו זכתה לכינוי "המפץ הגדול", מונח המיוחס לחיים רמון. על-פי רמון היו אז בישראל שלוש השקפות אידיאולוגיות עיקריות: ימין ניצי שמרני שתמך בהגמוניה של הממסד הדתי; שמאל יוני-סוציאליסטי שצייד בהפרדת הדת מהמדינה; ומרכז פרגמטי בנושאי חוץ וביטחון שתמך בהיפרדות חד-צדדית מהפלסטינים ונקט מדיניות את אמצע הדרך בכל הקשור לכלכלה וליחסי דת ומדינה. נאמן להיגיון זה, חזה רמון את הקמתה של תנועת מרכז חדשה שתכלול פוליטיקאים מהליכוד, מפלגת העבודה ושינוי (רמון, 2005).

בהגדירה את עצמה כמפלגה לאומית ליברלית תאמה קדימה לתפיסה של רוב מייסדיה אשר באו מהליכוד. עקרונות היסוד שהוגשו לרשם המפלגות נוסחו באופן ממצה ויכלו להתאים כמעט לכל מפלגה ציונית (ראו למטה). עם זאת, דומה שקדימה ביטאה בכל זאת רעיון חדש (חד-צדדיות) לגבי ציר המחלוקת העיקרי בחברה הישראלית, עתיד השטחים המוחזקים. זה תאם את רוח התקופה שלאחר הסכמי אוסלו והאינתיפאדה השנייה.

עקרונות היסוד שהגישה קדימה לרשם המפלגות כללו משפט אחד לגבי מטרות המפלגה: "קיום מדינת ישראל וערכיה כמדינה יהודית ודמוקרטית, תוך שימת דגש על תחומי חברה, שלום ובטחון,

²¹³ חזן (Hazan, 2007) גורס כי מנקודת מבט מחקרית יש לדייק ולהגדיר את קדימה כמפלגת אמצע אך לא כמפלגת מרכז.

כלכלה ויחסי חוץ. " ביותר פירוט, קובעת הפסקה הראשונה בתכנית הפעולה של קדימה שנוסחה

לקראת בחירות 2006 :

מטרת העל של ממשלה בראשות "קדימה" היא לשמור על קיומה של מדינת ישראל כבית לאומי בטוח לעם היהודי בארץ ישראל, ולצקת תוכן לאומי לצביונה של מדינת ישראל, תוך מתן שיווין זכויות מלא למיעוטים החיים בה, כך שערכיה כמדינה יהודית ודמוקרטית יהיו מאוזנים ושלובים זה בזה.

ניתן לראות בניסוחים אלו לא רק פשרה פוליטית בין ימין לבין שמאל אלא נסיון להצדיק קיומה של מפלגת מרכז שהיא "גם" ו"גם", שמחפשת ומוצאת את דרך האמצע לאזן בין היהודית והדמוקרטית, היהודי והשוויוני, הלאומי והאוניברסלי (דמוקרטי).

בתכנית הפעולה של קדימה שפורסמה לקראת בחירות 2006 הופיעו אמנם עקרונות וניתן לחלץ ממנה תפיסות עולם, אולם יותר מכל היא מבטאת גישה מנהלתנית לפתרון הבעיות אותן היא מגדירה. זה נוגע לא רק לתחומי מדיניות כלכלית וחברתית אלא אפילו לנושא מדיניות החוץ והבטחון והסכסוך. לעומת זאת, ב"תעודת זהות רעיונית" שפורסמה בשנת 2012 לאחר שמופז הפך למנהיג המפלגה ניכר קו ברור יותר, הכולל גישה יונית בנושא הסכסוך עם הפלסטינים וגישה חברתית (שלא לומר סוציאל-דמוקרטית) בנושאי כלכלה וחברה. ניתן לראות זאת כביטוי ל"שירת הברבור" של המפלגה. בבחירות האלו קמה ועלתה מפלגת אמצע חדשה, יש עתיד, עם העמימות הנדרשת בנושאי המחלוקת, ולקחה ממנה את תפקיד "מפלגת המרכז". ניתן לסכם ולומר כי קדימה ניסתה ליצור מרכז אך בסופו של דבר, לפחות בעיני רוב רובם של המצביעים, סיימה את דרכה בשמאל, היכן שכבר היו מפלגות ותיקות ומבוססות.

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

החידוש הגדול של קדימה בראשית דרכה – שעורר התלהבות מסוימת גם באליטות וגם בציבור – היה הדגש על גישת החד-צדדיות לסכסוך. בעקבות כשלון שיחות קמפ דייוויד (קיץ 2000) ואינתיפאדה אל-אקצא שבאה מיד לאחר מכן – ובמיוחד בשל אלפי הנפגעים הישראלים בפיגועי טרור המתאבדים – נוצר חוסר אמון באפשרות של הגעה להסכם שלום עם הפלסטינים. אולם רוב הציבור גם לא היה מעוניין בהמשך שליטה בשטחים צפופי אוכלוסין בגדה וברצועת עזה. גישת החד-צדדיות מצאה ביטוי בשני מהלכים מרכזיים שנקטה ממשלת שרון עוד לפני הקמת קדימה. האחד, בניית גדר ההפרדה בין

הגדה המערבית לבין השטחים בתוך הקו הירוק. מדובר היה ברעיון ותיק שהוקפא ושהחל להיות מיושם בכל הנוגע לגדה המערבית רק בראשית שנות האלפיים. על אף שההצדקה לבנייתה הייתה בראש ובראשונה ביטחונית, היא יצרה בתודעה הציבורית מעין קו גבול עתידי וחיזקה בכך את רעיון ההתנתקות מהשטחים ואת "פתרון שתי המדינות". המהלך השני היה תכנית התנתקות אשר יושמה טרם הקמת קדימה עם פינוי רצועת עזה מתושביה ומנוכחות צבאית ופינוי ארבע יישובים אזרחיים מצפון השומרון. הרעיון הבסיסי היה פרגמטיות בניהול הסכסוך כולל פעולות חד צדדיות שנתפסו כמשרתות את האינטרס הישראלי ארוך הטווח. עם זאת, יש לזכור כי מיעוט מקרב הפולטיקאים בקדימה התנגד להתנתקות (הנגבי, אלקין, שנלר) ואילו בליכוד נותרו לא מעטים ממי שתמכו בה. כמו כן, גם לאחר ההתנתקות, קדימה הצהירה על מחויבות לתהליך שלום עם הפלסטינים בתכנית הפעולה שפרסמה לפני הבחירות ואף ניסתה לפעול לקדמו.

הניסוח הבא המופיע בתכנית הפעולה של קדימה שפורסמה לקראת בחירות 2006 מבהיר את גישתה: פשרה טריטוריאלית כאינטרס ישראלי מובהק ללא כל התיחסות לעניין המוסרי (שליטה בעם אחר לאורך זמן ללא הענקת זכויות אזרח שוות):

הנחות יסוד:

- לעם ישראל זכות לאומית היסטורית על ארץ ישראל כולה.
- כדי לקיים את מטרת העל - ריבונות יהודית במדינה דמוקרטית שמהווה בית לאומי בטוח לעם היהודי - יש צורך ברוב יהודי במדינת ישראל.
- ההכרעה בין הרצון לאפשר לכל יהודי לגור בכל רחבי ארץ ישראל לבין קיומה של מדינת ישראל כבית לאומי יהודי מחייבת ויתור על חלק מארץ ישראל.
- הויתור על חלק מארץ ישראל אינו ויתור על אידיאולוגיה אלא מימוש של האידיאולוגיה שחותרת להבטחת קיומה של מדינה יהודית ודמוקרטית בארץ ישראל.
- עיצוב גבולות הקבע של מדינת ישראל בהסדר שלום יבטיח את האינטרסים הלאומיים והביטחוניים של מדינת ישראל.

בהמשך, מצויין כי ההסכמה של ישראל להקמתה של מדינה פלסטינית מותנית באופן מוחלט בכך שמדינה זו היא הפתרון הלאומי המוחלט והשלם לכל הפלסטינים באשר הם, לרבות הפליטים.

מהלך משלים במסגרת רעיון החד-צדדיות היה אמור להיות "תכנית ההתכנסות" שעניינה בפינוי התנחלויות מבודדות והשארת גושי ההתיישבות הגדולים ביהודה ובשומרון בידי ישראל. אולם מהלך זה נזנח לאחר מלחמת לבנון השנייה ועקרון החד-צדדיות פינה בהדרגה את מקומו לשאיפה להסדר קבע מוסכם, באמצעות משא ומתן עם הרשות הפלסטינית. במסגרת זו נפגשו ראש הממשלה אולמרט ונשיא הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס (אבו מאזן) מעל שלושים פעמים. בסוף שנת 2007 התקיימה ועידת אנאפוליס שנועדה לנסות להניע מחדש את תהליך השלום. המחוייבות הברורה של קדימה לפתרון שתי המדינות מצאה ביטוי באישור שהעניקה ממשלת אולמרט להצהרה המשותפת שניתנה בוועידת אנאפוליס:

אנו מביעים את נחישותנו להביא קץ לשפיכות הדמים, לסבל ולעשורים של קונפליקט בין העמים שלנו, ולצעוד במסלול אל עידן של שלום המבוסס על חופש, על ביטחון, על צדק, על יושרה ותוך הערכה והכרה הדדית... ועל כך אנו מתחייבים, הישראלים והפלסטינים... בהמשך למטרה של שתי מדינות - ישראלית ופלסטינית - שחיות זו בצד זו בשלום ובביטחון אנו מסכימים להשיק מיידית מתוך רצון טוב, משא ומתן בילטרלי במטרה להגיע להסכם שלום...

אולמרט ועבאס עוד המשיכו במגעים לאורך שנת 2008. על פי עדויות שונות אלו כמעט והבשילו להסכם שהתבסס על חילופי שטחים ובמסגרתו הסכימה ישראל על ויתור הריבונות בהר הבית ועל שיבה סמלית של 5,000 פליטים (יששכרוף, 2013). הסכם כזה מבטא עמדות מדיניות יוניות מאוד ומשקף את התזוזה של קדימה שמאלה.²¹⁴ קדימה המשיכה להציג עמדות יוניות גם תחת מנהיגותה של ציפי לבני, כאשר שהתה באופוזיציה. כך, למשל, היא גיבתה את החלטת ממשלת נתניהו על הקפאת הבנייה בשטחים, תמכה בהארכתה (בניגוד להחלטת הממשלה), וביקרה את הקיפאון המדיני שנוצר בזמן כהונת ממשלה זו.

²¹⁴ אולמרט התבטא ב-2009 שהוא הציג בפני אבו מאזן "הצעה שמעולם לא הוצעה על ידי שום ראש ממשלה בהיסטוריה של ישראל". ההסכנות של אבו מאזן להסכים להצעה הוסברה בין השאר בכך שהיא הונחה על השולחן כאשר כבר היה ברור שאולמרט נמצא בדמדומי כהונתו ושספק אם יהיה לה גיבוי פוליטי לאחר שיירד מהבמה.

התמיכה בפתרון שתי המדינות מופיעה גם ב"תעודת זהות רעיונית" שפרסמה קדימה לקראת הבחירות לכנסת ה-19 (2013). עוד נכתב, כי ברור שפתרון שתי המדינות יהיה כרוך בויתורים טריטוריאליים, למעט שמירה על גושי ההתיישבות הגדולים. מתוך הכתוב ברור היה כי יש מקום גם לפשרה בנושא ירושלים (אך לא על בסיס קווי 1967). עם זאת, הסוגייה המדינית נדחקה לשולי המסמך ונידונה בקצרה. זאת בניגוד מוחלט למסמכים שפורסמו לקראת שתי הבחירות הקודמות, שנפתחו עם הנושא המדיני-ביטחוני.

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

אם במימד המרכזי של חוץ ובטחון ניתן היה לסמן את הגוון הייחודי של קדימה (החד צדדיות הפרגמטית בנושאי שטחים), הרי שקשה לסמן קו כלכלי מובהק. תכנית הפעולה של קדימה שפורסמה לקראת בחירות 2006 כוללת בתוכה הן תפיסות ליברליות וניאו ליברליות מובהקות לגבי צמצום הוצאות ממשלתיות וסקטור ציבורי, הן מחויבות לפעולות רווחה (במיוחד בתחום החינוך). ניתן אולי לכנות את הקו הכלכלי הנובע מרוח הדברים ככלכלת שוק מבוקרת:

מאז שנות השבעים, רמת החיים של תושבי ישראל הולכת ונסוגה בהשוואה למדינות מערביות. מימדי העוני הולכים וגדלים בהתמדה. מימדי האי שוויון במדינה בין הגבוהים בעולם המערבי – וממשיכים לגדול בהתמדה. שוק פתוח ותחרותי הוא קריטי לשינוי מגמות אלו, אך אין פירושו של דבר ג'ונגל שבו אין כללים והחזקים טורפים את החלשים. הממשלה בראשות קדימה תבנה את התשתיות הפיזיות והאנושיות על מנת לגבור על הכשלים הקיימים בשוק.

לאחר בחירתו של שאול מופז (2012) נערך בקדימה תהליך של כתיבה של "תעודת זהות רעיונית" של המפלגה שבו שותפו אנשים רבים, כולל אנשי אקדמיה ומעשה, אנשי עסקים ועוד. כתוצאה מכך יצא מסמך שבו תחת הכותרת "צדק חברתי" הובעה מחויבות מקיפה למדיניות רווחה תוך חיזוק הפיקוח והמעורבות המדינתית. מסמך זה שיקף, ככל הנראה, את השפעות המחאה החברתית של קיץ 2011.

גם בנושא דת ומדינה ביטאה תכניות הפעולה של קדימה שפורסמו לקראת בחירות 2006 ו-2009 הליכה בין הטיפות, שהותירה מקום לשיתוף פעולה עם המפלגות הדתיות והחרדיות אך גם התייחסה לבעיות העולים מברית המועצות לשעבר:

- יש למנוע אווירה של דה לגיטימציה בין הציבור היהודי-חרדי לשאר הציבור היהודי. אין מקום בישראל לקולות צורמים של פסילה מוחלטת של ציבור שלם והוקעתו אל "מחוץ לגדר" על ידי שאר חלקי החברה הישראלית. העיקרון המנחה הוא "איש באמונתו יחיה". לכל איש ואישה תינתן הזכות לחופש הפולחן והזכות לשילוב הדת בחיי היום יום לפי ראות עיניהם והשקפת עולמם, בתנאי שהיא אינה פוגעת בזכויות האדם ובזכויות הבסיסיות.
- על הרבנות הראשית להקל ככל הניתן על הליכי הגיור של המעוניינים בכך.
- יש לממש בפועל את החוק המאפשר קבורה אזרחית בכל הארץ.

נושאים שנויים במחלוקת קשה כגון הפעלת תחבורה ציבורית בשבת, המונופול של הרבנות, או הסדרת גיוס החרדים לצה"ל לא הופיעו בתכניות פעולה אלה. עם זאת, חילוקי דיעות מהותיים עם המפלגות החרדיות צפו על פני השטח במהלך פעולתה של ועדת פלסנר (הוועדה לקידום השוויון בנטל) ששקדה על ניסוח חוק גיוס חדש. החרדים החרימו את דיוני הוועדה ומתחו ביקורת על הקו האנטי-חרדי שלה. לאחר שנתניהו פיזר את הוועדה האשים יו"ר קדימה שאול מופז את הליכוד על כך שהעדיף את החרדים כשותפים טבעיים על פני שינוי מהותי שיביא לגיוסם הכולל לצה"ל, כצבא העם.

ב"תעודת זהות רעיונית" שיצאה לקראת הבחירות של 2013 נמשכו הניסוחים העמומים בעניני דת ומדינה, הגם שנוספו סעיפים בנושאי גיור ונישואין וגיוס לצבא שהיו יכולים ליצור מחלוקת עם המפלגות הדתיות והחרדיות.

תכניות הפעולה של קדימה שפורסמו לקראת בחירות 2006 ו-2009 לא כללו הצעות קונקרטיות בנוגע לחוקה. נושא הממשל נוסח מנקודת מבט של חוק וסדר (מלחמה באלימות, שיפור המשטרה) ויעילות (התמודדות עם העומס בבתי המשפט). בנושא הזכויות הופיעו התיחסויות לקדום מעמד האישה, כולל התיחסות מיוחדת לנשים ערביות, לזכויות אנשים עם מוגבלויות ולזכויות הדרוזים והערבים. חקיקתו של "חוק הלאום" ניזומה במהלכה של הכנסת ה-18 (2009-2013) על-ידי זאב אלקין (שכבר היה בליכוד) ואבי דיכטר עוד בהיותו חבר בסיעת קדימה. ההצעה, שהכפיפה את זהותה הדמוקרטית של המדינה ללאום היהודי שלה, זכתה לביקורות שונות, מה שהביא את היו"ר ציפי לבני להטיל משמעת סיעתית נגד תמיכה בהצעת החוק (ליס, 2011). ההצעה הוסרה מסדר היום באופן זמני, ואושרה לבסוף במהלך הכנסת ה-20 (2015-2019), כאשר קדימה כבר לא הייתה קיימת. לעומת זאת, ב"תעודת זהות רעיונית" שיצאה בשנת 2012 הופיעו התיחסויות קונקרטיות לשינוי שיטת הממשל, כולל רפורמה בדרך הרכבת והפלת ממשלה, שינוי שיטת הבחירות ויחסי הכנסת ובית המשפט העליון.

סיכום

מנקודת מבט היסטורית, קדימה ערכה ביקור קצר בפוליטיקה הישראלית. ב"ניתוח שלאחר המוות" בולטים ההסברים הבאים להצלחה קצרת המועד. ראשית, לא ניתן להתעלם, במיוחד במסגרת הפוליטיקה האישית מאד בישראל, מתפקידו המרכזי של אריאל שרון. הוא זה שאיפשר לקדימה להצליח להפוך למפלגת אמצע ולתפוס את השלטון תוך שהיא מושכת רבים ממצביעי הליכוד. כניסתו לתרדמת מסמנת, בדיעבד, את תחילת הקץ של קדימה. שנית, קסמו של רעיון החד-צדדיות במדיניות כלפי השטחים פג עם עליית שלטון החמאס בעזה וירי הרקטות ופצצות המרגמה לעבר ישראל.²¹⁵ בצר לה, בבחירות 2009, שמרה המפלגה על כוחה על ידי לקיחת קולות מהמפלגות משמאלה. אך תהליך הקמת הממשלה הוכיח כי מה שקובע אינו רק גודל המפלגה אלא מיקומה הרצף הפוליטי. שלישית, הנסיון ליצור מבנה מפלגתי "אחר" לא עלה יפה. המבנה הפורמלי היה של מעין דמוקרטיה ישירה, עם שכבת פעילים מפלגתיים מוחלשת וחברות המונית וכח רב לנציגי המפלגה בשלטון. מבנה זה, ששם דגש על פוליטיקה אישית ולא על יצירת מסגרת משותפת ולכידה, היה רעוע והתרסק מהר

²¹⁵ לכל זה ניתן להוסיף את מלחמת לבנון השנייה אשר פורשה גם כשלון המהלך החד-צדדי של הנסיגה ללא הסכם מלבנון בשנת 2000.

מאד. ניתן לטעון כי מקרה קדימה (לעומת זה של מפלגת העבודה ושל הליכוד שהתקיימו לאורך עשורים) מוכיח כי ללא שורשים בחברה ופעילים מפלגתיים (ולא קבלני קולות גרידא) אין יכולת להבטיח את קיומה של מפלגה לאורך זמן. אולם לגמרי לא ברור, לאור התנהגות צמרת המפלגה, למי בכלל היה עניין בהשרדות המפלגה. כאשר הספינה טבעה, כולם כמעט עזבו אותה, מצביעים, חברים, פעילים וחברי כנסת. מצביעי ופעילי ימין שבו ברובם לליכוד בעוד שמצביעי המרכז-שמאל ורבים מהפוליטיקאים ממחנה זה ממשיכים מאז לחפש להם מסגרת חדשה, פעם בדמות יש עתיד, פעם בדמות ברית בין מפלגת העבודה ויוצאי קדימה (המחנה הציוני שכלל את מפלגת העבודה ואת התנועה בראשות ציפי לבני), ופעם בדמות ברית המפלגות "כחול לבן" (ברית שכללה את יש עתיד ושתי מפלגות נוספות). נראה כי הכמיהה למשהו חדש מובילה שוב ושוב לא רק להצלחה אלקטורלית זמנית אלא גם לכשלון צפוי מראש. לכל אלו ניתן להוסיף את ההתנהלות הכלכלית הכושלת של המפלגה ואת פרשיות השחיתות שהכתימו אותה שוב ושוב (ושבאופן אירוני נגעו לפרשיות שהתרחשו כאשר הנחקרים והנאשמים היו עדיין בליכוד).

11. מפלגות במרכז

פרק זה מכונה בשם "מפלגות במרכז" משום שהוא מתייחס למפלגות אשר המשותף להן הוא מיקום במרכז המפה הפוליטית. חלקן זיהו עצמן ככאלו, למשל "מפלגת המרכז" או "הדרך השלישית" ובמידה מסוימת "התנועה". אחרות עמעמו את זיהויין מבחינת השסע המרכזי במערכת הפוליטית על ידי טשטוש עמדתן בנושא הסכסוך הישראלי-ערבי בכלל והישראלי-פלסטיני בפרט. בא בעת הן הדגישו נושאים אחרים: חברתי-כלכלי (גשר, עם אחד, גיל, כולנו) או דת ומדינה (שינוי). לעיתים דובר בחירות של פוליטיקאים מימין ומשמאל (מפלגת המרכז, שינוי, עם אחד) ולעיתים במפלגות שזוהו יותר עם צד מסוים של המפה הפוליטית (הדרך השלישית והתנועה עם השמאל; גשר בגרסת שנות ה-90 וכולנו עם הימין).²¹⁶ מדובר במפלגות (למעט שינוי) אשר הצליחו לזכות בתמיכה אשר נתנה להן ייצוג בכנסת במשך שתי מערכות בחירות לכל היותר.²¹⁷ למפלגות המצליחות ביותר מזן זה – קדימה ויש עתיד – הקדשנו פרקים נפרדים.

בהיסטוריה הפוליטית של ישראל היו לא מעט מפלגות שראו עצמן כמפלגות מרכז. את המפלגה הפרוגרסיבית (שהתמודדה באופן עצמאי בבחירות לכנסת בשנים 1949-1959), שהתבססה על עולי מרכז אירופה, ואת יורשתה מפלגת הליברלים העצמאים (שקמה בשנת 1965 והתמזגה במפלגת העבודה בשנות השמונים) ניתן לראות כמפלגות מרכז ליברליות. גם רשימת פועלי ישראל (רפ"י) ויורשתה הרשימה הממלכתית (אנשי הפלג שלא הצטרפו בשנת 1968 למפלגת העבודה) שבאו משמאל והמרכז החופשי שבאה מימין יכולים להיכלל בספירה של מפלגות שהתימרו לייצג זרם מרכזי. כך גם ניתן לאפיין את התנועה הדמוקרטית לשינוי (ד"ש) שקצרה הישג אלקטורלי חסר תקדים בבחירות 1977 (15 מושבים) אך קרסה במהירות. ולכל לאלו ניתן להוסיף את המפלגות שהקימו משה דיין (התנועה להתחדשות ממלכתית. - תל"ם) ועזר ויצמן (יחד) בשנות השמונים שהבליטו בעיקר את

²¹⁶ בנושא זה ראו קנולר (2017), בייחוד בעמוד 9. ניתן גם להגדיר חלק ממפלגות אלו כמפלגות חד נושאיות וכמפלגות "מצב רוח" (גל-נור ובלאנדר, 2013).

²¹⁷ שינוי הוקמה עוד בשנת 1974 וזכתה בייצוג בכנסת במסגרת מפלגות אחרות (התנועה הדמוקרטית לשינוי ב-1977), בריתות מפלגתיות (מרצ בשנים 1992 ו-1996), ובאופן עצמאי (1981-1988). אנו נתמקד "בעלייתה ובנפילתה" בשנים 2006-1999.

מרכזיותן מהבחינה הביטחונית. חלק ממפלגות אלו היו קצרות ימים ואילו חלק אחר האריך ימים באופן יחסי, אך רק אחת מהן (שינוי) שרדה כדי לזכות להרשם כמפלגה אצל רשם המפלגות, כפי שנדרש בחוק המפלגות שחוקק בשנת 1992.

פרק זה מציג את סיפורן של תשע מפלגות מרכז שניציגיהן נבחרו לכנסת בין 1996 ל-2019 (לוח 11.1): הדרך השלישית, גשר (הראשונה בראשות דוד לוי והשנייה בראשות בתו אורלי), מפלגת המרכז, שינוי, עם אחד, גיל, התנועה וכולנו. כל מפלגה מנותחת בהתייחס לארבעה מימדים: החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיהן של המפלגות בבחירות לכנסת ואת דפוסי ההצבעה עבורן; החלק העוסק בזירות הכנסת והממשלה מנתח את מאפייני חברי הכנסת מטעם המפלגות, כמו גם את השתתפותן בממשלות; החלק העוסק בזירה הפנים-מפלגתית סוקר את המארג המוסדי של המפלגות (למי מהן שהיו מוסדות ושיש עליהם מידע מספק); והחלק האידיאולוגי בוחן את עמדותיהן של המפלגות בתחום המדיני, הכלכלי-חברתי ובענייני דת ומדינה.

לוח 11.1 תשע המפלגות המנותחות בפרק

מספר המושבים בהם זכתה המפלגה בבחירות*	כנסות אליהן נבחרו נציגי המפלגה (בסוגריים – שנת הבחירות)	
4	14 (1996)	הדרך השלישית
2, 5	14 (1996), 15 (1999)	גשר (דוד לוי)
6	15 (1999)	מפלגת המרכז
15, 6	15 (1999), 16 (2003)	שינוי
3, 2	15 (1999), 16 (2003)	עם אחד
7	17 (2006)	גיל (הגמלאים)
5, 6	19 (2013)	התנועה
1, 1, 4, 10	20 (2015), 21 (2019א), 22 (2019ב), 23 (2020)	כולנו
1, 1	22 (2019ב), 23 (2020)	גשר (אורלי לוי-אבקסיס)

* הישגים אלקטורליים במסגרת בריתות עם מפלגות אחרות מופיעים באותיות נוטות.

הדרך השלישית

מקורה של מפלגת הדרך השלישית בהתארגנות של תנועה א-מפלגתית אשר נוסדה בשנת 1994 שמטרתה הייתה להבטיח שהשליטה ברמת הגולן תיוותר בידי ישראל גם במקרה של הסכם שלום עם סוריה. התארגנות זו זכתה בתמיכה רחבה מימין ומשמאל. במיוחד בלטו בתנועה הרמטכ"ל לשעבר דן שומרון וח"כ אביגדור קהלני (מפלגת העבודה). התמיכה הרחבה מצד חברי כנסת משורות מפלגת העבודה התקיימה כל עוד דובר בהתארגנות ובפעילות חוץ פרלמנטרית. אולם פעילות בכנסת גופא ואף הצבעה של שני חברי מפלגת העבודה אביגדור קהלני ועמנואל זיסמן כנגד הסכם אוסלו ב' יצרו קרע בין התנועה לבין המפלגה שהייתה באותה העת בשלטון. אנשי הדרך השלישית לא מהרו להקים מפלגה משום שכעמותה היו חופשיים יותר בגיוס תרומות ובהוצאות לטובת קידום רעיונותיהם. רק לקראת הבחירות של 1996 התפלגו קהלני וזיסמן באופן רשמי ממפלגת העבודה והדרך השלישית נרשמה כמפלגה. יחסים אישיים בעיתיים בין שומרון וקהלני הובילו לפרישתו של הראשון מפעילות והותירה לקהלני, יחד עם יהודה הראל, את הנהגת המפלגה (קנולר, 2017).

הזירה האלקטורלית

המפלגה התמודדה בבחירות 1996, שהיו הבחירות הראשונות בהן הצביעו אזרחי ישראל בשני פתקים, האחד למועמד לראשות הממשלה והשני לרשימה לכנסת. המפלגה הציגה עצמה בעיקר כמי שתבטיח את אי החזרת רמת הגולן לסוריה במסגרת של הסכם שלום. בנוסף לאלו ציירה עצמה המפלגה כמפלגת מרכז, כמי שאוחזת בעמדות מתונות לא רק בנושאים טריטוריאליים (גורל שטחי יהודה שומרון ועזה) אלא גם בענייני דת ומדינה. הדבר התבטא, בין היתר, בכינוי המלא שהופיע על פתק ההצבעה שלה ("הדרך השלישית להסכמה לאומית) ובאחת מסיסמות הבחירות הבולטות שלה – "דתיים וחילוניים נפגשים במרכז". המפלגה זכתה ב-3.7% מהקולות, מה שהספיק לה כדי לזכות בארבעה מושבים בכנסת. לפי ניתוח של סקרי ה-INES חלק ניכר מן התמיכה דרך השלישית הגיע ממי שתמכו במפלגת העבודה ובמפלגת צומת בבחירות 1992. ממבט בהצבעה ביישובים שונים עולה תמיכה גבוהה יחסית במפלגה ביישובים עם ריכוזים גבוהים של בני המעמד הבינוני-גבוה כגון מכבים-רעות (7.3%) ושוהם (6.7%), במספר יישובים דרוזים (בית ג'ן, ג'ולס), בהתנחלויות גדולות

(אפרתה, אורנית, אלפי מנשה) וכצפוי תמיכה גבוהה במיוחד ביישובים בגולן: בקצרין (10.8%) ובמיוחד במועצה האיזורית גולן (26.4%).

בבחירות 1999 התמודדה הדרך השלישית לאחר שאיבדה תמיכה ציבורית רבה ולאחר שמחצית מחברי הסיעה שלה (הח"כים עמנואל זיסמן ואלכס לובוצקי) החליטו לא להתמודד מחדש. נראה שחברותה של המפלגה בממשלת נתניהו הרחיקה ממנה בוחרים רבים שמקורם היה במפלגת העבודה (קנולר, 2017). בבחירות אלה המפלגה לא עברה את אחוז החסימה וזכתה ב-0.7% מהקולות בלבד.

זירות הכנסת והממשלה

הדרך השלישית יוצגה בכנסת ה-14 (1996-1999) בידי ארבעה חברי כנסת, שניים מהם כיהנו בכנסת הקודמת מטעם מפלגת העבודה (קהלני וזיסמן), אחד זוהה עם מפלגת העבודה בהיותו איש התנועה הקיבוצית (יהודה הראל) ואילו אחד, אלכס לובוצקי, דתי-לאומי תושב גוש עציון גויס מן האקדמיה. לקראת סוף כהונת הכנסת ה-14 פרש זיסמן וכיהן כסיעת יחיד. כאמור, המפלגה הצטרפה אחרי בחירות 1996 לקואליציה בראשות בנימין נתניהו, שנבחר בבחירות ישירות לראשות הממשלה. יו"ר הדרך השלישית, אביגדור קהלני מונה לשר לביטחון פנים, בעוד שזיסמן מונה ליו"ר ועדת החינוך של הכנסת.

הזירה הפנים-מפלגתית

עוד לפני הקמתה הרשמית חוותה המפלגה מאבק על ההנהגה בין הרמטכ"ל לשעבר שומרון לבין ח"כ קהלני. מאבק זה, שהיה בו גם רקע אישי (שומרון כרמטכ"ל סירב לקדם את קהלני לדרגת אלוף) הסתיים בניצחונו של האחרון ובפרישתו של הראשון. מעמדו של קהלני כיושב ראש אושר בכינוס בו לקחו חלק חברי מועצת המפלגה, שכללה כ-160 חברים, שהיו נציגים מן הסניפים וחברים נוספים. מועמדי המפלגה לכנסת נבחרו בהליך מדורג. בתחילה גובשה רשימת מומלצים בידי גוף מצומצם בן 7 חברים אשר הוגשה לחברי מועצת המפלגה. כל חבר מועצה התבקש לאשר או לדרג בעצמו את

המועמדים. נראה כי רוב חברי המועצה בחרו לדרג בעצמם את המועמדים כיוון שהרשימה שנוצרה הייתה שונה מרשימת המומלצים (רהט ושר-הדר, 1999א).

לאחר הבחירות ניסתה המפלגה לייסד מוסדות מרכזיים וכן לפרוש רשת של סניפים אזוריים ("מרחבים") בכל רחבי הארץ. אלו כללו מועצה בת 250-300 חברים וגופים מצומצמים יותר לניהול יומיומי שוטף. אולם הניסיון הארגוני לא הצליח לבסס את המפלגה שסבלה מכך שצמרתה תמכה בנתניהו בעוד חלק ניכר מחבריה ופעיליה אשר באו משורות מפלגת העבודה התנגדו לו. קנולר (2017) מציינת כי בכינוס מועצת הדרך השלישית בראשית 1998, במעמד ראש הממשלה, נכחו רק 78 צירים.

אידיאולוגיה

המפלגה עשתה מאמץ גדול למצב עצמה כמפלגת מרכז. בכל אחד מן הנושאים המרכזיים – מדיניות חוץ וביטחון, דת ומדינה וחברה וכלכלה – הציגה המפלגה את שני צידי המטבע. דבר זה בא לידי ביטוי בולט ברשימת "עיקרי מטרותיה" אותם הגישה כאשר נרשמה אצל רשם המפלגות בראשית 1996. כך למשל בתחום החוץ והביטחון: "תמיכה במהלכי שלום תוך נכונות לפשרה" וגם "נאמנות לזכותו ההיסטורית של עם ישראל בארץ ישראל"; "עמידה על הסדרי שלום שיבטיחו את אחיזתה הביטחונית והתיישבותית של ישראל בבקעת הירדן, בצפון ים המלח, ברמת הגולן, סביבות ירושלים ובגושי התיישבות חיוניים לביטחון שאינם מאוכלסים בצפיפות בערבים". זאת וגם חיזוק ההתיישבות באזורים אלו אבל גם "התנגדות לשליטה בעם אחר".²¹⁸ בתחום הדת והמדינה: "חיזוק זהותה היהודית של המדינה וצמצום החקיקה הדתית." בתחום הכלכלה: "כלכלה חופשית וצמצום מעורבות הממשלה במשק תוך תמיכה בשכבות החלשות." ניתן לקבוע כי המפלגה עשתה כל מאמץ להציג עצמה כמי שמחפשת את שביל הזהב בין ימין ושמאל, דתיים וחילוניים, עשירים ועניים; או אולי, מנקודת מבט מעשית או ביקורתית יותר, פשוט עשתה כל מאמץ לגייס את קולותיהם של מצביעים רבים שנמצאו במרכז.

²¹⁸ בכנסת ה-14 התקיימו שתי הצבעות מדיניות בולטות. בראשונה – על הסכם חברון (ינואר 1997) הצביעו 3 מחברי סיעת הדרך השלישית בעד, בעוד שקהלני נעדר מההצבעה; בשנייה – על הסכם וואי (נובמבר 1998) הצביעו 3 מחברי הסיעה בעד, אך יהודה הראל בחר להימנע.

גשר

חלק זה ידון בשתי המפלגות שנקראו בשם זה: הראשונה הוקמה בשנות התשעים על-ידי דוד לוי והשנייה הוקמה בשלהי 2018 על-ידי בָּתו אורלי. הרקע להקמתה של גשר (הראשונה) היה סכסוך מתמשך בין ח"כ דוד לוי, מוותיקי ומבכירי הליכוד, שאף התמודד על ההנהגה, לבין בנימין נתניהו, אז כוכב צעיר עולה שנבחר ליו"ר הליכוד בשנת 1993, חמש שנים בלבד לאחר שנבחר לראשונה לכנסת. הקרע ביניהם הגיע לשיא סביב פרשת "הקלטת הלוהטת" בשנת 1993 אך לא שכך ונשכח גם בשנים שאחר כך והוביל את לוי להכריז ביוני 1995 על הקמתה של תנועה חדשה בשם "גשר".²¹⁹ תשעה חודשים לאחר מכן, בשלהי כהונת הכנסת ה-13, התפלגו לוי וח"כ דוד מגן מסיעת הליכוד ורשמו את התנועה כמפלגה תחת השם "גשר – מפלגה חברתית-לאומית". הגם שעל פי רוב לא נטען בגלוי כי המפלגה הוקמה גם על רקע עדתי, ברי כי לסכסוך ולקרע הפנים-ליכודי היה גם יסוד עדתי (שלום שטרית, 2004).

כשני עשורים לאחר מכן "החייטה" אורלי לוי-אבקסיס, בתו של דוד לוי, את השם "גשר" כאשר בחרה להשתמש בו עבור מפלגתה החדשה. לוי-אבקסיס, שפרשה מסיעת ישראל ביתנו בשנת 2016, הכריזה כשנה לאחר מכן על כוונתה להקים מפלגה חדשה שתתמודד בבחירות לכנסת ה-21 ותתמקד בנושאי חברה ורווחה. בדצמבר 2018, לאחר התפזרות הכנסת ה-20, המפלגה החדשה (עם השם הישן) נרשמה כדין אצל רשם המפלגות.

הזירה האלקטורלית

על אף היחסים האישיים הגרועים בין לוי ונתניהו, ולמרות שלוי ומגן התפלגו מהליכוד חודשיים לפני יום הבחירות, ההתמודדות הצמודה על ראשות הממשלה בין פרס לנתניהו בבחירות 1996 הניעו את האחרון לעשות כל מה שניתן על-מנת לנטרל איזמים פוטנציאליים על סיכוייו לזכות בראשות

²¹⁹ פרשת "הקלטת הלוהטת" פרצה בראשית שנת 1993, על רקע הפריימריז לראשות הליכוד בהם התמודדו בין היתר נתניהו ולוי. נתניהו עלה לשידור במהדורת "מבט" וטען שקיבל אולטימטום לפיו אם לא יסיר את מועמדותו תיחשף קלטת שתוכיח לכאורה את קיומו של רומן שניהל מחוץ לנישואים. נתניהו האשים שהאיזמים הגיעו מאדם אחד "מוקף חבורה של פושעים" תוך רמיזה ברורה שמדובר בדוד לוי. חקירת משטרה בנושא לא מצאה כל ראיות לקיומה של קלטת כזו.

הממשלה. איום בולט כזה היה מועמדות אפשרית של דוד לוי לראשות הממשלה. מהלך כזה היה מפצל את קולות מצביעי הימין ופוגע בסיכוייו של נתניהו לנצח במירוץ (מנדילוב, 1999 : 236). בעקבות זאת, נפתח משא ומתן מואץ בין הליכוד לבין גשר (ובמקביל – גם עם צומת של רפאל איתן) על התמודדות ברשימה משותפת. במסגרת ההבנות שהושגו בין שתי המפלגות שובצו שישה מועמדי גשר עד המקום ה-37 ברשימת הליכוד-גשר-צומת, וחמישה מהם הצליחו לזכות בייצוג בכנסת ה-14 אשר נבחרה בשנת 1996. גם בבחירות הבאות של 1999 לא התמודדה גשר באופן עצמאי. הפעם היא חברה למפלגת העבודה ולמימד במסגרת רשימת ישראל אחת, ושני מועמדים מטעמה (האחים דוד ומקסים לוי) נבחרו במסגרת רשימה זו לכנסת ה-15 (1999-2003). עם התמוטטותה המהירה של ממשלת ברק במהלך שנת 2000, דוד לוי ואישים בולטים נוספים מגשר בחרו לשוב לליכוד או לפרוש מן הפוליטיקה ובבחירות 2003 לא התמודדה המפלגה.

בניגוד למפלגת גשר הראשונה, שלא התמודדה בבחירות באופן עצמאי, גשר בראשות אורלי לוי-אבקסיס העמידה את עצמה למבחן אלקטורלי בבחירות לכנסת ה-21. מסע הבחירות שהשיקה תחת הסיסמה "זה הזמן להתעורר" התמקד בנושאים חברתיים, ובתעמולת הבחירות הוצגה לוי כמועמדת לתפקיד שרת הבריאות. סקרי הבחירות המוקדמים חזו לגשר 4 עד 6 מושבים. אך התמיכה במפלגה נחלשה במהירות. לאחר שגישושים על חבירה אפשרית למפלגת חוסן לישראל בראשות בני גנץ (עוד טרם כריתת הברית עם יש עתיד והקמת כחול לבן) כשלו, חזו רק סקרים בודדים כי גשר תיכנס לכנסת. אכן, המפלגה זכתה בכ-75,000 קולות (1.7%) שלא הספיקו לה לעבור את אחוז החסימה ולזכות בייצוג בכנסת. ניתוח של דפוסי ההצבעה מעיד על כך שאת התמיכה הגבוהה ביותר קיבלה גשר בקיבוצים (2.5%) ובערי המרכז המבוססות (2.4%). לעומת זאת, היא זכתה רק ב-1.8% מקולות המצביעים ביישובי הפיתוח, שיעור זהה לזה שקיבלה בתל אביב ובהתנחלויות. לקראת הבחירות השניות באותה שנה (ספטמבר 2019) יצרה גשר ברית מפלגתית עם מפלגת העבודה ולוי-אבקסיס מוקמה במקום השני ברשימה העבודה-גשר. יו"ר העבודה, עמיר פרץ, תלה בשותפות הזו רבות וטען שהיא תביא קולות מהפריפריה. תקוות אלה נכזבו. החיבור לא הניב רווח אלקטורלי והברית קיבלה 6 מושבים בלבד, מתוכם אחד ללוי-אבקסיס. למרות זאת, פרץ לא פירק את השותפות. בבחירות של 2020 שובצה נציגת גשר במקום השני ברשימת העבודה-גשר-מרצ. היא מיעטה להתערב בקמפיין ונראתה מסוייגת ולא נלהבת מהחיבור. בדיעבד זה היה בגדר סימן מוקדם להצטרפותה, לאחר

הבחירות, למחנה הימין (ליבוביץ'-דר, 2020). לקראת הבחירות לכנסת ה-24 (2021) שובצה לוי-אבקסיס כמועמדת מטעם הליכוד במקום ה-26 ברשימה ונבחרה לכנסת.

כפי שניתן לראות, בשני המקרים של מפלגות גשר, כוחן העצמאי כמעט ולא הועמד למבחן (וכאשר עמד למבחן, בבחירות אפריל 2019, המפלגה לא עברה את אחוז החסימה). אולם דימויין, בזכות העומדים בראשה, אב ובתו, נתפס כנכס בסמלו באופן מפורש את הנושא החברתי-כלכלי ובאופן מובלע את נושא הייצוג העדתי.

זירות הכנסת והממשלה

כפי שהוזכר, סיעת גשר הוקמה בסוף כהונת הכנסת ה-13, עם פרישתם של דוד לוי ודוד מגן מהליכוד. לכנסת ה-14 (1996-1999) נבחרו חמישה חברים מטעמה במסגרת הרשימה המשותפת עם הליכוד וצומת. כל החמישה היו יוצאי הליכוד: לוי, מגן ומיכאל קליינר היו חברי כנסת, בעוד שמקסיס לוי ויהודה לנקרי כיהנו כראשי רשויות מקומיות מטעם הליכוד. הזיהוי העדתי המובהק של המפלגה השתקף בעובדה שארבעה מתוך חמשת חברי הכנסת של המפלגה נולדו במרוקו. המפלגה אשר נשאה את הדגל החברתי-כלכלי לא התמקדה בתחום זה בזירה הממשלתית. לאחר ניצחונו של נתניהו במירוץ לראשות הממשלה וכינון הממשלה ה-27, מונה יו"ר גשר דוד לוי לשר החוץ ואילו דוד מגן מונה לסגן שר האוצר.

לא חלף זמן רב עד ששוב התגלעו חיכוכים בין לוי לבין נתניהו. בקיץ 1997 כינס לוי מסיבת עיתונאים שבמהלכה קבל על אי-שיתופו בנושאים מדיניים ופוליטיים, ועל הזנחת הנושאים החברתיים. הוא הוסיף כי הוא מתחבט לגבי המשך חברותו בממשלה. ההתלבטות באה לקיצה בראשית ינואר 1998, כאשר לוי הודיע על התפטרותו, על רקע אישור תקציב המדינה אשר "לא נתן מענה לשכבות החלשות": "איני חבר עוד בממשלה זו. אני עם השותפות הזו גמרתי. גם אדם מנוסה כמוני, שאתם אוהבים לייחס לו תכונות כאלה ואחרות, נשבר לו" (מצוטט אצל לוי, 2011)

ערב הבחירות לכנסת ה-15 עזבו האחים לוי ויהודה לנקרי את הסיעה המשותפת עם הליכוד בכנסת והקימו מחדש את סיעת גשר.²²⁰ זמן קצר לאחר מכן, הצטרפה גשר אל ישראל אחת בראשות אהוד ברק. הוסכם כי דוד לוי ישובץ במקום השלישי ברשימה וימונה לשר בכיר עם "עדיפות לתיק החוץ" (ורטר, 1999ג). לוי אכן מונה לשר החוץ אך החזיק בתפקיד למשך שנה בלבד. באוגוסט 2000 הוא התפטר מהממשלה על רקע נסיעתו של ברק לוועידת קמפ דייוויד וקידום המהלכים המדיניים עם הפלסטינים:

הצעד הזה הוא בלתי נמנע... "באותה פסגה נדונו דברים המנוגדים בתכלית לבסיס עליו הקמנו את השותפות בינינו. הדברים הללו נוגעים בנפש האומה... יוצא שאנחנו לראשונה, היינו מוכנים ללכת לחלוקה ממש של ירושלים... ברק עשה ויתורים מרחיקי לכת. הפלסטינים ידרשו רק עוד (מצוטט אצל שדמי, 2000).

לאחר הבחירות המיוחדות לראשות הממשלה של 2001, שבהן ניצח אריאל שרון את אהוד ברק, התפלגה גשר באופן רשמי מסיעת ישראל אחת. היא נותרה סיעה בת שלושה חברים למשך שאר כהונת הכנסת ה-15. הסיעה לא נכללה בקואליציה שהקים שרון במרץ 2001 והצטרפה לממשלה רק כשנה לאחר מכן, עם התמנותו של לוי לשר בלי תיק. הוא כיהן בתפקיד פחות מ-4 חודשים והתפטר מהממשלה על רקע אישור תקציב המדינה תוך שהוא מאשים את הממשלה באטימות. בכך השלים לוי "סדרה" של שלוש התפטרויות רצופות: מממשלות נתניהו, ברק ושרון.

לוי-אבקסיס, הנבחרת היחידה מטעם גשר המחודשת זכתה לחוות את כהונתה הקצרה של הכנסת ה-22 (2019-2020) במסגרת ברית העבודה-גשר. לאחר הבחירות לכנסת ה-23 (2020) חוללה לוי-אבקסיס סערה כאשר פרשה מברית העבודה-גשר-מרצ והצטרפה אל "בלוק הימין". באופן רשמי הפרישה הייתה על רקע התנגדותה לרעיון של הקמת ממשלת מיעוט בראשות בני גנץ בתמיכה מבחוף של הרשימה המשותפת. אחרים הסבירו את המהלך כפרי של הבטחות שניתנו לה מטעם הליכוד. היא

²²⁰ מיכאל קליינר התפלג אף הוא מסיעת הליכוד והצטרף אל בני בגין ודוד ראם בסיעת חרות, שהתמודדה בבחירות 1999 במסגרת רשימת האיחוד הלאומי (ראה פרק על מפלגות הימין הרדיקלי). הח"כ החמישי של גשר, דוד מגן, עזב אף הוא את הסיעה המשותפת בכנסת והצטרף אל יצחק מרדכי במפלגת המרכז.

מונתה לשרה לחיזוק ולקידום קהילתי בממשלה ה-35 שהוקמה במאי 2020. בבחירות 2021 היא כבר התמודדה במסגרת הליכוד, לאחר שיושב ראש המפלגה הקצה לה את אחד מן המקומות ששורינו לטובת בחירתו האישית. כך, חציית הקווים מצידה מימין לשמאל הסתיימה כמו זו של אביה, בשיבה לימין, כאשר המימד החברתי לא מצליח בסופו של יום לגבור על המימד המדיני.

הזירה הפנים-מפלגתית

מפלגת גשר של 1996, שקמה על בסיס של תמיכה אישית בדוד לוי, התמודדה מראשית דרכה בקשיים ארגוניים ובבעיות פנימיות. היא אמנם בחרה לקיים את בחירת מועמדיה לכנסת באופן דמוקרטי יחסית, בבחירות במועצה המכוננת שלה, אולם תוצאות הבחירה נתפסו כמשקפות במדויק את "הדיל" שקבעה התארגנות הרוב במפלגה (רהט ושר-הדר, 1999א). לקראת בחירות 1999, בהן חברה גשר לברית עם מפלגת העבודה ומימד, נבחרו המועמדים שוב בהתמודדות על קולות חברי המועצה המכוננת של התנועה. במקרה זה התחוללה הפתעה כאשר מועמד מכהן, ח"כ יהודה לנקרי, נוצח בידי מועמד חדש (מרדכי משעני).

בכל הנוגע למפלגת גשר של אורלי לוי-אבקסיס, אשר קמה לקראת בחירות אפריל 2019, נראה כי מדובר בעיקרו של דבר במפלגת מנהיג(ה) אשר על פיה יישק דבר. היא מייסדת המפלגה, מנהיגתה ומי שקבעה את הרכב הרשימה לכנסת ואת אופן הריצה לכנסת (עצמאית או בברית עם מפלגות נוספות). בבחירות 2021 לא התמודדה המפלגה וראשת המפלגה התמודדה כנציגת הליכוד.

אידיאולוגיה

ממטרות גשר של 1996, כפי שהוגשו לרשם המפלגות, עולה תמונה של מפלגה אשר עמדתה בנושאי חוץ וביטחון עמומה. ישנה הבעת מחויבות לשלום ולביטחון בצורה כללית ביותר. בהצבעה שנערכה בכנסת על הסכם חברון (ינואר 1997) הצביעו ארבעה מחברי גשר בעד. קליינר היה היחיד שהתנגד. בהצבעה על הסכם וואי (נובמבר 1998) הצטרף מגן אל קליינר בהתנגדות למהלך. שאר חברי גשר הצביעו בעד. כפי שהוזכר, מאוחר יותר, המהלכים המדיניים של אהוד ברק בשנת 2000 הביאו את

גשר לפרוש מהממשלה ומסיעת ישראל אחת. לעומת המתניות (או העמימות) בתחום המדיני גשר שמה דגש רב על מדיניות חברתית, במושגים כלליים של צדק חברתי ושל צמצום פערים אך גם בנגיעה ישירה בתחומים שונים. במטרותיה הוזכר כי יש לקבוע "איזון נאות" בין עידוד היוזמה הפרטית לבין מעורבות הממשלה. המפלגה גם הביעה מחויבות כללית לדמוקרטיה, זכויות האדם, שלטון החוק ומניעת הפליה. מכל מקום, דומה כי התיק שאותו קיבלה המפלגה, תיק החוץ, והמשברים שהניעו את המפלגה לפרוש מן הממשלה מדגימים כי הדגשת הנושאים החברתיים לא מומשה הלכה למעשה.²²¹

מתוכנית העבודה שפרסמה מפלגתה של אורלי לוי-אבקסיס (מפלגת גשר, 2019) עולה שוב הדגש החברתי. מתוך תריסר עיקרי המפלגה, עשרה הוקדשו לנושאים כלכליים-חברתיים ורק אחד לנושא חוץ וביטחון ואחד לנושא של דת ומדינה. התייחסויות לנושאי חוץ וביטחון ודת מדינה (המבוססות על אמנת גביזון-מדן) ייצגו עמדה מתונה ומגשרת. התייחסויות לנושאי כלכלה וחברה שמו דגש על מדיניות רווחה וחינוך, ועולה מהן גישה סוציאל דמוקרטית של שילוב בין שוק כלכלי חופשי לבין מדיניות רווחה מפותחת. אם החבירה של אורלי לוי לגוש הימין (הגם שהתמודדה לכנסת בברית עם מפלגות שמאל) סימנה את עצמתו של השסע המרכזי בהגדרת הפוליטיקה הישראלית, הרי שכהונתה כשרה העוסקת בענייני חברה יכולה לסמן מחויבות לנושא. אולם מנקודת המבט של מבקריה, דובר בכהונה בזבזנית בראש משרד מומצא ומיותר.

מפלגת המרכז

כבר בשנת 1998 החלו כמה התארגנויות של מספר דמויות ציבוריות בולטות להקמת מפלגת מרכז. בדצמבר של אותה שנה דווח על הקמתן של שלוש מפלגות מרכז – שתיים של אנשי ליכוד (רוני מילוא, דן מרידור) ואחת של הרמטכ"ל היוצא, אמנון ליפקין-שחק. אולם בין השלושה הייתה הסכמה עקרונית לשתף פעולה ולא לפצל כוחות בניסיון לקרוא תגר על ראש הממשלה נתניהו ועל מועמד מפלגת העבודה לראשות הממשלה אהוד ברק (ורטר, 1998ב). שמועות על כך שיצחק מרדכי (הליכוד) שוקל אף הוא להצטרף למיזם הפוליטי הטרי הביאו לפיטוריו מתפקיד שר הביטחון על-ידי ראש הממשלה נתניהו בינואר 1999.

²²¹ באופן מוצהר, ההתפטרות מממשלת נתניהו באה על רקע קידום תקציב מדינה לא חברתי, אך היה ברור שחיכוכים אישיים וחוסר אמון הדדי בין לוי לנתניהו עמדו ברקע ההתפטרות.

מיקומם של ארבעת בכירי המפלגה בצמרת הרשימה שלה הושפע מאוד מתוצאות של סקרי דעת קהל שבחנו את מידת התמיכה הציבורית באישיות כמועמד לראשות הממשלה. כך, בתוך פרק זמן של כמה שבועות, פינה רוני מילוא את המקום הראשון לך מרידור, מרידור בתורו פינה את המקום לליפקין-שחק וזה ויתר על המקום הראשון ועל תפקיד היו"ר לטובת מרדכי (רהט, 2001 : 363). במקביל לרישומה אצל רשם המפלגות קמה המפלגה כסיעה בכנסת לקראת בחירות 1999. בכנסת דובר בהתאגדות של פורשים מן הליכוד ומן העבודה. דובר אמנם במציאת קרקע משותפת אידיאולוגית בין יוצאי ליכוד ועבודה, אך אין להתעלם מכך שהתפתחות זו נגזרה גם מסכסוכים פנימיים בליכוד וביקורת קשה על התנהלות ראש הממשלה נתניהו וכן על ביקורות על מנהיג מפלגת העבודה החדש, אהוד ברק. לקראת הבחירות הופיעו בצמרת שלה לא רק בכירים מן הליכוד ורמטכ"ל לשעבר אלא גם דמויות שזוהו באופן מובהק עם מפלגת העבודה (דליה רבין-פילוסוף, בתו של ראש ממשלת ישראל יצחק רבין, אורי סביר מאדריכלי הסכם אוסלו).

אולם, לאור הכישלון האלקטורלי היחסי (ראה להלן) התאגדות זו התפוררה מהר מאד במהלך כהונת הכנסת ה-15. חלק מחבריה חזרו לכור מחצבתם בליכוד, אחרים בחרו בדרך עצמאית בעוד מנהיגה, יצחק מרדכי, אשר הואשם ולאחר מכן הורשע בעשיית מעשים מוגנים, פרש מן החיים הציבוריים.

הזירה האלקטורלית

כאמור, תכלית הקמתה של מפלגת המרכז הייתה הצבת מועמד מטעמה לראשות הממשלה בבחירות הישירות. היא ניסתה לעשות זאת תוך שבירת התחרות המקוטבת של ימין-שמאל, וההרכב שלה – שכלל דמויות משני המחנות – הצטייר כהבטחה גדולה למערכת הפוליטית הישראלית. המפלגה הציגה עצמה בפני הבוחרים כמיזם של התגייסות פוליטית לא שגרתית שעלה בתגובה למשבר השלטוני והחברתי בישראל: המפלגות הישנות איבדו את הרלוונטיות שלהן ודרוש לפיכך "כוח מרכזי מוביל שיצליח לאחד את הכוחות המרכזיים בחברה... יש צורך בהנהגה שתציג את רובו המכריע של העם" (ינאי, 2001).

יצחק מרדכי הוצג לציבור כמועמד שיש לו את הסיכוי הטוב ביותר לנצח את נתניהו, דבר שהשתקף בסיסמת הבחירות "רק מרדכי יכול לנצח בגדול". טענה זו התבססה על הנחה שלפיה יתקיים סיבוב שני במירוץ לראשות הממשלה (הנחה סבירה לאור ריבוי המועמדים עד שלב מתקדם בקמפיין). סקרים חזו שבסיבוב שני בין מרדכי לנתניהו הפער לטובת מרדכי יהיה גדול יותר מאשר הפער לטובת אהוד ברק במקרה של סיבוב שני בינו לבין נתניהו (Torgovnik, 2000: 146). אלא שבמקביל, הראו כל הסקרים שבסיבוב הראשון מרדכי מפגר מאחורי שני המועמדים המובילים בפער ניכר ולא מצליח לייצר מומנטום שיאיים על מעמדו של ברק כמועמד הראשי נגד נתניהו.²²² אפילו הופעתו המוצלחת מול נתניהו בעימות הבחירות (שבו לא השתתף ברק) פגעה יותר בנתניהו משסייעה למרדכי. ב-16 במאי, יום לפני הבחירות, הכריז מרדכי על פרישה מהמירוץ וקרא לתומכיו להצביע לאהוד ברק לראשות הממשלה ולמפלגת המרכז בבחירות לכנסת.

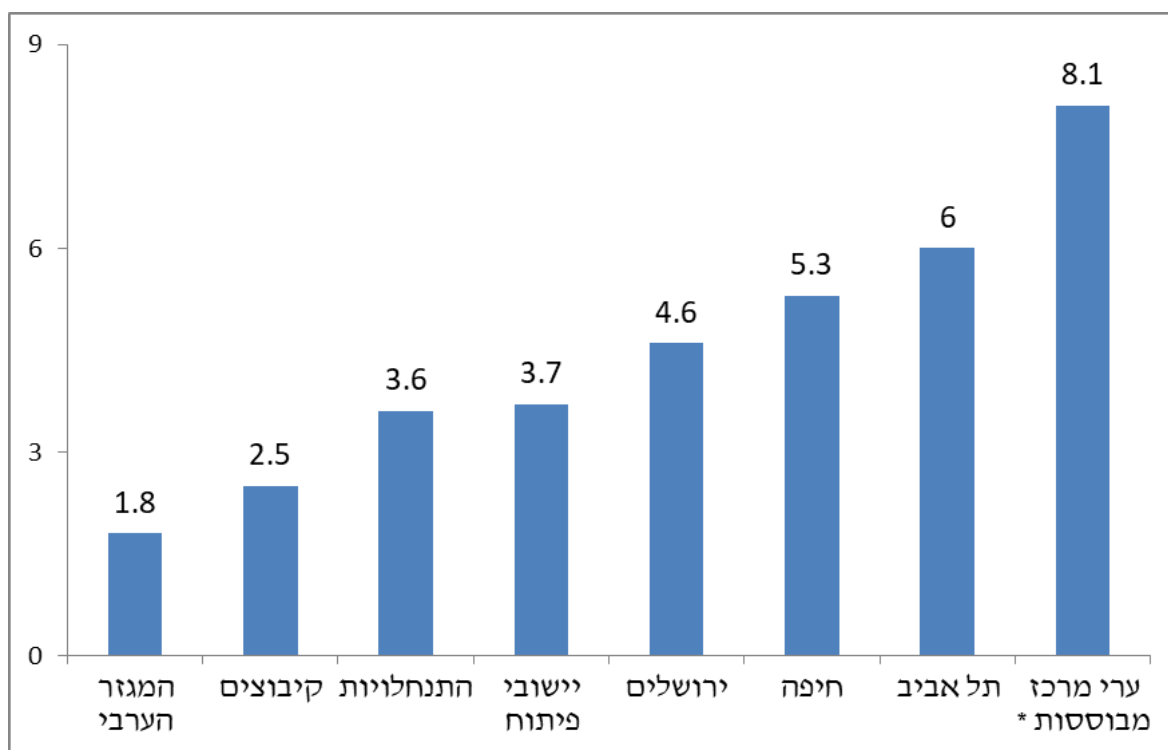
גם ההתמודדות של מפלגת המרכז עצמה (להבדיל מהקמפיין של מרדכי) הפיקה בסופו של דבר תוצאות מאכזבות. התחרות הייתה צפופה: היא נאלצה להיאבק במספר חזיתות: מול ברית ישראל אחת (העבודה-גשר-מימד) שאף היא קראה תיגר על ראש הממשלה נתניהו, מול מפלגת מרכז נוספת (שינוי) ומול מפלגות סקטוריאליות שהיו הנהנות הראשיות מההצבעה בשני פתקים שהייתה נהוגה בבחירות אלו (קניג, רהט וחזן, 2004).

המפלגה זכתה בבחירות בתמיכה של 5% מהקולות ובשישה מושבים, הרבה פחות מהמפלגות הגדולות שאף הן נחלשו מאוד בבחירות אלו. תוצאה זו נתפסה ככישלון למי שניסו להציג חלופה שלטונית מרכזית שהתבססה על חברת אישים מהליכוד ומהעבודה. התמיכה במפלגה הייתה גבוהה יחסית במעוזים מסורתיים של העבודה, כגון ערי המרכז המבוססות ותל אביב. היא הצליחה הרבה פחות ביישובי הפיתוח ובקיבוצים, וקיבלה שיעור זניח של קולות במגזר הערבי (תרשים 11.1) לפי סקרי ה-INES מצביעי המפלגה באו בעיקר ובאופן שווה פחות או יותר מקרב מצביעי העבודה והליכוד

²²² אדרבא, אם בפברואר מרדכי זכה ל-20% תמיכה מול 30% לאהוד ברק, באפריל יחסי הכוחות כבר היו 10% מול 37% לרעת מרדכי (Torgovnik, 2000: 148).

בבחירות 1996. לקראת בחירות 2003 – אחרי שרוב רובם של אנשיה חזרו לצור מחצבתם הפוליטי או פרשו מן הפוליטיקה – התמודד חבר הכנסת הנוטר שעמד בראשה, דוד מגן, וזכה בתמיכה זעומה של פחות מ-0.1%.

תרשים 11.1: התמיכה (ב-%) במפלגת המרכז בבחירות 1999

* גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין, רמת גן ורעננה.

זירות הכנסת והממשלה

עם השבעתה של הכנסת ה-15 לאחר בחירות 1999 יוצגה הסיעה בידי שישה חברים, חמישה גברים ואישה אחת. מפלגת המרכז נחשבה בעיני ישראל אחת כשותפה טבעית לקואליציה והיא קיבלה שתי משרות שרים בממשלתו של אהוד ברק. מרדכי התמנה לשר התחבורה וליפקין-שחק הופקד על משרד התיירות. כהונתו של מרדכי בממשלה נקטעה בעקבות הודעתו של היועץ המשפטי לממשלה על הגשת כתב אישום נגדו בגין הטרדה מינית ומעשים מגונים. הוא התפטר מהממשלה בסוף מאי 2000

וחודשיים לאחר מכן מונה רוני מילוא מטעם המפלגה לתפקיד שר הבריאות. מפלגת המרכז הייתה השותפה הנאמנה ביותר בקואליצייה של אהוד ברק. למעשה, לאחר פרישתן בזו אחר זו של מרצ, ש"ס, ישראל בעלייה והמפד"ל מהקואליצייה נותרה מפלגת המרכז השותפה היחידה בממשלת מיעוט קטנטנה.

במרץ 2001, לאחר שהושבעה הממשלה ה-29 בראשות אריאל שרון, התפוררה הסיעה בכנסת. מרדכי, ליפקין-שחק ואורי סביר התפטרו מהכנסת. רבין-פילוסוף הצטרפה לסיעת ישראל אחת, בעוד שמילוא ויחיאל לסרי (שנכנס במקום מרדכי) הצטרפו לסיעת הליכוד. חוסר לכידות היה מאפיין של המפלגה ואף של הסיעה מהיווסדן. הדבק שליכד אותן, ההתנגדות לנתניהו, הפך ללא רלוונטי עם נצחונו של ברק ועם החלפתו של נתניהו על ידי שרון בראשות הליכוד.

הזירה הפנים-מפלגתית

כפי שכבר הוזכר, ההכרעה על מיקום המועמדים הבכירים ברשימה נערכה באמצעות סקרי דעת קהל שבחנו מי מהם צפוי למשוך יותר קולות. כך נקבע כי מרדכי יעמוד בראש המפלגה וירוך מטעמה לראשות הממשלה. רשימת המועמדים נקבעה בידי ארבעת בכירי המפלגה. דובר בהליך ארוך שלו אליו לחצים ואיומים רבים על אי חבירה ופרישה (מועלם, 1999). אלו היוו סימן מבשר רעות להתפוררות העתידית. ההישג האלקטורלי הצנוע (6 מושבים) לא סייע להרגיע את המתחים והמפלגה הצעירה לא התבססה אלא התפוררה. בכירה ופעילה (למעט בודדים אשר התמודדו וכשלו בבחירות 2003) פרשו מן הפוליטיקה, שבו למפלגות האם שלהם או חיפשו להם בית פוליטי אחר.

אידיאולוגיה

חבירת בכירים מהליכוד ומתומכי העבודה נועדה להוביל להחלפת ראש הממשלה נתניהו, ולא בהכרח שיקפה הסכמות אידיאולוגיות נרחבות. המפלגה הציגה עמדה מרכזית בנושאי חוץ וביטחון כאשר בצד נכונות לפשרה נקבע כי נהר הירדן יהיה גבולה המזרחי של ישראל וכי הסכם שלום עם סוריה יהיה חייב לקבל תמיכת רוב מוחלט בכנסת ולעבור במשאל עם (קנולר, 2017). מטרות המפלגה כפי שהוגשו

לרשם המפלגות בעת רישומה ביטאו בעיקר עמדות קונסנזואליות (לפחות לאותה העת) של מחויבות לשלטון החוק ולערכים דמוקרטיים תוך התייחסות לערכים הנגזרים מהיותה של ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית. מטרת אימוץ חוקה כמו גם המחויבות לשמירה על אחדותה של ירושלים שהופיעו אף הם היו פנייה ברורה לקונצנזוס הישראלי, כמותם גם הקריאה הלא מחייבת לצדק חברתי. בקצרה, דובר בדבק אידיאולוגי דרכו ניתן אולי לכוון קואליציות או בריתות מפלגתיות זמניות תלויות הקשר מיידי. אולם התאגדות זו לא עמדה במבחן הזמן והאירועים הדרמטיים של אותה העת, כגון ניסיונות קידום הסכם השלום של ראש הממשלה ברק והאינתיפאדה השנייה. כפי שייחשף גם בעתיד (למשל בהקשר של מפלגת חוסן ישראל בראשות בני גנץ), התנגדות על רקע אישי לא מספקת בסיס איתן להתאגדות לאורך זמן.

שינוי (1999-2006)

שינוי היא הוותיקה מבין המפלגות הנסקרות בפרק זה והיחידה מתוכן שיש לה שורשים עוד בשנות השבעים של המאה ה-20. באופן מעניין, הצלחתה להפוך ממפלגה קטנטנה למפלגה משמעותית יותר בישרה גם את סופה. שינוי קמה בשנת 1974 על רקע מחדלי מלחמת יום הכיפורים.²²³ בשנת 1977 היא התמודדה לכנסת במסגרת התנועה הדמוקרטית לשינוי אך מהר מאד פרשה ממנה על רקע הצטרפותה לממשלת בגין. בבחירות של 1981, 1984 ו-1988 התמודדה המפלגה באופן עצמאי אך זכתה בתמיכה מוגבלת שתורגמה לייצוג של 2-3 מושבים. בבחירות 1992 ו-1996 היא התמודדה במסגרת ברית מרצ וגם במסגרת זו זכתה בייצוג דומה. עם הפיכתה של מרצ למפלגה בשנת 1997 החליטו חלק מאנשי שינוי, במיוחד אלו בעלי תפיסה כלכלית-חברתית ימנית, לצאת לדרך עצמאית.

לקראת הבחירות לכנסת ה-15 (1999) גייסה המפלגה לשורותיה את יוסף (טומי) לפיד, סופר ועיתונאי בכיר, שזכה לבולטות ולפופולריות גבוהה בתור חבר בצוות המנחים של תכניות הטלוויזיה "פופוליטיקה" ולאחר מכן - "הכל פוליטי". יו"ר שינוי אברהם פורז פינה לו את מקומו ולפיד הוצב בראש הרשימה לכנסת ואף צירף אליה אנשים נוספים מחוץ למפלגה. המפלגה אשר זוהתה כחלק מגוש המרכז-שמאל יצאה לדרך חדשה בשנת 1999. היא אימצה מדיניות מרכזית יותר בנושאי חוץ

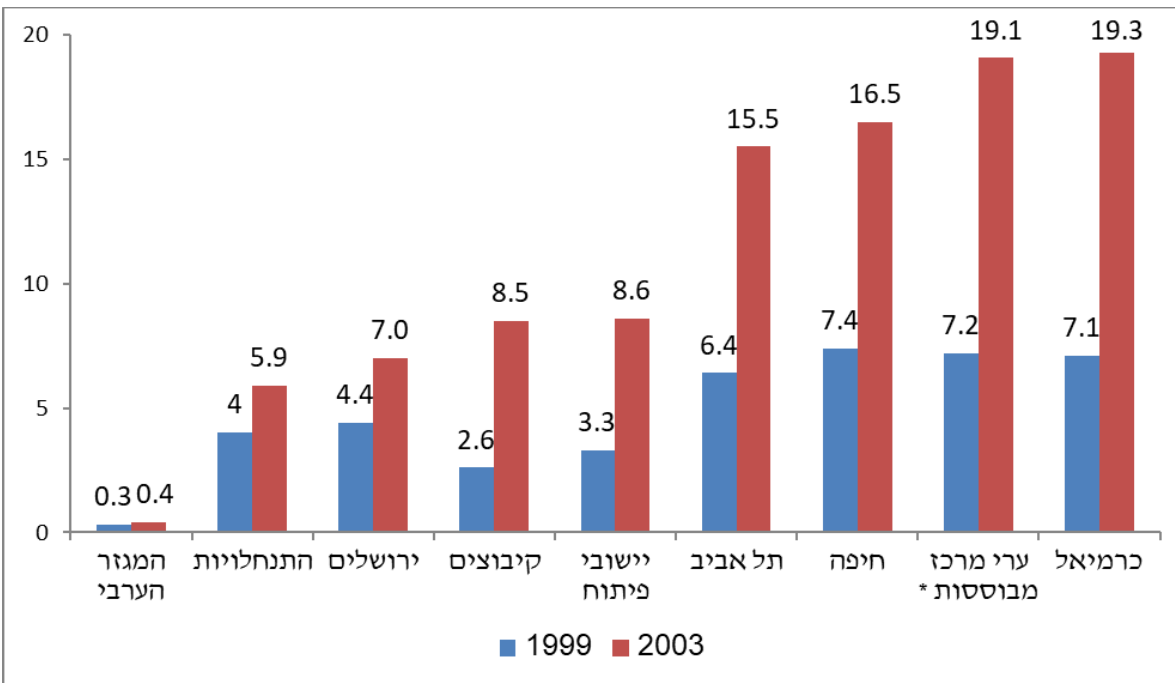
²²³ על הקמתה של שינוי בשנות השבעים ראו גם בפרק על מרצ באסופה זו ואצל נויברגר (1997: 168-172).

וביטחון, מדיניות ימנית מובהקת יותר בנושאי חברה וכלכלה והבליטה במיוחד מדיניות חילונית רדיקלית בנושאי דת ומדינה.

הזירה האלקטורלית

כניסתו של טומי לפיד להנהגת המפלגה סימנה גם תמורה בקו הרעיוני שלה. דובר בהסטט כובד המשקל האידיאולוגי לענייני דת ומדינה ובעיקר – מלחמה במה שהציגה ככפייה הדתית-חרדית. תמורה זו השתקפה בשם המלא של המפלגה, כפי שהופיע בפתק ההצבעה בבחירות 1999 (שינוי – התנועה החילונית) ובקמפיין הבחירות שלה. הסיסמא המרכזית שנבחרה הייתה "יש לפיד לחילונים" ותעמולת הבחירות הציגה את הישראלי החילוני המשרת בצה"ל ומשלם המיסים בתור "פראייר" אשר מממן את את החרדים. בבחירות זכתה שינוי ב-5.1% מהקולות ובשישה מושבים. היא זכתה לשיעורי תמיכה גבוהים בערים עם ריכוזים חילוניים של בני המעמד הבינוני-גבוה (כגון תל אביב וערי המרכז המבוססות – תרשים 11.2). כמו כן ניכרה הצלחה רבה לשינוי בקרב העולים מברית המועצות לשעבר, אשר בשונה מרוב המצביעים היהודים, התאפיינו בהשקפת עולם ניצית וחילונית בעת ובעונה אחת. הצלחה זו ניכרה כאשר בוחנים את שיעורי התמיכה בשינוי ביישובים בהם ישנם ריכוזי מצביעים שמוצאם בברית המועצות לשעבר כגון כרמיאל וחיפה (דיסקין 2004א).

תרשים 11.2: התמיכה (ב-%) בשינוי בבחירות 1999 ו-2003

* גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין, רמת גן ורעננה.

בחירות 2003 היוו השיא בהישגיה האלקטורליים של שינוי. הישגיה באופוזיציה במהלך כל כהונת הכנסת ה-15 (היחידה מבין המפלגות הציוניות שלא הצטרפה באף שלב לממשלות ברק ושרון) הקנתה לה אמינות ואהדה בקרב ציבור בוחרים רחב. זאת, בייחוד לאור עמדתה חסרת הפשרות סביב חקיקת חוק טל שעסק בגיוס חרדים לצה"ל ולנוכח המשבר הכלכלי ממנו סבל המשק. הפעם היא רצה תחת השם שינוי – מפלגת החילונים ומעמד הביניים. סיסמת הבחירות שנבחרה – "חייבים שינוי בממשלה" – רמזה כי הפעם היעד המרכזי הוא להשפיע מתוך הממשלה, ובתעמולת הבחירות קראה שינוי לממשלת אחדות חילונית.

שינוי זכתה ב-12.3% מהקולות וב-15 מושבים שהציבו אותה כמפלגה השלישית בגודלה בכנסת ה-16. זה היה הישג שווה ערך מבחינת מספר מושבים וגבוה יותר מבחינת שיעור קולות בהשוואה להישגה של ד"ש בבחירות 1977 (15 מושבים, 11.6% מהקולות). לפי נתוני INES שני שלישים מבחירי שינוי משנת 1999 המשיכו לתמוך במפלגה. עליהם נוספו 24% ממצביעי ישראל ביתנו, 14% ממצביעי ישראל

אחת ומרצ ו-6% ממצביעי הליכוד בבחירות 1999. גם הפעם שעורי התמיכה הגבוהים ביותר ניכרו בערים עם ריכוזים חילוניים של בני המעמד הבינוני-גבוה ובקרב העולים מברית המועצות לשעבר (Knoller, 2004). אולם בשונה מאשר בבחירות 1999, הפעם היא הצליחה להגדיל את התמיכה בה גם בקיבוצים ובעיירות הפיתוח. במגזר הערבי נותרה התמיכה בשינוי מזערית (תרשים 11.2). ההצלחה הגדולה בבחירות לכנסת עודדה את שינוי להתמודד גם בבחירות לרשויות המקומיות שנערכו לקראת סוף שנת 2003. היא הציבה מטעמה מועמדים לראשות מספר ערים (ראשון לציון, באר שבע, כפר סבא) ובחיפה אף נבחר המועמד שנתמך על ידה, יונה יהב, שהתמודד בתמיכת רשימה המשותפת לשינוי ולירוקים. כמו כן, נציגים מטעמה נבחרו למועצות של 18 מתוך 30 הערים הגדולות.

למרות ההצלחה הגדולה ב-2003, אל הבחירות הבאות של 2006 הגיעה שינוי חבוטה ומפולגת. המנהיג הפופולרי שלה, טומי לפיד, עזב את המפלגה ואת החיים הפוליטיים בטריקת דלת (ראו בהמשך). פלג אחד של המפלגה (שכלל את פורז ועוד מספר חברי כנסת) התמודד במסגרת מפלגת חץ, בעוד פלג אחר (בראשות רון לוונטל) שמר על השם שינוי. שני הפלגים נחלו כישלון חרוץ. חץ זכתה רק ב-0.3% מן הקולות ו"חץ" זכתה רק ב-0.2%.

זירות הכנסת והממשלה

שני נציגים מטעם מפלגת שינוי נבחרו לכנסות ה-13 (1992-1996) וה-14 (1996-1999) במסגרת מרצ. היו אלה שניים מוותיקי המפלגה, חברי הכנסת אמנון רובינשטיין ואברהם פורז. הראשון נותר, כאמור, במרצ בעוד שפורז היה אחד מששת הח"כים שנבחרו מטעם שינוי לכנסת ה-15 (1999). מבין ששת חברי כנסת, הייתה אישה אחת (יהודית נאות) ועולה אחד (ויקטור בריילובסקי). רק שניים מהנבחרים היו בעלי רקע מפלגתי בשינוי ואילו לחלק מארבעת האחרים היה רקע של פעילות במסגרת מפלגות אחרות. לכנסת ה-16 נבחרו מחדש כל ששת חברי הכנסת ועוד תשעה חברים חדשים. בסך הכל מבין 15 חברי הכנסת, נכללו בסיעת שינוי 4 נשים ושני עולים. רוב רובם של חברי הכנסת של שינוי היו ממוצא אשכנזי והתגוררו במרכז הארץ ובחיפה, פרופיל שאפיין גם את קהל בוחריהם.

לאחר ששהתה באופוזיציה בממשלות ברק (1999-2001) ושרון הראשונה (2001-2003), הצטרפה שינוי לקואליציה שהוביל הליכוד בראשות שרון לאחר בחירות 2003. בהתאם לגודלה ולמעמדה כשותפה הבכירה בקואליציה, הוקצו למפלגה חמישה תפקידי שר: לפיד מונה לשר המשפטים, פורז לשר הפנים, יהודית נאות לשרה לאיכות הסביבה, יוסף פריצקי לשר התשתיות ואליעזר (מודל) זנדברג לשר המדע.²²⁴ משבר קואליציוני חמור בין שינוי לבין הליכוד פרץ בסוף שנת 2004 על רקע אישור תקציב המדינה שבמסגרתו הובטח להעביר כספים למפלגות הדתיות. לפיד איים כי הסיעה תתנגד לתקציב בכנסת: "כדי שנשאר בממשלה צריכים לקרות שלושה דברים: צריך להוציא מיהדות התורה את 290 מיליוני השקלים שהם קיבלו. דבר שני, לא לתת למפד"ל את 130 מיליוני השקלים שמתכוונים לתת להם, ודבר שלישי לא לתת לש"ס גרוש" (מצוטט אצל רהט, 2004).

חברי שינוי, כולל שריה, הצביעו נגד התקציב ובעקבות זאת פוטרו על-ידי ראש הממשלה שרון. הסיעה עברה לחבוש את ספסלי האופוזיציה עד לסיום כהונת הכנסת. לקראת הבחירות, בעקבות המשבר הפנימי שפרץ בשינוי, התפצלה הסיעה לשניים: סיעת שינוי והסיעה החילונית, שהתמודדה לבסוף תחת השם "חץ".

הזירה הפנים-מפלגתית

ככל הידוע, לשינוי היו מעט מאוד חברים (לפי נתוני רשם המפלגות 13.3.1996 היו לה 1367 חברים בשנת 1996). המוסד המפלגתי המרכזי היה מועצת המפלגה שהיו לה סמכויות רחבות כגון בחירת מנהיג (שהייתה למעשה בחירת מספר אחד לרשימה לכנסת) ומועמדים והכרעה בסוגיות כולל חברות בקואליציה. המועצה שנבחרה בשנת 2002 מנתה 165 צירים. רובם נבחרו על-ידי חברי המפלגה, חלקם בסניפים ושלושה נבחרו כנציגי נוער שינוי.

לקראת בחירות 1999 חרגה המפלגה ממנהגה בכל הנוגע לבחירת מועמדים. חלק מן המועמדים נבחרו כפי שהיה נהוג עד אז בידי מועצת המפלגה. מועמדות לפיד עצמו כמספר אחד אושררה בידי המועצה והוא אף מינה מועמדים נוספים במקומות ריאליים (רביעי וחמישי) לרשימה לכנסת (קנולר, 2017).

²²⁴ ביולי 2004 פוטר פריצקי מהממשלה על-ידי ראש הממשלה, לבקשתו של יו"ר שינוי טומי לפיד. הרקע לפיטורים הייתה הקלטה בה נשמע פריצקי אומר לחוקר פרטי שישמח אם ימצא חומר שלילי על עמיתו במפלגה אברהם פורז. את פריצקי החליף בממשלה אילן שלגי. מחלה קשה של השרה יהודית נאות הביאה לפרישתה מתפקידה בממשלה באוקטובר 2004. מי שהחליף אותה היה ויקטור בריילובסקי שהספיק לכהן בתפקיד שר 5 ימים בלבד בטרם פרשה שינוי מהקואליציה.

לקראת בחירות 2003 כמעט כל המועמדים, כולל לפיד, נבחרו בבחירות פנימיות בידי מועצת שינוי. עם זאת, מקומו של חבר הכנסת זנדברג, שנתפס כסמך ימני במפלגה בגלל חברותו בעבר במפלגת צומת, שוריין.

הבחירות הפנימיות במועצת שינוי לקראת בחירות 2006 הובילו לקרע עמוק שהביא לפילוג והלכה למעשה – לקץ קיומה של המפלגה זמן קצר לאחר מכן. טומי לפיד אמנם נבחר למקום הראשון, אך בן בריתו אברהם פורז הפסיד בקרב על המקום השני לחבר מועצת עיריית תל אביב רון לוונטל, שהוביל קו אופוזיציוני במפלגה. פורז ומחנה נאמניו ראו בתוצאות השתלטות עויינת על המפלגה והודיעו על פרישה מהמפלגה. לפיד עוד התחבט כשבועיים אך לבסוף הכריז אף הוא על פרישה. בהודעת הפרישה אמר ש"שינוי במתכונתה הנוכחית איננה ראוייה לאמון הציבור" ... וכי מי שנותרו בה הם "חברי כנסת זוטרים וכמה עסקנים צעירים וחסרי ניסיון" (כרמל, 2006).

המפלגה שרדה שנים רבות כמפלגה ליברלית יונית קטנה (1981-1997) עם מעט חברי כנסת ומועצה בעלת סמכויות אשר נמנעה מלזעזע את הרכב ההנהגה. יציאתה של המפלגה לדרך חדשה לוותה בהצלחות אלקטורליות. אלו אפשרו לה להמשיך ולפעול ואף להפקיע לעיתים סמכויות מהמועצה לטובת גיוס מועמדים בולטים. אולם נראה כי עם ההצלחה האלקטורלית האיזון הופר. במועצת המפלגה נוצרה אופוזיציה חזקה שניסתה לקדם מועמדים חדשים שאתגרו את חברי הכנסת. שיטת בחירת המועמדים הרובית שהונהגה בשינוי ולא איפשרה לאזן ביו כוחות רוב למיעוט ואף עודדה את התגבשות המחנות ואת העימות הלעומתי בתוך המפלגה.

אידיאולוגיה

הדגל המרכזי שהניפה שינוי בגלגולה תחת הנהגתו של טומי לפיד היה של עמדה רדיקלית בנושאי דת ומדינה, כולל קריאה להפרדתם. היא דיברה בשם החילוניות והליברליזם, לא רק כנגד מה שראתה ככפייה דתית, אלא לטובת שינוי לכיוון של כינון מדינה חילונית. לפיד אף נקט ברטוריקה חריפה ונוקבת במיוחד כנגד החרדים. הוא נחשב ביחד עם שולמית אלוני ויוסי שריד למה שכונה בעיתונות החרדית "זולל חרדים". בהתאם לקו שלה, שינוי הייתה מהמתנגדות המובהקות לחוק טל (שעסק

בגיוס חרדים לצה"ל) והתנגדה לו בכנסת. לפיד אף הצהיר לאחר אימוץ החוק שיעתור לבג"צ בבקשה לפסילתו. שינוי אף התנגדה לחוק להגדלת קצבאות הילדים (חוק הפרט) שאושר בכנסת ה-15 וקיצוץ של קצבאות אלו היה מהדרישות הקואליציוניות הראשיות שלה עם כניסתה לממשלת שרון השנייה בשנת 2003.

לעומת זאת, ועל מנת לפנות לקהלים נוספים, שינוי מיצבה עצמה במרכז בנושאי חוץ וביטחון בהציגה עמדה פרגמטית שתמכה בפשרות ובמהלכים מדיניים (היא תמכה בתכנית ההתנתקות בכל שלביה בממשלה ובכנסת) לצד עמדות ביטחוניסטיות ותמיכה בירושלים המאוחדת כבירת ישראל. במישור הכלכלי, ללא הצורך שהיה בעבר במסגרת ברית מרצ להתחשב בעמדות של מפ"ם ושל רצ, אחזה שינוי בעמדות ניאו-ליברליות מובהקות שתמכו בשוק חופשי, הפרטה והפחתת מעורבות הממשלה במשק (קנולר, 2006).

עם אחד

מפלגת עם אחד נוסדה לקראת בחירות 1999. זאת, לאחר שח"כ עמיר פרץ, יו"ר הסתדרות העובדים החדשה, פרש ממפלגת העבודה יחד עם עוד שני חברי כנסת ממפלגתו והקים סיעה שחרטה על דגלה מדיניות חברתית כלכלית סוציאל-דמוקרטית. במהלך חיי המפלגה (1999-2004) חברו אליה כוחות נוספים ממפלגת העבודה, מההסתדרות וממפלגות נוספות. המפלגה הצליחה לזכות בייצוג בבחירות 1999 ובבחירות 2003, כאשר היא מניפה את הדגל החברתי-כלכלי ומתבססת בעיקרה על בסיס הכוח ההסתדרותי. אולם הישגיה (שניים ושלושה מושבים בכנסת) לא אפשרו לה להפוך לחלופה שלטונית משמעותית ואפילו לא לשותפה קואליציונית בכירה. בשנת 2005 התמזגה עם אחד ממפלגת העבודה וזמן קצר לאחר מכן עמיר פרץ ניצח בפריימריז לראשות המפלגה.

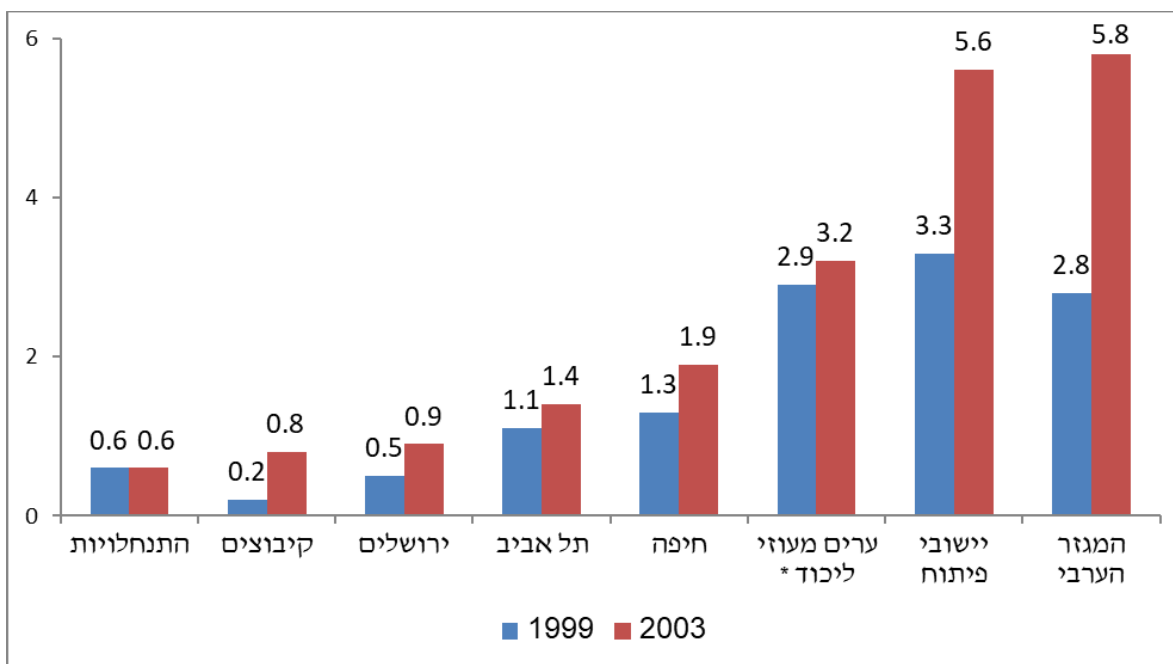
הזירה האלקטורלית

הזיהוי הסוציאל-דמוקרטי של עם אחד והתבססותה על המנגנון ההסתדרותי מצאו ביטוי בשם המלא שלה כפי שהופיע על גבי פתק ההצבעה (עם אחד – סיעת העובדים והגמלאים בישראל) ובסיסמת

הבחירות שליוותה את הקמפיין שלה מ-1999: "עובדים עם כל הכוח". המפלגה נמנעה מלהביע תמיכה במי מהמועמדים לראשות הממשלה וקראה למצביעים לפצל את קולם: פתק אחד (לראשות הממשלה) "בשביל המדינה" ופתק שני (לעם אחד) "בשביל הפרנסה". בבחירות זכתה עם אחד ב-1.9% מהקולות ובשני מושבים. היא קיבלה תמיכה זעומה בקיבוצים, בהתנחלויות ובמעוזים חילוניים כמו תל אביב, ותמיכה גבוהה יותר במגזר הערבי, ביישובי הפיתוח ובערים גדולות הנחשבות למעוזי ליכוד (תרשים 11.3).

בבחירות 2003 הצליחה עם אחד להגדיל במעט את כוחה, וזאת למרות החזרה לבחירה בפתק הצבעה אחד. היא ניהלה קמפיין שהדגיש שהיא "המפלגה החברתית היחידה בישראל" וזכתה ב-2.8% מהקולות ובשלושה מושבים בכנסת. גם הפעם ניכרה תמיכה גבוהה יחסית במפלגה ביישובי פיתוח בדרום הארץ (אופקים 5.1%, נתיבות 6.4%, קריית מלאכי 11.3%, שדרות 15.1%) ובמספר יישובים ערבים כגון רהט (11.6%) ושפרעם (11.1%) (דיסקין 2004ב). לעומת ההתחזקות המשמעותית בשני מגזרים אלה, בשאר המקומות לא הצליחה עם אחד להגדיל את התמיכה בה באופן ניכר. בהתנחלויות, בקיבוצים ובירושלים היא קיבלה פחות מאחוז מהקולות.

תרשים 11.3: התמיכה (ב-%) בעם אחד בבחירות 1999 ו-2003

* אשדוד, אשקלון, באר שבע, חדרה, חולון ונתניה.

זירות הכנסת והממשלה

בכנסת ה-15 (1999-2003) יוצגה עם אחד בכנסת בידי שני חברי כנסת. לצד עמיר פרץ נבחר חיים כץ, ראש סיעת "עוז" בהסתדרות ויו"ר ארגון עובדי התעשייה האווירית, אחד הוועדים החזקים במשק. לקראת בחירות 2003 פרש כץ מעם אחד והצטרף לליכוד. למרות זיהוייה החברתי וזיהויו של פרץ עם מפלגת העבודה, לא הצטרפה עם אחד לקואליציה שהקים אהוד ברק לאחר ניצחונו בבחירות. לעומת זאת, היא החליטה להצטרף לקואליציה שהקים אריאל שרון במרץ 2001 ושמואל אביטל (שלא היה חבר כנסת) כיהן מטעמה כשר לענייני תיאום חברתי. היא פרשה מהקואליציה בקיץ של 2002 כמחאה על אישורה של תכנית החירום הכלכלית אשר כללה גזירות חברתיות.

בכנסת ה-16 המפלגה יוצגה בידי שלושה חברי כנסת, כאשר לעמיר פרץ הצטרפה יו"ר ועד האחיות אילנה כהן ודוד טל, חבר כנסת שכיהן מטעם מפלגת ש"ס ופרש ממנה. בשנת 2005 התמזגה הסיעה

עם מפלגת העבודה (טל לא היה שותף למהלך והצטרף לקדימה מאוחר יותר) ומנהיג המפלגה פרץ אף זכה במרוץ על ראשות מפלגת העבודה מאוחר יותר באותה שנה.

הזירה הפנים-מפלגתית

למפלגה היו כפי הנראה, בהתאם לדרישות החוק, מוסדות פנימיים אך לא נמצאו אינדיקציות לכך שהם פעלו. סביר שכאשר יו"ר ההסתדרות מכהן כמנהיג המפלגה ורבים מאנשיה בכירים בה, הבסיס הארגוני של המפלגה היה בהסתדרות ואילו המבנה המפלגתי שימש לטובת עמידה בתנאים החוקיים להקמת מפלגה, ריצה בבחירות וקבלת מימון ציבורי.

אידיאולוגיה

כאמור, המפלגה מיצבה את עצמה כמפלגה חברתית ובעלת עמדה סוציאל-דמוקרטית. במטרות המפלגה שהוגשו לרשם המפלגות עם רישומה דובר בקריאה לצמצום הפערים ולהתייחסות למגוון של נושאי רווחה: אבטלה, פנסיה, העסקה הוגנת, זכויות נשים בעבודה, חינוך חינם, בריאות ודיור. כמו כן הייתה התייחסות לזכויות העובדים והעובדות, כולל זכות ההתאגדות והשביתה, מה שהיה צפוי לאור היותה של המפלגה מבוססת על אנשי הסתדרות העובדים החדשה. כך, למשל, בכרזת בחירות מ-1999 התחייבה עם אחד לפעול למען העלאת שכר המינימום, חיסול "העבדות" בישראל (הפיכת עובדי קבלן לעובדים מן המניין) ופנסייה לכל אזרח. בהתאם לזיהוייה החברתי, היא הצביעה בעד "חוק הפרט" שהגדיל באופן ניכר את קצבאות הילדים (2000) והתנגדה לתכנית החרום הכלכלית של שנת 2002, אשר כללה גזרות חברתיות נרחבות.

מה שבלט לא פחות מהזיהוי החברתי הוא התעלמות מנושאים אחרים, במיוחד מהנושא המרכזי של חוץ וביטחון ואף מנושאי דת ומדינה. אכן, דובר בניסיון להדגיש את הדגל הכלכלי-חברתי ולהימנע מעימות בין ראשי ותומכי המפלגה שהחזיקו בעמדות שונות בנושאים אלו. אולם בסופו של דבר הניסוי המעניין להקים מפלגה חברתית על בסיס איגודי עובדים שהתנתקו לאורך זמן מן המפלגות לאומיות לא עלה יפה. בכירי המפלגה חברו למפלגות אחרות בהתאם לנטייתם המדינית-ביטחונית.

גיל – גמלאי ישראל לכנסת

גיל, שהייתה מוכרת לציבור בתור "מפלגת הגמלאים" (ובשמה המלא - "גיל - גמלאי ישראל לכנסת"), לא הייתה מפלגת הגמלאים הראשונה שהתמודדה בבחירות לכנסת. אולם הישגה הגדול בבחירות של 2006 הפך אותה לראשונה וליחידה מבין מפלגות הגמלאים שזכתה בייצוג בכנסת. היא עשתה כן בהצלחה יחסית גדולה בהשוואה למפלגות נישה אחרות ובהשוואה למפלגות דומות בעולם הדמוקרטי. דובר בהתארגנות על בסיס מפלגה שכבר התמודדה בעבר, אך ההרכב האישי שלה הפעם היה שונה לחלוטין כמו גם בסיס התמיכה – הפעם דובר בתמיכה רחבה של ועדי גמלאים של חברות מרכזיות במשק.

הזירה האלקטורלית

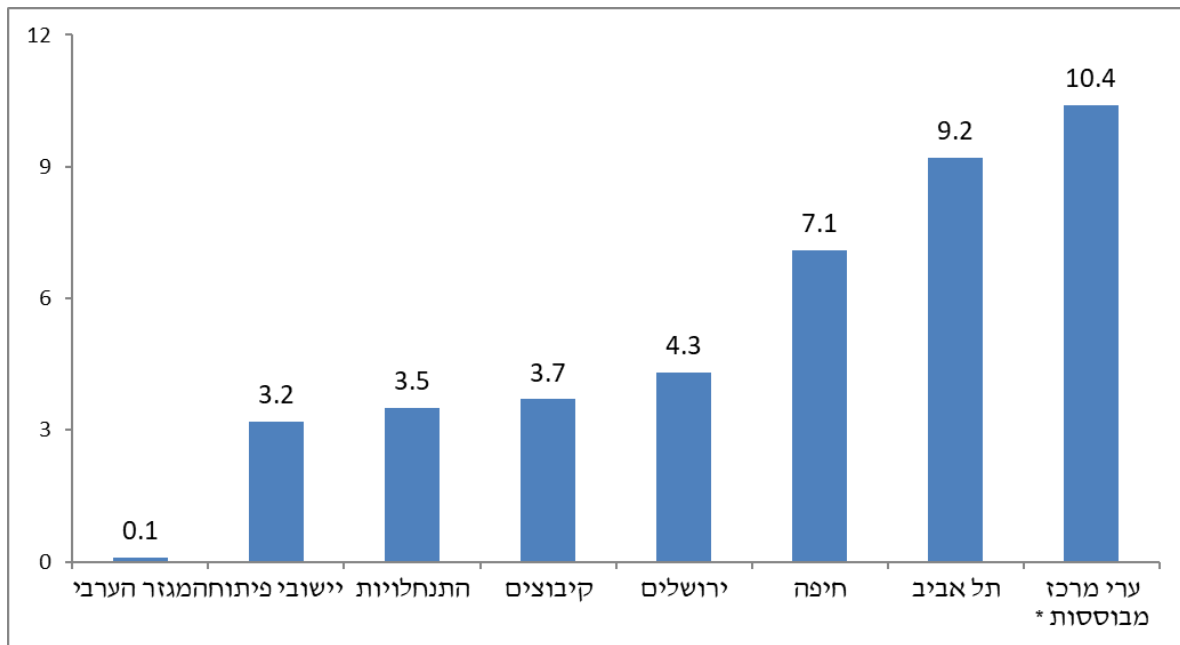
בבחירות 2006 זכתה גיל ב-5.9% מן הקולות וב-7 מושבים. הצלחת המפלגה הייתה מפתיעה ולא נצפתה בסקרים. כיוון שמעטים מבין הבוחרים הביעו כוונות הצבעה למפלגה זו בסקרים לא ניתן לעמוד על מקורות התמיכה במפלגה באמצעותם. נראה כי התמיכה בה גברה בימים האחרונים של מסע הבחירות, בתקופה שבה אסור לפרסם סקרים. מקובל היה לראות הצלחה זו כתמיכה לא רק מצד ציבור הגמלאים שמפלגה זו דיברה בשמם אלא גם הצבעת מחאה של צעירים יותר בתקופה בה רמת האמון הציבורי בפוליטיקה הייתה נמוכה מאוד.²²⁵ גיל פרטה על התחושות האלה בקמפיין הבחירות שלה ותשדירים שהפיצה הפצירו בבחורים שבמקום פתק לבן יצביעו עבורה: "פתק לבן או הימנעות מהצבעה רק מחזקים את הפוליטיקאים שאתם לא רוצים... מפלגת הגמלאים היא היחידה שמורכבת מאנשים אמיתיים שנאבקים למען רעיון אמיתי... במקום פתק לבן הצביעו זך" (זך היו אותיות הרשימה).

כפי שניכר בתרשים 11.4, התמיכה שקיבלה המפלגה הייתה גבוהה במיוחד במרכז הארץ (תל אביב וערי המרכז המבוססות) ובחיפה. מדובר באזורים בהם מתגוררים גמלאי ארגוני עובדים מרכזיים

²²⁵ היו אלה הבחירות שנערכו לאחר תכנית ההתנתקות ו"המפץ הפוליטי הגדול". המיאוס הציבורי והניכור כלפי המערכת הפוליטית התבטא גם באחוזי ההשתתפות – שיעור הצבעה (63.5%) היה הנמוך ביותר אי פעם בבחירות לכנסת.

ונראה כי ההתארגנות שלהם אמנם הצליחה לגייס מצביעים רבים למפלגה. עם זאת, ניכר גם כי המפלגה זכתה לתמיכה בכל רחבי המדינה, מה שמעיד כי סביר כי חלק מכוחה נגזר מהצבעה של מי שחשו "שאין להם למי להצביע". בבחירות 2009 התמודדה גיל שוב, אך תדמית המפלגה הייתה בשפל לאור המאבקים הפנימיים והפיצולים. היא זכתה רק בחצי אחוז מהקולות ולא עברה את אחוז החסימה. לפי סקרי ה-INES מצביעי המפלגה מ-2006 נפוצו לכל עבר, במיוחד לקדימה, לליכוד, לעבודה ולישראל ביתנו.

תרשים 11.4: התמיכה (ב-%) בגיל בבחירות 2006

* גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן ורעננה.

זירות הכנסת והממשלה

הסיעה בכנסת מנתה 7 חברים, שישה גברים ואישה אחת. כצפוי, הגיל הממוצע של חברי הסיעה היה גבוה – עם ממוצע של 71.9 וטווח שבין 58 ל-80. הסיעה סבלה מוויכוחים פנימיים קשים שהובילו לפיצולים ורוב חבריה לא התמודדו ברשימתה בבחירות הבאות. לאחר הבחירות הצטרפה המפלגה

לקואליציה וקיבלה שני תיקים בממשלת אולמרט : יעקב בן-יזרי התמנה לשר הבריאות ורפי איתן לשר לענייני גמלאים.

הזירה הפנים-מפלגתית

ככל הנראה, הגוף המרכזי במפלגה הייתה מזכירות המפלגה. היו גם ידיעות על ניסיון לכוון ארגון מפלגתי בעל פרישה ארצית. עם זאת, הרושם שעולה הוא שמי שניווט את דרכה של המפלגה היה מנהיגה, רפי איתן.

אידיאולוגיה

כל מטרות המפלגה כפי שהוגשו לרשם המפלגות עסקו בנושאי רווחה הנוגעים לזכויות גמלאים : בריאות וסיעוד, דיור מוגן ופנסיה. מצע המפלגה עסק בעיקר בנושאים אלו. התייחסות לנושא חוץ ובטחון הייתה מצומצמת ועמומה ("גבולות ביטחון שיבטיחו חיים שקטים לכל") ואילו לגבי דת ומדינה דובר בעמדה שצידדה בהפרדת דת ומדינה יחד עם ראיית ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

התנועה

מפלגת התנועה הוקמה על-ידי חברת הכנסת ציפי לבני, שהייתה מבכירי מפלגת קדימה ואף עמדה בראשה בשנים 2008-2012 (ראו פרק על קדימה). כחודש לאחר שנוצחה בפריימריז על ראשות קדימה על-ידי שאול מופז התפטרה לבני מהכנסת והכריזה על פרישתה מהמפלגה. בהודעה שמסרה נרמז כי אין בכוונתה לפרוש מהחיים הפוליטיים :

אני מכבדת את החלטת חברי קדימה שהחליטו להחליף אותי ולבחור בח"כ שאול מופז לראשות המפלגה... הוא זכאי להוביל את קדימה בדרכו, אבל אני חייבת להחליט על המשך דרכי הציבורית בצורה נקייה... עקרונותיי וערכיי מחייבים אותי בעקבות תוצאות הפריימריז לעזוב את מפלגת קדימה... אני

עוזבת בשלב זה את הכנסת אבל לא פורשת מהחיים הציבוריים (מצוטט אצל

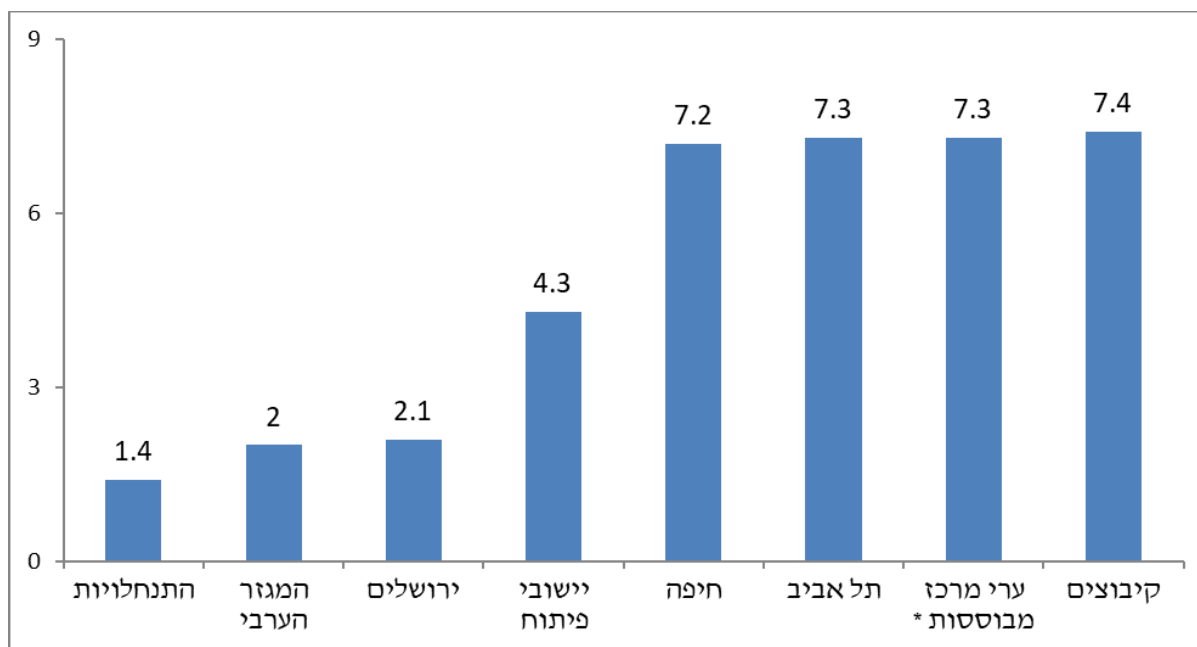
אזולאי, 2012ב).

מחוץ לכנסת, החלה לבני לארגן פלטפורמה פוליטית חדשה. בסוף נובמבר 2012 היא הכריזה על הקמתה של מפלגה חדשה, "התנועה". ימים ספורים לאחר מכן התפלגו שבעה חברים מסיעת קדימה והקימו סיעה עצמאית בכנסת תחת השם "התנועה". לקראת בחירות 2013 הצטרפו לתנועה גם שני פוליטיקאים בולטים ממפלגת העבודה, אשר אף עמדו בראשה בעבר, עמרם מצנע ועמיר פרץ. התנועה הייתה בייסודה מפלגת מנהיגה) אשר קמה בעיקרו של דבר על רקע של קרע פנימי אישי במפלגת קדימה.

הזירה האלקטורלית

המפלגה התמודדה באופן עצמאי בבחירות 2013 וזכתה ב-5.0% מן הקולות שהניבו שישה מושבים בכנסת. בשלבים הראשונים של הקמפיין סקרי דעת קהל צפו לתנועה בין 8 ל-10 מושבים. בתקופה זו היא זכתה לתמיכה זהה ולעיתים אף גדולה מזו של יש עתיד, מפלגת מרכז חדשה שהתמודדה עימה על קהל מצביעים דומה, כזה שבבחירות 2009 הצביע לקדימה. אלא שביישורת האחרונה של הבחירות נסקה יש עתיד מעלה תוך שהיא מחלישה הן את מפלגת העבודה הן את התנועה. ששת המושבים בהם זכתה התנועה יכולים להיחשב כהישג סביר נוכח העובדה שהמפלגה ממנה פרשו רוב אנשיה, קדימה, בקושי עברה את אחוז החסימה. לפי סקרי INES עיקר קולותיה של התנועה הגיעו ממצביעי קדימה בבחירות 2009 ומיעוטם ממצביעי ליכוד ומפלגת העבודה. ממבט בהצבעה ביישובים שונים ניכרת תמיכה גבוהה יחסית בתנועה ביישובים הנחשבים למעוזים של מפלגות מרכז-שמאל: קיבוצים, ערי המרכז המבוססות, תל אביב וחיפה. לעומת זאת, התמיכה במפלגה הייתה נמוכה יותר במעוזי ימין כמו יישובי הפיתוח, ירושלים וההתנחלויות (תרשים 11.5).

תרשים 11.5: התמיכה (ב-%) ב"התנועה" בבחירות 2013

* גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן ורעננה.

לקראת בחירות 2015, זמן קצר לאחר שפוטרה מתפקיד שרת המשפטים על-ידי ראש הממשלה נתניהו, הכריזה ציפי לבני על התמודדות משותפת עם מפלגת העבודה במסגרת רשימת "המחנה הציוני". במסיבת עיתונאים עם יו"ר העבודה יצחק (בוז'י) הרצוג אמרה לבני:

אנחנו מקימים רשימה משותפת, רשימה שמסמלת הבנה עמוקה שהתמודדות עם האיומים האמיתיים שמדינת ישראל והציונות ניצבות בפניהם, מחייבת לשים בצד את העוינות ולאחד את המחנה הציוני האמיתי... הקיצונים השתלטו על כל חלקה טובה בליכוד שהיה פעם הבית שלי והם הופכים את המדינה שלנו למדינה מבודדת, מסוגרת ומנוכרת גם לאזרחיה שלה. הבחירות האלה הן הזדמנות היסטורית להחזיר את ישראל לעצמה... (מצוטט אצל אזולאי ושומפלבי, 2014)

המחנה הציוני זכה ב-24 מושבים שמתוכם הוקצו חמישה למועמדי התנועה. לפי סקרי INES כשני שלישים ממצביעי התנועה בבחירות 2013 תמכו במחנה הציוני בבחירות 2015 ומיעוטם הצביע למפלגות מרכז כיש עתיד וכולנו. לקראת הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019) פורקה השותפות עם מפלגת העבודה. בעוד שבין לבני להרצוג שררו יחסי אמון והערכה הדדית, היבחרותו של אבי גבאי ליו"ר העבודה יצרה מתיחות בין שני חלקי הסיעה. בראשית ינואר 2019, במהלך מסיבת עיתונאים משותפת, הכריז גבאי להפתעתה הגמורה של לבני על פירוק המחנה הציוני. לבני הגיבה ש"לא הייתה בינינו שותפות אמיתית" והאשימה שכל מה ששמעה מגבאי זה "אני ואני ואני" (זרחיה, 2019ב). לאחר שנוכחה לדעת כי לתנועה סיכוי קלוש להצליח בהתמודדות עצמאית, ונוכח העובדה שלא הצליחה לחבור לכוחות אחרים, בחרה לבני שלא להתמודד בבחירות.

זירות הכנסת והממשלה

בכנסת ה-19 (2013-2015) כללה סיעת התנועה שישה חברים, אישה אחת (ראשת המפלגה) וחמישה גברים. רק אחד מתוכם (מאיר שטרית) היה מבין קבוצת הפורשים מקדימה אשר חברה ללבני בכנסת הקודמת. שניים מבין הנציגים היו בעברם מנהיגי מפלגת העבודה (מצנע ופרץ) ושניים נוספים היו בכירים מכוחות הביטחון. על אף הקמפיין הביקורתי שניהלה התנועה נגד ראש הממשלה נתניהו, לאחר הבחירות היא הייתה הראשונה לחתום על הסכם קואליציוני עם סיעת הליכוד ביתנו. בתמורה, מונתה לבני לשרת המשפטים ולראש צוות המשא ומתן המדיני עם הפלסטינים, ועמיר פרץ מונה לשר להגנת הסביבה. לאחר כשנה וחצי התרבו החיכוכים בין שרי התנועה לבין ראש הממשלה נתניהו. עמיר פרץ התפטר כבר בנובמבר 2014 במחאה על קידום תקציב לא-חברתי ועל מה שראה כהקצנה של נתניהו. פחות מחודש לאחר מכן פיטר נתניהו את לבני (יחד עם יאיר לפיד) בטענה לחוסר לויאליות מצידם ועל מה שכינה ניסיונותיהם לחולל "פוטש" כנגדו.

כפי שהוזכר לעיל, זמן קצר לאחר פיטוריה, חברה ציפי לבני, ועימה התנועה, למחנה הציוני. חמישה מבין 24 חברי הכנסת שנבחרו מטעם הרשימה בבחירות 2015 השתייכו לתנועה. מבין חברי הסיעה שכינה בכנסת הקודמת נותרו רק שניים – לבני עצמה ועמיר פרץ (שחזר ב-2016 למפלגת העבודה).

שלושה אחרים פרשו ואלעזר שטרן עבר ליש עתיד. במקומם ייצגו את הסיעה יואל חסון, קסניה סבטלובה ואיל בן ראובן. בכנסת זו נותרה התנועה (במסגרת המחנה הציוני) בשורות האופוזיציה.

הזירה הפנים-מפלגתית

לא מצאנו עדויות לכך שלמפלגה היו חיים מחוץ לסיעה בכנסת. המפלגה שימשה פלטפורמה לעומדת בראשה, ציפי לבני, אשר קבעה את התנהלותה ואת רשימות המועמדים שלה.

אידיאולוגיה

במטרות המפלגה אשר הוגשו לרשם המפלגות, כמו גם במצע המפלגה משנת 2013 ניכר מחד, ניסיון למצב את המפלגה כמפלגת מרכז – איזון בין הרכיב היהודי והדמוקרטי במדינה. מאידך, בהקשר של הפוליטיקה הישראלית, ניתן לאפיין את המפלגה כיונית מבחינה מדינית-ביטחונית. ככל שמדובר בנושאי כלכלה וחברה, הניסוחים ביטאו ניסיון לגשר בין תפיסות כלכליות-חברתיות שונות, בין שוק חופשי לבין התערבות המדינה (במצע מוצע מודל כלכלי "שלישי" תחת הכותרת "כלכלה מאפשרת"). במקביל, ניכרת מחויבות ברורה לנושאי זכויות אזרח ואף לכתיבת חוקה כמו גם לרפורמות בסדרי ממשל.

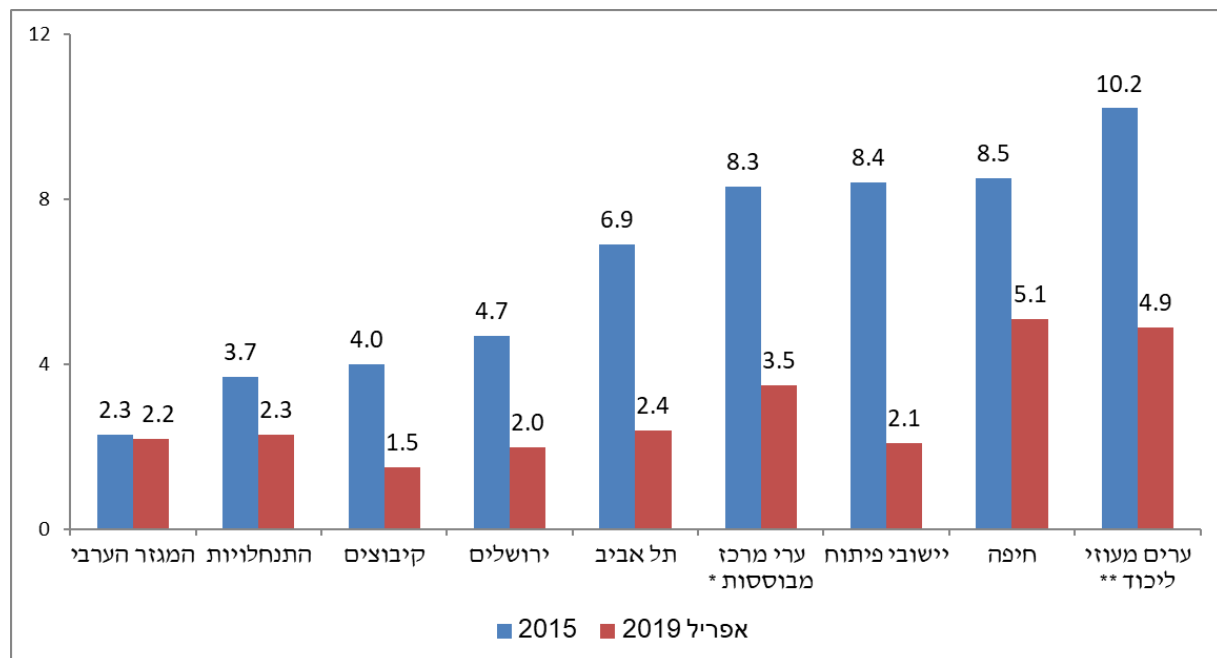
כולנו

את מפלגת כולנו הקים בסוף 2014 ולקראת בחירות 2015 משה כחלון, פוליטיקאי בכיר בליכוד שהחליט לפרוש מן המפלגה. כחלון זכה בתדמית של בעל יכולת לקדם רפורמות כלכליות מוצלחות כאשר צעדים שנקט במהלך הכנסת ה-18 הביאו לירידה חדה במחירי השימוש בטלפונים סלולריים. מפלגת כולנו הדגישה נושאים חברתיים-כלכליים והבטיחה שתקדם פתרונות למצוקת הדיור וליוקר המחיה. מסע הבחירות שלה התייחד בכך שהיא קראה לאזרחים להצביע לה על מנת שמנהיגה, משה כחלון, יהיה שר האוצר. לעומת זיהויים אלו של מפלגת מרכז ומפלגת מנהיג מציע ליאון (Leon, 2016) לזהות את המפלגה כמפלגה מזרחית-אתנית אשר בסיס התמיכה המרכזי שלה הוא מעמד הביניים המזרחי.

הזירה האלקטורלית

בבחירות 2015 זכתה המפלגה ב-7.5% מהקולות ובעשרה מושבים בכנסת. המפלגה ניהלה קמפיין שהדגיש נושאים חברתיים ואת התאמתו וכישוריו של כחלון לקדם רפורמות כלכליות-חברתיות נחוצות. סיסמאות כמו "כולנו כחלונים" ו"כחלון לאוצר – ניצחון בשבילך" שיקפו זאת. הגם שכולנו זיהתה עצמה עם הימין, עמדתה המרכזית יחסית בנושאי חוץ וביטחון והדגש החברתי-כלכלי אפשרו לה לגייס תמיכה גם מהשמאל המתון. כפי שמשקף בתרשים 11.6, התמיכה במפלגה הייתה מגוונת יחסית: כולנו הצליחה בעיקר בערים גדולות שנחשבות למעוזי הליכוד, ביישובי הפיתוח, בחיפה (מקום מגוריו של כחלון) ובערי המרכז המבוססות. לעומת זאת, התמיכה בה הייתה מועטה בהתנחלויות, בקיבוצים ובמגזר הערבי. מניתוח על בסיס נתוני INES (Rahat, Hazan and Ben-Nun, 2016) עולה כי חלק ניכר מצביעי כולנו בבחירות 2015 הצביעו לליכוד-ביתנו ויש עתיד בבחירות 2013.

תרשים 11.6: התמיכה (ב-%) בכולנו בבחירות 2015 ואפריל 2019

* גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן ורעננה.

** אשדוד, אשקלון, באר שבע, חדרה, חולון ונתניה.

אל הבחירות שנערכו באפריל 2019 הגיע כולנו במצב פגיע.²²⁶ מרבית הסקרים צפו לה 4-5 מושבים וחלקם אף קבעו שלא תעבור את אחוז החסימה. סיסמת הבחירות שנבחרה (כולנו – הימין השפוי) ניסתה לקרוץ למצביעי ימין מתונים שלא ראו תמיד בעין יפה את המהלכים כנגד מערכת המשפט ושומרי הסף שהובילו נתניהו ובעלי בריתו החרדים והדתיים בממשלה ה-34. אלא שהאיום הממשי על שלטון הימין מהכיוון של כחול לבן והתחרות הדו-קוטבית פגעו בכולנו. היא זכתה ב-3.5% מהקולות בלבד וב-4 מושבים. רק כ-12,000 קולות הפרידו בינה לבין אחוז החסימה. לפי נתוני INES רק כרבע ממצביעי כולנו בבחירות 2015 דבקו בהצבעתם בבחירות אפריל 2019. לעומת זאת, 40% עברו להצביע לכחול לבן ו-17% לליכוד. הכישלון הבהיר לכחול לבן שלמפלגה כבר אין מקום במערכת הפוליטית. לקראת הבחירות של ספטמבר 2019 היא התמזגה בליכוד כאשר שניים ממועמדיה במקומות ריאליים רצו מטעם הליכוד (כחול, אלי כהן) ואחת (יפעת שאשא ביטון) שמרה על התווית המפלגתית. לאחר הבחירות של ספטמבר 2019 הכריז כחול על כוונתו לפרוש מהפוליטיקה. לאחר בחירות מרץ 2020 התגלע משבר בין שאשא ביטון לבין הליכוד והיא הצטרפה לפרש הליכוד גדעון סער בייסוד מפלגת תקווה חדשה.

זירות הכנסת והממשלה

מבין עשרת חברי הכנסת של המפלגה שנבחרו מטעם כולנו לכנסת ה-20 (2015-2020), ארבע היו נשים ושישה היו גברים. הרכב הסיעה כלל אישים עם רקע בטחוני (יואב גלנט), מדיני (מייקל אורן), חברתי-ציבורי (אלי אלאלוף) ומוניציפלי (טלי פלוסקוב, רחל עזריה, מירב בן ארי). המפלגה קיבלה שלוש משרות שרים בממשלת נתניהו הרביעית. כחול, שהציג את התמודדותו בכנסת כהתמודדות למשרת שר האוצר, אכן מונה לתפקיד. יחד אתו מונו נציגי כולנו למשרד השיכון (גלנט) ולמשרד להגנת הסביבה (אבי גבאי, שלא היה חבר כנסת והובא על-ידי כחול כמינוי "מקצועי"). במהלך הזמן התגלעו מתחים בין כחול לבין שני השרים הנוספים של כולנו. המתחות עם גבאי נסובה על רקע

²²⁶ כולנו, שקמה לקראת בחירות 2015 ושחוותה מערכת בחירות מקומית אחת לא ניסתה כלל לבסס את עצמה בזירה זו. לפי דוח מבקר המדינה (2021ב) בבחירות המקומיות של 2018 הריצה כולנו רשימה אחת במשותף עם מפלגות לאומיות במישור המקומי כשהיא מוציאה כ-1200 שקל (ומכניסה 680).

התנגדותו למתווה הגז שקידמה הממשלה, ובמאי 2016 הוא התפטר מהממשלה על רקע צירופה של ישראל ביתנו לקואליציה. היחסים עם גלנט הפכו מתוחים ככל שזה הפגין סימנים על כוונתו להצטרף לליכוד – מה שאמנם קרה לפני הבחירות של אפריל 2019. מי שהחליפו את גבאי ואת גלנט כנציגי כולנו בממשלה היו אלי כהן ויפעת שאשא-ביטון.

כהונתו של כחלון בממשלת נתניהו הרביעית אופיינה בניסיון לקדם מדיניות שתוביל להוזלת מחירי הדיור וכן מחירי מוצרים ושירותים אחרים והרחבת מעגלי התעסוקה, במיוחד בסקטורים הערבי והחרדי. השפעתו ניכרה גם בבלימת וריכוך יוזמות חקיקה פופוליסטיות ואנטי-דמוקרטיות. כך למשל, כחלון היה זה שבלם את הניסיונות העיקשים של ראש הממשלה להביא לסגירת תאגיד השידור הישראלי ולקדם את "החוק הצרפתי" (שמונע פתיחת חקירות נגד ראש ממשלה מכהן).

הזירה הפנים-מפלגתית

ככל שניתן להתרשם, למפלגה לא היה קיום מעבר לסיעה לכנסת.²²⁷ ההחלטות בנושאי בחירת מועמדים היו נתונות בידי מנהיג המפלגה ואילו נושאי מדיניות נדונו בסיעה והוכרעו בידי מנהיג המפלגה. בדומה לתנועה דובר בעיקר בפלטפורמה למנהיג ולמועמדים אשר חפץ ביקרם. עם זאת, ניכר ניסיון לבסס את המפלגה בזירות נוספות, כאשר המפלגה הייתה מעורבת בבחירות להסתדרות, אשר בה רצו מועמדים מטעמה במסגרת רשימה הסתדרותית, וכן בבחירות המקומיות.

אידיאולוגיה

רשימת מטרות המפלגה אשר הוגשו לרשם המפלגות היא רשימה כללית שביטאה הן ניסיון למצב את המפלגה במרכז, הן גישה "מנהלתנית" לפוליטיקה לפיה בעיות אינן עניין אידיאולוגי אלא פתירות תחת ניהול הגון וטוב. מתוך תשעת הסעיפים, שבעה עסקו בנושאי כלכלה וחברה, דגלה המרכזי של המפלגה. הקו שהסתמן היה קו חברתי (כולל תביעה לשוויון הזדמנויות) עם ראייה של האזרח כצרכן הן בשוק הפרטי והן של שירותי הממשלה. סעיף נוסף עסק בביטחון אישי ובלוחמה בפשיעה ורק סעיף

²²⁷ הדרך בה נטמעה כולנו בליכוד, ככל הידוע ללא כל הסדר בנוגע לשילוב פעיליה או חברי מוסדות המפלגה (אם היו כאלו) מעידה כי הערכה זו סבירה ביותר.

יחיד עסק בנושאי חוץ וביטחון בדרך עמומה, מרכזית בלתי מחייבת: "יצירת אופק מדיני – בטחוני למדינת ישראל באמצעות פעולה בלתי מתפשרת לשמירת ביטחון אזרחי ישראל לצד שאיפה להסדר מדיני עם שכנינו."

גם מצע המפלגה לקראת בחירות 2015 הוקדש רובו ככולו לנושאי כלכלה וחברה. רק עמוד וחצי מתוך 21 הוקדש לסוגיה המדינית-ביטחונית. במצע הובעה תמיכה במדיניות חוץ וביטחון שתואמת את עמדות הימין הלא משיחי, של אי תמיכה בהסדר מדיני עם הפלסטינים ושל ניסיון להפיק את המיטב לישראל מן המצב שנוצר בעשורים האחרונים ביהודה, שומרון ועזה – ביסוס ישויות פלסטיניות אוטונומיות לא מדינתיות ולא חמושות (ניתן לזהות בכך חזרה חלקית לרעיון האוטונומיה שעלה בשנות השמונים של המאה הקודמת במסגרת הסכם השלום עם מצרים). הגישה המנהלתית ניכרת כאשר התשובה לשאלת מימון התוכניות החברתיות הרבות, אשר ניתנת במפורש, אינה, לפי מצע המפלגה, בהעלאת מיסים אלא ברפורמות שיגבירו תחרות ויוזילו מחירים, יובילו להעלאת הכנסות ויגדילו את הכנסות מדינה, כמו גם ייעול ומלחמה בהון השחור.

סיכום

פרק זה עסק במפלגות שניסו בזו אחר זו לתפוס עמדה מרכזית בפוליטיקה הישראלית תוך הצגת עמדה שנחשבה מתונה (או לחלופין עמומה) בנושאי הליבה של הפוליטיקה הישראלית, החוץ והביטחון, ולנסות להעלות על נס נושא אחר. רוב רובן מאופיינות בפוליטיקה מאוד אישית כאשר הארגון המפלגתי שלהן היה מאוד לא מפותח. הקיום של מפלגות אלו היה אלקטורלי בעיקרו ומרגע שכוחן נחלש הן חדלו מלהתקיים. בכך יש להן מן המשותף עם המפלגה בכירה ב"משפחתם", קדימה. מי שיוצאת דופן מכל אלו היא יש עתיד. לשתי אלו מוקדשים פרקים נפרדים לאור מעמדם המיוחד.

מעבר לאמור לעיל קשה ליצור הכללה שתהיה תקפה לכל תשע המפלגות בהן עסק פרק זה. לגבי שבע מתוכן ניתן לקבוע כי מקורן בפרישה של פוליטיקאים ממפלגות האם שלהם שתיים מהן לא היו כאלו, שינוי ומפלגת הגמלאים. אם חמש הניפו את הדגל החברתי, הרי שהאחרות התפזרו בהדגשים שלהן בין נושא הדת והמדינה ואפילו הנושא המדיני (במיוחד הדרך השלישית). למעט מפלגת המרכז

שהתימרה להוות חלופה שלטונית, כל היתר היו מפלגות שרצו לקדם נושא ספציפי וככאלו היה ברור שפניהן לקואליציה. עמדתן המרכזית או העמומה בנושאי חוץ ובטחון אף היא סייעה לכך. עם זאת, חלק ניכר מהן פרשו מהקואליציה, אולי בנסיון להדגיש את ייחודן והתעקשותן על נושאים מסוימים. אחרות דבקו בקואליציה כעמדה שבה יוכלו להשפיע. אלו גם אלו נדונו להעלם כליל או להיטמע במפלגות גדולות מהן ולא נודע כי באו אל קרבן.

לכל המפלגות הללו (בין אם ניסו ובין אם נמנעו מכך) לא היתה אחיזה חזקה בחברה מבחינת פיזור סניפים, פעילים או אחיזה בשלטון המקומי. עם זאת היו בינן מי שהשתמשו בתשתיות קיימות, דוגמת עם אחד ומפלגת גיל שתשתיות של התארגנויות עובדים וגמלאים שמשו להן, בהתאמה, בסיס חזק לגיוס בוחרים. גם הדרך השלישית, שנבנתה על בסיס של תנועה חוץ פרלמנטרית, הייתה מבוססת בראשיתה על נסיון לגיוס של תמיכה בחברה האזרחית. בסופו של דבר כל אלו (למעט שינוי בתקופתה כמפלגה קטנה) כשלו מלשרוד לאורך זמן כיצורים עצמאים. הצלחתם האלקטורלית הרגעית נראית כתוצר של אווירה ושל הקשר ספציפי. מי שהתימרו לערער על המסגרת הקיימות ולהציג חלופה נושאת נכשלו ונעלמו מהר יותר מהמסגרות המפלגתיות הוותיקות. אלו האחרונות הצליחו לחתור במשך זמן רב יותר במים הסוערים של הפוליטיקה בה נחלשו המפלגות והתחזקו האישים. בלא מעט מקרים ניכר כי הנושא המדיני-ביטחוני ממנו ניסו מפלגות אלו לחמוק רודף אותן ומכריע את גורלן כאשר הפורשים מהמפלגות הוותיקות שבו לכור מחצבתם. מי שבכל זאת הצליחו יחסית ממקום דומה היו קדימה שאמנם לא שרדה לאורך זמן אך הצליחה לכבוש את השלטון ויש עתיד ששרדה לאורך זמן, לפחות עד כה, משך שמונה שנים ושש מערכות בחירות.

12. יש עתיד, חוסן ישראל וברית כחול לבן: המרכז החדש?

המקרה של יש עתיד הוא כמעט יוצא מן הכלל – למעט זה של קדימה אשר אותו נזכיר מייד – מבחינת אורך חיי המפלגה והמעמד בו זכתה בהשוואה לשאר המפלגות שנוסדו וקראו תיגר מן המרכז (ראו פרק מפלגות במרכז). קדימה, מפלגה שהציבה עצמה במרכז, אמנם הצליחה יותר מאשר יש עתיד ככל שמדובר במעמדה ברשות המבצעת: היא הייתה מפלגת השלטון בין השנים 2005-2009 בעוד שיש עתיד הייתה בסך הכול שותפה קואליציונית בממשלה ה-33 (2013-2014). מבחינת הישגים אלקטורליים, הרי שקדימה זכתה בשיאה ביותר מושבים מיש עתיד (לאחר שמנכים את מושבי שותפותיה של יש עתיד ברשימת כחול לבן בשלוש הבחירות שנערכו ב-2019 וב-2020). בעת כתיבת שורות אלה, גם אורך חייה של קדימה (מעט פחות מעשר שנים) גדול מזה של יש עתיד, אם כי זה עשוי להשתנות תוך זמן קצר.

מה שמייחד את יש עתיד לעומת קדימה, הוא היותה מפלגה שניתן להגדירה, אפילו לפי אמות מידה מחמירות, כמפלגה חדשה. קדימה התבססה בעיקרה על פורשים מהליכוד וממפלגות נוספות, ובעת הקמתה ניתן היה לסווג אותה כפלג של הליכוד מבחינת הנהגה, נציגים בכנסת, פעילים ואף בוחרים (Barnea and Rahat, 2011). ביש עתיד, לעומת זאת, לא הוצב בריצתה הראשונה לכנסת אף לא חבר כנסת מכהן אחד. גם בנות בריתה של יש עתיד בבחירות 2019-2020, חוסן ישראל ותל"ם (תנועה לאומית ממלכתית) היו מבוססות על פוליטיקאים לא-מכהנים. רק לחבר כנסת אחד מטעמן של מפלגות אלו היה עבר של חבר כנסת ושר (משה יעלון). הבדל בולט נוסף בין יש עתיד לבין קדימה נוגע למבנה שלהן ולדרך בחירת המועמדים בהן. בעוד שבקדימה נבחרו יושבי-הראש (2008, 2012) והרשימה לכנסת (2008) על-ידי מתפקדי המפלגה, יש עתיד היא מפלגת מנהיג מובהקת וכך גם, לפחות בנקודת הזמן הנוכחית, חוסן ישראל.

הפרק מתחיל ברקע היסטורי קצר המתאר את הקמתן של מפלגת יש עתיד ואת המפלגות שהיו שותפות בברית כחול לבן. לאחר מכן הוא מנתח אותן בחמש זירות. החלק העוסק בזירה

האלקטורלית סוקר את הישגיהן בבחירות לכנסת ואת דפוסי ההצבעה עבורן. חלק זה מנתח גם את הישגיה המוגבלים של יש עתיד בבחירות לרשויות המקומיות. החלק הבא עוסק בזירה הפרלמנטרית ומתמקד בחברי הכנסת שניהנו מטעם יש עתיד וחוסן ישראל תוך ניתוח מאפייניהם הדמוגרפיים. החלק העוסק בזירת הממשלה מתאר את פרק הזמן בו היו יש עתיד (2013-2014) וכחול לבן (-2021) (2020) חברות בקואליציה ואת הנסיבות שהובילו לסיום חברויות אלו. לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית של יש עתיד ולבסוף – את העמדות האידיאולוגיות שלה ושל חוסן ישראל.

רקע – הקמתן של יש עתיד וכחול לבן

יש עתיד הוקמה בשנת 2012 בידי יאיר לפיד, דמות תקשורתית ידועה ובנו של יוסף (טומי) לפיד, יו"ר שינוי לשעבר ושר המשפטים בשנים 2003-2004. דיווחים על כוונתו לעזוב את עולם התקשורת ולהיכנס לפוליטיקה הופיעו עוד בשנת 2010. על הרקע הזה קודמה בכנסת הצעת חוק שדרשה להטיל תקופת צינון על עיתונאים ("חוק הצינון" או "חוק לפיד"). הצעת החוק הוקפאה לאחר שבינואר 2012 הודיע לפיד על עזיבתו את חברת החדשות של ערוץ 2 ועל הצטרפותו לפוליטיקה. בטור השבועי שלו בדיעות אחרונות הסביר לפיד את מניעיו:

האם אני יכול למצוא שתי מילים שיגדירו את הכיוון הפוליטי שלי? למרבה הפלא, התשובה היא כן. יש לי שתי מילים... שתי המילים הן איפה הכסף? זוהי השאלה הגדולה שאותה שואל מעמד הביניים הישראלי, אותו מעמד שבשבילו אני הולך אל הפוליטיקה, ושמטרתי המוצהרת היא לייצג את האינטרסים שלו: איפה הכסף? מדוע דווקא המעמד היצרני, משלם המיסים, ממלא החובות, עושה המילואים, המחזיק על גבו את כל המדינה, אינו רואה את הכסף? רציתם עמדה ברורה? בבקשה: זה הכסף שלנו, והגיע הזמן שישקיעו אותו בנו (לפיד, 2012).

המפלגה החדשה נרשמה אצל רשם המפלגות תחת השם "יש עתיד – בראשות יאיר לפיד", כותרת שהעידה על הזהות הכמעט מוחלטת בין המייסד לבין המפלגה. השליטה של לפיד במפלגה השתקפה גם בתקנון שלה (ראו בחלק על הזירה הפנים-מפלגתית). ברשימת המועמדים של יש עתיד לקראת

הבחירות לכנסת ה-19 לא שובצו כלל פוליטיקאים מכהנים או מי שכיהנו בעבר כחברי כנסת.²²⁸ החלטה זו הייתה חלק מהאסטרטגיה למתג את לפיד לא כפוליטיקאי אלא כמישהו שמגיע "מבחוץ" עם פוליטיקה "חדשה", במטרה לשנות את השיטה ולהיפטר מהפוליטיקה המושחתת הישנה (Mann, 2015). לאחר הצלחתה בבחירות 2013 הצטרפה יש עתיד לקואליציה כשותפה הבכירה בממשלת נתניהו השלישית. מתחים אישיים בין ראש הממשלה לבין לפיד וציפי לבני (התנועה) הובילו לפיטוריהם מהממשלה, וגרמו להקדמת הבחירות לראשית 2015. בעקבות בחירות אלו נדחקה יש עתיד ממעמדה כסיעה השנייה בגודלה בכנסת ועברה לשורות האופוזיציה.

בשנת 2019 שבה יש עתיד למעמד מרכזי יותר בפוליטיקה כאשר התמודדה בשלוש מערכות הבחירות הרצופות (2019-2020) בברית עם מפלגת חוסן ישראל ועם מפלגת תנועה לאומית ממלכתית (תל"ם). **חוסן ישראל** נוסדה בסוף דצמבר 2018 על-ידי הרמטכ"ל לשעבר בני גנץ. בנאום פתיחת מסע הבחירות של המפלגה הוא מיצב אותה כמפלגת מרכז, חלופה שלטונית לממשלת נתניהו, וככוח פוליטי שנועד לגשר ולמתן את המתחים והשסעים בחברה הישראלית:

... באתי לכאן הערב מפני שאני חרד לישראל. העם חזק, המדינה נפלאה, אבל בארץ נושבת רוח רעה. המאבק בין שמאל לימין קורע אותנו, ההתנגשות בין דתיים לחילונים מפצלת אותנו. המתח בין יהודים ללא יהודים מאיים עלינו. הערבות ההדדית מתעוררת, הפוליטיקה מכוערת והזירה הציבורית מורעלת... כמוכם בדיוק אני מרגיש שהגיע העת למנהיגות מחברת, מאחדת ומלכדת (מצוטט אצל קרני, 2019א)

תל"ם הוקמה (מספר ימים אחרי הקמת חוסן ישראל) בידי הרמטכ"ל לשעבר, חבר הליכוד ושר הביטחון לשעבר משה (בוגי) יעלון. בשני המקרים דובר במפלגות מנהיג שהוקמו כדי לקרוא תיגר על שלטונו של ראש הממשלה בנימין נתניהו. סקרי דעת קהל שנערכו בשלב מוקדם של הקמפיין צפו הישגים דומים ליש עתיד ולחוסן ישראל. אך לאחר ההודעה על ריצה משותפת של חוסן ישראל ותל"ם

²²⁸ אף כי לא שובצו ברשימה חברי כנסת מכהנים או ח"כים לשעבר, חלק מן הדמויות הבולטות שהצטרפו אליה היו בעלות רקע פוליטי. אלו כללו את ראש עיריית הרצליה יעל גרמן (שהייתה מזוהה עם מרצ) וראש עיריית דימונה מאיר כהן (שנבחר מטעם ישראל ביתנו).

נפתח פער משמעותי לטובתן.²²⁹ התפתחות זאת הביאה ללחצים כבדים על יש עתיד לחבור אף היא לרשימת מרכז גדולה שתציב איום מוחשי לשלטון נתניהו. הלחצים נשאו פרי. ביום האחרון שבו ניתן היה להגיש את רשימות המועמדים לכנסת הושג הסכם על התמודדות משותפת ברשימת "כחול לבן". בהודעה משותפת שפורסמה באותו היום נאמר:

מתוך אחריות לאומית, החליטו בני גנץ, יאיר לפיד ובוגי יעלון על הקמת רשימה מאוחדת אשר תהווה את מפלגת השלטון החדשה של ישראל. מפלגת השלטון החדשה תעמיד נבחרת מנהיגים בטחונית וחברתית חדשה שתבטיח את בטחון המדינה, ותחבר מחדש את חלקי העם ואת החברה הישראלית המשוסעת (מצוטט אצל קרני, 2019ב).

יש עתיד הביאה לכחול לבן, בנוסף לתמיכה בסדר גודל של כעשרה מושבים (לפי הסקרים לאחר כינון ברית חוסן ישראל ותל"ם), ניסיון וארגון מפלגתי, כולל רשת ענפה של פעילי שטח, ומימון מפלגות של מפלגה מכהנת. גנץ, אליו הצטרף רמטכ"ל לשעבר נוסף, גבי אשכנזי, הביא תמיכה ואהדה ציבורית רבה, תדמית ביטחונית, כמו גם שיעור גבוה יחסית של נשאלים בסקרים שהעריכו כי הוא מתאים לתפקיד ראש הממשלה; יעלון וחבריו למפלגה הביאו את הזיהוי הימני המובהק. מצרף זה אמור היה לצייר את הברית כאיחוד כוחות מימין, מרכז ושמאל כדי למנוע את השחתת הפוליטיקה ואת דרדור הדמוקרטיה הליברלית בישראל. זאת, נוכח המתקפות של ראש הממשלה נתניהו ואישים נוספים בליכוד על מערכות אכיפת החוק על רקע פרשיות השחיתות בהן היה מעורב.

המקומות ברשימת המועמדים התחלקו בערך ביחס של 1:3:3 ונקבעה הנהגה דו-ראשית של גנץ ולפיד כולל הסכמה לרוטציה בתפקיד ראש הממשלה במקרה של ניצחון בבחירות. ברית זו החזיקה שלוש מערכות בחירות. היא עמדה בלחצים של פיתוי חברים ממנה לעריקה וחבירה לממשלת ליכוד. היא גם עמדה במבחן של לחצים פנימיים כאשר מטעמים אלקטורליים, יאיר לפיד נאות לותר על הרוטציה בראשות הממשלה במקרה של ניצחון בבחירות לקראת בחירות 2020. אולם לאחר בחירות אלו הברית התפרקה, על רקע חילוקי דעות לגבי שיתוף פעולה עם הליכוד בהקמת ממשלה. חוסן ישראל בחרה לקיים משא ומתן על כך בעוד שיש עתיד ומנהיג תל"ם יעלון התנגדו לכך נחרצות. הברית התפצלה

²²⁹ עד לאיחוד בין יעלון לגנץ צפו הסקרים בין 11 ל-16 מושבים ליש עתיד, ובין 11 ל-15 לחוסן ישראל, כאשר ההובלה מתחלפת ביניהן. אותם סקרים צפו שתל"ם לא תעבור את אחוז החסימה. סקרים ראשונים לאחר הודעת האיחוד צפו בין 19 ל-24 מושבים לחוסן ישראל-תל"ם לעומת 9 עד 12 בלבד ליש עתיד.

כאשר יש עתיד ויעלון נותרו בסיעה אחת בשם "יש עתיד-תל"ם" ואילו חוסן ישראל שמרה על השם "כחול לבן" והפכה לסיעה נפרדת כמו גם שניים מנציגי תל"ם שחברו במהלך לחוסן ישראל והקימו סיעה עצמאית בשם "דרך ארץ". בהמשך חברו חברי דרך ארץ למפלגתו של גדעון סער שפרש מן הליכוד, מפלגת תקווה חדשה.

הזירה האלקטורלית

הבחירות לכנסת

בבחירות 2013, הראשונות בהן השתתפה יש עתיד, היא התמודדה בזירה צפופה עם עוד שתי מפלגות (מפלגת העבודה והתנועה) שחיזרו אחרי קולות המרכז-שמאל וניסו למצב עצמן כחלופה לשלטון הימין. הניסיונות להקמת חזית משותפת של שלוש המפלגות לא עלו יפה. יש עתיד הייתה בשלבים הראשונים של מסע הבחירות בפיגור אחרי שתי היריבות שלה, עם צפי ל-7-8 מושבים לפי הסקרים. קמפיין אפקטיבי (לסיסמא המזוהה עם לפיד "איפה הכסף?" נוספה גם הסיסמה "באנו לשנות") שיפר את מעמדה ושלושה שבועות לפני יום הבחירות היא זכתה בתמיכה גבוהה יותר מהתנועה אך הייתה עדיין בפיגור ניכר ממפלגת העבודה. מבין 14 הסקרים שהתפרסמו בשבוע האחרון של המירוץ, רק אחד צפה ליש עתיד 13 מושבים, ואילו הרוב – חזו לה 11 (סקרי בחירות 2013).

ההישג המרשים של יש עתיד בבחירות היה אפוא בגדר הפתעה מרעושה. המפלגה זכתה ב-19 מושבים (לוח 12.1) והפכה לסיעה השנייה בגודלה אחרי הליכוד-ביתנו (ברית אלקטורלית של הליכוד וישראל ביתנו, 31 מושבים) ולפני מפלגת העבודה (15). המפתח להצלחה היה ככל הנראה ההצלחה של לפיד לשכנע לא מעט מצביעים המזדהים כימין מתון, שיש עתיד היא מפלגת מרכז מובהקת ולא שייכת לגוש השמאל. בניגוד למפלגת העבודה, המפלגה נמנעה מלשלול על הסף כניסה לממשלה בראשות נתניהו (Rahat and Hazan, 2013: 379). מעניין שדווקא בבחירות אלה, הראשונות לאחר המחאה החברתית של קיץ 2011, העדיפו בוחרים רבים את יש עתיד בעלת הגישה הליברלית על פני מפלגת העבודה שתחת היושבת ראש שלי יחימוביץ' הדגישה במיוחד בבחירות אלו את גישתה הסוציאל-דמוקרטית.

לוח 12.1 שיעורי התמיכה ביש עתיד ובחוסן ישראל / כחול לבן בבחירות לכנסת, 2013-2021

	חוסן ישראל / כחול לבן		יש עתיד		
	מספר המושבים	אחוז הקולות	מספר המושבים	אחוז הקולות	
	-	-	19	14.3	2013
	-	-	11	8.8	2015
	(15)	(26.1)	(15)	-	אפריל 2019*
	(15)	(25.9)	(13)	-	ספטמבר 2019*
	(15)	(26.6)	(13)	-	*2020
	8	6.6	17	13.9	2021

* בשלוש מערכות הבחירות של 2019-2020 התמודדו יש עתיד וחוסן ישראל במסגרת ברית כחול לבן (שכללה גם את תל"ם). בסוגריים – התמיכה שקיבלה הברית ומספר המושבים שהשתייכו ליש עתיד ולחוסן ישראל במסגרת ברית זו.

לפי ניתוח נתוני הסקר של INES לגבי בחירות 2013 מרבית הקולות של יש עתיד הגיעו ממי שבחרו בבחירות הקודמות של 2009 בקדימה (41.4%) ובליכוד (40.7%). מפלגת העבודה איבדה הרבה פחות קולות ליש עתיד (רק 8.3% ממצביעה בשנת 2009 עברו להצביע ליש עתיד לפי נתוני סקר INES). עם זאת, ברי כי יש עתיד הצליחה למנוע את התאוששותה של מפלגת העבודה בכך שזכתה בהרבה יותר מהקולות של מי שהצביעו קדימה בבחירות 2009 (Rahat and Hazan, 2013). מיצובה של יש עתיד כמפלגת מרכז אכן הצליח אולם היא לא הצליחה לתפוס את הנציג החציוני בכנסת. ממשלת ימין-דתיים יכולה הייתה לקום, לולא החליט ראש מפלגת הבית היהודי, נפתלי בנט, לכרות ברית עם יש עתיד ולהיכנס יחד עימה לממשלה.

כפי שהוזכר, יש עתיד זיהתה עצמה כמפלגת מעמד הביניים. על-כן אין זה מפתיע לראות שהיא זכתה לשיעורי התמיכה הגבוהים ביותר ביישובים עם אוכלוסייה מבוססת וחילונית ברובה שהם מעוזי המרכז-שמאל (תל אביב, ערי המרכז המבוססות) כמו גם בקיבוצים וביישובים עם ריכוזים גדולים של עולי ברית המועצות (חיפה, כרמיאל). לעומת זאת, ביישובים עם מעמד סוציו-אקונומי נמוך יותר (ירושלים, יישובי הפיתוח) התמיכה בה הייתה קטנה בהרבה ואילו במגזר הערבי והחרדי - כמעט אפסית (לוח 12.2).

בבחירות 2015, הבחירות השניות בהן התמודדה, כבר לא נהנתה יש עתיד מהיותה שחקן חדש ומבטיח. ישיבתה של יש עתיד בממשלת נתניהו יצרה לה, לטוב ולרע, רקורד שלטוני שניתן היה להעריך אותה על פיו. ביצועיו של יאיר לפיד כשר אוצר, למשל, לא זכו להערכה ציבורית גבוהה במיוחד. מול יש עתיד קמה, כחלופה לשלטון הימין, ברית מפלגות המחנה הציוני (שכללה את התנועה ואת מפלגת העבודה), וכמתחרה על המרכז, מפלגת כולנו. כל הנתונים הללו עשויים היו לבשר את סופה של יש עתיד כפי שבשרו את קיצן של מפלגות מרכז חדשות דומות. לאור זאת, ונוכח נתוני ניידות הקולות הגבוהים במיוחד בגוש המרכז-שמאל, אפשר להגדיר את עצם הישרדותה של יש עתיד בבחירות כהצלחה ואת 11 המושבים בהם זכתה כהישג אלקטורלי.

סיסמת הקמפיין שנבחרה הייתה "נלחמים על המדינה", ושלטי החוצות הבלוטים מסרים כמו נקיון הכפיים של יש עתיד, והישגים שהיא ייחסה לעצמה. לדוגמא – הזרמת תקציבים לניצולי שואה ("הוספנו מיליארד ש"ח לניצולי השואה"). בשלבים המוקדמים של הקמפיין מרבית הסקרים צפו ליש עתיד מספר חד-ספרתי של מושבים, אך בחודש האחרון היא התחזקה וצפי המושבים עלה לטווח של 11 עד 13. הפעם, אפוא, לא נרשמה הפתעה גדולה בהישג של המפלגה. שעורי התמיכה בה ירדו בכל היישובים ולפי כל הקטגוריות המופיעות בלוח 12.2. דפוסי התמיכה נותרו זהים: גבוהים משיעור התמיכה הארצי בערים עם אוכלוסייה אמידה וחילונית ברובה ובקיבוצים, שהם מעוזי המרכז-שמאל וכן ביישובים עם ריכוזים גדולים של עולי ברית המועצות (חיפה, כרמיאל). במעוזי ימין כמו ירושלים, ערי פיתוח והתנחלויות התמיכה הייתה נמוכה בהרבה ואילו במגזר החרדי והערבי התמיכה נותרה כמעט אפסית. לפי ניתוח נתוני הסקר של INES לגבי בחירות 2015, רק כ-42% מבחורי יש עתיד משנת 2013 הצביעו לה גם בשנת 2015. כמעט שליש ממצביעה עברו להצביע למחנה הציוני וכעשרה אחוזים מהם עברו להצביע לכולנו (Rahat, Hazan and Ben-Nun Bloom, 2016).

לוח 12.2 התמיכה (ב-%) ביש עתיד ובכחול לבן, לפי ערים וחתכים שונים 2013-2020

	כחול לבן			יש עתיד	
	2020	אפריל 2019	ספטמבר 2019	2015	2013
ארצי	26.6	26.0	26.1	8.8	14.3
תל אביב	48.2	42.7	45.7	11.6	20.8

12.5	11.8	11.8	4.2	7.0	ירושלים
34.6	32.9	32.7	11.3	18.2	חיפה
27.2	26.7	26.5	12.1	17.2	כרמיאל
58.0	50.5	50.6	9.8	16.4	קיבוצים
49.2	45.6	45.6	15.2	24.8	ערי המרכז המבוססות*
14.0	14.6	13.4	6.1	9.5	יישובי פיתוח
8.8	8.8	8.3	4.2	6.5	התנחלויות
5.3	7.7	8.1	0.7	0.7	ערבים
1.3	1.4	1.2	0.7	1.2	בני ברק

* גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן ורעננה.

הקמת ממשלת נתניהו הרביעית אילצה את יש עתיד להסתגל לחיים באופוזיציה. לא זאת בלבד, היא הייתה רק הסיעה השלישית בגודלה מבין הסיעות המתנגדות לממשלה (אחרי המחנה הציוני והרשימה המשותפת). על-כן היא איבדה במידה משמעותית מחשיבותה ומרכזיותה במהלך רוב כהונת הכנסת ה-20. היא בכל זאת התבלטה והשפיעה בהתנהגותה בנושא קידומו של חוק הגיוס החדש שנוסח בוועדה שמינה שר הביטחון אביגדור ליברמן. היא הצביעה עם הממשלה בעד החוק בהצבעה בקריאה ראשונה (יולי 2018) אך שינתה את עמדתה לקראת הקריאה השנייה והשלישית, דבר שהיווה זרז להקדמת הבחירות לכנסת ה-21.

היערכותה של יש עתיד לבחירות של אפריל 2019 החלה תחת הנחת עבודה שתתמודד פעם נוספת באופן עצמאי. אולם מרגע כניסתו של בני גנץ לפוליטיקה וההכרזה על הקמת חוסן ישראל, ועוד יותר לאחר החיבור של גנץ עם משה יעלון יו"ר תל"ם, עמדה יש עתיד בפני מסע לחצים כבד להצטרף וליצור חזית רחבה של מפלגות מרכז. לחץ זה השתקף בין היתר במסע ציבורי בסיסמה "בלי איחוד - הקול אבוד". חוסן ישראל, שנרשמה כמפלגה רק בסוף דצמבר 2018, ניהלה אף היא בשלבים המוקדמים של מערכת הבחירות מסע בחירות עצמאי תוך שימוש בסיסמה והזמרי "אין יותר ימין ושמאל, ישראל לפני הכל". שלושה ימים לפני המועד האחרון להגשת רשימות המועמדים החבירה עמדה עדיין בספק. יש עתיד ערכה אירוע חגיגי בו הציגה את רשימת המועמדים שלה ולמחרת חוסן ישראל ותל"ם הציגו את הרשימה שלהן באירוע נפרד. רק ביום סגירת רשימות המועמדים הושג הסכם האיחוד ונוסדה ברית "כחול לבן". מושבי הרשימה המשותפת חולקו בין חברות הברית לפי

מפתח של 1: 3: 3 שנקבע ביניהן והיה תקף לכל שלושת מערכות הבחירות שהגיעו אחר כך. לפי מפתח זה הוקצו עד למקום ה-35 ברשימה 15 מקומות ליש עתיד, 15 לחוסן ישראל ו-5 לתל"ם.

סקרים ראשוניים לאחר הקמת כחול לבן צפו לרשימה 35-36 מושבים. אך עד מהרה היא החלה לאבד מכוחה ובשבוע האחרון בו ניתן היה לפרסם סקרים הם צפו לה בין 27 ל-32 מושבים בלבד. אלא שבחמשת הימים האחרונים של מסע הבחירות, בהם חל איסור על פרסום סקרים, נחלשו מאוד מפלגת העבודה ומרצ. ההתמודדות החזיתית בין כחול לבן לבין הליכוד (גנץ-לפיד מול נתניהו) שכנעה מצביעים רבים ממחנה המרכז-שמאל להעביר את תמיכתם לרשימה הגדולה ביותר בגוש. "כחול לבן" זכתה ב-26.1% מהקולות וב-35 מושבים והייתה למפלגה שווה בגודלה לליכוד הגם שזכתה במעט פחות קולות (בכשליש האחוז). היא הפכה למפלגה המובילה בגוש המרכז שמאל כשהיא מותירה הרחק מאחור את מפלגת העבודה שזכתה בשישה מושבים בלבד.

שיעורי התמיכה בכחול לבן היו גבוהים בכל הקטגוריות המופיעים בלוח 12.2 בהשוואה לשיעורי התמיכה ביש עתיד בבחירות 2013 ו-2015. דפוסי התמיכה נותרו כמעט זהים לאילו שניכרו במקרה של יש עתיד: גבוהים משיעור התמיכה הארצי ביישובים עם אוכלוסייה אמידה וחילונית ברובה ובקיבוצים, שהם מעוזי המרכז-שמאל וכן ביישובים עם ריכוזים גדולים של עולי ברית המועצות (חיפה, כרמיאל). במעוזי ימין כמו ירושלים, ערי פיתוח והתנחלויות התמיכה נמוכה בהרבה ואילו במגזר החרדי דובר בתמיכה כמעט אפסית. השינוי המשמעותי היחיד בתמיכה בכחול לבן לעומת יש עתיד היה במגזר הערבי. כחול לבן גרפה מעל 8% מהקולות במגזר הערבי (תרומה של מושב). תמיכה גבוהה במיוחד של מעל משליש מהקולות הללו נרשמה ביישובים הדרוזים, בין השאר בעקבות הכללת מועמדת דרוזית ברשימה ומחאה על חקיקת חוק הלאום שקוממה רבים מבני העדה.

כאשר מסתכלים על שיעורי הגידול בתמיכה בכחול לבן לעומת הישגי יש עתיד בבחירות 2013 ו-2015 ניכר כי אלו גדולים במיוחד במעוזי המרכז-שמאל. מה שמצביע על כך שעיקר ההצלחה הייתה בגיוס מצביעים ממחנה זה. אכן, לפי ניתוח נתוני הסקר של INES לגבי בחירות אפריל 2019, מעבר לכך ש-85% מבחורי יש עתיד משנת 2015 דבקו בהצבעתם, הרבה יותר ממצביעי המחנה הציוני בשנת 2015

הצביעו לכחול לבן (57%) מאשר למפלגת העבודה (33%). לפי סקר זה כחול לבן אף הצליחה למשוך רבים מבחרי כולנו בשנת 2015 (40%), מרצ (25%) ואפילו מהליכוד (12%).

ההישג האלקטורלי של כחול לבן היה מרשים. דובר בשיעור התמיכה הגבוה ביותר בו זכתה רשימת מרכז-שמאל מאז 1992. אך במבחן המאזן הבין-הגושי תוצאות הבחירות היו בגדר ניצחון ברור לגוש הימין-חרדים: 65 מול 55 מושבים. אלא שבאופן מפתיע, הציגה ישראל ביתנו (שנחשבה לחברה בגוש הימין-חרדים) עמדה לעומתית עיקשת נגד הקמת ממשלת ימין צרה. בהיעדר יכולת להרכיב ממשלה פוזרה הכנסת ונקבעו בחירות לחודש ספטמבר. בבחירות אלה זכתה כחול לבן (שרצה בדיוק עם אותה הרשימה ותחת ההנהגה המשותפת) ב-26.0% מהקולות הכשרים וב-33 מושבים. הירידה בשני מושבים לא באה בעקבות איבוד מצביעים – למעשה היא הוסיפה למאזנה עוד כ-25,000 קולות – אלא בעקבות כך שהפעם כמעט לא ניתנו קולות לרשימות שלא עברו את אחוז החסימה. הבחירות הציבו אותה במעמד של הסיעה הגדולה ביותר בכנסת, מושב אחד יותר מהליכוד. דפוס התמיכה בברית כחול לבן בבחירות ספטמבר 2019 נותרו יציבים (לוח 12.2). המקום היחיד בו ניכרה ניידות קולות מעט משמעותית היה תל אביב (ירידה של 3%).

לקראת הבחירות השלישיות ברצף, שנערכו לאחר שנכשלו נסיונות הרכבת ממשלה, ובשונה משתי מערכות הבחירות הקודמות, חל שינוי ברשימת כחול לבן. אחד מנבחריה לכנסות הקודמות מטעם תל"ם, גדי יברקן, עבר להתמודד ברשימת הליכוד. חשובה עוד יותר הייתה הודעתו של לפיד כי הוא מוותר על רוטציה בראשות הממשלה עם גנץ. בבחירות מרץ 2020 כחול לבן זכתה ב-26.6% מהקולות הכשרים וב-33 מושבים והייתה לסיעה השנייה בגודלה כאשר זכתה בשלושה מושבים פחות מהליכוד וב-2.9% פחות במניין הקולות. דפוס התמיכה בברית כחול לבן בבחירות 2020 נותרו יציבים ברוב המקרים. המקומות בהם ניכרה עלייה משמעותית בתמיכה היו תל אביב (5.5%) והקיבוצים (7.5%). בקרב הערבים ניכרה דווקא ירידה של 2.4% בתמיכה בכחול לבן.

החלטתו של גנץ לכוון קואליציה עם נתניהו לאחר בחירות 2020 (ראה בחלק העוסק בזירת הממשלה) הביאה לסיום את שיתוף הפעולה האלקטורלי בין יש עתיד לבין חוסן ישראל. כך, לקראת בחירות 2021 רצה יש עתיד בנפרד ותחת שמה, חוסן ישראל רצה תוך שימוש בשם כחול לבן ואילו יושב ראש

תל"ם יעלון פרש מן המירוץ לאחר שהבין כי לא יזכה לתמיכה משמעותית. שני נציגי דרך ארץ (יועז הנדל וצבי האוזר) רצו בברית עם תקווה חדשה, המפלגה שהקים גדעון סער ביחד עם פורשים נוספים מן הליכוד.

כפי שניכר מלוח 12.3, מבחינת דפוסי ההצבעה בבחירות 2021 מדובר כמעט ב"מפלגות תאומות" – כאלה שהתמיכה בהן גבוהה או נמוכה יחסית באותן המקומות. ניתן לקבוע בצורה גסה שיחס הקולות בין שתי המפלגות (2:1 לטובת יש עתיד) נשמר בקרב כל המגזרים והיישובים, למעט בכרמיאל. לפי מכון סמית, 45% ממצביעי כחול לבן בבחירות 2020 הצביעו ליש עתיד בבחירות 2021 ורק 19% הצביעו לכחול לבן. כעשרה אחוזים של מצביעי כחול לבן מבחירות 2020 עברו לתקווה חדשה מימין וכעשרה למפלגת העבודה משמאל. בעוד שיש עתיד הפגינה יציבות מרשימה, הייתה כחול לבן לאחת מהפתעות הבחירות. הסקרים וגם הפרשנים לא צפו לה טובות בשל מה שנתפס כהפרת הבטחת הבחירות שלה מ-2020 שלא להיכנס לממשלת נתניהו ובשל כך שכניסה זו התגלתה כמקח טעות כפי שהודו גם אנשיה.

לוח 12.3: שיעורי התמיכה (ב-%) ביש עתיד ובכחול לבן בבחירות 2021

כחול לבן	יש עתיד	
6.6	13.9	ארצי
10.8	22.1	תל אביב
3.3	5.6	ירושלים
8.1	19.6	חיפה
4.7	18.8	כרמיאל
13.4	23.1	קיבוצים
3.9	7.2	יישובי פיתוח
11.4	25.3	ערי מרכז מבוססות*
1.0	2.1	ערבים

הבחירות לרשויות המקומיות

בחירות 2013 לרשויות המקומיות התקיימו תשעה חדשים לאחר הבחירות הראשונות לכנסת בהן התמודדה יש עתיד. 40 סיעות בת של יש עתיד ושתי רשימות משותפות עם מפלגות ארציות אחרות התמודדו בבחירות אלו. מתוך אלו 25 כללו בשמן את השם "יש עתיד" ועוד 7 את המילה "עתיד". מתוך 40 סיעות הבת, 30 זכו בייצוג במועצות הערים או המועצות המקומיות, כמו גם שתי הסיעות

המשותפות. מדובר בסך הכול ב-54 מושבים ועוד 8 של הסיעות המשותפות. ערים בהן זכתה יש עתיד בייצוג משמעותי היו רעננה (4 מושבים), רחובות, הוד השרון וחיפה (3 מושבים כל אחת). מתוך 18 המועמדים לראשות ערים שזוהו עימה, ארבעה זכו: בחדרה, כוכב יאיר, בנימינה-גבעת עדה ובגני תקווה (ויסמן, 2013).

יש עתיד השקיעה כסף רב בבחירות אלו, למעלה מפי שתיים מהסכום שעמד לרשותה מכספי מימון המפלגות של המדינה ומתרומות. לפי מבקר המדינה (2014), היא סיימה את הבחירות האלו עם גרעון של למעלה משבעה וחצי מיליון שקלים. כמו כן, היחס בין ההוצאות להכנסות שעמד על 230% ושעור הגרעון מתוך ההוצאות שעמד על 56% היו הגבוהים בהשוואה לכל המפלגות הלאומיות. ניתן להעריך כי דובר באכזבה במיוחד בהשוואה להצלחה המפתיעה בבחירות הכלליות ולאור ההשקעה הגדולה. אמנם גם יתר המפלגות הארציות הוותיקות יותר לא הצטיינו בהישגים גבוהים במישור המקומי אך אולי הייתה ציפיה כי יש עתיד תצליח יותר בשל הדגש שלה על מצע אזרחי. יש עתיד אולי השיגה דריסת רגל בפוליטיקה המקומית, במועצות וגם מכך שנבחרו מספר ראשי ערים שהזדהו עימה, אך התנובה היתה נמוכה ביחס להשקעה. זאת, במיוחד כאשר פוליטיקאים ברמה המקומית בישראל נוטים יותר ויותר להתרחק מהזיהוי המפלגתי ולעבור בקלות בין מפלגות לפי צרכי השעה. במרץ 2017 הודיעו שבעה ראשי מועצות אזוריות על הצטרפות ליש עתיד (אזולאי, 2017). בין אלו בלט אלי מלכה מרמת הגולן, איש הדרך השלישית והליכוד בעברו. אחרים סימנו מעבר של אנשי מפלגת העבודה מובהקים מההתיישבות העובדת. מכל מקום, מעבר לסמליות מהלכים אלו קשה ליחס להם משמעות רבה נוכח הנתק בישראל בין הפוליטיקה המפלגתית הארצית לבין הפוליטיקה המקומית. ראשי מועצות וערים רבים נודדים בין מפלגות או מטשטשים את זהותם המפלגתית לפי צרכי השעה. פרשה אחת שהתבלטה נגעה לצביקה גנדלמן, מועמד יש עתיד לראשות עיריית חדרה בשנת 2013. נצחונו על ראש עיר מכהן סימן את הישגה הגדול ביותר של יש עתיד בבחירות המקומיות של 2013. מספר חדשים לפני הבחירות המקומיות של אוקטובר 2018 נעצר גנדלמן בחשד לשחיתות. גנדלמן (אשר נבחר שוב באותן בחירות) סולק מיידידת מהמפלגה אשר הבליטה את נושאי נקיין הכפיים וטהר המידות.

בבחירות המקומיות שנערכו ב-2018 השיגה יש עתיד תוצאות דומות. בערים מסוימות היא התחזקה (בפתח תקווה ממושב לאחד ל-4, ברחובות מ-3 ל-5) ובערים אחרות נחלשה או שכלל לא התמודדה הפעם (חיפה, הוד השרון). בפעם הזו, מכל מקום, דומה כי יש עתיד למדה את הלקח מכישלונה בבחירות המקומיות הקודמות. היא הריצה 21 רשימות בת ועוד רשימה משותפת אחת עם מפלגות אחרות, השקיעה כ-שישה מיליון ש"ח וסיימה את הבחירות המקומיות עם עודף של למעלה ממיליון ש"ח (מבקר המדינה, 2021ב).

הזירה הפרלמנטרית

בין 2013 ל-2021 כיהנו 31 אישים ונשים חברי כנסת מטעם יש עתיד. קבוצה זו מורכבת מ-12 נשים (39%) ו-19 גברים (61%). מטעם המפלגה לא נבחר אף חבר כנסת לא-יהודי, אך לאחר בחירות 2020 עזבה חברת כנסת דרוזית את חוסן ישראל והצטרפה לסיעת יש עתיד-תל"ם, בשל התנגדותה להצטרפות מפלגתה לממשלה בראשות נתניהו. המפלגה, שהיה לה דימוי אנטי-דתי, כללה דווקא גברים ונשים דתיים.

לוח 12.3 מציג את המאפיינים ואת הרקע של חברי הכנסת שייצגו את יש עתיד, לפי כנסות. כפי שניתן לראות, סיעת יש עתיד המגוונת ביותר הייתה בכנסת הראשונה בה כיהנה: מבין 19 חבריה היא כללה 8 נשים, שישה צעירים מתחת לגיל 40 ו-5 עולים – שניים ממדינות ברית המועצות לשעבר (יואל רזבוזוב ורינה פרנקל), שניים מאתיופיה (פנינה תמנו-שטה ושמעון סולמון) ואחד מארצות הברית (דב ליפמן). בכנסת הבאה הגיוון התמתן: הגיל הממוצע זינק ב-7 שנים, מספר הנשים קטן בלמעלה מ-50% והעולה היחיד שנותר היה רזבוזוב. בשלוש הכנסות הבאות לא חל שינוי מהותי מלבד התוספת של עוד אישה, אך ההצלחה היחסית בכנסת ה-24 (בה זכתה יש עתיד ב-17 מושבים) התבטאה שוב בגיוון גדול יותר – חמש נשים, ארבעה צעירים מתחת לגיל 40 ושני עולים. הרקעים ממנו הגיעו הח"כים של יש עתיד מגוונים: חלק צמחו בשלטון המקומי ואחרים באו מתחום התקשורת. מעניין לציין את הדומיננטיות של ח"כים בעלי רקע ביטחוני (שאוילי נובע מכך שלמנהיג המפלגה לא היה רקע כזה), בעיקר בארבע הכנסות שנבחרו בין 2019 ו-2021. אל מיקי לוי ואלעזר שטרן הצטרפו גם אורנה ברביאי (האלופה הראשונה בצה"ל), רם בן ברק (סגן ראש המוסד לשעבר) ויואב סגלוביץ' (ניצב לשעבר).

לוח 12.3 פילוח של חברי הכנסת מטעם יש עתיד (הפנסת בהיבחרה, לא כולל חילופי אישים)

כנסת	גיל (ממוצע)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	עולים	רקע שלטון מקומי	רקע ביטחוני*	רקע תקשורת	סה"כ ח"כים
19	47.5	6	8	5	4	2	3	19
20	54.4	2	3	1	4	2	3	11
21	52.0	5	4	2	3	5	3	15
22	55.4	3	4	2	3	5	3	13
23	55.8	3	4	2	3	5	3	13
24	50.2	4	5	2	5	5	1	17

* דרגת אלוף משנה ומעלה, ניצב משנה ומעלה, ראשי השב"כ והמוסד וסגניהם.

לפחות לשישה מחברי הכנסת של יש עתיד היה רקע של פעילות במפלגות אחרות. אך רק ארבעה נבחרו בעברם לכנסת מטעם רשימה אחרת (אלעזר שטרן שכיהן בכנסת ה-19 מטעם התנועה, מירב בן-ארי שכיהנה בכנסת ה-20 מטעם כולנו ומירב כהן שכיהנה בכנסות ה-21 עד ה-23 מטעם חוסן ישראל ברשימת כחול לבן). מן הצד השני של המטבע, יש עתיד לא סבלה מפיצולים פנימיים ומעריקות רבות למפלגות אחרות. שני המקרים היחידים של מעברים כאלה היו: (1) עזיבתו ב-2019 של חיים ילין למפלגת העבודה לאחר שנדחק ממקום ריאלי ברשימה; (2) החילופים בהסכמה בין שתי חברות כנסת לאחר בחירות 2020 על רקע הפיצול בכחול לבן. פנינה תמנו-שטה עברה מיש עתיד לחוסן ישראל ואילו ר'דיר מריח עשתה את הדרך ההפוכה והצטרפה ליש עתיד.²³⁰

בארבע מערכות הבחירות בהן השתתפה חוסן ישראל (2019-2021) נבחרו מטעמה 17 חברי כנסת.²³¹ מתוכם היו 7 נשים ו-10 גברים. מבין אלו היו שני רמטכליים לשעבר (יו"ר המפלגה גנץ וגבי אשכנזי), יושב ראש הסתדרות לשעבר (אבי ניסנקורן), פוליטיקאים מהרמה המוניציפלית (מיכאל ביטון, אסף זמיר, מירב כהן, איתן גינזבורג), ואנשי ציבור. כל נציגי הרשימה היו ילידי ישראל למעט אחד שנולד בארגנטינה ואחת שנולדה באתיופיה. הגיל הממוצע של 15 הח"כים שנבחרו מטעמה לכנסת ה-21 היה

²³⁰ בנוסף לכך, תהילה פרידמן שהייתה מועמדת מטעם יש עתיד הכריזה על פרישה ומעבר לכחול לבן עוד לפני שהיא נכנסה לכנסת לראשונה, בעקבות יישום של "החוק הנורווגי".

²³¹ מספר זה אינו כולל את חברי הכנסת שנכנסו במהלך הכנסת ה-23 בעקבות החוק הנורווגי או בעקבות התפטרויות של חברי כנסת. כל אלו (מלבד יעל רון בן משה שנבחרה לכנסת ה-24) כיהנו בכנסת שמונה חודשים לכל היותר.

48.4, כולל ארבעה בני 40 ומטה. לעומת זאת, הגיל הממוצע של שמונת הח"כים שנבחרו מטעמה לכנסת ה-24 עמד על 50.6. כפי שהוזכר, לאחר בחירות 2020 המפלגה חוותה מעבר של אחת מנציגותיה ליש עתיד והצטרפות של חברת כנסת מיש עתיד לשורותיה. לקראת הבחירות לכנסת ה-24 (2021) עזבו את המפלגה אישים רבים. אבי נינסקורן הצטרף למיזם הכושל של ראש עיריית תל אביב רון חולדאי,²³² מירב כהן הצטרפה ליש עתיד ורם שפע – למפלגת העבודה. אחרים – לרבות שר החוץ גבי אשכנזי ומיקי חיימוביץ' – הודיעו שלא יתמודדו.

מטעם תל"ם נבחרו בכל שלושת מערכות הבחירות של 2019-20 שלושה גברים, שלכולם היה עבר של עבודה צמודה עם בנימין נתניהו בעת שכיהן כראש הממשלה: שר הביטחון לשעבר יעלון, מזכיר הממשלה לשעבר צביקה האוזר וראש מערך ההסברה הלאומי לשעבר יועז הנדל. מלבד השלושה נבחרו מטעם המפלגה אישה אחת (אורלי פרומן) ו"עולה": בשתי הבחירות הראשונות היה זה גדי יברקן. לאחר שהלה חצה את הקווים ועבר לליכוד לפני בחירות 2020 הוצב במקומו ונבחר לכנסת ה-23 אנדריי קוז'נינוב. ב-2020, על רקע חילוקי הדעות לגבי ההצטרפות לממשלה בראשות נתניהו התפצלה תל"ם. שניים מחבריה (צבי האוזר ויועז הנדל) הקימו סיעה עצמאית בשם "דרך ארץ" וחברו לכחול לבן בניסיון להקים ממשלת אחדות. מאוחר יותר הם הצטרפו למפלגת תקווה חדשה שהקים גדעון סער שפרש מהליכוד. יעלון ושני חברי כנסת הנותרים נותרו באופוזיציה ושיתפו פעולה עם יש עתיד בסיעה אחת (יש עתיד-תל"ם).

זירת הממשלה

תוצאות הבחירות לכנסת ה-19 (2013) העניקו לליכוד ביתנו ול"שותפות הטבעיות" שלהן רוב דחוק של 61 שהספיק כדי לכונן ממשלה הנשענת על קואליציה הומוגנית. אלא שבמפתיע, ייסדו יש עתיד והבית היהודי – שתי המפלגות שזכו בהשיגים נאים בבחירות – מהלך מתואם שבבסיסו התחייבות הדדית שלא להיכנס לממשלה האחת ללא השנייה (ליס, 2013א). שיתוף פעולה זה, שזכה בעיתונות לכינוי "ברית האחים", ביחד עם התנאי שהציבה יש עתיד שלא לכלול בממשלה את המפלגות החרדיות, כפה על נתניהו לקבל את שתיהן כחברות בקואליציה ולוותר על השותפות עם ש"ס ויהדות

²³² בדצמבר 2020 הכריז חולדאי על הקמת רשימה חדשה - "הישראלים". נינסקורן שובץ במקום השני אך הרשימה לא הצליחה לגבש קהל תומכים ובסופו של דבר לא התמודדה בבחירות.

התורה. ליש עתיד הוקצו חמישה תיקים, הבכיר שבהם היה משרד האוצר אותו קיבל לפיד. כמו כן קיבלה המפלגה שליטה על משרדי החינוך (שי פירון), הבריאות (יעל גרמן), הרווחה (מאיר כהן) והמדע והטכנולוגיה (יעקב פרי), וסגן שר במשרד האוצר.

במהלך הכנסת ה-19 קודמו ואושרו שלושה חוקים, ששניים מהם היו חשובים במיוחד ליש עתיד. הראשון היה חוק השוויון בנטל, אשר כלל לראשונה סנקציות כלכליות ופוליטיות על בני ישיבות במידה ולא יעמדו במכסות הגיוס המינימליות שהוגדרו בחוק. השני היה סדרה של תיקונים חוקתיים ("חוקי המשילות") שכללו אי אמון קונסטרוקטיבי מלא, הגבלת מספר השרים והעלאת אחוז החסימה.²³³ ואולם, חילוקי דיעות פנימיים העיבו על יציבות הממשלה. כך, תכניתו של שר האוצר לפיד להוביל להוזלת מחירי הדיור באמצעות ביטול המע"מ לרוכשי דירות ראשונות (חוק מע"מ אפס) זכה לביקורת מצד הליכוד. אך מה שהביא בסופו של דבר למשבר הקואליציוני שפירק את הממשלה והביא להקדמת הבחירות היה אישורו בקריאה טרומית של "חוק ישראל היום". חוק זה זכה בתמיכתם של 12 ח"כים מישראל ביתנו, 10 מיש עתיד ו-4 מהתנועה, כולן חברות בקואליציה (זרחיה, 2017ב). תמיכה זו הביאה למשבר אמון חריף בין ראש הממשלה נתניהו לבין שותפיו הבכירים בממשלה. בראשית דצמבר 2014 הוא פיטר את לפיד וציפי לבני תוך שהוא מאשים אותם בחתירה תחתיו ובניסיון "פוטש". התגובה של יש עתיד הייתה חריפה ונתנה את האות לתחילתה של מערכת הבחירות לכנסת ה-20:

ראש הממשלה כשל בניהול מדינת ישראל ובטיפול בצרכים של הציבור הישראלי. האקט המבוהל של פיטורי השרים הוא מעשה של פחדנות ואיבוד עשתונות. צר לנו כי ראש הממשלה בחר לנהוג בחוסר אחריות לאומית ולגרור את מדינת ישראל למערכת בחירות מיותרת, שתסב נזק לכלכלה ולחברה הישראלית והכל מתוך שיקולים פוליטיים קטנים, חולשה וכניעה לחרדים, לחברי מרכז ולקבוצות אינטרסים (שומפלבי, 2014)

²³³ חוק השוויון בנטל תוקן בצורה משמעותית בממשלת נתניהו הרביעית שבה נכללו המפלגות החרדיות. ההגבלה על גודל הממשלה הושעתה לאחר הבחירות של 2015 ובוטלה כליל בראשית כהונת הכנסת ה-23 (2020) במסגרת ההסכם הקואליציוני בין הליכוד לכחול לבן והקמת ממשלה של 34 שרים. החוק השלישי – קבלת חוק יסוד: משאל עם לא היה חשוב ליש עתיד אך היא תמכה בו כחלק מעסקת החבילה בקואליציה שהעבירה את שלושת החוקים בזמן קצר.

לאחר פיטורי לפיד על ידי נתניהו התפטרו יתר שרי יש עתיד מתפקידיהם. הניצחון של גוש הימין-חרדים בבחירות 2015 הותיר את יש עתיד באופוזיציה ומאז ועד לכתיבת שורות אלה (ינואר 2021) היא לא שבה לשורות הממשלה.

יש עתיד, בדבקותה בעמדה המשותפת של סיעת כחול לבן, שללה על הסף את הכניסה לממשלה בראשות בנימין נתניהו לפני ואחרי הבחירות של אפריל 2019 ושל ספטמבר 2019. הודעת היועץ המשפטי לממשלה על החלטתו להגיש כתבי האישום נגד ראש הממשלה (נובמבר 2019) רק חיזקה את הוטו על שיתוף פעולה כזה. התוצאות של בחירות 2020 לא חילצו את המערכת הפוליטית מהמבוי הסתום בו הייתה נתונה. מצד אחד, הליכוד גבר על כחול לבן (36 מול 33 מושבים) אך מצד שני גוש המפלגות המתנגד לנתניהו קיבל ביחד 62 מושבים. גם אחרי עריקתה של אורלי לוי-אבקסיס לגוש הנגדי, לא התאפשרה במצב זה הקמת ממשלת ימין-חרדים צרה.

61 מחברי הכנסת המליצו לנשיא המדינה להטיל על בני גנץ את התפקיד להרכיב ממשלה. לאחר שקיבל את המנדט להקים ממשלה מהנשיא נוכח גנץ כי יש בסיעת כחול לבן חברים ששוללים על הסף הקמת ממשלה שתסתמך, ולו באופן מוגבל, על קולות חברי הרשימה המשותפת. בסופו של דבר, לאור המבוי הסתום והחמרת המשבר הבריאותי שנבע מהתפרצות מגיפת וירוס הקורונה, החליט גנץ להיכנס למשא ומתן על הקמת ממשלת חירום עם הליכוד. לפיד תקף בחריפות את הצעד ותיאר אותו בתור "ההונאה הגדולה בתולדות המדינה". התגובה של יש עתיד (ושל תל"ם בראשות בוגי יעלון, מלבד יועז הנדל וגדעון האוזר) הייתה מיידיית והיא עזבה את ברית כחול לבן. לפיד תקף בחריפות את הצעד של גנץ:

גנץ נכנע לנתניהו ללא קרב וזחל לממשלתו... דווקא בשבוע שבו ההתקפה על שלטון החוק הגיעה לשיא נותנים פרס למפרי חוק. מי שזחל לממשלה כזו, שלא ימכור לנו שהוא עושה את זה לטובת המדינה. רצנו יחד כי בני גנץ הסתכל לי בעיניים ואמר שהוא בממשלה הרעה הזו לא ישב, והאמנתי לו. יותר ממיליון מצביעי כחול לבן צעדו איתנו באמונה, והם מרגישים היום נבגדים - בצדק. הקולות שלהם נגנבו וניתנו במתנה לנתניהו (מצוטט אצל ליס, 2020)

ההסכם הקואליציוני שנחתם בין הליכוד לכחול לבן (ועוד חמש סיעות) היה תקדימי. הוא פרש מתווה להקמת הממשלה ה-35 שבמסגרתה יכהן נתניהו בשנה וחצי הראשונות שלה ולאחר מכן יחליפו גנץ. חוסר האמון העמוק כלפי נתניהו חייב את הכנסתם של מנגנונים שימשו בתור ערבויות לקיום הרוטציה ועל-כן חוק יסוד: הממשלה תוקן באופן נרחב. ממשלת החילופים הושבעה ב-17 במאי 2020 וכללה עם השבעתה 34 שרים. מתוכם 12 השתייכו לסיעת כחול לבן, ביניהם בני גנץ (ראש ממשלה חלופי ושר הביטחון), גבי אשכנזי (שר החוץ) ואבי ניסנקורן (שר המשפטים). תוך כדי כהונתה הקצרה של ממשלה זו – שהתפזרה מהר עקב חילוקי דעות ואי העברת תקציב המדינה – התפטרו רבים משרי כחול לבן מהממשלה. חלקם עברו למפלגות אחרות והאחרים לקחו פסק זמן מהחיים הפוליטיים.

הזירה הפנים-מפלגתית

שלוש המפלגות הנסקרות בפרק זה – יש עתיד, חוסן ישראל ותל"ם – הן מפלגות מנהיג עם מוסדות פנימיים מעטים (וככל הנראה, קיימים בעיקר "על הנייר") ודמוקרטיה פנימית חלשה. את המקרים של חוסן ישראל ותל"ם עדיין מוקדם לנתח, בהיותן מפלגות חדשות, ועל-כן נתייחס אליהן כאן רק בקצרה. יש לציין גם שבזמן שמפלגות אלה היו בברית כחול לבן ערב בחירות 2019-2020 התגבש דפוס של הנהגה משותפת (שזכתה לכינוי ה"קוקפיט") שכללה את מנהיגי שלוש המפלגות ואת הרמטכ"ל לשעבר גבי אשכנזי.

לפי מדד הדמוקרטיה הפנים מפלגתית (שפירא ורהט, 2015), יש עתיד הייתה והינה מפלגה עם רמת דמוקרטיה פנימית נמוכה מאז שהתמודדה לראשונה בבחירות בשנת 2013 ועד 2020. אין במפלגה כמעט ביטוי של השתתפות פוליטית (בבחירת מנהיג או הרשימה ובקביעת מדיניות) ואין כל ביטוי לתחרות (התמודדות על עמדת מנהיג המפלגה או בבחירות למוסדות המפלגה) או היענות (למוסדות נבחרים ומתפקדים המשפיעים על התנהלות המפלגה ועל מדיניותה). הביטויים הבולטים יחסית לדמוקרטיה פנימית נמצאו בממדי הייצוגיות (הייצוג במפלגה של נשים ושל מגזרים אחרים) והשקיפות (אם, ובאיזו קלות, אפשר להשיג מידע על המפלגה). בבנות בריתה של יש עתיד, חוסן ישראל ותל"ם נמצאה רמת דמוקרטיה פנימית נמוכה עוד יותר כאשר אפילו בממדי השקיפות והייצוגיות הן זכו לניקוד נמוך יותר. כל זה בולט לא רק לעומת מפלגות עם רמות דמוקרטיה גבוהות

כגון העבודה ומרצ והליכוד אלא אפילו לעומת ישראל ביתנו, שהינה מפלגת מנהיג שאינה מצטיינת בהיותה דמוקרטית (רהט, שפירא ופיליפוב, 2013; רהט ושפירא, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

יש עתיד²³⁴

יש עתיד היא מפלגת מנהיג אשר בשונה מחלק ממפלגות המנהיג האחרות (ישראל ביתנו) או ממפלגות שנשלטות בידי קבוצה קטנה ולא נבחרת (אגודת ישראל) עיגנה בתקנונה את היותה כזו באופן מפורש ושקוף. מייסד המפלגה, יאיר לפיד, דאג לשריין את כהונתו ואף להאריך שריון זה ככל שהנסיבות הפוליטיות של ריבוי בחירות חייבו זאת. ליושב ראש המייסד, לפיד (וליושב הראש הנבחר בעתיד) הוקנה כוח רב הכולל עמידה בראש המוסדות המפלגתיים המרכזיים (הנהלה, וועידה) וקביעת בעלי תפקידים מרכזיים במפלגה (מנכ"ל, גזבר, יושב ראש מטה בחירות, דובר ועוד), קביעת רשימת המועמדים לכנסת, הכרעה על הצטרפות לקואליציה, ומינוי המועמדים לתפקידים בממשלה ובכנסת.

בחירת יושב-ראש המפלגה וקביעת מועמדי המפלגה לכנסת

כאמור, מייסד יש עתיד יאיר לפיד דאג לשריין את כהונתו ואף להאריך שריון זה ככל שהנסיבות הפוליטיות חייבו זאת. יורשו, לפי תקנון המפלגה, אמור יהיה להיקבע בבחירות בידי חברי ועידת המפלגה, גוף בן 120 חברים הכולל את מי שמכהנים מתוקף תפקידם (חברי כנסת וראשי ערים), צירים ממונים וצירים נבחרים. לגבי בחירת המועמדים לכנסת לפי תקנון יש עתיד: "יו"ר המפלגה יקבע את רשימת מועמדי המפלגה לכנסת מבין חברי המפלגה ואת סדר שיבוצם ברשימה, תוך התייעצות עם הנהלת המפלגה, ולאחר הצגת רשימת המועמדים בפני מרכז המפלגה ושמיעת עמדת חברי המרכז". מדובר בבחירה בידי מנהיג ולא ברור באיזו מידה מתקיימת אמנם ההתייעצות המוזכרת, במיוחד בכל הנוגע למרכז המפלגה שלא ברור אף אם הוא קיים.

השוואה בין הרשימות של 2013, 2015 ואפריל 2019 מראה שלפיד העז לחולל שינויים במיקומים של המועמדים ברשימה ואף למקם חברי כנסת במקומות נמוכים מאשר בהם נבחרו ולהוסיף מועמדים

²³⁴ מבוסס על תקנון מפלגת "יש עתיד" כפי שאוחזר מאתר המפלגה 18.4.2020 : <https://www.yeshatid.org.il>/תקנון

חדשים.²³⁵ במקרים ספורים הוא אף דחק חברי כנסת אל מחוץ לרשימה. כך, למשל, התפטר יעקב פרי מהכנסת לאחר שנחשף בתחקיר של תכנית הטלוויזיה "עובדה" כי שיקר לגבי עברו הצבאי. כלפי חוץ לפיד נזהר בכבודו של פרי, אך מאחורי הקלעים הביאו לחצים להתפטרותו והוא לא שב להיות משובץ כמועמד מטעם המפלגה בבחירות הבאות.

חברי המפלגה ומוסדות המפלגה המרכזיים

תקנון המפלגה עומד בדרישות החוק בציינו את תנאי החברות במפלגה ואת הרכב וסמכויות מספר גופים מפלגתיים נוספים. אולם אם ניתן לטעון כי יש עתיד מתאפיינת בשקיפות יחסית לגבי המעמד המיוחד של המנהיג כפי שהוא בא לידי ביטוי בתקנונה, לא ברור כי מוסדות המפלגה שהרכבם וסמכויותיהם מפורטים בתקנונה אכן פועלים. נראה כי את התנהלותה של המפלגה קובע יושב הראש בהתייעצות עם מקורביו מהפוליטיקה ומחוצה לה וכי לעיתים מתרחב מעט המעגל וכולל גם את חברי הסיעה בכנסת. אין כל סימן לפעולה סדירה של מוסדות מפלגתיים חוץ פרלמנטריים. גם שאלת קיום חברות במפלגה והיקפה הם סוד שמור. אולם אם להתבסס על דיווחי המפלגה על הכנסות מדמי חבר בשנים 2015-2017, בהנחה שדמי החבר עמדו ככתוב בתקנון המפלגה על סך של 40 ש"ח, הרי שבשנת 2017 היו למפלגה 1761 חברים. זהו מספר נמוך יחסית הכולל, כך ניתן לשער, את נציגי המפלגה בגופים נבחרים ומעגלי משפחה וחברים קרובים.

לעומת זאת, לפי אתר המפלגה (<https://www.yeshatid.org.il>/מטות#page_btn_27964), יש לה 11 מטות נושאיים (כגון נשים, נוער, גאים, דוברי צרפתית, רוסית ואנגלית) ו-120 מטות מוניציפליים. כמו כן ישנם למפלגה פעילים בתאים במוסדות להשכלה גבוהה. מדובר בתופעה מעניינת כיוון שמדובר בפעילות ללא כל השפעה ככל שמדובר בבחירת מנהיג ומועמדים או בהכרעות מרכזיות בחיי המפלגה. במילים אחרות, ישנה פעילות ופעילים הגם שאין לאלו תמריצים כמו שיש במפלגות עם מוסדות מרכזיים פעילים או פריימריז.

מאזן כספי

²³⁵ סמיכותן של שתי מערכות הבחירות הבאות (ספטמבר 2019 ומרץ 2020) הביאו להחלטה על "הקפאת" הרשימה שגובשה לקראת הבחירות של אפריל 2019. כך עשו כמעט כל המפלגות לאור הנסיבות המיוחדות.

כמו מרבית המפלגות בישראל, יש עתיד נסמכת בעיקר על המימון הממלכתי המגיע לה מתוקף חוק מימון מפלגות. לדוגמא, בשנת 2017 המימון הממלכתי היווה של 94% מכלל הכנסותיה בעוד שתרומות ודמי חבר היוו פחות מאחוז מההכנסות.

את בחירות 2013 סיימה יש עתיד עם העודף הגדול ביותר מבין כל הסיעות שנבחרו (למעלה מעשרה מיליון ש"ח). זאת, הודות להצלחתה האלקטורלית מחד והוצאה מתונה ושקולה יחסית מאידך, לפחות בהשוואה לרוב המפלגות האחרות (מבקר המדינה, 2014א). עם זאת, הוצאות מופרזות בבחירות המקומיות של 2013 (ראה לעיל) ובחירות מוקדמות מהצפוי לכנסת בשנת 2015 שהניבו תוצאות פחות מוצלחות, הכניסו את המפלגה לגירעון שעמד על כמיליון ש"ח. אולם, כבר בסוף 2016 המאזן של יש עתיד היה כמעט מאופס ובסוף 2018 היה לה כבר עודף של כ-3 מיליון ש"ח. ככל הנראה, התפתחויות אלו משקפות את היכולת של המפלגה לרכז את הוצאותיה בתקופות בחירות – להיכנס בהן לגרעון ולכסות אותו אחר כך באמצעות כספי מימון שוטף שלהם היא נזקקת פחות נוכח המבנה הארגוני הרזה שלה.

יש עתיד במרשתת

יש עתיד נולדה בעידן שבו הרשתות החברתיות הפכו לחלק מרכזי בפוליטיקה. כבר לקראת בחירות 2013 היא הפעילה, כמו רוב המפלגות האחרות, דף פייסבוק. בעוד שדף הפייסבוק של המפלגה שימש להפקת רשומות (פוסטים) באנגלית בלבד, דף הפייסבוק של מנהיג המפלגה יאיר לפיד העלה רשומות בעברית. כבר אז משכו את עיקר תשומת הלב הרשומות שהפיקו מנהיגי המפלגות. לפיד היה פופולרי יחסית בקרב הגולשים, כאשר מבחינת מספר לייקים ממוצע לרשומה הוא היה רביעי אחרי נתניהו, בנט וליברמן ולפני יחימוביץ, ציפי לבני ויתר מנהיגי המפלגות שהתמודדו לכנסת. מבחינת מספר תגובות ממוצע לרשומה היה לפיד ראשון מקרב כלל מנהיגי המפלגות (והמפלגות שפיגרו אחריהן). מבחינת מספר שיתופים הוא היה רביעי אחרי נתניהו, בנט ויחימוביץ' (Bar-Ilan, Bronstein and Aharony, 2015). מי שנכנס זה עתה לפוליטיקה משך תשומת לב ועניין רב כמו שחקנים וותיקים ממנו (Samuel-Azran, Yarchi and Wolfsfeld, 2015).

דף הפייסבוק של המפלגה (לפי השוואה מראשית 2015) וחשבון הטוויטר של המפלגה (נכון לעד סוף 2016) לא בלטו באופן יחסי בתפוקת הפוסטים שלהם שהייתה פחותה בהשוואה לחמש מפלגות להן הושוותה וגבוהה רק משלוש מהן.²³⁶ מנהיג המפלגה לפיד הפיק פוסטים (אך לא ציוצים) רבים מאשר מפלגתו אך לא בהשוואה למנהיגי מפלגות אחרים.²³⁷ דף הפייסבוק של מנהיג המפלגה לפיד היה פופולרי בהרבה מזה של מפלגתו יש עתיד, ונכון למאי 2015 היו לו פי 27 לייקים מאשר למפלגתו (379,977 לעומת 14,025). בסוף אוגוסט 2018 היו למפלגה כ-29,390 לייקים בעוד שללפיד היו כבר 427,045 (זמיר ופרידמן, 2018). נכון למאי 2015 (וגם לאוגוסט 2018 ראו זמיר ופרידמן 2018) הדף של לפיד גם היה הדף השלישי במידת הפופולריות שלו מקרב מנהיגי המפלגות, בהפרש ניכר מזה של נתניהו, בהפרש קטן יחסית ממזה של נפתלי בנט והרבה מעל מנהיגי ישראל ביתנו, העבודה, כולנו ומרצ. לדף הפייסבוק של יש עתיד היה מספר עוקבים נמוך מכל המפלגות האחרות למעט המפלגות החרדיות. לחשבון הטוויטר של לפיד היו נכון לינואר 2017 למעלה מפי 40 עוקבים בהשוואה למפלגתו (43,903 לעומת 1,084) (זמיר ורהט, 2019). מידת המעורבות הממוצעת לפוסט בתקופת אוגוסט 2017 - אוגוסט 2018 הייתה למעלה מפי 17 לפוסט של לפיד לעומת זה של מפלגתו (זמיר ופרידמן, 2018). נכון לאמצע שנת 2019 היו ליש עתיד כ-32 אלף לייקים בפייסבוק ואילו ללפיד היו כ-437 אלף; בטוויטר היו ליש עתיד כ-3000 עוקבים ואילו ללפיד היו כ-157 אלף (רהט, בדפוס). כל הנתונים האלו מוסיפים עוד נדבך להבנת מרכזיותו של מנהיג המפלגה לפיד ביש עתיד.

חוסן ישראל ותל"ם

כאמור, חוסן ישראל נוסדה אף היא כמפלגת מנהיג. לפי התקנון שלה, מחוץ למוסדות שיפוט וביקורת, נקבע כי במפלגה יהיו אסיפה כללית בת עשרות חברים והנהלה בת שבעה חברים שתעסוק בניהול השוטף של ענייניה. מעל כל אלו הוצב יושב הראש לו הוענקו סמכויות נרחבות. התקנון התייחס להיותה של חוסן ישראל מפלגה חדשה בקבעו כללים מיוחדים לאיוש התפקידים במוסדות המפלגה בתקופת ייסוד המפלגה. כך למשל נקבע כי יו"ר המפלגה ייבחר על ידי האסיפה הכללית של המפלגה, למעט היו"ר הראשון וכי האסיפה הכללית, מוסד מרכזי במפלגה, תכלול את 70 מייסדי

²³⁶ בבדיקה נוספת של תקופה של שנה בין אוגוסט 2017 לבין אוגוסט 2018 עלו ממצאים דומים כאשר תפוקת הפוסטים של יש עתיד הייתה נמוכה משל 4 מפלגות וגבוהה מ-4 מהן (זמיר ופרידמן, 2018).
²³⁷ בבדיקה נוספת של תקופה של שנה בין אוגוסט 2017 לבין אוגוסט 2018 עלה שתפוקת הפוסטים של יאיר לפיד עתיד הייתה כמעט כפולה משל מפלגתו אך נמוכה ביחס למנהיגי מפלגות אחרות (זמיר ופרידמן, 2018).

המפלגה. התקנון קובע שבעתיד האסיפה הכללית תבחר את יו"ר המפלגה, כמו גם בעלי תפקידים אחרים וכי האסיפה תורכב משילוב של נציגי המפלגה וחברי הנהלתה, מינויים של היו"ר ומי שייבחרו בידי חברי המפלגה.

כפי שאופייני למפלגת מנהיג, הוקנו ליו"ר סמכויות רבות כמו קביעת הרשימה לכנסת, החלטה על הצטרפות לקואליציה, ניהול מו"מ קואליציוני וקביעת השרים, הצעת הרכב הנהלת המפלגה לאישור האסיפה הכללית, מינוי בעלי תפקידים במנגנון המפלגה וראש הסיעה בכנסת. כמו כן נקבע כי הוא יהיה יושב ראש האסיפה הכללית של המפלגה, ושסמכותו למנות עד 25% מחברי האסיפה הכללית. בחלק מן המקרים, סמכויות אלו אמורות להיות מופעלות תוך התייעצות עם חברי גופים מפלגתיים רלוונטיים. כמו כן נקבעה מגבלת כהונה על יושב הראש של שמונה שנים או שלוש קדנציות, המאוחר מביניהן. יחד עם זאת, נראה כי המפלגה התכוננה לעתיד דמוקרטי יותר עם חיים מפלגתיים רעיוניים כאשר בסעיפים האחרונים בתקנון נקבע:

109. במהלך הקדנציה הראשונה של המפלגה בכנסת, תשאף המפלגה לכוון גוף שיביא לידי ביטוי את אופייה הדמוקרטי של המפלגה ובכלל זה, בחינת מוסדות שיחליטו על אופן בחירת נציגי המפלגה לגופים השונים החיצוניים והפנימיים.

110. במהלך הקדנציה הראשונה של המפלגה וכל עוד לא כוננה המפלגה גוף שיביא לידי ביטוי את אופייה הדמוקרטי של המפלגה, תפעל המפלגה לכנס ועידה אידיאולוגית רעיונית אשר אליה יוכלו להירשם חברי המפלגה ברחבי הארץ, אשר תוצריה יבאו בפני האסיפה הכללית לדיון והחלטות.

בהתחשב בעובדה ששלושת הקדנציות הראשונות של חוסן ישראל בכנסת (כחלק מכחול לבן) נגדעו באיבן, עדיין מוקדם להעריך האם יש כוונה לממש את הסעיפים האלה.

בתקנון של תל"ם נקבע שמחוץ למוסדות שיפוט וביקורת, יהיו במפלגה ועידה בת 50 חברים והנהלה בת לפחות 5 חברים. מול כל אלו הוענקו ליושב הראש סמכויות נרחבות כצפוי במפלגת מנהיג. אלו כוללות בחירת מועמדים לרשימה לכנסת, התוויית מדיניות, החלטה על הצטרפות לקואליציה, ומינוי שרים ובעלי תפקידים אחרים בממשלה ובכנסת. נקבע גם כי יו"ר המפלגה יעמוד בראש הנהלת המפלגה והועידה שאותה הוא יכול לכנס תוך סמכות לקבוע את מועד הכינוס, מיקומו ואת סדר היום. נקבע כי ועידת המפלגה תהא מורכבת ממייסדי המפלגה ותכהן ארבע שנים ממועד כינוסה

הראשון. לאחר מכן היא תורכב מחמישים צירים נבחרים. הועידה היא שתבחר את היושב ראש בעתיד כאשר מעמדו של היו"ר הראשון יעלו שוריי עד סוף שנת 2024. להנהלה הוקנו סמכויות לניהול שוטף ואילו הועידה הוסמכה לקבל החלטות בנושאים כגון תיקון התקנון, שינוי שמה או מטרותיה ובחירת ועדת הביקורת של המפלגה.

דף הפייסבוק של ברית כחול לבן, אשר פעל במקביל לזה של המפלגה החברה בברית, יש עתיד, לא היה פעיל נכון לראשית 2019, אך באמצע אותה השנה היו לו כבר כ-17 אלף לייקים, קצת יותר מחצי הכמות שהייתה למפלגת יש עתיד. כ-150,000 לייקים למנהיג כחול לבן בני גנץ ייצגו אולי מספר די גבוה שנצבר בתקופה קצרה, אך באותה העת כבר היו לאיר לפיד כמעט פי שלושה מזה. דפוסים דומים ניכרו גם בטוויטר (רהט, בדפוס). דפוסים הבולטות של המנהיג לעומת המפלגה בלטו גם במקרה זה. היתרון למנהיג הוותיק יותר בברית כחול לבן, יאיר לפיד, ניכר אף הוא.

אידיאולוגיה

הסעיף הראשון במטרות יש עתיד כפי שהוגשו לרשם המפלגות מדגיש את רצונה ב"שינוי סדרי העדיפויות במדינה עם שימת דגש על החיים האזרחיים". בהתאם לכך, הסעיף העוסק בחוץ וביטחון הוא אחד מתוך שמונה ומופיע אחרון. יתר הסעיפים, שבעה במספר, עניינם נושאים אזרחיים וחוקתיים. המצעים שפרסמה יש עתיד לקראת הבחירות היו ארוכים ומפורטים ובכך עמדו בניגוד בולט למי שהחליטו שאין מקום לפרסום מצע כמו מפלגת השלטון – הליכוד. כך ניסתה יש עתיד להציג עצמה כחלופה שלטונית רצינית אל מול הביקורת שמדובר במנהיג ובאוסף של אנשים חסרי ניסיון פוליטי. גם במצעים נשמר הדגש על "נושאים אזרחיים" כאשר רק חמישה עמודים (מתוך 123) באמצע המצע של בחירות 2013 ו-13 (מתוך 274) באמצע המצע של בחירות 2015 הוקדשו לנושאי חוץ וביטחון. עם זאת, כמו בכל הנושאים, המפלגה השקיעה מאמץ לעצב המלצות למדיניות חוץ וביטחון שאותן פרסמה במסמך נפרד מהמצע (יש עתיד, ללא שנה).

בשנת 2019 הוקמה "כחול לבן" שבה חברה יש עתיד הוותיקה יחסית לשתי המפלגות החדשות, חוסן ישראל ותל"ם. ניסוח מטרות המפלגה של חוסן ישראל כפי שהוגשו לרשם המפלגות היה הניסוח העמום וההסכמי ביותר (מנקודת המבט של הרוב היהודי-ציוני) שניתן היה להעלות על הדעת: "המשך ביסוס וחיזוק מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית לאור החזון הציוני כפי שבא לידי ביטוי במגילת העצמאות תוך קביעת ושינוי סדר העדיפויות הלאומי בנושאים הבאים: חינוך, פיתוח

תשתיות לאומיות, חקלאות, חוק משפט ובטחון פנים, מדיניות רווחה, שלום וביטחון.²³⁸ אפילו במטרות המפלגה היותר מפורטות של תל"ם, כפי שהוגשו לרשם המפלגות, קשה למצוא אמירות שנויות במחלוקת. המפלגה אמנם זוהתה כמפלגת ימין מובהקת ככל שמדובר בנושא הסכסוך הישראלי פלסטיני אך דומה כי אפילו בהתייחסותה לנושא זה ניתן היה לזהות פרגמטיות שלא אפיינה את גישת הימין בשנת 2019: "המפלגה תפעל למען הבטחת ריבונותה וביטחונה של מדינת ישראל ולמען ביטחון כל אזרחיה, ותחתור להשגת שלום אמת בין מדינת ישראל ושכנותיה." בכל מקרה דובר במרכיב קטן בברית כולה. נוכח עמימות זאת, נסתפק להלן, בנייתוח עמדות המפלגות, בהתייחסות למצע ברית כחול לבן שעוצב לקראת בחירות אפריל 2019 ולא שונה מטבע הדברים גם לקראת בחירות ספטמבר 2019 ו-2020.

מצע כחול לבן (2019-2020) היה קצר בהרבה ממצעי יש עתיד בבחירות 2013 ו-2015. נראה כי מה שנכלל בו היו בעיקרם חלקים שקל היה להסכים איתם מהמצעים הקודמים של יש עתיד. מה שבלט במיוחד הוא הזות הנושא הביטחוני לראשית המצע, הן כעקרון ראשון מבין שלושת היסודות המרכזיים שכחול לבן הציגה עצמה כמושתתת עליהם, הן כנושא הראשון בו. ביתר חלקי המצע, אשר נראה כי רבים מהם מבוססים על זה של יש עתיד (אחרי עריכה ועדכון) לא ניכרו שינויים גדולים. מבחינה רעיונית חוברו הנושאים האזרחיים לתפיסה ביטחונית תקיפה אך פרגמטית. זו אפיינה גם את מצעי יש עתיד בעבר הגם שהוצנעה נוכח נסיונה להציע סדר יום חדש ונוכח העדר מנהיגות ביטחונית בכירה דוגמת זו שנוספה עם הברית עם חוסן ישראל ותל"ם.

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

התייחסות יש עתיד לממד זה במטרות המפלגה מצומצמת: "נחתור להסכם שלום על פי המתווה של 'שתי מדינות לשני עמים, תוך שמירה על גושי הישובים הגדולים והבטחת שלומה של ישראל כמדינה שבה מתקיים רוב יהודי מוצק בגבולות בטוחים וברי הגנה". בעת שנרשמה יש עתיד כמפלגה, זמן לא ארוך אחרי "נאום בר אילן" של ראש הממשלה נתניהו, בה הביע תמיכה בפתרון שתי המדינות, נראתה הצגה כזו של הפתרון לסכסוך הישראלי-פלשתיני כעמדה מרכזית. אכן, במצע משנת 2013 נכתב: "הפתרון של 'שתי מדינות לשני עמים' בו הכירו גם כל ראשי הממשלות בישראל בשלושים

²³⁸ ובכל זאת, יש להבין את ההתייחסות המפורשת להכרזת העצמאות כביקורת מרומזת לחוק הלאום שחלק ניכר ממבקריו טען כי ראוי היה שיכלול התייחסות למגילת העצמאות.

השנים האחרונות – מיצחק רבין ועד לבנימין נתניהו – הוא הפתרון היחיד שיכול להבטיח קיום ובטחון לישראל". במצע זה ניכר הניסיון לגשר בין עמדות שונות במפלגה כאשר יחד עם דגש על חשיבות החתירה לשלום עם הפלסטינים כפתח להשגת שלום כולל יש התייחסויות לזיקה לארץ ישראל, לקווים אדומים בנושא ירושלים ולשאלת הפליטים והטלת עיקר האשמה על הפלסטינים בנוגע לאי התקדמות בתהליכי השלום. המצע לקראת בחירות 2015 הציב אמות מידה דומות אך הציע מתווה של משא ומן כולל בין ישראל לבין מדינות האזור שבמסגרתו יתנהל גם המשא ומתן עם הפלסטינים.

מעבר למצע, העמדה הממוכזת של יש עתיד בתחום החוץ והביטחון השתקפה גם בהכללתם בסיעתה של מועמדים שנחשבו ל"יונים" מדיניות (עופר שלח, יעל גרמן) לצד בעלי עמדות שניתן לזהותן כמרכז-ימין (לפיד, מאיר כהן, אלעזר שטרן). יש לציין, עם זאת, שהעמדות השונות לא עמדו למבחן רציני שכן מאז הקמת יש עתיד ועד לבחירות של 2020 לא התקיימו בממשלה או בכנסת הצבעות קריטיות בנושא תהליך השלום. עם זאת, התגובות לתכנית השלום שהציג נשיא ארצות הברית בראשית 2020 ("דיל המאה") היו מעורבות. היו"ר לפיד אמר שהמסמך רציני ואין סיבה להתנגד לו. לעומתו עמיתו למפלגה עפר שלח תקף בחריפות את הכוונה לספח את בקעת הירדן וחלקים מיהודה ושומרון ואת היוזמה חילופי שטחים שיעבירו יישובים ערבים ישראלים לשטחי המדינה הפלסטינית.

החבירה של יש עתיד אל חוסן ישראל ובייחוד אל תל"ם במסגרת כחול לבן הייתה את הגוון האידיאולוגי המדיני באופן ברור לימין. כך למשל, במצע כחול לבן אין אף אזכור למושג "שתי המדינות" שהופיע במצע יש עתיד בשנים 2013 ו-2015. כאמור, נושא הביטחון היה מרכיב מרכזי במצע כחול לבן לקראת בחירות 2019. זה היה ביטוי להיצע של ברית זו – שלושה ראשי מטה כללי לשעבר – ולמה שנראה כביקוש הכרחי נוכח מציאות החיים הישראלית. היסוד המרכזי של התפיסה המדינית-ביטחונית נוסח באופן שיפנה לכלל הבוחרים: "אל מול הסכנות והאתגרים סביבנו, נעמיד אגרוף ברזל נגד חורשי רעתנו. לצד זאת נפעל בתבונה ובאחריות כדי למצות כל סיכוי למשא ומתן אפקטיבי בשיתוף הגורמים המתונים בעולם הערבי ובמדינות המערב". (עמ' 1). אמירה זו והשימוש במושג "היפרדות מן הפלסטינים" היא הצגה של קו ניצי אך פרגמטי שמאפיינת גישת אמצע בנושא זה

בפוליטיקה הישראלית. עם זאת, אין כאן כל יסוד לחד-צדדיות אותה ייצגה קדימה ויש אף התייחסות מפורשת להתנגדות לה: "לא תהיה התנתקות שנייה. מהלך המבוצע באורח חד-צדדי מוביל את האויב בהכרח למסקנה שההתנגדות האלימה שלו הכריעה אותנו. לא נחזור על הטעות הזו..." (עמ' 4). בנוסף לקביעה ההסכמית והשגרתית על ירושלים המאוחדת ישנה קביעה חד משמעית לגבי היותה של רמת הגולן "חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל" (עמ' 4). כמו כן מחשקת כחול לבן את עצמה (גם אם בניסוח עמום משהו) בהבטיחה כי "כל החלטה מדינית היסטורית תובא להכרעת העם במשאל עם או תאושר בכנסת ברוב מיוחד". במילים אחרות, לימין ניתנת זכות וטו על שינוי המצב הקיים. כאמור, המצע משקף תזוזה ימינה ביחס למצע יש עתיד, מה שתואם לכך שמדובר בחבירה למפלגת ימין (ת"ם) ולשינוי בשיח הציבורי בישראל מאז שקמה המפלגה.

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

שלוש מתוך שמונה מטרות המפלגה של יש עתיד, כפי שהוגשו לרשם המפלגות, עסקו בממד זה. המטרה שהוצבה ראשונה, כאמור, דיברה על שינוי בסדרי העדיפויות ודגש על החיים האזרחיים, מה שכלל לשיטתה של יש עתיד את תחומי החינוך, הדיור, הבריאות, תחבורה והשיטור. המפלגה מיצבה עצמה, בשונה ממפלגות "חברתיות" רבות, לא כמי שדואגת לשכבות החלשות או לצמצום הפערים בחברה אלא כמי שמטרתה "שיפור מצבו של מעמד הביניים היצרני והתורם אשר קופח בידי המדינה בחלוקת המשאבים". לשיטתה צמיחה כלכלית היא הדרך ללחוס בעוני במשולב עם מהלכי שיפור תשתיות וייעול. האזרח נתפס כצרכן כאשר מדובר ב"הורדת יוקר-המחיה והוזלת הדיור בישראל" ואין ניסיון לחולל יותר שוויון בחלוקת הכנסות אלא לפעול ל"שיפור הניידות החברתית". קיימת גם התייחסות מיוחדת ל"עסקים זעירים וקטנים" וסעיף מיוחד מוקדש לחינוך שמוצג כדרך "לשפר את השוויון והניידות החברתית". מדובר בתפיסה שמשקפת גישה כלכלית ליברלית מובהקת ששמה דגש על ניווד חברתי ושוויון הזדמנויות.

גם המצעים המפורטים לבחירות 2013 ולבחירות 2015 הוקדשו ברובם לנושאים כלכליים-חברתיים. בפתיחת מצע 2013 הוצגה התפיסה החברתית כלכלית. התפיסה היא של ליברליזם מתון, בין מה שמכונה "הניאו-ליברליזם הקפיטליסטי של הליכוד" לבין "העמדות הסוציאליסטיות המובהקות שמציגה מפלגת העבודה": "תפיסתה הכלכלית חברתית של "יש עתיד" חרתה על דיגלה שילוב נכון

בין שוק חופשי הפועל - בתנאים התחרותיים של הזירה הגלובאלית, לבין הצורך להגן על החלש ולבנות חברת מופת שמאמינה בערבות הדדית. " (עמ' 3). וכן: "שילוב נכון בין קפיטליזם המעורר יזמות, חדשנות ומגזר עיסקי תוסס שאינו נחסם בידי בירוקרטיה ממשלתית, ומאידיך רגולציה מאוזנת השומרת על כלל החברה מפני דורסנותם וחמדנותם של יחידים ומפני גופים מסחריים שאינם מכירים באחריותם החברתית. " ואכן, מתוך ניסיון להציע דרך שלישית או פרגמטית מוצגים לאחר מכן פירוט של צעדים שהם תמהיל של גישה זו שכוללים צעדי רווחה, התייעלות ורגולציה ביחד עם ניסיון לצמצם את התלות ברווחה, את הרגולציה ואת מעורבות המדינה. גישה פרגמטית זו מובנת על רקע הניסיון (המוצלח) של יש עתיד לקצור את פירות המחאה החברתית של קיץ 2011, שהייתה בעיקרה מחאה של המעמד הבינוני.

מצע בחירות 2015 פתח דווקא בנושא המלחמה בשחיתות הציבורית אך מייד לאחריו הוצבו נושאי כלכלה וחברה. כאן נכללה התייחסות (חיובית כמובן) לכהונתו הקצרה של יושב ראש המפלגה לפיד כשר אוצר לפי אמות מידה כלכליות מקובלות. הגישה הייתה שוב פרגמטית של הליכה בדרך אמצע. כאשר מדובר באי שוויון הוא מיוחס למדיניות שהפלתה לטובה חלקים מאוד מסוימים של החברה הישראלית (ולא לפעולת "השוק החופשי"): "בין השנים 2012-2002, הצמיחה בישראל היתה 26.8%. באותן עשר שנים העלייה בשכר החודשי הריאלי של אזרחי ישראל היתה רק 2.1%. סדרי העדיפויות של הכלכלה הישראלית הפנו משאבים בעיקר לקבוצות הלחץ הפוליטיות – להתנחלויות מבודדות, לשיבות ולמתן הטבות לבעלי ההון – וזנחו את מעמד הביניים הישראלי, שנושא את המשק על גבו." (עמ' 13). הפתרונות הם שוב תמהיל של גישות שונות אשר מחד ממוקדות בסיוע לאוכלוסיות חלשות אך מאידך מתייחסות לאזרח כצרכן הסובל מיוקר מחיה גבוה ושמות דגש על צעדים לטובת המעמד הבינוני ושיפור החינוך לטובת ניווד חברתי.

באופן לא מפתיע, מצע כחול לבן 2019 דומה לאלו של יש עתיד בגישת האמצע שלו: "אנו מחויבים לצמיחה כלכלית מתמשכת ולצמצום העוני, ומחויבים לקדם חברה המאפשרת הזדמנות אמיתית לכל אזרח ואזרחית. נבקש לחזק את המערכות הציבוריות, בעיקר בתחומים חינוך, בריאות ורווחה. נקדם הרחבה של הצמיחה ושל הפיריון על ידי שיפור נרחב של התשתיות הציבוריות, השקעה בהון אנושי, צמצום הביורוקרטיה ובניית סביבה התומכת בהשקעות עסקיות. נפעל לצמצום יוקר המחיה על ידי פתרונות בשוק הדיור, הגברת התחרותיות ושיפור הפיריון." (עמ' 2). כאן ניכרת היטב השפעת יש עתיד

ואולי גם העובדה שגישתה הפרגמטית מתאימה בקלות במיוחד למי שהצטרפו למערכת הפוליטית ללא תפיסה כלכלית-חברתית אידיאולוגית מגובשת אלא יותר מתוך תפיסה של ניהול נכון והוגן.

דת ומדינה

במטרות המפלגה של יש עתיד כפי שהוגשו לרשם המפלגות נקבע כי אחת ממטרותיה היא "שוויון בחינוך ובגיוס: לימודי ליב"ה לכל, גיוס לכל, ועידוד יציאה לעבודה לכל המגזרים כולל החרדי". עמדה זו מייצגת בפירוש תסכול של חלק ניכר מהאוכלוסייה היהודית הלא חרדית בישראל מהתנהלותם של החרדים. עם זאת, אין כאן את החילוניות הרדיקלית שאפיינה את יוסף (טומי) לפיד, אביו של מייסד המפלגה, יאיר לפיד. זאת ועוד, המטרה המוצהרת היא להגיע להסדרה של היחסים בין קבוצות שונות באוכלוסייה על ידי אימוץ חוקה.

המצע של שנת 2013 מתייחס באופן דומה לעניין זה, דרך ההתייחסות לצורך ב"שירות שווה לכולם" ובהסדרת יחסים באמצעות אימוץ של חוקה על רקע מחלוקות בענייני דת ומדינה. ההתייחסויות מפורטות יותר וכוללות ביקורת קשה על המציאות הלא שוויונית והצעת פתרונות כולל מתווה של מספר שנים שיוביל להחלת שירות לאומי אזרחי על כלל האוכלוסייה. במידה רבה, הסדרת גיוס החרדים הייתה אחד מהנושאים המרכזיים שיש עתיד הבליטה בשיח שלה ופעלה לקידומה. גולת הכותרת של החקיקה שהיא קידמה במהלך הכנסת ה-19 הייתה קבלתו של חוק השוויון בנטל. השר יעקב פרי מיש עתיד עמד בראש ועדת שרים שניסחה קווי מתאר להסדר החדש, אשר כלל לראשונה סנקציות כלכליות ופיליות על משתמטים. ח"כ עופר שלח ברך על אישור החוק ואמר שמדובר בהסדר ישים "שמייצג את העקרונות עליהם נלחמנו – כולם צריכים לשרת וכולם צריכים לצאת לעבוד ולפרנס את עצמם".

במצע לקראת בחירות 2015 הוצג ההישג של אישור חוק השוויון בנטל כתחילתו של מהלך רחב. הכותרת "עידוד שילוב הציבור החרדי בחברה הישראלית" אמנם ממוקדת וחדה אך מדובר כבר בשילוב ולא בתיקון של אי צדק היסטורי. אלא שחזרת המפלגות החרדיות לקואליציה לאחר הבחירות הביאה לתיקון מסיבי של החוק באופן שעיקר את הישגיו, מנקודת המבט של יש עתיד.

פסילת החוק החדש על-ידי בג"צ (נובמבר 2017) הביאה למאמץ חדש לחקיקה של הסדר שיעמוד במבחן בג"צ. הוועדה שהקים שר הביטחון ליברמן המליצה על הסדר שהניח את דעתה של יש עתיד והיא תמכה בהצעת החוק למרות היותה באופוזיציה בקריאה ראשונה ביולי 2018. לפיד הסביר את עמדת הסיעה:

מדובר בעצם בחוק של יש עתיד. לא במקרה החרדים מתנגדים לו. הוא נולד בעקבות הניצחון שלנו בבג"ץ, העקרונות הבסיסיים שלו לקוחים מהחוק שהעברנו בממשלה הקודמת, הרמטכ"ל וצה"ל חתומים עליו, ומה שהכי חשוב - הוא יוביל לזה שיותר חרדים יתגייסו ויותר חרדים ייצאו לעבודה (חי, 2018)

תמיכה זו נפסקה מספר חודשים אחר כך כאשר לטענת לפיד הגיעה הממשלה להבנות עם החרדים על פיצוי כספי שיקבלו במקרה שיוטלו עליהם סנקציות כלכליות מאי-עמידה במכסות הגיוס לפי מתווה החוק החדש:

לפני חודש עמדתי פה ודרשתי שנתניהו יתחייב בקולו שהחרדים לא יקבלו פיצוי כספי בקומבינה תמורת חוק הגיוס. כי זה מה שהם הבטיחו לחרדים. הם אמרו להם אל תדאגו לגבי הסנקציות הכלכליות. נעביר לכם את הכסף מתחת לשולחן". זו קומבינה... אנחנו לא ניתן את ידינו לזה שמשתמטים יקבלו כסף מהמדינה. שכספי המיסים שלנו, יממנו השתמטות. גמרנו לחכות. גמרנו להיות פראירים שלהם. יש עתיד תצביע נגד חוק הגיוס. (שלינגר, 2018)

מצע כחול לבן בבחירות של 2019 נוקט קו מתון ופייסני כלפי החרדים ובענייני דת ומדינה, אולי מתוך הבנה שהדרך לשלטון מחייבת זאת. במצע נכלל פרק מיוחד לענייני דת ומדינה. מוצגת בו עמדה אמפתית כלפי הציבור הדתי-חרדי ואף נכונות לפשרות (לדוגמה אימוץ אמנת גביון-מידן באשר לפעילות בשבת) אך מוזכרות גם שורה של רפורמות כגון "ברית הזוגיות" (למעשה נישואין אזרחיים), גיור מקל, זכויות נשים ורפורמה במערך הכשרות, שנוגדות לעמדת הממסד הדתי אורתודוכסי.

חוקה וממשל

כפי שאופייני למפלגות מרכז ולמפלגות חדשות, יש התייחסות רבה לנושאים אלו במטרות המפלגה של יש עתיד. דובר על לא פחות מאשר "שינוי שיטת המשטר" ואימוץ חוקה. אולם אין מתווה ברור לשינוי מעבר להגבלת גודל הממשלה ולדגש על מלחמה בשחיתות, שלטון החוק ומעמד בג"ץ. המצע של שנת 2013 מציג תכנית שכוללת תיקון בהליך הרכבת הממשלה ("על ראש המפלגה הגדולה ביותר תוטל באופן אוטומטי הרכבת הממשלה"), העלאה דרקונית של אחוז החסימה ל-6% ואי אמון קונסטרוקטיבי ברוב מיוחד (70 ח"כ). חלק ממטרות אלו קודם במסגרת "חוקי המשילות" של 2014, כולל הגבלת מספר השרים בממשלה, אימוץ של מנגנון אי אמון קונסטרוקטיבי מלא (אך ברוב מוחלט של 61 חכ"ם) והעלאת אחוז החסימה (ל-3.25%). כמו כן דובר על מתווה לאימוץ חוקה שתיכתב על ידי "אנשי רוח ומשפט" ותובא לאישור הכנסת. מצע 2015 מציין את "חוקי המשילות" כהישג של יש עתיד, חוזר על נושא הצורך באימוץ החוקה ומציע צעדים נוספים כולל הגבלת אורך כהונת ראש הממשלה ובמיוחד התייחסות מפורטת לצעדים שנוגעים לרפורמות בשירות הציבורי וארגון מחדש של הממשלה ומשרדיה.

מצע 2019 של כחול לבן הדגיש שוב את המלחמה בשחיתות (כפי עשתה יש עתיד במצע 2015). נושא זה הופיע מיד לאחר הנושא הראשון, המדיני-ביטחוני, מה שמשקף נושא מרכזי בבחירות – כתבי החשדות נגד ראש הממשלה נתניהו בפרשיות שחיתות. כמו כן מופיעה מחויבות לשמירה על כוחם של שומרי הסף (מול מתקפת הליכוד והמפלגות הדתיות עליהם) וכן רפורמות שיחזקו את הכנסת, המנהל הציבורי והשלטון המקומי. מדובר בקו משטרי הדוגל בדמוקרטיה ליברלית של איזונים ובלמים ועמד בניגוד לקו הפופוליסטי שהובילו נתניהו ותומכיו ודגל במיוחד בחיזוק הרשות המבצעת בשם עקרון המשילות.

סיכום

פרק זה עסק במפלגה החדשה הכי מצליחה בעשור האחרון ואולי אף בעשורים האחרונים (במיוחד אם לא רואים את קדימה כמפלגה חדשה מובהקת ראו Barnea and Rahat, 2011). יש עתיד הצליחה להיות המפלגה השנייה בגודלה בהתמודדותה הראשונה; לצלוח את מבחן ההישרדות של הבחירות השניות (2015) בהצלחה יחסית; ובבחירות 2019-2020 להיות חלק מברית שהציבה חלופה שלטונית

ממשית ושהייתה דומה בגודלה למפלגת השלטון, הליכוד. הישגה הגדול, נכון לעת כתיבת שורות אלו, לאחר בחירות 2021, ועל אף הנסיגה הזמנית בבחירות 2015, הוא הפיכתה לכוח המרכזי בגוש המרכז-שמאל תוך דחיקת מפלגת העבודה למעמד של מפלגה קטנה. מה שעוד לא השיגה ולא ברור אם תשיג הוא את השלטון, מה שיתבטא בהפיכתה למפלגת השלטון הראשית או לפחות לשותפה שווה בו. היא הצליחה להפך לחלופה שלטונית ואופוזיציה ראשית, אך לא למשוך מספיק תמיכה מימין שתיתן לה את השלטון.

לאחר בחירות 2020 פורקה ברית כחול לבן, כאשר יש עתיד ותל"ם בחרו להישאר באופוזיציה ואילו חוסן ישראל ושני פורשי תל"ם הצטרפו לממשלה. בבחירות 2021 יש עתיד הציגה יציבות ומידת תמיכה גבוהה בהשוואה ליתר המפלגות בגוש המרכז-שמאל המפוצל. לא ברור מה יעלה בגורלה של חוסן ישראל. הכי טבעי היה כי תחבור שוב ליש עתיד אך לאחר "הגירושים המכווערים" על רקע הצטרפות חוסן ישראל לממשלה בעקבות בחירות 2020 קיים קושי בחבירה זו. חבירה למפלגת העבודה גם כן אפשרית אם כי קיימים פערים אידאולוגיים בין השתיים ועוגה קטנה שיהיה קשה לחלוק וחלק. כך, לא ברור מה יהיה הבסיס של מפלגה זו לאורך זמן. לעומת זאת נראה שתל"ם, השותפה הקטנה לברית, המימד הכי ימני בה, הגיע לסוף דרכה עם פרישת מנהיגה מהפוליטיקה וחבירת בכירה האחרים למפלגת תקווה חדשה של גדעון סער.

13. מפלגות הימין הרדיקלי

פרק זה עוסק במפלגות אשר המשותף להן הוא מיקומן בשוליים הימניים של המפה הפוליטית הישראלית. מיקום זה מוגדר בעיקר בהתאם לעמדותיהן ביחס לסוגיות חוץ וביטחון ובמיוחד ביחס לעתיד השטחים שאותם כבשה מדינת ישראל במלחמת ששת הימים והאוכלוסייה הפלסטינית המתגוררת בהם. הפרק מנתח את שמונה מפלגות הימין הקיצוני שנציגיהן נבחרו לכנסת בין השנים 1992 ל-2021: צומת, מולדת, חרות, תקומה (ששינתה את שמה לאיחוד הלאומי-תקומה), התקווה, ארץ-ישראל שלנו, עוצמה יהודית ונעם.²³⁹ חלק מאלו היו מפלגות עם חיים מחוץ לכנסת, בעוד אחרות היו רשומות כחוק, כולל פירוט תנאי חברות ומארג המוסדות הנדרש, אך לא ניכרה בהן פעילות ממוסדת חוץ פרלמנטרית. כפי שניתן לראות בלוח 13.1, רק בשלושה מקרים – אלו של צומת ב-1992 ושל מולדת ב-1992 וב-1996 – נבחרו נציגי המפלגות האלה לכנסת בהתמודדות עצמאית. בשאר המקרים, נציגים מטעמן נבחרו לכנסת במסגרת התמודדות משותפת בריתות אלקטורליות עם מפלגות נוספות.

לוח 13.1 שמונה המפלגות המנותחות בפרק

מספר המושבים בהם זכתה המפלגה בבחירות*	המפלגה	כנסות אליהן נבחרו נציגי
5,8	14-13	צומת
2,2,2,2,3	17-13	מולדת
4,2,2,2,2,4,2,2,2,1	24-15	תקומה-האיחוד הלאומי
1	15	חרות
1	18	התקווה
1	18	ארץ ישראל שלנו
1	24	עוצמה יהודית
1	24	מפלגת נעם

* ייצוג שהושג במסגרת בריתות אלקטורליות עם מפלגות אחרות מופיע באותיות נוטות.

²³⁹ נציגי מפלגות הימין הקיצוני כך והתחיה לא נבחרו לכנסת בתקופה הנסקרת כאן. לדיון על היווסדותן ופעילותן של מפלגות אלה ראו: פדהצור, 2000; נויברגר, 1997; Sprinzak, 1989; Friedman, 1990; Bick, 1995.

כאמור, מפלגות הימין הקיצוני בישראל מאופיינות בעיקר על-פי העמדות המדיניות שלהן ותפיסתן הלאומנית. יחד עם זאת, האידיאולוגיות שלהן כללו מאפיינים נוספים. שפרינצק (Sprinzak, 1991), למשל, טען כי מלבד הרכיב הלאומני, הקיצוניות הימנית התאפיינה באי-לגליזם, עוינות לפלורליזם הדמוקרטי, אמונה בעליונות אתנית יהודית, ושנאת זרים. רכיבים אלה הופיעו והודגשו לפרקים אצל חלק מהמפלגות הנסקרות בפרק זה. מרבית הניסיונות להביא לפסילתן מהתמודדות בבחירות, בעילה של הסתה לגזענות או אנטי-דמוקרטיות, לא צלחו (פדהצור ופרליגר, 2004; וינשל-מרגל ושמיר, 2015).²⁴⁰ למרות עמדות קיצון אלה, דומה שאין להכתיר אותן גם כמפלגות אנטי-מערכתיות במובן האירופאי של המילה (Sartori, 1976). זאת מכיוון שחלק ניכר מהן נכללו לתקופה מסויימת בקואליציות השלטוניות. מולדת וצומת היו חברות בממשלה עוד ב-1990, והאיחוד הלאומי-תקומה שהתה בקואליציה יותר משבע שנים במצטבר.

צומת

צומת נוסדה באוקטובר 1983, חצי שנה לאחר תום תקופת כהונתו של מייסדה רפאל (רפול) איתן כרמטכ"ל. בכינוס היסוד של צומת הדגיש איתן כי מדובר בתנועה (בשונה ממפלגה) אשר יעדיה הם להסיר את איום ההשמדה ממדינת ישראל, להופכה לכוח משיכה ליהדות העולם, להקטין את התלות הכלכלית בארה"ב ולחתור להכרה בינלאומית בגבולות ארץ ישראל השלמה. הקדמת הבחירות לכנסת ה-11 (יולי 1984) מצאה את התנועה בשלבי הקמה ראשוניים, עוד טרם שהספיקה לבנות תשתית ארגונית. מצב זה דחף את צומת לחבור לתחייה להתמודדות משותפת בבחירות. איתן הוצב במקום השני ברשימה המשותפת ונבחר לכנסת. בסוף 1987 הכריז איתן על פרישתו מהסיעה והחל להקים מחדש את צומת, הפעם כמפלגה לכל דבר. בבחירות 1988 זכתה צומת ב-2% מהקולות שהקנו לה 2 מושבים בכנסת ה-12. הסיעה הייתה חברה בקואליציה שהקים יצחק שמיר ביוני 1990, לאחר אירועי התרגיל המסריח, ואיתן התמנה לשר החקלאות.

²⁴⁰ בתקופה הנסקרת כאן היו רק שלושה מקרי פסילה: ב-1992 של מפלגות כד וכהנא חי, וב-2020 של מיכאל בן-ארי, מועמדה של עוצמה יהודית.

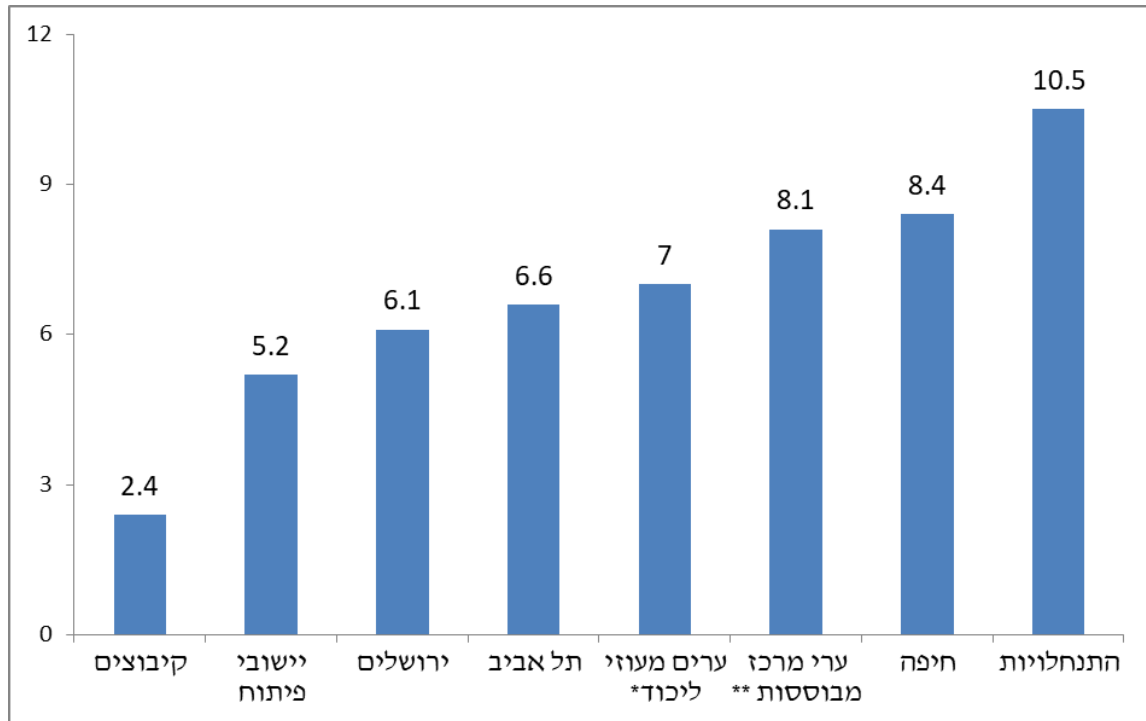
לאחר שבשתי מערכות הבחירות הראשונות בהן התמודדה צומת היא זכתה רק בייצוג מינימלי (מושב אחד בבחירות 1984 במסגרת רשימת התחיה-צומת, ושניים ב-1988) היא הייתה להפתעה המרעישה של בחירות 1992, כאשר זכתה ב-8 מושבים. מנקודת שיא זו הגיעה דעיכה מהירה. אמנם תמישה מנציגיה נבחרו לכנסת ה-14 בשנת 1996 כחלק מרשימת הליכוד-גשר-צומת, אך ב-1999 היא כלל לא עברה את אחוז החסימה.

הזירה האלקטורלית

לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) ניכר כי נושאי חוץ וביטחון נותרו כבעבר הרכיב המרכזי בזהותה האידיאולוגית של צומת. זה אף השתקף בסיסמת הבחירות שלה – "ישראל בטוחה בצומת". יחד עם זאת, קמפיין הבחירות שלה התפרש למגוון רחב יותר של נושאים, לרבות שינוי שיטת הממשל, מלחמה בשחיתות השלטונית, הפניית תקציבים לחינוך והתנגדות לכפייה דתית. צומת טיפחה בקמפיין דימוי של מפלגה "אנטי-מפלגתית" צעירה, נקיית כפיים ואמינה ושילבה בין מסרים אנטי-ממסדיים, רטוריקה אנטי-חרדית, תמיכה בכלכלה ליברלית וניציות ביטחוניות. דימוי זה הקנה לה אהדה בקרב מצביעים צעירים שחלקם אף התלבטו בין הצבעה לצומת ולמרצ על אף ההבדלים המהותיים בין השתיים בתחום המדיני. תמיכת הצעירים אף העניקה לה, לאחר ספירת "קולות החיילים", את המושב השמיני (פדהצור, 2000 : 41). זו המפלגה היחידה מבין אלו שנסקרות בחלק זה שהייתה מפלגת ימין חילוני מובהקת. דומה כי מי שהחליפה אותה בהמשך במשבצת זו הייתה ישראל ביתנו.

מבט על השונות באחוזי התמיכה בצומת לפי יישובים ומגזרים (תרשים 13.1) ממחיש את הגיוון במקורות התמיכה שלה בבחירות של 1992. היא זכתה לתמיכה גבוהה גם בהתנחלויות וגם ביישובים המזוהים עם מעמד הביניים החילוני כגון חיפה וערי המרכז המבוססות. התמיכה בה ביישובים עם מעמד סוציו-אקונומי נמוך, כמו יישובי הפיתוח וירושלים, הייתה נמוכה יותר, ובקיבוצים היא זכתה רק לכשני אחוזים וחצי מהקולות.

תרשים 13.1: התמיכה (ב-%) בצומת בבחירות 1992

* אשדוד, אשקלון, באר שבע, חדרה, חולון ונתניה.
 ** גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, רמת גן ורעננה.

על אף, ואולי בזכות העובדה שצומת בחרה שלא להיכנס לממשלתו של רבין, האהדה הציבורית כלפיה המשיכה להתחזק אחרי הבחירות. אווירה אוהדת זו הביאה את איתן להכריז בשנת 1993 על כוונתו להתמודד על ראשות הממשלה (הבחירות הבאות כללו, נוכח הרפורמה שאומצה בשנת 1992, גם בחירה ישירה לראשות הממשלה). בנוסף, צומת השקיעה משאבים בבחירות המקומיות שנערכו בנובמבר של אותה השנה. היא הריצה רשימות ב-35 רשויות מקומיות אך זכתה להישגים נקודתיים מוגבלים: בירושלים ובחולון נבחרו מטעמה שני נציגים למועצת העיר, ובארבע ערים גדולות נוספות – נציג יחיד. אלא שעד מהרה חלה תפנית ביחס הציבור למפלגה. שתי סיבות עקריות גרמו לשינוי זה. ראשית, המשבר הפנימי החריף שפרץ בשורות מפלגה (ראו בהמשך) הביא לכרסום בדימוי שלה כמפלגה המייצגת מנהל תקין ונקיון כפיים. שנית, קידום הסכמי אוסלו ורצח רבין החלישו עד מאוד את הרלוונטיות של צומת ושל מסריה. סוגיות של חינוך, דת ומדינה או ניקיון כפיים נדחקו לטובת

העניין המדיני, שבו לא היה לצומת יתרון מובהק ביחס למפלגות ימין אחרות. במצב עניינים זה – עם תמיכה ציבורית הולכת ונחלשת וסיעה פרלמנטרית שאיבדה כמעט מחצית מחבריה – החליט איתן לעשות לקראת בחירות 1996 עסקה פוליטית עם הליכוד והעומד בראשו בנימין נתניהו: תמורת הסרת מועמדותו מהמרוץ לראשות הממשלה שובצו שבעה ממועמדי צומת ב-42 המקומות הראשונים ברשימה המשותפת לליכוד, גשר וצומת. לכנסת ה-14 נבחרו חמישה מנציגי צומת מתוך 32 נציגי ברית המפלגות ואיתן מונה לשר בממשלת נתניהו.

לקראת הבחירות לכנסת ה-15 (1999) צומת כבר הייתה בתהליך מתקדם של דעיכה. בבחירות אלה היא התמודדה לאחר שאיבדה את רוב התמיכה הציבורית בה ולאחר שיותר ממחצית מחברי הסיעה שלה פרשו מהכנסת או הצטרפו למפלגות אחרות. צומת זכתה בתמיכה זעומה (0.1% מהקולות) ולא עברה את אחוז החסימה. צומת עדיין רשומה כמפלגה, ואף התמודדה מספר פעמים נוספות בבחירות (2003, 2006, 2009, אפריל 2019 וספטמבר 2019). אך באף אחד מהמקרים היא לא קיבלה יותר מכמה אלפים של קולות והקשר בינה לבין המפלגה המקורית שהקים איתן בשנות השמונים היה רופף ביותר.

זירות הכנסת והממשלה

צומת יוצגה בכנסת ה-13 (1992-1996) בידי שמונה חברי כנסת. מתוכם רק ליו"ר המפלגה רפאל איתן היה ניסיון פרלמנטרי קודם. שאר חברי הכנסת היו אלמוניים למדי מבחינה ציבורית, עובדה שזיכתה את הסיעה בכינוי הלא מחמיא "רפול ושבעת הגמדים". המשותף לשאר שבעת חברי הסיעה היה גילם הצעיר יחסית, שהשתרע על טווח שבין 30 (אליעזר מודי זנדברג) ל-47 (משה פלד), עם ממוצע של 39. בסיעה נכללה רק אישה אחת (אסתר סלמוביץ') אך מלבד זאת הייתה הסיעה מגוונת למדי והיה בה משקל גדול לנציגות מהפריפריה הגיאוגרפית. חמישה ח"כים הגיעו מהצפון: היו"ר איתן וגונן שגב (שניהם ממושב תל עדשים), חיים דיין (מגדל העמק), משה פלד (קיבוץ בית השיטה) וסלמוביץ' (נהריה). שניים נוספים התגוררו בדרום הארץ פיני בדש (עומר) ואלכס גולדפרב (אשקלון).

ההישג האלקטורלי המפתיע הפך את צומת לסיעה מחוזרת לקראת המשא ומתן להקמת קואליציה. צומת המליצה לפני נשיא המדינה להטיל על רבין את תפקיד הרכבת הממשלה, כאשר בד בבד היא

תיאמה עמדות עם המפד"ל במטרה לדחוק את מרצ מהקואליציה העתידית ולשכנע את ראש הממשלה המיועד להקים קואליציה בעלת גוון אידיאולוגי ממורכז. מפלגת העבודה, מצידה, בחנה את האפשרות להגיע לקווי יסוד מדיניים שיהיו מקובלים על צומת ומרצ. לפי הידוע הסכם כזה היה קרוב מאוד למימוש. אלא שמחלוקת על תיק החינוך, אותו דרש איתן (ושהובטח כבר למרצ) הביא לפיצוץ השיחות. צומת החליטה לא להצטרף לקואליציה, והסבירה שהחלטתה נבעה מהבדלים אידיאולוגיים עמוקים:

לאחר מגעים חוזרים ונשנים הגיעה המפלגה למסקנה שהצטרפות לממשלה תהיה בניגוד לעקרונותיה ולגישתה המדינית לגבי ארץ-ישראל השלמה... [בין צומת למפלגת העבודה] קיימים פערים מהותיים בנושאי האוטונומיה, מהות השלום, והבנייה וההתיישבות ביש"ע... פערים אלה עמוקים מכדי שהמפלגה תוכל להתעלם מהם או להשלים עימם. (מצוטט אצל פדהצור, 2000 : 158)

בתקופת כהונתה של הכנסת ה-13 התגלעו בסיעת צומת ויכוחים פנימיים שהובילו לפיצול. לפיצול זה קדם מאבק בין שני מחנות: בראשון נכללו היו"ר איתן, חברי הכנסת המקורבים לו – בעיקר משה פלד וחיים דיין, ומרבית אנשי המנגנון המפלגתי. השני כלל שלושה חברי כנסת: גונן שגב, אסתר סלמוביץ' ואלכס גולדפרב. הסכסוך היה שילוב של מאבקים אישיים ואידיאולוגיים. בפברואר 1994 התפלגו השלושה מסיעת צומת וייסדו את סיעת יעו"ד (ישראל עצמאית ודמוקרטית). כשנה לאחר מכן הצטרפו שני חברי הסיעה לקואליציה ואילו סלמוביץ' נותרה באופוזיציה בסיעת יחיד. שגב מונה לשר האנרגיה וגולדפרב לסגן שר הבינוי והשיכון.

כפי שהוזכר לעיל, לכנסת ה-14 (1996-1999) נבחרו חמישה מועמדי צומת, כחלק מרשימת הליכוד-גשר-צומת. היו אלה בדיוק אותם חמשת חברי הכנסת שנותרו בסיעת צומת מאז התפצלותה בראשית 1994. ניצחונו של נתניהו בבחירות הישירות לראשות הממשלה הוביל להקמת ממשלה חדשה שבמסגרתה הופקד רפאל איתן על שני משרדים ממשלתיים: החקלאות ואיכות הסביבה. משה פלד מונה לתפקיד סגן שר החינוך, התרבות והספורט. חברותו של איתן בממשלת נתניהו הראשונה הייתה נטולת אירועים משמעותיים. ניכר היה שהרלוונטיות של צומת כגורם פוליטי חשוב דעכה במהירות במהלך כנסת זו. לקראת הבחירות של 1999 עזבו את המפלגה משה פלד (שהצטרף למולדת) ואליעזר זנדברג (שחבר לשינוי). פיני בדש התפטר מהכנסת עוד קודם לכן משום שהעדיף להמשיך לעמוד

בראש מועצת עומר וזה לא התאפשר כאשר חוקק חוק שאסר על כהונה מקבילה ברמה הלאומית והמקומית. כך, ברשימת מועמדי צומת לבחירות 1999 נותרו רק שניים מ-8 חברי הכנסת שנבחרו במסגרתה רק שבע שנים קודם לכן: רפאל איתן וחיים דיין.

הזירה הפנים-מפלגתית

בשנותיה הראשונות של צומת אפשר היה לסווגה כמפלגת-מנהיג או מפלגה כריזמטית: ארגון המזוהה עם המנהיג באופן מלא, והוא, מצידו, פועל באופן ריכוזי ושולט על כל היבט בחיי המפלגה. יחד עם זאת, ובשונה ממפלגות המנהיג המאוחרות יותר (כגון התנועה, יש עתיד, כולנו, חוסן ישראל, תל"ם ועוד) היו בצומת גופים מפלגתיים פנימיים פעילים והתקיימה בה דמוקרטיה מוגבלת. נראה כי המיסוד של צומת, המעבר מפעולה כמפלגת-מנהיג למפלגה ממוסדת בעלת חיים פנימיים בישר במקרה זה את תחילתו של תהליך דעיכת המפלגה.²⁴¹

לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) החליטה מזכירות המפלגה (גוף שנשלט על-ידי היו"ר רפאל איתן) למנות מרכז בן 75 חברים אשר יופקד על בחירת רשימת המועמדים לכנסת. הליך הבחירות הפנימי היה רב-שלבי: בסיבוב הראשון, שבו נקבע מועמד המפלגה למקום הראשון, ניצח כצפוי היו"ר איתן שגבר על מועמד אלמוני. בסיבוב השני בחר המרכז פאנל של עשרה מועמדים, שממנו נקבעו על ידו – סיבוב אחר סיבוב – חמשת המועמדים הבאים אחרי איתן. בבחירות על המקום השני נפלה הפתעה, לאחר שגונן שגב (שתואר כ"רופא אלמוני מתל עדשים")²⁴² ניצח את ח"כ יואש צידון. זה בתגובה האשים את המרכז בפוּטש לא-דמוקרטי ועזב בכעס את המפלגה (רהט, 1992; גולדברג, 1994: 89).

הצלחתה של צומת בבחירות 1992 הביאה לפתיחת שורותיה והיא החלה לבסס שכבת חברים ("מתפקדים") דקה. בשנת 1993, נקודת זמן המייצגת את שיא כוחה, היו לה 12,000 חברים. שלוש

²⁴¹ לתיאור מפורט על הקרע הפנימי במפלגה שהוביל להתפצלותה בכנסת ה-13 ראו פדהצור, 2000: 171-174.
²⁴² בהמשך חייו הורשע שגב בזיוף, הונאה, בהברחת סמים ולאחר מכן גם בריגול ומסירת ידיעות לאויב.

שנים מאוחר יותר, נמצא כי רשומים בה כ-8,500 חברים בלבד (טל, 1993; רשם המפלגות, 1996). תקנון צומת מ-1995 הרחיב את הגוף הבוחר את יושב-הראש והמועמדים לכנסת לכלל חברי המפלגה, אך בפועל השפעתם של החברים נוטרלה כמעט לחלוטין. התמודדות לתפקיד היושב-ראש כלל לא התקיימה לקראת בחירות 1996 כיוון שתקופת הכהונה של היו"ר איתן (ארבע שנים על-פי התקנון) עוד לא פגה. בחירת הרשימה נערכה בשיטה מורכבת שאמנם ערבה את חברי המפלגה אך הפקידה את ההחלטה הסופית בידי צירי המרכז. השיטה התבססה על תהליך דו-שלבי. בשלב ראשון נבחרו מועמדים באחד משני ערוצים: (1) על-ידי חברי המפלגה (2) באמצעות ועדת מינויים. בערוץ הראשון התחרו מועמדים ב-18 איזורי בחירה ונקבע כי 24 מתוכם שקיבלו את מספר הקולות הרב ביותר יעפילו לשלב השני של הבחירות.²⁴³ בערוץ השני מינתה ועדת המינויים, שנשלטה על-ידי איתן, תשעה מועמדים נוספים. המועמדים שנבחרו בשלב הראשון, ביחד עם ארבעת חברי הכנסת המכהנים, העפילו לשלב השני. בשלב זה הגוף הבוחר מנה כ-470 הצירים של מרכז צומת. כל בוחר סימן שישה מתוך 36 המועמדים והדירוג הסופי ברשימה נקבע על-פי מספר הקולות שקיבל כל מועמד, למעט המקום השישי אליו הוסמך היושב-ראש לשריין מועמד מטעמו (רהט ושר-הדר, 1999א: 110-111). התוצאות הסופית שיקפו רמה נמוכה מאוד של תחרותיות: לארבעת המקומות הראשונים, אחרי היו"ר, נבחרו כל חברי הכנסת המכהנים, וארבעה מתוך חמשת הבאים היו מועמדים שמונו בשלב הראשון על-ידי ועדת המינויים.

אידיאולוגיה

בשונה ממקרים מובהקים של מפלגות ימין קיצוני (כך, מולדת, איחוד לאומי-תקומה) אפשר לערער על סיווגה של צומת כחברה במשפחת המפלגות הזאת. נויברגר (1997), למשל, הציב אותה משמאל למולדת אך ימינה מהמפד"ל. הפרופיל החילוני של נבחרי הציבור שלה ושל בוחריה, כמו גם עמדותיה בסוגיות דת ומדינה, הקשו אף הם לשייכה לימין הקיצוני. אולם מכיוון שבתקופת פעילותה של צומת (1984-1999) הסוגייה המדינית הייתה בבירור השסע הפוליטי המרכזי לפיו נחלקו המפלגות ועוצבו העדפות הבוחרים, ראוי להתמקד בהשקפת העולם המדינית של המפלגה. מבחינה זו, סיווגה של צומת כמפלגת ימין קיצוני היא הגיונית.

²⁴³ נקבע כי אותם ה-24 יהיו שני המועמדים שקיבלו את מספר הקולות הרב ביותר בכל אחד מששת המחוזות בהם מספר החברים היה הגדול ביותר, ועוד מועמד יחיד בעל מספר הקולות הגבוה ביותר בכל אחד משאר המחוזות.

בפרק המדיני במצע צומת לקראת בחירות 1992 נכתב בין היתר :

- כל הסכם שלום בינינו לבין מדינות ערב חייב להתבסס על העיקרון של "שלום תמורת שלום". הנוסחה "שלום תמורת שטחים" איננה אלא אשלייה מסוכנת...
- מדינת ישראל תחיל את החוק הישראלי על יהודה, שומרון וחבל עזה...
- הבעייה הלאומית הפלסטינית צריכה לבוא על פתרונה ממזרח לירדן.
- שוכני מחנות הפליטים בתחומי ארץ-ישראל ישוקמו בארצות ערב כחלק מכל הסכם שלום והיהודים שנתרו בארצות ערב יעלו לישראל במסגרת חילופי אוכלוסין...
- לערבים ללא אזרחות ישראלית, אשר יבחרו להישאר תחת שלטון ישראל, יינתן מעמד של אזרח זר עם זכויות כלכליות, תרבותיות ודתיות. אולם מימוש זכויותיהם הפוליטיות ייעשה מחוץ לגבולות ישראל...
- על האוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל לדעת ששיבתה בארץ מותנית בקיום מלא של חוקי המדינה, ובמקרה של מרד, היא מסתכנת בשלילת אזרחות והעברתה אל מחוץ לגבולות הארץ.

בהתאם לעמדות אלה, הצביעו כל שמונת חברי סיעת צומת נגד הסכם אוסלו שאושר בכנסת בספטמבר 1993. גם בהצבעה על הסכם אוסלו ב' (אוקטובר 1995), שהתקיימה לאחר פיצול הסיעה, התנגדו חמשת חברי הכנסת שנתרו בצומת. לעומת זאת, בהצבעות מפתח מדיניות בכנסת ה-14, בה הייתה צומת חלק מהקואליציה ומסיעת השלטון, העמדות לא היו אחידות. בהצבעה על הסכם חברון (ינואר 1997) הצביעו איתן, בדש וזנדברג בעד, ואילו דין ופלד התנגדו. השניים התנגדו גם בהצבעה על הסכם וואי (נובמבר 1998), בעוד שבדש הצביע בעד ואיתן וזנדברג נעדרו מהמליאה.

מצע צומת מ-1992 נקט בלשון מתונה יחסית באשר לסוגיות דת ומדינה. הוא קבע שיש לפעול למען השגת הבנה בין חילונים לדתיים מתוך כבוד הדדי וללא כפייה אך מתח ביקורת מרומזת על

ה"סחטנות" בתחום: "הואיל ודת ישראל ומסורת ישראל הן הגורמים הנעלים ביותר במורשת העם... אין להביא לביזיון על-ידי הפיכתן לסחורה פוליטית איתה קונים ומוכרים תמיכה בעניין זה או אחר". בהמשך קובע המצע ש"יש להוציא את הדת והמסורת מהזירה הפוליטית החילונית". לצד אמירות אלה, אחת הסממאות הבולטות שהבליטה צומת במסע הבחירות שלה הייתה "בעד חוק שירות לאומי וגיוס בחורי ישיבות". סיסמה זו "תפסה שתי ציפורים במכה אחת": היא קרצה לקהלים ימניים בהציעה לחייב את ערביי ישראל בשירות לאומי (ובסעיף אחר אף התנתה צומת את הזכות לבחור ולהיבחר במילוי חובה זו) ולקהלים חילוניים בהציעה להביא לסוף את ההשתמטות החרדית משירות בצה"ל.

מולדת

מפלגת מולדת הייתה מזוהה לאורך שנות קיומה עם רעיון הטרנספר – העברת האוכלוסייה הפלסטינית ביהודה ושומרון אל מחוץ לשטחים אלה. מרכזיותו של הטרנספר באידיאולוגיה של המפלגה אף השתקף באות שייצגה את הרשימה שלה על גבי פתקי ההצבעה – ט'. נציגים מטעם מפלגת מולדת נבחרו לכנסת בין השנים 1988 ל-2009.

מפלגת מולדת, או בשמה המלא מולדת-תנועת נאמני ארץ ישראל, נוסדה בשנת 1988 על-ידי האלוף לשעבר רחבעם זאבי ("גנדי"). בשונה מרפאל איתן, שנכנס לפוליטיקה זמן קצרצר אחרי שחרורו מצה"ל, זאבי היה אזרח שנים רבות בטרם נבט בו הרעיון לייסד מה שהיה בהתחלה תנועה רעיונית. הנושא המרכזי שדחף אותו לכך היה "הבעייה הדמוגרפית" – המצאותו או הווצרותו של רוב ערבי בין הירדן לבין הים התיכון – שאותה ראה כאיום קיומי על מדינת ישראל. כנס היסוד של תנועת מולדת נערך בראשית 1988 וכלל דיון בבעיות הדמוגרפיות ובסוגיית הטרנספר. לקראת הבחירות שנערכו בסופה של אותה השנה עלו בשורות התנועה קולות שקראו להתמודדותה. זאבי הסתייג תחילה מהרעיון והעדיף לנסות לשכנע מפלגות קיימות לאמץ את רעיון הטרנספר. אך הוא שוכנע לבסוף לעשות את הצעד ובסוף יוני הכריז על הקמת המפלגה, שתקדם את רעיון הטרנספר של ערביי השטחים. למרות ההתארגנות החפוזה לבחירות, מולדת זכתה בכ-45,000 קולות שהקנו לה שני מושבים בכנסת ה-12. לאחר נפילת ממשלת שמיר בהצבעת אי אמון (מרץ 1990) והניסיון הכושל של

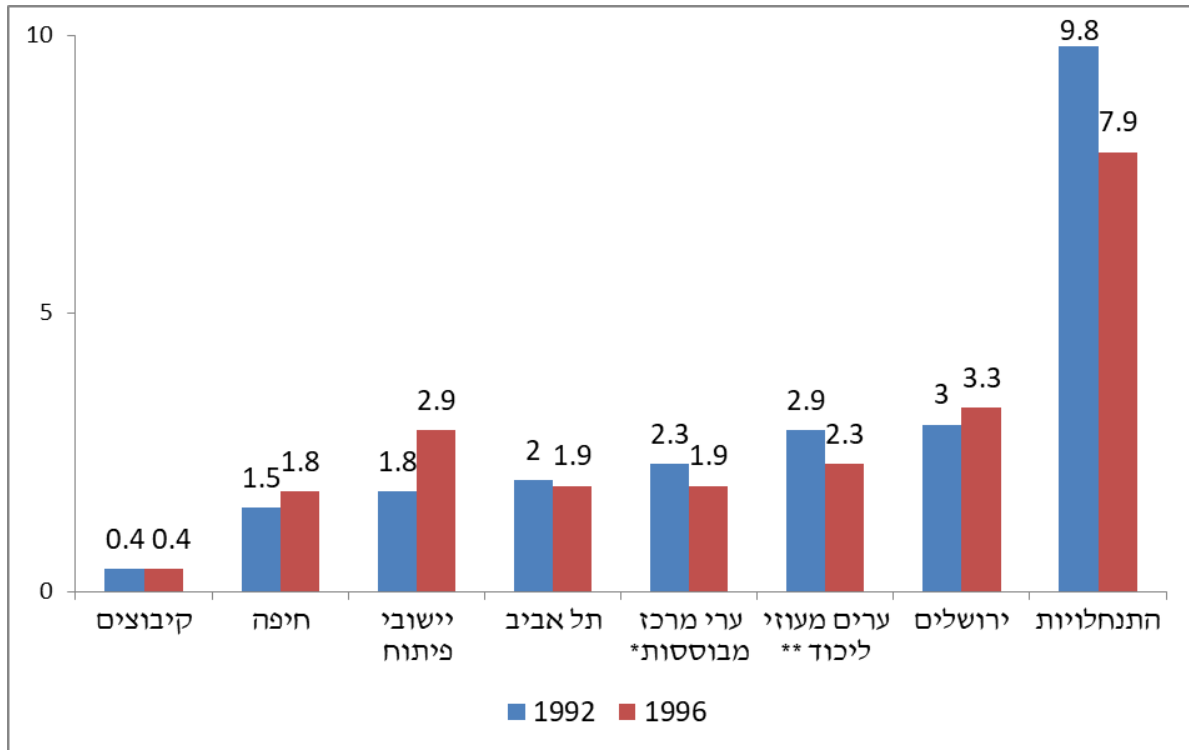
פרס להקים ממשלה, תמכה מולדת מבחוץ בממשלה הצרה שהקים שמיר ביוני 1990. רק בראשית 1991 היא הצטרפה באופן מלא לקואליציה וזאבי התמנה לתפקיד של שר בלי תיק. כשנה לאחר מכן פרשה המפלגה מהקואליציה במחאה על קיום ועידת השלום במדריד, והגיעה אל בחירות 1992 במעמד של מפלגת אופוזיציה.

הזירה האלקטורלית

לפני הבחירות של 1992 התקיימו מגעים נמרצים בין מולדת לבין התחיה באשר להקמת רשימה משותפת. שתי המפלגות היו קרובות זו לזו מבחינת מאגר המצביעים הפוטנציאלי שלהן: תושבי ישי"ע, מתנגדי פשרה טריטוריאלית ומתן אוטונומיה לפלסטינים ותומכי נקיטת קו ביטחוני נוקשה. יוזמת האיחוד נתפסה כנחוצה נוכח אחוז החסימה שהועמד לראשונה על 1.5%. אולם הניסיונות עלו על שרטון אחרי שזאבי סרב לדרישת התחיה להצניע את רעיון הטרנספר בתעמולת הבחירות המשותפת של שתי המפלגות (Bick, 1995). רעיון הטרנספר הוא זה שבידל את מולדת משאר מפלגות הימין, וגנדי העריך שמרכיב זה באידיאולוגיה של מולדת יעניק למפלגתו יתרון יחסי במקרה של התמודדות נפרדת. בדיעבד התברר שהוא צדק בהערכתו: מולדת הצליחה להכפיל את התמיכה בה בהשוואה לבחירות הקודמות (2.4% לעומת 1.2% ב-1988) בעוד שהתחיה לא עברה את אחוז החסימה.

סיסמת הבחירות המרכזית בה עשתה המפלגה שימוש – "מולדת יש רק אחת" – התכתבה עם שם המפלגה כמו גם עם הרעיון המרכזי שהיא הייתה מזוהה עימו. בנוסף, היא גם קראה להפסיק את ההעסקה של הפלסטינים, בטענה כי צעד זה יפנה מקומות עבודה לחיילים משוחררים, ימנע מרוצחים ופורעים להיכנס לערי ישראל ויעודד הגירה של פלסטינים. שלא במפתיע, התמיכה הגבוהה ביותר במולדת נרשמה בהתנחלויות: כמעט 10% מהמצביעים ביישובי יהודה שומרון ורצועת עזה הצביעו עבורה (תרשים 13.2). התמיכה בה ביישובים ובמגזרים אחרים הייתה נמוכה בהרבה ונעה בין 0.4% מהקולות בקיבוצים לבין 3% בירושלים.

תרשים 13.2: התמיכה (ב-%) במולדת בבחירות 1992 ו-1996

* גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, רמת גן ורעננה.
 ** אשדוד, אשקלון, באר שבע, חדרה, חולון ונתניה.
 מקורות: חישובי המחברים על-פי תוצאות הבחירות הרשמיות; פדהצור, 2000: 48.

אל הבחירות של 1996 הגיעה מולדת לאחר ששניים משלושת חברי הסיעה שלה בכנסת ה-13 (1996-1992) התפלגו ממנה (ראו להלן). אולם מלבד זאת היא נהנתה מתנאי פתיחה נוחים למדי בהתמודדות. ראשית, בניגוד לבחירות הקודמות, לא התחרו נגדה באופן ישיר מפלגות ימין קיצוני נוספות. התחיה התפרקה בעוד שצומת חברה לברית אלקטורלית עם הליכוד ועם מפלגת גשר. שנית, שיטת הבחירה הישירה אפשרה לה לשכנע את הבוחרים שהפעם הצבעה למפלגת ימין קטנה (לצד תמיכה בנתניהו במרוץ לראשות הממשלה) לא תחבל בסיכויים של הימין לנצח בבחירות. מסר כזה היה קריטי עבור מצביעי ימין קיצוני, שהאמינו שניצחון השמאל ב-1992 ו"אסון אוסלו" שהגיע בעקבותיו נגרם בשל הפיצול ואובדן הקולות במחנה הימין. שלישית, היא הייתה המפלגה היחידה במחנה הימין שלא עידנה את מסריה בעקבות רצח רבין. אדרבא, לקראת הבחירות היא הקצינה את מסריה, כמו למשל במודעות הבחירות הבאות:

שורפים לנו את הדגל, רוצחים לנו את הבנים, מפוצצים לנו את האוטובוסים, גונבים לנו את הרכוש, שודדים לנו את המולדת, נוטלים לנו את הכבוד. עד מתי? מולדת תחזיר את הביטחון, מולדת תשמור על המולדת, מולדת תחזיר את הכבוד ליהודים, מולדת היא התשובה.

מולדת לא נכנסה להלם וקבלה שקשקת כאשר נרצח ראש הממשלה... מולדת לא היכתה על החזה בהאשמות שווא, היא לא הבטיחה רשת ביטחון לפרס וביילין כדי להיות נחמדה (מופיע אצל פדהצור, 2000 : 49-50).

מולדת הציגה עצמה כחלופה האמיתית היחידה שנותרה למצביעי הימין, דבר שמצא ביטוי בסיסמת הבחירות שלה – רק מולדת בימין. היא הגדילה את כוחה בכ-10,000 מצביעים ביחס לבחירות הקודמות ובמונחים יחסיים היא שמרה על כוחה (2.4% מהקולות, בדיוק כמו בבחירות הקודמות). אך ייצוגה בכנסת דווקא ירד מ-3 לשני מושבים.²⁴⁴ גם הפעם היא זכתה לתמיכה גבוהה במיוחד בהתנחלויות, אולם בשיעור נמוך יותר ב-2% בהשוואה ל-1992. כפי שממחיש תרשים 13.2, היא הצליחה להתחזק מעט בירושלים, ביישובי הפיתוח ובחיפה, אך נחלשה מעט בערי המרכז המבוססות ובערים שנחשבות למעוזי ליכוד. בחירות 1996 היו האחרונות בהן התמודדה מולדת באופן עצמאי. לקראת הבחירות של 1999 היא חברה למפלגות תקומה וחרות והשלוש התמודדו בבחירות במשותף ברשימת האיחוד הלאומי שזכתה בארבעה מושבים.

זירות הכנסת והממשלה

לאורך שנות קיומה ייצגו את מולדת בכנסת שישה חברים: היו"ר המייסד רחבעם זאבי (בין 1988 ועד הירצחו בשנת 2001), יאיר שפרינצק (1988-1992), שאול גוטמן ויוסף בא-גד (1992-1996), בני אלון (1996-2009) ואריה אלדד (2003-2009).²⁴⁵ כל השישה היו גברים אשכנזים ותיקים וילידי הארץ. מבחינת זיהוי דתי נחלקו השישה שווה בשווה בין חילונים לבין שומרי מצוות.

בדומה לצומת, גם מולדת סבלה מפיצול וסיעתיות בתקופת כהונתה של הכנסת ה-13. חיכוכים בין היו"ר זאבי לבין שני חברי הסיעה הנותרים (גוטמן ובא-גד) עלו על פני השטח כבר בראשית 1993.

²⁴⁴ בהקשר הזה, הפיצול הסיעתי ממנו סבלה מולדת בכנסת ה-13 גבה ממנה מחיר אלקטורלי. שאול גוטמן, שהתפלג ממולדת והתמודד בבחירות במסגרת רשימת מפלגת ימין ישראל קיבל אמנם תמיכה זעומה – פחות מ-3,000 קולות – אך למולדת חסרו רק מעט מעל 300 קולות כדי לזכות במושב השלישי.

²⁴⁵ משה פלד (במקור מצומת) הצטרף בשלהי הכנסת ה-14 (1996-1999) לזמן קצרצר לסיעת מולדת.

גוטמן טען כי הסיעה מתנהלת על-פי הגחמות של זאבי ואף האשים את היו"ר בהתנהגות פשיסטית. לאורך כל תקופת הכנסת התקיים פער גדול בין שליטתו המוחלטת של זאבי במפלגה (בזרוע החוץ פרלמנטרית שלה) לבין היעדר השליטה שלו על הסיעה. אפילו ההחלטה להפסיק את חברותו של גוטמן במפלגה לא הובילה לסילוקו המידי מהסיעה, כיוון שוועדת הכנסת לא ראתה בסילוק חבר ממפלגתו עילה לסילוקו גם מהסיעה. רק ביולי 1995, לאחר שהושג הסכם בנוגע למימון מפלגות, התפלג גוטמן והקים את סיעת "ימין ישראל". למרות היחסים העכורים והנתק הגמור בין יוסף בא-גד לזאבי ולמפלגה, הוא נותר חבר הסיעה והתפלג ממנה רק חודשים ספורים לפני הבחירות.

מולדת נותרה באופוזיציה גם בכנסת ה-14. היא הייתה סיעת הימין היחידה שלא שותפה בקואליציה. עמדה זו אפשרה לה להביע עמדות לעומתיות בנוגע למהלכים המדיניים שקידמה ממשלת נתניהו (הסכם חברון, הסכם וואי). אך מכיוון שהתנגדות למהלכים אלה נשמעה גם מתוך הליכוד והמפד"ל, ואף הניעו חברי כנסת מהן לפרוש ולהקים מפלגות ימין קיצוני חדשות (חרות ותקומה בהתאמה), הרלוונטיות של מולדת פחתה. היא חזרה לקואליציה, לראשונה מזה עשור, רק בממשלתו הראשונה של שרון בשנת 2001.²⁴⁶ יו"ר המפלגה רחבעם זאבי מונה לשר התיירות ולאחר שנרצח החליף אותו בני אֶלוֹן, שנשאר בתפקיד עד לפרישת הסיעה מהקואליציה (מרץ 2002) על רקע מה שראתה כאוזלת ידה של הממשלה נוכח האינתיפאדה השנייה. לאחר הבחירות של 2003, עם הקמת ממשלת שרון השנייה, הצטרפה סיעת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו לקואליציה ואֶלוֹן התמנה מחדש לתפקיד שר התיירות. אך פעם נוספת כהונתו לא הושלמה: ביוני 2004 הוא פוטר על-ידי ראש הממשלה שרון כחלק מהמהלך של אישור תכנית ההתנתקות בממשלה. הייתה זו הפעם האחרונה שמולדת הייתה חלק מקואליציות השלטון.

בכנסות ה-16 (2003-2006) וה-17 (2006-2009) ייצגו את מולדת שני חברים: בני אֶלוֹן ואריה אלדד. השניים לקחו חלק במאמץ במהלך כהונת הכנסת ה-17 לכוון רשימה אחת של מפלגות הצינונת הדתית והימין הלאומי (ראו כהן, 2011 וכמו כן הפרק על המפד"ל/הבית היהודי). אלדד פרש ממהלך

²⁴⁶ בעת הקמת הממשלה שניים מתוך ארבעת חברי סיעת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו היו נציגי מולדת: רחבעם זאבי ובני אלוֹן.

זה והצטרף למפלגת התקווה תוך שהוא מוחה על כך שהמהלך עומד לייצר מפלגה דתית סקטוריאלית: "...אני לכנסת למנוע הקמת מדינה פלסטינית, לא כדי להקים את הבית החדש של הציונות הדתית... זוהי מפלגה הנועלת את שעריה בפני ציבור עצום שאינו מגדיר עצמו דתי ואינו רואה בה יעד לבחירה" (מצוטט אצל שרגאי, 2008). אֶלּוֹן המשיך במגעים להקמת חזית דתית-ציונית, שבינתיים קיבלה את הכינוי הבית היהודי. אך לאחר שהמועצה הציבורית שיבצה אותו במקום ה-17 בלבד ברשימה, הוא הכריז על פרישתו מהחיים הפוליטיים. מולדת הצטרפה אל שלוש מפלגות קטנות אחרות במסגרת רשימת האיחוד הלאומי. מועמד המפלגה אורי בנק הוצב במקום החמישי ברשימה ולא נבחר לכנסת.

הזירה הפנים-מפלגתית

עד להירצחו של זאבי הייתה מולדת מפלגת מנהיג קלאסית. היו"ר המייסד הנהיג אותה בסגנון אוטוריטרי נוקשה והבהיר כבר מראשית דרכה של המפלגה שהכרעות הנוגעות לתפקודה ולארגונה יהיו בידיו. עוצמה זו של היושב-ראש התבטאה גם בתקנון המפלגה. בין היתר נקבע כי היושב-ראש מייצג את המפלגה כלפי חוץ; נושא בתפקיד הביצועי הבכיר במפלגה ומנהל את ענייניה הארגוניים השוטפים; ממנה את חברי המזכירות עומד בראשה ויכול לפטר את חבריה לפי שיקול דעתו הבלעדי. התקנון פירט אמנם שורה של מוסדות פנימיים, לרבות ועידה ארצית, מועצה ארצית והנהלת מפלגה, אך בפועל כולן נשלטו ביד רמה על-ידי זאבי. לאחר הירצחו בידי מתנקשים פלסטינים במלון בירושלים (אוקטובר 2001) ירדה הדומיננטיות של המנהיג במפלגה ואף נערכו התמודדויות פנימיות על תפקיד זה.

ועידת מולדת הייתה המוסד העליון של המפלגה ועל-פי התקנון היה עליה להתכנס לפחות אחת לארבע שנים. לוועידה לא התקיימו בחירות ונקבע כי המשתתפים בה הם כל חברי המפלגה שמילאו אחר חובותיהם. בין השאר נקבע כי הוועידה מוסמכת לתקן או לשנות את תקנון המפלגה, לבחור את יו"ר המפלגה וכן את מועצת המפלגה. ועידת מולדת הראשונה הראשונה התכנסה במרץ 1993 באריאל ועד לשנת 2005 נערכו עוד ארבע ועידות.

מלבד שאר המוסדות הפנימיים הפעילה המפלגה גם סניפים מקומיים. אלו נפרשו ביישובים ברחבי הארץ והתקיימו בהם חוגי בית, כנסים ופעילויות הסברה. אחת למספר חודשים קיימה המפלגה מפגש של ראשי הסניפים שבו היו דנים עם יו"ר המפלגה על הצרכים המיוחדים שלהם והועלו רעיונות לפעילויות שונות. גולת הכותרת של החיים הפנים-מפלגתיים הייתה תנועת הנוער שלה: נוער מולדת. זאבי האמין שתנועת נוער היא תנאי הכרחי לקיומה של המפלגה במונחים של פעילות שוטפת וגיוס (פדחור, 2000). המפלגה השקיעה משאבים רבים בנוער שהצטרף לתנועה ועודדה אותם להשתתף בפעילויות התנדבותיות ולהימנע מדימוי אלים.

בחירת יושב-ראש המפלגה הופקדה לפי תקנון מולדת בידיה של הוועידה הארצית של המפלגה. בשנת 1993 בחרה הוועידה את זאבי מחדש לתפקיד היושב-ראש. מולו לא התייצב אף מועמד והבחירה בו התבצעה בהצבעה גלויה. התמודדות ממשית ראשונה לתפקיד התרחשה רק אחרי הירצחו של זאבי. במאי 2002, כחצי שנה לאחר הרצח, נערכה המפלגה כדי לבחור יושב-ראש חדש. זכות הבחירה ניתנה הפעם לכלל חברי המפלגה (המתפקדים). על תפקיד היו"ר התמודדו חבר-הכנסת בני אֶלון ופלמ"ח זאבי, בנו של מנהיג ומייסד המפלגה. כ-1,600 חברים השתתפו בבחירות הפנימיות ואֶלון נבחר ליושב-ראש אחרי שגרף כ-66% מהקולות. לאחר ההפסד פרש פלמ"ח זאבי מהמפלגה תוך שהוא מטיח ביקורת חריפה ביו"ר הנבחר שניהל לטענתו מרוץ שהתאפיין ב"עסקנות ותחמנות מהסוג הנקלה ביותר" (שמואלי, 2002). בשנת 2005 נבחר אֶלון מחדש לתפקיד. פעם נוספת חל שינוי בגוף הבוחר, כאשר הפעם מי שהופקד על הבחירה היו חברי מועצת מולדת (כמה עשרות חברים).

השליטה הכמעט-מוחלטת של רחבעם זאבי במוסדות המפלגה השתקפה בצורה המובהקת ביותר בהליכי קביעת רשימת המועמדים שלה לכנסת. על פי התקנון, הגוף המופקד על בחירת הרשימה היה המועצה הארצית של מולדת. אך בפועל כל עוד זאבי היה בחיים הוא הצליח תמיד להביא לבחירת המועמדים שהוא חפץ בהם. הנטייה של זאבי לאתר ולקדם מועמדים שסבר כי יועילו למשך מצביעים נתקלה בהתנגדות רפה מצד פעילים ותיקים אשר מחו על הצבת מועמדים "מבחוץ". שיבוצם של גוטמן ובא-גד למקומות השני והשלישי לקראת בחירות 1992 ממחיש היטב את שליטתו של זאבי על התהליך. שני המועמדים לא היו חברי מולדת אך היות והיו"ר האמין שהם יוכלו להביא

למפלגה קולות, הוא דאג לשבצם על חשבונם של ותיקים יותר במפלגה. לאחר שהחליט על סדר המועמדים ברשימה כינס זאבי את הנהלת המפלגה (גוף לא נבחר של נאמניו) וזו אישרה את רשימת המועמדים כמעט פה אחד. ח"כ יאיר שפרינצק, שהודח מהרשימה על-ידי זאבי, התלונן על שלא התנהל במפלגה הליך של בחירות ושהיו"ר מחליט בעצמו.

המחאה הפנימית כנגד שליטתו של זאבי על התהליך גברה לקראת הבחירות הבאות (1996). פעם נוספת שאף היו"ר לשבץ מועמדים "חיצוניים" שלא היו פעילים במפלגה: הרב בני אֶלון, עורך הדין חיים משגב והניצב בדימוס משולם עמית. התמרמרות של פעילים הביאה למאבק פנימי שאף גלש לדיון משפטי. זה התחולל סביב שינוי תקנוני שקיצר את תקופת החברות הנדרשת שנועד לאפשר למועמדים של זאבי להשתבץ ברשימה (פדהצור, 2000). בסופו של דבר השיג זאבי את מבוקשו כמעט באופן מלא. אֶלון ועמית שובצו במקומות השני והשלישי.

אידיאולוגיה

בשנותיה הראשונות ניסה זאבי לזהות את מולדת עם ערכי תנועת העבודה ההיסטורית, כיורשת של הציונות האקטיביסטית: "אין לי זכויות יוצרים ולו על שורה אחת בהשקפת העולם שלי... חינוכו אותנו על ציונות ועל סוציאליזם, תוך דגש על הציונות האקטיביסטית וההגנה. ההגשמה האישית ושלמות הארץ עמדו במרכז חיינו, והיה ברור כשמש בצהריים שמולדת אין מחלקים".²⁴⁷

אכן, ניתן לזהות את שורשי התפיסה של זאבי גם אצל אישים בתנועת העבודה. אולם ניתן לזהות אצל תנועת העבודה תפיסות רבות ומגוונות, שרובן יכולות להיות מזוהות כתפיסות מרכז ושמאל. כך, מולדת מסווגת כמפלגת ימין קיצוני שתפיסתה רחוקה מאד מזו של אנשי מפלגת העבודה. פדהצור אף הכתיר את מולדת כמפלגה הקיצונית ביותר מבין מפלגות הימין הרדיקלי שהתמודדו ב-1992 (Pedhazur, 2001: 28) ונויברגר הבחין בין צומת (והתחיה) המתונות יותר לבין כך ומולדת אותן כינה "מפלגות הטרנספר" (נויברגר, 1997: 128). אכן, זיהוייה של מולדת כמפלגת ימין קיצונית ומה

²⁴⁷ https://he.wikiquote.org/wiki/רחבעם_זאבי.

שהבדיל אותה ממפלגות אחרות התבטא אולי יותר מכל בתמיכתה הנלהבת ברעיון הטרנספר: העברה "מרצון" של האוכלוסייה הפלסטינית משטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה. הסעיפים הבאים נכללו במצע המפלגה שפורסם לקראת הבחירות לכנסת ה-13 והם משקפים את עמדותיה המדיניות של מולדת:

1ב. תנועת מולדת קמה כדי לפעול למען ההגשמה הציונית ברוח האבות המייסדים, שראו את זכותנו הבלעדית והבלתי מעורערת על ארץ-ישראל ועל זכות העם היהודי לעלות לארץ ולבנייתה כמדינה ריבונית לעצמו בביטחון ובשלום, תוך ביצוע חילופי אוכלוסין (טרנספר) כדי שארץ-ישראל תישאר לנחלה לעם ישראל בלבד.

2ח. מולדת תיאבק נגד כל הפתרונות המדיניים הנוגסים משטחה של ארץ-ישראל. מולדת תיאבק נגד הקמת ישות לאומית ערבית בארץ-ישראל לכל צורותיה – אוטונומיה, ממשל עצמי, מנהל עצמי וכיו"ב.

2ט. החלת הריבונות הישראלית על אזורי יש"ע תלויה ומותנית תחילה ביציאת האוכלוסייה הערבית מאיזורים אלה.

6ב. מדינת ישראל תפעל למען טרנספר בהסכמה ו/או טרנספר מרצון של ערביי יש"ע לארצות ערב או לכל מקום אחר לפי בחירתם.

12ה. תנועת מולדת רואה ברעיון היפרדות העמים וביצוע הטרנספר פתרון אנושי וצודק לכל העמים ולמען עתידם.

בנוסף לעמדות אלה, כלל המצע דרישה לפיה זכות ההצבעה בבחירות לכנסת או לרשויות המקומיות (וגם עבודה בשירות המדינה) תותנה בהצהרת אמונים של האזרח למדינת ישראל. אזרחות, על-פי המצע, תוענק רק למי שהשלים שירות צבאי או לאומי. כל אזרח ישראלי ששהה בחו"ל למעלה מ-4 שנים ולא ביקר בארץ בתקופה זו – תישלל ממנו האזרחות.

עמדות קיצון אלו הביאו לניסיונות לפסול את התמודדותה של מולדת בבחירות. הבקשה לפסילת מולדת מהתמודדות בבחירות 1992 נומקה בעילה של הסתה לגזענות. ועדת הבחירות המרכזית דנה בבקשת הפסילה, אך זו נדחתה לאחר שרק חמשת נציגי מרצ, חד"ש והמפלגות הערביות תמכו בה (גולדברג, 1994 : 38). בבחירות 1996 לא הוגשה בקשת פסילה. זאת, על אף שיתוף הפעולה של מולדת עם תנועת "זו ארצנו", אשר קראה למרי אזרחי בתגובה למהלכים המדיניים שקידמה הממשלה ושיבשה את מהלך החיים התקין בישראל באמצעות פעולות לא חוקיות כחסימת כבישים. הקשרים ההדוקים של מולדת עם "זו ארצנו" הביאו לכך שאחד ממנהיגי הבולטים, בני אֶלון, הצטרף למולדת והוצב במקום השני ברשימתה לקראת הבחירות.

האיחוד הלאומי-תקומה

את השם "האיחוד הלאומי" נשאו בין השנים 1999 ל-2012 בריתות מפלגתיות שונות בהרכבן המפלגתי אשר התמודדו בבחירות לכנסות ה-15 עד ה-18. כפי שאפשר לראות בלוח 13.2 במהלך השנים כיהנו במסגרת ברית האיחוד הלאומי נציגים משש מפלגות שונות.²⁴⁸ כוחן הכולל של המפלגות האלה נע בין 4 לבין 6 מושבים. מאז סוף שנת 2012 שימש הכינוי "האיחוד הלאומי" כחלק משמה הרשמי של המפלגה שהחלה את דרכה כ"תקומה" ונקראת היום "האיחוד הלאומי-תקומה". סעיף זה ידון מכאן ואילך במפלגה זו.

לוח 13.2 הרכב בריתות האיחוד הלאומי, 1999-2012

הכנסת ה-18	הכנסת ה-17	הכנסת ה-16*	הכנסת ה-15	
				חרות
				מיכאל קליינר**
	בני אֶלון	בני אֶלון	רחבעם זאבי	מולדת
	אריה אלדד	אריה אלדד	בני אֶלון	
	צבי הנדל	צבי הנדל	חנן פורת	תקומה
יעקב כץ	אורי אריאל	אורי אריאל	[צבי הנדל]	
אורי אריאל			[אורי אריאל]	

²⁴⁸ בנוסף, בשני מקרים חברה האיחוד הלאומי למפלגה נוספת בהתמודדות לכנסת: ב-2003 אל ישראל ביתנו וב-2006 אל המפד"ל.

אפי איתם יצחק לוי	ציונות דתית לאומית מתחדשת / ארץ, חברה, יהדות (אח"י)
מיכאל בן ארי	ארץ ישראל שלנו
אריה אלדד	התקווה
4	4
6	4
4	סך הכל מושבים

בסוגריים : ח"כים שנכנסו במהלך כהונת הכנסת כתוצאה מחילופי אישים.

* במהלך הכנסת ה-16 הצטרפו אל סיעת האיחוד הלאומי חברי הכנסת אפי איתם ויצחק לוי אשר פרשו מהמפד"ל וייסדו את ציונות דתית לאומית מתחדשת.

** בני בגין (חרות) שהוצב בראש הרשימה התפטר ממנה מייד עם היוודע תוצאות הבחירות ועוד טרם הושבעה הכנסת. קליינר, שהוצב במקום החמישי ברשימה, נבחר לכנסת במקומו.

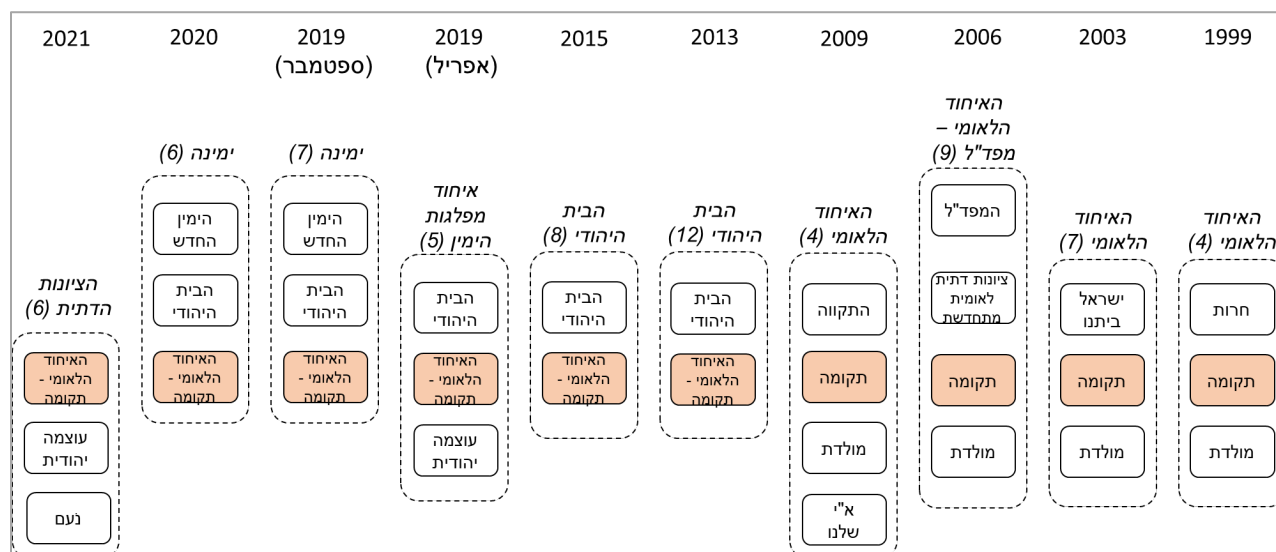
תקומה נוסדה בקיץ 1998 כתנועה פוליטית על-ידי קבוצה ניצית מקרב הנהגת המתנחלים ביהודה ושומרון. אלו לא ראו בעין יפה את המשך קידום התהליך המדיני עם הרשות הפלסטינית בידי ממשלת הימין בראשות נתניהו (במיוחד את הסכם חברון ואת הסכם וואי). בראשה של תקומה עמד אורי אריאל, שבעברו כיהן כמוזכיר הכללי של מועצת יש"ע. התנועה החלה במגעים עם מפלגות מולדת וחרות באשר להתמודדות משותפת בבחירות הבאות. במהלך מגעים אלה קיבלה התנועה חיזוק משמעותי עם הצטרפותם של צבי הנדל וחנן פורת, שפרשו מהמפד"ל. הרקע לפרישת השניים הייתה תחושתם הגוברת שאין להם ולעמדותיהם מקום במפלגה. בראשית 1999 דחו צירי מרכז המפד"ל הצעות לכלול במצע המפלגה סעיפים ניציים שהיו מחייבים את המפלגה לא להיות חברה בממשלה "שתעביר חלק כלשהוא מארץ ישראל לידי זרים" (שרגאי, 1999). שבועות מספר לאחר מכן התקיימו הבחירות הפנימיות לקביעת הרשימה לכנסת והשניים נדחקו למקומות ה-7 וה-11. ניסיונות תיווך ופשרה, בהם היו מעורבים גם רבנים בכירים בציונות הדתית, לא צלחו והנדל ופורת פרשו מסיעת המפד"ל, תוך הטחת ביקורת על שהמפלגה "סטתה מהדרך ואינה מסוגלת לעמוד בראש המאבקים בתחום המדיני". השניים הצטרפו לתקומה, תוך שאריאל מסכים לפנות את מקומו בראשות התנועה למענם.

כנס היסוד של מפלגת תקומה נערך במרץ 1999. זמן קצר לאחר מכן נחתם הסכם ההתמודדות המשותפת במסגרת האיחוד הלאומי. מאז היווסדה, ועל אף היותה מפלגה קטנה שלא התמודדה

מעולם באופן עצמאי, שמרה תקומה על ייצוג קבוע בכנסת, אשר נע בין מושב אחד לבין ארבעה. מאז 2013 נותרה האיחוד הלאומי-תקומה השריד האחרון של מפלגות הימין הקיצוני בכנסת. ניתן לפרש זאת כסימן להיחלשות מחנה זה. אולם ניתן גם לטעון כי אימוץ חלקים ניכרים מהאידיאולוגיה של מפלגות אלו בידי מפלגת הימין הגדולה, הליכוד, ייתרה את קיומן.

כאמור, על אף יכולת השרידות של המפלגה (תקומה), ומאז 2012 בשמה החדש האיחוד הלאומי-תקומה וב-2021 בברית תחת הכינוי הציונות הדתית), היא מעולם לא העמידה את עצמה לבחירה באופן עצמאי והתמודדה תמיד במסגרת של בריתות מפלגתיות.²⁴⁹ בארבע הבחירות הראשונות בהן נטלה חלק היא הייתה חלק מברית האיחוד הלאומי. ב-2013 היא חברה אל הבית היהודי וארבעה מועמדים מטעמה (מתוך סך 12 המושבים בה שכתה הרשימה) נבחרו לכנסת ה-19. היא המשיכה את שיתוף הפעולה גם בבחירות הבאות (והייצוג שלה ירד ל-2 ח"כים) ובאפריל 2019 היא הייתה חלק מאיחוד מפלגות הימין, תוך שהיא שומרת על ייצוג של שני ח"כים. היא שמרה על ייצוג זה גם בשתי הבחירות הבאות כאשר התמודדה במסגרת ברית ימינה (תרשים 13.3).

תרשים 13.3 הגלגולים הפוליטיים של האיחוד הלאומי-תקומה, 1999-2021

²⁴⁹ היא הריצה מדי פעם רשימות בת ורשימות משותפות במישור המקומי, אולם מדובר במספר נמוך. כך למשל היא הריצה 11 רשימות כאלו בבחירות המקומיות של 2018 לעומת 57 שהריצה הבית היהודי (מבקר המדינה, 2021). כנראה שזה נובע מכך שבסיס כוחה המשמעותי היה בהתנחלויות ואילו זה של הבית היהודי בתוך גבולות הקו הירוק.

* בריתות מפלגתיות מסומנות במסגרת מקווקות. בסוגריים מצויינים מספר המושבים.

אחרי חמש מערכות בחירות רצופות בהן התמודדה המפלגה בברית עם הבית היהודי (2013-2020) ושתיים נוספות גם עם הימין החדש (ספטמבר 2019 ו-2020), בחירות 2021 סימנו את קץ שיתוף הפעולה עם המפלגות הממלכתיות שהיו מזוהות עם הציונות הדתית. תחת זאת, כוננה האיחוד הלאומי-תקומה שיתוף פעולה אלקטורלי עם שתי מפלגות ימין קיצוניות: עוצמה יהודית ומפלגת נעם. עוד קודם לכן, יו"ר המפלגה בצלאל סמוטריץ' מיתג את המפלגה בשם חדש: הציונות הדתית. כינוי זה התייחס, אם כן, גם למפלגה עצמה (האיחוד הלאומי-תקומה) וגם לברית המפלגות שכללה גם את עוצמה יהודית ואת נעם.

החבירה אל שתי המפלגות שיפרה את מעמדה בסקרי דעת הקהל. עד ההודעה על ריצה משותפת התנדדה מפלגת הציונות הדתית סביב אחוזי החסימה. לאחר מכן – חזו כל הסקרים שברית הציונות הדתית תזכה ב-4-5 מושבים. סקר יחיד שהתפרסם תשעה ימים לפני הבחירות אף חזה לה שישה מושבים – המספר בו זכתה בסופו של דבר. בישורת האחרונה של מסע הבחירות קיבלה הציונות הדתית תמיכה מפורשת מראש הממשלה נתניהו, שהתגייס למענה במטרה להבטיח שתעבור את אחוז החסימה. ניתוח דפוסי ההצבעה מורים שהציונות הדתית הפכה למפלגה הגדולה ביותר בהתנחלויות (שתרמו לה לבדן מעל מנדט). היא זכתה לתמיכה משמעותית גם בירושלים וביישובי הפיתוח ואף משכה אליה מצביעים חרדיים צעירים.

זירות הכנסת והממשלה

בין 1999 ל-2021 יוצגה תקומה בכנסת על-ידי 11 נציגים.²⁵⁰ כולם, למעט שתיים (אורית סטרוק ומיכל וולדיגר), היו גברים. תקומה, יותר מכל מפלגה אחרת, היא מפלגה מובהקת של תנועת ההתנחלויות, לפחות ככל שמצטייר מהרכב חברי הכנסת שלה: שישה מתוכם התגוררו ביהודה ושומרון, ושניים נוספים בגוש קטיף, עד לפינוי היישובים בחלק מתכנית ההתנתקות של 2005. חלקם היו בעלי רקע בפעילות פוליטית מקומית, כגון החזקה במשרת מזכ"ל מועצת יש"ע (אורי אריאל), ראשות מועצות איזוריות או מקומיות (אריאל, צבי הנדל) וראשות מזכירות יישובים (זבולון כלפא). בשונה ממפלגות צומת או מולדת, כל חברי הכנסת של תקומה הם דתיים. רובם אף מזוהים עם הזרם התורני שזכה

²⁵⁰ השמטנו מהרשימה חבר כנסת שניהן זמן קצרצר של כשישה שבועות בשלהי הכנסת ה-19.

לכינוי חרד"לים (חרדים-לאומיים). מבין 11 הנציגים רק אחד עזב אותה: אלי בן דהן שנבחר מטעם תקומה לכנסת ה-19 (2013-2015), עבר למפלגת הבית היהודי ונבחר מטעמה לכנסת הבאה.

בשנותיה הראשונות תקומה – כחלק מברית האיחוד הלאומי – הייתה חברה לפרקים בשתי הקואליציות שהקים אריאל שרון. צבי הנדל אף כיהן כסגן שר החינוך והתרבות בממשלת שרון השנייה, עד לפיטורי שרי האיחוד הלאומי על רקע אישור תכנית ההתנתקות בממשלה (יוני 2004). מאז איישה תקומה את ספסלי האופוזיציה כמעט תשע שנים. היא שבה לשלטון רק עם הקמת ממשלת נתניהו השלישית (2013). במסגרת שלושת תפקידי השר שהוקצו לסיעת הבית היהודי, התמנה נציג תקומה לראשונה לתפקיד שר. היה זה אורי אריאל שכיהן כשר הבינוי והשיכון. בנוסף, מונה אלי בן-דהן לסגן שר הדתות. בממשלת נתניהו הרביעית (הושבעה במאי 2015) נותר אריאל בממשלה ועבר למשרד החקלאות, שאליו הועברה גם השליטה על החטיבה להתיישבות – יחידת סמך שיש לה משמעות חשובה למפעל ההתנחלויות. ביוני 2019, עם פיזור הבלתי-צפוי של הכנסת ה-21, מונה היו"ר החדש של המפלגה, בצלאל סמוטריץ', לתפקיד שר התחבורה. לפרק זמן קצר כיהנו בממשל המעבר של נתניהו שני שרים מטעם האיחוד הלאומי-תקומה. אריאל, שכבר לא היה חבר כנסת, עזב את התפקיד בסופה של אותה שנה, לאחר שהשלים כהונה של ארבע שנים וחצי במשרד החקלאות.

כחברים בבריתות המפלגות בהן התמודדו (איחוד מפלגות הימין וימינה), היו נציגי האיחוד הלאומי-תקומה חלק מ"בלוק הימין" שתמך בראש הממשלה נתניהו לאורך שלוש מערכות הבחירות של השנים 2019-2020 ובמשך המגעים הממושכים לכינון ממשלה. נאמנות זו לא הניבה פירות כאשר עם כינון הממשלה ה-35 (ממשלת החילופים נתניהו-גנץ) נותרה ימינה, ובתוכה האיחוד הלאומי-תקומה, מחוץ לממשלה. יו"ר המפלגה בצלאל סמוטריץ' אף תקף בחריפות את נתניהו וטען כי הוא "מכר את הימין בשביל האינטרס האישי שלו" (שלינגר, 2020).

האיחוד הלאומי-תקומה, שלא כחלק מאחיותיה-יריבותיה לזרם רעיוני זה, אינה מפלגת מנהיג. עם זאת, היא מפלגה עם רמת דמוקרטיה פנימית נמוכה ביותר. במדדים שבחנו את רמת הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית בשלוש מערכות בחירות היא זכתה לציונים שנעו בין 10 ל-15 מתוך 100, מה שמיקם אותה מעל המפלגות החרדיות וחלק ממפלגות המנהיג המובהקות, אך מתחת למרבית המפלגות האחרות (שפירא ורהט, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

בתקנון המפלגה, המפרט את המוסדות המרכזיים של המפלגה, בולט – מלבד יושב-ראש, מרכז, מזכירות וסניפים (כמו גם ועדת בחירות, ועדת ביקורת ובית-דין) – האזכור של ועד רבני המפלגה. התקנון קובע שלוועד הרבנים סמכות עליונה לקבוע את דרכה העקרונית של המפלגה ואת סדר מועמדיה לכנסת. אכן, רבנים שונים מהזרם התורני-חרד"לי היו מזוהים עם המפלגה לאורך שנותיה. ביניהם הרב דב ליאור, הרב זלמן מלמד, והרב חיים שטיינר. אולם נראה שבפועל, ועד הרבנים נמנע מלהתערב בהחלטות פוליטיות מובהקות. כך, למשל, ערב בחירות 2015 התלבטה המפלגה אם להמשיך בשותפות עם הבית היהודי, או שמא לחבור אל מפלגתו של אלי ישי. לאחר ישיבת מרכז סוערת הוחלט להעביר את ההכרעה לרבני המפלגה. אלא שגם בקרב הרבנים התגלו חילוקי דעות ולכן הם העדיפו להחזיר את ההכרעה הסופית למרכז. צירי המרכז החליטו לבסוף, בהצבעה חשאית ובניגוד לעמדתו של היו"ר אורי אריאל, להמשיך את השותפות עם הבית היהודי. קביעה תקנונית זו והפרקטיקה לגבי מעמד הרבנים מעמידים את תקומה-האיחוד הלאומי במקום הגיוני בהיותה מפלגה חרדית-לאומית, בין מפלגת המפד"ל-בית יהודי שבה מעמד הרבנים נתפס כמיעוט אך לא מכריע לבין המפלגות החרדיות בהן הסמכות הרבנית היא מוחלטת.

גם לגבי המועמדים לכנסת – על אף ההוראה המעניקה בידיהם סמכות סופית לקביעתם – נמנעים הרבנים מלהתערב בהכרעתם של צירי המרכז. לפי התקנון מרכז המפלגה מתכנס אחת לארבע שנים לפחות ובוחר את יושב-הראש, את המזכירות ואת שאר מוסדות המפלגה. מרכז המפלגה מנה בעשור הראשון לפעילות המפלגה עשרות בודדים של צירים, אך מאז התרחב: בשנת 2015 היו בו כ-110 צירים וב-2019 כ-130. המרכז נוהג להתכנס לפני כל בחירות לכנסת ולבחור את יושב-הראש ואת

רשימת המועמדים. מאז הקמתה ועד לשנת 2020 עמדו בראשות המפלגה חמישה יושבי-ראש: חנן פורת (לזמן קצרצר), צבי הנדל, יעקב כ"ץ, אורי אריאל ובצלאל סמוטריץ'. ככל הידוע, הפעם הראשונה והיחידה בה התקיימה במרכז המפלגה התמודדות פורמלית על ראשות המפלגה הייתה בשנת 2019, כאשר חבר הכנסת בצלאל סמוטריץ' התמודד מול היו"ר המכהן אורי אריאל.²⁵¹ קריאת התגר הייתה מוצלחת וסמוטריץ' נבחר לתפקיד היו"ר ברוב של 83 מול 40 קולות (גרמן, 2019).

אידיאולוגיה

מכיוון שהמפלגה לא התמודדה מעודה באופן עצמאי, לא ניתן להסתמך על מצעה לכנסת בבואנו לנתח באופן מזוקק את העמדות האידיאולוגיות שלה. גם מבט אל מטרות המפלגה כפי שהוגשו לרשם המפלגות אינו חושף רבות. ברשימת המטרות נכללים שלושה סעיפים: "(1) לפעול לקיבוץ הגלויות בישראל ולשלבם בכלכלה ובחברה הישראלית (2) להגביר את החינוך היהודי-ציוני, לאהבת שלמות ארץ ישראל. (3) לפעול לצמצום הפערים החברתיים בישראל ולחיזוק שכבות החברה החלשות". לולא אזכור שלמות ארץ ישראל, ניתן היה להדביק את מטרות אלו לכל מפלגה ציונית בישראל.

אפשר ללמוד רבות מהמסמך אשר נכתב וקודם על-ידי חבר-הכנסת בצלאל סמוטריץ' וזכה לכינוי "תכנית ההכרעה". המסמך הציב מתווה ל"פתרון מדיני" המתבסס על החלת הריבונות הישראלית על שטחי יהודה ושומרון ופירוק הרשות הפלסטינית. על-פי המתווה הפלסטינים תושבי יהודה ושומרון יאלצו לבחור בין שתי אפשרויות: עזיבה או הישארות במעמד אזרחי נחות של מעין גר-תושב. אלה שייבחרו לעזוב יקבלו מהמדינה סיוע להגר לאחת ממדינות ערב או לכל יעד אחר. סמוטריץ' הדגיש כי אין הכוונה ל"גירוש אכזרי" אלא על הגירה הנעשית מרצון חופשי ומתוך "חיפוש עתיד טוב יותר". פלסטינים שייבחרו להישאר ייהנו ממרבית הזכויות הדמוקרטיות, לרבות זכות הצבעה לשש מערכות של ממשלים עצמיים איזוריים, אך לא יהיו זכאים להשתתף בבחירות לכנסת (סמוטריץ', 2017). מי שלא יבחר באחת משתי החלופות וימשיך להיאבק למימוש ההגדרה העצמית הפלסטינית יטופל על-ידי צה"ל אשר "יידע כבר מה לעשות", גם אם הדבר יהיה כרוך בהרג של נשים וילדים (פרסיקו,

²⁵¹ בשלהי 2012, ערב הבחירות לכנסת ה-19, "הוּזָז" היו"ר יעקב כ"ץ מתפקידו במעין "הדחה שקטה". רבני המפלגה לא היו שבעי רצון מפעילותו הפרלמנטרית ועמדו מאחורי הדחה זו (בריינר, 2013).

2017). אימוץ המסמך על-ידי ועידת המפלגה בספטמבר 2017 הציב את המפלגה כיורשת רשמית של רעיון הטרנספר, אשר בולטותו בשיח הציבורי נחלשה מאז היעלמותה של מולדת מהמפה הפוליטית.

מיקומה של האיחוד הלאומי-תקומה בשוליים הימניים של המפה הפוליטית השתקף גם בהתנגדותה לתכנית השלום של הנשיא טראמפ, אשר הוצגה בראשית 2020 בווינגטון. זו כללה החלת ריבונות ישראלית בכשלושים אחוזים משטחי יהודה ושומרון יחד עם כינון מותנה של מדינה פלסטינית בכשבעים אחוז משטחי הגדה ושטחים נוספים בדרום הארץ. סמוטריץ' טען כי התכנית לא טובה וכי המפלגה תתנגד לקידומה. הוא אף לא היסס לתקוף את ראש הממשלה וטען שנתניהו היה תמיד בעד חלוקת הארץ ושהוא משתמש בטענה כי תכנית השלום של טראמפ משמעה ריבונות ישראלית בשטחי יהודה ושומרון כדי להסתיר כי מדובר בכינון מדינה פלסטינית.

מלבד עמדות הקיצון בתחום המדיני, המפלגה אוהזת בעמדה ביקורתית רדיקלית ביחסה למערכת המשפט. ב-2015, לאחר שבג"צ הורה על הריסת בתי מתנחלים שנבנו שלא כחוק על קרקעות פלסטיניות, אמר סמוטריץ' שהחלטה היא "עוד מסמר בארון הקבורה של בג"צ כמוסד ששכח כבר מזמן את מקומו ואת תפקידו... אין מנוס מלהעמיד אותו על מקומו בחקיקה" (בנדר, סומברג ואלדד, 2015).²⁵² ארבע שנים מאוחר יותר, לאחר שבית המשפט אסר על קיום ארוע תרבות בעפולה בהפרדה מגדרית הוא הגיב שמדובר ב"מערכת משפט מטומטמת... סליחה שלמרות מעמדי לא מוצא מילה מעודנת יותר... טמטום פרוגרסיבי פונדמנטליסטי" (אזולאי ואח', 2019).

חרות

אין לבלבל בין המפלגה בה עוסק חלק זה, לבין חרות ההיסטורית שנוסדה ב-1948 על-ידי מנחם בגין והייתה מאוחר יותר הרכיב המרכזי בברית מפלגות גח"ל (1965-1973) והליכוד (1973-1988). מפלגת חרות שבה עסקינן הוקמה בפברואר 1999, לקראת הבחירות, בעקבות פרישתם של בני בגין, מיכאל

²⁵² התבטאויות חריפות כלפי בג"צ החלו להישמע בעשור השני של המאה ה-21 גם במפלגות ימין אחרות (יריב לוין, ליכוד; מוטי יוגב, הבית היהודי) אך הן שיקפו עמדות של פוליטיקאים יחידים ולא את הקו הכולל של המפלגה.

קליינר ודוד ראם מסיעת הליכוד-גשר-צומת. הרקע להתפלגות היה אידיאולוגי: ביקורת כלפי הקו המדיני הפשרני בו נקט הליכוד בראשות בנימין נתניהו. עוד קודם לכן, הביאה ביקורת זו להתפטרותו של בגין מהממשלה בראשית 1997, לאחר אישור הסכם חברון.

כפי שהוזכר מוקדם יותר, חרות התמודדה בבחירות 1999 בברית אלקטורלית עם מפלגות מולדת ותקומה. ברית זו נקראה האיחוד הלאומי. למרות שמפלגת חרות הופיעה רק שנייה בכותרת המשנה של הרשימה (האיחוד הלאומי: מולדת-חרות-תקומה) בגין עצמו הוצב בראש הרשימה. דימויו כפוליטיקאי אידיאולוג ונקי-כפיים, כמו גם ייחוסו המשפחתי, נתפסו בתור נכסים לרשימה. אלה צפויים היו להניב לה יותר דיווידנדים מאשר אילו היה מוצב רחבעם זאבי (יו"ר מולדת) בראשותה. בגין אף התמודד על ראשות הממשלה במסגרת הבחירות הישירות לתפקיד, אולם מועמדות זו לא התקבלה בעין יפה על-ידי כל השותפות. מולדת סברה שהיא מחבלת בסיכוייו של נתניהו לזכות בבחירות וקראה לקהל תומכיה לפצל את הצבעתם. בגין הסיר את מועמדותו פחות מיממה לפני הבחירות, לאחר שגם עזמי בשארה ואיציק מרדכי הכריזו על פרישתם מהמרוץ.

התמיכה בה זכתה רשימת האיחוד הלאומי בבחירות 1999 הניבה ארבעה מושבים. זו נתפסה כתוצאה מאזבת והיא הובילה את בגין להכריז על התפטרותו עוד בטרם הושבעה הכנסת. הוא הסביר שהתוצאות הותירו אותו כ"שליח ציבור בלי ציבור" וכי אינו מרגיש כי להישארותו בכנסת תהיה תועלת רבה. זאת, כיוון שלא נותרו לצידו מספיק חברים המסכימים עם עמדותיו הליברליות ועם עמדותיו לגבי שלמות ארץ-ישראל (לביא, 1999). בעקבות ההתפטרות נותר קליינר כנציג היחיד של חרות לאורך הכנסת ה-15. בראשית שנת 2000 התפלג קליינר מהאיחוד הלאומי וכיהן עד לסיום כהונת הכנסת כסיעת יחיד. לקראת הבחירות של 2003 חברה חרות אל פעילי כך לשעבר ברוך מרזל ומיכאל בן-ארי והציבה אותם במקומות ה-2 וה-4 ברשימתה. חרות קיבלה כ-36,000 קולות (1.1% מהקולות הכשרים) שלא הספיקו לה לעבור את אחוז החסימה. המפלגה רצה גם בבחירות הבאות (2006) אך זכתה רק באלפי קולות בודדים ולא שבה להתמודד מאז.

התקווה

מפלגת התקווה (בשמה המלא התקווה : מפלגה ציונית לאומית) הוקמה בשנת 2008 בתור תגובה למהלך האיחוד של מפלגות הימין, אשר נתן מקום נרחב למועמדים דתיים-לאומיים ולכאלה מהזרם החרדי-לאומי. היא נועדה לספק בית אידיאולוגי לחילונים שאינם מזדהים עם הציונות הדתית אך מאמינים בארץ ישראל השלמה ומתנגדים נחרצות למדינה פלסטינית. בין מטרות המפלגה, כפי שהופיעו במסמכי הרישום שלה אצל רשם המפלגות : שמירת שלמות ארץ-ישראל תחת שלטון יהודי ומניעת כל ישות פוליטית – אוטונומית או ריבונית בשטחה ; התניית אזרחות ישראלית בהצהרת נאמנות למדינה כמדינתו של העם היהודי ; יישוב הפליטים הערבים בארצות ערב ; כינון חוקה שתבטיח את האופי הציוני-יהודי של המדינה ; וקביעת מערכת איזונים ובלמים חדשה בין הרשות המחוקקת לשופטת לרבות מנגנון חדש לבחירת שופטים.

ח"כ אריה אלדד, שהודיע על פרישתו ממולדת על רקע מהלכי האיחוד הללו, הכריז על הצטרפותו למפלגה הטרייה ונבחר להיות היו"ר הראשון שלה בכינוס היסוד של המפלגה בדצמבר 2008. באותו הכינוס בחרו חברי המפלגה (300 השתתפו מתוך 1,215 מתפקדים בעלי זכות בחירה) גם את שאר המועמדים שלה לכנסת. זמן קצר לאחר מכן, חברה התקווה אל שתי מפלגות נוספות : תקומה וארץ ישראל שלי והשלוש הסכימו להתמודד בבחירות יחד תחת השם האיחוד הלאומי (לוח 13.2). אלדד הוצב במקום השלישי ברשימה ונבחר לכנסת ה-18 אחרי שהרשימה קיבלה ארבעה מושבים.

בכנסת ה-18 כיהן אלדד בוועדת החוץ והביטחון כנציג האופוזיציה (ובשתי וועדות נוספות) והיה יו"ר שותף של שדולת ארץ ישראל. במהלך כהונתו בכנסת הוא מתח ביקורת על מדיניות הממשלה. כך, למשל, הוא התנגד נמרצות להקפאת הבנייה ביהודה ושומרון כחלק מהמחווה של הממשלה לנשיא ברק אובמה ותקף את הצעד בחריפות :

פקודה כזו [הכוונה לאכיפת צווי ההקפאה] מעידה על טירוף מערכות שנקטה בו ממשלת ישראל... הפשע הוא כפול, הפעלת צה"ל למשימה פוליטית נגד יהודים ואי הפעלתו כלפי האויב הערבי. בפשע הכפול אשמים ברק ונתניהו,

ושותפים לו כל שרי ממשלת ישראל המשתפים עימם פעולה (מצוטט אצל לוינסון, 2009).

בנוסף, הוא התנגד לעסקת השחרור של גלעד שליט משבי החמאס (דובר בשחרור מאות אסירים פלשתיניים שחלקם עסקו בטרור והפילו קרבנות ישראלים) וטען כי המחיר ששילמה הממשלה תמורתו היה מופרז ושהיא חרצה דין מוות לאלפי אזרחים ישראלים.

בנובמבר 2012, כהיערכות לבחירות לכנסת ה-19, התכנסה במערת צדקיהו בעיר העתיקה בירושלים ועידת התקווה במטרה לבחור את מועמדי המפלגה לכנסת ואת חברי הנהלת המפלגה ומוסדותיה. קרוב ל-300 חברים (מתפקדים) השתתפו באירוע. אלדד נבחר מחדש לתפקיד היו"ר ולמקום השני ברשימה נבחר אריה קינג. ימים ספורים לאחר מכן התפלגו אלדד ומיכאל בן ארי מברית מפלגות האיחוד הלאומי וייסדו בכנסת את סיעת עוצמה לישראל, שאף התמודדה בבחירות ברשימה משותפת. אלדד הוצב במקום הראשון ברשימה. המצע של עוצמה לישראל המחיש את זיהוייה המובהק כמפלגת ימין קיצוני. בין היתר נכתב בו כי עוצמה לישראל תובעת לבטל את הסכמי אוסלו, להחיל ריבונות על כל שטחי ארץ ישראל ולפנות מהארץ מסתננים ושוהים בלתי חוקיים. בנוסף, כלל המצע דרישה לשנות את שיטת מינוי השופטים. עוצמה לישראל זכתה בכמעט 67,000 קולות (1.8%) שלא הספיקו כדי לעבור את אחוז החסימה. הכישלון הזה הוביל לסיום פעילותה הפוליטית של מפלגת התקווה ומאז היא לא שבה להתמודד בבחירות.

ארץ ישראל שלנו ועוצמה יהודית

מאז היבחרותו של מאיר כהנא לכנסת ה-11, כנציגה היחיד של מפלגת כ"ך, היו ניסיונות נוספים שלו ושל ממשיכי דרכו הרעיונית להיכנס לכנסת. בשני מקרים ניסיונות אלה צלחו: (1) ב-2009 נבחר לכנסת מיכאל בן-ארי, ששובץ ברשימת האיחוד הלאומי כנציגה של מפלגת ארץ ישראל שלנו; (2) ב-2021 נבחר לכנסת איתמר בן-גביר, ששובץ ברשימת הציונות הדתית כנציגה של עוצמה יהודית.

הזרם הכהניסטי ידע לא מעט גלגולים פוליטיים מאז הירצחו של כהנא בעיר ניו יורק בשנת 1990. בבחירות לכנסת ה-13 (1992) נרשמו להתמודד שתי רשימות שהתחרו על התואר של ממשיכות מורשתו – כך וכהנא חי – אך שתיהן נפסלו על-ידי ועדת הבחירות המרכזית. מספר שנים לאחר מכן הוצאו התנועות הללו אל מחוץ לחוק. אך החל מראשית המאה ה-21 שבו פעיליה לנסות ולהיבחר לכנסת במסגרות פוליטיות אחרות. עוד ב-2003 חברו ברוך מרזל ומיכאל בן-ארי אל מיכאל קליינר ממפלגת חרות והוצבו במקום השני והרביעי ברשימתה. הרשימה לא עברה את אחוז החסימה וכשנה לאחר מכן רשם מרזל מפלגה חדשה בשם חזית יהודית לאומית (וייס, 2004). המפלגה החדשה התמודדה בבחירות לכנסת ה-17 (2006), זכתה כ-25,000 קולות ולא נכנסה לכנסת.

בשלהי 2008 נרשמה מפלגה חדשה בשם "ארץ ישראל שלנו". הדמות שעמדה מאחורי הקמת המפלגה הייתה הרב שלום דב וולפא, מהמנהיגים הבולטים בזרם המשיחי בחב"ד. מפלגת חזית יהודית לאומית חברה אל המפלגה החדשה של וולפא ובבחירות 2009 נקבע מיכאל בן-ארי כמועמדה לכנסת ושובץ במקום הרביעי ברשימת האיחוד הלאומי שכללה גם את תקומה ואת התקווה. הרשימה זכתה בארבעה מושבים ובן-ארי נבחר לכנסת.

בין עקרונות מפלגת ארץ ישראל שלנו כפי שהופיעו במסמכי הרישום שלה כלולים הסעיפים הבאים : איסור נחרץ למסירת שטחים מארץ-ישראל לשלטון זר, ומכאן- התנגדות להצטרף לממשלה המדברת על מסירת שטחים ; תיקון חוק השבות באופן שיכיר רק בגיור על פי ההלכה האורתודוקסית ; ביסוס ערכי התורה, המוסר והטהרה של היהדות ושל המשפט העברי ; ועידוד משפחות ברוכות ילדים בסיוע ממשלתי של קצבאות.

בשנת 2012 פרשו בן-ארי ומרזל מארץ ישראל שלנו. הסיבה לפרישה הייתה ככל הנראה סכסוך כספי בין השניים לבין הרב וולפא, אך מכל מקום מזכירות המפלגה פרסמה הודעת פרידה מנומסת והרב איחל לשניים בהצלחה (רובין, 2012). כך נותרה ארץ-ישראל שלנו חסרת ייצוג בשלהי כהונת הכנסת ה-18 והחליטה לא להתמודד בבחירות הקרבות. בן-ארי ומרזל החיו מחדש את מפלגת חזית יהודית לאומית, חברו אל אריה אלדד (התקווה) והתמודדו בבחירות 2013 ברשימת עוצמה לישראל. הרשימה קיבלה תמיכה ניכרת וחסרו לה פחות מ-10,000 קולות בכדי לעבור את אחוז החסימה.

לקראת הבחירות לכנסת ה-20 (2015) שינתה חזית יהודית לאומית את שמה לעוצמה יהודית (שמה המשפטי הרשמי נותר בעינו) והתמודדה בבחירות עם מפלגת יחד-העם איתנו בראשותו של פורש ש"ס אלי ישי. הרשימה זכתה ביותר מ-125,000 קולות אך לא עברה את אחוז החסימה שהוצב לראשונה על 3.25% מהקולות. ניסיונותיה של עוצמה יהודית לזכות בייצוג בכנסת נמשכו גם בסדרת הבחירות של 2019-2021. באפריל 2019 התמודדה עוצמה יהודית במסגרת רשימת איחוד מפלגות הימין (אשר כללה גם את הבית היהודי והאיחוד הלאומי-תקומה) אך הנציג שמוקם במקום הגבוה ביותר מטעמה – איתמר בן גביר – ואשר הוצב במקום השביעי ברשימה לא נבחר לכנסת. בשתי הבחירות העוקבות היא התמודדה באופן עצמאי: בספטמבר 2019 היא זכתה במעל 83,000 קולות שלא הספיקו לעבור את אחוז החסימה וב-2020 היא נחלשה וקיבלה פחות מ-20,000 קולות.

בבחירות לכנסת ה-24 (2021) מאמציה של עוצמה יהודית להכניס נציג לכנסת נשאו פרי. מנהיגה איתמר בן-גביר יצר, ראשית, שיתוף פעולה עם מפלגת נעם וערב הגשת הרשימות חברו השתיים לאיחוד הלאומי-תקומה בראשותו של בצלאל סמוטריץ'. בן-גביר הוצב במקום השלישי ברשימה, ושני מועמדים נוספים מטעם המפלגה שובצו בהמשך במקומות לא ריאליים. הציונות הדתית זכתה בשישה מנדטים ובן-גביר נבחר לכנסת.

בין עקרונות המפלגה, כפי שמופיעים באתר האינטרנט של עוצמה יהודית: השבת הריבונות והבעלות היהודית על הר הבית; הוצאת אויבי ישראל משטח המדינה באמצעות הקמת רשות לאומית לעידוד הגירה; הטמעת המשפט העברי במערכת המשפטית של המדינה ומיגור עיוותי הדין שמנחים את פרקליטות המדינה החותרת להרשעות של חלשים וחפים מפשע; ושמירה נחושה על אדמות הלאום תוך מלחמה בשוד האדמות בנגב, בגליל ובמרכז הארץ.

מפלגת נעם

מפלגת נעם הוקמה בקיץ של שנת 2019 לקראת הבחירות לכנסת ה-22. הרב צבי ישראל טאו, ראש ישיבת הר המור, נחשב לפטרון הרוחני של נעם ומרבית ממיסדיה היו בוגרי הישיבה. למעשה, נכון לראשית שנת 2021 לא מדובר במפלגה במובן המשפטי של המילה. נעם אינה רשומה כמפלגה ברשם המפלגות, אלא משתמשת במפלגת המדף "לזוז" על-מנת להציב מועמדים בבחירות לכנסת.

מלבד אמירות האופייניות למפלגות ימין דתיות (למשל – חיזוק הקשר של עם ישראל למסורת היהודית ולתורה, חיזוק השבת במרחב הציבורי וחיזוק מעמדה של הרבנות הראשית) התמקד המצע הרעיוני של נעם במאבק בוטה וחרף נגד הקהילה הלהטי"בית. קו זה התבטא בין היתר בטענה שמשפחות חד-מיניות הן בגדר חריגה מהנורמה. כך, למשל, שמה המלא של המפלגה הוא נעם – עם נורמלי בארצנו וסיסמת הבחירות המרכזית שלה בבחירות של ספטמבר 2019 הייתה ישראל בוחרת להיות נורמלית. יומיים לפני יום הבחירות הכריזה נעם על פרישתה מהמירוץ ובבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020) היא החליטה שלא להתמודד.

לקראת הבחירות הבאות (מרץ 2021) התעוררה נעם שוב והכריזה כי תתמודד. ימים ספורים לפני המועד האחרון להגשת רשימות המועמדים היא הכריזה על שיתוף פעולה אלקטורלי ("בלוק טכני") עם עוצמה יהודית. יו"ר המפלגה אבי מעוז הביע תקווה שמדובר בצעד ראשון במטרה לאחד את כל מפלגות הציונות הדתית: "אנו מאמינים שהסכם השותפות מהווה רק חוליה אחת בשרשרת חיבורים שתביא לרשימה דתית לאומית מאוחדת וחזקה. אני קורא לחבריי מהבית היהודי וממפלגת הציונות הדתית להתחבר יחדיו ולהבטיח שבקדנציה הבאה יהיה ייצוג משמעותי וחשוב לרשימה דתית לאומית מאוחדת" (אלטמן, 2021). אכן, שלושה ימים לאחר מכן, ערב סגירת הרשימות, הכריזו עוצמה יהודית-נעם על ריצה משותפת עם האיחוד הלאומי-תקומה (שהתמודדה תחת השם הציונות הדתית) בראשות בצלאל סמוטריץ'. מעוז שובץ במקום השישי ברשימה המשותפת, ושני מועמדים נוספים של נעם שובצו במקומות נמוכים ולא ריאליים. רשימת הציונות הדתית זכתה בשישה מנדטים ואבי מעוז נבחר לכנסת כנציגה היחיד של נעם.

סיכום

אופן ההתנהלות של מפלגות הימין הקיצוני מאפיין התנהלות של מפלגות קיצוניות. מחד גיסא, אידיאולוגיה נוקשה ובלתי מתפשרת שנושאה נראים כמי שמוכנים למסור את נפשם למען קידום. מאידך גיסא, קושי לתחזק מסגרת לכידה משותפת לקידום אותה המטרה הנעלה. הבדלים ומחלוקות שנראים קטנים מבחוץ גורמים לפילוגים תכופים ולאורך זמן לכישלון פוליטי יחסי מבחינה אלקטורלית ומבחינת הגעה למשרות שלטוניות משפיעות.

אכן, הימין הקיצוני דעך נכון לבחירות 2019-2020. עוצמה יהודית לא עברה את אחוז החסימה בעוד שהשארית האחרונה, האיחוד-הלאומי תקומה זכתה בשני נציגים בלבד שמצאו את עצמם מחוץ לקואליציה. עם זאת, לגמרי לא ברור אם היה צורך במפלגות אילו כדי לקיים ולקדם את האידיאולוגיה שלהן. חלק מעמדות מפלגות אלו אומצו בידי הליכוד ובידי הבית היהודי ופלגיו. זאת, החל מגישה מדינית ניצית, דרך גישה קשוחה (ואף גזענית לעיתים באופי ההתבטאויות) כלפי זרים שנכנסו לישראל באופן בלתי חוקי (במיוחד אלו שמוצאם באפריקה), ועד התקפה על בית המשפט העליון, תפקודו, הרכבו, ופסיקותיו. גם הדתיים הלאומיים ואפילו החרדים לאומיים מצאו להם מקום בליכוד. זה ניכר הן בהשפעה על עמדות נציגיו בכנסת, הן בהשתלבות של נציגים דתיים לאומיים ברשימה לכנסת. לאלו (שעדיין?) לא מצאו בית בליכוד היה מקום וייצוג בברית ימינה שכוללת גוונים של אנשי המגזר הדתי (וגם אישה חילונית אחת) שמה שאיחד ביניהם הוא עמדות דומות בנושא המדיני-ביטחוני.

ובכל זאת, לקראת בחירות 2021 קמה לה ברית של מפלגות, תחת התווית "הציונות הדתית", גיבשה את כל הקולות הימניים קיצוניים בציבור זה, כולל תומכי כך לשעבר ומתנגדי להט"ב, הביעה נאמנות אישית לראש הממשלה נתניהו ובברכתו ובסיועו זכתה בתמיכה של 5.1% מהמצביעים ובשישה מושבים. מדובר בהישג כמעט חסר תקדים לסוג מפלגות זה. עם זאת, לא ברור אם ההישג יגדיל את השפעתן או דווקא יפגע בהן. אמנם לגודל יש חשיבות. אך המיקום הקיצוני יקשה משום שכאשר נמהלו נציגים אלו במפלגות מתונות יותר הן הגיעו ביתר קלות לעמדות השפעה. כניסתו של בן גביר אינה ראשונה מצד מפלגות של יוצאי כך (שהוצאה מחוץ לחוק) אולם נציג של מפלגה אנטי להטביית היא חידוש כאשר סובלנות בנושא זה הופגנה בישראל בידי מפלגות ימין כמו הליכוד וימינה.

14. המפלגות בישראל 1992-2021 :

על הצלחה, הישרדות, דעיכה וכליה

חוקרים לא מעטים נתנו את דעתם להתפתחות הפוליטיקה המפלגתית והמפלגות בישראל בעשורים האחרונים מנקודות מבט שונות, ביניהן למשל: הצבעה בבחירות (Arian, 1999; Shamir and Arian, 2008), ירידת המפלגות (קורן, 1998; קניג וקנפלמן, 2013; קניג וטוטנאור, 2017), ירידת המפלגות הלאומיות במישור המקומי (בריכטה, 1998), המפלגות בזירה המקוונת (רהט וזמיר, 2019) עליית הפוליטיקה האישית על חשבון הפוליטיקה המפלגתית (רהט, 2019), חברי מפלגות (קניג ואחרים, 2014), התפתחות שיטות בחירת המועמדים (קניג, 2012; Barnea and Rahat, 2007) ושיקום המפלגות (קניג, רהט ושפירא, 2021). מה שמייחד חיבור זה הוא ההתייחסות הנפרדת לכל מפלגה ומפלגה. לפיכך נמקד את דיוננו כאן בשונות הבין-מפלגתית ובתובנות שצמחו מתוך העיסוק הממוקד במפלגות השונות.

הזירה האלקטורלית

ניתן למצוא ניתוח כוללני של דפוסי ההצבעה בבחירות אצל אריאן ושמיר (Shamir and Arian, 1999; Arian and Shamir, 2008) ובסקירתם של רהט ושפירא (Rahat and Shapira, 2021) וכן לפי מערכת בחירות בסדרת ספרי "הבחירות בישראל" של אריאן ושמיר (ושל שמיר ושמיר ורהט מאוחר יותר). כאן נציע זווית ראייה ממוקדת במפלגות השונות בנוגע לנדידת ושימור הקולות בידיהן בין בחירות לבחירות.

על שיעורי ניידות הקולות הגבוהים בישראל כתבנו בפרק הראשון. אלו מבטאים שינויי הצבעה תכופים של המצביעים בין בחירות לבחירות. אולם מעבר לשיעור הכללי הגבוה מסתתרת שונות רבה ביציבות ההצבעה למפלגות וגם בדפוסי המעבר של הקולות. ראשית, יש הבדלים גדולים בשיעורי

ניידות הקולות בין מפלגות. מצד אחד נמצאה יציבות רבה בהצבעה לברית יהדות התורה, שככל הנראה לפחות 90% ממצביעה ממשיכים להצביע לה בכל בחירות. מצד שני, בלטה ניידות הקולות הגבוהה אצל המפלגות שבאו והלכו בתקופה זו. המקרה של קדימה, שלמעלה מתשעים אחוזים מבחירה נטשו אותה בבחירות 2013, בולט במיוחד. אך היו מפלגות נוספות מסוג זה. כך, למשל, שינוי שאיבדה כמעט את כל בוחריה בבחירות 2006 בהן זכתה בתמיכה של 0.1% מהקולות לאחר שבבחירות הקודמות של 2003 זכתה בכ-12% מהקולות. כך במקרה של חוסן ישראל, שבבחירות 2019-2020 הייתה חלק מרכזי בברית כחול לבן (ואף הותירה לעצמה את השם הזה) וזכתה בייצוג של כ-15 מושבים ומשם ירדה ל-8 בבחירות 2021. שנית, כיווני נדידת הקולות עשויים להיות שונים ממפלגה למפלגה. כך, מפלגת העבודה סבלה כמעט לכל אורך התקופה מכך שיותר בוחרים עזבו אותה מאשר הצטרפו אליה בעוד הליכוד סבל מנדידה קשה ונקודתית (כאשר ירד מ-38 מושבים ל-12 בבחירות 2006) אך התאושש כבר בבחירות 2009 ושמר מאז על יציבות יחסית.

שלישית, רוב רובה של ניידות הקולות מתרחשת בתוך "שווקים" אלקטורליים מובחנים, בין מפלגות הדומות בעמדותיהן ובמאפיינים של ציבור בוחריהן. ניתן לזהות ולאפיין באופן גס מספר שווקים כאלו: (1) הערבי-פלסטיני. רוב רובם של האזרחים הערבים-פלסטינים בישראל הצביעו באופן הולך וגובר לחד"ש ולמפלגות הערביות. רוב מעברי הקולות של מצביעים אלו היו בין המפלגות הללו. (2) החרדי. לגבי ברית יהדות התורה, מדובר בהצבעה היציבה ביותר ואילו אצל ש"ס ניכרת לעיתים נדידת קולות אל וממפלגות הליכוד, הימין הקיצוני והמפלגות הדתיות לאומיות, בעיקר של בוחרים שאינם חרדים. (3) הימני. זה כלל את מפלגת הימין המרכזית, הליכוד, את מפלגות הציונות הדתית, ועד בחירות 2019 גם את ישראל ביתנו. עם הזמן ניכרים במיוחד מעברי הקולות של בוחרים מסורתיים ודתיים לאומיים בין הליכוד לבין המפלגות הדתיות לאומיות (מפד"ל, הבית היהודי, הימין החדש). (4) המרכז-שמאל. בשוק זה ניכרים מעברים תכופים במיוחד של קולות בין שתי המפלגות הוותיקות (העבודה ומרצ) ובין לבין מפלגות מרכז מתחלפות. (5) מי שלעיתים יצרו "גשרים" זמניים למעבר של קולות בין השווקים היו המפלגות הזמניות: כך למשל קדימה ויש עתיד שלקחו קולות מן הליכוד אל המרכז, או כולנו ש"דרכה" עברו קולות מהליכוד לברית כחול לבן בבחירות של ספטמבר 2019.

חוקרים עמדו על כך שניכרת היחלשות של המפלגות הלאומיות בזירה האלקטורלית המקומית (בריכטה, 1998; בריכטה ופדהצור, 2001; בריכטה, 2005; בריכטה, ויגודה-גדות ופדה, 2010). זו התבטאה בירידת ייצוגן בזירות אלו ובעמעום הזיהוי המפלגתי של המועמדים והנבחרים. הקשר בין הפוליטיקה הארצית לבין זו המקומית הלך וטושטש מאז הפרדת הבחירות הלאומיות והמקומיות והנהגת הבחירה הישירה לראש הרשות בשנת 1978. תהליך זה הלך והעמיק מאז שנות התשעים. עם זאת, ניכרת שונות בין המפלגות גם מהיבט זה. במישור המקומי ניכרת היטב נוכחותן של המפלגות החרדיות. מפלגות לאומיות קטנות אחרות (ישראל ביתנו, הבית היהודי, מרצ) זוכות לייצוג במועצות הערים ובמועצות המקומיות אולי לא במידה שתמיד משקפת את כוחן ברמה הארצית אבל באופן משמעותי הרבה יותר מהמפלגות הגדולות (באופן יחסי ולעתים קרובות גם באופן מוחלט). בהסתדרות, בתהליך מואץ שהחל במפץ הגדול של בחירות 1994 למוסדות ההסתדרות, גדול הטשטוש עוד יותר (Mandelkern and Rahat, 2017). קשה כיום לזהות נוכחות של מפלגות ארציות בזירה הזו שעד לראשית שנות התשעים הייתה כמעט חופפת לזו הארצית (אם כי יחסי הכוחות בין המפלגות היו שונים).

תהליך נוסף שיש לשים אליו לב הוא הפרסונליזציה של הפוליטיקה. זו מתבטאת בדחיקת המפלגות ממרכז הפוליטיקה ובהבלטת הפוליטיקאים כיחידים, בעיקר המנהיגים. הפרסונליזציה הפוליטית באה לידי ביטוי במישור האלקטורלי בהתבססות הנוהג של הכללת שם המנהיג על גבי פתק ההצבעה (יחד עם שם הרשימה) ובמקביל בעלייה בשיעור היחסי של הבוחרים שגורסים כי המניע הראשי בהצבעתם הוא הערכת מנהיגי ומועמדי המפלגות לעומת אלו הגורסים כי זהו הזיהוי המפלגתי (רהט, 2019: רהט, בדפוס). אולם גם כאן נמצאה שונות רבה בין מפלגות. היו מפלגות שהזיהוי בינן לבין מנהיגן היה מוחלט (יש עתיד, ישראל ביתנו, תע"ל, כולנו למשל). אחרות לא זוהו עם מנהיג זה או אחר (מרצ, העבודה, חד"ש). בנוסף היו מקרים בהם הזיהוי בין המנהיג לבין המפלגה נחלש (קדימה, בל"ד) או התחזק (הליכוד) לאורך זמן. יש גם את המקרה של הבית היהודי-המפד"ל שאחרי שלא זוהתה עם מנהיג זה או אחר משך שנים התמסרה למנהיג, נפתלי בנט, שהרים אותה לגבהים אותם לא ראתה מאז שנת 1977 ואז זנח אותה והותיר אותה חסרת קול.

הזירה הפרלמנטרית

ניתוח כוללני של פרופיל חברי הכנסת והשינויים שחלו בו עם השנים ניתן למצוא אצל קניג ופרידברג (2020). כאן נתמקד כמובן בשונות הרבה בין המפלגות. לכל מפלגה יש את הדגשים שלה בנושא הייצוגיות. לאגודת ישראל חשוב לייצג את החסידויות השונות וכוחות נוספים בציבור החרדי, אך היא מתנגדת לחלוטין לייצוג נשים, אינה משבצת מזרחים במקומות ריאליים ברשימה ונמנעת מלשלב לא יהודים ברשימתה. ש"ס משבצת רק מועמדים יהודים חרדים מזרחיים, ומקפידה לגוון בארצות מוצאם, אך היא נמנעת מייצוג נשים ולא יהודים ומשיבוץ אשכנזים במקום ריאלי ברשימה. חד"ש מצידה מקפידה על שיבוץ מועמד יהודי, נוצרי ומוסלמי בצמרתה בעוד שיש מפלגות רבות, יהודיות וערביות, שאין בהן כל ייצוג ללאום השני או לבני הדתות השונות או שיש בהן ייצוג סמלי בלבד. אולם מעבר לתפיסת הייצוגיות הייחודית לכל מפלגה ניתן לאפיין התפתחויות והבדלים לגבי ייצוגים שנתפסים כיותר משותפים ואף אוניברסליים.

לוח 14.1 מציג מאפיינים דמוגרפיים ומאפייני רקע של חברי כנסת שכיהנו בתקופת 1992-2021 לפי מפלגות. בכל המפלגות שיעור ייצוג הנשים היה נמוך מחלקן באוכלוסייה. מבין המפלגות הוותיקות בולט ייצוג הנשים הגבוה יחסית במיוחד במרצ. ביתר המפלגות הוותיקות עמד סך שיעור זה סביב ה-20% ואף על פחות מזה. ניכר כי במפלגות הצעירות יותר (יש עתיד וחוסן ישראל) היה שיעור ייצוג גבוה יחסית לנשים. זהו שיקוף של רוח התקופה: כפי שמראים קניג ופרידברג (2020), למעט במפלגות החרדיות שמדירות נשים באופן מוחלט, עלה ייצוג הנשים מאז 1999 ועד לשנת 2015 (לאחר שהיה דומה לזה שהיה בכנסות הראשונות משך 40 שנה). כך, בליכוד עלה ייצוג הנשים לאורך זמן מ-6.3% בשנת 1992 (2 מתוך 32) ל-30.6% (11 מתוך 36) ב-2020 ואילו במפלגת העבודה עלה ייצוג הנשים לאורך זמן מ-9.1% בשנת 1992 (4 מתוך 44) לכשליש ויותר מאז 2015. במפלגות הערביות ובחד"ש ניכרה עליה בייצוג נשים מאז 2015 והוא הגיע לשיא לאחר בחירות 2020 (26.7%, 4 מתוך 15). בקרב המפלגות הדתיות לאומיות ומפלגות הימין הקיצוני חלה עליה בייצוג נשים, מייצוג סמלי הן עברו לייצוג גבוה יותר, אפילו (לעיתים) של מועמדות מקרב הזרם החרדי-לאומי. המפלגות החרדיות מצידן דבקות בסירובן לתת להן כל דריסת רגל ברשימותיהן בבחירות המקומיות (Rahat and Itzkovitch- Malka, 2012).

לוח 14.1 מאפייני הח"כים (באחוזים ובמספרים) 1992-2021*

מפלגה**	נשים	לא יהודים	עולי ברה"מ וחמ"ע***	רקע ביטחוני +	רקע שלטון מקומי	התנחלויות	קיבוצים	יישובי פיתוח	"נסיכים" ++	סך הכל ח"כים
הליכוד	21%	4%	5%	9%	24%	8%	-	8%	9%	106
	22	4	5	10	25	8	-	9	10	106
מפלגת העבודה	20%	7%	1%	15%	25%	-	5%	4%	7%	92
	18	6	1	14	23	-	5	4	6	92
קדימה	21%	3%	10%	18%	26%	5%	3%	10%	8%	39
	8	1	4	7	10	2	1	4	3	39
ש"ס	-	-	9%	-	38%	3%	-	6%	3%	32
	-	-	3	-	12	1	-	2	1	32
יש עתיד	39%	-	10%	23%	26%	3%	3%	3%	3%	31
	12	-	3	7	8	1	1	1	1	31
ישראל ביתנו	23%	3%	50%	10%	23%	13%	-	10%	10%	30
	7	1	15	3	7	4	-	3	3	30
המפלגות הערביות	14%	100%	-	-	32%	-	-	-	-	28
	4	28	-	-	9	-	-	-	-	28
מפד"ל/הבית היהודי	15%	-	-	11%	22%	22%	-	-	4%	27
	4	-	-	3	6	6	-	-	1	27
מרצ+++	33%	17%	-	8%	21%	-	13%	-	4%	24
	8	4	-	2	5	-	3	-	1	24
חוסן ישראל	41%	6%	-	12%	29%	-	18%	6%	-	17
	7	1	-	2	5	-	3	1	-	17
חד"ש	13%	81%	-	-	25%	-	-	-	-	16
	2	13	-	-	4	-	-	-	-	16
שינוי	19%	-	13%	-	31%	-	-	-	-	16
	3	-	2	-	5	-	-	-	-	16
יהדות התורה	-	-	-	-	43%	-	3%	-	7%	14
	-	-	-	-	6	-	1	-	1	14

- * הטבלה כוללת רק ח"כים שנבחרו לכנסת מייד לאחר הבחירות ואינה כוללת חילופי אישים.
- ** בטבלה נכללות רק מפלגות שבמהלך התקופה (1992-2021) כיהנו מטעמן לפחות 15 חברי כנסת. יוצאות הדופן הן: אגודת ישראל (9 ח"כים) ודגל התורה (5 ח"כים) שנכללו בטבלה ביחד כיהדות התורה; בל"ד (9 ח"כים) ותע"ל (3 ח"כים) המופיעות בטבלה, יחד עם מד"ע/רע"מ כמפלגות הערביות.
- *** עולי ברה"מ וחמ"ע: עלו אחרי שנת 1971.
- + רקע ביטחוני: דרגות אלוף-משנה ומעלה בצה"ל; ניצב-משנה ומעלה במשטרה; ראשי וסגני-ראשים בשב"כ ובמוסד.
- ++ המושג נסיכים מתייחס הכוונה לבנים ובנות של חברי כנסת.
- +++ מרצ – מאז 1992 (כשעוד הייתה ברית מפלגות).

לכל אורך התקופה היה תת-ייצוג של מיעוטים לא יהודים בכנסת אך התקיימה שונות שנגזרה בעיקר מהצלחתן של חד"ש והמפלגות הערביות ומאחוזי ההצבעה במגזר הערבי (קניג ופרידברג, 2020). השונות בתת-הייצוג של לא-יהודים בין המפלגות לא מפתיעה. המפלגות הערביות (שנתמכות בידי הבוחרים הערבים) יוצגו אך ורק על ידי ערבים. לעומתן, מאז 1992 הקפידה חד"ש, שרוב רובם של מצביעיה הם ערבים, לשבץ נציג יהודי במקום השלישי ברשימה לכנסת. במפלגות הציוניות הייתה נציגות לא יהודית מעטה יחסית. כך, מטעם יש עתיד לא נבחר מעולם מועמד לא יהודי למרות שהמפלגה הקפידה על גיוון מבחינה ייצוגית כגון ייצוג נשים, דתיים וחרדים, להט"ב, אנשי קיבוצים והתנחלויות, עולים ועוד. במפלגות המרכז והימין הנציגות הוגבלה לדרוזים (בשל עמדתם החיובית כלפי הציונות). מטעם מפלגת העבודה ומרצ כיהנו במהלך השנים נציגים דרוזים ומוסלמים. על רקע תת הייצוג הכולל של הלא יהודים, בולט ייצוג היתר של הדרוזים. עמדתם המיוחדת כלפי מדינת ישראל יצרה מצב שבו הם היו נציגים רצויים במפלגות ציוניות, כולל מפלגות ימין, אך מקומם לא נפקד גם במפלגות הערביות. לעומתם, הייצוג של הערבים המוסלמים והנוצרים נעשה במיוחד דרך המפלגות הערביות וחד"ש ולעיתים גם במפלגות השמאל.

ייצוגם של עולי ברה"מ וחבר המדינות העצמאיות – על אף שהיה גבוה בהרבה מייצוגן של רוב העליות בעבר הרחוק יותר במדינת ישראל – היה נמוך יחסית לחלקם באוכלוסייה (קניג ופרידברג, 2020). זאת, למרות הקמת מפלגות העולים וניסיוןן של מפלגות אחרות לתת מקום לנציגי עליה זו. ייצוג העולים היה גבוה במיוחד במפלגה שקמה כמפלגת עולים, ישראל ביתנו. אולם הוא לא היה מגזרי מוחלט (כמו במפלגות הערביות או הערביות) ועמד רק על מחצית, מה ששיקף את נסיונו של מנהיג המפלגה ליצור תמהיל בין הבסיס הנאמן של בוחרים עולים לבין פניה לציבור לא דתי ימני. מפלגות לא מגזריות (דתיות או ערביות) הקפידו לשלב מועמד או שניים מעליה זו. אצל שינוי ויש עתיד דובר באופן יחסי בהקצאת ייצוג רב יותר, מתוך ניסיון לפניה לציבור זה כמפלגה חילונית. קדימה הייתה יוצאת דופן בייצוג העולים הגבוה יחסית בקרבה, מה שסימן את ניסיונה למשוך את קהל העולים הפחות מחויב מפלגתית לטובת המפץ הגדול אותו ניסתה לחולל. בליכוד דובר בייצוג נמוך לעולים אלו למרות התמיכה הרבה יחסית במפלגה בקרב ציבור זה ואילו בשמאל הייצוג (כמו גם התמיכה) כמעט ולא היו קיימים.

נראה כי הרקע הביטחוני איבד מקסמו ומזוהרו עם השנים, אולי גם בשל אימוץ חוק המחייב תקופת צינון ארוכה יחסית בין קריירה ביטחונית לבין קריירה פוליטית. כך, רמטכ"ל (ברק, מופז, יעלון) או אלוף (מרדכי, איתם) שבאו לפוליטיקה בראשית ואמצע התקופה זכו למיקום גבוה בצמרות המפלגות ואף בראשותן. לעומת זה, המשתלבים בתקופה מאוחרת במפלגות קיימות היו צריכים לפלס את דרכם או שפשוט העדיפו להקים מפלגה סביב מועמדותם (חוסן ישראל היא דוגמא מובהקת לכך). עם זאת היו מועמדים ואף מועמדות רבים יחסית עם רקע שכזה לאורך כל התקופה. אלו השתלבו באופן צפוי במפלגות הציוניות (ולא במפלגות החרדיות, חד"ש ובמפלגות הערביות) ממרצ משמאל ועד המפד"ל/הבית היהודי מימין. עם זאת, ניכרת נטייה לכיוון של השתלבות במפלגות המרכז (קדימה, יש עתיד) ומפלגת העבודה ופחות בליכוד, ישראל ביתנו, המפד"ל/הבית היהודי ומרצ.

השלטון המקומי הינו חממה שבה צומחים חלק ניכר מחברי הכנסת, מתוך כל מגוון המפלגות. מדובר בין מעט מעל חמישית (מרצ) לבין למעלה משתי חמישיות (יהדות התורה) מהנבחרים לכנסת. יש לזכור, עם זאת, שחלק מבעלי הרקע המקומי הגיעו עם רקע מפלגתי שונה מאשר המפלגה בה השתלבו בכנסת (זה בולט במיוחד במקרה של קדימה, יש עתיד וחוסן ישראל שהיו מפלגות חדשות, או במקרה של שינוי, שעברה התחדשות). לעומת זאת, יש מפלגות בהן הרקע המקומי נצבר במסגרת המפלגות הלאומיות, ובין אלו בולטות במיוחד המפלגות החרדיות.

כצפוי, חברי כנסת שמתגוררים בהתנחלויות, ביישובים שמעבר לקו הירוק, נמצאו במיוחד במפלגות הימין, בליכוד ובישראל ביתנו ובמיוחד בימין הדתי. לעומת זאת הם נעדרו לחלוטין ממפלגות השמאל וזכו לייצוג סמלי (אולי קריצה לימין) במפלגות מרכז (קדימה, יש עתיד). כמעט ולא היו חברי כנסת חרדים מההתנחלויות הגם שישנם ריכוזים חרדיים מעבר לקו הירוק (מודיעין עילית, ביתר עילית, עמנואל). זה משקף כפי הנראה את מיקומה של האליטה של מפלגות אלו בתחומי הקו הירוק, בעיקר בירושלים ובבני ברק. כמעין תמונת ראי, חברי כנסת שהתגוררו בקיבוצים היו כצפוי בעיקר ממפלגת העבודה וממרצ ולאחרונה – מחוסן ישראל. ייצוג עירוני הפיתוח היה גבוה יחסית בליכוד ובישראל ביתנו, מפלגות שזכות לתמיכה רבה ביישובים מסוג זה, אך גם בקדימה.

ככל שמדובר ב"נסיכים", בניהם ובנותיהם של מי שכיהנו כחברי כנסת, הרי שתופעה זו בולטת בליכוד שמקרב המרכיבה המרכזית שלו, חרות, צמח הכינוי הזה. אולם אלו נמצאו גם בישראל ביתנו ובקדימה בהן כיהנו גם כן בנים ובנות של חברי כנסת מהליכוד אשר פרשו ממנו.

בסך הכול גדלו שעורי המעבר בין המפלגות מאז 1992 בהשוואה לעבר (רהט, 2019). לא מדובר בעליה רציפה אלא בסיכום תקופתי כולל. ישנן בכל תקופה התפתחויות שגורות מעברים רבים, דוגמת הקמת רפ"י בשנת 1965, או הקמת קדימה לקראת בחירות 2006. ישנן מפלגות שלא חוו "עריקות" כלל או שחוו "עריקות" מעטות יחסית (אגודת ישראל, דגל התורה, חד"ש); יש שנבנו מ"עריקות" ואף חוו אותן קשות על בשרן (קדימה); יש שסבלו ממנת "עריקות" גדולה ומרוכזת (הליכוד עם הקמת קדימה); ויש שסבלו ממנה במנות קטנות יחסית לאורך זמן (מפלגת העבודה, ש"ס); יש גם מי ש"עריקות" היו לחם חוקן משך עשורים אך אלו הפכו אצלן יותר ויותר לדפוס שגור עד שהביאו אותן קרוב לקיצן ואולי גם לקיצן (המפד"ל, הבית היהודי).

זירת הממשלה

כאשר בוחנים את התקופה הנסקרת במבט-על, אפשר לחלקה לשני חלקים ברורים: 1992-2009 ו-2009-2021. החלק הראשון התאפיין בשינויים תדירים. במסגרתו התרחשו ארבעה חילופי שלטון (1996, 1999, 2001, 2009) וכיהנו חמישה ראשי ממשלה (רבין, פרס, נתניהו, שרון, אולמרט) מטעמן של שלוש מפלגות (מפלגת העבודה, הליכוד וקדימה). החלק השני מצויר תמונה הפוכה: ללא חילופי שלטון, עם ראש ממשלה יחיד: יו"ר הליכוד בנימין נתניהו. יחד עם זאת, גם בתקופה זו (הממשלות ה-32 עד ה-35) כיהנו קואליציות שלטוניות שונות זו מזו.

בסך הכל, הליכוד עמד בראשות הממשלה בכשני שלישים מכלל התקופה (1996-1999 בראשות נתניהו; 2001-2009 בראשות שרון; 2009-2021 בראשות נתניהו). בשליש הנותר התחלקו מפלגת העבודה (1992-1996 בראשות רבין ופרס; 1999-2001 בראשות ברק) וקדימה עם שרון (2005) ובעיקר עם אולמרט (2005-2009).

במשרד הביטחון החזיקו שרים משבע מפלגות שונות: העבודה (1992-1996; 1999-2002; 2011-2006) הליכוד (1996-1999; 2002-2005; 2013-2016; 2018-2019), קדימה (2005-2006), עצמאות (2011-2013), ישראל ביתנו (2016-2018) ימינה (2019-2020), וחוסן ישראל (2020-2021). מכיוון

שמדובר במשרד יוקרתי הוא נשמר בידי מפלגת השלטון (לעיתים אפילו בידי ראש הממשלה) או הוענק לשותפה קואליציונית בכירה. אך לעיתים הוא ניתן גם לבני ברית זוטרים. כך, בתקופת הכהונה השנייה של נתניהו כראש ממשלה הוא הוחזק רק זמן מועט יחסית בידי נציגי הליכוד ורוב הזמן בידי מי שכיהנו מטעם מפלגות בינוניות וקטנות (ברק, ליברמן, בנט, גנץ). ניתן לראות בזה אמצעי לביסוס מעמד העל של נתניהו בתוך הליכוד, במנהיג ללא תחליף (גם דרך סיום כהונתו של שר הביטחון מטעם הליכוד, יעלון, מרמזת על כך).

תפקיד שר האוצר הוחזק בידי העבודה (1992-1996 ; 1999-2001) הליכוד (1996-1999 ; 2005-2001 ; 2009-2013 ; 2020-), קדימה (2005-2009), יש עתיד (2013-2015), וכולנו (2015-2020). ניתן לדבר שוב על אותו הדפוס לפיו מפלגת השלטון נוטה לאחוז בתיק זה למעט בתקופת הכהונה השנייה של נתניהו שבה ניתן התיק גם לשותפות קואליציוניות. חלוקת התיקים, כך נראה, מסמנת שלב נוסף בהתחזקות הפוליטיקה האישית. שותפות קואליציונית נקנית במחיר גבוה יחסית שמשולם לראשי או בכירי מפלגה שמביאים יחד עמם תמיכה לממשלה. כך גם נמנעת מבכירי מפלגת השלטון האפשרות להתבלט אל מול מנהיג המפלגה המכהן בראשות הממשלה. הסבר חליפי או משלים לתופעה זו היא הצטמקות גרעין השליטה של מפלגת ראש הממשלה בקואליציות השלטוניות. ככל שחלקה של מפלגת השלטון בתוך הקואליציה קטן, כך קטנה אחיזתה בתיקים מרכזיים.

לוח 14.2 מציג את התקופה המצטברת בה שהו מפלגות בקואליציה בין 1992 ל-2020. המפלגות מופיעות בסדר יורד, החל מזו ששהתה את פרק הזמן הארוך ביותר (ש"ס) לזו ששהתה את פרק הזמן הקצר ביותר (עם אחד). אורך תקופה זו נגזר, ראשית, מאורך חיי המפלגה, ושנית מאורך שהותה בקואליציה (ולא באופוזיציה). ניכר כי תקופה זו מתאפיינת בדומיננטיות של הליכוד והמפלגות הדתיות בממשלה. היה זה הליכוד שהיה מפלגת השלטון בכשני שלישים מתקופה זו והשליש הנוסף התחלק בין העבודה לבין קדימה. היותה של ש"ס חלק מהקואליציה השלטונית למשך התקופה הארוכה ביותר נראית מפתיעה למי שמכיר את ביקורתה החוזרת ונשנית על שיעור העוני בישראל ועל האפליה בחסות השלטון. כך גם אולי הביקורת מימין על "שלטון השמאל" שכפי שרואים לקח חלק בממשלה בחלק קטן מן הזמן ובשני העשורים האחרונים בתפקיד משני. לכן לא פלא שהטענה ש"השמאל" אוהז בשלטון דרך המשרות הלא נבחרות במנהל הציבורי ובמערכת המשפט משמשת יותר ויותר לטעון זאת נוכח הדומיננטיות הימנית-דתית באחיזה בשלטון הנבחר. בהקשר זה אפילו מושגים שצמחו בערוגות השמאל הרדיקלי, הפוסט

מודרני והניאו-מרקסיסטי, עברו הסבה ומשמישים לביסוס הטענה על קיומה של מדינה עמוקה (deep state) קבוצה המנהלת בחשאי את המדינה תוך התעלמות או עקיפת הפוליטיקאים הנבחרים. מפלגת העבודה (הנציגה המקובלת של "האליטה הישנה") אמנם פעלה לכל אורך התקופה אך היא הייתה מפלגת השלטון והחזיקה ברשות הממשלה (1992-1996; 1999-2001) רק בחלק מראשית התקופה ולאחריה רק היוותה שותפה זוטרה בחלק מהממשלות באמצע התקופה.

מי שלא מופיעות בלוח הן המפלגות הערביות (מד"ע/רע"מ/האיחוד הערבי, בל"ד, תע"ל) וחד"ש שאף פעם לא היו חלק מהקואליציה השלטונית (חד"ש ומד"ע תמכו מבחוץ בממשלת רבין אך לא היו חלק מהקואליציה). מפלגות נוספות שפלל לא שהו בקואליציה ומשויכות לקוטב השני במפה הפוליטית הן מפלגות הימין הקיצוני אח"י, חרות, התקווה, וארץ ישראל שלנו. מרצ, שפעלה לכל אורך שנים אלו הייתה רוב הזמן (יותר מ-80%) באופוזיציה. השהות המצטברת והיחסית (מתוך כל התקופה) בקואליציה של המפלגות קצרות הימים מעידה על כך שגם אם הן היו רוב זמן קיומן או חלק ניכר ממנו בקואליציה הן לא יכלו להטביע את חותמן לאורך זמן. אפילו קדימה, שהייתה מפלגת שלטון, אחזה בו רק חלק קטנטן מתקופה זו.

לוח 14.2: התקופה המצטברת בה שהו מפלגות בקואליציה, 13.7.1992 (השבעת ממשלת רבין)

עד 31.12.2020 (בסך הכול 10,398 ימים)*

מפלגה	תקופה מצטברת בקואליציה (בשנים)	שהות בקואליציה מכלל התקופה (ב-%)
1. ש"ס	19.70	69.17
2. הליכוד	19.67	69.05
3. מפד"ל / הבית היהודי	18.43	64.69
4. יהדות התורה (אגו"י + דגל)	16.13	56.61
5. מפלגת העבודה	13.47	47.29
6. ישראל ביתנו	12.10	42.49
7. איחוד לאומי-תקומה	9.46	33.21
8. ישראל בעלייה	6.05	21.23
9. שינוי*	5.70	20.01
10. מרצ**	4.90	17.21
11. גשר (דוד לוי)	4.44	15.59
12. כולנו***	4.35	15.26
13. קדימה	3.55	12.45

11.14	3.17	מפלגת המרכז	14.
10.70	3.05	הדרך השלישית	15.
10.70	3.05	צומת	-.
10.21	2.91	גיל	17.
8.04	2.29	מולדת	18.
7.59	2.16	העצמאות	19.
6.02	1.72	התנועה	20.
6.02	1.72	יש עתיד	-
5.13	1.46	יעוד	22.
3.39	0.96	עם אחד	23.

* לא נכללות: חוסן ישראל (כחול לבן), דרך ארץ, גשר (אורלי לוי) – זמן קצר מדי, רק כשבעה חודשים;

מימ"ד – שותפה זוטרה של מפלגת העבודה; צל"ש/הימין החדש – מינויו של נפתלי בנט לשר הביטחון

בממשלת המעבר של נתניהו לא נחשב לשהות של המפלגה בקואליציה

** שינוי – כולל השהות של מרצ בממשלה בין 1992 ל-1996

*** ההתייחסות למרצ כוללת את הזמן שלה בממשלה בין 1992 ל-1996, כאשר עדיין הייתה ברית של שלוש

מפלגות: רצ, מפ"ם, שינוי

**** כולנו – עד ה-17 בספטמבר 2019. ביום זה (בחירות 2019) כולנו למעשה פסקה להתקיים למרות

שמועמדת מטעמה עוד שובצה ברשימת הליכוד כחלק מתעלול מימון מפלגות.

הזירה הפנים-מפלגתית

ראינו כי היו הבדלים גדולים באופי הזירות הפנים-מפלגתיות. היו מפלגות שהיו בהן חיים פנימיים עשירים יחסית שהתבטאו בכינוסים תכופים יחסית של המוסדות המפלגתיים ובקיומה של תחרות פנים מפלגתית על השפעה, מועמדויות ומנהיגות (העבודה, מרצ, הליכוד, חד"ש) והיו מפלגות שלא היו בהן חיים מעין אלו (התנועה, כולנו). היו מפלגות שהחיים הפנימיים שלהן התבססו על תקנון כתוב (העבודה, מרצ) ויש מי שרוב הפוליטיקה הפנימית שלו הייתה זו הלא פורמלית (אגודת ישראל). יש מפלגות שפתחו את עצמן ושיתפו חלקים גדולים בציבור בבחירת מועמדים ומנהיג (פריימריז – במיוחד העבודה והליכוד) ויש שנתרו סגורות ומנוהלות בידי אליטה או מנהיג יחיד (ש"ס, יש עתיד, ישראל ביתנו). יש שהצטיינו ברמת דמוקרטיה פנימית גבוהה במגוון ממדים (השתתפות, ייצוגיות, תחרותיות, הענות ושקיפות) כמו העבודה ומרצ (והליכוד עד 2019) ויש מפלגות שכמעט לא היה בהן כל סימן לדמוקרטיה פנימית (שפירא ורהט, 2017).

לוח 14.3 מתאר את התפתחות שיטות בחירת המנהיגים מאז שנת 1992. בכל כנסת היו מיוצגות מפלגות שמנהיגן נבחר בידי חברי המפלגה, מפלגות שמנהיגן נבחר בידי מוסדות המפלגה ומפלגות שמנהיגן מונה מטעם עצמו. אולם המינונים השתנו. בתחילה היינו עדים לכך שבחירת מנהיג בידי מוסדות מפלגתיים לסוגיהם (ועידה, מרכז, מועצה, הנהלה, מזכירות) שהייתה השיטה המקובלת בראשית התקופה, הפכה לפחות ופחות מקובלת, במיוחד על המפלגות הגדולות. יותר ויותר מפלגות התנסו בשיטות פריימריז כוללניות לבחירת מנהיגיהן. את שנת 2009 ניתן לסמן כשנת שיא של תופעה זו (אחרי שפל זמני בשנת 2006). החל משנת 2013 החלו להתרבות מקרים של מפלגות בראשן עומד מנהיג מייסד שלא עומד בפני קריאות תיגר על מנהיגותו. מדובר בדפוס שהפך מקובל ומתמשך ולא באירוע חד פעמי בחיי מפלגה חדשה שזה עתה נוסדה לפני בחירות. בארבעת סבבי הבחירות של 2019-2021 מועמדים הקימו מפלגות ואז התמקחו עם מפלגות אחרות (שחלקן הוקמו באותו אופן) על חלוקת המקומות ברשימה משותפת, כאשר הנכס שלהם היה אחוזי התמיכה שהם קבלו בסקרים. לכל אורך תקופה זו דפוסי בחירת המנהיגים עברו פרסונליזציה. אם כאשר הבחירה הופקדה בידי חברי המפלגה, הוחצנה ונתנה לנבחרים בסיס עצמה ולגיטימציה אל מול מוסדות המפלגה; אם כאשר מנהיג יחיד "מינה" את עצמו או "מינתה" את עצמה לעמוד בראש הרשימה.

לוח 14.3: הגופים הבחורים של מנהיגי המפלגות 1992-2021: לפי מספר מפלגות וייצוגן בכנסת

שנת הבחירות											הגוף הבוחר	
2021	2020	2019 ב	2019 א	2015	2013	2009	2006	2003	1999	1996		1992
2 (37)	2 (38)	2 (36)	3 (44)	3 (55)	4 (45)	5 (72)	3 (35)	3 (58)	2 (42)	3 (58.5)	1 (44)	חברים
10 (36)	8 (34)	9 (35)	8 (29)	8 (31)	8 (38)	8 (31)	11 (68)	10 (49)	10 (59)	10 (46.5)	9 (63)	מפלגתי
7 (47)	8 (48)	9 (49)	6 (46)	5 (34)	4 (37)	2 (16)	4 (17)	6 (13)	7 (18)	4 (15)	3 (13)	מנהיג*
19 (120)	18 (120)	20 (120)	17 (119)	16 (120)	16 (120)	15 (119)	18 (120)	19 (120)	19 (119)	17 (120)	13 (120)	סה"כ

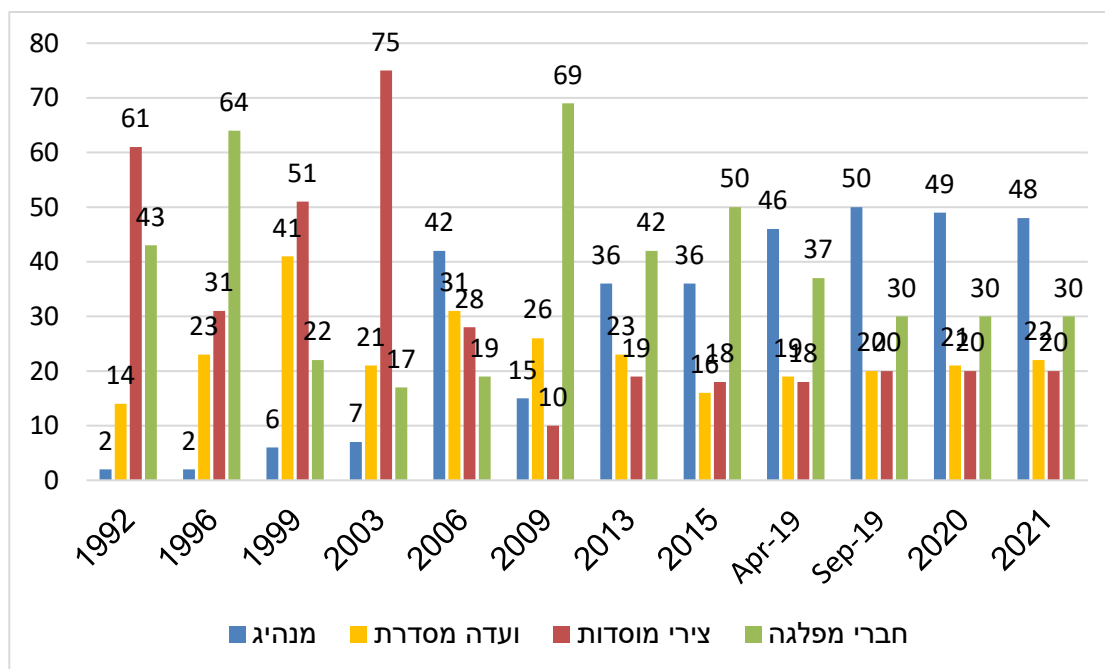
* כולל את המקרים בהם לא הייתה קריאת תגר משמעותית על מנהיג מייסד.
 ** המקרים של שינוי ומפ"ם בהם גם החברים וגם צירי מוסד מפלגתי השתתפו בבחירת מספר אחד ברשימה חולקו בין שתי הקטגוריות

מקור: חישובי המחברים.

תרשים 14.1 מתאר את התפתחות שיטות בחירת המועמדים (הרשימות לכנסת) בתקופה הנבחנת. הוא מראה כמה חברי כנסת נבחרו בידי כל אחד מארבעת סוגי הגופים הבוחרים. כמו במקרה של בחירת מנהיג אנו עדים לכך שבכל כנסת נעשה שימוש במגוון של גופים לבחירת מועמדים, כוללניים (בחירה בידי חברי מפלגה) ומוגבלים (עד כדי בחירה בידי מנהיג יחיד). ניכרים גם דפוסי התפתחות דומים, אם כי לא זהים, באופי הגופים הבוחרים. בתחילה (1992, 1996) ניכר כי בחירה בידי מוסדות מפלגתיים לסוגיהם (ועידה, מרכז וכיוצא באלה) הפכה לפחות מקובלת ויותר חברי כנסת נבחרו בפריימריז. לאחר מכן יש חזרה לבחירה בשיטות המפלגתיות (1999, 2003) שהיו נהוגות טרם "עידן הפריימריז" של שנות התשעים. לאחר מכן ישנה עלייה בבחירה בידי מנהיג (2006) ובידי חברי המפלגה (2009), מה שהושפע במיוחד מהשינויים בקדימה ובליכוד. מאז 2013 ניכרה עלייה והתבססות בשימוש בבחירה בידי מנהיג כאשר זו הפכה לשיטה בה נבחרו רוב יחסי של חברי הכנסת מאז אפריל 2019. בחירה בידי מוסדות מפלגתיים הפכה לתופעה נדירה יחסית.

תרשים 14.1: הגופים הבוחרים של מועמדי המפלגות לכנסת 2003-2021: לפי מספר חברי

הכנסת שנבחרו בידי כל גוף בוחר

דפוסי בחירת המועמדים והמנהיגים עברו פרסונליזציה, אם כאשר הבחירה הופקדה בידי חברי המפלגה ונתנה לנבחרים בסיסי עצמה ולגיטימציה אישיים אל מול מוסדות המפלגה; אם כאשר

מנהיג יחיד ולא עשרות, מאות או אלפי חברי מוסד מפלגתי קבעו מי לשבט ומי לחסד ככל שדובר ברשימת המועמדים.

לאורך זמן ניכרה ירידה במספר חברי המפלגה ביחס למספר בעלי זכות הבחירה באוכלוסייה ורוב הזמן גם מבחינת מספרם. מגמה זו התחילה עוד לפני 1992 והמשיכה כמעט באופן רציף, למעט אולי העליות "העונתיות" לקראת בחירות פנימיות במפלגות שעוד נקטו בשיטות פריימריז. כך, אם בשנת 1996 ההערכה הייתה כי קרוב לחצי מיליון אזרחים שהיוו 12.2% מבעלי הזכות לבחור היו חברי מפלגה, הרי שבשנת 2012 דובר בפחות מ-350,000 שהיוו כ-6% מבעלי הזכות לבחור ואילו בשנת 2014 נמנו פחות מ-250,000 שהיוו 3.9% מבעלי זכות הבחירה (קניג וטוטנאור, 2017). לפי הערכה זהירה, מספר חברי המפלגות נכון לשנים 2018-2019 היה דומה לזה של שנת 2014 וחלקם באוכלוסייה קטן ל-3.7%.

יחד עם זאת, ניכר שוני רב בין המפלגות גם במספר חברי המפלגות ובחובות ובזכויות הניתנות לכל חבר. במפלגות שהיו בהן בחירות פנימיות, למנהיג, לרשימה לכנסת או למוסדות פנים מפלגתיים, היו עשרות אלפי חברים ולעיתים אף יותר. עם זאת, יש לזכור כי פעמים רבות דובר בחברים שפקדו אותם לתמוך במועמדים וחלק לא קטן מהם אפילו לא היו מצביעי המפלגה (קניג ואחרים, 2014). לא ניכר קשר חזק בין מספר חברי המפלגה והצלחתה בבחירות הכלליות והיו אף מקרי קיצון (כמו זה של קדימה בבחירות 2013) בהם עלה מספר חברי המפלגה על מספר מצביעיה. במפלגות בהן לא היה לחברים תפקיד בבחירות פנימיות היו חברים מעטים (מאות או אלפים בודדים) או שבכלל לא היו למפלגה חברים. מפלגות אלו הגיעו להישגים אלקטורליים (למשל יש עתיד, ישראל ביתנו) ולעיתים אף הצליחו לטפח קהל תומכים קבוע ומסור ורשת של פעילים (המפלגות החרדיות ובמידה מסוימת גם יש עתיד).

מקורות ההכנסה והמאזנים הכספיים של המפלגות היו שונים זה מזה. עם זאת, אצל כולן מקור ההכנסה העיקרי היה המימון הציבורי. הכנסות אחרות (נכסים ותרומות) היו לרוב זעומות. הכנסות משמעותיות מדמי חבר היו קיימות כאשר הייתה דמוקרטיה פנים מפלגתית ואז הן שימשו (ולא בטוח שהן הספיקו) לכיסוי עלות קיומן של הבחירות הפנימיות. ניכר כי המפלגות שלא קיימו חיים מפלגתיים מחוץ לכנסת (בייחוד מפלגות המנהיג) או שהיו להן מסגרות שממומנות בכספים אחרים (בייחוד המפלגות החרדיות) סבלו פחות מגירעונות מאשר מפלגות

שהיו להן הוצאות שוטפות משמעותיות. אך לכל המפלגות יש מכנה משותף והוא הוצאות היתר בשנות בחירות. דפוס זה משמעו שרוב כספי מימון המפלגות, גם זה שנועד לתפקודן היומיומי והשוטף, משועבד לטובת מערכות הבחירות. היה למפלגות תמריץ להשקיע בבחירות כי במידה וייצוגן עלה גם המימון שקבלו באופן שוטף עלה. אולם כיוון שכבל במפלגות נשעה חישוב שכזה הרי שבסך הכול נוצר דפוס של תפקוד גרעוני. החל משנת 2015, לאור אי קיומן של בחירות כלליות במשך 4 שנים, כוסו חלק ניכר מהגירעונות הללו. אולם סבבי בחירות 2019-2021 צפויים להחזיר את המצב לקדמותו ולהחריף אותו, במיוחד באותם מקרים של מפלגות שהתרסקו ושרבים מאנשיהם (לעיתים מנהיגיהן בעבר או בהווה) נטשו אותן.

גם בדפוסי הפעולה במרשתת ניתן לזהות מגמות כלליות לצד הבדלים בין המפלגות. כשדובר באתרי אינטרנט, עוד ניכר לעיתים יתרון למפלגות. ניכר היה גם כי המפלגות ניסו להיות נוכחות ולפעול לא פחות מן הפוליטיקאים וממנהיגי המפלגות ברשתות החברתיות. אולם הציבור הצביע עם המקלדת והעדיף לצרוך את הפוסטים מדפי הפייסבוק והציוצים מחשבונות הטוויטר של הפוליטיקאים (בעיקר מנהיגי המפלגות) ולא את אלו שייצרו המפלגות. ממחקרים השוואתיים (זמיר ורהט, 2019) אנו יודעים כי גילוי זה של פוליטיקה אישית בולט במיוחד במקרה הישראלי. לא ניכר כל קשר בין בולטות המפלגות במרשתת לבין שעורי התמיכה בהן. לעומת זאת, כוחם של מנהיגי המפלגות שיקף טוב יותר, גם אם לא תמיד (ובוודאי לא באופן יחסי), את עצמתם (למעט המפלגות החרדיות שפעולתם בזירה זו מהוססת ומוגבלת). כך למשל, בעוד מרצ הייתה המפלגה עם מספר הלייקים בפייסבוק הגבוה ביותר מקרב המפלגות בשנת 2015 (כ-75 אלף), היא נאלצה להסתפק בייצוג של 5 מושבים ואילו הליכוד עם מעט יותר משליש כמות הלייקים (כ-29 אלף) החזיק ב-30 מושבים. לעומת זאת, למנהיג הליכוד וראש הממשלה היו באותה העת כמליון ושלוש מאות אלף ושבע לייקים בפייסבוק לעומת כ-86 אלף למנהיגת מרצ (רהט וזמיר, 2019).

הזירה האידיאולוגית

הניתוח האידיאולוגי מבסס את הטענה לפיה הגדרת ההבדלים בין המפלגות במערכת המפלגות הישראלית והיכולת שלהם לחבור יחדיו בקואליציה שלטונית הייתה ונותרה קשורה לעמדותיהם בנושאי חוץ וביטחון ובמיוחד בקשר לגורל השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. מפלגות לא מעטות ניסו "לברוח" מהגדרת הנושא כמרכזי, מה שהתבטא בניסיוןן להצניע ולעמעם את עמדותיהן המדיניות-ביטחוניות. אלו כללו מפלגות נישא (הגמלאים), גשר של דוד לוי ושל אורלי

לוי, שינוי המחודשת, עם אחד, הגמלאים, כולנו) שלא שרדו אך גם מפלגות וותיקות או מצליחות יחסית. כך, למשל, לאחר המחאה החברתית של קיץ 2011 היה ניסיון להגדיר את הנושא החברתי-כלכלי כמרכזי, הן בידי מפלגת העבודה בראשות שלי יחימוביץ, הן בידי מפלגת יש עתיד החדשה של יאיר לפיד. אולם הניסיונות הבודדים של שבירת ההיגיון הקואליציוני (שהתבטא במקרים כמו כניסת ישראל ביתנו לקואליציה ב-2007, הצטרפות מפלגת העבודה לממשלת נתניהו השנייה בשנת 2009, והצטרפותה של יש עתיד לממשלת נתניהו השלישית ב-2013) לא עלו יפה. גם ניסיונות להציע דרך אמצע שלישית, כולל הניסיון שנראה מוצלח ביותר בראשית דרכו של קדימה נכשל. תוך מערכת בחירות אחת היא נדחקה לעמדה של מפלגת מרכז-שמאל.

מרכזיות הנושא המדיני-ביטחוני לא נגזרה ישירות מצורך מדיני. מאז ההתנתקות של קיץ 2005 ומאז שעלה החמאס לשלטון בעזה זמן קצר אחר כך לא היו פריצות דרך בתהליך המדיני עם הפלסטינים. מרכזיות זו נשמרה משום שהיא משולבת עם מרכיבים מרכזיים של זהות (Shamir and Arian 1999: Arian and Shamir, 2008). החפיפה הגבוהה בין תפיסות מדיניות ביטחוניות, נושאי דת ומדינה וזהות אף יצרה תבנית נוחה ליציקת תכנים שנוגעים לתפיסת הדמוקרטיה (טלשיר, 2020). מימין הלכה והתחזקה תפיסה פופוליסטית של הדמוקרטיה כשלטון הרוב ואילו משמאל התחזקה תפיסת הדמוקרטיה הליברלית השמה דגש על איזונים ובלמים וזכויות הפרט והמיעוטים. התפתחויות אלו יצרו לחצים להערכות מחדש של מערכת המפלגות הישראלית. אף היו פה ושם סימנים שהיא מתרחשת כאשר כולנו נופפה בדגל "הימין השפוי" והתנגדה לחקיקה "אנטי דמוקרטית" או כשישראל ביתנו נטשה את גוש הימין-דתיים לאחר הבחירות של אפריל 2019. אולם בסך הכול המערכת לא השתנתה בהגיונה הכולל. יכול להיות שהיא אף תחזור למבנה הקודם שלה לאחר שהעיסוק בפרשיות השחיתות של ראש הממשלה נתניהו יגיע לקיצו אם בשל עזיבתו את השדה הפוליטי, אם בעקבות זיכוי, או אם בשל התפתחויות אחרות.

ישנה תפיסה לפיה הפרסונליזציה של הפוליטיקה משמעה פוליטיקה פחות אידאולוגית ויותר ממוקדת בנושאים שאינם פוליטיים. אכן, פוליטיקה אישית פותחת פתח לעיסוק נרחב יותר בעניינים שאינם פוליטיים דוגמת החיים האישיים של המנהיג ושל המועמדים. בישראל אף התחולל שינוי נוסף כאשר מפלגת השלטון במשך שנים, הליכוד בראשותו של מנהיגה הבלתי מעורער בנימין נתניהו, נמנע מלפרסם מצע מדיני ורעיוני לקראת הבחירות. אולם יש לזכור כי פוליטיקה אישית יכולה לנגוע באופן מהותי בנושאים פוליטיים ושאלו כוללים גם את כישוריו הפוליטיים של המנהיג ואת המסוגלות והיושר שלו (Rahat and Kenig, 2018). אישים, במיוחד מנהיגי מפלגות, עשויים להפוך להיות נושאי תפיסות העולם במקום המפלגות בתהליך אותו ניתן

לכנות פרסוניפיקציה ואכן התרחש בישראל (לביא ואחרים בדפוס). מפלגות ופוליטיקאים יכולים לנסות להתחמק מהנושא האידיאולוגי, אך במוקדם או במאוחר הם יאלצו להתמודד עמו. בסופו של יום, לכל פעולה ממשלתית באשר היא יש גם משמעויות ערכיות, מחלוקת מענקים בהתאם למספר הילדים במשפחה, דרך מדיניות תחבורה, חינוך או בריאות וכלה בקביעת המאזן בין הערך של הבטחון האישי ושל זכויות הפרט והמיעוט.

תמונת מצב אידיאולוגית ערב בחירות 2021

לקראת הבחירות לכנסת ה-24 פורסם מחקר שהתבסס על סקר אשר כלל מגוון של שאלות בנושאי דת ומדינה, הפרדת רשויות, שחיתות שלטונית, שיטת הבחירות, זכויות אדם וערכים דמוקרטיים (ענבי והרמן, 2021). באמצעות חישובי ממוצע של תשובות הנשאלים מיקמו החוקרים את מצביעי המפלגות השונות – לפי ביטוי כוונות הצבעה בבחירות – ברצף מימין לשמאל. נציג כאן חלק מהמצאיים על מנת להציג את תמונת המפה האידיאולוגית נכון לערב בחירות 2021. נדגיש כי מיקום המפלגות על הרצף האידיאולוגי מתבסס כאן על עמדות התומכים שלהן, בניגוד למיקומים שהוצגו בפרקים השונים ושהתבססו על הערכות מומחים. התמונה הכללית, כך נראה, היא של רצף כמעט אחיד (עם הבדלים ניכרים בסוגיות מסוימות, כמו למשל שמרנות חברתית יחסית אצל מצביעי הרשימה המשותפת) שהתבטא גם בחלוקה לשני הגושים של תומכי ומתנגדי ראש הממשלה נתניהו. הרצף כמעט תמיד חופף ליחסן של המפלגות לנושאי דת ומדינה ולפי סקרים רבים אחרים למידת הדתיות של מצביעיהן (Arian and Shamir, 2008; Shamir and Arian, 1999).²⁵³

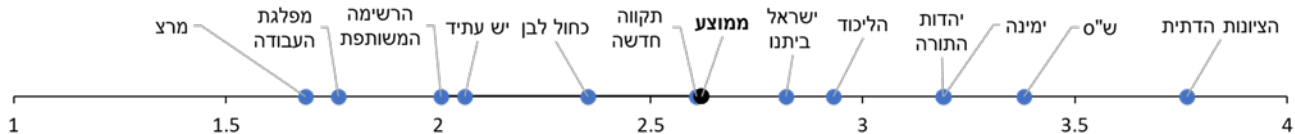
מדיניות חוץ וביטחון

מיקומם של מצביעי המפלגות על הרצף המדיני (תרשים 14.2) אינו מפתיע. באופן כללי מידת הדתיות מכתובה את העמדות הניציות של המצביעים. כך נמצאו המפלגות החרדיות עמוק בימין, אף מימין למפלגות ימין דתיות באופן מתון (ימינה) ומפלגות ימין לא דתיות. בקרב המפלגות הלא דתיות, מבלי להתייחס להבדלים זניחים, הרצף המקובל בין ימין לשמאל נשמר בסך הכול, מהליכוד וישראל ביתנו בימין ועד מפלגת העבודה, מרצ והרשימה המשותפת משמאל. ניתן להעריך שמומחים היו ממקמים את המפלגות באופן דומה למצביעים, למעט במקרה של המפלגות

²⁵³ עם זאת, יש פה ושם ממצאים שלא מתיישבים עם המוכר והמקובל שעשויים לנבוע מסטיות צפויות או מטעויות, או שמסמנים תופעה מעניינת וחדשה שלא כאן המקום לדון בה (מיקומם של מצביעי הרשימה המשותפת מימין למרצ והעבודה בנושאי חוץ וביטחון או מיקומה של מרצ מימין לעבודה וליש עתיד בנושאי דת ומדינה).

החרדיות שמקובל לראותן כמתונות יותר בממד זה ובוודאי לא ימניות יותר מהליכוד. פער זה הקנה, עד כה, מרחב תמרון למפלגות אלו ששמו את הסוגיה של דת ומדינה בראש ולא את נושא זה הגם שתמיד הצטרפו לימין כאשר לא היה למפלגות משמאל "גוש חוסם".

תרשים 14.2 ממוצע עמדות בסוגיות מדיניות, עתיד שטחי יהודה ושומרון (1=עמדות יוניות, 4=עמדות ניציות)

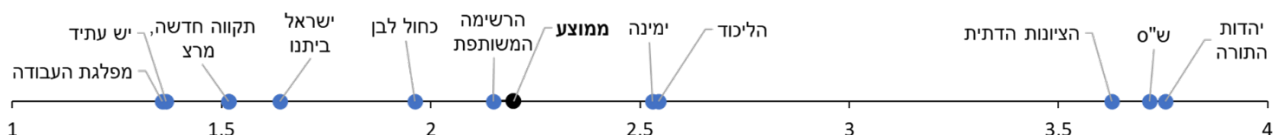

* מיקום המפלגות התבסס על ממוצע תשובות לשלושה היגדים. היו ארבע תשובות אפשריות לגבי כל היגד (1=מסכים מאוד, 2=מסכים, 3=לא מסכים, 4=כלל לא מסכים). השאלות היו: יש להחיל בהקדם האפשרי את ריבונות ישראל על כל שטחי יהודה ושומרון; 2. על הממשלה שתקום לאחר הבחירות לקדם את פתרון שתי המדינות; 3. אין לקדם הסכם מדיני שיכלול פינוי יהודים מבתיהם ביהודה ושומרון. הסכמה עם ההיגדים 1 ו 3 ביטאה עמדה ניצית, ועם 2 עמדה יוניית.

דת ומדינה

ככל שמדובר בענייני דת ומדינה, בולט הפער הרחב בין המפלגות החרדיות-דתיות הממוקמות סמוך לקוטב השמרני, לבין יתר המפלגות (תרשים 14.3). ניכר גם כי מפלגות הימין נוטות יותר לכיוון השמרני למעט ישראל ביתנו ותקווה חדשה (שהשתייכו לגוש מתנגדי נתניהו ערב בחירות 2021) שמוקמו – ביחד עם מפלגות המרכז והשמאל – בקוטב הליברלי בכל הנוגע לעמדה זו. כיוון שההיגדים עוסקים בעיקרם בשינוי המצב הקיים ("הסטטוס קוו") הרי שניכר כי על אף בדידותם של מצביעי המפלגות הדתיות בקוטב השמרני, המדיניות הנהוגה נוטה על פי רוב לטעמם (למעט אולי פתיחה חלקית ולא בהכרח חוקית של מסחר בשבת באזורים עם רוב חילוני).

תרשים 14.3 ממוצע עמדות בסוגיות דת ומדינה (1=עמדות ליברליות, 4=עמדות שמרניות)

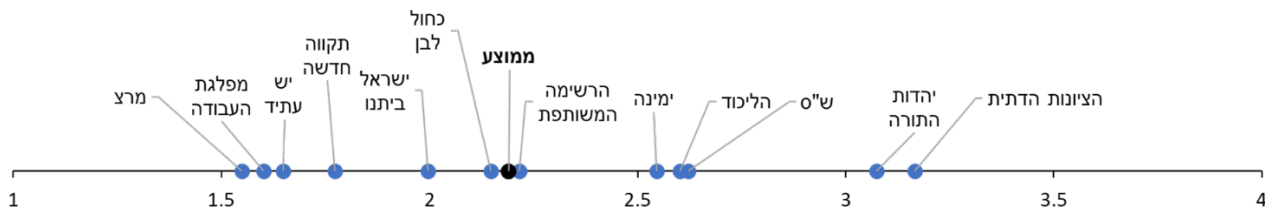
* מיקום המפלגות התבסס על ממוצע תשובות לשלושה היגדים. היו ארבע תשובות אפשריות לגבי כל היגד (1=מסכים מאוד, 2=מסכים, 3=לא מסכים, 4=כלל לא מסכים). ההיגדים היו: יש לאפשר פתיחת מסחר, מקומות בילוי ותחבורה ציבורית בשבת באזורים בהם רוב חילוני; יש לאפשר נישואים ואזרחיים לכל מי שרוצה בכך; המדינה צריכה

להבטיח שוויון מלא בסמכויות הניתנות לזרמים האורתודוקסיים והלא אורתודוקסיים (רפורמי וקונסרבטיבי) בנושאים כמו גיור, כשרות ונישואין.

ממשל והפרדת רשויות

ברקע מערכת הבחירות של 2021 היו הביקורת החריפה של המפלגות החרדיות והדתיות (וגם בשורות הליכוד) על בית המשפט העליון בפרט ושומרי הסף בכלל. מפלגות אלה חלקו באופן כללי קו פופוליסטי שקרא לחיזוק שלטון הרוב והחלשת הבלמים על הרשות המבצעת, זאת לעומת קו ליברל דמוקרטי שאחז בעמדות שצידדו בשימור וחיזוק מבנה האיזונים והבלמים של הדמוקרטיה הישראלית. כאשר בוחנים בנפרד את השאלות ניכר כי דווקא לגבי פיקוח הכנסת יש קרבה רבה בעמדות המפלגות לגבי חיוניותה וחיזוקה (הגם שעדיין ניכר הבדל בין ימין, מרכז ושמאל). עיקר ההבדל הניכר כאן הוא בעמדה לגבי בית המשפט העליון, השליטה בהרכבו וסמכויותיו. הפיזור דומה לזה שקיים בענייני דת ומדינה ובמידה לא מעטה אף בענייני חוץ וביטחון (תרשים 14.4). זה סימן נוסף לכך שבקרב הבוחרים יש חפיפה רבה בין זהות דתית לבין עמדות. חפיפה זו הופיעה בסוגיות נוספות שאינן מיוצגות כאן כמו היחס לשחיתות שלטונית, עמדות לגבי שוויון חברתי ושילוב אזרחי ישראל הערבים.

תרשים 14.4 ממוצע עמדות בסוגיות ממשל והפרדת רשויות (1=הרחבת הפרדת הרשויות, 4=צמצום הפרדת הרשויות)

* מיקום המפלגות התבסס על ממוצע תשובות לשלושה היגדים. היו ארבע תשובות אפשריות לגבי כל היגד (1=מסכים מאד, 2=מסכים, 3=לא מסכים, 4=כלל לא מסכים). נערך היפוך סולם התשובות בשאלה לגבי מידת התמיכה בהגדלת כוחם של הפוליטיקאים בוועדה לבחירת שופטים. היו ארבע תשובות אפשריות לכל היגד (1=מסכים מאד, 2=מסכים, 3=לא מסכים, 4=כלל לא מסכים). ההיגדים היו: יש להגדיל את כוחם של הפוליטיקאים בוועדה לבחירת שופטים; לבית המשפט העליון צריכה להיות סמכות לבטל חוקים שחוקקה הכנסת אם נמצא שהם נוגדים את עקרונות הדמוקרטיה כמו חופש ביטוי או שוויון בפני החוק; יש לחזק את יכולות הפיקוח של הרשות המחוקקת (הכנסת) על הרשות המבצעת (הממשלה).

נסכם בכך שתמונת המצב בקרב הבוחרים ערב בחירות 2021 לא הייתה רק ביטוי לתמיכה או התנגדות אישית לבנימין נתניהו אלא למכלול של עמדות בנושאים מגוונים אשר חפפו במידה רבה את הזהות הדתית של המפלגות ומצביעיהן. במילים אחרות, הפוליטיקה האישית לא ביטאה רק (ואולי גם לא בעיקר) הערכות של תכונות לא פוליטיות (חיי משפחה, בני משפחה או הרגלים) אלא זהות חברתית ופוליטית ועמדות אידאולוגיות שיצרו בסך הכול מכלול די עקבי מבחינת מיקום המפלגות זו ביחס לזו.

סיכום

סיכומו של ניתוח המפלגות והתפתחותן מאז שנת 1992 – כפי שנעשה בספר זה ובהתבסס על עבודת נוספות בה מעורבים מחבריו (קניג, רהט ושפירא, 2021; Rahat and Kenig, 2018) – כמו גם ההתפתחויות בבחירות 2019-2021 מעלים תהיות לגבי עתיד המפלגות בישראל. האם חלף זמנו של המוסד הזה או שהוא פשוט משנה את צורתו? זו שאלה שנבחת בספרות המחקר העולמית בנושא מפלגות שוב ושוב. הוויכוח מוצג על פי רוב במושגים של תפיסת ירידת המפלגות אל מול תפיסת הסתגלות המפלגות. ממבט השוואתי, הירידה החדה במיוחד בקשר של המפלגות עם החברה בישראל בהשוואה למדינות אחרות מצדיקות להתייחס לישראל כמי שהתרחשה בה בעיקר ירידה ולא הסתגלות (קניג וקנפלמן, 2013; קניג וטוטנאור, 2017; Rahat and Kenig, 2018).

בישראל יש ויהיו "יצורים" פורמליים שנקראים מפלגות כפי שמחייב החוק. אולם ניתן לספק את דרישות החוק על ידי העלאתם על הכתב וללא מימושם בפועל. הריצה ברשימות מועמדים (שמורכבת ממועמדי מפלגות לפי דרישת החוק) בבחירות תמשיך אף היא במסגרת שיטת הבחירות הקיימת ואפילו במידה ותשונה השיטה ותכלול בתוכה מרכיב אישי משמעותי. גם ארגון עבודת הכנסת בסיעות (ולא ביחידים) סביר שימשיך אף הוא כי יש בו הגיון תפקודי. המפלגות הראשונות קמו כאשר נציגים בפרלמנט החליטו להקים קבוצות קבועות כדי לקדם אינטרסים משותפים. במובן זה, המפלגות ימשיכו להתקיים. השאלה היא, כמובן, האם השלם יהיה גדול מסך חלקיו, האם יהיה מדובר בקבוצה או לחלופין בארגון זמני, לא לכיד, שקיומו תלוי בזהות מנהיגו ושחבריו דבקים במנהיג כל עוד הוא נתפס כמי שמצליח.

לכאורה יש אירוניה בכך שניתוח של תקופה שנפתחה דווקא בחקיקת חוק מפלגות, בביסוס מעמדן החוקי של הארגון הזה, מסתיים בדיון על דעיכתן. אולם אולי דווקא הייתה חקיקת החוק

משום סימן לבאות, אולי ניסיון למנוע או לפחות לעכב תהליך שכבר החל להתרחש. סביר כי כך היה, גם אם לא הייתה מודעות לכך. זאת, משום שלא נהוג לחוקק את המובן מאליו. בעבר הלא רחוק, בתקופת השיא של המפלגות בארץ ובעולם החקיקה לגביהן, לגבי ארגון מימון הציבורי הייתה פחותה בהרבה מאשר בעת כתיבת שורות אלו (Van Biezen, 2008). בישראל, וגם בשאר העולם, תהליך החקיקה בנושאי המפלגות היה מקביל לתהליך ירידתן.

התהליך שהתרחש כנגד עיננו מאז 1992 ועד לשנת 2021 הזיק לדמוקרטיה הישראלית. ניכרה בסך הכול ירידה אצל המפלגות המצרפיות הגדולות ועליה של מפלגות מגזריות. חלק מהמפלגות החדשות שלא הגדירו עצמן כמגזריות הפכו בעל כורחן לכאלו. חמור יותר, המפלגות בעלות המבנה הפנימי הדמוקרטי חוו שקיעה ובמרכז החליפו מפלגות מנהיג את המפלגות הללו ככוח העיקרי. במקביל גם הדמוקרטיה הפנימית בתוך מפלגת הימין המצרפית הגדולה, הליכוד, הלכה ונחלשה.

אם ההיסטוריה של המפלגות נעה בכיוון אחד הרי שנצטרך לדמיין את שקשה לדמיין והוא כיצד תראה המערכת הפוליטית הישראלית ללא מפלגות במובן המהותי. יש כבר סימנים לכך במציאות הישראלית של השנים האחרונות, במיוחד של השנים 2019-2021. רמזים נוספים ניתן לאתר בפוליטיקה אישית במדינות לא דמוקרטיות או טרם התבססות הדמוקרטיה בפוליטיקה של מדינות שכיום הן דמוקרטיות. במילים אחרות, יש סיבה להיות מודאגים לגורל הדמוקרטיה במצב שבו המפלגות חלשות ושלא נמצא להן תחליף ראוי לארגון הפוליטיקה, במיוחד לטובת חיבור בין העדפות האזרחים לבין מדיניות השלטון.

לעומת זאת, אם ההיסטוריה של המפלגות תנוע דווקא באופן דיאלקטי, ואם אנו נמצאים בפתחו של עידן הסינתזה, הרי שיש סיבות לאופטימיות. עידן מפלגות ההמון לא ישוב עוד (וטוב שכך), אך גם עידן חולשת המפלגות ועליית הפוליטיקה האישית לא הוכיח את עצמו. אבל פוליטיקה דמוקרטית שתשלב מחדש את האישי ואת המפלגתי, שתיצור איזון חדש בין השניים, תוך שהיא מתעלת אנרגיות אישיות לטובת הכלל ואנרגיות קבוצתיות לטובת הפרטים (ברבים!) תשרת את הדמוקרטיה טוב יותר מאשר בעבר, בכל אחת מן התקופות, המפלגתית והאישית.

רשימת המקורות

- אבישר, יצחק ציקי. 2011. **שרון - חמש שנים קדימה**. ירושלים: אבישר.
- אבנון, דן (עורך). 1993. **חוק המפלגות בישראל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אברמוב, שניאור זלמן. 1995. **על מפלגה שנעלמה ועל ליברליזם**. דביר: תל אביב.
- אוסצקי-לזר, שרה. 1992. **הבחירות לכנסת ה-13 בקרב הערבים בישראל: יוני 1992**. גבעת חביבה: המכון ללימודים ערביים.
- אוסצקי-לזר, שרה. 2005. "הבחירות לרשויות המוניציפאליות הערביות 2003 – מבט כללי", בתוך אלי רכס, ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), **הבחירות המוניציפאליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003): חמולותיות, עדתיות ומפלגתיות**. תל אביב: מרכז משה דיין וקרן קונרד אדנאואר, עמ' 11-17.
- אוסצקי-לזר, שרה ואסעד גאנס. 1996. **ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-14**. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
- אוסצקי-לזר, שרה ואסעד גאנס. 2001. "ישראל כדמוקרטיה אתנית: מבחן ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-15", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 171-202.
- אושרי, אודליה, אורית קדר ונעמי חזן. 2020. "בוחרות בעד שוויון: הפער המגדרי בהצבעה בבחירות 2013", בתוך מיכל שמיר, חנה הרצוג ונעמי חזן (עורכות), **פערים מגדריים בפוליטיקה בישראל**. תל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 61-83.
- אזולאי, מורן. 2012א. "יוזמת בנט: סיפוח 60% מהשטח, 2% מהפלסטינים", **ynet**, 23.2.2012.
- אזולאי, מורן. 2012ב. "לבני התפטרה: 'לא מכרתי את המדינה לחרדים'", **ynet**, 1.5.2012.
- אזולאי, מורן. 2013. "ישי: הממשלה תקום ללא חרדים, הפרחים לבנט", **ynet**, 3.3.2013.
- אזולאי, מורן. 2014. "החלטה היסטורית: אושר חוק שוויון בנטל", **ynet**, 20.2.2014.
- אזולאי, מורן. 2017א. "סערה בכנסת: 'מסרבים להכניס מזרחיות לבתי ספר. איפה אתה אריה מכלוף דרעי'?", **ynet**, 15.2.2017.
- אזולאי, מורן. 2017ב. "ראשי מועצות מצטרפים ליש עתיד", **ynet**, 7.3.2017.
- אזולאי, מורן. 2019א. "נתניהו בעקבות הדיון בבג"ץ: בדמוקרטיה העם מחליט מי מנהיג", **ynet**, 22.12.2019.
- אזולאי, מורן. 2019ב. "גבאי הדהים את לבני: מפרק את המחנה הציוני", **ynet**, 1.1.2019.

- אזולאי, מורן. 2019ג. " הליכוד התקין 1,300 מצלמות נסתרות בקלפיות במגזר הערבי", *ynet*, 9.4.2019.
- אזולאי, מורן. 2020א. "סער עוזב את הליכוד למפלגה חדשה ומתפטר מהכנסת", *ynet*, 8.12.2020.
- אזולאי, מורן. 2020ב. "אלקין עבר מהליכוד לגדעון סער", *ynet*, 23.12.2020.
- אזולאי, מורן ואטילה שומפלבי. 2014. "הרצוג ולבני הודיעו על איחוד ורוטציה: 'מרכז ציוני מול ימין קיצוני'", *ynet*, 10.12.2014.
- אזולאי, מורן וענבר טויזר. 2018. "בנט ושקד לא מתפטרים: 'רוצים להאמין לנתניהו'", *ynet*, 19.11.2018.
- אזולאי, מורן, יובל קרני, אחיה ראב"ד וטובה צימוקי. 2019. "סמוטריץ' נגד נתניהו: ראש ממשלה חלש אפס מנהיגות, טרלול במשמרתו", *ynet*, 11.8.2019.
- אטינגר, יאיר. 2006. "דרעי: התנועה הייתה זוכה ב-15 מנדטים, אם הייתי עומד בראשה", *הארץ*, 27.1.2006.
- אטינגר, יאיר. 2010. "האפליה בעמנואל נמשכת ובש"ס שותקים". *הארץ*. 11.5.2010.
- אטינגר, יאיר. 2013א. "עלייתה ונפילתה של המפלגה שביקשה להחזיר את החרדים העובדים לפוליטיקה", *הארץ*, 14.12.2013.
- אטינגר, יאיר. 2013ב. "האדמו"ר מגור התחרט ומשך את תמיכתו בליאון", *הארץ*, 22.10.2013.
- אטינגר, יאיר. 2016. "ש"ס ודגל התורה מתקרבות, אך איחוד חרדי עדיין רחוק", *הארץ*, 10.4.2016.
- אטינגר, יאיר. 2019. **פרומים: המחלוקות שמפצלות את הציונות הדתית**. כנרת-זמורה-ביתן.
- אטינגר, יאיר ויהונתן ליס. 2012. "דרעי נגד נתניהו וליברמן: הליכוד הפכה למפלגה זחוחה שמייצגת רוסים ולבנים", *הארץ*, 27.12.2012.
- אטינגר, יאיר ונסים, ליאון. 2018. **באין רועה: ש"ס וההנהגה החרדית-מזרחית אחרי עידן הרב עובדיה יוסף**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אטמור, ניר. 2008. "המרוץ אחר האינטרנט: מפלגות וקמפיין מקוון בבחירות 2006", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 365-400.
- אטמור, ניר, ואסף סיאני. 2011. "אתרי מפלגות בבחירות 2009: מבט השוואתי", בתוך: ארז כהן ואזי לב-און (עורכים), **מקושרים: פוליטיקה וטכנולוגיה בישראל**, תל אביב: האגודה הישראלית למדע המדינה, עמ' 177-210.
- אייזנקנג-קנה, פרלה. 2004. **יסודות השלטון המקומי**, יחידה 4, רעננה" האוניברסיטה הפתוחה.
- אילן, שחר. 2012. "איזה אריה דרעי חזר אלינו?" **גלובס** 19.10.2012.
- אילן, שחר. 2018. "דרעי החליט שלא לאשר חוקי שבת בחמש ערים", **כלכליסט**, 5.8.2018.

- אילן, שחר, גדעון אלון, מזל מועלם וניקול קראו. 1999. "התקפה חרדית חריפה על בג"ץ: יברק צורר היהודים", **הארץ**, 10.2.1999.
- איתאל, יואב וטל שלו. 2020. "במשותפת זועמים על סעיף חילופי האוכלוסייה בעסקת המאה". **אתר וואלה**, 28.1.2020.
- אלון, גדעון. 2000. "מאמציו של ראש הממשלה בעד החוק נמשכו עד הרגע האחרון", **הארץ**. 4.7.2000.
- אלון, גדעון. 2002. " החוק לחלוקת ג'ובים וטובות הנאה", **הארץ**, 10.11.2002.
- אלון, גדעון. 2004. "החשש של הח"כים מבחירות והיעדר מועמד מוסכם לאופוזיציה עשויים לעכב נפילת הממשלה", **הארץ**, 10.11.2004.
- אלון, גדעון. 2006. "אפילו גאון הסברתי לא היה מציל את הסחורה שלנו", **הארץ**, 5.4.2006.
- אלוש, צבי. 2002. "נפילת המורדים", **ידיעות אחרונות**, 20.12.2002.
- אלטמן, יאיר. 2021. "חיבור ראשון בגוש הימין: עוצמה יהודית ונעם מתאחדות", **ישראל היום**, 31.1.2021.
- אלטמן, יאיר. 2020. "נאום נתניהו המלא בפתח משפטו", **ישראל היום**, 24.5.2020.
- אליהו, נעמה. 2015. "נשים במפלגה? לא תודה", **ynet**, 4.1.2015.
- אסיסקוביץ, שרון. 1999. **תהליך האיחוד של מרצ – ישראל הדמוקרטית**. עבודת סמינר, האוניברסיטה העברית.
- אריאלי, שאול. 2019. "נתניהו שומט את הקרקע מתחת לרגלינו", **הארץ**, 10.10.2019.
- אריאלי-הורוביץ, דנה. 2001. "פיצול הצבעה בישראל: המקרה של בחירות 1996 ו-1999", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 63-90.
- אריאן, אשר ומיכל שמיר (עורכים). 2002. **הבחירות בישראל 2001**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אריאן, אשר ומיכל שמיר. 2004. "האמנם מפלגה דומיננטית במערכת מפלגתית מתרופפת?", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 27-52.
- אריאן, אשר, מיכאל פיליפוב ואנה קנפלמן. 2009. **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2009: עשרים שנה לעלייה מברית המועצות**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ארלוזורוב, מירב. 2019. "הטרגדיה של נתניהו: מנהיג כריזמטי ואמיץ שהתאהב באגדה של עצמו", **דה-מרקר**, 4.3.2019.
- אשל, נתן. 2019א. "להפסיק להתפצל, ולפנות לערבים", **הארץ**, 16.6.2019.
- אשל, נתן. 2019ב. "הפתרון ערביי ישראל", **מקור ראשון**, 20.6.2019.
- באום-בנאי, רוני. 2001. "תנועה חרדית-ציונית?", בתוך יואב פלד (עורך), **ש"ס – אתגר הישראליות**, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, עמ' 102-125.

בג"צ 1823/15. בן פורת נ' רשם המפלגות.

בג"צ 3132/15. מפלגת יש עתיד בראשות יאיר לפיד נ' ראש ממשלת ישראל ואח'.

בג"צ 3267/97. אמנון רובינשטיין ואחרים נ' משרד הביטחון.

בחור-ניר, דיאנה ואילן מרסיאנו. 2004. "הסוף לקואליציה: ראש הממשלה פיטר את שרי האיחוד הלאומי", *ynet*, 4.6.2004.

ביילין, יוסי. 1985. מחירו של איחוד: מפלגת העבודה עד מלחמת יום הכיפורים. תל אביב: רביבים.

בילסקי, רפאלה. 1992. לצד שמעון – סיפורו של מאבק. תל אביב: דביר.

בילסקי, ליאורה. 2001. "אני מאשים: דרעי, משפט פוליטי וזיכרון קולקטיבי", בתוך יואב פלד (עורך), *ש"ס – אתגר הישראליות*, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, עמ' 279-320.

בן זכרי, אלמוג. 2020. "התגלחו על הבוחרים: כך התחייבו פרץ ושמולי שוב ושוב שלא ישבו עם נתניהו", *הארץ*, 31.3.2020.

בן פורת, גיא. 2013. "הברית הניאו-שמרנית", *הארץ*, 21.1.2013.

בנגל, מיה. 2005. "ביילין הופך לקברן של מרצ-יחד", *nrg*, 22.12.2005.

בנגל, מיה. 2007. "לבני: אמרתי לאולמרט שעליו להתפטר", *nrg*, 2.5.2007.

בנדר, אריק, דנה סומברג וקרני אלדד. 2015. "סערה בימין: יש לעלות עם דחפור על בית המנשפט העליון ולהרוס אותו", *מעריב*, 29.7.2015.

בנדר, אריק, ומיה בנגל. 2008. "העבודה הגישה הצעת חוק לפיזור הכנסת", *מעריב nrg*, 28.5.2008.

בנדר, אריק. 2008. "ח"כ אריה אלדד יעמוד בראש מפלגת התקווה", *אתר nrg*, 9.12.2008.

בנדר, אריק. 2010. "נאום זועבי כמעט נגמר במכות: המצור לא אנושי", *אתר nrg*, 2.6.2010.

בנדר, אריק. 2018. "לאחר שכינה את זועבי 'מחבלת' ליברמן ננזף על-ידי ועדת האתיקה", *מעריב*, 17.10.2018.

בנדר, אריק. 2019. "ליצמן במתקפה על לפיד: 'השפיל, ביזה ורושש את הציבור החרדי'", *מעריב*, 24.2.2019.

בנדר, אריק. 2021. "ביהמ"ש קבע: יתקיימו פריימריז בעבודה; מיכאלי הודיעה שתתמודד", *מעריב*, 3.1.2021.

בן-חיים, אבישי. 2004. "דרעי: ש"ס הופכת פשוט לבדיחה", *מעריב nrg*, 29.8.2004.

בן-חיים, אבישי. 2009. "ישי: נמליץ על נתניהו לראשות הממשלה", *nrg*, 27.1.2009.

בן-חיים, אבישי ומנחם רהט. 2004. "ש"ס נשארת באופוזיציה; מפלגת העבודה מתקרבת לממשלה", *מעריב nrg*, 16.12.2004.

- בן-עוזי, יניב. 2008. "תנו לחיות בארץ הזאת! מפלגת ציונים כלליים 1949-1952", **קתדרה** 127 : 168-141.
- בן-פורת, גיא. 2013. "הברית הניאו-שמרנית", **הארץ**, 21.1.2013.
- בן-פורת, גיא. 2016. **הלכה למעשה: חילונו של המרחב הציבורי בישראל**, חיפה: פרדס הוצאה לאור.
- בן-צור, רענן ומורן אזולאי. 2016. "הרצוג נגד יחימוביץ': לא קוראים למנהיג כלב", **ynet**, 21.5.2016.
- בראון, בנימין. 2011. **לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בראון, בנימין. 2012. **חרדים מ"שלטון העם": ביקורת חרדית על הדמוקרטיה הישראלית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בראון, בנימין. 2017. **מדריך לחברה החרדית – אמונות וזרמים**. תל אביב וירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בראון, בנימין. 2019. "הפוליטיקה החרדית - קווים לדמותה", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/articles/25776>
- ברגר, בנימין. 2018. "גפני: 'חוק הלאום אומר דברים חמורים, הכל שם אפיקורסות'", **JDN**, 31.7.2018.
- ברוך, חזקי. 2015. "ליברמן על אבו מאזן: 'טרוריסט מדיני'". ערוץ 7, 25.06.15. <https://www.inn.co.il/news/301151>
- בר-זוהר, אופיר. 2011. "נתניהו נגד המתנחלים: מבקש להקטין את כוחם במרכז הליכוד", **הארץ**, 30.11.2011.
- ברזילי, אמנון. 1996. **רמון – ביוגרפיה פוליטית**. ירושלים ותל אביב: שוקן.
- ברזילי, אמנון. 1999. "אופוזיציה בדרך לקואליציה", **הארץ**, 23.5.1999.
- ברזילי, אמנון. 2002. "הליכוד מנסה לבלום הסחף: יקדם שינוי שיטת הבחירות הפנימיות", **הארץ**, 19.12.2002.
- בריינר, יהושע. 2012. "הדחה שקטה באיחוד הלאומי: כצ'לה לא יעמוד בראש", **אתר וואלה**, 30.10.2012.
- בריינר, יהושע. 2019. "הבית היהודי אישר את האיחוד עם עוצמה יהודית", **הארץ**, 20.2.2019.
- בריכטה, אברהם. 2005. "הדומיננטיות של הרשימות העצמאיות בשלטון המקומי בישראל", **מדינה וחברה** 5 : 983-977.
- בריכטה, אברהם. 1998. "אל תזילו דמעה: היחלשות המפלגות בשלטון המקומי", בתוך דני קורן (עורך), **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 273-263.

ברכטה, אברהם ועמי פדהצור. 2001. **הבחירות לרשויות המקומיות בישראל 1998: המשכיות או שינוי? תל אביב: רמות.**

ברכטה, אברהם, ערן ויגודה-גדות וגיא פדה. 2010. "מבוא: השלטון המקומי בישראל בעשור השביעי: המשכיות ושינוי," בתוך אברהם ברכטה, ערן ויגודה-גדות וגיא פדה (עורכים) **עיר ומדינה בישראל: שלטון מוקמי לקראת העשור השביעי**, כרמל, ירושלים, ע"מ 7-17.

ברנע, נחום. 2002. "עונת הקבלנים", **ידיעות אחרונות**, 6.12.2002.

ברנע, נחום. 2011. "משותף למשת"פ", **ידיעות אחרונות**. 18.1.2011.

ברנע, נחום. 2019. "איימן עודה מפתיע: 'מוכן להצטרף לקואליציית מרכז-שמאל'", **ynet**, 22.8.2019.

בר-סימן-טוב, יעקב. 2009. "ההתנתקות כקונפליקט זהות", בתוך יעקב בר-סימן-טוב (עורך), **תכנית ההתנתקות – הרעיון ושברו**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 17-34.

ברק-ארז, דפנה. 2017. "איסורי החזיר כמקרה של רגולציית מזון: בין עולם הרוח והעולם הכלכלי", בתוך יופי תירוש ואייל גרוס (עורכים), **לחם חוק: עיונים במשפט ואוכל**, תל אביב: הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן - אוניברסיטת תל אביב.

גאנס, אסעד ושרה אוסצקי-לזר. 2001. "ישראל כדמוקרטיה אתנית: מבחן ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-15", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 171-202.

גדליה, עינת, חנה הרצוג, ומיכל שמיר, 2010. "ציפיית הבחירות? הממד המגדרי בחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 231-265.

גולדברג, גיורא. 1992. **המפלגות בישראל: ממפלגות-המון למפלגות אלקטורליות**. תל אביב: הוצאת רמות.

גולדברג, גיורא. 1994. **הבוחר הישראלי – 1992**, ירושלים: הוצאת מאגנס.

גולדברג, גיורא. 2011. "תנועת החרות והליכוד נעים קדימה: על גורלן הצפוי של מפלגות אידאולוגיות חפצות שלטון", בתוך אברהם דיסקין (עורך), **מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה**, ירושלים: הוצאת כרמל, עמ' 255-277.

גולדשטיין, קן וצבי גיטלמן. 2004. "מרוסים לישראלים?", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 349-369.

גולדשטיין, אמיר. 2006. "שקיעת הציונים הכלליים וכישלון האלטרנטיבה הליברלית, 1961-1959", **עיונים בתקומת ישראל** 16: 293-342.

גולדשטיין, אמיר. 2011. "משבר וצמיחה בדרכו של מנחם בגין אל המרכז הפוליטי בישראל", בתוך אברהם דיסקין (עורך), **מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה**, ירושלים: הוצאת כרמל, עמ' 116-148.

גולדשטיין, תני ועידו אפרתי. 2005. "בנימין נתניהו: רפומרטור והמפריט הלאומי", **ynet**, 7.8.2005.

גולן, אבירמה. 2002. "הרשימה תיקבע בעיקר לפי חצרות, קבוצות לחץ ועדות", **הארץ**, 11.12.2002.

- גולן, יאיר. 2021. "על מרצ להתאחד עם העבודה", **הארץ**, 12.4.2021.
- גיטלמן, צבי וקן גולדסטיין. 2001. "המהפכה ה'רוסית' בפוליטיקה הישראלית", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גינת, גלי. 2016 שקד תוקפת את בג"ץ: "שופטים מפעילים סמכויות ללא אחריות" 4.4.2016
<https://news.walla.co.il/item/2949487>
- גל, עדי ומרדכי קרמניצר. 2019. **פסילת רשימות ומועמדים – הגנה על הדמוקרטיה או פגיעה בה?**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גלובס. 2001. "שרון: אני קורא למפלגת העבודה ללכת יחד", **גלובס**. 7.2.2001.
- גלובס. 2015. "ח"כ מוטי יוגב: צריך להרים כף D-9 על ביהמ"ש העליון", **גלובס**, 29.7.2015.
- גלילי, לילי ורומן ברונפמן. 2013. **המיליון ששינה את המזרח התיכון**, תל אביב: הוצאת מטר.
- גל-נור, יצחק ודנה בלאנדר. 2013. **המערכת הפוליטית בישראל**, תל אביב וירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גימאל, אמל. 2002. "הימנעות כהשתתפות: על תעתועי הפוליטיקה הערבית בישראל", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2001**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 57-100.
- גימאל, אמל. 2006. "תתייצוג והשתתפות פוליטית לא אפקטיבית של האזרחים הערבים בישראל", בתוך שלמה חסון ומיכאל קרייני (עורכים), **הערבים בישראל: חסמים בפני שוויון**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 125-140.
- גרינווד, חנן. 2014. "חוקת הבית היהודי אושרה ברוב גדול", **אתר כיפה**, 10.9.2014.
- גרינפלד, צביה. 2017. **התרסקות – סיפור קריסתו של השמאל הציוני**. תל אביב: ידיעות ספרים.
- גרמן, עטרה. 2018. "ניצחון לבנט: אושרו כל שינויי חוקת הבית היהודי", **אתר סרוגים**, 26.10.2018.
- גרמן, עטרה. 2019. "אלו הנבחרים לרשימת האיחוד הלאומי לכנסת", **אתר סרוגים**, 14.1.2019.
- דהן, יצחק. 2014. "פוליטיקה מקומית", בתוך יגיל לוי ואתי שריג (עורכים), **השלטון המקומי בישראל – בין המדינה, הקהילה וכלכלת השוק**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 423-477.
- דהן, מומי, אבי-בן-בסט ומרדכי קרמניצר. 2013. **חרדים לצה"ל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- דוד, אלון. 1997. **הגורמים והתנאים לצמיחה והתייצבות של מפלגות שמאל חדש: הדוגמא של רצ**, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- דוח ועדת טל. 2000. **הוועדה לגבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות – דין וחשבון**.
- דון-יחיא, אליעזר. 1980. "יציבות ותמורות במפלגת מחנה: המפד"ל ומהפכת הצעירים", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 14, עמ' 25-52.

- דון-יחיא, אליעזר. 1990. "דתיות ועדתיות בפוליטיקה הישראלית, המפלגות הדתיות והבחירות לכנסת ה-12", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 32, עמ' 11-54.
- דורון, אדם. 1972. **מפלגת העבודה הישראלית: תולדות ובעיות**. הוצאת בית ברל.
- דורון, גדעון (עורך). 1996. **המהפכה האלקטורלית: פריימריס ובחירות ישירות של ראש הממשלה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דורון, גדעון. 2001. **"כיצד ניצחה מפלגת העבודה במרוץ לראשות הממשלה והפסידה בבחירות לכנסת ה-15", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל** 2: : ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 255-282.**
- דורון, גדעון ורבקה קוק. 1999. "דת והפוליטיקה של ההכללה: הצלחת המפלגות החרדיות", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 85-106.
- דיין, אריה. 1999. **המעין המתגבר: סיפורה של תנועת ש"ס**. ירושלים: הוצאת כתר.
- דיין, אריה. 2004. "שהאחרון יכבה את האור", **הארץ**. 2.7.2004.
- דיסקין, אברהם (עורך). 2004. **תוצאות הבחירות לכנסת החמש-עשרה ולראשות הממשלה, 1999**. ירושלים: מגי.
- דיסקין, אברהם (עורך). 2004. **תוצאות הבחירות לכנסת השש-עשרה, 2003**. ירושלים: מגי.
- דיסקין, אברהם. 2011. "הליכוד בבחירות 2009", בתוך אברהם דיסקין (עורך), **מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה**, ירושלים: הוצאת כרמל, עמ' 278-296.
- דראושה, מוחמד. 2019. "לקראת איחוי הקרעים: דרושה מנהיגות", **ביאן – הערבים בישראל**, גיליון 17: 14-17.
- דרוקר, רביב. 2003. **חוקירי: אהוד ברק במבחן התוצאה**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- דרוקר, רביב. 2011. "סקר אחרי עסקת שליט: 51% מרוצים מתפקודו של נתניהו", nana10, 23.10.2011, <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=840219> [נדלה ב-7.3.2015]
- דרוקר, רביב. 2015. "המועדון הסגור של מרצ", **הארץ**. 18.1.2015.
- ה"פ 14-06-55437. **חן ואח' נגד הרצוג ואח'**, פס"ד בית המשפט המחוזי בירושלים.
- הארץ. 2009. "נאום נתניהו באוניברסיטת בר אילן – הנוסח המלא", **הארץ**, 15.6.2009.
- הורוביץ, נרי. 2000. "ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי", **כיוונים חדשים** 2: 30-60.
- הורוביץ, אבנר. 2001. "הבחירות לרשויות המקומיות של 1998 כשלב במיסודה של ש"ס", בתוך אברהם בריכטה ועמי פדהצור (עורכים), **הבחירות לרשויות המקומיות בישראל 1998: המשכיות או שינוי?** תל אביב: הוצאת רמות, עמ' 101-117.
- הורוביץ, נרי. 2001. "החרדים ובית המשפט העליון: שבירת כלים בפרספקטיבה היסטורית", **כיוונים חדשים** 5: 22-78.

- הורוביץ, תמר. 1999. "אידיאולוגיות, זהות ותסכול כגורמים שהשפיעו על דפוסי ההצבעה של עולי ברית המועצות לשעבר", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 35-56.
- הפנסת. 1951. **חוקת המדינה – הדין וחשבון של ועדת החוקה חוק ומשפט בדבר חוקת המדינה**.
- הפנסת. 2000. **הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות**, דוח בראשותו של השופט צבי א' טל. ירושלים: הפנסת.
- הכנסת. 2012. **הסכם להקמת ממשלת אחדות לאומית בין סיעת הליכוד וסיעת קדימה**, 8.5.2012.
- הכנסת. 2020. "הסיעות בכנסת ה-23", <https://main.knesset.gov.il/mk/Faction/Pages/default.aspx> [נדלה 14.8.2020].
- הליכוד (15.11.1992). **הוראות שעה לבחירת יושב-ראש התנועה ולקיום הועידה הנבחרת הראשונה** (נוסח משולב).
- הלמ"ס – הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1993. **תוצאות הבחירות לכנסת השלוש עשרה**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלמן, שרה ואנדרה לוי. 2001. "ש"ס בעיתונות הישראלית", בתוך יואב פלד (עורך), **ש"ס – אתגר הישראליות**, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, עמ' 390-424.
- הרמן, תמר ואפרים יער. 2001. "היוניות של ש"ס: דימוי ומציאות", בתוך יואב פלד (עורך), **ש"ס – אתגר הישראליות**, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, עמ' 343-389.
- הרמן, תמר, גלעד בארי, אלה הדר, חנן כהן, יובל לבל, חנן מוזס וקלמן נוימן. 2014. **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ואקד, עלי. 2006. "יו"ר מפלגת רע"מ נגד הציוניזציה והמערב", **ynet**, 15.2.2006.
- וואלה. 2000. "שרנסקי הגיש את התפטרותו לראש הממשלה במכתב חריף", **אתר וואלה**, 9.7.2000.
- וואלה. 2012. "סקרים: בין 35 ל-42 מנדטים להליכוד ביתנו", **אתר וואלה**, 28.10.2012.
- וולף, פנחס. 2008. "ליברמן לזחאלקה: 'אתה גיס חמישי, בוגד'", **אתר וואלה**, 24.2.2008.
- וייס, אפרת. 2003. "עשרות אלפים הפגינו נגד התכנית הכלכלית", **ynet**, 27.5.2003.
- וייס, אפרת. 2004. "מרזל ותומכיו הכריזו על מפלגת ימים חדשה", **ynet**, 11.1.2004.
- וייס, שבח. 1996. **14,729 קולות חסרים**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- וייץ, גידי ויובל קרני. 2004. "הבוסים". **ידיעות אחרונות**, 20.2.2004.
- וינשל-מרגל, קרן ומיכל שמיר. 2015. "כבוד השופטים, תחזיקו אותנו: הדינמיקה הפוליטית של הזכות להיבחר בדמוקרטיה הישראלית", בתוך מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 70-101.
- ויסמן, לילך. 2012א. "הליכוד וישראל ביתנו חוברים למפלגה משותפת", **גלובס**, 25.10.2012.

- ויסמן, לילך. 2012. "דרמה בפוליטיקה: קדימה פורשת מהמשלה", **גלובס**, 17.7.2012.
- ויסמן, לילך. 2013. "יחימוביץ': לא נשב בממשלה ונהיה קבלני הביצוע של נתניהו", **גלובס**, 11.2.2013.
- ויסמן, לילך. 2013. "תבוסת יש עתיד: גם הקהל הביתי בת"א הביע אי-אמון", **גלובס**, 23.10.2013.
- ויץ, יחיעם. 2007. **הצעד הראשון לכס השלטון: תנועת החרות 1949-1955**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת. 2020. "רשימות המועמדים בבחירות לכנסת ה-23", <https://bechirot23.bechirot.gov.il/election/Candidates/Pages/default.aspx> [נדלה 14.8.2020]
- ורדי, רונית. 2014. "אלף הזהויות של אביגדור ליברמן", **ליברל** 1: 38-53.
- ורטר, יוסי. 1998. "אהוד ברק מתכוון להקים תנועה חדשה - ישראל אחת", **הארץ**, 13.11.1998.
- ורטר, יוסי. 1998. "שלוש מפלגות מרכז בהקמה: של מרידור, שחק ומילוא", **הארץ**, 22.12.1998.
- ורטר, יוסי. 1999. "ארנס דחה הצעת הנגבי לביטול הפריימריס על ראשות הליכוד", **הארץ**, 12.1.1999.
- ורטר, יוסי. 1999. "הפריימריס בליכוד, יום לפני ההצבעה: כמו ב-93 רק עם הרבה יותר לכלוך", **הארץ**, 1.9.1999.
- ורטר, יוסי. 1999. "גשר ומימד הצטרפו לישראל אחת בראשות ברק", **הארץ**, 26.2.1999.
- ורטר, יוסי. 2000. "שלום חבר אמר המרכז לשרון", **הארץ**, 13.12.2000.
- ורטר, יוסי. 2001. "שרון נגד המרכז: אתם תצרחו ואני אטפל בטרור", **הארץ**, 23.7.2001.
- ורטר, יוסי. 2002. "רמון תקף בן-אליעזר: הוא סירב להצעתי לבנות גדר לפני שנה", **הארץ**, 3.7.2002.
- ורטר, יוסי. 2003. "מצנע: אין דרך להנהיג מפלגה עם אנשים בעלי יצר הרס עצמי", **הארץ**, 5.5.2003.
- ורטר, יוסי. 2009. ועידת הליכוד, 1997. "יוסי ורטר מחמיץ סקופ פוליטי גדול". 27.05.2009.
- ורטר, יוסי. 2011. "קומבינה מבריקה ומסריחה". **הארץ**, 18.1.2011.
- זהר, יפעת. 2004. "שאינם ילמד ממצנע", **מעריב nrg**, 9.6.2004.
- זובידה, הני ולירון לביא. 2015. "תהליך הדעיכה של המפלגות הארציות בבחירות המקומיות – תרגיל יהודיני או רציונליות לשמה?", בתוך בארי וערן רזין (עורכים), **דמוקרטיה מקומית בישראל: ביזור, מקומיות, השתתפות ופוליטיקה מקומית**, כרך א', ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, עמ' 126-146.
- זוהר, צבי. 2001. "להחזיר עטרה ליושנה – חזונו של הרב עובדיה", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס – אתגר הישראליות**, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, 2001.

- זייגרמן, דרור. 2013. **המהפך הליברלי – מיזוגים פוליטיים: חקר המפלגה הליברלית בישראל**. ירושלים: הוצאת שוקן.
- זיכרמן, חיים. 2014. **שחור כחול-לבן**. תל אביב: ידיעות אחרונות-ספרי חמד.
- זיכרמן, חיים ולי כהנר. 2012. **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- זמיר, שחף ואביטל פרידמן. 2018. "שיח של לייקים". אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/articles/24655>
- זמיר, שחף וגדעון רהט. 2017. "פרסונליזציה פוליטית במרשתת", **הבחירות בישראל 2015**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 177-205.
- זמיר, שחף וגדעון רהט. 2019. **פרסונליזציה פוליטית מקוונת: מפלגות ופוליטיקאים בישראל במבט השוואתי**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- זנדברג, תמר. 2012. "מי אמר שחייבים לגייס חרדים?" **אתר צו פיוס**, <http://www.tzavpius.org.il/node/5491>
- זנדברג, תמר. 2018. "צודקים את עצמנו למוות". **הארץ**. 13.2.2018.
- זרחיה, צבי. 1994. "תפנית בעמדות הליכוד", **הארץ**. 26.8.1994.
- זרחיה, צבי. 2011. "חובות העבודה צנחו בכ-50 מיליון שקל מאז חזרת ברק לראשות המפלגה", **הארץ**, 18.1.2011.
- זרחיה, צבי. 2017. "לראשונה זה עשור: מפלגת העבודה הגיעה למאזן תקציבי חיובי", **דה-מרקר**, 2.7.2017.
- זרחיה, צבי. 2017. "חוק ישראל היום – הסיבה להקדמת הבחירות לכנסת ה-20", **דה-מרקר**, 9.1.2017.
- זרחיה, צבי. 2018. "בנט ושקד הכריזו על הקמת מפלגת הימין החדש", **כלכליסט**, 29.12.2018.
- זרחיה, צבי. 2018. "שר הביטחון ליברמן התפטר: ישראל נכנעה לטרור", **כלכליסט**, 14.11.2018.
- זרחיה, צבי. 2019. "ליברמן בהתקפה חריפה על הליכוד: 'לא אהיה פרטנר למדינת הלכה'", **כלכליסט**, 27.5.2019.
- זרחיה, צבי. 2019. "לבני: 'לא היתה בינינו שותפות אמיתית; מה ששמעתי מגבאי זה אני ואני ואני'", **כלכליסט**, 1.1.2019.
- זרחין, תומר וסמדר שמואלי. 2000. "סיעת המפד"ל החליטה על פרישה מהממשלה", **ynet**, 6.7.2000.
- זרטל, עדית. 1997. **לא יכולה אחרת – שיחות עם שולמית אלוני**. אור יהודה: מעריב.
- חוסן ישראל. 2020. תקנון המפלגה. <https://www.davar1.co.il/wp-content/uploads/2018/12/תקנון-מפלגה-חוסן-ישראל.pdf>. אוחר 18.4.2020.

- חורי, ג'קי. 2015. "ראשי המפלגות הערביות הציגו את הרשימה המשותפת לכנסת", **הארץ**, 23.1.2015.
- חזן, ראובן. 1998א. "לא פרלמנטרי ולא נשיאותי: שינוי שיטת הבחירות ודפוס המשטר בישראל", **פוליטיקה**, גיליון 2, עמ' 97-111.
- חזן, ראובן. 1998ב. "מהרסיך ומחריבייך ממך יצאו: השלכות הפריימריס על המפלגות", בתוך דני קורן (עורך), **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 78-90.
- חזן, ראובן. 1999. "ההשלכות האלקטורליות של הרפורמה הפוליטית: החיפוש אחר המרכז במערכת המפלגתית בישראל", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 203-231.
- חי, שחר. 2018. "הצבעה על חוק הגיוס הופכת לאי אמון, לפיד יצביע עם הממשלה", **ynet**, 1.7.2018.
- חי, שחר, אטילה שומפלבי ואלכסנדרה לוקש (2019). הורוביץ – צריך קמפיין אגרסיבי; זנדברג – לא להדיח כמו בעבודה", **ynet**, 27.6.2019.
- חידר, עזיז. 2015. "הרשימה המשותפת בבחירות 2015: כינונה, מצעה והאתגרים העומדים בפניה", **ביאן – הערבים בישראל**, גיליון 5: 13-16.
- ח'לאילה, מוחמד ואמיר פאח'ורי. 2019. "ניתוח הזירה הפוליטית הערבית על סף הבחירות הפרלמנטריות הקרובות", **כל אל-ערב**, 9.1.2019. [בערבית]
- חלבה-עמיר, שרון. 2011. "נוכחים-נפקדים: השימוש בכלי אינטרנט אישיים בקרב חברי כנסת", בתוך: ארז כהן ואזי לב-און (עורכים), **מקושרים: פוליטיקה וטכנולוגיה בישראל**, תל אביב: האגודה הישראלית למדעי המדינה, עמ' 211 – 260.
- חרומצ'ניקו, יולי. 1999. "פילוג בישראל בעלייה: שטרן ונודלמן מקימים סיעה עצמאית", **ידיעות אחרונות**, 21.1.1999.
- חרות. 1961. **מצע חרות לבחירות לכנסת החמישית**.
- טוכפלד, מתי. 2013. "בליכוד מאשימים: ברית בנט-לפיד - הונאת הבוחרים", **ישראל היום**, 17.2.2013.
- טוכפלד, מתי ויהודה שלזינגר. 2021. "ברגע האחרון: הבית היהודי חוברת לימינה", **ישראל היום**, 4.2.2021.
- טיבי, אחמד. 2015. "נתניהו, תתנצל", **ynet**, 22.3.2015.
- טל, ירח. 1993. "ממצאי רו"ח שבדק את ספרי צומת: ניהול לא תקין; חשד לביצוע עבירות מס", **הארץ**, 13.5.1994.
- טל, ירח. 1995א. "לוי: לאחר 37 שנות פעילות במפלגה אין לי כיום כלום בליכוד", **הארץ**, 5.6.1995.
- טל, ירח. 1995ב. "בכינוס האבל של מפלגת העבודה קרא פרס לאיחוד השורות", **הארץ**, 13.11.1995.

- טל, ירח. 1996. "מפלגת העבודה שיריינה את המקום ה-25 לעולה מחבר המדינות", **הארץ**. 8.4.1996.
- טלשיר, גייל. 2015. "הישראלים החדשים": ממחאה חברתית לבחירות מפלגתיות", בתוך מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 37-69.
- טלשיר, גייל. 2020. "יהודית משילות ו/או דמוקרטיה"? בתוך גייל טלשיר (עורכת), **משילות נגד דמוקרטיה? ירושלים: רסלינג**.
- טסלר, ריקי. 2001. "מחירה של מהפכה", בתוך יואב פלד (עורך), **ש"ס – אתגר הישראליות**, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, 2001.
- טסלר, ריקי. 2003. **בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית**, ירושלים: הוצאת כתר.
- טפה, סולטן ורוני באום. 2008. "ש"ס – ליכוד עם כיפה? מחקר השוואתי על תהליכי שינוי במפלגות דתיות בישראל ובטורקיה", בתוך אשר איראן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 95-134.
- ידגר, יעקב. 2007. "הקשת וש"ס: נפתוליה ומגבלותיה של פוליטיקת הזהויות המזרחית", בתוך יוסי יונה, יונית נעמן ודוד מחלב (עורכים), **קשת של זעות: סדר יום מזרחי לחברה בישראל**, ירושלים: ספרי נובמבר והקשת הדמוקרטית המזרחית, עמ' 254-260.
- יוסף, עובדיה. 2008. "התרת מסירת שטחים מארץ ישראל כדי למנוע פיקוח נפש, אוגוסט 1979", בתוך שפירא, אניטה (עורכת), **אנו מכריזים בזאת: 60 נאומים נבחרים בתולדות ישראל**, אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן, עמ' 176-180.
- יזהר, אורי. 2014. **עתידי השמאל בישראל: דעיכה או התחדשות?** חיפה: הוצאת פרדס.
- ירון, עודד (2016). "האם איסמעיל הניה מת כבר. קום?!", **הארץ**, 29.5.2016.
- ירושלמי, שלום. 2012. "הפיקדון של אריה דרעי", **אתר nrg**, 11.10.2012.
- ירושלמי, שלום. 2016. "נתניהו נגרר אחרי בנט ושקד למחוזות מסוכנים", **מקור ראשון**, 18.11.2016.
- ירקצי, דנה וטל שלו. 2016. "פרסום ראשון: יש עתיד החלה בגיוס חברים בהסתדרות." **אתר וואלה**. 11.8.2016.
- ירקצי, דנה וטל שלו. 2019. "נתניהו לגנץ: ממשלה עם טיבי – סטירת לחי בפרצופם של חייל צה"ל", **אתר וואלה**, 11.11.2019.
- יש עתיד בראשות יאיר לפיד. 2013. המצע המלא. מצע מפלגת יש עתיד. ינואר 2013.
- יש עתיד בראשות יאיר לפיד. מצע המפלגה. בחירות 2015. <https://www.idi.org.il/media/6076/pdf.2015-יש-עתיד-2015.pdf>
- יש עתיד, ללא שנה. **תפיסת הביטחון הלאומי**. <https://www.yeshatid.org.il/tbitachom>
- יש עתיד. תקנון המפלגה <https://www.yeshatid.org.il> /תקנון. (אוחזר 18.4.2020).
- ישי, יעל. 2001. "שיבתה של החברה האזרחית: מפלגות פוסט-קרטל בישראל", **מדינה וחברה** 1 (1): 11-30.

ישראל ביתנו. 2002. **תקנון מפלגת ישראל ביתנו**.

ישראל ביתנו. 2017. **זוחות כספיים על הפעילות השוטפת ליום 31 בדצמבר 2017**.

יששכרוף, אבי. 2013. "התקווה, הפחד וההאשמות: הסכם השלום שנשאר על המפית", **אתר וואלה**, 24.5.2013.

כהן, אשר. 1998. **הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בשנות המדינה הראשונות**, ירושלים: יד יצחק בן צבי.

כהן, אשר. 2004. "הציונות הדתית והמפד"ל בבחירות 2003: שאיפה למפלגת מחנה לנוכח אתגרי הפילוג הדתי, העדתי והפוליטי", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 277-310.

כהן, אשר. 2011. "מפלגות המחנה המתפורר: הציונות הדתית ומפלגותיה בבחירות 2009", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 101-129.

כהן, אשר. 2015. "משהו חדש מתחיל: הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה", בתוך מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל 2013**, ירושלים: הנכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 255-281.

כהן, אשר ומנחם לזר. 2017. "מפלגת שלטון מול מפלגה השואפת להנהגה: הליכוד והבית היהודי בבחירות 2015", בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 81-102.

כהן, ניסים. 2012. "יזמי מדיניות ועיצוב מדיניות ציבורית: המקרה של חוק ביטוח בריאות ממלכתי", **ביטחון סוציאלי** 89: 5-42.

כהן, רן. 2014. "הפוליטיקה של חקיקת חוק הדיור הציבורי", **ביטחון סוציאלי** 94, עמ' 93-97. כהנא, אריאל. 2019. "תסביך ליברמן", **ישראל היום**, 30.5.2019.

כהנא, שאול. 2019. "ועידת אגודת ישראל: הושג הסכם בין בעלז לבין שאר החסידיות". **אתר כיכר השבת**. 30.1.2019. <https://www.kikar.co.il/305462.html>

כחול לבן. מצע כחול לבן 2019. <https://www.idi.org.il/media/13906> /כחול-לבן.pdf

כלכליסט. 2018. "נתניהו נכנע ללחצים: 'החלטתי לבטל את ההסכם לקליטת מסתננים'", 3.4.2018.

כספי, דן ואלניור לב. 2010. "כמו באמריקה": אמצעי תקשורת חדשים במערכת הבחירות לכנסת השמונה עשרה", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל — 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 333-366.

כספית, בן ואילן כפיר. 1997. **נתניהו: הדרך אל הכוח**, תל אביב: אלפא.

כספית, בן. 2004. "תכנית החלוקה של ליברמן", **מעריב**, 1.11.2004.

כספית, בן. 2009. "נתניהו מתקרב לפילוג של מפלגת קדימה", **אתר nrg**, 20.12.2009.

כספית, בן. 2011. "קברן בלתי נלאה". **מעריב**. 18.11.2011.

- כספית, בן. 2016. "המנהיגים הערבים שהחרימו את לווית פרס ירקו לנו בפרצוף", **מעריב**, 2.10.2016.
- כרמל, אסף. 2006. "שינוי לא ראוי לאמוץ הציבור אמר לפיד ופרש", **הארץ**, 26.1.2006.
- לביא, צבי. 1999. "בני בגין פורש: הפכתי לשליח ציבור בלי ציבור", **גלובס**, 23.5.1999.
- לביא, צבי. 2000. "הממשלה על סף התפרקות: ש"ס פורשת מהממשלה", **גלובס**, 9.7.2000.
- לביא, צבי. 2006. "האם מפלגת העבודה תקרוס כלכלית", **גלובס**, 6.3.2006.
- לביא ואחרים. בדפוס. "המלך ביבי: פרסוניפיקציה של ערכים דמוקרטיים בבחירות 2019-2021", בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019-2021**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- לוטן, תומר. 2021. "איך לסלול דרך חדשה בין מודל המפלגות הדמוקרטיות למודל המפלגות היחידניות", בתוך עופר קניג, גדעון רהט ואסף שפירא (עורכים), שיקום המפלגות בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' XX-XX**
- לוי, גדעון. 2004. "דור שאיכזב", **הארץ**, 27.6.2004.
- לוי, גל. 2015. "ש"ס, השד העדתי והפוליטיקה המזרחית בעקבות בחירות 2013", בתוך מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל – 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 195-224.
- לוי, יגיל. 2007. **מצבא העם לצבא הפריפריות**. ירושלים: הוצאת כרמל.
- לוין, ליטל. 2011. "נשבר לי, אמר שר החוץ לוי והתפטר", **הארץ**, 4.11.2011.
- לוינסון, חיים. 2009. "ח"כ אריה אלדד: תכנית פינוי היישובים היא אונס ברוטאלי", **הארץ**, 20.12.2009.
- לוינסון, חיים. 2011. "בונוס כספי על כל חבר חדש בתנועה: כך פוקדים מצביעים לפריימריז בליכוד", **הארץ**, 1.2.2011.
- לוינסון, חיים. 2015. "בעקבות הזעם על שרינונו, אלי אוחנה הודיע כי לא יתמודד ברשימת הבית היהודי", **הארץ**, 29.1.2015.
- לוינסון, חיים. 2017. "זהבה גלאון מתפטרת מהכנסת, תמשיך לכהן כיו"ר מרצ", **הארץ**, 18.10.2017.
- לוינסון, חיים. 2018. "ועידת מרצ אישרה: המתפקדים יבחרו את יו"ר המפלגה ואת מועמדיה לכנסת", **הארץ**, 7.1.2018.
- לופו, יעקב. 2004. **האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?** ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- לוקש, אלכסנדרה וניר (שוקו) כהן. 2018. "אבו מאזן מנסה להחריב את הבית של כולנו", **ynet**, 15.1.2018 <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5071169,00.html>
- ליאון, נסים. 2010. "הגישה הממלכתית של ש"ס ומשמעותה", בתוך דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל**, הוצאת אסיף, עמ' 133-156.

- ליאון, נסים. 2011א. "הקלטת היא המסר: פונדמנטליזם, תקשורת וגיוס פוליטי בתנועת ש"ס", **תרבות דמוקרטית** 14 : 201-221.
- ליאון, נסים. 2011ב. "ש"ס, הרב עובדיה יוסף והתהליך המדיני", **עיונים בתקומת ישראל** 21 : 172-189.
- ליאון, נסים. 2012. "ישיבת פורת יוסף: מחידוש היסטורי למיתוס אתני", **פעמים** 135 : 15-60.
- ליאון, נסים. 2016. **המצנפת והדגל: לאומיות שכנגד בחרדיות המזרחית**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ליאון, נסים. 2020. הרצאה במסגרת ערב עיון "מטלטלים את הספינה", מכון ון ליר. <https://www.youtube.com/watch?v=xe0E0ttgdFU>
- ליאור, אילן. 2015. "ועידת מרצ אישרה את בחירתה מחדש של גלאון לראשת המפלגה", **הארץ**, 4.1.2015.
- ליבוביץ-דר, שרה. 2020. "אופורטוניזם, קווים לדמותה", **ליברל**, גיליון 75 : 34-47.
- ליברמן, אביגדור. 2004. "תכנית לחילופי שטחים בין ישראל לפלסטינים", **כנס הרצליה ה-5**, המרכז הבין-תחומי, הרצליה, דצמבר 2004.
- ליברמן, אביגדור. 2006. "חייבים משטר נשיאותי", **ynet**, 7.9.2006.
- ליברמן, אביגדור. 2009. "בלי נאמנות – אין אזרחות", **דה-מרקר**, 7.1.2009.
- ליברמן, אביגדור. 2019. "לעצור את ההקצנה החרדית", **ynet**, 30.4.2019.
- ליכוד. 1981. **מצע הליכוד לבחירות לכנסת העשירית**.
- ליכוד. 1992. **מצע הליכוד לבחירות לכנסת השלוש-עשרה**.
- ליכוד. 1996. **מצע הליכוד לבחירות לכנסת הארבע-עשרה**.
- ליס, יהונתן. 2009. "המדינה דמוקרטית ליהודים ויהודית לערבים", **הארץ**, 22.12.2009.
- ליס, יהונתן. 2011. "בלחץ לבני, דיכטר גנו את הצעת חוק הלאום", **הארץ**, 14.11.2011.
- ליס, יהונתן. 2012. "נתניהו וליברמן הכריזו על איחוד בין הליכוד וישראל ביתנו", **הארץ**, 25.10.2012.
- ליס, יהונתן. 2013א. "בנט: 'סיכמתי עם לפיד שלא אכנס בלעדיו; לפיד עמד במילתו, עכשיו תורנו'", **הארץ**, 3.3.2013.
- ליס, יהונתן. 2013ב. "נתניהו וליברמן סיכמו על העלאת אחוז החסימה ל-3.25%", **הארץ**, 26.12.2013.
- ליס, יהונתן. 2014. "מהלומה לנתניהו: בית הדין של הליכוד ביטל הקדמת הפריימריז ושריון מועמדים", **הארץ**, 15.12.2014.
- ליס, יהונתן. 2015. "ליברמן הודיע: לא נצטרף לקואליציה של נתניהו", **הארץ**, 4.5.2015.
- ליס, יהונתן. 2016. "אורלי לוי-אבקסיס פורשת מישראל ביתנו", **הארץ**, 19.5.2016.

- ליס, יהונתן. 2019. "נתניהו בכנס חירום של הליכוד: חברי הרשימה המשותפת רוצים להשמיד את המדינה", **הארץ**, 17.11.2019.
- ליס, יהונתן. 2020. "לפיד: גנץ נכנע ללא קרב וזחל אל נתניהו, שלא ימכור שעשה זאת לטובת המדינה", **הארץ**, 26.3.2020.
- ליס, יהונתן וחיים לוינסון. 2018. "טלטלה במרצ: זהבה גלאון ואילן גילאון לא יתמודדו על ראשות המפלגה", **הארץ**, 28.2.2018.
- ליס, יהונתן ויוסי ורטור. 2003. "מצנע יאמר היום לשרון: לא נצטרף לממשלתך", **הארץ**, 3.2.2003.
- לם, אמירה. 2014. "כחלון חוזר: הליכוד קיפל את הדגל החברתי", **ynet**, 8.4.2014.
- לנדאו, דוד. 2003. "חד-צדדי, גם אם לא חד-משמעי", **הארץ**, 14.11.2003.
- לפיד, יאיר. 2012. "למה אני הולך לפוליטיקה", **ידיעות אחרונות**, 13.1.2012.
- מבקר המדינה. 1999. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת הארבע עשרה לתקופה 1.1.1998 עד 31.12.1998.
- מבקר המדינה. 2002. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת החמש עשרה לתקופה 1.6.1999 עד 28.2.2001.
- מבקר המדינה. 2003. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת החמש עשרה לתקופה 1.3.01 עד 31.12.02.
- מבקר המדינה. 2005. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השש עשרה לתקופה 1.3.2003 – 31.12.2004.
- מבקר המדינה. 2007. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השש עשרה לתקופה 1.1.05 עד 31.12.05 ולתקופה 1.1.06 עד 30.4.06.
- מבקר המדינה. 2008. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השבע עשרה לתקופה 1.5.06 עד 31.12.07.
- מבקר המדינה. 2010א. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השבע עשרה לתקופה 1.1.08 עד 31.12.08 ולתקופה 1.1.09 עד 28.2.09.
- מבקר המדינה. 2010ב. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות של סיעות אם ורשימות מועמדים משותפות שהשתתפו בבחירות לרשויות המקומיות בנובמבר 2008.
- מבקר המדינה. 2011. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השמונה עשרה לתקופה 1.3.09 עד 31.12.10.
- מבקר המדינה. 2012א. דוח ביקורת על ניהול נכסי דלא נידי של מפלגות המיוצגות בכנסת.
- מבקר המדינה. 2012ב. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השמונה עשרה לתקופה 1.1.11 עד 31.12.11.

- מבקר המדינה, 2014א. דין וחשבון על תוצאות ביקורת חשבונות הסיעות ורשימות המועמדים לתקופת הבחירות לכנסת התשע עשרה.
- מבקר המדינה. 2014ב. דוח על תוצאות ביקורת חשבונות סיעות האם שהשתתפו בבחירות לרשויות המקומיות באוקטובר 2013. ירושלים, כסלו התשע"ה, נובמבר 2014.
- מבקר המדינה. 2016. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת התשע עשרה לתקופה 1.2.13 עד 31.12.14 ולתקופה 1.1.15 עד 31.3.15.
- מבקר המדינה. 2018א. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת העשרים לתקופה 1.1.17 עד 31.12.17.
- מבקר המדינה. 2018ב. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת העשרים לתקופה 1.4.15 עד 31.12.15 ולתקופה 1.1.16 עד 31.12.16.
- מבקר המדינה 2021א. דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת העשרים לתקופה 1.1.18 עד 31.12.18.
- מבקר המדינה, 2021ב. דוח על תוצאות ביקורת חשבונות סיעות האם שהשתתפו בבחירות לרשויות המקומיות באוקטובר 2018. ירושלים.
- מגל, יניב. 2016. **סרוגים בקנה: סיפור השתלבות הציונות הדתית בצה"ל**, תל אביב: ידיעות אחרונות-חמד.
- מוזס, חנן. 2009. **מציונות דתית לדתיות פוסט-מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין**. עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר אילן.
- מועלם, 1999. "מאוכזבי רשימת המרכז לוחצים על המנהיגים במאמץ לשפר את מיקומם", **הארץ**, 18.3.1999.
- מועלם, מזל. 2000. "מרכז העבודה הודיע על תמיכה בברק". **הארץ**. 1.12.2000.
- מועלם, מזל. 2003. "חברי כנסת ושרים מוחים: יותר מדי אירועים של חברי מרכז", **הארץ**, 9.9.2003.
- מועלם, מזל. 2004א. "שרון פיטר את השרים אביגדור ליברמן ובני אלון", **הארץ**, 4.6.2004.
- מועלם, מזל. 2004ב. "פרס תוקף נתניהו: מוביל מדיניות של קפיטליזם חזירי", **הארץ**, 21.6.2004.
- מועלם, מזל. 2004ג. "כ-20 אלף מתפקדים למפלגת השמאל החדשה יחד", **הארץ**. 17.2.2004.
- מועלם, מזל. 2005א. "שרי העבודה תוקפים את פרץ: הוא מביך אותנו", **הארץ**. 14.11.2005.
- מועלם, מזל. 2005ב. "בלילה שרון החליט, בצהריים כבר נערכה ישיבת הסיעה", **הארץ**, 21.11.2005.
- מועלם, מזל. 2006א. "קטטות היום שאחרי החלו כבר שבועות לפני התוצאות העגומות", **הארץ**, 31.3.2006.
- מועלם, מזל. 2006ב. "סיעת קדימה אישרה את מינוי אהוד אולמרט לממלא מקום זמני של שרון כיו"ר המפלגה", **דה-מרקר**, 16.1.2019.
- מועלם, מזל. 2007. "אולמרט: אני לא פופולרי, אבל אני כאן כדי לעבוד", **הארץ**, 15.3.2007.

- מועלם, מזל. 2008. "נתניהו לש"ס: אל תיכנסו לממשלה", **הארץ**, 15.10.2008.
- מועלם, מזל. 2012. "ההסכם נחשף: כך הוחמזה ממשלת אחדות לבני-נתניהו", **אתר nrg**, 5.9.2012.
- מועלם, מזל, יוסי ורטור וגדעון אלון. 2006. "ראש הממשלה פועל לאשר את מינוי ליברמן לשר כבר מחר", **הארץ**, 23.10.2006.
- מוצטפא, מוהנד. 2005. "הבחירות המקומיות בקרב המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל: התחזקותה של החמולה ושקיעת המפלגות", בתוך אלי רכס, ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), **הבחירות המוניציפאליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003): המולתיות, עדתיות ומפלגתיות**. תל אביב: מרכז משה דיין וקרן קונרד אדנאואר, עמ' 18-24.
- מילשטיין, מיכאל. 2021. הצבעת הציבור הערבי בבחירות לכנסת ה-24: ניתוח ממצאים ומגמות. הרצליה: הבינתחומי הרצליה/ המכון למדיניות ואסטרטגיה.
- מלאך, גלעד. 2015. "הקטר החרדי עזב את התחנה", **ynet**, 27.8.2015.
- מלאך, גלעד. 2018. "כוחן של המפלגות החרדיות ברשויות המקומיות בישראל", **פרלמנט** 82. <https://www.idi.org.il/parliaments/24572/24578>
- מנדילוב, יונתן. 1999. "המאבק הכפול של הליכוד: בין הפטיש לסדן", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**, 233-262.
- מנדילוב, יונתן. 2001. "הליכוד בבחירות 1999: מרוץ אל תוך הכישלון", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 283-314.
- מנדילוב, יהונתן. 2008. "אסטרטגיית המפלגות בבחירות 2006: קדימה, הליכוד, העבודה", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 261-299.
- מעריב. 2018. בנט: "בג"ץ דורס את רצון העם וקושר את ידי הממשלה". 22.4.2018. <https://www.maariv.co.il/news/world/Article-633848>
- מפלגת גשר. 2019. תכנית עבודה. <https://gesherparty.co.il/wp-content/uploads/2019/03/pdf.2803-מצע-גשר-4.3.2020> (אוחזר 4.3.2020).
- מפלגת העבודה. 2009. **חוקת מפלגת העבודה הישראלית** [אושרה ב-5.8.2009].
- מפלגת העבודה. 2012. **תקנון הבחירות לבחירת צירי הוועידה התשיעית של העבודה**.
- מק"י. 2020. **המפלגה הקומוניסטית הישראלית – תקנון**. <http://maki.org.il/%d7%aa%d7%a7%d7%a0%d7%95%d7%9f/>
- מרזל, יגאל, 2004. **המעמד החוקתי של מפלגות פוליטיות**, הוצאת נבו.
- מרסיאנו, אילן. 2003. "שרון הותקף בסיעתו והשיב: צריך לסיים את הכיבוש", **ynet**, 26.5.2003.
- מרסיאנו, אילן ואטילה שומפלבי. 2003א. "סיעת המפד"ל תמליץ למרכז המפלגה לפרוש מהממשלה", **ynet**, 9.10.2003.

- מרסיאנו, אילן ואטילה שומפלבי. 2003ב. "הליכוד וישראל בעלייה התאחדו לסיעה בת 40 מנדטים", ynet, 6.2.2003.
- מרצ. 2010. **דוח הוועדה לבדיקת מצבה של מרצ על רקע תוצאות הבחירות לכנסת ה-18**.
- מרצ. 2017. **חוקת מפלגת מרצ**.
- נבות, דורון. 2012. **שחיתות פוליטית בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- נוביק, עקיבא ומורן אזולאי. 2012. "הרב עובדיה נגד הבית היהודי: בית של גויים", ynet, 20.1.2013.
- נויברגר, בנימין. 1991. **המפלגות בישראל**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- נויברגר, 1995. "מגמות בהתארגנות הפוליטית של ערביי ישראל", בתוך אלי רכס ותמר יגנס (עורכים), **הפוליטיקה הערבית בישראל – על פרשת דרכים**, תל אביב: הוצאת מרכז משה דיין, עמ' 35-45.
- נויברגר, בנימין. 1997. **המפלגות בישראל**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- נויברגר, בנימין. 2001. "בין אידיאולוגיה וסוציולוגיה: המפלגות בישראל 1950-2000", **מדינה וחברה** 1 (1): 79-87.
- נחשוני, קובי. 2008. "יו"ר הבית היהודי: פרופ' דניאל הרשקוביץ", ynet, 8.12.2008.
- נחשוני, קובי. 2013. "דרעי מונה ליו"ר ש"ס: נהיה אופוזיציה לוחמת", ynet, 3.5.2013.
- נחשוני, קובי. 2014. "אלי ישי פורש מש"ס: העם רוצה אחדות", ynet, 15.12.2014.
- נחשוני, קובי. 2015. "מנהיג הפלג הליטאי הירושלמי מחרימ את הבחירות", ynet, 17.3.2015.
- נחשוני, קובי. 2021. "זעם במפלגות החרדיות על ברית סמוטריץ'-נתניהו: 'ביבי הלך לנו על הראש'", ynet, 24.3.2021.
- נחשוני, קובי ואיתמר אייכנר. 2019. "נתניהו הגיב: 'מסע ציד חסר תקדים, עלילת דם'", ynet, 28.2.2019.
- נחשוני, קובי ומורן אזולאי. 2017. "ליצמן התפטר: 'הפכו את יום השבת ליום השיפוץ הלאומי'", ynet, 26.11.2017.
- נחשוני, קובי ורועי רובינשטיין. 2019. "דרעי מאשים את נתניהו: כפיות טובה, אנחנו בצרה", ynet, 7.4.2019.
- ניר, יואל. 1999. **אריה דרעי: העלייה, המשבר, הכאב**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- ניר, תומר. 2013. "התמונה האמיתית: נפתלי בנט ספג תבוסה בירושלים ונכשל בערים הגדולות", **אתר סרוגים**, 23.10.2013.
- סיני, רותי. 2014. 24.4. "העבודה ויתרה על התיקים החברתיים", **הארץ**.
- סמוטריץ', בצלאל. 2017. "תונכית ההכרעה: שלום בימינו", **השילוח**, גיליון 6: 81-102.

סקרי בחירות 2013. אתר סקרי בחירות 2013
http://www.bhirot2013.co.il/מדגמי-בחירות-2013.html

עבו, אופיר, פני יובל וגיא בן-פורת (2010). "משמאל ל-small? על שקיעתן של מפלגות השמאל הציוני, 1992-2009", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 67-100.

עזרא, חזקי. 19.11.2008. מפלגת הימין תקרא: הבית היהודי, "ערוץ 7.

<https://www.inn.co.il/news/181827>

עמית, חגי. 2021. "150 אלף מצביעי ליכוד עברו צד. למי הם הצביעו ומי הזכות של הרגע האחרון", **הארץ**, 27.3.2021.

ענבי, אור ותמר הרמן. 2021. "האמנם שני גושים? עמדות הבוחרים בנושאים הפוליטיים המרכזיים", המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/articles/34068>

פדהצור, עמי. 2000. **מפלגות הימין הקיצוני בישראל: מצמיחה לדעיכה?** תל אביב: הוצאת רמות.

פדהצור, עמי ואריה פרליגר. 2004. "האתגר של מפלגות קיצוניות למשטרים דמוקרטיים: ישראל כדוגמה", **תרבות דמוקרטית**, גיליון 8: 73-108.

פוגל-ביז'אווי, סילביה. 1994. "המאבק על המובן מאליו", נגה – **כתב עת פמיניסטי**, גיליון 21.

פולק, אורי. 2012. "המפד"ל בחובות של למעלה מ-35 מיליון ש"ח", **אתר כיפה**, 1.7.2012.

פונד, יוסף. 2013. "אל תוך המעגל: ניסיונות אגודת ישראל לחבור לסוכנות היהודית". **ישראל 21**, עמ' 143-177.

פוקס, עמיר, דנה בלאנדר ומרדכי קרמניצר. 2015. **חקיקה אנטי-דמוקרטית בכנסת ה-18**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פוקסמן-שעל, משה. 2011. "משנתה הכלכלית-חברתית של תנועת החרות", בתוך אברהם דיסקין (עורך), **מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה**, ירושלים: הוצאת כרמל, עמ' 173-191.

פורטוגלי, מנחם, יוסף גולדשטיין ואופירה גראוויס קובלסקי. 2020. **המפלגה הליברלית בישראל – לידתה, פועלה וניצחון דרכה**. תל אביב: המכון לחקר החברה והכלכלה.

פלוט, אדריאן ושחר אילן. 2017. "ליברמן מתנגד לאישור חוק הגיור הממלכתי; דרעי: החוק יעבור", **כלכליסט**, 25.6.2017.

פילק, דני. 2010. "אנחנו העם (אתם לא!) - פופוליזם מכיל ופופוליזם מדיר בישראל", **עיונים בתקומת ישראל 20**: 28-48.

פיקאר, אבי. 2007. "הבחירה בש"ס – התשובה הרציונאלית למצוקה האמוציונאלית", **תרבות דמוקרטית 11**: 151-201.

פישר, נתנאל. 2015. **אתגר הגיור בישראל: ניתוח מדיניות והמלצות**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פלד, יואב. 2001א. "חידה ושמה ש"ס", בתוך יואב פלד (עורך), **ש"ס – אתגר הישראלי**, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, עמ' 52-74.

- פלד, יואב. 2001ב. "הצלחתה האלקטורלית המתמשכת של ש"ס: ניתוח על-פי מודל חלוקת העבודה התרבותית", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 137-169.
- פלדמן, ענת. 2006. "הקמת תנועת ש"ס: מטרות ודרכי פעולה", בתוך אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**. תל אביב: עם עובד, עמ' 405-442.
- פלסנר, יוחנן. 2012. **דין וחשבון של יו"ר הוועדה לקידום השילוב בשירות והשוויון בנטל**. <https://www.makorrishon.co.il/nrg/images/news1/plesner.pdf>
- פפר, אנשיל. 2002. "מי בכלל זוכר שהרב פסק כי פיקוח נפש דוחה שטחים", **הארץ**, 1.12.2002.
- פרידמן, מנחם. 1982. "מטראומת הסחף לתחושת ביטחון ועליונות", **מגוון: לשאלות חברה ומדינה**, עמ' 9-14.
- פרידמן, מנחם. 1990. "ואלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל" בתוך ורדה פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה: רציפות ותמורות**. חיפה: מוסד הרצל, עמ' 47-73.
- פרידמן, מנחם. 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרס, יוחנן ואפרים יער-יוכטמן. 1998. **בין הסכמה למחלוקת: דמוקרטיה ושלוש בתודעה הישראלית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- פרסיקו, תומר. 2017. "ההכרעה של סמוטריץ'", **הארץ**, 14.5.2017.
- פרסיקו, תומר. 2019. "מדוע החרדים מעדיפים את הימין", **הארץ**, 4.7.2019.
- צוקר, דניאל. 2017. "משותפת או מודרת? הרשימה המשותפת בבחירות 2015", בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 103-123.
- צור, אלי. 1998. **נופי האשליה: מפ"ם 1948-1954**. ירושלים: הוצאת מוסד ביאליק.
- ציגלמן, ענת. 1999. "ברוב של 62% נבחר שריד לראשות מרצ", **הארץ**, 10.2.1999.
- צימוקי, טובה ומורן אזולאי. 2017. "שקד ובנט מקדמים חוק יסוד נגד פסילת החוקים בבג"ץ", **ynet**, 15.9.2017.
- קוזין, נייר. 2017. "אבו מאזן מחפש סיבה לברוח מהסדר מדיני, הוא נמצא בחיים בזכות ישראל" **מעריב**, 15.12.2017, <https://www.maariv.co.il/news/politics/Article-614108>
- קוזין, נייר. 2018. "מסורת של עזיבות": דרכו של ליברמן רצופה התפטרות", **מעריב**, 15.11.2018.
- קונסטנטינוב, וצ'סלב. 2008. "העלייה ה'רוסית' והבחירות מ-1992 עד 2006: גיבוש ישראל השלישית?", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קונסטנטינוב, וצ'סלב ורעות איצקוביץ-מלכה. 2017. "העלייה מברית המועצות לשעבר בפוליטיקה הישראלית: על פרשת דרכים", בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה עמ' 122-144.

קופמן, אילנה ורחל ישראלי. 1999. "מכולם יוצא אחד": ההצבעה של הערבים בישראל בבחירות 1996", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 107-147.

קורן, דני. 1994. **זמן באפור – ממשלות האחדות הלאומית 1984-1990**. תל אביב: זמורה-ביתן.

קורן, דני (עורך). 1998. **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קורן, דני ובוועז שפירא. 1997. **קואליציות**. תל אביב: זמורה ביתן.

קים, חנה וצבי גילת. 1992. "לוי: 50 אחוז מחברי המרכז לא רוצים את דוד לוי בכנסת", **ידיעות אחרונות**, 28.2.1992.

קימרלינג, ברוך. 1999. "בחירות כזירת מאבק על זהות קיבוצית", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 35-56.

קלמן, ארי. 2018. "ועדת השמונה תתכנס: אלו הם הקרבות הפנימיים", **אתר בחדרי חרדים**, <https://www.bhol.co.il/news/935421>. 20.8.2018

קלמן, ארי. 2019. "דרעי: לא פוסל אפשרות שלא נעבור את אחוז החסימה", **בחדרי חרדים**, 7.4.2019.

קמפינסקי, רוני. 2021א. "המפד"ל לימינך", **צינונת דתית - היסטוריה, רעיון וחברה. להשלים מספר גיליון ועמודים**.

קמפינסקי, רוני. 2021ב. **זבולון המר: ביוגרפיה פוליטית**. רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן. קנולר, אפרת. 2017. **מפלגות המרכז בישראל בין הימין לבין השמאל**. תל אביב: רסלינג.

קניג, עופר. 2004. "מפלגות ערביי ישראל במבט השוואתי: מחסום השוליות והדילמה של השפעה מול מחאה", **תרבות דמוקרטית** 8: 109-143.

קניג, עופר, גדעון רהט וראובן חזן. 2004. "האימוץ והביטול של הבחירה הישירה לראשות הממשלה ותוצאותיהם הפוליטיות", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 53-90.

קניג, עופר. 2006. "בחירה והדחה של מנהיגי מפלגות: ישראל במבט השוואתי", בתוך גדעון רהט (עורך), **בחירת מועמדים בישראל: המצוי והרצוי**, תל אביב: המכון לחקר החברה והכלכלה ע"ש ספיר, עמ' 38-57.

קניג, עופר. 2012. "שיטת הפריימריז בישראל אחרי עשרים שנה: מאזן ביניים", **המרחב הציבורי**, גיליון 7, עמ' 131-154.

קניג, עופר, ואנה קנפלמן, 2013. "דעיכת המפלגות הגדולות: ישראל במבט השוואתי". בתוך: גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג (עורכים), **תיקון שיטת הממשל בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 145-183.

קניג, עופר, גדעון רהט, אור טוטנאור ומיכאל פיליפוב. 2014. **פחות תמורת יותר: חברי מפלגות בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- קניג, עופר, ואור טוטנאור, 2017. "היחלשות המפלגות המצרפיות הגדולות: האם ישראל היא מקרה קיצוני?" בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 25-57.
- קניג, עופר וגדעון רהט, 2019. **שוויון הזדמנויות בהליכי בחירת מועמדים לכנסת**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קניג, עופר ורחן פרידברג. 2020. "האם הכנסת משקפת את החברה הישראלית? תמורות בפערי ייצוגיות 1977-2019", **עיונים** 33 : 247-279.
- קניג, עופר. גדעון רהט ואסף שפירא. בדפוס. **שיקום המפלגות בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קרא, ברוך. 2003. "היועץ אישר את חקירת החשדות החדשים נגד שרון", **הארץ**, 7.1.2003.
- קרן אברהם. 2013. "הפוליטיקה הערבית בישראל", בתוך קרן אברהם, **החברה הערבית בישראל 2013 – אוגדן מידע**.
- קרני, יובל. 1999. "מרכז הליכוד – תעודת זהות", **ידיעות אחרונות**, 8.2.1999.
- קרני, יובל. 2019א. "גנץ בנאומו הראשון: נקים בית חולים נוסף בצפון ובית חולים נוסף בדרום", **כלכליסט**, 29.1.2019.
- קרני, יובל. 2019ב. "גנץ ולפיד הודיעו על איחוד ורוטציה, אשכנזי מצטרף", **ynet**, 21.2.2019.
- רביד, ברק. 2015. "נתניהו מתנער סופית מנאום בר אילן: אם אבחר, לא תקום מדינה פלסטינית", **הארץ**, 16.3.2015.
- רביד, ברק, אהרן רבינוביץ' ויהונתן ליס. 2017. "בלחץ המפלגות החרדיות: הממשלה נסוגה ממתווה התפילה בכותל", **הארץ**, 25.6.2017.
- רבינוביץ', אהרן. 2018א. "ש"ס חטפה מכה בבחירות המקומיות, אבל רחוקה מההתרסקות שחזו לה", **הארץ**, 4.12.2018.
- רבינוביץ', אהרן. 2018ב. "החברה החרדית עומדת בפני מבחן הנהגה מכריע", **הארץ**, 24.10.2018.
- רבינוביץ', אהרן. 2020. "הסגר שינה את הכללים בחברה החרדית, והציבור מכתוב לראשונה את החוקים להנהגה", **הארץ**, 22.9.2020.
- רביצקי, אביעזר (עורך). 2006. **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב: עם עובד ומרכז יצחק רבין.
- רהט, 2001. "התפתחות השיטות לבחירת המועמדים בים סוער של שינויים: ניסיון התסגלות ללא סיכויי הצלחה?", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 353-382.
- רהט, גדעון (עורך). 2006. **בחירת מועמדים בישראל: המצוי והרצוי**.
- רהט, גדעון ונטע שר-הדר. 1999א. **איך נבחרים חברי הכנסת? בחירת מועמדי המפלגות לרשימה לכנסת ולראשות הממשלה 1995-1997**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רהט, גדעון ונטע שר-הדר. 1999ב. "הפריימריס המפלגתיים של 1996 ותוצאותיהם הפוליטיות", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1996**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 297-330.

רהט, גדעון, 2011. "התוצאות הפוליטיות של שיטות בחירת המועמדים לכנסת השמונה עשרה", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 267-298.

רהט, גדעון. 2001. "התפתחות השיטות לבחירת המועמדים בים סוער של שינויים: ניסיון הסתגלות ללא סיכויי הצלחה?", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 353-381.

רהט, גדעון. 2019. **ירידת הקבוצה ועלית הכוכבים): מפוליטיקה מפלגתית לפוליטיקה אישית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רהט, גדעון. בדפוס. **פרסונליזציה ופרסונליזם בבחירות 2019-2021: שיא נוסף של פוליטיקה אישית? בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל, 2019-2021, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.**

רהט, גדעון, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג (עורכים), 2013. **תיקון שיטת הממשל בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רהט, גדעון, אסף שפירא ומיכאל פיליפוב. 2013. "מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית ערב בחירות 2013". אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/articles/3519>

רהט, גדעון ואסף שפירא. 2015. "מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית 2015". אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/articles/3501>

רהט, מנחם. 1992. "יואש צידון הפסיד בקרב על המקום השני לרופא אלמוני מתל עדשים", **מעריב**, 15.4.1992.

רהט, מנחם. 1998. **ש"ס – הרוח והכוח**. בני ברק: אלפא תקשורת.

רהט, מנחם. 2004. "נכשלו המגעים: ראש הממשלה לא יעכב התקציב", **מעריב**, 30.11.2004.

רהט, מנחם ומיה בנגל. 2005. "אפי איתם הודח מראשות המפד"ל, אתר **NRG**, 14.2.2005.

רובין, עמיחי. 2012. "בן ארי ומרזל נפרדו ממפלגתו של הרב וולפא", **אתר סרוגים**, 31.10.2012.

רובינשטיין, אמנון. 1982. **נסיון פוליטי מסוים**. ירושלים: הוצאת עידנים.

רודניצקי, אריק. 2010. "הבחירות המקומיות 2008 ביישוב הערבי והדרוזי: תוצאות ומגמות", בתוך אפרים לביא ואריק רודניצקי (עורכים), **פוליטיקה, בחירות ושלטון מקומי ביישוב הערבי והדרוזי בישראל**, תל אביב: מרכז משה דיין וקרן קונרד אדנאואר, עמ' 23-39.

רודניצקי, אריק (עורך). 2013א. "תוצאות הבחירות לכנסת ה-19 בציבור הערבי והדרוזי", **עדכן הערבים בישראל**, גיליון 3.

רודניצקי, אריק (עורך). 2013ב. "הבחירות לרשויות המקומיות 2013", **עדכן הערבים בישראל**, גיליון 1.

רודניצקי, אריק (עורך). 2014. "הבחירות לרשויות המקומיות 2013", **עדכן הערבים בישראל**, גיליון 2.

רודניצקי, אריק. 2015. **המיעוט הערבי בישראל והשיל על "מדינה יהודית"**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רודניצקי, אריק. 2018. "הבחירות לרשויות המקומיות ביישובים הערבים: מבט על", **ביאן – הערבים בישראל**, גיליון 15 : 3-6.

רודניצקי, אריק. 2020. **השתתפות האזרחים הערבים בבחירות לכנסת: הרצוי, המצוי והתקווה לשינוי**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רוזנר, שמואל וקמיל פוקס. 2018. **יהדות ישראלית: דיוקן של מהפכה תרבותית**. הוצאת דביר.

רוחאנא, נדים, אמטאנס שחאדה ואריז' סבאעי-ח'ורי. 2010. "תפניות בפוליטיקה הפלסטינית בישראל: בחירות 2009", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 131-170.

רוחאנא, נדים, נביל סאלח ונימר סולטאני. 2004. "לא משפיעים אך מצביעים: על הצבעת המיעוט הפלסטיני בבחירות לכנסת השש עשרה", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 311-348.

רכס, אלי. 1986. **בין קומוניזם ללאומיות – רק"ח והמיעוט הערבי בישראל (1965-1973)**. עבודת דוקטורט, אוניברסיטת תל אביב.

רכס, אלי, 2008. "המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17 - תחילת עידן חדש?", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 201-232.

רכס, אלי ואריק רודניצקי. 2006. "הפוליטיקה הערבית לקראת הבחירות לכנסת ה-17", **עדכון בחירות 2006**, גיליון 2.

רמון, חיים. 2005. "המפץ כבר כאן", **ידיעות אחרונות**, 4.3.2005.

רשם המפלגות. 1996. דו"ח: סיכום תוצאות בדיקת המתפקדים הכפולים.

רשם המפלגות. 2020. "מידע מקוון על מפלגות רשומות".

ש"ס. 2006. מסמך עקרונות תנועת ש"ס לצדק חברתי.

שביט, ארי. 2002. "מנהיג מחכה לאות", **הארץ**, 20.3.2002.

שביט, ארי. 2003. "שרון: המהלך בעיראק יצר הזדמנות עם הפלשתינאים ואסור לזנוח אותה", **הארץ**, 13.4.2003.

שביט, ארי. 2009. "שאל מופז אומר כי בבחירת ציפי לבני לראשות קדימה נעשו מעשים על סף הפלילי", **הארץ**, 30.12.2009.

שגב, עמירה. 1998. "פואד הולך, הסניפים מרוסקים", **הארץ**, 30.8.1998.

שדה, שוקי. 2018. "מחוק הלאום ועד מימון לסרטים: כך פועל מתחת לרדאר מכון הבית של הבית היהודי", **דה-מרקר**, 26.9.2018.

שדמי, תומר. 2000. "דוד לוי התפטר, הכנסת פיזרה את עצמה", **ynet**, 2.8.2000.

שדמי, תומר ולינוי בר-גפן. 2000. "ברק – כנראה שאין פרטנר לשלום", **ynet**, 7.10.2000.

שובל, לילך. 2018. "ליברמן יוצא למתקפה: 'אבו מאזן רוצה לשחוט אותנו'", **ישראל היום**, 31.01.2018, <https://www.israelhayom.co.il/article/531987>

- שולצינר, דורון. 2020. "דמוקרטיה בנפילה חופשית", **הארץ**, 9.7.2020.
- שומפלבי, אטילה. 2003. "מכה קשה לאיתם במרכז המפד"ל", **ynet**, 1.12.2003.
- שומפלבי, אטילה. 2005א. "שרון: החיים בליכוד הפכו לבלתי נסבלים", **ynet**, 21.11.2005.
- שומפלבי, אטילה. 2005ב. "מהפך בעבודה: עמיר פרץ נבחר לראשות המפלגה", **ynet**, 10.11.2005.
- שומפלבי, אטילה. 2005ג. "המיקרופון נותק, שרון עזב את מרכז הליכוד", **ynet**, 25.9.2005.
- שומפלבי, אטילה. 2006. "חברת הכנסת גלאון: אנשים הצביעו מרצ למרות ביילין", **ynet**, 30.4.2006.
- שומפלבי, אטילה. 2008א. "ברק: מה הביאה קדימה? התנתקות ומלחמה", **ynet**, 6.11.2008.
- שומפלבי, אטילה. 2008ב. "מועצת החכמים הכריעה: ש"ס מחוץ לממשלה", **ynet**, 24.10.2008.
- שומפלבי, אטילה. 2008ג. "ליברמן פרש מהממשלה: טיבי מסוכן מנסראללה", **ynet**, 16.1.2008.
- שומפלבי, אטילה. 2009. "מורדי העבודה עוזבים, נערכים להקים מפלגה", **ynet**, 5.6.2009.
- שומפלבי, אטילה. 2010. "מופז באולטימטום: פריימריז או שקדימה תפוצל", **ynet**, 11.2.2010.
- שומפלבי, אטילה. 2012. "גורלה הפוליטי של לבני תלוי בתומכי אריק שרון", **ynet**, 25.3.2012.
- שומפלבי, אטילה. 2014. "נתניהו פיטר את לפיד ולבני", **ynet**, 2.12.2014.
- שומפלבי, אטילה וקובי נחשוני. 2012. "התפטרות ויינרוט: נתניהו מנסה לפוצץ את העסק", **ynet**, 2.7.2012.
- שומר, יעל. "ייצוג נשים בישראל: בין בחירות פנימיות למנגנוני הבטחת ייצוג", בתוך מיכל שמיר, חנה הרצוג ונעמי חזן (עורכות), **פערים מגדריים בפוליטיקה בישראל**. תל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 234-258.
- שחאדה, אמטאנס. 2015. "הצבעה כביטוי לאינטרס קולקטיבי: המצביעים הערבים בבחירות 2013", בתוך מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל – 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 225-254.
- שחף, טל ויעקוב איברהים (2012). "מבוא" בתוך **השתתפות הפוליטית של האזרחים הערבים בישראל: מחקר עמדות לקראת הבחירות לכנסת ה-19**, יוזמות קרן אברהם, עמ' 7-15.
- שטבון, יונתן. 2014. "מדוע פרשתי מהבית היהודי", **אתר ערוץ 7**, 20.12.2014.
- שטרן, ידידה צ' וחיים זיכרמן. 2013. **בין אוהל סיירים לאוהלה של תורה: מתווה לגיוס חרדים לצה"ל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שטרסלר, נחמיה. 2012. "רבין מתהפך בקברו", **דה-מרקר**, 21.11.2012.
- שיפטון, דן. 2002. "זהותם החדשה של הח"כים הערבים", **תכלת** 13 : 23-48.
- שירה, בן-ציון. 1976. **תנועת שינוי – ממחאה למפלגה**. תל אביב: הוצאת שירה.

- שלו, טל ויואב איתאל. 2019. "נתניהו בפייסבוק: ערביי ישראל רוצים להשמיד אותנו; עודה: פסיכופט", **אתר וואלה**, 11.9.2019.
- שלו, מיכאל וגל לוי. 2004. "המנצחים והמפסידים של 2003: אידיאולוגיה, מבנה חברתי ושינוי פוליטי", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 247-276.
- שלום שטרית, סמי. 2004. **המאבק המזרחי בישראל 1948-2003**. תל אביב: עם עובד.
- שלזינגר, יהודה. 2012. "המפד"ל נעלמה מהמפה", **ישראל היום**, 20.8.2012.
- שלזינגר, יהודה. 2018. "לפיד: נצביע נגד חוק הגיוס, גמרנו להיות פראירים", **ישראל היום**. 24.12.2018.
- שלזינגר, יהודה. 2020. "נתניהו מכר את כל הימין כדי להישאר ראש ממשלה", **ישראל היום**, 21.5.2020.
- שם-אור, יונתן. 2019. "מי הרג את מפלגת העבודה?", **ליברל** 59: 59-67.
- שמואלי, סמדר. 2002. "זאבי פורש ממולדת לאחר תבוסתו", **ynet**, 20.5.2002.
- שמיר, מיכל, רפאל ונטורה, אשר אריאן ואורית קדר. 2008. "קדימה במערכת מפלגתית מתרופפת", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 25-61.
- שניידר, טל. 2019. "ליברמן: לא נשתתף בממשלת הלכה, נצביע בעד פיזור הכנסת", **גלובס**, 27.5.2019.
- שפירא, אסף. 2013. "פיצול סיעה במציאות פרלמנטרית משתנה", בתוך גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג (עורכים), **תיקון שיטת הממשל בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 274-283.
- שפירא, אסף ואביטל פרידמן. 2019. "מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית 2019". המכון הישראלי לדמוקרטיה, <https://www.idi.org.il/articles/26503>.
- שפירא, אסף ואור ענבי. 2019. "מועדון המצביעים", המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/articles/26404>
- שפירא, אסף וגדעון רהט. 2015. "מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית: פיתוח, יישום ותוצאות", בתוך מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל 2013**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 130-162.
- שפירא, אסף, עופר קניג, חן פרידברג ורעות איצקוביץ'-מלכה. 2013. **ייצוג נשים בפוליטיקה: ישראל במבט השוואתי**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שפירא, יונתן. 1989. **לשלטון בחרתנו – דרכה של תנועה החרות**. תל אביב: עם עובד.
- שקד, איילת. 2016. "מסילות אל המשילות", **השילוח** 1: 37-55.
- שרגאי, נדב. 1996. "הליכוד אישר קווי מדיניות הכוללים נכונות להידבר עם הרשות הפלסטינית", **הארץ**, 26.4.1996.
- שרגאי, נדב. 1999. "מרכז המפד"ל דחה סעיפים נציים במצע המפלגה", **הארץ**, 26.1.1999.

שרגאי, נדב. 2000. "לוי: לא אתמודד מול אפי איתם; נסכם יחד מי ינהיג את המפד"ל", *הארץ*, 1.12.2000.

שרגאי, נדב. 2004. "אורלב התפטר והעריך: פרישת המפד"ל תוליך לבחירות", *הארץ*, 9.11.2004.

שרגאי, נדב. 2008. "ח"כ אלדד הצטרף למפלגה ימנית חדשה – התקווה", *הארץ*, 4.11.2008.

שרגאי, תולי. 2001. "בחזרה לרבין האיש", *אתר וואלה*, 28.10.2001.

שריד, יוסי. 1996. "מרצ מתאחדת", *במרצ*, גיליון 5, דצמבר 1996.

ששון-עזר, שירלי. 2011. "בליכוד לא ממהרים להחזיר חובות ציבוריים – גירעון של 55 מיליון שקל ונכסים ב-150 מיליון", *כלכליסט*, 21.4.2011.

Aharoni, Yair. 1998. "The Changing Political Economy of Israel", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 555: 127–146.

Aldrich, John H. 2011. *Why Parties? A Second Look*. Chicago: University of Chicago Press.

Al-Haj, Majid. 1995. "The Political Behavior of the Arabs in Israel in the 1992 Elections: Integration versus Segregation", in Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel 1992*, Albany: SUNY Press, pp. 141-160.

Arian, Alan and Samuel H. Barnes. 1974. "The Dominant Party System: A Neglected Model of Democratic Stability", *The Journal of Politics* 36 (3): 592-614.

Arian, Asher and Michal Shamir. 1995. "Two Reversals: Why 1992 Was Not 1977", in Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel 1992*, Albany: SUNY Press, pp. 17-53.

Arian, Asher and Michal Shamir. 2008. "A Decade Later, the World had Changed, the Cleavage Structures Remained: Israel 1996–2006", *Party Politics* 14 (6): 685–705.

Balmas, Meital, Gideon Rahat, Tamir Sheafer and Shaul Shenhav. 2014. "Two Routes to Personalized Politics: Centralized and Decentralized Personalization", *Party Politics* 20 (1): 37-51.

Bar-Ilan, Judith, Jenny Bronstein, and Noa Aharony, 2015. "Israeli Parties and Party Leaders on Facebook During the 2013 Election Campaign," iConference 2015 Proceedings.

Barnea, Shlomit and Gideon Rahat. 2007. "Reforming Candidate Selection Methods: A Three-Level Approach", *Party Politics* 13 (3): 375-394.

Barnea, Shlomit and Gideon Rahat. 2011. "Out with the Old, In with the 'New': What Constitutes a New Party?" *Party Politics* 17 (3): 303-320.

- Benoit, Kenneth and Michael Laver. 2006. *Party Policies in Modern Democracies*. London: Routledge.
- Bick, Etta. 1995. "Fragmentation and Realignment: Israel's Nationalist Parties in the 1992 Elections", in Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls – 1992*. Lanham: Rowman & Littlefield, pp. 67-101.
- Bick, Etta. 1998. "Sectarian Party Politics in Israel: The Case of Yisrael Ba'Aliya, the Russian Immigrant Party", *Israel Affairs* 4 (1): 121-145.
- Bick, Etta. 2001. "The Shas Phenomenon and Religious Parties in the 1999 Elections", *Israel Affairs* 7 (2-3): 55-100.
- Bick, Etta. 2004. "A Party in Decline: Shas in Israel's 2003 Elections", *Israel Affairs* 10 (4): 98-129.
- Caplan, Kimmy. 2008. "Studying Haredi Mizrachim in Israel: Trends, Achievements, and Challenges", *Studies in Contemporary Jewry* 22: 169-192.
- Cohen, Asher. 2007. "The Religious Parties in the 2006 Election", *Israel Affairs* 13 (2): 325-345.
- Cohen, Asher and Bernard Susser. 2010. "Stability in the Haredi Camp and Upheavals in Nationalist Zionism: An Analysis of the Religious Parties in the 2009 Elections", *Israel Affairs* 16 (1): 82-104.
- Cross, William, Ofer Kenig, Scott Pruysers and Gideon Rahat. 2016. *The Promise and Challenge of Party Primary Elections: A Comparative Perspective*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Dandoy, Régis. 2010. "Ethno-Regionalist Parties in Europe: a Typology", *Perspectives on Federalism* 2 (2): 194-220.
- Diskin, Avraham. 1999. "The New Political System of Israel", *Government and Opposition* 34 (4): 498-515.
- Diskin, Avraham and Reuven Y. Hazan. 2002. "The 2001 Prime Ministerial Elections in Israel", *Electoral Studies* 21 (4): 659-664.
- Diskin, Avraham and Reuven Y. Hazan. 2007. "The Knesset Election in Israel, March 2006", *Electoral Studies* 26 (4): 707-711.
- Don-Yehiya, Eliezer. 1997. "Religion, Ethnicity and Electoral Reform: The Religious Parties and the 1996 Elections", *Israel Affairs* 4 (1): 73-102.

- Elazar, Daniel J. and Shmuel Sandler. 1995. "The 1992 Israeli Knesset Elections: Mapahach or a Transfer of Power?", in Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls – 1992*. Lanham: Rowman & Littlefield, pp. 1-24.
- Elazar, Daniel J. and M. Ben Mollov. 2001. "Elections 1999 – The Interplay between Character, Political Culture and Centrism", *Israel Affairs* 7 (2-3): 1-17.
- Elias, Anwen. 2009. *Minority Nationalist Parties and European Integration: A Comparative Study*. London: Routledge.
- Fein, Aharon. 1994. "Voting Trends of Recent Immigrants from the Former Soviet Union", in Asher Arian and Ichal Shamir (eds.), *The Elections in Israel – 1992*, SUNY
- Feldman, Anat. 2018. "The Determination of Educational Policy: Shas, Politics, and Religion", *Israel Studies Review* 32 (2): 89-109.
- Filc, Dani and Udi Lebel. 2005. "The Post-Oslo Israeli Populist Radical Right in Comparative Perspective: Leadership, Voter Characteristics and Political Discourse", *Mediterranean Politics* 10 (1): 85-97.
- Frankel, Edith Rogovin. 1996. "The 'Russian' Vote in the 1996 Israeli Elections", *East European Jewish Affairs* 26 (1): 3-24.
- Friedman, Robert I. 1990. *The False Prophet: Rabbi Meir Kahane – from FBI Informant to Knesset Member*. New York: Lawrence Hill Books.
- Frisch, Hillel. 1995. "The Arab Vote in the 1992 Elections: The Triviality of Normality, the Significance of Electoral Power", in Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1992*, Lanham: Rowman & Littlefield, pp. 103-126.
- Frisch, Hillel. 1998. "The Arab Vote: The Radicalization of Politicization", in Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1996*, London: Frank Cass, pp. 103-120.
- Frisch, Hillel. 2001. "The Arab Vote in the Israeli Elections: The Bid for Leadership", *Israel Affairs* 7 (2-3): 153-170.
- Frisch, Hillel. 2004. "The Influence of the Al-Aqsa Intifada on the Arab Vote in the 2003 General Elections", *Israel Affairs* 10 (4): 130-145.
- Frisch, Hillel. 2007. "Stability Amidst Flux: The Arab Parties Come of Age in the 2006 Elections", *Israel Affairs* 13 (2): 368-383.
- Gallagher, Michael, Michael Laver and Peter Mair. 2011. *Representative Government in Modern Europe*. New York: McGraw-Hill.

- Ghanem, As'ad. 1997. "The Limits of Parliamentary Politics: The Arab Minority in Israel and the 1992 and 1996 Elections", *Israel Affairs* 4 (2): 72-93.
- Ghanem, As'ad. 2001. *The Palestinian-Arab Minority in Israel, 1948-2000: A Political Study*. Albany : State University of New York Press.
- Goldberg, Giora. 1998. "The Electoral Fall of the Israeli Left", in Daniel J. Elazar and Shmuel Sandalr (eds.), *Israel at the Polls 1996*, London: Frank Cass, pp. 53-72.
- Goldberg, Giora. 2004. "The Electoral Collapse of the Israeli Doves", *Israel Affairs* 10 (4): 36-55.
- Goldberg, Giora. 2009. "Kadima Goes Back: The Limited Power of Vagueness", *Israel Affairs* 16 (1): 31-50.
- Haleva-Amir, Sharon. 2011. "Online Israeli Politics," *Israel Affairs* 17 (3): 467-485.
- Hazan, Reuven Y. 2000. "Intraparty Politics and Peacemaking in Democratic Societies: Israel's Labor Party and the Middle East Peace Process, 1992-96", *Journal of Peace Research* 37 (3): 363-378.
- Hazan, Reuven. 2007. "Kadima and the Center: Convergence in the Israeli Party System" *Israel Affairs* 13 (2): 266-288.
- Hazan, Reuven Y. 2018. "Parties and the Party System of Israel," in Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*. 0.1093/oxfordhb/9780190675585.013.21
- Hoffman, Gil. 2012. "Bayit Yehudi Gains 3 Seats in a Week", *Jerusalem Post*, 28.12.2012.
- Inbar, Efraim. 1995. "Labor's Return to Power", in Daniel J. Elazar and Shmuel Sandalr (eds.), *Israel at the Polls 1992*, Lanham: Rowman & Littlefield, pp. 27-44.
- Inbar, Efraim. 1998. "Netanyahu Takes Over", in Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds), *Israel at the Polls 1996*, London: Frank Cass, pp. 33-52.
- INES. Israel National Election Study. <https://www.tau.ac.il/~ines/>
- Inglehart, Ronald F. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton:
- Katz, Richard S. and Peter Mair. 1995. "Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party", *Party Politics* 1 (1): 5-28.
- Kenig, Ofer (2009), "Democratizing Party Leadership Selection in Israel: A Balance Sheet", *Israel Studies Forum* 24 (1): 62-81.

- Kenig, Ofer and Gideon Rahat. 2014. "Selecting Party Leaders in Israel", in Jean-Benoit Pilet and William Cross (eds.), *The Selection of Political Party Leaders in Contemporary Parliamentary Democracies: A Comparative Study*, London: Routledge, pp. 206-221.
- Kenig, Ofer and Shlomit Barnea. 2009. "The Selection of Ministers in Israel: Is the Prime Minister A Master of His Domain?", *Israel Affairs* 15 (3): 261-278.
- Kenig, Ofer and Shlomit Barnea. 2015. "Israel: The Choosing of the Chosen", in Keith Dowding and Patrick Dumont (eds), *The Selection of Ministers around the World*, London: Routledge, pp. 178-196.
- Kenig, Ofer, Gideon Rahat and Or Tuttnauer. 2015. "Competitiveness of Party Leadership Selection Processes," in William Cross and Jean-Benoit Pilet (eds.), *The Politics of Party Leadership: A Cross-National Perspective*. Oxford: Oxford University Press, pp. 50-72.
- Kenig, Ofer, Michael Philippov and Gideon Rahat. 2013. "Party Membership in Israel: An Overview", *Israel Studies Review* 28 (1): 8-32.
- Khanin, Vladimir. 2001. Israeli 'Russian' Parties and the New Immigrant Vote", *Israel Affairs* 7 (2-3): 101-134.
- Khanin, Vladimir. 2002. "The New Russian Jewish Diaspora and 'Russian' Party Politics in Israel", *Nationalism and Ethnic Politics* 8 (4): 37-60.
- Khanin, Vladimir. 2004. "The Israeli 'Russian' Community and Immigrants Party Politics in the 2003 Elections", *Israel Affairs* 10 (4): 146-180.
- Khanin, Vladimir. 2007. "The Revival of 'Russian' Politics in Israel: The Case of the 2006 Election", *Israel Affairs* 13 (2): 346-367.
- Khanin, Vladimir. 2010. "The Israel Beiteinu (Israel Our Home) Party between the Mainstream and 'Russian' Community Politics", *Israel Affairs* 16 (1): 105-123.
- Khanin, Vladimir. 2015. "The Political Transformation of the Israeli 'Russian' Street in the 2013 Elections", *Israel Affairs* 21 (2): 245-261.
- Knoller, Ephrat. 2004. "Change (Shinui) in the Centre", *Israel Affairs* 10 (4): 73-97.
- Koren, David. 2010. "Arab Israeli Citizens in the 2009 Elections: Between Israeli Citizenship and Palestinian Arab Identity", *Israel Affairs* 16 (1): 124-141
- Laakso, Markku and Rein Taagepera. 1979. "'Effective' Number of Parties: Measure with Application to West Europe", *Comparative Political Studies* 12 (1): 3-27.

- Lehman-Wilzig, Sam. 2004. "Worth an Agora? 2003 E-lection Party Sites and Public Leon, Nissim. 2015. "An Uneasy Stability: the Haredi Parties' Emergency Campaign for the 2013 Elections", *Israel Affairs* 21 (2): 230-244.
- Leon, Nissim. 2016. "The Covert Political Ethnicity of the Kulanu Party", *Israel Affairs* 22 (3-4): 664-682.
- Liebman, Charles S., and Eliezer Don-Yihya. 1984. *Religion and Politics in Israel*, Bloomington: Indiana University Press.
- Lijphart, Arend. 2012. *Patterns of Democracy*. 2nd ed. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, Arend, Peter J. Bowman and Reuven Y. Hazan. 2000. "Party Systems and Issue Dimensions: Israel and 35 Other Old and New Democracies Compared", in Reuven Y. Hazan and Moshe Maor (eds.), *Parties, Elections and Cleavages: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, London: Frank Cass, pp. 29-51.
- Lipset, Seymour M. and Stein Rokkan (eds). 1967. *Party System and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: Free Press.
- Livak, Lior, Azi Lev-On, and Gideon Doron. 2011. "MK Websites and the Personalization of Israeli Politics," *Israel Affairs* 17 (3): 445-466.
- Lochery, Neill. 2008. "No Longer Dominant, Playing for Second: The Israel Labour Party in the 2006 Elections", in Shmuel Sandler, Manfred Gerstenfeld and Jonathan Rynhold (eds.), *Israel at the Polls 2006*, New York: Routledge, pp. 77-96.
- Lynch, Peter and Lieven De Winter. 2008. "The Shrinking Political Space of Minority Nationalist Parties in an Enlarged Europe of the Regions", *Regional & Federal Studies* 18 (5): 583-606.
- Mandelkern, Ronen and Gideon Rahat. 2017. "Parties and Labour Federations in Israel", in Elin H. Allern and Tim Bale (eds.), *Centre-Left Parties and Trade Unions in the Twenty-First Century*. Oxford: Oxford University Press, pp. 149-169.
- Mann, Rafi. 2015. "The Transmigration of Media Personalities and Celebrities to Politics: The Case of Yair Lapid", *Israel Affairs* 21 (2): 262-276.
- Marcus, Jonathan. 1992. "Israel's General Elections: Realignment or Upheaval?", *International Affairs* 68 (4): 696-705.
- May, John D. 1973. "Opinion Structure of Political Parties: The Special Law of Curvilinear Disparity", *Political Studies* 21 (2): 135-151.
- Medding, Peter Y. 1972. *Mapai in Israel: Political Organization and Government in a New Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Müller, Jan-Werner. 2016. *What Is Populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Csaba Nikolényi. 2019. "Changing Patterns of Party Unity in the Knesset: The Consequences of the Israeli Anti-Defection Law", *Party Politics* 25 (5): 712-723.
- Nisan, Mordechai. 1995. "The Likud – The Dissolution of Power", in Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls – 1992*. Lanham: Rowman & Littlefield, pp. 45-66.
- Pedahzur, Ami. 2001. "The Transformation of Israel's Extreme Right", *Studies in Conflict and Terrorism* 24 (1): 25-42.
- Pedahzur, Ami. 2001. "The Downfall of the National Camp", *Israel Affairs* 7 (2-3): 37-54.
- Pedahzur, Ami. 2012. *The Triumph of Israel's Radical Right*. Oxford: Oxford University Press.
- Peled, Yoav. 1998. "Towards a Redefinition of Jewish Nationalism in Israel? The Enigma of Shas", *Ethnic and Racial Studies* 21(4): 703-727.
- Peled, Yoav. 2005. "Restoring Ethnic Democracy: The Or Commission and Palestinian Citizenship in Israel", *Citizenship Studies* 9 (1): 89-105.
- Philippov, Michael and Anna Knafelman. 2011. "Old Values in the New Homeland: Political Attitudes of FSU Immigrants in Israel", *Israel Affairs* 17 (1): 38-54.
- Rahat, Gideon, 2002. "Candidate Selection in a Sea of Changes: Unsuccessfully Trying to Adapt?" in Asher Arian and Michal Shamir (eds), *The Elections in Israel 1999*, New York: State University of New York Press, pp. 245-268.
- Rahat, Gideon. 2008. *The Politics of Regime Structure Reform in Democracies: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*. Albany: State University of New York Press.
- Rahat, Gideon and Ofer Kenig. 2015. "Party Membership in Israel: The Era of Party Primaries", in Emilie van Haute and Anika Gauja (eds), *Party Members and Activists*, London: Routledge, pp. 100-116.
- Rahat, Gideon and Ofer Kenig. 2018. *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Rahat, Gideon and Reuven Y. Hazan. 2009. "One Winner, Two Winners, No Winners: The 2009 Elections in Israel", *Representation* 45 (4): 405-420.

- Rahat, Gideon and Reuven Y. Hazan. 2013. "Increased Personalisation in an Unstable Party System: The 2013 Elections in Israel", *Representation* 49 (3): 375-389.
- Rahat, Gideon and Reut Itzkovitch-Malka. 2012. "Political Representation in Israel: Minority Sectors vs. Women", *Representation* 48 (3): 307-319.
- Rahat, Gideon and Tamir Sheafer. 2007. "The Personalization(s) of Politics: Israel 1949-2003", *Political Communication* 24 (1): 65-80.
- Rahat, Gideon, Reuven Y. Hazan and Pazit Ben-Nun Bloom. 2016. "Stable Blocs and Multiple Identities: The 2015 Elections in Israel", *Representation* 52 (1): 99-117.
- Rekhes, Elie. 2007. "The Evolvement of an Arab-Palestinian National Minority in Israel", *Israel Studies* 12 (3): 1-28.
- Roth, Anat. 2015. "'Something New Begins' – Religious Zionism in the 2013 Elections", *Israel Affairs* 21 (2): 209-229.
- Rudnitzky, Arik. 2016. "Back to the Knesset? Israeli Arab Vote in the 20th Knesset Elections", *Israel Affairs* 22 (3-4): 683-696.
- Samuel-Azran, Tal, Moran Yarchi, and Gadi Wolfsfeld. 2015. "Equalization versus Normalization: Facebook and the 2013 Israeli Election", *Social Media & Society*, 1-9.
- Sartori, Giovanni. 1976. *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shamir, Michal, and Asher Arian. 1999. "Collective identity and electoral competition in Israel", *American Political Science Review* 93(2): 265–277.
- Shapira, Assaf and Gideon Rahat. 2021. "Electoral Behavior in Israel," in Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Shapiro, Yonathan. 1980. "The End of the Dominant Party System", in Asher Arian (ed.), *The Elections in Israel 1977*, Jerusalem: Academic Press, pp. 23-38.
- Sheafer, Tamir. 2005. 'Detecting Campaign Effects in Imbalanced Campaigns: The Likud's Intraparty Referendum over Sharon's Disengagement Plan', *The Harvard International Journal of Press/Politics* 10 (2): 85-93.
- Smootha, Sammy and Don Peretz. 1993. "Israel's 1992 Knesset Elections: Are They Critical?", *Middle East Journal* 47 (3): 444-463.
- Sprinzak, Ehud. 1989. "The Emergence of the Israeli Radical Right", *Comparative Politics* 21 (2): 171-192.
- Sprinzak, Ehud. 1991. *The Ascendance of Israel's Radical Right*. New York: Oxford University Press.

- Stengel, Richard. 2012. "Bibi's Choice", *Time Magazine*, 28 May 2012.
- Sussman, Gary. 2004. "Why Ariel Sharon Lost the Likud Party Poll", *Representation* 41 (1): 25-32.
- Torgovnik, Efraim. 2000. "The Centre Party", *Israel Affairs* 7 (2-3): 135-152.
- Van Biezen, Ingrid. 2008. "State Intervention in Party Politics: The Public Funding and Regulation of Political Parties", *European Review* 16 (3): 337-353.
- Yanai, Nathan. 1981. *Party Leadership in Israel: Maintenance and Change*. Ramat Gan: Turtledove Publishing.
- Yiftachel, Oren. 2002. "The Shrinking Space of Citizenship: Ethnocratic Politics in Israel", *Middle East Report* 223: 38-45.
- Yishai, Yael. 1980. "Factionalism in the National Religious Party: The Quiet Revolution", in Asher Arian (ed.), *The Elections in Israel 1977*, Jerusalem: Jerusalem Academic Press, pp. 54-74.